प्रस्तावना

येषां स्वैरकथालापा उपदेशा भवन्ति च ।

—श्रीमद्भागवत

श्रीयुत सदाशिवराव बापट यांनीं गतवर्षी कै० लोकमान्य टिळकाच्या 'आठवणी व आख्यायिका'चा प्रथम खंड प्रसिद्ध केला. आणि आता हा दुसरा व जाहिरातींत प्रसिद्ध केल्या प्रमाणें नूतं तरी शेवटचा खंड ते प्रसिद्ध करीत आहेत. पहिल्या खंडात त्यांनीं जो आत्मनिवेदन परलेख लिहिला आहे त्यावरून त्याना हें सत्कार्य करण्याचे कामीं काय काय अडचणी आल्या याची वाचकास सहज कल्पना येईल. संकल्पित कार्य सिद्धीस जाईपर्यंत उद्योग सोडावयाचा नाहीं या त्यांच्या निर्धारामुळेंच वाचकास लोकमान्यांच्या संबधीं दुर्मिळ व दुर्लभ पण अत्यंत मनोरंजक व उद्बोधक अशा माहितीनें भरलेले दोन अमूल्य ग्रंथ वाचावयास मिळत आहेत. त्यांच्या या दीर्घोद्योगाचा फायदा कै० लोकमान्यांच्या प्रस्तुत व भावी चरित्रकारास तर मिळेलच, परंतु या त्यांच्या कृतीनें लोकमान्यांच्या सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेल्या लक्षावधि भाविक अनुयायावर त्यांनीं एक प्रकारचा मोठा अनुग्रह केला आहे असें आम्हास वाटतें.

लोकमान्यांच्या हातून जी या भरतखंडाची व भारतीय संस्कृतीची सेवा सतत चाळीस वर्षेपर्यंत झाली, तीमुळें त्यांचा यशोदुंदुभि या भरतभूमींत दीर्घकालपर्यंत दुमदुमत राहील यात कांहीं शंका नाहीं. "नास्ति तेषां यशःकाये जरामरणजं भयम्" या कोटींतील श्रेष्ठ विभूतींत त्यांची गणना होत असल्यामुळें त्यांनीं स्थूलदेहाचा त्याग केल्यानंतरहि त्यांचा यश काय भारतीय जनतेच्या अंतश्चक्षूसमोर कित्येक शतकेंपर्यंत सारखा उभा राहणार व त्याना त्यांच्या कर्तव्याची जागृति देणार असा आमचा दृढ विश्वास आहे. इतकेंच नाहीं तर भरतखंडातील प्रस्तुत व भा० पिढ्यांच्या अंतश्चक्षूस जितक्या स्पष्टतेनें त्यांची यशोरूप मूर्ति अधिक प्रतीत होईल तितक्याच प्रमाणात त्यांची दृष्टि उज्ज्वलित होऊन पुढील कर्तव्याचा मार्ग अधिक स्पष्टपणें आखलेला त्यांच्या दृष्टीस पडेल, असेंहि आमचें

ठाम मत आहे. आणि एवढ्याचसाठीं श्रीयुत बापटयांनीं हा प्रचंड उद्योग करून व हे दोन बहुमोल ग्रंथ प्रसिद्ध करून सर्व महाराष्ट्रास किंबहुना अखिल भरत-खंडास उपकृत केलें आहे असें आम्ही म्हणतों.

हें 'आठवणी व आख्यायिका'चें ग्रंथयुग्म म्हणजे लोकमान्यांसंबंधीं त्यांच्या अनेक अनुयायी, सहकारी, मित्र व प्रेमी गृहस्थांच्या अंतःकरणगुहेंतील खोल भागांत दडून बसलेल्या ज्ञानाच्या लहानमोठ्या खाणीच होत. त्या सर्व खाणी त्यांतील व्यक्तींच्या ऐहिक अस्तित्वाचें अवसान झाल्याबरोबर कालाच्या अफाट समुद्रावर उठणाऱ्या विस्मरणरूप लाटांच्या आंत कायमच्या गडप होऊन जाणाऱ्या आहेत ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे श्री० बापट यांच्या प्रचंड उद्योगा च्या उपकारक स्वरूपाची यथार्थ कल्पना उभी राहून वाचकाचें अंतःकरण कृतज्ञतेनें उचंबळून आल्याशिवाय राहणार नाहीं. शंखासुरानें वेद समुद्रांत नेऊन बुडविले तेव्हां वेदप्रवर्तक ऋषींनीं भगवान् विष्णूची आराधना करून त्याला अवतार घेण्यास भाग पाडलें व आपले वेद परत मिळविले. परंतु काल समुद्रांतील नक्रांनीं गिळलेलें लोकमान्य टिळकांसंबंधींचें ज्ञान पुनश्च प्रकट होण्याचें कोणतेंहि साधन प्राचीन ऋषींच्या अर्वाचीन हीन? द संततीस उपलब्ध झालें असतें असें आम्हांस वाटत नाहीं. श्रीयुत बापट यांनीं या सव अंतःकरणां तील गूढ गुहांतून युक्तिप्रयुक्तीनें प्रवेश करून त्यांतून अनेकविध रत्नें बाहेर प्रकाशांत आणलीं व निसर्गप्रलयांत सांपडून तीं कायमचीं नष्ट होऊं न देतां भावी भारतीयांच्या हातांतील नित्य स्मरणींत तीं ओंवतां यतील अशी योजना केली. या त्यांच्या भगीरथ प्रयत्नाबद्दल व दुर्लभ योजकतेबद्दल त्यांची करावी तेवढी प्रशंसा थोडीच होणार आहे.

इतर देशांच्या मानानें भारतीय संस्कृति ही अत्यंत प्राचीन आहे असें आपण मोठ्या अभिमानानें व यथार्थ अभिमानानें म्हणत असतों. त्याचप्रमाणें सत् पुरुष व श्रेष्ठ विभूति यांची अत्यंत देदीप्यमान व दीर्घ परिणालिकाहि मुखानें उच्चारून दाखवीत असतों. परंतु वसिष्ठ-वामदेवापासून तों श्रीसमर्थ रामदास-स्वामींपर्यंतच्या या दीर्घ कालांत होऊन गेलेल्या ऋषींची, मुनींची, शास्त्रकला प्रवर्तक आचार्यांची, पुण्यश्लोक नृपावलींची, कारस्थानी मुत्सद्यांची धुरंधर सेनानींची आपणांस केवळ नामापलीकडे काय माहिती आहे? आकाशांत दुरून चमकणाऱ्या व आपल्या नयनांस लोभविणाऱ्या असंख्य नक्षत्रतारकादिकां प्रमाणेंच त्यांचीं नांवें हीं आपल्या स्मृतिपटलरूप क्षितिजावर नित्य चमकतात, पण त्यांच्यासंबंधींचें आपलें ज्ञान वरील तारकांसंबंधींच्या ज्ञानापेक्षां यत्किंचित् अधिक नाहीं असें म्हटल्यास त्यानीं आमच्यावर कोणी अतिशयोक्तीचा आरोप करणार नाहींत. आर्यसंस्कृतीचं अपूर्व वैभव प्राप्त करून देण्यास ज्यांनीं आपल्या अजस्र बुद्धिमत्तेचा व्यय केला त्यांच्यासंबंधीं अत्यंत गाढ असलेल्या आपल्या अज्ञानामुळें

त्या सस्कृतीवर प्रस्तुतकाली येऊं पाहाणाऱ्या विघ्नाचें निवारण करण्याचें कार्य हें एक प्रकारें अधिक दुर्घट झालें आहे असें आम्हांस वाटतें. 'वरील आचार्यादिकांचीं नांवें व तत्कृत ग्रंथ यांचें जें वाचिक ज्ञान हल्लींच्या पिढींत दृष्टीस पडतें, तें, त्यांच्यासंबंधीं व त्यांनीं उत्कर्षास नेऊन पोंचविलेल्या संस्कृतीसंबंधीं योग्य अभिमान जागृत ठेवण्यास अपुरें पडू पाहात आहे. त्यांनीं आपल्या अपूर्व बुद्धिमत्तेनें शोधून काढलेले किंवा प्रतिपादन केलेले सिद्धांत आजच्या व्यवहारांत देखील बव्हंशानें लागू पडतात व त्यांच्याच आश्रयानें आपल्या उद्धाराचा मार्ग सुकर होईल ही विचारसरणी प्रस्तुत पिढीस मान्य न होण्याचें एक प्रमुख कारण म्हणजे ऋषिकालीन अथवा आचार्यकालीन परिस्थितीची योग्य कल्पना जनतेसमोर मांडण्याची पुरेशी सामग्री आज उपलब्ध नाहीं, हें होय. कोणत्याहि प्राचीन भारतीय श्रेष्ठ विभूतींची नांवापलीकडे काहींच माहिती नसल्यामुळें त्यांच्या कालाचा निर्णय होत नाहीं व तत्कालीन परिस्थितीविषयीं कांहीं बोध होत नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या नांवावर मोडणाऱ्या सिद्धातांची युक्तता पटविण्याचें एक प्रबल साधन आपणांस आज दुर्लभ होऊन बसलेलें आहे. ज्या परिवाराचे साह्यानें सहस्रावधि प्रयत्न करून प्राचीन ऋषींनीं परिस्थितीच्या चक्रास इष्ट अशी गति दिली आणि भारतीय संस्कृतीचा उत्कर्ष केला व कित्येक शतकेंपर्यंत ती जगतास आदर्शभूत करून ठेविली तो परिवार, ते प्रयत्न आणि ती परिस्थिति हीं आज निवळ कल्पनांचे किंवा अनियंत्रित तर्कांचे विषय बनून गेलीं आहेत. व अशा रीतीनें सभ्रमधूम्राच्या अफाट जालातूनच त्याचा येणारा प्रकाश जरी आपल्या हृदयास काहीं अशीं आनद देणारा होत असला तरी प्रस्तुत स्थितींत तो मार्गदर्शक होईनासा झाला आहे. वरील विवेचनाचा इत्यर्थ इतकाच कीं, कोणत्याहि विभूतींनीं भारतीय संततीच्या हिताकरितां अमूल्य ज्ञाननिधि ग्रंथरूपानें ठेवले असले तरी त्यावर तत्कालीन परिस्थितीरूप ज्ञानाचा प्रकाश पडल्याशिवाय त्याच्या योग्यतेचें परीक्षण आजच्या पारखी लोकाकडून होत नाहीं. तें ज्ञान गाडून ठेवलेल्या धनाप्रमाणें जवळ जवळ जागच्या जागींच पडून राहातें, पण प्रसृत व प्रवहित होऊन आणि जगाच्या चलनी नाण्यात शिरून व्यवहारसौकर्य वाढविण्यास साह्यभूत होत नाहीं. हा सिद्धात लक्षात आल्याशिवाय श्री० धापटाच्या कृतीचें व उद्योगाचें खरें स्वारस्य वाचकाच्या लक्षात येणें शक्य नाहीं.

श्रेष्ठ विभूति व सामान्य व्यक्ति यातील मोठा भेद हा कीं, सामान्य व्यक्ति ही आपणास कालवश समजते आणि परिस्थितीस अनुकूल असा कार्यक्रम आखून गोडीगुलाबीनें आपली इहलोकींची यात्रा आक्रमण्यातच स्वतःची कृतार्थता आहे असें मानून घेते. परंतु श्रेष्ठ अथवा लोकोत्तर विभूतींचें सर्व कर्तृत्व एका अनिष्ट वाहाणाऱ्या परिस्थितीचा नाश करून दुसरी परिस्थिति निर्माण करण्यातच प्रकट झालेलें दृष्टीस पडतें. म्हणजे श्रेष्ठ विभूति व प्रचलित परिस्थिति यांमधील संबंध

शत्रुत्वाचा असतो व श्रेष्ठ विभूतीचा प्रधान व्यवहार म्हणजे तत्कालिन् परिस्थितीशीं सुरू केलेला कलह असेंहि म्हणतां येईल. तेव्हां एका प्राचीन सुभाषितकारानें म्हटल्याप्रमाणें रावणाच्या बलाची यथार्थ कल्पना आल्याशिवाय रामाच्या पराक्रमाची यथावत् कल्पना करतां येणें शक्य नाहीं. त्याचप्रमाणें एखाद्या श्रेष्ठ विभूतीचें माहात्म्य देखील ज्या परिस्थितीविरुद्ध त्यांनीं कलह मांडला व जींवर त्यांनीं पूर्णांशानें अथवा अंशतः विजय मिळवून यश संपादन केलें, तिचें पूर्ण साकल्यानें ज्ञान झाल्याशिवाय विभूतिकालीन पिढी नष्ट झाल्यानंतर भावी पिढीस व्यवहार्य म्हणून आकलन होणें कठीण जातें. त्यांच्या पराक्रमांचा अवशिष्ट परिणाम म्हणजे विस्मय व आश्चर्य या रूपानें अंतःकरणास दृग्गोचर होणारा अंधुक प्रकाश. परंतु या प्रकाशामुळें विचारशक्तीचीं कमलें विकसित होऊन त्यांत अडकून बसलेल्या व कर्तव्यगीताचा गुंजारव करणाऱ्या भ्रमराची सुटका होऊन त्याच्या बाहेरील वातावरणांत स्वैरसंचार होऊं शकत नाहीं. तेव्हा श्रेष्ठ विभूतीचें संपूर्ण चित्र वाचकांसमोर दाखवितांना प्राचीन चित्रकार ज्याप्रमाणें दशावतारांचें चित्र काढीत, त्याचप्रमाणें तें काढणें अवश्य आहे. नारसिंहाचे चित्रांतच त्याचे मांडीवर नखाग्रांनीं ज्याचें उदर विदीर्ण झालेलें आहे असें हिरण्यकश्यपूचें चित्र हेंहि असतेंच. वामनाचे चित्रांत त्याच्या लत्ताप्रहारामुळें बळी हा पाताळांतील खोल गर्तेंत जात आहे हें नेहमीं दृष्टीस पडतें. प्रभु रामचंद्रांचे चित्रांत रामबाणानें दशकंठ रावणाच्या शिरकमलांचें दाही दिशांस बलिदान केलेलें आहे हें पाहाण्यांत येतें. भगवान् श्रीकृष्णाचे प्रतिमेंत कंसाची शेंडी हातांत धरून कराल करवालानें त्याचा भगवान् शिरच्छेद करीत आहेत हा देखावा दाखविण्यांत येतो. किंवा धनुर्धर पार्थाचें चित्र म्हटलें म्हणजे रथारूढ होऊन कौरवसेनेवर शस्त्रसंपात सुरू आहे हें आलेख्य काढलेलें आढळतें. चित्रकलेंतील या संप्रदायपरंपरेवरून देखील हीच गोष्ट सिद्ध होते कीं, ज्या परिस्थितीचें निर्दालन करण्यांत एखाद्या श्रेष्ठ विभूतीचें कर्तृत्व प्रकट झालें तिचें चित्र डोळ्यांसमोर आल्याशिवाय अवतारी पुरुषाचे चित्राची पूर्तताच होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर तें चित्र प्रेक्षकांस कोणत्याहि प्रकारें उद्बोधक, उत्साहवर्धक आणि कर्तव्यप्रेरक होऊं शकत नाहीं. चरित्रलेखनाचा चित्रकलेशीं सहोदरसंबंध नसला तरी सगोत्र व सपिंडसंबंध खास आहे

नयनमनोहर व रम्य असें दिसत असलें तरी त्यात सत्प्रेरणा व उद्बोधन या दृष्टीनें भयकर वैगुण्य राहिल्यामुळें गतभर्तृका युवतीप्रमाणें निष्फल व निष्प्रयोजन आहे असेंच म्हणणें प्राप्त होतें विभूतीचा उत्कर्ष अथवा प्रभाव याचाच अर्थ विशिष्ट परिस्थितीचा अपकर्ष व तिरोभाव यामुळें तत्कालीन परिस्थितीच्या यथार्थ स्वरूपाचें आणि तन्निरसनार्थ योजण्यात आलेल्या प्रयत्नाचें साकल्यानें ज्ञान होण्याची जितकीं साधनें उपलब्ध होतील तितका विभूतींच्या कार्यक्षत्राची संपूर्णत्वानें कल्पना येण्यास अधिक उपयोग होईल विभूतिसमकालीन लोकास या प्रयत्नाचें कदाचित् विशेष महत्त्व वाटणार नाहीं, परंतु भावी पिढीस त्याचा फार मोठा उपयोग आहे यात बिलकुल संशय नाहीं

प्रस्तुत आठवणींच्या ग्रंथाकडे लक्षपूर्वक अवलोकन केलें तर कै० लोकमान्याचें चरित्राच्या साधारणत अज्ञात असलेल्या बऱ्याच मोठ्या भागावर यामुळें प्रकाश पडलेला आहे असें वाचकास दिसून येईल. कै० लोकमान्य टिळक हे निःसीम देशभक्त, अहोरात्र राजकारणात पडलेले आणि सदासर्वदा नोकरशाहीशीं झुजत असलेले, त्याचा नुसता नामनिर्देश झाल्याबरोबर 'केसरी'तील लेख, व्याख्यानें, प्रवचनें, सभा, परिषदा याची रागची राग डोळ्यासमोर उभी राहाते व त्यातून लोकमान्याच्या असामान्य बुद्धिमत्तेमुळें व कर्तृत्वामुळें लक्षावधि लोकाच्या झुडी त्याच्याकडे आदरानें पाहात आहेत, त्याचे शब्द श्रवण करण्यास किंवा पठण करण्यास उत्सुक झालेले आहेत असें एक दुसरें चित्र डोळ्यासमोर येतें. नोकरशाही किंवा प्रतिपक्षी याजवर कोटिक्रमाचा भडिमार करीत विजयी मुद्रेनें ते आपल्या अनुयायास पुढें चाल करून जाण्यास उत्तेजित करीत आहेत असा एक भव्य देखावा अतश्चक्षुसमोर उभा राहातो. लोकमान्याचे चरित्रलेखक याच देखाव्याचें भपकेदार रगात चित्र वाचकाचे डोळ्यासमोर उभें करण्यात आपलें लेखन कौशल्य प्रकट करतील त्याच्या आयुष्यातील बहुतेक काळ अशा भीषण कलहात गेला हें जरी खरें असलें तरी त्या काळातील प्रत्येक दिवशीं त्याना विश्रांति घेण्याकरितां काहीं तरी वेळ काढावा लागत होताच. या विश्रांतीच्या काळात लोकमान्य आपल्या मनाची करमणूक कशी करून घेत होते, याची योग्य कल्पना या 'आठवणी व आख्यायिका'चे वाचनानें वाचकास येईल जुन्या पिढींतील सुरी व सुबुद्ध माणस विश्रांतीच्या वेळात सोंगट्या, दशावतारी गजिफा, बुद्धिबळें इत्यादिकाचे डाव खेळून अथवा गाणें बजावणें यासारख्या ललितकलांस आश्रय देऊन आपलीं थकलेलीं मन रिझवून ताजींतवानीं व कार्यक्षम करण्याचा प्रयत्न करीत आधुनिक पिढींतील सुशिक्षित व प्रबुद्ध गृहस्थ टेनिस, क्रिकेट, बिलियर्ड, ब्रिज, वगैरे खेळ खेळून अथवा नाटक, सिनेमा वगैरेंस जाऊन आपल्या मनाची करमणूक करून घेताना दृष्टीस पडतात वरील करमणुकीचीं साधनें काहीं कारणामुळें उपलब्ध नसलीं तर निदान फोनोग्राफच्या प्टी लावून मृत गीत

ऐकण्यांत तरी आपला काळ घालवितात. वरीलपैकीं एखाद दुसऱ्या मार्गानें आपली करमणूक करून घेतल्याशिवाय त्यांच्या शरीराचा व मनाचा थकवा नाहींसा होत नाहीं व उदरनिर्वाहार्थ अथवा सार्वजनिक कार्यार्थ झिजविलेल्या मन, बुद्धि व देह यांच्या ठिकाणीं आलेल्या शीणाचा परिहार होत नाहीं. हा सर्वत्र दृष्टीस पडणारा आणि विशेषतः प्रौढ व प्रबुद्ध माणसात रूढ झालेला प्रकार लक्षांत ठेवून जर वाचक लोकमान्यांच्या आठवणींचें परिशीलन करतील तर त्यांना लोकमान्यांचें लोकोत्तरत्व जितकें संग्रामक्षेत्रावर प्रसिद्ध आहे तितकेंच विश्रांतिस्थानीं देखील आहे असें आढळल्याशिवाय राहाणार नाहीं. या आठवणी म्हणजे लोकमान्यांशीं त्यांच्या फुरसतीच्या वेळीं त्यांना भेटण्यास गेलेल्या व्यक्तींपैकीं कांहीं थोडया लोकांनीं आपआपल्या भेटीच्या प्रसंगांचीं स्मरण करून लिहिलेलीं टिपणें आहेत. यांत लोकमान्य आपल्या वाहनावर आरूढ होऊन व शस्त्रास्त्रें सज्ज करून बसलेले दिसत नसून ते क्षणभर विश्रांति घेण्याकरितां पागोटें खुंटीवर ठेवून व अंगरख्याचे बंद सोडून एखाद्या तक्याचे आश्रयास बसले आहेत अथवा आराम खुर्चीवर पडले आहेत आणि येणाऱ्याजाणाऱ्या प्रेक्षकांशीं प्रश्नोत्तररूपानें ते यदृच्छेनें संवाद करीत आहेत, असें आपल्या दृष्टीस पडतें, ही गोष्ट वाचकांनीं अवश्य लक्षात ठेवावी. तात्पर्य, या आठवणींतील प्रसंग म्हणजे लोकमान्यांचे 'स्वैरकथालाप' आहेत. सामान्य मनुष्यांचे स्वैरकथालाप जेव्हां कांहीं निमित्तानें आपल्या कानांवर येतात तेव्हां त्यातून कोणत्या विषयाची चर्चा होत असलेली आपणास दृष्टीस पडते? आपणाहून भिन्न मत असलेल्या थोर व्यक्तींची कुचेष्टा ही तर विनोद या प्रतिष्ठित नांवाखालीं अग्रपूजेस पात्र समजली जाते. परतु याहीपेक्षा अधिक गर्हणीय अशा अनेक विषयाची अत्यंत मुक्तलज्ज स्थितींत चर्चा होत असलेली आपल्या नित्य अवलोकनात येते. परतु लोकमान्यांच्या या विश्रांतिस्थानीं होत असलेल्या चर्चांचें स्वरूप किती उदात्त व उद्दीपक होतें याची पुढील 'आठवणी व आख्यायिकां'त ग्रथित झालेल्या प्रसंगावरून वाचकास थोडीशी तरी कल्पना होईल. व तें वाचन चाललें असता असल्या लोकोत्तर पुरुषाशीं ज्याना अल्पकाल देखील सान्निध्य प्राप्त झालें असेल ते पुरुष दैवाचे व महाभाग्यशाली आहेत असेंच त्यांना वाटल्यावांचून राहाणार नाहीं असा आमचा तर्क आहे.

नोकरशाहीशीं झगडण्याकरिता लोकमान्यानीं चालविलेलें व चाळीस वर्षेपर्यंत अव्याहत सुरू ठेवलेलें रणकर्कश कर्म व त्यामुळें भपून भपून होत असलेल्या व मुद्दाम कराव्या लागणाऱ्या अनेक ल्हानमोठ्या झटापटी व चकमकी, यातून त्यांची सुटका अखेरपर्यंत झाली नाहीं. त्यामुळें दिवसा रणांगणावर शत्रूशीं युद्ध करणाऱ्या भारती वीराप्रमाणेंच त्यांचा आयुःक्रम होता असें म्हणावें लागतें. आणि त्यामुळेंच ते विश्रांतिस्थानीं येऊन बसले म्हणजे प्रसिद्ध भारती योद्धे पितामह भीष्म

किंवा नरमणी अर्जुन हे दिवसां भीषण युद्ध करून सायंकाळीं आपल्या शिबिरां जात, या महाभारतांतील प्रसंगाचें प्रत्यक्ष चित्र डोळ्यांसमोर उभें राहातें. व शिबिरांत गेल्यानंतर प्रत्यक्ष निद्रावश होण्यापूर्वींचा काल ज्याप्रमाणें भीष्माचार्य व विदुरादिकांशीं गहन उपनिषचर्चा करण्यांत किंवा आपद्ग्रस्त लोकांचें दुःखनिवारण करण्यांत अथवा संशयग्रस्त जिज्ञासूंचें संशयनिरसन करण्यांत घालवीत त्याचप्रमाणें विश्रांतिस्थानीं प्राप्त झाल्यानंतर लोकमान्यांचा काल जात होता हा विचार पुढील आठवणींवे नुसतें वर वर अवलोकन केलें तरी त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाल्या शिवाय राहाणार नाहीं. कधीं आपल्या अनुयायांनीं विचारलेल्या अनेक शंकांचे ते मोठ्या मार्मिक उत्तरांनीं सहज समाधान करीत आहेत, तर कधीं एखाद्या अडचणींत सांपडलेल्या विधवेची एखादी अर्जी तयार करून देण्यांत ते गुंतलेले आहेत असें आपणास आढळून येतें. सार्वजनिक कार्यक्षेत्रावर त्यांनीं प्रत्यक्षरीत्या केलेली कामगिरी अत्यंत तेजस्वी आहे यांत शंका नाहीं. परंतु त्या कार्यक्षेत्राचें क्षेत्रफळ त्यांच्या सहकारी व अनुयायी यांच्या पूर्ण परिचयाचें आहे. त्यांच्या असामान्य नेतृत्वाखालीं जे पराक्रम करण्यात आले ते जरी आज त्यांच्या हातून होण्याची कित्येकांस शंका येत असली तरी लोकमान्यांनीं ठरविलेल्या क्षेत्रांत कोणत्या धोरणानें पुढील चढाईचा उठाव केला असता, याची स्पष्ट कल्पना त्याना करतां येते व योग्य अवसर मिळाल्यास आपापल्या शक्त्यनुरूप त्यांनीं करून दाखविलेल्या व पुढील कालाकरिता योजून ठेवलेल्या लहानमोठ्या चळवळी उत्पन्न करण्याची त्याना एक प्रकारची धमकहि वाटते. परंतु युद्धभूमीवरून परत शिबिरात आल्यानंतर त्यांजकडून जे असंख्य उद्योग व व्यवसाय अत्यंत शांत चित्तानें अव्याहत होत होते त्या अचाढव्य व्यापाची नुसती कल्पना करणें देखील कठीण आहे. ते रणभूमीवर सिंहासारखा पराक्रम करीत यांत शंका नाहीं. परंतु ही 'केसरी'ची अजिंक्य व दुर्दमनीय शक्ति त्यांनीं कशी हस्तगत केली याची मीमांसा त्यांच्या शिबिरस्थानीं चाललेल्या उद्योगाचें यथावत् आलोचन केल्याशिवाय करतां येणें शक्य नाहीं.

या दृष्टीनें पाहिलें असता श्री० बापट यानीं प्रसिद्ध केलेल्या या दोन ग्रंथाचें महत्त्व फारच मोठें आहे, हें मोठ्या विचारार्ती प्रत्येकास कबूल करावें लागेल. विश्रांतिस्थानीं परत आल्यानंतर त्यांच्या हातून जी लोकाराधना व विद्याराधन निरनिराळ्या प्रकारानीं होत होती तींच त्यांची खरी तपश्चर्या होती. त्याच दीर्घ काल एकनिष्ठपणें चालविलेल्या तपश्चर्येचें फळ म्हणून जनतात्मा परमेश्वराने प्रसन्न होऊन 'न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते' अशा अपूर्व शक्तीनें संपन्न असलेलें 'लोकमता'चें दिव्य अस्त्र त्याना अर्पण केलें असेंच आम्हास वाटतें. आणि म्हणूनच त्याचा विश्रांतिकालीन कार्यक्रम म्हणजे या अस्त्राची दिव्य शक्ति जागृत राहाण्याकरितां त्यांनीं चालविलेलें नित्यानुष्ठान होय असें आम्हीं म्हणतों.

या त्याच्या मताचें वैषम्य वाटून आणि त्याच्या हातातील लोकमताचें दिव्यास्त्र हतबल व्हावें हा हेतू धरून त्याच्या पुरश्चरणास अनेक तऱ्हेनें विघ्न कर ण्यास कित्येक लोक कसे पुढें आले, परंतु लोकमान्याच्या पुढें गलिताभिमान होऊन त्याना कसें परत जावें लागल हें मार्मिक वाचकास या आख्यायिकातील काहीं प्रसगावरून दिसून येण्यासारखें आहे शुकापुढें ज्याप्रमाणें रभेचें सौंदर्य निरर्थक ठरलें किंवा अर्जुनापुढें ज्याप्रमाणें उर्वशी हतगर्व झाली त्याप्रमाणें लोकमान्याच्या निश्चयापुढें सर्व लहानमोठ्या प्रलोभिकाना व विघ्नदिपिकाना हात टेकावे लागले त्याचें अनुष्ठान देहावसान होइपर्यंत सुरू होतें आणि म्हणूनच त्यानीं चालविलेल्या झगड्यात त्याची मुत्सद्देगिरी, धैर्य, पराक्रम, बुद्धिमत्ता व सघटन सामर्थ्य याचें तेज उत्तरोत्तर अधिकाधिक तीव्रतेनें प्रकट होत होतें

या 'आठवणी व आख्यायिका'कडे आणखीहि एका दृष्टीनें पाहिलें तर मनास अत्यत उत्तजक असें चित्र डोळ्यासमोर येतें कै० लोकमान्य टिळक हे जनतात्म्या परमेश्वराचे नि सीम भक्त होते परमेश्वराचे अनत अवतार पूर्व युगात होऊन गेले, त्याच्याकडे फक्त त्याच्या अवतारकृत्यातील प्रकृत परिस्थितीस उपयुक्त ग्राह्याश काय हें पाहाण्यासाठींच त्याची दृष्टि जात होती परतु परमेश्वराचा साक्षात् जनतारूप विग्रह जो दृष्टीस नित्य प्रतीत होतो त्याचें सगुण-रूपानें आराधन हें ब्रह्मप्राप्तीचें साधन म्हणून त्यानीं स्वीकृत कलें होतें या मुळेंच आराध्यदेवतेच्या उपासकाचा परिवार त्याच्या भोंवती गोळा झाला होता थकून आल्यानतर हा परिवार त्याच्या जवळ येऊन बसला म्हणजे थकलेल्या देहाला व शिणलेल्या मनाला एक प्रकारचा उल्हास येत असे आणि पुष्कळदा त्याच्या मनावर काहीं अकल्पित रीतीनें घडून आलेल्या एखाद्या विपरीत प्रसगामुळें थोडीशी निराशेची छाया आली असली तरी ती पार निघून जात असे ज्याप्रमाणें एखाद्या युद्धात काहीं आकस्मिक कारणामुळें सैन्याची वाताहत होऊन एखाद्या सेनापतीस निराशाग्रस्त अत करणानें परत यावें लागल्यानतर त्याच्याच अस्ताव्यस्त झालेल्या सैन्यातील लहानमोठे सरदार त्याच्यापुढें येऊन उभे राहिले असता निराशा क्षणात ल्यास जाऊन नवीन पराक्रमाची आशा त्याच्या अत करणात उद्भुत होते आणि पुनश्च नवीन व्यूह रचण्याचे उद्योगात ता पुन निमग्न होतो, त्याचप्रमाण काहीं विशिष्ट प्रसगीं लोकमान्याचीहि परिस्थिति झाली असता त्याच्या अनुयायी व सहकारी मित्राचा सघ त्याच्या दृष्टिसमार येताच नवान कारस्थानें व तत्सिध्यर्थ नवीन प्रयत्न करण्याचा हुरूप त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न हात असे या आठवणींच्या अध्ययनानें मनावर जा सस्कार दृढ होतो तो हा कीं, लाकमान्याच्या दर्शनानें त्याच्या अनुयायात नवीन चैतन्याचा सचार हात हाता, आणि त्याचप्रमाणें अनुयायाच्या सान्निध्यानें लोकमान्याचें तेज अधिकाधिक प्रखर होत जाऊन सर्व

निराशामय तृण क्षणात जळून भस्म होऊन जात होतें. या उभयताचा हा अन्योन्यपोषक संबंध लोकमान्याचे चरित्रासारखा निदान अलीकडील काळात तरी दुसऱ्या कोणत्याहि श्रेष्ठ व्यक्तीचे चरित्रात आम्हास आढळून येत नाही. याचें खरें कारण म्हणजे समानतेच्या तत्त्वाचें यथावत् परिपालन त्याच्याकडून जितक्या दक्षतेनें आणि स्वाभाविकपणानें होत होतें इतकें दुसऱ्या कोणत्याहि व्यक्तीकडून होणें अवघड आहे हें होय. लोकमान्याचें वर्णन करीत असताना महात्मा गाधी यानीं त्याना 'democrat of democrats' असें विशेषण दिलें होतें. याचा अर्थ तरी हाच. आपणासमोर येणाऱ्या प्रत्येक सार्व जनिक कार्याची हौस बाळगणाऱ्या व्यक्तीचें परीक्षण दुसऱ्या कोणत्याहि बाह उपचारानीं न करता किंवा त्याला न बोलताच, सकोच उत्पन्न होऊन त्याच्य ठिकाणीं सार्वजनिक कार्य करण्याचा जो अकुर उत्पन्न झाला तो करपून जाण्या सारख्या निष्ठुर तात्त्विक सिद्धाताचे उष्ण वातावरणाचा उपसर्ग त्याला न पोंचविता उलट तद्वृद्धीस अनुकूल अशी दृष्टि ठेवून त्याच्या मार्गदर्शकाचे काम करण्यास ते सदैव तयार असत. खरी साम्यबुद्धि उत्पन्न झाली म्हणजे दुसऱ्याकडे पाहाण्याची कृत्रिम दृष्टि नष्ट होते. असल्या कृत्रिम दृष्टि काह विशिष्ट सिद्धाताचे अभिनिवेशामुळें गेल्या पाच वर्षांत उत्पन्न होऊन त्यामुळे अनेक कार्यकर्त्या लोकास निराश होऊन सार्वजनिक चळवळींतून आपलें अग काढून घ्यावें लागलें आणि जनतेचें बळ सघटित व राष्ट्रीयसभेचे त्यासपीठाचे ठिकाणीं केंद्रित करण्याचा लखनौ येथें सुरू झालेला प्रयत्न एकाएकीं कुठित झाला. हा प्रकार लक्षात आला म्हणजे लोकमान्याच्या ठिकाणीं दृष्टीस पड णाऱ्या साम्यबुद्धीचें महत्त्व काय हें आपोआप कळून येण्यासारखें आहे. प्रस्तु आठवणींचा ग्रथ हा त्याच्या साम्यबुद्धीचें एक मोठें प्रदर्शन आहे असें म्हटलें तरी चालेल. ही साम्यदृष्टि हाच त्याचा लोकसग्रहकारक धर्म. त्याच्याशीं त्याच भेटीचे प्रसग झालेले यात वर्णिलेले आढळतात, त्यातील कित्येक व्यक्तींश त्याचा अनेक बाबींत विरोध होता तथापि लोकमान्याकडे अमुक कामाकरित गेलों असता आपणास सकोच वाटण्यासारखा कोणताहि प्रकार न होत आपल्या अपेक्षित कार्यास त्याच्याकडून होण्यासारखी असेल ती मदत केल्या शिवाय ते राहाणार नाहींत अशा तऱ्हेचा दृढ विश्वास त्याच्या अत करणात होता नि पाडवी पृथ्वी करीन अशी प्रतिज्ञा भीष्माचार्यांनीं केली असतासुद्धा श्रीकृष्णाने द्रौपदीस भीष्माचार्यांच्या शिबिरात जाऊन त्याचें दर्शन घेण्यास सागितलें. करण्यात भीष्माचार्यांसबधीं ज्या तऱ्हेचा विश्वास श्रीकृष्णाचे मनात होता आपणास भारतीय वर्णनावरून दृष्टीस पडतें, तशाच प्रकारचा विश्वास स भरतखडातील जनतेंत लोकमान्यासबधानें होता. योग्य सधि प्राप्त झाल असता धर्मभेद, पक्षभेद, मतभेद, तत्त्वभेद या सर्वांस तिलाजलि देऊन रा

कार्यार्थ वाटेल त्याशीं सहचर्य करण्याची त्याची तयारी होती याचें कारण तरी हेंच. साम्यदृष्टि व ध्येयैकनिष्ठ आचरण हीं लोकमान्याच्या चरित्रातील व त्याच्या गीतारहस्यप्रतिपादित लोकसंग्रहधर्माचीं आद्य व अबाधित तत्त्वें आहेत. त्या तत्त्वाचा विविध विलास या आठवणींच्या व आख्यायिकाच्या रूपानें प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या स्वैरकथालापात मनसोक्त पहावयास मिळतो व आमचा विश्वास आहे कीं, या कथालाघवापासून उत्पन्न होणारें उपदेशामृत सर्व भरत खंडातील तरुणाकडून जेव्हा मनमुराद व आकंठ प्राशन करण्यात येईल तेव्हाच त्याच्या ठिकाणीं आज दृष्टीस पडणारी निराशामय मन स्थिति नष्ट होईल, सत्कर्म प्रचोदनेचा संचार होईल व भरतभूमीचा भाग्योदयकाल समीप येईल.

प्रस्तावनालेखनाचे मिषानें राष्ट्रगुरूचें या टिळकसप्ताहात गुणसंकीर्तन करण्याचा सुमंगल प्रसंग श्रीयुत बापट याच्यामुळेंच मला प्राप्त झाला याबद्दल त्याचे मन पूर्वक आभार मानून व वाचकानीं आठवणी वाचण्यास एकदम सुरवात करावी अशी नम्रपणें त्याची प्रार्थना करून मी हा प्रस्तावनालेख संपवितों व वाचकाचा निरोप घेतों

आपला बंधु

यवतमाळ
ता० १०-७-२५. } [illegible]

अभिनंदन

लोकमान्य टिळकांच्या 'आठवणी व आख्यायिका' या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडाची प्रस्तावना लिहिण्याचें काम मजकडे आलें होतें हल्लींच्या या दुसऱ्या खंडाची प्रस्तावना लिहिण्याचें काम माझे मित्र श्री० माधवरावजी अणे यानीं पत्करल्यामुळें मी त्यांतून मोकळा झालों आहें. तथापि दुसरा खंड प्रसिद्ध होऊन हा ग्रंथ पुरा झाला याबद्दल मला जो आनंद होतो तो व्यक्त करण्याकरिताच या दोन ओळी लिहीत आहें

हा ग्रंथ पुरा करण्याला श्रीयुत बापट याना जे अचाट परिश्रम करावे लागले, त्याची कल्पना त्यांच्या 'आत्मनिवेदना'नें वाचकाना येईलच तथापि हे परिश्रम घडत असतानाच ते मला प्रत्यक्ष दिसत होते, यामुळें त्यांचें सार्थक झाल्याबद्दल बापट यांचें अभिनंदन केल्याशिवाय माझ्या च्यानें राहावत नाहीं हे परिश्रम पडण्याचीं कारणें बापट यानीं अनुभानिलीं तीं खरींच आहेत तथापि त्यातल्यात्यात माझ्या मतें मुख्य कारण हेंच कीं, आठवणी स्मरणात ठेवणें व त्याचें महत्त्व मनाला पटून त्या लिहिणें हा वाङ्मयव्यासंगाचा प्रकार आपल्या इकडे अद्यापि नवा असून लोकांच्या आगवळणीं पडलेला नाहीं या ग्रंथापूर्वींहि कै० रानडे यांच्या सारख्या एखादुसऱ्या लोकोत्तर व सादरस्मरणीय अशा गृहस्थाच्या थोड्याबहुत आठवणी 'विविधज्ञानविस्तारा'सारख्या मासिकातून प्रसिद्ध झाल्या होत्या पण तो प्रयत्न एकांगी होता बापटांचा हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर दुसऱ्याहि एकदोन थोर व्यक्तींच्या आठवणी प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम दृष्टीस पडला तो मात्र स्पष्टपणें अनुकरणात्मक असून त्याला मिळालेली स्फूर्ति बापट यांच्या प्रस्तुत ग्रंथापासूनच मिळाली असावी असें अनुमान काढण्यास जागा आहे कसेंहि असो, वाङ्मयलेखनाचा हा

नवा प्रकार यानंतर रूढ होऊन वाढतच जाईल, व पुढें येणाऱ्या अशा प्रकारच्या ग्रंथकारास तरी इतके श्रम पडणार नाहींत, अशी आशा वाटते.

'आठवणी व आख्यायिका' यांना तुटक स्फुट लेखांचें स्वरूप असतांहि सामान्य वाचकांस त्या वाचाव्याशा वाटतात, याचें कारण तरी हेंच कीं, समग्र चरित्राच्या मानानें जरी त्या अपूर्ण वाटल्या, तरी त्यांत वर्णिलेल्या विषयापुरत्या त्या पूर्णच असतात. अपूर्णांतहि जें पूर्णत्व म्हणून असतें तें प्रतीत होण्याचीं उदाहरणें वाङ्मयक्षेत्राच्या बाहेर देखील आपणांस आढळतात. फूल हें अनेक पाकळ्यांनीं पूर्ण होत असलें तरी प्रत्येक पाकळी रंग, रस, सुवास यांच्या दृष्टीनें इतर कोणत्याहि पाकळ्या किंवा समग्र फूल याच्या तोडीचीच असते. संपूर्ण फुलाचें रूप मात्र कोणत्याहि एक किंवा अनेक पाकळ्यांहून वेगळें असतें. पण संपूर्ण गुलाबाचें फूल नयनमनोहर असलें तरी त्याच्या सुट्या पाकळ्याहि कौतुकास्पद असतात; त्या आपण हुंगतों व न्याहाळतोंहि. किंबहुना सबंध गुलाबाचें फूल कोणी तोंडांत घालीत नाहीं, पण सुट्या पाकळ्या असल्या तर त्या आपण खातोंहि! हा फायदाच नव्हे काय? पैलूदार स्फटिकाचीहि गोष्ट अशीच आहे. सगळे पैलू मिळून स्फटिक होत असला तरी प्रत्येक पैलू देखील अनेक गुणांनीं तत्समच असतो. कित्येक वेळां अपूर्ण हेंहि विशिष्ट कारणाकरितां पूर्णा-इतकेंच ग्राह्य होऊं शकतें. बांधीव फुलाचा गुच्छ प्रियच असतो; पण ओंजळभर फुलें नुसतीं सुटीं घेऊन या हातातून त्या हातावर उधळीत वास घेण्याचीहि एक प्रकारची मौज असतेच कीं नाहीं! समग्र चरित्र हें बांधीव गुच्छाप्रमाणें असलें तर 'आठवणी व आख्यायिका' या सुट्या फुलाप्रमाणेंच होत समग्र चरित्रग्रंथ हातीं असला तरी काय झालें? तो हप्त्याहप्त्यानें व वायद्यावायद्यानें वाचणारे वाचक किती तरी असतात! त्यांचें खुणेचें पान किंवा दोरा एका प्रकरणांतून दुसऱ्या प्रकरणांत जाण्याला अनेक दिवस लागतात. अशा आळशी किंवा मिजासी वाचकांना तर अशा 'आठवणी व आख्यायिका' फारच उपयोगी पडतील. 'यथा यक्षस्तथा बलिः!' एका वेळची भूकच चार दोन घासांची, मग अशा भुकेला एकदम ताटभर साखरभातापेक्षां एक लहानशी सुटसुटीत लाडवाची गोळीच अधिक बरी नव्हे काय?

असो; सामान्य वाचकांना अशा खंडसंग्रहात्मक पुस्तकापासून होणाऱ्या फायद्याची ही गोष्ट तर झालीच. पण एखाद्या चरित्रकाराला—व विशेषतः एकाच चरित्रविषयाचे अनेक चरित्रकार होऊं शकतात, त्या सर्वांना—अशा 'आठवणी व आख्यायिका' यांचा विशेष उपयोग असतो. अशा प्रत्येक आठवणींत व आख्यायिकेंत थोडी तरी माहिती म्हणून असते हें तर झालेंच, पण एकाच मुद्याला लागू अशी माहिती निरनिराळ्या आठवणींत किंवा आख्यायिकांत निरनिराळ्या परिस्थितींच्या कोंदणांत बसलेली आढळल्यानें चरित्रविषयाचे विवक्षित गुण किंवा दोष 'सिद्ध झाले' असें मानतां येतें. दहांनीं दहा प्रकारांनीं एकच गोष्ट सांगितली असतां, ती शास्त्रीयदृष्ट्या निःसंशय सिद्ध म्हणून सहजच ठरते. एखाद्याची दृष्टि किंवा अनुमान चुकेल, दोघांचें चुकेल. पण तीच गोष्ट किंवा अनुभव सांगणारे जितके अधिक लोक भेटतील तितकें तिच्या सत्यतेविषयीं अनुमान अधिक सुदृढच होणार !

या पुस्तकांत 'आठवणी व आख्यायिका' या एकाच नांवाखालीं आलेल्या मजकुरांत प्रत्यक्ष, ऐकीव, अनुमानिक (काल्पनिक मात्र नव्हे) अशा विविध प्रकारच्या मजकुराची सरमिसळ सहजच झालेली आहे. शास्त्रीयदृष्ट्या त्यांतील ग्राह्य कोणतें, अग्राह्य कोणतें, हें ठरविणें अर्थात्च सूक्ष्म व सराइत नजरेचें काम आहे. या 'आठवणी व आख्यायिका' गोळा करणारानें, मजकुरावरून आपली संपादकीय लेखणी फिरवितांना, ही दृष्टि थोडीबहुत ठेवलेली असेलच. तथापि प्रत्येक आठवण किंवा आख्यायिका ही प्रत्यक्ष लेखकाच्या नांवानेंच प्रसिद्ध होत असल्यामुळें संपादकाची एतद्विषयक जबाबदारी पुष्कळशी आपोआप कमी होते. असला ग्रंथ लिहिणाराचा पेपाच मुळीं हा असतो, कीं त्याच्या हातीं येणारा मजकूर तो स्वतः फक्त घासून पुसून सुटसुटीत किंवा आटपशीर करून वाचकांपुढें मांडीत असतो. त्याचें महत्त्व, त्याची विश्वसनीयता किंवा त्याजवरून निघणारीं अनुमानें यांविषयीं त्यानें मुग्धच राहावयाचें असतें. तीं सर्व कामगिरी वाचकांकडेच राहाते. अशांपैकीं ज्यांचा आपल्या जुन्या शास्त्राशीं किंवा आधुनिक पुराण्याच्या शास्त्राशीं परिचय असेल, त्यांना या ग्रंथांतील मजकूर वाचीत असतां प्रथम ग्राह्याग्राह्य व नंतर सारासार विचार चाल-

विण्याचें हँसिचें काम कितीतरी मिळणारें आहे. कार्तीवे रेखीव सत्य कोणचें असेल, दाक्षिण्यामुळें स्पष्टोक्तीला झालरीवजा मुरड कोठें पडलेली असेल, अतिशयोक्तीची भर नकळत कोठें पडलेली असेल, प्रेमानें लेखकाचा हात कोठें सढळ झाला असेल, मनाच्या आढीमुळें उद्धेखाला कोठें कार्पण्य आलें असेल, आंतल्या गांठीचा कोणाचा विनोद कोठें साधला असेल, कोठें फसला असेल, हें सूक्ष्म नजरेनें न्याहाळण्याइतका मार्मिक विषय चिकित्सकबुद्धीला दुसरा कोणता असणार? तात्पर्य, या स्फुट व त्रुटित चरित्रखंडातील मजकुरावरून लो० टिळकांचा स्वभाव जसा प्रगट होत आहे, तसाच लेखनपद्धतीवरून लेखकांचा स्वभावहि दिसून येणारा असल्यामुळें, मनुष्यस्वभावाची परीक्षा व परिचय यांची या ग्रंथांत वाचकाला मेजवानीच आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

असो. बापट याच्या परिश्रमामुळें दोन खंड मिळून सुमारें हजार बाराशें पानांचा हा ग्रंथ प्रसिद्ध होऊन हातावेगळा झाल्याबद्दल सामान्य वाचकवर्ग आणि विशेषतः विद्यमान व भावी टिळकचरित्रकार यांच्यातर्फे श्रीयुत बापट यांचें साभार अभिनंदन करून हा लेख पुरा करतों.

पुणें,
११-७-२९

न. चिं. केळकर

आ त्म नि वे द न

आपुलिया स्वानुभवें । आपणांस निवेदावें ।
आत्मनिवेदन जाणावें । ऐसें असे ॥

—श्रीसमर्थ

के० 'राष्ट्रसूत्रधार' लोकमान्य लोकश्री बाळ गंगाधर टिळक यांच्या 'आठवणी व आख्यायिका' याचा प्रथम खंड गेल्या वर्षी मी टिळकजयन्तीच्या दिवशी प्रसिद्ध केला. सदर ग्रंथाच्या आत्मनिवेदनात मी असें म्हटलें होतें कीं, ईशकृपेनें योग आल्यास लोकमान्यांच्या आणखी अधिक आठवणी द्वितीय खंडात प्रसिद्ध करण्याचा माझा विचार आहे ' संकेतार्थी एकीकडे असे विधान करून लागोच दुसरीकडे त्याचवेळीं त्याच ग्रंथावर 'प्रथम खंड' असें निश्चितपणें लिहिण्यास मी प्रवृत्त झालों, यावरूनच द्वितीय खंडाचा संकल्प मी त्याचवेळीं मनात करून ठेविला होता हें उघड होईल आणि त्या संकल्पाप्रमाणें लोकमान्यांच्या 'आठवणी व आख्यायिका' याचा हा द्वितीय खंड आज वाचकांच्या हातीं देण्यास मला फार आनंद होत आहे.

चरित्रग्रंथाच्या इमारतीस मराठी भाषेमध्यें 'आठवणीं'च्या ह्या एका नवीन दालनाची जोड देण्यात येत आहे असें क्षणभर कल्पिल्यास, लोकमान्यांच्या चरित्रग्रंथाच्या या दालनाचा एक भाग प्रस्तावनारूपानें गतवर्षी श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांच्या हस्तें उघडण्यात आला, तर यंदाचे वर्षी तशाच रीतीनें त्याच्या दुसऱ्या भागाचें उद्घाटन लोकमान्यांचे भक्त व वऱ्हाडचे सुप्रसिद्ध विद्वान् पुढारी श्रीयुत माधवरावजी अणे यांच्या हस्तें करण्यात येत आहे हें पाहून सर्व वाचकवृंदास आनंद झाल्याखेरीज राहणार नाहीं

गतवर्षी तयार झालेलें तें अर्धेंच काम करण्यास किती व कसकसे श्रम पडले, काय काय अडचणी आल्या, कोणकोणते अनुभव मिळाले वगैरेंचा वृत्तात त्यावेळीं निवदन करण्यात आलाच आहे त्यानंतर पुढील कामास लागण्यापूर्वी, माझ्या मनाची स्वाभाविकपणेंच अशी एक समजूत होती कीं, आता सदरहू कामाचा बोलबाला बराच झाल्यामुळें लोकमान्यांच्या वाङ्मयस्मारक मंदिराच्या इमारतीचा हा दुसरा मजला चढविण्याचें काम बरेंच सोपें जाईल व कदाचित् कल्पनेबाहेरहि यश प्राप्त होईल, आणि या बाबतींत माझ्याप्रमाणें इतरांसहि असेंच वाटणें स्वाभाविक होतें धुळ्याच्या 'श्रीरामदास आणि रामदासी' या मासिकाच्या संपादकांनीं तर त्यावेळीं जाहीरपणें अशी इच्छा प्रगट केली होती

आम्ही अशी प्रार्थना करतों कीं, असे आणखी निदान दोनतीन खंड प्रकाशित करण्याचें भाग्य त्यांच्या वांट्यास येवो.' परंतु दुर्दैवानें नमूद करणें प्राप्त आहे कीं, हा सर्वांचाच अदमास अगदीं चुकीचा ठरला व मला अनुभव मात्र अगदीं उलट आला. पण याचें कारण कदाचित् असेंहि असू शकेल कीं, आठवणींच्या फुलबागेंतील चटकन् प्रथम हातांशीं येण्यासारखीं जेवढीं म्हणून आठवणींचीं उमललेलीं फुलें होतीं तेवढीं सर्व गतवर्षी निःशेष रीतीनें खुडून झाल्यामुळें, आता राहिलेलीं फार अडचणींत व क्वचित् कांट्याकुट्यांतहि असल्यामुळें तीं सपादन करण्यास तसेंच श्रम पडावे हें अगदीं स्वाभाविक आहे. आणि खरोखरच गेले नऊदहा महिने म्हणजे जवळजवळ सर्व ऋतु हीं सर्व तऱ्हचीं स्मृति-सुमनें पैदा करण्याच्या नादांत अहोरात्र मी आठवणींच्या फुलबागेंतून अविरतपणें सचार करीत असतां. कांहीं विश्वासाच्या ठिकाणीं मला ठेंचा लागल्या, कांहीं ठिकाणीं अनिमात्तिकपणाच्या निसरड्यांत पाय घसरला, कांहीं ठराविक ठिकाणीं पायांत अपमानाचे कांटे बोंचले, आणि कांहीं ठिकाणीं तर आगच्या हिरव्यागार तृणाच्छादित खड्यांत पडून अखेर मुखच्छेदनापर्यंत पाळी आली! तथापि खिन्न व निराश न होतां, केवळ लोकमान्यांवरील माझ्या प्रेमानें भगवान मारुत होऊन, कोठें तीं उत्कृष्ट स्मृतिकुसुमें दिसतांच, अगदीं अडचणींच्या जागेंतहि हात घालून तीं प्राप्त करून घेण्याचा मी छंद घेतला होता. कारण अशा प्रयत्नांच्या अभावींच Full many a flower is born to blush unseen अशीच त्यांचीहि अवस्था झाली असती असा माझा अनुभव असल्यामुळें. तीं मिळविण्याकरितां मी विशेष आग्रह धरीत असे. अर्थात् अशा प्रयत्नांत चार आरखडे मिळणें अपरिहार्य असतें!

प्रथम खंडाच्या पहिल्या व दुसऱ्या आवृत्तींत प्रारंभींच एक जाहीर विनंतीचें जोड कार्ड जोडण्यांत येऊन, त्यांत ज्यांना लोकमान्यांच्या आठवणी माहीत असतील, त्या त्यांनीं स्वतः पाठविण्याबद्दल व ज्या दुसऱ्या कोणांस त्या ठाऊक असतील त्यांचें नांव व गांव कळविण्याबद्दल मी विनंति केली होती. त्या तीन-साडेतीन हजार कार्डांपैकीं फक्त सतरा कार्डें भरून आलीं; व त्यांपैकीं आठवणी पाठविण्याच्या आश्वासनांचीं नऊ असून, दुसऱ्यांकडे बोट दाखविण्यांत आलेलीं पांच होतीं; राहिलेलीं बाकीचीं तीन निव्वळ औपचारिक स्वरूपाचीं होतीं. या चौदा गृहस्थांना पत्रोपत्रीं विनंति केल्यावरून अखेर सात जणांकडून मजकूर मिळाला. बाकीच्या गृहस्थांकडून नकारात्मक उत्तर मिळेपर्यंत मला प्रत्येकास चार पांच वेळीं लिहावें लागलें! प्रथम खंडाच्या वेळीं लोकमान्यांचीं परिचित असलेल्या अशा तीनशें गृहस्थांना आपल्या आठवणी देण्याबद्दल मी विनंति केली होती. पैकीं सुमारें दीडशें लोकांकडून मजकूर मिळाला व बाकीच्या बहुतेक सर्वांकडून त्याच वेळीं नकार मिळाला होता. येणेंप्रमाणें आठवणी मिळविण्याचें हें प्रकरण त्याचवेळीं

निकालांत निघाल्यावर व लोकमान्यांविषयीं कांहीं विशेष सांगू शकतील अशा सर्व लोकांची यादी संपल्यावर, आतां दुसऱ्या खंडांत देण्यासारख्या आठवणी तुम्ही कोणाकडून मिळविणार व हें होणार तरी कसें, असें काळजीच्या कांहीं जिवलग मित्रांनीं सहानुभूतिपूर्वक मला विचारून शेवटीं दुसऱ्या खंडाचा नाद अजिबात सोडण्याबद्दल त्यांनीं मला आग्रहानें सांगितलें. परंतु पाश्चात्य राष्ट्रांतील साधारण प्रतीच्या गुणी माणसासंबंधानें जर ग्रथावर ग्रंथ निर्माण होतात, तर लोकमान्यांसारख्या शतकास ललामभूत होणाऱ्या महाविभूतीच्या संबंधाची माहिती, नांव घेण्यासारखा एक चरित्रग्रंथ वगळल्यास, अवघ्या एक-दोन पुस्तकांपलीकडे जाऊ नये ही गोष्ट मनास फार लागून राहिली; व आपण नेटानें, सतत, आस्थापूर्वक व दीर्घ परिश्रम करीत राहिल्यास या महापुरुषाच्या आणखी कित्येक गोष्टी प्रसिद्ध करण्याचें भाग्य आपल्या वांट्यास आल्याखेरीज राहाणार नाहीं अशा श्रद्धेनें व आत्मविश्वासानें मी ह्या द्वितीय खंडास हात घातला. आठवणी देण्यासारख्या लोकमान्यांच्या बहुतेक सर्व परिचित लोकांचा परामर्श निःशेष रीतीनें प्रथम खंडाचे वेळींच घेतला गेल्यावर आतां माझ्या स्नेह्यांच्या काळजीप्रमाणें नवीन कोणत्या लोकांस आठवणींबद्दल मी विनंति करावी अशी मला मुळींच कधीं चिंता पडली नाहीं. कारण वर संशोधनार्थ मुलीचा बाप ज्याप्रमाणें कांहीं एका विशिष्ट दृष्टीनेंच सर्व जगाकडे पाहात राहातो तद्वत् गेले आठनऊ महिने मी प्रत्येकाकडे 'यांचा कांहीं लोकमान्यांशीं संबंध येऊन, हे कांहीं त्यांचेसंबधीं आपणांस विशेष सांगू शकतील काय?' याच लोभी दृष्टीनें मी पाहात असें. किंवा अत्यंत तिखट घ्राणेंद्रियाचा प्राणी ज्या बाजू-कडून भक्ष्य वस्तूचा नुसता वास येईल त्या दिशेकडे लोभावून एकसारखा हुंगीत जातो, त्याप्रमाणें अमक्यास आठवणी ठाऊक आहेत असें नुसतें कानां-वर येतांच गल्लोगल्लीं व रस्तोरस्तीं फिरत राहून, त्यांचा छडा लावून, व नाहीं त्या ठिकाणीं पत्रें पाठवून मी मजकूर मिळविण्याचा उद्योग केलेला आहे. आणि लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं, अशा तऱ्हेनें सुमारें साडेसहाशें सद्-गृहस्थांशीं माझा संबंध येऊन त्यांजकडून आठवणी मिळविण्याचा मी प्रयत्न केला. फार काय, पण इंग्लंडचे राजे व हिंदुस्थानचे बादशहा पंचम जॉर्ज यांचेशीं लोकमान्यांचा संबंध आल्याचें कळल्यावरून खुद्द त्यांचेपासून तों थेट गायकवाड-वाड्याच्या देवडीवर बसणाऱ्या भय्यापर्यंत आठवणी मिळविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. पण यांपैकीं हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या व्यक्तींकडून आपण होऊन किंवा माझ्या पहिल्याच विनंतीवरून मजकूर मिळाल्याचें सोडून दिल्यास बाकीच्या सर्वांकडून तो मिळविणें म्हणजे एक प्रकारचें दिव्यच करावें लागलें असें मी क्षणभर म्हटल्यास, वाचकांस ही अतिशयोक्ति वाटून तिच्या दर्पानें कदाचित् ते जरा नाकेंहि मुरडतील; पण काय करावें? मला तसा प्रत्यक्ष

अनुभव आला खरा! या साडेसहाशें टिळकप्रेमी सज्जनांना आपलें टिळक-प्रेम-टिळकस्मृति-व्यक्त करण्याबद्दल मी एकदर अट्ठावीसशें पंचाहत्तर पत्रें लिहिलीं; व कित्येकांच्या अनेक वेळीं समक्ष गांठीभेटी घेतल्या त्या वेगळ्याच! छापील पत्रानें अगत्य वाटत नाहीं म्हणून एक गोटमरहि छापील मजकुराचें पत्र न पाठविता व अर्थात् प्रत्येकाचा मजकूर वेगवेगळा असल्यानें, तीं सर्व पत्रें मी जातीनें हातानेंच लिहिलीं होतीं. लोकमान्यासंबधानें आपण काहीं सांगु शकूं असें एकदा एखाद्यानें म्हटल्यावर मग त्याजकडून एक मजकूर तरी मिळविणें किंवा अखेर त्याजकडून नकार मिळेपर्यंत तरी त्याच्यामागें लागणें मला जरूर वाटे; त्याशिवाय मला चैनच पडत नसे. कित्येकाकडून मजकूर देण्याचें अभिवचन मिळाल्यामुळें पण शेवटपर्यंत तो हातीं येत नाहीं असें दिसल्यावरून त्यास एकसारखीं रजिस्टर पत्रें व तारा पाठवाव्या लागल्या, तेव्हां कोठें काहींचेकडून तो हातात पडला. याशिवाय मजकूर मिळविण्याकरता स्थानिक मंडळीकडे तर किती खेपा घालाव्या लागल्या असतील याला काहीं सीमाच नाहीं. आणि म्हणूनच कीं काय, एका प्रसिद्ध पुढाऱ्यानें मला 'आठवणींचें बोअरिंग मशीन' असं विनोदानें आपल्या पत्रात म्हटलेलें दिसतें! असो.

या वरील सर्व निरूपणावरून कोणाजवळ आठवणी नाहींत किंवा त्या देण्याची कोणाची इच्छा नाहीं असें कोणी अनुमान काढील तर मात्र ती मोठी चूक होईल. मग जें कार्य सहज व्हावें त्यास इतके कष्ट का पडावे? याला उत्तर लोकांची अनास्था असं कोणी दिल्यास, 'तोतयाचें–बंड' या नाटकात नाटककारानीं नाना फडणविसाच्या तोंडात घातलेल्या शब्दानें मी असेंच म्हणणार कीं, 'सर्व जगावर हा अनास्थेचा आरोप, मी कसा करूं!' पण येवढें मात्र म्हणतों कीं, अशा प्रकारच्या पाश्चात्य धर्तीच्या नवीन वळणाची आपल्यास सवय नाहीं हेंहि पण याचें एक नि.संशय कारण आहे. आणि हें माझें विधान पाश्चात्य देशातील नमुन्यादाखल खालीं दिलेल्या एका गोष्टीवरून वाचकास पटल्याखेरीज राहाणार नाहीं अशी उमेद वाटते.

एडिंबरो येथें रॉबर्ट लुईस स्टीव्हन्सन् क्लबमध्यें १९२१ च्या नोव्हेंबरात स्टीव्हन्सन्च्या वार्षिक पुण्यतिथीच्या निमित्तानें झालेल्या जेवणावळीनंतर त्याच्या एका रोझेलाइन मॅसन् या भक्ताच्या मनात आलें कीं, रॉबर्ट लुईस स्टीव्हन्सन्, याच्या-विषयींच्या आठवणी सर्वाकडून गोळा करून त्याचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध करावा. त्याप्रमाणें त्यानें वर्षभर प्रयत्न करून पुढील सालीं म्हणजे सन १९२२ मध्यें 'I can Remember Robert Louis Stevenson' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. आठवणींचा नायक हा एक चांगला पण निवळ कादंबरीकार असून व तो मृत्यू पावून पचवीस वर्षापेक्षा अधिक काल होऊन गेला असताहि, त्याच्या आठवणीसंग्राहकानें मिळविलेलें यश लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. तो आपल्या आत्मनिवेदनात म्हणतो,

During the whole of this last year, these contributions have been arriving, from Scotland and England, from Australia and America and the South Seas, each one giving some fresh, intimate, living glimpse of Stevenson, or throwing a flash-light on some otherwise forgotten moment of his life, or recapturing some impression once received of him, ...My first thanks are due to all these contributors who thus materialised the idea, by *immediately* sending to me their personal memories to form this combined tribute from so many relatives, intimate friends, chance acquintances, schoolfellows, companions of early years, comrades of latter days,—all of whom can say 'I can remember Robert Louis Stevenson.' अशा प्रकारचे उद्गार वास्तविक त्याच्या ग्रंथनायकापेक्षां शेंकडों पटीनें अधिक श्रेष्ठ असलेल्या लोकमान्यांसारख्या पुरुषाच्या ग्रंथाचे बाबतींत काढण्याचें आमचें भाग्य आम्हालाहि कां लाभू नये ? पण 'The large, quick and cordial response which came in reply to my editorial letters, requesting Contributions was a delightful encouragement.' असें मॅसननें स्वतःविषयीं आपल्या आत्मनिवेदनांत म्हटलें आहे, याच्या अगदीं उलट अशी आमची स्थिति झाली. लो० टिळकांसारख्या अनेक विषयांत तज्ज्ञ म्हणून त्यांचें कार्यक्षेत्रहि विस्तृत असल्यानें हरतऱ्हेच्या अनंत लोकांशीं संबंध आलेल्या व नुकत्याच दिवंगत झालेल्या अत्यंत लोकप्रिय अशा या पुरुषाच्या आठवणींच्या प्रथमखंडाचे वेळीं गेल्या वर्षी मी तीनशें लोकांना हजार अकराशें पत्रें पाठविलीं तेव्हां त्यांपैकीं सुमारें दीडशें लोकांकडून आठवणी मिळाल्या; आणि एकतारीप्रमाणें निवळ वाङ्मयाची तेवढीच तार छेडणाऱ्या व दोहोंहून अधिक तपापूर्वी होऊन गेलेल्या स्टीव्हन्सनसारख्यांच्या आठवणी मिळविण्याकरितां रोझेलाइन मॅसन् यांनींहि जगभर पत्रव्यवहार केला; पण तो तीनशें पत्रें पाठवून दीडशें

असो; तात्पर्य आपल्या मराठी भाषेमध्यें वाङ्मयांतील ह्या एका नवीन तऱ्हेच्या वळणाचा नूतन प्रवेश होत असतांना असें होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. व त्याबद्दल कोणाची तक्रारहि असूं शकणार नाहीं, हें उघड आहे. तथापि नेहमीं माझ्या असेंहि मनांत येतें कीं, आपल्यापेक्षां अधिक योग्यतेच्या व सर्व दृष्टीनें अधिकारी अशा कोणी प्रसिद्ध पुरुषानें जर या कार्यास हात घातला असता तर हें कार्य अधिक यशस्वितेनें होऊन माझ्यापेक्षां अगदीं उलट अनुभव त्यास लोकांस निवेदन करतां आला असता; पण असें म्हणावें तर लोकमान्यांच्या चरित्राकरितां साधनसामुग्री पुरविण्याबद्दल चरित्र प्रसिद्ध होण्यापूर्वी, श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांनीं केसरीद्वारें दोन वेळां जाहीर विनंति केली असतांहि तिचा कसा परामर्ष घेतला गेला हेंहि विसरून चालणार नाहीं !

तथापि, यावर असा आक्षेप घेतला जाईल कीं, कांहीं नाहीं म्हटलें तरी इतक्या लोकांनीं तुम्हांस अखेर मजकूर दिलाच कीं नाहीं ! होय, तो त्यांनीं देण्याची कृपा केली याबद्दल खरोखरच मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहें हें येथें कृतज्ञतापूर्वक नमूद करणें माझें कर्तव्य आहे. व असेंहि म्हटल्याखेरीज मला राहावत नाहीं कीं, त्या सर्वांनीं आपला बहुमोल वेळ खर्च करून, श्रम घेऊन व स्वार्थत्यागपूर्वक आपआपल्या आठवणींची बहुमोल सामुग्री देऊन हें सार्वजनिक दुमजली तिलक-स्मृतिमंदिर बांधण्याचें मनांत आणिलें नसतें तर लोकमान्यांच्या वाङ्मयस्मारकाची ही मूळ कल्पना गर्भावस्थेंतच लुप्त झाली असती यांत तिळप्राय शंका नाहीं. पण तात्त्विक रीतीनें बोलावयाचें तर अशा प्रकारचें कार्य तोलास तोल मिळून सुलभ रीतीनें व यशस्वीपणें तडीस जाणें निराळें, आणि त्यासाठीं आग्रह, भीड किंबहुना खुषीची सक्ति करावी लागून तें पूर्ण होणें हें निराळें. यापैकीं पहिला प्रकार पाश्चात्य देशांमधून बहुशः आढळून येतो. हाच पौर्वात्य व पाश्चात्य यांचेमधील वाङ्मयसेवेंतील फरक होय एवढें नमूद करणें भाग आहे. प्रथम खंडाच्या आत्मनिवेदनांतील या असल्याच विचारसरणीचा माझ्या कांहीं रसिक व विद्वान् मित्रांस राग येऊन त्यांनीं त्याबद्दल त्यावेळीं माझी हजेरीहि घेतली ! त्यांचें म्हणणें इतकेंच कीं, तुम्ही आपल्या प्रांजलपणाच्या व सत्यनिरीक्षणाच्या नादांत आपल्याच लोकांचें दैन्य, मांद्य, अनास्था व विचार-दारिद्र्य यांचें प्रदर्शन करून अप्रत्यक्षपणें तुम्हीच टिळकांची किंमत हलकी करीत आहांत, हें तुमच्या लक्षांत येत नाहीं ! याबद्दल मला इतकेंच म्हणावयाचें कीं, छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराज यांच्यासारख्या अवतारी पुरुषाचें स्मारक पूर्वकाळीं होऊं शकलें नाहीं म्हणून जर त्या विभूतीस कांहीं कमीपणा येत नाहीं, तर लोकमान्यांच्या आठवणी आपल्या लोकांस ही नवीन तऱ्हा आंगवळणी नसल्यामुळें त्यांचेकडून मिळवितांना कसे अनुभव आले ही वस्तुस्थिति मोकळेपणानें सांगतांच त्यावरून लोकमान्यांस कमीपणा कसा येतो, हेंच मला समजत

नाहीं. नभोमंडळांतील चंद्रसूर्यांस मेघांनीं आच्छादून टाकलें म्हणून त्यांचें तेज लुप्त झालें असें कोणी म्हणेल काय?

उपरि निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें, साडेसहाशें सद्गृहस्थांपैकीं सुमारें पावणेतीनशें लोकांकडून एकदर मजकूर आला. वास्तविक प्रथम सर्वांस मजकूर मागताना जर पराकाष्ठेच्या आग्रहानें तो त्यांजपाशीं मागावयाचा तर प्रत्येकाचा तो प्रसिद्ध करणें हें शिष्टाचारास धरून आहे हें अगदीं खरें; पण ज्यांच्या आठवणी अगदींच सामान्य स्वरूपाच्या, फक्त ज्याच्या त्याच्या स्वतःपुरतेंच त्यांचें खरोखर महत्त्व, ज्या लौकिक स्वरूपाच्या नसून वैशिष्ट्यविहीन, काहीं केवळ आत्मगौरवपरच, काहीं लोकमान्यांच्या निवळ सार्वजनिक उद्गारांनींच भरलेल्या, काहीं केवळ ऐकीव व काहीं निरनिराळ्या रीतींनें तीच तीच हकीकत पुनःपुन्हा निवेदन करणाऱ्या इत्यादि स्वरूपाचा सुमारें पंचवीस तीस लोकांचा मजकूर अजिबात बाजूला ठेवणें प्राप्त झालें. व बाकीच्यांच्या मजकुरापैकीं जो अप्रस्तुत भाग वाटला त्यास निरुपायानें कात्री लावावी लागली याबद्दल वरील सर्वांनीं मला क्षमा केली पाहिजे. या बाबतींत प्रथम खंडाच्या आत्मनिवेदनात मी काढलेले उद्गार येथें पुनरुक्त करणें जरूर वाटतें. "लेखकाकडून जसा मजकुर आला तसा तो तारतम्यबुद्धि व विवेचकपणा न चालविता सर्वच्यासर्वच, जसाचातसाच मी छापला असता तर त्यास साडे हजार पाराशें (आता तर दोन अडीच हजार) पानेंहि पुरली नसतीं व तो एक नवलकथाचा अद्भुत अजगराना किंवा गोपाळकालाच बनला असता!" पण असें करण्यानें काहीं विशिष्ट लोकांच्या मजकुरास मुकावें लागतें असा मला अनुभव आला. कारण त्यांच्या मजकुरास हात लावणें हा त्यांना अपमान वाटतो. एका थोर सन्मान्य वाङ्मयभक्तानें मला कळविलें कीं, "पूर्वी प्रथम खंडाकरिता पाठविलेल्या आठवणींतील माझ्या तीन आठवणी तुम्ही गाळल्या व बाकीच्यानाहि थोडीफार कात्री लागलेली आहे. खुद्द लोकमान्यांनीं माझ्या लेखांना कातर कधीं लावली नाहीं ती आपण लावलीत, हें तुम्हास पुनः आठवणी न पाठविण्याचें खरें कारण होय." पण सुदैवानें अगदीं याच्या उलट दुसऱ्या एका विद्वानानें कळविलें कीं, "दीर्घदृष्टी, आत्मवर्णनपर व अप्रस्तुत असा मजकूर आम्हा सर्व लेखकांच्या लिखाणातून कमी करून लाकडाच्या मोठ्या तुळवटापैकीं पाहिजे तेवढाच भाग कापून घेऊन त्याचा प्रमाणशीर सुंदर देव्हारा बनविणाऱ्या चतुर सुताराप्रमाणें सर्व लेखकांच्या लेखातील अवश्य तेवढाच भाग घेऊन त्याचा अति मनोहर समह बनविण्याच्या तुमच्या कौशल्याबद्दल आपलें मनःपूर्वक अभिनंदन करतों." याशंयधानें टीकात्मक एक अक्षरहि अधिकउणें

न लिहिता, स्तुति निंदा निरपेक्ष मनानेंच आपण आपलें कार्य करीत राहावें हाच यापासून बोध घेण्यासारखा आहे अशी मी मनास खूणगाठ घातली

पहिल्या खंडात ज्यांच्या आठवणी आल्या आहेत अशा लोकांचीं काहीं थोडीं नावें पुन्हा या ग्रंथात आलेलीं पाहून आक्षेपकास आक्षेपास भाडवल मिळाल्या सारखें होईल, पण त्यास मला एवढेंच सांगावयाचें कीं, आठवण सांगणारा जुना झाला तरी त्याची आठवण नवी आहे ना ? पात्र जुनें असलें तरी त्यातून वाढावयाचीं पक्वानें तानीं व मिष्ट आहेतना ? झालें तर मग, ऐन पक्वान्न सोडून पात्राची व्यर्थ चर्चा करीत बसणें केव्हाहि अरसिकपणाचेंच होईल !

प्रथम खडात माझे नावावर सुमारें शभर पानांचा मजकूर आलेला आहे. याचें कारण अनेकाकडे मी जाऊन, त्यानीं सांगितलेल्या आठवणी मी लिहून काढून त्या सर्व माझ्या स्वत च्या आठवणास जोडूनच त्यावेळीं दिल्या गेल्या, पण या खेपेस मी तस न करता, ज्यानीं त्या लिहून न देता तोंडींच सांगितल्या त्या मी घरीं येऊन लिहून काढून पुन्हा त्याचेकडे जाऊन, त्या त्यास दाखवून, जरूर तर त्याची सही घेऊन, त्या ज्याच्या त्याच्या नावाखालींच छापण्याचा अट्टाहास केला आहे व या अशा मजकुराचीं पानें सहज दोनशें हातील यात शका नाहीं असें करण्यात या खेपेस फार त्रास पडला खरा, पण त्या ज्याच्या त्याच्या नावावर प्रसिद्ध होण्याच्या औचित्यानदानें तो त्रास भरून निघाला असे म्हणण्यास हरकत नाहीं व या रीतीनें ज्याचा मजकूर देता आला नाहीं अशाचाच तेवढा माझ्या आठवणींस जोडून दिला आहे तसच परगावा हून आलेली मोडी लिपीचीं बाडें बालबोध करणें, कित्येकामध्ये सन, तारखा भरणें, काहीं संक्षिप्त व त्रुटित मजकुरानें लिहून पाठविलेल्या मजकुराचीं बाडें पूर्ण लिहून काढून पुन्हा तीं सर्व ज्याची त्याच्याकडे पसतीकरिता पाठवून परत मिळविणें, अत्यत दुर्वाच्य असलेला मजकूर खिळे जुळविणाऱ्याच्या सोयीकरिता पुन्हा सर्व सुवाच्य लिहून काढणें वगैरे वगैरे जिकिरीचीं कामें, काय कारण असल न कळे, गेल्या खेपेपक्षा या खेपेस फार करावीं लागलीं

हें सर्व येथें सागण्याचें कारण इतकेंच कीं, लोकमान्याच्या आठवणींचा सग्रह करणें हें मी माझ खाजगी काम समजत नसून तें एक मोठ्या जबाबदारीचें, पवित्र व सार्वजनिक काम असेंच मानतों आणि म्हणून त्या कामाचा सक्षेपानें का होईना, अहवाल जनतेस सागणें हें माझें कर्तव्य समजतों

सपादक या नात्यानें वास्तविक हातीं पडलेल्या लोकमान्याच्या या सर्व आठ वणींच्या साधनसामुग्रीचा योग्य रीतीनें, सूक्ष्म दृष्टीनें व चिकित्सकपणानें अभ्यास करून, त्याची सगति लावून व शेवटीं त्यातून निघणाऱ्या प्रमेयावरून त्याच्या चारित्र्यासबधानें काहीं सिद्धात बाधून त्याचें तात्त्विक व सोपपत्तिक विवरण एखाद्या स्वतत्र अध्यायात विस्तरश करणें अगदीं अवश्यक होतें पण ग्रंथ-

प्रकाशनाच्या व शेवटपर्यंत सामुग्री मिळविण्याच्या धादलींत मनास असावी तशी स्वस्थता नसल्यामुळें व मर्यादित कालाच्या नियंत्रणामुळें हें काम मला करिता आलें नाहीं याबद्दल मनास फार खेद होतो. तसेंच एकदर मजकुराची विषयवार निवड न करिता किंवा दुसरी कोणती एखादी स्वतंत्र पद्धत न स्वीकारिता अगर काहीं एका विशिष्ट तऱ्हेचें कलम हातात घेऊन त्याची सजावट न करिता आला त्या क्रमानें मजकूर मुद्रित केला हें सुमार झालें, असेंहि कोणास वाटणें स्वाभाविक आहे. प्रथम खडावर अभिप्राय देताना एका पत्राचे विद्वान् संपादक म्हणतात, "लोकमान्याची धार्मिक, राजकीय, सामाजिक वगैरे बाबींसबधाची मतें विषय वारीनें न देता अगर साकल्यीकरून त्याचें स्वरूपाविष्करण न करिता लोकानीं पाठविला तसा मजकूर छापून टाकला हें बरें झालें नाहीं," तर दुसऱ्या एका प्रसिद्ध मासिकाचे संपादक लिहितात, "…. लिहून आलेली स्फुट प्रकरणें संपादकानीं विषयवार लावली नाहींत हें फार चागल केलें आहे. किंबहुना हें पुस्तक इतकें चित्ताकर्षक होण्याचें हेंच आद्य कारण आहे ग्रथ कोठेंहि उघडावा, त्या प्रकरणापुरता रस तेथें तेथें उभा आहे. स्फुटपणामुळें अचानकपणा व अचानकपणामुळें रसाविर्भाव हा या ग्रथात विशेष आहे" यर्णप्रमाणें परस्पर-विरोधी मतास परस्पराचा सक्षेप देऊन अखेर आपणास जें योग्य दिसल तेंच करीत असावें हेंच इष्ट वाटतें. तथापि एवढें खरें की लोकमान्याच्या या सार्व जनिक चरित्र लेखकाची वर्गवारी केली असती तर काहीं गोष्टींवर विशेष प्रकाश पडला असता व त्यापासून काहीं बोधहि घेता आला असता पण विस्तारभया स्तव आता त्याचा निव्वळ उल्लेख करण्यापलीकडे आपण काहींच न करणें अधिक बरें।

सदर खडातील इग्रजी मजकुरासबधानें येवढच म्हणावयाचें कीं, त्यापैकी काहीं भाग फारसा आठवणीदाखल नसून तो निव्वळ गुणवर्णनपर (appreciation) असताहि घेतला आहे याचें कारण माझ्या इग्रजी आठवणींच्या पुस्तकाचे प्रस्तावनालेखक श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यानीं लिहिलेल्या प्रस्तावनेंतील त्याच्याच शब्दात सागतों म्हणजे झालें. ते म्हणतात, "The reminiscences contained in this book are mostly by those who came into contact with Lok Tilak but comparatively at a distance and *therefore they may look more like* appreciations than reminiscences But even these have their own value as coming from illustrious men and women who were his contemporary judges and in a few cases also his co workers"

'आठवणी व आख्यायिकां'ची साधनसामुग्री त्यांस वेळेवर नजर केली तर, उत्कृष्ट कसबी शिल्पकाराप्रमाणेच त्याचा ते उपयोग करून घेतील व महाराष्ट्रास अभिमान बाळगण्यासारखें व चिरकाल टिकणारें लोकमान्यांचें हें एक देदीप्यमान व अतिमनोहर वाङ्मयस्मारक त्यांचे हातून पूर्ण यशस्वी होईल अशी कोणीहि अपेक्षा करणें स्वाभाविक आहे; आणि त्याकरितां आठवणींचा आणखी तिसरा खंड प्रसिद्ध केल्यास, त्याचा 'अधिकस्याधिकं फलम्' या न्यायानें अधिक उपयोग होईल असें कोणी म्हटल्यास तें अगदींच अयथार्थ आहे असेंहि नाहीं; तरी पण अशा प्रकारच्या वाङ्मयासहि कांहीं स्वाभाविकच मर्यादा असते व सर्व वस्तु प्रमाणबद्ध असण्यातच जें औचित्य व सौंदर्य असतें तें ओळखूनच आतां या पुढें आठवणींचा तिसरा खंड न काढण्याचें ठरविलें आहे व तें योग्य आहे असेंच सर्वांस वाटेल अशी माझी समजूत आहे. कारण बोलून चालून आठवणी ह्या राजाच्या स्वारीच्या सैन्यांतील पायदळाप्रमाणें होत; किंवा फार तर असेंहि म्हणतां येईल कीं, चंद्रहारांतील जशा टिकल्या, झाडाचीं जशीं पानें, मधुरी पेळ्यावरील जशा चारोळ्या किंवा नाण्यामध्यें जसा खुर्दा तद्वत्च आठवणी ह्या मुख्य चरित्रग्रंथाच्या पूरक होत. आणि म्हणूनच पूरक वस्तु प्रमाणशीर असण्यांतच खरें स्वारस्य आहे हें ओळखून येथेंच आपण तूर्त तरी पूर्णविराम करणें अवश्य आहे.

शेवटचें काम म्हणजे आभारप्रदर्शनाचें. हरिकीर्तन संपल्यावर शेवटीं खिरापत वाटतांना व ती ग्रहण करतांना जो आनंद होतो, तसाच याहि वेळीं होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. प्रथम, हा ग्रंथ वाचकाचे हातीं देण्यास प्रामुख्येंकरून जे कारणीभूत झाले, त्या सर्व आठवणीलेखकाचे मी पुन्हा एकवार मनापासून आभार मानतों. तसेंच ज्या सहृदय स्वकीयांनीं हस्तें परहस्तें आठवणी मिळवून देण्याची मला मदत केली त्या अनेक परोपकारी सज्जनांचे उपकार मी विसरणें अशक्य आहे. अर्वाचीन काळच्या वाङ्मययुगांतील ग्रंथरचनेंत पुस्तकाची 'सूची' हे ग्रंथाचे डोळे समजण्यात येऊन त्याच लिहिण्यांत येणारी प्रस्तावना हें त्या ग्रंथाचें नाक मानलें जातें. एतदर्थ सौंदर्याच्या ह्या अधिष्ठानाची सदर्हु प्रयास सोळा आणे जोड करून देणारे वऱ्हाडचे सुप्रसिद्ध विद्वान् पुढारी व लोकमान्यांचे अनुयायी श्रीयुत माधव श्रीहरि ऊर्फ बापूजी अणे यांनीं कार्यबाहुल्य असतांहि या ग्रंथास प्रस्तावना लिहिण्याची कृपा केली याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहें. तसेंच ज्यांचा उल्लेख केल्याशिवाय माझ्यानें राहवणार नाहीं असे केसरी—मराठा पत्रांचे मॅनेजर व ट्रस्टी श्री० बाबासाहेब विद्वांस व माझे मित्र श्रीयुत वासुदेव कृष्ण भावे, बी. ए. उपसंपादक केसरी, कवि व वाङ्मयविशारद् यशवंत नरसिंह केळकर (संपादक, गीत-द्विदल), श्रीयुत गोपाळ हरि घारप, असिस्टंट मॅनेजर केसरी—मराठा, प्रस्तुत ग्रंथाच्या योजनेच्या बाबतींत उपक्रमापासून माझे सहकारी

असलेले प्रेमळ मित्र श्रीयुत काशीनाथ नरसिंह ऊर्फ बापूराव केळकर, बी. ए. (टिळक म० विद्यापीठ) यांचें मला अनेक प्रकारें साहाय्य झालें आहे व त्याबद्दल मी त्यांचा उपकृत आहें. प्रस्तुत ग्रंथाच्या दोन्ही खंडांचें कामीं मला कायमचे उपकारबद्ध करणारे 'गीता-बीज'कर्ते श्रीयुत गजानन विश्वनाथ केतकर, बी. ए., एलएल्. बी., उपसंपादक केसरी-मराठा हे होत. श्रीयुत गजाननराव यांनीं हें पुस्तक आपलेंच समजून तें वेळेवर प्रसिद्ध करण्याच्या बाबतींत कळकळीनें व निरपेक्षपणानें जी अहर्निश मेहनत केली त्याबद्दल त्यांचे योग्य शब्दांनीं उतराई होणें कठीण आहे. तथापि माझ्या शाब्दिक आभारांपेक्षां आपले परमपूज्य मातामह लोकमान्य टिळक यांची ही सेवा आपले हातून घडली याच कल्पनेनें ते आपलें समाधान करून घेतील अशी मला आशा आहे.

'जगद्धितेच्छु' छापखान्याचे सौजन्यशील मालक श्रीयुत केशव रावजी गोंधळेकर यांस वेळोवेळीं दिलेल्या तसदीबद्दल त्यांची क्षमा मागून त्यांनीं टिळक जयंतीस नाहीं तरी टिळक पुण्यतिथीस पुस्तक तयार करून दिल्याबद्दल व 'विजय' प्रेसचे उत्साही मालक श्रीयुत अप्पासाहेब गोखले यांच्या सर्वसाधारण मुद्रणविषयक सल्ल्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें.

सर्वांत शेवटचे पण अत्यंत आदरयुक्त व कृतज्ञतापूर्वक आभार मानावयाचे ते गुरुवर्य तात्यासाहेब केळकर यांचे होत. लोकमान्य टिळक यांच्या आठवणींच्या ग्रंथाचे दोन्ही खंड हें केवळ तात्यासाहेबांच्याच कृपेचें व प्रोत्साहनाचें फळ आहे एवढें सांगितलें म्हणजे त्यांच्या उपकारांची कल्पना होणार आहे.

टिळक पुण्यतिथि,
केसरी ऑफिस, पुणें.

सर्वांचा नम्र सेवक
सदाशिव विनायक बापट.

अर्पणपत्रिका

सन १८१८ ! ते सन १९१८

म्हणजे

ज्या अभागी शतकाचा प्रारंभ हिंदवी-स्वराज्यसूर्यास्तात
होऊन ज्याचा शेवट लोकशाहीच्या अरुणोदयात झाला,
अशा त्या निशामय, परवश, व नैराश्यगर्भ दीर्घ
काळात ज्या लहान थोर निःसीम व ज्वलत्
हिंदी देशभक्तांनीं, अनेक प्रसंगीं, अनेक
दिशानीं, केवळ स्वदेशस्वातंत्र्यार्थ,
परमोच्च कर्तव्याच्या स्थंडिलावर
आपल्या प्राणाची आहुति
दिली, त्या सर्व ज्ञात–
अज्ञात पुण्यात्म्याच्या
पवित्र चरणीं ही
बहुरंगी तिलक–
स्मृतिसुमन-
माला
कृतज्ञतापूर्वक विनम्रभावानें अर्पण केली आहे.

म. वि. बापट.

लोकमान्य टिळक
यांच्या
आठवणी व आख्यायिका

खंड २ रा

अनुक्रमणिका

लेखक | पृष्ठ

ओ

क

ख

ग

लेखक ... पृष्ठे

लो॰ टिळक यांच्या

आठवणी व आख्यायिका, खंड २

बाळ गंगाधर टिळक.

लोकमान्य-तिलक-प्रशस्तिः

[लोकमान्याचे नाशिकचे बालमित्र व सहाध्यायी
श्री० त्र्यंबक रामचंद्र उर्फ बाबा
कुळकर्णीकृत.]

वंदीगृहेऽपि निजसद्मसमानवासः
येन त्वया स्थिरधिया सुखवत् सुसोढः
लोकेष्टहेतुकरणार्थधृतात्मनस्ते
काराङ्गता ननु परा समता सुबुद्धेः ॥ १

मानपमानसमता सुखदुःखसाम्यम्
इष्टोपपत्तिरथवा विपरीतता च
कारागृहाधिवसतिर्निजवेश्मशय्या
सर्वं समानमिति येन भृशं व्यदर्शि ॥ २

वंदीकृतेन विधियंत्रितकर्मणाऽपि
येन त्वया दृढधिया बुधमान्यलेखः
वंदीगृहेऽप्यरचि तस्य तवात्मदार्ढ्यम्
संश्लाघितुं मितमतिः प्रभवेज्जनः कः ॥ ३

उत्पत्स्यते यदि पुनर्भुवि कोपि धन्यः
स्तोता कविस्तव गुणस्य समानधर्मा
शक्तो भविष्यति न वा स्तवनानि कर्तुम्
योग्यानि ते गुणनिधेऽल्पमतिर्न जाने ॥ ४

गीतारहस्यसुविवेचननामधेयो
योऽयं त्वया व्यरचि लेख इहातिरम्यः
प्राचीनवाङ्मयसमुद्रविलोडनोत्थम्
रत्नं नु सूरिवरकंठविभूषणं नु ॥ ५

अंतर्गताऽप्रतिमता बहिरंगता च
ग्रंथस्य ते विशदता च सुबोधता च
धर्मस्य तत्त्वविनिबोधनकौशलं च
प्रत्येकमप्यतिमनोहरमेव नूनम् ॥ ६

निःपक्षपाताश्रयबुद्धियोगात्
प्रामाण्यसंशोधनपाटवाच्च
सृष्टस्त्वया यः सुविशालयत्नैः
पात्रं स्तुतीनां भविता न कस्य ॥ ७

अक्षय्याऽमलशारदच्छमेघपंक्तिः
निर्दोषाऽमलशरदिंदुकांतिकांता
कीर्तिस्ते लसतु दिगंतरालधाम्नि
सार्धं सा हतरिपुभिर्विनष्टकामैः ॥ ८

लोकमान्य टिळक

यांच्या

आठवणी व आख्यायिका

खंड २ रा.

श्री. विरूपाक्षशास्त्री

[ब्रह्मश्री ६, पूज्यपाद, महामहोपाध्याय, शंकरमठ, बंगलोर.]

श्रीमद्बापटसदाशिवाख्येभ्योऽनेकाशिष । यच्च श्रीमद्भिर्व्यलेखि लोकमान्य-तिलकान्वयसंजाततिलकाख्यगंगाधरात्मजबालशर्मणा वृत्तं स्मरणपथागतं किंचि-द्विलिख्य प्रहीयतामिति । तद्यात्र प्रहिणुमो यच्च किंचित्स्मराम ।

तत्रभवता लोकहितैकव्यवसायव्यापृतान्तःकरणाना, राजकीयचातुरीचतुराणा समागमं समभूत् किल वाराणसीयात्रासमये, तदानीं साक्षात्तैरेव श्रीमहाराज पटवर्धनप्रासाद समागत्योपनिषद्भूतभगवद्गीतागोचर परमात्मानं संवादयामासु । गीताविपर्यविषयकं स्वमतं च प्रत्यपादि, आसीच्च केषुचिद्विषयेषु प्राचीनानां तेषां च विषयप्रतिपादनशैल्या भेद' पर मोमोत्ति मे स्वान्तमिदं लिखितुं यदा पुण्यपत्तनाद्बहिर्गमनं तै सर्वाऽपि वाग्यशो गीर्वाणवाण्यामेव न्युपापादि ।

तदानीं च तै श्रीमद्भगवत कृष्णमंदिरे वैदिकधर्मविषये महतीं सभामाहूय व्याख्यानाद्यपि कारितम् । अहो चित्रीयते नश्चेत, ऐहिकबहुकार्यव्यापृतानामामु ष्मिके कर्मण्यपि व्यवसायमालोचयताम् । केसरिवृत्तपत्रमुद्रणालयप्रभृति व्यवसाया गाराणि सामोद प्रदर्शयामासु । नूनं वदामो यत्तेषां सारस्वतागारं दृष्ट्वा साश्चर्या अभूम, कियन्ति पुस्तकानि, कोनामाय व्यवसाय, किं नामेदं केसर्याख्यं पत्रं यच्च असंख्यातजनैरहोरात्रं पारायणीक्रियते यदीयेन मृगराजनादेनास्मदीया राजानोऽपि भाय भाय यापयन्तिस्म कतिपयान्यहोरात्राणि । तदानीं आत्मनो जन्मवृत्तमपि तैर्याथार्थ्येन न्यवेदि । समानोऽपि विदुषा करणीयरीत्यैवाकारि तदेत त्सर्वं स्मारं स्मारमैतिह्यं पुण्यपत्तनीय ब्राह्मणाना वेदविद्या जीवत्यद्यापीति नूनं मे निश्चयः समभूत् । देशान्तरादागतानां विदुषां समानं विद्यापक्षपातं औदार्यं

चेत्येतदवलोक्य महान्तोषः समजनि, हन्त च प्रागेव स्थूलसूक्ष्मकारणादिशरीरत्रितयमपि युगपदेव परित्यज्य परे ब्रह्मणि लीना इति।

वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर

[महामहोपाध्याय, फर्ग्युसन कॉलेजांतील संस्कृत विषयाचे आचार्य, (प्रोफेसर) पुणें.]

श्रीमच्छालिवाहनशकीये रसाक्षिधृतिमिते (१८२६) संवत्सरेऽस्मद्गुरुचरणा अनवरतछात्रगणाध्यापनप्रवर्तितज्ञानसत्रसंतोषितोमारमणाः कुशाग्रधिषणैरपि वन्दितचरणाः कदाचित्सतार्पिपुरान्निर्गत्य सह शिष्यवृन्दैरेमं प्रदेशं स्वागमनेनालंकृत्य द्वित्राण्यहान्यस्मत्सदनं स्वनिवासेन पवित्रीकृत्य चरणदर्शनेन परिचर्यावसरप्रदानेन चास्मादृशेष्वनुग्रहमकार्षुः। एतस्मिन्नवसरे श्रीमद्गुरुचरणपरिदिदृक्षयाऽस्मद्गृहे समागता लोकमान्या जगत्प्रसिद्धास्तिलकोपनामानो बलवन्तराया मुहूर्तमात्रं स्थित्वा श्रीमद्गुरुचरणकृपाकटाक्षपातं संपादयामासुः। अत्रान्तरे च लोकमान्यास्तृतीयमण्डलस्थां कांचिदृचमधिकृत्य सायणाचार्योहितार्थातिरेकेणार्थान्तरेण योजयामासुः। तेन च निमित्तेन तत्र संनिहितानां छात्राणां लोकमान्यानां च क्षणमिव मिथो विवादः संप्रवृत्तोऽभूत्। तत्र बृहस्पतिप्रतिमबुद्धय एत इति गुरुचरणैरुक्तम्। ततश्च लोकमान्याः श्रीमत्सायणाचार्याणां स्थलत्रये प्रमाद इत्यवोचन्। तां च तदीयां गिरमसमीचीनां मन्यमानास्तामसहमानाश्च गुरुचरणप्रभृतयः सर्वे तत्रत्यास्तत्स्या आसन्। मया त्वेवमुक्तं यत्कस्यापि शास्त्रीयग्रन्थस्य प्रथमावलोकनवेलायां यत्रार्थवैशद्यं न भवति तत्र प्रायो वाचकः स्वाज्ञानं अन्यकर्तर्यारोपयति

' अङ्गीकृत सुकृतिनः परिपालयन्ति '

इत्यस्य मूर्धाभिषिक्तमुदाहरणमिदमिति । मन्ये च तत्र कदाचित्पद श्रुत्वा -स्यादस्या निर्गम इति ।

नागेशशास्त्री वेटगेरी

[आचार्य, श्री॰ शं॰ संस्कृत पाठशाला, धारवाड.]

(१) अघटिष्ट मे कौमार एव वयसि विद्यमानस्य १९०७ खैस्ताब्दे धारवाड-पुरे श्रीलोकमान्यचरणानां प्रथमो दर्शनमहोत्सवः । तदात्वे च यन्मे प्रास्फुरत्तेषा प्रत्युत्पन्नमतित्व तदत्र मनागुदाह्रियतेः—

प्रावर्तिष्ट तदा निसर्गगभीरः श्रीशिवरामपंत परांजपे महाशयाना उपन्यास इहत्ये प्रधानन्यायाधिकरणस्य (जजकोर्ट) विसृत्वरे चत्वरे, यत्रान्वग्राहि श्री-लोकमान्यचरणैरध्यक्षपदम् । अहपूर्विकया चानुधावद्भिः श्रोतृव्यूहैर्नीरन्ध्रित समा-गण, अतीन्द्रियगतिकाय भगवते पवनायापि न प्रायच्छदवकाशमिति परा किलेय काष्ठा जनतायाः कौतुकस्य । अवसिते चोपन्यासे श्रवणविवर बधिरयता रोदो-मण्डल निरुधानेन तालारवेण सभाव्यमाना, उपन्यासःसार सग्रहीतु वक्तृपीठमध्यरु-क्षत् श्यामलमनोहरा श्रीलोकमान्यचरणाना मूर्ति । उपन्यस्य सुधारसस्यदिना वाग्विसर्गेण कचित्समय कवचपेशिकातर्वर्तिनि घटीयन्त्रे निधाय दृष्टि " अतीतः कालः " इति व्याहार्षु श्रीलोकमान्यपादा । तदैव श्रोतृवृन्दात् " अस्त्यद्यापि " इति निरगात् वाक्यम् । तदेतदाकर्ण्यैव श्रीलोकमान्यचरणाः प्रावोचन्—" किमद्यापीति ? अनतो ह्यसौ काल । न खल्वस्य विद्यते अतो नाम जात्वपि । तथापि तु व्यवहारे परिच्छिन्न एषः 'शयनकाल' भोजनकालः' इत्यादिना " इति।

(२) मदालयात् (मडाले) प्रतिनिवृत्तेषु श्रीलोकमान्यचरणेषु द्वितीयः पुण्यपुरे गायकवाटहर्म्ये समागमः समपद्यत । हर्म्ये अतर्गंतु परिपृष्टे अभ्यनुज्ञाने, झटित्येव समागतः प्रवेशाय प्रतिसदेश । आक्रान्त किल बलीयसा साध्वसेन हृदय मत् श्रीलोकमान्यसदृक्षस्य लोकोत्तरमहिमसपन्नस्य पुरस्तात् पिधूच्छिपित प्राइ ओष्ठयुग प्रचलेद्वा नो वेति । यतो ह्येष एव प्रथमोऽवसरः तै. सह सलापस्य । निहिते पुनरतः पदविन्यासे, निरतिशयतेजोभासुरमपि नितांतशीतल तदीय वदन-

सरोजं कामप्यात्मीयतामिव प्रकटयत् परमं विश्रंममेव ममोदपादयत् । अस्मार्थे च " अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयताऽस्य × × वपुषः " इति कविकुलगुरोर्वचनम् ।

निर्वृत्ते कुशलप्रश्नादिसमुदाचारे " कुतो नाद्यापि गीतारहस्ये स्वमाशयमाविष्कुर्वते वस्तीर्थपादाः (कृष्णशास्त्रिणः) " इति तैः सस्नेहमनुयुक्तः " अनुवाच्यापादचूडं अभिप्रायमाविश्चिकीर्षन्ति " इति सगौरवं व्याहृत्य चिराय मनसि घूर्णमानं सदेहं न्यवीविदं यथा:—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥

इत्यनेन भगवता सुस्पष्टमेव ज्ञानिनः कर्माभावोद्घोषणात्, कथमिदं हठादाकृष्य उपवर्ण्यते ' ज्ञानिना कर्तव्यमेव कर्म ' इति पूज्यैः " इति ।

श्रुत्वेदं स्मयत एव विश्रामकूर्चपीठात् (आरामखुर्ची) ईषदुच्चलितगात्राः प्राहुः—"नात्र मात्रयाऽपि मया बलादुन्नीतोऽर्थः । निक्षिप्यतां चक्षुरिमे श्लोके—

' तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ ' इति ।

(पद्यमिदं पठद्भिः श्रीलोकमान्यचरणैः अत्रत्य ' तस्मात् ' इति पदं साधानुचारितम्)

यत्र विमृश्यतां तस्मात् पदस्यार्थः । तस्मात् पूर्वोक्तकारणकलापात् असक्तः सन् कार्यं कर्म कुरु इति योजना । अत्र पूर्वोक्तकारणसद्भावात् ' कर्म कुरु ' इति वदता भगवता अर्थत एव इतः प्राक्तनेषु पद्येषु कर्मकरणे कारणान्युपनिबद्धानि इति प्रतीयते । ततश्च " यस्त्वात्मरतिः " इति श्लोकेऽपि कर्माचरणकथनमेव भगवतोऽभिप्रेतमित्यनिच्छताऽपि अभ्युपेतव्यम् । तदन्यथानुपपत्त्या पद्येऽस्मिन् ' तस्य कार्यं ' इत्यस्य तस्य कार्यं आवश्यकं न विद्यते इति वा, स्वार्थाय तस्य कार्यं नास्तीति वा, कार्यत्वप्रयोजकफलेच्छा नास्तीति वा, ' यद्यपि ' पदाध्याहारेण वा, अर्थो वर्णनीय इत्येष एव न्याय्यः पन्थाः " इति अमुमेव विषय होरार्धं विविच्य तथा किलोपन्यास्यन्, यथा तदा मे प्रधूतसंदेहं चेतः क्षणे कामपि निर्वृतिमापन्नम् ।

एतावता च सल्पनेन विगतारोपसाध्वसः सप्रणयं भूयोऽप्यप्राक्षम्—"आर्याः ध्वन्यते किल सर्वत्र जनमावल्को यशोदुदुभिः ' सत्स्तमारागकोविदा ' इति । तत्कथमयमुपनिबध्यते गीतारहस्यस्यावरणपृष्ठे (मुखपृष्ठे) ' पौर्वात्य ' इति अवै-

व्याकरणः शब्दः" । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इत्यनेन 'पौरस्त्य' इति साधीयसि प्रयोगे भवितव्ये 'पौर्वात्य' इति कथं ननु प्रायोजि तत्रभवद्भिः" इति ।

वचनमिदमाकर्ण्य सस्मितं सानुरागं चावादिषुः—"कुतो हि नाम शब्दोऽयं संस्कृत इति विज्ञायते युष्माभिः। महाराष्ट्रीय एवैष इति प्रयुक्तोऽस्माभिः। पौरस्त्यशब्दस्यैवायं महाराष्ट्रभाषाया अपभ्रंशः 'पौर्वात्य' इति। सन्ति चैवंविधा अपभ्रंशाः भूयांस एव महाराष्ट्रग्रन्थकारैः प्रयुक्ताः । हितभिन्नं अहितं, अहितं यत्र भवति तदनहितं, हितमेवेत्यर्थं । अहितरूपार्थे अनाहितपदं प्रयुक्तं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजैः" इति । (समयेऽस्मिन् किमपि ज्ञानेश्वरीग्रन्थगतं ओवीछंद उदाहृतं श्रीलोकमान्यपादैः ।)

(३) एकदा रामदुर्गपुरीयैः पण्डितप्रकाण्डैः श्रीगोडरिंडीकृष्णशास्त्रिभिः सह, गुर्लहोसूरपुरे कश्चित् श्लोकमधिकृत्य श्रीलोकमान्यचरणानां प्रस्तुते श्रीमदाद्यभगवत्पादाचार्याणां कालनिर्णयविचारे—

श्रीलोकमान्यः—श्लोकेऽस्मिन् तिष्यपदस्य कोऽर्थोऽभिप्रेयते श्रीमद्भिः ?

कृष्णशास्त्रिणः—पुष्यनक्षत्रमिति ।

श्रीलोकमान्यः—आम् ! तत एव चैषाऽनुपपत्तिः ! 'तिष्यः पुष्ये कलियुगे' इति अमरानुरोधेन कलियुग इत्यर्थो विवक्ष्यताम् । द्रक्ष्यामः कथं वा अर्थं संपद्यत इति ।

कृष्णशास्त्रिणः—(सप्रमोदम्) साधु उपपन्नं साधु ।

श्रीमंत भवानराव श्रीनिवासराव ऊर्फ बाळासाहेब पंडित

[बी. ए., पंतप्रतिनिधी, संस्थानाधिपति, औंध.]

सुमारे ३० वर्षांपूर्वीची गोष्ट. सन १८९५ साली पुणें येथें श्रीशिवाजी-महाराजाच्या स्मारकाप्रीत्यर्थ ता. २१ डिसेंबर रोजीं रे मार्केटात प्रचंड जाहीर सभा भरली होती त्याचे अगोदर एके दिवशीं कै. टिळक आमच्याकडे आमच्या पुणें येथील वाड्यात आम्हास भेटण्यास आले होते. प्रथम थोडेसें औपचारिक भाषण झाल्यावर बळवंतरावजींनीं आम्हास श्रीशिवाजीमहाराजाच्या स्मारकाच्या सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल विनंति केली त्यात आम्ही तरुण असल्या कारणानें एवढ्या मोठ्या सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची जबाबदारी आमचे हातून पार पडणार नाहीं असें आम्ही त्यास सांगितलं. परंतु हें त्यास न पटून ते आम्हास म्हणाले, " आपले वडील अशाच एका सभेचे अध्यक्ष झाले होते. करिता त्याच परंपरेस अनुसरून आपणच ह्या सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारणें इष्ट आहे " टिळकांच्या ह्या प्रेमळ आग्रहावरून आम्हास त्याची विनंति मान्य करणें भाग पडलें पुढें सभास्थानीं जाऊन आमची रीतसर निवडणूक झाल्यावर अध्यक्षपदावरून आम्ही एवढेंच म्हणालों कीं, आम्हास जें काय बोलावयाचें आहे तें सर्व बळवंतरावजी टिळक आपणास सांगतील तेव्हा थोडें प्रास्ताविक भाषण करून खणखणीत आवाजात टिळक म्हणाले, " आपणा सर्वांस आम्ही जें येथें बोलावलें आहे तें श्रीशिवाजीमहाराजाच्या स्मारकास आपण काहीं द्यावें ह्या हेतूनें बोलावलें नाहीं, तर आजपर्यंत यासंबधानें काय काय काम झालें हें आपणास समजावें म्हणून बोलावलें आहे आजच्या अध्यक्षांच्या वडिलांच्या अध्यक्षतेखालीं एकदा ह्या समाधीसंबधाची पुण्याच्या लोकांची सभा भरलेली होती त्यानंतर लॉर्ड रे साहेबाच्या अमदानींत कुलाबा कलेक्टरच्या तिजोरींतून—निराळी नव्हे—परंतु मामलेदाराच्या खर्चातून चार रुपयाची लठ्ठ रक्कम सरकारानें पर्यास समाधीच्या दुरुस्तीस देण्याचें ठरविलें ! ! उलट लोकांकडून आम्ही पै-पैसा करून पधरा हजाराची रक्कम कशी जमविली हें आपणास माहीत आहेच ! आपल्या राष्ट्राच्या ह्या अजिंक्य योद्धयाबद्दल आपणास योग्य अभिमान वाटला पाहिजे, व त्यांनीं आपणावर करून ठेवलेल्या उपकाराबद्दल आपल्या हातून होईल तितकें आपण उतराई झालें पाहिजे " त्यावेळीं नामदार असलेल्या टिळकाच हें भाषण झाल्यावर बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी व पंडित मदनमोहन मालवीय यांचीं भाषणें झालीं

श्रीमंत सर गंगाधरराव ऊर्फ बाळासाहेब पटवर्धन

[संस्थानाधिपति, संस्थान मिरज.]

थोर पुरुषाच्या आठवणींची गोष्टच अशी आहे कीं, त्याच्या अवतारसमाप्ती-नंतर त्याच्याविषयींच्या ल्हानसहान गोष्टींसहि जें महत्त्व व जी किंमत येते ती ते विद्यमान असताना असत नाहीं कै. लोकमान्य बळवंतरावजी टिळक या पुरुषाचीहि अशीच गोष्ट आहे. बारीकसारीक गोष्टींचें त्या त्या वेळीं महत्त्व वाटत नाहीं. पण पुढें प्रसगान त्या गोष्टी आठवल्या म्हणजे मात्र जो आनद होतो तो वर्णन करिता येत नाहीं.

आमच्यासारख्या विशिष्ट परिस्थितीमधील लोकास आपल्या ससर्गानं उपद्रव होऊ नये म्हणून, स्वत ची भेटण्याची उत्कट इच्छा असताहि, लोकमान्य बळ-वतरावजी आम्हास वरचेवर भेटण्याचें मुद्दाम टाळीत, हे त्याच्या पुढें दिलेल्या उद्गारावरून स्पष्ट दिसून येईल. या कारणामुळें आम्हास त्याच्या ' विशेष आठवणी ' सागता येणें कठीण आहे. तथापि आठवून आठविलेल्या दोन सामान्य आठवणी पाठवीत आहें. प्रसगानुसार सहज जशा गोष्टी आठवतात तशा मुद्दाम आठवू म्हटल्यास आठवत नाहींत

(१) श्रीमत बाबासाहेब घुरकुटे याचेकडे एके प्रसगीं आम्ही त्याच्या समाचारास गेलों होतों तिकडून परत येताना वाटेंत पुण येथें बळवतरावजींच्या घरीं जेवण करून मग मिरजेस जाव अस ठरवून आम्ही त्याचेकडेच उतरण्यास गेलो. इकडील तिकडील गप्पा गोष्टी बोलत असता, आपण आम्हास वरचेवर न भेटण्याच कारण त्यास विचारता ते म्हणाले, " आम्ही लोकसेवेचा पेशा घेत लेला आहे, केवळ लोकसेवेचाच विडा आम्ही उचलला आहे. सरकार आणि लोक याचा विराध आहे हें स्पष्ट आहे ह्यामुळें आमच्या ससर्गानें आपणा सारख्यास त्रास पाहोंचू नये म्हणून आम्ही तुमच्याकडे येण्याजाण्याचें मुद्दामच टाळतों नाहींतर तुम्हास भेटू नये असें मला कधीं तरी वाटेल काय ? पूर्वी कधीं वाटलें नाहीं व यापुढेंहि, वरील कारणाखेरीज कधींहि वाटावयाचें नाहीं तुम्ही होऊन इतका स्नेह ठेविता हे काय थोडें झालें ? "

(२) केवळ कार्यावर दृष्टि देऊन वागणाऱ्या या पुरुषाची साधी पण चटका लावणारी एक गोष्ट मुद्दाम येथें देतों एकदा महाबळेश्वरीं आम्ही असता राय गडासवर्धी काहीं कामाकरिता लोकमान्य टिळक तेथ आले होते, अर्थात् ते आमच्याकडेच उतरावयास आले लाबून येणाऱ्या टाग्यात पुढें ठेविलेलीं प्रवासी पाकिटें व डोक्यास असलेली तावडी पगडी पाहून या येणाऱ्या पाहुण्याच्या स्वागतार्थ आम्ही बगल्याच्या पुढील पायरीवर जाऊन उभे राहिलों, व पहातों

तों लोकमान्यांची स्वारी टांग्यांत असलेली दिसली. आम्ही त्यांस अगत्यपूर्वक खालीं उतरून घेऊन त्यांचें सामानसुमान त्यांच्याकरितां तयार केलेल्या एका खोलींत ठेविलें. थोड्या गप्पागोष्टी होऊन चहापाणी झाल्यावर लोकमान्य आम्हांस म्हणाले, “ तुम्ही तुमच्या कामास लागा. आमचेकरितां थांबूं नका. तुम्हांस आज कामाकरितां बाहेर जाणें आहे, खुशाल जा. आम्ही न सांगतां आपलेकडे आलों आहों तेव्हां गैरसोय न सोसतां आम्ही आमची सर्व सोय करून घेऊं. ” सदर दिवशीं आम्हांस निकडीचें काम असल्यामुळें आम्हांस पाहुण्यांचे अगोदर जेवण करावें लागलें बाहेर जातेवेळीं ‘ मला परत येण्यास थोडा उशीर होईल, तोंपर्यंत झोंप वगैरे होऊं द्या, आल्यावर मग स्वस्थपणें गप्पागोष्टी बोलूं ’ असें आम्ही म्हणालों. तेव्हां बळवंतरावजी म्हणाले, “ बाहो, आम्ही लोकांचे नोकर ! सरकारी नोकर हा एकट्या वरिष्ठासच बांधलेला, आम्ही सर्व जनतेस बांधलेले. तेव्हां आमचं येथील काम आटोपल्यावर आम्हांस उगाच येथें कालक्षेप करितां येत नाहीं माझें काम होतांच मी येथून चालता होणार. यानंतर वेळ नाहीं आपला आमचा हाच नमस्कार ! ”

आलेल्या पाहुण्यांच्या आदरसत्कारार्थ आम्ही आपलीं कामें घाईघाईनें आटोपून बंगल्यावर आलों तों समजलें कीं, ‘ आमचें काम आटोपल्यामुळें आम्ही चालते झालों, ’ असा निरोप आम्हांस सांगावयास बंगल्यावरील नोकरास लोकमान्यांनीं कळवून स्वारी तडक निघून गेली !

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर

[सर, डॉक्टर, संगमाश्रम पुणें]

[टीप —सपूज्य डॉक्टरसाहेब यांस लोकमान्यांच्या आठवणींचा पहिला खंड मी अत्यादरपूर्वक नजर केला होता. सदर ग्रंथ, मधून मधून, ते आपल्या वाचकाकडून आगत्यपूर्वक वाचवून घेत, व पसंतीचे उद्गारहि काढीत ! त्यांच्याकडून आठवणी मिळाव्यात ही माझी अति उत्कट इच्छा, व तदनुसार ते शरपंजरीं पडले असतांहि त्यांनीं थोडा प्रयत्न करून पाहिला. कागदावर कांहीं लिहूनहि काढलें पण वयोमानानें व स्मृतिविकलतेनें सदर मजकुराचा संदर्भ नीट न जुळल्यामुळें तें सर्व तसेंच बाजूस ठेवून, पुढील एकाच आठवणीवर समाधान मानून घ्यावें लागत आहे संपादक]

एकदा पैसाफंडाचे स्वयंसेवक पैसाफंड मागण्याकरितां आमचेकडे आले

होते. हे स्वयंसेवक लहान मुलें असल्यामुळें त्यास दिलेल्या पैशाचा कसा काय विनियोग होतो याची आम्हास शंका आली, म्हणून आम्हास त्यास नकार देणें युक्त वाटलें. सदर मुले पुढें रा. टिळक याजकडे गेलीं. त्यांनीं त्यास हें वर्तमान सांगितलें, पण आमची नीट समजूत पटल्यावर अगर खात्री झाल्यावर आमचे हातून असें खचित होणार नाहीं, असें आमच्याविषयीं टिळक यांस वाटल्यावरून ते आमचेकडे आले. टिळक हे आमचेकडे मधून मधून येत. विशेषतः त्यास दुर्मिळ पुस्तकाची जरूर लागली म्हणजे हमखास येत. पण सदर दिवशीं ते आल्याबरोबर त्यांनीं एकदम पैसाफंडासबधानें आमचें मत विचारलें. तें पाहून मला पैसाफंड मागण्याकरिता आज हे आलेले दिसतात असें वाटताच मी उठलों व आतून पाच रुपये आणून त्यास दिले, व म्हटलें ' पैसाफंडाकडे हे जमा करा. ' त्यांनींहि आपल्या आगरख्याच्या खिशातून पावतीपुस्तक काढून व्हॉलंटिअर म्हणून आपली सही करून आम्हास पावती दिली ! व पैसाफंडाच्या चोख कामाबद्दल त्यांनीं आमची खात्री पटविली.

दाजी नागेश आपटे

[बी. एल्. एल्. बी. हायकोर्ट वकील, बडोदें.]

(१) सन १९०२ सालीं लो. टिळकाचे थोरले चिरंजीव विश्वनाथराव व मी फर्ग्युसन कॉलेजांत प्रीव्हियसच्या वर्गात होतों, त्यामुळें त्यांचा व माझा पुष्कळ परिचय झाला व त्या निमित्तानें टिळकांचें घरीं माझें जाणेंयेणें होऊं लागलें. त्याच वर्षी प्रिन्सिपाल परांजपे विलायतेहून रँग्लर होऊन आले व ते कॉलेजांत आमच्या क्लासाला गणित विषय शिकवूं लागले. एके दिवशीं शिकवितांना एक कठिण गणित रा. परांजप्यांना तावडतोब सुटेना. तेव्हां ' उद्या तें मी तुम्हास सोडवून आणून समजावून देईन,' असें त्यांनीं क्लासांत सांगितलें. दुसऱ्या दिवशीं क्लासांत येण्यापूर्वी रा. विश्वनाथराव टिळकांनीं आपल्या वडिलांना तें गणित विचारलें, तेव्हां त्यांनीं दोन तीन पायऱ्यांतच तें सोडवून दिलें. विश्वनाथरावांचा गणित विषय कच्चा असल्यामुळें वडिलांनीं सांगितलेलें गणित त्यांना समजलें नाहींच, पण त्यांनीं तें जसेंच्या तसें वहीवर उतरून घेतलें. दुसरे दिवशीं प्रिन्सिपाल परांजप्यांनीं तें गणित स्वतः फळ्यावर सोडवून दाखविलें. परंतु तें सोडविण्यास त्यांना दहा बारा पायऱ्या घ्याव्या लागल्या.

नतर त्यांनी वर्गातील मुलांपैकी कोणीं तें सोडविलें किंवा काय म्हणून विचारिलें. तेव्हा विश्वनाथरावानें आपल्या वहीवरून तें फळ्यावर उतरून दाखविलें. तेव्हा इतक्या सोप्या रीतीनें हें गणित सुद्ध धकतें हें पाहून परांजप्यांना फार आश्चर्य व आनंद वाटला. व त्यांनीं विश्वनाथरावास विचारिलें कीं, हें तुम्ही स्वत सोडविलें किंवा तुम्हास कोणी मदत केली? तेव्हा विश्वनाथरावांनीं सरी हकीगत सांगितली मग परांजपे उद्गारले "बरोबर आहे. दुसरे कोणी हें इतक्या सोप्या रीतीनें सोडवील असें मला वाटतच नाहीं "

(२) सन १९०५ सालीं स्वदेशी चळवळीची जी लाट उसळली होती, तिच्याच बरोबर म्युनिसिपालीटीविषयीं जागृति होऊन त्यातील जागा पटका वण्याचें पुण्याच्या राष्ट्रीय पक्षानें ठरविलें त्याच वर्षी म्युनिसिपालिटीची नवी निवडणूक होणार होती, व त्यासाठीं मतें मिळविण्याकरिता सर्वत्र खटपट व घडपड सुरू झाली होती. याच सुमारास पुण्याच्या सार्वजनिक सभेंताहि नवें चैतन्य येऊन तिच्या दाणेआळींतील जोशीहॉल म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या जागेंत मंडळी रोज सायकाळीं जमून सार्वजनिक प्रश्नाची चर्चा करू लागली होती. तेव्हा अर्थातच लवकरच होणाऱ्या निवडणुकीबद्दलची चर्चा तेथें रोज होत असे. तेथें जमणारे लोक अनेक प्रकारच्या स्वभावाचे असल्यामुळें जो तो आपल्या आवडत्या व्यापातच अधिक भाग घेई. पत्ते, गावगप्पा, एकमेकाच्या निंदा, फुटाळक्या वगैरे सर्व गोष्टी तेथें चालत. त्या दिवसात लो टिळक बहुश रोज तेथें जात असत. परतु तेथें त्याचा उद्योग निराळाच असे. असल्या असल्या म्युनिसिपालिटीचें कर्तव्य काय व तें व्यवस्थितपणानें कसें करावं याची चमत्कारिक व नमुनेदार माहिती गप्पाच्या रूपानें सांगण्याचा त्याचा क्रम होता उदाहरणार्थ, ते म्हणत आपल्या शहराचा एक नकाशा तयार करावा त्यात दरवर्षी दुरुस्त करण्याच्या सडका लाल शाईनें आखाव्या, एक वर्षाआड दुरुस्तीच्या पिंवळ्या पेन्सिलीनें, नवीन करण्याच्या आणखीच एखाद्या रंगानें, वगैरे वगैरे याचप्रमाणें स्थानिक स्वराज्याच्या इतर बाबतींची इसता खेळतां त्यांनीं इतकी माहिती पाचचार दिवसात मिळवून दिली कीं, पाचपन्नास ग्रंथ वाचून सुद्धा ती मिळणें दुरापास्त होतें अर्थातच तिकडे लक्ष देऊन तिचें मनन करणारे तेथें जमलेल्या मंडळींत फारच थोडे असत त्या प्रसंगावरून मला मात्र एका संस्कृत सुभाषिताची खात्री पटली कीं, अशा विद्वान् पुरुषाच्या ज्या स्वैरकथा तोच जिज्ञासूचा शास्त्राभ्यास होय

(३) पुष्कळ लोक लो टिळकाची इतर कांहीं पुढाऱ्यांशीं तुलना करून असें म्हणतात कीं, इतरांनीं जसे आपल्या हाताखालीं शिकवून विद्यार्थी अथवा अनुयायी तयार केले तसे लो. टिळकानीं केले नाहींत, हा त्याच्यातील उणेपणा होय. हाच प्रश्न मीं लोकमान्याना एके प्रसंगीं केला असता त्याच्या

कडक शिस्तीला कंटाळून यःपलाय केलेल्या माझ्या कांहीं सहाध्यायांचा दाखला देऊन ते म्हणाले, " माझ्या येथें येऊन काम करणें म्हणजे कांहीं लाडू खाणें नाहीं; येथें सक्तमजूरी केली पाहिजे व ती करण्यास तर अलीकडील मंडळी नाखूष असतात. तुम्हीच पहा + ++ त्यांना कांहीं मी माझ्या येथून जा म्हणून सांगितलें होतें ! पण त्यांना मेहनत करावयास नको व पुढारीपणा मात्र एकदम 'दी हळद हो गोरी' असा मिळावयास हवा; तें कसें जुळणार !"

(४) पंजाबांत वीरनवाली नांवाच्या बाईवर मूर नांवाच्या युरेजिअनानें बलात्कार केल्याबद्दलच्या प्रसंगावरून लो. टिळकांची एक आख्यायिका पहिल्या खंडांत आलेलीच आहे. पण त्याच प्रसंगावरून घडलेली आणखी माझ्या स्मरणांत आहे. बलात्कारानंतर वीरनवालीच्या नवऱ्यानें मूरवर कोर्टांत खटला केला. त्याबद्दलची कांहीं हकीगत वर्तमानपत्रांत आलेली तांबड्या पेन्सिलीनें खूण करून एके दिवशीं सायंकाळीं मीं त्यांना दाखविली. त्याबरोबर अति संतापानें त्यांचे डोळे लाल होऊन ते म्हणाले, "स्वस्त्रीवर जुलूम झाल्याचें कळल्यावर जो पंढ कोर्टांत फिर्याद करण्यास जाण्याइतका शांत राहातो, त्याच्या देशाची उन्नति अजून फार दूर आहे !"

(५) लो. टिळकांच्या बुद्धीप्रमाणेंच त्यांच्या वाचनाची पद्धतीहि चमत्कारिक असे. कोणतेंहि गंभीर विषयावरचें नवीन पुस्तक बाहेर पडतांच तें आणून फारच अल्प वेळांत वाचून पार करीत. एकदां 'रशियांतील राज्यक्रांतीचे प्रयत्न' या नांवाचें एक सातशें आठशें पानांचें पुस्तक त्यांनीं सुरवात केल्यापासून एकदीड कलाकांत पुरें केलें. मला वाटलें कीं, त्यांनीं तें वरवर उडत उडत पाहिलें असेल ! त्यावरून त्यासंबंधीं मीं त्यांना लगेच विचारतां त्यांनीं मला सांगितलें "मीं तें पुस्तक सपूर्ण वाचलें !" एवढेंच बोलून ते स्वस्थ बसले नाहींत, तर त्यांतील मजकुराची रूपरेषा त्यांनीं मला सांगून 'अमक्या एका प्रकारचा मजकूर अमक्या पानाच्या मध्याच्या सुमारास आहे; काढून पहा' असें मला सांगितलें. मी त्याप्रमाणें पहातांच खरोखर अगदीं त्याच सुमारास तो मला आढळला. यावरून 'इतकें सूक्ष्म कसें सांगता आलें' असा प्रश्न मी करितांच ते म्हणाले "यांत आश्चर्य करण्यासारखें कांहीं नाहीं. पुष्कळ वाचनानें व मननानें साधारणतः कोणत्याहि प्रश्नाचें विवेचन ग्रंथकार अमुक तऱ्हेनें करतो आहे हें समजू शकतें. मग एकदां त्या ग्रंथकाराची ही दिशा व धोरण समजलें म्हणजे त्या विचाराच्या सांखळींतील सगळेच दुवे स्वतः पहावे लागत नाहींत, ते तर्कानें ताडतां येतात. व तर्क अनेक वेळां चालविल्यानें त्यांत कौशल्य येतें." तेव्हां 'योगः कर्मसु कौशलम्' हें वचन मला बरोबर समजून लो. टिळकांच्या वाचनयोगाचें रहस्य माझ्या ध्यानांत

आलें व इतरीं असंख्य पुस्तकें ते वाचतात तरी कसे व वाचलीं तरी तीं ध्यानात ठेविनात तरी कसे यावें गूढ मला उकललें !

(६) लो. टिळकाचें मी ऐकलेलें अगदीं पहिलें भापण म्हणजे ते पहिल्यानें सन १८९६।९७ चे सुमारास ब्रह्मदेशाहून जाऊन आले त्यावेळीं पुण्याच्या जोशी हॉलमध्यें झालेलें होय. ब्रह्मदेशाचें वर्णन व आपला अनुभव त्यानीं त्या भापणात सागितला. त्यावेळीं मराठींतच भापण करितांना ते इतके अडत असत कीं, एकंदर भापणाच्या वेळेपैकीं बराचसा अंश अडखळण्याच्या वेळेंतच गेला असावा. अर्थात् मुळापासून त्याना वक्तृत्वकला साध्य नव्हती. परतु केवळ सतत अभ्यासानें व प्रयत्नानें पुढें पुढें ते इतकीं स्फूर्तिमय भापणें करू लागले कीं, ऐकणारा श्रोतृवर्ग स्तब्ध होऊन असे. अखेरपर्यंतहि वक्तृत्व असें त्याना आलेंच नाहीं, परतु ओघ मात्र चागला साधला होता. व त्यातच विपयाची भरीव माहिती व वक्त्याचा अधिकार याची भर पडल्यामुळें तीं भापणें फार परिणामकारक होत हें सर्वांस विदितच आहे;

(७) लो. टिळकाचें मत आपल्याविपयीं चागलें असावें असें त्याच्या सहवासाला असलेल्या सहकारी मडळींना तर अर्थात् वाटेच; परतु त्याच्या परिचयाच्या सरकारी नोकरींत असलेल्या अधिकाऱ्यानाहि वाटे. अशापैकीं एक गृहस्थ मामलेदारीच्या हुद्यावर असत. सरकारी मर्जी सपादन करण्यासाठीं वाटेल तीं नीच कृत्यें करण्याला ते तयार असत व त्याप्रमाणें करीत असत. विशेषतः स्वदेशीच्या काळात तर स्वदेशी चळवळींत भाग घेणारावर आग पाखडण्यात तर ते अग्रगण्य असत. व त्याचें बक्षिस म्हणून सरकारतर्फे पुढें त्याना हुद्दा व अधिकारहि मिळाला ! असें असूनहि मी लोकपक्षाचाच आहें व सरकारी नोकरींतहि प्रजाहितच करतों अशा थापा ते मारीत असत. अशीच गोष्ट एका प्रसगीं उघडकीला आल्यावरून विपय निघाला असता रा. बाबासाहेब पेंडसे असिस्टट रेव्हेन्यु कमिशनर तेथें बसले होते ते म्हणाले, 'किती हा गृहस्थ लुच्चा आहे !' त्यावर लोकमान्य म्हणाले ' मी त्याला ओळखून आहे. अहो प्रेताच्या टाळूवरचें लोणी चाखून खाणारेहि जगात असतातच कीं नाहीं ! ! ! '

(८) एकदा एका कॉलेजातील विद्यार्थ्यांनीं काहीं कारणामुळें सप केला असता त्या विद्यार्थ्यांना कॉलेजातून हाकून देण्याची धमकी कॉलेजातील युरोपियन प्रिन्सिपालने मुलाना दिली. त्यावरून तीं मुलं लो. टिळकाचा सल्ला घ्यावयास गेलीं असता त्यानीं स्वतःच्या विद्यार्थीदशेंतलि एक आख्यायिका सागितली. ते म्हणाले "मी बी. ए. च्या वर्गात असताना आम्हाला डॉ कील्हॉर्न सस्कृत शिकवीत. परतु त्याना सस्कृत मुळींच शिकविता येत नसे. यामुळें आम्हीं काहीं विद्यार्थी त्याच्या तासाला जातच नसू. त्यावरून अतिशय रागावून एके दिवशीं दुपारीं रेसिडेन्सींत आम्हीं आपआपल्या खोल्यातून बसलों असता डॉ. कील्हॉर्न

आमच्या खोल्यांत आले, व आम्हांला क्लासांत न येण्याबद्दल शिक्षा देण्याची धमकी देऊं लागले, त्यामुळे कोणीच कांहीं बोलेना. तेव्हां मीं डॉ. कीलहॉर्न यांना सांगितलें कीं, 'आम्हाला तुमच्या तासाला येण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं.' यावर डॉ. साहेबांनीं कां म्हणून विचारतां मीं सांगितलें कीं 'तुम्ही हा विषय शिकविण्यास लायख नाहीं म्हणून!' या उत्तरानें चिडून जाऊन डॉ. साहेब उद्गारले, 'ठीक आहे. तुम्हाला एक वर्ष परीक्षेला बसूं न देण्याची शिक्षा मी करीत आहें.' त्यावर मीहि त्यांना सांगितलें कीं 'ठीक आहे; आम्ही पुढल्या वर्षी अधिक चांगल्या तयारीनें बसू; व त्याप्रमाणें खरोखरीच आम्हीं दुसऱ्या वर्षी बसलों व पास झालों."

माधव श्रीहरि अणे

[बी.ए. बी. एल्. वकील, टिळकस्वराज्यसंघाचे उपाध्यक्ष,
टिळक स्व. सं. स्मारकाचे एक ट्रस्टी, वऱ्हाडातील
स्वराज्यपक्षाचे पुढारी, खासदार, यवतमाळ.]

(१)प्रथमदर्शनः—लहानपणापासून लोकमान्यांच्या कर्तृत्वाच्या लहानमोठ्या गोष्टी पुणेकर किंवा पुण्याहून जाऊन आलेल्या मडळींचे तोंडून ऐकण्यांत मला आनद वाटत असे, व या अशा व था नेहमीं ऐकतां ऐकतां लोकमान्यांचें केव्हां तरी प्रत्यक्ष दर्शन व्हावें अशी प्रबल इच्छा मनांत उत्पन्न झाली. परतु १९०२ सालापर्यंत हा योग जुळून आला नाहीं. या वर्षी ते कलकत्ता येथील राष्ट्रीयसभेच्या अधिवेशनास हजर राहण्याकरितां नागपूर मार्गानें जाणार अशी बातमी आमचे कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांना मिळतांच त्यांनीं लोकमान्यांना नागपूरला एक दिवसाकरितां उतरून घेऊन त्यांचा जाहीर सन्मान करण्याचा निश्चय केला. या कामाकरितां विद्यार्थ्यांची जी कमेटी नेमण्यात आली तिच्यावर माझी नेमणूक करण्यांत आली. या कमिटीच्या तर्फे मीं, लोकमान्यांनीं जातेवेळीं अगर परत येतेवेळीं नागपूर येथें एक मुक्काम करावा, अशी लोकमान्यांना विनंति करण्याकरितां नागपूर स्टेशनवर मुंबईची डाकगाडी येण्याचे पूर्वी थोडा वेळ अगोदर येऊन दाखल झालो. माझेबरोबर कमिटीचे दुसरे सभासद रा. नारायणराव अळेकर, नीळकंठराव मवाळकर व कै. सदाशिवराव भावे हे हजर होते. गाडी स्टेशनवर येतांच आम्ही सर्वांनीं लोकमान्य टिळक ज्या डब्यांत होते त्याचा शोध केला. त्यांना नमस्कार केल्यानतर विद्यार्थ्यांच्या

वतीनें एक दिवस नागपूरला मुक्काम करावा अशी विनति केली. कलकत्याहून परत येतांना एक दिवस मुक्काम करण्याची इच्छा आहे असें त्यांनीं आश्वासन दिलें. गाडी थांबण्यास वेळ असल्यामुळें त्यांनीं जी चौकशी केली त्यांत येथील कॉलेजांतून विद्यार्थी विशेषतः कोणत्या विषयांचा अभ्यास करून बी. ए. च्या व एम्. ए. च्या परीक्षेस बसतात असा एक प्रश्न विचारल्याचें मला स्मरतें. संस्कृत भाषा आणि पाश्चात्य तत्त्वज्ञान या विषयांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचीच संख्या मॉरिस कॉलेजमधून जास्त आहे असें सांगितल्यानंतर व्याख्यानाचा विषय त्यांच्या अध्ययनाशीं जुळता असल्यास विद्यार्थ्यांना अधिक उपयुक्त होईल अशा अर्थाचे उद्गार त्यांनीं काढले. त्याच वेळीं हे दोन्ही विषय शिकविणाऱ्या अध्यापकासंबंधानें त्यांनीं विचारपूस केली.

यानंतर ते कलकत्याहून परत येतांना एक दिवस नागपूरला मुक्काम करून राहिले. राजाराम तुळशीराम नाटकगृहांत नागपूर येथील कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांच्या वतीनें प्रिन्सिपाल महामहोपाध्याय केशव रावजी ताम्हन यांचे अध्यक्षतेखालीं त्यांना मानपत्र अर्पण करण्यात आलें. त्यात शेवटीं " Lead kindly light, lead thou us on " अशी प्रार्थना करण्यांत आली होती. मानपत्रास उत्तर म्हणून त्यांनीं जें भाषण केलें त्यांतच सूत्ररूपानें जगद्विख्यात गीतारहस्य प्रथमतः प्रकट झालें ही गोष्ट गीतारहस्याचे प्रस्तावनेंत लोकमान्यांनींच लिहून ठेवलेली आहे.

व्याख्यान संपून ते खुर्चीवर बसले तों त्यांच्या दृष्टीस मी पडलों. तेव्हां स्टेशनावरील आश्वासनाची आठवण देऊन त्यांनीं मला जो प्रश्न केला तो माझ्या अजून स्मरणात आहे. 'संस्कृत वाङ्मय आणि पाश्चात्य तत्त्वज्ञान या दोन्ही विषयांना धरूनच आजचें व्याख्यान झालें ना !' व्याख्यानात पाश्चात्य व पौर्वात्य तत्त्वज्ञान यांची योग्य मांडणी केली कीं नाहीं, हें केशवराव व प्रो० रॉय या दोघांशीं वादविवाद केल्याशिवाय मला निश्चयानें सांगतां येणार नाहीं. त्यावेळीं प्रिन्सिपॉल ताम्हन व प्रो० रॉय हे दोघेहि त्यांच्या जवळच बसलेले होते. त्यांनीं व्याख्यानांतून प्रतिपादिलेला सिद्धांत व तत्पुष्टयर्थ स्वीकारलेली विचारसरणी हीं अभिनव असलीं तरी सर्वस्वी निर्दोष आहेत असा आपला अभिप्राय त्यावेळीं व्यक्त केला. त्यानंतर लोकमान्यांनीं विनोदानें " आपरितोषात् विदुषाम् न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शिक्षितानाम् प्रायेणात्मन्यप्रत्ययम् चेतः " या कालिदासोक्तीचा उच्चार केला. लोकमान्यांची ही शालीनता पाहून प्रि० ताम्हन यांचें अंतःकरण गहिंवरून आलें. वरील हकीगत आज २२ वर्षांनतर जशी आठवली तशी लिहून पाठविली आहे.

(२) वरील प्रसंगीं लोकमान्यांचा मुक्काम सीताबर्डीवरील श्रीमंत गोपाळराव बुटी यांचे वाड्यांत होता. कै० गोपाळराव बुटी हे लोकमान्यांचे मोठे

चढ़ाते होते. त्यानीं लोकमान्याचे आगमनानिमित्त रात्री गायनसमारभ करण्याचे ठरविलें, व नागपूर येथील सुप्रसिद्ध गवई कै० बापूजी जोशी याना गाण्या करिता बोलवण्यात आले. लोकमान्याना गाणेंबजावणें वगैरे ललितकलाचा फारसा नाद नव्हता. तेव्हा गाणें ऐन रगात आल्यानतर मजलसींतील इतर मडळी रगून जेव्हा सम देत किंवा शाबास, बहुत अच्छे वगैरे उद्गार काढीत तेव्हा लोकमान्य तक्क्यार्शी स्वस्थ बसून सुपारी तेवढी कातरीत. हा प्रकार पाहून मजलसींतील एका प्रौढ व लोकमान्यार्शी समवयस्क असणान्या गृहस्थानें त्याना सवाल केला, "महाराज! आपणाला गाण्याची फारशी अभिरुचि दिसत नाहीं. एवढीच कला आपल्या हातून हस्तगत व्हावयाची कशी राहिली?" लोकमान्यानीं खालील उत्तर देऊन त्या गृहस्थाची समजूत घातली "(भगवद्गीत) भगवताच्या मुखानें गाइलेलें गाणें ऐकल्यामुळें मानवगीत रुचेनासें झालें. अमृत प्यायाला मिळाल्यानतर थडगार सरबत पिण्याची इच्छा होत नाहीं." असें म्हणून ते थोडेसें हसले व सदरहू गृहस्थच नव्हे तर प्रत्यक्ष गवई देखील या उत्तरानें क्षणभर चकित झाला व तेवढी चीज सपताच बापूजी जोशी यानीं तबोरा खालीं ठेवून लोकमान्याच्या चरणावर आपलें मस्तक ठेविलें.

(३) बेळगाव येथील प्रातिक परिषदेस मी हजर होतों स्वराज्यसघाची स्थापना बेळगाव येथेंच करण्यात आली होती. नेमस्तार्शी समेट करून राष्ट्रीय सभेंत राष्ट्रीयपक्षानें प्रवेश करणें जरूर आहे असा लोकमान्याचा आग्रह होता आणि तोच योग्य होता ही गोष्ट पुढील परिणामावरून सर्वांच्याच प्रत्ययास आली या परिषदेंत विषयनियामक कमिटींतून समेटाचे ठरावावर बरीच चर्चा झाली व त्यासबधीं बरीचशी विकृत हकीकत दैनिक पत्रातून आली व राष्ट्रीय पक्षाचे एका मुबईंतील मराठी दैनिकातून तर लोकमान्याचे धोरणावर भडिमार करणारी लेखमालाहि सुरू करण्यात आली होती त्यानीं या परिषदेंतील भाषण मुद्दाम इग्रजींतून दिलें, याचा हेतु देखील विपर्यासाला जागा राहू नये असाच होता या भाषणाचें महत्त्व फार आहे याची त्याना पूर्ण जाणीव असल्यामुळें भाषण करण्याचे पूर्वी काहीं वेळ ते राहावयाचे बगल्यातील विस्तीर्ण पटागणातून एकटेच फिरून सारखे विचार करीत आहेत असें माझ्या दृष्टीस पडलें, म्हणून मीहि त्याचेबरोबर फिरू लागलों व त्यानीं मला कागदपेन्सिल आणण्यास सागून व्याख्यानात यावयाच्या मुख्य मुद्दयाचें टिपण करण्यास सागितलें नतर फिरता फिरताच त्यानीं आपले सर्व मुद्दे मला सागितल्याप्रमाणें मीं टिपून घेतले व कागद त्याचेजवळ दिला. प्रत्यक्ष व्याख्यानाचे वेळीं त्यानीं मला जवळ बोलावून तो कागद मला परत दिला आणि व्याख्यान देतवेळीं जें काहीं कमी अधिक बोलण्यात येईल त्याचें टिपण करण्यास सागितलें, त्याप्रमाणें व्याख्यान सुरू झाल्यानतर त्या मुद्दयाचे मूळ कागदावरच मी भाषणात नवीन

आलेल्या मुद्द्यांचें टिपण करावयास लागलों. व्याख्यान संपल्यानंतर त्यांनीं सर्व टिपण तपासलें. या टिपणानुसार सर्व भाषण लिहून काढून तें आजचे आज तारेनें प्रसिद्धीकरिता रवाना करावयाचें आहे, असें त्यांनीं मला सांगितल्यावरून मी सभामंडप सोडून बंगल्याकडे परत आलों. तेथें आल्यानंतर भाषण लिहावयास सुरुवात करण्याऐवजीं पानसुपारी खाण्याकरितां तबकाचा शोध करीत बसलों. तबक मिळालें परंतु तें जवळ जवळ रिकामेंच असल्यामुळें मला अर्थात्च विडा खातां आला नाहीं. कोणीतरी मनुष्य लवकर परत येईल व नंतर विडा खाऊन लिहिण्यास सुरुवात करूं अशा विचारांत मी खुर्चीवर स्वस्थ बसलों होतों. इतक्यात एका मनुष्यानें मजसमोरील तबक उचलून नेलें, व त्यात सर्व सामान घालून तें परत आणून ठेवलें. अर्थात् मी विडा तयार करून खाऊं लागलों, हें सांगणें नकोच. इतक्यांत लोकमान्य माझ्या खोलींत आले व सहज म्हणाले, " का आतां सर्व व्यवस्था नीट आहेना ? आता तर लिहावयास सुरुवात करण्यास कांहीं व्यत्यय नाहींना ? " हें ऐकल्यावरोबर मी किती खजील झालों असेन याची वाचकानींच कल्पना करावी. यानंतर भाषण लिहून काढून त्याना वाचून दाखविलें व त्यांनीं पसत केल्यानंतर तारेनें पाठविण्यात आलें. लोकमान्य तारेची रसीद मागण्यास विसरले नाहींत हेंहि सांगणें मला अवश्य वाटतें.

(४) वऱ्हाडातून लोकमान्याचा जो दौरा झाला त्यातच ते वणीहून पाढरकवड्यास गेले. वणीस लोकमान्यांचा मुक्काम सतशिरोमणि सद्गुरु आप्पाजी महाराज याचे बिऱ्हाडीं होता. परंतु महाराज त्यावेळीं तेथें नसल्यामुळें त्याचें दर्शन होण्याचा लाभ त्याना मिळाला नाहीं. सुदैवानें पाढरकवडा मुक्कामीं लोकमान्याचे दर्शनाकरिता आप्पाजी महाराज हे मुद्दाम पाटणबोरी मुक्कामाहून आले होते. त्यावेळीं उभयताची गाठ पडल्यानंतर क्षेमकुशल वगैरे विचारण्यात आलें. नतर मीं लोकमान्याना महाराजाच्या दिनचर्येची माहिती थोडक्यात सांगितली. भागवत सप्ताह जसा अखंडित ३०–४० वर्षांपासून सुरू आहे तितक्याच नियमितपणें गुरुवारीं केसरीचा पाठहि सुरू आहे, असे उद्गार मीं काढले. त्यावेळीं उत्तगदासल परोपकारी वृत्ति ही निरनिराळ्या प्रकृतीच्या मानानें कशी निरनिराळ्या रूपानें प्रकट होत असते याचें अत्यंत शास्त्रीय व हृदयंगम विवेचन त्यांनीं केलें. मला यावेळीं ते त्याचे शब्द जसेच्या तसे देता येणें शक्य नाहीं. परंतु त्याचा साराश असा. " जर या परोपकारी वृत्तीच्या मनुष्यानें देशाच्या साप्रतच्या विपन्नावस्थेचा विचार करावयास सुरुवात केली तर त्याच्या प्रकृतिमानाप्रमाणें तो तीन मार्गांपैकीं एका मार्गाचा स्वीकार करतो. दया, करुणा, श्रद्धा इत्यादि गुण ज्याचे ठिकाणीं निसर्गतः विशेषत्वानें आहेत व प्रापंचिक सुखाविषयीं तो स्वभावतः उदासीन आहे तो साधुत्वाचे मार्गास

लागतो व देशावरील संकटपरिहारार्थ परमेश्वरी कृपेची याचना करतो. ज्यांच्या स्वभावांत क्रोधादिकांचा अविर्भाव विशेष असे लोक अराजक मार्गानें आपला कार्यभाग साधण्याचे उद्योगास लागतात. परंतु ज्यांच्या ठिकाणीं यापैकीं सर्वच वृत्ति कांहीं प्रमाणबद्ध अतएव व्यवहारसन्मुख स्थितींत असतात अशीं माणसें सद्यःप्राप्त साधनांनीच प्रस्तुत संकट निवारण्याचा प्रयत्न करतात. या सर्वांचा हेतु एकच असल्यामुळें मध्यम मार्गानें जाणाऱ्या माणसांवर दोन्ही बाजूंच्या प्रमुख व्यक्तींचा प्रसंगविशेषीं रोष होतो. परंतु कार्याची गति जशी वेगवान् होत जाते तशी सर्वांचीच आक्रमणकक्षाहि कमी कमी दूर होत जाते व एक काळ असा येतो कीं, त्यांत या तिन्ही मार्गाचे लोक मध्यम मार्गाला प्राधान्य देऊन त्याच्याच आश्रयानें व नेतृत्वाखालीं आपापले उद्योग त्या मार्गाला पोषक होतील अशा रीतीनें करावयास लागतात, तेव्हांच हिंदुस्थानाच्या यशाचा खरा दिवस उजाडेल."

गंगाधर बाळकृष्ण देशपांडे

[बी. ए. एलएल. बी., लोकमान्यांचे स्नेही व कर्नाटकाचे प्रसिद्ध पुढारी, बेळगांव.]

(१) १९०५ सालीं मी मुंबईस १९०४ सालच्या राष्ट्रीय सभेचें प्रदर्शन पाहण्याकरितां गेलों होतों. त्या वेळीं स्वदेशी वस्तूंचे एक दुकान काढावें अशी कल्पना आली. माझ्या एकदोन स्नेह्याच्या मनांत हीच कल्पना आल्यामुळें त्यांनीं व मीं मिळून हा उद्योग करण्याचें ठरविलें. त्यावेळीं बंगालची 'इंडियन स्टोअर्स' या नांवाची एक स्वदेशी व्यापार करणारी मंडळी होती. तिची एक शाखा मुंबईस सीताराम बिल्डिंगमध्यें होती. या शाखेच्या मार्फत चाललेलें मुंबईत एक दुकान होतें. त्या दुकानांतील माल विकत घेऊन त्याच जागीं दुकान चालवावें असें मीं व माझ्या स्नेह्यांनीं ठरविलें. सरदारगृह त्या वेळीं सीताराम बिल्डिंगजमध्येंच होतें. मी तेथेंच राहत होतों. लोकमान्य मुंबईस आले होते व सरदारगृहांतच उतरले होते. माझ्या मनात मीं हातीं घेतलेल्या उद्योगासंबंधानें त्यांचा सल्ला घ्यावा असें आलें. म्हणून मी त्याना भेटण्यास गेलों. माझे भागीदार व स्नेही कोण आहेत याची त्यांनीं विचारपूस केली. माझे एक स्नेही एका प्रसिद्ध सरकारी नोकराचे चिरंजीव असल्याचें मीं त्यांना सांगितलें. त्या सरकारी नोकर गृहस्थाची लोकमान्यांना

पूर्ण माहिती असल्यामुळें मला लोकमान्यांनीं लगेच सांगितलें कीं, 'असल्या कामांत समानशील भागीदार असणें जरूर आहे; कारण आज जरी धंद्याच्या दृष्टीनें उद्योगाचा आरंभ असला तरी चळवळीला राजकीय स्वरूप आहे, तेव्हां विचार करा.' पुढें तें दुकान आम्हीं विकत घेतलें व मी स्वतः त्या दुकानावर बसून व्यापार सुरू केला. दुकानाचें नांव 'इंडियन स्टोअर्स' बदलून 'डेक्कन स्टोअर्स' असें ठेविलें. व्यापार प्रथम प्रथम रोजीं दोन–चार आण्यांचा होत असे. खर्च दरमहा ३०० । ४०० रुपयांचा होता. लोकमान्यांनीं चिकाटी धरण्याचा उपदेश केला. पुढें लोकमान्यांनीं बहिष्काराची चळवळ उचलून धरली. मीहि स्वदेशीच्या चळवळींत भाग घेऊं लागलों. आमच्या दुकानाचा व्यापार वाढत चालला, दुसरे आणखी भागीदार येऊन मिळाले. पण ऐन भरांत आमच्या उपरिनिर्दिष्ट भागीदाराला भागीदारी सोडावी लागली; व त्यांच्याबरोबर मींहि सोडली. पुढें लोकमान्य भेटले त्या वेळीं त्यांनीं मला दुकानच्या भरभराटीबद्दल विचारलें. मला संबंध सोडावा लागल्याचें मीं त्यांना कळविलें. तेव्हां त्यांनीं चटकन् मला प्रारंभीं दिलेल्या सल्लयाची आठवण दिली व ते म्हणाले "कोणत्याहि संस्थेंत एकाच विचाराचीं व एकाच धोरणाचीं माणसें असण्याबद्दल खबरदारी घ्यावी म्हणजे असे प्रसंग येत नाहींत."

(२) १९०६ सालीं इतर ठिकाणांप्रमाणें बेळगांवासहि स्वदेशी–बहिष्काराच्या चळवळीची लाट जोरांत उसळली होती व लोकांत अपूर्व उत्साह उत्पन्न झाला होता. येथील व्यापारी मंडळींच्या मनांतून लोकमान्यांना गणपतीच्या उत्सवाच्या वेळीं आमंत्रण देण्याचें आलें. कांहीं वकीलमंडळीकडे त्यांनीं गोष्ट काढली, पण या कल्पनेला उत्तेजन मिळालें नाहीं. पुढें व्यापारी मंडळींनीं आपल्या जबाबदारीवर आमंत्रण देण्याचें ठरविलें, व आमंत्रण देण्याकरता पुण्यास जाण्याचें ठरवून मला लोकमान्य पुण्यास आहेत किंवा नाहींत याबद्दल चौकशी करण्यास सांगितलें. मी लोकमान्यांना तार करून त्यांचा मुक्काम दोनचार दिवस कोठें असणार याबद्दल विचारपूस केली. तारेखालीं सही 'देशपांडे वकील' अशी केली. 'पुण्यास मुक्काम आहे' अशी उत्तरादाखल तार आली. मी व कांहीं व्यापारीमंडळी मिळून पुण्यास गेलों. पुण्यास मोरोबादादा फडणीस यांच्या वाड्याजवळ लोकमान्य गाडींतून जातांना भेटले. दे. भ. भोपटकर त्याच दिवशीं तुरुंगांतून सुटून येणार होते, त्यांना आणण्यासाठीं लोकमान्य स्टेशनावर जात होते. आम्हाला दोन प्रहरीं घरीं येण्यास सांगून गाडी पुढें गेली. आम्ही दोन प्रहरीं घरीं गेलों. बरोबर आमच्या कर्नाटकी पद्धतीप्रमाणें मोठमोठाले रुमाल बांधलेली व्यापारी मंडळी होती. गेल्यावरोबर लोकमान्यांनीं मला 'कोठें आहेत तुमचे कागदपत्र? काढा पाहूं.'

असें विचारलें. मी थोडा वेळ स्तब्ध होतों. माझें लक्ष नसेल अशा समजुतीनें मला पुन: तोच प्रश्न केला. मीं म्हटलें ' कसले कागदपत्र ! आम्ही बेळगांवास येण्याबद्दल आमंत्रण देण्यासाठीं आलों आहों. ' त्याबरोबर ते म्हणाले 'असें काय ? अशी मंडळी घेऊन प्रायः वकील लोक माझ्याकडे कायद्याचा सल्ला घेण्याकरितांच येत असतात, सार्वजनिक कामाकरितां येत नाहींत, म्हणून तुम्हांस असा प्रश्न केला.' असें म्हणून हसत हसत पुढें बोलण्यास प्रारंभ करून आमंत्रण स्वीकारून तारखा निश्चित केल्या व ज्या प्रसंगाबद्दल आमच्या येथील पुढारी मंडळीला यांत पडावें किंवा नाहीं याबद्दल शंका होती तो प्रसंग स्वतःच्या आगमनानें पवित्र करून बेळगांवांत व पर्यायानें कर्नाटकात राजकीय चळवळीचें बीज पेरलें.

(३) बेळगांवास १९०६ सालीं गणपतीच्या उत्सवाकरितां पहिल्यांदाच लोकमान्यांची स्वारी येणार होती. लोकांत अपूर्व उत्साह होता. स्टेशनावर मिरवणुकीसाठीं अतोनात गर्दी जमली होती. तथापि माझे मित्र गोविंदराव याळगी यानीं उत्तम व्यवस्था ठेविलेली लोकमान्यांच्या दृष्टीस पडली. गोविंदरावांच्या बरोबर १००।२०० उत्साही व तालीमबाज असलेले तरुण त्यांच्या दृष्टीस पडले. मिरवणूक संपल्यानंतर लोकमान्यांनीं मला एकीकडे म्हटलें, " *मी नाशकाहून आता नुकताच आलों आहे. तेथेंहि मला अशीच* तरुण मंडळी दिसली व कांहीं मला भेटली. त्यांचा उत्साह व महत्त्वाकांक्षा अपूर्व आहे, पण त्यांच्यामध्यें थोडा मूर्खपणा आहे. तुमच्या तरुणांना संभाळा. अशा मूर्खपणामुळें कार्यहानि होते. "

(४) बेळगांवास भाद्रपदमासीं येऊन गेल्यानंतर जिल्ह्यातहि त्यांचा दौरा होणें जरूर आहे असें माझ्या कित्येक मित्रांना वाटूं लागलें. त्यांत गुर्लहोसूरचे कै. अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचे बंधु रा. गणपतराव किर्लोस्कर प्रमुख होते. त्यांनीं लोकमान्यांना गुर्लहोसूरास श्री. चिदंबरेश्वराच्या उत्सवाच्या प्रसगीं आणण्याबद्दल माझ्या मागें सारखा लकडा लाविला. मी पत्रें लिहिलीं, तारा केल्या पण ' वेळ नाहीं ' अशीं उत्तरें आलीं. रा. गणपतरावांचें समाधान झालें नाहीं. त्यानीं स्वतः पुण्यास जाऊन धरणें धरलें व उत्सवाचें आमत्रण देऊन लोकमान्याकडून ते मान्य करून घेऊन ते परत आले. मला लोकमान्याचें याबद्दल पत्र आलें त्यांत " गणपतरावाचा उतार वयातील उत्साह पाहून आमंत्रण अमान्य करणें अशक्य झालें. अशा माणसाचा उत्साहभग करणें माझ्या हातून कधींहि होणार नाहीं, " असा मजकूर होता.

(५) लोकमान्याची स्वारी गुर्लहोसूरला धारवाड मार्गानें आली. मी पूर्वतयारीकरितां आधींच गेलों होतों. धारवाडास व्याख्यानें वगैरे देऊन रस्त्यानें ट्याग्यांतून प्रवास करीत करीत लोकमान्य गुर्लहोसूरहून जवळच असलेल्या सौंदत्ती

या तालुक्याच्या ठिकाणीं येण्याला बराच वेळ लागला. वाटेंत पानसुपाऱ्या, मिरवणुकी वगैरे समारंभ होत होते, म्हणून उशीर झाला. गुर्लहोसूरला येण्याची वेळ सकाळची ठरविलेली होती. दोन प्रहरीं दोन वाजले तरी स्वारी आली नाहीं म्हणून हजारों लोक उत्कंठेनें वाट पहात लांबवर सामोरे गेले होते. शेवटीं तपास करण्यासाठीं मीच एका चांगल्या घोड्यावर बसून रस्त्यानें गेलों. तों सौंदत्तीला गाठ पडली. तेथून निघताना माझ्या बरोबर २५।३० लोक घोड्यावर स्वार होऊन लोकमान्यांच्या टांग्याबरोबर आले. हा स्वारांचा ताफा पाहून लोकमान्य हसत म्हणाले, "गुर्लहोसूरला बापू गोखल्याची स्वारी आपले गुरु दीक्षित यांच्या दर्शनास व भेटीस येत असे तेव्हांप्रमाणेंच हा देखावा दिसत आहे." "स्वराज्यासाठीं धारातीर्थीं देह ठेवणारा बापू गोखले आजहि आहे, पण परिवारात रावबाजीच अद्यापि पुष्कळ आहेत" असें मीं त्याना उत्तर दिलें.

(६) गुर्लहोसूरला गेल्याबरोबर स्नान वगैरे वाटेंत झालें होतें, तरी गांवाला नदी आहे असें कळल्याबरोबर पोहण्याचा मोह न आवरल्यामुळें नदीवर स्नानास जाण्याचें ठरलें. स्वारी नदीवर स्नानाला जाणार असा पुकारा होतांच हजारों लोक नदीवरच स्नानास आले. आधींच गुर्लहोसूर पुण्यक्षेत्र, त्यातून लोकमान्य नदींत स्नान करणार, त्यामुळें लोकांना अधिकच पवित्रपणा वाटून लोकमान्यांनीं डोकें बुडविलें म्हणजे सर्वांनीं त्याच वेळीं बुडी घ्यावी अशी योजना केल्यामुळें हजारों लोकाना लोकमान्याच्या अंगावरील पाणी आपल्या अंगावरून गेले म्हणून धन्यता वाटली व त्याप्रमाणें उद्धार काढणारे हजारों लोक तेथें होते. तास दीडतासपर्यंत लोकमान्य निरनिराळ्या प्रकारानें पोहण्याचा आनंद घेत असल्याचें पाहून पुष्कळांना मौजहि वाटली.

(७) गुर्लहोसूरला त्या दिवशीं रात्रीं व्याख्यान झालें. व्याख्यानास १५।२० हजार लोक जमले होते. हा गांव बेळगांवाच्या पूर्वेस ४०।५० मैलावर असून ब्राह्मणाखेरीज इतरांना कानडी भाषेखेरीज दुसरी भाषा समजत नव्हती. अशा स्थितींत लोकमान्यांचें एक तास व्याख्यान मराठींत झालें तरी कोणत्याहि प्रकारची गडबड झाली नाहीं. पण लोकमान्यानाच वाईट वाटून आपल्या भाषणाचा साराश कानडींत सांगण्यास त्यांनीं मला सांगितलें. मला न्यागलें कानडी येत नसल्यामुळें तें काम माझ्या दुसऱ्या एका मित्रानें केलें. सभा संपल्यानतर रात्रीं २ वाजता मला त्यांनीं खालील प्रश्न केले.

लोक०—कोणत्या जातीच्या लोकांचा आजच्या सभेंत विशेष भरणा होता?

उ०—लिंगायत लोकांचा.

प्र०—तुमच्या मनातून कोणत्या प्रांतांत सार्वजनिक चळवळ करावयाची आहे?

उ०—अर्थात् याच कर्नाटक प्रांतात.

लो०—तर मग तुम्हाला दोन गोष्टी केल्याच पाहिजेत. पहिली गोष्ट, लिंगायत लोकांच्या धर्मग्रंथाचा चांगला परिचय करून घेऊन त्या धर्माच्या उदार तत्त्वाचा आदरपूर्वक अभ्यास करा. म्हणजे त्या धर्मांतील लोकांसबधानें आपला आदर वाढून आपल्याला त्यांची सहानुभूति मिळते. नाहींतर विनाकारण गैरसमज उत्पन्न होतो रा. पाठक यांना जैनधर्माची माहिती चांगली असल्याकारणानें जैन लोकांत त्यांच्याबद्दल पूज्यबुद्धि आहे हें मला माहीत आहे. दुसरी गोष्ट म्हटली म्हणजे तुम्हीं कानडींत बोललें पाहिजे. ज्या लोकांत काम करावयाचें आहे त्यांची भाषा येणें अत्यंत जरूरीचें आहे.

या दोन्हीहि गोष्टी माझ्याकडून झाल्या नाहींत, पण यांतील पहिली गोष्ट हल्लीं चालू असलेल्या हिंदुमुसलमानांच्या बाबतींत किती लागू पडते हें विचार करण्यासारखें आहे.

(८) गुर्लहोसूरास असतांना लोकमान्य वेळांत वेळ काढून बापू गोखल्यांचा वाडा पाहून आले. तेथील दीक्षितांचें एक घराणें 'बडली' म्हणून जवळच एक गांव आहे तेथें आहे त्यांच्याजवळ बापू गोखल्यांनीं आपल्या गुरूंना लिहिलेलीं काहीं पत्रें त्यांच्याच हस्ताक्षराचीं आहेत असें वाटलें, म्हणून उशीर झाला होता तरी आडवाटेनें बैलगाडीचा प्रवास करून लोकमान्य त्या गांवीं गेले व दोन तास धाळून त्यांनीं त्या पत्रांची वाचणी केली

(९) गुर्लहोसूरहून आम्ही बैलहोंगलास गेलों. तेथेंहि रात्रीं सभा झाली. तेथेंही कानडी जाणणाराचाच जमाव होता. लोकमान्यांनीं अर्ध्या तासांत आपलें भाषण संपविलें व मला कानडींत बोलण्यास सांगितलें. सभेंत कानडी बोलण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग "सारांश बरोबर सांगता येणार नाहीं," असें मीं लोकमान्यांना कळविलें. "तुमच्या मर्जीला येईल त्याप्रमाणें बोला, कमीजास्त झाल्यास मी आहेच. दुसऱ्याच्या लेखाबद्दल तुरुंगांत तर मी गेलाच आहे. माझें भाषण तुम्ही सांगतांना तसा प्रसंग आल्यास पाहून घेईन." असें लोकमान्य म्हणाले. या उत्तरामुळें मला बरेंच धैर्य आलें, व त्या भरांत जवळ जवळ एक तास मीं कानडींत भाषण केलें. लोकमान्यांना भाषा मुळींच समजत नव्हती तरी माझा आवेश व लोकांची उत्सुकता पाहून त्यांना मौज वाटली. आपल्या मर्दुमकीनें व लोकांनीं टाळ्या वाजविल्या म्हणजे आपणहि टाळ्या वाजवून ते मला सारखें उत्तेजन देत होते.

(१०) या दौऱ्यांत लोकमान्यांबरोबर देशभक्त दादासाहेब पराजपेहि होते पण ते येतीलच असें निश्चित माहीत नव्हतें. त्यामुळें बैलहोंगलच्या नागरिकांनीं लोकमान्यांनाच एक मानपत्र देण्याचें ठरविलें होतें. मानपत्राची नक्कल सभेपूर्वी मीं लोकमान्यांना दाखविली. "मला एकट्यालाच मानपत्र आहे कीं काय?" असें त्यांनीं मला विचारलें चूक माझ्या लक्ष्यांत आली व दे

म. परांजपे यांनाहि मानपत्र देण्यांत आलें. यावरून पुढील सार्वजनिक कामांत मीं पुष्कळ बोध घेतला.

(११) बैलहोंगलहून रात्रीं बैलगाडींतून बेळगांवास येण्याकरितां निघालों. लोकमान्यांना झोंप मिळावी म्हणून त्यांच्यासाठीं एक स्वतंत्र गाडी ठेविली होती. बाकीची मंडळी दुसऱ्या गाडयांत होती. गाडी निघाल्या बरोबर मला व दे. भ. परांजपे यांना त्यांनीं आपल्या गाडींत बोलाविलें, व उजाडे-पर्यंत पंजाबांत वीरनवाली नांवाच्या स्त्रीवर एका मूर नांवाच्या ॲंग्लोइंडिय-नानें केलेल्या अत्याचाराबद्दल व आमच्या नामर्दुमकीबद्दल ते सारखे बोलत होते. ही गोष्ट त्यांना अत्यंत असह्य झाली असावी असें त्यांच्या बोलण्यावरून व चर्येवरून स्पष्ट दिसत होतें. आपल्या हिंदु स्त्रियांचा अशा प्रकारें किंवा इतर कोणत्याही प्रकारें अधःपात झाल्याचें त्यांना सहन होत नसे असें त्यांच्या शेवटच्या दुखण्यांत त्यांना वात झालेल्या स्थितींतील बडबडीवरूनहि सिद्ध होतें. शेवटच्या दुखण्यांतील बेशुद्ध स्थितींत, उत्तरहिंदुस्थानांतील एका प्रसिद्ध ब्राह्मण गृहस्थाच्या मुलीशीं एका मुसलमान गृहस्थाचा विवाह होणार होता ही जी गोष्ट त्यांना अमृतसर कॉंग्रेसहून आल्यानतर समजली होती, ती गोष्ट ते नांवें घेऊन काय बडबडत असत हें जवळ असलेल्या मंडळींना आठवत असेलच.

(१२) बैलहोंगलहून श्रीचिदंबर दीक्षितांची समाधि असलेल्या मुर-गोड या गांवीं लोकमान्य गेले होते. जवळच बेळगांव जिल्ह्याचे कलेक्टर मि. ब्रेंडन यांचा मुक्काम होता. हें लोकमान्यांना समजलें तेव्हां मि. ब्रेंडन यांना भेटण्याची लोकमान्यांनीं इच्छा दर्शविली. त्याप्रमाणें मीं त्यांना चिट्ठी लिहिली. मि. ब्रेंडन हे मोठे कडक अमलदार असून राजकीय चळवळींत पडणाऱ्या लोकांबद्दल त्यांची वृत्ति अत्यंत संशयी असे. बेळगांवांत गुप्त कट असून त्यांचा माझ्यासारख्यांशीं संबंध होता असें त्यांना वाटत होतें व त्यामुळें त्यांनीं माझें देशपांडेगिरीचें वतन खालसा केलें होतें. (तें अद्यापि त्याच स्थितींत आहे). चिठ्ठी लिहितेवेळीं मी लोकमान्यांना असले प्रकार कळविले होते. "लिहा तरी, लिहा, काय करतो पाहू" असें लोकमान्य म्हणाले. चिठ्ठीला अनुकूल उत्तर येईल अशी मला अपेक्षा नव्हती, पण आश्चर्य हें कीं, लोकमान्याची अटकळ खरी ठरली व अत्यंत आदरयुक्त शब्दांत त्यांचें उत्तर आलें. भेटीची वेळ दोनप्रहरची ठरली. लोकमान्य, दे. म. परांजपे व मी असे तिघे-जण ठेमिल्या वेळीं गेलों. साहेबांच्या तंबूच्या आजुबाजूला पोलीस व इतर शिपाई वगैरे होते. त्यांनीं लोकमान्यांना खडी सलामी दिली. तंबूंत साहेबांची स्वारी उत्तम पोशाख करून लोकमान्यांचें स्वागत करण्यास सज्ज होती. टेबलावर लोकमान्यांचीं 'The Orion' व 'The Arctic Home in the Vedas' हीं दोन पुस्तकें होतीं. ओळख करून दिल्यावर मि. ब्रेंडन यांनीं

लोकमान्याना "You are making a regular raid through my district" असा प्रश्न विनोदानें केला. लोकमान्यांनीं "It is not your sole monopoly only' असें उत्तर हासतच दिलें. पुढें लोकमान्याच्या पुस्तका सबधानें बोलणें निघालें. 'आपण पुष्कळ प्रयत्न केला तरी आपणास पुस्तकात चागली गति होत नाहीं' असें मि. ब्रेडन यानीं म्हटलें. तेव्हा लोकमान्यांनीं त्याना सागितलें, "जवळ जवळ १२ वर्षांच्या श्रमाचीं हीं पुस्तकें आहेत योडेबहुत सस्कृताचें, ज्योतिषाचें ज्ञान असल्याखेरीज हा विषय समजणें कठीण आहे" राजकारणासबधानें अगर चालू असलेल्या चळवळीसबधानें एक शब्दहि मि. ब्रेडन यानीं काढिला नाहीं. भेट सपल्यानतर साहेब बाहेर पोंचविण्यासाठीं आले व लोकमान्याना त्यानीं अत्यत आदरपूर्वक निरोप दिला. साहेबानीं एक मिनिट मला एकीकडे बोलाविलें त्यावेळीं 'Really he is a great man' असे उद्गार काढले. लोकमान्यांनींहि "वस्ताद आहे, इतका वेळ बोलत होता, पण राजकाणाच्या बाबतींत एक अ सुद्धा त्याच्या तोंडून निघाला नाहीं! फक्त मला आवडणाऱ्या विषयासबधानेंच बोलून भेटीचा वेळ कसा आनदात घालवावा याचाच विचार करीत होता!" असें साहेबासबधानें सर्टिफिकीट दिलें.

मुरगोड येथें रगीत जाजमें, चिटें वगैरे वस्तूचे कारखाने होते ते तेव्हा मोड कळीस येऊ लागले होते. पण त्यापैकीं जे दोनचार चालू होते ते पाहण्यास लोकमान्य मुद्दाम गेले होते.

(१३) याच सालीं कॉंग्रेस कलकत्त्यास भरली होती. लोकमान्याच्या प्रसिद्ध चतु सूत्रीसबधानें कडाक्याचा वाद माजला होता. महाराष्ट्र, कर्नाटक वगैरे प्रातातील मडळी भवानीपूरमध्यें असलेल्या एका शाळेंत उतली होती. त्यात दोनहि पक्षाचे लोक होते. लोकमान्य रस्सारोडवरील दे. दासबाबूंच्या बगल्यात होते. उलट पक्षातील मडळी आमच्या कॅंपमध्यें येऊन आमचीं मतें फिरविण्याचा प्रयत्न करीत असत, व त्याचा परिणामहि होत आहेसें मला दिसू लागलें. म्हणून मी गडबडीनें लोकमान्याकडे गेलों. व "आपण आमच्या कॅंपाबद्दल इतके बेफिकीर का? उलट पक्षातील मडळींनीं जोरात Canvassing चालू केलें आहे. त्वरित चला." असें आग्रहपूर्वक सागितलें. लोकमान्य हसले व म्हणाले, "घाबरू नका. माझ्या लोकाची नाडी मी ओळखतों. उद्या सकाळीं मी येतों व त्याचें कॅन्व्हासिंग कसें काय आहे हें पाहतों." दुसरे दिवशीं सकाळीं लोकमान्य पालबाबूसहित कॅंपमध्यें आले व उलट पक्षानें २।३ दिवस मेहनत करून केलेलें काम एका अर्ध्या तासात विघडवून माझ्याकडे हसत हसत पद्दात निघून गेले. उलट पक्षाचा प्रयत्न तेव्हापासून बद झाला हें सागणें नकोच.

(१४) सुरतेच्या कॅांग्रेसच्या प्रसंगाची इकीकत प्रसिद्ध असून त्यावेळच्या आठवणीहि पाहिल्या रडात प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पण माझीहि एक आठवण महत्त्वाची वाटल्यावरून देत आहें. सुरतेला कॅांग्रेस मोडण्याचा प्रसंग येऊ नये असें लोकमान्यांच्या मनातून असावें असें मला वाटतें, व त्याला कारण आपली शक्ति कमी आहे असें त्यांना वाटत असलें पाहिजे, म्हणून त्यांनीं आम्हांला आमचीं माणसें किती आहेत याचा अंदाज करण्यास सांगितलें. मीं व माझे कांहीं मित्रांनीं कॅम्पभर हिंडून लोकमान्यांच्या पक्षांतील मंडळींच्या सह्या आणिल्या. सख्येनें आम्ही नेमस्तांपेक्षा कमी भरलों. तरी आमची संख्या अगदींच टाकाऊ होती असें आढळून आलें नाहीं लोकमान्यांनीं सह्यांचा कागद पाहिला व शेवटची बेरीज पाहिली आणि ते म्हणाले " ठीक आहे, काहीं हरकत नाहीं ठरवा आता काय करावयाचें तें " वाटाघाटींत अध्यक्षाच्या निवडणुकीला निरोध करण्याचें ठरलें प्रतिपक्षानें गुंड वगैरे ठेवून धक्काबुकीचा मामला ठरविल्याचें आमच्या कानीं आलं होतं, म्हणून भयंकर प्रकार घडण्याचा जातील या भीतीनें मीं व काहीं मंडळींनीं लोकमान्यांनीं विरोध करू नये असें ठरवून, आम्ही त्यांच्याकडे गेलों व " अध्यक्षाच्या सूचनेस विरोध करण्याचें जरी ठरलं तरी तें काम आपण न करिता आमच्यासारख्या कोणाकडून करविल्यास बरें, विरुद्ध पक्षाची तयारी निराळ्या प्रकारची दिसते." वगैरे गोष्टी सांगितल्या. लोकमान्य थोडा वेळ स्तब्ध होते, व नंतर गंभीर मुद्रेनें म्हणाले, " तुम्हीं विरोध करण्याचेंच ठरविलं आहे तर तें काम मींच केलें पाहिजे, दुसऱ्याकडून निभावणार नाहीं " श्रीशंकरानींच हालाहल विषाचें प्राशन केल्याची पौराणिक कथा व तिचें मर्म माझ्या लक्षात आलें. पुढील प्रकार प्रसिद्धच आहे

(१५) सुरतेच्या कॅांग्रेसमधील दंगा संपल्यानंतर याचा पुढें परिणाम काय होईल, याचा विचार करीत काहीं मंडळी बसली असतां लोकमान्य म्हणाले, " परिणाम काय ? आमच्यांत बखेडा माजला म्हणजे त्याचा फायदा सरकार घेणारच आम्हांला लवकरच तुरुंगात जाण्याची तयारी करावी लागणार ! " पुढें ५।७-महिन्यांत त्याचा अनुभव आलाच.

(१६) १९०८ सालीं खटल्याचें काम चालल्या वेळीं हायकोर्टांत मी भेटावयास गेलों होतों पाचचार मिनिटें इकडील तिकडील गोष्टी झाल्यावर ते म्हणाले, " कसें काय ! माझ्या भाषणाचा व माझ्या वर्तनाचा परिणाम लोकांत कसा काय होत आहे ! मला माझ्या शिक्षेपक्षां त्यापासून होणारा परिणाम किती तरी जास्ती महत्त्वाचा वाटतो ! "

(१७) १९०८ साल्चा खटला झाला त्यावेळीं त्यांच्याच प्रेरणेनें मुंबईस ' राष्ट्रमत ' दैनिक जन्माला आलें होतें. त्यांना पकडलें त्याच्या आधींच त्यांनीं

स्वतः प्रेस बसविण्याची मेहनत घेतली होती, व थारट बजावल्यानंतर 'राष्ट्रमत' ठरल्याप्रमाणें निघालेंच पाहिजे असें सांगूनहि ठेविलें होतें पुढें मी भेटण्याला गेल्यावेळीं मलाहि 'राष्ट्रमता 'संबंधानें त्यांनीं सांगितलें माझा व राष्ट्रमताचा पुढें जो संबंध आला त्याला अनेक कारणें झालीं पण त्यांपैकीं लोकमान्यांचें माझ्याशीं झालेलें बोलणें हें मुख्य कारण होतें ते मंडालेहून परत येईपर्यंत 'राष्ट्रमत' जिवंत राहावें अशी माझी व माझे मित्र वीर वामनराव जोशी वगैरे मंडळांची फार इच्छा होती, व त्या इच्छेनुरूप सर्व मंडळींनीं अत्यंत हालअपेष्टा सहन करून पत्र निकरानें चालविलें होतें पण गरिबी हें आमचें मर्मस्थान आहे हें सरकारास जाणून मोठी रक्कम जामीनादाखल मागितली व आम्हाला पत्र बंद करावें लागलें

(१८) लोकमान्य मंडालेहून परत पुण्याला आले, त्याच रात्रीं त्यांनीं माझ्यासंबंधानं विचारपूस केली त्यावळीं मला एका खुनी खटल्यात गोवलें त्याची हकीगत त्यांना कळली मी जामीनावर खुला होतों व सेशनकोर्टांत दुसरे दिवशींच चौकशीची तारीख होती सकाळीं स्नान वगैरे आटोपून मी बाहेर येतों न येतां तोंच तारेचा शिपाई एक तार घेऊन आला व आनंदित मुद्रेनें त्यानें तार हातातच ठेविली, व थोड्या वेळानें ती तार माझ्याकडे दिली माझ्यावर त्याच दिवशीं खुनी खटला चालावयाचा असतांना तारवाला माझ्यासमोर आनंदांत का अशी शंका आली तार उघडून वाचताच आनंदाच्या भरांत माझ्या खटल्याचें विस्मरण होऊन कंठ सद्‌गदित झाला तारवाल्याला बक्षीस देऊन रवाना केला "मी मुक्त होऊन रात्रीं घरीं आलों तुझ्या खटल्याची हकीगत कळीव" हा तारतील मजकूर ! गावांत जिकडे तिकडे आनंदी आनंद झाला पण माझ्यावरच भयंकर तोहमत असल्याकारणानें माझ्या अगदींच जवळच्या आप्तेष्टांच्या आनंदांत काळजीची छटा दिसत होती मी त्या दिवशीं थाईला घरीं पोळी करण्यास सांगितलं माझ्या मनांतील माझ्या संबंधाची काळजी एकदम दूर झाली मनाची हुरहुर नाहींशी होऊन तें शांत स्थितींत होतं जेवण वगैरे आटोपून कोर्टांत गेलो आमच्या तर्फे काम चालविण्यास प्रसिद्ध बॅरिस्टर नॉर्टन आले होते त्यांना लोकमान्यांच्या मुक्ततेची बातमी कळविली त्याच्या चर्येवरून त्यांना विशेष बरं वाटलं असेल असं मला वाटलं नाहीं कोर्टांत कामाला सुरुवात झाली जामीनावर खुले नसलेल्या आरोपींबरोबर—त्यांत तीन येरड होते—मीहि आरोपींच्या पिंजऱ्यांत उभा राहिलों सरकारतर्फे काम चालविण्यास मि विनिंग बॅरिस्टर आले होते त्यांनीं प्रारंभींच पुराव्याच्या अभावीं माझ्यावरील खटला काढून मला दोषमुक्त करण्याबद्दल कोर्टाला विनंति केली. ती कोर्टानें मान्य करून मला पिंजऱ्याबाहेर येण्याचा हुकूम झाला या खटल्यात मी पूर्वी आरोपितातर्फे वकील

होतों. पोलीसांना काय वाटलें असेल तें असो. वकीलाच्या खुर्चीवरून मला त्याच खटल्यांत आरोपितांच्या पिंजऱ्यांत जावें लागलें होतें, व पुनः पिंजऱ्यांतून वकीलाच्या खुर्चीवर बसून नॉर्टनला माहिती देण्याचें कामहि सुरू करण्याचा योग आला. दैवयोग म्हणतात तो यालाच. माझी मुक्तता होतांच मीं प्रथम ही हकीकत लोकमान्याना Express तार करून कळविली. त्याच दिवशीं लोकमान्यांकडून आलेली अभिनंदनपर तार कोर्टांतच मिळाली. पुढें संध्याकाळीं किंवा दुसरे दिवशीं केसरी स्टाफकडून मला दुसरी तार आली. या खटल्यांत माझ्या एका स्नेह्याचे जवळचे आप्त एक आरोपी होते. म्हणून खटला संपेपर्यंत मला लोकमान्यांचें दर्शन घेणें लांबणीवर टाकावें लागलें. खटल्याचा निकाल होऊन सर्व आरोपी दोषमुक्त ठरल्यानंतर मी लोकमान्यांना भेटण्यास गेलों. त्यावेळीं बोलण्याबोलण्यांत, "आपल्याकडून एक व केसरीकडून एक अशा दोन तारा कां आल्या ?" असा मीं सहज प्रश्न केला. तेव्हां "केसरी ही एक संस्था आहे व सस्थेला माझीं माणसें कोण व त्यांच्या बावतींत या सस्थेचें कर्तव्य काय हें कळलें पाहिजे म्हणून असें करावें लागलें." असें उत्तर मिळालें.

(१९) वरील खटला संपल्यानतर मी प्रथम लोकमान्याना भेटावयास गेलों, त्यावेळीं माझे मित्र कै. गोविंदराव याळगी मजबरोबर होते. त्यांची ही पहिलीच भेट होती. त्यांच्या स्वभावाप्रमाणें त्यांनीं लोकमान्यांच्या पायांवर डोकें ठेविलें व आमच्यापासून दूर अंतरावर ते उभे राहिले. आमचें कांहीं वेळ बोलणें झाल्यानतर लोकमान्यांचें लक्ष गोविंदरावांकडे गेलें, व "अरे गोविंदा, असा दूर कां उभा ? ये जवळ बैस." असे प्रेमाचे उद्गार लोकमान्यांच्या तोंडून निघाले. १९०६ सालीं लोकमान्य बेळगांवास आल्यावेळीं एक स्वयंसेवक म्हणून गोविंदरावांची व लोकमान्यांची चारपांच दिवसांची माहिती; पण तो एक कर्तबगार मनुष्य आहे अशी लोकमान्यांची त्यावेळीं समजूत झालेली. म्हणून सातआठ वर्षांनतर देखील नावासहित लोकमान्यांना गोविंदरावांची आठवण राहिली होती. 'आपणास गोविंदरावांचें इतकें कसें स्मरण राहिलें ?' असें विचारताच ते मला म्हणाले "अशा प्रकारचीं माणसें मी कसा विसरूं ?" पुढें लोकमान्यांच्या गैरहजेरींतील गोविंदरावांची कामगिरी लोकमान्यांच्या कानावर गेली. त्यामुळें त्यांच्याबद्दल लोकमान्यांचें प्रेम जास्तच झालें. शेवटच्या दुखण्यापूर्वीं गोविंदराव मुबईंत सरदारगृहांतच रहात असत. लोकमान्यांच्याकडे ते वारंवार भेटण्यास जात. त्याचा परिणाम गोविंदरावावर इतका झाला कीं, लोकमान्यांचें देहावसान झालें त्याच रात्रीं त्यांनीं आपला अत्यंत फायद्याचा धंदा सोडून सर्वस्वी सार्वजनिक कामाकरिताच आपल्यास वाहून घेण्याचा निश्चय केला व गेल्या वर्षीं त्यांच्या निधनापर्यंत तो त्यांनीं टिकविला होता.

(२०) लोकमान्य मंडालेंत असतानाच माझा व हल्लीं " मराठा " पत्राचे संपादक असलेले श्री. दामोदर विश्वनाथ उर्फ बाबुराव गोखले याच्याशीं स्नेहसंबंध जडला होता. त्यांची एल्एल्. बी ची परीक्षा पास झाल्यानंतर त्यांनीं ठाण्यास वकीली करण्यास सुरुवात केली पण माझी इच्छा व त्याचीहि इच्छा त्यांनीं सर्वस्वी सार्वजनिक कामातच पडावें अशी होती. त्या इच्छेनुसार केसरी ऑफीसात त्याचा प्रवेश होऊन त्यांनीं वकिलीला रामराम ठोकला. माझा व बाबुरावाचा विशेष जिव्हाळा असल्यामुळें व ते नवीनच पेचरी रास्थेला मिळाल्यानें त्याच्याबद्दल मला काळजी वाटणें साहजिक होतें. लोकमान्याचें मत त्याच्या संबधानें कसें काय होत चाललें आहे हें प्रत्यक्ष विचारून पहा ण्याची मला एकदा जिज्ञासा उत्पन्न झाली व त्याप्रमाणें " बाबुरावाचें लिहिणें वगैरे कसें काय पसंत पडत ? " असा मीं लोकमान्याकडे सहज प्रश्न केला. " अहो, लिहिणें वगैरे सवयीनें सुधारता येतें, उद्योग व आस्था असली म्हणजे झालें. पण मला विश्वासाचा एक मनुष्य पाहिजे होता, तो मिळाला झालें. " असें उत्तर मिळालें.

(२१) १९१५ सालीं पुण्यास लोकमान्यानीं प्रांतिक परिषद भरविली होती त्या परिषदेला लोकमान्याच्या पक्षातील बहुतेक मंडळी आली होती. विषयनियामक कमिटींत वॅ. विनायकराव सावरकर व इतर राजकीय कैदी याच्या बंधमुक्ततेसंबधानें ठराव आला होता. मीं त्या ठरावास पाठिंबा दिला होता, पण आमच्याच प्रांतातील कांहीं प्रमुख मंडळींनीं या ठरावास विरोध केला होता. कोणी असें म्हणत कीं, ' राजकीय कैदी याचा अर्थच आपणास समजत नाहीं,' तर कोणी म्हणे कीं, 'असा ठराव मान्य केला तर सरकार काय म्हणेल ? 'वाद विकोपास जाऊ लागला एकानें तर 'विषयनियामकमंडळात हा ठराव मान्य झाला तरी भर कान्फरन्समध्यें आपण विरोध करू' अशी धमकी दिली. मींहि हट्ट धरिला तेव्हा लोकमान्यानीं मला एकीकडे नेलें व सागितलें कीं, " तुमचें सर्व म्हणणें मला कबूल आहे. माझ्या गैरहजेरींत सर्व घडी विघडली आहे, म्हणून मीं ही कान्फरन्स भरविली आहे यात जे ठराव करावयाचे ते सर्व एकमतानें झाले पाहिजेत. अशा लोकाना पळून जाण्याला निमित्त देऊ नका एकदा आमच्या गोटातले यस होऊ द्या, मग पाहू. " असें सागितल्या वर वाद मिटला व ठराव गाळला गेला

(२२) याच कान्फरन्समध्यें १९१६ सालची कान्फरन्स कोठें भरवावी याचा विचार चालू झाला कांहीं ठिकाणची मंडळी आमंत्रण देण्यास तयार होती, पण लोकमान्याचें समाधान होईना तेव्हा त्यांनीं मला बोलावून स्पष्ट पणें बजाविलें कीं, " पुढच्या कान्फरन्समध्यें मला होमरूल लीग स्थापावयाचा आहे. तोंपर्यंत मी याबद्दल लोकमत तयार करणार. कान्फरन्स अशा ठिकाणीं

झाली पाहिजे की, तेथें या विषयाबद्दल खात्रीनें अनुकूल लोकमत असेल. असें ठिकाण म्हणजे मला एक पुणें किंवा बेळगाव दिसतें. तेव्हां तुम्ही बेळगावाचें आमंत्रण द्या." वरील आठवणींत नमूद केलेल्या ठरावासंबधानें जो वादविवाद झाला होता त्यामुळें मला बेळगावसंबधानें तितकी खात्री वाटत नव्हती. पण लोकमान्यांनीं त्याबद्दल आपण काळजी घेण्याचें आश्वासन देऊन बेळगावचेंच आमंत्रण निश्चित केलें व मला जी भीति वाटत होती ती त्यांनीं आपल्या वर्तनानें समूळ नाहींशी केली, व १९१६ सालीं बेळगाव येथेंच होमरूल्लीग एकमतानें स्थापन झाला. कान्फरन्सचें काम उत्तम प्रकारें व लोकमान्यांच्या मनाजोगें झालें. नंतर लोकमान्यांनीं, "का तुमची भीति आतां तरी गेली कीं नाहीं." असें मला हसत हसत विचारलें.

(२३) १९१६ सालीं बेळगावला कान्फरन्स होण्यापूर्वी कांहीं दिवस काँग्रेसमध्यें क्रीडवर सही करून जावें किंवा नाहीं हा प्रश्न उद्भवला होता व त्याबद्दल वाटाघाट करण्याकरितां लोकमान्यांनीं आपल्या कांहीं मंडळीस पुण्यास बोलाविलें होतें. वाड्यांत सकाळपासून वाटाघाट चालू झाली. वाद जोरांत चालला. लोकमान्य कांहीं वेळ वादांत भाग घेत व कांहीं वेळ आपल्या माडीवर जाऊन बसत. मला वादाचा कंटाळा आला. मी लोकमान्यांना त्यांच्या माडीवर जाऊन विचारलें, "विनाकारण काथ्याकूट का? आपल्या मनांत काय आहे तें स्पष्ट सांगा. असल्या प्रसंगीं माझ्या समजुतीप्रमाणें आमची वैयक्तिक मतें बाजूला सारून आपल्याच बुद्धीला शरण जाणें योग्य आहे. अशा वेळीं Personality म्हणजेच Principle असें समजणार्‍यांपैकीं मी आहे.' तेव्हां लोकमान्यांनीं उत्तर दिलें "सर्वांनाच असें कोठें वाटतें! चल झालेला वरा. पण माझ्या मनांत क्रीडवर सही करून कॉंग्रेसमध्यें जावें असें आहे. कॉंग्रेसच्या बाहेर राहून कांहीं काम झालें नाहीं" मी त्यांना इतकेंच सांगितलें कीं, "बेळगाव जिल्ह्याचें मत तुमच्याच बाजूचें आहे असें समजा बाकी तुम्ही सभाळा" बेळगावास कांग्रेसमध्यें शिरण्याचें ठरलें हें प्रसिद्धच आहे

(२४) १९१६ सालीं महात्मा गांधींच्या संबधानें हिंदुस्थानांत बरीच माहिती झाली होती, व ते हिंदुस्थानच्या राजकीय क्षितिजावर लवकरच चमकतील अशीं चिन्हें दिसत होतीं त्यांनीं 'Servants of India Society' या संस्थेला मिळावें अशी कित्येकांची खटपट चालली होती स्वत त्यांनीं अद्यापि आपलें धोरण निश्चितपणें ठरविलें नव्हतें. त्यांनीं बेळगावला कान्फरन्सला यावें व टिळकपक्षाची त्यांना माहिती व्हावी अशी माझी इच्छा होती. त्यांना माझे मित्र श्री. दत्तात्रय बाळकृष्ण ऊर्फ काका कालेलकर यांच्या मार्फत मी आमंत्रण दिलें होतें, व तें महात्मा गांधींनीं स्वीकारलेंहि. बेळगावच्या कान्फ-

रन्सला महात्मा गांधींच्या आगमनाने महत्त्व येईल म्हणून कांहीं नेमस्तांनीं त्यानीं कान्फरन्सला येऊं नये अशी खटपट केल्याचें माझ्या कानीं आलें, म्हणून म. गांधींना मीं पुनः पत्र लिहिलें. त्याचें उत्तर ' Nothing but death will prevent me from going to Belgaum ' असें आलें. असो; म. गांधी कॉन्फरन्सला आले. लोकमान्यांची व त्यांची भेट व्हावी अशी माझी मनापासून इच्छा होती. त्याप्रमाणें त्यांची गांठ पडली. त्यावेळीं त्याच्याबरोबर श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे होते. तिथे बराच वेळपर्यंत बोलत बसले होते. भेट संपल्यानंतर मीं लोकमान्याना विचारलें " कसे काय ? " याचें उत्तर लोकमान्यानीं देण्यापूर्वीच खापर्डे साहेबानीं ' आमचा नव्हे ' असें उत्तर दिलें. त्यानंतर लोकमान्य मुळींच कांहीं बोललें नाहींत; पण त्यांना श्री. खापर्डे यांचे उत्तर पटलें नाहीं, असा माझा ग्रह झाला.

(२५) वॉर-कॉन्फरन्सच्या वेळीं लोकमान्यांची व महात्माजींची सरदार-गृहांत गांठ पडली होती. 'रिक्रूट मिळविण्याकरितां सरकाराला मदत करावी असा एक ठराव कॉन्फरन्सपुढें येणार होता. म. गांधी त्या ठरावावर अनुकूल बोलणार होते. ' पण सरकाराकडून स्वराज्याला पाठिंबा मिळत असल्यास आपण सरकारास मदत करण्यास तयार व्हावें' असा विचार कॉन्फरन्सपुढें मांडण्याचें लोकमान्यांचें ठरलें होतें. त्याला गांधींनीं पुष्टि द्यावी अशी लोक-मान्याची इच्छा होती, व त्याप्रमाणें ते महात्माजींचें मन वळविण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्या वेळीं म. गांधींच्या पाठीवरून हात फिरवून ते म्हणाले " My good friend, you have not burnt your fingers as yet while playing with this Government. During the last forty years my fingers have burnt more than once. When you will get your fingers burnt I am sure you will go ahead of me. " म. गांधी हसले व आपण ठरावा-विरुद्ध बोलण्यापेक्षां न बोलण्याचेंच त्यांनीं ठरविलें. कार्यक्रमपत्रिकेंत मूळ ठरावाला पुष्टि देणारामध्यें महात्माजींचें नाव होतें तें त्यानीं कमी करून घेतलें. अशा-प्रकारें नावात खोडाखोड झाल्यानें म. गांधी पुष्टि देत नाहींत असा कान्फ-रन्समध्यें गवगवा झाला. 'म. गांधी आपल्याप्रमाणें बोलले नाहींत हे एका-पर्यानें बरें; ते सरकारी ठरावाला पुष्टि देणार होते, असें प्रसिद्ध झाल्यानतर म. गांधी तसें करण्यास तयार नाहींत याचाच परिणाम जास्त चांगला होईल असें लोकमान्यांना वाटून " तृतीयपथी खरा. पण याला सोडून उपयोगाचें नाहीं." असे उद्गार लोकमान्यांच्या तोंडून बाहेर पडले.

सौ० पार्वतीबाई केतकर

[लोकमान्याची ज्येष्ठ कन्या, याना माहेरी ' ताई ' म्हणतात.
श्रीयुत विश्वनाथ गंगाधर केतकर, बी ए. एल्एल्. बी.
वकील, नाशीक याच्या पत्नी]

रा. रा. बापट याच्या विनंतीवरून मी लोकमान्याच्या आठवणी लिहिण्याचा प्रयत्न करीत आहें. ती० दादाची घटका दोन घटका ज्याच्याशीं गाठ पडली, त्यानीं त्याचे शब्द लक्षात ठेवून आठवणी लिहिल्या. पण नेहमीच्या सहवासाच्या त्याच्याच माणसानीं लिहावयाचें काय व वगळावयाचें काय तेंच समजत नाहीं. तथापि मी यथाशक्ति लिहिण्याचा यत्न करीत आहें.

(१) आम्ही श्री० सरदार विंचूरकर याचे वाड्यात रहावयास गेलों. तेव्हापासून काहीं गोष्टी आठवतात तेव्हा मी फीमेल हायस्कूलमध्यें जात होतें व माझ्या पाठचा भाऊ विश्वनाथ हा पण शाळेंत जात होता. आम्हाला वाचनाचा नाद होता, पण ती० दादा आम्हाला नाटकें व कादबऱ्या बिल्कूल वाचून देत नसत. आमच्या हातात जर एखादें नाटकाचें पुस्तक ती० दादानीं पाहिलें तर ते लागलीच तें आमच्यापासून घेत व आम्हाला रागे भरत असत. लहान मुलानीं नाटकें वाचू नयेत असं म्हणत. आम्हाला वर्तमानपत्रेंहि फारशीं वाचू देत नसत, पण केव्हा केव्हा 'केसरी' व 'सुधारक' आम्ही वाचीत होतों. सुधारकात त्या वेळेस सामाजिक सुधारणेबद्दल काहीं लेख येत असत. मीं एकदा त्यातलें काहीं लेख वाचले. मी ती० दादाना म्हणाले कीं, 'याचें म्हणणें मला खरें वाटतें.' तेव्हा ती० दादा म्हणाले 'तें खरेंच आहे. एवढे सुशिक्षित लोक खोटें कसें लिहितील?' मी म्हणाले 'दादा, मग तुम्हीं याच्या विरुद्ध का हो लिहिता?' तेव्हा ते म्हणाले 'मला रानात जाऊन रहावयाचें नाहीं. लोकात राहूनच काम करावयाचें आहे.' मला त्या वेळेस काहीं त्याचा बरोबर अर्थ कळला नाहीं.

(२) मी फीमेल हायस्कूलमध्यें जात होतें, तेथें मराठी चवथ्या इयत्तेबरोबर इंग्लिश पहिली याप्रमाणें शिकवीत असत. १२ वर्षांनंतर मुलींचे लग्न होतें व तोंपर्यंत मराठीहि पुरतें होत नाहीं व इंग्लिशहि अर्धवटच होतें. करिता अगोदर मराठी पूर्ण झाल्याखेरीज इंग्लिश शिकवू नये असें ती. दादाच मत होतें. ती० दादानीं शाळेंत जाऊन इंग्लिश तासाचे वेळीं मी दुसऱ्या एखाद्या वर्गात गणित अगर संस्कृत तासाला जावें अशी व्यवस्था केली होती. याबद्दल त्या वेळची शाळेंतली काहीं मंडळी ती० दादाना विक्षिप्त म्हणत व टीका करीत

(३) मी शाळेंत जात होतें, त्या वेळेस मला शाळेंतून घरीं आल्यावर साडी बदलावी लागे म्हणून मी ती० दादाना म्हणाले कीं, 'मला नेसावयाला चिटें घ्या.' तेव्हा ती० दादा म्हणाले 'चिटें काहीं मी तुला घेणार नाहीं, तीं विलायती

असतात;' व त्यांनीं मला स्वदेशीचें महत्त्व समजावून सांगितलें. तेव्हां मला समजलें कीं, शाळेंतल्या मुलींचे कपडे चांगल्या तऱ्हेतऱ्हेच्या कापडाचे असतात, तें कापड विलायती असतें. आमचे कपडे ठाणा शायचे व परदेशी ब्रुलनच्या कापडा-ऐवजीं घाबळीचे असत.

(४) घरात रोज दोन वेळां चहा होत असे. पण आम्हाला काहीं तीं० सौ. आई चहा देत नसे. आम्ही दूध घेत असू. एक दिवस चहाच्या वेळेस आम्ही ती० दादाना म्हणालों 'तुम्ही कसा रोज चहा घेतां ?' तेव्हां ती० दादा म्हणाले "बाप दारूबाज असला तरी मुलानीं दारू पिऊ नये. आम्हाला आतां सवय लागली; तुम्ही लावून घेऊ नका." पुण्यांत चहा–प्रकरण झालें होतें त्यावेळची एक गोष्ट मला आठवते. एकदा माझ्याकडे काहीं मुलीं खेळावयास आल्या होत्या. एका मुलीला तहान लागली, मीं तिला पाणी आणून दिलें; पण तें न पिता, दुसऱ्या मुलीच्या कानांत कायसें सांगून ती घरीं गेली. दुसऱ्या मुलीला मी विचारलें, 'ती गेली का ? आणि तिनें तुझ्या कानात काय सांगितलें ?' ती मुलगी म्हणाली 'तिने सांगितलें कीं, तुझ्या दादानीं मुसलमानाच्या हातचा भात खाल्ला म्हणून तुमच्या घरचें पाणी प्यायचें नाहीं ! ' तेव्हा मीं सौ० आईला सांगितलें कीं, 'मुली असें म्हणत होत्या. लोक काहींतरी खोटें उठवतात झालें ' असें म्हणून सौ. आईनें माझी समजूत केली. " बोलणें फोल झालें " या लेखावरून सुशिक्षिताचा गैरसमज दूर झाला तरी सर्वसाधारण समाजात त्यावेळेस ती० दादांच्याबद्दल लोकमत कसें होतें तें या गोष्टीवरून दिसून येते. पुढे विश्वनाथ याची मुंज झाली. त्याच्याकडून ती० दादा नेहमीं संध्या करून घेत, व एखादे वेळेस संध्या केली नाहीं तर रागे भरत. एक दिवस त्यानें विचारलें 'दादा, तुम्ही कां नाहीं संध्या करीत ?' तेव्हा ते म्हणाले "मी तुझ्याएवढा होतों तेव्हा रोज संध्या करीत होतों. आता मी रोज वेद वाचतों म्हणून संध्या करीत नाहीं." आम्हाला हें खरं वाटेना तेव्हां त्यांनीं आम्हाला मॅक्समूलर साहेबानीं केलेली वेदाच्या भाषांतराचीं जाडजाड पुस्तकें दाखविलीं. व म्हणाले 'पूर्वी दैत्यानीं वेद चोरून नेले होते; आतां जर्मनांनीं भाषांतर करून राजरोस नेले आहेत.'

(५) केसरीकरता मजकूर ती० दादा नेहमीं सोमवारीं दुपारीं मोठ्यानें सांगत व कोणीतरी कारकून लिहीत असे. एखादे वेळेस आम्ही जवळच्या खोलींत ऐकत बसत असू. त्यावेळेस ती० दादा आम्हाला थट्टेने म्हणत ' स्वयपाक करता करतां त्याची चव घ्यायची नसते. केसरी छापून आल्यावर वाचा.'

(६) ती० दादांना एकदा मी जेवावयास बोलावण्याकरता त्यांच्या माडीवर गेले. त्या वेळेस ती० दादा लिहीत होते. मी म्हणाले दादा, जेवायचें झालें आहे, आंघोळीला चला. पहिल्यानें त्याना माझें बोलणें ऐकू गेलें नाहीं.

ते लिहिण्यात गढून गेले होते, पण थोड्या वेळानें ते मला म्हणाले " महादेव चुकला." मी म्हटलें 'काय?' तेव्हा ते म्हणाले, " पोटाच्या पिशवीला एक भोंक पाहिजे होतें, म्हणजे त्यात अन्नरस भरला की, झालें काम. जेवणाकरिता वेळ मोडावयास नको."

(७) १९०४ सालीं मे महिन्यात आम्ही सिंहगडावर होतों ती० दादा काहीं कामाकरिता पुण्यास गेले होते व दुसरे दिवशीं रात्रीं परत येणार होते. तेव्हा त्यांचा गुडघा दुखत होता गडाच्या पायथ्याशीं खुर्ची त्यांना वर येण्या करता सांगून ठेवली होती दुसरे दिवशीं ती० दादा तांग्यात पुण्याहून सिंहगडाच्या पायथ्याशीं आले, पण वर येण्यास खुर्ची कांहीं मिळेना. सध्याकाळ झाली, वाटेंत झाडी, वाघाची भीति, गुडघा दुखत होता, चालवत नव्हतें, गडावर चढावयाचें कसें? पण तसेंच एक मनुष्य बरोबर घेऊन व काठी हातात घेऊन मोठ्या कष्टानें गड चढून आले. आम्ही गडावर त्यांची वाट पहात होतों. दिवे लागले, ७ वाजले तेव्हा आम्हाला वाटलं, ती० दादा कांहीं आज येत नाहींत पहातों तों ८ वाजता ती० दादा काठी टेकीत आले व म्हणाले ' मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्, हें आज खरें झालं मी पागळा आज गिरी चढून आलों. " पुढें त्यांचा पाय जास्त सुजला व पायाचें दुखणें बरेच दिवस पुरवलं

(८) १९१७ सालीं ती० दादा मंडालेहून आल्यानंतर उन्हाळ्यात आम्ही सर्व मंडळी सिंहगडावर होतों. आम्ही तिघी बहिणी, चि रामभाऊ व बापू, चि० गणपती व मुलें अशीं सर्व एकत्रें जमलों होतो ती० सौ० आई नव्हती म्हणून मात्र आम्हाला वाईट वाटत असे. मंडळींची गर्दी नसे म्हणून ती० दादाजवळ पुष्कळ बोलावयास सापडत असे. एक दिवस ती० दादा, चि० गणपतीशीं काय बोलत होते, तितक्यात मी तेथें गेलं, तेव्हा ते म्हणाले "एक लेस का? मी चि० गणपतीला केसरीचा एडीटर करणार आहें " मी म्हटलें 'करा' तेव्हा ते म्हणाले " त्याला तुरुंगात जावें लागल, आहे का तुझी त्यारी? "

त्यानंतर ती० दादा जेव्हा विलायतेहून आले तेव्हा मुंबईस आम्ही भेटण्यास गेलों होतों त म्हणाले 'चि० गणपती आता एलूएल्‌ बी झाला म्हणजे मी त्याला माझा प्रायव्हेट सेक्रेटरी करणार आहे ' परंतु असा सुयोग देण्याचें आमच्या दैवीं नव्हतें. ईश्वरी संकेत वगळाच होता.

रामचंद्र दत्तात्रय रानडे

[एम्. ए. (चॅन्सेलर-मेडॅलिस्ट), माजी प्रोफेसर फर्ग्युसन कॉलेज,
हल्ली अध्यात्मविद्यापीठ, निंबाळ, जि० विजापूर]

(१) लो. टिळकांच्या बुद्धिमत्तेचें तेज मी १९०६ सालीं डेक्कन कॉलेजमध्यें बी. ए. क्लासमध्यें वेदाचा अभ्यास करीत असतांप्रथम माझ्या नजरेस आलें. बेन साहेबांच्या मतें टिळकांनीं काढिलेला आर्यांच्या आर्क्टिक् प्रदेशांतील वसतिस्थानाबद्दलचा सिद्धांत चुकीचा असल्यानें व प्रस्तुत लेखकाच्या मतें तरी लो. टिळकांनीं आपला सिद्धांत उत्तम प्रमाणें दाखवून दृढमूल केला असल्याकारणानें बेन साहेबास तो सिद्धांत समजून देण्याकरितां कॉलेजांत मी एक व्याख्यान द्यावें असें ठरलें होतें. पण कांहीं कारणामुळें तें रहित झालें. तथापि लो. टिळकांच्या पुस्तकाच्या वाचनानें त्यांच्या बुद्धीबद्दल विशेष प्रकारचा आदर मनामध्यें उत्पन्न होऊन त्यांची एकदां भेट घ्यावी अशी प्रबल इच्छा मनांत उत्पन्न झाली. या इच्छेचें साफल्य सन १९०८ सालीं मी डे. कॉलेजांत फेलो असताना कांहीं मित्रमंडळीसहवर्तमान मी लोकमान्यांस भेटण्यास गेलों, त्यात झालें. त्यावेळीं राजकारणाची धादल बरीच चालली असल्यानें लोकमान्यांशीं आर्क्टिक् होम या विषयावर बोलण्यास फारशी फुरसत सांपडली नाहीं.

(२) त्यानंतर लो. टिळकांस सहा वर्षांची शिक्षा होऊन ते मंडालेस गेले. ते इकडे परत येण्याच्या अवधींत माझ्यांहि स्थित्यंतरें बरींच झालीं. गणित व वाङ्मय यांच्या आवडीऐवजीं तत्त्वज्ञानाबद्दल आवड उत्पन्न होऊन मी फर्ग्युसन कॉलेजमध्यें तत्त्वज्ञानाच्या प्रोफेसरचें काम पत्करलें होतें. लो. टिळक मंडालेहून परत आल्यावर त्यांच्या भेटीस मी कांहीं मित्रमंडळीसह गेलों. त्यावेळीं लो. टिळकांनीं मंडाले येथें तुरुंगांत लिहिलेली गीतारहस्याची हस्तलिखित प्रत आम्हांस दाखविली. त्यानंतर ज्यावेळेस "गीतारहस्य" प्रसिद्ध झालें त्यावेळीं श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर यांनीं गीतारहस्याबद्दल दोनतीन लेख तुम्हीं लिहिल्यास आम्हीं ते केसरींत छापू असें मजला सांगितलें होतें. गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यानंतर आठ दिवसांत जरी तें पुस्तक मीं वाचून काढलें, तथापि एकदरींत मी त्यावेळीं त्याच्या परीक्षणाची घाई केली नाहीं हें एका अर्थी बरेंच झालें. कारण त्यावेळीं जरी मी १२ वर्षे तत्त्वज्ञानाच्या प्रोफेसरचें काम करीत आलों होतों, तथापि त्या विषयावर अभिप्राय देण्याइतकी माझी बुद्धि परिपक्व झाली नव्हती, हें कबूल केलें पाहिजे.

(३) सन १९१६ सालीं मी टिळकांस त्यांचें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यानंतर भेटण्यास गेलों असतां त्यांनीं 'गीतारहस्यांतील विशेष तुम्हांस कोणता वाटतो' असा मला प्रश्न केला. त्यावर मी त्यांस उत्तर दिलें कीं, 'गीतारहस्यांतील

मोठा विशेष म्हटला म्हणजे महाभारतातील कथांचा आणि नीति व राजकारणो-पयोगी तत्वांचा उल्लेख ठिकठिकाणीं जो गीतारहस्यांत आला आहे, तोच होय. मी लो. टिळकांस असेंहि सांगितलें कीं, 'गीतारहस्यासारखा तुलनात्मक तात्विक ग्रंथ एखादे वेळेस कदाचित् कोणास लिहितां आला असता, परंतु गीतारहस्यामध्यें महाभारताचा अत्यंत निकट परिचय जो ठिकठिकाणीं दृग्गोचर होतो तो मात्र कोणासहि करितां आला नसता.' दुसरा विशेष म्हटला म्हणजे लो. टिळकांनीं तत्वज्ञानाची महाराष्ट्रभाषेमध्यें उत्कृष्ट परिभाषा उत्पन्न केली व शुद्ध रीतीनें महाराष्ट्रभाषेंतहि तात्विक प्रश्नाचा सांगोपांग ऊहापोह करण्याची पद्धत घालून दिली हा होय. लो. टिळकांनीं या दोन्ही गोष्टी कबूल केल्या.

(४) सन १९१७ सालीं मी लो. टिळकांच्या भेटीस गेलों असतां एक महत्वाचें संभाषण झालें. मीं राजकारणांत शिरावें अशी लोकमान्यांची इच्छा असल्याचें त्यांनीं माझ्या दोघा स्नेह्यांजवळ बोलून दाखविलें होतें. त्या बरहुकूम मी जेव्हां त्यांस भेटण्यास गेलों तेव्हां त्यांनीं मला असा प्रश्न केला कीं, 'मी अगोदरच तुमच्या दोघा स्नेह्यांजवळ तुम्हीं राजकारणांत शिरावें अशी इच्छा प्रदर्शित केली आहे. त्याप्रमाणें तुम्हीं राजकारणांत शिरण्यास तयार आहां काय?' तेव्हां मीं त्यांस सांगितलें कीं, 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीमध्यें लाईफ मेंबर होऊन मला तीनच वर्षें झालीं आहेत व अद्याप असें कोणतेंहि कारण उद्भवलें नाहीं कीं ज्यामुळें मीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी सोडावी. शिवाय राजकारणापेक्षां धर्मज्ञानाकडे माझी जास्त प्रवृत्ति असल्यामुळें तिकडेच मीं परिश्रम केल्यास जास्त बरें होईल. शिवाय लोकमान्यांच्याच मताप्रमाणें उत्तम प्रकारें राजकारण करण्यास मनुष्य अगोदर स्थितप्रज्ञ झाला पाहिजे, व ही स्थितप्रज्ञता आपल्या आंगीं बाणली आहे किंवा नाहीं हें जाणूनच मनुष्यानें राजकारणाच्या आखाड्यांत पाय घातला पाहिजे.' हें ऐकून लो. टिळक हसले व म्हणाले कीं, "अरविंदबाबूंहि असाच Mystic आहे" त्यानंतर माझी धर्म व तत्वज्ञान यांच्या अभ्यासाकडे ज्यास्त प्रवृत्ति पाहून लो. टिळक असेंहि म्हणाले कीं, 'तुम्हांस मुंबई युनिव्हर्सिटीनें 'प्रोफेसर ऑफ हिंदु रिलिजन' नेमावें अशाबद्दल एक लक्ष रुपये जमवून मीं मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या स्वाधीन करूं शकेन.' त्यावर मीं त्यांस सांगितलें कीं, 'तुम्हीं ही रक्कम युनिव्हर्सिटीच्या स्वाधीन करूं शकाल, पण त्याच्या अनेक भानगडी असल्याकारणानें ते मला युनिव्हर्सिटीमध्यें 'प्रोफेसर ऑफ हिंदु रिलिजन' करूं शकतील कीं नाहीं याची शंकाच आहे.' त्यानंतर या विषयासबंधानें लो. टिळकांचें व माझें फारसें बोलणें झालें नाहीं.

(५) सन १९१८ सालीं सप्टेंबर महिन्यांत माझे स्नेही डॉ. वेलवलकर व डॉ. सरदेसाई यांसह मी लो. टिळकांस लिमये यांच्या बंगल्यांत भेटावयास

गेलों होतों. डॉ. बेलवलकर व मी उभयतांनीं मिळून हिंदी तत्त्वज्ञानाचा इतिहास १०।१२ भागांमध्यें लिहिण्यासंबंधाची एक योजना तयार केली होती. ती लो. टिळकांसारख्या राष्ट्रनेत्या व विद्वान् पुढाऱ्याच्या नजरेस आणावी व त्यांचा त्या विषयाबद्दल काय अभिप्राय आहे तो समजून घ्यावा या उद्देशानें आम्हीं शिवर्गा लो. टिळकांकडे गेलों होतों. लो. टिळक त्यावेळीं आपल्या खटल्यासंबंधानें विलायतेस जाण्याच्या जारीनें तयारीस लागले होते. तथापि लो. टिळकांची आम्हांविषयीं व या विषयासंबंधीं कळकळ इतकी अवर्णनीय होती कीं, त्यांनीं त्यावेळींहि वेळांत वेळ काढून आपले अमूल्य सल्ला साय आम्हांस दिले, व हिंदी तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाचे जे आम्हीं भाग केले होते त्या सर्व भागांची पूर्णपणें चर्चा करून त्यांनीं "हें काम तडीस न्या" असें आग्रहानें आम्हांस सांगितलें. 'हिंदी तत्त्वज्ञानाचा इतिहास लिहिणें हें एक मोठें राष्ट्रीय काम आहे व हें काम तुम्हीं पार पाडूं शकाल' असाहि त्यांनीं आम्हांस आशीर्वाद दिला. मी राजकारणांत पडलों नसतों तर अशाप्रकारचें प्रचंड कार्य मी स्वतःच अंगावर घेतलें असतें असेंहि त्यांनीं आम्हांस सांगितलें. हिंदी तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासाच्या आमच्या योजनेवर त्यांचा अभिप्राय घेऊन आम्हीं परत आलों.

(६) त्यानंतर एकदां मी लो. टिळकांस सरदारगृहांमध्यें रात्रीं साडेनऊ वाजण्याच्या सुमारास भेटण्यास गेलों असतां गीतारहस्याच्या इंग्रजी भाषांतराबद्दलची गोष्ट त्यांनीं मजजवळ काढली. 'गीतारहस्याचें भाषांतर करणें हें अत्यंत कठीण काम आहे व भाषांतरापेक्षां त्या ग्रंथाचें adaptation च करणें फार चांगलें होईल' असें मी त्यांस सांगितलें. तेव्हां लो. टिळक म्हणाले कीं, 'माझी इच्छाहि तशीच आहे. ग्रंथाचें भाषांतर करण्याऐवजीं त्याचें adaptation च इंग्रजी भाषेमध्यें झालें पाहिजे, व त्यांत गीतारहस्यामध्यें नसलेल्या आधुनिक तत्त्वज्ञांच्या मतांचा विचारहि झाला पाहिजे' असें ते म्हणाले. नंतर तें बोलणें तसेंच राहून टिळकांनीं मला असा प्रश्न केला कीं, "मी तुम्हांस नास्तिक वाटतो काय?" त्यावर मीं त्यांस असें उत्तर दिलें कीं, ज्यांची गीतेच्या तत्त्वज्ञानावर इतकी निस्सीम श्रद्धा आहे त्यांस नास्तिक म्हणणें हें फारच आश्चर्याचें काम होईल.

रघुनाथ पांडुरंग ऊर्फ दादासाहेब करंदीकर

[नामदार, हायकोर्ट वकील, लोकमान्यांचे स्नेही, सातारा]

(१) लोकमान्यांचें एकंदर भाग्य खरोखरच फार थोर होतें, यांत संशय नाहीं. त्यांचें वैभव, थाट व राहणी एकाद्या बादशहास शोभेल असाच योग जुळून येत असे. मग त्याचीं कारणें कोणतींहि असोत. ऐन युद्धाचे वेळीं लोकमान्य विलायतेस गेले होते. त्यावेळीं समुद्रांत पाणसुरुंगाची भीति फार असे. आसपास जवळ जवळ एकवीस जहाजें होतीं. व मधोमध लोकमान्यांचें जहाज असे. त्यामुळें आसपासच्या बंदरावरील लोकांस साहजिकच आश्चर्य वाटावें कीं, एवढ्या मोठ्या लव्याजम्यानिशीं ज्याची स्वारी येत आहे तो एकादा सरंजामी संस्थानिक किंवा राजा तरी असला पाहिजे.

(२) लोकमान्यांचा स्वभाव मूळपासूनच अति धीट व धाडशी असे. कोणत्याहि धाडसाच्या कामांत त्यांचा पाय पुढें असे. जहाजास पाणसुरुंग लागला तर लाइफबोटीवरून कसें उतरावें याचा एकदां प्रयोग करून पाहण्याचें लोकमान्यांच्या मनांत आलें. पण हा प्रयोग करून पाहणार कोण ! कोणीच या गोष्टीस तयार होईना. तेव्हां कोणी पुढें येत नाहीं असें पाहून लोकमान्यांनीं स्वतः हातानें दोर सोडून लाइफ बोट सोडली व त्यांत उडी टाकून ती वल्हवीत जहाजापासून ते दूर गेले व पुन्हा परत येऊन बरोबरच्या लोकांकडून ती गोष्ट त्यांनीं करवून घेतली !

(३) लंडन येथें रहात असतांना लोकमान्यांना पायीं चालत जाण्याचा प्रसंग येत असे. लंडनच्या रस्त्यावर रहदारी विशेष व त्यामुळें लोकांची, गाड्याघोड्यांची व मोटारींची गर्दी फारच असावयाची. अशा वेळीं रस्त्यातून पायीं चालत जावयाचें म्हणजे मोठाच त्रास. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूस मुद्दाम तयार केलेल्या फुटपाथ्यांवरून जावयाचें असलें तर कांहीं एवढी भीति वाटत नसे. पण रस्ता ओलांडून जावयाचें असलें म्हणजे मात्र मोठीच भीति असावयाची. कारण कोणत्या वेळीं कसा अपघात होईल याचा कांहींच नेम नसे. त्यांतून लोकमान्यांचा पाय दुखावला असल्यामुळें आम्हांला त्याची मोठीच भीति वाटत असे व आम्हीं त्यास एकटें असें कोठेंच बाहेर जाऊं देत नव्हतों. नेहमीं एकदोन माणसें तरी बरोबर असावयाचींच. आम्हीं आमची भीति प्रदर्शित केली म्हणजे लोकमान्यांनीं म्हणावें, " अहो, एवढें घाबरतां का ? गाडीखालीं चेंगरून मरण्यासाठीं काहीं मी जन्मास आलों नाहीं ! "

(४) याप्रमाणें पायीं चालत असतांना रस्ता ओलांडून जाण्याची वेळ आली तर मनात कुठल्याहि तऱ्हेची भीति न बाळगता लोकमान्यांनीं आपल्या

विचारतंद्रींतच बेधडक रस्ता ओलांडून जावें! बरोबरच्या मंडळीस त्याबद्दल भीति वाटावी; पण त्यांच्या गांवींहि ही गोष्ट नसे. कांहीं वेळां असाहि प्रसंग येत असे कीं, लोकमान्यांस रस्ता ओलांडून जाणें अशक्य होई. पण अशा वेळीं आपण स्वतः न थांबतां आपणच हात वर करून मोटारीस थांबवावें व मोटार थांबली कीं आपण रस्ता ओलांडून निघून जावें! लंडन मेथील शिरत पाला-णण्याबाबरची असल्यामुळें हात वर केला कीं मोटार थांबत असे. मोटार थांबली कीं, लोकमान्यांनीं खुशाल रस्ता ओलांडून जावें! लोकमान्यांची ही समयसूचकता व धाडस पाहून बॅ. बॅप्टिस्टा लोकमान्यांस विनोदानें म्हणत, 'दादा, इंडियन पोलिसांना तुमचा त्रास तर असेलच. पण लंडन पोलिसांसहि त्रास देण्यास तुम्ही कमी करीत नाहीं हं!' त्यावर लोकमान्य उत्तर देत 'अहो, आम्हीं कुठेंहि गेलों तरी आमचें हें असेंच चालावयाचें.'

नारायण रामलिंग वामणगांवकर

[प्रसिद्ध नाटककार, स्वराज्य पक्षाचे प्रमुख सभासद, उमरावती.]

(१) ताई महाराज-प्रकरणांत लोकमान्य कमिशनकरतां अमरावतीस आले होते. त्यांचा मुक्काम कै० प्रल्हादराव जोग वकील यांचेकडे होता. टिळक अमरावतींत आले ही बातमी चोहोंकडे पसरली. विद्यार्थी व खेड्यापाड्यांतील लोक त्यांच्या दर्शनास येऊं लागले. या प्रसंगीं एके दिवशीं ते कोर्टांतून आले व नित्याप्रमाणें वर्तमानपत्रें वाचावयास बसले. इतक्यांत एक भलें मोठें वऱ्हाडी पागोटें घातलेला शेतकरी त्यांच्या भेटीस आला, आणि दारावरील स्वयंसेवकास म्हणूं लागला कीं, मला टिळक महाराजांस भेटावयाचें आहे. खेड्यांतील कुणबी माणूस भेटून काय करणार म्हणून त्या स्वयंसेवकानें उडवाउडवीचीं उत्तरें देऊन सदरहु शेतकऱ्यास परत पाठविण्याचा बराच प्रयत्न केला. हा प्रकार लोकमान्यांनीं ऐकला कीं काय नकळे; पण ते सुपारी फोडीत बाहेर आले. टिळक बाहेर आलेले पाहतांच शेतकऱ्यास फार आनंद झाला. तो पायावर डोकें ठेवून म्हणाला 'मुद्दाम आपल्या दर्शनास आलों. आपण मला ओळखत असाल. मी आपल्या केसरी पत्राचा वर्गणीदार आहें.' लोकमान्य हांसून म्हणाले, "आपण कोठले राहणारे? आपली शेती किती आहे? पिकें कशीं आलीं? उत्पन्न काय होतें? किती माण-सांना शेतीवर आपणास प्रपंच करावा लागतो?" लोकमान्यांच्या सर्व प्रश्नांस शेतकऱ्यानें गहिंवरून उत्तरें दिलीं. शेवटीं शेतकरी व सरकार यांचे अन्योन्य संबंध

काय हें लोकमान्यांनीं त्याच्या मनावर बिंबविलें. केसरीपत्र आपणास वाचतां येतें काय हाहि एक प्रश्न होता. शेतकरी म्हणाला 'आमच्या पांड्येवोवाकडून (पटवाऱ्याकडून) मी सर्व वाचून घेत असतों.' असा संवाद चालला असतां कांहीं बडी मंडळी भेटीस आली. शेतकरी 'रारा हजाराचा पोशिंदा' असें म्हणून निघून गेला. तरी टिळक तेथेंच उभे. ते स्वयंसेवकाकडे वळून म्हणाले. "हिंदुस्थानांत शेतकरी हा राष्ट्राचा आत्मा आहे. याच्यावरील मालिन्याचा पडदा जर दूर सारतां आला तरच हिंदुस्थानचा उद्धार होईल. याकरिता शेतकरी आपला व आपण शेतकऱ्याचे असें आपणांस वाटावयाला हवें."

(२) सुरतकॉंग्रेस आटोपल्यावर शिक्षा होण्यापूर्वी लोकमान्य टिळक आकोल्यास आले होते. त्यांचा मुक्काम कै. व्यंकटराव देसाई यांचेकडे होता. तेथें एके दिवशीं तरुण मंडळी त्यांच्या सभोंवती जमली व सुरतेचा बखेडा हा विषय चर्चेला निघाला. "राष्ट्रीयसभा ही लोकजागृति करणारी संस्था व्हावी हें तत्त्वच इतरांच्या नेमस्तांना पटत नाहीं. आणि तिच्या मागें प्रचंड लोकमताचा पाठिंबा असल्यावांचून ती कार्यकारी होणेंहि शक्य नाहीं. राष्ट्रीयसभा जर अहर्निश लोकजागृति करणारी संस्था बनली तर तिच्यावर म्हणजे तिच्या चालकांवर सरकारची इतराजी होईल हें खरें; पण ती इतराजी सहन करूनच पुढें पाऊल टाकलें पाहिजे. मेथाकपूला वाटतें कीं, सरकार व लोक यांच्या मध्यवर्तीच ती संस्था असावी. हाच मुख्य आमच्यांत व त्यांच्यांत मतभेद आहे. आपल्या कार्याला लोकजागृतीचा पाठींबा घेतल्यावाचून सरकार आपल्याला किंमत देत नाहीं ही गोष्ट आज यांच्या नाहीं तरी यांच्या पुढील पिढीच्या तरी नजरेला आल्यावांचून राहणार नाहीं." असा लोकमान्यांनीं सुरतेच्या बखेड्याचा निष्कर्ष काढला होता. शेवटीं तरुण पिढीला उद्देशून ते असें म्हणाले कीं, "आमची मदार सर्वस्वी तुमच्यावर आहे. पण तारुण्यांतील उत्साहात व कल्पनांच्या रगांत दंग होऊन उगीच घोडें पुढें दामटीत बसू नका. पुरेशी तयारी झाल्यावाचून लढाईला तयार होणारे सेनापति आरमीं स्वतः धैर्याचे पुतळे ठरतील; पण त्याना त्या लढाईंत अपयश आल्यास राष्ट्राला मागें खेंचण्याच्या पापाचे धनी होऊन बसावें लागतें हें विसरू नका! म्हणून ताणावें; पण तुटणार नाहीं हे पहात असावें. प्रतापसिंहापेक्षा शिवाजीचा हात विशेष होता."

(३) लोकमान्य कैदेतून सुटल्यावर महायुद्धाला सुरुवात झाली. त्यांनीं हिंदी स्वराज्य सभाची चळवळ हातात घेतली होती व राष्ट्रीयसभा लोकजागृतिकारक करण्याचे प्रयत्न चालू होते, आणि सरकार वॉरलोन काढण्याच्या व रिक्रूट जमविण्याच्या खटपटींत होतें. सरकारच्या अडचणीचा फायदा घेऊन त्याला शह कसा द्यावा हे विचार रात्रंदिवस त्यांच्या मनांत घोळत होते. पुणें येथें मीं प्रथमच लिहिलेल्या धनुर्भंग नाटकाचे प्रयोग सुरू होते. यांनीं नाटकाला यावें म्हणून मी त्यांचेकडे गेलों

होतों मला पाहतांच 'व्याख्यानातून काय प्रतिपादन करीत असतोस' म्हणून पहिला प्रश्न केला त्यावरून विषय निघता निघता ते म्हणाले कीं, "काय करावें? लजपतराय येथें नाहींत. अरविंद बाबू पाँदेचरींत बसले. राष्ट्रात कर्त्या लोकांचा तुटवडा आहे प्रत्येक प्रांतात जर मला एक एक लजपतराय व एक एक अरविंद बाबू लाभला असता तर बॉरलोन मिळणार नाही व रिक्रूट भरती होणार नाहीं नाहीं अशी व्यवस्था सघटितपणें सर्व प्रांतातून करता आली असती व सरकारास नमविता आलें असतें पण आमच्यातील शहाण्या व कर्त्या लोकाना सरकारच्या अडचणीचा फायदा घ्यावा, हें कळत नाहीं व ज्याना कळतो त्याना स्वत वर देशात येणारीं सकटें देशातच सहन करावीं व सकटातून मुक्त झाल्यावर पुन्हा देशातच कार्याला लागावें हें कळत नाहीं राज्यकर्त्याचे इतिहास वाचतात व त्यातील नायक होण्याचें ध्येय डाळ्यापुढें ठेवतात पण तोच इतिहास आपल्या देशाची परिस्थिति ओळखून अमलात कसा आणावा याचें मान तारतम्य ज्ञान नाहीं राष्ट्रात गुण आहेत व ते उत्पन्नहि होतात पण ते अयाप मातीमोल होतात, याला काय करावें?" या वेळीं त्याच्या ठिकाणीं जी तळमळ दिसली ती पाहून 'आज नाटकाला येता काय' हें विचारण्याची मला लाज वाटली, आणि या वेळीं तरी नाटकाची गोष्ट न बोलता मी तसाच निघून गेलों

(४) १९१७ सालातील प्रसग जातवार प्रतिनिधींची मागणी सुरू झाली होती व ब्राह्मण ब्राह्मणेतरवाद मराला आला होता अथणी येथें बेळगाव जिल्हा परिषदेला लाकमान्य हजर होते तेथें खाजगी बैठकींत कोणी लोकमान्याना प्रश्न केला कीं, 'ब्राह्मणेतराचा आपल्यावरच फार राग दिसतो' तेव्हा ते म्हणाले कीं, "त्यानीं आमच्यावर का रागावू नये? ल्खनौ येथें मुसलमानाचे प्रातिनिधिक प्रमाण कबूल करून कॉंग्रेसच्या मागणीला आम्हीं मुसल्मानाचा पाठिंबा घेतला, हें कॉंग्रेसच्या शत्रूला बरें दिसत असेल काय? एक दुही मिटली तर त्यानीं दुसरी उत्पन्न केली पण मला एक आनद होता कीं, या प्रयत्नान का हाईना काहीं मोळ्या लोकात स्वाभिमान जागृत हाऊन कोणत्या ना कोणत्या तरी निमित्तानें, आमच्यावरील रागाच्या मिषानें का होईना, पण सरकारपाशीं ते काहीं मागणें मागू लागले सरकार दुहीच्या बिनारापणापुरती कदाचित् ही मागणी पुरवीलहि, नाहीं असें नाहीं पण मागणी वाढू लागेल आणि शेवटीं सरकार त्याना निराश करील आणि ही निराशाच त्याना आमच्यात अतर्भूत व्हावयाला कारणीभूत होईल आपण या विराधाला न जुमानता जर प्रामाणिकपण बहुजन समाजाच्या सरकारपाशीं येणाऱ्या हितसबधात त्याच्यातर्फे झगडत राहों हू जर त्याना प्रत्यक्ष दिसत राहिलें तर माझी खात्री आहे कीं, सामाजिक विषमतेवर उभारलेली ही चळवळ सरकारापाशीं चालल्ल्या झगड्यात आपल्याशीं सहकार्यच करील व करा वैच लागेल त्यावाचून या चळवळीला फार काळ जगताच येणार नाहीं"

यावर एक धार्मिक श्रद्धेचे गृहस्थ म्हणाले कीं, 'सगळ्या जाती एक व्हाव्यात व ब्राह्मण नष्ट व्हावेत असें त्यांना वाटतें यांला काय उपाय?' तेव्हां लोकमान्य म्हणाले कीं, "खरा ब्राह्मण असेल तो नष्ट होणार नाहीं. निदान हा आघात खरें ब्राह्मण निर्माण करावयाला कारणीभूत होईल. आणि सर्व जाती एक होणें शक्य नाहीं. पण विषमता त्यांनीं दुरावेल. तेव्हां या चळवळींतील अतिरेकाशीं झगडणें हें जसें आपलें काम आहे तद्वतच आपल्यातील दोष नाहींसे करणेंहि आपलें काम आहे"

(५) कलकत्त्यास निशान्टबाईच्या अध्यक्षतेखालीं कॉंग्रेस झाली. या कॉंग्रेसमध्यें मुख्य विषय इंग्लंडमध्यें डेप्युटेशन पाठवावें हा होता. विषयनियामकमंडळांत डेप्युटेशन पाठविण्याबद्दल मतभेद नव्हता. पण तें डेप्युटेशन कोणाच्या नेतृत्वाखालीं पाठवावें हाच वादग्रस्त प्रश्न होता. डेप्युटेशनमध्यें टिळक नकोत ही खटपट शास्त्री–मालवीय मंडळींची होती. महात्मा गांधी विषयनियामकमंडळांत हजर होते. त्यांनीं या डेप्युटेशनचें नेतृत्व पत्करावें असा उद्योग पंडित मालवीय व ना. शास्त्री यांनीं चालविला होता. महात्माजींना डेप्युटेशनचें महत्त्व पटवावें म्हणून शास्त्री व पंडितजी यांनीं फार लांबलचक भाषणें केलीं. टिळक हसत होते. शेवटीं महात्माजींनीं डेप्युटेशनचें महत्त्व मला पटत नाहीं असें वाक्य हळूच पण शांततेनें उच्चारलें. पुढें उपहाराच्या प्रसंगीं ना. शास्त्री यांना टिळक म्हणाले "महात्माजींना आपल्या हातांत खेळविण्याचा तुम्हीं प्रयत्न केला, पण फसला म्हणायचा. महात्माजींची ओळख तुम्हास पटली असती तर निराशा अखेर पदरात आली नसती. महात्माजींजवळ एकच 'मेथड' आहे, ती ज्यांना पटेल त्यांचेच ते! ह्या शिवाय कोणाच्या हातांत ते खेळावयाचे नाहींत व कोणाला खेळविण्याच्या व्यर्थ उद्योगांत लागावयाचे नाहींत." शास्त्रीबुवांना हें म्हणणें त्या वेळीं तरी पटलें होतें असें त्यांच्या चेहऱ्यावरून दिसलें नाहीं.

(६) हिंदी स्वराज्यसंघाच्या चळवळीच्या वेळीं वऱ्हाडचा दौरा संपवून ते पुण्यास आले. त्यानंतर पुणें येथें आम्हीं कांहीं मंडळी गेलों असतां आमच्यापैकीं एकानें त्यांना कांहीं प्रश्न विचारले. त्यांत दोन प्रश्न महत्त्वाचे होते. पहिला प्रश्न 'कोऑपरेटिव्ह सोसायटींत राष्ट्रीय पक्षाच्या माणसानें काम करावें कीं न करावें' हा होता. टिळक म्हणाले, "खेड्यापाड्यांतील लोकांशीं संबंध येऊन दहा माणसें आपलेंशीं करण्याला उद्योग चांगला आहे, पण नेहमीं सरकारी अधिकाऱ्यांशीं संबंध येणाऱ्या या संस्थेंत असा प्रकार घडतो कीं, आरंभीं काम करतांना जी दृष्टि किंवा जें ध्येय डोळ्यापुढें असतें तें अधिकाऱ्यांच्या संसर्गानें फार काळ टिकत नसतें. अधिकाऱ्यांच्या प्रेमाचा व लोभाचा विचार मनांत न येऊं देतां तींत काम करणारे तेजस्वी लोक निघाले तर मी देशाचा भाग्योदय जवळ आला असें

समजेन. काम कोठें करावें व करूं नये हा महत्त्वाचा प्रश्न नसून काम करणारा कसा आहे हाच मुख्य प्रश्न आहे."

दुसरा प्रश्न 'कै. ना. गोखले यांच्या सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीप्रमाणें आपल्या पक्षाची एक सोसायटी आपण कां स्थापन करीत नाहीं' असा होता. त्या संबंधानें ते म्हणाले कीं, "संस्था काढली कीं, संस्थेतील लोक पुढें मागें तिच्या कार्याच्या वा उद्दिष्टाच्या अभिमानापेक्षां संस्थेचेच अधिक अभिमानी बनतात. पारतंत्र्यांतून राष्ट्र वर आणूं पाहणाऱ्या संस्थांवर कार्य करतांना संकटें हीं यावयाचींच. अशा प्रसंगीं संस्थांचा अभिमान हा सहजगत्या कार्यनाश करणारा होतो. म्हणून संस्थेच्या बंधनावांचून कार्यकर्त्यांचा संघ बनणेंच अधिक अवश्य आहे, पण तो बनविल्यानें बनत नाहीं, काम करीत असतांच बनतो. देशाच्या सद्यस्थितींत राजकारणाचा काळ हा भरतीचा व ओहटीचा असणार. याकरितां राजकारणाला वाहून घेणाऱ्या लोकांनीं राजकारणाखेरीज आपली गति चालेल अशा एकाद्या विषयाचा व्यासंग अवश्य केला पाहिजे. तसें झालें म्हणजे ओहटीचा काळ निराशेंत जात नाहीं आणि आपणाला अवगत असलेल्या विषयांतील तज्ञांशीं आपलें सहकार्य अधिक होतें. अशा रीतीनें कार्याची व्याप्ति वाढते. तेव्हां अशा लोकांकरितां नित्याची संस्था काढून उपयोग काय ?"

(७) १९२० सालीं मुंबई इलाख्याची प्रांतिक परिषद सोलापूर येथें श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. त्यावेळीं सोलापुरांत लोकमान्यांचीं जाहीर व्याख्यानें झालीं होतीं. एका व्याख्यानांत ते असें म्हणाले कीं, "अमृतसर कॉंग्रेसचें धोरण मान्य असलेल्या प्रतिनिधींचें जर कौन्सिलांत मताधिक्य झालें तर स्वराज्य जवळ आहे असें समजा." या वाक्याचा मला त्यावेळीं बोध झाला नव्हता. म्हणून सोलापुराहून परत येतांना आगगाडींत वरील वाक्याचा खुलासा विचारला. तेव्हां ते म्हणाले कीं, "हिंदुस्थानसरकार व प्रांतिक सरकार यांचे खर्च वाढले आहेत. नवीन करांची त्यांना गरज आहे व हीच त्यांची नाक दाबण्याची वेळ आहे. आपण म्हणूं ती काटकसर मान्य झाल्यावांचून नवीन करास संमति न देणें ही चळवळ जर या वेळीं आपणास हिंदुस्थानांत करतां आली आणि इंग्लंडांत मजूरपक्षाला बलवत्तर होण्याकरतां जर आपणास थोडीबहुत मदत करतां आली तर या कात्रीपुढें सध्यांचें इंग्लंडचे प्रधानमंडळ नमेल किंवा डळमळीत होईल आणि आमचा स्वयंनिर्णयाचा हक्क येत्या तीन किंवा पांच वर्षांत मान्य होईल. कारण इंग्लंडांत यानंतर मजूरपक्ष व हुजूरपक्ष असे दोनच पक्ष राहण्याचा काल येईल. मजूरपक्षाला हिंदुस्थान आहे तसाच ठेवतों म्हणण्यांत यश नाहीं. याकरितां इंग्लंडमध्यें शक्य तितक्या लवकर भेद कमा पाडतां येईल व हिंदुस्थानांत नवीन कर बसविण्याला संमति

घालण्याची नाही या दोन गोष्टींच्या यशस्वितेवरच आपलें पाऊल पुढें पडणार आहे." पण कौन्सिलात बहुमत झालें नाहीं व सरकारच्या वाढत्या खर्चाला पोषक असे नवे कर बसविण्यात आले तर ? असा मीं त्याना प्रश्न केला. त्यावर ते म्हणाले कीं, "सहकार्याच्या नावाखालीं नवीन कराना यावेळीं संमति देणें व तसे कर लादून घेणें म्हणजे स्वराज्य लाटणीवरच टाकणें होय. लादले गेलेले कर कमी करणें कठीण जाईल, पण अमुक झालें तर तमुक होईल असा विचार अगोदरच करण्यापेक्षा आपणास जें कांहीं करावयाचें तें अगोदर करावें आणि पुढें जशी वेळ येईल तसे वागावें"

(८) मी लिहिलेल्या 'आत्मतेज' नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाला (१९२० पुणे) लोकमान्य आले होते. त्यावेळीं त्याना जेव्हा बोलावू गेलों होतों, तेव्हा थट्टेनें ते म्हणाले कीं, 'मला नाटकाला नेवोस तेव्हा नाटकाला आलेल्या लोकानीं तुझें नाटक पाहू नये अशीच तुझी इच्छा दिसते.' मी म्हटलें याचा अर्थ मला समजला नाहीं तेव्हा ते म्हणाले, 'मला कानानीं ऐकू येत नाहीं व डोळ्यानीं दिसत नाहीं. तेव्हां निदान माझ्यापुरतें तरी तुझें नाटक सिनेमाप्रमाणें होणार! शिवाय डोळ्यानीं न पाहणारा, कानानीं न ऐकणारा व पायाना न चालणारा माझ्यासारखा म्हातारा आमच्या अनुकाकाच्या हातात हात घालून नाटकगृहात आल्यावर सारे प्रेक्षक आमचेंच सोंग पाहण्यात गुंततील, मग ते तुझें नाटक केव्हा पाहतील ?"

याच वेळीं स्वतःच्या थकलेल्या शरीराचें वर्णन करताना ते म्हणाले कीं, "चालताना जरी माझे पाय कांपतात तरी मी हातात काठी घेऊन तीन मैल जाईन व येईन."

(९) १९०६ मधील कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेत बहिष्काराचा ठराव पास होताच मेथासाहेब टिळकाना म्हणाले कीं, 'कलकत्यात तू मला जिंकू शकलास, पण मुंबईत या सिंहापुढें तुझें कांहीं चाललें नसतें.' त्यावर टिळक म्हणाले होते कीं, "सिंहाच्या गुहेंत शिरूनहि त्याच्या दाढत हात देऊन त्याची शिकार केली असती" असा प्रकार एकमेकावर चवताळणारे हे दोन वीर आतून एकमेकाला पोषक कसे व्हाव याचा विचार करीत असतील ही कल्पनाच पक्षाभिमानी दृष्टीला चमत्कारिक वाटणारी आहे पण प्रसंग असा कीं, सर मेथा यानीं क्रॉनिकल पत्र नुकतेंच सुरू केलें होतें आणि हॉर्निमन साहेब त्याचे सपादक म्हणून नुकतेच मुंबईस आले होते. महात्मा गांधींची सत्याग्रहाची चळवळ दक्षिण आफ्रिकेत चालू होती. कै. ना गोखले शिष्टाईकरिता तिकडेच गेले होते आणि सर मेथा यानीं हिंदुस्थानातून महात्माजींना पैशाची मदत पाठविण्या करिता एक फड सुरू केला होता. या फडाला आमच्या वऱ्हाडच्या तरुण मडळींनीं कित्येक हजाराची मदत स्वतःच्या मेहनतीनें केली होती ही मदत

आलेली पाहून मेथासाहेबानीं या तरुण मंडळीला एक अभिनंदनपर पण उत्तेजक असें पत्र लिहिलें होतें. पण या आम्हा तरुण मंडळींपैकीं कोणीहि मेथासाहेबांच्या नुसत्या गोड शब्दांना भुलणारा नव्हता. त्याना असें वाटत होतें कीं, मेथासाहेब आपल्याला उत्तेजन द्यावयाला तयार आहेत, तर मग आपणाला सुरू करावयाच्या एकाद्या चळवळीचें नेतृत्व पत्करावयाला ते तयार आहेत काय हें पाहिलें पाहिजे.

या वेळीं लोकमान्य टिळक मंडालेच्या किल्ल्यात बादशाही पाहुणचार घेत घेत गीतारहस्य आकलन करण्याच्या आनंदात होते आणि इकडे राष्ट्रीयपक्षाची चोहोंकडे पांगापांग झालेली होती. अशा स्थितींत एकादा पुढारी पुढें येऊन एकादी नवी चळवळ जोरात पुढें ढकलील तर बरें असें आम्हा तरुण मंडळीला वाटत होतें. मेथासाहेबानीं अभिनंदनपर म्हणून जें पत्र पाठविलं होतें त्या पत्रातून तरुण मंडळीच्या कर्तबगारीवर त्यांचा विश्वास असावा असं वाटत होतें. याकरिता प्रत्यक्ष सरसाहेबांची गाठ घेऊन बोलणें करावें असा विचार मंडळींत निश्चित झाला. आणि सध्या जर्मनींत असलेले आमचे मित्र श्री. रामभाऊ सप्रे याना पुढारीपण देऊन त्यांच्या मार्फत मेथासाहेबांशीं पत्रव्यवहार करून मुलाखतीचा दिवस मुक्रर झाला आणि त्याप्रमाणें त्यांच्या चेंबरमध्यें ठरलेल्या वेळीं आम्हीं भेटावयास गेलो तपस्वी बाबासाहेब परांजपे, वीर वामनराव जोशी, बेळगावचे यात्रासाहेब सोमण, रामभाऊ सप्रे व मी असे आम्ही पाचजण प्रथम भेटावयास गेलों होतों. पण आम्हाला दिलेल्या वेळेला दुसरेंच काहीं महत्त्वाचें काम मेथासाहेबाना आल्यामुळें 'उदईक भेटाल तर फार चागलें होईल' असें त्यानीं मोठ्या आश्चर्यकारक शब्दात आम्हास सागितलें मेथासाहेबांचा जो लौकिक आमच्या कानावर होता त्यावरून ते भापा तरी प्रेमळ बोलू शकतील अशी देखील आमची कल्पना नव्हती. पण त गोड शब्दात बोललेले पाहून आम्हाला जसा आचर्य वाटला तसेच मोठीं माणस ल्हानाशी मिठास बोलूनच मोह पाडतात अशी खूणगाठहि आम्हीं मनात बाधली.

दुसरे दिवशीं ठरलेल्या वेळीं रामभाऊ सप्रे व मी असे आम्ही दोघेच मेथा याना भेटावयाला गेलों, बाकीचे काहीं कारणामुळे येऊ शकले नाहींत यावेळीं त्यांच्या चेंबरमध्यें सर दि. वाच्छा व मि. हॉर्निमन बसले होते प्रथम दक्षिण-आफ्रिकेंतील चळवळ व कै ना. गोखल्यांची तेथील कर्तबगारी यावर ते आमच्याशीं बोलले. या बोलण्यावरून त्याच्या पक्षातील प्रमुख लोकावर त्यांचा विश्वास नव्हता असें दिसून आलें पण ती गोष्ट येथें अप्रस्तुत आहे हिन्दी राजकारणातील व्यवहार्य नेमस्त वृत्ति म्हणजे काय याचें त्यानीं विवेचन केलें आणि त्याप्रमाणें आमचे लोक नाहींत म्हणून त्यानीं खेद प्रदर्शित केला. या खेदात काहीं अर्थ आहे कीं काय म्हणून पाहण्याकरिता आम्हीं त्याना

'आम्हा तरुणाचें आपण पुढारीपण स्वीकारता काय' असा प्रश्न केला, आणि कोणत्या धोरणानें चळवळ सुरू करावी याबद्दल जो आम्हीं विचार केला होता तो विचार आम्हीं त्याच्यापुढें ठेवला. ती आमच्या विचारातील तीव्रता ऐकून ते एकदम म्हणाले कीं, ' चूप, काहीं मल्तेंच बोलू नका. माझ्या चेंबरच्या प्रत्येक भिंतीला सरकारचे कान लागले आहेत. ते कान मी म्हातारा असल्यामुळें मला नाहीं, पण तुम्हाला तरी सकटात लोटल्यावाचून राहणार नाहींत. ' असें म्हणून त्यानीं आपली दृष्टि वाच्छा व हॉर्निमन याच्याकडे वळविली आणि थोडें स्मितहास्य केलें. ही आम्हाला भीति घालण्याची युक्ति आहे असें आम्हास वाटल आणि आम्ही आपला प्रश्न पुढेंच रेटला. आमच्या विचारात बेसनदशीरपणा जसा नव्हता तसाच कोणता अत्याचारहि नव्हता. फक्त त्या वेळचें शैथिल्य जाऊन राष्ट्रात चैतन्य कसें उत्पन्न होईल याबद्दल जी आमची विचारसरणी होती तीच आम्हीं त्याच्यापुढें ठेवली होती, आणि पुढारीपण स्वीकारण्याविषयीं विनति केली होती ती विचारसरणी चागली होती कीं वाईट होती याबद्दल ते काहींच बोलले नाहींत पण वाच्छा व हॉर्निमनकडे वळून ते इतकेंच म्हणाले कीं, " पहा हं महाराष्ट्राचें रक्त ! बुद्धि आणि धाडस याचें तरी कौतुक कराल कीं नाहीं ? शिवाजी आणि टिळक जोंपर्यंत महाराष्ट्राच्या तरुणात जागृत आहेत तोंपर्यंत महाराष्ट्रच हिंदी स्वराज्याचा प्रश्न सोडवील. "

नतर ते आमच्याकडे वळून म्हणाले कीं, 'तुमचें पुढारीपण स्वीकारावयाला टिळकच लायक, मी नाहीं आम्ही जाणते आहों, पण सुखाला सर्वस्वी दूर लोटून देशसवा करण्याइतकें तेज आमच्या अगात नाहीं हें मी कबूल करतों असें जरी आहे तरी देशसेवा घडावी अशी माझी इच्छा आहे टिळकासारखे लोक धैर्यानें व त्यागानें परिस्थिति निर्माण करू शकतात, तर आम्ही लोक त्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन देशाच्या पदरात टाकतों अशा रीतीनें टिळकाचें व आमचें परिणामाच्या दृष्टीनें सहकार्य सहज घडतें टिळकानीं निर्माण केलेल्या परिस्थितीचा फायदा राष्ट्राच्या पदरात आम्हाला टाकता यावा म्हणूनच कॉंग्रेस हि आम्हाला पाहिजे आम्ही ती टिळकाना देणार नाहीं कॉंग्रेस जर आम्हाला नसली तर आमच्या अस्तित्वाला वाव नाहीं व आमच्यासारख्या मुखी पण देशाभिमानी लोकाचा राष्ट्रालाहि फायदा होणार नाहीं ' यावर आम्ही असा प्रश्न केला कीं, 'टिळक परिस्थितीचे जसे जनक आहेत तसेंच उत्पन्न झालेल्या परिस्थितीचा फायदा घेण्याइतके चतुरहि आहेत, पण टिळकाना कॉंग्रेसच्या बाहेर ठेवण्याच्या तुमच्या वृत्तीमुळे सरकार टिळकाना चिरडतें, व अशा रीतीनें न कळत का होईना पण परिस्थिति निर्माण करणारे देशभक्त चिरडून काढावयाला मदत केल्याचें पाप तुमच्या माथीं येतें, याला उपाय काय ? हें पापहि तुम्ही खुशाल पत्करावें असं आम्हीं म्हटलें असतें, पण त्यामुळें परिस्थिति

निर्माण करण्याचें कार्य मदावतें आणि परिस्थितीचा फायदा घेऊन राष्ट्रकार्य करण्याची आपली आवडहि जागच्या जागींच राहते ! '

या विधानांपैकीं, टिळक परिस्थिति निर्माण करणारे जसे आहेत तसेच परिस्थितीचा फायदा घेणारेहि आहेत हें आमचें विधान मेथासाहेबाना खरें वाटलें नाहीं. हे दोनहि गुण जर टिळकांत असते तर मीं त्याना पूर्ण पुरुष म्हटलें असतें, एवढेंच त्याचें म्हणणें पडलें. पण मेथासाहेबाना जर देवानें आणखी थोडें आयुष्य दिलें असतें तर त्यांच्या दृष्टीला टिळक पूर्ण पुरुष आहेत असें पटलें असतें. पण टिळकाना कॅांग्रेसबाहेर ठेवलें तर सरकार चिरडतें, या विधानाला त्यानीं जे उत्तर दिलें तें मोठें मनन करण्यासारखें होतें. मेथासाहेब म्हणाले कीं, ' आम्ही टिळकांना कॅांग्रेसबाहेर ठेवतों म्हणून सरकार त्याच्यावर कायद्याचें हत्यार उचलतें ही गोष्ट सर्वस्वी चुकीची आहे असें मी म्हणत नाहीं. पण अशा प्रसगीं ' शातता आणि सुव्यवस्था ' राखण्याच्या सरकारी सोंगाला आम्ही मदत करता कामा नये. ही मदत नाकारण्याचें काम आमच्या पक्षाला शिस्तींत करतां येत नाहीं, हा आमच्या पक्षात आज दोष आहे. पण मी स्वतः असल्या कामीं मदत न करणारा आहें. सरकार जेव्हा टिळकासारख्या पुरुषाविरुद्ध दडपशाहीचें धोरण पत्करतें तेव्हा त्याचे होणारे परिणाम सरकारच्या कानावर घालून सरकारला सावधगिरीचा इशारा देणें एवढेंच आमचें काम. पण यापलीकडे जाऊन, सरकारच्या दडपशाहीचे लोकावर परिणाम होऊन लोक जे प्रसगीं तीव्र स्वरूप प्रगट करतात तें नाहींसें व्हावें म्हणून जर आम्ही प्रयत्न करू लागलों, तर त्या प्रयत्नात आमच्या बरोबरच सर्वस्वाचा नाश आहे. राजनिष्ठा व्यक्त करणें, टिळकाजवळून दूर राहणें, त्याचें व आमचें पटत नाहीं असें तीव्रतेनें सरकारला भासविणें आणि आमचें म्हणणें सरकार मान्य करीत नाहीं म्हणून टिळकाचें विनाशक असें राजकारणाचें धोरण लोकप्रिय होतें, असें उठल्या बसल्या सरकाराच्या कानींकपाळीं ओरडणें एवढेंच आमचे धोरण. हें धोरण जर आमच्याकडून शिस्तीनें अमलात आलें तर टिळकाना दडपून टाकण्याचें पाप करावयाला सरकारहि धजणार नाहीं. अशा रीतीनें एकानें परिस्थिति निर्माण करावयाची व दुसऱ्यानें तिच्यापासून निघेल तितका फायदा घ्यावयाचा, असें झालें तर देशाचें हित होईल. '

मुनि जिनविजय

[आचार्य गुजराथ पुरातत्त्वमंदिर, अहमदाबाद]

लोकमान्य विलायतेस जाण्यापूर्वी काहीं दिवस फर्ग्युसन कॉलेज रस्त्यावरील लिमयाच्या बगल्यात रहात होते. आमचे ' भारत जैन विद्यालय ' त्यावेळीं त्याच रस्त्यावर ' तारा मॅनशन् 'च्या समोर रहातेकराचे बगल्यात होते. बहुतकरून तो महिना एप्रिलचा होता. सकाळचे वेळीं ६॥—७ वाजणचे सुमारास लोकमान्य गणेशखिंडीच्या रस्त्यावर फिरावयास जात असत. एखादे दिवशीं त्याच्या बरोबर येण्यास कोणी मनुष्य नसल्यास ते एकटेच जात असत. मी पण त्याच रस्त्यावर नेहमीं सकाळीं फिरावयास जात असे. मीं यापूर्वी लोकमान्याना कधींहि पाहिलें नसल्यामुळ एकदोन वेळा तर आमची ही रस्त्यावरील भेट परस्पराचे चेहरे पाहण्यापर्यंतच झाली. पण नतर, तिसऱ्या कीं चवथ्या दिवशीं मला ओळख पटली.

या नतर दुसरे दिवशीं, जेव्हा मी फिरावयास निघालों तेव्हा मनामध्यें हा सकल्प धरूनच बाहेर पडलों कीं, आज जर लोकमान्य दृष्टीस पडतील तर त्याना भेटावयाचें व त्याच्याशीं चार शब्द बोलावयाचे. मी रोजच्यापेक्षा आज थोडा लवकर निघालों होतों. गव्हर्मेंटहाउसच्या दरवाज्यापर्यंत जाऊन मी परत फिरलों. रस्त्यात जेथें ॲग्रिकल्चर कॉलेजकडे जाण्याकरिता वाट फुटते, तेथेंच लोकमान्याची गाठ पडली. त्याना दुरून पाहण्याबरोबर मी जलदी जलदी पाय उचलण्यास सुरुवात केली व अगदीं त्याच्याजवळ जाऊन बोलण्यास सुरुवात करणार तों त्यानींच प्रथम ' नमस्कार महाराज ! ' म्हणून मला बोलावलें. मीहि उलट नमस्कार करून त्याच्याजवळ जाऊन उभा राहिलों, तेव्हा त्यानीं मला प्रश्न केला, " आपण कुठें रहाता ? आपलें नाव काय ? " वगैरे. उत्तर देताना मी माझें नाव व रहाण्याचें ठिकाण ' भारत जैन विद्यालय ' सागितलें, आणखी ' मी एक जैन सप्रदायाचा साधु असून, येथें डेक्कन कॉलेजात हस्तलिखित ग्रथाचा जो मोठा सग्रह आहे तो पाहण्याकरिता मुद्दाम मुबईहून येथें आलों' असें सांगितलें, तें ऐकून लोकमान्य म्हणाले, " मग आपण तो ग्रथसग्रह पाहिला काय ?" ' मी तो एकवेळ पाहून आलों ' वगैरे मीं सागितलें. त्यानंतर लोकमान्य म्हणाले, " चला तर आपण बोलत बोलत परत जाऊ मी सुद्धा तुमच्या ठिकाणापाशीं एका घरात हल्लीं रहातो आहें. " असें म्हणून ते परत फिरले.

रस्त्यात भाडारकर इन्स्टिटयूटबद्दल गोष्ट निघाली, तेव्हा ' ह्या सस्थेला जैन समाजातर्फे काहीं आर्थिक मदत करावयाचा माझा विचार आहे' असें मी म्हणालों. हें ऐकून ते फार सतुष्ट झाले व म्हणाले " जैन समाजाची सापत्तिक स्थिति

फारच उत्तम आहे, तो समाज अशा रीतीनें देशाच्या ज्ञानप्रसारक व शिक्षण-प्रसारक संस्थाना मदत करून सहानुभूति दाखवील तर देशकार्यांत फार बहुमोल मदत होईल माझाहि जैन समाजाशीं थोडाबहुत परिचय आहे. बडोद्यास भर लेल्या एका जैन परिषदेंत मी स्वत जैन संस्कृतीविषयीं आणि विशेषत अहिंसेच्या बाबतींत कित्येक विचार जाहीर केले होते" अशा रीतीनें बोलत बोलत आम्ही आमच्या ठिकाणाजवळ आलो तेव्हा मी म्हणालों 'ह्या ठिकाणीं मी रहाता ' हें ऐकून लोकमान्य म्हणाले, "ओहो! आपण तर आपल्या घरापर्यंत आलों गोष्टीच्या भरात माझें लक्षच गेलें नाहीं. चला तर, आपण आत चला मींहि आपली जागा पाहून घेतों" असें म्हणून लोकमान्य रहातेकराच्या बंगल्याच्या कंपाउन्डात शिरले मी पुढें झालो आणि माझ्या खोलींत खुर्ची टाकून थोडा वेळ विश्रांति घ्यावयाची मी त्यास विनंति केली ते बसले व माझ्या पुस्तकाच्या शेल्फकडे त्यांची दृष्टि वळली "हे सर्व जैन ग्रंथ काय?" असें त्यांनीं विचारलें. मी म्हणालों 'होय' यानंतर माझ्या टेबलावर प्राचीन ताडपत्रावर लिहिलेला एक ग्रंथ पडला होता. त्याकडे पाहून त्यांनीं त्यासबधीं प्रश्न केला, तेव्हा मी त्याना हा प्राकृत भार्षेत लिहिलेला, गुजराथचा चालुक्य राजा कुमारपाळ याच्या जीवनचरित्रासबधींचा एक ग्रन्थ आहे व गायकवाड ओरिएण्टल सिरीजमध्यें तो छापत आहे, व त्याचें संशोधन मी करीत आहें' असें सांगितल त्या ग्रंथाचे काहीं छापील फर्म माझ्या जवळ होते ते मीं त्याना पहावयास दिले त्यांनीं ते हातात घेतले, त्यातील एक दोन श्लोक वाचले आणि म्हणाले, "ही तर प्राकृत–महाराष्ट्री भाषा आहे बहुतेक जैन ग्रंथ ह्याच भार्षेत आहेत जैन साहित्य विशाल आहे. संस्कृत व प्राकृतशिवाय कानडी व तामीलसारख्या द्रविड भार्षेतहि जैनानीं पुष्कळ साहित्य निर्माण केलें, परतु अद्याप असावें तसें जैन साहित्य प्रसिद्ध झालें नाहीं आणि म्हणून लोकाना जैनधर्मासंबधीं खरी माहिती मिळत नाहीं गीतारहस्य लिहिताना मला जैन ग्रंथ पाहण्याची फार इच्छा होती, पण ग्रंथच न मिळाल्यान माझ्या पुस्तकात जैन धर्मासंबधीं फारशी माहिती मी देऊ शकलों नाहीं जैन ग्रंथ प्रसिद्ध व्हावेत म्हणून जैन साधूंनीं खास प्रयत्न केले पाहिजेत ज्याप्रमाणें बौद्ध धर्माचे पाली ग्रंथ प्रकाशित करण्याच काम लडनची पाली टेक्स्ट सोसायटी करीत आहे, त्याचप्रमाणें जैन ग्रंथाच्या बाबतींतहि झालें पाहिजे" अशा रीतीनें गोष्टी झाल्यावर वेळ झाल्यानें त्या दिवशीं "आपण पुन्हा भेटू" असें म्हणून लोकमान्य घरीं गेले

यानंतर आमची पुष्कळ वेळा गणेशखिंडीच्या रस्त्यावर गाठ पडली. पुष्कळ वेळा आम्ही फिरावयास बरोबर जात होतों व परत बरोबर येत होतों. राजकीय विषयात मला विशेष गोडी नसल्यानें त्या बाबतींत मी त्यांच्याशीं काहीं बोलत नसे. आमच्या बोलण्याचे विषय विशेषेंकरून जैन धर्म, जैन साहित्य वगैरे असत. लोक-

मान्याचें गीतारहस्य मीं त्यावेळीं नुकतेंच वाचिलें होतें. तेव्हा त्याविषयीं आमची खूप चर्चा होई. रहस्यात जैन व बौद्ध धर्मात कर्मयोगाबद्दल कोणते विचार प्रतिपादिले आहेत त्याचें विवेचन केलें आहे आणि त्याचप्रमाणें जैनाचा निवृत्तिमार्ग कशा रीतीनें लोककल्याणकारक आहे ह्याविषयीं आमची जास्त चर्चा झाली पण त्यासबधीं विस्तारानें लिहिणें आता निरुपयोगी आहे. जैन धर्माच्या प्राचीनतेसबधीं लोकमान्यानीं बराच विचार केला होता असं माझ्या एका प्रश्नाला त्यानीं दिलेल्या उत्तरावरून कळून आलें ते म्हणाले "ज्या आदि नाथ ऋषभदेवाना जैन धर्माचे मूळ प्रवर्तक मानण्यात येतें ते एक ऐतिहासिक पुरुष असावेत असं मला वाटतें, आणि कमीत कमी साख्यमताइतकें जुनें जैन मत आहे असें दिसतें" यानतर साख्यमताविषयीं आमची चर्चा झाली. प्रचलित साख्यमताहून प्राचीनकालच्या साख्यमताचा तत्त्वविचार काहींसा निराळा होता, असें त्याच्या बोलण्यात आल्यावरून मी म्हणालों आपलें म्हणणें बरोबर आहे ह्याबद्दलचे उल्लेख जुन्या जैन ग्रथातहि सापडतात हें ऐकताच लोकमान्य उत्सुकतेनें मजकडे पाहून म्हणाले, "ह ! तें कसें ?" मी म्हणालों हरिभद्र नावाचे एक मोठे समर्थ जैन विद्वान् शकराचार्यापूर्वी होऊन गेले, त्यानीं भारतीय दर्शनशास्त्रावर अनेक ग्रथ लिहिले आहेत, त्यात एके ठिकाणीं अर्वाचीन साख्य आणि मौलिक (प्राचीन) साख्य यातील भेद दाखविणारा उल्लेख त्यानीं केलेला माझ्या पाहण्यात आला आहे" हें ऐकून लोकमान्यानीं तीव्र जिज्ञासेन मला विचारलें "कोठें आहे तो उल्लेख ? मला तो पहायची इच्छा आहे" मी म्हटलें ' तपास करून पुस्तकातून काढून मीं आपणास दाखवीन. '

एकदोन दिवसात मीं तो उल्लेख शोधून काढला एके दिवशीं आमची माझ्या बगल्यासमोरच गाठ पडली, कारण मी त्या दिवशीं फिरायला लवकर गेला होता, व लोकमान्याना उशीर झाला होता नमस्कार वगैरे झाल्यावर मीं त्या उल्लेखाची गोष्ट काढली तेव्हा "चला तर मग आज फिरण्याचे ऐवजीं बसण्याचाच व्यायाम करू" असें लोकमान्य हसत हसत म्हणाले व आमच्या बगल्याकडे वळले मी बाहेर बागेंत त्याचेकरिता खुर्ची ठेवून त्याना बसविलें आतून पुस्तक घेऊन आलों व त्याना तो उल्लेख दाखविला यानतर जवळ जवळ अर्धा तास आमची चर्चा चालली साख्यकारिकेंतील गढाळ झालेल्या कारिकेवर 'सस्कृत रिसर्च' मध्यें त्याचा एक लेख आला होता, त्यासबधींहि आमचें बोलणें झाल. नतर त्या उल्लेखाचें टाचण मला करावयाला सागून त्यानीं माझा निरोप घेतला यानंतर लवकरच त्यानीं विलायतेला प्रयाण केलें त्यामुळें पुन्हा भेटण्याचा योग आला नाहीं नाहीं म्हणायला चिंचवडच्या अनाथविद्यार्थीगृहात वर्धाचे देशभक्त जमनालाल बजाज यानीं बांधून दिलेल्या इमारतीचा उद्घाटन

समारंभ होता, त्या प्रसंगीं लोकमान्य तेथें गेले होते व मीहि गेलों होतों, पण नमस्कार व कुशलप्रश्न यापलीकडे त्याचा त्यावेळीं समागम झाला नाहीं.

सौ० दुर्गाबाई वैद्य

[लो० टिळकाची मधली मुलगी, याना माहेरी 'माई' म्हणतात.
रा. रा. पाडुरंग रामचंद्र वैद्य, बी. ए., एल्. सी. ई.
इंजिनियर P. W. D. याच्या पत्नी, हल्लीं
मु० शहापूर, जि० ठाणें]

(१) ते दिवस प्लेगचे होते. आमचे वडील बधु विश्वनाथपंत (तात्या) प्लेगला बळी पडल्यानतर पुढें कायसें निमित्त होऊन ती० दादाचा गुडघा लच कला. तो बरा होण्यासाठीं म्हणून त्यावर विल्वा घातला. परतु दुखणें बरें होण्या-ऐवजीं विल्वा उतून मधुमेहाचे विकारामुळे गुडघ्यांत पू झाला व मार्डीतल्या मार्डीतहि दादाना चालवेनासें झालें. विश्रांतीसाठीं सिंहगडावरील बगल्यात रहावयास जाण्याचें ठरलें. घरातील सामानसुमान बाधाबाधी करून बैलगाड्या तून पुढें पाठवून दिलें व तिसरे प्रहरीं गाड्या ठरवून दादाबरोबर आम्ही सर्व मडळी निघालों. सिंहगडाचे पायथ्याशीं पोहोंचण्यास फार संध्याकाळ झाली. किल्ल्यावर खुर्च्यांत बसून जावें लागतें हें सर्वांना माहीतच आहे. ती० दादा दरसाल पायानेंच वर चढून येत. परतु गुडघ्याचे दुखण्यामुळें या खेपेस त्याना परावलबी होण्यावाचून गत्यतर नव्हतें. कर्मधर्मसंयोगानें त्या दिवशीं खुर्च्या थगदीं कमी आल्या. म्हणून बायकामुलाना दिवसाउजेडीं सुरक्षित वर पोहोंचवून दुसरी खेप करण्यासाठीं खुर्च्या माघारी घेऊन येण्याबद्दल गड्यास बजावून पायथ्यालग-तच्या फणशीचे झाडाखालीं खुर्च्या परत येण्याची वाट पहात बसण्याचें ती० दादानीं ठरविलें. अर्थात् ती० बाबाहि (धोंडोपत विद्वास) त्याचे सोबतीसाठीं खालींच थाबले. आई व आम्ही बहीणभावडें खुर्च्यांतून वर पोहोंचलों तों सूर्यास्त होऊन काळोख पडला. आम्हास बगल्यात सोडून खुर्च्या ठरल्याप्रमाणें परत वळल्या. ती० दादाना व बाबाना घेऊन खुर्च्या आता येतील, घटकाभरानें येतील अशी वाट पहात आम्ही बसलो. तास लोटला, दीड तास लोटला तरी खुर्च्यांचा पत्ता नाहीं. रात्रीच्या काळोखाबरोबर आमची काळजीहि वाढू लागली. बगल्यापासून किल्ल्याचा पहिला दरवाजा फार तर एक फर्लांगभर दूर असेल. कदील व काठी घेऊन तेथपर्यंत जाऊन कोणी तरी पाहून यावें असें अखेर ठरलें.

मुलामध्यें वयानें अम्मळ मोठी भीव होर्ते तेव्हा मनातून भीति वाटत होती, तरी देखील काळोखातून कदील हातात घऊन बगल्याबाहेर पडण्यास मी तयार झालें धाकटी नहीण आकाहि मजबरोबर दरवाज्यापर्यंत येण्यास सिद्ध झाली. आम्ही दोघीजणी बगल्याबाहेर पडणार इतक्यात अधारातून लाब किल्ल्याचे दरवाज्यापाशीं एक कदील दिसू लागला व त्याचे उजेडात ती० दादा काठीचे खाबाचा आधार घऊन हळु हळु लगडत लगडत बगल्याच रोखानें येताना दृष्टीस पडले सर्वांना अत्यानद झाला थोड्याच वेळात ती० दादा बगल्यापर्यंत येऊन ठेपले त्यावरोबर आश्चर्यानें आम्ही सर्व मुलामुलींनीं एकदम प्रश्न केला, "दादा, खुर्च्या कोठ दिसत नाहींत ? गुडघा एवढा सुजून पाय दुखत असताहि खुर्ची वाचून तुम्ही गड चढून आला तरी कसें ? " त्यावर दादानीं खड्या सुरात मोठ्यानें एकच श्लोक म्हटला —

मूक करोति वाचाल पगु लघयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमह वन्दे परमानन्द माधवम् ॥

एवढें म्हणून त्यानीं व्हरड्यातील आरामखुर्चीवर आग टाकल चौकशीअर्वी पुढें अस समजलें कीं, रात्र काळोखी असल्यामुळें खुर्चीवाले गडी परत तळावर गेलेच नाहींत मधल्याच मेटावर झोंपून राहिले अर्थात् स्वत चे पायान गड चढून वर येण्याखेरीज ती० दादाना त्या प्रसगीं दुसरा मागच नव्हता

(२) विलायतेहून परत आल्यानतर अखेरचे सालात एके दिवशीं एक स्नेही ती० दादाना भेटण्यासाठीं आले असता उभयताच्या बराच वेळ राजकीय विषयावर गोष्टी चालू होत्या भोजनाची वेळ झाल्यामुळें त्याचें ताट करून मी वर घेऊन आलें व त्याबद्दल वर्दी दिली तेव्हा जवता जवताहि गप्पागोष्टी करता याव्या म्हणून त्याना आतील माडीत बोलावून दादा भोजनास बसले दरम्यान उभयताचें बोलणें चालूच होतें व त्यात दादानीं त्यास एक गोष्ट सागितली, ती पुढीलप्रमाणें—"एक होता बादशहा त्याचे दरबारात अनेक नामाकित ज्योतिषी होते त्यापैकीं एकास हात दाखवून बादशहानें भविष्य कथन करण्यास सागितलें असता तो म्हणाला, " महाराज ! मोठी दु खाची गोष्ट कीं, आपल्या घराण्या तील एकूण एक इसम आपल्या हयातीत मृत्युमुखीं पडून आपला निर्वंश होईल, आणि हें सर्व उघड्या डोळ्यानें पहात आपणास कालक्रमण कराव लागेल " हें अशुभ व अनिष्ट भविष्य ऐकून बादशहाचा क्रोध अनावर झाला व त्यानें त्या ज्योतिषास एकदम फाशीची शिक्षा फर्माविली पुढ थोडी काळ लोटल्यावर दुसरा एक नामाकित ज्योतिषी दरबारात आल्यावरून त्याचे तोंडून भविष्य-कथन ऐकण्याची बादशहास पुन लहर आली त्याप्रमाणें हुकूम होताच सरकार स्वारीचा हात पाहून ज्योतिषीबोवा म्हणाले, " आपणासारख दीर्घायुष्य खरोखर फारच थोड्याच्या नशिबीं असत आपले कुळात आपण पुण्यवान् म्हणूनच

सर्वात अधिक काल राज्योपभोग घेऊन अखिल प्रजाजनाचे तोंडून आपण धन्य वाद घ्याल" हे शब्द ऐकून बादशहा फार खूप झाला व मोठ इनाम देऊन त्यानं ज्योतिषीबोवाची योग्य संभावना केली आता वास्तविक पहाता दोघाच्याहि भविष्यकथनाचा निष्कर्ष किंवा मतलब एकच, फरक काय तो भाषेचा. पहिला जितका निस्पृह व सडेतोड तितकाच दुसरा चाणाक्ष व मतलबी आपलेकडील दोन राजकीय पक्षातहि हाच फरक आहे. दोघानाहि मनातून नोकरशाहीचें राज्य नको आहे. पण एक व्याख्यानातून सरळ सरळ सांगतो कीं, "नोकरशाहीचे दिवस भरले. त्यानीं आता आपले चंबूगबाळे आटोपून विलायतचा रस्ता सुधारावा"—म्हणून त्याच्या नशिबा तुरुंगवास! दुसऱ्याच्या लिहिण्याबोलण्यात मधून मधून हाच ध्वनि निघतो, पण त्याची भाषा वेगळी. एवढ्याच साठीं त्याचे वाटणीस पदव्याची खैरात!"

(३) ती० दादा विलायतेहून परत आल्यावर एकदा म्हणाले "इकडे 'साहेब' म्हटला म्हणजे त्यास फार मोठा समजून मान देण्याचा प्रघात आहे. कारण आपल्या लोकांस 'साहेब' म्हणजे कोणी तरी बडा मनुष्य वाटतो परंतु आम्ही विलायतेंत होतों तेथें काय मजूर, धोबी, गाडीवाला सर्वच साहेब. एक दोनदा असं झालं कीं, मी निजला असता मला मध्येच उठविण्यात आलें. कारण काय तर एक साहेब बाहेर भेटण्यासाठीं उभा होता मी पाहिलें तों तो एक सामान्य हमाल होता. एकदा एक प्रतिष्ठित भिकारी आला, तेव्हा मला माझे काम टाकून त्यास बाहेर लावण्यात असाच निष्कारण वेळ मोडावा लागला. त्यावेळीं मी जवळील मंडळीस बजावलं—"अरे हें काहीं हिंदुस्थान नव्हे कीं, 'साहेब' आल्याबरोबर झापदून उठून देखील त्यास खडी ताजीम दिली पाहिजे. येथें गवळी, पोष्टमन, हमाल जो यईल तो साहेबच असणार! तेव्हां कोणी आल्यास प्रथम नीट चौकशी करून जरूरीचें काम असल्यासच फक्त माझ्याकडे पाठवीत चला."

(४) एकदा विलायतेतील स्त्रियासंबंधीं ते म्हणाले "तिकडे मध्यम स्थितीतील कुटुंबातील स्त्रियास सामान्यत सर्व काम स्वत च करावीं लागतात. स्वयपाक–पाण्याची सर्व व्यवस्था, घर साफ ठेवणें, कपडे धुणं वगैरे कामें त्या फार दक्षतेनें व नीटनेटकीं करतात आपल्या बायकास इकडे आलेल्या युरोपियन स्त्रियाची वागणूक पाहून वाटत कीं, गाणें–बजावण, समारा अगर खेळावयास जाणें, मोटारींतून हवा खाण्यास जाणें इ० व्यवसायाशिवाय त्या काहीं करीत नाहींत. परंतु ही समजूत अगदीं चुकीची आहे इकडे येणाऱ्या सिव्हिल–सर्व्हन्टाना हजारानीं पगार व भरपूर भत्ता मिळत असल्यामुळें ते वाटेल तशी चैन करतात व बायकाची हौस पुरवितात. परंतु तिकडे राहणाऱ्या चांगल्या सुखवस्तु कुटुंबातील स्त्रियास सुद्धा तसें राहता येत नाहीं. स्वत च्या घरातील कामें त्याची

त्यासच करावीं लागतात. आमच्याकडील सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या स्त्रियांचे मात्र खोट्या समजुतीनें व अंध अनुकरणानें नुकसान होत आहे. नुसता पोपासी डामडौल म्हणजे खरें गृहशिक्षण नव्हे!"

(५) ती० दादास घरचे मडळींशीं नेहमीं थट्टेनें बोलण्याची सवय होती. आम्ही कोणी माहेरीं असलों म्हणजे त्यांचें पथ्य-पाण्याचें काम आमचेचकडे असे. त्यांचें स्नान झालें कीं, ताट तयार करून माडीवर न्यावयाचें. एकदा त्यांच्या फराळाच्या भाड्यात वाट्या, चमचे वगैरे मिळून चार दोन चांदीची भांडीं होतीं. तीं पाहून ते म्हणाले "तुम्ही काय मला महाराज बनविण्याचा विचार केला आहे वाटतें! हीं चांदीचीं भांडीं आज काय म्हणून आणिलीं आहेत?" घरात सणवार असला म्हणजे साहजिकच कांहीं अधिक पदार्थ करून आम्ही त्यांचे साठीं नेत होतों. फारच आग्रह केला म्हणजे ते त्यातील थोडा खाऊनहि पहात, परंतु त्यांच्या पथ्याच्या पदार्थाशिवाय ते बहुदा कांहीं खात नसत. जेवणाचे वेळीं ते बहुतेक विचारात गढून गेलेले असत, व ठरीव पदार्थ जसा एका मागून एक पुढें घ्यावा त्याप्रमाणें खात असत. जेवण हें केवळ शरीररक्षणा करिता अवश्य म्हणूनच ते जेवीत असत. चवीकडे त्यांचे फारसें लक्ष नसे.

(६) एके दिवशीं आम्ही बहीणभावंडें गप्पा-गोष्टींमध्यें अगदीं गर्क झालों होतों. मुलांपैकीं एकजण इतरास आपल्या एका स्वप्नाची हकिगत सांगत होता. त्याचें वर्णन चालू होतें —" पुढें रस्त्यानें जाता जाता मला एक चवली सापडली व ती मीं उचलून खिशात टाकली." इतक्यात तेथें दादा आल्यामुळें त्या स्वप्न-कथनापैकीं नेमकें हें वाक्य त्यांचे कानीं पडलें त्यावरोवर ते म्हणाले "जेथें सर्वच कल्पनासृष्टीचा खेळ अशा स्वप्नातहि तुला हिऱ्या-माणकांच्या खाणी न लागता फक्त एवढीशी चवलीच सापडावी ना? जेथें वास्तविक कांहींच निर्बंध असू नयेत अशा स्वप्नसृष्टींतहि तुझी ही अशी दरिद्री महत्वाकांक्षा मग खऱ्याखुऱ्या आयुष्यात पुढें काय दिवे लावणार?"

कृष्णाजी नारायण भणगे

[न्यू इ. स्कूलमधील माजी विद्यार्थी, बी. ए. एलएल्.बी. वकील, महलेश्वर]

लोकमान्याचे जिवलग मित्र रा. सा. उपासनी याचा मी एक जवळचा आप्त असून माझें सगळें दुय्यम शिक्षण व थोडेंसें उच्च शिक्षण डे. ए. सोसायटीच्या पहिल्या अमदानींत व तिच्याच न्यू इंग्लिश स्कूल आणि फर्ग्युसन कॉलेजात झालें असल्याकारणानें, मी माझ्या आठवणी येथें सादर करीत आहें.

(१) लोकमान्य टिळक, प्रिन्सिपाल आपटे, गुरुवर्य आगरकर, व देशाभिमानी गोखले, त्याचप्रमाणें कै. वासुदेवराव केळकर व कै महादेव शिवराम गोळे एकमेकाची उणीव भरून काढून, विद्यार्थ्यांच्या हिताकडे मुद्दाम लक्ष देत. विद्यार्थ्यांच्या हिताचे, शिक्षणाच्या बाबतींत साधारणें दोन भाग पडतात. एक अध्यापन व दुसरा शीलवर्धन. अध्यापनात वामनराव आपट्याचा हातखंडा सगळ्यात मोठा. ठराविक वेळात ठराविक अभ्यास झालाच पाहिजे हा आपट्याचा बाणा. ठराविक वेळ व ठराविक अभ्यास इकडे दुर्लक्ष करणारे आगरकर, व टिळक आपट्याच्या शिस्तीचे असत. पण त्यांचें अध्यापन नेहमीं उच्च दर्जाचें असे. त्याच्याकडे गणित असे. त्याच्या बाबतींत असा एक प्रकार होत असे कीं, कॉलेजातला तास घेतला कीं, तासडतोब दुसराच तास त्याना शाळेतला घ्यावा लागे. त्यामुळें म्हणा कीं, अन्य कारणानीं म्हणा, त्याचें अध्यापन फक्त हुशार व मेहनती विद्यार्थ्यानाच समजे. बरें आम्हास आपलें शिकवणें समजत नाहीं हें म्हणण्याची सोय नाहीं कारण टिळक मारी गमीर असत. त्यानीं एकाहि मुलाला त्याचें नाव विचारलें नाहीं. घटा होताच वर्गात पाऊल टाकावयाचें व तासाचा टोल होताच खडू खालीं ठेवून मुकाट्यानें बाहेर जावयाचें, हे त्याना माहीत. उदाहरण समजलें किंवा कसें याची चौकशी ते कधींच करीत नसत. मुद्रा गभीर व किंचित् करारी म्हणून सामान्य विद्यार्थी बोलावयाला धजत नसे. झापीं जाणें किंवा खोड्या करणें हें त्याच्या तासात शक्यच नव्हतें. उलट टिळक कधींहि कोणावर रागावल्लेले मला आठवत नाहीं. त्याना राग आला तर ते तो मनातच जिरवीत असावे, अशी माझी कल्पना आहे कारण एकदा अशी मोख झाली कीं, विषयाच्या शिक्षकानेंच आपापल्या विषयात विद्यार्थ्यांची परीक्षा घ्यावी असें ठरलें होतें त्याप्रमाणें टिळकानीं परीक्षा घेताच, मला आठवतें कीं, एक कीं दोनच जण पास झाले तेव्हा त्याना वाईट वाटलें व तेव्हा मात्र ते आम्हाला म्हणाले, " आता मी तुम्हाला शिकवीतच नाहीं म्हणजे झालें "

(२) टिळकाची विषयाची तयारी करण्याची पद्धति विद्यार्थ्यांना माहीत नव्हती. पण मला माहीत आहे. ते कोणत्याहि विषयाची सांगोपांग माहिती करून घेत.

दर विषयावरले लहानमोठे असे पाचपंचवीस ग्रंथ त्याच्या टेबलावर किंवा जवळपास, कागदाच्या खुणा घालून पडलेले दिसावयाचेच. मी स्वतः मोठा उलाढाल्या करणारा विद्यार्थी असे. टिळकांचें वाचन नेहमी घरींच होई. ते घरीं नसले म्हणजे मी त्यांचीं पुस्तकें चाळीत असें. मला एकाहि पुस्तकावर एकहि खूण दिसली नाहीं किंवा एकाहि कागदावर एकहि ओळ लिहिलेली आढळली नाहीं. त्यांची स्मरणशक्ति फार दांडगी असे. ते घरीं इतरांशीं वादविवाद करितांना मीं दोनचार वेळां ऐकिलें होतें त्यांत अमका ग्रंथकार अमकें म्हणतो व तमका तमकें म्हणतो असें क्वचितच त्यांच्या तोंडचें मीं ऐकिलें. गोखल्यांना मात्र नेहमीं आधार लागे.

(३) एकदा प्रि० गोळेयांनीं बलून (विमान) उडविण्याचा प्रयोग आरंभिला तो त्यांना कांहीं केल्या साधेना. गोखले, आगरकर, आपटे व केळकर यांनीं आपापले शास्त्रकरीनाईकरचे उपाय सुचविले. अर्थातच ते व्यर्थ गेले पण टिळकांनीं बलून दोन मिनिटांत उडविलें! तेव्हां आगरकर म्हणाले, "खरच बुवा, शास्त्रज्ञानाची शक्ति फारच मोठी!" टिळक म्हणाले, "या पाश्चात्यांना शास्त्रानच जिंकणें शक्य आहे इतर उपाय दुय्यम दर्जाचे होत!"

पांडुरंग गोपाळ वाळ, महाजन

[लोकमान्यांच्या चुलतचुलत्याचे भाचे, मु. लाडघर, ता. दापोली, जि. रत्नागिरी]

सुमारें ४० वर्षांमागें लो० टिळक कोंकणांत आमच्या वडिलांना भेटण्यास आल्यावेळीं मला उनाड गुरराख्या व कांहींहि येत नाहीं, असें पाहून माझ्या वडिलांजवळ ते म्हणाले, "याला आमचेकडे पाठवून द्या असा येथें ठेऊं नका" असें म्हणून मला त्यांनीं पुण्यास आपलेकडे नेलें व तेथें न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें थोडेसें शिक्षण त्यांच्या देखरेखीखालीं, त्यांच्याच घरीं राहून मिळालें. पण माझ्या दुर्दैवामुळें लो० टिळकांपासून जितका फायदा होण्याजोगा होता तितका मीं करून घेतला नाहीं

(१) लो टिळक हे शाळेंतील शिक्षकाचें काम आटोपून राहिल्या वेळांत वर्तमानपत्रांत मजकूर लिहीत सुटीच्या दिवशीं जेवणाची वेळ झाली व जेवणाला वेळ असला म्हणजे कधीं कधीं ते इझी चेयरवर (आरामखुर्चीवर) पडले असतांना मजला हाक मारून वर्तमानपत्राकरितां कांहीं मजकूर तोंडीं सांगून तेथेंच बसून मजकडून लिहून घेत असत लिहिणें आटोपल्यावर मीं त्यास म्हणें,

'तुम्हाला असें पटापट सांगता कसें येतें ?' त्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें, "जात्यावर असलें म्हणजे ओंवी सुचते" हें वाक्य माझ्या पक्कें लक्षांत राहिल्यानें पुढील वयांत आपणहि कांहीं लिहून पाहावें, असें मनांत आलें व त्याप्रमाणें ४१५ पुस्तकें मीं लिहिलीं आहेत. हा फायदा "जात्यावर बसलें म्हणजे ओंवी सुचते" ह्या लो. टिळकांच्या सांगण्याचा मला झाला.

(२) वामन म्हणून दादांचा एक लहान मुलगा होता. तो एक दिवस ताब्यांच्या वाड्यांतील जिन्यावरून गडगडून अगदीं तळांत गेला. अगोदरच हगवणानें तो नेजार होता. तो नेहमीं आगगाडीची शिटी झाली म्हणजे म्हणे, "दादा, गाडी कोकली" त्यावरून गाडी कोकली हे शब्द सर्वांच्या तोंडीं झाले होते. दादा नाहेरून आले म्हणजे गाडी कोकली म्हणत असत. गाडीची तब्येत कशी काय आहे म्हणून विचारीत. एक दिवस तो मुलगा फार बेजार झाला. एकदोन अहोरात्र जाग्रणें झालीं होतीं. मीं जेव्हां त्याच्याजवळ जागत बसलों होतों, तेव्हां तो मुलगा माझ्या सान्निध्यांत असतां व दालनांत फेऱ्या घालीत असतां त्यानें शेवटला श्वास टाकला. तेव्हां मीं दादांना हळूच उठवून सांगितलें, मुलाला पाहा. ते उठले व म्हणाले, "त्याची आई निजली आहे तेथें बाजूला हांतरुणावर हळूच त्याला ठेव व कांहीं बोलूं नको." आई जागी होऊन पाहते तों, तो निजला आहे असें वाटून ती म्हणू लागली, "मुलाला चांगली नीज आली आहे" दादा म्हणाले, "पण इच्छा दासल्यास पुन्हां जन्मास येण्या करितां ही नीज असेल!" तेव्हां त्या माउलीच्या डोक्यांत लख्ख प्रकाश पडला!

(३) दादांचा व आमचाहि एक नातेवाईक इसम मुंबईंत जे जे हॉस्पिटल मध्यें आजारी पडून मेला. त्या इसमाची व्यवस्था लावण्याचें काम मला करावें लागलें. त्याची हकीकत दादांनीं विचारली. त्यावरून मुंबईच्या ठिकाणीं प्रेत सत्कारासंबंधानें फाराच त्रास पडतो वगैरे हकीकतीला स्वाभाविक सुरुवात करून मी त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर सांगूं लागलों. त्यावरून ते म्हणाले, "मेल्यावर पुष्कळ खर्च तूं केला असशील, तें मला सांगूं नको. जिवंत असतां काय काय केलें तेवढें मला सांग"

(४) दादा मंडालेहून आल्यावर एका घराण्याची हकीकत विचारलेली सांगतांना त्या घराण्यांत सावत्रपणाचीं माणसें असल्यानें कांहीं बाबतींत एकमेकांचें पटेना. त्याचा भोगावा लागणारा परिणाम सांगत असतां ते म्हणाले, "सावत्र याचा अर्थ तुला माहीत आहे काय? संस्कृत डिक्शनरी काढून पहा. सावत्र ह्याचा अर्थ शत्रु. शत्रु जर शत्रूसारखा वागला तर त्यांत आश्चर्य कसलें? तें स्वाभाविक आहे. तो मित्रासारखा वागला तर आश्चर्य" सावत्र याचा अर्थ तेव्हां मला कळला.

(५) दादाचा एक नातेवाईक कोंकणात आजारी होता. तो इसम दादाचें ३०० रुपये दस्तऐवजी देणें होता व त्याशिवाय तोंडींहि ३०० रुपये देणें होता. ताईमहाराजाच्या केसमुळें लो. टिळकास अतिशय देणें झालें होतें. वर लिहिलेला आजारी इसम मरणाच्या स्थितींत असता, दादाच्या देण्याबद्दल पुनः पुन गोष्ट काढी व देणें न देववल्यामुळें त्यास वाईट वाटे. ही गोष्ट मी दादाना पुण्यास कळविली. तेव्हा ते म्हणाले, " त्याच्या नावाचा जो दस्तऐवज आहे तो घेऊन ये. आमचें आकाश फाटलेलेंच आहे व त्यास किती जरी ठिगळें लावलीं तरी तें सांधावयाचें नाहीं. मात्र प्रीव्हिकौंसिलचा निकाल अनुकूल झाला व तो दत्तकानें मानला तरच मी ऋणमुक्त मरेन." कारण दत्तकासयर्धी दादानीं स्वत ज्या अंगावर केलेलें देणें दत्तकानें नाकबूल केलें तर तें दादाच्याच अंगावर पडावयाचें ह ते जाणून होते. तरी " त्या आजारी इसमास देणें नाहीं असें समजून सुखानें मरु दे." असं म्हणून त्यानीं त्याच्या दस्तऐवजावर देण्याची पोंच झाली असा शेरा मारून दिला व तो दस्तऐवज मीं त्या आजारी मनुष्यास दाखविला, तेव्हा तो इसम त्यावेळीं त्या दुखण्यांतून बरा झाला.

(६) लोकमान्य टिळकाची चिखलगाव येथील इस्टेट त्याच्या एका भाऊबदाकडे किंवा भाऊबदामार्फत कुळाकडे आहे व ते भाऊबद तें काय उत्पन्न येतें त्या उत्पन्नाच्या दुप्पट उत्पन्न त्याचाच एक नातेवाईक देण्यास कबूल होऊन, ही गोष्ट त्यानें मला दादास कळवावयास सांगितली. त्यावरून ही गोष्ट दादाजवळ काढता ते म्हणाले, " कोंकणच्या इस्टेटी त्या काय ! पंचे तुकडे असावयाचे, करिता एकाकडून काढून दुसऱ्याकडे ज्यास्त उत्पन्न देतो, म्हणून देणें ठीक नव्हे. खुशीन चें काय येईल तें येईल. कोणीतरी खावयाचाच मग भाऊबद का खाईना ! "

(७) मी पजाबात लाहोर येथें गांधर्व-महाविद्यालयात काहीं दिवस होतों. तेथें बडेबडे शीख लोक येत असत. सुमारें १९०२–३ सालीं लो. टिळकाकडे मगलकार्य निघाल्यावेळीं त्यानीं मला पजाबात कुंकुमपत्रिका कार्डावर पाठविली. दाक्षिणेतील व पुण्याकडील पत्र आणि त्यावर लो. टिळकाची सही पाहून, तें पत्र माझ्या हातीं एक दोन दिवस आलें नाहीं. तेथील मडळींनीं कौतुकानें तें आपसांत फिरविलें नतर पत्र माझ्या हातीं आल्यावर सलगी झालेल्या शीख मडळींच्या बोलण्यात आलें कीं, आम्हीं लोकमान्य टिळकाना एवढा मान देता ह्याचें कारण, त्यानीं आपल स्वत्व सोडिलें नाहीं पाहा ! एवढी थडी पजाबात असतें पण ते येथें आल्यावेळीं दिवसभर त्याच्या पायात दाक्षिणीच जोडा असे. अंगात जाकीट, कोट किंवा शर्टहि नव्हता फक्त साधा सदरा पुणशाहीचा अखरखा व डोक्यावर पगडी हें पाहून त्याना मोठें आश्चर्य वाटलें, व म्हणाले " मोठेपणाचें लक्षण तें हेंच कीं, स्वत्व न सोडणें "

(८) एकदां साताऱ्यास लो. टिळकांबरोबर प्रॉव्हिन्सिअल कॉन्फरन्सला मी गेलों होतों. तेव्हां जेवण्याच्या वेळीं निरनिराळ्या तऱ्हेचे लोक निरनिराळ्या तऱ्हेनें पंक्तींत बसलेले पाहून मी दादांना म्हटलें, 'अशा ठिकाणीं मुकटा काय कामाचा ? ' त्यावर ते म्हणाले " दुसऱ्यानें चोरी केली म्हणून आपण तसेंच का करावयाचें ? अशानें शिस्त बिघडते व वळणहि बिघडतें आणि दुसरे आपलें अनुकरण करितात. करितां तूं माझा मुकटा काढ व आपलाहि मुकटा काढ. " व त्याप्रमाणें त्या गंगाजमुनापंक्तींत आम्ही दोघेही सोंवळें नेसून जेवावयास बसलों होतों.

(९) एकदां दौंड स्टेशनावर त्यांची माझी गांठ पडली. त्यावेळीं त्यांना सुपारीची जरूर दिसली. त्यावरून मजजवळ खिशांत असलेले सुपारीचे २।४ मोठे रोठे त्यांस दिले व मजजवळ अडकित्ता नसल्यानें मी इकडे तिकडे दगड शोधूं लागलों. तों त्यांनीं मला हांक मारून सांगितलें, " मजजवळ अडकित्ता आहे. इकडे ये ! " असें म्हणून रोठा आपले तोंडांत धरून दातांनीं त्याचे कडाकड तुकडे केले. तेव्हा ते म्हणाले, " पाहिलेंस ? हाच माझा अडकित्ता ! "

(१०) वर्तमानपत्रकर्ते या नात्यानें टिळक व आगरकर यांजकडे बऱ्याच नाटक कंपन्यांचीं तिकिटें येत असत. आगरकरांचा धाकटा भाऊ दामुअण्णा हा कधीं कधीं त्या तिकिटांचा उपयोग करीत असे, व एकदा त्यानें आपल्या-बरोबर मलाहि नेलें होतें. हें पाहून दादा म्हणाले " फुकट तिकिटाचा उप-योग करून घेणें केव्हांहि चांगलें नाहीं. करितां तीं तिकिटें घेऊन नाटकाला जात जाऊ नका. जाणेंच झालें तर पैसे भरून जाणें चांगलें. कारण आम्हाला अभिप्राय देणें झाले तर ओशाळगतमुळे स्पष्टपणें अभिप्राय देतां येणार नाहीं."

(११) १८९७ सालचे खटल्याचे वेळीं दादा नेहमीप्रमाणें आम्रेवाडींत दाजीसाहेबांकडे उतरले होते. खटल्याच्या शेवटल्या दिवशीं कोर्टांत जाण्या-पूर्वी गांवांत वदंता उठली कीं, त्यांस दीड वर्षाची शिक्षा होणार आहे. ती त्यांस कळलेली होती. म्हणून जी काय व्यवस्था करावयाची ती करून त्याचा खोका बंद करून त्यांनीं तो दाजीसाहेबांच्या हवालीं केला. त्या वेळीं बोल-तांना सर्व घरगुती संबंध आठवून ते मला म्हणाले, " राजकारणी पुरुषाला लग्न, पोरेंबाळें वगैरे उपयोगाचीं नाहींत. हें एक विघ्नच होतें. कारण त्यामुळें मनाचा ओढा व मनाची चलबिचल फार होते, पण नानांनीं (वडिलांनीं) लहानपणीं माझें लग्न केलें तेथें माझा इलाज नाहीं."

(१२) लो. टिळकाचे वडील ज्यांस ते नाना म्हणत, ते रत्नागिरी जिल्ह्यांत गुरुजी या नावानें प्रसिद्ध होते. ते शाळाखात्यात इन्स्पेक्टर होते. ते

जिल्ह्यात फिरत असल्यानें व त्याचें घर चिखलगाव हें लाडघराला (आमचें राहण्याचें ठिकाण) जवळ असल्यानें कोणतें घराणें कसें आहे ही सर्व माहिती त्यास होती. नानाचा आमचे वडिलांविषयीं आदर फार होता. नाना अखेरच्या दिवसात उदराच्या विकारानें आजारी झाल्यावेळीं त्याच्या जवळ जे काय ७।८ हजार रुपये शिलक होते, ते सर्व त्यानीं कागदपत्राशिवाय म्हणजे लेखाशिवाय आमचे वडिलाचे स्वाधीन करुन व्याजरुपाचा व्यवहार करण्या करिता दिले व त्या पैशाच्या व्याजात ली टिळकाचे शिक्षण व्हावें व मुद्दल त्याचें त्यास परत मिळावें असें नानाचें सांगणें आमचे वडिलास होतें.

आमचे घराण्याबद्दल नानाची पूज्यबुद्धि पाहून आमचे वडील एक दिवस त्यास म्हणाले 'माझी बहीण ल्याची आहे व ती तुमचे मुलाला द्यावयाचा आमचा विचार आहे' तेव्हा त्यानीं (नानानीं) त्याचे वडील रामचद्रपत कार्टीत पेन्शन घऊन पुण्यशेजीं राहत असता, त्यास पत्र पाठवून विचारिलें कीं, 'लाड घरचे बाळ याची मुलगी सागून आली आहे पण मुलगी सामान्य आहे व हुडाहि फार मिळणार नाहीं तसेंच दुसऱ्या सुस्वरूप मुली सांगून आल्या आहेत व हुडाही ५०० किंवा त्याहून ज्यास्त मिळणार आहे, तर कार्य काठें म्हणजे कोणत्या मुलीशीं जमवावें ?' ह्याचें उत्तर आलें कीं, जरी (हुडा नसला व दुसऱ्या स्थितीही चागल्या मुली असल्या, तरी) लाडघरचे बाळ याचीच मुलगी पसत करावी नानाच्या मनातून शरीरसबध व पैशाचा सबध (पैसे ठवण्याचा) एक ठिकाणीं केल्यानें फायदेशीर होईल, असं होतच, त्याप्रमाणे लग्न जुळलें

ज्या ठिकाणीं लग्न झालें त्या ठिकाणीं त्याच जागवर ली टिळक, आमचे वडील वारल्यानतर सासूबाईंना व आम्हाला सुमारें १९०४ सालीं भेटण्यास कोंकणात आले तेव्हा सहजच टिळकाच्या सासूबाईंनीं म्हणजे आमच्या आजी बाईनीं म्हटलें 'हें आता सरकाराशीं भाडण्याचें सोडून द्या, व शिक्षमुळें होणारे हाल चुकवा काण नियाचे हे हाल व यातायात' असे म्हणून आजीबाईंनीं डोळ्यातून पाणी काढलें, व म्हटलें 'नानाचाह हतु असा काहीं नव्हता' तेव्हा ली टिळक मजकडे वळून म्हणाले, " काळवेळानुसार गोष्टी घडत असतात अमुकच करावयाचें किंवा घडावयाचं हे काळ ठरवीत असतो आम्ही कोण ?"

(१३) दादाच्या मनातून काड्याचा कारखाना व साखरेचा कारखाना काढ ण्याचा फार इरादा दिसत होता त्यासाठीं त्यानीं त्याचे नातवाईक रा गगाधर रघनाथ महाजन यास अनेक ठिकाणीं पाठवून अनेक ठिकाणचे अनुभव पाहा ण्यास लावून त्यास साखरेच्या कारखान्यात प्रवीण केला, व मला काड्याच्या कारखान्याबद्दल माहिती पटवून काहीं काहीं ठिकाणें पहाण्यास पाठविलें कोंकणातून मुद्दाम नाना प्रकारच्या लाकडाचे तुकडे मागवून त्याच्या काड्या,

कोणत्या झाडाच्या कशा बनतात यांचे नमुने मजकडे पाठवीत. एकदां तर ते स्वतः नमुने पाकिटांत भरून घेऊन मला दाखविण्यास आले होते. पुण्यास दादांचे मद्रास, कलकत्ता मुंबई, वगैरे व इतर बरेच ठिकाणाहून मोठमोठे लोक येत जात असत. व धंद्यासंबंधीं गोष्टी निघत असत. पुण्यास एकदा जेवावयास बसलों असता बोलतां बोलतां कारखान्यासबंधीं गोष्टी निघाल्या. तेव्हां मजकडे बोलण्याचा रोख करून ते म्हणाले, " ह्याच्या मनांत ह्याला सांगता सागतां आता कोठे कारखाना काढण्याचे दिसते." व त्यावरून त्यांनी आपला संतोषहि व्यक्त केला. गोदावरी लाइनवर रेल्वे खात्यात बरेच लोक माझ्या ओळखीचे आहेत. त्यास विचारुन १०० रुपयाचा एक शेअर असे १०–१५ हजार रुपये जमतील असा अजमास करून त्या लोकांनीं मला कळविलें. ही गोष्ट मीं दादाना सागितली. तेव्हा ते म्हणाले, " आपल्या लोकाना अजून एकत्र भाडवलाची संवय जडून भाडणतंट्याशिवाय कारखाना चालविण्याची पात्रता दिसत नाहीं. भांडणें मात्र होतील. करितां ५००० रुपये तू काढ व ५००० रुपये मी देईन. मग तेवढ्या भाडवलावर कारखाना अल्प प्रमाणावर प्रथम उभारू. लोकाचे पैसे नकोत. " हें बोलणें झाल्यानतर काहीं काळ लोटल्यावर त्याच्यावर खटला होऊन ते मडालेस गेले. मिळून दोन्ही गोष्टी तशाच राहून, त्याच्या इच्छेप्रमाणें पार पडलेल्या नाहींत.

(१४) लो. टिळकानीं केसरीपत्र ऑईल इंजिन आणून त्यावर चालविण्याचें मनात आणिलें. त्यावेळीं ऑईलइंजिनवर वर्तमानपत्र कोठेच निघत नसे. म्हणजे हा प्रथमचाच लो. टिळकाचा प्रयत्न होता. पण रा. हरिभाऊ गोखले, पूर्वीचे केसरीचे असलेले मॅनेजर हे त्याविरुद्ध फार होते. ते म्हणत तुमचा हा प्रयत्न फुकट आहे. लो. टिळकानीं मनात आणल्याप्रमाणें मशीनसबंधी सर्व माहिती करून घेऊन फिटिंग वगैरे कसे करावयाचे ह्याची माहितीपुरतकें मागवून उत्तम करून घेतली व मशीन मागवून त्यावर केसरी छापण्यास सुरवात झाली. पण शिळा, चूक किंवा काहीं बिघाड झाला व लो. पुण्यास नसले म्हणजे अडत असे. त्यांस बोलावून आणून ते येत, तेव्हा छापखान्याचें काम चाले.

(१५) सरकार मोठ्या दक्षतेनें जीं गुप्त कारस्थानें करी, तीं लो. टिळकास अचानक कळून बाहेर फुटत व केसरींत तीं प्रसिद्धहि होत. ह्याची सरकारला त्यावेळीं चीडहि येई. लोकमान्यावर सरकारचा रोष होण्याला जीं अनेक कारणें झालीं त्यापैकीं हें एक कारण होय. एकदा लो. टिळकाच्या घरीं मटळी जमली असता काहींजण म्हणू लागले 'तुम्हाला सरकारच्या गुप्तदस्तांतील माहिती कळते कशी ?' त्यावर ते म्हणाले, " माझ्या पाठीवर जसे सरकारचे डिटेक्टिव्ह आहेत, तसेच माझेहि डिटेक्टिव्ह सरकारच्या पाठीवर आहेत. " पुढे काहीं दिवसानीं

ऑफिशिअल सीक्रेट किंवा गौप्यगोपन हे सरकारच्या शस्त्रागारातून एक शस्त्र बाहेर पडलेलें लोकाना सरत असेल.

(१६) तळेगावास काचेचा कारखाना निघाला. त्या कामात प्रयोग करून कारखाना यशस्वी करण्याकरिता काहीं पैशाचा व्यय झाला. म्हणजे प्रयोगावस्थेंत अनुभवाकरिता पैसा व्यर्थ गेला, असं पाहून टकिकार लोक तक्रार करू लागले कीं, 'लो. टिळकांनीं सार्वजनिक पैसा व्यर्थ उडविला ' त्या वार्तेंत लो टिळक मला म्हणाले, " लोकाचा कोणी हात धरला होता का ? त्यांनीं प्रथमच सागा वयास पाहिजे होतें कीं, अशा अशा तऱ्हेनें गेल्यानें पैशाचा उगाच व्यय न होता यश खात्रीनें येईल. असें सुचविलें असता आम्हीं जर ऐकलें नसतें तर मग आमचे वर दोष राहता. अनुभव घेऊन अशाच तऱ्हेनें गेल्यानें फायदा होतो असें ठरल्यावर मग लोकाचें बोलणें काय कामाचें ? लोक असेच मागून मागून टवा ळक्या करावयाचे व नाउमेद करून टाकावयाचे. ह्यासाठीं ज्याला काम करावयाचें आहे त्यानें लोकाच्या टीकेकडे लक्ष देता कामा नये "

(१७) लोकमान्य कोंकणात गेल्यावेळीं त्याचें गाव जें चिखलगाव, तेथपासून पुढें दामोळपर्यंत पाचविण्यास मी त्याच्याबरोबर गेलों होतों वाटेंत डागर वगैरे कोंकणचे चालण्यास अवघड पण त्याना त्याचें काहींच वाटलें नाहीं माझा मात्र निभाव त्याच्याबरोबर लागेना तेव्हा ते म्हणाले, " कोंकणात राहून कोंकणचे डोंगरसुद्धा तुला उलटवत नाहीत " त्यावेळीं वाटेंत बोलता बोलता कोंकणच्या लोकाच्या वागणुकीबद्दल विषय निघाला. "लोक आळशी, काहीं काहीं ठिकाणीं गाजा ओढणारे, पत्ते झोडणारे व लोकाच्या बोलण्याचा विषय काय तर यदा तू किती भात पिकविलेंस, माझें इतकें झालें, पण आपल्या शेतात सुधारणा करून अनुभव घेऊन, तो अनुभव इतराच्या फायद्याकरिता लोकापुढें ठेवणारे आहेत आहेत का ? पूर्वीपासून चालत आल्याप्रमाणेंच पुढेंहि त्याचप्रमाणें शेतीचीं कामें चालवावयाचीं, यात सुधारणा किंवा काहीं फरक करणारे कोणी आढळावयाचे नाहींत " हें सागण्याचें कारण मी कोंकणचा रहिवाशी, करिता त्या दिशेनें मी काहीं तरी सुधारणा दाखवून लोकाना धडा घालून द्यावा हा त्याचा हेतु होता असें दिसलें

(१७) लग्नकार्यातील अनुमता टाळण्याकरिता काय उपाय योजावा व काय करावं असा विषय दादाजबळ सहज निघाल्यावेळीं ते म्हणाले, " अष्टवर्षा भवत् कन्या ' ह्या जुन्या शास्त्रमताला मान देण्याकरिता मुलगी लग्नाला योग्य झाली म्हणजे मुलामुलीकडून (त्याच्या पालकाकडून) पसती ठरवून शेवटीं वाङ् निश्चय वगैरे प्रकार उरकून ठेवावेत होम, सप्तपदी वगैरे पुढील विधि करू नयेत कारण हिंदु लोकाचा लग्न विधि हा इतर अन्य जातींतील लग्न विधीप्रमाणें कॉन्ट्रॅक्ट नसून तो एक प्रकारचा पवित्र विधि पुन न बदलणारा मानला जातो.

केरितां मुलगी वयांत आल्यावर मागाहून हे विधी केले असतां तशाच प्रसगीं त्यांत बदल करण्याला वाव राहतो. व अनिष्ट प्रसग, मग जरूरी वाटल्यास टाळतां येणें शक्य होतें." ही सुधारणा त्यांनीं त्यावेळीं सुचविली. पण एकदम अमलांत येणेंहि कठीण पडेल असेंहि ते बोललें.

श्रीपाद कृष्ण बेलवलकर

[पी. एच्. डी., एम्. ए., प्रोफेसर डेक्कन कॉलेज, भाडारकर रिसर्च इन्स्टिटयूटचे सभासद, पुणें]

(१) विद्यार्थी या नात्यानें पुण्याशीं माझा सबध जरी इ. स. १९०० पासूनच सुरू झाला होता तरी १९१५ पावेतों लोकमान्यांचें साक्षात् दर्शन असें मला ११२ वेळाच झालें असेल; मग परिचय तर दूरच राहिला. इ. स. १९१५ सालीं माझी येथील डेक्कन कॉलेजांत नेमणूक होऊन मी कायमचा 'पुणेकर' बनल्यानतर पुण्याच्या सुप्रसिद्ध विभूति म्हणजे गुरुवर्य डॉ. भाडारकर, ऑनरेबल गोपाळरावजी गोखले व लो. बळवतरावजी टिळक यांची काहीं तरी प्रसग काढून मुद्दाम ओळख करुन घेणें जरूर आहे असें मला वाटू लागलें. व असें वाटण्याचे मुख्य कारण म्हणजे वरील विभूतित्रयाच्या जोडीनें ज्यांचे नाव घेता येईल अशा एका महाराष्ट्रीय विभूतीचें—न्यायमूर्ति रानडे यांचें—दर्शन घेण्याचा एक सुप्रसग मी माझ्या आळसानें गमाविल्यामुळें त्या दर्शनास मी कायमचा अतरलों, याबद्दल मनास लागून राहिलेली चुटपुट हें होय. वरील तिघापैकीं डॉ० भांडारकर यांच्याशीं दुसऱ्या काहीं कारणानीं माझा निकट सबध घडवून आणिला; व मुद्दाम सधान बाधून पाच मिनिटेंच कां होईना गोपाळरावजींशीं प्रत्यक्ष सभाषण करण्याचा प्रसग त्यांच्या शोचनीय निधनाच्या काहीं दिवस अगोदर मला लाभला. ऑनरेबल गोखल्यांशीं झालेल्या या भेटीचा दिवस व वेळ अगोदरच ठरविली होता, व भेटीपूर्वी मी त्याना जरी सर्वांशीं अपरिचित होतों तरी मी भेटीस येणार म्हणून मजबद्दल बरीच माहिती त्यानीं शोध करुन जमविली होती असें त्यानी भेटींत विचारलेल्या प्रश्नावरुन मला दिसून आलें. लोकमान्याच्या भेटी बद्दल मीं आगाऊ तयारी अशी कोणतीच केलेली नव्हती. कसलीहि सूचना न देताच एक दिवस आम्हीं गायकवाडवाड्यातील त्यांच्या नित्याच्या बसावयाच्या खोलींत जाऊन उभे राहिलों, व त्यानंतरहि मुलाखतीचे अनेक प्रसग आले. त्या-वेळीं केव्हांहि आम्हास अगोदर निरोप पाठवून appointment करावी लागली नाहीं. नाहीं म्हणावयास एका खेपेस मात्र लोकमान्य वाड्यात असूनहि त्यांच्या

बसावयाच्या खोलीचें दार बंद केलेलें आम्हास आढळलें. केसरीच्या संपादकांशीं कांहीं गोष्टींची गुप्त वाटाघाट चालली होती असें आम्हास नंतर समजलें. दार बंद असल्यामुळें आम्हास दोन मिनिट थांबावें लागलें हें सुद्धां लोकमान्यांना आवडलें नाहीं. आम्हीं न थांबता आंतच यावयास पाहिजे होतें असें त्यांनीं बोलूनहि दाखविलें. या ल्हानशा गोष्टीवरूनहि लोकमान्यांची निरभिमानता दिसून येते. आपण कोणी अद्वितीय व्यक्ति आहों याची जाणीव आपणास आहे, अशी आपल्याबद्दल लोकांच्या मनांत शंका सुद्धां उत्पन्न न होऊं देण्याविषयीं त्यांचा तीव्र कटाक्ष असे.

(२) मंडालेहून १९१५ सालीं परत आल्यानंतर लोकमान्यांविषयीं प्रत्यक्ष सरकारच्या वृत्तांतहि पालट झाला असावा, मग ज्यांना लोकमान्यांनीं देशहितार्थ केलेला स्वार्थत्याग, भोगलेली संकटपरंपरा व दाखविलेलें धैर्य या व्यतिरिक्त त्यांची प्रत्यक्ष अशी मुळींच माहिती नव्हती, अशा मजसारख्या अपरिचिताला अशा थोर विभूतींच्या प्रथमदर्शनप्रसंगीं काय वाटलें असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. स्वतःच्या ल्हानपणाची जाणीव कशा आदबीन वागून स्पष्ट प्रकट केली जाईल इकडेच माझें लक्ष लागून राहिलें होतें. मी थोडासा भांबावूनहि गेलों होतों. शेवटीं " तुम्ही सरकारी नोकर असून आमच्याकडे कसे आलांत ? " या लोकमान्यांच्या प्रश्नानेंच माझें मन स्थिर केलें. आणि ' माझा परिचय आपल्या वाङ्मयात्मक कार्याशींच अधिक निकटचा आहे व त्या नात्यानेंच आपली भेट घेण्यास मला कसलींहि दिक्कत वाटत नाहीं ' या अर्थाचें मीं उत्तर केलें. तथापि सरकारच्या मनोभावनाचा लोकमान्यास विशेष अनुभव आला होता म्हणून असेल कदाचित्, पण मी सरकारी नोकर आहें ही गोष्ट मी केव्हां कच्हां विसरून जात असलों तरी लोकमान्य केव्हांहि विसरले नाहींत. एकदा लोकमान्यांना मजजवळचें एक फ्रेंच पुस्तक पाहिजे होतें, तें मागण्याकरितां त्यांनीं आपल्या चिरंजिवास नारायण पेठेंत माझ्या बिऱ्हाडीं पाठविलें होतें. मी पुस्तक व 'सोबत पुस्तक पाठविलें आहे' म्हणून एक चिठी पाठविली. चारपांच आठवड्यांनीं पुस्तक परत आलें. त्यावेळीं त्याबरोबरच 'Returned with thanks' असा शेरा लिहून माझीच चिठी लोकमान्यांनीं मजकडे परत पाठविली. हें कदाचित् सहजगत्या झालें असेल, पण मला माहीत आहे कीं, डेक्कन कॉलेजांतील एका युरोपियन प्रोफेसराचा लोकमान्यांशीं त्यांच्या शेवटच्या कारागृहवासापूर्वीं बराच पत्रव्यवहार होता. खटल्याचें वारंट निघण्यापूर्वीं कित्येक दिवस अगोदर लोकमान्यांनीं वरील साहेबमजकुरास आपणास लिहिलेलीं सर्व पत्रें जिकडचीं तिकडे परत पाठविलीं होतीं. आपल्या घरची झडती झाली असतां विनाकारण दुसऱ्यास तोशीस पडूं नये एवढ्याकरितां ही सर्व तजवीज. तेव्हां कदाचित् मी पाठविलेली चिठी बुध्याच मजकडे परत पाठविली असल्याचाहि संभव आहे.

(३) माझी लोकमान्यांशीं प्रथम भेट झाली त्या वेळीं गीतारहस्याच्या छपाईचें काम चालू होतें. निम्मा अधिक भाग तयार झाला होता. मला पुढल्या टर्मपासूनच कॉलेजांत गीता शिकवावयाची होती, तेव्हां लोकमान्यांचें पुस्तक वाचण्यास मी अत्यंत उत्सुक होतों, हें उघडच आहे. न जाणो, कदाचित् प्रसिद्ध झालेला भाग मीं वाचून पहावा अशी लोकमान्यांचीहि इच्छा असावी. कारण 'तुम्ही हल्लीं काय करीत असतां?' असा सूचक प्रश्न त्यांना मला केला. प्रश्नाचा रोख पूर्णपणें ल्याना आला नाहीं व पहिल्या भेटींत तरी रहस्याच्या तयार असलेल्या फार्मांचा सेट त्यांना मजकडे वाचण्यास दिला नाहीं. पण पुन ४।५ दिवसांनी कांहीं कारणानें मी गायकवाडवाड्यांत गेलों असतां लोकमान्यांनीं पूर्वीचाच प्रश्न मला विचारिला, व 'विशेष काम नसल्यास ही छापलेलीं पानं वाचून अभिप्राय कळवा म्हणजे कांहीं दुरुस्ती करणें जरूर असल्यास पुस्तक छापून पूरें होण्यापूर्वी तसें करितां येईल' असें म्हणून मला दिलेल्या या महत्त्वाबद्दल मला मनातून अतोनात हर्ष वाटला हें सांगावयास नकोच. हातीं आलेलीं पानं मीं एकसारखें बसून वाचून काढिलीं. ग्रंथाच्या ओजस्वितेनें व तर्कशुद्ध मांडणीनें पूर्वपरिचित असेंहि गीताग्रंथ मला अपूर्वसा भासला व एकदरींत रहस्यासंबधानें माझा अत्यंत अनुकूल ग्रह झाल्याचें मीं लोकमान्यांस सांगितलें. येथें प्रसंगानें दोन किरकोळ गोष्टींचा उल्लेख करणें जरूर आहे. ग्रंथ घाईघाईनें वाचल्यानंतर ज्या १०।१२ लहानमहान गोष्टी थोड्याफार दुरुस्तीकरितां मीं रहस्यकाराच्या निदर्शनास आणिल्या त्यापैकीं एक म्हणजे १४८ पृष्ठावरील 'मनाचे व आत्म्याचेहि परमाणु आहेत' हें न्यायप्रक्रियेबद्दलचें वाक्य होय. अर्थात् न्यायप्रक्रियेप्रमाणें आत्मा निरंश व विभु असल्यानें वरील विधान चुकीचें गणलें जाईल. आपल्याकडून अनवधानानें झालेली ही चूक शुद्धिपत्रांत 'आत्म्याचेहि' याचबद्दल 'शरीराचेहि' असा शोध सुचवून रहस्यकारांनीं क्षेमाटमपणें सुधारून घेतली आहे. पण 'मनाचे व आत्म्याचेहि' यामध्यें जो एक climax आहे तो 'शरीराचेहि' यामध्यें तसा राहिला नाहीं हें सूक्ष्मदृष्टि वाचकाच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहणार नाहीं. दुसऱ्या एका गोष्टींत मात्र माझी पूर्णपणे फजिती झाली. ग्रंथ आपण कसोशीनें वाचला आहे हें दाखविण्याकरितां ४१८ पानावरील पांचव्या ओळींतील 'मीच' हा शब्द जाड टाइपांत घेतला पाहिजे होता हें दाखविण्याकरितां मी मार्जिनमध्यें पेन्सिलीनें X अशी खूण केली होती. ती पाहताच ही काय खूण आहे असा लोकमान्यांनीं बुद्ध्याच मला प्रश्न केला. 'आतां पुस्तक छापून झालेंच असल्यामुळें त्यांत कांहीं विशेष दुरुस्ती नाहीं' असें मीं उत्तर केलें, परंतु लगेच त्यांनीं मला दाखवून दिलें कीं, ही लहानशी बाब सुद्धां त्यांनीं पूर्ण विचार करूनच तशी ठेवली होती. 'भगवंतांनीं स्वतःसंबधानें केलेला प्रथमपुरुषी उल्लेख सप्तमीपासून प्रथमेपर्यंतच्या सर्व विभक्तींतून दाख

वावयाचा असल्यानें तेवढीं रूपें मात्र जाड टाइपांत घेतलीं. तृतीया व द्वितीया यांच्यामध्यें आलेला प्रथमाविभक्तीचा उल्लेख विषयाच्या न्यायप्राप्तक्रमानें अपरिहार्य असल्यानें वळगतां आला नाहीं,' पण क्रमभंग असल्यानें तो जाड टाइपांत घेतला नाहीं असा खुलासा त्यांनीं केला. तो ऐकून मी मनांत वराच ओशाळा झालों.

(४) गीतारहस्यावर मी एक टीकात्मक निबंध 'विविधज्ञानविस्तारा'त लिहिला होता व त्याला त्याच ठिकाणीं रहस्यकारानीं उत्तरहि दिलें होतें, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. तेव्हां ओघानें आल्यामुळें आठवणीचा हा भाग पुरा करून घेतों. आचार्यपक्षीय टीकाकारांचा रहस्यकारांशीं जो वादविवाद त्यावेळीं व्याख्यानांतून, वर्तमानपत्रांतून अगर मासिकांतून होत होता त्यांतील एक मुद्दा मला अगोदरपासूनच पटला होता. ब्रह्मज्ञान झाल्यानंतर मनुष्य विधिनिषेधांतीत होतो व तदनंतर त्याच्यावर कसलीहि सक्ति करिता येणार नाहीं. ब्रह्मज्ञान हें अंतिम ध्येय असल्यानें त्यानंतर पुढें आणखी एखादें कर्तव्यकर्म, आणखी कसलाहि "ought" शिल्लक राहू शकणार नाहीं, हा तो मुद्दा होता. या विरुद्ध रहस्यांत अनेक ठिकाणीं विधानें केलीं गेलीं आहेत. उदाहरणार्थ पृष्ठ ३५१–३५३ वर दिलेल्या कोष्टकांत आरंभीच्या ब्रह्मविद्या अथवा आत्मज्ञानाचा अर्थ जर साक्षात्कारी ज्ञान असा करावयाचा असला तर तशा ज्ञान्याला 'स्वधर्मविहित कर्मे केलीं पाहिजेत,' 'निष्काम कर्म सोडू नको' इत्यादि विधिनिषेध करिता येणार नाहींत हें उघड आहे. हे विधिनिषेध भगवंतानींच स्वमुखानें केले आहेत; त्यात रहस्यकारांनीं पदरचें काहीं घातलें नाहीं असें सांगून या अडचणींतून मोकळे होता येणार नाहीं; कारण जेथें शब्दाचा सरळ उत्तानार्थ घेतला असतां स्पष्ट न्यायविरोध घडतो तेथें आपला अर्थ चुकला असेंच मानिलें पाहिजे, असा मीमांसाशास्त्राचा नियम आहे. रहस्यावरील माझ्या निबंधांत हा मुद्दा मीं स्पष्टपणें प्रतिपादिला होता, व निबंध प्रसिद्धीस देण्यापूर्वी रहस्यकाराकडे अवलोकनार्थ पाठविला होता. त्यावेळीं वरील मुद्दयावर उत्तर करितांना 'ज्ञानी विधिनिषेधातीत असल्याचें आपणास कबूल आहे व आपण तसें रहस्यात स्पष्ट म्हटलेंहि आहे' असें २।४ उल्लेख दाखवून लोकमान्यांनीं सिद्ध केलें. त्यावेळीं पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाशीं परिचित असलेल्या इसमास पटेल असा कँटचा Metaphysic of Morals मधील एक उतारा (रहस्य पृष्ठ ३७०–७१, टीप) त्यांनीं मला मुद्दाम म्हणून दाखविला. 'मग याशीं विसंगत अशीं विधानें रहस्यात का यावीत' असा प्रश्न केला असता, अशीं विधानें रहस्यात एक तर बुद्धिपुरःसर कोठें केलेलीं नाहींतच व असतील त्यांचा विनियोग ज्ञान्याचें विधिनिषेधातीतत्व ग्रंथकर्त्यास मान्य आहे हें लक्षात ठेऊनच केला पाहिजे. ग्रंथ रोज एक फार्म अशा घाईनें छापला जात आहे तेव्हां जरूर तेथें वाचकानीं आपलें 'जजमेन्ट सस्पेण्ड' केलें पाहिजे,

एकदम शेरा मारण्याची घाई करून चालणार नाहीं' असा त्यानीं मला इशारा दिला. व तो पटल्यामुळें प्रथम लिहिलेल्या निबंधात ठिकठिकाणीं मला योग्य तो फेरफार करावा लागला. तथापि न्यायविरोधाचा मुद्दा थोडासा आगलट येण्याची जाणीव रहस्यकारासच वाटली असावी व म्हणूनच इतर कोटिक्रमाच्या नादीं न लागता शेवटीं 'लिङ्ग'च्या व 'कृत्या'च्या पाणिनिप्रक्रियेप्रमाणें होणाऱ्या निरनिराळ्या समवनीय अर्थाचा मुद्दा त्यानीं माझ्या निबंधास प्रत्युत्तर करिताना प्रामुख्यानें पुढें आणिला. मला वाटतें, हा सोइस्कर मुद्दा प्रथम प. वा. कृष्णाजी गोविंद ओकशास्त्री यानीं सुचविला. 'चित्रमयजगत' मध्येंहि या विषयावर एक लेख आला होता, व 'निष्काम कर्में करावींत' या विधानातील विध्यर्थाचा अभिप्रेत अर्थ 'विधि' नसून 'स्वाभिप्राय निवेदन' आहे, व अशा अर्थीच रहस्यात जागोजागीं ज्ञानसंबंधानें केलेला 'लिङ्गा'चा व 'कृत्या'चा उपयोग समजला पाहिजे असें म्हणण्यानें एक तर न्यायविरोधाच्या कचाटींतून मोकळें होता येतें व भयात केलेलीं विधानें परत घेण्याचा प्रसंग टळतो. अशी दुहेरी सोय या कोटिक्रमात होती तें कसेंहि असले तरी माझ्या निबंधास दिलेल्या प्रत्युत्तरानें तेवढ्या मुद्द्यापुरती तरी आचार्यपक्षीय टीकाकार व रहस्यकार याच्यामधील विरोधाची तीव्रता बरीच कमी झाली.

याशिवाय आणखी दोन तीन मुद्दे मी माझ्या निबंधात पुढें आणिले होते; पण त्याचें योग्य समाधान रहस्यकारानीं आपल्या प्रत्युत्तरात केलें नाहीं. 'स्वभावो ऽध्यात्ममुच्यते' या श्लोकाचा जो सहज सुचलेला अर्थ मी माझ्या निबंधात जाता जाता नमूद केला होता, त्याचेंच नामनिर्देशपूर्वक रहस्यकारानीं गौरव केल याचें मला थोडेंसें आश्चर्य वाटलें. वॉरन हेस्टिंगसच्या पार्लमेंटरी चौकशीचा निकाल देताना त्यास मोठमोठ्या आरोपातून दोषमुक्त करणें व आयोध्येच्या बेगमपासून एवढी मोठी रक्कम उपटण्याचा आरोप नको होती, थोडी कमी घेणें न्याय्य झालें असतें, या किरकोळ मुद्यावर त्यास गुन्हेगार ठरविणें यासारखाच हा प्रकार होता. या सर्व गोष्टींत कौतुकानें नमूद करण्याजोगी आठवण म्हणजे आगाऊ दोन चार दिवस लोकमान्याकडे निबंध पाठवून देऊन त्याचेविषयीं चर्चा करण्यास ज्यावेळीं मी त्याचेकडे गेलों होतों त्यावेळीं लोकमान्य जेवावयास उठणार होते परंतु मला पाहताच सर्व नित्यकृत्यें बाजूस ठेऊन सुमारें अर्धा पाऊण तास त्यानीं मजबरोबर चर्चेमध्यें घालविला ही होय. कामात व्यापृत असलें म्हणजे त्याना देहधर्माचा सुद्धा विसर पडत असे याचें हें एक प्रत्यंतरच होतें.

कालक्रमानुसार लोकमान्याच्या परिचयाचा दुसरा महत्त्वाचा प्रसंग म्हणजे याच सुमारास स्थापन झालेल्या Sanskrit research नामक त्रैमासिकाकरिता लोकमान्याकडून लिहवून घेतलेला त्याचा सुप्रसिद्ध A missing Sāmkhyakārikā हा निबंध होय. निबंधातील विषय संक्षेपानें रहस्यामध्येंच पृ १६० वरील

एका टिपेंत आला होता. पण विषय महत्त्वाचा असल्यामुळें तो इंग्रजी वाचकांच्या नजरेस पडावा,' व त्यामध्यें नवीन शोध *लागलेल्या माठरवृत्तींतील* पुराव्याचाहि समावेश केला जावा याबद्दल त्रैमासिकाच्या वतीनें मी लोकमान्यांस विनंति केली होती. माठरवृत्तीचें चिनी भाषेंतून फ्रेंच भाषेंत झालेलें भाषांतर मी या प्रसंगीं लोकमान्यांच्या नजरेस आणिलें व निबंधाचा पहिला खर्डा मला दाखवून त्यावर थोडी चर्चा झाल्यावर मगच लोकमान्यांनीं तो निबंध पूर्ण करून प्रसिद्धी-करितां माझ्या स्वाधीन केला. प्रस्तुत निबंधासंबंधीं १।२ गोष्टी मला येथें नमूद कराव्याशा वाटतात. निबंधाचा विषय व त्यांतील मुख्य मुद्दे गुरुवर्य डॉ.भांडारकर यांना मी एकदां तोंडी सांगितले असतां, गौडपादभाष्यांतील टीका मजकडून *वाचवून घेऊन, त्यावरून रा. टिळकांनीं काढिलेला निष्कर्ष योग्य आहे असा* डॉक्टरसाहेबांनीं आपला अभिप्राय मजजवळ स्पष्टपणें नमूद केला. व ही गोष्ट लोकमान्यांस कळवितां त्यांसहि डॉ॰ भांडारकरांची संमति मिळाल्याबद्दल संतोष झालासें दिसलें. दुसरी सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे प्रो. टाकाकुसूंच्या फ्रेंच भाषांतराचा लोकमान्यांनीं आपल्या निबंधांत केलेला उपयोग ही होय. लोक-मान्यांस फ्रेंच शब्दांचा उच्चार बिनचुक करितां येत असावा; पण त्यांना फ्रेंच भाषा मुळींच अवगत नव्हती. ही गोष्ट एका लहानशा फ्रेंच वाक्याचा एक सर्वाशीं अशक्य अर्थ त्यांनीं सुचवीपर्यंत माझ्या ध्यानींमनींहि आली नाहीं. पुढें *लगेच त्या वाक्याचा योग्य अर्थ* कळतांच आपण अदमासानें दुसरा अर्थ केला, ती आपली चूक झाली हें लोकमान्यांनीं प्रांजलपणें कबूल केलें. असो.

गुरुवर्य डॉ॰ भांडारकर यांच्या नांवानें एक रिसर्च इन्स्टिटयूट पुणें येथें *स्थापण्याचा उपक्रम आम्हीं केला, त्यावेळीं लोकमान्यांचा आगाऊ सल्ला* आम्ही घेण्यास विसरलों नाहीं. सरकाराकडून सदर संस्थेस पैशाचा व विशेषतः हस्त-लिखित ग्रंथसंग्रहाचा फायदा मिळावयाचा असल्यामुळें सहरहु संस्थेच्या व्यवस्थेंत सरकारचा अंश जेवढा घेण्याचें आम्हीं ठरविलें होतें तेवढा सरकारास देण्यास लोकमान्यांनीं आपली पूर्ण संमति दर्शविली. सरकारच्या मदतीनें कां होईना जर एकादें चांगलें कार्य घडून येत आहे तर केवळ त्यासाठीं सरकारची मदत घ्यावी लागणार त्यापेक्षां काम न झालें तरी पुरवलें, अशा प्रकारची प्रवृत्ति लोकमान्यांनीं केव्हांहि दाखविली नाहीं. होऊं घातलेल्या संस्थेसंबंधानें अनुकूल लेख केसरींत येऊं देणें कदाचित् संस्थेस विघातक होईल म्हणून प्रथम त्यांनीं संस्थेसंबंधानें मौन व्रतच स्वीकारलें होतें. तरी सुद्धां आम्ही विनंति करतांच संस्थेस ५०० रुपये देण्याचें व आणखी आग्रह केल्यावरून ५०० चे १००० रुपये करण्याचें लोकमान्यांनीं आम्हांस आनंदानें अभिवचन दिलें व तें पुरेंहि केलें. संस्थेचा पहला दिवाणखाना पुरा होतांच संस्थेस भेट देण्याकरितां त्यांना आम्हीं पाचारण केलें व संस्थेच्या दिवाणखान्यांत त्यांस बसवून ५० वा॰ डॉ॰ गुणे यांचे हस्तें त्यांस पुष्पहार अर्पण

केला. त्यावेळीं झालेल्या भाषणातील २।३ मुद्दे येथें नमूद करण्यासारखे आहेत भांडारकर इन्स्टिट्यूटचे पिछाडीस एक टेंकडी असून तीवर मोठें पठार आहे. सध्या ग्रंथाध्यास ती टेंकडीच पसत करावयास पाहिजे होती असें आपलें मत सागून लोकमान्य म्हणाले, " फर्ग्युसन कॉलेजच्या इमारतीहि वरती टेकडीवरच बाधाव्या असें आपलें मत होतें, पण त्यावेळीं तें कोणींहि ऐकलें नाहीं. टेंकडीवर असल्यानें सभोंवारच्या जगातील पसाऱ्यापेक्षा आपण अधिक उच्च आहोंत अशी भावना क्षणोक्षणीं जागृत होते. भूमि व स्वर्ग यामधील अतर तितकें तोडलें जातें, व उंचे वातावरणातील शुद्ध हवा सेवावयास सापडते. आम्हाला सिंहगडावर गेल्यानें कामास अधिक स्फूर्ति येते, यातील रहस्यहि हेंच होय. आपण सृष्टीच्या वर आहोंत अशी भावना तेथें पदोपदीं जागृत होते." आम्हीं लोकमान्यास पुष्पहार अर्पण केला त्यास उद्देशून ते म्हणाले, " पुष्पहार तुमचेकडून मिळ-ण्याची मीं अपेक्षा केली नव्हती. पुष्पहाराचे प्रसग इतरत्र पुष्कळ येऊ शकतात." सस्थेस लाभलेल्या जागेसबधाने ते म्हणाले, " ही जागा तुम्हास सोईस्कर अशी आहे. ती सर्व माझ्या पूर्ण परिचयाची आहे, कारण या बाजूला मी काहीं दिवस येऊन राहिलों होतों. एका वेळीं दिवसाढवळ्या खूनदरवड्याची ही जागा होती, पण आता तुम्ही तिचें रूप पालटून टाकले आहे. आम्हीं येथें झोंपडींत रहात होतों, तेव्हा पुष्कळाना दरवडेखोराकडून उपद्रव पोंचला होता, पण आमच्या झोंपडीस मात्र त्यानीं केव्हाहि उपसर्ग दिला नाहीं."

सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यास ८० वर्षे पूर्ण झालीं, त्या प्रसगीं जो एक निबधसग्रह त्यास अर्पण केला गेला, त्यामध्यें लो. टिळकानीं एक निबध लिहावा अशी त्यास विनति केली होती व ती त्यानीं मोठ्या आनदानें कबूल केली. निबधास दोन विषय त्यानीं सुचविले होते. त्यापैकीं Chaldean and Indian Vedas हा विषय लोकमान्याच्या आजपर्यंतच्या वेदविषयक सशोधनास धरून असल्याने व तद्वारा काहीं अपूर्व सिद्धात प्रथमच जगापुढें येतील असा विश्वास वाटल्यानें आम्हीं पसत केला. प्रस्तुत विषयासबधाचीं टाचणें एका जीर्ण वहींत काहीं शाईन व काहीं पेनसिलीनें लिहिलीं होतीं, तीं काढून दाखवून त्यापैकीं काहीं मुद्दे त्यानीं आम्हास तोडानेंच सागितले, व ते निदान मला तरी नवीन वाटले. निबधात नमूद असलेल्या मुद्द्याशिवाय १।२ त्यावेळीं लोकमान्यानीं मला सागितले होते, पण निश्चित पुराव्याच्या अभावीं त्या केवळ कल्पनाच समजल्या जातील म्हणून त्याचा उपयोग त्यानीं निबधात केला नाहीं ते मुद्दे येथें नमूद करण्यास आता हरकत नाहीं. वैदिक धर्मातील विष्णु व लक्ष्मी याचा सबध पतिपत्नीप्रमाणे हल्लीं मानलेला असला तरी, खाल्डियन दैवत मर्दुक व आर्यन दैवत विष्णु याचें मूलतः साम्य असून, जेव्हा वैदिक धर्मात विष्णु व मर्दुक या उभयताचा समावेश करणें इष्ट वाटलें तेव्हा मर्दुक यास विष्णूची बायको

बनविण्यांत आलें असावें. वास्तविक लक्ष्मी ही स्वतंत्र देवता केव्हांहि नसावी असें लोकमान्यांचें मत झालें होतें. त्याचप्रमाणें 'शिखर' या संस्कृत शब्दाचा संबंध Zigurat या समानार्थक ॲसीरियन शब्दाशीं असावा व देवपूजनाकरितां उच्च देवालयें बांधण्याची कल्पना खाल्डियन धर्मांतून आर्यन धर्मांत शिरली असावी अशी एक दुसरी कल्पना लोकमान्यांनीं त्यावेळीं पुढें मांडली होती. पंजाबांत हल्लीं जे नवीन इमारतींचे अवशेष सांपडूं लागले आहेत त्यावरून या दुसऱ्या कल्पनेंत तथ्य असण्याचा संभव दिसतो.

लोकमान्यांची ' खाल्डियन वेदा 'ची कल्पना आधारास घेऊन व त्या दृष्टीनें अथर्व वेदासंबंधीं प्रचलित मतें आणि वेद आणि अवेस्त यांमधील साम्य व विरोध यांचा एक नवीन दृष्टीनें विचार करून मी यानंतर कांहीं दिवसांनीं Devas and Asuras या विषयावर एक निबंध पुणें येथील Literary and Philosophical Association समोर वाचिला. त्यावेळीं गुरु० डॉ० भांडारकर यांची अध्यक्षस्थानीं योजना केली होती. डॉ० भांडारकरांनीं अध्यक्ष या नात्यानें या समयीं मुद्दाम लिहून आणलेला Asuras हा निबंध वाचला. हा निबंध पुढें प्रसिद्धहि झालेला आहे. डॉ० भांडारकरांच्या निबंधांतील व माझ्या निबंधांतील विचारसरणी अनेक ठिकाणीं अनपेक्षपणें जुळून आली याबद्दल अध्यक्षांनीं संतोष प्रकट केला होता. माझ्या वरील निबंधाचा विषय लोकमान्यांपुढें मांडण्याचा प्रसंग पुढें कांहीं दिवसांनीं अकल्पितपणें मला लाभला. एके दिवशीं सकाळीं पुण्याहून मुंबईस जाण्यास निघालों असतांना मी गाडींत बसल्यानंतर थोड्या वेळानें मी बसलों होतों त्याच सेकंडक्लासचे डब्यांत लोकमान्यहि बसावयास आले. डब्यामध्यें आम्हांशिवाय दुसरे ४।५ च उतारू बसले होते, व लोकमान्य या डब्यांत आहेत ही बातमी आगगाडींतील उतारूवर्गांत पसरल्यावर त्यांचें दुरून दर्शन घेण्याकरितां मधून मधून २।४ इसम येत व पांच मिनिटें थांबून जात. याशिवाय आम्हां उभयतांमधील संभाषणांत त्यावेळीं दुसरा कसलाहि व्यत्यय आला नाहीं. माझ्या निबंधांतील मुद्दे शांतपणें ऐकून घेतल्यानंतर लोकमान्य म्हणाले, " तुमच्या कल्पनेंत बरेंच तथ्य असावेंसें वाटतें; पण अवेस्ता व इष्टकालेख (Cuneiform inscription यांचा स्वतः साक्षात् अभ्यास केल्या-शिवाय तुमचे विचार अगोदर प्रसिद्ध करूं नका. वास्तविक तुमच्या सारख्या एखाद्या संस्कृतज्ञानें या वाङ्मयाचा पद्धतशीर अभ्यास केल्यास, पुष्कळ नवीन शोध लागण्याचा संभव आहे. मला स्वतःला लोकांनीं केलेल्या भाषांतरावरच सर्वस्वीं अवलंबून रहावें लागल्यानें पुष्कळ ठिकाणीं माझें मांडणें मला तितक्या जोरानें मांडतां आलें नाहीं." पुढें विलायतेंत असतांना लोकमान्यांनीं तेथील प्रसिद्ध ॲसीरियालॉजिस्ट प्रो० *Pinches* यांजकडे आपल्या *Chaldean and* Indian Vedas या निबंधाची प्रत पाठवून देऊन त्यांची ततसंबंधीं मुलाखत

घेतली. तिची हकीगत जी त्यांनीं इकडे कळविली त्यावरून असें समजतें कीं, प्रोफेसर मजकुराना निबंधातील मुद्दे विचारणीय वाटले, पण एखाद्या ॲसीरिया लॉजिस्टकडून कधींहि घडून आल्या नसत्या अशा ११२ चुका त्या निबंधात राहून गेल्यानें निबंधाची योग्यता प्रसंगविशेषीं कमी होण्याचा संभव आहे, असें त्याचें म्हणणें पडलें. ही हकीगत मला मुद्दाम कळविण्यासाठीं लोकमान्यांनीं पत्रद्वारा रवाना केली. त्याचा संबंधहि कदाचित् वरील समापणास्त्व अनुलक्षून असेल.

आगगाडींत घडून आलेल्या या मुलाखतींतील २।४ आठवणी मुद्दाम नमूद करण्यासारख्या आहेत. दिवस थडीचे असून सूर्योदयकालीन गार वारा अगास झोंबत होता. लोकमान्य ज्या बाकावर बसले होते तेथील खिडकी उघडीच होती, व आत येणारा सोसाट्याचा वारा लोकमान्य उघड्या डोक्यानें बसले असल्यानें त्याना चांगलाच झोंबला असावा असें मला वाटलें. निदान मला तरी तो तसा झोंबला, व लोकमान्य खिडकी आतां बंद करतील, मग बंद करतील अशी मी आतुरतेनें वाट पाहिली. पण लोकमान्य खिडकीवाटे महाराष्ट्रभूचें दर्शन घेण्यात व मनन करण्यात गढून गेले असावेतसें वाटलें कारण आत येणाऱ्या वाऱ्याची त्यांनीं मुळींच पर्वा केली नाहीं, व खिडकी शेवटपर्यंत बंदहि केली नाहीं. ज्या करारी पुरुषानें उभ्या आयुष्यात अनेक तऱ्हेचे कठीण व आणीबाणीचे प्रसंग निर्धावलेल्या धैर्यानें सहन केले त्याला य कश्चित् वारा तो कसला उपद्रव करणार?

आगगाडींत ३।४ तास एकत्र सहवास लाभल्यानें मला लोकमान्यांना अनेक प्रश्न विचारून त्याचा खुलासा करून घेता आला त्यावेळीं विलायतेंतील लेबर पार्टीची सहानुभूति मिळवून तद्द्वारा हिंदुस्थानच्या राजकीय आकांक्षा पूर्ण करवून घेण्याचा प्रयत्न ऐन जोरात होता अशा वेळीं सुद्धा विलायतेंतील मजूरवर्गाच्या मदतीवर मी सर्वस्वीं अवलंबून नाहीं जोंपावेतों एखाद्या पार्टीचा आपणास अनुकूल उपयोग करून घेता येतो तोंपावेतों त्याचा उपयोग करून घ्यावयाचा, पण अखेर मिळावयाचें तें स्वत च्या जोरावरच मिळत असतें असें त्यांनीं स्पष्ट बोलून दाखविलें. यावरून लोकमान्यांची दृष्टि चालू क्षणाच्या पुढें नेहमीं धाव घेणारी होती हें मला स्पष्ट समजून आलें. त्यावेळीं प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखातून वा व्याख्यानातून लेबरपार्टीविषयीं अशा प्रकारचा भावी संधुक अविश्वाससुद्धा उघडपणें कोणीं प्रकट केल्याचें मला माहीत नव्हतें. याच अनुरोधानें, 'बदललेल्या परिस्थिती प्रमाणें तोंडपालट करून झुज देण्यास उभा राहण्याचें ज्याच्या अंगीं कसब नाहीं त्याला लोकाचें नेतृपद फार वेळ सभाळता येणार नाहीं' अशा अर्थाचें एक विधान करून त्याच्या समर्थनार्थ दक्षिण महाराष्ट्रातील एके ठिकाणीं आपल्या सन्मानार्थ मरविल्या जाणाऱ्या जाहीरसभेला आपण हातोहात पानसुपारीच्या समारभाचें रूप कसें देवविलें त्याची हकीगत लोकमान्यांनीं मला सांगितली, व

ती पुष्कळाच्या परिचयाचीहि असेल पुढें हिंदुस्तानातील नेटिव्ह खिश्चियन लोकाचा प्रश्न निघाला असता, ' जोंपावेतों हे लोक ख्राइस्टला हिंदूच्या इतर देवाप्रमाणें परमेश्वराचा एक अवतार म्हणून मानावयास तयार होणार नाहींत, व आपला देव आपला पंथ हाच जगातील एकुलता एक खरा धर्म व इतर सर्व धर्म थोताड आहे ही भावना सोडणार नाहींत, तोंपावेतों हा समाज आम्हाशीं फटवून वागणार व आमच्या आमच्यात तटे उपस्थित करून आमच्या हितशत्रूच्या गळीं उतरणार' असें लोकमान्यानीं स्पष्ट भाकीत बोलून दाखविलें हिंदुस्थानच्या भवितव्यतेसबधानें बोलणें निघालें असता लोकमान्यानीं मलाच उलट "तरुण पिढीशीं तुमचाच विशेष निकट सबध आहे, तेव्हा तुम्हाला स्वत ला या सबधात काय वाटतें ?" असा प्रश्न विचारला मीं उत्तर दिलें कीं, "निदान मला तरी हल्लीच्या तरुण पिढीसबधानें आशा वाटते आपल्या सद्य स्थितीबद्दलची त्याची जाणीव वाढत आहे व आपण काहीं तरी स्वार्थत्यागपूर्वक देशकार्य करावें असें बऱ्याच जणास मन पूर्वक वाटत असतें अर्थात् आपल्यापुढें सोडवावयाचे प्रश्न किती निकट आहेत याची खरी कल्पना पुष्कळास नसल्यामुळें व बहुतेकजण काहीं तरी तुरुतदान करून मोठें पुण्य व मोठें नाव मिळविण्यास हपापलेले असल्यामुळें त्याच्या सबधानें ' गर्जेल तें पडेल काय ' ही म्हण जरी खरी होणारी असली तरी चार वर्षांच्या कॉलेजच्या पिढींत निदान २।३ तरी तरुण मला बहुधा असे आढळतात कीं, त्याच्या भावी कर्तबगारीबद्दल-मग तीं कोणत्या का क्षेत्रात असेना-मला मोठी उमेद वाटते " लोकमान्यानीं उत्तर केलें, " तुम्हास भावी पिढीबद्दल एवढी आशा वाटते हा समाधानाची गोष्ट आहे मी स्वत' आशावादी नसून प्रयत्नवादी आहें भोंवतालची परिस्थिति कितीहि बिकट असली तरी आपल्या हातून होईल तें व आपणास पचेल त काहींना काहीं तरी आपण नहमीं करीत असावें मग त्याचा परिणाम केवढा का क्षुद्र होईना मी राजकारणात शिरलों त्या वेळची परिस्थिति व आजची परिस्थिति यात पुष्कळच फरक पडला आहे पण एवढा फरक एवढ्या अवधींत घडवून आणू असें त्यावेळीं आमच्या पैकीं एकाच्याहि स्वप्नीं आलें नसतें, व या घडून आलेल्या फरकाबद्दलचें श्रेयहि पण त्यापैकीं कोणा एकाच्याच पदरात बाधणें हेंहि न्यायाचें होणार नाहीं आपण मिळविलें हें अत्यल्प आहे आपणास केवढा तरी पल्ला अद्याप गाठावयाचा आहे पण पुढील कार्याच्या प्रचडतेमुळें धीर खचून देणें व निराशनें काहींहि न करणें यानें आपलें काय हित साधणार ? गीतेंतील कर्मयोगाचें, भगवताचें अधिष्ठान असलेल्या कर्मयोगाचें, खरें कार्य तें याच प्रसगीं दिसून येणार " वरील अवतरण-विन्हातर्गत शब्दच लोकमान्यानीं या समयीं वापरले असतील अशी ग्वाही इतक्या अवधीनंतर देणें अशक्य असलें तरी त्याच्या म्हणण्याचा एकदर भावार्थ वरील प्रकारचा नि'सशय होता, व त्यावरून लोकमान्याचें राजकारण-

उतावळें व तडकाफडकीचें नसून तें अत्यंत खोल व भावनाप्रधान होतें हें मला प्रथमच स्पष्टपणें दिसून आलें.

आणखी एका प्रसंगीं लोकमान्यांच्या Arctic Home theory संबंधानें बोलणें निघालें असतां 'सदर ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढण्याची माझी फार इच्छा आहे. पण तत्पूर्वी Scandinavian mythology वरील कांहीं अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांचा अभ्यास केला पाहिजे' असें सांगून तशा १।२ पुस्तकांचीं नांवेंहि त्यांनीं सुचविलीं. "सिंहगडास तुम्ही १ महिना आल्यास या विषयाची चर्चा करून काय काय फरक दुसऱ्या आवृत्तीकरितां करावे लागतील ते आपण ठरवूं," असें म्हणून मला लोकमान्यांनीं पुढील उन्हाळ्याच्या सुट्टींत सिंहगडास येऊन राहण्यास बोलाविलें. परंतु एवढी मोठी कामगिरी मला देऊं करून लोकमान्य जरी माझा गौरव करूं इच्छित होते तरी माझ्या तद्विषयक अपात्रतेची मला अंतरगीं जाणीव असल्यामुळें त्या प्रसगीं तरी त्या निमंत्रणाचा मला स्वीकार करतां आला नाहीं, व पुढें ही गोष्ट एकदां मागें पडली ती कायमचीच पडली. वेदांचा आरंभकाळ हजारों वर्षें मागें नेला तरी तो काल व त्यानंतर ज्या काला-संबंधानें आपणास थोडी तरी निश्चित माहिती देतां येते तो काल यांच्या मधील २।३ हजार वर्षांच्या दीर्घ अवधींत काय होत होतें यावद्दल जोंपावेतों आपणास अंधुक कल्पनाहि करून देणें शक्य होत नाहीं तोंपावेतों एवढ्या मोठ्या कालाची खैरात वाटण्यास कोणींहि चिकित्सक विद्वान् तयार होणार नाहीं. व म्हणूनच Arctic Home च्या दुसऱ्या आवृत्तींत वैदिक व वेदपाश्चात्‌कालीन वाङ्मयाचा संगतवार इतिहास देणें जरूर आहे असें मी सुचविलें होतें, व त्यास लोकमान्यांनीं रुकारहि दिला होता; पण या सर्व गोष्टी आतां केवळ 'झाल्या असत्या' या सदरांतच नमूद करावयाच्या आहेत.

वरील सदरांतच समाविष्ट करावयाची दुसरी एक गोष्ट म्हणजे वेदाग ज्योतिषावर तयार केलेला लोकमान्यांचा सुप्रसिद्ध निबंध ही होय. सदरहु निबंधाची लेखी प्रत जवळ जवळ तयार होती. पण एक दोन श्लोकांचा अर्थ लावतांना पाठ बदल करणें जरूर वाटत असल्यामुळें लोकमान्य थोडे साशंक होते. कांहीं जुन्या वेदांग ज्योतिषाच्या पोथ्यांचे पाठ तुलना करून तरी पहावे असें ठरवून सदर ग्रथाच्या १०।१२ पोथ्यांचें Collation प्रथम लोकमान्यांनीं करवून घेतलें. पण त्याने सर्व काम भागेना. तयार असलेला निबंध नुसता प्रसिद्ध करण्याचे ऐवजीं लोकमान्यांनीं वेदांग ज्योतिषाची भाषांतर व टिपणी देऊन एक आवृत्तीच काढावी असें मी सुचविलें, व ही आवृत्ति भांडारकर इन्स्टिटयूटमार्फत प्रसिद्ध करण्यासहि लोकमान्यांनीं आपली संमति दिली. तयार असलेली साधनसामग्री एकदां तपासून व्यवस्थितपणें मांडण्यास लोकमान्यांस ४।८ दिवसांची फुरसत मिळावयास पाहिजे होती; पण शेवटच्या दिवसांमध्यें त्यांचेमागें कामाचा एवढा

लकडा लागून राहिला होता कीं, वरील महत्त्वाच्या कामासाठींहि त्याना जरूर तो अवधि मिळाला नाहीं, व वेदकालावर नवीन प्रकाश ज्या ग्रथाच्या योगानें नि सशय पडला असता असा हा ग्रथहि अप्रसिद्ध स्थितींतच शेवटपर्यंत राहिला

छापण्याच्या कलेंत दिवसानुदिवस घडून येत असणाऱ्या सुधारणासबधानें बोलणें निघालें असता लोकमान्य म्हणाले, " अहो, अशा या सुधारणा व्हावया च्याच–झाल्याच पाहिजेत पण आजचें काम उद्या होणाऱ्या सुधारणेसाठीं खोळ बून तसेंच ठेवता येणार आहे ? आम्हीं छापखाना प्रथम माडिला तेव्हा एडिटरची साधनसामग्री म्हणजे बसावयास घातलेली सतरजी व लिहावयास कागद ठेवण्या करिता बिछान्याची केलेली वळकटी, एक बरूची लेखणी व एक पैशाची चिनी मातीची दऊत !"

लोकमान्याशीं बोलताना मराठी वाक्यात मध्येंच इग्रजी शब्द येऊ नयेत याबद्दल मी दक्षता ठेवीत असतानाहि तसे शब्द प्रसगविशेषीं येत त्याबद्दल मीं दिलगिरी दाखविली असताना लोकमान्य म्हणाले, " हा परिस्थितीचा दोष आहे जर एखादा इग्रजी शब्द इग्रजी स्वरूपातच आरभापासून आपणास परि चयाचा असेल–उदाहरणार्थ, स्टेशन–तर त्याबद्दल दुसरा शब्द सुचणार कसा ! असे शब्द आम्ही केसरींत जसेच्या तसेच घेतों, पण दुसरे काहीं शब्द–उदाहर णार्थ, सनदशीर, नोकरशाही, वगैरे–आम्हीं वेळींच तयार करून त्याचा प्रचार करवितों केसरीनें असे ५०।६० वर शब्द प्रचारात आणलेले आहेत तथापि प्रयत्न केल्यास घेडगुजरी भाषा आपणास अजीबात टाळता येईल निदान तिचें केव्हा केव्हां दृष्टोत्पत्तीस येणारें हास्यास्पद स्वरूप तरी टाळता यावें "

प्रचलित राजकारणातील एका बाबीची चर्चा चालली असताना त्या विष याचा मी विशेष अभ्यास करीत नाहीं असें लोकमान्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्यावर ते म्हणाले, " तुम्ही सरळ एकाच मार्गानें जाता हें काहीं वाईट नाहीं आम्हाला स्वत ला राजकारणापेक्षा शाळेंत शिकविणेंच जास्त आवडत असे पण परिस्थि तीच्या ओघामुळें आम्हास राजकारण पत्करावें लागलें त्यातून स्वत स मोकळें करून घेण्याची आमची धडपड चालूच असते पण यश मिळत नाहीं शेवटीं सरकारच कृपा करून आमच्या मदतीस येतें व आम्हास येरवड्यात अथवा ब्रह्म देशात नेऊन ठेवितें, आणि तेव्हा काठें आम्हास अध्ययनास मुबलक वेळ मिळतो !"

बगाल्यातील एक आर्यसमाजिष्ट शास्त्री श्रीउमेशचद्र विद्यारत्न पुण्यास आले होते व लोकमान्याच्याच घरीं उतरले होते त्याच्या मनातून पुण्यातील शास्त्री मडळीपुढें सस्कृतात एक व्याख्यान द्यावयाचें आलें पुण्यास त्यावेळीं 'सस्कृत वाग्व्यवहारवर्धिनी' नामक सभा होती तिच्या विद्यमानें बाबू महाशयाचें व्याख्यान ठरलें पण विद्यारत्नाच्या मताची लोकमान्यास अगोदरच माहिती असल्यानें सभेंत कदाचित् अतिप्रसग होईल अशी त्यास भीति वाटली, व म्हणून

सदर व्याख्यानप्रसंगीं मुद्दाम हजर राहण्याविषयीं लोकमान्यांनीं मला निरोप पाठविला. व्याख्यानाचा रागरंग पहातां लोकमान्यांची भीति निराधार नव्हती, अशी माझी खात्री झाली. सदस्यांच्या चाणाक्षपणामुळें व सहनशीलतेमुळें सभा निर्विघ्न पार पडली हें समजताच लोकमान्यास समाधान झालेसें दिसलें. सदर शास्त्र्यांनीं आपल्या एका पुस्तकांत लोकमान्यांच्या Arctic Home Theory विरुद्ध बरेंच लिहिलें होतें, व तसाच प्रकार दुसऱ्या एका छोटेखानी इंग्रजी पुस्तकांत एका हिंदी विद्यार्थ्यानें केला होता, पण अशा वाह्यात चर्चेकडे लोकमान्य कधींहि सहसा लक्ष देत नसत. A missing Sāmkhyakārika या निबंधाबद्दल सुद्धां अशीच एक गोष्ट घडून आली. एका टीकाकारानें पदरचे एक दोन शब्द घालून व शब्दांचा क्रम बदलून लोकमान्यांनीं तयार केली होती त्यापेक्षां जास्त सरस आर्या करून त्यांचेकडे अभिप्रायार्थ पाठवून दिली होती, पण येथें अर्थात् कारिकेच्या सरसनिरसतेचा प्रश्न नसून गौडपादटीकेंतील प्रतीकावरून कोणती आर्या जुळविता येते हा मुख्य प्रश्न होता. लोकमान्यांनीं वरील टीकाकारास उत्तर पाठविलें नाहीं हें सांगावयास नकोच.

मंडालेच्या तुरुंगांत वाचण्याकरितां नेलेलीं पुस्तकें गायकवाडवाड्यांत एका स्वतंत्र कपाटांतच व अलगच ठेवलीं होतीं. लोकमान्यांचा ग्रंथसंग्रह पाहण्याची इच्छा दर्शविल्यावरून एक दिवस लोकमान्यांनीं स्वतः उठून सर्व ग्रंथसंग्रह आम्हास दाखविला, व त्यानंतरहि त्यांच्या ग्रंथसंग्रहापैकीं एकादें पुस्तक मी मागितल्यास स्वतः उठून तें पुस्तक असेल तेथून आणून हातांत देत दुसऱ्या कोणास सांगून असलीं कामें करवून घेण्यास ते सहसा नाखूष असत. या त्यांच्या सवयीसंबधानें बोलणें निघालें असतां लोकमान्य म्हणाले, " एक तर अमुक एक पुस्तक अमुक ठिकाणचें असें दुसऱ्यास नीट समजावून सांगण्याचा त्रास, शिवाय सांगितलेली गोष्ट नीट ध्यानांत न आल्यानें हटकून घडून येणारी चूक, व योग्य तें बूक हातीं आणून दिलें तरी तें शोधीत असतां इतर पुस्तकांची उलटापालट झाली किंवा कसें याबद्दलची अनिश्चितता. त्यापेक्षां स्वतःच झटकन उठून काम केलेलें काय वाईट ? "

एखादा गृहस्थ आपणास भेटावयास आला असतां यास अगत्यानें परतभेट देण्याची चाल जशी युरोपांत तशी आपल्याकडेहि आहे. मी लोकमान्यांच्या दर्शनास गायकवाडवाड्यांत गेल्यानंतर अशा परतभेटीचा एक प्रसंग अनायासें साधून आला व तो लोकमान्यांनीं दवडिला नाहीं, ही विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट मला वाटली शनवार पेठेंत एका चाळींत त्यावेळीं लोकमान्यांचे कोणी ना. उपासनी रहात होते व मीहि त्याच चाळींत भाड्यानें रहात होतों. उपासनी यांच्याशीं करावयाचें तें काम झाल्यावर लोकमान्य दोन मिनिटें मुद्दाम माझ्या बिऱ्हाडीं आले व त्यावेळीं विशेष बोलणेंचालणें जरी झालें नाहीं तरी अशा रीतीनें

मजवर अनुग्रह करण्याची लोकमान्यांस इच्छा झाली याचेंच मला विशेष कौतुक वाटलें.

याशिवाय लोकमान्यांच्या भेटीचे आणखी २१४ प्रसंग मला आठवतात, पण त्यांची नुसती जंत्री देणें हा 'आठवणी' प्रसिद्ध करण्याचा मुख्य उद्देश केव्हांहि असूं शकत नाहीं. आठवणीमध्यें ज्याची आठवण द्यावयाची त्याच्या स्वभावाचें एकादें विशेष अंग दिसून आलें पाहिजे तरच स्वतःस महत्त्व देण्याचा आरोप स्वीकारूनहि ती प्रसिद्ध केल्याचा उपयोग. शेवटीं या आठवणींना पुनः उजाळा देण्याचें मांग पाडून तेवढा वेळ लोकमान्यांच्या पुण्यस्मरणांत घालविण्याची संधि दिल्याबद्दल आठवणीकारांचे मनापासून आभार मानून येथेंच हात आटोपता घ्यावा हें बरें.

सौ. मथूबाई साने.

(लोकमान्यांची कनिष्ठ कन्या, यांना माहेरीं 'आक्का' म्हणतात. डॉ. श्रीरंग मोरेश्वर साने, पी. एच्. डी. (बर्लिन) प्रोफेसर सायन्स कॉलेज लखनौ, यांच्या पत्नी)

(१) दादांचा बहुतेक वेळ राजकारणांत जात असे त्यामुळें संसारी माणसाप्रमा घरांतील मंडळींशीं बोलण्यास त्यांना वेळच नसे. परंतु तसा वेळ सांपडे तेव्ह त्यांच्या प्रेमळ व विनोदी स्वभावाचा अनुभव आम्हा मुलींना येत असे. स्त्री शिक्षण हें त्यांचें कार्यक्षेत्र नव्हतें म्हणून किंवा राजकाणाइतकें महत्त्व ते ह्या विषयास देत नव्हते म्हणून त्यांनीं ह्या बाबतींत सरळ सोपा म्हणजे-प्राथमिक शिक्षण देऊन मुलींचीं लग्नें करून देणें हा-मार्ग पत्करिला होता. परंतु 'बायकांची बुद्धि चुलीपुरती' अशा प्रकारची स्त्रियांच्याबद्दल अनुदारपणाची त्यांची वृत्ति नसल्यामुळें आमच्याशीं निरनिराळ्या विषयांवर बोलून पुष्कळ गोष्टी ते आम्हाला समजून सांगत. आणि अशा तऱ्हेनें आम्हाला ज्ञान मिळविण्यास उत्तेजन देत. ते ज्या राजकीय चळवळी करीत त्याबद्दलहि ते बोलतां बोलतां माहिती सांगत. महाभारत, मनुस्मृति वगैरे जुन्या वाङ्मयांतील गोष्टीच ते फार सांगत. हें सर्व सांगतांना त्या त्या गोष्टींशीं त्यांचें इतकें तादात्म्य होई कीं, ऐकणाऱ्याच्या मनावर त्याचा ठसा कायमचा उमटे. स्त्रियांचीं कर्तव्यें सांगतांना ते नेहमीं मनुस्मृतींतील 'उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनं' ह्या श्लोकाचा उल्लेख करीत. परंतु

हीं कर्तव्यें सोडून किंवा करून पुरुषांच्या समजल्या जाणाऱ्या कार्यक्षेत्रांत ज्यांनीं कांहीं कर्तबगारी करून दाखविली आहे अशा स्त्रियांबद्दल ते आदरानेंच बोलत.

(२) राजकीय गोष्टींबद्दल नेहेमीं वाचन, लेखन व विचार चालू असल्यामुळें विनोदांतहि त्याचेंच प्रतिबिंब दिसून येई. लग्न होण्यापूर्वी ते मला नेहेमीं थट्टेनें म्हणत "तुला बेझंटबाई व्हावयाचें आहे काय ? म्हणजे लग्नविग्न करीत नाहीं." कधीं कधीं ते आम्हाला विचारीत 'तुमच्या घरांत तुम्हाला होमरूल मिळाला आहे काय ?' माझ्या बहिणीची एक लहान मुलगी होती, ती नेहेमीं तिच्यामागें असे. ती कधीं दिसली नाहीं म्हणजे ते विचारीत "आज तुझें हाटेकें कोठें आहे ?" व मग आपणच सांगत कीं, "मोठ्या गलबताबरोबर नेहेमीं एक लहान होडी असते तशी तुझी मुलगी आहे."

(३) सकाळीं चहा घेतांना ते टपाल पाहात आणि त्यावेळीं सर्वांशीं कांहींतरी विनोदानें बोलत असत. त्यांच्यावर मोठीं संकटें आलेलीं होतीं व अनेक तऱ्हेची काळजी त्यांच्या मागें असे. अशा वेळीं सुद्धां घरांत ते त्रासलेले किंवा रागावलेले क्वचितच दिसत. १९०८ च्या सुरतेच्या कांग्रेसच्या आधीं व नंतर नेमस्त व जहाल पत्रांतून बरीच शिवीगाळी चालू होती. त्या वेळीं एके दिवशीं चहा घेतांना ते म्हणाले "तुम्ही सर्व चहाबरोबर काहींना कांहीं खात असतां, पण मी काय खातो सांगा पाहू ?' ते चहाबरोबर कधीं कांहींच खात नसल्यामुळें आम्ही म्हटलें 'तुम्ही तर कांहींच खात नाहीं.' त्यावर ते हसून म्हणाले "मी रोज ताज्या शिव्या खात असतों. !"

(४) प्रत्येक मनुष्यानें आपल्या वाट्यास जें काम आलेलें असेल तें चांगल्या रीतीनें बजावावें, असा त्यांचा उपदेश असे. घरात स्वयंपाक आचाऱ्यानें वाईट केला म्हणजे ते म्हणत "विलायतेतल्याप्रमाणें इकडेहि स्वैंपाक्याच्या शाळा असल्या तर बरें होईल." त्यांच्याकडे शेंकडों विद्यार्थी देशकार्य करण्याच्या हेतूनें काय काम करावें हें विचारण्यास येत आणि प्रत्येकाचा कल पाहून ते योग्य सल्लाहि देत. कोणाचें शिक्षण अर्धवट झालेलें असेल तर नेहेमीं शिक्षण पुरें झाल्यावर या असें सांगत. परंतु सामान्य उपदेश करताना मी त्यांना असें सांगतांना ऐकलें आहे कीं, "सर्वच मनुष्यांना मी करितों हेंच काम करिता येईल असें नाहीं. तुम्ही काय पाहिजे तें काम करा, पण जें कराल त्यात पूर्ण लक्ष घाला. तुम्ही जोड्यांचें दुकान काढलें तरी हरकत नाहीं. पण अशी महत्त्वाकांक्षा बाळगा कीं, अमक्याच्या दुकानचा जोडा ना ? फार उत्तम असतो, असें लोकांनीं म्हणावें. !"

(५) त्यांची राहणी अत्यंत साधी होती तरी व्यवस्थेशीरपणाची त्यांस आवड होती. आणि साधेपणा म्हणजे केवळ आपल्या गरजा कमी करणें नव्हे तर आपलें मन ह्या सवयींच्या ताब्यांत न जाऊं देणें असें ते म्हणत. मंडालेहून परत आल्यानंतर मधुमेहाचें दुखणें ज्यास्त झाल्यामुळें साखर व नेहेमींच्या जेवणातील भात

वगैरे पदार्थ त्यांस अगदीं वर्ज करावे लागले. परंतु हे कडक पथ्य त्यांनीं एकदम सुरू केलें आणि वर्ज्य असणाऱ्या पदार्थांपैकीं एखादा पदार्थ थोडासाहि खाण्याची त्यांनीं कधीं इच्छा दर्शविली नाहीं. पथ्याचे पदार्थच ते मोठ्या चवीनें खात असत आणि आम्ही कोणी एखादे वेळेस म्हटलें कीं, 'दादा, हें तुम्हाला चांगलें कसें लागतें.' म्हणजे ते म्हणत "तुम्ही खाण्याकरितां जगतां आणि मी जगण्याकरितां खातों.' आणि तें खरेंच होतें. कारण जिभेवर इतका ताबा नसता तर आयुष्याच्या शेवटच्या दहा वर्षांतील कार्य करणें त्यांना जवळजवळ अशक्यच झालें असतें.

केशव लक्ष्मण दप्तरी

[बी. ए. एलएल्. बी. वकील, *करणकल्पलता* ह्या ज्योतिषविषयक ग्रंथाचे कर्ते, नागपूर]

(१) इ. स. १९१४ च्या नोव्हेंबरच्या अखेरीस दोन किंवा तीन दिवस मी, डॉ. मुंजे व श्री. दादासाहेब खापर्डे लोकमान्यांच्या वाड्यांतच उतरलों होतों. तेव्हां लोकमान्यांशीं माझा थोडासा सहवास झाला. त्यावेळीं एके दिवशीं रात्रीं निजण्याच्या सुमारास आमच्याकडे ते येऊन बसले तेव्हा काहीं गोष्टी झाल्या. त्यांच्या डोक्यावर मधुमेहामुळें फोड वारंवार होत असत. ते फोड ते कोणतेंसें आसिड लावून जाळून टाकीत व त्याचे काळे डाग त्यांच्या डोक्यावर होते. ते पाहून डॉ. मुंजे ह्यानीं 'त्या आसिडानें वेदना फार असह्य होतात व आपण त्या कशा सहन करू शकतां ?' असा प्रश्न केला. त्यावर त्यांनीं फार शांतपणें उत्तर दिलें कीं, "एकदा ती गोष्ट करावयाची असें ठरलें म्हणजे ती सहन केलीच पाहिजे." ह्याच बैठकीस मी आपल्या " महाभारतीययुद्धकालनिर्णयाची " हस्तलिखित प्रत वाचण्याकरिता त्यांना दिली. ती त्यांनीं तेव्हांच काहीं काहीं ठिकाणीं वाचून पाहिली. तेव्हा ऋग्वेदांग ज्योतिषांतील " दिनंत्यजः " ह्याच्या मीं केलेल्या अर्थाकडे त्यांचें लक्ष गेलें. त्यावरून त्यांनीं वेदांगज्योतिषांतील कांहीं श्लोकांचे अर्थ लाविले होते, त्याविषयीं विशेषतः " ऊन " म्हणजे भागाकार करून राहिलेले शेष असा अर्थ तेथें फार चांगला जुळतो असें त्यांनीं सांगितलें. दुसऱ्या दिवशीं मला आपस्तंब धर्मसूत्राचें पुस्तक पाहिजे होतें तें त्यांनीं ७५-८० आलमाऱ्यांपैकीं कोणत्या आलमारींत व कोणत्या नंबरावर आहे तें पुस्तकाच्या यादींत पाहिल्याशिवायच एकदम जाऊन फारच थोड्या वेळांत आणून दिलें. तें

पाहून त्याच्या ग्रंथग्रहपरिचयाचें मला फार आश्चर्य वाटलें. भारतीय युद्ध शकापूर्वी १२७५३ ह्या वर्षी झालें असें त्याचें (माझ्या मताप्रमाणें) मत होतें, हें माझ्या महाभारतीय–युद्धकालनिर्णयावर त्यानीं जो अभिप्राय दिला त्यावरून दिसेल. तो अभिप्राय त्यानीं डॉ. मुजे ह्यास पाठविलेल्या पत्रात पुढीलप्रमाणें दिला आहे.

Yaval, 1 9-1915

MY DEAR MUNJE,

I have read and reread Mr Daftari s mss Essay The conclusion is in my opinion sound But I don t agree with certain suggestions by which he tries to explain away the texts contrary to his view

Yours sincerely,
BAL GANGADHAR TILAK,

(२) करणग्रथाच्या चर्चेकरिता मला लोकमान्यानीं बोलविल्यावरून मी पुण्यास गेलों व लोकमान्याच्या घरींच जून १९२० मध्यें ८–१० दिवस राहिलों. तेथें असताना माझा बहुतेक वेळ करणग्रथासबधीं प्रो. नाईक वगैरेंशीं चर्चा करण्यात गेला. त्यातील मुख्य प्रसगीं लोकमान्य हजर असत त्याना फुरसत फार थोडी मिळे, त्यामुळें त्याचे माझे इतर गोष्टींसबधानें बोलण्याचे प्रसग फार थाडे आले. एका प्रसगीं हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक गोष्टीच्या काल्व्यवस्थेविषयीं (Indian Chronology) बोलत असता अशा ह्या शुष्क विषयात आपण आपला वेळ विनाकारण दवडतों अशी टीका कित्येक लोक आपणावर करतात असें मी त्याना सागितलें तेव्हा ते मोठ्या आवेशानें म्हणाले, " अशा लोकाना नाटकें किंवा तमाशे पाहण्यात, गजिफा खेळण्यात किंवा गप्पा सागण्यात जितका आनद होतो तितकाच आनद आम्हास ह्या विषयात होतो." दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रसगीं " हिंदु ग्रीकापासून गणित–ज्योतिष शिकले किंवा ग्रीक हिंदूपासून गणित ज्योतिष शिकले ह्याविषयीं बोलणें निघालें असता Ancient Calendars and Constellations by E. M Plunkett part I page 97 येथील पुढील उतारा त्यानीं मला दाखविला. " Again the opinion of the Greek writers at the beginning of our era may be quoted as showing the high estimation in which at the time of the world Indian Astronomy was held, as for instance in the life of Appollonius of Tyana (written about 210 A D by blulostratus) The wisdom and learning of Appollonius are set high above those of all his contemporaries, but from the sages of India, he is represented as learning many things especially matters of astronomy ".

(३) एकदां मुंबईच्या ज्योतिष-परिषदेंत वर्यमान सूर्यसिद्धांताचेंच घ्यावें हा व पुण्याच्या ज्योतिषपरिषदेंत अयनांश २२ घ्यावें हा, हे दोनहि सिद्धांत अपसिद्धांत असूनहि आपण कसे मान्य केले असें मीं त्यांना विचारलें. तेव्हां "जुने सोडून नवीन स्वीकारण्याची जी प्रवृत्ति त्या ठरावांत होती तिला उत्तेजन देण्याकरितां" असें त्यांनीं उत्तर दिलें. 'नवीन जरी चूक असलें तरी कालांतरानें दुरुस्ती होईलच अशी मला खात्री होती' असेंहि ते म्हणाले.

(४) नागपुरास परत येण्याच्या वेळीं मला निरोप देतांना करणग्रंथ तयार झालाच पाहिजे, ह्याविषयीं त्यांनीं फार आतुरता दाखविली आणि करणग्रंथ कसा असावा ह्याविषयींहि मला त्यांनीं कांहीं सूचना केल्या. 'मीहि आपणास पाहिजे तसा करणग्रंथ करून देतों, आपण निश्चिंत असावें' असें आश्वासन दिलें.

मोतिराम बाळकृष्ण वेलकर.

[एल्. एम्. ॲन्ड एस्., डॉक्टर, १९१९ च्या विलायतेंतील डेप्युटेशनचे एक सभासद, आमदार, मुंबई.]

लोकमान्य टिळकांची हिंदुस्थानच्या राजकारणांत वर्तमानपत्रांच्या द्वारें अथव व्यासपीठावरून जी कामगिरी झाली, ती विध्वंसक स्वरूपाची झाली. परंतु विधायक कामगिरीला टिळकांची मनोरचना अनुकूल नव्हती, असा जो आरोप लोकमान्यांवर नेहेमीं करण्यांत येतो, त्यासंबंधीं त्यांची मनोरचना कशा प्रकारची होती हें जर कोणाला पहावयाचें असेल तर आपल्या खेड्यांपाड्यांशीं खाजगी संभाषणांत, टिळकांनीं काढलेल्या उद्गारांचा बराचसा उपयोग होईल. १९१९ सालांत विलायतेंत मॅाँटेग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणासंबंधीं पार्लमेंटरी जॉइंट कमिटीसमोर हिंदी शिष्टमंडळांच्या साक्षी चालल्या असतांना त्यासंबंधानें घरीं बोलत असतांना टिळक म्हणाले:—

"स्वराज्याचे अधिकार प्राप्त झाल्यानंतर आपल्याला ज्या कांहीं बाबींची सुधारणा आणि पुनर्घटना घडवून आणावी लागेल त्या बाबींबरोबरच आपल्या वर्तमानपत्रांची सुध्दां सुधारणा व पुनर्घटना केली पाहिजे. लोकशिक्षणाचें काम करण्याकरितां वर्तमानपत्रें अत्यंत स्वस्त दरानें लोकांच्या हातीं पडलीं पाहिजेत. अत्यंत गरीब लोकांना सुद्धां वर्तमानपत्र विकत घेतां आल्यास लोकशिक्षणाचें काम सहज सपाट्यानें होत जातें. म्हणूनच "डेली न्यूज" पत्राचा दररोजचा

खप दहा लक्षांवर आहे. आणि ' सडे पिक्टोरीअल ' चा वीस लाखावर आहे. आतां मॅंटेग्यु–चेम्सफर्ड सुधारणानंतर हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेतील पुनर्घटनेच्या काळाला सुरुवात होणार, तेव्हां आपली वर्तमानपत्रेंसुद्धां त्याच धर्तीवर चालली पाहिजेत. आतां वर्तमानपत्रांनीं प्रचलित राज्यपद्धतीवर फक्त टीकात्मक लेख लिहून चालवयाचें नाहीं. तर आतां राज्यव्यवस्थेच्या विधायक कार्याकडे देखील आपल्या वर्तमानपत्रांनीं लक्ष दिलें पाहिजे. पुनर्घटनेच्या–Reconstruction च्या–कार्यामध्यें लोकांना शिक्षण देण्यासाठीं वर्तमानपत्रें चालविण्याच्या पद्धतींत आपणास सुधारणा घडवून आणिली पाहिजे. प्राथमिक शिक्षणप्रसाराचा विचार करितांना लोकशिक्षणाचें एक मुख्य साधन या दृष्टीनें मी वर्तमानपत्रावरील पोष्टाचा खर्च कमी करण्याचा प्रयत्न करीन कीं, जेणेंकरून हिंदुस्थानांतील दूरच्या कोपऱ्यांतील खेडवळ मनुष्याला तें पत्र पोष्टखर्च धरून सुद्धां अगदीं अल्प किमतींत विकत घेतां येईल.''

सभापणाच्या ओघांत ते वैद्यकीय शिक्षणाकडे वळले आणि म्हणाले,''स्वराज्य मिळाल्यावर मी ठिकठिकाणीं प्रयोगशाळा उघडीन आणि त्या ठिकाणीं आपल्या देशांतील औषधी आणि वनस्पतींच्या संशोधाचें काम सुरू करीन. आर्थिक दृष्ट्यासुद्धा ह्या गोष्टीकडे आपण लक्ष दिलें पाहिजे. परदेशी औषधें विकत घेण्याकडे जे लाखों रुपये आपल्या देशातून परकीय देशांत जातात त्याची बचत होईल. माझें कांहीं असें म्हणणें नाहीं कीं, That you must not advance with Science. It would be futile to stick to the old theme of वात, पित्त, कफ, but it is equally necessary to study the actions of our Indian preparations after the western laboratory methods. वैद्यकीय शास्त्रांत पाश्चात्य देशांत जी झपाट्यानें प्रगति होत आहे, ती आपण लक्षांत घेतली पाहिजे. नुसतें वात, पित्त आणि कफ या क्षुल्या कल्पनांना चिटकून चालणार नाहीं. पाश्चात्य प्रयोगशाळेंतील प्रयोगाच्या धर्तीवर आपल्या आर्य औषधीसंबंधानें प्रयोग करून त्याचे परिणाम काय होतात याचा अभ्यास व्हावयाला पाहिजे.'':

जनतेमध्यें राष्ट्रीय जागृति करण्याचें एक साधन म्हटले म्हणजे वक्तृत्वकला ही होय. या कलेंतल्या खाचाखोचा टिळकांना पूर्णपणें अवगत होत्या. ग्लासगो येथील मजुरांच्या सभापुढें टिळकांचीं व माझीं दोघांचीं भाषणें झालीं. सभा विसर्जन झाल्यानंतर घरीं येतांना वक्तृत्वकलेसंबंधानें टिळक म्हणाले:—
"तुमचें कोणतेंही भाषण परिणामकारक व्हावें अशी जर तुमची इच्छा असेल तर तुमचा उत्तम गोळीबार (Best shots) भाषणाच्या शेवटीं राखून ठेवा. सुरवातीलाच तो संपवून टाकूं नका. श्रोता आणि वक्ता यांचा नेहेमीं एकमेकावर आघात आणि प्रत्याघात होत असतो. बहुसंख्याक श्रोतृसमाज

पाहून वक्त्याला स्फुरण चढत असतें. भाषण करितांना प्रतिपक्षाची बाजू त्याच्या दृष्टीनें मांडण्याचा प्रथम प्रयत्न करा. त्यांच्याच मुद्यांचें मुद्दाम औडंबर माजवा. नतर टीकेचा भडिमार करून प्रतिपक्षाच्या मुद्यांचा फोलपणा लोकांच्या नजरेस आणा म्हणजे यश तुम्हाला ठेवलेलेंच. मी माझीं भाषणें अगोदर तयार करून ठेवीत नाहीं. लोकांची मनस्थिति पाहून मी भाषणास सुरुवात करितों. प्रतिपक्षाकडील अगदीं गचाळ असे मुद्दे घेऊन ते निरुत्तर आहेत असें क्षणभर लोकाना भासविण्याचा मी मुद्दाम प्रयत्न करितों. आणि नतर मुद्देसूद कोटिक्रमानें त्या गचाळ मुद्यांचा सहज लीलेनें धुव्वा उडवून टाकितों. ह्यामुळेंच माझीं भाषणें अत्यत परिणामकारक होत असतात. लीडर पत्राचे संपादक मि. सी. वाय. चिंतामणी मला नेहेमीं म्हणतात कीं, "तुम्हीं ह्या तुमच्या विलक्षण कोटिक्रमानें लोकांना चकविता. तुम्हीं नेहमीं प्रतिपक्षावर एकदम हल्ला सुरू करितां. आपल्या मुद्यांचा बचाव (Defence) करीत बसत नाहीं." "होय, I always take offensive, offensive is the best defensive in war. Attack your enemy at the weakest point and I do it. Defensive argument makes your case weak. युद्धामध्यें शत्रूवर छापा (offensive) घालून त्याला चीत केलें पाहिजे. आपल्या बाजूचा नुसता बचाव करीत राहून यश यावयाचें नाहीं. श्रीयुत गोपाळ गणेश आगरकर हे भाषासौष्टव व डौल (Style) या दृष्टीनें माझ्यापेक्षा सरस लेखक होते; परतु हजिरी जबाब "Repartees" आणि अघाडीच्या मान्यामध्यें (Frontal attacks) केसरीचें नेहेमीं वैशिष्ट्य होतें. नामदार गोखले नेहेमीं म्हणत असत कीं, "टिळक भाषणामध्यें काय किंवा लेखामध्यें काय वकिली करीत असतात." "होय, खरोखरच मी वकिली करीत असतों. प्रतिपक्षाची बाजू विचाराकरिता म्हणून पुढें आणण्याचा आव घालून प्रतिपक्षाचे गचाळ मुद्दे मुद्दाम पुढें आणावयाचे आणि त्यावर मात करून प्रतिपक्षाची बाजू ढासळून पाडावयाची ही गोष्ट ज्याला यशस्वी रीतीनें करिता येते तोच उत्तम वकील होय; मी नेहेमीं असेंच करीत असतों. मी भाषासौष्टवाकडे किंवा अलकाराकडे लक्ष देत नाहीं. फक्त *माझ्या मताचा साध्या व सोप्या* भाषेमध्यें लोकांच्यावर परिणाम व्हावा याकडेच मी लक्ष देत असतो."

बोलण्याच्या ओघात मजुरांच्या चळवळी (Labour Movements) कडे ते वळले आणि म्हणाले "डॉक्टरसाहेब, येथील मजुरांची चळवळ पाहून व मजुरांच्या सभापुढें भाषणें करून परत हिंदुस्थानात गेल्यावर अशाच चळवळी आपल्या देशामध्यें सुरू झाल्या पाहिजेत, असें तुम्हाला वाटणें साहजिक आहे. परतु आपल्या देशपरिस्थित्यनुरूप आपण या चळवळीला हात घातला पाहिजे. I do not want to set up labour against the capital in my own

country. When our clerks are getting Rs. 15 or 20 a month, to spur on labourers, to ask for higher wages, Rs. 2 or 3 a day and so on, would be sheer folly. I would certainly organize labour, but I would do it, on the basis of social welfare. पाश्चात्य देशांप्रमाणें माझ्या देशांतील मजूर व मांडवलवाले ह्यांच्यामध्यें मला तेढ उत्पन्न करावयाची नाहीं. ज्या देशांमध्यें शिकलेल्यासवरलेल्या कारकुनाला दरमहा रु. १० ते २० पर्यंत पगार मिळतो, त्या देशांत रोजीं दोन किंवा तीन रुपये मिळाले पाहिजेत म्हणून मजुरांना चळवळ करावयास लावणें हा वेडेपणा होय मला मजुरांची संघटना व्हावयास पाहिजे, परंतु ती Social welfare च्या पायावर व्हावयास पाहिजे. त्यासाठीं Employment—Insurance, Hospitals, Entertainment—rooms, Saving and co-operative credit societies आणि आधुनिक पद्धतीवर पुराणें स्थापण्याकडे मी मजुरवर्गाचें चित्त खेचून घेईन. १९०६ व १९०७ सालीं मजूरवर्गामध्यें फैलावत असलेल्या दारूच्या व्यसनापासून त्यांना परावृत्त करण्यासाठीं मद्यपाननिषेधाची मोठी चळवळ मीं महाराष्ट्रभर केली; परंतु सरकारकडून ह्या चळवळीला अडथळा करण्यांत आला. मजूर लोकांची स्थिति सुधारावी अशी माझी फार इच्छा आहे. मुंबईंत मजुरांच्या एका सभेंत, भाषणाच्या अगदीं सुरवातीस मीं असे उद्गारलेलें मला आठवतें कीं, "मुंबई मजूर लोकांची आहे." आपलीं कोंकणांतील घरेंदारें सोडून मुंबईंत येऊन राहणाऱ्या मजुरांच्या श्रमावर मुंबईची श्रीमती अवलंबून आहे. तेव्हां मजुरांनीं दुःखामध्यें काळ लोटलेला पाहणें कोणाला कसें बरें वाटेल? औद्योगिक बाबतींत निकृष्टावस्थेस पोहोंचलेल्या आपल्या देशामध्यें नुकत्याच कोठें जन्मास आलेल्या आपल्या देशांतील कारखान्यांना व गिरण्यांना परदेशांतील राज्यसत्तेचें ज्यांना पाठबळ आहे अशा कारखान्यांशीं व गिरण्यांशीं स्पर्धा करावयाची आहे. अशा स्थितींत मजुरीचे दर कृत्रिम रीतीनें वाढवून कसें चालेल? मजुरी स्वस्त-अलबत मजुरांच्या पोटापुरती-ठेवून परकीय मालाच्या किमतीनेंच आपल्या देशी कारखान्यांतून व गिरण्यांतून बाहेर पडलेला माल विकतां आला पाहिजे. राहून राहून मला असें वाटतें कीं, मजूर आणि मांडवलवाले ह्यांच्यांतील लढा आणि संपत्तीची अयोग्य वाटणी नाहींशी करण्याला आपली प्राचीन शांतिव्यवस्था यशस्वी होईल.

विलायतेंतून परत येत असताना वाटेंत "पोर्टसैद" बंदराला आगबोट लागते. "पोर्टसैद" येथें Modern Town आणि Native Town असे शहराचे दोन विभाग आहेत. त्यासंबधानें बोलत असताना टिळकानीं असें सांगितलें कीं, "असा प्रकार सर्व ठिकाणीं पहावयास सापडतो आपल्या हिंदुस्थानात अलिकडील इंग्रजी राज्यात मद्रास शहरामध्यें—'Native Town' असा शहराचा निराळा भाग पाडला आहे. व तो 'Black Town,' या नावानें ओळखिला जातो अलीकडे लोकमताला मान देऊन त्या विभागाला '*George* Town' असें नाव दिलें आहे इतकेंच काय तर मराठ्याच्या काळात सुद्धा सुरत, अहमदाबादसारखीं शहरें मराठ्यानीं काबीज केल्यानतर मराठ्यानीं आपली वस्ती शहरवासीयापासून अलग अशाच ठिकाणीं केली होती आणि तो सर्व भाग तेव्हापासून अजूनपर्यंत 'भद्र' या नावानें संबोधिला जातो. तेव्हा सध्याच्या ब्रिटश अमलात शहरामध्यें 'Cantonment' सारखे भाग पाडून आपले युरोपियन राज्यकर्ते हिंदी लोकाच्या वस्तीपासून वेगळे राहतात आणि हिंदी लोकामध्यें मिसळत नाहींत म्हणून काहीं आश्चर्य वाटावयास नको. जेत्याना जित लोकामध्यें मिळून मिसळून राहणें कधींहि आवडत नाहीं. असें केल्यानें जित लोकावरील आपला दरारा कमी होतो अशी त्याची नेहेमींची समजूत असते"

ब्राह्मण मराठा हा भेद ज्या स्थितींत सध्या आपणास पहावयाला सापडतो तसा पेशव्याच्या काळीं अस्तित्वात नव्हता, असें टिळक नेहेमीं म्हणत असत. ह्याच विषयावर बोलताना ते एकदा म्हणाले "पेशव्याच्या वेळीं पेशव्याच्या वाड्यात, ब्राह्मण सरदार आणि मराठा सरदार भोजनसमारभास एकाच जागीं बसत असत आणि पेशव्याच्या घराण्यातील स्त्रिया जर पक्तींत वाढावयास आल्या नाहींत तर तो अपमान समजला जात असे. ब्राह्मण आणि मराठे सरदार पक्तीमध्यें समोरासमोर बसत असत."

यांना नाना फडणविसांचा तंबू त्या जागेवरून काढून महारांच्या अधिकाऱ्याचा तंबू त्या जागीं ठोकावा लागला. यावरून आपली खात्री होईल कीं, ब्राह्मण पेशव्यांच्या काळांत सुद्धां महारांना कांहीं अधिकार होते."

विलायतेहून परत येतांना केबिनमध्यें नव्या सुधारणासंबंधीं लोकमान्य बोलत असतांना महाभारतांतील एक प्रसंग घेऊन ते म्हणाले "स्वराज्य जर पाहिजे असेल तर सभोंवतीं असलेल्या परिस्थितीबद्दल आपण नेहेमीं असंतुष्टच राहिलें पाहिजे. ब्राह्मणांचा संतुष्टपणा टाकून देऊन स्वराज्य मिळेपर्यंत असंतोषी क्षत्रीयच बनलें पाहिजे. नव्या सुधारणान्वयें कौंसिलांत गेल्यावर जर एज्युकेशन पोर्टफोलिओ हातांत आला, तर पहिल्यानें मी घी गोष्ट करीन, ती ही कीं, आपल्यांतील पुराणें, कीर्तनें, प्रवचनें, इत्यादि जुन्या संस्था मी ऊर्जितावस्थेस आणीन. पुराण, प्रवचन व कीर्तन ह्या धर्मप्रसाराच्या जुन्या संस्था कात्रीज करून मी आपल्या सुशिक्षित, संस्कृत आणि स्वार्थत्यागी तरुणांना पुराणिक, प्रवचनकार आणि कीर्तनकार म्हणून देशांतील खेड्यापाड्यामध्यें मिशनरी म्हणून सोडून देऊन सद्यःस्थितीविषयींची लोकांना पूर्ण ओळख करून देईन आणि लोकजागृतीचें काम करीन."

स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत सुद्धां लोकमान्य टिळकांचे विचार लक्षांत घेण्यासारखे होते. एकदां लंडन शहरांतील रस्त्यांतून मोटारीमधून फिरत जात असतांना जागोजागीं Bread Butter Restaurant, Lyons Restaurant, Grill Rooms, Dinner Hall, अशा नांवाच्या पाट्या लावलेल्या उपहारगृहें दृष्टीस पडत होतीं. मला मोठी मौज वाटली आणि मीं म्हटलें, काय हीं Restaurant, किती तरी उपहारगृहें, मला वाटतें, इंग्रज लोक घरीं झोंपावयास मात्र जातात. जेवण्याखाण्याचे सर्व व्यवसाय ह्या उपहारगृहांतून होत असले पाहिजेत; तेव्हां लो. टिळक म्हणाले "इंग्रजांना हंसावयास नको, आपल्या देशास अशी स्थिति लवकरच येणार. सध्या इंग्लंडांत स्त्रीशिक्षणपद्धतीचा परिणाम असा झाला आहे कीं, इंग्रेजी स्त्रियांस पुरुषांच्या बरोबरीनें राहावयास पाहिजे आहे. पुरुषांप्रमाणें द्रव्यार्जन करण्याची जरूरी त्यांना सुद्धां भासूं लागली आहे. पुरुषांप्रमाणें दररोज संध्याकाळीं व्याख्यानास किंवा सभेस जावयास पाहिजे, तेव्हां घरीं स्वयंपाक कोणीं करावयाचा? जेवण वगैरे बाहेरच्या बाहेर आटोपून घरीं फक्त झोंपावयास जावयाचें, 'Bread and Breakfast at Home and Lunch and Dinner outside' अशा रीतीची राहणी ह्याचमुळें इंग्लंडांत आली आहे. सकाळीं जी न्याहरी करून बाहेर पडावयाचें ते दोनप्रहरचा फराळ आणि रात्रीचें भोजन बाहेर उपाहारगृहांत घेऊन रात्रीं घरीं झोंपावयास यावयाचें. आपल्या देशामध्यें अशी स्थिति मलत्या स्त्रीशिक्षणाच्या योगानें हळूहळू येणार; कारण सध्यांच्या परिस्थितीकडे लक्ष देऊन स्त्रियांना शिक्षण तर दिलें पाहिजे. हें

दिल्यावांचून कांहीं गत्यंतर नाहीं. स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत योग्य काळजी आतांपासून घेतली नाहीं आणि पाश्चात्य स्त्रीशिक्षणाच्या नमुन्याबरहुकूम येथें स्त्रीशिक्षणपद्धति सुरू केली, तर त्याचा परिणाम असा होईल कीं, स्त्रियांना सुद्धां पाश्चात्यांप्रमाणें पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क असावे, असें वाटावयास लागेल. घरांतील आपली साम्राज्यसत्ता सोडून देऊन घराबाहेरील खटपटींत आपलें अंग असावें, असें वाटूं लागेल; आणि मग इग्लंडप्रमाणें आपल्या देशांत सुद्धां 'Bread and Breakfast at Home and Lunch and Dinner outside' अशी राहणी सुरू होईल. तेव्हां स्त्रीशिक्षणपद्धति सुरू करितांना आपल्या आर्य संस्कृतीला धरून त्या दिशेनें आपले प्रयत्न सुरू झाले पाहिजेत." सुधारणेसंबंधीं आणि स्त्रीशिक्षणाविषयीं लो. टिळकांचीं अशा प्रकारचीं मतें होतीं.

लोकसंग्रहाचें जें कार्य लो. टिळकांनीं केलें, तें मागें सांगितल्याप्रमाणें मुख्यतः लेख व व्याख्यानद्वारां त्यांनीं केलें. ग्लासगोहून परत येतांना स्वतःच्या केसरींतील लेखासंबधानें ते म्हणाले, "केसरींतील लेख लिहीत असतांना भाषासौंदर्याकडे मी फारसें लक्ष देत नाहीं. माझ्या अंतःकरणांत असलेले विचार जितक्या सोप्या भाषेंत कळवितां येतील तितके कळविण्याचा मी प्रयत्न करीत असतों. अंतःकरणांत घोळत असलेले विचार सहज बाहेर पडलेल्या भाषेनें लोकांच्या समोर ठेवल्यानें त्यांच्या मनावर तात्काळ परिणाम होत असतो. मी जेव्हां कडक टीका करितों, तेव्हां खरोखरीच माझ्यामध्यें रागाचा आवेश आलेला असतो. अशा रीतीनें विषयाशीं तादात्म्य पावल्यानें माझ्या लेखामध्यें भाषासौष्ठव वगैरे नसतानाहि माझ्या साध्या भाषेचा परिणाम लोकांवर जास्त होतो." लोकमान्यांच्या वक्तृत्वासंबंधानें सुद्धां असाच प्रकार आहे.

एवढ्या प्रचंड उलाढाली करीत असतांना सुद्धां लो० टिळकांच्या संबधानें मला एक महत्त्वाची गोष्ट दिसून आली, ती ही कीं, लहानसहान बारीकसारीक गोष्टींविषयीं सुद्धां ते आस्थापूर्वक माहिती मिळवीत असत. इग्लंडांतील कोणत्याहि लंडनच्या ठिकाणीं आम्हांला जावयाचें असेल तर लो. टिळक लंडनचा 'Topographical Map' (स्थलदर्शक नकाशा) उघडून तें ठिकाण दाखवीत. ह्या नकाशावरून त्यांनीं लंडनच्या लहानसहान ठिकाणांची माहिती करून घेतली होती. मँचेस्टर, लीड्स, ऐडिंबरो, ग्लासगो, वगैरे ठिकाणीं जाणाऱ्या गाड्यांच्या वेळा सुद्धां त्यांना मुखोद्गत होत्या. केसरीकरितां २५००० रुपयांचें जें नवीन मशीन त्यांनीं इग्लंडांत खरेदी केलें, त्या मशीनच्या अगदीं बारीक स्क्रूविषयींची माहिती सुद्धां त्यांनीं पुस्तकांतून अगोदर करून घेतली होती. ती माहिती पाहून त्या मशीनच्या मालकानीं टिळकांच्या मशीनरीसंबधाच्या ज्ञानाविषयीं, आश्चर्य प्रगट केलें. त्यासंबधानें बोलत असतांना टिळक म्हणाले, "अशा रीतीची संवय मला लहानपणापासून आहे. ज्या विषयावर लिहावयाचें, त्या विषयाची

पूर्ण माहिती मी त्या विषयावर असलेल्या ग्रंथातून करून घेतली आहे. मी Anatomy चा अभ्यास केला आहे. मी Physiology वाचलेली आहे. कॉलेजात B A चा अभ्यास करीत असताना Heart आणि डोळ्याच्या अंतस्थ रचनेची माहिती मिळावी म्हणून मी एकदा बैलाचे Heart व डोळे माझ्या खुद्द घरच्या खोलीत आणून dissect करून पाहिले आहे. वर्तमानपत्राच्या संपादकाला जर यशस्वी संपादक व्हावयाचे असेल, तर लिहावयाला घेतलेल्या प्रत्येक विषयाची माहिती त्या विषयावरील स्वतंत्र ग्रंथातून त्याने करून घेतली पाहिजे ”

श्रीमती काशीबाई कानिटकर

[कै रा. सा गोविंद वासुदेव कानिटकर यांचें कुटुंब व प्रसिद्ध विदुषी, हल्ली मु. श्रीक्षेत्र काशी.]

लो टिळकाचे नातेवाईक व पुढें आमचे व्याही झालेले कै. रा. ब. गोपाळरावजी टिळक हे आमच्या मामंजींचे स्नेही व एक घद्याचे असल्यामुळें व आमचे घरीं व शेजारीं त्यांचें रहाणें होतें म्हणून लोकमान्यासंबधीं आम्हा सासुरवासिनींना त्यांच्या बायकाकडून माहिती मिळे.

(१) मुबईस जेव्हा पहिली सामाजिक परिषद कै. न्या. मू. तेलग यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली तेव्हा परिषदेचें काम देशी भाषांतून व्हावें अशी लोकमान्यानीं सूचना आणली होती मंडपात त्याना बरीचशीं मतें अनुकूल होतीं परंतु सर्वांना समजण्याकरिता सर्व काम इग्रजींत झालें पाहिजे असें अध्यक्षानीं निक्षून सागितल्यावर ज्या ज्या प्रातासंबधीं विशेष ठराव होतील त्यावर तरी त्या त्या भाषातून कांहीं भाषणें व्हावीत अशी त्यांनीं दुसरी सूचना आणली व ती बहुमतानें पसार झाली.

(२) चहा-प्रकरणाच्या वेळीं लोकमान्य आमच्या पुण्याच्या घरीं वारवार येत असत. एकदा रात्रीच्या जेवणाच्या वेळीं ते आले होते रोजच्या नियमाप्रमाण पगती बसल्या होत्या. माझे चुलत सासरे सुधारक मंडळीच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध होते हें त्या वेळच्या जगाला माहीत होतच श्रीशंकराचार्यांचा दरबार—किंवा न्यायसभा म्हणा—रोज चालू होती साक्षीपुरावे घेण्याचं काम जारीनें चालू होतें त्या सभेंत कै. नारायण बापूजी, माझे चुलत सासरे, हे विरुद्ध म्हणजे नातूपक्षाचे होते त्याना न्यायसभेंत टिळकांच्या सांगण्यावरून कै. रघुनाथ दाजींनीं असा सवाल

केला कीं, " काल तुम्ही आपल्या घरीं जेवावयास रावसाहेबांच्या पंगतीला बसला होता कीं नाहीं ! "

उत्तरः—नाहीं.

प्रश्नः—मग तुम्ही त्यांच्या वरच्याच पाटावर बसून काय करीत होता ?

उत्तरः—फक्त डिंकाचा लाडू खात होतों.

प्रश्नः—सर्व पदार्थांच्या मध्यें वाढलेला तो डिंकाचा लाडू होता काय ?

उत्तरः—होय.

लोकमान्यांच्या या मर्मभेदक वकिली काव्याबद्दल जितक्या लोकांनीं त्यांना शिव्या दिल्या तितक्याच लोकांनीं त्यांच्या लढा लढण्याच्या कसबाबद्दल त्यांची प्रशंसाहि केली.

शंकर बापूजी मुजुमदार

[लोकमान्यांचे न्यू इंग्लीश स्कूलमधील शिष्य व चहाते, मालक किर्लोस्कर संगीत नाटक मंडळी.]

मी न्यूस्कूलमध्यें तिसऱ्या इयत्तेंत असल्यापासून म्हणजे १८८० सालच्या आरंभापासूनच्या या आठवणी आहेत. माधवराव नामजोशी यांचा माझा विशेष संबंध होता; व न्यूस्कूलच्या व्यवस्थापक वर्गांत त्यांचा व टिळकांचा विशेष संबंध होता. टिळकांचें नामजोश्यांचे घरीं जाणें येणें होई, त्यावेळीं माझाहि तेथें असण्याचा योग येई. त्यामुळें मला ते नामजोश्यांच्या ऋणानुबध्यांपैकीं एक म्हणून ओळखूं लागले व पुढें पुढें किर्लोस्कर संगीत मंडळीच्या बाबतींत निरनिराळ्या कारणांनीं टिळकांशीं अधिक दळणवळण वाढत गेलें

(१) विष्णुशास्त्री, टिळक व नामजोशी हे मूळ न्यूस्कूलचे उत्पादक. यांत विष्णुशास्त्री यांचा लौकिक ते कृष्णशास्त्रींचे ' बापसे बेटा सवाई पुत्र ' म्हणून व निबंधमालेचे कर्ते म्हणून (संपादक हा शब्द त्यावेळीं फारसा प्रचलित नव्हता) अगोदरच चोहोंकडे पसरला होता. परंतु टिळकांचें नांव मात्र सर्वांच्या तोंडीं नवीन झालें. एक एलएल्. बी. झालेले तरुण गृहस्थ पांचशें रुपयांची मुनसफीची नोकरी सोडून शाळेला मिळाले, अशा गप्पा लोकांतून चालत. ह्यामुळें टिळकांविषयीं विद्यार्थीवर्गांत व इतर लोकांच्याहि मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न होऊं लागली होती. आपटे शाळेला येऊन मिळण्यापूर्वी नामजोशी यांचा शाळेंत दरारा असे. विष्णुशास्त्री हे शांतिब्रह्म. त्यांच्याबद्दल विद्यार्थीवर्गाची पूज्यबुद्धि असे. परंतु

टिळकाकडे कोणाचें काहीं म्हणणें असलें तर मोकळ्या मनानें सांगता येत असे. काश्मिरी टोपी घालून ते तिसऱ्या इयत्तेच्या वर्गापर्यंत मधून मधून काहीं शिकविण्यास येत असत. काहीं तडजोडीचे प्रसंग आले तर टिळकाकडून ते मिटविण्यात येत असत.

(२) कोल्हापूरप्रकरणाच्या शिक्षेंतून टिळक, आगरकर हे 'बाळगोपाळ' सुटून आल्यावर त्यांचा पुणेकरांनीं फार मोठा सन्मान केला. गोसावीपुऱ्यातून मोरोबा दादाच्या वाड्यापर्यंत हजारों लोकांचा समुदाय टिळक-आगरकरांच्या मागें चालला होता. त्यावेळीं गाडींतून मिरवणुकीची चाल नव्हती असें वाटतें. कारण ह्यापूर्वी अशी सन्मानाची स्वारी निघण्याचे प्रसंग राजेरजवाड्यांच्या मिरवणुकीशिवाय पुणें शहरात घडून आल्याचें आठवत नाहीं व ऐकिवात नाहीं.

शिक्षेचा परिणाम दोघांच्याहि शरीरप्रकृतीवर विशेष दिसत होता. परंतु टिळकांच्या प्रकृतीवर अधिक झाला होता. ते फारच कृश झाले होते. या दोघांचे त्या वेळचे फोटो चित्रशाळेनें प्रसिद्ध केले होते परंतु आतां टिळकांच्या फोटोच्या इतक्या आवृत्त्या निघाल्या तरी त्या फोटोची आवृत्ति पाहण्यास मिळत नाहीं. ठेंगणी मूर्ति, शरीर कृश झालेलें, त्यात गोंडे पागोटे डोक्यावर, असा तो फोटो होता. टिळकांना व आगरकरांना पाहून लोक फारच हळहळले. समारंभातटिळक काहीं बोलले नाहींत, परंतु आगरकर लोकांचे आभार मानतांना म्हणाले कीं, " घडून आलेल्या प्रकाराचा खरा इतिहास मागून कळत असतो सवाई माधव राव व नानाफडणीस यांच्या संबंधाच्या आख्यायिका लोकांच्या बोलण्यात काय आहेत यावरूनच पुढ कोल्हापूरप्रकरणात लोक पुढ काय बोलतील हें समजण्या सारखें आहे. सरकारचा न्याय हा कागदोपत्रीं राहतो, परंतु लोकवार्ता व आख्यायिका या पिढ्यानपिढ्या चालत येऊन त्याचा इतिहास निराळाच बनत असतो."

(३) १८८० सालीं न्यूइंग्लिश स्कूलबरोबर किर्लोस्कर संगीत मंडळीचेंहि जनन पुणें शहरात झालें, व तिनेंहि देशकार्याला हातभार लावण्याचा क्रम सुरू केला. कोणतीहि नवी चळवळ निघाली कीं, तिला मदत करण्याबद्दल मागण्या येऊं लागल्या. पुण्याची नेटिव्ह जनरल लायब्ररी नुकतीच बुधवार वाड्यात ब्हाली होती. तिच्या मदतीकरिता, जोशीहॉलच्या मदतीकरिता, बर्वे प्रकरणातील केसरीमराठ्याच्या फंडाकरिता हातभार किर्लोस्कर मंडळीनें त्यावेळीं लावला होता. आर्यभूषण छापखाना, केसरी-मराठा वर्तमानपत्रें, या संस्था त्यावेळीं एकत्र होत्या. टिळक, आगरकर वगैरे मंडळात त्यावेळीं मतभेद नव्हते. या संस्थांना प्रत्यक्ष द्रव्याची मदत न करता अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनीं आपल्या संगीत शाकुंतल व सौभद्र नाटकाच्या स्वामित्वाचे हक्क फारच थोड्या किंमती घेऊन टिळक-आगरकरप्रभृति मंडळींना कायमचे दिले. व ' मीं हें तुम्हाला शेत दिलें आहे. याचा-भोगवटा

तुम्ही कायमचा घ्यावा ' म्हणून सागितलें। परतु पुढें या रस्त्यात फाटाफूट होऊन सदर दोन पुस्तकाचे हक्क एका आर्यभूषण छापखान्याकडे गेले टिळक या छापखान्याच्या मालकीत होते म्हणूनच पुस्तकाचा हा व्यवहार किर्लोस्करानीं–डॉ गर्दे व गणपतराव गोडनी याच्या मध्यस्थीनें केला होता

(४) किर्लोस्कर मडळीच्या इतिहासात टिळकाचा सबध वारवार घडत गेला आहे. टिळक–आगरकर सुटून आल्यावर डेक्कन कॉलेजमध्यें त्यास मेजवानी झाली त्या प्रसगीं नाटेकर, भाऊराव कोल्हटकर, वाघोलीकर हे किर्लोस्कर मडळीतर्फे प्रमुख गायक मुद्दाम बोलावण्यात आले होते. दुसऱ्या प्रसगींच्या कारागृहवासातून मुक्त झाल्यावर टिळक सार्वजनिक रीत्या बाहेर पडले, ते प्रथम किर्लोस्कर मडळीच्या नाटकाच्या प्रसगानें पडले नाट्यगृहात पाऊल ठेवल्याबरोबर लोकानीं प्रचड टाळ्याच्या गजरात त्याचें स्वागत केलें नाटक दिवसाचें होतें. खेळ सपल्यावर मडळीतच त्याच्या मेजवानीचा समारभ झाला. रा रा तात्यासाहेब केळकर, श्रीधर विठ्ठल दाते, बडोदा कमिशनरचे बापट, वासुदेवराव जोशी इत्यादि मडळी मेजवानीस होती श्रीधर विठ्ठल याची जेवणाच्या वेळीं जिभची टकळी टिळकाच्या स्तुतिपर चालली होती " हा आमचा बघा कसा आहे ? " असें जमलेल्या मडळीस ते विचारीत

किर्लोस्कर मडळीचे एक वेळचे मालक श्री जोगळेकर हे टिळकाच्या लॉक्लासात वकिलीच्या अभ्यासाकरिता होते १९०० सालीं भाऊराव कोल्हटकर याच्या असाध्य दुखण्यानें मडळी नामशेष होण्याचा तो प्रसग होता परतु टिळकाच्या सल्ल्यानें जोगळेकर मडळीस मिळाले त्यावेळीं जोगळेकरास त्यानीं दोनच शब्द सांगितले ते हे कीं, " नाटकातलीं व्यसनें अगीं लावून घेऊ नका ' टिळकानीं किर्लोस्कर मडळीला जोगळेकर हें नवजीवन दिलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं पुढें १९०६ सालीं पुण्यात किर्लोस्कर मडळीची २५ वर्षांची ज्युबिली झाली त्या प्रसगीं लोकमान्य मुद्दाम बाहेर गावाहून येऊन ऐन समारभाच्या वेळीं हजर झाले किर्लोस्कर मडळीबद्दलचा अभिमान त्यानीं वेळोवेळीं शब्दानीं व कृतीनें व्यक्त केला आहे मुबईस सुरेंद्रनाथ बानर्जी आले असताना टिळक त्याना मुद्दाम मडळीच्या नाटकास घेऊन आले व ' पहिल्यापासून या मडळीचा मला अभिमान आहे ' असें भाषण करताना त्यानीं सागितलें

किर्लोस्कर मडळीची पहिली फाटाफूट झाली त्यावेळीं टिळक मोकळे नव्हते सुटून आल्यावर मी त्याच्या भेटीस गेलों तेव्हा " तुमची हकीकत मला जहाजावरच येताना कळली " (इन्स्पेक्टर सदावर्ते त्याना आणण्यास गेले होते त्यानीं सागितली) " नाटक मडळीच्या कारभारात दुसऱ्यानें पडण्याचें कारण काय ? " असें, जे फाटाफूट करण्याच्या कामात होते त्याना अनुलक्षून, ते म्हणाले किर्लोस्कर मडळी प्रथम कलकत्त्यास गेली त्यावेळीं अमृतबझार पत्रिकेचे मालक बाबू मोतिलाल याना लोक

मान्यांनीं 'किर्लोस्कर मंडळी ही महाराष्ट्रांतील आद्य व प्रमुख नाटक मंडळी आहे व तिचे मालक-श. बा. मुजुमदार हे माझे स्नेही आहेत (हा बहुमान वास्तविक असर्थानीं होता. परंतु देणाराचा थोरपणा यांत व्यक्त होतो.) तेव्हां यांना मदत केल्यास मला फार आनंद होईल' असें पत्र लिहिलें कलकत्त्यांतील कि. म. ची सफर यशस्वी होण्यास टिळकांचें पत्र व अमृतबझारपत्रिकेचे लेख हेंच कारण झालें.

(५) टिळकांची लोकप्रियता डळमळण्याचे प्रसंग त्यांचे आयुष्यांत तीन आले होते पुण्याच्या कॉंग्रेसच्या वेळेचा सामाजिक परिषदेस मंडप देण्याचा वाद, ४२ असामींबद्दलचा चहा प्रकरणांतील ग्रामण्याचा वाद, व सुरतच्या कॉंग्रेसचा प्रसंग या तिन्ही गोष्टींत टिळकांना कोणी बरें तर कोणी वाईट म्हणणारे होते, परंतु त्यांच्यावर पुढें राजद्रोहाचा पहिला खटला, ताईमहाराजांचें प्रकरण, दुसरा राजद्रोहाचा खटला इत्यादि संकटें आलीं, त्यांत त्यांचें अलोट धैर्य, व समतोल शांत वृत्ति पाहून, लोकप्रियतेचा कांटा जो कोठें डळमळीत दिसत होता तो जागच्या जागीं कायमचा राहिला

(६) महादेव गोविंद रानडे व टिळक यामध्यें तीव्र मतभेद असल्याचें जरी लोकदृष्टया दिसत होतें, तरी कांहीं वेळा एकमेकांबद्दल किती आदरबुद्धि परस्परांत असे हें माझ्या निदर्शनास आलें आहे पुण्याच्या कॉंग्रेसच्या वादामतरच एके दिवशीं महादेव गोविंद रानडे व टिळक कोतवालचावडीकडून बुधवार चौकाकडे आनंदानें बोलत बोलत येतांना पुष्कळांनीं पाहिलें असेल टिळक १८९७ सालच्या खटल्यांत कारागृहांत असतांना मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचा वार्षिक समारंभ मुंबईच्या आर्यसमाजाच्या मंदिरांत झाला त्यावेळीं रानडे अध्यक्ष होते रिपोर्टांत टिळकांचें नांव आलें होतें, तें पाहून एका हलकट गृहस्थानें टिळकासंबंधानें फारच नीचपणाचे उद्गार काढले लोकांनीं तेथल्या तेथें त्याला जागेवर बसविलें परंतु रानडे यांनीं भाषण करतानाहि या गृहस्थाचा निषेध करून, 'टिळकांची योग्यता विद्वत्तेनें फार मोठी आहे हें प्रसिद्धपणें समाजाला उद्गारून दाखविलें

समतिवयाच्या वादापासून पुण्यांत दुही माजली होती. रानडे वारल्यावर एकेदिवशीं टिळकांकडे मी जोशीहालांत तिसऱ्या मजल्यावर गेलों असतांना ओघानें निघालेल्या गोष्टींत पुण्यांतील या दुहीसंबंधानें ते म्हणाले कीं, रानडे असते तर पेनशन घेतल्यावर पुण्यांत येऊन दुही मोडण्याचा प्रयत्न करण्याचा त्यांचा विचार होता. रानड्यांबद्दलचा त्यांच्या हातचा मृत्युलेख मशहूर आहे यावरून एवढें सिद्ध होतें कीं, एकमेक एकमेकांची योग्यता चांगली जाणून होते.

(७) टिळकांच्या अंगचा मोठा व लक्षांत राहण्यासारखा गुण म्हणजे त्यांच्याकडे कोणी गेला तरी त्याच्याशीं मोकळेपणानें बोलावयाचें हा होय. हा लहान, हा मोठा, असा भेदाभेद ते दाखवीत नसत. कित्येक वेळां, माझे व त्यांचे प्रवासांत एके ठिकाणी वसण्याचे प्रसंग आले असतांना मोकळेपणानें माझ्याशीं बोलल्याच्या आठवणी नमूद करण्यासारख्या आहेत. "ज्या लेखांबद्दल आपणांस शिक्षा झाली होती ते लेख ज्यांनीं लिहिले, त्यांनीं आपलीं नांवें सांगितलीं असतीं तर आपल्यावरचे प्रसंग टळले नसते का?" म्हणून मी विचारतां, ते म्हणाले कीं, "ज्यांनीं लेख लिहिले ते तर तुरुंगांत गेले असतेच, शिवाय मलाहि घातल्या-शिवाय सरकार राहिलें नसतें. मुख्य कटाक्ष माझ्यावर होता." रा. खाडीलकर यांमहि मी हा प्रश्न पूर्वी केला होता. तेव्हां त्यांनीं हेंच सांगितलें. व त्यांचा कंठ फार गहिंवरून आला. कारण त्या वेळीं टिळक मंडालेकडे होते.

ताईमहाराजप्रकरण, छापखान्यासंबंधीं निकाल इत्यादि बाबतींत ज्याच्याशीं व्यवहार पडला त्यापैकीं कोणी कसें नाडविलें वगैरे संबंधानें त्यांना जो अनुभव आला तो त्यांनीं बोलून दाखविला; परंतु त्यांत प्रत्यक्ष नांवें कोणाचीं नसल्यानें, अनुमानानें केलेली कल्पना कोणाबद्दल खरी हें सांगतां येत नाहीं. परंतु त्यांना अनुभव कडु आला असला पाहिजे हे खरें.

(८) मित्रधर्माला जागणें हा किता टिळकांच्या चरित्रांतच पाहण्यास मिळतो. नामजोशांचा शेवट सुखांत झाला नाहीं. परंतु जेव्हां टिळकांना प्रतिबंधांत राहण्याचे प्रसंग आले त्या त्या वेळीं नामजोशांच्या कुटुंबाची व्यवस्था, अगोदर करून ठेवलेली असे.

(९) त्यांच्या शांत व धिमेपणाच्या स्वभावाचीं लक्षणें पुष्कळांच्या पाहण्यांत आलीं असतील. परंतु एकदोन गमतीदार आहेत तीं सांगतों. ताई महाराज प्रकरणांत जामीनावर टिळक खुले होते. दुसरे दिवशीं खटल्याची तारीख असल्या-मुळें ते मुंबईस जावयाचे होते. परंतु आग लागली म्हणजे विडी पेटवून घेणाऱ्या प्रमाणें कांहीं लोक अशा प्रसंगातहि त्यांचेकडे गेले होते. त्यांच्या मनास स्वस्थता किती आहे, ही वेळ कोणती, याचा विचार त्यांच्याकडे जाणारे फारसे करीत नसत. एक नाटककार आपलें नाटक त्यांस वाचून दाखविण्याकरितां गेले असतांना, जसें कांहीं कोणत्याच काळजींत आपण नाहीं, असें समजून त्यांच्याशीं ते बोलत होते. तसेंच ताईमहाराजप्रकरणाचा शेवटचा निकाल मुंबईहून तारेनें यावयाचा होता त्यावेळीं ते सदाशिव पेठेच्या हौदाजवळच्या केसरी ऑफीसमध्यें तारेची वाट पाहत अंगरखा व पगडी घालून, विरुद्ध निकाल झाला तर पुढच्या तयारीनें, आनंदांत बसले होते.

(१०) नाटकाच्या बाबतींत केसरींत लेख येत नाहींत याबद्दल लोकांस आश्चर्य वाटतें. परंतु त्यांच्या भोंवतालचा परिवार म्हणजे, केळकर, खाडीलकर, हे

नाट्यप्रिय असल्यानें, आम्हास मिळतात ते 'नाटकेंच' मिळतात असें विनोदानें ते म्हणत असत. केसरींत आरंभीं नाटकाच्यासंबंधाचे लेख येत असत. परंतु टिळकांच्या एका गैरहजिरींत शाहुनगरवासी मंडळीसंबंधानें फारच लेख येऊं लागल्यानें लोकांत बराच गवगवा झाला. पुढें टिळक परत आल्यावर नाटकासंबंधानें लेख घेण्याचें त्यांनीं बंद केलें. वासुदेवराव केळकर व टिळक यांचा बेबनाव होण्याच्या कारणांत हें एक कारण झालें अशी त्यावेळीं बोलवा होती. नाटक पाहणें, वाचणें याला त्यांना वेळहि नसे व तितकी आवडहि नसे. ते एकदां यासंबंधानें 'किरात' नांवाच्या एका नाटककाराला म्हणाले कीं, "आम्ही स्वतः नाटकें करीत नाहीं तर नाटकाला आम्ही विषय करून देतों" व हें बोलणें त्यांनीं अक्षरशः खरें केलें. त्यांच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसांत "भगवान् टिळक" नांवाचें नाटक हिंदी भाषेंत झालें व तें किर्लोस्कर संगीत मंडळी हल्लीं करीत आहे

परशुराम व्यंकटराव घारपुरे.

[बॅरिस्टर, लोकमान्यांचे निस्सीम भक्त व अभिमानी, अध्यक्ष डिस्ट्रिक्ट बोर्ड, वर्धा]

थोर पुरुषाच्या सहवासाचा योग अल्पसा जरी घडला तरी, तेवढ्यानेंच मानवीप्राण्यास परम धन्यता वाटते, व यामुळेंच अशा सहवासाची स्मृति त्याचें मनांत जागृत राहात असत. सदरहु मानवी स्वभावास अनुसरूनच, भगवान् लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्याशीं घडलेल्या सहवासांतील कांहीं आठवणी खालीं देत आहें —

(१) १८९७ सालीं लोकमान्यावर राजद्रोहाचा खटला झाला, त्यावेळीं, मी इंग्रजी तिसऱ्या वर्गांत असेन, फिरलॉप कॉलेजचे प्रो. शंकरराव गोखले (जे हल्लीं अमेरिकेंत आहेत) यांच्या प्रोत्साहनानें, लहान लहान विद्यार्थ्यांतून सुद्धां बरीच रकम गोळा करून टिळक-डिफेन्स फंडाकडे रवाना केली, व या रकमेबद्दल, पोरवयानुसार, आम्हा विद्यार्थ्यांस शतकृत्य केल्याप्रमाणें धन्यता वाटत असे, व तेव्हांपासून आम्हा टिळक-प्रेमी बनलों

(२) (अ) लोकमान्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचं व सहवासाचें भाग्य प्रथमतः १९०६ सालीं कलकत्त्यास भरलेल्या कॉंग्रेसच्या वेळीं लाधलें त्यावेळीं ब्रिटिश मालावरील बहिष्काराच्यासंबंधीं नेमस्त व जहाल, असे दोन पक्ष जनतेंत निर्माण होऊन त्यांच्यांत चुरशीचें रण माजलें होतें. बहिष्काराचा-

ठराव कॉंग्रेसमध्यें पसार होईल अशी जहालाना खात्री नव्हती, तेव्हा तो पसार न झाल्यास, तत्संबधीं जोराची चळवळ देशभर सुरू करण्या साठीं, 'बहिष्कार संघ' काढावा, अशा प्रकारचें बोलणें लोकमान्य, दादासाहेब खापर्डे व काहीं बगाली गृहस्थ याच्यामध्यें चाललें होतें. (१) कपडा, (२) मीठ, (३) साखर, (४) आगपेट्या, यापैकीं निदान एक तरी वस्तु, काहींहि झालें तरी ब्रिटिश कारखानदाराची वापरणार नाहीं, असें शपथपूर्वक प्रत्येक सभासदानें कबूल करावयाचें, शिवाय सर्वच वस्तूवर बहिष्कार घालणारे किंवा फक्त तीनच वगर दोनच वस्तूवर बहिष्कार घालणारे, असे वर्ग ठरवून एकदर चार प्रकारच्या सभासदाचा समावेश या बहिष्कार-संघात करावयाचा अशा प्रकारचें काहींसें ठरवावें, असें तें बोलणें होतें, परतु पुढें बहिष्काराचा ठराव जहालपक्षाच्या मनाप्रमाणें कॉंग्रेसमध्य पसार झाल्यामुळें, 'बहिष्कार संघ' निर्माण करण्याचें कारणच राहिलें नाहीं

(ब) असल्याच एका वादविवादाच्या वेळीं, एकानें लोकमान्यास विचारलें कीं, "स्वदेशी कपड्यात आपण कानपुरच्या गोऱ्या लोकाच्या गिरण्यातील कपड्याचा समावेश का करता? यामुळें नफा न होता उलट स्वदेशी चळवळीस नुकसान पोंहचत आहे. कारण हे कानपुरचे गोरे गिरणीवाले इग्रजी कापडाचे Agents आहेत व ते इग्रजी कपडा आपल्या कानपुरच्या कपड्यात मिसळून स्वदेशी कपडा म्हणून विकू शकतात, व यामुळें इग्रजी कापड स्वदेशी कापडाच्या नावाखालीं दीडपट, दुप्पट किंमतीस खपतें, तरी स्वदेशी कपड्यात, ह्या कानपुरच्या गोऱ्या गिरणीवाल्याच्या कपड्याचा समावेश करू नये, असें आपण जाहीर करणें, अत्यत इष्ट व जरूर आहे" यावर लोकमान्यानीं सागितलें कीं, 'अहो, या बगालच्या फाळणीमुळें ही स्वदेशीची लाट सर्व देशभर उत्पन्न होऊन तुमच्या देशाभिमानाचा पारा, काहीं डिग्री वर चढला आहे खरा, परतु अद्यापि तो Normal च्या म्हणजे नेहमीं अवश्य लागणाऱ्या डिग्रीच्या कितीतरी खालीं आहे, याचा विचार करा. एकदमच उड्यावर उड्या घेऊन काय तोंडघशीं पडायच आहे? अहो, राजकीय आखाड्याचे आखलेले नियम आहेत, प्रतिपक्ष्याची शक्ति प्रथमत पूर्णपणें अजमावी लागते, नुसता भरधाव घोडा चालवून चालत नाहीं प्रत्येक पाऊल मापून टाकावें लागतें, व एकदा का पाऊल पुढें टाकलें म्हणजे मग, प्रसग पडल्यास, पावलोंगणीक झगडा सुरू ठेऊन अखेर प्रतिपक्षास चीत करावें लागतें तुम्हीं स्वत या गोऱ्या गिरणीवाल्याचा कपडा वर्ज करून आपल्या मित्रमडळींनाहि तसें करावयास लावा.

तुमची विचारसरणी लोकास पटली तर स्वदेशीच्या मार्गातील धोंडा बाजूस केल्याचें तुम्हास श्रेय मिळून, आमच्या स्वदेशी चळवळीसहि जोर चढेल.'

(३) लोकमान्यावर १९०८ मध्यें राजद्रोहाचा खटला होऊन त्याना सहा वर्षे काळेपाण्याची शिक्षा झाली पुढे महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वी त्याची सुटका झाली. त्यावेळीं मी डब्लिन (आयर्लंड) मध्यें होतों, तेथें त्याच्या सुटकेची बातमी ' लडन टाईम्स ' मधून कळली त्याच्या सुटकेसबधीं प्रसिद्ध केलेल्या मजकुरात लडन टाईम्सने " Father of Sedition " असा मथळा दिला होता. तसेंच १८९७ मध्यें लोकमान्यावर राजद्रोहाचा खटला होऊन शिक्षा झाली त्यावेळीं सरहद्दीवर आफ्रिडी लोकाशीं युद्ध सुरू झालें होतें. बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी पुण्यास भरलेल्या कॉंग्रेसचे अध्यक्ष झाले होते, पुणेकरावर सरकारची इतराजी झाली होती, टिळक बडखोर आहेत असें जाहीर झालें होतें हिंदुस्थानासबधीं व त्याच्या भूगोलासबधीं ज्ञान, इग्लडातील लोकाना यथातथाच होतें अशा वेळीं एका स्कॉच पत्रात खालील प्रमाणें मजकूर प्रसिद्ध झालेला आढळला

" Surendra Nath Banerjea a native of Berar, the well known capital of Behar is the best known man in India

He was the president of the Indian National Congress which held its sittings at Poona———a mountainous tract near Afganistan—chiefly people by turbulent Bramhins sometimes called Swatis or Afridis—who recently rose in rebellion againest the British Government, a leader of whom one Balgangadhar Tilak was recently arrested and imprisoned after incalculable loss of both life and money on the part of the English "

(४) होमरूल सघासबधीं गोष्टी निघाल्या असताना, लोकमान्यास सुच विण्यात आलें कीं, असा नियम केला जावा कीं, होमरूल लीगच्या प्रत्येक सभा सदानें खालील बाबी अवश्य पाळल्याच पाहिजेत'—

(१) स्वदेशीच कपडा वापरणें.

(२) सरकारी पदव्या व मानमरातब नाकारणें

(३) सरकारी नाकरींत न शिरणें

तेव्हा लोकमान्य म्हणाले " तुम्ही तर हुबेहुब पार्नेलाइटपणा इकडे आणू पाहाता ! तुमच्या अटी कठीण आहेत, अशातलीहि गोष्ट नाहीं, परतु ह्या अटी घातल्याचें ठरविल्यास आता मिळत आहेत ते देखील सभासद मिळणार नाहींत. तुम्ही तीन तरी अटी सागता, पण मी म्हणतों कीं, नुसती कापडासंबधीं स्वदेशी चळवळ करण्याचीच जर अट केवळ १०।१२ महिने पाळली तर या

इमजाचें जितकें घावें दणाणेल तितकें १०।१५ हजार लोकांच्या पल्टणीनें बट उभारूनहि दणाणणार नाहीं. परंतु या १०।१२ महिन्यांच्या अवधींत प्रत्येकानें बायका एरहतर व्रत पाळतात त्याप्रमाणें या बाबतींत वागलें पाहिजे. कसलीहि अडचण असो, स्वदेशी कापडाशिवाय कोणतेंहि कापड खरेदी करावयाचें नाहीं असा निश्चय व आचरण पाहिजे. श्रीमंतांनीं त्यांच्या आवडीप्रमाणें स्वदेशी कापड न मिळाल्यास, या अवधींत, कोणतेंहि कापडच खरेदी करूं नये म्हणजे झालें. वस्त्रविरहित रहाण्याचा प्रसंग येवो अगर प्राणत्यागाचा प्रसंग येवो, विकत घ्यायचें तर स्वदेशीच कापड घ्यायचें, स्वदेशीशिवाय इतर कापडाची खरेदी वर्ज्यच केली पाहिजे. स्वदेशी म्हणजे सूत देखील हिंदुस्थानांतलेंच पाहिजे; नाहींतर, मागें अहमदाबाद मीलनें जसे विलायती सुताच्या धोतरजोड्या तयार करून स्वदेशी चळवळीची माती केली तसें व्हावयाचें ! हें कार्य एवढ्या थोड्या अवधींत यशस्वी करण्याकरितां " पिकेटिंग " हि करावें लागेल. प्रसंग पडल्यास तुरुंगात जावें लागेल ! परंतु इतके सोसायला किती तयार होणार ! लोकांची सांप्रतची स्थिति तुम्ही पहाताच आहां !"

(५) १९१८ त विलायतेस प्रयाण करण्यापूर्वी, होमरूल फंड जमविण्यासाठीं, वऱ्हाड मध्यप्रांतांत लोकमान्यांनीं दौरा काढला तेव्हां ते वर्धा जिल्ह्यांतून प्रवास करीत असतांना, सर्व ठिकाणीं त्यांच्या सन्निध रहाण्याचें भाग्य मला लाभलें व त्यावेळीं त्यांचे बऱ्याच विषयावरील विचार श्रवण करावयास मिळाले, त्यातील कांहीं आठवणीनुसार, खालीं देत आहेः—

(अ) "माझ्या चळवळीस प्रथमपासून जर कोणाची सक्रिय सहानुभूति व मदत मिळाली असेल तर ती आपल्या हिंदी रेलवे नोकराची ! या रेलवे नोकरांचें संघटण घडवून आणल्यास, पुढें मागें, त्यांची राष्ट्रकार्यास बरीच मदत होणार आहे. तारमास्तरांचा संप यशस्वी झाला असता तर पुष्कळच बहार झाली असती. परंतु असावी तशी त्यांच्यांत एक जूट नसल्यामुळें तो संप मोडला गेला. यापासून आपणास पुष्कळच बोध घेण्यासारखा आहे. फुटीशिवाय संप करणें अगर संपाचा बागुलबोवा दाखविणें राष्ट्रकार्यास घातक होईल."

(ब) लोकमान्यास असें दर्शविण्यांत आलें कीं, या दौऱ्यांत आपण फार फार तर एक लाख रुपये जमवू शकाल, परंतु विलायतेंतील (त्यांची खाजगी कामगिरी नव्हे) राजकीय कामगिरीसाठीं, ही एक लाखाची रक्कम अगदीं अपुरी पडेल; तेव्हां लोकमान्य म्हणाले " मला जी एक लाखाची "पर्स" तुम्हीं सर्वांनीं नजर केली आहे तिची मी या फंडातच भर घालणार आहे, शिवाय माझा खटला यशस्वी झाल्यावर चिरोलपासून मिळणारी मोबदला-रक्कमहि यांतच भर टाकणार आहे; व इतक्या उपरहि, कर्म

यशस्वी होत आहे, व रकमेमुळेंच अडतें, असें दिसून आल्यास पुनः एकदां दौरा काढूं म्हणजे झालें !"

(क) "सर्व जगभर लोकशाहीची लाट उसळून क्रांति होत असतांना आपला हिंदुस्थान, स्वस्थ घोरत पडेल, हें समजत नाहीं. फारफार तर १०।१५ वर्षांतच, इंग्रजाना अशी वेळ येऊन ठेपणार आहे कीं, त्याना हिंदुस्थानच्या लोकाकडून लष्करी सैन्याची मदत घेतल्याशिवाय चालणार नाहीं, व ह्या मदतीसाठीं हिंदी लोकाना सर्रास लष्करी शिक्षण देणें भाग पडणार आहे; त्यावेळीं लष्करी सामर्थ्ययुक्त जय्यत सज्ज झालेल्या हिंदुस्थानची स्वराज्याची तहान भागविल्याशिवाय, इंग्रजाना गत्यंतर राहणार नाहीं. परंतु त्यावेळीं सर्वजण एकजूट झाले पाहिजेत. नाहीं तर, आता म्हणतात तसें 'एवढ्या मोठ्या सुधारणा जहाल मागतात तितक्या नको,' असें म्हणणारे "सवत-सुभे" उभे राहून म्हणू लागतील, 'साहेब, एवढें मोठें स्वराज्य आम्हांला नको.' एकजूट झाल्याशिवाय कोणतेंहि राजकारण घडून येणें शक्य नाहीं. राजकारण म्हणजे कांहीं सोपी गोष्ट नव्हे. धोरण बाधून प्रतिपक्षाला चीत करायचें असतें व हें करीत असताना राग, द्वेष यावा मागमूसहि दिसू न देतां हांसत भुरा रहावें लागतें, तें निराळेंच. राजकारणाचा डाव मोठा चमत्कारिक आहे, तो इतर खेळासारखा संपणारा नसून अहर्निश, पुढें जास्त जास्त वाढत जाणारा आहे, व खुबी अशी कीं, या खेळांतील प्रत्येक भागाची समाप्ति (वरपंगी) तडजोडीनें होत असते; परंतु सदरहु तडजोड विरुद्ध पक्षावर लादावी लागते. Politics is like a non ending game, in which every stage is reached, apparently, by compromise, but this compromise has to be thrusted on the oppossite side."

(ड) "माझ्या नांवानें चिरोल, टाईम्स वगैरे सारख्यांनीं खडे फोडले तर त्याचें कांहीं आश्चर्य नाहीं; त्याची येथील चैन बंद पडावी म्हणून तर आमची चळवळ; तेव्हां त्यांना तें न रुचणें रास्तच आहे. पण आमच्यांतीलच जेव्हां, त्या चिरोल, टाईम्सची 'री' ओढतात तेव्हा मात्र संताप येतो. आज जर असले घरभेदे नसते तर लोकजागृति करायला इतके प्रयास कशाला पडते; व लोक जर तयार असते, तर मग पुढारी व्याख्यानाचा दौरा न काढतां हातांत तरवार घेऊनच नसते का बाहेर पडले ! अहो लोक तयार नाहींत म्हणूनच तर आमच्या पाठीमागें सरकारचा "ससेमिरा" आहे; लोक तयार झाल्यावर, एक दिवसहि हें सरकार येथें टिकणें शक्य नाहीं."

(इ) "इंग्रजाच्या उदारपणाची टिमकी वाजविणाऱ्या मवाळ लोकांनीं इंग्रजास ओळखलेंच नाहीं, ते या घटकेस एकास गोंजारतील, तर दुसऱ्या घटकेस त्याचें चढुगवाळें घेऊन फेकून देतील. आपणा सर्वांच्या बारशाला इंग्रज जेवले आहेत हें याना कळत नाहीं, इंग्रजाना नुसतें ओळखून तरी काय फायदा ? त्याच्या डावास प्रतिडाव खेळण्याचें धाडस केलें तरच राष्ट्र-कार्यास फायदा होईल !"

(६) *लोकमान्याच्या शिकवणीचा एकदर मतितार्थ असा दिसला कीं, या* नोकरशाहीशीं मिळून मिसळून राहून कदापीहि निभणार नाहीं, नेहमीं झगडत राहण्यातच फायदा होईल, विजय मिळणार नाहीं म्हणून झगडायचें नाहीं या वृत्तीनें राहिल्यास नोकरशाही डोईजड होईल. उलट झगडा सुरू ठेवल्यानें तिची शक्ति अजमावली जाऊन आपली शक्ति कोठें, कशी, व किती कमी पडते, याचें ज्ञान होऊन त्याबरोबरच तिच्या डावपचाची ओळख पटून आपणहि त्यावर प्रतिडाव अगर मात करण्याचें शिकून तरबेज होऊ

सौ. मनुताई खापर्डे.

[लोकमान्याचे परमस्नेही कै. श्रीमंत बाबामहाराज याची कन्या, श्रीयुत बाबासाहेब खापर्डे वकील अमरावती याचें कुटुंब]

माझे वडलि कै बा श्रीबाबामहाराज वारल्यानतर लो. मा टिळकांनीं आम्हा सर्वास म्हणजे आम्हा तिघा बहिणींस स्वत च्या धर्ममुलीप्रमाणें अत्यत प्रेमानें वागविलें त्यातल्यात्यात इतरापेक्षा पुण्यास जाण्यायेण्याचा व राहण्याचा प्रसग मला पुष्कळ अधिक आल्यामुळें व घराण्या–घराण्याचें दळणवळण ' आणि सलोखा अधिक वाढल्यामुळें मला त्याचा सहवास अधिक घडला. मी पुण्यास गेलें म्हणजे त्याच्या वाड्यातच उतरत असे आणि दर खेपेस चोळी बागडी केल्या खेरीज त्यानीं मला कधीं परत केलें नाहीं. अगदीं स्वत च्या मुलीप्रमाणें माझ्याशीं प्रेमानें बोलत किंबहुना कांकणभर अधिकच प्रेमानें बोलत व एके प्रसगीं तर ते १॥–२ तास सारखे बोलत बसले माझ्याशीं बोलावयाला त्याना इतका वेळ सापडतो कसा याचें मला त्यावळीं नवल वाटत असे पण आज त्याचें फार कौतुकहि वाटतें व एवढा मोठा मनुष्य आपण डोळ्यानीं पाहिला एवढेंच नव्हे तर त्यानीं आपल्यावर मुलीप्रमाणें प्रेम केलें याबद्दल धन्यता वाटते त्यानीं आमच्यावर व श्रीबाबामहाराच्या घराण्यावर जे उपकार केले ते आजन्म

फिटणार नाहींत आजहि " माहेर " म्हणून त्याची आठवण होते व त्याचाच वाडा आठवतो. माझे दत्तक बंधू श्री जगन्नाथमहाराज यांचें पहिलें कुटुंब वारलें तेव्हा मी पुण्यास गेलें होतें. माझ्या भेटीला म्हणून लोकमान्य महाराजा त्या वाड्यात आले होते व पुष्कळ वेळ बोलत बसले त्या दिवशीं ते म्हणाले " मनुष्य सुखासाठीं जन्मतच नाहीं जो मनुष्य सुखाची आशा करतो तो निराश होतो " हे शब्द माझ्या इतके मनात बसले कीं, त्यानतर ते मला वारवार दु खाच्या व सकटाच्या काळीं आठवलेच त्या त्या प्रसगीं दुसऱ्या कशानेंहि झालें नाहीं इतकें समाधान या शब्दाच्या आठवणीनें झालें माझ्या जन्मात मला तो एक धडा मिळाला असें मी समजतें व हा धडा जन्मभर कामीं पडणार आहे.

महाराजाच्या वाड्यात भूतचेष्टा असल्याबद्दल सशय आहे असें श्रीजगन्नाथ महाराज त्यास म्हणाले तेव्हा ते म्हणाले " रिकामे मन असलें म्हणजे असें वाटतें. घोड्यावर बसून खूप व्यायाम करा म्हणजे चागली झोंप लागेल प्लॅट फार्मवर उभा राहिलों म्हणजे माझ्याहि अगात भूत येत असतें. खाली उतरलों म्हणजे जातें. !" प्लेगमुळें उमरावती नजीक बडनेर मुक्कामीं आम्ही रहात होतों व माझ्या मुलाची तेथेंच मुज झाली या प्रसगीं लोकमान्य आले होते व प्रसगा पेक्षा त्यासच पाहण्यास पाहुणे अधिक आले होते. मुजीच्या वेळीं मामा जवळ पाहिजे म्हणून माझे मामजी दादाना (टिळकाना) म्हणाले " आता मुलाला मामा कोठून आणू ? बळवतराव तुम्हींच व्हा मामा " तेव्हा त्यारोखरीच " हो, हो, माघार घेतों कीं काय ? " असें म्हणून बोहोल्याजवळ उभे राहिले व मुज लागली अर्थात् मुलाचें नशीब मोठें म्हणून सर्व वाखाणू लागले. तेव्हा मला केवढा आनद झाला असेल तें सागून समजणार नाहीं.

त्याच्या ठिकाणीं माझी देवासारखी भक्ति होती व त्यांची तसवीर माझ्या देवान्यात आहे, तिची मी नित्य पूजा करीत असतें.

सीताराम बाबाजी गुर्जर.

(मुबई, जगन्नाथाचे चाळींत राहणारे एक बहुश्रुत वृद्ध गृहस्थ, कवि, 'वार्ता हरा'चे सपादक, 'सीता,' 'उदार दामोदर' नाटक वगैरे पुस्तकाचे कर्ते, व 'अनंता' पूर्वीचे केसरीचे बातमीदार)

(१) सुमारें ६० वर्षांपूर्वीची ही गोष्ट असेल! त्यावेळीं सर्व महाराष्ट्रात रत्नागिरीस मराठी, संस्कृत व इंग्रजी शिक्षण फारच चागलें होत असे. मुंबई विश्वविद्यालयाचे पहिले एम् ए पदवीधरापैकीं प्रसिद्ध विद्वान व पंडित विद्यमान डॉक्टर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर हे त्यावेळीं हायस्कूलचे हेडमास्तर असून त्यांचे हाताखालीं गुडेशास्त्री नावाचे हुषार व फार कळकळीनें संस्कृत शिकविणारे शास्त्री होते. वरच्या पहिल्या नंबरच्या मराठी शाळेंत गगाधर रामचद्र टिळक हे मुख्य गुरुजी होते व विठोबाच्या देवळाजवळ खालच्या दुसऱ्या नंबरचे शाळेंत शिव राम भास्कर काणे हे होते हे दोघेही मुख्याध्यापक विद्वान असून गणित विष यात फारच हुषार होते उभयताहि ग्रंथकर्ते होते शिकविण्याची हौस व कला या दोघाहि गुरुवर्यांचे ठिकाणीं अतोनात असे. यामुळें त्या काळीं तेथें शिकलेली पुष्कळ मुलें पुढें नावलौकिकास चढलीं. गोलीय त्रिकोणमिति हा उच्च प्रतिचा गणितसबधीं ग्रंथ गगाधरपतानीं केला होता. काणे हे त्यावेळीं सुबक 'भूगोल' तयार करीत असत व गणितसार म्हणून त्याचें एक पुस्तक पद्दाभ्यात येत होतें. टिळकशास्त्री हे जसे गणितज्ञ तसेच वाङ्मयोपासकहि होते त्यानीं केलेल्या लघुव्याकरणावरूनच हा लेखक प्रथमत मराठीचें व्याकरण शिकला आहे. हें व्याकरण तिकडे त्यावेळीं सरकारी शाळातून चालत असे. या पुस्तकाचा मालकी हक्क सरकारनें ग्रथकर्त्यापासून मागितला होता, परतु रा. सा. विश्वनाथ नारायण मडलिक याच्या सल्लयानें गगाधर शास्त्र्यानीं तो देण्याचें नाकारलें. त्यामुळें रा य दादोबा पाडुरग तरखडकर याजकडून सरकारनें नवीन लघुव्याकरण करवून तें शाळात चालू केलें, म्हणून प्रसिद्ध गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यात छापलेल्या शास्त्रीबोवाच्या व्याकरणाच्या पुष्कळ प्रती घरीं पडून राहिल्या. या सब धानें गगाधरशास्त्री यास झालेला तोटा रा. सा मडलिक यानीं स्नेहभावानें भरून दिला असो, त्यावेळीं हा आठवणीचा नायक 'गुरुजींचा बाळ्या' आठनऊ वर्षांचा असेल याची मुंजीच नुकतीच झाली होती. रत्नागिरीस मधल्या आळींत एक अतिशय सत्वस्थ असा बाळशास्त्रीबोवा देवस्थळी पुराणिक याच्या घरीं हा लगोटी नेसलेला मुलगा वारवार त्याच्या मुलाबरोबर खेळावयास व गप्पा मारण्यास येत असे. त्यावेळीं ह्याची ब्रह्मरूपावळी, धातुरूपावळी व समासचक्र होऊन अमरकोशाचीं तीनहि काण्डें अगदीं मुखोद्गत झाली होतीं. 'बाळ्याचे' वडील हे त्यास पचपच उपःकालीं उठवून पुरुषसूक्त वेदाध्ययनाहि अभ्यास कर

तें कधीं पर्वा करीत नसत. मुंबईत ह्यांची सर्वत्र ओळख असे. त्या कचेरीत वांकणकर हे फार प्रिय असून त्यांचा पोषाख त्यावेळीं सभ्य मानलेला ब्राह्मणी पद्धतीचा असे. कशामध्यें तें बरोबर स्मरत नाहीं—पण त्या छापखान्यांत मुद्रित झालेल्या एका पुस्तकांत ब्राह्मण कसा दिसतो, म्हणून जें एक छायाचित्र दिलें होतें तें ह्या राघोपंतांचेंच होतें.

त्यावेळीं वरील वर्तमानपत्राशीं संबंध असणाऱ्या सर्व विद्वानांशीं यांचा स्नेहसंबंध होता. त्यांत बळवंतरावांशीं तर विशेष जडला. कोल्हापूरप्रकरणांत मुंबईत वांकणकरांनीं आपली खडतर नोकरी सभाळून अविरत श्रम केले होते. टिळकांचें वांकणकरांवर अतोनात निष्कपट प्रेम व त्यांचेविषयीं आदर असे. मुंबईस आल्यावर टिळक त्यांची भेट घेतल्याशिवाय कधींहि राहात नसत.

(६) मुंबईत जगन्नाथाचे चाळींत श्रीगणपत्युत्सवात लोकमान्यांस पानसुपारी करण्याचें ठरलें. लोक फार उल्हसित झाले ! टिळक यावयाचे म्हणजे तेथें विलक्षण गर्दी व्हावयाची ! त्यावेळीं त्या पुराणमताभिमानी चाळींतील सौ. लक्ष्मीबाई रिसवडकर यांनीं स्वयंप्रेरणेनें स्वागतपर सरस व समयाला उचित अशा आर्या रचल्या होत्या. वरील कवियित्री—' केरळ-कोकिळे ' संपादक आठल्ये यांची कन्या, हिनें उभय प्रसंगीं केलेल्या स्वागतार्यांपैकीं मासल्याकरितां एक एक आर्या देऊन ही फारा दिवसाची आठवण विस्तरशः न देतां थोडक्यांत संपवितों—

स्तुति किति अल्पमतीनें करणें ? यश थोर आपुलें आर्या ।
वास्तव सुमनें अभिनव सुमनासम अर्पिल्या पदीं आर्या ॥
वर्णावें भाग्य किती बळवन्ताचा अखण्ड सहवास ।
लाभे तुम्हां गमे हे पुण्यत्कृत पूर्वसुकृतफल खास ॥

(७) मुंबईत श्रीगणपत्युत्सवात बहुधा प्रत्येक सत्येंत रविवारीं महाप्रसाद होत असे. श्रीगजाननापुढें भक्ति, श्रद्धा, भाव, आनंद वगैरे सन्मनोभावना सर्व स्त्रीपुरुषांस व्यक्त करण्यास हा प्रसंग मोठा गंभीर असे. सर्वोत्सवात हा दिवस सर्वांस परमप्रिय वाटत असे. परन्तु लोकमान्यांनीं कारागृहात कदन्न खावें, आणि आपण मिष्टान्नात गर्क असावें हें बरें नाहीं असें वाटून हें महाप्रसादाचें सदर लोकांनीं कमी केलें. शिक्षेंतून मुक्त झाल्यावर कोठें कोठें पुनः महाप्रसादास आरंभ झाला. पण सहा वर्षांच्या त्यांच्या शिक्षेमुळें लोकांच्या जिवास चटका लागल्यामुळें ह्या आवडत्या सदरास जी एकदा रजा मिळाली ती अजून कायमच आहे.

(८) प्रो. श्रीधर गणेश जिनसीवाले व त्यांचे शिष्य बाळ गंगाधर टिळक, यांचा फारच स्नेह व घरोबा होता. ते एकमेकांची विद्वत्ता व योग्यता जाणत असत. जिनसीवाले हे कित्येकांचे मतें आग्रही, कडक व एककल्ली असले तरी फार

(४) पुण्यामध्यें १८९५ त होणाऱ्या राष्ट्रीय सभेसाठीं द्रव्यसाहाय्यार्थ शहरात इतर मंडळींसह बळवंतरावजी फिरत असता नारायण पेठेंत रा. ब. श्रीराम भिकाजी जठार याचे घरीं जाण्याचा त्याजवर प्रसग आला. सर्व मंडळी माडीवर गेली. टिळक हे जठाराच्या प्रतिपक्षातील असल्यामुळें ते मान खालीं बाहेरच जिन्याचे पायऱ्यावर बसले ! हें वृत्त रा ब. जठार यास कळताच लोकमान्याजवळ येऊन त्याचा हात धरून नेऊन त्यास वर दिवाणखान्यात बहुमानपुर सर योग्य स्थानीं बसविलें व पुढें बोलता बोलता टिळकाची विद्वत्ता, देशाभिमान इत्यादि अनेक गुणाचें वर्णन करून त्याचे केसरीची स्तुति केली व ते म्हणाले कीं, "मी जरी केसरीचा वर्गणीदार नाहीं, तरी प्रत्येक केसरीचा अक विकत घेऊन मी अगोदर वाचतों. तुमचें अन्त करण लोककल्याणाविषयीं कसें व किती तळमळतें आहे हें मला स्पष्ट समजतें. तुमचा आमचा काहीं खाजगी किंवा व्यक्तिविषयक द्वेष नाहीं. मतातर असलें म्हणून आपल्या सारख्या सहृदयानीं आमच्या घरात येऊ नये, हें पाहून मला फार वाईट वाटतें आम्ही तुम्ही एकाच महाराष्ट्रातील व एकाच शहरातील राहणारीं माणसें ! मग असें का ?" बळवंतराव यावर विशेष काहीं न बोलता "हें काम महाराष्ट्राचें खरें, पण सर्वांशीं पुर्णकरावर ह्याचें ओझें आहे, हें आपणास माहीतच आहे." इतकेंच म्हणाले. टिळकाचें कडे पहात लगेच यादीवर जठारानीं आकडा घातला व सतुष्ट होऊन टिळक हसत तेथून बाहेर पडले.

(५) मुबईत ठाकुरद्वारामाचे चाळींत रघुनाथ मोरेश्वर याकणकर नावाचे एक सद्गृहस्थ 'टाईम्स ऑफ् इडिया' चे ऑफिसात कॅशर होते. 'केसरी' व 'मराठा' हीं वृत्तपत्रें भरभराटीस येण्याविषयीं हे मुळापासून कळकळीनें व अभिमानपूर्वक फार फार झटत असत इग्रजी पत्रकार आपल्या वर्तमानपत्राच्या वृद्ध्यर्थ कसकसे यत्न करतात, वगैरे त्यास पूर्णपणें माहित होतें. त्याचा प्रयोग ते यथाशक्ति या पुण्याच्या नियतकालिकावर करीत असत. कधीं पुण्यास येऊन ते सपादकमडळास मोकळ्या मनान व निरपेक्ष बुद्धीनें टाइम्सच्या सबधानें माहिती देत, कधीं मुबईतील होतकरू लिहिणाराघ त्याचे घरीं जाऊन अमुक विषयावर तुम्ही लिहा, अमुक ठिकाणीं आज सभा आहे तर तेथें जाऊन तेथील हकीगत मजजवळ लिहून द्या, अमुकाचे अमुक कारणामुळें पुढील केसरींत अल्प चरित्र तरी आलेंच पाहिजे, असें कोणास सागत व असा मजकूर घेऊन पुढील सर्व व्यवस्था आपण करीत बोरीबदरावर ह्यासाठीं रविवारीं रात्रौ गाडीच्या वेळीं याकणकर हे किती तरी वेळ दिसत असत. टपालाची वेळ चुकून गेली मग कोणी चागला मनुष्य आपला लखोटा केसरींत देणारा न भेट त्यास कधीं ते स्वत आगगाडींत बसून पुण्यांतील काम करून लगेच परत येत व तसेच ते परस्पर कचेरींत जात ! ह्याप्रीत्यर्थ स्वत च्या खर्चाची किंवा गैरसोईची

प्रेमळ व साधे होते. टिळकानीं थोडें तरी कर्मठ असावें, सार्वजनिक कितीहि कामें त्याचे मार्गे असलीं तरी त्यानीं निदान तीन अर्घ्य देऊन दहा गायत्री जपाव्या, असें स्वकर्मरत जिनसीवाले ह्यास वाटत असे. टिळकावर आलेल्या मधल्या सकटाचे वेळीं एकदा प्रोफेसरसाहेब मुबईत समुद्रतीरीं ह्या स्नात बसले असता मीं जवळ असता त्याना रडताना पाहिलें आहे. टिळक सुटतील कीं नाहीं ह्याचा त्याना रात्रदिवस ध्यास लागला होता टिळकाची ते वारवार कुडली पहात. परतु सरकारनें वर्तविलेल्या त्याच्या पत्रिकेंत हे ज्योतिषी आकडे माहून अधिक तें काय वर्तविणार !

(९) मुबई कायदेकौन्सिलात लोकमान्य निवडून आल्यावर तेथील ब्राह्मणसभेनें काळबादेवी रस्त्यावरील थाम्रे याचे वाड्यात रात्रौ पानसुपारी केली. लोकाची अतिशय गर्दी झाली. डॉ मालचद्र कृष्ण भाटवडेकर हे अध्यक्षस्थानीं होते. स्वागतपरकविता करण्याचा मान चिटणिसाकडून मला मिळाला होता त्यातील पहिली वदनपर असल्यामुळे पुढें दिली आहे.

बुद्धिवर सन्मतिद गगाधरपार्वतीसुतं बालम् ।
गणनाथ कुलतिलक प्रार्त रत्न नमामि रत्नगिरे ॥

(१०) सन १९१६ च्या एप्रिल महिन्यात कोणी एक सतगोदावरीप्रातस्थ वृद्ध तैलगशास्त्री जवळ काहीं द्रव्य नसता वाटेंत जें काहीं भिक्षुकवृत्तीनें मिळेल तें घेऊन काशीयात्रेस एकटाच निघाला. त्याची आमची रात्रौ प्रयागातील दारा गज स्टेशनावर काशीस जात असता गाठ पडली. त्या शास्त्रीबोवानीं माझ्या डोक्यावरील दक्षिणी तांबडी पगडी पाहिली व लगेच ते "महाशयास्तिलक" इत्यादि सस्कृत बोलावयास लागले व मला पुण्यपत्तनस्थ टिळक माहीत आहेत काय म्हणून विचारलें व गाडींत बसल्यावर त्या भाषेत बोलू लागले. मला मात्र तें काम मराभर झेपेना तात्पर्य कीं, ते म्हणाले "सात आठ दिवसापूर्वी मी पुण्यास दोन दिवस टिळकाचे वाड्यात वेदान्तावर व अनेक गूढ विषयावर वादविवाद करीत असें. रोज त्याचे पक्तींत भोजन करी निघताना त्यानीं मला द्रव्यसाह्यहि केलें, त्याचें नाव लोकास सागून शहरात फिरताच मला सर्व द्रव्यसाहाय्य झालें" त्या विद्वान् सस्कृत शास्त्रीबोवानीं लोकमान्याच्या विद्वत्तेची अत्यत प्रशसा केली व असा अष्टपैलू पुरुष देशास पुन्हा लाभणें कठीण असे उद्गार काढले.

(११) टिळकाचें नाव फक्त ल्हानमोठ्या शहरातूनच केवळ बहुश्रुत मडळींस माहीत होतें असें नाहीं, तर लांबलाबच्या ल्हान मोठ्या खेड्यापाड्यातूनहि अडाणी व अज्ञ लोकास तें, ज्ञानदेव तुकाराम याच्याप्रमाणें हा कोणी तरी आपला हितकर्ता आहे या भावनेनें, माहीत होतें. सन १९१७ साली

आम्ही करून प्रयत्न केला पाहिजे. अस्पृश्यानीहि आपल्यातील दोष काढून टाकले पाहिजेत. स्वच्छता राखली पाहिजे. मेलेल्या जनावराचें मास खाणें सोडलें पाहिजे. शिक्षण घेतलें पाहिजे. परी शिक्षण घेतलें तरी आपला धदा सोडून पाढरपेशा वर्गाप्रमाणें नोकरीच्या मार्गे त्यानीं लागावें हें मला पसत नाहीं. धदा घाणेरडा म्हणून तो अपमानास्पद न समजता नवीन वळणावर त्याची सुधारणा करणें हेंच त्याना अधिक श्रेयस्कर आहे. जेव्हा अस्पृश्य आपल्या धद्याची सुधारणा करतील तेव्हाच त्याचा उद्धार झाला असें मी समजेन शेवटीं ज्या कामास मी स्वतःला वाहून घेतलें आहे तें सर्व जातींचें असल्यामुळें प्रत्यक्ष शक्य नसले तरी अप्रत्यक्षपणें मी अस्पृश्याच्या उद्धारार्थच झटत आहे. "

सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव.

[वेदशास्त्रसपन्न, व्युत्पन्न, टिळक महाविद्यालयातील संस्कृतचे प्रोफेसर, अध्यक्ष हिंदु म स. पुणें.]

(१) लो. टिळक विलायतला जाऊन परत आल्यानतर ते प्रायश्चित्त घेतात कीं नाहींत इकडे जुन्या लोकाचें लक्ष वेधलें होतें. दोन महिने झाले, तावड तोबीचे सर्व कार्यक्रम सपून लोकमान्याचा मुक्काम पुणें येथें असताना आचार्य पत्राच्या सपादकापैकीं एक म्हणून काहीं मडळींना बरोबर घेऊन आपण प्रायश्चित्त घ्यावें असें सागण्याकरिता त्यावें घरीं मी गेलों. ते आपल्या घराच्या माडीवर आराम खुर्चीवर बाचीत सुपारी खात पडले होते.

काहीं प्रश्नोत्तरें झाल्यानतर आपण प्रायश्चित्त घ्यावें असें मी त्यास म्हटलें. त्याबरोबर ते म्हणाले. " मला प्रायश्चित्त घेण्यास तुम्ही का सागता. ? मी काहीं तुमच्यात जेवावयास येत नाहीं. माझा व्यवहार लोकापासून सर्वस्वी निराळा आहे. घरातसुद्धा माझा काहीं सबध नसतो. माझ्याबरोबर मी एक आचारी ठेविला आहे. अशा स्थितींत तुम्ही मला प्रायश्चित्त घ्यावयास का सागावें हें मला समजत नाहीं. "

त्यानतर आपण लोकाना वळण घालून देणारे आहात। आणि प्रायश्चित्त घेण्यास आपली सस्कृति कायम ठेवण्याचें श्रेय मिळतें वगैरे म्हटल्यानतर ते म्हणाले "तुम्हाला मी एवढें सागतों कीं, मी प्रायश्चित्त घेणार आहे. तें केव्हा घेणार हें आताच मला।सागता येणार नाहीं. माझे असे असे कार्यक्रम ठरले आहेत. तथापि तुम्ही प्रायश्चित्ताचें इतकें स्तोम माजवू नका. !"

दिवाणगिरी केलेल्या जबाबदार गृहस्थांची जोरदार साक्ष झाली व त्यामुळें पुष्कळ उपयोग झाला. बाकी त्यांच्या इतर गोष्टींकडे बघण्याचें मला कारण दिसलें नाहीं." यावरून लोकमान्यांचें 'आपल्या लोकांच्या गुणाची पारख करून त्यांच्या गुणाचा जरूर तेथें उपयोग करून घ्यावयाचा व त्यांच्या इतर अवगुणांकडे लक्ष द्यावयाचें नाहीं.' असें धोरण स्पष्ट होतें. या गुणामुळेंच त्यांनीं येवढा लोकसंग्रह केला.

(२) ज्योतिषसंमेलनच्या मंडपांत ज्योतिषशास्त्रावर सकाळीं आठ वाजल्यापासून दुपारीं बारावर दोन वाजेपर्यंत जोराचा वादविवाद चालला होता. परंतु अखेर एकवाक्यता होऊन ठराव सर्वानुमतें पास झाला. पंचांग करण्यास मुख्य अडचण करणग्रंथाची आहे. तो लवकर कोणी लिहून काढावा अशी चर्चा चालली होती. अखेर कोणी एका ज्योतिष्यानें लोकमान्यांना आपणच करणग्रंथ लवकर लिहून काढावा असें म्हटलें, तेव्हां लोकमान्यांनीं हंसत उत्तर दिलें कीं, "हल्लीं मला इतकीं कामें आहेत कीं, हा ग्रंथ लिहिण्यास मला मुळींच वेळ मिळणार नाहीं. आतां सरकारनेंच जर मला ५।६ महिन्यांची विश्रांति (तुरुंगवास) दिली तर मात्र तो मी ३।४ महिन्यांत लिहून काढीन."

लक्ष्मण रघुनाथ भिडे.

[एक अस्पृश्योद्धारक, सांगली.]

ज्योतिषसंमेलनासाठीं लोकमान्य सांगलीस आले होते; व अस्पृश्य मंडळानें त्यांना मानपत्र देण्याचें ठरविलें. त्यास उत्तरादाखल केलेल्या भाषणांत लोकमान्यांनीं खालील महत्त्वाचे उद्गार काढले आहेत.

"अस्पृश्य लोकांतर्फे मानपत्र स्वीकारण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग आहे. तेव्हां या बाबतींत मजबद्दल जे गैरसमज आहेत त्यांचें निराकरण करण्याची संधि मी आतां घेतों. अस्पृश्यांना स्पृश्य मानणाऱ्यांपैकीं मी एक आहें. गणपती उत्सवांत माझ्या गणपती बरोबर चांभाराचा गणपती मिरवणूकींत असतो. अस्पृश्यांच्या उद्धाराबद्दल सुधारकांइतकीच मला तळमळ आहे, पण मतभेद आहे तो मार्गांत आहे. अस्पृश्यांनीं किंवा सुधारकांनीं एकदम बंड करून धर्मभोळ्या समाजास दुखवावें हें मला पसंत नाहीं. फार पुरातन कालापासून चालत आलेली ही रूढी एकदम मोडणें शक्य नाहीं. उतावीळ होऊन कांहीं तरी करण्यांत अर्थ नाहीं; दमानें घेतलें पाहिजे. स्पृश्य समाजाचें लोकमत अनुकूल करून घेण्याचा

सार्वीत ! परंतु लोकमान्यांचा तो ठणठणीत आवाज आणि उत्तर देण्याची ती तुकडेतोड पद्धति सर्वत्र एकच. यामुळें पुष्कळ जणांना आपण कोणीकडून त्यांना विचारावयास गेलों असेंहि होत असावें; आणि कांहीं तर केवळ बोलावयास व या थोर पुरुषाचें बोलणें ऐकावयास मिळावें म्हणूनच त्याच्याशीं कांहीं तरी बोलत.

(५) त्याच वेळीं लोकमान्यांनीं मानवधर्मशास्त्राचे कर्ते धारपुरे यांचें 'आधीं द्वैताद्वैताचे वाद मिटावा, ईशावास्याबद्दल माझें असें असें म्हणणें आहे, द्वैताद्वैताचे वाद मिटल्याशिवाय कांहीं करितां येणार नाहीं.' अशा अर्थाचें पत्र आल्याचें आम्हांस सांगितलें. व लगेच हा खवळलेला सिंह गरजला कीं, "जगाच्या अन्तापर्यंत हे वाद मिटणार नाहींत. हे वाद कोणालाहि कायमचे मिटवतां आले नाहींत व येणारहि नाहींत. आणि वाद कसले आले आहेत ! ज्यांच्या बुद्धीला जें वाटलें आणि पटलें तें त्यांनीं स्वीकारलें. त्याकरितां आपला व्यवहार व इतर कामें थांबवण्यासारखी अशी कोणती मानगड आज उत्पन्न झाली आहे ! मनुष्याला बुद्धी आहे तोंपर्यंत असे प्रकार चालावयाचेच. याला भिण्याचें काय कारण आहे ? " असें बोलून त्यांनीं याच अर्थाचें त्यांना उत्तर लिहावयास हाताखालच्या गृहस्थास सांगितलें.

× × × × ×

[एम्. ए. हेडमास्तर हायस्कूल......]

१९१६ सालीं लखनौच्या कॉंग्रेसहून फिरत फिरत लोकमान्य ×× येथें आले. त्यावेळीं मी ×× येथें सरकारी नोकर होतों. रिस्ले सर्क्युलराचा जोरांत अमल सुरू असल्यामुळें मुलांच्या मनांत औत्सुक्य असूनहि त्यांना लोकमान्यांचें दर्शन घेता येईना ! सध्याकाळीं एक मिरवणूक निघाली. एक लहानसें व्याख्यानहि झालें व पुढें रात्रीं बारापर्यंत गप्पा झाल्यानंतर मंडळी घरोघर गेली. मी पहांटेच उठून दर्शनासाठीं गेलों तों काय लोकमान्य प्रातर्विधी आटोपून एकटेच वाचित बसल्याचें मला आढळलें ! मला फार आनंद झाला. विद्यार्थ्यांना ही बातमी कळली व जरा भीति दूर सारून तेहि तेथें जमले व लोकमान्यांच्या पायावर डोकें ठेवून आमचें भाषण ऐकत बसले.

लखनौच्या कॉंग्रेससंबंधीं सर्व वर्तमानपत्रांचीं मतें मी मुद्दाम वाचून टिळकांच्याबद्दल चांगलें वाईट कोण काय म्हणतो तें मुद्दाम पाहत होतों. पहिल्यानें ओळखपाळख झाल्यानंतर येथील सर्व सरकारी खात्यांबद्दल त्यांनीं चौकस

(२) त्यानंतर त्याना एका पतितपरावर्तन विषयक व्याख्यानाच्या अध्यक्षते बद्दल विचारले असता ते म्हणाले, " हे आमचे पुने लोक खुळचटपणाचे वादविवाद किती दिवस करीत बसणार आहेत समजत नाहीं. जग किती धुम घडाक्यानें पुढें चाल्लें आहे. जो तो आपल्या धर्माची सख्या वाढवितो आहे. आणि आमचे शास्त्रीपंडित पढावें तर पतितपरावर्तन योग्य कीं अयोग्य याचा वादविवादच करीत बसले आहेत. आमची सर्व बाजूनीं साखळी सुटली आहे. मला अशी खात्री आहे कीं, खिस्ती, मुसलमान, या पेक्षाहि वैदिक धर्म प्रसाराचें काम आपल्या पूर्वजानीं फार सुव्यवस्थित आणि नेटानें केलें आहे " पण व्याख्यानाचे दिवशीं त्याचा मुक्काम दुसरीकडे असल्यामुळें त्याना अध्यक्ष स्थान स्वीकारिता आलें नाहीं.

(३) पुणें येथें वैष्णवाचे गुरु श्री सत्यध्यानतीर्थ याचा मुक्काम असताना त्याच्यापुढें गीतारहस्यावर विचारविनिमय चालू होता त्याप्रसगीं लोकमान्याची अनेक विषयावरील मतें समजून आलीं.

'तुम्ही राजकारणाकरिता गीतारहस्य लिहिलें असें म्हणा म्हणजे आमचा वाद नाहीं' असें एकानें म्हटलें असता, त्यावर लो. टिळक म्हणाले कीं, " मी असें स्पष्ट सागतों कीं, अनेक हेतूप्रमाणें राजकारणाकरिताहि मी गीतारहस्य लिहिलें आहे."

एक गृहस्थ म्हणाले–' वेदाच्या अनेक शाखा होत्या त्यापैकीं कित्येक नष्ट झाल्या आहेत तन्मूलक स्मृत्यादिकात आचार ग्रथित केले आहेत म्हणून स्मृत्यादिकातील आचार बदलता येणार नाहींत.'

यावर लोकमान्य म्हणाले–" वेदाच्या अनेक शाखा होत्या आणि त्या आता नष्ट झाल्या, हे खोटें आहे. एकादी शाखा कदाचित् कमीजास्त झाली असेल. हें नुसतें वेदाचा गौरव करण्याकरिता आहे. त्याला तसा प्रामाणिक आधारहि नाहीं. एखाद्या ग्रथकारानीं म्हणावें ' सहस्रवर्मा सामवेद. ' परतु हें केवळ वेदाचा गौरव करणारें म्हणणें आहे, त्यात यथार्थता नाहीं."

(४) एके दिवशीं केसरींत काहीं मजकूर देण्याकरिता मी केसरीकार्यालयात गेलों असता लोकमान्य सुपारी खात इकडे तिकडे फिरत होते. सकाळची वेळ, कोणी काहीं पत्रव्यवहारासबधीं तर कोणी केसरीसबधीं त्याना प्रश्न विचारीत होते आणि लोकमान्य प्रत्येकाला अधिकारयुक्त वाणीनें एक घाव दोन तुकडे अशी फडाफड उत्तरें देत होते. आणि मधून मधून स्फुट विषयावद्दलहि चर्चा करीत होते.

मोंवताल्च्या प्रत्येक मनुष्याच्या मनात या महापुरुषाबद्दल अत्यत आदर आणि एक प्रकारचें भय आहे असें उघड दिसत होतें. प्रत्येकजण अत्यंत दबत आणि नम्रपणानें त्याच्याशीं बोले आणि अशी अपेक्षा करी कीं, माझें म्हणणें महत्त्वाचें आहे असें समजून त्यानीं माझ्या प्रश्नाला हळू आणि सावकाश उत्तरें

त्यावींत ! परतु लोकमान्याचा तो ठणठणींत आवाज आणि उत्तर देण्याची ती तुकडेतोड पद्धति सर्वत्र एकच. यामुळें पुष्कळ जणाना आपण कोणीकडून त्याना विचारावयास गेलों असेंहि होत असावें, आणि काहीं तर केवळ बोलावयास व या थोर पुरुषाचें बोलणें ऐकावयास मिळावें म्हणूनच त्याच्याशीं काहीं तरी बोलत.

(५) त्याच वेळीं लोकमान्यानीं मानवधर्मशास्त्राचे कर्ते धारपुरे याचें 'आधीं द्वैताद्वैताचे वाद मिटावा, ईशावास्याबद्दल माझें असें असें म्हणणें आहे, द्वैताद्वैताचे वाद मिटल्याशिवाय काहीं करिता येणार नाहीं.' अशा अर्थाचें पत्र आल्याचें आम्हास सागितलें. व लगेच हा खवळलेला सिंह गरजला कीं, "जगाच्या अन्तापर्यंत हे वाद मिटणार नाहींत. हे वाद कोणालाहि कायमचे मिटवता आले नाहींत व येणारहि नाहींत. आणि वाद कसले आले आहेत? त्याच्या बुद्धीला ज वाटलें आणि पटलें तें त्यानीं स्वीकारलें. त्याकरिता आपला व्यवहार व इतर कामें थाबवण्यासारखी अशी कोणती मानगड आज उत्पन्न झाली आहे? मनुष्याला बुद्धी आहे तोपर्यंत असे प्रकार चालावयाचेच. याला भिण्याचें काय कारण आहे? " असें बोलून त्यानीं याच अर्थाचें त्याना उत्तर लिहावयास हाता खालच्या गृहस्थास सागितलें.

× × × × ×

[एम्. ए. हेडमास्तर हायस्कूल.....]

१९१६ सालीं लखनौच्या कॉंग्रेसहून फिरत फिरत लोकमान्य ×× येथें आले. त्यावेळीं मी ×× येथें सरकारी नोकर होतों. रिस्ले सर्क्युलराचा जोरात अमल सुरू असल्यामुळें मुलाच्या मनात औत्सुक्य असूनहि त्याना लोकमान्याचें दर्शन घेता येईना! सध्याकाळीं एक मिरवणूक निघाली एक लहानसें व्याख्यानहि झालें व पुढें रात्रीं बारापर्यंत गप्पा झाल्यानतर मडळी घरोघर गेली. मी पहाटेच उठून दर्शनासाठीं गेलों तों काय लोकमान्य प्रातर्विधी आटोपून एकटेच वाचित बसलेलें मला आढळलें! मला फार आनद झाला. विद्यार्थ्यांना ही बातमी कळली व जरा भीति दूर सारून तेहि तेथें जमले व लोकमान्याच्या पायावर डोकें ठेवून आमचें भाषण ऐकत बसले.

लखनौच्या कॉंग्रेससबधीं सर्व वर्तमानपत्राचीं मतें मी मुद्दाम वाचून टिळकाच्याबद्दल चागलें वाईट कोण काय म्हणतो तें मुद्दाम पाहत होतों. पहिल्यानें ओळखपाळख झाल्यानतर येथील सर्व सरकारी खात्याबद्दल त्यानीं चौकस

बुद्धीनें पृच्छा केली. त्या प्रश्नांचीं उत्तरें यथाशक्ती दिल्यानंतर मी सहज म्हटलें मुसलमानांच्यासंबंधीं आपण जें औदार्य दाखविलें त्याबद्दल वर्तमानपत्रांतून आपल्यावर सडकून टीका येत आहे ! तेव्हां ते म्हणाले " खरेंच, लखनौपासून मी सारखा हिंडत आहें, तेव्हां कोणतीं वर्तमानपत्रें काय म्हणत आहेत तें एकदां मला पाहिलें पाहिजे." यामुळें मला समाधान वाटलें; कारण त्या निमित्तानें तरी लोकमान्यांशीं बोलावयास सांपडेल अशी मी आशा केली.

त्यानंतर मुसलमानांशीं केलेल्या करारासंबंधीं ते म्हणाले " या लोकांनीं याचा इतका बाऊ कां केला आहे तें समजत नाहीं. आज आम्हांस परकीय सरकाराश तोंड द्यावयाचें आहे. त्यावेळीं कमीअधिक प्रमाणांत मुसलमानबंधूस मतदानाचे हक्क अधिक देण्यांत काय हरकत आहे ? स्वराज्य मिळाल्यानंतर हें प्रमाण केव्हांहि बदलतां येईल ! इतर देशांतल्या प्रातिनिधिक सस्थांचा इतिहास पाहिला असतां अनेक वर्गांत मतदानहक्काचें प्रमाण कोठें स्थिर आहे ! हाऊस ऑफ कॉमन्स आणि हाऊस ऑफ लॉर्ड्स यांचे तरी पूर्वीचे हक्क कायम आहेत कां ! मग अशा वेळीं आपण तरी विशेष घासाघीस कां करावी ! दुसरी गोष्ट म्हणजे मिसेस बेझंट संबंधीं होय. ते म्हणाले " आम्ही या बाईना ओळखून आहों. जोंपर्यंत आम्हांस त्यांचा उपयोग होत आहे तोंपावेतों करून घेऊं, नाहीं त्या दिवशीं दोघांचे मार्ग वेगळे आहेतच ! "

त्यानंतर मी म्हटलें आपण इतकें स्पष्ट बोलतां ! जर एखाद्या मुसलमानानें ऐकिलें किंवा बाईच्या शिष्यानें ऐकिलें तर मोठें वादळ होईल ! त्यानंतर ते म्हणाले " यांत कांहीं नाहीं. हें नेहमींचेच आहे. अशीं वादळें मी पुष्कळ पचविलीं आहेत ! "

त्यानंतर मी फराळासाठीं निमंत्रण केलें, त्यावर त्यांनीं उत्तर केलें कीं, " मी फराळाला आल्यापासून तुमचें नुकसान होणार आहे. स्वतंत्र पद्धतीनें ज्याला देशाचें काम करतां येत नाहीं, त्यानें सरकारी नोकरींत राहून देशहिताकडे लक्ष पुरवावें. सरकारी नोकरींत अशा माणसांचा भरणा अधिक होईल तितका पाहिजे आहे. ज्याना ज्या योगें देशहित साधतां येईल त्यांनीं तें करीत असावें."

तासभर असें भाषण झाल्यानंतर इतर मंडळी भेटीस येऊं लागलीं म्हणून लोकमान्यांचा मी निरोप घेतला. पुढें दोन वर्षांनीं रेल्वेंत सहज गांठ पडली असतां, मी पायावर डोकें ठेविलें तों माझें नाव घेऊन माझें क्षेम विचारलें !

रा. ल. घरत

[आवास, जि कुलाबा]

(१) सन १८९६ सालीं पाऊस फारच कमी पडल्यामुळें हिंदुस्थानात प्राय' सर्वत्र दुष्काळ होता कोंकणात सहसा फार कडक दुष्काळ नसतो, पण या वर्षी तो बराच तीव्र भासू लागला कोंकणातील जमिनीचे सरकारसारे फार जबर असल्यामुळें आणि याच सुमारास पुष्कळ तालुक्याच्या जमीनमहसुलाची फेर-तपासणी होऊन साऱ्याची बेसुमार वाढ झाल्यामुळ सरकारास जमीनमहसूल देणें लोकास अत्यत जड जाऊ लागलें. साऱ्याची माफी किंवा तहकुबी मिळावी म्हणून सभा भरवून अर्जद्वारें व वर्तमानपत्रात लेख लिहून तद्वारें लोकानीं चळवळ सुरू केली होतीच याच वेळीं पुणें सार्वजनिक सभेचे प्रचारक प्रोफेसर अच्युतराव साठे, ठाणें व कुलाबा या जिल्ह्यात सरकारच्या दुष्काळी कायद्याचा अर्थ लोकास समजावून देण्याकरिता व्याख्यानें देत होते १८९६ च्या नाताळात पेण येथें त्यावर खटला करण्यात आला त्याच्या बचावाकरिता लो० टिळक पेणेस आले होते. साठे दोषमुक्त होऊन लोकमान्यासह पेणेहून अलिबागेस येऊन त्यावेळचे अलिबागचे प्रसिद्ध वकील व पुढारी कै० गोविंदबाबा गुर्जर याच्या घरीं उतरले गोविंदबाबा माझे चागले स्नेही असल्यामुळें मीहि दोन दिवस त्याच्या येथें गेलों, त्यामुळें भोजनासनशय्यादि व्यवहार लोकमान्याबरोबरच झाले. सरदार निवलकर वगैरे काहीं थोर गृहस्थाकडे पानसुपाऱ्या झाल्या, त्यावेळींहि मी बरोबरच होतों अलिबाग तालुक्याच्या जमीनमहसुलाच्या फेर तपासणींत झालेला अन्याय 'टाईम्स ऑफ इंडिया' वगैरे पत्रात लेख लिहून मी सरकारच्या व लोकाच्या नजरेस स्पष्टपणें आणला होता. प्रातिक समात तद्विषयक भाषणें केलीं होतीं व दुष्काळ, प्लेग वगैरे विषयावरीहि लेख लिहिले होते, त्यामुळें लोकमान्याबरोबर झालेल्या खासगी संभाषणातहि हेच विषय निघून त्याच्या तोंडून माझ्या पुढील लेखास उपयुक्त अशा बऱ्याच सूचना मला मिळाल्या. अलिबागेहून निघण्याच्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजता जेवून अलिबागच्या बदरात आगबोटींत बसून दोन वाजण्याच्या सुमारास पोहोंचून तेथून सायकाळीं ठाण्यास व्याख्यान देण्याकरिता जावयाचें लोमान्यानीं निश्चित केलें होतें. इतक्यात किहीम व आवास या गावातील काहीं मडळी येऊन त्यानी लोकमान्यास आपआपल्या गावीं पानसुपारी करण्याची उत्कट इच्छा दर्शविली. ठाण्याच्या व्याख्यानास हरकत येऊ नये म्हणून रेवस बदरावर जाऊन साय काळीं चार वाजता बोटींत बसावें असें मीं सुचविलें. त्या वेळीं मोटारी नव्हत्या, व पधरा मैल प्रवास टाग्यानें करावयाचा होता, तथापि लोकमान्यानीं आपल्या

सौजन्याला अनुसरून ती गोष्ट मान्य केली, व जाताना मार्गात दोन ठिकाणी पानसुपारी घेऊन लोकाचें समाधान केलें

(२) सन १८९७ सालीं लोकमान्यावर राजद्रोहाचा पहिला खटला होऊन ते जामिनावर खुले असता मुंबईत गिरगावात आंग्र्याच्या वाडीत कै० दाजीसाहेब खऱ्याच्या घरीं रहात होते त्यावेळीं मी दररोज सायकाळीं त्याकडे जात असे हून, म्लेंच्छ वगैरे शद्बाचा विशेष खुलासेवार अर्थ ज्यात होता असें एक सस्कृत नाटक माझ्या एका मित्रानें लोकमान्यास दाखविण्याकरिता मजपाशीं दिलें काहीं दिवस तें पुस्तक आपणापाशीं ठेवून घेऊन नतर लोकमान्यानीं तें त्याचें त्यास परत देण्यासाठीं मजपाशीं दिलें 'टाइम्स ऑफ इंडिया चे त्या वेळीं मिस्टर टी जे (आता सर थॉमस) बेनेट हे सपादक होते त्याचा माझा चागला स्नेह होता लोकमान्यास सागून मी एक दिवस बेनेट साहेबाकडे सहज गप्पा मारण्याकरिता म्हणून गेलों ' जस्टिस ' सहीनें पत्र लिहिणारे एक उत्तम सस्कृत भाषाभिज्ञ शास्त्री आहेत असे बेनेटसाहेबानीं मला सागितलें 'कै० गोखल्याबद्दल बेनेटसाहेबानीं स्वत च बोलणें काढून म्हटलें कीं, गोखले हे फार थोर मनाचे गृहस्थ असून माफी मागतली ही त्यानीं फार चागली गोष्ट केली टिळका नींहि तसेंच करावें हें उत्तम ' रात्रौ लोकमान्यास ही सर्व हकीगत कळविल्यावर ते म्हणाले, " सर्वेनण माफी मागू लागले, तर कसें होईल ? कार्हीनीं माफी मागू नये हेंच उत्तम "

लोकमान्य कैदेतून सुटून आल्यावर आवसातील लोकानीं त्याचें अभिनदन केलें त्यास त्यानीं स्वदस्तुरचें उत्तर पाठविलें त्याच्या हातचीं दोनतीन पत्रें त्या वेळीं जपून ठेविलेलीं आता दुर्दैवानें आढळत नाहींत

(३) १८९९ सालीं पुन दुष्काळ पडून तो कोंकणातहि चागलाच जाणवला ह्या दुष्काळाची चौकशी करण्याकरिता सरकारनें सर अँटनी मॅगडोनाल्ड याच्या अध्यक्षतेखालीं एक कमिशन नेमलें सन १८९६-९७ च्या दुष्काळाची चौकशी करण्याकरिता सरकारनें नेमलेल्या कमिशनपुढें कोंकणातील दुष्काळाबद्दलचा माझी विस्तृत साक्ष होऊन ती कमिशनच्या रिपोर्टांत छापलेली आहे ती साक्ष लोकमान्यानीं वाचल्यामुळें व १८९९ च्या दुष्काळावर मी काहीं लेख प्रसिद्ध केल्यामुळें या दुसऱ्या कमिशनपुढेंहि मी साक्ष द्यावी म्हणून त्यानीं कै० गजानन भास्कर वैद्य यास मजकडे पाठवून कळविलें कीं, "मागच्या कमिशनपुढें झालेल्या साक्षीचा रिपोर्ट पहावयास पाठवितों यावेळींहि साक्ष द्या " त्याच वेळीं माझा होतकरू पुतण्या वारल्यामुळें साक्ष देण्याचें जबाबदारीचें काम पतकरून त्याची तयारी करण्यास लागणारा वेळ मला नसून माझ्या मनाची स्थितिहि

अनुकूल नव्हती. त्यामुळें लोकमान्याच्या इच्छेप्रमाणें मला तसें करितां आलें नाहीं. तथापि त्यांनीं केलेल्या सूचनेवरून त्यांची गुणग्राहकता सगळी स्पष्ट होत आहे.

यादव श्रीहरी अणे.

[एल् एम् अँन्ड एस् (नॅ०) डॉक्टर, वणी, वऱ्हाड]

लोकमान्य तुरुंगातून सुटून आल्यानंतर त्यांनीं चिरोलवर नोटीस काढली ती 'केसरी'तून मला कलकत्याला नॅशनल मेडिकल कॉलेजमध्यें शिकत असतां वाचावयास मिळाली. मला इंपीरिअल लायब्ररींत वाचावयास जाण्याचा नाद होता. लायब्ररींत गेल्यावरोबर प्रथम " न्यू बुकसच्या " शेल्फमधून हिंदुस्थानविषयक जीं पुस्तकें असतील तीं चाळावयाचीं अशी माझी रीत असे. नोटीस वाचल्यावर त्याच दिवशीं लायब्ररींत मला कर्मधर्मसंयोगानें " फार्कहार " याचें हिंदुस्थान विषयक पुस्तक त्याच सुमारास हिंदुस्थानांत आलेलें " न्यू बुक्सच्या " शेल्फमध्यें असलेलें पहाण्यांत आलें. तें चाळीत असतां, त्यांत लोकमान्याविषयीं विधानें चिरोलपेक्षांहि पुढें जाऊन विशेष धाडसाचीं केलेलीं आढळलीं व तीं खास पुण्यास जाऊन मी प्रत्यक्ष चार शिष्ट लोकांच्या मुलाखतींत मिळालेल्या माहिती वरून केलेलीं आहेत असें छातीठोक विधान केलेलें होतें. फार्कहारसाहेब हे कलकत्याला प्रिन्सिपाल म्हणून अनेक वर्षे कोणत्याशा कॉलेजमध्यें राहिलेले असे होते. त्यांचीं विधानें पाहून चिरोलसाहेबानांतें एक नवीन साथीदार असेच होत हें मनांत आलें व त्याचे पुस्तकांतील लोकमान्यविषयक सर्व प्रकरणाची एक नक्कल तयार करून रा. रा. तात्यासाहेब केळकर संपादक केसरी या पत्त्यावर मी पाठवून दिली. त्यांत पुस्तकाचें नांव, मिळण्याचा पत्ता, प्रकरणाच्या पानांची संख्या वगैरे उपयुक्त मजकूर कळविला होता. व सवाई चिरोल म्हणून त्याजविषयीं काय कारवाई करणें असेल ती आपणास योग्य वाटेल ती करण्याकरितां एक अनुपलब्ध माहिती या उद्देशानें 'केसरी' कर्त्यांकडे पाठविली ही गोष्ट अदाज १९१५ जानेवारींतील असावी. त्यानंतर जूनचे पहिले आठवड्यांत मला सिंहगडला लोकमान्यांचे दर्शनार्थ जाण्याचा योग जुळून आला. श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे हि तेथेंच सिंहगडला सर्व मंडळींसुद्धां होते प्रवासांत सिंहगडला माझे बरोबर स्वामी आनंदानंद हे गीतारहस्याच्या गुजराथी भाषांतराचा आपणास हक्क मिळावा याची लोकमान्याजवळ रदबदली करून निघू घातलेल्या गुजराथी गीतारहस्याची

छापील प्रुफें घेऊन स्वत चे भापातराचा तर्जुमा जवळ ठेवून त्याचें तुलनात्मक महत्त्व समजवून देण्याकरिता आले होते. सिंहगडला पोहोंचल्यावरोवर श्रीमत दादासाहेब याची मार्गात भेट झाली. त्यानीं आम्हास आपल्या बगल्यावर नेले व तेथून आम्ही लोकमान्याचे दर्शनार्थ त्याचे बगल्यावर गेलों. कै० नामदार खरे याचे येथें ते गप्पा गोष्टी करीत होते गड्यानें आमचीं नावें विचारुन घेतलीं व आम्ही स्नानास परत गेलों. आमचें स्नान सुरू आहे तोंच लोकमान्याचे एक चिरंजीव, ' अणे ' आहेत काय म्हणून तपास करू लागले व तुम्हाला बोला विलें आहे म्हणून सागितलें. आम्ही तावडतोब स्नान आटोपून लोकमान्याच्या दर्शनास गेलों आम्ही गेल्यानरोवर आम्हास बसावयास सागितलें आम्ही लोक मान्यास चरणावपात करुन खालीं बसलों. आतून फळफळावळीचीं दोन तार्टे भरून आलीं तीं पुढें असताच लोकमान्यानीं माझ्याकडेस पाहून चिरोल प्रकरणा सबधीं साद्यत हकीकत आम्हा उभयतास सागण्यास मुरुवात केली चिरोल प्रकरण आटोपल्यावर त्याची री ओढणाऱ्या व त्याचा मराठी तर्जुमा करणाऱ्या अनेक इग्रजीमराठी द्वेष्याचा समाचार यथाक्रम घेता येईल, येथ पावेतों चिरोल वृत्तात निवेदन केल्यावर व विशेषत फार्कहार साहेबासबधींचा उल्लेखहि स्पष्ट पणें केल्यावर माझे डोक्यात एकदम लख्ख प्रकाश पडला कीं, फार्कहार सबधी वर्सरी कर्ते यास आपण सहा महिन्यापूर्वी जो मजकूर लिहिला त्याची आठवण लोक मान्यानीं अशा रीतीनें दिली. त्याबरोबर मन उचबळून आलें व लोकमान्याच्या ' लोकसग्रहा ''बद्दल धन्यता वाटली ! ती० स्व० माधवरावजींचा व त्याचा जरी राजकारणव्यवहारामुळें परिचय होता तथापि लोकमान्याच्या समोर जाण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसग त्यावेळीं सहा महिन्यापूर्वी त्याच्या ऑफीसात केसरीकर्त्यांच्या नावानें पाठविलेल्या बातमीदाराची ओळख ठेऊन त्याची जाणीव इतक्या मनमोकळ्या व स्नेहयुक्त अत करणानें दिली कीं, लोकमान्याचा अनुयायी हा तद्रूपच व्हावा. आयुष्यातील तो क्षण मला चिरस्मरणीय होईल.

रघुनाथ कृष्ण फडके.

[सुप्रसिद्ध शिल्पकार, चर्नीरोड, मुंबई.]

(१) लोकमान्याचे समक्ष भेटीचा योग सन १९१७चे आक्टोबर महिन्यात मुंबई येथें प्रथम आला. या सुमारास आमचें वार्षिक प्रदर्शन नुकतेंच सुरू झालें होतें. व कांहीं कामानिमित्त लोकमान्यहि त्या वेळीं मुंबईस आलेले असल्यामुळें त्यांनीं एक वेळ प्रदर्शनाला आपली अमूल्य भेट द्यावी अशी स्वाभाविक इच्छा झाली. परंतु प्रत्यक्ष ओळख वगैरे नसल्या कारणानें, हें जुळून येणें त्या वेळीं तरी मला बरेंच अवघड होतें. कोणाच्या मार्फत अगर वशिल्यानें प्रयत्न करून पहावा म्हणून मी थोडी फार खटपट करून पाहिली, परंतु त्यापेक्षा समक्षच भेटणें श्रेयस्कर वाटून एक दिवस वडील बंधु व मी सायंकाळीं पांच वाजण्याचे सुमारास दाजीसाहेब खरे यांचे बंगल्यात लोकमान्य उतरले असल्याचें समजल्यावरून तिकडे जावयास निघालों. आम्ही तेथें जाऊन पोंचलों त्या वेळीं लोकमान्य घरींच असून बाहेर एकटेच बसलेले होते. अंगात सद्रा वगैरे नव्हता. अनेक प्रसंगीं प्रचंड श्रोतृसमुदायांत विराजमान होणारी ती सामर्थ्यवान मूर्ति अशा घरगुती व साध्या थाटांत दृष्टीस पडताच, आतापर्यंत चाललेल्या विचारतरंगांना विलक्षण भरती येऊन त्यांत क्षणभर मन गोंधळूनच गेलें, परंतु नमस्कारातच अभयाचें आश्वासन दिसून आल्यामुळें कांहींशीं स्थिरता येऊन कोण काय वगैरे विचारपूस झाल्यानंतर आम्ही आपले कामाची नम्रतापूर्वक सुनावणी केली. आमची विनंति मान्य होणें कठीण असाच पूर्वग्रह झालेला असल्यामुळें नकारार्थी उत्तराची साशंकितपणानें वाट पहात असतां 'बरं मग मी केव्हा आलें पाहिजे म्हणतां ?" असा अगदींच अनपेक्षित प्रश्न लोकमान्यांकडून आल्यानें आनंदाश्चर्यानें पुढें काय बोलावें याचेंही भान क्षणमात्र नाहींसें झालें "आपले सवडीप्रमाणें सांगाल त्या वेळीं आम्ही आपणास न्यावयास येऊं" असें आम्ही सांगितल्यानंतर यत्किंचित्‌ही आढेवेढे न घेता दुसरे दिवशीं संध्याकाळीं येण्याचें नक्की ठरून अनपेक्षित यश संपादन करून आम्ही परत आलों.

ठरल्याप्रमाणें, दुसरे दिवशीं, लोकमान्यांना घेऊन येण्यासाठीं आम्ही त्यांचेकडे जावयास निघालों कबूल केल्याप्रमाणें श्री. तात्यासाहेब केळकर वगैरे मंडळींसह त्यांनीं प्रदर्शनाला भेट देण्याची कृपा करून आम्हांला कृतार्थ केलें. त्या आनंदाचे भरात ह्या प्रसंगाची साद्यंत हकीकत लक्षांत राहण्या इतकें भान नव्हतें म्हटलें तरी चालेल. इतकें मात्र खरं कीं, लोकमान्यांनीं त्यांचे नेहमीचे चौकस व मार्मिक बुद्धीनें सर्व कामें पाहिलीं व त्यांना विशेष संतोष झाल्याचें निदर्शनास आलें. लोकमान्यांचे नेहमींचे सहवासांतील मंडळींना ह्या

गोष्टींत कदाचित विशेष असें कांहींच वाटणार नाहीं. परंतु ज्याची पूर्वी कधींच भेट झालेली नाहीं, अशा जनतेपुढें नुकत्याच येणाऱ्या माझ्या सारख्या नवख्या मनुष्याला हा योग निरंतर लक्षांत राहण्या सारखा वाटावा हें स्वाभाविक आहे.

(२) वरील हकिकतीनंतर सुमारें चार सहा दिवसांचे अंतरानें मिसेस ॲनी बेझंट यांची अटक दूर होऊन त्या मुंबईस यावयाच्या असल्यामुळें त्यांचे स्वागताची तयारी फार मोठ्या प्रमाणांत चालली होती. लोकमान्यांचे भेटीमुळें महत्त्वाकांक्षेला एक प्रकारचें उत्तेजन मिळून मिसेस बेझंट यानांहि बोलावण्याचें मनांत आलें. लोकमान्यांचे नुकतेच झालेल्या भेटामुळें एक प्रकारचा विश्वास उत्पन्न होऊन त्यांना विचारून पाहण्याचा विचार सुचला लोकमान्य घरीं होते व त्यांची भेटहि झाली. लोकमान्य म्हणाले " मग त्यांत काय आहे येवढें कठीण " त्या सहज उच्चारलेल्या वाक्यानें आमच्या सर्व कल्पना खजिल्च झाल्या. मी त्यावर म्हणालों, " मिसेस बेझंट यांचा कार्यक्रम आगाऊच ठरलेला असल्यामुळें त्या खेरीज त्यांना सवडच होणार नाहीं असें सर्वांचें म्हणणें आहे "

लोकमान्यः—छे छे: अहो, त्यांना बोलावलें म्हणजे त्यांना न यायला काय झालें ?

मी.—शिवाय माझी ओळख वगैरेहि नाहीं

लोकमान्यः—तुम्ही असें करा. आज नॅशनल युनियन तर्फे बाईंना ॲट-होम आहे तेथें येऊन मला भेटा, म्हणजे मीच त्यांना सांगेन म्हणजे झालें.

आम्ही गेलों त्यावेळीं बरीच ठळक ठळक मंडळी आलेली होती. समारंभाचा एकंदर थाट व भव्यपणा आमचे कल्पनेप्रमाणेंच दिसून आल्यामुळें पुढील केलेल्या अंदाजालाहि दुजोराच प्राप्त झाला. थोड्याच वेळांत लोकमान्यांची स्वारीहि आली. मिसेस् बेझंट येण्याचीहि वेळ झाल्यामुळें त्यांचें स्वागत केलें व प्रथम श्री. अण्णासाहेब नेने जवळच होते, त्यांची ओळख करून दिली. इतक्यांत त्यांचें लक्ष माझेकडे गेलें व लगेच मला जवळ बोलावून दुसरी ओळख माझीच करून देऊन ते मिसेस् बिझांट यास पुढें म्हणाले " यांनीं केलेलें प्रदर्शन मी नुकतेंच पाहिलें आहे व आपल्यालाहि आतां तिकडेच जावयाचें आहे." असें बोलून लोकमान्य मला म्हणाले. " तुम्ही आतां जा ! आम्ही मागाहून येतोंच." हा प्रकार सर्वांनाच विस्मय वाटण्यासारखा झाला. तेथील समारंभ आटोपून मिसेस् बिझंट यास रात्रीं १० वाजतां माडवी येथें जावयाचें होते. व नॅशनल युनियन मध्यें अगोदरच उशीर झाला असल्यामुळें आमचेकडे येण्याचा बेत रहित करण्याचेहि कांहीं प्रयत्न झाल्याचें मागाहून समजलें. व त्यांतच पावसानेंही थोडासा दुजोरा दिला. तथापि लोकमान्यांपुढें

कोणाचेंच काहीं चालण्यासारखें नसल्यामुळें ठरल्याप्रमाणें ब्रेझट, अरुंडेल, हॉर्निमन वगैरे मंडळींसह येऊन लोकमान्यांनीं आम्हाला सदैव ऋणी करून ठेवलें. हारतुरे पानसुपारी वगैरे झाल्यावर मंडळी परत फिरली. जाता जाताना लोकमान्यांनीं माझेकडे वळून कृपापूर्ण मुद्रेनें विचारलें, " काय, झालें तुमच्या मनाप्रमाणें ? " इतक्या वाक्यानें या दोनतीन प्रसंगातच लोकमान्यांच्या प्रथम कडक वाटणाऱ्या, परंतु वास्तविक प्रेमळ व दयाळु स्वभावाची खात्री पटून त्यांचा वाजवीपेक्षा अधिक फायदा घेण्यासहि संकोच वाटेनासा झाला.

(३) एक वेळ मला त्यांची काहीं कामानिमित्त भेट घ्यावयाची होती, परंतु ते पुण्यास असल्यामुळें त्यास पुढील आशयाचें पत्र पाठविलें. "मला काहीं कामानिमित्त आपली भेट घ्यावयाची आहे, तरी आपला मुंबईस येण्याचा विचार होईल त्याप्रमाणें मला तसें अगाऊ कळविण्याची कृपा झाल्यास आभारी होईन." अशा प्रकारचें पत्र लोकमान्यांसारख्यांना पाठविण्यात आपण एक प्रकारचें धारिष्ट करीत आहों असें आधीं व नंतरहि वाटल्याशिवाय राहिलें नाहीं. पाच सहा दिवसातच लोकमान्यांचा मुंबईस येण्याचा विचार होताच, माझे विनंतीप्रमाणें स्मरणपूर्वक तसें मला अगाऊ कळविण्यात आलें. त्यातहि आणखी विशेष म्हणजे सदरहू पत्र त्यांचें स्वतःचें हातचें आहे. साधारण मंडळींकडून सुद्धा पत्रानें उत्तर न मिळण्याचा ज्यांना अनुभव असेल त्यांना यातील महत्त्व कळून येण्यासारखें आहे. असो, लोकमान्यांचा बस्ट करण्याच्या उद्देशानें मला त्यांचे सर्व बाजूचे फोटो ग्राफस् घ्यावयाचे होते मुंबईस आल्यानंतर नक्की वेळ वगैरे ठरवून फोटो घेण्याची परवानगी मिळाली त्यावेळीं लोकमान्यांनीं मला एक दोन प्रश्न विचारले. त्यांतील उद्देश मला नंतर बरेच दिवसांनीं समजला तेव्हा त्या प्रश्नांतील खुबीदारपणा व दूरदर्शित्व यांबद्दल विस्मय वाटला. त्यात थोडासा व्यक्तिविषयक संबंध येत असल्यामुळें त्याचा अधिक खुलासा येथें करता येत नाहीं

होवा, व तेवढ्यासाठीं त्यांना तसदी देणेंहि मला प्रशस्त वाटलें नाहीं तथापि त्यांनीं होऊनच येण्याचें कबूल केल्यानंतर तितकाच लाभ समजून मर्की वेळ वगैरे ठरवून मी परत आलों. या प्रसंगावरून त्यांच्या मिळस्त स्वभावाची कल्पना होण्यासारखी आहे.

(५) ब्राह्मण सभेतर्फे लोकमान्यांना गांधर्वमहाविद्यालयामध्यें पानसुपारीचा बेत होता विद्यालयापासून आमचा स्टुडिओ नजिकच असून तेथपर्यंत लोकमान्यांना यावयाचेंच असल्यामुळें, आपलेकडेहि पानसुपारीचा समारंभ केल्यास, त्यांना मुद्दाम अशी तसदी दिल्यासारखी न होता आपलाहि हेतु साध्य होईल असें वाटून मी प्रथम श्री. तात्यासाहेब यांची भेट घेतली, त्यांनीं लोकमान्यांनाच समक्ष विचारण्याविषयीं सांगितल्यावरून मी त्यांचेकडे गेलों मला दारांत येतांना पाहताच एकदम काहीं स्मरण झाल्यासारखें करून लोकमान्य म्हणाले–"फडके ! काल तें असें झालें कीं, बोलण्याचे भरांत तुम्ही दिलेल्या बस्टसंबंधीं उल्लेख करा वयाचें अगदींच राहून गेलें " हें ऐकून मला त्यांचे थोरपणाबद्दल धन्यता वाटली जी गोष्ट माझे मनांतहि आली नाहीं त्याची जाणीव त्यांना किती होती हें व्यक्त केल्याखेरीज त्यांना राहवत नाहीं, हें ह्यावरून समजण्यासारखें आहे मी आपला येण्यांतील हेतु कळविल्यानंतर माझी विनंति मान्य करण्यांत येऊन ह्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं लोकमान्य, श्री तात्यासाहेब, श्री अण्णासाहेब नेने, डॉ. मडकमकर, श्री. अतुकाका फडणीस वगैरे वरीच निमंत्रित मंडळी आली होती. पानसुपारी–समारंभाची व्यवस्था लहानशा "ॲटहोम "चे पद्धतीवर केली होती हार–तुरे पानसुपारी होऊन मी दोन शब्दांत आलेल्या थोर मंडळींचे आभार मानले. ह्या प्रसंग इतर भाषणाचा वगैरे नसल्यामुळें लगेच सर्व मंडळी उठणार, तोंच लोकमान्यांनीं उभे राहून बोलण्यास आरंभ केल्यामुळें सर्वांचें लक्ष तिकडेच गेलें लोकमान्यांनीं पुढील प्रमाणें सुरवात केली " मनुष्याची चूक झाली म्हणजे ती त्यानें दुरुस्त केली पाहिजे " ह्या भाषणाचा काहींच संदर्भ न समजल्यामुळें ऐकणारी मंडळीहि विचारांत पडल्यासारखी दिसली मला मात्र त्यांचे बोलण्याचें धोरण लक्षांत येऊन एक प्रकारचा संकोच उत्पन्न झाला लोकमान्य पुढे म्हणाले, " फडके यांनीं मला काल बस्ट अर्पण केला त्यावेळीं बोलण्याचे भरांत त्यासंबंधीं उल्लेख करण्याचें माझेकडून राहून गेलें त्याची दुरुस्ती करण्याचा योग आज त्यांचेकडेच येत आहे व हे गोड गोड पदार्थ पुढें ठेऊन मला त्याचा पुन्हा विसर व्हावा अशी त्यांची योजना दिसते "

(६) विलायतला जाण्यापूर्वी बस्टकरिता म्हणून लोकमान्यांचे घेतलेले फोटो काहीं कारणानें यावे तसे न आल्यामुळें पुन्हा एकदा फोटो घेण्याची संधी मिळावी म्हणून लोकमान्य मुंबईस आल्याचें समजताच ह्या वेळीं आगाऊ परवानगी न

घेता माझे मित्र श्रीयुत कीर्तीकर फोटोग्राफर यास त्याचे साहित्यासह घेऊन गेलों. लोकमान्य नुकतेच बाहेरून आले होते. मी आपली इच्छा प्रदर्शित केल्यावर ते म्हणाले —" मागें एकदा तुम्ही फोटो घेतलेत, आता पुन्हा कशाला पाहिजेत ?" ही हरकत येणार अशी प्रथमपासूनच कल्पना असल्यामुळें त्याच्या उपायाची योजनाहि करून मी गेलों होतों. तथापि मी जरा भीतभीतच म्हणालों, " पगडी शिवाय उघडे असे आपले फोटो घेतलेले नसल्यामुळें प्रेनॉलजीच्या दृष्टीनेंहि ते विशेष उपयुक्त होतील असें वाटून मी ही पुन्हा आपणास तसदी देत आहें. " माझें हें उत्तर जरी पटण्यासारखें होतें तरी त्यातील बनावटपणा त्याचें लक्षात येऊन ते हासले व फोटो घेण्याची सर्व तयारीच केलेली पाहून म्हणाले " कांहीं तरी निमित्त पुढें करून फोटो घेण्याचे तयारीनें आला आहा इतकें खरें !" हीच त्याची परवानगी समजून आम्ही आपलें काम उरकून घेतलं. श्रीयुत तात्यासाहेब यानीं लिहिलेल्या चरित्रात दिलेला फोटो ह्या वेळीं घेतलेल्या फोटो पैकींच आहे

(७) पुणें येथील श्रीशिवाजी मंदिरासाठीं श्रीशिवाजी महाराजाचा पुतळा तयार करून घ्यावयाचा होता मला या सबधीं अगाऊ कांहींच खबर अगर कल्पनाहि नसल्यामुळे त्याची अपेक्षा अथवा त्याकरता प्रयत्न करण्याचें कारणच पडलें नाहीं. पुतळ्याचे प्रश्नाबरोबरच लोकमान्य व श्री० तात्यासाहेत याचे विचारें तें काम माझेकडून करवून घेण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें एक दिवस श्रीयुत तात्या साहेब मजकडे आले श्रीशिवाजीमहाराजासारख्या राष्ट्रीय पुण्यपुरुषाचें पवित्र काम लोकमान्यासारख्या तशाच विद्यमान विभूतींकडून माझेकडे सोंपवि ण्यात यावें या अनपेक्षित भाग्याबद्दल धन्यता वाटली श्रीयुत तात्यासाहेब यानीं पुढील योजनेबद्दल खुलासा केला कै गोखले याचें देणगींतून घरीचशी रक्कम मंदिराचे कामातच लागावयाची असल्यामुळें बाकी राहणाऱ्या रकमेंत काय साधेल तें पहावयाचें होतें अश्वारूढ पूर्ण आकाराच्या धातूच्या पुतळ्याचें काम फारच खर्चाचें असल्यामुळें शिल्लक असलेल्या रकमेच्या अदाजात, तसाच प्लास्टरचा पुतळा होण्यासारखा असल्यास करावा असा साधारण विचार दिसला, परतु स्मारकाचे दृष्टीनें जरूर तो टिकाऊपणा व मोहकता प्लॅस्टरचे कामात नस ल्यामुळें मला ही योजना श्रेयस्कर वाटली नाहीं स्मारकाचे पद्धतीला साजेशी, अक्षय्य, टिकाऊ व रर्चाचे अदाजात होणारी मार्बल बस्टची कल्पना श्री. तात्या साहेब यास मी सुचवली व त्यानाहि ती योग्य वाटून त्याप्रमाणेंच करण्याचा विचार ठरला. काम सुरू करण्यापूर्वी एक वेळ पुण्यास येऊन लोकमान्याची भेट घेण्याविषयीं श्री. तात्यासाहेब यानीं सागतल्यावरून मी दोनचार दिवसात तिकडे गेलों श्री. तात्यासाहेब याचे बरोबर गायकवाडवाड्यात जाऊन लोकमान्याची भेट घेतली. शिल्लक राहणाऱ्या रकमेच्या मानानें पुतळ्याचें काम शक्य तितक्या

काटकसरीनें करण्याचें अगोदरच ठरलेलें होतें. तथापि बोलण्याचे सुरवातीलाच लोकमान्यांनीं पहिली गोष्ट ही सांगितली कीं, 'असलीं कामें एकदमच व्हावयाचीं असल्यामुळें त्यांत कमी अधिक खर्च लागला तरी हरकत नाहीं, परंतु त्यांत कोणत्याहि प्रकारें कमतरता राहतां कामा नये.' अशा प्रकारें काटकसरीचे प्रश्नाबद्दल प्रस्तावना झाल्यानंतर मला कामासंबंधीं कांहीं प्रश्न विचारले. त्यावरून त्यांना त्याविषयीं पूर्ण माहिती असून केवळ माझा अभिप्राय कळावा व त्या बरोबरच थोडी फार चांचणीही व्हावी असा त्यांचा दुहेरी हेतु दिसून आला. पुतळा करण्यासाठीं कोणकोणत्या ऐतिहासिक चित्रांच्या व शब्दवर्णनांचा आधार घ्यावा ह्याविषयीं लोकमान्यांनीं विचारच करून ठेवलेला असल्यामुळें कांहीं पुस्तकांची यादी व कांहींतील निवडक उतारे आणि एका फ्रेंच चित्रकारानें काढलेलें चित्र माझे स्वाधीन करून ते म्हणाले "शिवाजी महाराजांचें अगदीं विश्वसनीय चित्र अमुकच हें ठरवणें कठीण आहे; फ्रेंच चित्रकारानें काढलेल्या चित्राला थोडाफार आधार असावा असें लिहिलेल्या माहितीवरून वाटतें. राजा रविवर्मा यांनीं प्रसिद्ध केलेलें चित्रहि अगदीं बरोबर आहे असें म्हणतां येत नाहीं; तथापि तूर्त तें लोकांचें नजरेत भरलेलें असल्यामुळें त्याकडेहि अगदींच दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं. तरी उपलब्ध असलेलीं चित्रें व इतिहासांतील शब्दवर्णन या सर्वांना साधारण मिळतें येईल असें केलें म्हणजे लोकांनाहि तें पटून साधारहि होईल." इतक्यांत मध्येंच कोणी सुचविलें "पुतळा भव्य दिसेल असा करावा." त्यावर लोकमान्य म्हणाले "शिवाजी होता तसाच करावयाचा म्हणजे तो कांहीं धिप्पाड किंवा भव्य नव्हता," असें सांगून लगेच त्याची उंची व वजनहि एका पुस्तकांत असल्याचें सांगितलें. त्याप्रमाणें सर्व खुलासा झाल्यावर पुढील खर्चाची मला सवड असेलच असें गृहित धरून न चालतां ती सोय तावडतोब तेथेंच करण्यांत आली; मी रीतसर पैसे पोंचल्याची पावती लिहूं लागलों तेव्हां "त्याची घाई नाहीं, ती सावकाश मागाहून पाठवून द्या" असें सांगून मला परत जाण्यास रजा दिली.

× × × × ×

(बी. ए, 'पुरुषार्थाचें मूळ' या केसरींतील लोकप्रिय लेखमालेचे लेखक, पुणें.)

(१) श्रीमंत × × × यांचा सरकारकडे पाठवावयाचा अर्ज लिहावयाचा होता. त्या संबंधींचे कागदपत्र पाहून लागलींच मला अर्ज लिहून घेण्यास सांगितलें. सांगतांना मध्यें थांबण्याची किंवा एकदा सांगितलेले फिरविण्याची मुळींच जरूरी पडली नाहीं.

(२) लोकमान्य, कै० कृष्णाजी आबाजी गुरुजी व आणखी एक दोन गृहस्थ रस्त्यानें चालले होते आपण नाटकासबधाचें होतें नाटक पाहण्यास जाऊन अमुक सुधारणा सुचवाव्या असें गुरुजी लोकमान्याना म्हणाले तेव्हा ते म्हणाले-- "मी नाटकाला कधीं जात नाहीं, मला काम नसलें म्हणजे मी आपला झोंप घेतों"

(३) लोकमान्याविषयीं कांहीं पत्रातून ' महाडकर ज्योतिषी यानीं पूर्वी सागितल्याप्रमाणें त्यास अमुक वेळा शिक्षा झाल्या. ' असा मजकूर आला होता, तेव्हा या बातमीच्या खरपणाविषयीं खुद्द लोकमान्याना विचारलें, तेव्हा त्यानीं पुढील प्रकारचें उत्तर दिलें "वर्तमानपत्रातील बातमी खोटी आहे महाडकर ज्योतिष्याना मी पूर्वी ' ह्या वर्षी काय काय घडणार तें, सागा ' म्हणून विचारीत असे परतु त्यानी सागितलेल्या गोष्टी अनुभवास न आल्यामुळे त्याना भविष्य विचारावयाचें मीं सोडून दिलें आहे त्याना चेहरा पाहून कुडली बऱ्याच वेळा बरोबर माडता येते मनुष्याचे नाक, डोळे, वर्ण यावरून त्यानीं कांहीं अडाखे बसविले असावे, तथापि हे त्याचे अडाखे महारा ष्ट्रीयासबधाचे मुख्यत आहेत मजवरो १ ते मद्रासला आले होते, तेव्हा तेथें मद्रासी लोकाचा चेहरा पाहून कुडली माडण्याचें त्याच काम बरोबर जमेना पुढें मद्रासी लोकाचा वर्ण व चेहरा याविषयीं त्यानीं विचार केल्यावर त्याना तें काम साधारण साधू लागलें परवा विश्वनाथ (त्याचे ज्येष्ट चिरजीव, हे त्या वर्षी नुकतेच प्लेगान गेले होते) गेला त्याच्या मृत्यूविषयीं मला एकाहि ज्योतिष्यान सागितले नाहीं ती भरा कपाटात पत्रिकाचीं भेडोळींच्या भेंडोळीं पडलीं आहेत"

(४) १९०४ सालीं पुण्यात प्लेग असल्यामुळें मी गावाबाहेर झोपडींत रहात होतों त्यावेळीं मी फर्ग्युसन काल्ज लायब्ररींतील स्पेन्सरचे कांहीं ग्रथ आणले होत बळवतरावाना त्यापैकीं एक ग्रथ पाहावयाचा होता तो मजजवळ आहे असें कळल्यावरुन ते माझकडे आले ! मला निराप पाठविला असता, तर मी त्याच्याकडे पुस्तक तेव्हाच पाठवून दिलें असत पण तस करण्याच त्याच्या मनात आलें नाहीं सर्व कामें ते जातीनें करीत आळस हा त्याचा शत्रु होता !

(५) वडोदा स्टेटकडून माझ्या एका नातलगास जपानची स्कालर्शिप मिळाली होती स्कालर्शिप घेणाऱ्यानें वडोदा सस्थानातील सधन गृहस्थाची जामिनकी द्यावी अशी एक अट होती असा ओळखीचा सधन गृहस्थ सापडणें कठीण असल्यामुळें बरींच अडचण पडली एक गृहस्थ कबूल झाले, पण त्यानीं उलट अट अशी घातली कीं 'बळवतरावानीं तुमच्याबद्दल हमीं घतली पाहिजे' त्याप्रमाणें बळवतरावजींना कळविलें तेव्हा त्याचा व माझा म्हणण्यासारखा स्नेह नसताहि, त्यानीं माझी विनति मान्य केली!

(६) एका नियतकालिकाच्या संपादकाचा व्यवसाय करावा असें एकदा माझ्या मनांत आलें होतें व त्यासंबधानें मी सल्ला विचारण्यास गेलों होतों. त्यावेळीं बळवंतराव नव्या आणलेल्या छापखान्याच्या यंत्राची चुळबाचुळव करीत आर्यभूषण छापखान्यात बसले होते. ' मला लेखनाचा सराव व फारसा अनुभव नाहीं, तेव्हा हें काम पत्करावें काय ' म्हणून विचारता ते म्हणाले ' खुशाल पतकरा. कोणतेंहि काम केलें म्हणजे येतें. मी लेखक किंवा संपादक होईन असें मला तरी पूर्वी कधीं वाटलें होतें ! शिक्षकाचें काम आमरण करावयाचें हा माझा पहिला बेत, पण पुढें पडलों या कामात." जणु काय, त्याच्या मतें त्याच्याप्रमाणें सर्वांस यश येणें शक्यच आहे.

नारायण सीताराम देशपांडे

[फर्ग्युसन कॉलेजातील लोकमान्याचे विद्यार्थी, खेड, जि. पुणें]

(१) सन १८८६ साली शनवार पेठेंतील गद्रे यांच्या वाड्यात न्यू इंग्लिशस्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज पैकीं, पी. ई. चा वर्ग भरत असे. मी या साली कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपैकीं एक विद्यार्थी होतों. मला येथें कॉलेजची स्कॉलरशिप मिळत असे कॉलेजात त्यावेळीं कै. वामन शिवराम आपटे संस्कृत, कै. बाळ गंगाधर टिळक संस्कृत व गणित, कै. वासुदेवराव केळकर इंग्लिश, कै. गोळे सायन्स, कै. आगरकर लॉजिक वगैरे विषयाचे प्रोफेसर असत. जे ते आपा पल्या विषयात निष्णात होते. परंतु आपल्या विषयाखेरीज दुसरा विषय शिक विण्याची पाळी आली असता, टिळकाखेरीज इतरास तें काम बहुधा साधत नसे खरीज पाच तास एकसारखे शिकविण्यास कोणी टिकत नसत व शंका विचारल्या असता बहुतेक मडळी चिडत लो टिळक याची स्थिति तशी नव्हती. चारपाच तास अविश्रांतपणें ते शिकवीत, व कोणताहि विषय त्याचा अवघड असे. ते कधीं चिडत नसत. गणित विषयात मला त्याची योग्यता फार मोठी वाटे. कारण ते विद्यार्थ्यांस धरून करून आणण्यास उदाहरणें बीजगणिताचीं वगैरे देत असत व ज्यास उदाहरणें येत नसत त्यास तीं वर्गात समजावून देण्यात येत असत. त्याची रीत अशी असे कीं, बीजगणिताचें उदाहरण फळ्यावर एकवार लिहून ठेवलें जाई. नंतर ज्या कोणातरी विद्यार्थ्यास उदाहरण

सुटत नसे त्यास तें त्याच्या वहीवरून कसें केलें तें वाचण्यास सांगत. त्याच्याकडे लक्ष ठेवून त्याची चूक त्यास समजावून सांगण्यांत येई. इतकें अवधान त्या विद्यार्थ्यांचे वाचनावर त्यांचें राही. केव्हां केव्हां या अवधानाची सीमा येथपर्यंत जाई कीं, एकाद्या समीकरणांत दोन्ही बाजूंतून '२ क्ष + य - ३' अशासारखी रकम साधारण म्हणून काढून टाकणें जरूर होतें असेंहि ते सांगत. सारांश युनिव्हर्सिटीच्या प्रवेश परीक्षेत गणित विषयांत ज्या विद्यार्थ्यांस शेंकडा जवळ जवळ शंभर मार्क मिळत अशा विद्यार्थ्यांसहि टिळकांच्या गणितज्ञतेबद्दल फार आश्चर्य वाटत असे.

यावेळीं कै. गोपाळ कृष्ण गोखले हे न्यूइंग्लिशस्कूलमध्यें मास्तर होते. मॅट्रिक क्लासास ते गणित शिकवीत असत. परीक्षेकरितां कांहीं निवडक मुलगे शिकविण्याचें काम त्यांचेकडे दिलें गेलें होतें या वर्गी नऊ विद्यार्थी गणित विषयाचें विशेष शिक्षण घेण्यास पसंत केले होते, त्यांत मी एक होतों. गोखले व टिळक या दोघांचीहि गणित विषयाबद्दल ख्याति होती. एकदां बोलतां बोलतां दोघांमध्यें श्रेष्ठ कोण असा विषय निघाला त्यावेळीं कै. गोखले यांनीं सांगितलें कीं, 'टिळक ते टिळक; आम्हास त्याच्या केसाचीहि सर येणार नाहीं.' मलाहि गणित विषयांत संपूर्ण मार्क बहुधा मिळत असत. गणितज्ञ म्हणून टिळकांबद्दल माझी फारच आदरबुद्धि असे.

(२) मेन साहेबाचें हिंदू कायद्याचें पुस्तक फार विस्तृत व त्याची किंमतहि फार असल्यानें त्याची संक्षिप्त आवृत्ति काढावी अशी विनंति माझ्या एका स्नेह्यानें टिळकांना केली होती. त्यावर त्यांनीं सांगितलें होतें कीं, मेनसाहेबांच्या ग्रंथाची संक्षिप्त आवृत्ति काढण्यापेक्षां जरूर असल्यास मीच एक संक्षिप्त हिंदुधर्मशास्त्रावर पुस्तक लिहीन. मेनसाहेबांच्या पुस्तकाचा संक्षेप-ग्रंथ लिहिण्याचें मला योग्य वाटत नाहीं. यावरून त्यांचा स्वाभिमान दिसून येतो.

(३) ओरायन वगैरे पुस्तकें इंग्रजींत न लिहितां मराठींत लिहिलीं तर पुष्कळ वाचकांस-विशेषेंकरून इंग्रजी न जाणणाऱ्या जुन्या पद्धतीच्या लोकांस-फार उपयोग होईल, तरी तीं देशी भाषेंत लिहावीं अशी एकदां आम्ही त्यांस विनंति केली होती. त्यावेळीं यांनीं सांगितलें कीं, "एकपरी तुमचें म्हणणें खरें आहे; परंतु सदर पुस्तकें इंग्रजी भाषेंत लिहिण्याचें एक कारण असें आहे कीं, परकी लोक आपलेवर जे आक्षेप करतात त्यांचें योग्य निरसन करण्याकरितां मला जे ग्रंथ लिहावे लागतात ते इंग्रजी भाषेंतच लिहिणें जरूर आहे."

(४) कुलकर्णी-वतनें गेल्यावर मी व दुसऱ्या एका कुळकर्ण्यानें त्यांची गांठ घेतली. त्यावेळीं ते शिक्षेंतून नुकतेच सुटून आले होते. त्यांच्या वाड्यासमोर त्यावेळीं, त्यांस भेटण्यास कोण कोण लोक येतात त्यांची नांवें टिपून घेण्या-

करतां पोलिस लोक ठेवले असल्याची लोकवार्ता होती. तथापि त्यांस भेटण्याच्या उत्कट इच्छेनें पोलिसच्या भीतीमुळें आम्ही पराङ्मुख झालों नाहीं. सहावर्षांच्या वियोगानंतर आमची व त्यांची गांठ पडली. त्यावेळीं सर्व मंडळीस प्रथम हुंदका आला. तो आवरल्यावर प्रथम आमची ओळख त्यांस पटेना. मागून आम्ही नांवगांव सांगितल्यावर आमच्यासंबंधाच्या बारीक सारीक गोष्टीहि त्यांनीं आठवणीनें सांगितल्यावरून त्यांच्या स्मरणशक्तीचें आम्हास फार आश्चर्य वाटलें. कुलकर्णीवतनाचा विषय निघतांच त्यांनीं सांगितलें कीं, "माझे दारासमोर गेट आहे. तरी कुळकर्णी वतनदार लोकांस मजकडे येण्यापासून लाभ होण्याचा संभव आहे.' त्यावर आमच्या कुळकर्णी मित्रानें उत्तर दिलें कीं, 'वतन गेलें तरी हरकत नाहीं. परंतु आम्हांस आपली भेट घेतल्याखेरीज रहावेना म्हणून विचारपूर्वकच आम्ही येथें आलों आहों.' असें कळल्यावर त्यांनीं कुळकर्णी वतनाच्या बाबतींत आम्हांस सांगितलें कीं, "इंग्रज सरकारास दोईजड माणसें नको आहेत. पेशवाई बुडाल्यावर लागलीच सरंजामदार लोकांस त्यांनीं सांगितलें कीं, 'आपण फौजफांटा व्यर्थ बाळगून मेहनत घेऊं नये. ही दगदग न करताच आम्ही जहागिरीचा कांहीं भाग आपणाकडे चालवूं.' त्यावेळीं सरंजामदार मंडळीस ती गोष्ट मानवली. त्यांचा मान कमी झाला. नंतर देशमुख, देशपांडे वगैरे वतनदार लोकांस तशीच सवलत दाखवून त्यांसहि घरीं बसविलें. आतां तीच गत कुळकर्णी वतनाची होण्याचा रंग दिसत आहे."

पुरुषोत्तम नारायण आठवले

[सावंतवाडी.]

(१) १८९४ चा मे महिना. पुण्याच्या वक्तृत्त्वोत्तेजक सभेंत एका अभंगावर भाषण करण्यासाठीं मी गेलों. व्याख्यानश्रवणास लो. टिळक होते. दुसरे दिवशीं एक गृहस्थ मजकडे येऊन म्हणाला 'टिळक तुम्हांला बोलावीत आहेत.' मी त्याजबरोबर गेलों. ही लोकमान्यांची व माझी पहिलीच भेट होय. लोकमान्य मला म्हणाले, "तुम्हाला बोलावयाचें कारण हें कीं, आजपर्यंत या अभंगाचे विषयावर, बोलण्यासाठीं येथें पुष्कळ उमेदवार आले. त्यांत कांहीं शास्त्री, पुराणीक, हरिदासहि होते. परंतु ते कवीचा अभ्यास केल्यावांचून येत. कवीचें हृद्गत कवीच्याच शब्दांत सांगण्याची तुमची शैली उत्तम आहे. कवीचा अभ्यास असाच या दृष्टीनें केला पाहिजे," मी म्हटलें, "ही पद्धति मला

सहज पसंत पडली ती मी स्वीकारली. तिजवर आपला मान्यतेचा शिक्का बसला हें पाहून मला फार संतोष वाटतो, पुढें हीच पद्धति मी सुरू ठेवीन."

(२) लोकमान्यांची मित्रकार्य व देशकार्य करण्याची आस्था लोकोत्तर होती. १९०३ च्या एप्रिल महिन्यात, धारवाडच्या प्राव्हिंशियल कान्फरन्ससाठीं लोकमान्य तेथें गेले होते. मी त्यावेळीं धारवाडास होतों. लोकमान्य हे ताईमहाराजाचे खटल्यात जामिनावर खुले होते. मी त्यास भेटण्यास गेलों. संवाद झाला तो येणें प्रमाणें.—

मी:—दत्तक कोणी का होईना, आपण यांतून आपलें अंग काढून घ्यावें हें बरें. देशकार्याचे कामीं उपयोगी पडणारा आयुष्याचा वेळ अशा रीतीनें फुकट जातो.

लोकमान्य:—तसें नव्हे कै० बाबामहाराजांचा माझा फार स्नेह. त्यांचा माझ्यावर पूर्ण विश्वास, म्हणून त्यांनीं मला ट्रस्टी नेमिलें. त्यांचे इच्छेप्रमाणें गोष्टी घडवून आणणें हें माझें कर्तव्य. त्यासाठीं कितीहि आपत्ति भोगाव्या लागल्या तरी त्या भोगणें हें मला जरूर. मित्रकार्याचा असा कित्ता लोकांपुढें ठेवणें हेंच एक प्रकारें देशकार्य असें मी समजतों.

(३) १९०६ चा जून महिना. पुण्यास मी लोकमान्यास भेटण्यास गेलों. त्यावेळीं वक्तृत्वासाठीं वेगवेगळे कवी वाचून त्यांच्या मतांचीं केलेलीं टाचणें, व लिहिलेलीं व्याख्यानें वगैरे कागदपत्र त्यास दाखविण्यासाठीं बरोबर नेले होते. मला पाहताच 'कवींचा अभ्यास कसा काय चालला आहे' हा त्यांनीं मला प्रश्न केला. मी म्हटलें, "केलेला अभ्यास दाखविण्यासाठींच आणलेला आहे!" त्यांनीं ते कागदपत्र आस्थापूर्वक चाळून पाहिले व मला म्हणाले, "आठवले, हा तुमचा सर्व जन्माचा अभ्यास दिसतो. तुमचा लेखन व्यवसाय व वक्तृत्व याचा उपयोग जनतेस झाला पाहिजे, या कामीं तुम्हास मदत करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. सांप्रत तुम्ही काय उद्योग करीत असतां?" मी सांगितलें 'सध्या दोन वर्षें मी उमरावतीस तेथील सर्व शाळांतून भारत, भागवत, रामायण या ग्रंथांच्या आधारें, एका श्रीमान्, सुशिक्षित व उदार गृहस्थाच्या आश्रयाखालीं नैतिक व्याख्यानें देत असतों' लोकमान्य म्हणाले, 'फार उत्तम गोष्ट आहे. या कामीं तुम्हास कांहीं मदतीची गरज लागल्यास अवश्य मला कळवा.'

(४) १९१४च्या नोव्हेंबरांत मी लोकमान्यास भेटण्यास गेलों होतों. त्यावेळीं ते छापखान्यात गीतारहस्याच्या तपासलेल्या प्रुफाप्रमाणें टाइपांत दुरुस्ती करवीत फिरत होते. त्यावेळीं गीतारहस्याविषयीं कांहीं संवाद करावा असें माझ्या मनांत आलें. संवाद झाला तो येणेंप्रमाणें:—

मी:—गीतारहस्यावर माझी एक शंका आहे.

टिळक:—खुशाल विचारा.

मी —गीतारहस्याची प्रत छापून जगापुढें यावयाची आहे परंतु आपण जी अलीकडे गीतेच्या अभिप्रायाबद्दल व्याख्यानें दिलीं त्यावरून मला वाटतें कीं, सन्यासापेक्षा कर्म श्रेष्ठ असें आपलें मत असून भगवद्गीतेचा तोच अभिप्राय आहे असा आपला सिद्धांत आहे. पण गीतेंत 'अरति र्जनसंसदि' असें ज्ञानाचें लक्षण सांगितलें आहे त्याची वाट काय !

टिळक —एवढेंचसें काय, 'अनिकेत' 'सर्वारंभपरित्यागी, 'अपरिग्रह' असे आणखीहि शब्द गीतेंत आहेत व त्याप्र विरोधी अशीहि वाक्यें आहेत. अशा परस्परविरोधी वचनांची तडजोड करून खरा अर्थ बाहेर काढण्याचाच उद्देश या गीतारहस्याचा आहे

मी —कोणी एक खरोखर भक्ति–ज्ञान–वैराग्यसंपन्न आहे त्याची स्वत च्या अन्नाच्छादना पुरतीच शिक्षावृत्ति आहे. तो सर्व काळ स्वत च्या मुक्तीचा विचार व भूतमात्रांच्या हिताचें चिंतन करीत आहे तर तो श्रेष्ठ नव्हे असें म्हणता येईल काय ?

टिळक —असाच आमचाहि एक भक्ति–ज्ञान–वैराग्ययुक्त इसम आहे तो तन, मन, धन, तिन्ही जनहिताकडे लावीत आहे तुमचा इसम फक्त मनानेंच लोकहित चिंतीत आहे पण आमचा इसम तन अर्पित आहे, म्हणजे बुद्धीनें ग्रंथ करतो, उपदेश करतो, जरूर पडल्यास केवळ शारीरिक श्रम देखील जगासाठीं घेतो, जवळ धन असल्यास तें लोक कार्याकडे लावतो, नसल्यास बुद्धीच्या बळावर तें संपादन करून जन हितासाठीं खर्चितो तर तुमच्या त्या एकलकोंड्या वनवासापेक्षा आमचा हा जनांत अलिप्तपणें पण मिळूनमिसळून जनासाठीं खपणारा, अधिक श्रेष्ठ नव्हे असें म्हणता येईल काय ? हें पुस्तक छापून स्वकरच बाहेर पडेल तें वाचा व त्यावर जितक्या शंका निघतील तितक्या मला कळवा त्या मी निवारण करीन ”

लोकमान्यांची व माझी ही शेवटची भेट होय

श्रीपादराव वैद्य

[पेशावर]

सन १९१४ सालच्या नोव्हेंबर अगर डिसेंबर मधील गोष्ट. मी तेव्हां नुकतीच मॅट्रिकची परीक्षा झाल्यामुळें परीक्षेचा निकाल लागेपर्यंत तरी रिकामाच होतों. म्हणून केसरी ऑफिसमध्यें वर्गणीदारांची नांवें लिहिण्याचें हंगामी कामावर लागलों होतों. माझे स्नेही व नूतनमराठींतील एक शिक्षक श्री. रा. गोपाळराव निंबवीकर यांचे वडील नगर जिल्ह्यांतील आपल्या गांवाहून पुण्यास कांहीं कामानिमित्त आले होते. मी केसरी ऑफिसमध्यें काम करीत आहे हें त्यांस कळल्यावर त्यांना स्वतःस मधुमेहाचा विकार असल्यामुळें लोकमान्यांच्या भेटीची इच्छा दर्शविली. अर्थातच लोकमान्यांकडे जाण्यास कोणालाच मज्जाव नव्हता. तरी पण ह्यांना दहापांच मिनिटें तरी गांठ घेण्यास केव्हां वेळ मिळेल हें बाबांना विचारतों व त्यावेळेस तुम्ही तिकडे येऊन जरूर त्यांची गांठ घ्या असें मी त्यांना सांगितलें. त्याप्रमाणें दुसरेच दिवशीं सकाळीं दहाच्या सुमारास रा. निंबवीकर, त्यांचे वडील व चुलते आणि मी असे सर्वजण गायकवाड वाड्यांत गेलों. प्रथम कुशल प्रश्न झाल्यावर निंबवीकर यांच्या वडिलांनीं "मला मधुमेहाचा विकार आहे" असें सांगितलें. तेव्हां लोकमान्य अगदीं कळवळ्यानें म्हणाले, "अरेरे फारच वाईट रोग. औषधोपचारापेक्षा ह्या रोगाला पथ्यानें रहाणें हा एकच मार्ग चांगला आहे." असें म्हणून त्यांनीं पथ्यानें कसें रहावें यासंबंधीं जें एक पत्रक छापलें होतें तें दिलें. पुढें आणखी थोडीशी विचारपूस करतां, लोकमान्यांनीं सांगितलें कीं, "मंडलेस असतांना पुष्कळ औषधोपचार केले, तरीपण त्यापासून गूण आला नाहीं. रोग वाढतां वाढतां इतका वाढला कीं, मला दररोज १२० औंस लघवी होऊं लागली. तेव्हां मी सरकारी डॉक्टरास 'पथ्यानें राहिल्यास त्रास होणार नाहीं' असें सांगितलें व तेव्हांपासून मला त्यांनीं पथ्यावर ठेवलें, आणि मग त्रास कमी कमी होत गेला." चहा घेण्याविषयीं विचारतां, "मी स्वतः चहा सॅकरीन घालून घेतों." असें सांगितलें. अंगावर पडणाऱ्या चट्ट्याविषयींहि लोकमान्यांनीं "माझ्या अंगावरहि चट्टे पडले आहेत हे पहा" असें म्हणून मानेवरील चट्टे वगैरे दाखविले.

कृष्णाजी केशव कोल्हटकर

[हेडक्लार्क—वेस्टर्न इंडिया लाईफ इन्शुअरन्स कंपनी, सातारा.]

(१) १८९८ सालची शिक्षा भोगून लो० मा० सुटून आल्यावर लवकरच साताऱ्यास प्रांतिक सभा झाली. त्यावेळीं मला लो.मा. प्रथम दर्शन झालें. परिषद झाल्यानंतर दे. म. शिवरामपंत परांजपे यांचें पुराण येथील आगटे यांचे राममंदिरात व्हावयाचें होतें. पुराणाची तयारी होऊन जाहीर केलेली वेळ झाली म्हणून लोकमान्य, पुराणिक काळकर्ते, वगैरेंना बोलावण्याकरिता मी स्वयंसेवक नात्यानें नातूंचे वाड्यात गेलों, व " मंडळी जमली आहेत, आपली वाट पहात आहेत. तेव्हां आपण— चलावें " म्हणून लोकमान्य व काळकर्ते यास सांगितलें. तेव्हां मंडळी उठून आंगांत घालूं लागली. दे. म. शिवरामपंत परांजपे यांच्या पोशाखास जरा वेळ लागला. लोकमान्य आंगांत घालून ' अहो आटोपा ' म्हणत त्यांचे पुढें येऊन उभे राहिले व हसत थट्टेनें म्हणाले " अहो पुराणिकबोवा, लवकर आटोपा; तुम्हांस हा असला पोषाख कशालाहो पाहिजे; तुम्ही तर पुराणिकबोवा ! चला आटपा लवकर ! दे. म. परांजपे यानीं स्मितहास्य केलें. पुढें त्याच रामाच्या देवळात भीष्माचार्यांच्या " अर्थस्य पुरुषो दासः " इ. वचनावर त्यांचें अत्यंत सुश्राव्य प्रवचन झालें.

(२) याच वेळीं येथील शिवाजी क्लबांत लोकमान्यांना पानसुपारी झाली त्यावेळीं त्यांचें भाषण होण्यापूर्वी एक मराठा गृहस्थ आपल्या भाषणांत आपल्या मनांत खळबळणारे विचार लोकमान्यांच्या समक्ष असल्यामुळें मोकळेपणानें सांगू लागला. त्यावेळीं राजद्रोही काय ते एकटे टिळक. बाकी सर्व मंडळी पराकाष्टेची राजनिष्ठ असल्यामुळें या मराठा गृहस्थाच्या भाषणास कुजबुज असा आडयळा होऊ लागला व एका बाजूनें " अहो राजद्रोही भाषण करू नका " असे शब्द आले. भाषण करणारे गृहस्थ खेड्यांतले अशिक्षित असल्यामुळें ते जरा गोंधळले व त्यांनीं आपलें भाषण थांबविलें. हें पाहतांच लोकमान्यांनीं सांगितलें " तुम्हीं आपलें भाषण कां थांबविता; तुमचें आपलें चालू द्या; अतः

(३) श्रीमत दादासाहेब करंदीकर यांच्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त लोकमान्य व त्यांच्या पक्षातली पुण्यातील बहुतेक थोर मडळी येथें आली होती. त्या प्रसंगीं लोकमान्यास अनेक ठिकाणीं पानसुपाऱ्या झाल्या लोकमान्य एकदरींत या वेळीं प्रकृतीनें खालावलेच होते. नुसत्या कोठें पायऱ्या चढणें झालें तरी आपली काठी—म्हणजे श्री. अतुकाका फडणीस यांचा हात—धरल्याशिवाय ते रहात नसत. त्यांत कांहीं जणांनीं पानसुपाऱ्या आपआपल्या माडीवर केल्या, त्यामुळें मोटारींतून रस्त्यावर, तेथून पायऱ्यावरून धरात व तेथून जिन्यानें माडीवर असा चढउतार करून लोकमान्य थकल्याचें स्पष्ट दिसत असे. श्री. लक्ष्मणराव आपटे यांचे माडीवर पानसुपारी होऊन लोकमान्य, दादासाहेब वगैरे मडळी उठली, त्यावेळीं लोकमान्यास एक गृहस्थ अत्यंत भक्तीनें म्हणाले "बळवंतरावजी, आपण आता आणखी किती पानसुपाऱ्या घेणार? आता हे हाल पुरे झाले" यावर लोकमान्य आपल्या विनोदी स्वभावास अनुसरून म्हणाले —"अहो, अस्वलानें किती घरीं जाऊन खेळ करून दाखवावयाचा, ही गोष्ट कोणी अस्वलाला विचारतात का? आमचे दर वेशी दादासाहेब करंदीकर! (कारण त्यांच्या वाढदिवसानिमित्त लोकमान्यास बोलाविलें होतें) अस्वलाला काय? दरवेशानें चल म्हटलें कीं, तें चाललें, बस म्हटलें कीं तें बसणार!"

(४) याच खेपेस श्रीयुत भाऊसाहेब सोमण यांचे माडीवर लोकमान्य व पाहुणे मडळी यांचेकरता गाणें चाललें होतें. गाण्यास लोकमान्य बसले होतेच आस-पास येथील व पुण्याची पाहुणे मडळी बसली होती. लोकमान्याच्या शेजारीच डाव्या हातास पुढच्या बाजूस श्री. खाडिलकर बसले होते. इतक्यात श्रीयुत तात्यासाहेब केळकर आपले ज्ञान आटोपून माडीवर आले व पुढें मडळी बसली असल्यामुळें मागच्या बाजूसच कोठें तरी बसण्याच्या विचारात होते. इतक्यात लोकमान्य त्यास म्हणाले, "अहो नरसोपत, असें मागें मागें करू नका, पुढें या" व त्यांचे हातास धरून श्रीयुत खाडिलकर जेथें बसले होते त्यांच्या पुढच्या बाजूस त्यास त्यांनीं बसविलें. केळकर खालीं बसतात तोंच लोकमान्य पुन्हा म्हणाले "हें काय नरसोपत! मागाहून आलात आणि खाडिलकराच्या पुढें गेलात." केळकरांनीं हजरजबाबीपणा करून उत्तर दिलें. 'मला हो काय, तुम्हीच आपल्या हातानीं मला त्यांचे पुढें आणून बसविलेंत त्याला मी काय करूं!' लोकमान्यांच्या कोटीचें स्वारस्य व श्रीयुत केळकरांच्या उत्तरातील समयसूचकता हीं सर्वांच्या लक्षात चटकन आलीं हें निराळें सागणें नको.

(५) कराड येथें जिल्हासभा झाली, त्यावेळची एक मौज आठवते. लोकमान्य येणार ही गोष्ट अगोदर आसपासच्या खेड्यापाड्यात पसरली होती. त्यामुळें सकाळींच श्री. मुंगेकरांचे वाड्यासमोर खेड्यांतील लोकांची गर्दी "टिळक महाराज" पाहाण्याकरिता जमली होती. लोकमान्य शौचमुखमार्जनाकरिता

मागील बाजूस गेले आहेत असें कळलें. तेव्हां अर्थात् लोकांचा घोळका मागील दारासमोर जमला. परिषदेकरितां सातान्याहून अनेकजण आले होते. त्यांत श्री. नानासाहेब आगाशे आले होते, व तेही त्यावेळीं मागील चौकांत उभे होते. नानासाहेबांचें शरीर धिप्पाड असे व पोषाखाचा डामडौल नजरेंत भरण्याजोगा होता. त्यांच्या या वैशिष्ट्यामुळें दाराबाहेरील खेड्यांतील लोक 'अरे, ते पहा टिळक' असें म्हणून त्यांसच दुरून नमस्कार करूं लागले. मला हें पाहून मौज वाटली. कारण अगदीं दारांत त्या लोकांच्या समोर लोकमान्य तोंड धुवत होते. लोकमान्यांच्या डोळ्यांत जरी विभूतिमत्वाची चमक असे तरी इतर बाजूंनीं त्यांच्या अत्यंत साध्या राहणीमुळें त्यांची ओळख खेड्यांतील त्या त्यांच्या भक्तांना त्यांच्या बाह्यवेषावरून होण्याजोगी नव्हती. त्यांचा साधा सदरा, डोकें उघडें व भुरें उडणारी छोटी शेंडी, यांमुळें त्यांचेकडे कोणाचें लक्ष गेलें नाहीं व श्री. नानासाहेब आगाशे यांसच 'टिळक' समजून ते लोक नमस्कार करीत होते. त्यांना टिळकदर्शनाचें पुण्य अज्ञातपणें न लागतां ज्ञातपणानें लागावें असें मला वाटल्यावरून मी दारांत गेलों. व त्यांस त्यांचे अगदीं समोर दिसत असलेले तेच टिळक असें सांगितलें. तेव्हां त्यांतला एकजण बोलला, "अहो दादा, हेच टिळक कां! आहे खरा पुण्याचा राजा! लोकांच्या कैवाऱ्याला शोभेल असा साधा पुरुष आहे खरा." हे उद्गार ऐकून माझे अंगांवर रोमांच उभे राहिले, व डोळ्यांस पाणी आलें. आज हें पुण्यस्मरण लिहून पाठवितांना हा प्रसंग अगदीं कालचा ताजा असा वाटला.

(६) स्नेही मंडळींत सहज बोलतांना श्री. दादासाहेब करंदीकर यांनीं खालील गोष्ट सांगितली " लोकमान्यांचा बारीक सारीक बाबतींतहि दांडगा आत्मविश्वास दिसून येई. चिरोलवरील खटल्यांत डोंगऱ्यांची साक्ष चालली होती. त्यांच्या सहीचा कागद कोर्टापुढें आला होता. व ती आपली सही असल्याचें कबूल करणें त्यांस इष्ट नव्हतें. 'या कागदावर सही तुमची आहे ना!' असा प्रश्न विचारल्यास ते हटकून नाकबूल करतील अशी मला खात्री असल्यानें मी तसा प्रश्न साक्षात् न विचारतां आजूबाजूनें प्रश्न विचारीत होतों. लोकमान्य मला सारखे डवचीत होते व म्हणाले " ही तुमचीच सहीना असें स्पष्ट त्यांस विचारा कीं." अखेरीस मी लोकमान्यांस म्हणालों " अहो, तसा साक्षात् प्रश्न विचारला आणि ते नाहीं म्हणाले तर त्यांत आपल्यास प्रतिकूल नाहीं कां होणार?" यावर लोकमान्य म्हणाले " माझ्या समोर उभा राहून खोटें बोलायाची काय छाती आहे!" तसा प्रश्न विचारला तर साक्षीदार खोटें बोलणार व आपल्यास तितकीच प्रतिकूल गोष्ट होणार हें नेहेमीच्या अनुभवानें मला ठाऊक असल्यानें मी तो प्रश्न अखेरपर्यंत विचारालाच नाहींच. उलट तपासणी संपवून मी खालीं बसतांच लोकमान्य ताडकन उठले व त्यांनीं डोंगऱ्यांस प्रश्न विचारला " या

कागदांवर सही आहे ती तुमचीच आहे कां ?" डोंगरे अमळ चपापले व धुट-मळून म्हणाले 'होय, ती माझीच सही आहे' हें उत्तर ऐकतांच उलट तपास-णींतला आजपर्यंतचा माझा अनुभव फुकट आहे; लोकमान्यांस दुसऱ्याची मनः-स्थिति मजपेक्षां अधिक समजते असा विचार माझे मनांत आला !"

(७) आमच्या आजीबाई (वडिलांच्या मातुःश्री) लोकमान्यांच्या परम भक्त असत. १८९८ सालच्या तुरुंगवासाचे वेळीं ते बंदिवासांतून सुखरूप व लवकरच सुटून यावेत म्हणून त्यांनीं श्रीकृष्णलीलामृत या ग्रंथाचीं १८ पारायणें करण्याचा संकल्प केला. हीं पारायणें नित्याची प्रपंचांतील कामें संभाळून त्यांनीं चालू ठेवलीं होतीं. अशा तऱ्हेच्या धार्मिक प्रवृत्तीचें महत्त्व त्यावेळीं मला पट-लेलें नसल्या कारणानें मी त्यांस विनोदानें एकादे वेळीं म्हणत असे "आजी, तुमची १८ पारायणें झालीं कीं टिळक सुटून येणार !" त्या नुसत्या हंसत असत. पुढें योगायोग असा आला कीं, त्यांचीं १८ पारायणें संपावयाला आणि लोकमान्यांची सहा महिने आधी सुटका व्हावयाला एकच गांठ पडली ! त्यावेळीं त्या म्हणाल्या "बघ, माझीं १८ पारायणें संपतात तोंच टिळकांची सुटका झाल्याची सुवार्ता आली." मी त्यांस म्हणालों, "आजी, मोक्षमुल्लर म्हणून एक विद्वान् साहेब आहेत, त्यानें राणीला विनति केल्यावरून टिळकांची सुटका लवकर झाली. त्याचा तुमच्या पारायणांशीं कसा संबंध पोंचणार !" त्यांनीं उत्तर केलें "का नाहीं पोंचणार ! ईश्वर सर्व कांहीं पाहतो व करतो. आपण श्रद्धेनें केलेली प्रार्थना तो ऐकतो व माणसांना बुद्धि तोच देतो. राणीला विनति करण्याची बुद्धि देवा-नेंच त्यांस दिली."

(८) लोकमान्यास ईश्वरानें आयुष्य व आरोग्य द्यावें म्हणून आपल्या नित्य नेमानें करावयाच्या ज्या गोष्टी त्यांत श्रीज्ञानोबारायांचा हरिपाठ रोज एकदा म्हणा-वयाचा समावेश आजीबाईंनीं केला होता. लोकमान्यांच्या करितां हा रोज हरिपाठ म्हणण्याचा नेम त्यांनीं लोकमान्यांच्या निधनानंतरहि बोलवत होतें तोंपर्यंत पाळला ! घरात मंगलकार्य असो, घरांतील कोणी माणूस मृत्युवश झालें असो, किंवा स्वतःचें आजारीपण असो, त्यांचा नित्यनेम व टिळकांच्याकरिता कराव-याचा हरिपाठ कधींहि चुकला नाहीं ! एकदां त्या नवज्वरानें अत्यवस्थ आजारी पडल्या होत्या. नवव्या दिवशीं सर्वांची आशा सुटली होती. हातपाय गार पडू लागले, नाडी सुटूं लागली, घसा घरघरूं लागला, इतक्यांत वडिलांचे मनात विचार आला कीं, कालपर्यंत बाईनें टिळकांच्याकरिता हरिपाठ म्हणण्याचा नेम टळूं दिला नाहीं. त्यांना आंतून स्मृति असेल तर या नेमाची आठवण करून दिल्यास त्या हरिपाठ म्हणण्याचा प्रयत्न करतील व कदाचित् त्या पूर्ण शुद्धीवर येऊन त्यांस उतारहि पडेल" या कल्पनेनें वडील आजींच्या कानापाशीं जाऊन ओरडून म्हणाले "आई, टिळकांच्या करितां म्हणायचा हरिपाठ राहि-

लेला आहे मी पुस्तकावरून मोठ्यानें वाचतों. तू ऐकणार ना" महामृत्युंज याच्या मात्रेचा वळसा जसा लागू पडावा तसा परिणाम वरील शब्दाचा झाला! त्यांनीं डोळे उघडले व वाचा अशा अर्थी मान हालवून त्या उठण्याचा प्रयत्न करू लागल्या. दोघांनीं त्यास बसतें केलें. वडील पुस्तकावरून हरिपाठ मोठ्यानें वाचू लागले आजीबाई मधून मधून डोळे उघडून शुद्धीवर येत व हरिपाठ हळू हळू म्हणू लागत पुन थकवा येऊन डोळे मिटून स्वस्थ राहात अशा तऱ्हेनें हरिपाठ कडेला गेला पुढें त्या दुखण्यातून पूर्ण बऱ्या झाल्या टिळकांच्याकरिता प्रसंगोपात देवाची आराधना आमचे घरीं होई पण २२ वर्षांत एक दिवसहि खंड पडू न देता टिळकांच्याकरिता ईश्वराची आराधना आमच्या घरात ज्यांनीं केली अशा त्या एकट्याच होत.

(९) माझे चुलते ती रा अण्णा कोल्हटकर कराडास वकील होते त्यांनीं लो० टिळकांची खालील गोष्ट सांगितली होती "मुंबईच्या कायदे कौन्सिलात निवडून आल्यानंतर लो० टिळकास मी विनोदानें विचारलें, काय हो बळवंतराव! तुम्ही आता नामदार झालात! आता गव्हर्नर साहेबाच्या दरबारांत जावें लागेल तेव्हा पायात जोडा, अंगात अंगरखा, डोक्यावर पगडी अशा थाटात दरबारात जाणार का आता बूट इष्टाकण्या घालणार?" लो० टिळकांनीं उत्तर केलें "अहो, आमच्या देशात इंग्रज आले आहेत, तेव्हा येथील हवामानास अनुसरून त्यांनीं वाटल्यास आमचे सारखा पोषाख करावा आम्हीं त्यांच्या सारखा पोषाख करण्याचं काय कारण? मी तर कौन्सिलात जाणार तो अगदीं नेहेमींच्या पोषाखात जाणार!" पुढें कौन्सिलची बैठक झाली तेव्हा लो० टिळक आपल्या नेहेमीच्या पोषाखात कौन्सिलात गेले पुढें कांहीं दिवसांनीं टिळकांची गांठ पडल्यावर आमचे काका त्यास विनोदानें म्हणाले "काय बळवंतराव, तुम्ही कौन्सिलात या पोषाखानें गेलात खरे, पण तुम्हास आपला जोडा बाहेरील पायऱ्यावर काढून ठेवूनच आत जावें लागले ना?" लोकमान्य तितक्याच विनोदीपणानें म्हणाले "अहो, यात काय झालें! आमच्या पेशवाईच्या दरबारात आम्हीं असेच जोडे बाहेर पहाऱ्यावर ठेवूनच जात होतों त्याप्रमाणें या दरबारला जाताना जोडे बाहेर काढून आत गेलों यात वावगें काय झालें? उलट यात एक विशेष गोष्ट झाली ती मात्र तुमच्या लक्षात आली नाहीं सगळ्या हिंदुस्थानात हिंदी माणसाचे जोडे गोऱ्या शिपायानें राखावें अशा प्रकारचा पहिला मान पुण्यातील एका मराठ्यानें मिळविला हें काय थोडें झालें?"

(१०) सातारा तेथील पहिल्या प्रांतिक परिषदेच्या स्वागतमंडळानें व्यवस्था उत्तम ठेविली होती त्याचें मुख्य श्रेय श्री दादासाहेब करंदीकर व बळवंतराव सहस्रबुद्धे या दोघाकडे होतें स्वागतमंडळाच्या कामगिरीबद्दल सर्वांस व्यक्त करीत लोकमान्य म्हणाले "अहो, स्वागत उत्तम झालें यांत नवल कसलें? (दादा

साहेबाकडे पाहून) एकीकडे मध व (बळवंतराव सहस्रबुद्धे याजकडे वळून) दुसरीकडे खडीसाखर ! मग स्वागत गोड झालें तर त्यात नवल काय ? मध गोड असूनहि तो थोडा कडसर असतो व हातास चिकट लागतो. खडीसाखर चिकट लागत नाहीं, आत बाहेर सारखीच स्वच्छ व गोड असते." करंदीकरास मध व सहस्रबुद्धे यास खडीसाखर म्हणण्यात त्याच्या स्वभावाचें वर्णन करण्याचा हेतु होता कीं काय कोण जाणे !

नीलकंठ शंकर नवरे

[बी. ए., शिक्षक सोलापूर.]

(१) गीतारहस्य व ओरायन या ग्रंथावरून कित्येकाना असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, लोकमान्य केवळ गंभीर वृत्तीचे असावेत परंतु खासगी संभाषणात, केसरींतील लेखात, व जाहीर भाषणप्रसंगींहि, त्यांच्या बोलण्यात विनोद चमकत असे, हें पुष्कळास ठाऊक आहे सारांश ते जरी वेदविद्यापारंगत होते, तरी वेदाभ्यासजड नव्हते

१९१५ सालीं, ज्यावेळीं गीतारहस्य छापण्याचें काम सुरू होतें, त्यावेळीं एका स्नेह्यास भेटण्यासाठीं मी सहज चित्रशाळेंत गेलों होतों. सकाळीं आठ नऊ वाजण्याचा सुमार. लोकमान्य ओव्हरकोट घालून चित्रशाळेंत आलेले होते. इतक्यात ' चित्रमयजगत् ' मध्यें छापण्यास एक जाहिरात पोस्टानें आली, ती थोडक्यात खालीलप्रमाणें होती —

' वधु पाहिजे '

हल्लींच्या कुटुंबास मुलें होत नाहींत. वधु कोंकणस्थ, कऱ्हाडे अथवा देशस्थ कोणीहि चालेल .. वगैरे.

म्यानेजर जाहिरात वाचीत असता, " हल्लींच्या कुटुंबास मुलें होत नाहींत " हें वाक्य ऐकून लोकमान्य म्हणाले, " तर मग या गृहस्थानें मुलें होण्याबद्दल सर्टिफिकेट असलेल्या वधूशींच विवाह करावा ! नाहींतर दुसऱ्या कुटुंबास त्याींनें मुलें होतील हें कशावरून ? "

(२) १९२० सालची मे महिन्यातली गोष्ट. २० मे रोजीं गोरजमुहूर्तावर माझे स्नेही, श्रीधर ऊर्फ बापूचें लग्न भाऊमहाराजाचे वाड्यात लागलें. पान सुपारीस आलेल्या लोकाची गर्दी कमी कमी होत चाललेली होती, इतक्यात

रँगलर पराञ्जपे आले. दादासाहेब खापर्डे व लोकमान्य पानसुपारी खात गप्पा मारीत मंडपातच बसले होते. मी मंडपात इकडे तिकडे हिंडत असता पुढील संभाषण ऐकलें. रँगलराकडे पाहून दादासाहेब लोकमान्यास म्हणाले, " Two Mathematicians never agree " यावर लोकमान्य तत्काल म्हणाले, 'But they agree on fundamental principles " रँगलरानीं पानसुपारी घेता घेता किंचित हास्यवदन केलें !

(३) १९२० साली जुलई महिन्यात मी सोलापूरला आलों एप्रिल महिन्यात भरलेल्या प्रांतिक परिषदेबद्दल लोक अद्याप बोलतच होते त्या परिषदेस हजर असलेल्या एका नागरिकानें पुढील मौज सांगितली, स्वागताध्यक्षाचें भाषण चालू असता मंडपात चलबिचल उडाली बाहेरून दगड येऊं लागले तेव्हा लोकमान्य म्हणाले —" आतले दगड जेव्हा बाहेर गेले तेव्हाच बाहेरचे आत येऊं लागले ! "

नारायण बाळकृष्ण केळकर

(बी ए, ' कै. गोविंद महाराजाचें चरित्र ' ' पतित अबला ' वगैरे पुस्तकाचे कर्ते, मॅनेजर प्राणीरक्षक संस्था, धुळें)

(१) १९१४ सालच्या जून मधील गोष्ट. लोकमान्य नुकतेच सुटून आले होते. आम्हीं कॉलेजमधील काहीं मित्रमंडळींसह लोकमान्याचें दर्शन घेण्यासाठीं गायकवाडवाड्यात भीत भीतच गेलों कारण पोलिस नावें टिपून घेतात वगैरे बातम्या बऱ्याच पसरल्या होत्या म्हणून आम्हीं अगदीं गुपचूप वाड्यात आलों. लोकाची गर्दी सारखी सुरू होतीच. अशा गर्दीत आपण गेल्यास कोणास काहीं विशेष समजणार नाहीं अशा समजुतीनें आम्हीं आत गेलों. लोकमान्य त्याच्या घराच्या पश्चिमाभिमुख गॅलरीत उभे होते आम्हीं त्याचें मन मुराद दर्शन घेतलें पूज्यभावानें त्यास दुरूनच वदन केलें व खालीं मान घालून इकडे तिकडे न पाहता वाड्याच्या बाहेर पडलों व सडक कॉलेजचा रस्ता धरला ! हेतु हा कीं, आम्हास तुम्हीं कुठें गेला होता वगैरे कोणी विचारू नये

(२) रविवार ता. २१ जून १९१४ रोजीं लोकमान्यास जाहीर रीतीनें पानसुपारी देण्याचा व अहेर अर्पण करण्याचा समारंभ झाला त्या दिवशीं गायकवाडवाडा माणसानीं नुसता फुलून गेला होता. आम्हींहि गुपचूप एका बाजूस जाऊन बसलों होतों त्यावेळीं लोकमान्याचा अपूर्व सन्मान झाला

(३) बुधवार ता. २ सप्टेंबर १९१४ रोजीं गायकवाडवाड्यांत गणपति उत्सवानिमित्त मास्टर कृष्णा, भास्करबुवा बखले व बालगंधर्व, यांच्या गाण्याचा कार्यक्रम ठरला होता. गायकवाडवाडा माणसांनीं खेचून भरला होता. प्रथम मास्टरकृष्णा यांचें उत्कृष्ट गायन झाल्यावर भास्कर बुवा यांचें गाणें सुरू झालें. पण लोकांस गंधर्वांचें गाणें प्रथम ऐकावयास मिळावें अशी इच्छा होती, म्हणून लोकांनीं गडबड करण्यास सुरवात केली. बुवांचें गाणें सुरूच होतें; पण लोक गडबड थांबवीनात व " गंधर्व गंधर्व " म्हणून ओरडूं लागले. त्यामुळें तात्यासाहेब केळकर यांनीं लोकांस शांत राहण्याबद्दल विनंति केली. तरी पण लोकांची गडबड थांबली नाहीं. व बुवांच्या गाण्यात व्यत्यय येऊं लागला. तें पाहून लोकमान्यांस राग येऊन ते बोलावयास उभे राहिले व म्हणालेः-" आज जो कार्यक्रम व्हावयाचा प्रसिद्ध झाला आहे त्याप्रमाणेंच तो होईल. त्यांत बदल होणार नाहीं. असें असतां चाललेली गडबड का व्हावी हें मला समजत नाहीं. ज्यांना हा कार्यक्रम पसत नसेल किंवा बुवांचें गाणें ऐकण्याची इच्छा नसेल त्यांनीं उठून जावें. कार्यक्रम ठरल्याप्रमाणेंच झाला पाहिजे त्यांत बदल होणें शक्य नाहीं." हें सडेतोड उत्तर ऐकतांच लोक गप्प बसले.

(४) शनिवार ता. २० फेब्रुवारी १९१५ रोजीं के. ना. गोखले यांची स्मशानयात्रा निघाली. त्यावेळीं स्मशानभूमीवरच्या दुःखवट्याच्या सभेंत लोकमान्यांचें भाषण झालें. प्रथम डॉ. भांडारकर यांचें भाषण झाल्यावर लोकमान्यांस विनंति करण्यात आली. लोकमान्यांनीं भाषणास सुरवात करताच लोकांनीं टाळ्यांचा प्रचंड गजर केला. त्यावेळीं लोकमान्यांनीं त्या गोष्टीचा सडकून निषेध केला. लोकांवर त्यांचें विलक्षण वजन असे. याप्रमाणें लोकांस गप्प बसविल्यावर लोकमान्यांचें भाषण सुरू झालें. भाषण साधारणतः १५-२० मिनिटें झालें असावें. त्यांतील ४।५ मुद्यांच्या गोष्टी खालीलप्रमाणें आहेतः—

(१) मरण हें रंकापासून रावापर्यंत सर्वांना लागू आहे.

(२) जन्मास आल्यापासून मरेपर्यंत आपल्या हातून जीं कांहीं बरीं वाईट कृत्यें होतात त्याचा आपणास परमेश्वरापाशीं झाडा द्यावा लागतो. तो झाडा देण्यासाठीं मृत्यु हें द्वार आहे. या द्वारातून सुखानें जाण्यास आपला आयुष्यक्रम चांगला असला पाहिजे.

(३) जगात येऊन आपण करतों आहों काय, काय केलें पाहिजे, सत्रा रांस राहून सर्व देह पोटाची खळगी भरण्यातच कष्टविला कीं देशबांधवाचा फायदा किंवा देशाची सेवा केली, याबद्दल आपल्या मनांत आपण विचार केला पाहिजे.

(४) मनुष्याच्या मनात सद्धेतु व उत्कट इच्छा असली तर त्याप्रमाणें कृति खालीं करता येते, हें नामदार गोखल्यांच्या उदाहरणावरुन घेण्यासारखें आहे.

(७) शेवटीं नामदार गोखले याची उणीव तुम्ही पुणें शहरात तरी मासू देऊ नका एवढें माझें तुम्हास कळकळीनें सागणें आहे.

याप्रमाणें लोकमान्याच्या भाषणातील मुख्य मुद्दे मी लिहून घेतले होते ते दिले आहेत

(५) मगळवार ता १६ नोव्हेंबर १९१५ या दिवशीं आम्ही कॉलेजातील मित्रमडळींसह सिंहगड पहावयास गेलों होतो आमच्या सुदैवानें लोकमान्य गडावर होते आम्ही गडावर सकाळीं ८॥ च्या सुमारास पोंहोचलों लोकमान्याची स्वारी अगात एक सदरा घालून बगल्याच्या पडवीवर इकडून तिकडे फिरत होती आम्हीं सर्वांनीं त्याच्या पवित्र चरणावर डोकें ठेवून लोकमान्यास वदन केलें आम्हास पाहताच 'तुम्ही कोण, कोठून आला, उतरण्याची सोय कोठें आहे, जवण्याची सोय काय," वगैरे अनेक प्रश्नाचा भडिमार झाला आम्हीं फराळाच बरोबर घेऊन आलों होतों स्टोव्ह वगैरे सर्व सामुग्री होतीच त्यामुळें आम्हीं तसें त्यास विनयपूर्वक कळवून देवडीवर उतरणार म्हणून सागितलें परतु त्यास तें न आवडून त्यानीं घरातून किल्ल्या आणल्या व शेजारचा बगला उघडून देऊन, भाडींकुडीं, एक मोठा झोन्या, तक्त, लाकडें, गोंवऱ्या वगैरे सर्व सामान स्वत हातानें काढून दिलें व काम झाल्यावर सर्व व्यवस्थित पणें लावून ठेवा असें आम्हास बजावून लोकमान्य आपल्या उद्योगास लागले आम्हीं आश्चर्यानें अगदीं थक्कच होऊन गेलों लोकमान्यासारख्या थोर विभूतीनें विद्यार्थ्यांकरिता स्वत एवढे कष्ट सोसून तरतूद लावून द्यावी, असा अनुभव मला वाटतें दुसऱ्या कोणाचाहि नसल ! रात्रीं ७॥ च सुमारास आम्हीं त्याची भेट घेण्याचें ठरवून त्याप्रमाणें बगल्यावर गेलों लोकमान्य आरामखुर्चीवर बसून कसला तरी ग्रथ वाचीत होते आम्हीं आत शिरलों व लोकमान्यास नमस्कार करून बाजूस उभें राहिलों बसा म्हणून लोकमान्यानीं आम्हास आज्ञा केली सतरजी सर्वांना पुरेशी नव्हती त्यामुळें काहीं विद्यार्थ्यांस जमीनीवर बसावें लागलें पण आम्हास तस बसू न देता आपल्या पलगावर बसण्याविषयीं आज्ञा केली आम्हास तसें करण्यास सकोच वाटला पण लोकमान्यानीं आम्हास जमिनीवर बसू दिल नाहीं आम्हीं बसल्यावर लोकमान्यानींच पहिला प्रश्न केला " कोणीकडे आला व काय काम आहे ?" आम्हीं हा प्रश्न ऐकून गागरूनच गेलों कारण त्याच्याशीं काहीं काम आहे म्हणून आम्हीं गेलोंच नव्हतों व राष्ट्राविषयीं विचारहि कोणीच केलेला नव्हता तेव्हा आम्हीं काय उत्तर देणार ! सहज आलों आहों, आम्हास काहीं उपदेशपर शब्द आपण सागावे अशी आम्ही विनति केली म्हणून विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासबधीं बोलणें झालें नतर समाजसुधारणा, औद्योगिक चळवळ, धार्मिक शिक्षण, राजकीय चळवळ वगैरे पुष्कळ गोष्टींसबधानें लोकमान्यानीं आम्हास सागितल

धार्मिक शिक्षणासंबंधानें लोकमान्य म्हणाले कीं, " हल्लीं हा प्रश्न विशेष लक्षांत घेण्यासारखा आहे. कारण पूर्वीच्या लोकाचें स्वतःचें वर्तन अत्यंत धार्मिक असे. त्यामुळें शिक्षणाची आम्हांस फारशी जरूरी भासत नसे. पण आतां घरींहि व शाळातूनहि धार्मिक शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळें अभ्यासक्रमांत धार्मिक शिक्षणाचा समावेश अवश्य झाला पाहिजे. "

तसेंच हल्लींच्या तरुणांनीं काय करावें असा प्रश्न निघाला असतां लोकमान्य म्हणाले, " जो उठला तो लागला सरकारी नोकरीच्या मागें ! इतक्या लोकास सरकार नोकऱ्या देणार कोठून ? स्वावलंबनानें स्वतःच्या पायावर उभें राहण्यास शिकलें पाहिजे. मला नोकरी मिळत नाहीं अशी कधीं मारवाड्याच्या मुलानें तक्रार केली आहे का ? त्यांचें लक्ष आपल्या उद्योगधंद्याकडे असतें. यःकश्चित् माळीण, कीं जिला पुरे दहा आकडेहि मोजतां येत नाहींत ती देखील रुपयाच्या मालाचे सतरा अठरा आणे कमविते आणि तुमच्या हातांत रुपया दिला तर त्याचे तुम्ही बारा आणे तरी परत आणाल कीं नाहीं याची भ्रांतच ! विद्यार्थ्यांनीं आतां नोकरीच्या नादांत फारसें पडूं नये. नोकरी म्हणजे गुलामगिरी होय ! वाटेल तो उद्योग करा, पण आपली बुद्धि सरकारास विकूं नका. "

(६) एकदा गणेशोत्सवाच्या दिवसांत दुपारीं १॥ च्या सुमारास मी कशाकरितां गांवांत गेलों होतों मला काहीं आठवत नाहीं. पण लोकमान्य आप्पाबळवंताच्या गेटाकडून १५–२० लोकांसह पायींच वाड्याकडे परत येत होते. ऊन सपाटून पडलें होतें. पण लोकमान्य काहीं मंडळींसह पायींच चालत येत होते. कपाळास गुलालाचा मळवट भरलाच होता. अशा स्थितींत त्यांना भर उन्हातून–छत्री देखील बरोबर नव्हती–पायीं चालतांना पाहून मला फार नवल वाटलें.

(७) किर्लोस्कर थिएटरमध्यें प्रि. परांजपे यांच्या अध्यक्षतेखालीं इंडिअन डिफेन्स फोर्स संबधानें सभा भरली होती. पुष्कळ वक्त्यांचीं भाषणें झालीं. तेव्हां श्रोतृवर्गातून ' शेम शेम ' चा उच्चार अनेक वेळां करण्यांत आला लोकमान्यांचेंहि त्यावेळीं भाषण झालें. तेव्हां "तुमच्या शेम शेमच्या नुसत्या आरोळ्या ऐकूनच मला लाज वाटू लागली आहे; शेम शेम ओरडून काहींउपयोग होणार नाहीं. प्रत्यक्ष कार्य करावयास तयार आहां का ? " असा रोख ठोक जबाब लोकमान्यांनीं विचारला. त्यावेळीं सभा अगदीं स्तब्ध होऊन गडबड अगदीं बंद झाली. सर्व भाषणें इंग्रजींतच झालीं.

(८) शुक्रवार, ता. २८ नोव्हेंबर १९१९ रोजीं मी प्रो. शेलार यांची सर्कस पहावयास गेलों होतों. कर्मधर्मसंयोगानें त्याच दिवशीं लोकमान्यहि सर्कस पाहण्यास आले होते. खेळ आटोपल्यावर प्रो. शेलार यांनीं लोकमान्यास पुष्पहारांनीं मंडित केल्यावर लोकमान्य उत्तरादाखल दोन शब्द बोलले ते असे. " प्रो. शेलार यांनीं हिंस्र पशूला ताब्यांत आणण्यांत जें कौशल्य दाखविलें व

अप्रतिम हातोटीनें त्याच्यावर ताबा मिळवून त्याच्याकडून चोख कामें करून घेतलीं. तसेंच आम्हीं जी मोठी सर्कस सुरू केली आहे त्यामध्यें आम्हालाहि असेंच यश येवो हीच परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे ' सर्कशीमध्यें सुद्धा लोकमान्याना स्वराज्याखेरीज दुसरें काहीं सुचत नव्हतें

(९) शुक्रवार, ता १६ जानेवारी १९२० रोजीं देशभक्त दादासाहेब खापर्डे डॉ साठ्ये व विठ्ठलभाई पटेल हे विलायतेहून परत आले तेव्हा सन्मानार्थ शातारामच्या चाळींत लोकमान्याच्या अध्यक्षतेखालीं जाहीर सभा भरली होती त्यावेळीं अध्यक्ष या नात्यानें लोकमान्य म्हणाले —" आपलें ध्येय साध्य होईपर्यंत आपण चळवळ चालू ठेविली पाहिजे जगातील बहुतेक सब देशात आज बदल होत आहे व अशा आणीबाणीच्या वेळीं आपण नेटान चळवळ चालविली तर माझी खात्री आहे कीं, चारपाच वर्षांत आपणास स्वराज्य मिळेल अमृतसरच्या काँग्रेसनें सुधारणा कायदा हा अपुरा, असमाधानकारक व निराशाजनक आहे असें ठरविलें आहे या कायद्यामुळें खरी सत्ता अशी काहींच मिळाली नाहीं पिशवीचें तोंड सरकारच्याच हातात असून आमच्या तोंडावर उगीच एक तुकडा टाकून आम्हास गप्प बसविण्याचा सरकारचा हा एक डाव आहे. स्वयनिर्णयाचें तत्त्व आता मान्य झालें असून इकडील परिस्थिति समजाऊन देण्यासाठीं पाश्चिमात्य राष्ट्रात आपण योग्य ते प्रतिनिधी पाठविले तर ते हिंदुस्थानास हितावह होईल सहकारिता ही नेहमीं सापेक्ष आहे नोकरशाहीनें लोकाशीं सहकारिता केल्याखेरीज लोकाना नोकरशाहीशीं सहकारिता करता

चुमानतां मी येथें आलों आहें." लोकमान्यांस बोलवेना म्हणून त्यांनीं बॅ. बॅप्टिस्टा यांना भाषण करण्यास सांगितलें. त्यांचें भाषण झाल्यावर लोकमान्यांनीं अलीबंधूंच्या गळ्यांत पुष्पहार घातले. त्यावेळीं लोकमान्य म्हणाले, "ही सुमन-माला मी सुमनानें अर्पण करतों." लोकमान्यांच्या उजव्या बाजूस महंमदअली होते व शौकतअली डाव्या बाजूस बसले होते. त्यामुळें लोकमान्यांनीं साहजिक-पणें उजव्याबाजूस बसलेल्या महंमदअलींच्या गळ्यांत प्रथम हार घातला. प्रथम शौकतअलींच्या गळ्यांत हार घातला नाहीं ही केवळ नजरचूक, व्यासपीठावरील एका गृहस्थानें तसें बोटनहि दाखविलें. पण त्यावर लोकमान्य म्हणाले;:— "महंमदअलींना मी प्रथम हार घातला हा कांहीं चुकीनें नाहीं घातला. तर मुद्दा-मच घातला. शिष्यादिच्छेत्पराजयं या न्यायानें आपला शिष्य अधिक विद्वान् होऊन त्याचा लौकिक वाढला म्हणजे त्या गुरूस जसा आनंद होतो किंवा आपल्या मुलाचा आपल्या डोळ्या देखत झालेला सन्मान पाहून बापाला जसा कल्पनातीत संतोष होतो तसाच महंमदअलींचा शौकतअली देखत प्रथम सन्मान केल्यानें त्यांना फार आनंद होईल अशी माझी खात्री आहे." असें म्हणून लोकमान्यांनीं शौकतअलींकडे पाहिलें व त्यांनींहि लोकमान्यांच्या म्हणण्यासच दुजोरा दिला. चूक काढणाऱ्या सद्गृहस्थास आपण कुठून बोललों असें होऊन गेलें! आम्हीं मात्र लोकमान्यांच्या समयसूचकतेचें आश्चर्य करीत होतो. अलीबंधूंचीं भाषणें आटोपल्यावर समारोप करतांना लोकमान्य म्हणाले:—"आज आजारीपणामुळें मला नीट बोलतां येत नाहीं यासारखें मला माझ्या उभ्या आयुष्यांत कधींहि इतकें वाईट वाटलें नाहीं." प्रथम अलीबंधूंच्या भाषणाबद्दल दोन शब्द सांगून लोकमान्य म्हणाले, "इंग्लंडच्या राजास डिफेंडर ऑफ फेथ म्हणून म्हणतात ब्रिटिश साम्राज्यांत हिंदु, मुसलमान, खिस्ती वगैरे अनेक धर्मानुयायांचा समावेश होत असल्यामुळें इंग्लंडच्या राजास डिफेंडर ऑफ फेथ्स् होण्याखेरीज दुसरें गत्यंतर नाहीं. प्रजेचा संतोष हें ब्रिटिश राज्यकारभाराचें ध्येय आहे व लोकांच्या सुखसमाधानावर ब्रिटिश राज्याची शाश्वति अवलंबून आहे असें १८५८ च्या राणी सरकारच्या जाहीरनाम्यांत म्हटलें आहे. ह्या जाहीरनाम्यांस अनुसरून मुसलमानांच्या मनासारखा खिलाफतीच्या प्रश्नाचा निकाल ब्रिटिश लोकांना कराव-यास लावणें भाग आहे. या प्रश्नाचा समाधानकारक निकाल लावला नाहीं व सात कोटि मुसलमान व तीस कोटि हिंदु किंवा जगाच्या लोकसंख्येपैकीं ⅕ लोकसंख्येस ब्रिटिशांनीं नाराज ठेवण्याचें मनांत आणलें तर मी असें स्पष्ट रीतीनें सांगतों कीं ब्रिटिश साम्राज्यास कधींहि शाश्वति राहणार नाहीं. आज मुसलमानांवर प्रसंग आहे, उद्यां हिंदूवरहि येईल. अशावेळीं आमच्या मुसलमान बंधूस आम्हीं शक्य तेवढी मदत करावयास तयार आहों. आणि या कामीं कितीहि वेळां मदत लागली तरी मी स्वत: ती देण्यास व इंग्लंडला जाण्यास तयार आहें." भाषण इंग्रजींत झालें

(११) नेटिव्ह अंमलदार, मग त्यांचा हुद्दा केवढाहि असो, मनानें किती पंगु बनतात याचें उदाहरण देण्यासाठीं लोकमान्यांनीं आम्हास एक उदाहरण सांगितलें. लोकमान्यांची मंडालेहून सुटका झाल्यावर त्यांनीं जगन्नाथमहाराजांस आपल्या घरींच ठेवून घेतलें. पुण्याच्या हायस्कुलांत त्यांना घालावें असा विचार ठरून त्याप्रमाणें त्यांना हायस्कुलांत पाठविण्यांत आलें. तेव्हां त्यावेळच्या हेडमास्तरांनीं वास्तविक तशी कोणत्याहि प्रकारची जरूरी नसतांना जगन्नाथमहाराज केवळ लोकमान्यांकडे रहात होते म्हणून सरकारास ही गोष्ट कळविली व जगन्नाथमहाराजांस हायस्कुलांत घेऊं काय म्हणून विचारिलें ! सरकारनें अर्थात्‌च ह्या गोष्टीस हरकत घेण्याचें कांहींहि कारण नव्हतें व त्याप्रमाणें परवानगी मिळालीहि. ही गोष्ट सांगून लोकमान्य म्हणाले, "पाहा, आमचे लोक किती भागूबाई बनत चालेल आहेत. नोकरीच्या चरकांत मनुष्य सांपडला म्हणजे त्याची गुलामासारखी स्थिति होते."

(१२) पुढील गोष्ट ही लोकमान्यांनींच आम्हांस सांगितली. "पैसाफंडाची कल्पना निघून ती जशी लोकप्रिय होत चालली तशी टिळकद्वेषी मनुष्यांच्या तळव्याची आग मस्तकास पोंचू लागली. पैसाफंड मागावयास स्वयंसेवक डॉ. परांजप्ये (फर्ग्युसन कॉलेजचे माजी प्रिन्सिपॉल) यांचेकडे गेले. तेव्हां स्वयंसेवकास त्यांनीं धमकी देऊन कंपाऊंडाबाहेर हांकलून लावून पुन्हां पैसाफंड मागावयास येऊं नये म्हणून सक्त ताकीद दिली ! आणि याचें कारण काय तर पैसाफंडाचे उत्पादक टिळक ! तोच अनुभव डॉ. भांडारकरांचाहि ! पण मजा अशी कीं, मी डॉ. भांडारकर यांचेकडे गेलों आणि काय असेल तें असो, मी जातांक्षणींच माझ्या हातावर डॉक्टरसाहेबांनीं पैसे ठेविले व म्हणाले "टिळक, काल तुमचा स्वयंसेवक पैसाफंड मागावयास आला होता तेव्हां मी त्याला पैसाफंड दिला नाहीं. पण फिरून विचार केल्यावर असें वाटलें कीं, तुमचा आमचा मतभेद असला तर तो राजकीय बाबतींत; स्वदेशी उद्योगधंद्याच्या बाबतींत त्याचा कांहींहि संबंध नाहीं. म्हणून पैसाफंडाकरितां हे पैसे मी तुमच्याजवळ देतों."

हरि भिकाजी करमरकर

[एम् ए , माजी प्रोफेसर राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर]

लोकमान्यांशीं माझा मुळींच परिचय नव्हता—ओळखहि नव्हती. तथापि १९०४–५ सालीं या थोर पुरुषाच्या भेटीचा सुयोग आला. हा प्रसंग मी कधींहि विसरणें शक्य नाहीं, पण आठवण लिहिण्यासारखें मात्र यात विशेष काहीं नाहीं. तथापि मला मात्र तो स्मरणविषय होऊन बसणें स्वाभाविक आहे त्यावेळीं उम्याउम्याच त्यांची आमची भेट झाली, तेव्हा मी त्यास म्हणालो 'माझी आपली ओळख नाहीं, तरी पण आपणास थोडेसें विचारावेसें वाटतें, म्हणून मी एक दोन गोष्टी विचारूं काय?' अति तत्परतेनें व स्मित करून 'विचाराहो, जरूर विचारा, याला इतकी प्रस्तावना कशाला पाहिजे?' असें ते म्हणाले मी म्हणालों 'आपण रात्रंदिवस जी एवढी प्रचंड खटपट करिता ती आपल्या देशाचें भाग्य पुढें खात्रीनें उदयास येईल या भावनेनें करिता कीं काय?" उल्हसित वृत्तीनें व आत्मविश्वासपूर्वक लोकमान्य म्हणाले 'तुम्हाला ही शंका तरी कशी येते? अहो, India is going to be regenerated and her future would be as splendid as it was in ancient days. 'आपण काय वाटेल तें लिहून व बोलून एकटे कैदेंत गेल्यानं हें घडून येणार असें आपणास वाटतें काय?' असा प्रश्न मी करताच ते म्हणाले "माझ्या सारखा एखादाच तुरुंगात जाऊन काय होणार हें खरें, लाख दोन लाख गेले पाहिजेत, तेव्हा कोठें जरा हालचाल होईल व मग सरकारची झोंप उतरेल, पण याचा उपक्रम कोणी तरी करावयास पाहिजेना? तेवढें काम आमचें आहे" मनात कोरून ठेवण्यासारखे हे शब्द ऐकून 'बरें आहे, बाहेर टांगा वाट पाहात आहे, माझें समाधान झालें, गाडीची वेळ झाली,' असें म्हणून लोकमान्याची मी रजा घेतली.

वरील प्रसंग घडून येण्यापूर्वी कांहीं दिवस महाराष्ट्रांतीलच एका प्रसिद्ध जहाल पुढाऱ्यास मी तोच प्रश्न केला होता. तेव्हा त्यांनीं प्रांजलपणें उत्तर दिलें "आम्ही जें कांहीं करितों तें काहीं तरी करीत रहावयाचें म्हणूनच करितों. आम्ही इमजाच्या या लढ्यात खास कायमचे मरणार!!" तुलनेनें श्रेष्ठ गोष्टींचें महत्त्व मनावर बिंबावें म्हणून हा यथाशास्त्र प्रसंग वर दिला आहे

कुमारी शांताबाई शारंगपाणी

[इदूर]

सन १९१७ साली मी मुद्दाम लो० टिळकास पाहण्यास वडिलाबरोबर पुण्यास गेलें होतें त्यावेळीं मी नऊ वर्षाची होतें आमचेबरोबर माझे आते बधू हेहि आले होते माझे आतेबधू त्यावेळीं सोळा वर्षांचे असून, त्यावर्षी मुबइ युनिव्हर्सिटीची मॅट्रिकची परीक्षा नापास झाल्यामुळें फार उदास दिसत होत

माझे वडील, मी व आतबधू असे आम्ही 'केसरी' ऑफिसात लो० टिळकाकडे गेलों त्यावेळीं लोकमान्य 'केसरी'चे सपादक श्री नरसोपत केळकर याच्याशीं बोलत होते टिळकाचा व माझ्या वडीलाचा स्नेह होता त्याच्या व टिळकाच्या अर्धा पाऊण तास गप्पा झाल्या नतर टिळकानीं आमच्याबद्दल माहिती विचारली त्यात आमचे आतेबधू नापास झाल्यामुळें फार उदास झाले आहेत असें टिळकास कळलें तेव्हा लोकमान्यानीं त्याचें समाधान करून त्याना सागितलें, "तुम्ही त्वकरच एम् ए व्हाल असें आज मी भाकित करतों "

यदाच गेल्या वैशाखात आमचे आतेबधू एम् ए झाले ! ही तार जेव्हा मी प्रथम वाचली त्यावेळीं मला लोकमान्याच्या शब्दाची आठवण झाली एक दीर्घ उसासा टाकून मी म्हटल, ' आज लो० टिळक हें ऐकण्यास नाहींत ' एका डोळ्यानें अश्रु पुसीत व दुसऱ्या हर्षोत्फुल्ल डोळ्यानें पहात मी आमचे आते बधूचे हातात तार टाकली तार वाचल्यानतर त्याचेहि नेत्र पाण्यानें भरून आले, व त्यावेळीं तेहि म्हणाले " आजचा हा दिवस त्या दिवसाच्या टिळकाच्या उपदेशानें व प्रोत्साहनानेंच मला दिसत आहे "

पृथ्वीगीर हरिगीर गोसावी

[संपादक ' हरिकिशोर, ' यवतमाळ.]

(२) इ स १८९५ सालीं मुबईस शिकण्याचा योग आला त्याच वर्षी दे म टिळक नामदार झाले आणि पुण्याला काँग्रेसचे अधिवेशन झालें राष्ट्रीय सभेला बरेच देशभक्त येणार व नामदार टिळकाचेंहि दर्शन होणार या आशेनें एका मित्राबरोबर मी पुण्यास गेलों

रेमार्केटच्या समोरचे पटांगणात जगी जाहीर सभा झाली त्यावेळीं जमलेल्या अनेक देशभक्तात नामदार टिळक याच्या साध्या पोशाखामुळें, ते तेव्हाच ओळख

आले. फार आनंद झाला. " साधी राहणी व उच्च विचार " याचा मूर्तिमंत पुतळा पाहून पूज्यबुद्धि जास्तच वृद्धिंगत झाली, व दुरूनच नमस्कार केला.

(२) इ. स. १८९७ साली उमरावतीला राष्ट्रीय सभा झाली. मी मुख्य स्वयंसेवकांपैकीं एक होतों. याच वर्षी महाराष्ट्रांतील पहिला 'राजद्रोहा'चा खटला झाला व दे. भ. टिळकास बादशाही पाहुणचाराचा मान दुसऱ्यादा मिळाला. अर्थात् राष्ट्रीय सभेला ते हजर राहू शकले नाहींत. तथापि राष्ट्रानें त्याचें जें अभिनंदन केलें तें विसरणें शक्य नाहीं. इ. स. १९०३ मध्यें प्रसिद्ध "ताई-महाराज केस" करितां लोकमान्यांचें येणें उमरावतीस होऊं लागलें. यवतमाळ-करांनीं त्यांना यवतमाळास आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु गडबडीमुळें त्याचें येणें झालें नाहीं.

(३) इ. स. १९०२ मध्यें मुंबईची राष्ट्रीय सभा झाली. मीहि गेलो होतों. लोकमान्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन घ्यावें अशी उत्कट इच्छा झाली. कै. अण्णासाहेब बापट यांचे वशिल्यानें दर्शनाचा लाभ मिळाला. कै. शामराव दादा देशपांडे व आणखी एक दोन स्नेही बरोबर होते. आम्ही गेलों तेव्हां डॉ. मुंजे प्रभृति कांहीं मंडळी बसली होती. डॉ. मुंजे यांचें एक इंग्रजी हस्तपत्रक तेथें वाटण्यांत आलें होतें. श्री अण्णासाहेब बापटांस पाहून लोकमान्यांस फार आनंद झाला. या बसा म्हणतां म्हणताच लोकमान्यांची भेदक तीव्र दृष्टी आम्हा तरुणांकडे गेली व निमिषार्धांतच त्यांनीं आमच्या अंतः-करणाचा ठाव घेतला. एकेकजण नमस्कार करून जाग्यावर बसूं लागला. श्री. बापट परिचय करून देत होते. माझ्या संकोचवृत्तीमुळें मी सर्वांच्या मागें होतों. मी नमस्कार करताच श्री. अण्णासाहेब म्हणाले " हा आमचा पापा ' ' हरि-किशोर'चा संपादक " (श्री. अण्णासाहेब हे माझ्या वडिलांचे स्नेही. ते माझ्यावर पुत्रवत प्रेम करीत व नेहमीं त्याच नांवानें हाक मारीत.) हें ऐकून लोकमान्यास फार आनंद झाला. त्यांनीं पितृवात्सल्यानें माझ्या पाठीवरून हात फिरविला. माझ्या जन्माचें सार्थक झालें. मी खालीं बसताच ते म्हणाले " पत्र बरेंच चुर-चुरीत असतें. तुमचा ' सिंहाचा अप्रतिम युक्तिवाद ' हा लेख मी वाचला आहे. चांगली माहिती गोळा केली आहे. आधाराशिवाय पुष्कळ फर्डे लेखक कलम-बहाद्दरी करतात. पण शेवटीं त्याचें ' लिहिणें फोल होतें व बोलणें वाया जातें ' तरुणानीं हें नेहमीं लक्षात ठेवलें पाहिजे. " नंतर माझ्याकडे पाहून ते हसत म्हणाले "तुम्ही सतीचें वाण घेतलें आहे. उत्तम गोष्ट आहे. धैर्यानें काम करा!"

नंतर मी हरिकिशोरचे दोन ताजे अंक लोकमान्यास दिले. या अंकांत माझे सन्माननीय मित्र श्री. माधवरावजी अणे बी.ए. (ह्या वेळीं हे एल्.एल्.बी. झाले नव्हते. हे उमरावतीच्या विद्यागृहांत शिक्षक होते.) यांचा ' राष्ट्रीय सभा

व लोकमत ' हा मननीय लेख होता. त्यावरून आपली दृष्टि फिरवून लोकमान्य म्हणाले "अरे वा! वऱ्हाडकर तरुण मंडळी आमच्या पुणेकरांच्याहि पुढें दिसतात."

(४) इ. स. १९०५ साल म्हणजे सर्व हिंदुस्थानास 'स्वदेशी चळवळी' मुळें सस्मरणीय होऊन गेलें. आणि आम्हा यवतमाळकरांस तर चिरस्मरणीय झालें आहे. या वर्षी लोकमान्य टिळक ' ताईमहाराज प्रकरणांत ' उमरावतीस पुन्हां आले. ' टिळक कमिशन ' म्हणून त्यावेळीं साक्ष–पुराव्यास नाव मिळालें होतें. श्री. रा. रा. दादासाहेब खापर्डे यांची साक्ष घेण्याकरितां कमिशन नेमिलें होतें. आगष्ट १९०५ ची ही गोष्ट. यवतमाळकरांस लोकमान्य उमरावतीस आल्याची बातमी लागतांच त्यांनीं रा. ब. मुंढले यांचे मार्फत त्यांना येथें येण्याकरितां तार केली. कामामुळें पुन्हां येणें होणार नाहीं म्हणून येथून त्यांना आणण्याकरितां श्री. रा. रा. अण्णासाहेब बापट व श्री. रा. रा. बाबासाहेब पेंधवे हे मुद्दाम गेले होते. लोकमान्य बुधवारीं येणार अशी तार येताच जो कांहीं आनंद झाला तो लिहितां येत नाहीं.

ता. १४ आगष्ट १९०५ पर्यंत येथें पाऊस नव्हता. लोक हवालदील झाले होते. दुष्काळ डोकावूं लागला होता. अशा मनस्थितींत सर्व होते तरी लोकमान्यांवरील निःस्सीम प्रेमामुळें लोकांनीं एक दिवसांत नवीन अपुऱ्या धर्मशाळेंतील घुडघभर खोल पटांगण भरून काढून सुशोभित सभामंडप तयार करून दिला. कै. सदाशिवराव भागवत व कै. भाऊसाहेब बापट (लहान बापट) यांच्या सारख्या वयोवृद्ध टिळकभक्तांचे श्रम पाहून पुष्कळांनीं तोंडांत बोटें घातलीं. लोकमान्यांसारख्या खऱ्या महात्म्याचें तें आगमन. त्याचें स्वागतार्थ प्रत्यक्ष मेघराजानें येऊन सर्वांस आनंदित केलें. दुष्काळाचें उग्र स्वरूप एकदम पालटलें. ' टिळक महाराज की जय ' या जयघोषानें दशदिशा भरून गेल्या. मुलांबरोबर मोठेहि आनंदानें नाचूं लागले. हा आनंदमहोत्सव ज्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिला ते धन्य होत.

लोकमान्यांची उतरण्याची व्यवस्था त्यांचे बालमित्र श्री. रा. रा. अण्णासाहेब बापट यांचें नवीन बंगल्यावर केली होती. तेथें प्रचंड मिरवणूक येऊन बंगल्यावर लोकमान्य व्हिक्टोरियांतून खालीं उतरले तेव्हां व्यवस्थेमध्यें गढून गेलेले श्री. तात्यासाहेब भागवत धावत पुढें झाले व जवळच्या एका गुलाबाचे झाडावरून एक फूल तोडून मोठ्या प्रेमानें " ही फूल नाहीं फुलाची पाकळी " म्हणून त्यांनीं अर्पण केलें. लोकमान्यहि हसत म्हणाले " एक पाकळी, प्रेमाची साखळी. " तात्या–" ये यथामाम् प्रपद्यते तांस्तथैव भजाम्यहम् "

लोकमान्याचा मुक्काम येथें फारच थोडा असल्यामुळें कुलीन स्त्रियांनीं त्यांचें व्याख्यान ऐकण्याची संधि सर्वांचें अगोदर साधून घेतली. स्त्रीसमाधापुढील लोकमान्यांचें व्याख्यान फार मनन करण्याजोगें झालें. स्त्रीशिक्षणाची आवश्य-

कता सांगून ते म्हणाले "स्त्रियांना शिक्षण पाहिजे, पण तें शिकून नोकरी करितां आली पाहिजे अशा प्रकारचें नको. ...पाश्चात्य देशांत स्त्रिया शिकून नोकरी करीत असल्या तरी ती गोष्ट इकडे अनुकरण करण्याजोगी नाहीं. कारण दोन्ही ठिकाणची परिस्थिति अगदीं वेगळी आहे. आमच्यावर परकीयांचें राज्य आहे. त्यामुळें इकडे बाहेरचे अनेक व्यवसाय सांभाळतां सांभाळतां पुरुषांच्याच नाकीं नव येतात. नेहमीं अपमान सहन करावा लागतो. मग जेथें पुरुषाचाच टिकाव लागत नाहीं, त्या गोष्टी स्त्रियांनीं करूं म्हणणें कधींहि इष्ट होणार नाहीं."

दुपारीं मर्दानी खेळ झाल्यावर लोकमान्य टिळक येथील सोशल क्लबला भेट देऊन आले. ही गोष्ट बहुतेक लोक विसरले म्हणून तिचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे.

संध्याकाळीं ७ ला जंगी जाहीर सभा झाली. या वेळच्या विशेष नमुद करण्यासारख्या गोष्टी म्हणजे–यवतमाळास 'हें लवकरच लोकमताचें ठाणें होईल' असा दिलेला आशीर्वाद, 'वऱ्हाड जोडणें व बगाल फोडणें, मताला किंमत नाहीं–निश्चयाला असते, सावटाखालीं झाड वाढत नाहीं, सामाजिक सुधारणा करतांना वाह्यस्थितीशीं टक्कर देतां येईल ती सुधारणा, आपलें सुख व राष्ट्राचें सुख यात भेद पाहिजे, सबघ फेरफार करण्यापेक्षां जुन्या भक्कम पायावरच इमारत बांधल्यास अधिक यश येईल,' वगैरे अनेक मुद्यांचा केलेला ऊहापोह, मानपत्रावर मार्तंड पाटील, कादरभाई बोहरी व भाऊसाहेब मुडले, भाऊसाहेब बापट, अशा निरनिराळ्या धंद्यांच्या व मताच्या लोकांच्या सह्या, श्री. आबासाहेब डोळे यानीं या प्रसंगाकरितां मुद्दाम तयार केलेलें 'हे प्रभो वरदवर स्वभालधृत–विधुतिलका' हें हृदय उद्दीपित करणारें पद, वगैरेंचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाहीं.

(५) लोकमान्यांस पुष्कळ ठिकाणीं पानसुपाऱ्या झाल्या. 'हरिकिशोर' वर्तमानपत्राच्या चिमुकल्या ऑफिसांतहि त्याना पानसुपारी झाली. त्यावेळीं ते हसत म्हणाले "आम्हावर प्रेम करणाऱ्या माणसांनीं संकटाशीं झगडण्यास तयार असलें पाहिजे." नंतर ते हरिकिशोरचा चिमुकला छापखाना पाहण्याकरिता त्या चद्रमौळी घराकडे वळले; तेव्हां ती दैन्यावस्था लोकमान्याचे नजरेस पडू नये म्हणून मी म्हणालों "तिकडे कांहीं विशेष पाहण्याजोगें नाहीं." माझा उद्देश चटकन त्यांचे लक्षांत आला व ते हसत म्हणाले "मनुष्याला आपल्या दारिद्र्याची लाज वाटावयास नको, त्याला आपल्या दुर्गुणाची लाज वाटली पाहिजे." नंतर प्रेस पाहून टाईप कोणत्या फाउंड्रीचा, शिरस कोणता, प्रेस कोणत्या मेकरचा आहे वगैरे बारीक चवकशी करून लोकमान्य बाहेर पडले.

दहा वर्षांपूर्वी मनोराज्य करणाऱ्या एका विद्यार्थ्याचे घरीं लोकमान्य प्रत्यक्ष दर्शन देऊन जातात, हा योगायोग विलक्षण तर खराच, पण त्या पेक्षाहि–महाराष्ट्रांतील पहिला [illegible]

यन्द्राह मध्यप्रांतातील पहिला राजद्रोहाचा खटला 'हरिकिशोर' वर, हा योगायोग त्यापेक्षाहि अपूर्व होय !!

१९०७ साली राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन नागपुरास होईल व अध्यक्षस्थान लोकमान्य सुशोभित करतील या सुखाशेंत असता 'हरिकिशोर'वर 'राजद्रोहा'चा खटला होऊन माझी रवानगी नागपुर अजनी जेलमध्यें झाली

(६) १९०८ मध्यें तुरुगात अशी बातमी पसरली कीं, लवकरच स्वराज्य मिळून 'तिलक महाराज' कैद्यास सोडण्याकरिता येणार आहेत 'कैद्याचें मनोराज्य' चालू असता एके दिवशीं रात्रीं ३ च्या सुमारास श्रीयुत जोशी नामक एका असिस्टट जेलरनें मला झोपेंतून उठवून "लोकमान्यास ६ वर्षांची शिक्षा झाली" अशी दु खद बातमी सागितली श्री जोशी मोठे 'टिळकभक्त' होते लोक मान्यास शिक्षा झाली त्या दिवशीं त्यांनीं अन्न ग्रहण केलें नाहीं ही बातमी वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे कानावर गेली श्री जोशाना सरकारी नोकरीस अखेरचा रामराम ठोकावा लागला

(७) १९१६ मध्यें लोकमान्यानीं बेळगाव मुक्कामीं अनुयायाची समजूत घालून "रुसण्यापेक्षा घुसणें"च योग्य असें ठरवून राष्ट्रीय सभा काबीज करण्याकरिता कबर कसली लखनौस राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन होतें लोकमान्य आपल्या बऱ्याच महाराष्ट्रीय अनुयायासह "स्पेशल"नें निघाले भुसावळेस स्पेशल येताच जयजयकारानें दिशा दुमदुमून गेल्या. आम्ही यवतमाळकर याच स्पेशलनें गेलों जागजागीं जें अपूर्व स्वागत झालें तें वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झालच आहे या वेळचा विशेष, म्हणजे लोकमान्यास सर्व राष्ट्र 'टिळक भगवान्" म्हणून अनन्य भावानें पूज्य मानू लागले, हा होय याची प्रचीति जागजागीं आली भोपाळ सारखी मुसल्मानी रियासत पण हजारों टिळकभक्त गाडीस ४–५ तास उशीर झाला तरी रात्रीच्या वेळीं कडाक्याच्या थडींत अत्यत उत्कठेनें चातका सारखी वाट पहात बसले होते गाडी स्टेशनात येताच सर्वांस जो आनद झाला, त्याचें यथातथ्य वर्णन करणें शक्य नाहीं याचा ज्याना प्रत्यक्ष लाभ झाला ते धन्य होत कानपूरचें स्वागत अपूर्वच झालें आणि लखनौला तो टिळकभक्ताचा समुद्र पाहून कृतार्थता वाटली

लखनौस, लोकमान्याचें आगमन झाल्याबरोबर जो तो "Lucknow" म्हणजे राष्ट्राच्या भाग्योदयाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली असें म्हणू लागला

या वेळची लोकमान्याची अलौकिक कामगिरी त्यांच्या उज्वल कीर्तीस साजे शीच झाली "स्वराज्य हा माझा जन्म सिद्ध हक्क आहे आणि तें मी मिळवीन" हें वेदवाक्य याच वेळीं लोकमान्यांच्या मुखातून बाहेर पडलें आणि लोकमान्य हेच खरे "राष्ट्रसूत्रधार" आहेत अशी सर्वांची खात्री झाली

(८) १९१७ मध्यें राष्ट्रीय सभा सपते न सपते तों लोकमान्याचा दौरा वन्हाडात

आला. यावेळीं त्यांना यवतमाळास आणावयाचें बरेंच श्रेय कै. गणपतराव दवंडे यांना आहे. या वेळचें लोकमान्यांचें स्वागत म्हणजे हिंदी राष्ट्राच्या हृदयसम्राटाचेंच स्वागत होतें. यावेळीं सर्व ठिकाणीं तें अपूर्वच झालें. या चिमुकल्या यवतमाळानें जें स्वागत केलें तें प्रत्यक्ष 'राज्यारोहण समारंभा' पेक्षां सर्व प्रकारें श्रेष्ठ दर्जाचें झालें. मैल दीड मैल सारखें चिरांगण लागलें होतें.

लोकमान्य श्री. रा. रा. अण्णासाहेब जतकर याच्या बंगल्यावर म्हणजे पूर्वीच्या कै. अण्णासाहेब बापटांच्या बंगल्यावरच उतरले होते. दर्शनाकरितां हजारों भक्त गोळा झाले होते. दर्शनाची गर्दी उसळली होती. त्यांच्या सर्वव्यापि नजरेंतून कोणीहि परिचित चुकला नाहीं. बराच वेळ झाला, मी दिसलों नाहीं तेव्हां त्यांनीं मुद्दाम चयकशी केली. मी माझ्या पूर्वजन्मींच्या सुकृतानें त्याच दिवशीं दुपारीं दिल्लीवरून आलों होतों व मानपत्र छापण्याचे कार्यांत गर्क झालों होतों. मानपत्राचें करेक्शन करून प्रुफ निघतांच तें घेऊन बाहेर पडलों इतक्यांत परतणाऱ्या मित्रमंडळींकडून लोकमान्य आठवण करीत असल्याचें कळलें व मी धांवत निघालों.

गर्दी कमी झाल्यावर लोकमान्य म्हणाले "काय असेल कोण जाणे, यवतमाळास आलों म्हणजे घरीं आल्यासारखें वाटतें."

हें ऐकून कै. दवंडे आनंदानें म्हणाले "आपण आमची सेवा गोड करून घेतां हें पाहून धन्यता वाटते."

लोकमान्य म्हणाले "यवतमाळकर जनता–जनार्दनाची सेवा उत्तम प्रकारें बजावितात हें पाहून समाधान होतें. तुमच्या या फुलांनीं व फळांनीं मला आनंद होत नाहीं."

रात्र बरीच झाल्यानें त्यांचा आशीर्वाद घेऊन सर्वजण परतले.

दुसऱ्या दिवशीं जाहीर व्याख्यान झालें. इतकी गर्दी यवतमाळास कधींच पाहण्यांत आली नाहीं. "स्वराज्य म्हणजे घरचा कारभार" हें लोकमान्यांनीं आपल्या अमृततुल्य वाणीनें जेव्हां विशद करून सांगितलें तेव्हां श्रोतृवृंद तल्लीन होऊन डोलत होता.

लोकमान्य विन्हाडीं परत आल्यावर एकजण जरा धन्यतेनें म्हणाले "कॉंग्रेस सर आपण आतां सर केली आहे" लोकमान्य थोडें थांबून म्हणाले, "त्याला रक्त आटवावें लागलें आहे. बाबारे, खरी जबाबदारी आतां अंगावर येऊन पडली आहे. हीच खरी परीक्षेची वेळ आहे. आमची आतां 'कृतान्तकटकामलध्वजजरा' अशी स्थिति झाली आहे. तुम्हा तरुणांवरच आतां राष्ट्राची मदार आहे."

त्या पुण्य पुरुषाचे हेच अखेरचे शब्द व हेंच शेवटचें दर्शन!!

कृष्णाजी लक्ष्मण वेलणकर

[मॅनेजर विजय प्रेस, पुणें]

सन १९१६ सालीं लोकमान्याची स्वारी पनवेलीस येऊन टेनिस कोर्टात त्याचें सुश्राव्य असें उपदेशपर भाषण सुरू झालें. त्यावेळीं तेथील शृंगारलेल्या मंडपावर " स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो मी मिळविणारच ! " असे लोकमान्याच्या तोंडचे प्रतिज्ञेचे शब्द मोठ्या सुवर्णाक्षरात लिहिलेले झळकत होते. "मी राष्ट्राकरिता काय करूं ? " असा प्रश्न लोकमान्याना विचारावा असें माझ्या मनानें ठरविलें.

लोकमान्याचें भाषण व इतर समारंभ संपून लोकमान्य गर्दीतून मोटारी कडे जात होते. लगेच मीहि त्या अलोट गर्दीतून मोटारीपर्यंत जाऊन भिडलों व लोकमान्याच्या बाजूला मोटारीवर चढू लागलों मी मोटारीवर चढ ताच मोटार सुरू होण्याकरिता गुरगुरू लागली व " हा कोण असा लगट करीत आहे. ओढा खालीं ! " असा जवळची मंडळी ओरडू लागली मंडळींनीं मला खालीं ओढलें व मोटारीचें चालणें सुरू झालें. मात्र या दरम्यान लोक मान्याची नजर माझ्या त्या अति उत्सुक चेहेऱ्याकडे गेली होती, हें त्वकरच निदर्शनास आलें कारण मी मंडळींत मागें खेंचला जात आहे व मोटार पुढचा मार्ग स्वीकारू लागली आहे, तेव्हा लोकमान्यास असें वाटलें असावें कीं, आपली व त्या मुलाची भेट अशा दगलींत होणें अशक्य आहे व म्हणूनच कीं काय, त्याची सात आठ हात पुढें गेलेली मोटार थांबविण्यास ड्रायव्हरला सांगि तलें व त्या मुलाला इकडे आणा असे ते म्हणाले. लोकमान्याची आज्ञा मिळा

त्याला कारण म्हणजे लोकमान्याचा उपदेश. हा उपदेश जर मला मिळाला नसता तर हें व्रत चालू राहणें अशक्य होतें.

काशीनाथ अण्णाजी पिंप्रीकर

[लोकमान्यांचे भक्त, बुलढाणा, वऱ्हाड]

(१) आमचे घरीं रा. रा. गणपतिबुवा मडके मातापूरकर आले होते. त्यानीं माहूर मुक्कामीं फरशी बसविण्याचा उद्योग चालविला आहे. याचें कारण लोकमान्य जळगांवी आले असताना ते सर्वांशींच जसे गोड बोलत असत तसेच याचेशींहि बोलले. त्याच्या साध्या गोड बोलण्याचा परिणाम असा झाला कीं, याच्या मनात लोकमान्याबद्दल अत्यंत कळकळीची पूज्य बुद्धि उत्पन्न झाली. लोकमान्य विलायतेंत असताना त्याची प्रकृति बिघडल्याची बातमी जेव्हा याचे कानावर आली, तेव्हा यानीं मातापूरच्या अंबाबाईस नवस केला कीं, लोकमान्याची प्रकृति जर बरी झाली, तर मी तुजपाशीं फरशी बांधीन. हे गृहस्थ पैशानें दरिद्री असून देखील एवढें मोठें जें लोकोपयोगी काम करीत आहेत, तें निव्वळ लोकमान्याच्या गोड बोलण्याचा परिणाम म्हणून !

(२) ते एकदा माझ्याशीं कांहीं तुर्कस्थानाबद्दल बोलत होते. ते माझ्यासारख्या लहान पोराशीं देखील अगदीं मोकळ्या मनानें वागतात, हें पाहून माझी खात्री झाली कीं, त्याना आपले स्वतःचे मोठेपणाबद्दल मुळींच गर्व नव्हता मी त्याना एकदा सांगितलें कीं, "माझी वहिनी वयानें लहान असून देखील सुशील आहे, व आता ती अगदीं मरणोन्मुख झाली आहे. तिचें रक्त तपासण्यास आम्ही मुंबईस आलों आहोंत." पुढें दुसऱ्या खेपेस जेव्हा मी त्याना सरदारगृहात भेटलों, तेव्हा प्रथम त्यानीं मला, "तुझे वहिनीची तब्येत कशी आहे ?" म्हणून विचारलें. त्याची साधारण माणसाबद्दल अशी कळकळ पाहून मला फार अचंबा वाटला.

माधव गोविंद पंडित

[लोकमान्याचे चहाते, पुणें]

नागपूरच्या काँग्रेसला नागपूर मेलनें जात असता वाटेंत भुसावळ स्टेशनवर इतकी गर्दी झाली कीं, एकमेकाच्या डोक्यावर बसण्याची वेळ आली विशेष गर्दी पजाबी लोकाची त्यात पजाबचे डेलिगेट होते, ते सर्व एकदम डब्यात घुसले, व आम्हास त्रास देऊ लागले परतु गमत अशी कीं, थोडे स्थिर झाल्यावर बोलता बोलता 'आम्ही पुण्याचे आहोंत' असें म्हटल्याबरोबर त्यानीं आम्हास साष्टाग नमस्कार केला हें पाहून आम्हास फारच आश्चर्य वाटलें आम्ही त्यास विचारताच ते म्हणाले, "आप तिलक महाराजके नगरके रहानेवाले हो आज हमको आपनें पुनीत किया हमको तिलकके दर्शनकी बहोत आशा थी लेकीन हमारे कमनशीबसे लोकमान्य चले गये' असें म्हणून ते गृहस्थ ढळढळा रडू लागले! हें पाहून आम्हासहि थोडें चमत्कारिक वाटल यानतर मात्र त्यानीं आम्हास मुळींच त्रास दिला नाहीं उलट त्यानीं आम्हास पुण्य नगरीबद्दल व लोकमान्याबद्दल अनेक प्रश्न विचारले व आम्ही त्यास यथाशक्ती उत्तरें दिलीं

गोपाळ कृष्ण सहस्त्रबुद्धे

[बी. ए. एलूएल्. बी वकील, भडारा, मध्यप्रांत]

ता २७ जून १९१८ रोजीं मी लोकमान्यास भेटावयास पुणें येथें गेलों होतों त्या वेळीं लोकमान्य शहराबाहेर श्रीयुत लिमये याच्या बगल्यात विश्राति घेण्याकरिता म्हणून रहात असत भेट होण्याकरता कांहीं वेळ लागेल किंवा थोडे तरी प्रयास पडतील असें मला वाटलें होतें परतु तसा प्रकार मुळींच घडला नाहीं आम्हास पहाताच लोकमान्यानीं बिछायतीवर बसण्यास सागितलें व स्वत लोकमान्य जवळच बसले मी स्वत चा परिचय करून दिल्यावर शकर नावाच्या माझ्या मुलाच्या विद्याभ्यासासबधानें गोष्ट निघाली त्यावेळीं तो सस्कृत शिकत असून त्यानें वेदान्ताचा अभ्यास नुकताच सुरू केला होता हें त्याना कळ वितांच त्यानीं सागितलें कीं, 'ह्या मुलाला वेदान्तशास्त्राइतकेंच इग्रजी भाषेचें ज्ञान असणें अवश्य आहे कारण इग्रजींत नैपुण्य सपादल्याशिवाय आपल्या वेदान्तशास्त्राच्या श्रेष्ठत्वाची छाप पाश्चात्य वेदान्तावर बसविता येणार नाहीं '

त्यानंतर मुलानें संस्कृताचा अभ्यास चालू ठेवला व गतवर्षी तो पंजाब युनिव्हर-सिटीच्या ' शास्त्री ' परिक्षेंत उत्तीर्ण होऊन यंदा त्याच विद्यालयाच्या मॅट्रिक परीक्षेंत पास झाला आहे. पुढच्या परीक्षाहि देण्याची त्याची इच्छा आहे. हें केवळ लोकमान्याच्या उपदेशाचें फळ.

व्यंकटेश गणेश जावडेकर

[वकील, सार्वजनिक चळवळींचे प्रचारक, धुळें]

(१) १८९१।९२ सालाच्या सुमाराची गोष्ट असावी. कै० टिळकाना मोंगलाईतील लातुरास त्याची जी एक जिनिंग फॅक्टरी असे तिकडे जावयाचें होतें. बार्शी लाइट रेल्वेचा अद्यापि जन्महि झालेला नव्हता. ह्यामुळें पुण्याहून कुर्डुवाडीस रेल्वेनें जावयाचें, व तेथून टांग्यानें बार्शीस जावयाचें व पैढ्ढतच पुढचा प्रवासहि करावयाचा अशी परिस्थिति होती. त्यावेळीं केसरींतील सुप्रसिद्ध लेखक " धनुर्धारी " हे बार्शीसच राहात असत सबब आपण अमुक गाडीनें कुर्डुवाडीस उतरणार आहों असें त्यानीं त्याना कळवून ठेविलें. तेथें उतरल्या-नंतर बार्शीस पोंचण्यास टांग्यानें तीनचार तास लागत, ह्यामुळें एका गृहस्थाला सांगून त्यानीं त्याच्या करिता तेथें चहाची व्यवस्था करविली. ठरल्या-प्रमाणें टिळक तेथें उजाडता रायचूर मेलला उतरले. टिळक म्हणजे तत्कालीन आङ्ग्लविद्याविभूषिताच्या पद्धतीप्रमाणें नेकटाय, कॉलर, पॅंट व बूट घातलेली अशी व्यक्ति असावयाची अशी त्या गृहस्थाची ठाम समजूत. ह्यामुळें ह्या नमुन्यावर-हुकूम एक दक्षिणी गृहस्थ सेकंडक्लासच्या डब्यातून उतरलेले पाहताच त्यानाच टिळक समजून त्यानीं नमस्कार ठोकला व चहाचा पेला तयार ठेवला होताच, तो त्याच्या पुढें केला. ते गृहस्थहि कोणी तरी रम्पीच असून व अशी आयती चालून आलेली सोन्यासारखी संधि वाया दवडणारे नव्हते. त्यानीं कोणतीहि चौकशी न करता पुढें आलेला चहा मुकाट्यानें घट्टम् करून टाकला व आपला पुढचा रस्ता सुधारला. इकडे टिळक उतरून तडख टांग्याकडे गेले व तो ठरवून बार्शीस दाखल झाले. दाखल झाल्यावर स्टेशनवर चहा मिळाला का म्हणून विचारता नाहीं असें खरें उत्तर मिळालें. नंतर चौकशी करविली तींत वरील हकीगत निष्पन्न झाली ! हा घोटाळा उडण्याला कारण केवळ लोकमान्याची साधी राहणी हें सांगावयाला नकोच !

(२) पुण्यास दर शुक्रवारीं राष्ट्रीय पक्षातील प्रमुख मंडळी आळीपाळीनें कोणाकडे

तरी असून आठवड्यातील राजकीय विषयाची चर्चा करीत व बरोबर फराळा-चाहि वेत उडवीत. त्याला "शुक्रवार क्लब" हेंच नाव असावें. एकदा खुद्द लोकमान्यांच्या येथें, एकदा कवडे शास्त्र्यांच्या दवाखान्यात व एकदा डॉ. साठे किंवा कोणाकडे तरी अशा तीनवार प्रसंगीं मी स्वतः हजर होतों. पैकीं एका प्रसंगीं मोठीच आणीबाणीची वेळ आली. काहीं एका प्रश्नावर लोकमान्य व बाबासाहेब परांजपे ह्यांच्यामध्यें वाद सुरू झाला. उभयतांचें ऐकमत्य होईना. वाद इतका भरास आला कीं, उभयतांचाहि संतापाचा पारा भलताच वर चढला. बाबासाहेब म्हणजेहि जबरदस्तच ! लोकमान्य झाले म्हणून काहीं त्यांना दबकून चालत नसत. हार कोणीच खाईना व वाद काहीं मिटेना. तेव्हां श्री. तात्या-साहेब केळकरांनीं एक हास्यकारक कोटि मध्येंच करून दोघानाहि एकदम हसू फुटेल असें केलें व मग उभयतांचाहि रागाचा पूर ओसरून गेला !

(३) लोकमान्यांना सल्ला कोणत्या बाबतींत व कोणी विचारावा ह्याचा मुळींच धरबंध नसे. विचारणारा आपली योग्यता काय व आपण त्यांना कोणत्या बाबतींत विचारतों ह्याचा विचार सहसा करीतच नसे. येनकेन प्रकारेण आपलें व टिळकांचें बोलणें झालेलें आहे येवढें सांगता यावें अशाचकरितां काहीं विचारणारे व भेटणारे येत, असें माझ्या नजरेस आलें. एकदा माझ्या देखत एक टोप्यांचा दुकानदार येऊन त्यांच्याशीं गोष्टी करूं लागला व तेहि त्या कशा तयार कराव्या व विकाव्या ह्याबद्दल त्या तयार करून विकणाऱ्याशीं बोलत राहिले. 'तुमचें आतां झालें का काम' असें मुद्दा त्याला न विचारतां त्याची जितका वेळ बोलण्याची इच्छा होती तितका वेळ त्याला बोलू दिलें ! ही तरी केवढी शिताफी म्हटली पाहिजे !

(४) एकदा दसऱ्याचा दिवसच माझा त्यांच्या येथें पडला. दिवसभर त्यांचे दुसरे उद्योग झाले. संध्याकाळपासून सोनें देण्याला येणाऱ्यांची रहदारी सुरू झाली. हा आला-तो गेला, असें सारखें सुमारें रात्रौ १० वाजेपर्यंत चाललें. मी जवळच एका खुर्चीवर बसलेलों होतों अशा वेळीं पैसाफंड काचशाळेसंबधानें मला त्यांच्याशीं ज्या गोष्टींची वाटाघाट करावयाची होती त्या गोष्टी मी काढल्या. पण त्यांनीं असें काहीं म्हटलें नाहीं कीं, 'आज सकाळपासून आतापर्यंत फार कटकट झाली, आतां आपण उद्यां बोलू या.' लागलीच तो विषय काढला. ह्या प्रश्नानें वाटाघाटीस सुरुवात होऊन त्यांना ज्या सूचना करावयाच्या होत्या त्या त्यांनीं केल्या. सुमारें ११ वाजण्याची वेळ आली. पण विषय पुरा केला. उधार ठेवला नाहीं, तेव्हां ही तरी सहनशीलपणाची कमालच कीं नाहीं ?

(५) पुण्यास भरणाऱ्या ज्योतिषसम्मेलनाचें अध्यक्षपद त्यांच्याकडे होतें. मला वाटतें हें साल सन १९१७ असावें. मांडणाची रेंगी तयारी वगैरे अगो-दरपासून काहीं नाहीं. ते कोठें गांवीं गेले होते व सम्मेलनाच्या आदल्या दिव

शींच पुण्यास आले. येण्याबरोबर त्यावेळीं " मराठ्याचें " संपादनकार्य प्रत्यक्ष करणारे श्री. भट ह्यांच्यापुढें त्यांनीं भाषणाकरितां लागणाऱ्या ज्योतिषग्रंथांची (इंग्लिश व संस्कृत) यादी टाकली. त्यांनीं लायब्ररी हॉलमधल्या कपाटांतून यादीबरहुकूम पुस्तकें नेऊन दिलीं व त्यांची तयारी झाली. एक दिवस अगोदर आले हें तरी मी भीतभीतच म्हणतों. वास्तविक मला असें वाटतें कीं, ज्या दिवशीं सम्मेलन भरायचें त्याच दिवशीं सकाळच्याच गाडीनें ते आले व कांहीं तासांतच भाषणाची तयारी झाली! ताईमहाराजकेस व चिरोलकेसयावेळींहि त्यांची स्मरणशक्ति किती दांडगी व सदैव जागृत असे हें चांगलेंच प्रत्ययास आलें आहे.

(६) मुंबईच्या पुढाऱ्यांचें नाव घेऊन त्यांची एक गोष्ट त्यांनीं सांगितली. ते म्हणाले कीं, 'देशांतील कोणताहि पुढारी जरी घेतला तरी कोणाचें कांहीं गौण, तर कोणाचें कांहीं असें चालावयाचेंच. तिकडे लक्ष देऊन उपयोगी नाहीं. राष्ट्रीय महत्कार्यांत ज्याचा जितका उपयोग करून घेतां येत असेल तितका तो हमेश करून घेत राहिलें पाहिजे. सर्वांच्या सर्वच गोष्टी नेहमींच चांगल्या असतील किंवा ठरतील असा कांहीं नेम नाहीं. ज्याचें जेवढें चांगलें तेवढें घेत जावें व बाकीचें सोडून देत जावें व तिकडे दुर्लक्षच करावें!' मला वाटतें हें कोणालाहि नाकबूल करतां यावयाचें नाहीं व ह्यातच लोकमान्यांची "लोकसंग्रहाची किल्ली" होती.

(७) स्वराज्यसंघाच्या दौऱ्याच्या वेळीं धरणगावाहून चोपड्याला जातांना रात्र झाल्यामुळें वाटेंत जागोजाग लोक मशाली लावून भररस्त्यांत त्यांची मोटार अडवून दर्शन घेण्याकरितां जमलेले असत. अर्ध्या रस्त्यावर तापी ओलांडावी लागते तेथें तर लोकमान्य येणार म्हणून कळल्यावरोबर तीन दिवसपर्यंत यात्रेप्रमाणें लोकांनीं पालें लावून ठेविलीं होतीं. चोपडा हा गांव मोठा, पण आडवळणी असल्यामुळें तिकडील लोकांना टिळकांचें दर्शन म्हणजे एक अभूतपूर्व गोष्टच असल्यामुळें आसपासच्या खेड्यांतल्या लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी दर्शनाला येऊं लागल्या. एकदम एक शेंपचास लोकांचा गट्ठा जमला कीं, मी त्यांना गाडीच्या खिडकीशीं तोंड बाहेर काढून उभे राहण्यास सांगत असे. लोकांनीं हात जोडून नमस्कार केले कीं, टिळकांनीं त्यांना "अरे नुसता नमस्कार करून काय करतां, मी व्याख्यानांत काय सांगणार आहें तें ऐकायला या" हें सांगावें. तें कित्येकांना लवकर समजावयाचें नाहीं. मग मी त्यांना सांगावें कीं, "अरे त्या असा म्हनतस कीं, राली हात जोडीसन काय होयाव छे? मी भाषणमा जें काय सांगवू तें ऐकील्या व त्या परमान काई करी देखाडा." त्यावर लोकांनीं म्हणावें कीं, "भाषन गिषन अमले काय समजस. ते तुम्हीच ऐकील्या. आमी दर्शनकरतां उनु. ते जाय कीं गावना रस्ता धरनाच! स्वरज गिराज तुम्ही कमाईल्या मग आम्ही देखवू!"

खानदेशी मार्पेत त्याना मिळालेला जबाब ऐकून लोक थोडेसे चपापले व एकजण उद्गारलाच की, " अरे, या पुनावालासना बरोबर कोनी खानदेशी दिखस " एवढें लोकमान्याना समजलें व त्यानीं " अरे होय हे तुमच्या अमळनेरचेच वकील आहेत " "हा तम्हा ते " असें फिरून प्रत्युत्तर मिळालें.

(८) लोकमान्य होमरूलच्या दौऱ्यावर असताना त्याचा मुक्काम धुळ्यास आला होता. लोकमान्याची प्रचड मिरवणूक धुळ्याच्या बाजारपेठेतून वाजत गाजत चालली होती लोकमान्याचें पुण्यदर्शन घेण्यासाठीं दुतर्फा घराच्या ग्यालऱ्यातून स्त्री-पुरुषाची गर्दी जमली होती रस्त्यावरहि खूप गर्दी लोटली होती अशा गर्दीत एक उतारवयाचा गृहस्थ हात जोडून मिरवणुकीबरोबर चालला होता लोकाच्या गर्दीतून लोकमान्याचें दर्शन होताच जोडलेले हात तो वर नेऊन त्याना नमन करी, असें करता करता त्याचे डोळ्यातून घळघळा अश्रुप्रवाह सुरू होऊन तो गृहस्थ स्फुदुन स्फुदुन रडू लागला मी त्याच्या शेजारींच होतों त्याला अशा प्रकारें अश्रु ढाळताना पाहून मी त्याला विचारलें " म्हातारेबुवा, हें काय ? तुम्ही असे रडता का ? " म्हातारा सद्गदित होऊन म्हणाला ' भाऊ, काय सागू तुम्हाला ? मी का रडत आहें हें माझें मलाच समजत नाहीं टिळक महाराजाना या पूर्वी मी प्रत्यक्ष कधींच पाहिलेलें नाहीं, पण आज त्याचें दर्शन होताच त्याच्या मूर्तीकडे पाहून माझें हृदय उचबळून आलेलें आहे व मला न कळत हे अश्रू माझ्या डोळ्यातून गळू लागले आहेत मी का रडत आहें याचें कारण माझें मलाहि सागता येत नाहीं " सदर म्हातारा इसम असाच कितीतरी वेळ अश्रू ढाळीत मिरवणुकीबरोबर चालत होता मिरवणुक चौकातून दुसऱ्या रस्त्यास लागल्यावर त्यानें जागच्याजागींच लोकमान्याना एक साष्टाग नमस्कार घातला व आगावरील उपरण्यानें डोळे पुसत पुसत तो वृद्ध गृहस्थ आपल्या घराकडे निघून गेला !

(९) कै टिळकाचीं जीं राजकीय मतें असत त्या बाबद कोणाचा कितीहि मतभेद असला तरी त्याची खासगी दानत अशकनीय होती हें त्याच्या कट्टया शत्रूलाहि नाकबूल करता येणार नाहीं असें मला वाटतें त्याच्या दिलदार पणाचें व बोलला शद्व खरा करून दाखविण्याचें एक ढळढळीत उदाहरण म्हणजे कै नामजोशाच्या बाबतींतील होय माधवराव मृत्युशय्येवर पडलेले असता टिळक व इतर काहीं मडळी त्याच्या जवळ बसलेली होती प्राणोत्क्रमणाची वेळ तर येऊन ठेपली, पण कुडींतून प्राण बाहेर काहीं निघून जाइना तोंडानें बोलण्याची तर ताकत नव्हती मात्र डोळ्यातून अश्रु पडू लागले. तेव्हां टिळकानीं त्याना हाताच्या खुणेनेंच ' असें कां होतें ' म्हणून विचारलें, त्यानीं खुणेनेंच ' कुटुम्ब व मुलाबाळाचा परिवार ह्याचें आपल्या पश्चात् कसें होईल ह्या चिंतेनें तो अद्यापि घुटमळतो आहे ' असें सुचविलें त्यावरोबर

टिळकांनीं आपल्या छातीवर हात ठेवून असें सुचविलें कीं, 'त्यांची काळजी माझ्याकडे लागली. तुम्ही सुखानें चालले जा.' इतकें दर्शविल्यावर टिळकांचें वचन हें काय किमतीचें असतें हें ते त्यांचा उजवा हातच असल्यामुळें पुरतेपणीं जाणून होते. ह्यामुळें त्यांनीं इतकें होतांच आनंदानें प्राण सोडून दिला ! टिळकां-व्यतिरिक्त दुसरा एखादा लेचापेचा माणूस जर असता तर मरणान्याच्या समाधा-नापुरतें दिलेलें वचन, त्याची मागाहून काय किम्मत आहे म्हणून स्वस्थ बसता ! पण ह्या बहादरानें असें मुळींच केलें नाहीं. तुरुंगाची किंवा काळ्यापाण्याची शिक्षा जरी झाली तरी धोंडुबाबांना त्यांनीं असें बजावावयाचें कीं "टिळक तुरुंगांत गेले किंवा काळ्या पाण्यावर गेले असे घरच्या माणसांनीं वाटेल तर समजावें; पण माधवराव नामजोशांच्या माणसांना मात्र टिळक गायकवाड वाड्यांत आहेत असें समजलें पाहिजे व ही गोष्ट विसरली न पाहिजे." माधवरावांच्या पश्चात् त्यांचें कुटुंबपोषण, मुलांचें शिक्षण, त्यांच्या मौंजी व मुलींचीं लग्नें वगैरे टिळक आपल्या खर्चानेंच करीत राहिले हें केवढें आश्चर्य ! आठवणींच्या पहिल्या खंडांत कै. माधवरावांच्या पश्चातच्या गोष्टी त्यांच्याच चिरंजीवांनीं दिल्या आहेत. पण खास अंतकाळच्या वेळची गोष्ट त्यांत आली नाहीं. सबब मुद्दाम दिली आहे. एकादानें आपल्यावर विश्वास टाकला किंवा एकाद्याला टिळकांनीं "आपला" म्हटले कीं, त्याच्याकरितां आपल्यावर किती सकटें ओढवून घ्यावीं व खस्ता खाव्या हें ताईमहाराजकेसनें दुनियेला दाखवून दिलेंच आहे !

(१०) पैसाफंडांतून निर्वाहाकरितां कांहींहि घ्यावयाचें नाहीं अशी काळ्यांनीं शपथ घेतली असल्यामुळें निर्वाह तर चालला पाहिजे म्हणून टिळक त्यांना पैशाची मदत कांहीं कालपर्यंत करीत. (केव्हां केव्हां मुंबईचे डॉ. नाना-साहेब देशमुख हेहि करीत असें मला वाटतें) तथापि सतापी स्वभाव असल्यामुळें हे. काळे लोकमान्यांशीं कसें वागत हें कांहीं सांगावयाला नको ! "मदत येते, पण ती अगदीं पहिल्या तारखेला यावयाला पाहिजे तशी येत नाहीं. टिळक बरोबर आठवणच ठेवीत नाहींत. (जणुकाय त्यांना एवढेंच काम असे !) मला आठवण देण्याकरितां पत्रेंच लिहावीं लागतात" इ. इ. अंताजीपंतांच्या तक्रारी असत. हें कसें कां असेना, पण एकदां असें झालें कीं, पैसाफडाची मुंबईस जाहीर सभा, टिळक स्वतः व्याख्याते, हजारों श्रोते व काळ्यांची खाशी स्वारीहि मूर्तिमंत हजर, असा योग आला. त्याच्या देखत टिळकांनीं त्यांची अशी झडती घेतली कीं, कांहीं पुसतां गरज नाहीं. दृष्टान्त येथपर्यंत दिला गेला कीं, "कल्पना मी काढली म्हणून कोणीहि घमेंड मारू नये. एक गांजाची चिलीम ओढली कीं वाटेल तेवढ्या कल्पना सुचू लागतात ! शिताफी जी आहे ती कल्पना उत्तम रीतीनें अमलांत आणून दाखविण्यांत आहे" अशा प्रकारचें भाषण तत्कालीन पत्रांत प्रसिद्ध झालेलें वाचल्याचें मला स्मरतें. ह्यानंतर

काळ्यांनीं टिळक, अण्णासाहेब नेने व नानासाहेब देशमुख अशा तिघांना आपल्या घरीं (मुंबईच्या गिरगांवांतील बिन्हाडीं) पानसुपारीचें आमंत्रण दिलें. " ऑटोक्रसी " ऊर्फ " अरेरावी " चा काळ्यांचा आरोप व तदनुषंगिक त्यांचा रोष तिघांवरहि सारखाच होता. नेने व देशमुख गेले नाहींत. एकीकडे टीकाहि करावयाची व एकीकडे पानसुपारीसहि बोलवावयाचें असें म्हणून त्यांनीं नकार दिला. पण टिळक एकटे जाऊन पानसुपारी घेऊन आले ! दोन धक्के द्यावयाचे व दोन घ्यावयाचे व पुन्हां मनांत कांहीं ठेवावयाचें नाहीं ही जी संवय टिळकांना होती ती सर्वांना कोठून असणार ? ह्यामुळें साहजिकच दोघे गेले नाहींत. वॉडावर हल्ला चढवूनहि पुन्हां घरीं पानसुपारीला आल्याबद्दल काळ्यांना जो आनंद झाला तो त्यांनीं स्वतःच माझ्या जवळ कांहीं दिवसांनीं व्यक्त केला.

(११) टिळकांच्या खानदेशांतील होमरूलच्या दौऱ्यांत चोपडें मुक्कामाला एका नाटककंपनीचे खेळ चालू होते. टिळक व खापर्डे ह्यांच्यासारखे प्रसिद्ध पाहुणे तेथें असल्यामुळें साहजिकच रात्रौ खेळाला येण्याबद्दल उभयतांनाहि निमंत्रण करण्यांत आलें. टिळकांनीं म्हणावें, " दादासाहेब येतील तर मी येईन. " व दादासाहेबांनीं म्हणावें कीं, " बळवंतराव येतील तर मी येईन. " असें होतां होतां होकार ठरला गेला. ठरल्याप्रमाणें एक अंक होण्याबरोबर मॅनेजर बोलावण्यास आले. तोंपर्यंत दोघेहि झोंपले होते. अंतुकाकांनीं हांक मारण्याबरोबर टिळकांनीं ओ म्हटलें व सांगितलें कीं, ' अगोदर दादासाहेबांना उठवा. कारण ते उठतील, मग हुक्का पितील, मग जामानिमा होईल तेथपर्यंत माझी आणखी एक झोंप होऊन जाईल. त्यांची तयारी झाली कीं, मला कळवा म्हणजे मी डोक्यावर पगडी ठेवली कीं, चालण्याला सुरुवातच करतों.' मग अंतुकाका त्यांना उठवावयाला गेले. ते जागे झाले तरी एकदम ओ म्हणवाहेत कशाला ! झोंपमोड करून जाण्याचा प्रसंग असल्यामुळें ते जाणें टळेल तर बरें

गोष्टींत असते. हा सर्व प्रकार माझ्या देखत घडलेला आहे. कोणाच्याहि उत्सा हाला ते जागच्या जागीं जिरू देत नसत ही त्यांची खुबी !

कोणी त्यांच्याकडे आला व काय करावें व काय नाहीं ह्याबद्दल जर सल्ला विचारू लागला तर त्याचें पहिलें पाहणें हें असे कीं, हा 'मेंग्या' आहे कीं, 'उत्साही' आहे. मेंग्या दिसला तर ते मनाशीं ठरवून टाकीत कीं, ह्याच्या हातून काहीं होणें ना जाणें, उगाच आपला विचारतो आहे झालें. पण जर खरा उत्साही दिसला व त्याचा मार्ग जर चुकीचा असला तर त्याच्या उत्साहाला योग्य तो मार्ग दाखवून देऊन ते त्याची ती शक्ति कामात आणीत. वाया जाऊ देत नसत ह्या ठिकाणीं मला चाणक्य राजनीतिशास्त्रातील खालील श्लोकाची आठवण होते.

यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य विभाव्यताम् ।
अनुप्रविश्य मेधावी तंतमात्मवशं नयेत् ॥

श्रद्धा व उत्साह ह्याची नेहमीं सागड असते. कोणत्याहि कामात एक दुसऱ्या शिवाय राहूच शकत नाहीं हें तत्त्व बरोबर ओळखून काम करणाऱ्याच्या पोटात शिरून त्याला ते नेहमीं आपलासा करून घेत.

कृष्णाजी बल्लाळ देवल

[रावबहादूर, पेन्शनर हुजूर डेप्युटी कलेक्टर, गायनशास्त्राभिज्ञ, लोकमान्यांचे स्नेही, सांगली]

(१) गायनशास्त्राचे आद्याचार्य भरत मुनी यांचा काल ख्रिस्ती शकापूर्वी किंवा नंतर दोनशें वर्षे असा आहे. ऋक् प्रातिशाख्यें व यजु प्रातिशाख्यें यामध्ये ससस्वर अगर यम यांचा निर्देश केलेला आहे म्हणून त्यांचा काल ठरविण्या करिता मी लोकमान्य बळवंतरावजी टिळक यांजकडे मुद्दाम गेलों होतों ऋक् प्रातिशाख्याचीं भाष्यें आचार्य आणि शिष्य यांच्या संवादात्मक असलेलीं मी त्यास दाखविलीं, व त्यांचा काल त्यास विचारिला या वेळीं अनेक भानगडीच्या शेंकडों सार्वजनिक कामात ते गुतले असताहि व राजकारणातील मनास अस्वस्थ करणारीं प्रकरणें त्यांचे मार्गे चालू असताहि त्यांनीं सदर यांसारख्या गहन विषयाचा सशोधक बुद्धीनें विचार करून हीं प्रातिशाख्यें ख्रिस्तीशकापूर्वी १५०० वर्षांच्या पूर्वीचीं असलीं पाहिजेत असा सप्रमाण निर्णय दिला! या त्यांच्या

निर्णयानें गायनशास्त्राचे बाबतींत प्राचीन संशोधन करणारास अपूर्व व अमूल्य मदत झाली आहे.

(२) लोकमान्य टिळकास 'हट्टी' हें विशेषण त्यांच्या प्रतिपक्षीयांकडून लाविलेलें आम्ही अनेक वेळां पाहिलें व ऐकिलें आहे. कोणाचा काय अनुभव असेल तो असो, पण निदान आमच्या मनावर तरी त्यांच्या स्वभावाचा 'प्रांजळपणा' हाच प्रतिबिंबित झालेला आहे, हें एकाच उदारणानें स्पष्ट करितों. सांगलीच्या ज्योतिष संमेलनांत आपल्या 'ज्योतिर्गणित' या ग्रंथाचा तुम्ही आजपर्यंत मुळींच परामर्ष घेतलेला नाहीं असा श्रीयुत व्यंकटेश बापूजी केतकर यांनीं किंचित् आवेशानें व थोड्या रागानें बळवंतरावजींवर हल्ला चढविला. त्यावेळीं त्या थोर व उदार मनाच्या पुरुषानें असें कां झालें यांचीं कारणें त्याचे जवळ असताहि, त्यांनीं तीं सांगत न बसतां, एकदम भर सभेंत केतकरांचारल्याचे बाबतींत प्रांजलपणें आपली चूक कबूल केली व वाद मिटविला हें काय हट्टीपणाचें लक्षण ?

(३) लोकमान्य बळवंतरावजींचें धैर्य उसनें नसून उपजत असल्याबद्दल माझी ल्हानपणींच खात्री पटलेली आहे. बळवंतराव डेक्कन कॉलेजमध्यें शिकत असतांना मी एकदां तेथें सहज गेलों होतों. गच्चीवर आम्हीं सर्व मंडळी गप्पा मारीत बसलों होतों. पेशवाईतल्या मर्दानीपणाच्या व पराक्रमाच्या गोष्टी चालल्या होत्या, यामुळें कांहींना आवेशहि चढला होता. 'यावेळीं एकाएकीं येऊन नाहींसें होण्याचा प्रसंग आल्यास तूं काय करशील' असं आपसांत बोलणें निघालें. जो तो 'हें बुवा अशक्य आहे' असें म्हणूं लागला. पण इतक्यांत टिळकांनीं काच्या मारून सुमारें २ पुरुष उंचीच्या त्या जागेवरून, क्षणाचाहि विचार न करितां, एकदम 'मी हें असं करीन' असें म्हणत खालीं उडी फेकली! तें पाहून 'अरे याचा हातपाय मोडला असला पाहिजे' असें म्हणत सर्व मंडळी भिऊन गडबडीनें धावत खालीं जाण्यास जिन्याकडे धावली, तों टिळकांची स्वारी पुन वर येण्यास जिन्यापर्यंत आलेली पाहून सर्वांनीं आश्चर्यानें तोंडांत बोटें घातलीं!

(४) सन १९०५ सालीं श्रीक्षेत्र काशी येथें राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन झालें. त्याकरितां लोकमान्यांबरोबर मी गेलों होतों. कॉंग्रेसचे नियोजित अध्यक्ष ना. गोपाळराव गोखले हे सकाळच्या गाडीनें बनारसास यावयाचे होते म्हणून त्यांचें स्वागत करण्याकरितां व त्यास सामोरे जाण्याकरितां बळवंतरावजी मुद्दाम आदले दिवशीं बनारसेस जाऊन दुसरे दिवशीं सकाळीं गाडीचे वेळीं स्टेशनवर गेले होते. अध्यक्षाची गाडी येण्यापूर्वीं बराच वेळ टिळक स्टेशनवर गेले असं त्यामुळें, त्यास पाहण्याकरिताच तेथें अतोनात गर्दी जमली. पुढें कांहीं वेळानें गाडी आली. मग गर्दी काय विचारावी! माणसांच्या लोंढ्यांत मी एका बाजूस वाहात गेलों, तेथेंच अमेरिकेहून नुकत्याच आलेल्या सिस्टर निवेदिता व त्यांच्या

बरोबरीच्या दोन अमेरिकन बाया गर्दीत वाहात आल्या. आमची कांहीं एक ओळख नसतां त्यांनीं मला अति उत्सुकतेनें प्रश्न केला, कीं "Gentleman ! will you please show us where Mr. Tilak is ? We are anxiously waiting here to have a glimpse of him." हें ऐकतांच मी त्यांस होकारार्थी उत्तर देऊन तसाच पुढें त्या अलोट गर्दीत शिरलों व टिळक उभे होते तेथपर्यंत जाऊन त्यांस सदर बाया तुम्हांस फार उत्कंठेनें भेटूं इच्छितात असें सांगितलें. टिळक लगेच माझेबरोबर येऊन त्यांस भेटले. तेव्हां त्या बायांस झालेला आनंद पाहून मला - मोठें आश्चर्य वाटलें. अति प्रेमादरानें टिळकांशीं हस्तांदोलन करून त्या म्हणाल्या, "Mr. Tilak ! we know you up till now in America only by your world-wide works namely 'Orion' and 'Arctic Home in the Vedas,' but to day we have had the great pleasure of seeing you personally. Certainly this day is a day—a happy day in our life and we shall never forget it."

बळवंत मार्तंड नागपूरकर

[लोकमान्यांचे परम स्नेही कै. बाबामहाराज यांचे माजी कारभारी व ताईमहाराज प्रकरणांतील बाळामहाराज व ताईमहाराज यांचे पक्षपाती, कोल्हापूर.]

कै. लो. टिळक यांचेबद्दल माझी पूज्यबुद्धि होती. व अखेरपर्यंत ती तशीच कायमदि राहिली. प्रसिद्ध दत्तक प्रकरणामध्यें या परमवंद्य पुरुषाच्या सरळपणाचा कांहींनीं फायदा घेऊन मतभेद व भानगडी उत्पन्न केल्या व अखेर लोकमान्यांस त्या पायीं द्रव्यद्वारा व शरीरद्वारा कसा यश करावा लागला हें सर्व प्रसिद्धच आहे; परंतु लोकमान्य हें सर्व सोसण्यास पूर्ण समर्थ असले तरी, अखेर मित्रकार्य करीत असतांच त्यांचा मुंबईत अत झाला; किंवा अत होईपर्यंत त्यांनीं मित्रकार्य सोडलें नाहीं हा विचार निदान माझ्या सारख्याचे तरी मनांतून नाहींसा होणें शक्य नाहीं.

(१) सदर दत्तकप्रकरणाच्या कज्याचे कामीं कमिशननें माझी साक्ष इकडील थीनीं काढिल्यावेळीं उलट बाजूनें लोकमान्यांची स्वारी करवीरीं आली होती. वास्तविक यावेळीं त्यांचें माझें नातें कशा प्रकारचें होतें हें सांगण्याचें कारण नाहीं; तथापि दोन प्रहरीं ते कोर्टांत जात असतां, कोर्टाचा रस्ता, आमच्या

घरासमोरून असल्यानं, 'हें नागपूरकराचें घर' असें त्यास कोणी सहज सागताच त्यानीं तेथें गाडी थाबवली व मला हाक मारिली, परतु त्यावेळीं मी घरात नव्हतों, तरीहि त्यानीं मुलास हाक मारून पाणी पिण्यास मागितलें 'मी घरून पाणी पिऊन आलों होतों, पण हे बळवंतरावाच घर म्हणून मुद्दाम येथें उतरून पाणी पीत आहें' असें तेथील मडळीजवळ म्हणून ते कोर्टात गेले त्या तारखस मला समन्स लागू न झाल्यामुळें मी कोर्टात गेलों नाहीं मी सायकाळीं घरीं आल्यावर हा मजकूर मला समजताच मी आश्चर्यचकित झालों ते सायकाळीं तेथून निघावयाचे होते म्हणून लागलींच तसाच त्याचे भेटीस स्टेशनवर गेलों त्यावेळीं ते मला अति प्रेमानें भेटले, व मला गाडींवर येण्यासारखें माझ्याशीं एक सारखे बोलत होते तें काय लिहावें ? केवढा त्याचा हा मोठेपणा व मुत्सद्दीपणा !

(२) प्रिव्हिकौन्सिलचा निकाल झाल्यावर बेळगाव वगैरे भागाकडून पुण्यास लोकमान्य जात असता मिरज स्टेशनवर त्याना पानसुपारी झाली त्या वेळीं सहज त्याची व माझी तेथें भेट झाली दत्तकप्रकरणात त्याचें माझें नातें व स्वधं कोणत्या प्रकारचा होता हें त्याना पूर्णपणें माहित आहे त्याना खालील मजकूर वाचून त्या उदार अत करणाच्या पुरुषाच्या मनाचा ठाव कोणासहि लागला नव्हता असें वाटल्याखेरीज राहणार नाहीं वर लिहिलेला स्टेशनवरील समारभ होताच त्यानीं मला हातं धरून मला गाडींत घेतलें, आणि सागितलें कीं, "तुम्ही पुण्यास या, आणि पूर्ववत् आपल्या कामावर हजर व्हा, नुकसान करून घेऊ नका, जरूर या, झालें तें सर्व हाऊन गलें आता पुन: नवी विटी नवें राज्य !" परतु माझ्या समजुतीनें खरी असलेली बाजू मला सोडावीशी वाटली नाहीं तरी पण लोकमान्य मात्र अखेरपर्यत मला कामावर बोलावीतच होते !

(३) दत्तकापूर्वी,—लोकमान्य हजर नसलेल्या मुदतींत,—एकदर जो खर्च झाला तो पुढें सर्व ट्रस्टींची मजुरी मिळेपर्यंत, माझ्या नावें होता सन १९०१ सालीं

—व्यंकटेश रामचंद्र सखदेव, जोशी

[बी. ए. एलएल्. बी. वकील, कऱ्हाड]

कै. लोकमान्य टिळक महाराज व कै. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले या दोन थोर विभूतींकडे मला सन १९०६–७ चे सुमारास काहीं कामानिमित्त जाणें भाग पडलें. त्यावेळीं मला त्या थोर पुरुषांचा जो अनुभव आला तो लिहीत आहें ना. गोखले हे आमच्या मातोश्रींच्या चुलत भावाचे मुलगे अर्थात् माझा व त्याचा लांबचा का होईना, पण आते–मामभाऊपणाचा संबंध येत होता, तथापि यापूर्वी त्यांची माझी कधींहि भेट झाली नव्हती. लोकमान्यांचा व आमचा तशा तऱ्हेचा कोणताहि संबंध नव्हता, पण ज्या बाईंना घेऊन मी लोकमान्यांच्याकडे गेलों त्या बाईंचे सासरे कैलासवासी नाना भिडे हे लोकमान्यांचे एक जिवलग स्नेही होते.

वर लिहिलेल्या बाई, आमच्या मावशी असून, त्या व त्यांचा एक मुलगा असे दोघ सुमारे बारा वर्षे आमचे घरीं राहिलीं होतीं. पुढें त्यांचा मुलगा इंग्रजी पहिली इयत्ता हरिपुरास शिकू लागला. त्यावेळीं आमच्या मावशींच्या मनांत असें आलें कीं, आपला भाचा ना. गोपाळराव गोखले यांचेकडून काहीं मदत मिळाल्यास पहावी, म्हणून त्या पुणें येथें आल्या. त्यावेळीं मी फर्ग्युसन कॉलेज मध्यें शिकत होतों. मावशी पुण्यास अर्थात् माझेकडे आल्या. मी व त्या मिळून नामदार साहेबांच्या सोसायटीच्या बंगल्यामध्यें त्यांना भेटण्याकरितां सकाळीं गेलों. तेथें गेल्यावर नामदारांना भेटण्याकरितां येणारी मंडळी ज्या ठिकाणीं बसतात तेथें आम्हास बसविण्यांत आलें. सुमारे तास दीड तास आम्ही त्यांची वाट पाहिली व आज भेट होत नाहीं असें वाटू लागलें. आम्हास बराच कंटाळाहि आला. परंतु सुदैवानें त्यांचे जावई (नामदारांचे थोरले बंधु गोविंदराव यांचे जावई) तेथें येऊन 'नामदारांना भेटण्यास आतां परवानगी आहे तुम्ही आंत चला' असें बोलले. नंतर आम्हास एका बंगल्याचे मागील बाजूस नेण्यांत आलें. याच बंगल्यांत नामदार राहातात असें नंतर आम्हास समजलें. तेथें गेल्यावर मी एका खुर्चीवर बसलों व मावशी दारापाशीं उभ्या राहिल्या. नंतर नामदार साहेब दुसरे एक दार उघडून आंत आले. एकदम मी उठून उभा राहून त्यांना अदबीनें नमस्कार केला व नामदार खालीं खुर्चीवर बसल्यानंतर आलेल्या बाई ह्या आपल्या आत्याबाई असून त्या आपणास पूर्णपणे ओळखितात, त्यांचा व नामदारांचा कसा आप्तपणा आहे वगैरे हकीकत मी त्यांस सांगितली. तेव्हां नामदारांनीं उठून मावशींना लवून नमस्कार केला व दोन मिनिटें स्तब्ध बसून मला म्हणाले, "आपण मंडळी मजकडे कां आलां तें मला दोनचार मिनिटांतच सांगा, माझा फार वेळ घेऊं नका, मला कामाची घाई

आहे." हें ऐकून मला मोठें आश्चर्य वाटलें व मी त्यांस म्हणालों " माझ्या स्वतः-संबंधानें कोणत्याहि प्रकारची याचना करण्याकरितां मी आपणांकडे आलों नाहीं व परमेश्वरानें माझी तशी स्थितिहि ठेविली नाहीं. मी फक्त या आमच्या मावशी-बरोबर,– ती बायको माणूस म्हणून,–आलों आहें. त्यांची आपणाकडे जी याचना आहे ती त्या स्वतः आपणांस सांगूं शकतील अगर आपण परवानगी दिल्यास मी सांगेन." नामदार म्हणाले, " तुम्हींच सांगा; कांहीं हरकत नाहीं; पण हें पहा, जें सांगाल तें अगदीं थोडक्यांत सांगा," मी म्हणालों, " सदरहु आमच्या मावशी म्हणजे आपल्या आत्याबाई ह्या कोल्हापूरचे सुप्रसिद्ध वकील कै. नाना भिडे यांची सून असून त्या गेलीं बारा वर्षे आमचेच घरीं आहेत; त्यांचा मुलगा नुकताच इंग्रजी शिकूं लागला आहे व त्यांना सदर शिक्षणा-बद्दल खर्च करण्याची ऐपत नाहीं. तेव्हां कोल्हापूर संस्थानांतून यांच्या दिराला जशी स्कॉलरशिप मिळत आहे तशाच तऱ्हेची, एखादी लहानशी कां होईना, स्कॉलरशिप आपल्याहि मुलाला मिळावी अशी त्यांची इच्छा आहे. आपण कोल्हापूरच्या महाराजांना अगर तेथील कोणाहि अधिकाऱ्याला एखादें पत्र देऊन खटपट करावी अशी त्यांची आपणापाशीं याचना आहे. तेव्हां नामदार म्हणाले, " पूर्वी एकेकाळीं कोल्हापूरच्या महाराजांवर माझें वजन होतें, पण हल्लीं त्यांचें व माझें ठीक नाहीं. तेव्हां माझेकडून तुम्हांला कोणतीहि मदत होईल असें वाटत नाहीं. शिवाय व्यक्तिविषयक गोष्टींमध्यें मी कोणाजवळहि आपला शब्द खर्च करीत नसतों. करितां माझे नादावर आपण बिलकुल विसं-बून राहूं नये," असें म्हणून तावडतोब ते उठले व वराच वेळ मोडला असें बोलले. हे शब्द ऐकतांच मीहि उठलों व "ठीक आहे, आम्ही आपली रजा घेतों" असें म्हणून मी त्यांस नम्रपणें व अदबीनें नमस्कार केला. लगेच नामदार आल्या दरवाजानें आत गेले व दरवाजा बंद झाला! आम्हीं उभयतां विषण्ण

खास खास आडवील म्हणून आम्ही आपण होऊनच, 'कोठें जाता' असा त्याने सवाल करण्याचे पूर्वीच, ' टिळक महाराजाना आम्हास भेटावयाचें आहे, आत जाण्यास परवानगी आहे काय ? ' असा प्रश्न विचारिला. मय्या म्हणाला ' टिळक महाराज आतल्या अगास झोपाळ्यावर बसले आहेत, तुम्ही खुशाल जाऊन त्याना भेटा, त्याना भेटण्यास अगोदर परवानगी वगैरे काहींहि लागत नाहीं, त्याचें दार सर्वांकरिता नेहेमीं उघडें आहे. ' हा एक प्रकारचा शुभ शकूनच झाला असें समजून आम्हीं आत गेलों. लोकमान्य झोपाळ्यावर अगदीं उघडेच बसलेले होते. जवळपास दुसरें कोणीहि नव्हतें. आमच्या मावशी नाजूल्या दरवाज्यानें आतील आगास लोकमान्यांच्या कुटुंबाकडे गेल्या व मी लोकमान्याना नमस्कार करून झोपाळ्यापुढें असलेल्या बाकाजवळ उभा राहिलों. लोकमान्यांनीं मला झोपाळ्या वर आपल्या जवळ बसण्यास सांगितलें बराच आग्रह केला, परतु आपली तितकी योग्यता नाहीं हें समजून मी झोपाळ्यावर न बसता बाकावर बसलों

लोकमान्यांनीं मला ' तुम्हीं कोण, कोठून आलात, तुमचे बरोबर आलेल्या बाई कोण, तुमचें काय काम आहे' वगैरे हकीकत विचारिली, तेव्हा मीं वरील सर्व हकीकत सविस्तरपणें त्यास सांगितली. तें ऐकून लोकमान्य म्हणाले ' नानाचा व माझा अत्यत स्नेह होता, आम्हीं उभयतानीं कै० आगरकरासमवेत कोल्हापूर—बर्वेप्रकरणात तुरुगाचा पाहुणचार घेतलेला आहे, आम्हा तिघावर जेव्हा फौजदारी खटला झाला त्यावेळीं नानाच्या कडून मला थोडी आर्थिक मदत झाली होती, पण ते पैसे मी तावडतोब त्यास परत केले आहेत. ते पैसे अद्याप येण आहेत असें समजून बाई मजकडे आल्या आहेत कीं काय ? ' मी म्हणालों " पैशासबधी आपण सांगितलेली हकीकत बाईना बिल्कुल माहीतहि नाहीं, तेव्हा त्याकरिता त्या येणार कशा ! त्याची एकच आपणास विनति आहे कीं, त्याचा मुलगा बारातेरा वर्षांचा असून तो हल्लीं नुकताच इग्रजी शिकू लागला आहे, पण बाईची आर्थिक स्थिति मात्र फार हलाखीची झाली असल्यामुळें त्या आपणाकडे मुलाच्या शिक्षणाची काहीं सोय होईल काय हें विचारण्यास आल्या आहेत " यावर लोकमान्य म्हणाले " नानाचा नातू इग्रजी शिकू लागला हें ऐकून मला फार सतोष झाला, मुलगा माझ्या घरीं आणून ठेवा, त्याच्या शिक्षणाची सर्व सोय मी करितों व तो जेथपर्यंत शिकेल तेथपर्यंत त्याला मी माझ्या मुलाप्रमाणें आनदानें शिकवितों. तुम्हीं त्याच्या शिक्षणाची काहीं एक काळजी करू नका " हें ऐकून दाराच्या आतील बाजूस उभें राहून मावशी म्हणाल्या ' आपल्या म्हणण्याप्रमाणें मी मुलास येथें आणून ठेवण्यास तयार आहे, पण हरिपुरास मी ज्या माझ्या भाच्याच्या घरीं राहतें तेथेंच शिक्षण व्हाव अशी फार इच्छा आहे व घरातील मडळींचाहि पण तसाच आग्रह आहे. ' लोकमान्य म्हणाले " ठीक आहे, मुलाचें शिक्षण हरिपुरासच व्हावें अशी तुमची इच्छा

असेल तर माझी काहीं हरकत नाहीं. मुलाच्या शिक्षणाकरिता म्हणून तूर्त दरमहा पाच रुपये व पुढें लागतील तसे हरिपुरास पाठविण्याची मी तजवीज करितों. तुम्ही काळजी करू नका." किंचित् गहिंवरून मावशी म्हणाल्या 'आपण अशा रितीनें मजवर डोंगरा एवढे उपकार करीत आहा, पण आपणास अशा तऱ्हेची प्रत्यक्ष तोशीस द्यावी अशी माझी बिलकुल इच्छा नाहीं व याकरिता मी आलेंहि नाहीं. माझी एकच इच्छा आहे व ती ही कीं, कोल्हापूर संस्थानातून माझ्या दिरास जशी हल्लीं स्कॉलरशिप मिळते तशी एखादी लहानशी स्कॉलरशिप मुलास मिळावी व ती आपण मिळवून द्यावी ' यावर लोकमान्य मजकडे वळून म्हणाले "महा बुवा, तुम्ही आपला विचार करा, मी कशा तऱ्हेचा माणूस आहें हें तुम्हास माहीतच आहे. सरकार मला पाण्यात पाहात असतें व सरकारचे अंकित असलेले संस्थानिक याचेबद्दल तर काहीं विचारूच नका, कारण संस्थानिकाचें अस्तित्व केवळ सरकारच्या मर्जीवर माझ्या पत्रानें तुम्हास काहीं उपयोग होईल असें मला वाटत नाहीं, तथापि तुमचा तसा आग्रहच असेल तर तुम्ही ज्या कोणास पत्रें देण्यास सागत असाल त्यास पत्रें देण्यास मीं तयार आहे." मावशीनीं कोल्हापूरचे दिवाण साहेब व आणखी एक बडे अमलदार अशा दोन इसमाचीं नावें सुचविलीं. लोकमान्यानीं तात्काळ माडीवर जाऊन पत्रें लिहिण्यास सुरुवात केली. मलाहि वर हाक मारिली यावेळीं त्यानीं आपली आणखी काहीं खाजगी पत्रें लिहिलीं. नतर आमचीं पत्रें पाकिटात घालून त्यावर पत्ते लिहून तीं आमच्या जवळ दिलीं नतर आम्ही उभयता पुन खालीं येऊन बसलों. त्यावेळीं लोकमान्यानीं आमच्या घरच्या सर्व मडळीसबधीं चौकशी केली व आपणहि एकदा हरिपुरास गोखले सावकार याचे घरीं आलों होतों वगैरे आपली आठवण सागितली. सागली-मिरजेकडील हवापाण्यासबधानें चौकशी करून 'तुम्ही कधीं पुन सागलीस गेल्यास सागली हायस्कूलचे सुप्रसिद्ध हेडमास्तर हरीपत करमरकर याना माझा नमस्कार अवश्य कळवा. हरीपत व मी

परंतु चमत्कार असा कीं, त्यावेळीं लोकमान्यानीं तीं पत्रे लिहून आम्हास दिलीं त्यावेळीं त्यानीं आपल्या दुसऱ्या स्नेह्यास लिहिलेलें पत्र चुकून दिवाणसाहेबाचें पाकिटात गेलें ! अर्थात् दिवाणसाहेबानीं तें घेण्याचें नाकारिलें तेव्हा कष्टी होऊन पुन मावशी कोल्हापुराहून पुण्यास माझ्याकडे आल्या व पत्रासंबंधीं घडलेली हकीकत त्यानीं मला सागितली म्हणून पुन आम्ही उभयतास लोकमान्याकडे जावें लागलें सर्व कच्ची हकीकत त्याना सागून पत्राचें पाकीट त्याना दाखविलें लोकमान्यानीं झालेली चूक कबूल केली व फार खेदहि प्रदर्शित केला. त्यानीं पुन लगेच दुसरें पत्र लिहून आमच्याजवळ दिल व मावशींच्या भाडेखर्चाकरिता म्हणून दहा रुपयाची नोट माझे हातावर ठेविली ! आम्ही ती घेण्याचें नाकारलें, परंतु यावेळीं मात्र लोकमान्य थोडे रागावले व मला म्हणाले, " चुकी माझी, मग त्याबद्दलचा भुर्दंड तुम्ही काय म्हणून सोसावा ? या खेपेस हे पैसे तुम्ही घतलेच पाहिजेत, न घ्याल तर मला फार वाईट वाटेल " लोकमान्याच्या अशा तऱ्हेच्या शब्दाची अवहेलना कोण करू शकणार ? आम्ही तर काय, य कश्चित माणसें, आम्ही ती नोट निमूटपणें घेतली. तेव्हा लोकमान्याना फार समाधान वाटलें. नतर आम्ही उभयतानीं त्याचा निरोप घेतला त्यावेळीं ते म्हणाले ' तुम्ही केव्हाहि नड लागल्यास मजकडे येत जा, माझे हातून जें करिता येईल तें सर्व मी तुमच्या मुलाकरिता अवश्य करीन मी तुम्हास सागितलेंच आहे कीं, तुमच्या मुलात आणि माझ्या मुलात मला काहींच अतर वाटत नाहीं, कारण नाना भिड्याचा नातु हा मला माझ्या मुलाप्रमाणेंच आहे ! "

येणेंप्रमाणें मला त्या दोन थोर पुरुषांचा जो अनुभव आला तो हातचें-पदरचें काहींहि न घालता यथातथ्य वर्णन केला आहे सदर अनुभव लिहिताना या दोन थोर व्यक्तींची कोणत्याहि प्रकारें तुलना करण्याची माझी इच्छा नाहीं, कारण त्यास मी पात्र नाहीं शिवाय कालवश झालेल्या या दोन्ही विभूतींबद्दल माझे मनात सारखीच पूज्य बुद्धि वसत आहे 'Never speak ill of the dead' ही इंग्रजी म्हण सदर आठवण लिहित असताना मी माझ्या डोळ्यापुढें ठेविली आहे म्हणून कोणाचेंहि गुणवर्णन वा अवगुणप्रदर्शन मीं केलेलें नाहीं निर्विकार मनानें घडली तशी गोष्ट लिहिली आहे

गणपतिबुवा भिंगारकर

[वारकरी साम्प्रदायाचे एक वयोवृद्ध पुढारी व लोकमान्यांचे चहाते, पुणें.]

आधुनिक विद्येनें व पाश्चात्य विचारसरणीनें चिकित्सक झालेले लोक लोकमान्यांकडे निराळ्या दृष्टीनें पाहात हें मला माहित आहे; तथापि श्री समर्थ व श्री तुकाराम महाराज यांचेकडे पाहाण्याची जी दृष्टी त्याच दृष्टीनें लोकमान्यांकडे आमचा सर्वसामान्य समाज पाहात असे हें मी आपल्या स्वतःच्या अनुभवावरून सांगतों. श्रद्धा ही एक प्रकारची शक्ती आहे. ती जेथें असेल तेथें कांहीं चमत्कार घडून आल्यास नवल नाहीं. लोकमान्यांसंबधानें सामान्य लोकांची विलक्षण श्रद्धा असे, हें शहरातील केवळ तर्कानीं चालणाऱ्या लोकांस माहित असणें शक्य नाहीं. म्हणून पुढील तीन गोष्टी सांगतों.

(१) आमच्या विशेष परिचयाचे पुजाजी शेट म्हणून एक मारवाडी गृहस्थ होते. त्यांची लोकमान्यांविषयीं अपूर्व भक्ति असे. लोकमान्यांस ते अवतारी पुरुषच समजत, इतकेंच नव्हे तर शेवटीं शेवटीं लोकमान्यांविषयीं त्यांची भक्ति इतक्या निःसीम पदास जाऊन पोहोंचली कीं, त्यांनीं लोकमान्यांची तसबीर आपल्या देव्हाऱ्यांत ठेवून पुत्रसतान होण्याबद्दल त्यास नवसहि केला व विचित्र योगायोग असा कीं, त्या निपुत्रिकास हा नवस फळास येऊन पुत्रलाभ झाला !!

(२) तसेच आमचे एक स्नेही राजेश्री गावडे हेहि एक मोठे टिळकभक्त होऊन गेले. लोकमान्य मडालेहून बधमुक्त होण्याचे आधीं पधरा दिवस राजेश्री गावडे यांस स्वप्नांत दृष्टान्त झाला कीं, अमुक अमुक दिवशीं मी पुण्यांत येऊन पोहोंचणार आहें. यामुळें तेव्हांपासून त्यांनीं उपोषण सुरू केलें व दृष्टांताप्रमाणें ठराविक दिवशीं अचानक टिळक महाराज पुण्यास आल्याची बातमी आम्हां सर्वांस कळला ! त्या आनदाचें कोण वर्णन करू शकेल ? पुढें रा. गावडे यांनीं आपले घरीं एके दिवशीं मोठा सत्यनारायण समारभ करून टिळक महाराजांस प्रसादास व त्याची पूजा करावी म्हणून बोलाविलें होतें. सर्व समारभाचे शेवटीं त्यांनीं उभे राहून हात जोडून मोठ्यानें सत्यनारायणाची प्रार्थना केली कीं, " हे प्रभो ! या आमच्या टिळक महाराजास दिर्घायुषी कर; व या पुढें कोणतेंहि सकट त्याचेवर आणू नको." हें ऐकून सर्व समाज गहिंवरून गेला ! तेथे लोकमान्यानींहि सर्वांस थोडें उपदेशपर भाषण केलें; पण तें लिहून काढण्यास मी असमर्थ आहें.

(३) वरील दोनहि गोष्टी वाचून श्रद्धेस पारखे झालेल्या आधुनिक विद्वानांस हें सर्व अविश्वसनीय वाटेल. मग ही तिसरी गोष्ट वाचून तर त्यास काय वाटेल याची कल्पनाच मला होत नाहीं. असो; येथें दाजीबा नांवाचा एक मोई

महारोगानें ग्रस्त झाला होता. लोकमान्यास तर हा देवच समजत असे. परतु या त्याच्या देवाचें दर्शन मात्र त्यास दुर्दैवानें लांबूनच घेऊन त्यास समाधान मानावें लागे. पण त्याची लोकमान्याविषयीं भक्ति मात्र पराकाष्ठेची व एकनिष्ठ असे. श्री गणपती उत्सवांत एकदां गर्दीमध्यें तो जरा बाजूस उभा असलेला लोकमान्यास दुरून सहज दिसताच त्यांनीं त्याचेजवळ जाऊन आपल्या मुला-प्रमाणें त्याचे पाठीवरून हात फिरविला. हें पाहून आजूबाजूचे सर्व लोक चकित झाले ! एके दिवशीं त्यास स्वप्नांत दृष्टान्त झाला कीं, ' तू रोज नित्य नियमानें महादेवाचें दर्शन घेत जा व तीर्थ प्राशन करून सर्वांगावर त्याचें प्रोक्षण करीत जा.' याप्रमाणें तो मनात टिळक महाराजाचें नाम सकीर्तन करीत राहिला. असा क्रम कित्येक दिवस अखंड चालविल्यावर अद्भुत चमत्कार असा झाला कीं, त्याची काया पूर्ववत् शुद्ध झाली !! व एके दिवशीं तो टिळक महाराजांचे वाड्यात जाऊन साक्षात् आपल्या देवतेच्या चरणावर मस्तक ठेवून त्यानें स्वर्गतुल्य आनद लुटला !!

विश्वनाथ विष्णु नाटेकर

[वकील, चाळीसगाव]

सन १९१३ सालची गोष्ट. एके दिवशीं सकाळीं मी काहीं कामानिमित्त लोणावळ्यास जाण्याकरिता पुण्याचे स्टेशनवर गेलों, परतु गाडी चुकली; दुसऱ्या गाडीला दोन तास अवधी असल्यामुळें प्लॅटफॉर्मवरच बसून राहिलों. काहीं वेळानें एक पोलिस सार्जंट गोऱ्याकडील एका खिस्ती इसमाला घेऊन आला व मी ज्या बाकावर बसलो होतों त्याच बाकावर त्या इसमाला बसवून सार्जंट निघून गेला. पोलिस सार्जंट बरोबर का, म्हणून सरदहू इसमास विचारितां त्यानें सफाईदार इग्रजी भाषेत सागितलें कीं, तो एका मालाच्या मोठ्या बोटीवर इजिनात कोळसे घालणारा 'आगवाला' होता. सुमारें १०।११ महिन्यापूर्वी ती बोट मुबईला माल घेऊन आली होती. ती परत इग्लडला जाण्याचे वेळीं सदरहु 'आगवाला' दारू पिऊन झिंगलेला असल्यामुळें कामावर राहू शकला नाहीं. म्हणून प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेटनें त्यास नऊ महिन्यांची सजा दिली होती. इतकी हकीकत त्यानें मला सागितल्यावर आम्ही दोघे काहीं वेळ स्तब्ध होतों. नतर त्यानें मला एकाएकीं उत्सुकतेनें विचारलें "Where is that great man?" हा इसम कोणासंबधानें चौकशी करीत आहे हें

जाणण्याची मला जिज्ञासा उत्पन्न झाली व मी विचारलें ' Which great man ? ?' त्यानें उत्तर दिलें " Mr Tilak of course " ! पुढें मी त्याला योग्य माहिती दिली, पण नेहेमीं इंग्लंडांत राहून दक्षिण अमेरिका, जपान वगैरे दूरदूरच्या देशाकडे प्रवास करणाऱ्या बोटींवरील इसमानें तुरुंगातून बाहेर येताच लोकमान्यासंबधान इतक्या उत्सुकतेनें विचारपूस करावी याचें मला मोठें आश्चर्य वाटलें

बाळकृष्ण मार्तंड चौंडे

[कीर्तनकार, प्रसिद्ध गोरक्षण कार्यकर्ते, वाई.]

(१) लोकमान्याची व माझी दोनतीन वेळा भेट झाली प्रत्येक वेळीं त्यांनीं मला माझे कार्यांत उत्तेजनच दिलेलें आहे तथापि आता असल्या ल्हानसहान उपायानें कांहीं भागणार नाहीं, असें ते वारवार म्हणत. एकदा ते म्हणाले कीं, " आजपर्यंत मी हे असले सर्व प्रयत्न करून पाहिले आता बारीक बारीक फांद्या तोडण्यात अर्थ नाहीं पराधीनतेचें मूळच ज्यानें उपटल असा स्वराज्याच्या चळवळीचा धक्का दिल्याखेरीज हें विषारी झाड उन्मळून पडणार नाहीं तथापि ज्यानें त्यानें आपल्या आवडीच्या चळवळीचा जोराचा धक्का ह्या झाडास दिल्यास आमचें कार्य तितकेंच सुकर होणार आहे "

(२) बालता बोलता एकदा ते म्हणाले " राष्ट्रभक्त अधिक निर्माण झाल्याखेरीज राष्ट्रकार्य जसें होणार नाहीं तसेंच कळकळीचे व निष्ठावत गोरक्षक तयार झाल्याखेरीज गोरक्षण तरी कसं होणार ? शिवाय तुम्हीं हें ल्क्षात ठेवा कीं, अशिक्षित समाजास धार्मिक दृष्ट्या तुम्ही जसें चटकन् गोरक्षण पटवू शकाल तसें हल्लींच्या संशयवादी सुशिक्षितास तुम्हास गोरक्षण पटविणें फार जड जाईल, म्हणून तुमचे पुढें सुशिक्षित समाज जेव्हा असेल तेव्हा आर्थिक दृष्टीचें अंजनच त्याचे डोळ्यात तुम्हास घातल पाहिजे, एरवी कांहीं जमणार नाहीं !"

(३) एका भेटींत देशाच्या सद्यस्थितीसंबधान किंचित् चिंताजनक विचार मनात येऊन लोकमान्य म्हणाले " परकीयाचा, देशाच्या देहावर ताबा असला तरी मला तितक वाईट वाटणार नाहीं पण तरुणांच्या मनावर इंग्रजांच्या राज्यानें फारच अनिष्ट परिणाम केला आहे आमच्या संस्कृतीवर जबरदस्त आघात होत आहे. भारतवर्षांतील लोकास गोरक्षणाचें महत्त्व सागण्याचा प्रसंग यावा काय ! आणि तेंहि धार्मिक दृष्टया न पटण्यापर्यंत सुशिक्षिताची मजल जावी

अ ! कांहीं झाले तरी गोभक्षक जोपर्यंत आहेत तो पर्यंत गोरक्षण हें आपणाला केलेंच पाहिजे. काम जड आहे, कष्ट आहेत, परीक्षेची वेळ आहे, पण त्यास इलाज नाहीं. "

प्रल्हाद नरहर ऐनापुरे

[माजी कारकून टिळकस्वराज्य संघ, पुणें.]

(१) एकदा लोकमान्य आपले वाड्यात दोन प्रहरीं आरामखुर्चीवर पडलेले असताना एक सरकारी मोठ्या हुद्यावरचे गृहस्थ दारूच्या धुंदींत नारिंगें द्राक्षें, सफ्री वगैरे आपल्या बागेंतील उत्कृष्ट फळें घेऊन आले व तीं खाण्या-विषयीं लोकमान्यास ते आग्रह करूं लागले. तेव्हां त्यास अशा स्थितींत पाहून कष्टी होऊन मूळ भिडस्त स्वभावाचे लोकमान्य या वेळीं रागानें ताडकन त्यास म्हणाले ' ज्या दिवशीं तुम्ही हें व्यसन–दारू–सोडाल त्या दिवशीं मी तुमच्याशीं बोलेन, तोंपर्यंत मी तुमच्याशीं बोलणार नाहीं व तुमचा हा नजराणाहि घेणार नाहीं.'

(२) केसरीचें नवीन यंत्र वाड्यात येऊन पडल्यापासून लोकमान्यास त्या वाचून कांहीं सुचेनासें झालें होतें. अजून तें यंत्र पुरें व्हावयाचें होतें. त्याचे फक्त कांहीं भाग येऊन पडलेले होते. एक दिवस लोकमान्य खोल्याच्या फटींतून यंत्राचे वरून ते भाग सूक्ष्म दृष्टीनें पहात एकसारखे उभे होते. यावेळीं वरून सपाटून पाऊस पडत होता, खालीं चिखल झाला होता, तरी तिकडे त्याचें लक्ष नव्हतें त्या वेळीं त्याच्या अंगात फक्त एक सदरा होता तो व नेसतें धोतर चिंब होऊन गेलें तरी त्यास त्याचें भान नव्हतें !! यावरून त्याच्या चिकाटीकाम्याची

शंकर गणेश लवाटे

[बी ए माजी उपसंपादक केसरी, माजी व्हा. प्रेसिडेन्ट पुणें म्युनिसिपॅलिटी, पुणें.]

(१) न्यू प्रिपरेटरी क्लासेस नावाची आमची एक इंग्रजी शाळा होती. ती बळवतरावानीं एकदा पहावी म्हणून त्याना आम्हीं पाचारण केलें. ही गोष्ट त्याना पहिली राजद्रोहाची शिक्षा झाल्यानतरची असावी. बळवतरावानीं शाळा पाहून चागला अभिप्राय यावा अशी आम्ही आपल्याकडून थोडीशी तयारीहि केली होती. आमचें आमनण स्वीकारून स्वारी शाळा पाहण्यास आली. इंग्रजी शाळांतून अक्षरावर मेहनत घेत नाहींत असा तेव्हा तरी फार प्रवाद असे. परतु मी स्वत कॉपी मास्तर असून स्कॉटच्या बॉडप्रमाणें शक्य तितकीं हुबेहुब अक्षरें तयार करवून मीं मुलाकडून कॉपिबुकें तयार करविलीं होतीं बळवतराव आले म्हणजे त्याना तीं दाखवावींत व शाबासकी मिळवावी अशी माझी अपेक्षा होती बळवतराव कॉपीराउडमध्यें आले व त्यानीं मुलाच्या काप्या पाहिल्या. परतु "अशीं अक्षरें मुलाना सहज भराभर काढता आलीं तर उपयोग, नुसतीं कोरीव अक्षरें तयार करण्यात काय मुद्दा आहे" असें ते म्हणाले व त्याबरोबर त्याच्या टीकेची सार्थकता पटून मी चूप झालों.

(२) ९७ सालची शिक्षा भोगून बळवतराव परत आले. त्यानतर एके दिवशीं सध्याकाळीं सार्वजनिक सभेच्या तिसऱ्या मजल्यावर नित्याप्रमाणें सर्व मडळी जमली होती वेळ बरी आहे असें पाहून मडळीनें बळवतरावाभोंवतीं गराडा घातला बळवतराव सुटून येण्याच्या अगोदर मराठ्यात गोखल्याविषयीं अनुकूळ व जिन्सीवाल्यावर टीकात्मक असे लेख नुकतेच लिहून आले होते. त्यामुळें नरसोपतावर मडळी गरमागरम होती, व म्हणून बळवतराव आल्याबरोबर त्यानीं बार भरण्यास सुरवात केली. मडळींनीं आपलें म्हणण पुढें टाकल्याबरोबर बळवतराव म्हणाले कीं "नरसोपतासारखीं तरी माणसें कोठ आहेत ? मला माणूस आणून द्या व शिवाय गोखल्याशीं आमचे आजपर्यंत जे प्रसग झाले त्यामुळें एकमेकाच्या मनात एकमेकाविषयीं ज्या अढी पडल्या आहेत त्या या त्रयस्थ असलेल्या नरसोपताच्या मनात कशा उतराव्या व त्यानीं त्याप्रमाणें लिहावें अशी आम्ही अपेक्षा तरी कशी करावी ?" बळवतरावानीं असें उत्तर दिल्यावरोबर विषय पुढें न वाढता तो समाप्त करण्याच्या पयाला शिष्यमडळी लागली !

(३) बळवतराव हे सुधारकाचे विरोधी व नरसोपत हे त्याचे पक्षपाती अशी स्थिति होती हें सर्वांना माहीत होतें, व बळवतराव तर ओळखून होतेच. तथापि केळकराची सुजनता, काम करण्याची तडफ, निष्ठेनें व कष्टपूर्वक कार्य करण्याची

हातोटी, आणि योग्यता हे अनन्यसामान्य गुण बळवंतरावांनीं अगदीं पूर्णपणें जाणले असल्यामुळें व असा सहायक आपणांस किती जरूरीनें जोडून ठेवणें प्राप्त आहे हें ते पूर्णपणें ओळखून असल्यामुळें नरसोपतांच्या स्वतंत्र वृत्तीचा ते समावेश करून घेत असत. इंग्रजसरकाररूपी कर्दनकाळाशींहि बेधडक मुसंडी देणारा बळवंतराव आपल्या हातासाली असलेल्या नरसोपताशीं नमतें घेतानां पहाण्याचा एक प्रसंग मला आलेला आहे. सुधारकपत्राचा नवा अवतार बाहेर पडला. त्यावर नरसोपतांनीं अनुकूळ अभिप्राय प्रसिद्धपणें दिल्याची कुणकुण हपीसांत लागली. सकाळची वेळ होती. आम्ही सर्व हपीसांत होतों. बळवंतराव होते; पण नरसोपंत त्यावेळीं नव्हते. नरसोपंतांनीं दिलेल्या अभिप्रायाबद्दल आमचे उद्‌गार निघू लागले; बळवंतरावांनीं आपला विरुद्ध अभिप्राय स्पष्ट सांगितला. इतक्यांत नरसोपंताची स्वारी येऊन दाखल झाली. बळवंतरावांनीं अभिप्रायाची गोष्ट काढली; त्याबरोबर नरसोपंत चटकन सटक्यासरशीं व किंचित् बेपर्वाईनें म्हणाले कीं 'हे पहा माझें हें असें आहे; यांत बदल व्हावयाचा नाहीं; पहा तुम्हांला पटलें तर !' हे नरसोपंताचे शब्द बाहेर पडल्यावर बळवंतरावांनीं तो विषय तसाच अजीबात सोडून दिला. !

(४) सुरतेची कांग्रेस झाली. मंडळी घरोघर परत आली. मी कॉंग्रेसला गेलों नव्हतों. परंतु परत आलेल्या जहालमवाळ दोन्ही प्रकारच्या लोकांशीं माझा परिचय असल्यामुळें मी त्यांच्याशीं सुरतेस झालेल्या विलक्षण प्रकारासंबंधानें पृच्छा केली; तेव्हां माझ्या स्पष्ट नजरेला आलें कीं, दोन्ही पक्ष बळवंतरावांविषयीं परा कोटीला गेलेले होते. मवाळांच्या एका निष्कपट पुढाऱ्यानें मला स्वच्छ सांगितलें कीं, Balwantrao is the devil incarnate. सुरतेचा सत्यानाश, सर्व खेळखंडोबा त्यानें केला. हे त्या गृहस्थाचे जळजळीत उद्गार व त्याची एकदरींत अत्यंत क्षुब्ध झालेली मनोवृत्ति पाहून बळवंतरावांनीं मवाळपक्षाशीं सुरतच्या प्रसंगानें केवढें भयंकर हाड्वैर संपादन केलें याची मला अटकळ आली. पुढें लगेच जहाल पक्षाचे एक प्रमुख गृहस्थ भेटले; तेहि सुरतेहून नुकतेच आले होते. त्यांच्यापाशींहि मी तसाच सवाल टाकला; त्याबरोबर ते गृहस्थ अत्यंत उत्साहानें व अभिमानानें एकदम म्हणाले कीं, "जन्माला यावें आणि बळवंतरावांची मूर्ति सुरतेच्या प्लाटफार्मवर पहावी ! तुमच्या नशीबीं तें पाहण्याचें नव्हतें. पुनः असा अद्भुत योग कधीं यावयाचा नाहीं. ती धीरोदात्त मूर्ति व तें अढळ धैर्य फिरून पहावयास सांपडावयाचें नाहीं !" असो; वरील पराकाष्ठेचे परस्पर-विरोधी उद्गार ऐकून प्रतिस्पर्ध्यांना व स्वपक्षीय जनाना बळवंतराव कसकसे वाटत याची मला पूर्ण साक्ष पटली; व मथुरेच्या आखाड्यांत कृष्ण कोणास कसा वाटला व दिसला याचें वामनपंडितानें जें वर्णन केलें आहे त्याची आठवण झाली !

(५) १८९६ सालच्या दुष्काळांत जिल्होजिल्हीं हिंडून व दुष्काळग्रस्त लोकांची

दीनावस्था अवलोकन करून ती दूर करण्याविषयीं फ्यामिन कोडाच्या कलमान्वयें, सरकारास भाग पाडण्यासाठीं माहिती मिळविण्याकरिता व व्याख्याने देण्याकरिता, पुणें सार्वजनिक सभेनें बळवतरावाच्या नेतृत्वाखालीं कांहीं प्रचारक पाठविले होते त्यापैकीं एका जिल्ह्याकरिता एका बड्या पदवीधराची नेमणूक झाली होती सदर गृहस्थ फार उत्साही होते व त्याच्यावर कसला तरी आरोप ठेवून सरकारी अधिकाऱ्यांनीं त्याच्यावर खटला भरला, तेव्हां त्याचा मोठा गवगवा झाला पुढें ठराविक पद्धतीप्रमाणें खटला उभा राहिला बळवतराव मुद्दाम त्या खटल्या करिता कोकणात गेले, वकील दिला व खटला चालू झाला तेव्हां जावजवाब्या सुरू असताना बळवतरावाची किंचित् सचिंत मुद्रा झाली आहे असें त्या उमेद वार प्रचारकास वाटून तो त्याना म्हणाला – 'बळवतराव, तुम्ही काहीं घाबरू नका, कोर्टाच्या बाहेर दोन हजार सोडगे माझ्या रक्षणाकरिता उभे आहेत" बळवतरावानीं त्यावर काहींच उत्तर दिलें नाहीं. पुण्यास परत आल्यावर सहज बोलताना ते माझ्याशीं म्हणाले कीं, 'हे जेव्हा त्या गृहस्थानें उद्गार काढले तेव्हा मला हसू आलें व मी मनात म्हटलें कीं, प्रसग पडला तर यातला एक तरी मनुष्य याला उपयोगी पडेल काय?' लोकसमूहाच्या आविर्भावाविषयीं त्याची काय समजूत असे हें यावरून कदाचित् लक्षात येईल

(६) सत्याण्णव सालची शिक्षा भोगून बळवतराव परत आले, पुढें काहीं दिवसानीं त्या शिक्षेच्या वेळीं हायकोर्टाच्या आतबाहेर झालेल्या प्रकाराविषयीं गोष्टी निघाल्या शिक्षा होण्याच्या प्रसगीं हायकोर्टाच्या आवारामोंवतीं व बागां तून हजारों लोक गोळा झाले होते त्याच्याविषयीं बोलताना ते म्हणाले "अहो, माझ्याबद्दल सहानुभूति दाखविणाऱ्या व दुःख प्रदर्शित करणाऱ्या या दहा हजार लोकापैकीं, मला झालेली शिक्षा ऐकून एकाचें तरी डोकें फिरावयास पाहिजे होतें!" आमच्या समाजाची तमासगीरपणाची यिल्लर वृत्ति बळवत-रावाना पटली होती हे वरील उद्गारावरून माझ्या लक्षात आलें

(७) हिंदुमुसलमानाचीं भाडण होऊन पुण्यामध्यें गणपतिउत्सव सुरू झाले त्यासबधानें साशक वृत्तीनें एक गृहस्थ बळवतरावापाशीं बोलावयास लागले त्यावर ते म्हणाले, "अहो, हे लोक आजपर्यंत डाल्यापुढें नाचत होते आता गणपतीपुढें नाचावयास लागले, फरक काहीं नाहीं!"

(८) सन १८९२ सालीं वामन शिवराम आपटे वारले. त्यावर सुधार कात व केसरींत दान्ही पत्रात अग्रलेख आले त्यात केसरींतला बळवतरावाचा लेख अत करणाऱ्या वृत्तींना हालवून सोडणारा असा ठरला सुधारकातील गोपाळराव आगरकराचा लेख त्यापुढें फिका पडला त्यावर गोष्टी निघाल्या असताना बळवतराव म्हणाले, 'गोपाळराव चागला लेख लिहिण्याकरिता म्हणून मुद्दाम बसले कीं, त्याची अशीच अवस्था होत, हें मला माहीत आहे दरवेळ

खडकून प्रतिशापूर्वक असा चागला लेख त्याना वठविता येत नाहीं. त्याची लेखणी एखाद्या विषयावर सहजपणें लिहिताना आपलें सौष्ठव प्रगट करित्ये.'

(९) लोकमान्य बळवतरावजी टिळक हे अत्यत मिङस्त स्वभावाचे होते हें मला स्वानुभवावरून अनेक वेळीं माहीत झालेलें आहे. सन १८९५ सालीं कै. महादेव गोविंद रानडे याच्यासबधानें बुधवारातल्या आनदोद्भव नाटक गृहात एक सभा भरविण्यात आली होती. तींत बळवतरावाचा अर्थाअर्थी काहीं एक सबध नव्हता. त्या सभेंत कै. रानडे याच्यासबधानें मी कांहीं आक्षेपकारक उद्गार काढले अशी ज्ञानप्रकाशामध्यें शका आली होती, व सभेच्या सर्व कृत्याच्या बुडाशीं बळवतराव आहेत असा वृथा समज पिकविण्यात आला होता. ही समजूत सवथैव खोटी असल्याबद्दल मी ज्ञानप्रकाशात पत्र लिहून कळविलें. तें पत्र वाचून बळवतरावजीस बरें वाटलें. परतु आपल्या सबधींच्या गैरसमजाचा तुम्ही उघडपणें इनकार करा हें त्याना मला अगोदर सागवलें नाहीं.

(१०) न्यू प्रिपेरटरी क्लासेस म्हणून कै. सदाशिव श्रीधर करदीकर यानीं काढलेली आमची एक शाळा होती; तिचा वार्षिक रिपोर्ट लिहून छापण्यापूर्वी तो मी बळवतरावजींस दाखविण्याकरिता घेऊन गेलों. त्या रिपोर्टात, आम्ही केवळ्या देशाभिमानानें काम करीत आहों, परतु आमची केवढी हलाखी आहे ह्याचें यथार्थ पण अति दीनवाणें चित्र मीं रेखाटलें होतें. बळवतरावजींस ही आमची पद्धति मुळींच पसत पडली नाहीं. ते म्हणाले, "लोकापुढें नुसतें दैन्य भाकून काहीं उपयोग होत नाहीं. आपल्या सहाय्यानें एक सस्था ऊर्जितावस्थेस खास येत आहे असा त्याचा समज झाला तरच ते मदत करतात." एवढें सागून बळवतरावजी स्वस्थ बसले नाहींत. त्यानीं लगेच हातात टाक घेऊन तो रिपोर्ट बहुतेक सगळा फिरून लिहिला व रात्रीच एक वाजेपर्यंत त्याना हें काम पुरवलें असो. आपल्याकडे शुद्ध बुद्धीनें आलेल्याचें काम करण्यास कष्ट व वेळ खर्च करण्यास, नाहीं म्हणण्याचें त्याचे जीवावर येत असे, व अशा रीतीनें त्यानीं किती तरी वेळा जिकारीनें घस सोसल्याचें मला माहीत आहे.

(११) बळवतरावाची सापत्तिक स्थिति त्याच्या लौकिक आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्याच्या पराक्रमानें सुधारली. परतु पूर्वार्धात सरासरी ताटमिळवणीच असे. अशा स्थितींत कै. देशमक्त भिकाजीपत हर्डीकर यानीं बळवतरावापाशीं गोष्ट काढली कीं, अहो बळवतराव, ते करदीकर व ल्वाटे शाळा चालविण्याच्या पायीं अगदीं रडकुडीला आले आहत, त्याना काहीं मदत करा. भिकाजीपताच्या या विनतीस बळवतरावजी एका पायावर तयार होते; परतु त्याच्यापाशीं तेव्हा तसला काहीं आधार देण्यास साधन नव्हतें. त्यानीं भिकाजीपतास सागितलें कीं, एखाद्या श्रीमताचा सरकारात अर्ज वगैरे करण्याचें काम आणा म्हणजे त्याचे जे काहीं सातआठशें रुपये येतील ते आपण करदीकरांना देऊन टाकू. हा योग अनेक

बाह्य कारणांनीं पुढें घडून आला नाहीं; परंतु बळवंतरावजींनीं अंतःकरणापासून काढलेले हे उद्गार त्यांची उदारमनस्कता उघडपणें व्यक्त करतात हें सत्य आहे.

श्रीपाद दत्तात्रेय उर्फ नानासाहेब नागपूरकर

[एम्. ए. जी. यूनिअन एजन्सी, पुणें.]

(१) माझे काका ताई महाराज याचे खटल्यांत प्रसिद्धीस आलेले ती० बळवंतराव नागपूरकर यांचें कोल्हापुरांत वास्तव्य असल्यानें ताई महाराज आमचे काकांचे घरीं अनेकवेळा मेजवानींस येत असत. त्यावेळीं मी लहान असून काकांचे घरीं जेवणाकरिता अनेकवेळीं मीहि जात असे. आम्हां सर्व मुलांबरोबर ताई महाराज खेळीमेळीनें व आनंदानें अनेक गोष्टी बोलत असत. एके प्रसंगीं मी त्यांना या लहानपणीं शोभेल अशा मोठ्या धिटाईनें प्रश्न विचारिला कीं, " महाराज ! आपण आमच्या टिळकांशीं कां हो भांडतां ! त्यांनीं तुमचें असें काय वांकडें केलें आहे. ?"

हा प्रश्न विचारतांच ताईमहाराजाच्या डोळ्यात अश्रू आले व त्या गादीवरून म्हणाल्या " बाळ, टिळकांनीं माझें वांकडें तर केलें नाहींच; पण वाड्यांतील सुतळीचा तोडा सुद्धा नेला नाहीं; पण एक गोष्ट मात्र आड आली आहे. टिळक अत्यत हट्टी आहेत. व मी तर पडलें अभिमानी ताई ! माझे पुढें येऊन जर ते एकदां उभे राहतील व मला असे म्हणतील कीं, ' काय महाराज, काय चालविलें आहे हें!' तर मी एकदम जाऊन त्यांचे पाय धरीन व ते सागतील त्याला रुकार देईन. परतु मी होऊन कांहीं प्राण गेला तरी माघार घेणार नाहीं. या कामीं तुझे काकाचा हट्ट मुळींच नाहीं. माझाच सर्व हट्ट आहे. व टिळकांचा हट्ट मी ही जिरविणारच !! "

(२) मंडालेहून परत आल्यानतर एकदा कांहीं कामानिमित्त मला टिळकांनीं वाड्यात बोलावून नेलें होतें. त्यावेळीं आम्ही दोघेजणच एका खोलींत कांहीं बाबींसबंधीं बोलत बसलों होतों; ' आपण स्वराज्य मागणें हें काय नवीन काढलें आहे ' असें मी त्याना म्हणताच माझेकडे टक लावून व एकदम हासून ते म्हणाले कीं, ' मला स्वराज्य मागणें ' हा नगारा इतका घुमवायचा व ताणवयाचा आहे कीं, तो फुटून जावा म्हणजे सर्व लोकांचा आपोआप भ्रम दूर होईल. व नतर स्वराज्य ' मागणें ' हा शब्द जाऊन त्या जागीं स्वराज्य ' मिळविणें ' हा शब्द तयार होईल ! याच वेळीं दुसरा एक प्रश्न मी विचारला

तो असा कीं, ब्राह्मणेतर लोकांस वाटतें कीं, स्वराज्याची धडपड ही ब्राह्मण लोकांनीं कौंसिलांत जाऊन आपल्यावर पगडा बसवावा म्हणून चालविलेली आहे व याच उद्देशानें केसरीनेंहि ती हातीं घरली आहे. टिळक म्हणाले ' आहे, वरवर पाहतांना हें खरेंहि वाटण्यासारखें आहे. व त्याच करितां मी माझे परिचयांतील ब्राह्मण लोकांना सांगत असतों कीं, आपण आतां पाठीमागे व्हा व सुशिक्षित घरंदाज परंतु राष्ट्रीय पक्षाचीं तत्वें मान्य असणाऱ्या अन्यजातीय लोकांना हातीं धरून त्यांचे कडून कौन्सिलें काबीज करा व त्यांचे पाठीवर राहून कौन्सिलें स्वराज्याच्या चळवळीस उपयोगी पडतील असें करा व तसें न झाल्यास त्याचा परिणाम असा होईल कीं, अनुभवानें अन्यजातीय पुढाऱ्यांनाहि कौंसिलचा पुढें वीट येईल व तेहि हळू हळू 'तर मग आतां पुढे काय?' असा विचार करूं लागतील. करितां कांहीं दिवस सर्वांनीं मिळून कौन्सिलें काबीज करणें हा मार्ग प्रस्थापित करण्यालेरीज गत्यंतर नाहीं.'

(३) एकदां दिवेलावणीच्या सुमारास टिळकांचे वाड्यावरून मी व युनिअन एजन्सीचे चालक आनंतराव मोडक मिळून मोटारींतून जात असतां लक्षांत आलें कीं, रस्त्यावरील माडींतील खिडकींत टिळक उभे आहेत. अशा स्थितींत त्यांचे वाडयावरून जातांना त्यांचें दर्शन न घेतां पुढें जाणें अयोग्य असा विचार मनांत येतांच मोटार उभी केली व आम्ही माडीवर गेलों. टिळकांनीं स्वतः काडी ओढून दिवा लाविला; व ते आपल्या आराम खुर्चीवर बसले. आम्हांसहि बसा म्हणून सांगितलें. परतु आम्ही तसेच उभे राहिलों. 'कां? जाण्याची गडबड आहे काय ?' असें म्हणतांच आम्ही दोघेहि त्यांचे पाया पडलों व समोरील बाकावर बसलों. एकदोन मिनिटें इकडचे तिकडचे प्रश्न झाले व ते एकदम म्हणाले कीं, 'बरें झालें; वेळेवर आलांत.' नंतर जरा कावरी मुद्रा करून मला म्हणाले ''कायरे बटाट्याची कीड काढलीस तशी एकदां आपल्या मायदेशाची कीड काढूं नयेस काय?' आम्ही स्वस्थच बसलों. पुढें ते म्हणाले कीं, ''मला फार आशा होती कीं कोणी तरी एखादां मुलगा मला धिटाईनें असें म्हणेल कीं, तुम्ही आता फार म्हातारे झालां आहां, आतां बाजूला सरा व मीच आतां तुमची मनीषा पुरी करितों. माझे डोकीवर पाय देऊन वर चढणारा कोणी मुलगा मीं माझे हयातींत पाहीन असें मला आतां वाटत नाहीं. मी आतां फारतर आणखी तीन वर्षे वांचेन; त्यांपैकीं दोन वर्षे हिंडून काम करीन व एक वर्ष अंथरुणावरून काम करीन '' इतक्यांत दुसरे लोक आंत आले. बोलणें यांबलें यांचा फायदा घेऊन खिन्न अंतःकरणानें त्यांचें पुनः दर्शन घेऊन आम्ही बाहेर पडलों.

सीताराम त्र्यंबक चितळे

[सरंद, पोस्ट माखजन, जि० रत्नागिरी.]

(१) १९११ सालची गोष्ट. माझे वडील पुण्यास आले व नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणें गायकवाडवाड्यांत लोकमान्यांचें दर्शन घेण्याकरितां गेले. त्यांचे बरोबर मीहि गेलों होतों. आम्हीं त्यांच्या नेहमींच्या खोलींत गेलों तेव्हां लोकमान्य आरामखुर्चीवर वाचीत पडले होते. आम्हीं आल्याची चाहूल लागतांच टिळकांनीं पुस्तक बाजूला केलें व माझे वडलांकडे पाहून एकदम म्हणतात ' आपण पर्शरामचे ना ? आपण दोन वर्षांपूर्वीं आलां होतां ? तिकडे एकंदर ठाकठीक आहे ना ? माझी पर्शरामला येण्याची मनीषा फार आहे. ईश्वर काय करील तें खरें ' वगैरे. थोड्या वेळानें त्यांना वंदन करून व विशेष परिचय नसता साधारण मनुष्य त्यांचे ध्यानांत कसा राहातो याचें आश्चर्य करीत आम्ही बिऱ्हाडीं आलों. लोकमान्यांची परशुरामक्षेत्रीं येण्याची फार उत्कट इच्छा होती परंतु आमचे दुर्दैवामुळें विधिघटना निराळीच ठरली.

(२) लोकमान्य. शिष्टाईकरितां इंग्लंडला जाण्यासाठीं प्रथमतः निघाले त्या वेळीं मुंबई मुक्कामीं ठिकठिकाणीं पानसुपाऱ्या झाल्या. त्याप्रमाणें शावबाचे वाडींतील घसवाडीच्या नाक्यावर हरिभाऊंच्या रामाचे मदिरांतहि झाली. गर्दी बरीच झाल्यामुळें आम्हां विद्यार्थ्यांस मंदिरांत प्रवेश मिळेना. तेव्हां त्यांचें दर्शन घेण्याचे हेतूनें आम्हीं चिंचोळ्या गल्लींत उभ्या असलेल्या त्यांच्या मोटारी जवळ कसेबसे उभे राहिलों. लोकमान्य मोटारींत बसण्याकरितां आले तेव्हां त्यांचे बरोबर मंडळीचा घोळकाहि आला व त्यामुळें आधींच मोटारमुळें अडलेल्या त्या बोळांत मारीच खेचाखेंच झाली. व आम्हांस चेंगरून जाण्याची भीति

झाली म्हणून !' त्यावर मास्तर एवढेच म्हणाले, 'मुलांनी असें बोलू नये.' मास्तर असें का म्हणाले त्याचा उलगडा आता होतो.

(४) पुणें येथें लोकमान्य इंग्लडाहून शिष्टाई करून परत आले. त्या वेळीं त्यास रौप्यकरंडकातून मानपत्र अर्पण करण्याकरिता मंडईत सभा जमली होती. मानपत्रास विरोध करणारे १५–२० इसमहि त्याच्याकरिता मुद्दाम तयार केलेल्या खुराड्यात उभे होते. मानपत्राविरुद्ध बोलण्याकरिता त्यातील एक विशीच्या आतील मुलगा प्लॅटफार्मवर उभा राहिला. त्याबरोबर मंडळींत गलबला सुरु झाला. गडबड बंद करण्याविषयीं अधिकारयुक्त वाणीनें लोकमान्यानीं साग-ताक्षणींच गडबड बंद झाली. तो मुलगा चाचपडत म्हणाला 'टिळक आमचे-बरोबर भोजन करण्यास तयार असतील तर मानपत्रास आमचा विरोध नाहीं.' हें ऐकून लोकमान्य हसून म्हणतात 'हें मानपत्र जेवणाकरिता काहीं मला मिळत नाहीं व जेवणाकरिताच तें असेल तर त्याची मला जरूरहि नाहीं. तें माझ्या इंग्लडातील कामगिरीबद्दल आहे' वगैरे. याथरून त्याच्या समयसूचकपणाचें व तडफेचें आश्चर्य वाटलें.

दामोदर विश्वनाथ गोखले

[बी. ए. एलूएल् बी, चिटणीस टिळक स्वराज्य संघ, संपादक 'मराठा' पुणें]

(१) लोकमान्यावरील जामिनकीचा खटला चालू असता रविवारच्या 'मराठ्या' त या खटल्याचा सविस्तर रिपोर्ट गेला पाहिजे असें लोकमान्यानीं मला बजावलें होतें. शुक्रवार सध्याकाळपर्यंतचा रिपोर्ट तयार होता, पण तो त्याना पहाण्यास वेळ झाला नाहीं. शनिवारीं खटला होता व मराठ्याच्या संपादकवर्गापैकीं मी व माझे मित्र रा. भट असे दोघेहि सायकाळपर्यंत कोर्टात गुतलों होतों. अर्थात् सायकाळनंतर रिपोर्टाचा मजकूर लिहिला गेला, व रात्रीं तो कंपोज झाला. " प्रुफें तयार झाल्याबरोबर मला उठवा, मी सर्व प्रुफें पाहणार आहें. मी पाहिल्याशिवाय घालू नका" असें लोकमान्यानीं निजण्यापूर्वी सांगितलें. अर्थात् पहाटे ३ वाजता त्याना उठवावें लागलें. व मौज ही कीं, तास दीडतास खटल्याची इतकी दगदग व चित्तव्यग्रता असतानासुद्धा त्यानीं अत्यंत एकाग्र चित्तानें सर्व प्रुफ तपासलीं. लोकमान्याचा दमदारपणा, उत्साह, व कर्तव्य जागृति ६१ व्या वर्षी किती होती याचें हें एक लहानसें उदाहरण आहे. पण याहीपेक्षा त्यानीं यापुढें तत्संबंधी जे उद्गार काढले ते अधिक महत्त्वाचे आहेत.

त्यांच्यासंबंधीं प्रतिपक्षानें केलेल्या अनुदार टीकेचा मजकूर रिपोर्टांत होता व तो त्यांच्याच ' मराठ्या ' त प्रसिद्ध होत होता त्याला अनुलक्षून ते म्हणाले " वर्तमानपत्रकर्ता ही जागाच अशी आहे कीं, त्या जागेचें काम करीत असताना आपण खाजगी स्वत्व विसरलेंच पाहिजे. " रिपोर्टाचा मजकूर तपासताना आरोपी टिळक ही भूमिका जाऊन संपादक टिळक एवढेंच नातें होतें लोक मताला वळण देणाऱ्या संपादकावर स्वतःच्या निस्पृहतेनें व आचारानें प्रत्यक्ष उदाहरण घालून देण्याचीहि जबाबदारी असते

(२) महायुद्धाच्या वेळीं लोकमान्यांनीं प्रथम विद्यार्थ्यांना सैन्यात दाखल होण्याबद्दल उपदेश केला होता त्यांच्या सांगण्यावरून पुष्कळ विद्यार्थ्यांनीं आपलीं नावें त्यांच्याकडे रजिस्टर केलीं पुढें त्यांनीं सैन्यातील अधिकाऱ्यांच्या जागा संबंधीं सुचविलेल्या अटी सरकारास मान्य न झाल्यामुळें व त्या बाबतींत सरकारचें धोरण सर्वस्वी विरोधी व राष्ट्रास अपमानकारक असें वाटल्यावरून लोकमान्यांनीं सैन्यभरतीविरुद्ध मोहीम सुरू केली त्याचाहि परिणाम पुष्कळ झाला एक गृहस्थ या सर्व सभांना हजर असत एकदा पुण्यास अशीच एक मोठी सभा झाल्यानंतर त्या सभेंत लोकमान्यांच्या शब्दास मिळणारा मान पाहून त्या गृहस्थांनीं घरीं नेऊन लोकमान्यास एक विलक्षण प्रश्न केला त्यांनीं विचारलें कीं, ' आपला शब्द अशा रीतीनें लोक झेलीत असताना आपण त्याच्या बळावर सरकारविरोधी अशी दुसरी बलवत्तर चळवळ का करीत नाहीं ? ' यावर लोकमान्यांनीं सांगितलें कीं, ' प्रस्तुत मी चळवळ करीत आहें याचा खरा अर्थ व व्याप्ती लक्षात घतलीत तर असें आपण विचारणार नाहीं मी आज लोक जागृति करीत आहें, मृतवत् झालेल्या देहांत सजीवन घालीत आहे हजारों लोक व्याख्यानास येतात, टाळ्या वाजवितात, शब्द मानतात म्हणून राष्ट्र युद्धाच्या कठीण वर मार्गास तयार झालें आहे असें कोणी समजेल तर तो फसेल पुढील पायरी अधिक महत्त्वाची आहे लोकांची तयारी मानण्याचें माप समतील

योग्यता अतीशय उच्च कोटीची आहे असेंहि ते समजतात. या वर्गापैकीं एकानें महायुद्ध संपल्यावर लोकमान्यांवर असा आक्षेप घेतला होता कीं, '१९१५ सालीं लोकमान्यांनीं बडाचें निशाण उभारावयास पाहिजे होतें. पण तें त्यांनीं उभारलें नाहीं ही मोठी चूक झाली.' अशाच एका मुद्यावर लोकमान्य एकवेळ बोलत असतांना पुढील अर्थाचें मत त्यांनीं प्रगट केलें होतें. 'बंड करण्याइतकी राष्ट्राची तयारी झाली आहे असें मला वाटत नाहीं. पण जरी त्यापासून नुकसान न होतां राष्ट्राचा किंचित् तरी फायदा होईल असें मला वाटलें असतें तर मी खचित त्या मार्गाचा तात्विक दृष्टया तरी विचार केला असता. तयारी असती तर खचित कोणीना कोणी तरी दंड थोपटून उभाहि राहिला असता. पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. त्या मार्गानें अधिक नुकसान त्या वेळीं तरी झालें असतें. १८५७ सालच्या विस्कळित प्रयत्नाचा परिणाम निःशस्त्र होण्यांत झाला हें विसरतां कामा नये. नेव्हिनसन साहेबांनीं लिहिलेल्या पुस्तकांत मी त्यांच्या अशाच शकाप्रश्नाला दिलेलें उत्तर नमूद आहे व तेंच मत माझें कायम आहे. माझ्यापेक्षां अधिक पराक्रमी माणसानीं घडा घालून दिला असता तरी मला बरेंच वाटलें असतें." नेव्हिनसन साहेबानीं अशाच जातीचा प्रश्न विचारला होता. त्याला लोकमान्यांनीं दिलेलें उत्तर प्रसिद्ध आहे. "येकीनें बिघडलेले, येदिस्तीनें बेमान झालेले व निःशस्त्र केले गेलेले असे सर्व लोक असताना सध्याच्या परिस्थितींत मला पूर्ण स्वातंत्र्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या झगड्याचा प्रारंभ करणें शक्य दिसत नाहीं. तिन्ही दोष नाहींसे करण्याचा प्रयत्न करून ते नाहींसे झाले म्हणजे पुढील विचार करणें योग्य आहे. व तो ती वेळ आली तर मी जरूर करीनहि." या अर्थाचें तें उत्तर आहे.

(४) लोकमान्याना साधे, सुबक व यथायोग्य शब्द वापरण्याची केवढी हातोटि साधली होती हें सर्वांस माहीत आहे. चांगला पूर्ण अर्थवाहक असा शब्द मिळाला म्हणजे त्याना आनद होत असे. वऱ्हाडच्या दौऱ्याच्या वेळीं, म्हणजे १९१८ सालीं, अकोट येथें त्यांचें 'स्वराज्या 'वर व्याख्यान चाललें होतें. हिंदुस्थानची प्रचलित राज्यपद्धति कोणत्या प्रकारची आहे असें सागता सागता बादशहा, पार्लमेंट, हिंदुस्थानसरकार व हा कारभार हाकणारा गोरा नोकरवर्ग यांचे परस्पर संबध त्यानीं विचार करून सांगितले. व अन्वयव्यतिरेकानें या पद्धतीस नाव देताना ही राजेशाही, बादशाही अगर झारशाही नव्हे तर ही 'नोकरशाही' आहे असें त्यानीं म्हटलें. 'नोकरशाही' हा शब्द सुचला त्यावेळीं त्यांना अतिशय आनद झाला. व व्याख्यान सपल्यावरोबर प्रथम रा. कृ. प्र. खाडीलकर यांना व मला बोलावणें पाठवून गमतीनें आज आपल्यास नवा शब्द सांपडल्याबद्दल स्वतःचें त्यांनीं अभिनदन केलें. 'ब्युराक्रसी' या इग्रजी शब्दाचा प्रतिशब्द आपण किती तरी दिवस शोधीत होतों व या शब्दाचा मराठींत अर्थ

सांगतांना लांबलचक शब्दयोजना कशी करावी लागे याचेंहि त्यांनीं विनोदी वर्णन दिलें. हा शब्द हल्लीं चोहोंकडे रूढ झाला आहे. मराठींतून तो इतर भाषांतहि गेला आहे.

(५) नाशीकचे रा. प्रधान यांनीं त्यांच्या 'भारतसेवक' मासिकांत कै. आगरकरांचें चरित्र लोकमान्यांनीं लिहावें अशा अर्थाचा प्रसिद्ध झालेला मजकूर टांचणी लावून लोकमान्यांकडे पाठविला होता. त्यावेळीं लोकमान्य चिरोल खट-ल्याच्या गडबडींत होते. रा. प्रधानांच्या सूचनेसंबंधानें ते म्हणाले कीं, "खरोखरच आगरकरांचें चरित्र मीच उत्तम लिहूं शकेन, इतरांस माझ्यासारखें लिहितां येणार नाहीं. कारण मला त्यांचे अंतरंग, त्यांचे उत्कट गुण जितके माहीत होते इतके इतरांस असणें शक्य नाहीं. राजकारणाच्या प्रस्तुतच्या धांदलींतून मला थोडी सवड मिळाली तर मी जरूर लिहीनहि." तो विषय मागें पडून चरित्रा-संबंधींच सर्वसाधारण गोष्टी सुरू झाल्या. व इंग्रजी चरित्रग्रंथ, मराठी चरित्र-ग्रंथ यांची तुलना होऊन बॉसवेलपासून मोर्लेपर्यंतच्या चरित्रकारांचीहि झडती झाली. शेवटी ते उद्वेगानें म्हणाले "चरित्रें कोणाचीं लिहावीं ! चरित्रें राष्ट्राला स्वातंत्र्य देणाऱ्यांचीं लिहावीं. श्रीशिवाजी महाराज, वाशिंग्टन, गॅरिबाल्डी, मॅझिनी यासारख्यांचीं लिहावीं. हिंदुस्थानला जे स्वातंत्र्य देतील त्यांचीं चरित्रें हींच खरीं चरित्रें. नाहींतर सुर्यापुढें लामणदिव्यासारखीं इतरांचीं चरित्रें !"

(६) लोकमान्यांचीं मतें व विचार दर्शविणाऱ्या अशा अनेक आठवणी वरील पद्धतीच्या देतां येतील. त्यांचीं राजकीय मतें सर्वप्रसिद्ध असल्यानें त्यावर यापेक्षां अधिक प्रकाश पाडण्याची जरूरी नाहीं. चरित्रग्रंथांचें तें काम आहे. लक्षांत ठेवण्यासारख्या इतर बाबतींतील एक दोन गोष्टी नमूद करतों.

१९१६ सालीं बेळगांवास ना. दादासाहेब खापर्डे यांच्या अध्यक्षतेखालीं राष्ट्रीय पक्षातर्फे प्रांतिक परिषद भरली होती. नेमस्तपक्ष यांत सामील झालेला नव्हता. महात्मा गांधी सदर परिषदेकरितां बेळगांवास आले होते. तथापि या परिषदेचे प्रतिनिधी (डेलिगेट) होण्याचें त्यांनीं नाकारलें होतें. ना. बेळवी यांनीं लोकमान्यांच्या कानावर ही गोष्ट घालतांच त्यांनीं बेळवींना व मला त्यांच्याकडे जावयास सांगितलें व निरोप सांगितला कीं, 'ज्या अर्थी आलाच आहा त्या अर्थी डेलीगेट झाल्यास अधिक बरें, आपलेहि विचार परिषदेस ऐकावयास मिळतील.' लोकमान्यांचा निरोप सांगतांच गांधींनीं प्रतिनिधीच्या फॉर्मवर सही करून फॉर्म मजजवळ दिला.

(७) महायुद्धाच्या वेळीं व नंतर लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांच्यामध्यें दोनतीन वाद सुरू होते. एक युद्धांत सैन्यभरतीच्या कामीं मदत करावी कीं नाहीं या मुद्यावर होता. दुसरा वाद 'शठास तठें' वागावें कीं दुष्टांचा प्रतिकार प्रेमानें करावा या मुद्यावर होता. व तिसरा शेवटीं शेवटीं

अनत्याचारी असहकारितेसंबंधीं होता. पहिल्या वादाची एक आठवण देतों. सरदारगृहांत महात्मा गांधी व लोकमान्य टिळक यांचा बराच वाद सैन्यभरतीच्या बाबतींत झाला. लोकमान्यांचें म्हणणें कीं, 'राष्ट्रीय दृष्ट्या आम्हास राजकीय अधिकार, निदान सैन्यांतील कमिशन्ड ऑफिसरांच्या जागा एवढ्या जरी दिल्या तरी मदत करावी. वरील अधिकार देण्याचें जर नाकबूल केलें तर सैन्यभरतीस मदत करू नये.' महात्मा गांधी म्हणत कीं 'मदत करावी व सरकार या जागा तरी निदान खास देईल.' 'सरकार जागा देण्यास तयार असेल तर मी खास ५००० सैन्य महाराष्ट्रांत उभें करतों. आपण वरील प्रकारचें आश्वासन सरकारकडून आणवावें' असें लोकमान्य म्हणाले. 'सैन्य इतकें जमणें शक्य नाहीं. सरकार आश्वासन मात्र खास देईल' असें महात्माजी म्हणाले. त्याबरोबर लोकमान्यांनीं त्यांना सांगितलें कीं "ठीक आहे. आपण आश्वासन मिळवा. मी सैन्य देतों. सैन्य उभारणें शक्य झालें नाहीं तर प्रत्येक शिपायाकरितां सरकार १० रु. खर्च करतें त्याप्रमाणें मी ५००० चे ५०००० रु. आपल्याजवळ जामीनकी ठेवतों. आतां तो हक्क मिळवून द्या." महात्मा गांधी उठून गेले व लोकमान्यांनीं त्याच दिवशीं सायंकाळीं ५०००० रुपयांची डिपाझिट रिसीट त्यांच्याकडे पाठवून दिली. सरकारनें असें आश्वासन देण्याचें नाकबूल केलें ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे!

(८) दुसऱ्या व तिसऱ्या मुद्यावरील वाद जवळ जवळ सुप्रसिद्ध आहेत. 'जशास तसें' अगर 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' हा न्याय लोकमान्यांचा व 'अक्रोधेन जयेत् क्रोध' हा न्याय महात्माजींचा. गीतारहस्यांत त्याचा उहापोह केलेलाच आहे. लोकमान्यांनीं आपलीं मतें स्पष्ट व खडखडीत मांडण्याचा परिणाम 'टाईम्स' वगैरे अँग्लो इंडियन पत्रकारांनीं "डिप्लोमसी कीं डुप्लिमसी" असले वाष्कळ लेख लिहून महात्माजींची बाजू उचलून धरून लोकमान्यांविरुद्ध जोराचा हल्ला केला. अनत्याचारी असहकारितेच्या मुद्यावरहि थोडाबहुत वाद झालाच. असहकारितेचें तत्त्व लोकमान्यांना मान्य होतें. पण त्याला जें स्वरूप महात्माजींनीं देण्याचें योजलें होतें तें त्यांना सर्वस्वी अमान्य होतें. त्यांचा स्वतःचा असा एक असहकारितेचा मार्ग होताच. पुढें तो मार्ग अमलांत आणण्यास दुर्दैवानें संधीच आली नाहीं. अनत्याचाराची महात्माजींनीं केलेली ओढाताण व त्यांचें तद्विषयक तत्त्वज्ञान मात्र त्यांना मान्य नव्हतें. महात्माजी म्हणतात त्याप्रमाणें राष्ट्र अनत्याचारी बनणें व्यवहारांत शक्य नाहीं असेंच त्यांना वाटत होतें.

(९) दासबाबूंचा व लोकमान्यांचा गुरुशिष्यासारखा संबंध होता. १९१७ सालीं कलकत्ता कॉंग्रेसच्या वेळीं कर्टिस साहेबांच्या 'प्राव्हिन्शियल ऑटॉनमी'च्या जाळ्यांत दासबाबू सांपडले होते. लोकमान्यांना हें पसंत नव्हतें. कलकत्त्यास गेल्यानंतर दासबाबू व लोकमान्य यांचा पुष्कळ वाद झाला. व शेवटीं दासबाबूंनीं सांगितलें कीं, "माझी खात्री पटली नाहीं तरी मी तुम्हीं

सांगाल त्याप्रमाणें मानण्याचें कबूल करतों. कारण आपण आमचे पुढारी आहांत व बऱ्यावाईटाची जबाबदारी घेऊन गाडा पुढें ढकलण्याची धमक आपल्यांत आहे." दासबाबूंचा लोकमान्यांविषयींचा आदर वरील प्रकारचा श्रेष्ठ दर्जाचा होता.

(१०) १९२० सालीं भरलेल्या कलकत्त्याच्या जादा राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान लोकमान्यांनीं स्वीकारावें अशी दासबाबू व रवींद्रनाथ टागोर यांची फार इच्छा होती. त्यांनीं आग्रहहि खूप केला. परंतु लोकमान्यांनीं ती गोष्ट नाकारली. त्यांनीं लिहिलें कीं, "कलकत्यास राष्ट्रीय पक्ष व महात्मा गांधींचा पक्ष यामध्यें जो वाद होणार आहे त्या वादाच्या वेळीं मी अध्यक्ष होऊन तोंड बंद करून अडकून बसणें बरें नाहीं. दोन्ही पक्षामध्यें एकोपा घडवून आणण्यास मी मोकळा असलेलाच बरा." त्यांनींच लाला लजपतराय यांचें नांव सुचविलें. दुर्दैवानें लोकमान्य कलकत्त्याच्या जादा सभेच्या अगोदरच गेले! व त्यांच्या बरोबर एकोपाहि गेला!!

(११) तरुण पिढींतील कर्त्या व होतकरू मंडळींनीं राष्ट्रकार्यांत पुढाकार घ्यावा अशी लोकमान्यांची फार इच्छा असे. त्यांचें लक्ष अशीं माणसें संग्रहित करण्याकडे अर्थात् होतेंच. प्रत्येक वर्षी युनिव्हर्सिटीचे रिझल्ट झाले कीं, बी. ए., एम्. ए., बी. एस्. सी. वगैरे परिक्षांत पहिल्या वर्गांत कोण आले, वशिले कोणास मिळाले याची ते चौकशी करीत. व त्या मुलांना बोलावून भेटून त्यांच्या पुढील कार्यक्रमाची ते विचारपूस करीत. ही त्यांची चांचणी पुष्कळ वर्षे चालली होती. गांवांतील सुखवस्तु व सुशिक्षित तरुणांनीं राष्ट्रकार्यांत लक्ष घालावें याकरितां ते फार प्रयत्न करीत. १९१५ सालानंतर सार्वजनिक सभेचें पुनरुज्जीवन त्यांनीं केलें. त्यावेळीं पुण्यांतील तरुण, सुखवस्तु व सुशिक्षित अशा पुष्कळ गृहस्थांना त्यांनीं बोलावलें होतें. व त्यांनीं सभेची सेक्रेटरीशिप पत्करावी म्हणून खटपट केली होती. तरुण पिढीशीं निकट संबंध ही एक त्यांच्या राष्ट्रकार्याच्या धोरणापैकीं एक बाब होतीच व त्यांच्या अभूतपूर्व यशाला त्याचा काय उपयोग झाला, हें सांगणें नकोच.

(१२) लोकमान्य मंडालेहून परत आल्यानंतर लवकरच कांहीं महिन्यांनीं युरोपांतील महायुद्ध सुरू झालें. वास्तविक त्यांच्या परत येण्याचा व महायुद्ध जर्मनीनें पुकारण्याचा अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नव्हता व असणेंहि शक्य नव्हतें. पण त्यावेळीं महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर एक गमतीचा लोकप्रवाद मात्र रूढ होता. तो अज्ञानजन्य होता, हें सांगणें नको. 'जर्मनीचा बादशहा कैसर व लोकमान्यांचा केसरी हे एकच असून गायकवाडवाड्यांतील केसरी कचेरीच्या गच्चीवर एका मध्यरात्रीं जर्मन विमान उतरलें व जर्मन अधिकाऱ्यांनीं लोकमान्यांचा सल्ला घेऊन नंतर युद्ध पुकारलें' अशी ही नवलकथा आहे. वरील कथेंत सत्यांश

नाहीं. पण महायुद्धाचे बाबतींत राष्ट्राचे पुढारी या दृष्टीनें लोकमान्याचा कांहीं संबंध असलाच पाहिजे, अशी लोकांची अपेक्षा होती, एवढें मात्र सिद्ध होतें

(१३) महायुद्ध व हिंदी राष्ट्रपुढाऱ्याचें कर्तव्य या विषयासंबंधी लोकमान्य अनेक वेळा चर्चा करीत असत स्वराज्य मिळविण्याच्या उद्योगात आपलें तनमनधन व सर्व आयुष्य वेंचणाऱ्या हिंदी पुढाऱ्याना युरोपांत स्फोट झालेल्या येवढ्या ज्वालामुखीची कल्पना नसावी, व तो ज्वालामुखी धडाडूं लागल्यावर त्याचा फायदा हिंदी राष्ट्रानें सुसंगतपणें घेण्यास तयार नसणें याचें त्याना राहून राहून वाईट वाटे स्वराज्य संपादन करणाऱ्या राजकारणी हिंदी मुत्सद्याना कल्पनाहि नसावी, ही गोष्ट त्याना नालायकीची व नामुष्कीची वाटे. सदर बाबतीची सांगोपांग चर्चा करताना ते दु खित अंत करणानें व आवेशानें म्हणाले कीं, " मी जर सहा वर्षें मंडालेच्या तुरुंगात डांबलों गेलों नसतों तर, या महा युद्धाची आगाऊ सूचना मिळून त्याचा जितका फायदा घेता आला असता तितका शक्य त्या बाजूनीं घेतला असता. असल्या अभूतपूर्व व क्वचित प्रसंगीं घडून येणाऱ्या उत्पाताचा उपयोग करून न घेणाऱ्याची मुत्सद्दीगिरी जिवंत नव्हे व त्याचें राजकारणहि जिवंत नव्हे आता महायुद्ध सुरू झालेंच आहे व आपली कांहीं तयारी नसली तरी याचाहि आपण शक्य तितका उपयोग करून घेतला पाहिजे." लोकमान्य महायुद्धापूर्वी हिंदुस्थानात असते व मंडालेस अडकून राहिले नसते तर, त्यानीं कोणते डाव टाकले असते व राजकारणाची काय रचना केली असती हें आज सागणें शक्य नाहीं एक गोष्ट निश्चित आहे, ती ही कीं, या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें बराच मार्ग गाठिला जाईल अशी त्यानीं योजना केली असती ! !

वरील दृष्टीनेंच सांगोपांग स्वपर बलाबलाची उत्तम छाननी करून युद्धारंभानतरच्या गणपती उत्सवात 'ब्रिटिश साम्राज्याच्या संकट काळीं हिंदी राष्ट्रानें सर्वतोपरि त्याना मदत केली पाहिज, ' अशा अर्थाचे त्यानीं उद्गार काढले, हें सर्व श्रुत आहे. आपल्या राष्ट्राची महायुद्धाचा फायदा घेण्याच्या दृष्टीनें तयारी किती आहे, याचा अदाज त्यानीं निरनिराळ्या मार्गांनीं निश्चित काढिला होता, हें मला माहित असल्यामुळें नमुद करणं जरूर आहे परिस्थितीच्या दृष्टीनें, धोरणी मुत्सद्दी या दृष्टीनें त्याना वरील दिशाच घेणें जरूर दिसलें याबद्दल त्याच्यावर बराच हल्लाहि, वरील धोरण मान्य नसणारानीं किंबहुना वरील धोरणाच्या उलट धोरण असावें असें म्हणणारानीं केला होता प्रत्यक्ष वाटाघाटींत उलटसुलट दोन्ही धोरणें दृष्टीपुढें ठेवून कल्पनाचित्रापेक्षा प्रत्यक्ष वस्तुस्थिती पाहूनच हें धोरण ठरविलें होतें, इतकें सांगितलें म्हणजे वरील धोरणाचा उलगडा नीट होईल. यापुढें त्यानीं एकवार सैन्यात सामील व्हावें अशीहि खटपट केली व त्याचा प्रत्यक्ष फायदा मिळत नाहीं असें दिसल्यावर सामील होऊ नका असेंहि

प्रतिपादण्यास कमी केलें नाहीं. या एकाच गोष्टीवरून त्यांचा तारतम्यभाव लक्षांत येईल.

(१४) उक्ती व कृति यांत सामान्य माणसाच्या बाबतींत मोठाच फरक असता, हा रोजचाच अनुभव आहे. असामान्य माणसांची अर्थात् त्यापेक्षां उलट स्थिति असते. लोकमान्यांनीं बालपणापासून भगवद्गीतेचा अभ्यास केला, व दोन तपाच्या मननानंतर गीतारहस्यासारखा सर्वोत्तम ग्रंथ लिहून कर्मयोगाचा उपदेश सर्वांना केला. प्रवाहपतित कर्म सुखदुःखाचा लवलेश वाटूं न देतां फलाशारहित चित्तवृत्तीनें करीत राहणें यावर कर्मयोगाची मदार आहे. लोकमान्यांच्या वर्तनांत वरील कर्मयोगाचें तत्त्व पूर्णपणें बिंबलें होतें. एकाच प्रसंगाची आठवण नमूद केल्यानें त्यावर पूर्ण प्रकाश पडेल असें वाटतें. चिरोल केस चालविण्याकरिता दुसऱ्या खेपेस लोकमान्य मुंबईहून विलायतेकडे रवाना झाले. जाण्याच्या आदले दिवशीं सरदारगृहाच्या गच्चीवर मागील कामकाजाची व्यवस्था कशी करावयाची हें ते रा. बाबासाहेब विद्वांस व रा. केळकर यांना सांगत होते. इतर कामें संपल्यानंतर चिरोल केस जिंकल्यास पैशाची काय व्यवस्था करावयाची याची त्यांनीं योजना केली. केस खास जिंकणार असें त्यावेळीं तेथें असलेल्या दुसऱ्या एका गृहस्थानें सांगितलें. पण त्या यशाच्या आनंदाच्या भावनेची छटा त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसली नाहीं. उलटपक्षीं केस हरल्यास पुढें काय करावयाचें याचीहि तजवीज त्यांनीं शांतपणें केली. सदर तजवीजींत जवळ असणारी तुटपुंजी शिल्लक खर्ची घातल्यावर वाडाहि विकण्याची अनुज्ञा त्यांनीं दिली! अशा रीतीनें आपलें सर्वस्व खर्ची घालण्याचा विचार चालू असतांनाहि त्याच्या चेहऱ्यावर चिंता अगर दुःख यांपैकीं कोणत्याहि विकाराची छटा दिसत नव्हती. "सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" यांतील रहस्य त्यांच्या सर्व कृतींत उतरलें होतें.

गणेशभट रामभट आपटे

[वेदशास्त्रसंपन्न, पुणें.]

शके १८२७ ज्येष्ठ (सन १९०५ जून) मासीं पुण्यास वे. शा. स. राम दीक्षित आपटे यांचा अत्यग्निस्तोम झाला. हिरण्यकेशियाकडे हा यज्ञ असल्यामुळें ऐष्टिक व पाशुक हौत्र याजुष होणें हें योग्यच होतें. परंतु पुणें येथें हिरण्यकेशी व आश्वलायन यांचेमध्यें उपग्रथ वगैरेंमुळें पूर्वींच तेढ असल्या-कारणानें यज्ञ समारंभ पुणें येथें होणार असें ठरल्यावर यज्ञांत होणारे हौत्र अशास्त्र आहे अशाबद्दलचा मजकूर आश्वलायनाकडून अगोदर एक आठवडा 'केसरी'त छापला गेला. सदर मजकूर केसरींत आल्यामुळें लोकमान्यांची भेट घेणें आम्हांस भाग पडलें. याकरितां त्यांजकडे जाऊन आम्हीं मडळींनीं त्याना विचारिलें कीं, 'केसरी'त याजुष हौत्र अशास्त्र आहे असा मजकूर आला आहे तो कोणी दिला ? त्यावर त्यांनीं सांगितलें कीं, 'तो आश्वलायनानीं आणून दिलेला आहे. तथापि ह्या सबधानें दुसरी बाजू म्हणून हिरण्यकेशियाचें शास्त्रीय रीत्या काय म्हणणें आहे तें सप्रमाण दाखविल्यास त्यासहि केसरींत अवश्य स्थान मिळेल.' म्हणून दुसरे दिवशीं कै. वे. रामभटजी खरे, कै. वे. शा. रामभटजी आखवे, वे. शा. अण्णंभटजी अभ्यंकर, वे. शा. गोपाळभटजी गोखले वगैरे श्रौति मंडळी लोकमान्याकडे जाऊन त्यांच्याशीं चर्चा करून याजुषहौत्राबद्दल ब्राह्मण, मंत्र, सूत्र, विधि वगैरे प्रमाणें त्यांस दाखविलीं. लोकमान्यांनीं आश्वलायन वृत्ति स्वतः काढून पाहिली; परंतु चमत्कार असा कीं, लोकमान्याचा श्रौत हा कांहीं विषय नसता त्यांनीं आपल्या अपूर्व ग्रहणशक्तीनें सुमारें १०।१५ मिनिटात त्याची सर्व माहिती पूर्णपणें करून घेऊन त्याबद्दलचा ग्रथाधारें अनुकूल असा आपला अभिप्राय केसरींत प्रसिद्ध केला; ह्यामुळें येथील आश्वलायन मड-ळींनीं त्यांचे विरुद्ध दोनतीन हस्तपत्रकें काढून लोकमान्यानीं दिलेला अभिप्राय व निर्णय हा चूक आहे वगैरे प्रसिद्ध केलें. त्यालाहि यथायोग्य उत्तर तारीख १३ जून सन १९०५ चें केसरींत दिलें गेलें. त्यावर त्याना खासगी रीतीनें विचा-रतां लोकमान्य म्हणाले, "ज्याचे जवळ अशास्त्रतेबद्दल सप्रमाण व यथायोग्य शास्त्रीय पुरावा असतो ते अशा तऱ्हेनें कांहीं तरी वाट्टावट्टा लिहून हस्तपत्रकें काढीत नसतात; ज्या अर्थी अशा तऱ्हेचीं हस्तपत्रकें निघालीं आहेत त्या अर्थी त्या मडळींजवळ पाहिजे तसा शास्त्रीय पुरावा कांहींहि नाहीं हें आतां निःसंशय आहे. अगदीं साध्या डावपेंचांतल्या गोष्टी तुमच्यासारख्यांच्या लक्षात कशा येतील ? "

शिवराम महादेव परांजपे

[एम्. ए., माजी प्रोफेसर महाराष्ट्र कॉलेज, संपादक 'काळ' व 'स्वराज्य,' महाराष्ट्रांतील असहयोगी पक्षाचे सुप्रसिद्ध पुढारी, अध्यक्ष पुणें सार्वजनिक सभा, पुणें.]

(१) पुण्यांत फर्ग्युसन कॉलेज पहिल्यानें स्थापन झालें, तेव्हां त्याच्या पहिल्या वर्षी प्रीव्हियस परीक्षेचा एकच क्लास प्रथम सुरू करण्यांत आला होता. व हा क्लास जेथें पूर्वी न्यू इंग्लिश स्कूल असे, त्याच शनवार पेठेंतील गद्रेंयांच्या वाड्यामध्यें पुढल्या थोरल्या दिवाणखान्यांत वसविण्यांत येत असे. व शाळेंतच त्या वेळीं हें कॉलेज भरत असल्यामुळें व मागच्या वर्षी मॅट्रिक्युलेशन मध्यें पास झालेलीं मुलें नवीन वर्षी या प्रीव्हियसच्या वर्गांत येऊन बसल्यामुळें प्रीव्हियसचा वर्ग म्हणजे सातव्या इयत्तेच्या पुढची एक आठवी इयत्ता, असाच पुष्कळ लोकांच्या मनावर परिणाम झालेला होता. पुण्यांतील डेक्कन कॉलेज हें त्या वेळीं फार चांगल्या स्थितीमध्यें होतें. व त्या मानानें पाहिलें असतां नुकतेंच नवीन निघालेलें फर्ग्युसन कॉलेज हें डेक्कन कॉलेजची बरोबरी करूं शकेल, हें शक्य नव्हतें. व त्यामुळेंहि फर्ग्युसन कॉलेजचा पहिल्या वर्षीचा प्रीव्हियसचा वर्ग म्हणजे सातव्या इयत्तेच्या पुढचा आठव्या इयत्तेचा न्यू इंग्लिश स्कूलमधील आणखी एक नवीन वर्ग, असें पुष्कळ लोकांकडून म्हणण्यांत येत असे. त्या वेळच्या त्या म्हणण्यांत जर कोणाचा कांहीं गर्भित अर्थ असला, तर तो गर्भित अर्थ फर्ग्युसन कॉलेजनें आपल्या पुढील कर्तबगारीनें आणि भरभराटीनें कसा निराधार ठरविला आहे, हें हल्लीं सर्वांना प्रत्यक्ष दिसतच आहे. पण या पुढल्या भावी उन्नतीचीं चिन्हें सूक्ष्म रीतीनें पहाणारांना अगदीं पहिल्या वर्षापासूनहि दिसत होतीं, असें म्हणावयाला हरकत नाहीं. कोणत्याहि कॉलेजचा नांवलौकिक हा मुख्यत्वेंकरून त्या कॉलेजांतील शिक्षकांच्या शिक्षणनैपुण्यावर अवलंबून असतो, हें उघड आहे. आणि या दृष्टीनें पाहतां फर्ग्युसन कॉलेजचे त्या सुरवातीच्या वेळचे प्रोफेसर इतके उत्कृष्ट होते कीं, निदान विद्यार्थ्यांना काळजीपूर्वक रीतीनें शिकविण्याच्या बाबतींत तरी त्यांची बरोबरी त्या वेळच्या दुसऱ्या कोणत्याहि कॉलेजांतील प्रोफेसर करूं शकले नसते. प्रो. वामन शिवराम आपटे, प्रो. केळकर, प्रो. आगरकर, वगैरे ते त्या वेळचे सर्वच प्रोफेसर फार नामांकित होते. परंतु त्या सर्वांमध्येंहि लोकमान्य टिळक यांची शिकविण्याची पद्धत फारच वाखाणण्यासारखी होती. लोकमान्य हे जो विषय हातीं घेत, त्यांत ते निष्णात होत, अशी त्यांची बुद्धि होती, यांत संशय नाहीं. त्या वेळीं न्यू इंग्लिश स्कूलच्या वरच्या वर्गांतून ते गणिताचाच विषय शिकवीत असत, त्यावरून

कॉलेजमध्येंहि ते बहुतेक गणिताचेच प्रोफेसर होतील, असा पुष्कळांचा अंदाज होता. व त्या अंदाजाप्रमाणें गणित शिकविण्याचें काम तर त्यांच्याकडे आलेंच. पण गणिताशिवाय संस्कृताचाही कांहीं भाग त्यांच्याकडे देण्यांत आला होता. प्रो. वामन शिवराम आपटे यांची संस्कृत विषय शिकविण्याची आणि विद्यार्थी तयार करण्याची हातोटी फारच वर्णनीय होती. त्यांनीं आपल्याकडे मालविकाग्निमित्र नाटक शिकविण्याचें काम घेतलें होतें. व भर्तृहरीचीं नीतिशतक आणि वैराग्य शतक हीं जीं दोन शतकें त्या वर्षीच्या प्रीव्हियसच्या परीक्षेला नेमलेलीं होतीं, तीं शिकविण्याचें काम लोकमान्यांकडे होतें. आणि तो विषयहि विद्यार्थ्यांना समाधान वाटेल अशा उत्कृष्ट रीतीनें त्यांच्याकडून शिकविला जात असे. गणितांतल्याप्रमाणेंच संस्कृतांतलिहि ही त्यांची पारगतता पाहून लोकमान्यांच्या सव्यसाचीपणाबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनामध्यें अतिशय कौतुक आणि आदर उत्पन्न झाल्यावांचून केव्हांही राहिला नाहीं.

(२) कै. गोपाळराव दाते हे पूर्वीच्या नटवर्गांपैकीं एक प्रसिद्ध नट होते. त्यांच्या नाटकांचे प्रयोग पाहिलेले कित्येक प्रेक्षक अद्यापिहि हयात असतील. आपल्या आयुष्याच्या उत्तर वयामध्यें त्यांनीं रंगभूमीवर काम करण्याचें पुढें पुढें सोडून दिलें होतें. तरी पण मधून मधून आपलीं सुप्रसिद्ध जुनीं कामें आपण चांगल्या लोकांपुढें करून दाखवावीं, अशी त्यांना केव्हां तरी स्वाभाविकपणेंच लहर येत असे. अशा एके वेळीं आपला एक लहानसा प्रयोग पाहण्याकरितां त्यांनीं लोकमान्यांना पाचारण केलें. नाटकाचा धंदा सोडून दिल्यानंतर नाटकांतील कोणतीहि भूमिका घेण्याला जें नाटकी सामानसुमान लागावयाचें, तें अर्थात् गोपाळराव दाते यांच्यापाशीं नसे. म्हणून कोणती तरी एखादी नाटक कंपनी आलेली असली, म्हणजे त्या संधीचा फायदा घेऊन गोपाळराव दाते हे त्या कंपनीचे कपडेलत्ते, दागदागिने, वगैरेंच्या साहाय्यानें आपल्या भूमिकेचा प्रयोग करीत असत. नारायणराव पेशव्यांच्या वधांतील सुमेरसिंगाची भूमिका ही गोपाळराव दाते यांची प्रधान भूमिका होती. सुमेरसिंगाच्या कामाबद्दल गोपाळराव दाते यांनीं महाराष्ट्रामध्यें फारच मोठा नांवलौकिक मिळविला होता; किंबहुना पेशवाईच्या इतिहासांत त्या खऱ्या सुमेरसिंगानें जितकें वाईट नांव कमाविलें होतें, तितकाच चांगला लौकिक कै. गोपाळराव दाते यांनीं मराठी रंगभूमीच्या इतिहासांत मिळविला होता ! त्या वेळीं गणेश पेठेंतील आर्यभूषण थिएटर हें चांगल्या स्थितीमध्यें होतें. व तेथें या सुमारास किर्लोस्कर कंपनीचा मुक्काम होता. त्यांचें सामानसुमान घेऊन गोपाळरावांनीं सुमेरसिंगाचें काम करण्याचें योजिलें होतें. व सुमेरसिंगाच्या कामाची साथ करण्याकरितां दुसऱ्या एक दोन किरकोळ पात्रांचीहि त्यांनीं मदत घेतली होती. शिवाय हा प्रयोग रंगभूमीवर व्हावयाचा नसून थिएटरमधील आंतल्या एका लहानशा दिवाणखान्यांतच व्हाव-

याचा होता. लोकमान्य टिळक हे रात्रीं ९–९॥ वाजण्याचे सुमाराला आपल्या बरोबरच्या काहीं मडळींसह पूर्वीच्या निमत्रणाप्रमाणें येऊन दाखल झाले परतु नारायणरावाच्या वधासारखें क्रूर कृत्य करण्याची सुमेरसिंगाची अजून तयारी झालेली नव्हती अजून भिवयातून शेंदूर मरावयाचा होता अजून सुमेरसिंगाला मोठमोठ्या मिशा आणि कल्ले आपल्या तोंडावर बाधावयाचे होते. व परदेशी थाटाचा फेटाहि डोक्यावर बाधला जाण्याला अजून अवकाश होता. पण काहीं वेळानें आपल्या अन्नदात्या राजाला मारण्याची सुमेरसिंगाची तयारी झाली! आणि आपल्या म्यानातून तरवार उपसीत तो क्रोधानें खवळलेला सुमेरसिंग पुढें आला! पूर्वीच्या काळच्या नाटक मडळ्यामधून आणि प्रेक्षक मडळ्यामधून हें नारायणरावाच्या वधाचें नाटक फार लोकप्रिय झालेलें होतें याचे प्रयोग वरच्या वर होत असत, ते लोकाना आवडत असत, आणि सुमेरसिंगाचें काम चागलें करण्याबद्दल गोपाळरावाना कित्येक मदील आणि सल्कडीं बक्षिसहि मिळालेलीं होतीं! असलीं नाटकें पूर्वी आपल्या समाजामध्यें इतकीं लोकप्रिय कशीं झालेलीं असावींत, हें एक मोठें गूढ आहे याच नाटकमडळ्या पूर्वी झाशीच्या राणीचें नाटक करीत असत. पण ह्या नाटकाला इंग्लिश अधिकाऱ्यांनीं मनाई केल्यामुळें पुढें तें नाटक बद पडलें. परतु आपल्या नारायणरावाच्या वधाचें नाटक कर ण्याला आणि पहाण्याला आपल्या चाणाक्ष समाजानें कधींहि कटाळा केला नाहीं! कै गोपाळराव दाते हे सुमेरसिंगाचें काम खरोखरच फार चागल्या रीतीनें करीत असत. पण त्या चागल्या कामाला चागलें म्हणावयाचें किंवा वाईट म्हणावयाचें हाच काय तो अवघड प्रश्न आहे. कै शकरराव पाटकर हेहि गेल्या पिढींतील एक सुप्रसिद्ध अभिनयकुशल असे नट होते. ते अयेझोच्या नाटकातील आया गोचें काम फारच वाखाणण्यासारखें करीत असत, तें इतकें कीं, हें काम कर णारा मनुष्य हा नेहमींचाच खरोखर अतिशय दुष्ट मनुष्य असला पाहिजे, इतका त्याच्या अभिनयकुशलतेमुळें प्रेक्षकाच्या मनावर परिणाम घडत असे. आणि कै. गोपाळराव दाते याचीहि अशीच स्थिति होती पण असलीं उदाहरणें इतक्या बेमालूमपणानें लोकाच्यापुढें माडल्यापासून राजकीय दृष्टया फायदा आहे किंवा तोटा आहे, हा मुख्य महत्त्वाचा प्रश्न आहे. हा प्रयोग जेव्हा गोपाळरावानीं लोकमान्याच्या पुढें करून दाखविला, तेव्हाच्या त्या सुमेरसिंगाचें उतार वय झालेलें होतें. त्याच्या तोंडातील द्विजपक्तीपैकीं काहीं मडळी पतन पावलेली असल्यामुळें सुमेरसिंगाच्या ऐन क्रोधाच्या आवेशातील काहीं जोडाक्षरें आणि काहीं 'र' ऐन प्रसगीं विश्वासघात करीत! तरी पण या सुमेरसिंगानें एकदां बेल भडार उचलला, म्हणजे मग निमकहरामपणाचें कोणतेंहि काम करण्याला हा मार्गे घेणार नाहीं, असा ग्रह हा उतार वयातील सुमेरसिंगहि आपल्या प्रेक्ष काच्या मनावर उत्पन्न करण्याला समर्थ होत असे असो ही ल्हानशा प्रयोग

पाहून कै. गोपाळराव दाते यांच्या या नकलेबद्दल सर्वांना समाधान वाटलें. पण या नकलेवरून ज्या अस्सल प्रसंगाची आठवण होणें अपरिहार्य होतें, तो प्रसंग आपल्या इतिहासांत घडून आल्याबद्दल कोणालाहि वाईट वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं. गोपाळराव दाते यांनीं इतकी तसदी घेतल्याबद्दल लोकमान्यांनीं त्यांचे आभार मानले. आणि नंतर कांहीं वेळानें कै. ह. भ. प. श्रीपतबुवा भिंगारकर यांच्या आमंत्रणावरून त्यांच्या कीर्तनाला जाण्याकरितां मंडळी उठली.

(३) कै. ह. भ. प. श्रीपतबुवा भिंगारकर यांचा आणि लोकमान्यांचा फार स्नेह होता. दोघेहि विद्याव्यासंगी असल्यामुळें या समानशीलांचें अशा प्रकारचें सख्य जमलेलें असावें, हें साहजिकच होतें. पूर्वी ज्ञानेश्वर एक, किंवा दोन, किंवा तीन, अशा प्रकारचा श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या संख्येविषयीं एक वाद उपस्थित झालेला होता, हें त्या वेळच्या वाचकांच्या लक्षांत असेलच. त्या बाबतीमध्यें श्रीपतबुवा भिंगारकर यांनीं कांहीं साधार आणि सप्रमाण लेख लिहून प्रसिद्ध केले होते. त्यामुळें ह.भ.प. श्रीपतबुवा भिंगारकर हे एक केवळ जुने हरिदासच नसून ते नवीन पद्धतीच्या विचारसरणीचेही एक विद्वान गृहस्थ आहेत, असा त्यांच्याबद्दल लोकमान्यांचा ग्रह झालेला असला, तर तो अन्यथा होता, असें नाहीं. अशा अनेक प्रकारच्या कारणांनीं उत्पन्न झालेल्या परिचयातिशयामुळें श्री. श्रीपतबुवा भिंगारकर यांनीं लोकमान्यांना आपल्या कथेला येण्याविषयीं मोठ्या प्रेमानें प्रार्थना केली होती. श्रीपतबुवा भिंगारकर यांचें त्या दिवशीचें, अथवा त्या रात्रीचें, कीर्तन श्रीकृष्णजन्माच्या निमित्तानें गणेश पेठेंतील डुल्या मारुतीच्या देवळामध्यें होतें. आणि गणेश पेठेंतील आर्यभूषण थिएटरपासून डुल्या मारुतीचें देऊळ जवळच असल्यामुळें श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांचा वध पाहून झाल्यानंतर भगवान् श्रीकृष्ण परमात्मा यांचा जन्मोत्सव ऐकण्याकरितां मंडळी मोठ्या उत्सुकतेनें तिकडे निघाली. लोकमान्य डुल्या मारुतीच्या देवळांत आले, तों कथेला आर्धीच सुरवात झालेली होती. डुल्या मारुतीचें देऊळ किती मोठें आहे, अथवा तें खरोखरच किती लहान आहे, हें पुष्कळांनीं पाहिलेलें असेलच. आणि श्रीपतबुवा भिंगारकर यांचें सुरस कीर्तन असलें, म्हणजे तें ऐकण्याकरितां श्रोत्यांची किती गर्दी लोटत असे, हेंहि त्या वेळच्या श्रोत्यांना माहीत असेलच. लोकमान्य देवळांत गेले, तों देऊळ अगदीं चिकार भरून गेलेलें होतें आणि तेथें पाऊल ठेवण्यालाहि जागा नव्हती. पण त्यांतूनच वाट करीत करीत लोकमान्यांना बुवांच्या जवळ नेण्यांत आलें. व ते उभे राहिले होते तेथें जवळच त्यांना बसविण्यांत आलें. कीर्तन आधींच रंगांत आलेलें होतें. पण लोकमान्य आल्यामुळें कीर्तनाला ज्यास्तच रंग चढला. श्रीकृष्णजन्माच्या-सारखा पवित्र प्रसंग, भिंगारकरांच्यासारखे प्रेमळ कीर्तनकार आणि लोकमान्यांच्यासारखे मर्मज्ञ श्रोते, अशा प्रकारच्या या त्रिवेणी संगमामध्यें त्या वेळचे

बाकीचे श्रोते सहज पुनीत होऊन गेले, तर त्यांत नवल तें काय! बुवांची भजनाची पद्धत फारच प्रेमळ होती. आणि भजनानें श्रोत्यांची मनें आधीं बहुतेक तल्लीन करून सोहळ्यानंतर मग कथाभागानें एकाग्रतेचा अवशिष्ट अंश परिपूर्ण तेंस न्यावयाचा, अशी भजनी संप्रदायांतील इतर कीर्तनकाराप्रमाणें भिंगारकर बुवांचीहि पद्धति होती त्या पद्धतीप्रमाणें "जय जय रामकृष्ण हरी!" अशा प्रकारच्या भजनाला सुरवात झाली. बुवांच्या पाठीमागें कमींत कमी निदान शंभर तरी टाळकऱ्यांची रांग उभी राहिलेली होती भजन अतिशय भरांत येऊं लागलें, तेव्हां इतके सगळे लोक त्यांच्या पद्धतीप्रमाणें आनंदानें डुलूं लागले आणि नाचूं लागले. त्या वेळीं सर्व देऊळच हालूं लागल्यासारखा भास होऊं लागला! इतकी सर्वांच्या मनामध्यें एकतानतेची प्रेरणा होऊन गेली होती! बुवांच्या कपाळाला बुक्का लावण्यांत आलेला होता व त्यांच्या गळ्यांत भिंगाच्या आरशाचा मोठा भव्य कमालखानी हार घालण्यांत आला होता भजनाच्या आवाजांत पेटीचा सूर मिळून गेला होता व त्यांतच एकानें अल्गुजें वाजविण्याला सुरवात केली. त्यामुळें पेटीची आणि अल्गुजाची साथ फारच चांगली जमून स्वरमाधुर्याची कमाल होऊं लागली श्रीकृष्णजन्म झाला त्या आनंदाच्या निमित्तानें देवळांत जिकडे तिकडे गुलाल उधळण्यांत आलेला होता तो तेथील वातावरणामध्यें पसरून तेथील दिव्यांच्या प्रकाशामध्यें त्या लाल रंगाच्या गुलालानें अपूर्व शोभा उत्पन्न केली होती व तें सर्व देऊळ त्यानें कोंदाटून गेलें होतें. अशांतच जन्म झाल्यानंतर त्या विश्वव्यापक भगवान श्रीकृष्णाला एका ल्हानशा पाळण्यांत घालण्याचा सोहळा बुवांनीं सुरू केला! व देवाला त्यांत निजविल्यावर ते स्वतः अतिशय प्रेमळ स्वरानें पाळणा म्हणूं लागले त्याबरोबर त्या देवळाच्या माडीवर बसलेल्या शेंकडों स्त्रियांनींहि तें पाळण्याचें गाणें बुवांच्या बरोबर म्हणण्याला सुरवात केली! तेव्हां तर करुण आणि वात्सल्य हे रस पराकाष्ठेला जाऊन पोहोंचले. असा तो अपूर्व प्रसंग पाहून लोकमान्यांच्या मनावर फारच विलक्षण परिणाम झाला!

कर्मधर्मसंयोगानें त्या गोकुळ अष्टमीच्या दिवशीं गुरुवार हा वार आलेला होता. 'माघ शुद्ध दशमी पाहोनी गुरुवार। केला अंगीकार तुका म्हणे।' या अभंगांत सांगितल्याप्रमाणें गुरुवार हा तुकाराम महाराजांवर झालेल्या अनुग्रहाचा वार असल्यामुळें भजनी संप्रदायाच्या मंडळींमध्यें या गुरुवारच्या दिवसाला एक प्रकारचें महत्त्व असतें. म्हणून तो गुरुवारचा दिवस आहे हें स्मरणांत आणून बुवांनीं त्यासंबंधानेंही थोडेंसें निरूपण केलें. तुकाराम महाराजांनीं पुष्कळ दिवसपर्यंत कोणालाही गुरु म्हणून मानलेलें नव्हतें परंतु अदृश्य रीतीनें कोणातरी सत्पुरुषाची त्यांच्यावर कृपा होती त्या त्यांच्या गुरूनें तुकाराम महाराजांना एकदा स्वप्नामध्यें भेट दिली, आपलें बाबाजी असें नांव आहे असें सांगितलें,

व केशव चैतन्य, राघव चैतन्य, ही आपल्या गुरुपरंपरेची मालिका सांगितली, वगैरे हकीकतीसंबंधींचा तुकाराम महाराजाचा अभंग सुप्रसिद्धच आहे. या अभंगामध्यें बरींच स्थळें दुर्बोध, गूढ आणि सकृद् दर्शनीं विसंगत दिसणारीं अशीं आहेत. त्यांपैकींच

'भोजना मागती तूप पावशेर । पडिला विसर स्वप्नामाजीं ॥'

हा एक चरण आहे या चरणांतील गूढार्थाचें निरूपण करतांना बुवानीं जें समाधान सांगितलें तें फारच समर्पक होतें. भोजनाकरितां पावशेर तूप मागितलें याचा अर्थ काय? आणि तें पावशेरच तूप कां मागितलें? असा पूर्वपक्ष करून त्यावर बुवानीं

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

या पुरुषसूक्तांतील ऋचेच्या अनुरोधानें वरील अभंगाच्या चरणांतील गूढार्थ फारच चांगल्या रीतीनें विशद करून दाखविला. 'पावशेर' यांतील 'पाव' हा पुरुषसूक्तांतील वर दिलेल्या ऋचेंतील 'पाद' याचा निदर्शक आहे. पुरुषसूक्तांतील तेथील कल्पना अशी आहे कीं, त्या आदिपुरुषाचे तीन पाद दिव्य लोकामध्यें असून फक्त बाकी राहिलेल्या चवथ्या एका पादापासून ही जीवात्मा आदिकरून सृष्टि आलेली आहे विभु आणि विश्वव्यापी अशा परब्रह्माचे अशा रीतीनें अंश कल्पिणें हें शक्य नाहीं, असा पुरुषसूक्तांतील याच ऋचेला अनुलक्षून या ऋचेंतील विधानाच्या विरुद्ध श्रीशंकराचार्यांनीं ब्रह्मसूत्रावरील आपल्या भाष्यामध्यें एक सिद्धांत बांधिलेला आहे व अद्वैत वेदान्ताच्या दृष्टीनें तोच सिद्धांत बरोबरहि आहे. तरी पण 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' ही एक अपौरुषेय वेदवचन आहे, तेव्हां त्या वेदवचनाप्रमाणें 'पाद' (मराठींत 'पाव') या शब्दानें जीवात्मा उपलक्षित होतो. आणि म्हणून तो तुकाराम महाराजाचा संसारी जीवात्मा त्याच्यापासून पावशेर तुपाच्या मिषानें मागून घेऊन तो बाकीच्या त्रिपाद भागामध्यें मिसळून द्यावयाचा आणि अशा रीतीनें जीवब्रह्माचें आत्मैक्य घडवून आणावयाचें, हा तुकाराम महाराजाच्या स्वप्नांतील गुरूच्या वचनांतील गूढार्थ असला पाहिजे, अशी बुवानीं मोठ्या मार्मिकपणानें अभंगांतील चरणाची संगति लावून दाखविली हा अर्थ खरोखर फार मनोवेधक होता व तो ऐकून लोकमान्यांना फारच संतोष वाटला.

वर सांगितलेल्या (२) व (३) या दोन्हीहि प्रसंगीं लोकमान्यांनीं नाट्यकला, कीर्तनसंस्था, वेदान्तशास्त्र, वगैरे विषयांच्यासंबंधानें नंतरच्या खासगी संभाषणामध्यें जे उद्गार काढले, ते खरोखरच फार मार्मिकपणाचे आणि गुणज्ञतेचे द्योतक होते. व वास्तविक पहातां ते जसेच्या तसेच येथें द्यावयाला पाहिजे होते परंतु लोकमान्यांच्या आठवणी लिहिणाऱ्या बाकीच्या कित्येक लेखकांनीं अनेक वर्षांच्या

पूर्वीची त्यांची कित्येक लांब लांब भाषणेंहि अगदीं ततोतंत लोकमान्यांच्याच शब्दांत दोन्ही बाजूंच्या अवतरण चिन्हांमध्यें बसवून ज्याप्रमाणें अक्षरशः दिलेलीं आहेत, त्याप्रमाणें वरील प्रसंगींचे उद्गार देण्याला प्रस्तुत लेखकाची स्मरणशक्ति तितकी चांगली नसल्यामुळें व त्याच्यापाशीं एखादा शॉर्टहँड रिपोर्ट रवेंहि साह्य नसल्यामुळें त्यानें सामान्य शब्दांमध्यें त्याच्या उद्गारांचें वर्णन करण्याचा प्रयत्न केला आहे, याबद्दल वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे

(४) बऱ्याच वर्षांच्यापूर्वी एकदा लोणावळें येथील मंडळींच्या आग्रहावरून मुंबईस जाता जाता लोणावळ्यास व्याख्यानाकरितां सकाळचे कांहीं तासपर्यंत लोकमान्य उतरले होते सकाळचें व्याख्यान होऊन दुपारच्या गाडीनें ते मुंबईस गेले. व्याख्यान सकाळीं आठनऊ वाजण्याच्या सुमारास व्हावयाचें होतें ती वेळ अर्थात्च ऊन येण्याची होती आणि लोकमान्यांच्या व्याख्यानाला लोकांची अतिशय गर्दी व्हावयाची, हेंही ठरलेलेंच होतें तेव्हां इतक्या लोकांना उन्हाचा त्रास होऊं नये आणि लोकमान्यांचा उपदेश तर लोकांना एकाग्रतेनें ऐकावयाला मिळावा, यासाठीं कांहीं तरी तजवीज करणें जरूर होतें आयत्या वेळीं इतक्या लोकांना पुरेल इतका मोठा मंडप उभारणें शक्य नव्हतें तेव्हां तेथील व्यवस्थापक मंडळींनीं एक नवीनच योजना केली लोणावळ्याच्या स्टेशनपासून बाजाराच्या बाजूला जवळच एक लहानशी उंचवट्याची जागा असून तर्थे उंच उंच वाढलेल्या पुराट वृक्षांची गर्द छाया नेहमीं असते तेथील वृक्षांनीं लोकमान्यांच्या व्याख्यानाकरितां आधींच आणि आयताच एक मंडप घालून ठेविलेला आहे असें पाहून लोणावळ्याच्या लोकांनीं तीच जागा मुक्रर केली ती वनभूमिका फारच रमणीय होती आयताच सुंदर मंडप, आयतीच प्लॅटफॉर्मकरितां उंच जागा आणि श्रोतृसमुदायाला ऐसपैस बसण्याकरितां समोंवार पसरलेला आयताच निसर्गरमणीय भूप्रदेश, आणि त्या ठिकाणीं लोकमान्यांच्या सारखे स्फूर्तिकारक वक्ते, असा योगायोग जमून व्याख्यानंतर तेथें कोणाचें मन प्रसु त्लित झाल्यावाचून राहणार आहे ! त्या वेळचें त्या निसर्गरमणीय वनप्र देशामधील लोकमान्यांचें भाषण हें एखाद्या वनभोजनाप्रमाणें लोकांना अत्यंत प्रियकर आणि पथ्यकर वाटलें असा तो प्रसंग प्रेक्षकांच्या मनामध्यें आपल्या

मुख्य कँप होता. व येथून धान्य, भाजीकुर्डी, वगैरे सामान गडावर पोंचतें करण्याकरितां आसपासचे शेंकडो शेतकरी लोक खालून गडावर आणि गडावरून खालीं अशा खेपा करीत होते. हे बहुतेक मजूर गडावरची खेप करून आपल्या गडाखालच्या छावणीमध्यें सध्याकाळच्या वेळीं परत आलेले होते. लोकमान्य त्या छावणीमध्यें आल्यानंतर रात्रभर तेथें विश्रांति घेतील आणि नंतर पहाटेस ते गड चढून वर जातील, अशी पुष्कळांची साहजिकच कल्पना होती. पण हा कार्यक्रम अविश्रांत श्रम करण्याची सवय असलेल्या लोकमान्यांच्या उत्साही धडाडीला मुळींच पसत पडला नाहीं. त्यांनीं सध्याकाळचा फराळ झाल्यावर थोडी विश्रांति घेतल्याबरोबर रात्रींच्या रात्रीं गडावर चढून जाण्याचा व तेथें पोंचून मग झोंप घेण्याचा निश्चय ठरविला. त्याबरोबर जी मडळी पहाटेस उठून वर जाणार होती, त्या लोकांनींहि लोकमान्यांच्या समागमामध्येंच रायगड चढून जाण्याची तयारी चालविली. अशा रीतीनें शेंकडो लोक इतक्या रात्रीं रायगडावर चढून जाण्याचें धाडस करण्याला लोकमान्यांच्या उद्दीपक उदाहरणामुळें उद्युक्त झाले. लगेच शेंकडो मार्गदर्शक मजुरांनीं आपल्या चुडी पेटविल्या. ओझेवाल्या मजुरांनीं पाहुणे मडळींचे बोजे आपल्या डोक्यावर घेतले. आणि चारपाच लोकांच्या दरम्यान एकेक चूडवाला मनुष्य अशा रीतीनें जवळ जवळ चारपाचशें लोक एकेक माणसाची राग करून चालू लागले. रात्रीचा प्रसग असल्यामुळें व कित्येक ठिकाणची पाऊल वाट अगदीं अरुद असल्यामुळें चारचार पाचपाच माणसांची एकेक राग करून त्या डोंगरांतून चालणें शक्य नव्हतें. शेंकडो चुडी पेटलेल्या असून त्यांची लांबच लांब अशी एक रांग डोंगरातील वळणें घेत घेत वर चढत असलेली पाहून तळच्या छावणीमध्यें असलेल्या लोकाना हा डोंगरातील देखावा फारच मनोवेधक भासला व खुद्द शिवाजी महाराजांच्या वेळीं शिवाजी महाराज आणि त्यांचे मावळे किल्ला सर करण्याच्या वेळीं असेच रात्रींचे वर चढून जात असले पाहिजेत, हें प्राचीन काळचें ऐतिहासिक चित्र त्यांच्या डोळ्यापुढें उभें राहून प्रस्तुतच्या पहत्या काळामध्येंहि सर्वांच्या अगांत वीरश्री सचरण्याचा सभव दिसू लागला. त्यांतच " शिवाजी महाराज की जय ! " " लोकमान्य टिळक महाराज की जय ! " अशा रणगर्जना त्या गडावर होऊ लागल्या आणि त्यांचे प्रतिध्वनि त्या गडाच्या दऱ्याखोऱ्यांतून उत्पन्न होऊ लागले, त्या वेळीं तर हा सगळा रायगड किल्लाच त्या चुडींच्या उजेडामध्यें स्वदेश भक्तीनें प्रज्वलित होऊन स्वराज्यसस्थापनेची भाषा बोलू लागला आहे कीं काय, असा भास झाला. अशा रीतीनें रातोरात लोकमान्य रायगड चढून वर गेले.

(६) पहिल्या रायगडच्या उत्सवाच्या वेळीं लोकमान्य हे मुबईच्या कौन्सिलमधील एक सभासद होते. व त्यांच्या उदात्त वर्तनानें आणि अजय कर्तबगारीनें

त्यांची लोकप्रियताहि दिवसेंदिवस वाढत चालली होती. त्यामुळें ते रायगडावर जाण्याकरितां महाडास गेले, त्या वेळीं तेथें त्यांचा फारच मोठा सन्मान झाला. ज्यांच्या घरीं त्यांना पानसुपारी झाली नाहीं, असे महाडामध्यें श्रीमंत लोक किंवा शेट सावकार कोणीही उरलेले नव्हते. याशिवाय त्या वेळीं महाडांत श्री. रा. रा. बगारामपंत नाना थोक यांच्या मदर्पांत सर्व गांवच्या तर्फेनें एक सार्वजनिक मानपत्रहि त्यांना समर्पण करण्यांत आलें. त्या मानपत्राला उत्तर देतांना लोकमान्यांनीं जें भाषण केलें, त्यांत दिसून आलेली त्यांची स्वदेशभक्ति आणि ओजस्विता या गुणांचा लोकांच्या मनावर फारच परिणाम झाला. त्या वेळीं महाडास कै. गोपाळराव अनंत भट हे सबजज्जाच्या जागेवर होते. लोकमान्यांचा आणि त्यांचा पुण्याचा पूर्वीचा परिचय पुष्कळ होता. त्यामुळें महाडास उभयतांच्या गांठी पडल्यामुळें दोघांनाहि मोठा आनंद झाला. कै. गोपाळराव हे जरी सरकारी नोकरीमध्यें होते, तरी देखील त्यांचीं बहुतेक मतें लोकमान्यांच्या सार्वजनिक चळवळीला अनुकूल अशींच होतीं. महाडकर ज्योतिषी हे लोकमान्यांचे त्या वेळचे आणखी एक परम स्नेही होते. ते व त्यांचे महाडांतील इतर मित्र यांच्या खटपटीनें व लोकमान्यांच्या आशीर्वादानें रायगडासारख्या बिकट ठिकाणचाहि उत्सव उत्कृष्ट रीतीनें पार पडला. रायगडावरून परत महाडास येतांना ठिकठिकाणच्या वाटेवरच्या गांवांतील लोकांकडून लोकमान्यांचा अपूर्व सन्मान झाला. त्यांत नातें या गांवीं प्रभु, ब्राह्मण, गुजर, या जातींची वस्ती बरीच असल्यामुळें तेथील लोकांनीं लोकमान्यांचें आदरातिथ्य करण्याचे कामीं फारच उत्साह प्रदर्शित केला.

इकडे त्यांचा अशा रीतीनें आदरसत्कार चाललेला असतांना महाडाच्या जव

आयुष्यांतील वर्तनक्रमाची मुख्य गुरुकिल्ली, त्यांनीं त्या लोकांचें म्हणणें मान्य केलें. बिरवाडीच्या लोकांना अतिशय आनंद झाला. एकदम पांच, पंचवीस गाड्या महाडाहून बिरवाडीस सुटल्या. सुमारें दीडदोन वाजतां रात्रीं लोकमान्यांसह बिरवाडीची मंडळी बिरवाडीस येऊन पोहोंचली. लोकमान्य आपल्या गांवीं आलेले पाहून गांवांतील सर्व गरीब श्रीमंत, बायकामुलें, लहान मोठे, यांना अतिशय आनंद झाला. इतक्या रात्रीं दोन वाजल्यानंतर पाट, रांगोळ्या, उदबत्त्या, समया, यांच्या थाटांत भोजनसमारंभ झाला. पक्तींत शुभ्रदारूचे बैठे नळे उडविण्यांत आले. उत्साह परमावधीला पोहोंचला. लोकांचें समाधान झालें. आणि लोकांच्या समाधानामध्येंच लोकमान्यांचें समाधान असल्यामुळें लोकमान्यांनाहि समाधान वाटलें. अशा रीतीनें तेथील समारंभ आटोपून लोकमान्य महाडास परत आले, तों सकाळची झुजुमुजु होण्याची वेळ येऊन ठेपली होती! लोकांना आपल्याकडे वश करून घेण्यासाठीं लोकमान्य आपल्या स्वतःला किती शीण देत असत, हें यावरून चांगलें व्यक्त होतें.

(७) रँडच्या खुनानंतर लोकमान्यांच्यावर राजद्रोहाच्याबद्दल जो खटला झाला, त्याचा निकाल ऐकण्याकरितां मुंबईस हायकोर्टाच्या पुढच्या बाजूच्या मोकळ्या जागेमध्यें हजारों लोकांचे थवेच्या थवे जमा झालेले होते. कोर्टांत जेथें खटला चालला होता, तेथें तो ऐकण्याकरितां जाण्याची इच्छा सगळ्यांना, पण शक्यता व परवानगी मात्र अगदीं थोड्यांना, अशी हायकोर्टाची स्थिति असल्यामुळें बहुतेक लोकांना कोर्टाच्या बाहेरच आपली उत्सुकता तिष्ठत ठेवणें असल्या प्रसंगीं नेहमींच भाग पडतें. त्याप्रमाणें हजारों लोक हायकोर्टाच्या तिसऱ्या मजल्याकडे संध्याकाळीं ५ वाजण्याच्या सुमारास डोळे लावून ताटकळत उभे राहिलेले होते. राजद्रोहाचा खटला सरकार ज्यांच्यावर करणार, त्यांना त्या खटल्यांतून सरकार दोषमुक्त करून सोडील, अशी अपेक्षा करण्या इतका त्या एवढ्या मोठ्या समाजामध्यें एकहि वेडगळ मनुष्य नव्हता. तरी पण काय शिक्षा होते हें समजावें आणि लोकमान्य तुरुगाच्या भिंतींच्या आड अदृश्य होण्यापूर्वी एकदां त्यांचें दर्शन व्हावें, एवढ्या इच्छेनें तेथें फार मोठा लोकसमुदाय जमलेला होता. पुष्कळ वेळ वाट पाहून लोक कंटाळून गेले. तरी आंतील बातमी बाहेर कांहीं एक कळेना. परंतु न्यायाचा कांटा बरोबर तोलून पाहण्याकरितां न्यायदेवतेला किती वेळ शांतपणानें विचार करावा लागतो, याची बाहेरच्या बाजारबुणग्यांना काय कल्पना असणार! तरी पण शिक्षा झालेल्या कैद्यांना कोर्टांतून तुरुंगांत नेण्याकरितां कैद्यांची जी एक काळ्या रंगाची गाडी येत असते, ती गाडी पोलिसांनीं हायकोर्टाच्या पुढल्या मुख्य दरवाजाच्या पायऱ्यांपाशीं आणून दुभारपासून उभी करून ठेवण्याची काळजी घेतली होती; त्यामुळें पुष्कळ लोकांना आशा करण्याला जागा झालेली होती. सरकारनें

कितीही फसवाफसवी आणि टाळाटाळी चालविली असली, तरी लोकमान्य कैद्याच्या गाडींत बसण्याकरिता येतील, तेव्हा तर त्याना पाहण्याच्या बाबतींत सरकार आम्हाला काहीं एक अडथळा करू शकणार नाहीं, या सरकारवरील आपल्या अप्रतिविधेय वर्चस्वाबद्दल आणि विजयाबद्दल या सगळ्याना मोठें समाधान वाटत होतें! व लोकमान्याना कैद्याच्या गाडींत जाताना 'मी पहिल्यानें पाहीन,' 'मी पहिल्यानें पाहीन,' अशा उदात्त आणि अभिमानपूर्व अहमहमिकेनें प्रत्येक जण त्या गाडी समोंवतालच्या अतिशय मान्याच्या अशा पहिल्या रागेमध्यें जाऊन उभे राहण्याकरिता मोठ्या शूरत्वानें आणि अतिशय धडाडीनें आपल्या जीवाकडेहि न पाहता प्रयत्न करीत होता! त्या गाडीच्या आतमध्यें जाण्याची जरी कोणाची फारशी इच्छा नव्हती, तरी त्या गाडीच्या बाहेर काहीं दुलापत न होईल इतक्या जरूर त्या दूर अतरावर उभें राहण्याचें शौर्य दाखविण्याच्या कामात कित्येकाच्या मध्यें आपसात मारामाऱ्याहि चाल्ल्या होत्या! इतकी लोकाची उत्सुकता वाढलेली होती! व तुरुगात जाण्याकरिता आता लोकमान्य खालीं येतील, अशी प्रत्येक क्षणाला लाक त्याची वाट पहात होते हायकोर्टाच्या पुढील पटागणातून युनिव्हर्सिटीच्या राजाभाई टॉवर वरील घड्याळ चागलें दिसतें लोक एकदा त्या घड्याळाकडे पहात आणि एकदा हायकोर्टाच्या तिसऱ्या मजल्याकडे पहात तरी पण कोठेंच काहीं हालचाल दिसेना युनिव्हर्सिटीच्या घड्याळावर पाच वाजले सवापाचही वाजून गेले, साडेपाचावर काटा येऊ लागला, आणि आकाशातील सूर्यही मुबईच्या बॅकबेमध्यें सायस्नान करण्याकरिता अगदीं खालीं उतरण्याच्या बेतात आला, तरी देखील कोठें काहीं हालचाल होईना अखेरीस काहीं वेळानें कोर्टाच्या माडीवरील काहीं लोक बाहेर पडू लागले तेव्हा आता लाकमान्य खास खालीं येणार, अशी सगळ्या लोकाची खात्री झाली पण या उत्सुक झालेल्या बावळ्या लोकाच्या दुर्दैवानें लोकमान्य काहीं खालीं आले नाहींत! फक्त अशी एक बातमी मात्र खालीं आली कीं, आता लोकमान्य इकडे कसले येतात! ते एव्हाना तुरुगात जाऊन पोहोंचले देखील असतील! ही बातमी ऐकून लोकाना खरोखरच मोठा सात्त्विक राग आला आणि ते म्हणू लागले कीं, हें तुम्ही काय म्हणता! असं कसें होईल! तुरुगात जाणाऱ्या कैद्याची ही गाडी आमच्या येथें आमच्या समोर अजून उभी असून लोकमान्य तुरुगात जाऊन पोंचले देखील असतील, असें तुम्ही म्हणता, हें समजेल तरी कसें?—गरीब बिचारे भोळसर इडियन लोक! असल्या यावळट लोकाना इग्रजी पोलिसाचा कावा कोठून कळणार! हायकोर्टातील न्यायाधीश ज्या उच्च सिंहासनावर न्याय देण्याकरिता बसतात, त्याच्या पाठीमागेंच लहान लहान वाटोळे जिने आहेत, त्यातील एका जिन्याच्या वळमजल्यावरील पायऱ्यापाशीं हायकोर्टाच्या पिछाडीकडील खासगी वागेमध्यें

एक साधी गाडी बराच वेळपर्यंत उभी होती. निकाल झाल्याबरोबर लोकमान्यांना मागच्या त्या चोरजिन्यानें खालीं आणून तेथें तयार ठेवलेल्या त्या गाडींत बसवून पोलिस त्यांना खरोखर केव्हांच तुरुंगाकडे घेऊन गेलेले होते! पाठीमागून पुढच्या बाजूला जमलेल्या लोकांना जेव्हां कळलें कीं, लोकमान्यांना पोलिसांनीं मागच्या बाजूनें तुरुंगाकडे नेलें, तेव्हां त्या लोकसमुदायाच्या समुद्राच्या लाटा मागच्या बाजूला बँकवेच्या रस्त्याकडे वळल्या! त्यामुळें कैद्याच्या गाडी-सभोंवतालची गर्दी अनायासेंच मोडून त्या देखाव्यासाठीं आणि अडाणी लोकांना चकविण्यासाठीं मुद्दाम आणून ठेवलेल्या गाडीची वाट आयतीच मोकळी झाली. सारांश, व्यवस्था ठेवण्याचा आणि गर्दी मोडण्याचा यत्किंचितहि त्रास पोलिसांना न पडतां लोकमान्य आधींच सुरक्षितपणें आणि मागून तुरुंगांतील कैद्याची गाडीहि तितक्याच सुरक्षितपणानें काहीं वेळानें तुरुंगांत जाऊन पोंचली!

(८) लोकमान्यांना १९०८ सालीं राजद्रोहाच्याबद्दल जेव्हां दुसऱ्या खेपेला शिक्षा झाली, तेव्हांहि लोकमान्यांना अटकेंत ठेवण्यासाठीं कोणत्या तुरुंगांत नेण्यांत येणार, ही बातमी लोकांना कळूं नये, म्हणून पूर्वीच्या वर दिलेल्या युक्त्यासारख्याच कित्येक युक्त्या योजण्यांत आलेल्या होत्या, असें म्हणतात. लोकमान्यांना अमुक ठिकाणीं पाठविणार, तमुक ठिकाणीं पाठवणार, अशा दहापांच निरनिराळ्या ठिकाणांबद्दलच्या खोट्या बातम्या आधीं लोकांत पसरवून ठेवण्यांत आलेल्या होत्या! कदाचित् यावरून सरकारच्या मनांतील निश्चयाचा शेवटपर्यंतचा अनिश्चितपणाहि व्यक्त होत असेल. पण या निरनिराळ्या ठिकाणांबद्दलच्या बातम्यांना सत्यतेचें काहीं थोडें बहुत तरी सोंग यावें, म्हणून समुद्रांत एक आगबोट तयार ठेवण्यांत आली होती आणि बोरीबंदरवरहि आगगाडीचे स्पेशल डबे आणून उभे करण्यांत आले होते, असें म्हणतात. व आतां लोकमान्यांना हिंदुस्थानांतल्या अगर हिंदुस्थानाबाहेरच्या कोणत्या प्रांतांत नेऊन टाकतात कोण जाणे, अशी विवंचना मुंबईंतील सगळ्या लोकांना लागलेली होती. पण तसें काहीं एक न होतां लोकांचें लक्ष्य दुसऱ्या भलत्या मार्गाकडे वेधून टाकून पोलिसांनीं लोकमान्यांना रातूच त्या दिवशींच्या रात्रीच्या बी. बी. सी आय. च्या एका गाडीनें अहमदाबादेजवळच्या साबरमतीच्या तुरुंगाजवळ नेलें. साबरमतीच्या तुरुंगाच्या एका बाजूच्या बाहेरील तारेच्या एका कापाऊंडला अगदीं खेटून रेल्वेची एक लाईन तुरुंगांतील गुसतेच्या कामाला फार सोईस्कर होईल अशा रीतीनें जाते. त्या कापाऊंडजवळ लोकमान्यांचा डबा उभा करून शिपायांच्या दुतर्फा रांगामधून लोकमान्यांना साबरमतीच्या तुरुंगाच्या आंत नेण्यांत आलें, असें सांगतात. त्या दिवशीं सकाळ होऊन दिवस बराच वर आला, तरी अहमदाबादेंतील लो. टिळकांच्या मित्रांना आणि हितचिंतकांना कल्पनाहि नसेल कीं, आपले लोकमान्य आपल्यापासून एक दोन मैलांच्या अंतरावर येऊन राहिलेले आहेत! लोकमान्य

या वेळीं ज्या साबरमतीच्या तुरुंगात रहाण्याकरिता आले होते, त्याच साबरमतीच्या तुरुंगात पुण्यातील रँडसाहेबाच्या खुनाच्या वेळीं नुसत्या संशयावरून १८१८ च्या तिसऱ्या कलमाखालीं स्टेट प्रिझनर म्हणून पकडलेले पुण्याचे कै श्री बाळासाहेब नातू ह्याना कांहीं दिवसपर्यंत ठेवण्यात आलेलें होतें साबरमती जेल्च्या थोरल्या दरवाज्यातील ऑफिसवरून पुढें गेल्यावर उजव्या हाताकडे जो एक रस्ता वळतो, त्या रस्त्यावरून कांहीं अंतरावर गेल्यानंतर लहान वयाच्या गुन्हेगार मुलाना ठवण्याकरिता एक जुव्हेनाईल वार्ड लागतो त्यामध्यें या वेळीं श्री बाळासाहेब नातू याना जागा करून देण्यात आलेली होती आणि त्याच्याच पुढें जो एक युरोपियन वार्ड आहे, त्यात लोकमान्याना नऊन ठेवण्यात आलें होतें व तथें दुसऱ्या काणाल्याहि येण्याची सक्त बंदी करण्यात आली होती ही जागा फार रमणीय आहे मध्यमार्गी असलेल्या रहावयाच्या बराकीला फरशी व भिंतीला चुन्याचा गिलावा केलेला असून पुढील पटागणामध्यें जिकडे तिकडे बारीक रेती टाकलेली आहे या पटागणातच मधल्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला कडूलिंबाचीं हाताला सहजगत्या पानें आणि फुलें येण्याइतकीं लहान लहान झाडें आहेत त्यामुळें तेथें वारा फार चागला येतो आणि त्या वाऱ्याबरोबर कडूलिंबाच्या फुलाचा जो वास येतो, तो इतका मधुर असतो कीं, त्या वासाच्या फुलाच्या झाडाच्या पाठीमागें कडू हें विशेषण कोणी लाविलें असावें, याच्याबद्दल मोठें आश्चर्य वाटतें या ठिकाणीं लोकमान्याचा सुमारें दोन महिने मुक्काम होता व नतर येथूनच त्याना मंडालेकडे नेण्यात आलें

विठ्ठल रामजी शिंदे

[बी ए, हिंदु निराश्रित सहाय्यकारी मंडळी पुणें या सस्थेचे आधारस्तंभ, पुणें]

ईश्वरी सकेताप्रमाणें ज्या लोकमान्य टिळकाशीं आदरपूर्ण विरोधमत्तीशिवाय, माझा कधीं फारसा सबंध आला नाहीं, त्याच्या आठवणी मी इतक्या लवकर प्रसिद्ध करण्यानें सामान्य वाचकावा तरी निदान समजापेक्षा गैरसमजच जास्त होईल अशी मला भीति आहे म्हणून रा बापट ह्याच्या विकारीस मी प्रथम बळीं पडलों नाहीं पण शेवटीं त्यांच्या स्तुत्य हेतुपुढें हार खाऊन मी पुढील आठवणी देत आहे

ह्या लेखात मी लांबची स्तुती व मत्सरी निंदा सारख्याच दूर ठेवून सात आठवणींचे एकदर दहा प्यारे लिहिले आहेत उद्देश हा कीं, ह्या थोर पुरुषांवर

त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांनीं वेळीं अवेळीं ज्या दुर्गुणांचा आरोप केला ते सर्वच आणि सर्वांशीं खरे नाहींत, हें मी समक्ष पाहिलेल्या उदाहरणांनीं दाखवावें. टिळक राजकारणांध, समाजकारणविन्मुख, धर्मसुधारणेचे वैरी, इतर जातींचे द्वेष्टे, आपल्या चुका कधींच दुरुस्त न करण्याइतके हेकट व मठ्ठ डोक्याचे, दुसऱ्याच्या सत्प्रयत्नांकडे नेहमीं मत्सराच्या विषारी दृष्टीनेंच पहाणारे इ. नैतिक दोषारोप ऐकून माझे कान किटले आहेत. ज्या प्रसंगीं मी त्यांच्याकडे अत्यंत निरखून पाहात असूनहि हे दोष अति सूक्ष्म प्रमाणांत दिसले असे कांहीं, अशतः दिसले असे कांहीं व मुळींच दिसले नाहींत असे कांहीं प्रसग मी निवडले आहेत. अर्थात् सार्वजनिक दोषांपेक्षां सार्वजनिक गुणच त्यांच्यांत अधिक व अधिक प्रमाणांत होते हें मी निराळें सांगावयास नकोच. एरव्हीं त्यांच्या शत्रूंनींहि त्यांची गणना थोर पुरुषांत कशी केली असती बरें ? आणि मी तरी ह्या आठ-वणींची उठाठेव कां केली असती !

(१) ऑक्सफर्ड येथील मॅंचेस्टर कॉलेजमध्यें तुलनात्मक धर्माचें अध्ययनासाठीं हिंदुस्थानांतील ब्रह्मसमाजाच्या मार्फत पाठविण्याची इ. स. १९०१ मध्यें जेव्हां माझी निवडणूक झाली तेव्हां तिकडे जाण्यापूर्वी श्री. बळवंतरावजींचे दर्शन घेऊन त्यांचे प्रत्यक्ष विचार ऐकण्याची मला इच्छा झाली. त्या वेळीं ते लोकमान्य झाले होते, तरी लोकमान्य ही पदवी प्रचारांत आली नव्हती. मी एक लहानसा अप्रसिद्ध विद्यार्थी, आचार, विचार, ध्येय वगैरेंत त्यांच्याशीं माझें मुळींच साम्य ना संबंध; अशा स्थितींत त्यांच्याकडे जाण्यांत मी धाडसच करीत आहें, असें मला वाटलें. धर्माध्ययनासाठीं विलायतेस जातों ही गोष्ट ऐकून तर ते खात्रीनें नाकच मुरडतील अशी खुणगांठ बांधून मी गेलों, तेव्हां ते अगदीं जुन्या रीतीनें जमीनीवरच बसले होते. जणूंकाय फार दिवसांचा लोभ आहे अशा सलगीनें त्यांनीं मला ओढून अगदीं आपल्या जवळ बसवून घेतलें आणि सामान्यतः उदारधर्मासंबंधीं व तुलनात्मक विवेचनपद्धती-संबंधीं अगदीं मोकळ्या मनानें व तरुणपणानें आपले प्रागतिक विचार मजपुढें बोलून दाखविले; इतकेंच नव्हे तर आमच्या प्रार्थनासमाजासंबंधीं देखील कांहीं बाबतींत त्यांनीं आपली गुणग्राहकता प्रकट केली. ' आमच्या हिंदुतत्त्वज्ञानांत द्वैत, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत इ. पुढें जे तट आणि उपासनेंत शैव, वैष्णव, शाक्तादि पंथ माजले त्या योगें आपली दृष्टि विकृत होऊं न देतां व त्यांचें ऐतिहासिक महत्त्वहि पण कमी न करतां उपनिषद काळांत हिंदूंची जी निर्भय व स्वतंत्र दृष्टि होती तीच राखून पौरस्त्य पाश्चात्य आचार विचारांची तुलना करण्यास शिका' असा त्यांनीं प्रेमाचा इशारा दिला. मला सानंद आश्चर्य वाटलें.

(२) परत आल्यावर धर्म सुधारण्याच्या प्रयत्नाशिवाय अस्पृश्यता निवारणाचा विशेष प्रयत्न व त्याची देशभर घटना करण्याचें काम मी चालविलें. त्याला

त्यानी स्वत कधीं विरोध केला नाहीं, उलट प्रसग विशेषीं न मागतां वर्गण्या पाठवून दुरून कां होईना, पण सहानुभूति राखिली होती इ. स. १९०७ च्या सुमारास पुण्यास जी रा. भाजेकर, डॉ. मॅनप्रभृतीनीं मद्यपानाविरुद्ध पिकेटिंगची जोराची चळवळ चालविली होती त्यात लोकमान्याची पूर्ण मदत होती त्याच संबंधीं मुंबईस फरीरोड स्टेशनजवळ गिरणी कामगारांच्या एका प्रचड जाहीर सभेपुढें त्याचें आवेशयुक्त भाषण झालें दुसरेच दिवशीं ते आमचें परळ येथील मिशन पाहाण्यास येणार होते, पण लवकरच त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला होऊन त्याना सहा वर्षे कारागृहीं जावें लागल्यानें तो योग आला नाहीं

(३) पुढें इ स. १९१६।१७ च्या सुमारास लखनौच्या कॉंग्रेसमध्यें हिंदू मुस्लीम स्कीम पास झाली त्यात रा पटवतरावजींचा पुढाकार होता हा स्कीमला बहुजनसमाजाचा पुरस्कार नाहीं, केवळ वरिष्ठ वर्गांतील चार सुशिक्षित चळवळ्यानींच हें काहूर माजविलें आहे अशा अर्थाचे आक्षेप इग्लडातील सुधारणा द्वेष्टयाकडून घेण्यात येत होते मँटेग्युसारख्या सुधारणावाल्यानाहि अशा आक्षे पास हिंदुस्थानातील बहुजनसमाजाकडून उत्तर जावयाला पाहिजे होते अशा आणीबाणीच्या वेळीं मद्रासेकडील चळवळीच्या अनुरोधानें महाराष्ट्रात हीं ब्राह्मणे तर पक्षाची अगदीं नवीन घटना चालू होती पण ह्या पक्षाकडून राष्ट्रीय सभेला पाठिंबा मिळण्यासारखा नव्हता व ह्या पक्षाचें भावी सामर्थ्य व महत्त्व ओळखण्या इतकी दूरदृष्टि व मरीबपणा तेव्हांच्या कोणत्याही विचेंत पुढारलेल्या पक्षात आलेला नव्हता म्हणून मागासलेल्या सर्व जातींना किंबहुना अस्पृश्य मानलेल्या वर्गांतील सर्व जातींनाही तेव्हांच्या राष्ट्रीय मुहुर्ताचें महत्त्व समजाऊन देऊन स्वरा ज्याच्या योजनला ल्हानथोर सर्वांची सहानुभूति मिळविण अगत्याचें भाग पडलें ता २६ आक्टोबर १९१७ रोजीं सायकाळीं ५ वाजता शनिवारातील रा बोत्रे पाटील ह्याचे घरीं "मराठा राष्ट्रीय सघाची" स्थापना झाली सघाचें पहिल काम म्हणून गुरुवार ता ८ नोव्हेंबर १९१७ रोजीं सायकाळीं शनिवार वाड्याच्या दिल्ली दरवाजासमोरील भव्य पटागणात शहरात व मावळातल्या भागात राह ण्याच्या सर्व जातींच्या, धर्मांच्या व पथाच्या लोकाची सभा भरली होती लखनौ येथें राष्ट्रीय सभेन पास केलेल्या स्वराज्याच्या योजनेस पुष्टी देणें हा ह्या सभचा उद्देश होता सभेस सुमारें १० हजारापर्यंत लोकसमुदाय हजर असावा असा अदाज आहे. रा निंबकराव आवटे वगैरे मडळी लोकमान्याकडे गेली ही चळवळ तेव्हांच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या मार्फत व्हावी असा मला लोकमान्याचा रोख दिसला तो मला इष्ट वाटला नाहीं कारण अशान ह्या चळवळीच्या बहुजनमान्यतेला व स्वतत्रपणाला बाध येऊन तिनें दिलेल्या स्वयप्रेरित पाठिंब्यालाही उणेपणा येईल असें मी आपलें स्पष्ट मत लोकमान्याना कळविलें मराठे, ब्राह्मण, मुसल मान, महार, माग, सुतार, सोनार शिंपि, प्रभु, माळी, वजारी, चामार, कासार,

कोष्टी, रामोशी, गवळी, परीट, गुजर, वारकरीसंप्रदाय इतक्या १८ जातींचे व संप्रदायाचे प्रत्येकीं दोनदोन असे वक्ते मुख्य ठरावावर बोलले. केवळ ब्राह्मणाचे प्रतिनिधी ह्या नात्यानें लोकमान्यानीं बोलावें अशी मी ह्या सभेचा अध्यक्ष ह्या नात्यानें विनंति केली व ती त्यांनीं आपला पक्षाभिमान तात्काळ बाजूस ठेवून मान्य केली. "आता आपल्याला पूर्वींचें स्वराज्य नको असून पाश्चात्य धर्तीवरील स्वराज्य पाहिजे आहे" असें सांगून ते म्हणाले — "आपल्या जातीभेदामुळेंच येथें ब्रिटिश राज्य स्थापन झालें आहे. व जातीभेद असाच पुढें चालू राहाणार असेल तर स्वराज्यातही आमची अशीच अधोगति होईल" असें स्पष्ट बोलून त्यांनीं आपली समयानुकूलता प्रकट केली ! वरील उतारे मराठा राष्ट्रीय संघाच्या नियमाच्या पुस्तकातून घेतले आहेत.

(४) टिळक राजकारणात होते किंवा राजकारणाच्या देवीपुढें समाज सुधारणेचें वासरू मारण्याकरिता त्याचा हात नेहमी वर होता असें नव्हे, हें दाखविण्याकरिता मी खालील आठवण देत आहें सन १९१७ सालीं राष्ट्रीय मराठ्यांची पहिली अखिलभारतीय परिषद आम्ही बेळगावास भरविली. अर्थात् "टिळकाचे बगलबच्चे" व "ब्राह्मणाळलेले" ह्या आरोपाच्या आहेराची पुष्कळशी पासलें आमच्याकडे आलीं. इतक्यात अथणीची जिल्हा परिषद थाटानें झाली, तेथें लोकमान्य होते. राष्ट्रीय मराठे ह्या दृष्टीनें टिळक कपूर्ले त्या वेळीं आमची किंचित् जास्त बडदास्त राखली, हें खरें. मी तर त्या वेळीं टिळकाचा पत्नीप्याराच बनलों होतों ! पण मुद्याची गोष्ट पुढेंच आहे. टिळकाचा राजकारणाधपणाचा नबर कोणता लागतो हें पहाण्याची मीं ह्या वेळीं अमोलिक संधी साधली. त्याना मी अगदी एकातात नेऊन विचारलें कीं, 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनचें काम सोडून देऊन मी स्वत ला केवळ राजकारणालाच वाहून घेऊ काय ?' त्यानीं तात्काळ 'नको' म्हटलें ! कित्येकाना ह्या उत्तरातही अट्टल राजकारणाचाच वास येण्याचा पूर्ण संभव आहे. पण ह्या विषयावर मन मोकळें करून एक तासभर टिळक जे बोलले तें सारें मायावी म्हणण्याइतकें शाठ्य त्याच्यात नव्हतें, उलट होत असें म्हणणारातच तें असण्याचा संभव मला दिसू लागला. भाषणाचा तपशील देण्यात अर्थ नाहीं. डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनवर केसरीकार म्हणून नसला तरी टिळक म्हणून त्याचा विश्वास बसून चुकला होता, व तो त्यानीं खालील आठवणींत दाखविल्याप्रमाणे मिशनच्या परिपदेंत भाग घेऊन व्यक्त केलाही.

(५) पुढील वर्षी मार्च महिन्यात मुबईत अखिल भारतीय अस्पृश्यतानिवारणपरिषद बडोद्याचे महाराज सर सयाजीराव गाइकवाड ह्याच्या अध्यक्षतेखालीं भरली. हिचें मूळ किंचित् मनोरंजक आहे. डॉ कुर्तकोटी हे करवीरपीठाचे शकराचार्य असताना एकदा आपल्या लवाजम्यासह मुबईतील कोल्हापुरमहाराजाच्या पन्हाळी लॉजमध्यें येऊन उतरले. पूर्वाश्रमींचे ते माझे मित्र

असल्यानें, त्यांनीं मला भेटीस बोलाविलें. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर अस्पृश्यतानिवारणाची एक परिषद मोठ्या प्रमाणावर सर्व हिंदुस्थानाची स्वतंत्रपणें भरवून मी लोकमत अजमावून पाहावें, व ह्या बाबतींत कांहीं प्रत्यक्ष पुरावा मिळवून दिल्यास आपण शंकराचार्य ह्या नात्यानें आज्ञापत्र काढू मात्र ह्या कामीं लोकमान्यांचें सहकार्य मी संपादन करावें असा त्यांचा सल्ला होता. शंकराचार्यांच्या आज्ञापत्राची देशस्थ व कोंकणस्थ ब्राह्मणामधील बेटी व्यवहाराचे बाबतींत कशी वासलात लागली हें मला माहित असल्यानें अशा आज्ञापत्राचें मला महत्त्व वाटेना लोकमान्यांच्या सहकार्याविषयींही शंका नव्हती. तथापि मोठ्या प्रमाणावर एक स्वतंत्र परिषद करून, देशातील प्रांतोप्रांतींच्या सर्व जातींच्या वेचक प्रमुख गृहस्थांच्या सह्या एका स्पष्ट अखिल भारतीय जाहीरनाम्यावर घ्याव्या असें मला बरेंच दिवस वाटत होतेंच मी ह्या कार्यास तावडतोब लागलों. लोकमान्य त्यावेळेस इंग्लंडला जाण्याच्या गडबडींत होते, तरी ते वेळात वेळ काढून एकदा मजवरोवर पन्हाळा लॉजमध्यें श्रींचे दर्शनास गेले श्रींपुढें सुमारें २१३ डझन नारळांनीं भरलेलीं ताटें ठेवून लोकमान्य आदरानें बसलेले पाहून मला कौतुक वाटलें आमच्या तिघांच्या विचारें परिषद ठरली पण अखेरीस शंकराचार्यांना येण्याला अवसर मिळाला नाहीं, तरी परिषद यशस्वी रीतीनें पार पडली इतर कामाच्या गर्दींत लोकमान्यही पुण्याहून मुद्दाम मुंबईस जाण्यास काकू करू लागले, पण मी देणेकऱ्याप्रमाणें धरणेंच घेतल्यामुळें बिचारे करतात काय ? लोकमान्य होणें हें सुखाचें नाहीं तो कांट्याचा मुकुट डोईस कसा खुपतो, विशेषत पुढें जाहीरनाम्यावर सही करण्याचें नाकारताना हा मुकुट त्यांच्या कपाळावर कसा रुतला, हें माझ्या प्रत्यक्ष दृष्टीस आलें, कारण 'केसरीकर्ता म्हणून नव्हे तर केवळ टिळक म्हणूनच मी परिषदेस येतों' असें बजावून सांगण्यास लोकमान्य विसरले नाहींत

'कॉंग्रेसनें अस्पृश्य वर्गाचे प्रतिनिधी घेऊन आपल्या कार्यास त्यांचा पाठींबा मिळवावा,' अशा अर्थाचा ठराव लोकमान्यांनीं ता. २४ मार्च १९१८ रोजीं सकाळच्या बैठकींत आणिला त्यावेळीं लोकसमुदाय ७००० वर जमला होता! मंडपाच्या बाहेरही सारखी रेटारेटी चालू होती लोकमान्यांसहि आवेश चढून त्यांच्या गर्जना मंडपाबाहेर रस्त्यातच नव्हे तर पलीकडील चाळींत राहणाऱ्या लोकांच्या कानावरहि आदळत होत्या " पेशव्यांच्या वेळींहि अस्पृश्यांनीं भरलेल्या पखालींतील पाणी ब्राह्मण प्याले . .. If a God were to tolerate Untouchability, I would not recognize him as God at all. अस्पृश्यता देवास मान्य असेल तर मी त्यास देवच म्हणणार नाहीं... (हे उद्गार ऐकून जो गजर उडाला त्यांत मंडप कोसळून पडतोसें वाटलें) .मी येथें जरी आज शरीरानें प्रथमच आलों आहे, तरी मनानें ह्या चळवळींत नेहमीच आहे.. पुन्हा

काळीं ब्राह्मणांच्या जुलुमानें ही चाल पडली, हें मी नाकारीत नाहीं. पण ह्या रोगाचें आतां निर्मूलन झालेंच पाहिजे." वगैरे त्यांच्या तोंडचे शब्द भावी इतिहासांत दुमदुमत राहतील!

पुढें मी जाहीरनाम्यावर त्यांची स्वतःची सही घेण्यास गेलों. त्यावेळीं सरदारगृहांत लोकमान्य होते. भोंवताली त्यांची प्रभावळ बसली होती. तात्यासाहेब केळकरच नव्हे तर दादासाहेब खापर्डे ह्यांनीं देखील आपला नबाबी हुक्का एकीकडे सारून तात्काळ आपली सही केली. पण लोकमान्य कचरूं लागले! एकवेळ ते पुढेंही आले. पण दादासाहेब करंदीकर आडवे आले! शेवटीं लोकमान्य अगदीं काकुळतीला येऊन उभे राहून त्यांनीं दोन्ही हात माझ्या खांद्यांवर ठेविले, व आर्जवूं लागले कीं, 'इंग्लंडाहून परत येईपर्यंत तरी मी ह्या आग्रह सोडावा.' मी त्यांना स्पष्ट बजावलें कीं, सही न देण्यानें त्यांना स्वतःलाच नव्हे तर त्यांच्या पक्षालाही खालीं पाहावें लागणार आहे. पुढें माझ्या समजुतीसाठीं मला एकट्यालाच एका दालनांत नेऊन सामाजिक सुधारणेशीं आपला कसा संबंध आहे हें नागपूरच्या पहिल्या कॉंग्रेसपासून सुधारकांच्या कपूंतून आपण कसें फुटलों व कां फुटलों, तरी आपण सुधारकच कसें आहों वगैरे बराच विस्ताकर्षक खासगी वृत्तान्त निवेदन केला. तो सर्व देण्याला येथें अवसर नाहीं. पण अखेर सही दिली नाहींच! पुढें ह्या सर्व प्रकरणाला "जागरूक" कारानें ही शिंद्यांची सर्कस अशा जाड्या टाईपांतलें नांव दिलें ह्यांत काय आश्चर्य!

(६) लोकमान्य इंग्लंडाहून परत पुण्यांत येतात तोंच येथें सक्तीच्या शिक्षणाची धुमश्चक्री चालू होती. पुण्याच्या म्युनिसिपालीटींत खडाजंगी वाद. सब कमिट्यांच्या बैठकी, आंकडेमोड, नागरिक सभा, इ. प्रकार होऊन, शेवटीं एके दिवशीं बायकांची एक प्रचंड मिरवणूक निघून तिनें म्युनिसिपालिटींत चाललेल्या एका साधारण सभेस गराडा दिला. अखेर शहराकडे रेफरेंडम पाठविण्याचा विचार घेण्यासाठीं विरुद्ध पक्षानें किर्लोस्कर थिएटरांत एक जाहीर सभा बोलावली. त्यावेळीं बळवंतरावजी सिंहगडावर आजारी होते. तरी चालकांनीं त्यांना सभेंत मुद्दाम आणिलें. मी त्यांचे जवळ बसलों होतों. त्यांना ह्या दगदगींत पडावयाचें नव्हतें, असें सांगून निदान त्यांनीं ह्या खवळलेल्या वातावरणांत बोलण्यास तरी उभें राहूं नये म्हणून मी पुष्कळ विनविलें. पण तरी ते बोलूं लागतांच मागून एक तरुणांचा तांडा तुटून आमच्या अंगावर बेफाम आला व पुढेंही अक्ष्यांचा व अंड्यांचा मारा होऊं लागला. शेवटीं लोकमान्यांना बाहेर काढून कशीबशी सभा मध्येंच बंद करून चालकांना घरीं जावें लागलें.

(७) माझी ह्यांची शेवटची भेट सोलापुरास गेल्या प्रांतिक सभेच्या वेळीं झाली. तोही धामधुमीचाच प्रसंग होता. सक्तीच्या शिक्षणाचे बाबतींत मी

ज्ञानप्रकाशांत त्यांच्या विरुद्ध फार कडक लेख उघड सहीवर लिहिले, ह्याबद्दल ते मजवर फार रागावले होते. हें मला पुरें माहीत होतें, तरी लवकरच एक अस्पृश्यतानिवारणाच्या बाबतींत मोठें सहभोजन करण्याचा बेत कांहीं पुढाऱ्यांनीं केला होता. अशा भोजनांत मला स्वतःला कांहींच महत्त्व वाटत नव्हतें व अद्यापि नाहीं, तरी पण लोकमान्यांना अशा भोजनाला बोलवावें व तें काम मीच करावें अशी मला मडळीनें गळ घातली, व मी त्यांच्याकडे गेलोंही. लोकमान्य वरून कठोर पण आंतून कोमल किती होते तें मला तेव्हां नीट नजरेस आलें. सुरतच्या कॉंग्रेसमध्यें किंवा वर वर्णिलेल्या किर्लोस्कर थिएटरांतील सभेंत किंवा तशा इतर प्रसगीं विरुद्ध असलेल्या प्रचड जनसमुदायापुढें ते कधीं नमत नसत. जुलमी सरकाराचीहि त्यांनीं कधीं भीड राखली नाहीं तेच धळवंतराव एखाद्या लहानसान प्रसगीं एकाद्या व्यक्तीच्या भिडेस पडून अगदीं मवाळ होत ! तें कसेंहि असो. त्यांची रागाची पहिली तुफानी फेर मजवर झडून गेल्यावर ते लगेच शात झाले; आणि सोलापुरासच काय पण प्रत्यक्ष पुण्यासही असें सहभोजन झाल्यास त्यांनीं आनदानें येण्याचें कबूल केलें. जाहीरनाम्यावर सही न करण्यानें त्यांच्यावर जें वर्षभर काहूर माजलें होतें तें सर्व ह्या सहभोजनांत मिळून पचविण्याचा त्यांचा मुत्सद्दी विचार मला कळला. पण उपयोग काय! काळानें त्यांच्यावर लवकरच झडप घातल्यानें सर्व प्रश्न आटोपला, आतां नुसत्या आठवणी उरल्या !

धोंडो वासुदेव विद्वांस.

[लो. टिळकांचे भाचे, केसरीचे मॅनेजर, हल्लीं जॉइंट ट्रस्टी केसरी मराठा संस्था, लोकमान्यांच्या मृत्युपत्रान्वयें नेमलेले एक्झिक्युटर.]

(१) लोकमान्य मडालेच्या तुरुगात असताना त्यांचे दोघे चिरजीव मॅट्रिकचे वर्गांत होते. मॅट्रिकचा अभ्यास कसा करावा याबद्दल सामान्य सूचना त्यांनीं आपल्या चिरंजीवांचे शिक्षकास पाठविल्या होत्या. त्या सर्वच विद्यार्थ्यांना व शिक्षकानाहि बोधप्रद होतील म्हणून पुढें दत आहे.

Mr. × × ×, it seems that the method of teaching must be altered. You have not to teach him a subject as is done in a school; but, must see that he learns the methed of studying a subject himself, of concentrating his attention thereon, and of

mastering the same. This will require special care on your part. But without philosophying on the subject, I think I can best tell you how to do it by taking up each subject separately. I begin with :—

History:—The boys should be first asked to read a portion—say the reign of a particular king, about 10 or 15 pages. Then they should be orally examined in this and if necessary the teacher should point out all the important passages. Then draw up a few-3 or 4 questions on the same section as are likely to be asked in an examination. Then the student should be asked to write down the answers of these questions in brief, with the free assistance of his book. He should do this not in the presence of his teacher but in his private room. These answers should then be corrected by the teacher and the student asked to copy the corrected answers in a fair note book. Finish the whole history in this way. The writing thus imposed improves the students' English and teaches him also to concentrate his attention, for though he summarises with the aid of his book he cannot do so without at the time, fixing his attention thereon. Do not use too large a book on history; but one of the compendiums published thereon. I have no faith in notes printed and published by others. The student must be taught to do the work himself. The History of England can be learnt in this way in about two or three months; and once so learnt can never be forgotten.

Mathematics:—In Arithemetic and Algebra each subject should be carefully explained—in vernacular if necessary—and then a few typical examples or equations selected for practice. After these examples are worked out—in the teacher's presence, the student is asked to copy them in a fair notebook. So that these notebooks revised on the day previous to the examination are sufficient to refresh the leading methods of work in Arithmetic and Algebra. The numbers of Examples in both these subjects especially worked in this way, should not exceed one hundred.

N. B.—Note that students generally forget the process of Decimal Divisions, Square and Cubic Root or the G. C. M. process in Arithmetic and Algebra. These should be specially revised very often. Then in selecting examples select a few from each kind—e. g., Time and Work,

Compound Interest, Stocks. They should not be the most difficult But partly simple and partly of midium difficulty The same remark applies to Algebraical problems euqations and identities The object is to secure a sound knowledge in each subject

English —Boys should have, once a week at least, exercises in tabular analysis and parsing set to them They need not be *entered in a fair book.* So also *it is necessary to train them in* the Direct and Indirect constructions, rules about tenses, a few synonyms &c, but without entering into too many details About 25 per cent of marks in each question paper are generally devoted to these mechanical subjects and hence its importance The boy's should be also now and then asked to paraphrase a piece a piece of English poetry the translation exercise be set once a week at least Above all see that one simple English book like the Gulliver's Travels—or selected passages therefrom or from a similar book—not exceeding about 50 or 60 pages octavo are thoroughly mastered—nay learnt by heart if possible Always converse with the boys in English and make them reply in the same language

Sanskrit —As for Grammar, I would confine to Bhandarkar's or Gole's books Instead of taking the boys to learn dry rules or difficult portions e g frequentative or desiderative etc., confine to ordinary declensions and simple tenses—like the present past and futures imperative and potential The knowledge of other portions may be more or less accurate, but of those indicated above should be thorough and accurate, so that a student should find no hesitation in answering any question in them A few rules of *Karaka* (cases Govt) *should be added from Apte's* guide or the Kaumudi Along with these I would continue the reading of Hitopadesha—not continuous—but selected portions and learning by heart the important verses therein which improves Sanskrit composition Care should be taken that whatever the boys knew they know it thoroughly and definitely It matters not if they omit the complicated portions of Grammar, but they must be able to thoroughly answer the ordinary questions. For this purpose weekly examinations in selected portions *should be held or a fair notebook of grammatical forms should* be kept up.

Generally—To succeed in the Matric it is not necessary to have any great proficiency It is an ordinary examination Only a preliminary to Higher Education Whatever a student knows he should know it definitely, and similarly, 25 per cent of marks are required to be obtained for passing, it does not affect a student s prospect if he omits the most difficult parts of subjects prescribed Many students in attempting to master these parts neglect the ordinary ones, and then know neither It is therefore absolutely necessary to cultivate amongst the students a habit of studying a definite thing in a definite way This habit is of great use in after life and its cultivation should be attended to from the begining I should further request you to create an interest in the Subjects taught Frequent questioning and conversing with them is enough for the purpose Sometimes a student knows a subject and is able to answer in the vernacular but fails to do so in English This is specially the case in Science and Sanskrit grammar It is therefore necessary to see—after explaining the subjects in Vernacular if necessary—that proper English words and expressions are accurately learnt in each case The best way to secure this object is to make a student repeat verbally and in writing, these subjects in English In short I should like to see the students *Taught to Work* as we do in our college-course For better concentrating the attention the practice of *Japa* for about 15 or 20 minutes a day is very useful And this should be freely tried Also some students are not able to grasp a subject, if you teach them all the subjects every day—So finish these subjects by taking them one after another Thus the writing of Exercise book mentioned above may be taken up only in History for the first two months the next two months may be devoted to Sanskrit or Mathematics and so on This is my method of studying a subject It is necessary nevertheless, to see that a student does not forget what he has learnt of other subjects, and so while devoting special attention to one subject at a time a general teaching and revision of others should be kept up—especially when the examination time approaches

B. G. TILAK.

(२) १८९८ मध्यें लोकमान्यावर पहिला राजद्रोहाचा खटला झाला सर्व परिस्थिति लक्षात घेता सरकारची माफी मागणें ज्यास्त श्रेयस्कर, असा त्याच्या काहीं जिवलग मित्रानीं देखील त्यास सल्ला दिला अर्थात् लोकमान्याच्या बाणे दार स्वभावाला असला भीरुपणाचा सल्ला रुचला नाहीं त्यावेळेस त्यानीं सहज आपले मित्र बाबू मोतीलाल घोस यास पाठविलेल्या पुढील पत्रावरून त्याच्या स्वभावाची चागलीच ओळख पटेल:—

"प्रत्यक्ष रीतीनें मी दोषी आहे असेंच कबूल करावें असें विरुद्ध पक्षाचें म्हणणें आहे, ही गोष्ट करावयाला मी साफ तयार नाहीं. समाजातील माझा दर्जा सर्वतोपरि माझ्या शीलावरच अवलबून आहे. अशा खटल्यानीं मी जर भेदरून गेलों तर मी महाराष्ट्रात राहणें जितकें चागलें तितकेंच मडालेमध्यें राह णेंहि चागलें आहे माझ्या विरुद्ध असलेला पुरावा अगदीं पोकळ आहे. नुसत्या मुद्याचाच विचार केला तर माझा खात्रीनें विजय झालाच पाहिजे, असा माझा पूर्ण भरवसा आहे, मला जर भीति वाटत असली तर ती न्यायाची नव्हे तर ज्याना मराठी येत नाहीं अशा ज्यूरींची, परतु आपल्याला जर सदैव राजकारणा तच राहावयाचें आहे तर अशा सकटाना नेहेमीं तयार राहिलेंच पाहिजे तुम्ही सर्वच सागता म्हणून मी एवढीच गोष्ट बोलण्यास तयार आहें कीं, 'माझ्या मत लेख बिलकूल राजद्रोहि नाहींत, सरकारच्या सल्लागाराना तसें वाटत नाहीं, मी दिलगीर आहें!' परतु यानें सरकारचें काय समाधान होणार! सरकारचा मुख्य उद्देश पुण्यातील पुढाऱ्याना माना खालीं घालावयास लावण्याचा आहे परतु × × याच्याप्रमाणें माझी लेखणी लेचीपेची नाहीं, अस सरकारला समजून येइल शिवाय तुम्ही हेंही लक्षात ठेविलें पाहिजे कीं, काहीं एका मर्यादेच्या पलीकडे आपण लोकाचे, जनतेचे नोकर आहोंत अशा आणीबाणीच्या प्रसगीं आपण जर आपणात धैर्य नाहीं असें दाखवलें तर आपण लोकाचा विश्वासघात करण्यासारखें होऊन त्याची निराशा होईल परतु सर्वांत मुख्य गोष्ट राजद्रोहाचा गुन्हा मी केला नसता, मी दोषी आहें असें माझ्यासारख्या गृहस्थानें म्हणणें योग्य होईल का? जर मला शिक्षा झाली तर लोकाची सहानुभूतिच मला आप त्कालीं धैर्य देईल अशी माझी समजूत आहे "

रामचंद्र हरि गोखले

[लोकमान्यांचे स्नेही, वकील बडोदें]

(१) माझा लोकमान्याशीं संबंध किंवा ओळख ही रा. रा. बापट याचे फौजदारी मुकदम्याचे संबधीं सन १८९५ सालीं काम चाललें होतें त्यावेळीं झाली रा रा. दाजीसाहेब खरे व वकील महादेव चिमणाजी आपटे हे समागमें होते. प्रथम आठपधरा दिवस लोकमान्याचा मुक्काम माझे येथें होता. जेवण खाणहि माझेच येथें होत असे. त्या वेळचे आठपधरा दिवस त्याचे दिन चर्येचा क्रम पाहून मी आश्चर्यचकीतच झालों होतों. एखादें एन्जीन देखील काम करताना थाबेल, त्याच्यामध्यें जळण किंवा इतर सामुग्री कमी झाली म्हणजे त्याची हालचाल स्वाभाविकरीत्या कमी होत जाते. पण लोकमान्याची स्थिति तशी दिसली नाहीं. ते काम करण्यास बसले म्हणजे आजूबाजूला कितीहि मडळी असली तरी त्या सर्वाशीं बोलून किंवा त्यास उत्तर देण्याचें चालू ठेऊन ते आपले स्वत चें लिहिण्याचें काम अथवा मनन करण्याचें काम बिनघोक चालवीत असत व तसे करण्यामध्यें कितीहि कलाक लागले तरी त्याची त्यास परवा नसे. ६ कलाक, ८ कलाक किंवा १० कलाक लागले तरी त्याची त्यास दिकत न वाटता सतत डोक्याचें काम ते करीत असत व शेजारी किंवा रस्त्यावरून वाजत्री, नगारे वगैरे वाजवीत वरघोडे जात असताहि त्याचे कामात त्यास कधींहि व्यत्यय वाटला नाहीं. बापटाचा खटला चालत असताना श्रीयुत लोकमान्यास झोप अशी जवळ जवळ माहीतच नव्हती. सतत २४ तास काम करणें म्हणजे त्याचा हातखडा होता इतर बरोबरीची मदत करणारी मडळी थकल्यानें, भूक लागल्यानें, झोंप आल्यानें, उठून जात, असत परतु लोकमान्याचें काम चालूच रहात असे.

(२) प्रथम सात दिवस बापटातर्फे केस चालविण्याकरिता रा रा. आपटे वकील होते श्रीमत महाराणी जमनाबाईसाहेब यानीं लोकमान्याचे मागणीवरून आपला बेलबागेचा बगला बापटास व त्याचे वकीलास उतरण्याकरिता दिला होता. तेथें रा रा दाजी आबाजी खरे, आपटे व लोकमान्य रहात असत. पहिले सात दिवस खटला चालला त्यावेळीं रा. आपटे उलट तपास करीत. त्याचा उलट तपास फारच थोडा पण मुद्याचा असे परतु ही गोष्ट लोकमान्याच्या लक्षात न येता ते कुरकुर करीत असत कीं, 'रा आपटे उलट तपास फार थोडा करितात, विचारावयाचे त सर्व विचारीत नाहींत' वगैरे. परतु ही गोष्ट प्रत्यक्ष रा. आपटे यास सागण्यास रा. खरे अथवा लोकमान्य धजले नाहींत. मागाहून मात्र अशी कुरकुर चालत असे. त्यावेळीं सर फिरोजशाहा मेहेता हे सरकारतर्फे प्रासिक्युशनचें काम करीत असत व समोर रा. आपटे असल्या-

कारणानीं सर फिरोजशाहांहि त्यांस वयक्त असत. सात दिवसात घापटाविरुद्ध चारपाच कामें सपलीं. शनिवार येताच सर फिरोजशाहा काम सोडून गेले व रा. रा. आपटेहि प्रकृति बरी नसल्यानें काम सोडून मुंबईस गेले ते पुन्हा यखोवाथ त्या कामासाठीं आले नाहींत. थोड्याच दिवसानीं त्यास देवाज्ञा झाली, त्यामुळें बाकी राहिलेल्या आरोपासबधीं चौकशी चालत होती, त्यात उलट तपासाचें काम रा. खरे यानीं केलें. व पुढें साक्षीतपासाचें काम बद होऊन डिफेन्स सुरू करण्याची वेळ आली रा. आपटे वकील असते तर त्यानीं कदाचित् एकदम तोंडी तक्रार केली असती. परतु तसें करण्यास रा. खरे तयार नव्हते व लेखी डिफेन्स द्यावा असें ठरलें. लेखी डिफेन्स तयार नव्हताच, परतु एक एक दोन दोन आरोपाबद्दल लेखी डिफेन्स तयार करून रोज कोर्टात वाचून दाखवावा असें ठरलें. परतु रोज लेखी डिफेन्स तयार तर झाला पाहिजेच. एकदर १०।१२ आरोप जे होते त्याची वाटणी श्रीयुत लोकमान्य व खरे यानीं आपसात करून घेतली व प्रत्येकानीं आपआपल्याकडे सोपून घेतलेल्या आरोपाची हकीकत लिहिण्यास सुरुवात केली. रोज रात्री जेवण करून बसत. मुकदमा गुजरार्थीत (मार्फत) चालला तरी गुजराथी भार्षेतील जबान्या वाचून काम चालवून घेत व तेवढ्यावरच काम भागत असे प्रत्येक आरोपासबधीं हकीकत वाचावी व त्यानतर लिहिण्यास सुरुवात करावी. रोज एक कीं दोन आरोपाबद्दल डिफेन्स तयार झाला म्हणजे दुसरे दिवशीं तेवढा मी जाऊन कोर्टात वाचावा हा क्रम दोन चार दिवस चालला. डिफेन्स लिहिताना मुद्दे कोणते ते त्यानीं ठरवावे व त्या मुद्यावर पुरावा तपासून लिहिण्याचें काम करावें याप्रमाणें लिहित असताना रा. रा. आपटे यानीं चालविलेल्या पासासह मुकदम्यासबधीं त्याच असें लक्षात आले कीं, आपण रा. आपटे याचा दोष काढीत होतों तो खोटा. जरी त्याचा उलट तपास थोडा तरी सो मुद्देसूद होता आणि त्यानीं जे जे मुद्दे काढावे त्या त्या मुद्यावर रा आपटे याचा उलट तपास स्पष्ट, खुलासेवार आणि बिनचुक असे. हें पाहून लोकमान्यास आश्चर्य वाटे.

(३) एके दिवशीं सकाळीं यासबधीं रा. आपटे याच्याशीं बोलत असता कांहीं गोष्ट लोकमान्यानीं सागितली (कोणती ती आता माझ्या लक्षात नाहीं) रा आपटे लोकमान्याना ' अरे बळवतराव ' अशी हाक मारीत असत. तेव्हा आपटे म्हणाले, ' अरे बळवतराव, ही कोर्टात वकीलात करण्याची गोष्ट आहे, वर्तमानपत्रात आरडाओरड करण्याची गोष्ट नाहीं !' याप्रमाणें आपटे बोलल्यावर लोकमान्य गप्प बसले रा आपटे याचा लोकमान्य फार मान ठेवीत असत.

(४) वासुदेवराव बापटाच्या केसचे वेळीं दिवाणबहादुर मणिभाई दिवाण असत. बापटाशीं ज्याचा ज्यांचा सबध त्या सर्वांवर सरकारचा सशय व त्याजवर सतत देखरेख असे. रेसिडेन्सीचा फार धाक वाटत असे. मी जरी कँपातील सेशन्स

कोर्टामध्यें सरकारी वकिलाप्रमाणें काम करीत होतों तरी मी रा. बापटांचा वकील झालों म्हणून मजवर अवकृपा व सनद काढून घेण्यापर्यंत धमकीची मजल आली होती. लोकमान्य फार धाडशी असून अशा स्थितींतहि एकटे बेधडक फिरत असत. पोलीसचा फार सुळसुळाट होता. जिकडे जिकडे लोकमान्य जात तिकडे तिकडे त्यांचेमागें एक पोलीसचा किंवा इतर डिटेक्टिव्ह शिपाई असेच. लोकमान्यांनीं ५।६ दिवस ते सहन केले; परतु शेवट एक वेळीं आमच्या त्या वेळच्या दिवाणाना चिठ्ठी लिहिली कीं, 'हे तुमचे पोलीसचे किंवा डिटेक्टिव्हचे शिपाई माझ्यामागून फिरतात, परतु मी कोठें कोठें जातो व काय काय करितों हें त्यास कांहीं कळत नाहीं म्हणून आपले व त्यांचे श्रम वाचविण्याकरिता मी आपली स्वतःची डायरी कोठें गेलों, काय केलें याबद्दल उद्यांपासून नियमीत पाठवीत जाईन !' याप्रमाणें चिठ्ठी पोंचतांच लोकमान्यांमागें पोलीसचे किंवा डिटेक्टिव्हचे शिपाई फिरणें बद झालें !

(५) शेवटीं एक आठवण कळविण्याची ती लोकमान्याच्या प्रकृतीबद्दल होय. लोकमान्याचा बाधा जरी उच नव्हता तरी ते शरीरानें सदृढ असत. कामाला जरी पुष्कळ वेळ बसत तरी झोंप घेण्याकरिता बिछान्यावर आडवे झाले कीं, त्याना झोंप येत असे. माझेपेक्षा लोकमान्य पाच सहा वर्षें वयानें मोठे होते. माझीहि प्रकृति त्यावेळीं चांगली होती आणि मला वाटत असें कीं, माझ्यासारखें त्यांचें जेवण नसेल. परतु ती माझी चूक आहे असे मला कळलें. लोकमान्य जेवावयास बसले म्हणजे स्वस्थपणानें अर्धा पाऊण तास जेवण जेवीत असत. पहिला भात, भाजी, चटणी वगैरे सर्व खाऊन त्याबरोबर पांच सहा पोळ्या (घडीच्या) ते पचवीत असत ! तात्पर्य त्याचें जेवणहि चागलें असे. पचनशक्तीहि उत्तम होती.

विष्णु महादेव भट

[बी ए., एम् बी. बी. एस्. माजी उपसंपादक 'मराठा', डॉक्टर येवलें.]

(१) लोकमान्याचा व माझा प्रत्यक्ष व निकट असा संबंध १९१५ च्या पूर्वी फारच थोडा आला. त्यापूर्वी, मी त्यांच्या दूरच्या नातेवाइकांपैकी अस-ल्यानें, ते मला ओळखीत असत आणि त्यांच्या लहानपणीं माझे आजोबा, त्यांचे चुलतमामा, असताना, ते त्यांचेकडे येतहि असत असें माझी आजी सांगत असे. पण प्रत्यक्ष त्यांचा व माझा संबंध १९१५ पूर्वी फारसा आला नाहीं. उलट त्यांची मला विषयींची आठवण म्हणजे त्यांच्यापेक्षाहि जहाल अस लेल्या आणि म्हणून किंचितशा त्यांच्याविरुद्ध जाणाऱ्या, पक्षापैकीं एक मी होतों, अशीच होती १९०४।१९०५ मध्यें आमच्या नाशिकच्या मित्र मेळ्यां तील काहीं मुलें पुण्यास गणेशोत्सवात सन्मित्र समाज मेळ्याशीं चढाओढ करण्याकरिता आलीं होतीं, त्यावेळेस त्यांचेसह मी लोकमान्यांकडे गेलों होतों. त्यांनीं आमच्या मेळ्यातील देशभक्तीनें गुरगुरणाऱ्या पद्यांची, तीं रचणाऱ्या सुप्रसिद्ध देशभक्त ' गोविंद ' कवीची, मुलांच्या म्हणण्याच्या सुरेल पद्धतीची व शिस्तीची तारीफ केली होती त्या कवि " गोविंदा " विषयींची त्यांची स्मृति शेवटपर्यंत तशीच जागृत असे

(२) १९०८ मध्ये जेव्हा त्यांचेवर खटला झाला त्यावेळस मी मुंबईस लॉ क्लासमध्यें एल्. एल् बी च्या टर्मस् भरीत होतों टिळकास शिक्षा झाल्यावर मुंबईस गिरणीच्या मजुरानीं चिडून जाऊन सरकाराविरुद्ध जेव्हा दंगा केला तेव्हां त्याजवर गोळ्या झाडण्यात आल्या त्यामुळें पुरेच लोक जखमी होऊन जे जे. हॉस्पिटलमध्यें उपचारार्थ पोलीसमार्फत आले होते त्यावेळीं मी मेडिकल कॉलेज मध्यें शिकत असल्यानें त्यांच्याशीं संभाषण करण्याची संधि मला मिळत असे. त्यांच्या मनातली टिळकाबद्दलची पूज्यबुद्धी पाहून खरोखरच आम्हा विद्यार्थ्यांस गहिंवर येई " त्यांच्याकरिता आम्ही प्राणाची होळी करावयास तयार आहोंत " असे त्यांचे शब्द ऐकून श्रीछत्रपतींच्या एकनिष्ठ मावळ्यांचीच आठवण होत असे.

(३) १९१५ मध्यें मी तुरुंगातून नासिकच्या खटल्याचें पंचवार्षिक प्रायश्चित्त घेऊन सुटून आल्यावर पाहतों तों, आम्हास साहसास प्रवृत्त करणारे व ज्यांना आम्ही टिळकांपेक्षाहि श्रेष्ठ मानीत होतों असे पुढारी हतप्रभ झालेले दिसले. त्यांच्या शिकवणीमुळें उत्तेजित होऊन आम्ही जो मार्ग पत्करिला होता त्यांत अपयश आल्यानें व सरकारी अवकृपेचा वरवंटा महाराष्ट्रावर फिरल्यानं सर्व राजकीय वळवळ मंदावली होती पण आम्हास त्या पुढाऱ्यांविषयीं अशी आशा वाटत होती कीं, हे आमचे माझिनी-गॅरिबॉल्डी एखाद दुसऱ्या पिच्छेहाटीनें खचून

जाणार नाहीत, आणि आम्हास काहीं तरी मदत करतील. पण ही आमची आशा खोटी ठरली इली प्रमाणें इतर लोकहि तेव्हा फारस धीट झाले नव्हते सरका रचा परिचारक ज्याचे मार्गे सारखा २४ तास तिष्ठत आहे अशा व सरकारनें " बडखोर " ठरविलेल्या पण लायक इसमास आश्रय देण्यास व्यापारी व धनिक वर्ग तेव्हा तयार नव्हता त्यामुळें मजसारख्या दरिद्री पण पदवीधर असलेल्या माणसास कोणीहि नोकरीस ठेवण्यास तयार होईना अशा स्थितीत ८।१० महिने मी काढले लोकमान्यास भेटून ' केसरी ' ऑफिसात शिरावें अशी वार वार इच्छा होई पण अगोदरच सरकाराची वक्रदृष्टी असलेल्या व दोनदा राज द्रोही ठरलेल्या ' केसरी 'त मजसारख्या सरकारविरुद्ध बडखोरीचा आरोप असलेल्या माणसानें जाणें कसरीच्या स्थैर्याच्या दृष्टीनें गैर आहे, असें वाटून मी थबकत होतों पण १९१५ च्या नोव्हेंबरात माझी सार्वत्तिक दृष्ट्या अत्यत हलाखीची स्थिति झाली शेवटीं काय होईल तें हावो आपण एकदा लोकमान्यास भेटावेंच असें मी ठरविलें पण पुन्हा अशी शका येई कीं, मार्गे त्याच्याशीं किंचित्शा विरोधी असल्या जहाल कपूपैकीं मी असल्यानें ते मला थारा देतील कीं नाहीं ? पण प्रत्येक बाजूनें नाइलाजाच्या कोंडींत सापल्यानें मी अगदीं हताश झालों होतों निराशेच्या धैर्यानें एक दिवस मी त्याना भेटलोंच, तों काय ? त्याच्या मजविषयींच्या वात्सल्यदृष्टीनें मी क्षणात विस्मित होऊन गलों ! त्या उदारचरित विभुतीच्या उदात्ततेनें, धैर्यानें राष्ट्र कार्यांत होरपळलेल्याविषयीं असलेल्या आस्थेनें, व सहाय्यतत्परतेनें माझी उपरिनिर्दिष्ट शका पार मावळून गेली व त्यानीं सागितलेल्या त्याच्या स्वत च्या साहसी प्रयत्नाच्या हकीकतीनें ह्या मोहऱ्याविषयीं आमच्या कपूच्या मनात अजाणपणानेंच का होईना, पण असलेल्या आढीविषयी माझी मलाच लाज वाटू लागली माझी स्थिति पहाताच त्यानीं मला काय हवी असेल तेवढी रकम घेऊन जा, व ती मदत किंवा तें कर्ज मानू नका, असें प्रेमळपणानें व जिव्हाळ्यानें सागितलें माझ्या जिवावरचें मोठें ओझें एकदम कमी झाल्यासारखें मला वाटलें सरकारनें चोहोंकडून कोंडमारा करलेल्या स्थितींतहि स्वतत्रपणें वागण्यास वाव देणारा एक प्रेमळ पुढारी मला भेटल्यान माझी सर्व काळजी एकदम दूर झाली सर्व बाजूनीं घेरलेल्या निराशेच्या अधकारात हा एक रविकिरण माझा मार्ग उज्वल करील अशी मला आशा वाटू लागली आणि ह्या उदार महात्म्यानें त्याप्रमाणें केलेंहि !

(४) मला त्यावेळीं काहीं रुपयाची जरूर भासत होती ती रकम त्यानीं मला तावडतोब दिली इतकी थोडीच रकम मी मागितल्याबद्दल त्यानीं थोडेसें आश्चर्य व कौतुकहि प्रदर्शित कलें पण लगेच त्यानीं " मी पुढें काय करणार " हा प्रश्न विचारला मीं त्यावेळेस पुन्हा मेडिकल कॉलेजमध्यें शिरून

टिळकांसहि चंदावरकरांचें हें वर्तन पाहून आश्चर्य वाटलें, आणि ' कुऱ्हाडीचे दांडे गोतास असे काळ होतात ' असें ते म्हणाले. असो; हें सांगण्याचा मतलब इतकाच कीं, " मी पुढें काय करणार " हा मजबद्दल स्वतःला टिळकांनीं गुंतवून घेतलेला प्रश्न निरुत्तरच राहिला आणि त्याचें उत्तर त्यांनीं दोन तऱ्हांनीं मला सुचविलें.

(६) पहिला त्यांनीं सुचविलेला मार्ग म्हणजे मी स्वदेशी कापडाचें व व्हाइट-अवे लेडलॉ कंपनीप्रमाणें सर्व स्वदेशी कपडे तयार करून ते विकण्याचें एक मोठें दुकान मुंबईस काढावें. ही त्यांची मनांतली योजना पूर्ण करण्यास ते मला १०००० रुपये भांडवल द्यावयास तयार होते. त्यांचें म्हणणें असें कीं, मुंबईस ' मुंबई को-ऑपरेटिव्ह स्वदेशी स्टोअर ' मध्यें कांहीं दिवस उमेदवार म्हणून राहून तेथील सर्व खरेदी-विक्री वगैरे व्यवहार समजून घ्यावा व मग दुकान थाटावें. मला ही योजना माझ्या स्वतःच्या कौटुंबिक दृष्टीनें व इतर दृष्टींनीं पटेना. कुटुंबाचा रोजचा चरितार्थ चालविणें हें मला मुंबईस उमेदवारीच्या पगारावर शक्य नव्हतें. ही माझ्या मार्गांतली मोठीच अडचण होती व ती त्यानांहि पटली. दुसरें असें कीं, मला ह्या धंद्याची हौस नव्हती, अनुभव तर मुळींच नव्हता. आजपर्यंतचें माझें सर्व शिक्षण वाङ्मय, कायदा व वैद्यकी ह्या शाखांतून झालेलें असल्यानें व राजकीय प्रकरणांत मनाला हौस वाटत असल्यानें, अष्टौप्रहर थार-कात्रीशीं खिळून बसणें मनाला आवडत नव्हतें. मी टिळकांना ही गोष्ट स्पष्ट सांगितली व ह्या मानसिक वृत्तीमुळें जर वरील धंद्यांत अपयश आलें, व तुमचे-(टिळकांचे) १०००० रुपये बुडाले, तर मला जगांत कोणींहि थारा देणार नाहीं, हीहि गोष्ट त्यांच्या नजरेस आणली. तेव्हां " तुम्ही त्या धंद्याला लायक नाहीं तुम्ही ब्राह्मण असेच अल्प संतोषी रहाणार, स्वतः व्यापार करून हजारों रुपये कमावण्याचें तुमच्या नशिबींच नाहीं " असें जरा निराशेनेंच ते मला म्हणाले. " मी ही माझी योजना अमलांत आणण्यास लायक माणूस हुडकीत आहे; मी स्वतः ' स्टोअर ' मध्यें डायरेक्टर असल्यानें सहज ह्या गोष्टी मी करूं शकेन, भांडवलाचीहि अडचण भासूं देत नाहीं, तरी पण माणूस मिळत नाहीं जो उठतो तो राजकारणांत पडतो, पण राजकारण म्हणजेच कांहीं कार्यक्षेत्र नव्हे. आपल्या लोकांनीं धंद्यांतहि पडलें पाहिजे. व्हाइट अवे लेडलॉ, ईव्हॅन्स फ्रेझर वगैरे कंपन्या केवढाले व्यवहार करीत आहेत तिकडे आमचें लक्षच नाहीं" वगैरे वगैरे ते मला म्हणाले. 'आम्हा सुशिक्षित ब्राह्मण लोकांस वैश्यवृत्ति पसंत नाहीं' ही गोष्ट मी प्रांजलपणें कबूल केली. मनाची ही त्यांची तळमळ शांत झाल्यावर पुन्हां ' मग पुढें मी काय करावयाचें ' हा प्रश्न त्यांनीं मलाच विचारला. मी त्यांना सांगितलें कीं, "मजजवळ फक्त वाङ्मयाचें भांडवल आहे. फर्ग्युसन कॉलेजमध्यें ४ थ्या क्रमांत एक लेखी साप्ताहिक अदमानांतून सुटून

आलेले माझे मित्र विनायकराव सावरकर व मी मिळून चालवीत होतों व माझी 'विहारी' पत्रांतहि ते व मी लिहीत होतों. त्यामुळें वर्तमानपत्रांत लिहिण्याची कला मला अवगत होती. एलएल्. बी पर्यंत अभ्यासहि झाला असल्यानें वृत्तपत्रांचे राजद्रोह वगैरे अपमृत्यु कसे टाळावे, हेहि माहीत होतें. त्यामुळें मी 'केसरी-मराठा' वृत्तपत्रांत लेखक म्हणून राहूं शकेन, माझे लेख पसंत पडल्यास आपण मला कायम करावें" असें मी त्यांना सुचविलें.

(७) त्यांना त्यावेळेस दुय्यम संपादक मंडळींत एका माणसाची उणीव भासत होती. माझ्याबद्दलची अवांतर माहिती त्यांना होतीच. लोकमान्यांनीं केळकरांना मजबद्दल विचारलें. नरसोपंत केळकरांनीं माझ्या उपरिनिर्दिष्ट प्रयत्नात मला हवी ती मदत उत्साहानें केली होती. 'केसरी मराठा' संस्थेंत त्या संस्थेचा एक सदस्य म्हणून मला घ्यावयास त्यांचीहि संमति ताबडतोब मिळाली. ह्यामुळें माझा त्या संस्थेंत जानेवारी १९१६मध्यें प्रवेश झाला. प्रवेशापूर्वी लोकमान्यांनीं मला संपादकीय धोरणाबद्दल जो उपदेश केला त्यांत त्यांच्या संपादकीयत्वाचें सारसर्वस्व होतें. त्यांच्या म्हणण्याचा भावार्थ असा कीं, त्यांना केसरी नुसतां लिहितां येत होता इतकेंच नव्हे तर खिळे जुळविणें, ग्यालया पाडणें, प्रुफें तपासणें, प्रेसवर मजकूर बांधणें-टाकणें, मशीन चालवणें व तो छापून काढणें हीं सर्व कामें त्यानीं स्वतः केलीं होतीं. म्यानेजिंगचें कामातींलहि खडानखडा माहिती त्यांनीं मिळविली होती. मशीन उभारणें, तें नादुरुस्त असल्यास दुरुस्त करणें, वगैरे यच्चयावत् कामें त्यांच्या हातांतून गेलीं होतीं. फार काय 'केसरी' गांवांत वाटण्याचेंहि काम मोठ्या पहाटेस उठून त्यांनीं व आगरकरांनीं केलें होतें. केसरी कारखान्यांत असें एकहि काम नव्हतें कीं, जें त्यांनीं केलें नव्हतें. यामुळे ते म्हणाले "माझा वचक सर्व माणसांवर आहे. तुम्ही नवीन माणसें आतां गोळा होत आहांत, तुम्हांला ही खुर्च्या, टेबलें, ऑफिस वगैरे थाट आयता मिळतो. मला ह्यांपैकीं एकहि गोष्ट नव्हती. वळकटीवर पाट टाकला कीं, माझें टेबलाचें काम भागे. आतां ऑफिसची सुस्थिति आहे म्हणून तुम्हांलाहि मी माझ्याप्रमाणें दिवस काढा असें म्हणत नाहीं. पण जर तुम्हांस आपल्या कारखान्याचा, पत्राचा व त्याच्या यच्चयावत् व्यवस्थेचा जिव्हाळा असेल, तर तुम्हांस मी सांगितलेलीं, व स्वतः केलेलीं, सर्व कामें शिकून घेतलीं पाहिजेत, ह्यासाठीं तुम्ही यत्रांची, टाइप फौंड्रीची वगैरे सर्व माहिती मिळविली पाहिजे. तुम्ही हवें तेव्हा, हवें तसें, हवें इतकें लिहू शकाल. पण ही अवांतर माहिती तुम्हांला अपरिचित असल्यानें शिकाल तरच मिळेल." नतर 'केसरी'च्या धोरणाबद्दल मला त्यानीं बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या. त्यांतील सार हें कीं, 'केसरी' हा महाराष्ट्रांत वृत्तपत्रांच्या शिरोभागींच चमकला पाहिजे. लोकांना स्वदेशाभिमानाचें, स्वार्थत्यागाचें, स्वातंत्र्याचें शिक्षण देऊन त्यांना ह्या पारतंत्र्यांतून वर निघण्याकरितां परिस्थित्यनुसार. जे जे मार्ग आढळ-

तील, किंवा इतिहासाला ज्ञात असतील, ते ते सर्व मार्ग चोखाळण्याला लोकांना 'केसरी'नें तयार केलें पाहिजे. लोकांना ह्या गोष्टींचें ज्ञान नसतें. इतकेंच नव्हे तर बहुजनसमाज ह्या बाबतींत विचार करून योग्य उपाय शोधून काढण्यास अपात्र असतो. तो ह्या असल्या पुढारी वृत्तपत्रांकडे किंवा पुढाऱ्याकडेच मार्गदर्शिलाबद्दल पहात असतो. म्हणून 'केसरी'नें हें मार्गदर्शित्व पतकरिलें आहे, आणि तें संपादकांनीं सांभाळलें पाहिजे. देशांत निरनिराळे पक्ष असावयाचेच. नसले तरी सरकार ते उत्पन्न करूं शकतें. ह्यामुळें 'मतामतांचा गलबला' होतो. अशा स्थितींत सामान्य जनता गोंधळून जाते. कोणतें खरें, कोणतें खोटें, कोणतें देशहितसाधक आणि कोणतें देशहितनाशक, हें ह्या मांचावलेल्या जनतेला समजत नाहीं. म्हणून 'केसरी'नें अगदीं स्वच्छपणें, लोकांना कळेल अशा सोप्या शब्दांत, पण ठासून 'हा अमकाच मार्ग खरा' असें निर्भिडपणें, निर्भयपणें व निःशंकपणें सांगितलें पाहिजे. त्यांत वेळप्रसंगीं कित्येकांचीं मनें दुखवावीं लागतील, सरकारचा रोष होईल, ज्यांचें हित बिघडतें अशांचें वैर साधावें लागेल. पण हें सर्व अंगिकारलेंच पाहिजे. आपणास देश तयार करावयाचा आहे. आपण टकेटोणपे खाल्याशिवाय लोकांनाहि स्वार्थत्यागाचें वळण लागत नाहीं. म्हणून लोकांना पचेल व रुचेल अशा रीतीनें, पण शक्य तितकें करून कायद्याच्या मर्यादेंत राहून, लोकांना स्वातन्त्र्यप्रीतीचें, देशाभिमानाचें व प्राणत्यागापर्यंत स्वार्थत्यागाचें वळण लाविलें पाहिजे. वेळ प्रसंगीं जरूर पडल्यास कायद्याचीहि फारशी मातब्बरी ठेवून चालत नाहीं. त्यावेळीं तो मोडूनहि लोककार्य पुढें ढकललें पाहिजे; त्याचप्रमाणें अगदीं ध्येयवादीहि व्यवहारी मनुष्याला राहून चालत नाहीं. लोकांना झेपेल असेंच धोरण ठेवावें लागतें."

श्रीसमर्थांच्या 'मुलाच्या चालीनें चालावें' वगैरे शिकवणीची मला त्यावेळीं आठवण झाली. आमच्या नाशिकच्या कटाच्या खटल्याचा इतिहास त्याना अवगत असल्यामुळें ते पुन्हां मला चटकन म्हणाले कीं, "जीं मतें तुम्हाला 'केसरी'तून प्रतिपादितां येणार नाहींत, तीं कोणत्याहि इतर वर्तमानपत्रांतून प्रतिपादिता येणार नाहींत. त्यांना व्यवहाराची गवसणी मलाहि घालावी लागली आहे व ती तुम्हांलाहि घालावी लागणारच. काहीं वृत्तपत्रानीं तसा यत्न केला तर तीं पत्रें क्षणभंगुर राहणार. अशींहि पत्रें हवींत. पण वाच्यार्थानें ह्या गोष्टी सुचविण्यापेक्षां व्यंगार्थानें जर त्याच सुचविता येतात व कायद्याचें आड राहून दीर्घकालपर्यंत इष्टकार्य करिता येतें तर तें का करूं नये ? 'केसरी'नें हाच मार्ग स्वीकारिला आहे व तोच चालविला पाहिजे. ह्याखेरीज आणखी एक गोष्ट तुम्ही ध्यानांत ठेवा. वर्तमानपत्रकार हा एक लोकपक्षाचा कुशल, धीट, विचारी व तडफदार असा वकील असावा, असें माझें मत आहे. सरकारचा पक्षहि वकिली बाण्यानेंच तुमच्याशीं वागतो. -तुम्हीहि तसेंच तोडीला तोड वागलें

पाहिजे. सरकार जशीं आपलीं व्यंगें उघडीं करीत नाहींत तशीं तुम्हीहि लोकपक्षाचीं व्यंगें चव्हाट्यावर मांडतां कामा नयेत. प्रत्येक पक्षांत कांहीं तरी खरकटें असावयाचेंच. पण तेंच जर आपण मांडीत बसलों तर लोकांना आत्मविश्वास राहात नाहीं. लोकपक्षाचे गुणांची महति, पूर्वजांची सादरस्मृति, ध्येयाची शक्यता ह्यावरच जास्त भर द्यावी म्हणजे आत्मविश्वास वाढतो. वेळप्रसंगीं दोषदर्शनहि करावें लागतें; व तें करावेंहि. पण शक्य तोंवर आपली मांडी उघडी करूं नये. उत्कृष्ट वकील ह्या धोरणानेंच काम करतो. आणि हेंच वृत्तपत्रांनीं करावें. साधकबाधक गोष्टीचा विचार करून न्याय निवडण्याचें काम वर्तमानपत्रकारांचें नाहीं. कारण त्यांना दोन्ही बाजू पूर्णपणें कळणें शक्यच नसतें. तेव्हां नेहमीं अपुऱ्या माहितीनें उगाच न्यायाचे तारे तोडण्यापेक्षां लोकपक्षाची कुशल व तडफदार वकिली करणेंच जास्त हितावह आहे." त्यांच्या उपदेशाचें हे सार मी माझ्या शब्दांत पण संभाषण रूपानें वर्णिलें आहे. हें सर्व झाल्यावर त्यांनीं मला प्रथम उमेदवार म्हणून १९१६ च्या जानेवारींत ठेवून घेतलें व माझे लेख पसंत पडतांच पुढच्या ३।४ महिन्यांतच कायमहि करून घेतलें.

(८) टिळकांच्यावर जो जामीनकीचा खटला झाला त्यावेळची एक मोठी विलक्षण आठवण आहे. ज्या दिवशीं त्यांच्यावर नोटीस बजावावयाची होती त्याच दिवशीं एका गौर बालिकेचें एक पोस्टकार्ड सकाळीं टिळकांच्या हातांत पडलें. त्यांतच 'माझे वडील उद्यां तुमच्यावर नोटीस बजावली जाईल असें म्हणत होते' असें लिहिलें होतें. गायडर साहेब नोटीस घेऊन येण्यापूर्वींच हें कार्ड मिळाल्यानें अगाऊ सर्व तयारी टिळक करून बसले होते. टिळकांबद्दल कित्येक गौरकाय मुलींच्या मनांतहि किती आदर होता हें दर्शविणारी ही आठवण असल्यानेंच तिचें महत्त्व आहे.

(९) नासिक येथें जी प्रांतिक परिषद ना. श्रीनिवासशास्त्री ह्यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती त्यावेळीं विषय नियामक कमिटींत, सर्व राजकीय कैद्यांच्या मुक्ततेबद्दल व विशेषतः सावरकरांना मुक्त करावें म्हणून एक ठराव मी मांडला होता. त्यावेळीं मवाळांचे अग्रणी ना. समर्थ व सर गोकुळदास पारेख ह्यांच्यासारख्यांनीं मला विरोध केला होता. पारखांनीं तर इतकी अक्कल उघळली होती कीं, हिंदुस्थानांत मुळीं 'राजकीय' कैदीच नाहींत! तेव्हां मी त्यांना "offences against the state" ह्या इंडियन पीनलकोडांतील ६ वा खंड आपल्यासारख्या थोर वकिलांना आठवतो काय, आणि तो आठवत असल्यास त्याअन्वयें शिक्षा झालेल्या त्या गुन्हेगारांना 'राजकीय' कैदी इतर देशांतील सरकारें मानितात, हें आपणांस माहीत आहे काय? असा रोकडा प्रश्न विचारला. सर गोकुळदासासारख्या वकिली मवाळाला ह्याचें उत्तर देतां येईना. तेव्हां समर्थ मजवर चवताळून उठले. त्यांच्याहि वकिली डांवपेचांची

फेर ह्या माझ्या दोन सवालांपुढें टिकेना. शास्त्री अध्यक्ष, त्यांना माझें म्हणणें पटत होतें. पण आपल्या ह्या दोन संवगड्यांच्याविरुद्ध त्यांनीं आपलें मत प्रथम दिलें नाहीं. टिळकहि कमिटींत होतेच. त्यांनीं हा रंगांत आलेला वादविवाद पाहून व आमच्या 'केसरी' कचेरीपैकीं एका मनुष्यानें ह्या सवाली धेंडांची उडविलेली तिरपिट पाहून स्वतःच ह्या प्रश्नाची भवति न भवति केली व बोलावयास उठतांच "मी स्वतः एक राजकीय कैदी होतों हें तरी पारख, समर्थ मानावयास तयार आहेत काय?" असा रोखठोक प्रश्न विचारला. तेव्हांची समर्थ पारख्यांची अवस्था दर्शनीय होती. असो. टिळकांनीं माझा पाठपुरावा केल्यानंतर तो ठराव तेथें पास झाला हें सांगणें नकोच.

(१०) १९२० सालीं माझ्या मेडिकल कॉलेजमध्यें शिरण्याच्या प्रयत्नास अकल्पित रीतीनें यश आलें. सरकार दरबारीं किती बेअकलीपणा चालतो ह्याचें स्पष्ट चित्र मला त्या प्रयत्नांत दिसून आलें. ती हकीकतहि मोठी मनोरंजक आहे. पण ती सांगण्याचें हें स्थळ नव्हे. मला परवानगी मिळतांच मी लोकमान्यांना व केळकरांना ती गोष्ट कळविली व ह्या परवानगीचा फायदा घेण्याचें माझें मनांत आहे, ही गोष्टहि मी त्यांना ध्वनित केली. मी सुटून आल्यानंतर माझी जी ८।१० महिने विपन्नावस्था झाली होती, तशी पुनरपि राजकीय गंडांतर आल्यास, होऊं नये म्हणून मी मेडिकल कोर्स पुरा करण्याचा निश्चय केला होता. टिळकांनीं मला १९१५ मध्यें ह्या प्रयत्नांत उत्तेजन व साह्य देण्याचें अभिवचन दिलें होतें. त्या आशेवर मी होतों. पण मला ह्या वेळीं त्यांच्या मनाचा कल बदललेला दिसला. त्यांचें म्हणणें मी मेडिकल कॉलेजमध्यें जाऊं नये असें होतें. 'डॉक्टर झाल्यानंतरहि मी 'केसरी'चा दुय्यम संपादक, 'केसरी'नें ठेवल्यास, राहूं शकेन,' असें मी त्यांना सांगितलें. 'पण नुसत्या लेखणीखेरीज आणखीहि एका स्वतंत्र धंद्याची परीक्षा व ज्ञान इतर संपादकांप्रमाणें मजजवळ असूं द्या,' असा माझा मानस मी त्यांना कळविला. केसरींतील इतर संपादक मंडळी माझ्या मताची होती. टिळकांनीं शेवटीं माझ्या म्हणण्यास थोड्या नाखुषीनेंच रुकार दिला, व पूर्वी दिलेल्या अभिवचनाप्रमाणें पैशांचें साह्यहि देण्याचें आश्वासन दिलें. स्वतःची फारशी सुबत्ता नसतांहि त्यांनीं मला ह्यावेळीं जें साहाय्य केलें त्याबद्दल मी त्यांचा जन्मभर ऋणी आहेच. पण नाखुषीतहि मनाचा त्यांनीं जो उदारपणा दाखविला तो तर मला जास्त आदरणीय आहे.

रामचंद्र मोरेश्वर साने

[वकील, बार्शी]

लोकमान्य टिळकाच्या आठवणी लिहाव्या असे रा स वि बापट यानीं मला पुष्कळ वळा लिहिलें, परतु अनेक कारणामुळें मला पहिला खड प्रसिद्ध झाला त्या वेळीं काहींच करता आलें नाहीं, आता दुसरा खड लवकरच प्रसिद्ध होणार आहे तर या वेळीं तरी काहीं लिहावें अशीं त्याचीं आग्रहाचीं पत्रें आल्यावरून चार ओळी लिहीत आहें. त्या लिहिताना स्वत सबधाचा काहीं मजकूर येईल, पण ती गोष्ट अपरिहार्य आहे.

(१) लोकमान्य टिळकाचे अगीं अनेक असामान्य गुण होते व त्याचें वर्णन अनेकानीं केलेलें आहे. लोकमान्यानीं एकदा ज्यास आपला म्हटलें त्याला कधींहि विसरावयाचें नाहीं व त्याच्या मदतीस धावून जावयाचे हा त्याचा गुण मोठ्या व धाकट्या माणसासबधान सारखाच दृष्टीस पडे. मेणापेक्षाहि मउ व वज्रापेक्षाहि कठीण असें त्याचें मन असे व तेजस्वी स्वभावास साजण्यासारखें त्याचें वर्तन असे. "परकी राज्य व तें भिन्न सस्कृतीचें असलें म्हणजे तें आपला पगडा राहवा अशी खटपट नेहमीं करीत असतें. व यात अस्वभाविक असें काहीं नाहीं हिंदुस्थानात आर्य सस्कृतीची स्थापना करण्यात असाच प्रकार झाला असला पाहिजे व हल्लींहि तोच प्रकार चालू आहे. पूर्वीच्या काळचे व हल्लींच्या काळचे मार्ग व पद्धत भिन्न आहेत तरी मूळचा हेतु एकच." असें ते नेहमीं म्हणत. परकी राज्यकर्त्यांनीं टाक लेला प्रत्येक डाव सहेतुक असावयाचा ही जाणीव सुशिक्षित लोकात अत्यत तीव्र तेनें–निदान महाराष्ट्रात तरी जर कोणात वसत असेल तर ती लोकमान्यातच होती. शर्करावगुठीत सुधारणेची मधक्याची गोळी आपल्या प्रजेच्या घशात कशी उत रल याचे डावपेंच अगदीं पहिल्यापासून कुशाग्रबुद्धिनें जर कोणी ओळखले अस तील तर ते लोकमान्यानीं, येवढच नव्हे तर ते या डावपेंचास ओळखून कसें वागावें ही व्यावहारिक दृष्टी नेहमीं जागरूक ठेवीत

(२) 'सहकारी चळवळींत तुम्ही का पडत ' असा त्यानीं मला एकदा प्रश्न विचारला मी म्हटलें 'यात वावगें काय आहे, तें खुल्या मनानें मला आपण एकदा सागा या चळवळींत स्वावलबन व हल्लींच्या बदललेल्या काळास अनुरूप अशी घटना उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे ' ते म्हणाले " हें सर्व ठीक आहे, पण अमुक एका मर्यादेच्या बाहेर तिची धाव जाते असें राजकर्त्यांस जर आढळलें तर आढवें आलें की कापून काढावयास त्यास कमी करणार नाहींत, हें मात्र सदैव लक्षात ठेवा राज्याचीं सूत्रें जे प्रत्यक्ष हालवितात त्याचें नेहमीं धोरण हें राहणार कीं, आपल्या तत्रानें सर्व चालावें व आपले पगासाठीं

सर्वांनीं राहावें व जर यांत यत्किंचित् बिघाड होतो असें वाटलें तर मग ते परोपरीनें व युक्तिप्रयुक्तीनें त्याचा पाडाव करतील हें विसरूं नका." हें भाषण झाल्यास बरींच वर्षे झालीं. १९०७ सालची ही गोष्ट आहे, म्हणजे १७ वर्षे झालीं. इतक्या दिवसांत लोकमान्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें काय काय अनुभव आला हें सांगण्याचें हें स्थळ नव्हे.

(३) तेजस्वी माणसांचे जरी एकमेकांशीं वैर आहे असें दिसलें तरी अंतर्यामीं त्यांचा एकमेकांविषयीं फार आदर असतो. मेथांना टिळकांविषयीं काय वाटत असे तें रा. बामणगांवकरांनीं आपल्या लेखांत लिहिलें आहे. बामणगांवकरांचे म्हणण्यास पाठिंबा पाहिजे असेल तर मि. हार्निमन यांनीं जीं पत्रें प्रसिद्ध केलीं आहेत त्यांत आपणांस दिसेल.

(४) ता. २२।७।२४चे केसरींत पान २ वर जो लेख आला आहे त्यांत महाराष्ट्राविषयीं मेथा यांनीं काढलेले उद्‌गार दिले आहेत. त्यावरून मला एका गोष्टीची आठवण झाली. सोलापुरचे कै. साठे वकील यांस सरकारानें कायदे कौन्सिलांत नेमल्यावर त्यांनीं एका प्रसंगीं आपला अभिप्राय निर्भिडपणें अधिकाऱ्यांच्या तोंडावर सांगितला. यानंतर पांचसात मंडळींच्या खाजगी स्वरूपाच्या भाषणांत त्याच दिवशीं व कौन्सिलच्या इमारतींत मेथा यांनीं असे उद्गार काढले कीं, 'Look at the spint of this yonng chap.' साठे वयांनीं लहान, नवीनच कौन्सिलांत गेलेले व ज्या मंडळीस उद्देशून मेथा बोलले त्यांत महाराष्ट्रीय कोणी नव्हता. कोणाला उद्देशून मेथा बोलले तेंहि मला आठवतें, परंतु कोणाचा कमीपणा दाखवावा हें नको म्हणून मी त्याचा उल्लेख करीत नाहीं. मेथा यांच्या संबंधीची गोष्ट कै. साठ्यांनीं मला सांगितलेली पूर्ण स्मरते तिचा उल्लेख केला आहे.

लोकांनीं दंगे केले त्याबद्दल लोकपक्षाचा पाठिंबा त्यावेळच्या गव्हरनरास पाहिजे होता, पण मेथांचे बाणेदार वर्तन सर्वांस ठाऊक असेलच.

(६) माझा ज्ञा. प्र. पत्राशीं १८८३ पासून १८९३ पर्यंत संबंध होता. 'केसरी' व 'ज्ञानप्रकाश'-यांत सामाजिक व राजकीय बाबतींत जरी कधीं कधीं खटके उडत असत तरी एकमेकाविषयीं आदर कमी झालेला नसे व वेळप्रसंगीं एकमेकांस मदत करण्याकडे प्रवृत्ति होती.

(७) सातारा जिल्ह्यांत वाळवें येथें मोठी कॉंग्रेस भरली होती. ह्यूमसाहेब या सभेस आले होते. कै. गोखले, लोकमान्य, मी अशी पुष्कळ मंडळी या सभेस गेलों होतों. या कॉंग्रेसहून परत येतांना सेकंड क्लासच्या डब्यांत टिळक, गोखले व मी व आणखी एक नातूघराण्यांतील गृहस्थ होते. रात्रीं टिळकांचे व गोखल्यांचे एकमेकाशीं मन मोकळेपणानें बोलणें झालें. हा आनंदाचा प्रसंग असे मला वाटलें. एकमेकांशीं बोलतांना कांहीं आडपडदा नव्हता व खुल्या दिलाचा भाषणप्रसंग होता. अर्थात् आपल्यांतील दोषसुद्धां या भाषणांत एकमेकांस सांगण्यास दोघांनीं कमी केलें नाहीं!

(८) भिन्न मतांचे किंवा भिन्न दृष्टीचे गृहस्थ एकमेकांस अस्पर्श मानून एकमेकांचे मुखावलोकनसुद्धां व्हावयाचें नाहीं इतक्या थराला गेलेला दोष जर आपल्यांतील कमी होईल तर देशाच्या प्रगतीच्या मार्गातील एक मोठी उणीव दूर होईल असें या भाषणप्रसंगावरून मला वाटले. ताईमहाराज प्रकरणांत टिळकांचा झालेला छळ गोखल्यांस कसा पसंत नव्हता हें दाखविणारें गोखल्यांचें एक पत्र मजजवळ होतें तें मी रा. फाटक यांजकडे नुकतेच पाठविलें आहे. कारण ते गोखल्यांचें चरित्र लिहीत आहेत. लोकमान्य मंडलेहून परत आल्यावर त्यांच्या दारापुढें पहारा ठेवण्यांत सरकारची केवढी चूक होत आहे हें स्पष्ट शब्दांनीं गव्हरनरसाहेबांचे नजरेस माझे मित्र कै. हरीभाऊ आपटे यांनीं आणलें होतें ही गोष्ट मला पक्की माहीत आहे. सारांश, एकमेकापासून अंतरावर राहून व मधल्या हुडमुड्या मंडळींच्या लावालावी किंवा अदूरदर्शीमुळे वैमनस्याचा दोष वाढतो यांत काहीं शंका नाहीं. 'टिळक व मी पांच मिनिटें जर एकांतांत बसलों तर आम्ही एक होऊं' असें मेथांनीं हॉर्निमन जवळ काढलेले उद्गार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत.

कृष्णाजी विष्णु ऊर्फ आबासाहेब सांभारे

[सुप्रसिद्ध वैद्य, सांगली]

(१) कोल्हापुरास ताईमहाराज प्रकरणासंबंधीं जाण्याकरिता लोकमान्य मिरजेच्या ' सुरुनिवास ' बंगल्यात रा. मळवतराव कुमोजकर यांचेसह वर्तमान राहिले होते त्या वेळीं मी कामानिमित्त स्टेशनवर गेलों असता रा. कुमोजकर यांचे विनंतीवरून त्यांचेकडे चहा घेण्यास गेलों. लोकमान्यांनीं आपण मधुमेहाचे विकाराकरिता पथ्यावर असून चहा सोडला असल्याचें सांगि तलें आपल्या वैद्यकातील उपाय करण्यासंबंधी गोष्ट निघाली, पण त्यावेळचे बोलण्यात एतद्देशीय वैद्यकावर आपली श्रद्धा नाहीं असें त्यांनीं मला स्पष्ट सांगितलें व ती गोष्ट तितकीच राहून गेली.

ते ब्रह्मदेशातून परत येऊन पुन्हा राजकरणात पडले व विलायतेस त्यांचे खट त्यांचे कामासंबधान निघण्याच्या विचारात होते त्या सुमारास अचानक त्यांचें मला पुढीलप्रमाणें पत्र आलें

" मी पुष्कळ वैद्यांचे व डॉक्टरांचे उपाय मला असलेल्या मधुमेहाचे विका रावर करीत आलों आहें व त्या कामीं निराश झालों आहें. आपली ख्याती व आपला लौकिक ऐकून आपलेकडील औषधाचे प्रयोगाखेरीज निराश होणें योग्य नाहीं असें वाटून आपल्यास ही विनंति करीत आहें. आपले उपाय अवश्य करून पहावे अशी माझी इच्छा आहे. तरी पत्रोत्तरीं पुढें काय तजवीज करा वयाची तें कळवावें "

या पत्रास वेळेवर उत्तर मजकडून गेलें नाहीं. देशी वैद्यकावर त्यांची श्रद्धा नाहीं अशी त्या वेळींहि माझी समजूत असल्यामुळेंहि विलंब जाहला असेल. इतक्यात थोड्याच काळात त्यांचेकडून मला तारेनें बोलावणें आलें. त्यांच्या सारख्याकडील तारेची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं असें वाटून मी तावडतोब पुण्यास गेलों. ते या वेळीं लिमये यांचे बंगल्यात रहात होते. त्या प्रसगीं व नंतर पुढें तीन महिने मी जाऊन येऊन पुण्यास होतो. त्या काळात त्यांच्या भेटी होत असत.

(२) एके प्रसगीं इकडील वैद्यकाचे ऱ्हासाविषयीं त्यांनीं उद्गार काढले कीं, " आपल्या वैद्यकास इग्रजी राज्य झाल्यापासून राजाश्रय नाहींसा झाला हें वैद्य काच्या ऱ्हासाचें मुख्य कारण आहे " त्यावर मी उत्तर केलें कीं, ' माझें असें ठाम मत आहे कीं ज्या दिवशीं वैद्यास राजदरबारीं मान मिळू लागला त्या दिवशीं वैद्यकाची विद्या बुडाली. राजदरबारात मान मिळविण्याच्या पाठीला वैद्य बळी पडून त्यांनीं आपली विद्या गमावली." त्यावर लोकमान्य म्हणाले

की, " आपले वैद्यकांतील उंची औषधें तयार करण्यास साधनांचा नसाव मनुष्य-बळाचाहि फारच खर्च करावा लागतो. तो राजाश्रयाविना हल्ली कोणी देत नाही म्हणून औषधें पूर्वीप्रमाणें तेजस्वी होत नाहीत. " त्यावर मी म्हणालो, " आपल्याकडील रसायन पद्धतीनें औषधें बनविण्याचा प्रकार खरोखरीच मोठ्या खर्चाचा आहे व त्याला राजाश्रयाची अपेक्षा असेल. परंतु खरें एतद्देशीय वैद्यक म्हणजे रसायनपद्धति नव्हे. आपल्याकडील आयुर्वेदांत वास्तविक पाहातां रसायनाचा समावेश होत नाही. ती रसायनपद्धति बहुतांशीं परकी आहे, म्हणजे ती यवनांपासून उसनी घेतली आहे असें माझें मत आहे. आपलेकडील वैद्यक-पद्धतींत वनस्पतींचें औषधावरच निर्वाह केलेला आढळतो. " याप्रमाणें माझीं मतें मी सप्रमाण प्रगट केलीं व तीं लोकमान्यांनीं बहुतांशीं मान्य केलीं.

(३) हल्ली चालू असलेल्या पद्धतीचीं संमेलनें भरविल्यापासून वैद्यकाचे दृष्टीनें अथवा जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनें कांहींच लाभ नाहीं असें माझें मत मी त्यांस कळविलें. त्यावर ते म्हणाले, " वादे वादे जायते तत्त्वबोधः येवढा तरी लाभ आहेच की नाहीं ? " मी म्हणालों,—" जेथें प्रयोगसिद्ध अनुभवाचाच मुख्य प्रश्न आहे तेथें तत्वबोधाची फारशी मातब्बरी नाहीं. " त्यावर त्यांनीं मी कोणत्या प्रकारच्या संमेलनास अनुकूल आहे त्याचा खुलासा विचारला. मी त्यांस माझी कल्पना थोडक्यांत सांगितली. ती अशीः—

[१] संमेलनास हजर राहणाऱ्या प्रत्येक वैद्यानें आपल्या नजरेखालील रोग्याचा पूर्वेतिहास, चिकित्सा, औषधयोजना व परिणाम याचा वृत्तांत लेखांस ठेवून आपलीं टिपणें संमेलनापुढें मांडावीं व त्यांच्या तुलनेनें कांहीं निर्णय करण्यांत यावे [२] जी पद्धत त्यानें स्वीकारली असेल त्या बाबतचे ग्रंथाधार त्यानें संमेलनांस दाखवावे व त्यावरून त्या ग्रंथाचीहि योग्यायोग्यता ठरवावी [३] दुराग्रह सोडून एकाच विषयावरील ग्रंथाधाराची तुलना सप्रयोग विचारांनीं ठरवावी व ते सर्व ग्रंथाधार व प्रयोग एकत्र करून ग्रंथरूपानें इतरांचे माहितीकरितां प्रसिद्ध करावे. लोकमान्यांनीं यावर विचार करून उत्तर केलें " आमचीं संमेलनें ही एक प्रकारची चळवळ आहे व सर्व प्रकारच्या चळवळी सध्याच्या काळांत उत्तेजनास योग्य आहेत. "

मी यावर उत्तर केलें की, "वैद्यक हा वादानें अथवा चळवळीनें सिद्ध होणारा विषय आहे असें आपल्यास मनःपूर्वक वाटतें काय ? " त्यांनीं यानंतर आपलें मत वस्तुतः माझे विरुद्ध नसल्याचें मला सांगितलें. परंतु अखेर ते म्हणाले " तुमची योजना व्यवहार्य होईल किंवा कसें हें पाहिलें पाहिजे. तुम्हा वैद्यांपैकीं किती लोक तिला अनुकूल होतील याची मोठी चिंता वाटतें. "

(४) माझें औषध चालू असतां केवळ तांदुळाच्या पिठाचें पथ्यावर राहण्याचा त्यांनीं कांहीं काळ आग्रह धरला होता. एके दिवशीं त्यांचे माझे मजकडे आले

व मला बोलावून घेऊन गेले. मी जाऊन त्यांस भेटलों, तेव्हां ते मला म्हणाले "आज मला उठण्याची उमका वाटत नाहीं, काल रात्रींपासूनच असें होत आहे, झोंपहि बरोबर आलेली नाहीं." तेव्हां मी त्यांस म्हणालों "तो माझ्या औषधाचा परिणाम आहे, आपण नेहमींप्रमाणें म्हणजे नित्याचें अन्न घेण्याचा क्रम चालू ठेवल्यास कांहींहि विकार होणार नाहीं. माझें औषधाबरोबर आपलें पथ्य हा मेळ जमत नाहीं." असें सांगितल्यानंतर त्यांनीं गहू वगैरे नित्य आहारास सुरवात केली. त्यामुळें त्यांस कोणताहि उपद्रव झाला नाहीं. याप्रमाणें सुमारें महिना दीड महिना तरी क्रम चालू होता. पुढें ते विलायतेस गेले व तिकडे त्यांनीं नित्याहारच चालू ठेविला होता असें समजतें.

नारायणशास्त्री मराठे

[आचार्य, प्राज्ञपाठशाला वांई.]

(१) वांईक्षेत्राला लोकमान्यांचें पुण्यदर्शन झालें तो एक वांईकरांना अपूर्व प्रसंग. आम्हांत घुळभेट झाली. गंगापुरींत फरदीकर ज्योतिष्यांनीं एक लहानशी लोकमान्यांची पत्रिका त्यांच्या चरणीं वाहिली. तेव्हां लोकमान्य म्हणाले "अहो, माझी कसली एका क्षुद्र मनुष्याची पत्रिका करतां ? आतां देशाची, राष्ट्राची पत्रिका वर्तवा."

(२) यावेळीं प्राज्ञपाठशाळेला लोकमान्यांनीं भेट दिली. अगदीं सावकाशपणीं प्रा. पा. शाळेच्या सर्व इमारती व पुस्तकालय सर्व पाहिलें. गंगापुरी घाटावरील मी राहतों त्या लहानशा मारुतीच्या मंगल्यावर सुद्धां आले होते. श्रीसद्गुरु प्रज्ञानंदस्वामींच्या समाधीचें दर्शन घेऊन परत जातेवेळीं "असल्या पाठशाळांची राष्ट्राला फार जरूर आहे" असें ते म्हणाले.

(३) दीक्षित श्री. भाऊशास्त्री लेले यांच्या अग्निहोत्राचें त्यांनीं दर्शन घेतलें. शास्त्रीबोवांनीं लोकमान्यांस एक चांगली शालजोडी व भस्म—अग्निदेवाचा प्रसाद म्हणून—दिलें. शास्त्रीबोवा, लोकमान्य व मी टांग्यांत बसलों. होमशाळेंत कपाळीं लावलेलें भस्म नाकावर व गालावर पडलें होतें तें अतुकाकांनीं फडक्यानें पुसलें. तेव्हां लोकमान्य म्हणाले "भस्म पाहून लोक मला अग्निहोत्री म्हणतील इतकेंचना ! मग मीं ब्राह्मण नाहीं कीं काय ? "

गोविंद गणेश पाटणकर ऊर्फ मुरुडकर बोवा

[सुप्रसिद्ध हरिदास, पुणें.]

कै. लोकमान्यांचे अंगीं, सामान्य माणसानें स्मरण करण्यासारखी दैवीशक्ति होती, यांत काडिमात्र संशय नाहीं. त्यांचें व माझें अध्यात्म विषयासंबंधानें थोडेसें भाषण व्हावें अशी फार दिवसांपासून इच्छा होती. कै. लोकमान्य मंडालेहून सुटून आल्यावर कांहीं दिवसांनीं आम्ही त्यांस मुद्दाम भेटून तो सुयोग घडवून आणला.

कै. लोकमान्यांस मी विचारिलें कीं, " आपणांस आजपर्यंत पुष्कळच दुःखें सोसावीं लागलीं. खडतर कारागृहवास, विन कष्टानें व दुःखाचा लेशहि न होतां आणि सुखानें भोगून आपण परत आलांत. बाह्य सुखदुःखाचा आघात होणारें जें अंतःकरण म्हणजे सूक्ष्मकारागृह त्याच्यांतून सुटून आपण उभय कारागृहातीत असला पाहिजे, अशी माझी समजूत आहे. कारण कारागृहांत ज्या श्रीमद्भगवद्गीतेचें परिशीलन केलेंत तेच भगवान् म्हणतात. (आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते) या श्लोकाप्रमाणें आपण प्रज्ञाप्रतिष्ठित अर्थात् जीवन्मुक्त कोटींतील आहां. अर्थात् त्याच भूमिकेवर राहून आपण हें सर्व सहन केलें कां ?" असें मी विचारल्यानंतर, लोकमान्यांनीं थोडेसें हंसून मला तावडतोब सांगितलें कीं-- " बोवासाहेब, आपण विचारिलेला प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. व अशा प्रश्नाचें उत्तर देण्याचाहि मला आजपर्यंत आलेल्या मडळींत पहिलाच प्रसंग आहे. आतां आपण जी स्थिति वर्णन केलीत ती स्थिति मला प्राप्त झालेली नाहीं. *कारण मी कांहीं ब्रह्मनिष्ठ नाहीं. व त्या कोटींतीलहि नव्हे.* मला लहानपणापासून वाचनाचा मोठा नाद व आपलें मनांत धैर्य ज्येणेंकरून उत्पन्न होईल अशा गोष्टींचा वारंवार विचार करण्याची संवय. मजवर प्रेम करणारी पूर्वींचीं कै. शास्त्रीबोवासारखीं माणसें यांचा सहवास आणि मंडाले येथें असतांना जी गीता लिहिली तीहि पण माझ्या पूर्वीच्या विचारांत स्वतःच्या कल्याणाविषयीं कारणीभूतच झाली. मन अत्यंत धैर्यपूरित व उदार झालें. कांहीं काल तें सुखदुःखादि उभय द्वंद्व सोडून निश्चल होई. विचारानें असें ठरविलें कीं, त्या निश्चल स्थितींत सुखहि नाहीं व दुःखहि नाहीं, बाह्य सुखाची कल्पना केली वर सुख आहे किंवा दुःख आहे. असा विचार करून मी आपले मनाला हें द्वंद्व सहन करण्याचें सामर्थ्य आणलें. "

वामन सीताराम मुकादम

[मुंबई कायदेकौन्सिलचे सभासद, गोध्रा (पंचमहाल).]

(१) वगभगाच्या चळवळीच्या लाटेंत, म्हणजे सुमारें १९०६–७ सालांत, माझा लोकमान्यांशीं प्रथम परिचय झाला. पुढें १९१४ सालांत ते मंडालेहून परत आल्यानंतर स्वराज्यसंघाच्या कामगिरीसंबंधानें मजला त्यांच्या पुनर्भेटीचा प्रसंग आला. इकडील प्रांतांत ही चळवळ नवीनच सुरू करावयाची असल्यामुळें, मी माझा मनोदय त्यांस कळवून आमच्या पंचमहाल जिल्ह्यांत येण्याबद्दल विनंतीहि केली होती. त्यास अनुसरून त्यांनीं मजला विनोदानेंच कळविलें कीं, " तुमच्या जिल्ह्यांत येण्यासारखा एखादा महत्त्वाचा प्रसंग तुम्ही आणा म्हणजे सहजच आम्ही तुमचे मुलखांत येऊं. " पुढें लवकरच १९१७ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत गोध्र्यास पहिली राजकीय प्रांतिक परिषद महात्मा गांधी यांचे अध्यक्षतेखालीं भरली. त्या परिषदेस सन्माननीय पाहुणे म्हणून लोकमान्य व दादा-साहेब खापर्डे आले होते गुजरायप्रांताच्या ह्या मागासलेल्या भागांत–पूर्वी केव्हांहि न आलेले असल्यामुळें–लोकमान्यांचें आगमन तर केवळ अपूर्वच होतें हें सांगावयासच नको महात्मा गांधी सर्व गावकऱ्यांसह त्यांस स्टेशनवर सामोरे गेले होते.

(२) प्रचलित वहिवाटीप्रमाणें लोकमान्यांची महात्मा गांधींसहवर्तमान मिरवणूक स्टेशनावरून निघून शहरातून व तशीच पुढें बाजारपेठेंतून ठिक-ठिकाणीं पानसुपारी घेत घेत आमचे घराजवळ येऊन थांबली लोकमान्यांचा प्रातर्विधी–स्नान–उपहार वगैरे उरकेपर्यंत कांहीं वेळ त्यांचा मुक्काम आमचे येथेंच होता. तेवढ्या थोड्या अवधींतच त्यांच्या साध्या राहणीचा व व्यवहार-चातुर्याचा मासला आमचे नजरेस पडला. तो असा कीं, घराचे ओटीचे आंत प्रवेश केल्याबरोबर तेथें देवाजवळ कोपऱ्यात कालोलच्चे दत्तक फडणीस राजश्री बाबूराव कोगजे ह्यांच्या मातोश्री गोपिकाबाई (त्यांचे वय जवळ जवळ ९० वर्षांचे असून त्यांस डोळ्यांनीं नीट दिसतहि नसे) माळ फिरवीत बसल्या होत्या. त्यांचे पायावर शिष्टाचाराप्रमाणें डोकें ठेवून त्यांना त्यांनीं आशीर्वाद दिला. (जवळपास उभी असलेली प्रेक्षक मंडळी हा प्रकार पाहून क्षणभर चकितच झाली.) नंतर आमच्या भगिनी बकुलाईस एखाद्या परिचित गृहस्थाप्रमाणें कुशल प्रश्न विचारून ते ताराबागेंत आपल्या मुक्कामावर जाण्यास निघाले. आमच्या बहिणीनें त्यांस जातेवेळीं मोठ्या कळकळीनें म्हटलें कीं, " वामन आपल्या सलाख्यांत अद्याप पोरच आहे. त्यांस थोरांनीं सांभाळावें. " त्यावर लोकमान्य म्हणाले कीं, " आमची संगत म्हणजे नागव्या तलवारीवरील कवाईतच आहे व

आमचा एक पाय नेहमीं तुरुंगांत व एक बाहेर अशी आमची स्थिति असते हें वामनराव यांस ठाऊक असतांहि ज्या अर्थी ते आमच्या नादीं लागले आहेत त्या अर्थी ईश्वरच त्यांची पाठ राखील. त्याजबद्दल आपण काळजी कां करावी!" बाहेर पडण्यापूर्वी लोकमान्यांनीं सर्व घर लक्षपूर्वक पाहिलें आणि मागील दारीं स्नानाचे जागेजवळ अळू व केळीचीं झाडें व गोठ्यांत गाय वासरूं वगैरे पाहून त्यांच्या घालीच्या राहणीबद्दल प्रसंशोद्गार काढिले.

(३) दुसरे दिवशीं सायंकाळीं लोकमान्य सुरतेस जावयाचे असल्यामुळें याच रात्रीं ९ वाजतां परिषदेच्या मंडपांतच लोकांनीं स्वराज्य संघाचे सभासद होण्याबद्दल त्यांचें व्याख्यान महात्मा गांधींचे अध्यक्षतेखालीं झालें. व्याख्या नाचे सुरवातीस तें कोणत्या भाषेंत व्हावें ह्याबद्दल बरीच मतांतरें न मतांतरें झाली. त्यांनीं श्रोतृवृंदास इंग्लिश किंवा मराठी या दोहोंपैकीं जी भाषा पुष्कळांस अवगत असेल त्या भाषेंत बोलण्यास आपण तयार आहोंत असें सांगितलें. परिषदेच्या नियमांत एक विशेष महत्त्वाचा नियम असा होता कीं, ज्यांची मातृ-भाषा गुजराथी असेल त्या लोकांनीं व्याख्यान त्याच भाषेंत दिलें पाहिजे. इतरांनीं आपल्या स्वभाषेंत बोलावें. परंतु इंग्लिश भाषेचा उपयोग ह्या परिषदेंत करावयाचा नाहीं. शेवटीं अध्यक्षाच्या नात्यानें महात्मा गांधी यांनीं परिषदेच्या नियमानुसार लोकमान्यांनीं मराठींतच बोलावें असें सांगितलें व सर्वांनीं तें निमुटपणें मान्य केलें. इतकें झाल्यावर सुमारें दीड तासपर्यंत लोकमान्यांचें मराठींतच व्याख्यान झालें व तें श्रोतृसमुहानें एकाग्रतेनें व शांतपणें ऐकिलें. सहासात हजार इतका लोकसमुदाय शांत ठेवण्यास व्याख्यानापूर्वी त्यास अश्वासन देण्यांत आलें होतें कीं, लोकमान्यांच्या व्याख्यानाचा तरजुमा नव्हे पण सारांश गोषवारा त्यांस गुजराथी भाषेंत नामदार दादासाहेब खापर्डे यांज-कडून सांगिण्यांत येईल. ह्या मार्गानें सर्वांचीच नड दूर होऊन दोन्ही भाषा जाणणारांना मात्र दोन व्याख्यानें ऐकण्याचा लाभ मिळाला. व्याख्यान संपून लोकमान्य परत स्थानापन्न झाल्यानंतर दादासाहेबांनीं त्याचा जो गोषवारा गुजराथी भाषेंत सांगितला तो खरोखरच फार उत्तम वठला, इतकेंच नव्हे पण त्यांच्या विनोदी स्वभावाची झांकहि त्या भाषेंत पूर्णपणें उतरली होती. नागपूर मध्य-प्रांताइतक्या दूर रहाणाऱ्या एका दाक्षिणी गृहस्थानें एखाद्या उत्तम गुजराथी इसमाचे वर बोलण्यांत ताण केलेली पाहून श्रोतृवर्ग चकित झाला. तेथून परत जाण्यापूर्वी लोकमान्यांनीं येथील चालू परिषदेचें सूक्ष्म निरीक्षण केलें होतें व म्हणूनच मजला त्यांनीं खेड्यापाड्यांतील वेठबिगारीचे ठरावावर संपूर्ण लक्ष देण्यास बजाविलें. त्याप्रमाणें आम्ही सर्व जिल्हाभर हा ठराव शेतकरी लोकांस समजावून दिला व तो त्यांस पूर्ण पटलाहि.

(४) रयतेची सहानुभूति व पाठबळ ह्या ठरावानेंच स्वराज्य संघास मिळून

त्याचें वजन पुढें सरकारदरबारीं किती वाढलें त्याचें एकच उदाहरण सांगितल्यास बस होईल. ही चळवळ चालू असतां त्यावेळचे येथील कलेक्टर मिस्टर क्रेटन यानीं यासंबधात काहीं बोलणें करण्याकरिता डेप्युटेशन बोलाविलें होतें व महात्मा गांधी यांचे प्रमुखत्वाखालीं एक कमिटी नेमून स्वराज्य सभानें त्यास वेठ बिगारीचे बाबतींत कलेक्टर साहेबाशीं वाटाघाट करण्यास अधिकार दिला होता. उभयतात ह्या गाष्टींची चर्चा होऊन शेवटीं कलेक्टर साहेबाकडून जिल्ह्यातील सर्व अधिकाऱ्यास असे सक्त सरक्युलर निघालें कीं, 'य कश्चित् पट्टवाल्यापासून तो असिस्टंट कलेक्टरचे दर्जापर्यंतच्या कोणत्याहि अमलदारान फिरतीवर असताना कोणाकडूनहि मोबदला न देता नोकरी किंवा वस्तु घेऊ नये. हुकुमाचे अतिक्रमण झाल्यास त्याजबद्दल अधिकाऱ्याच्या दर्जाचा विचार न करिता सक्त इलाज केला जाईल' वगैरे. हा सर्व परिणाम कशाचा तर लोकमान्यांच्या सूचनेप्रमाण वगैरेंच्या ठरावावर सव लक्ष एकवटण्याचा हें वगळें सांगावयास नकोच हा मजकूर त्यावेळच्या मराठा पत्राच्या अंकातहि प्रसिद्ध झाला होता

(५) स्टेशनावर गाडींत बसताना बरीच गुजराथी मंडळी लोकमान्यास निरोप देण्याकरिता आलेली होती दुसऱ्या एका गृहस्थानें आम्ही गुजराथी लोक राजकारणात हिंदुस्थानातील इतर देशाच्या मानान फारच मागासलेले आहोंत असे त्यांचे उद्गार काढिले असता लोकमान्य त्यास म्हणाले कीं, "हा दोष परिस्थितीचा आहे, लोकांचा नव्हे. गुजराथ वाणिज्यप्रधान देश असल्यामुळें स्वाभाविकपणेंच त्यात राजकारणाचे बाबतींत शैथिल्य आहे, तरी पण गुजराथेंत सद्गुणहि बरेच आहेत लोक पूर्ण श्रद्धाळु, धार्मिकवृत्तीचे, उदार व गुणग्राहि आहेत. दुसऱ्याचे मार्गांत काटे पसरविण्याचा दुर्गुण त्याच्यात नाहीं, हें काहीं कमी नाहीं महाराष्ट्राची परिस्थिति भिन्न प्रकारची व प्रजा सांपत्तिक दृष्टया बहुतेक गरीब असल्यामुळे त्यास शिक्षण व राजकारणावाचून गत्यंतरच नाहीं. महाराष्ट्रातहि जे सधनसावकार व व्यापारी पेशाचे लोक आहेत त्यांची व राजकारणाची जवळजवळ फारकतच आहे." त्याच्या वरील तीनचार दिवसाच्या मुक्कामात परिषदेच्या व त्यातून वेळात वेळ काढून दिवसातून निदान एकदा तरी मी लोकमान्यांजवळ जात असे परंतु 'राष्ट्राच्या सेवेपक्षा व्यक्तिसेवनाचें माहात्म्य केव्हांही जास्त नाहीं तरी तुम्ही आमची काळजी करूं नये व मुद्दाम तेवढ्याचसाठीं इकडे येऊ नये ' असे त्यानीं बजावलें व दारावरील स्वयंसेवकासहि त्याप्रमाणें सांगून ठेवलें ! डेमोक्रॅटिक पार्टीतर्फे मी उमेदवार उभा राहिल्यावर त्यानीं मजला कसाहि प्रसंग आला तरी डगमगता कामा नये म्हणून बजाविलें "आपल्या हक्का करिता सरकाराशीं भांडत असता कित्येक वेळ लोकांची दिशाभूल होऊन त्यांचे कडूनहि आपणास नाउमेद होण्यासारखे टोमणे वरचेवर मारण्यात येतात. अशा प्रसंगीं लोकांवर उलट शब्द न उगविता धैर्यानें व चिकाटीनें त्यांची समजूत घालून

त्यांचें साहाय्य मिळाल्यास मिळवावें. परंतु गांगरून जाऊन आपल्या जागेचा राजीनामा केव्हांहि देऊं नये." ह्या त्यांच्या उपदेशाचा परिणाम पुढें थोड्याच दिवसांनी म्हणजे गया-काँग्रेसच्या वेळेस माझ्या अनुभवास आला. सर्वच गुजराथ प्रांताचे सभासद नाफेर पक्षाचे म्हणून उभे असतां त्यांच्यापैकीं मीच एकटा खादीच्या मोपासांव नॉन-को-ऑपरेटर कायम राहून देखील स्वराज्य पक्षास मिळालों. 'महात्मा गांधींशीं तुम्ही बेइमान झालात' असें मजला एक दोन नव्हे पण हजारों लोकांनीं म्हटलें असेल. परंतु सदसदविवेकबुद्धीच्या उलट वागणें मजला गैर वाटून मी स्वस्थ राहिलों. पुढें कलकत्ता, कोकोनाडा व बेळगांव येथील उत्तरोत्तर होणाऱ्या काँग्रेसमधील ठराव पहातां लोकमान्यांच्या उपदेशांतील धैर्य व चिकाटीची खरोखर किंमत मला कळली. लोकमान्यांचे ह्यातींत नॉन-को-ऑपरेशन सुरू असतां गुजराथ प्रांताची तयारी त्यानीं पाहिल्यावर एक वेळ ते मजला सहज म्हणाले, "Well, Mukadam, I think I have put you in an awkward position, but you may still continue. If I smell something otherwise I will instruct you what to do" परंतु हें बोलणें झाल्यावर पुनःश्च त्यांचे भेटीचा योग आलाच नाहीं. तेथून गेल्यानंतर दोन वेळ लोकमान्यांनीं मजला सर्व मंडळींसह पुण्यास बोलाविलें होतें. पैकीं एक प्रसंग त्यांचे चिरंजीवांच्या लग्नाचा होय. त्या समारंभास मजला हजर राहतां आलें नाहीं, म्हणून त्यांस पुढें मी पत्र लिहिलें त्यांत मोठ्या लोकांकडे पाहुणे जाण्याची सवय नसल्यानें मनास संकोच वाटतो वगैरे लिहिलें होतें त्यावर लोकमान्यांचें उत्तर आलें कीं, "मजकडे जरी बडे बडे पाहुणे येत असले तरी मी स्वतः आपलेप्रमाणेंच साध्या राहणीचा एक गरीब मनुष्य आहें, तेव्हा आपणास मजकडे येण्यास कांहींच हरकत नव्हती!" दुसरे प्रसंगीं गीतारहस्य प्रकाशनानंतर एका भेटीच्या प्रसंगीं त्यासबधानें बोलणें निघालें असता ते म्हणाले "थोडे दिवस पुण्यास मजजवळ येऊन राहा म्हणजे गीता हा ग्रंथ वेदान्ताप्रमाणेंच कर्मयोगासहि कसा लागू पडतो व राजकारणांत पडणाऱ्या मनुष्यास त्याचा किती उपयोग आहे हें सर्व समजावून सांगेन." परंतु पुढें माझें जाणें न झाल्यामुळें त्या गोष्टीची आठवण ठेवून कांहीं दिवसांनीं त्यानीं मजला लिहिलें कीं, "तुम्ही कां आलांत

वर पुढें गुजरायनें केलेली-प्रगति जेव्हा-माझ्या नजरेस पडली व पंचमहाल सारख्या मागासलेल्या जिल्ह्यात पहिली राजकीय परिषद् जवळ जवळ कॉंग्रेसच्या तोडीचीच पाहून मंजला अत्यंत समाधान वाटलें" महात्मा गांधी, ॲनीबेझंट व गोखले यांचेसंबधानं बोलणें निघालें असता शेवटच्या दोन व्यक्तींसंबधानें कित्येक बाबतींत त्यांचे वागणुकीचें धोरण लोकमान्यांच्या विरुद्ध असलेलें पाहून इतर सामान्य जनाप्रमाणें मी त्यांचेसंबधानें अनुदार उद्गार काढलेले व त्यांचेवर बरेंच तोंडसुख घेतलेलें पाहून ते मजवर बरेच रागावले, व माझी चांगलीच खरडपट्टी काढून कानउघाडणीहि केली. ती अशी कीं, "ॲनीबेझंट व गोखले यांनीं हिंदुस्थानातील लोकांकरिता जसे व जितके श्रम केले आहेत ते बारकाईनें पहा म्हणजे कळून येईल त्यांच्या कामगिरीच्या मानानें विशेष महत्त्वाची कामगिरी जोंपर्यंत तुम्ही करून दाखविली नाहीं तोंपर्यंत त्यास नांवें ठेवण्याचा तुम्हास कांहींच अधिकार नाहीं हें पक्कें लक्षात ठेवावं पुनश्च असें बोलत जाऊं नका" महात्मा गांधींच्या असहकारितेसंबधानें बोलताना ते स्पष्ट म्हणाले कीं, "असहकारितेवाचून गत्यंतर नाहीं, हें तत्त्व मजला पूर्णपणें मान्य आहे देशाची तयारी ह्या दृष्टीनें व्हावी म्हणून आजवर मी पुष्कळ श्रम केले परंतु देशाची तितकी तयारी माझे नजरेस न आल्यामुळें त्या मार्गाचा अवलंब करण्याची वेळ अद्याप आलेली नाहीं असें समजून मी स्वस्थ आहें महात्मा गांधी यास लोकांची तितकी तयारी दिसत असेल किंवा ते स्वतःच्या तपःसामर्थ्यानें तितकी तयारी लोकांकडून करवून घेण्यास समर्थ असतील तर लोकांनीं त्या कामात त्यास तन, मन, धन सर्व अर्पण करून साहाय्य करावें, व ह्या मार्गानें कां होईना, पण आपल्या कार्यात यश संपादावें आफ्रिकेंतील महात्माजींची असहकारितेची चळवळ सर्वांस ठाऊकच आहे, व ह्या देशात देखील ही चळवळ यशस्वीपणें चालवून दाखविण्या इतका योग्य मनुष्य दुसरा कोणी नाहीं हें निर्विवाद आहे"

वामन रामचंद्र नाईक

[जहागीरदार, मुक्काम–दक्षिण हैद्राबाद.]

(१) १८९६ साली मी मॅट्रिक्युलेशनच्या परीक्षेसाठीं पुण्यास गेलों होतों. त्या साली पाऊस कमी झाल्यामुळें धान्याचे भाव झपाट्यानें वाढत असून गोरगरिबांना त्यामुळें बराच त्रास झाला होता. अशा वेळीं गरिबांना त्रास होऊ नये म्हणून टिळक हातांत काठी घेऊन पुण्याच्या दाणे आळींत फिरत असून "धान्याचे भाव विनाकारण वाढवून गरिबांची उपासमार करूं नका" असा प्रत्येक दुकानांत जाऊन दुकानदारांना कळकळ्यानें उपदेश करीत होते. हे पाहून त्यांच्यासंबंधानें माझ्या मनांत पूर्वीपासून वसत असलेली पूज्यबुद्धि दुणावली.

(२) १८९८ सालीं जेव्हां टिळक बंधमुक्त झाले तेव्हां आनंद प्रदर्शित करण्यासाठीं हिंदुस्थानांतील प्रत्येक भागांत मोठमोठ्या सभा झाल्या. त्याच प्रमाणें एक मोठी सभा आमच्या वाड्यांतील दिवाणखान्यांत हि भरली होती. त्या दिवशीं गोरगरिबांना अन्नदान करून टिळकांच्या आयुर्वृद्धीसाठीं देवाची प्रार्थना करण्यांत आली. यानंतर त्याच वर्षी मद्रासेस कॉंग्रेसची बैठक होणार असून त्यास लोकमान्य जाणार होते. कॉंग्रेसहून परत जातांना हैद्राबादेस भेट देण्याविषयीं हैद्राबादेच्या जनतेतर्फे आमंत्रण द्यावें या उद्देशानें एक सार्वजनिक सभा बोलाविली होती. त्यांत कॉंग्रेसहून परत जातांना हैद्राबादेस भेट देण्याविषयीं टिळकांना निमंत्रण देण्याचा ठराव पास झाला. टिळकांना निमंत्रण देण्याची कामगिरी माझ्यावरच सोपविली गेल्यामुळें बळवंतराव ज्या दिवशीं पुण्याहून मद्रासेस जाणार होते त्याच दिवशीं मी हैद्राबादेहून निघून वाडी जंक्शनवर त्यांची भेट घेतली. निजाम इलाख्यांत गुलबर्गा, वाडी व रायचूर या तिन्ही ठिकाणीं टिळकांना पानसुपारी देण्याची व्यवस्था केली गेली होती.

रायचूर स्टेशनानंतर अधोनी स्टेशनवर माझे वडील बंधु, मी व श्री पारसनीस असे तिघे टिळकांच्या डब्यांत शिरलों. प्रथमतः हैद्राबादेस भरलेल्या सार्वजनिक सभेंत पास झालेल्या ठरावाची नक्कल त्यांच्या हातांत देऊन कॉंग्रेसहून परत जातांना हैद्राबादेस जरूर भेटण्याविषयीं त्यांना आग्रहाची विनंति केली. "कॉंग्रेस संपल्यावर सिलोनला जाण्याचा विचार आहे व तेथून बेझवाडा मार्गानें कलकत्त्यास जाण्याचा विचार ठरला आहे. मी तिकडे गेलों नाहीं तर जरूर हैद्राबादेस भेट देईन," असें अभिवचन त्यांनीं दिलें. पुढें आमचें बोलणें चाललें असतां गुंतकलचें स्टेशन आलें. या स्टेशनावर स्टेशनावरील हिंदी स्टाफ कडून पुष्पहार व पानसुपारी टिळकांना अर्पण करण्यांत आली. यावर टिळकांनीं मला विचारलें "हीं सर्व मद्रासी व हैद्राबादकर या नात्यानें

तुम्ही देखील माझ्याबद्दल इतकें प्रेम काय म्हणून व्यक्त करतां ? असें कोणतें कार्य मी केलें कीं, ज्याकरितां तुम्ही सर्वांनीं माझा इतका गौरव करावा ?" मी म्हणालों "आपल्या मायदेशासाठीं, जनतेसाठीं हाडाचीं काडें करून रात्रंदिवस जी झीज आपण सोसली व सोशीत आहा त्याबद्दल सर्वांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न होणें साहजीकच आहे." "झीज ती कोणती ? सरकार जबरदस्त आहे त्यांनीं तुम्हासहि अटकेंत ठेवलें तर तुम्ही देखील माझ्या सारखा मुकाट्यानें तुरुंगवास सोसाल कीं नाहीं ?" असा उलट प्रश्न टिळकांनीं केला. मी म्हणालों "तुरुंगवास आम्ही सासू कीं नाहीं हें परीक्षेची वेळ आल्याशिवाय सांगता येत नाहीं." यावर "हें उत्तर योग्य नाहीं. जबरदस्ताच्या हातांत सांपडल्यावर प्रत्येकाला माझ्यासारखेंच वागणें भाग पडतें." असें टिळकांनीं उत्तर दिलें. इतकें बोलणें संपतें तोंच गुतक्कल पुढील नचरला स्टेशनवर गाडी उभी राहिली. इतक्यांत मामुली दर्जाचा एक मुसलमान गृहस्थ मागील डब्यांत पाहात पाहात आमच्या डब्यांतहि निरखून पाहू लागला. मी त्याला विचारलें. "क्या देखते हो ?" "एक बडे आदमी जेलसे छुटकर इसी गाडीमे मद्रास जा रहे है. यह सुनकर उनको देखनें हम लोग आये हैं" असें म्हणून लोकमान्याकडे निरखून पाहात अंगुलिनिर्देश करून म्हणाला "वह यही महाराज है " असें म्हणून लोकमान्यांना दोनतीन वेळा लवून सलाम केला. श्री० पारसनीस यानीं लोकमान्यांना विचारलें "काहो, बळवंतराव, आपल्या संबधानें याला कुणीं सांगितलें ? आपण होऊन आपला शोध करीत करीत तो येथपर्यंत आला. व आपल्याला पाहताच त्याला किती तरी आनंद झाला आहे ! याचें कारण काय बरें असेल ! अशा अनोळखी माणसानें आपल्या संबधीं जें प्रेम व्यक्त केलें हें तुमच्या पहिल्या प्रश्नाचें उत्तर आहे." यावर लोकमान्य म्हणाले "याचें कारण तुम्हीच. तुम्ही लोकांनीं माझ्या तुरुंगवासाचा इतका बभ्रा केला नसता तर या बिचाऱ्याला तरी तो कसा कळता ?" असें म्हणताच डब्यांत हशा पिकला.

(३) यानंतर आम्ही मद्रासेस गेलों. आम्हा सर्व महाराष्ट्रीयांना राहण्यासाठीं एकाच बंगल्यांत व्यवस्था केली होती. तेथें तंजावरच्या व इतर प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय मंडळींनीं आम्हा सर्वांस पानसुपारी दिली होती. व सर्वांचा ग्रूपफोटोही काढला होता (तो फोटो सध्या मजजवळ आहे) या प्रसंगीं लो. टिळकांचें जें लहानसें भाषण झालें होतें त्यांत एक मुद्दा लक्षांत ठेवण्यासारखा होता. टिळक म्हणाले " पृथ्वीच्या पाठीवर कोणत्याहि भागांत महाराष्ट्रीय असोत, त्यांची एकमेकाची गांठ पडली म्हणजे जें प्रेम व आपलेपणा व्यक्त होतो त्यावरून भविष्य करण्यास कोणतीहि हरकत नाहीं कीं, महाराष्ट्रीय पुन्हा एकवार आपल्या गतवैभवास प्राप्त करून घेऊन आपलें राज्य प्रस्थापित करतील." तसेंच नागोजीराव वगैरे तंजावरच्या मंडळींना टिळकांनीं उपदेश केला कीं, "तुम्ही महाराष्ट्रीय असूनहि

आपली मातृभाषा तुम्हास चागली बोलता येत नाही. तुमच्या मुलाबाळांना तरी मातृभाषा—मराठी—शिकवा. पुण्याहून शिक्षक वर्ग मागवून तुमच्या देशात मराठी शाळा काढा. महाराष्ट्रातील शिक्षक येथे जास्त दिवस राहतील तर त्यांचीहि भाषा बिघडण्याचा संभव आहे. तरी दर पाचसहा वर्षांनी शिक्षक वर्ग बदलून तुमच्या देशात मराठी भाषेचा प्रसार करा. निदान तुमच्या प्रांतात असणाऱ्या महाराष्ट्रीयांकरिता तरी त्यांना मातृभाषा चांगली येईल अशी व्यवस्था करा. कोणत्याहि प्रांतात राहिल्यास हरकत नाही. परंतु आपल्या मातृभाषेस पारखे कधींच होऊ नये."

(४) १९१४ साली लोकमान्य तुरुंगातून सुटून आल्यावर पुण्यास जाऊन त्यांची भेट घेतली. हैद्राबादेसंबंधी बोलणे निघाले. बोलताना लोकमान्यांनी "तुमच्या देशी संस्थानात सुधारणा केव्हा घडून येणार?" अशी पृच्छा केली. मी म्हणालो "आपण व देशातील इतर पुढारी संस्थानाकडे लक्ष देत नाही. एवढेंच नव्हे तर कॉंग्रेस ब्रिटिश इलाख्यापुरतीच असल्यामुळें त्यात देशी संस्थानाबद्दल प्रश्नच येण्याचें कारण नाहीं असें म्हणून संस्थानासंबधानें कॉंग्रेसमध्यें कोणी विचारच करीत नाहीं अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें देशी संस्थानांत सुधारणा कव्हा होणार हें सांगणें माझ्यासारख्याला फारच कठीण आहे. या बद्दलची तोड आपणच काढून त्यासबंधी चळवळ सुरू कराल तरच काहीं आशा वाटते." यावर टिळक म्हणाले, "तुमचें म्हणणें खरें आहे. देशी संस्थानाचा प्रश्न इतक्यात कॉंग्रेसमध्यें आणता येत नाहीं कारण सध्या ब्रिटिश सरकारशीं झगडण्यात आमची सर्व शक्ती खर्ची पडत आहे. अशात दुसऱ्या भूतांना जागे करण्यापेक्षा त्यांना आणखी काहीं दिवस तरी गोंधळ घालू द्यावा स्वराज्य हातीं आल्यावर या संस्थानिकांना योग्य मार्गावर आणणें कठीण नाहीं."

शंकर दामोदर पेंडसे

[एम्. ए., एम्. ओ. एल्, पुणें]

(१) १९१७ सालची गोष्ट. लोकमान्यांचा गीतारहस्य ग्रंथ प्रसिद्ध होऊन त्यावर अनुकूल-प्रतिकूल टीकांची झोड उठली होती. अमळनेरच्या फिलॉसॉफिक इन्स्टिटयूटमध्यें त्यावेळीं मी शांकरतत्त्वज्ञानाचें अध्ययन करीत होतों. गीतेच्या तात्पर्यासंबंधानें स्वतःचें निश्चित मत बनविण्याकरितां मूळ गीता, त्यावरील आचार्यांचें भाष्य व गीतारहस्य यांचा मी तुलनात्मक अभ्यास केला. त्यांत आचार्यांना गीतेचा कर्मसन्यासपर अर्थ करितांना अनेक ठिकाणीं पूर्वापर संदर्भ सोडून किंवा स्वतःचे कांहीं शब्द घालून गीतेच्या श्लोकांचा अर्थ करावा लागला आहे असें आढळून आलें. अठराहि अध्यायांतील असे सर्व श्लोक एकत्र आणून त्यांचा सरळ अर्थ काय आहे व आचार्यांना करावा लागलेला अर्थ कसा सदोष आहे हें दाखविणारा एक लेख मी तयार केला होता. हा लेख लोकमान्यांना अर्पण केलेला असल्यामुळें, पुण्यास गेल्यावर तो त्यांना प्रत्यक्ष द्यावा' अशी कल्पना माझ्या डोक्यांत आली. त्या साठीं एक दिवस सकाळीं मी गायकवाडवाड्यांत आलों. तेव्हां ना. उपासनी वगैरे मडळी बसली होती. लोकमान्य एकटे सांपडावे अशी तर माझी इच्छा! मी त्या वेळीं परत गेलों. दुपारीं लोकमान्य एकटे भेटले तर ठीकच, नाहींतर लोकांचे देखत आपल्या लेखाची कहाणी सांगण्या ऐवजीं लिहूनच त्यांना काय तें कळवावें असा विचार करून एक चिठी लिहिली. " पूर्ववयांतच गृहस्थाश्रमाचें किंवा संसाराचें हें प्राचीन शास्त्र जितक्या लवकर समजून घेणें शक्य असेल तितक्या लवकर प्रत्येकानें समजून घ्यावें " या गीतारहस्याच्या प्रस्तावनेंतील आपल्या आज्ञेप्रमाणें अभ्यास करून हा लेख लिहिला आहे, असें त्या चिठींत मीं लिहिलें होतें. दुपारीं दोन वाजतां मी वाड्यांत गेलों तेव्हांहि ते मडळीच्या गराड्यातच होते. तीनच्या एक्सप्रेसनें ते मुंबईला जाणार होते. मी आंत शिरलों तोंच ' बाबा ' म्हणून हांक मारीत टांगा आणला कीं नाहीं याची चौकशी करण्याकरितां लोकमान्य खोलींतून बाहेर आले. ही संधि साधून मी ताबडतोब वर गेलों व नमस्कार करून लेख आणि चिठी त्यांच्या हातांत दिली. त्यांनीं चिठी वाचली " गाडींत मला वाचायला कांहीं तरी पाहिजेच आहे, तेव्हा तुमचा लेख मुंबईला नेतों. आठवड्यानें परत भेटा " असें सांगून त्यांनीं मला रजा दिली. सात दिवसांनीं मी त्यांच्याकडे गेलों. ते उघडेच मराठा ऑफिसमध्यें बोलत होते. मला पाहिल्यावर लेख परत देण्याकरितां ते आपल्या खोलीकडे निघाले. मी त्यांच्या पाठीमागून चाललों होतों. जातांना वाटेंतलें उंबरठें दार त्यांच्या डोक्याला इतक्या जोरानें लागलें कीं, दुसरा एखादा मनुष्य मटकन् खालींच बसला असता.

आपल्या घाईमुळें त्याना लागलें असें वाटून मला तर फार सकोच झाला पण डोक्यावरून हात फिरवून एका क्षणात त्यानीं आपला चेहरा शात केला व ते पुढें चालू लागले. खोलींत गेल्यावर ट्रंकेतून त्यानीं लेख काढून दिला व " कोठें तरी छापावयास द्या. केसरींत मजकुराची गर्दी नसती तर केसरींतच तो दिला असता " असें सागून गीतेच्या तत्त्वज्ञानासबधान त बालू लागले. " इग्रजी, जर्मन, फ्रेंच वगैरे भाषा, त्यातील ज्ञानभाडार हस्तगत करून घेण्या करिता शिकणें जरूर आहे " असें सागून त्यानीं मला रजा दिली जाताना, लेखाच्या प्रारभीं व शेवटीं असलेली रहस्यकाराची स्तुति काढून टाका असें सागण्यास ते विसरले नाहींत! लेख इतका काळजीपूर्वक वाचला होता कीं, ज्या ठिकाणीं विरामचिन्हें द्यावयाचीं राहिलीं होतीं त्या ठिकाणीं तीं सुद्धा त्यानीं दिलीं होतीं! कित्येक ठिकाणीं शब्दयोजना बदलली होती. शकराचार्यासबधानें लिहि ताना ते किती काळजी घेत हें त्यानीं केलेल्या खालील दुरुस्तीवरून लक्षात येईल. " ज्या त्या पदातून सन्यास काढण्याची आचार्याची इच्छा येथें इतकी अनावर झाली कीं, " या वाक्यातील 'अनावर' शब्द काढून टाकून त्या जागीं 'प्रबल' हा शब्द त्यानीं घातला आहे. 'अनावर' व 'प्रबल' या दोन शब्दातील फरक चाणाक्ष वाचकाच्या तेव्हाच लक्षात येईल. 'टिळकानीं देशाकरितां तुरुगात खडी फोडली' या वाक्याखालीं रेघ मारून पुढें प्रश्नचिह्न केलें होतें!

(२) नतर एक वर्षानें ते अमळनेर येथें आल्यावेळीं फिलॉसफिक इन्स्टि ट्यूटमध्यें आले होते तेथें मला पाहिल्याबरोबर त्यानीं ओळखलें व मी गेल्या वर्षी त्याच्याकडे गेलों होतों असें श्री. प्रतापशेट यास सागितलें. लोकमान्याच्या इच्छेप्रमाणें माझा लेख पुण्यातील एका मासिकाकडे प्रसिद्धीकरिता दिला होता लेख प्रसिद्ध करण्यासारखा आहे असें लोकमान्यानीं मासिकाच्या सपादकाना कळविलें होतें, पण त्यानीं तो लेख चार महिने तसाच ठेवून दिल्यामुळें मी परत मागितला तेव्हा लेखावर असलेली लोकमान्याची शिफारस चाकूनें खरडून टाकून तो लेख माझ्याकडे परत पाठविण्यात आला! नतर चार वर्षानीं लोक मान्याच्या पहिल्या पुण्यतिथीनिमित्त केसरीतून चार हप्त्यानीं तो प्रसिद्ध कर ण्यात आला

गणेश गोपाळ सोमण

[कराड जि० सातारा.]

पुष्कळ लोकांनीं लोकमान्यांची मोठमोठीं व्याख्यानें पुष्कळ ऐकलीं असतील, परंतु लोकमान्यांचें दोन शब्दांचें व्याख्यान ऐकण्याचा योग मात्र अपूर्व खराच ! सुमारें सहासात वर्षे झालीं. त्यावेळीं अथणीस एक परिषद भरणार होती. बुधगांव स्टेशनवर मी गेला होतों. लोकमान्यांची गाडी येण्याचे वेळेपर्यंत समुदाय बराच जमला. रा. छापखाने प्रभृति सांगलीचे पुढारीहि तेथें आले होते. मेलगाडी स्टेशनवर येऊन थांबली. लोकमान्यांचा डबा दिसताच 'जय-जयकार' झाला. तेथें व्याख्यानासाठीं मुद्दाम व्यवस्था केली होती. प्रारंभीं छापखाने यांचें प्रास्ताविक भाषण होऊन त्यात त्यांनीं लोकमान्यांनीं सर्वांना दोन शब्द सांगावे अशी विनंति केली. लोकमान्य उभे राहिले व म्हणाले "गाडी सुटायची वेळ झाली आहे. मला जास्त बोलतां येणार नाहीं. तरी छापखाने यांनीं सांगितल्याप्रमाणें मी आतां फक्त दोनच शब्द सांगतों. पहिला शब्द म्हणजे— आभार—तुम्हीं केलेल्या माझ्या सत्काराबद्दल आभार व दुसरा शब्द म्हणजे— स्वराज्य—मी ज्या कार्यासाठीं झटतों आहे त्या स्वराज्याचे कार्याला प्रत्येकानें यथाशक्ति हातभार लावावा." झालें. व्याख्यान सपलें ! गार्डनें शिटी फुकली ! लोकमान्य गाडींत बसले व 'लोकमान्य टिळक महाराज कीं जय' या जय-घोषांत गाडी मिरजेकडे चालूं लागली.

वासुदेव लक्ष्मण चिपळूणकर

[कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे पुतणे, लोकमान्यांचे लॉ. क्लासमधील शिष्य, वकील, आकोला.]

(१) लोकमान्यांशीं माझा प्रत्यक्ष संबंध प्रथम सन १८९६मध्यें आला. त्यावेळीं मी वकीलीच्या अभ्यासाकरितां लोकमान्यांचे लॉ क्लासमध्यें एप्रिल १८९६ मध्यें दाखल झालों; तों त्यांना १८९७ मध्यें राजद्रोहाचे खटल्यांत शिक्षा होऊन, क्लास बंद होईपर्यंत होतों. क्लासमध्यें दोन वर्षांचा कोर्स ठेविला होता; पहिल्या व दुसऱ्या वर्षांच्या विद्यार्थ्यांचे असे दोन वर्ग असत. त्यावेळचे माझे सहाध्यायी म्हणजे, शिवाजी उत्सवाचे चिटणीस रा. वामनराव तळवलकर वकील, रा.

तळाशीकर वकील, पुणें, कै. रा. गोविंदराव धारप, वकील पुणें, व सरदार त्रिंबकराव गोखले (सदाशीव पेठ) असे आठवतात लॉ क्लासचे अध्यापनात मदतगार म्हणून लोकमान्य एक दुसरे कायदे पंडित गृहस्थ ठेवीत असत. माझे वेळीं पुण्यातील प्रसिद्ध वकील, रा. दिनकर हरी माकनीस हे कांहीं दिवस होते ते गेल्यावर त्याचे जागीं कांहीं दिवस थोड्याफार अवधीकरिता नगरचे रा. ब. चितळे वकील व खटला चालू असता बारशीचे रा. गोविंदराव टिळक, वगैरे होते. अखेरीस कायमचे मदतगार म्हणून रा. न चिं उर्फ तात्यासाहेब केळकर हे आले लोकमान्य व त्याचे मदतगार गृहस्थ आळीपाळीनें, प्रत्येक वर्ग एकएक दिवस घेत. वर्ग दोन तास, सकाळीं ७ ते ९, असा असे याप्रमाणें माझे वर्गावर (पहिलें वर्ष) लोकमान्य एक दिवसाआड येत असत त्यानीं वर लिहिलेल्या सव्वा–दीड वर्षाच्या अवधींत आम्हास मेनचा हिंदु लॉ व पुराव्याचा ॲक्ट शिकविला. त्यानतर कराराचा ॲक्ट चालू असता, त्याच्यावर राजद्रोहाचा पहिला खटला होऊन ते कारागृहात गेले व क्लास बद झाला. त्या वेळीं लॉ क्लास, ते राहात असलेल्या विंचूरकराचे वाड्यात होता ज्या दिवशीं लोकमान्याचा दिवस असे, त्या दिवशीं क्लास सात वाजता कधींहि सुरू झाला नाहीं त्याचेकडे खासगी व सार्वजनिक कामानिमित्त नित्य येणाऱ्या माणसाची नेहमीं ये जा चालत असे. त्याची निरवानिरव करून ते बहुधा साडेसात अगर त्याहीनतर क्लासात येत असत. कधीं कधीं सार्वजनिक कामाची निकड असल्यास तसा निरोप धाडून क्लास मुळींच बद होत असे. क्लासात आल्यावर नोकरानें टेबलावर आणून ठेवलेल्या पुस्तकाचीं जीं पानें वाचावयाचीं तीं चाळण्यात व एकीकडे सुपारी चावण्यात, साधारण १०।१५ मिनिटें गेल्यावर मग, ते त्या दिवशीं जो भाग पुस्तकातून वाचावयाचा, त्याचा साराश १५।२० मिनिटात सागत असत व मग वाचावयास सुरवात करीत. वाचावयास सुरवात झाल्यावर मध्यें कोणा विद्यार्थ्यानीं प्रश्न केला तर त्याचें उत्तर देऊन, फिरून वाचावयास सुरवात करीत याप्रमाणें ९ वाजेपर्यंत वाचन चालून क्लास पुरा होत असे. विशेष तयारी करून, कधीं क्लास चालविल्याचें मला स्मरत नाहीं त्यावेळीं विद्यार्थ्यांचेमध्यें अशी एक आख्यायिका असे कीं, लोकमान्याचा पुराव्याच्या कायद्यात विशेष व्यासग आहे, व त्याप्रमाणें त्या कायद्यावर, त्यानीं पुराव्याचा ॲक्ट वाचावयास सुरू करण्याचे प्रसगीं पहिलीं तीन व्याख्यानें उत्तम दिल्याचें मला स्मरतें

(२) लखनौची कॉंग्रेस झाल्यावर लोकमान्य कलकत्याचे मार्गानें जानेवारी १९१७ मध्यें वऱ्हाडातून पुण्याकडे चालले होते. त्याचा मुक्काम यवतमाळास होता, व अकोल्याचे मडळींची इच्छा त्याना अकोल्यास आणण्याची होती यवतमाळास जाऊन अकोलेकरामार्फत प्रत्यक्ष निमत्रण देण्याकरिता माझी व

रा. बापूसाहेब फडके यांची योजना झाल्यावरून, आम्ही दोघे यवतमाळास गेलों. अकोलेकरांचें निमंत्रण लोकमान्यांनीं मान्य केल्यावर, आम्ही कांहीं सार्वजनिक गोष्टी बोलत होतों. खेडेगांवाहून आलेल्या लोकांची दर्शनाची इच्छा कळल्यावर त्यांना आंत येण्यास सांगण्यांत आलें. प्रत्येकजण आंत येऊन लोकमान्यांचें चरणांवर मस्तक ठेवून, त्यांचा आशीर्वाद घेऊन जात होता. आम्ही दोघे एकाच कोचावर बसलों होतों; बोलणें चालूं होतेंच. इतक्यांत सहजरीत्या एका गृहस्थानें लोकमान्यांना वंदन करून, मलाहि त्यानें तसाच वांकून नमस्कार केला. त्यासरसें, त्याचे मागील गृहस्थानें तोच क्रम चालू करून, आम्हा दोघांनाहि वंदन केलें. तेव्हां ह्या कठीण प्रसंग आलासें पाहून, मी विनोदानें लोकमान्यांना म्हटलें. 'Up to now, there was only one saint, but now it seems they are turning one into two' 'आतांपर्यंत (येथें) एकच साधुपुरुष (बसले) होते, पण असें दिसतें कीं, ही मंडळी आतां एका (साधू)च्या ऐवजीं दोन (साधू) निर्माण करीत आहेत' तेव्हां लोकमान्यांनींहि पण 'We need not regret, if one saint is being turned into two. India requires at present, not only two, but many such *political* saints' 'एका साधूच्या ऐवजीं दोन साधू झाले यांत वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं; आज हिंदुस्थानाला दोनच नव्हत, तर पुष्कळ राजकारणी साधू हवे आहेत.' असें उलट विनोदाचेंच पण अर्थपूर्ण उत्तर दिलें.

(३) त्या दिवशीं सायंकाळीं रा. दादासाहेब बापट यांचे अध्यक्षतेखालीं यवतमाळकरांनीं, प्रचंड सभा भरवून, लोकमान्यांचा सन्मान केला. दुसरे दिवशीं सकाळीं रा. हूड वकील यांचे घरीं पानसुपारी झाली. या वेळीं पुण्याचे रा. कृष्णाजी पुरुषोत्तम भट बी. ए. एल एल. बी. तेथें सब डिव्हिजनल ऑफिसर होते. ते लोकमान्यांचे फर्ग्युसन कॉलेजांतील एक शिष्य होते. पण सरकारी अधिकारी असल्यामुळें आदले दिवसांचे सभेला जाता न आल्यामुळें त्यांनीं, वरील पानसुपारीची बातमी लक्षांत ठेऊन, रा. हूड यांचे घराशेजारीं एका स्नेह्यास भेटावयास जाण्याचे निमित्तानें लोकमान्य तिकडून जातांयेतां दर्शन घेऊन, आपलें समाधान करून घेतलें !

(४) दुपारीं बाराचे गाडीनें लोकमान्य आकोल्यास जाण्याकरितां निघाले. आम्हीहि त्यांचेबरोबर निघालों. त्यांचेच डब्यांत आम्ही बसलों. गाडी चालू असतां अनेक विषयावर चर्चा चालली होती. प्रत्येक स्टेशनवर त्यांना पानसुपारी झाली. प्रत्येक वेळीं ते खालीं जाऊन चारपांच मिनिटांत होमरूलची योजना, त्याजबद्दलची चळवळ व तिचें महत्त्व सांगून त्या कार्यास मदत करण्याबद्दल लोकांस विनंति करून परत येत. अशा प्रकारची एक पानसुपारी होऊन लोकमान्य परत आले. व पगडी आंगरखा काढून म्हणाले, " या समाजाला तुम्ही (संघटित) organise

केलें पाहिजे. आतां हा पाहा, तेलंगांचा मुलगा पंढरिनाथपंत; हा आमच्या महाराष्ट्रांतील माणूस; पण हा मिसेस बेझंटकडे जाऊन मग आमच्या चळवळींत कां यावा ! " हा उद्गारवाचक *प्रश्न माझ्यासंबंधानेंहि तितकाच लागू* पडणारा होता. लोकमान्यांचा व माझा सहवास अल्प काळाचा; व त्यांची योग्यता फार मोठी; तेव्हां मी उत्तर काय देणार ! फक्त त्यांच्याकडे नुसतें स्मित करून मी पाहात राहिलों व पुढें काय म्हणतात याची वाट पाहात होतों. पण त्यांचें बोलणें तितकेंच थांबलें, व मीहि जरी त्यांचेकडे नुसता बघत होतों, *तरी माझे मनांत, फक्त लोकमान्यांनाच उद्देशून नव्हे, पण 'येथें शब्द नाहीं* शिष्यासी । हें अवघे सद्गुरूपासीं ॥ ' ही समर्थांची ओवी येऊन गेली.

(५) याप्रमाणें कारंजा, मूर्तिजापूर वगैरे ठिकाणीं पानसुपाऱ्या होत होत आम्ही सायंकाळीं आठ वाजतां आकोल्यास पोंचलों. पानसुपारी होऊन लोकांचा सम्मर्द जास्त व्यवस्थित झाल्यावर, लोकमान्यांची थाटानें मिरवणूक निघाली. रा. ब. *विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांचे घरीं जानोसा ठरला होता. ते त्यांना* नेण्यास स्टेशनवर आले होते. दुसरे दिवशीं बोटक्लब, सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक, लक्ष्मी ऑईल मिल वगैरे संस्थांना भेट देऊन, सायंकाळीं व्याख्यान झालें. श्रोतृसमुदाय १५००० पण चित्रासारखा बसला होता. रात्रीं घरीं आल्यावर मी त्यांना कांहीं सरकारी अधिकाऱ्यांची इच्छा कळविली कीं, ते सरकारी नोकर *असल्याकारणानें, त्यांना त्या दिवसाचे व्याख्यानास येतां आलें नाहीं;* तरी एक दिवस जास्त राहून ' गीतारहस्यावर ' एक व्याख्यान व्हावें. तेव्हां लोकमान्यांनीं एकदम प्रश्न केला कीं, ' मी जर सरकारी नोकरांकरितां एक दिवस राहून व्याख्यान दिलें, तर होमरूलकरितां ते काय करावयास तयार आहेत ! ' नंतर सर्वांचें मनोगत पाहून रुकार दिला व दुसरे दिवशीं गीतारहस्यावर व्याख्यान झालें.

(६) यापुढें होमरूलचे कार्यानिमित्त त्यांचा माझा नेहमीं महिन्या दोन महिन्यांनीं सहवास येत असे. माझेशीं बोलतांना त्यांचे चेहऱ्यावर विशेष प्रेम व पितृवात्सल्य दिसे. सन १९१८ चे अखेरीस चिरोल केस करितां विलायतेस जाण्याचे पूर्वी एकदां सरदारगृहांत आम्हां एकदोघांना निरोपादाखल बोलतांना ते म्हणाले, " सार्वजनिक रीतीनें बोलतांना अगर कार्य करतांना तरुण *माणसांनीं हें नेहमीं लक्षांत ठेवावें कीं, मी जें जें बोलतों अगर करतों, तें तें* त्यांनीं बोलून अगर करून चालावयाचें नाहीं. तें त्यांच्या पचनीं पडणार नाहीं. मिसेस बेझंट जें जें बोलतात अगर करितात तें तें मीहि पण बोलून

सौ. राधाबाई चिपळूणकर

[श्रीयुत वासुदेव लक्ष्मण चिपळूणकर वकील आकोला, यांचे कुटुंब.]

(१) लोकमान्यांशीं माझा आठवणी देण्यासारखा प्रत्यक्ष संबंध दोनच वेळां आला. ते मंडालेहून सुटून आले त्या दिवशीं सकाळींच त्यांचें दर्शन घेण्याकरितां मी वाड्यांत गेलें. ते पुढल्याच दिवाणखान्यांत अंगांत नुसता सदरा घातलेले बसले होते; व भोंवताली सर्व पुरुष मंडळी चिकार भरली होती; पण ते इतक्या वर्षांनीं सुखरूप घरच्या मंडळींना व राष्ट्राला लाभले या आनंदाच्या भरात, लोकांना किंवा त्यांना स्वतःला काय वाटेल याचा विचारहि मनांत न येतां, बरोबर आणलेला हार घेऊन मी तशीच शिरलें. मंडळींनींहि मला जाण्यापुरती वाट दिली; मी जवळ जाऊन त्यांचे गळ्यांत तो हार घातला व नमस्कार करून आमच्या घराच्या वतीनें पहिला हार लोकमान्यांना घालण्याचा योगायोग घडून आल्याबद्दल मनांत समाधान मानीत मी परत येऊन जिन्याचें दारांत उभी राहिल्यें. पण ती येण्याजाण्याची वाट होती; म्हणून "आपण घरांत जाऊन आंतलें जिन्यानें वर येऊ" असें माझ्या भावानें सुचविलें. तेव्हां आम्ही खालीं येऊन आंतल्या जिन्याशीं गेलों; त्यांचे दिवाणखान्यांत मंडळी मायेनाशी झाल्यानें सर्वांनीं खालीं वाड्यांतील पटांगणांत जावयाचें ठरविलें. मंडळी बाहेरच्या जिन्यानें गेली व लोकमान्य आंतले जिन्यानें खालीं आले. मी तेथेंच दाराशीं उभी आहें हें पाहतांच तेवढ्या गर्दीत मजकडे येऊन, कोण काय वगैरे चौकशी केली व "मला खालीं कां नाहीं बोलावलें ? मी खालींसुद्धां आलों असतों" असें ते म्हणाले.

(२) या नंतर आठदहा दिवसांनीं मी मुलांना आपल्या बरोबर घेऊन गेलें होतें. हेतु हा कीं, आतां लोकमान्यांचें बरेंच वय झालेलें आहे व आपलीं मुलें लहान आहेत; तेव्हां तीं मोठीं होईपर्यंत लोकमान्यांना आयुष्य लाभून, त्यांच्या दर्शनाचा व वाणीचा लाभ मुलांना मिळेलच अशी कोणी खात्री द्यावी ? म्हणून मुलांना सध्यां निदान लोकमान्यांचें दर्शन तरी करवून आणावें; म्हणजे मोठीं झाल्यावर 'लोकमान्यांसारख्या महापुरुषाचें दर्शनाला आमच्या आईनें आम्हाला नेलें होतें' अशी लहानपणची गोड आठवण त्यांना राहील. असा मी बेत केला व सर्वांना घेऊन त्यांचे वाड्यांत गेलें. त्या वेळीं ते ओटीवरील माडींत आरामखुर्चीवर बसले होते. जवळची मंडळी माझ्या ओळखीची नव्हती. पण ते बाबासाहेब विद्वांस व अंतुकाका असावेत असें बोलण्याच्या ओघावरून वाटलें. मुलांकडून नमस्कार करविल्यावर आम्ही परत निघण्याच्या बेतांत होतों, परंतु लोकमान्यांनीं आम्हाला जवळ जवळ अर्धा तास बसवून घेतलें व अशी माझी

कित्येक दिवसांची ओळखच आहे अशा आपलेपणानें आमच्या घरातील प्रत्येक माणसाची विचारपूस केली, थोरल्या शास्त्रीबोवाच्या वेळच्या सुद्धा गोष्टी काढल्या होत्या, पण हें सर्व बोलून झाल्यावर पोटातून उद्वेग वाटून एकादा मनुष्य बोलतो तसे कै. शास्त्रीबोवाची व इतर मंडळींची आठवण करून ते म्हणाले, "आता आमच्या बरोबरीच्यापैकीं कोणी राहिलें नाहीं, सर्व गेले, मी मात्र एकटा राहिलों आहें." हें त्याचें तोंडचें शब्द ऐकून आम्हाला मोंवतालच्या मंडळींना थोडा वेळ उदासवाणें वाटलें. नतर आता निरोप घ्यावा म्हणून मी उठलें, तरी पुन्हा त्यानीं "खालीं मुलींकडे जा व गावात आल्यावर त्याचेकडे नेहमीं येत जा म्हणजे त्याची व तुमची ओळख राहील" असें सागून आम्हाला खालीं मुलींच्याकडे नेण्यास सागितलें व सर्वांना आम्रफलाचा प्रसाद पाठवून दिला

(३) तिसरा प्रसग आख्यायिकेचा आहे एकदा ती सासुबाई व मुलें मौजेखातर एक दिवसाकरिता म्हणून सिंहगडावर गेलीं होतीं ही सर्व मंडळी तेथल्या धर्मशाळेंत उतरली होती. माझा मावा श्रीधर जोशी (हा हल्लीं हिंदु विश्वविद्यालयातून एम्. एस्. सी होऊन पुढील अभ्यासाकरता इंग्लंडला गेला आहे) याच लोकमान्य तेथेंच आहेत अशी बातमी लागली म्हणून शोध करीत तो त्याच्या बगल्याकडे गेला. कोठून तरी त्यांना पहावयास सापडावें या उद्देशानें तो बगल्याचे आसपास गुटमळत फिरत होता इतक्यात त्याचे इच्छेप्रमाणें ते त्याला दिसले, इतकेंच नव्हे तर त्यानीं त्याला पाहिल्याबरोबर आत बोलावून नेलें व कोण, कोठून आला वगैरे चौकशी केली तेव्हा त्यानें आपली आई, आजी वगैरे मडळी गडावर आलेली आहेत असें सागितलें. हें ऐकून "जा त्याना इकडे घऊन ये" असें सागून त्याचेकडून ती. सासुबाईना बोलावून नेलें, व इकडे उतरायला का आला नाहींत, आता इकडे या, दोनतीन दिवस स्वस्थपणें रहा" असा बराच आग्रह केला, परतु इतर दुसरी पुष्कळ मंडळी बरोबर असल्यामुळें त्याना याच्या सत्सगाचा लाभ घेता आला नाहीं त्यावेळींहि अर्धापाउण तास बोलून आमच्या घरची, अकोल्याची व माऊजी विलायतेला गेले होते त्याची, अशी सर्व इत्यभूत हकीकत विचारून मग त्याना निरोप दिला।

विनायक सदाशिव वाकसकर

[इतिहासाभ्यासी, बडोदें]

इतराप्रमाणेंच लोकमान्यहि आम्हां चांद्रसेनीय कायस्थप्रभूंचा द्वेष करीत, असें मी अनेकांच्या तोंडून ऐकिलें होतें. व या म्हणण्याची सत्यता तपासून पाहण्याचा मी शक्य तो प्रयत्नहि करी. पण कोणत्याहि प्रकारें निश्चित असें प्रमाण मला मिळेना व त्यामुळें ठाम मतहि बनवितां येईना. परंतु एके दिवशीं हा योग अचानक घडून आला, तो असा.

श्री. कृष्णराव रघुनाथ ऊर्फ रावसाहेब धारकर हे पूर्वी आमच्या बडोदें राज्यात रत्नशालेवर मुख्याधिकारी होते. हे गृहस्थ तारीख २७ आक्टोबर सन १९२२ रोजीं आपल्या वयाच्या बहात्तराव्या वर्षी निवर्तले. एकदा त्यांच्याशीं बोलत असतांना लोकमान्यांचा विषय निघाला. तेव्हां 'लोकमान्य आपल्या जातीचा द्वेष करितात, निदान आपल्याबद्दल खास प्रेम नाहीं असा त्यांचेवर आरोप आहे. याबद्दल आपणास काय अनुभव आहे ?' असें मी रावसाहेबांस विचारलें. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें "लोकमान्यांवरील हा आरोप मींहि अनेकांच्या तोंडून ऐकिला आहे. परंतु या बाबतींत माझा स्वत:चा अनुभव अगदींच निराळा आहे. तो असा कीं, धारेस आमचें काहीं वडिलार्जित उत्पन्न व हक्क असून ते अलीकडेस बंद करण्यात आल्यानें कोर्टांत त्याबद्दल केस चालली होती. केस लावण्यापूर्वी मी पुष्कळ वकीलांचें मत घेतलें होतें. परंतु कोणाचेंच एकमत होईना, म्हणून मी मोठ्या विचारात होतों. इतक्यात सन १९०३ मध्यें रा. शंकर मोरो रानडे निवर्तल्यामुळें लोकमान्य येथें म्हणजे बडोदें मुक्कामीं आले असल्याचें मी ऐकिलं. तेव्हां आपल्या केससंबधीं कागदपत्र त्यांस दाखवून त्यांचें मत विचारावें असें माझ्या मनात आलें. परंतु 'लोकमान्यास आपल्याबद्दल प्रेम नसल्यानें ते तुम्हास सल्ला देणार नाहींत' असा मोडता बऱ्याच मंडळींनीं घातला. बराच विचार करून, कोणासहि न विचारितां एके दिवशीं मी घोट दौडीवर रा. अप्पासाहेब शारंगपाणी यांचे बंगल्यावर लोकमान्यास भेटण्यास गेलों. कारण त्यावेळीं ते तेथेंच उतरले होते. त्यास भेटून केससंबधीं हकीकत थोडक्यात सांगितली व बरोबरचे कागदपत्र पाहण्यास विनंति केली. तेव्हां लोकमान्य मला म्हणाले कीं, 'मला सध्या वेळ नाहीं व ह्या कामाचे कागदपत्र पाहण्यास बराच वेळ लागेल, तरी पुण्यास गेल्यावर एकाद्या फुरसतीच्या आठ-वड्यात मी तुम्हास मुद्दाम बोलावून घेईन. व मग तुमचे कागदपत्र पाहून माझें मत सांगेन.' हे लोकमान्यांचे शब्द ऐकताच माझा मोठा विरस झाला व लोक-मान्यास आपल्या जातीबद्दल प्रेम नाहीं असें जें म्हणतात तेंच खरें व म्हणूनच

त्यांनीं कांहीं तरी निमित्तानें मला वाटेस लाविलें अशी पक्की समजूत करून घेऊन मी ही घडलेली हकीकत कोणासहि न सांगता मुकाट्यानें बसलों. पुढें सुमारें तीन महिन्यांनीं एके दिवशीं सकाळीं पाहतों तों लोकमान्यांचें पत्र आलें व त्यांत मी पुढील आठवड्यांत सवडीप्रमाणें पुण्यांत त्यांस भेटावें, असें मला कळविलें होतें. तें पत्र पाहताच अर्थातच मला फार आनंद झाला व मी पुण्यास जाऊन आपले सर्व कागदपत्र त्यांस दाखविले. सुमारें तीन घाडेतीन तासपर्यंत एकाग्र विचारानें त्यांनीं ते सर्व कागदपत्र पाहिले व ते पाहत असताना मधून मधून कांहीं प्रश्नहि मला विचारिले आणि शेवटीं 'या कामात तुम्हास यश येणार नाहीं; निष्कारण पैसा मात्र खर्च होईल, ' असें स्पष्ट सांगितलें. इतकेंच नव्हे, परतु ' वकील लोक तुम्हांस उगीच भर देतील व आशा दाखवितील; परतु तुम्ही आपल्या मनाचा निश्चय ढळू देऊ नका ' असेंहि बजाविलें. या नंतर लोकमान्यांचे आभार मानून मी रजा घेतली. परतु लोभामुळें लोकमान्यांचा उपदेश बाजूस ठेवून इतर वकीलांच्या सगतीनें कोर्टांत दावा मांडिला व हजारों रुपये बुडवून बसलों. "

याप्रमाणें लोकमान्यांसबधीं आपला अनुभव रावसाहेबांनीं सागितला. कांहींचा अनुभव याहून भिन्न असणेंहि अशक्य नाहीं. तथापि रावसाहेब घारकर हे या राज्यांत मोठे प्रामाणिक म्हणून नांवाजलेले गृहस्थ असल्यानें त्यांच्या शब्दाची किंमत त्यांस ओळखणारास तरी निःसशय फार वाटेल यात शका नाहीं.

सौ० जानकीबाई जोशी

[सिडेनहॅम कॉलेज—विद्यार्थिनी, मुंबई.]

एकदा काहीं कामाकरतां केसरीचे एजट रा. रा. दातार याचेकडे लो. टिळक व रा. न. चिं. केळकर आले होते. काम सपल्यावर जोडा व काठी घेऊन बाहेर पडत पडत लो. टिळक रा. दातार याचेपाशीं काहीं बोलत होते व रा. केळकर जरा पुढें जिन्याच्या बाजूला चालू लागले, इतक्यात टिळकांचें बोलणें सपलें व ते इकडे तिकडे नजर फेंकून केळकर तेथें नाहींतसें पाहून ते हसत म्हणाले— " माझी काठी कोठें गेली बोवा ! " हें ऐकून तेथील लोकहि हसू लागले !!

रंगनाथ गोपाळ दुनाखे

[बी. ए., पुणें]

मला सन १९२० सालीं 'नॅशनल डेमोक्रॅटिक पब्लिशिंग कंपनी'चा एक शेअर विकत घ्यावयाचा होता मी शेअर फॉर्म घेण्याकरता केसरी ऑफिसमध्यें गेलों व अर्जाचा फॉर्म घेतल्यानंतर तो फॉर्म भरण्याबद्दल तेथील एका गृहस्थाशीं विचारपूस करीत होतों लोकमान्याची स्वारी त्या वेळीं रस्त्यावरील असलेल्या दिवाणखान्यांत इकडून तिकडे येरझारा घालीत होती. आमचे बोलणें ऐकून ते सहज दिवाणखान्याजवळील असलेल्या खोलींमध्यें आले व मला म्हणाले "तुम्हीं स्वत तो फॉर्म वाचला असता तुम्हास तो फॉर्म भरण्याविषयीं सर्व माहिती सहज समजेल. स्वत थोडेसे श्रम करून जी गोष्ट समजण्यासारखी आहे त्याजबद्दल दुसऱ्यावर बिल्कुल अवलंबून राहू नये, नेहेमीं स्वावलंबी होण्याचा प्रयत्न करावा."

शंकर गोपाळ सहस्रबुद्धे

[काव्यतीर्थ (कलकत्ता), शास्त्री (पंजाब), मुख्याध्यापक श्रीसरस्वतीमुखमण्डन संस्कृत पाठशाळा, नागपूर]

इ. स १९१८ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यातील गोष्ट नागपुरास भरलेल्या कीर्तनसमेल्नाचे अध्यक्ष या नात्यानें लोकमान्य नागपुरास आले होते संमेल्न संपल्यानंतर लोकमान्य कटोलकडे जाऊन पुन नागपुरास आले होते एके दिवशीं (फेब्रुवारी, ता २२) माझे परमपूज्य विद्वद्वर्य विद्यागुरु श्री वे शा. स पंढरीनाथशास्त्री पाटे ह्यांच्याबरोबर लोकमान्यांना भेटावयास गेलों तेथील मंडळींपैकीं एकानें माझ्या गुरुंची लोकमान्यास ओळख करून दिल्यानंतर लोकमान्य माझ्या गुरूस म्हणाले 'आपण रहस्य वाचलेंच असेल' यावर माझे गुरु म्हणाले, 'होय, वाचलें इतकेंच केवळ नव्हे, तर त्याचा अभ्यास केला, असें म्हटलें तरी त्यात काहीं वावगें होणार नाहीं'

लोकमान्य—मग त्याबद्दल आपलें काय मत आहे !

माझे गुरु'—कित्येक ठिकाणीं शंकराचार्यांचा आपण विलक्षण विपर्यास केला असून त्यावर काहीं ठिकाणीं अयोग्य विधानें केलीं आहेत.

लोकमान्य —तीं कशीं काय ?

यावर माझ्या गुरूंनीं लोकमान्याना काहीं स्थळें दाखविलीं. त्यावर थोडा वेळ बोलणें झाल्यावर ' रुचिवैचित्र्य आहे, वास्तविक शंकराचार्यांचा मी अभिमानी आहें. ' असें लोकमान्य म्हणाले. यावर माझ्या गुरूंनीं विचारलें. ' मग असें असता आपण त्याचें खंडन करण्याचा प्रयत्न केला, ह्याचा काय उद्देश ? '

लोकमान्य —उद्देश एवढाच कीं, आपणासारख्या जुन्या शास्त्रयानीं त्या विरुद्ध लिहून शंकराचार्यांचें खरें मत जनतेपुढें मांडावें

माझे गुरु'—आम्हा जुन्या शास्त्र्याना कसें लिहावें हेंच मुळींच माहीत नसतें. त्यातूनहि एखाद्याला लिहिता येत असलें तर त्यानें सांगितलेलें उतरून घेणारा दुसरा कोणी तरी असावा लागतो व तो लिहिणाराहि रहस्याचा नीट अभ्यास केलेला असा पाहिजे.

लोकमान्य —नागपुरात अशा प्रकारचा एकहि लेखक मिळणार नाहीं !

माझे गुरु:—ह्या मंडळींपैकीं कितीजणानीं रहस्याचा अभ्यास केला आहे, हें आपण त्याना विचारा हे आपले पूर्ण मतानुयायी म्हणवितात, पण ह्याच्यात व क्षेत्रातील पंड्यात विशेष भेद नसतो, असें मला वाटतें.

लोकमान्य —मला वाईट वाटतें कीं, मलाहि आपणाप्रमाणेंच कटु अनुभव आला आहे माझे असे कट्टे मतानुयायी म्हणविणारापैकीं कित्येकानीं तरी माझ्या रहस्याचें पहिलें सुद्धा पान पुरतेपणीं वाचलें नाहीं माझ्या प्रत्येक अनुयायी म्हणविणारानें रहस्याचा चांगला अभ्यास केलेला असावा, अशी माझी इच्छा आहे. रहस्याचें पुस्तक विकत घेऊन व तें देवघरांतून ठेवून त्यानीं त्याची पूजा करावी अशी माझी मुळींच इच्छा नाहीं. '

शिवाजी गणेश पटवर्धन

[एम्. बी. (ऑनर्स), डॉक्टर, अमरावती.]

लोकमान्य तिलकके मंडाले जेलसे छुटकर पूना आनेके कुछ दिनोबाद हम कुछ विद्यार्थी उन्हे मिलनेके लिये गये। आपसे मिलने वालोंकी हर समय आपके घर पर भीड़ उन दिनो रहा करती थी। इसलिये हम दुपहरके १२ बजे उनके घर गये और सीधे उनकी बैठकमें जा पहुँचे। लोकमान्य उस समय भोजन करने गये हुए थे। कुछ देरके बाद आप भोजन करके बैठकमें सुपारी हातमें लिये और कुछ मुँहमें चबाते हुए आ पहुँचे। हम सब लोगोंने उठकर उन्हे प्रणाम किया। बादमें सुपारी खाते हुए और इधर उधर टहलते हुए उन्होंने हम लोगोंसे बातचीत करना शुरु किया। जिस प्रकार बहुत दिनोंसे बिछुडे हुए पुत्रोंके मिलने पर माता बड़े प्रेमसे उनकी क्षेम कुशल और सब हाल पूछती है, उसी प्रकार उन्होंने बडे प्रेमसे हमारे प्रत्येक साथियों से अलग २ बात करके हम सब लोगोंका परिचय प्राप्त किया। हमारे मेंसे एक विद्यार्थीको कमजोर देखकर उन्होंने कहा–' तुम इस अवस्थामें इतने कमजोर हो, यह ठीक नहीं है। दुनियामें आजकल कमजोर आदमियोंको रहनेके लिये स्थान नहीं है। मेरा शरीर भी एक बार कालेजमें पढते हुए कमजोर होगया था, तब मैंने एक वर्षतक कालेजमें जाना बद करके शरीर सुधारनेकी पूरी कोसीस की थी। तुम्हें चाहिए कि पहले अपने शरीरको निरोगी और सबल बनाओ। क्योंकि शरीर रोगी और दुर्बल रखने के समान दूसरा कोई पाप नहीं है। ”

इसके बाद हम लोगोंने आपसे पूँछा कि हमें किस प्रकार अपने देशकी सेवा करनी चाहिए?

आपने कहा—इस प्रश्नका उत्तर देना कठिन है। सक्षेपमें मै आपलोगोंसे इतना ही कहना चाहता हूँ, कि From begging to open rebelion choose any thing according to your ability and do it, but remember "स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" सरकारसे भीक मागनेसे लेकर खुल्लम् खुल्ला सरकारके साथ युद्ध करने तक कोई भी कार्य अपने देशके लिये अपनी शक्तिके अनुसार करते रहो। खैर यह न भूलो कि अपनी शक्ति और हैसियतसे कम या अधिक काम करना मानो देशका नुकसान करना है।

इसके बाद हम लोगोंने पूछा—आप कोई एकाध ऐसी सस्था क्यों नहीं खोलते कि जिसमें हम जैसे विद्यार्थी सम्मिलित होकर देशकी सेवा करें।

आपने कहा—परतत्रता में सस्थाके रूपसे देशकी सच्ची सेवा नहीं हो सकती। सरकार जब किसी सस्थाके द्वारा देश का अच्छा कार्य होना देखती है, तब

उस संस्थाको मिटानेकी कोशीस करती है। ऐसी हालतमें संस्थाके सभासदों को देश के समान उस संस्था पर भी विशेष प्रेम हो जाता है। इसका फल यह होता है, कि सभासद उस संस्थाके रक्षा करनेकी ओर अधिक ध्यान रखते हैं और देशका पूर्ववत् कार्य उनके द्वारा नहीं होने पाता। इसलिये परतंत्रतामें तो ऐसे देशसेवकोंकी जरूरत है जो आपसमें परस्पर सहायता करने वाले मित्रोंका समूह बना कर देशकार्य करें।

बस इतनी बात होनेके पश्चात और भी बडे २ व्यक्ति आपसे मिलनेके लिये आये, इसलिये आपको हम लोग प्रणाम करके चले आये।

रामकृष्ण हरि भडकमकर

[एम्. ए. एम्. डी., सुप्रसिद्ध डॉक्टर, मुंबई.]

(१) १९०६ साली पंढरपुरास स्वदेशीचें प्रदर्शन भरलें होतें. त्या प्रसंगीं लोकमान्य पंढरपुरास गेले होते. मी त्यावेळीं विद्यार्थीदशेंतच होतों. लोक मान्याच्या बरोबरच माझाहि मुक्काम, ते सरदेसाईच्या वाड्यात उतरले होते तेथेंच होता. त्यावेळीं मला त्याचा प्रथम प्रत्यक्ष परिचय झाला.

(२) प्रदर्शन कै. ना. गोपाळराव गोखले याचे हस्तें उघडलें. प्रदर्शन उघडलें त्यापूर्वीच एक दिवस गोखले मोडनिंबला येऊन श्रीमंत मिरजकरांचे पाहुणे म्हणून राहिले व श्रीमंताबरोबरच त्याचे गाडींतून अगदीं आयत्या वेळीं सभेचे जागीं येऊन दाखल झाले. श्रीमंत व गोखले दोन खुर्च्यांवर बसले. लोकमान्य जवळच बैठकीवर इतर लोकात बसले होते. जवळच एक तिसरी खुर्ची ठेवून त्यावर बसावयास बोलाविलें तेव्हा लोकमान्य नामदारास म्हणालेः—श्री पाडुरंगाचे दर्शनास आम्ही आलों असल्यामुळें यात्रेस आलेल्या इतर वारकऱ्यातच आमचें स्थान असणें अवश्य आहे. प्रदर्शनासच आलेल्या लोकात बसणें योग्य नाहीं।

(३) लोकमान्य बरोबरीच्या लोकाना घेऊन नियमानें पोंहावयास जात असत. पोहण्यानें फारच उत्कृष्ट व्यायाम होतो व त्यामुळें शरीराच्या सर्व मागांतले दोष जावात व संधिवातासारखे रोगहि नाहींसे होतात असें ते नेहमीं म्हणत. ते वारवार असेंहि म्हणत कीं, पोहणें ही राष्ट्रीय कला असून ती प्रत्येकास आलीच पाहिजे. माझे हातीं सत्ता असल्यास मी पोहणें हा सर्व मुलामुलींच्या शिक्षणक्रमातला एक आवश्यक विषय करून टाकीन।

(४) वै० वा इ. म. प. विष्णुबोवा जोग यानीं लोकमान्यानीं वारकरी लोकास चार शब्द सांगावे असा आग्रह चालविला, त्यावेळीं लोकमान्य म्हणाले " अहो, येथील लोकास उपदेश करण्याचें काम आमचें नाहीं. या लोकांत मतप्रसार करण्याचें काम तुम्हा हरिदासपुराणिकाचें आहे. "

(५) याच प्रसंगीं एका व्याख्यानात एका विद्वान् वक्त्यानें भागवत धर्मावर हल्ला करून वारकऱ्याचा नेमधर्म वगैरे सर्व थोतांड आहे, त्याचा समाजाला काहीं उपयोग नाहीं वगैरे टीका केली. त्यावर लोकमान्य म्हणाले " हें पाहा तुमचें चुकतें त असेंच भागवतधर्माच्या प्रसाराचा समाजाला काय उपयोग होतो हें रानडयानीं दाखविलेंच आहे समाजकार्याकरिता स्वार्थत्याग कसा व कोणी करावा हें सांगून स्वार्थत्याग करण्याची प्रवृत्ति निवृत्तिरूपानें सत्त मंडळानें उत्पन्न करून ठेविली होती या संस्थांतून काहीं दोष शिरलेच असले तरी वर्षातून एकादा दिवस कां होईना, पण सर्वसंगपरित्याग करण्याची पात्रता दाखविणाऱ्या या लोकाकडूनच सध्याच्या राष्ट्रकार्याकरिताहि स्वार्थत्याग होणार आहे. तरी या संस्था त्यातील अनुयायाशीं समरस होऊन सुशिक्षितानीं कार्यांत करणें अवश्य आहे. त्याचे पाठीशीं ६०० वर्षांची परंपरा आहे हें विसरू नका ! "

(६) कार्तिकीची वारी असल्यामुळें स्वाभाविकच पंढरीरायाचें दर्शन होणें मुष्कीलीचें होतेंच त्यातच लोकमान्यासारखे पुढारी आले असल्यामुळेंहि नेहमींपेक्षा जास्त गर्दी होतीच लोकमान्य व त्याचे बरोबरीची मंडळी यास दर्शन करावयाचें म्हणजे वेळ मोडणार हणून रा गणपतराव मोडक व बापूसाहेब सरदसाई यानीं खटपट करून या मंडळीकरिता खास परवानगी काढून

असें काय करिता ? अहो आपली दुसरीं महत्त्वाचीं कार्ये अडू नयेत म्हणून तर एवढी खास व्यवस्था केली आहे. ती फुकट दवडू नका. बाकीच्या मडळीचीहि व्यवस्था होईल्च. तुम्हीं इतर कार्यक्रम तर पार पाडणारच. मग काय येथपर्यंत येऊन पाडुरगाचें दर्शन केल्याशिवाय आपण परत जाणार व बरोबरीच्या मडळीं चीहि निराशा व गैरसोय करणार ? " तेव्हा कोठें लोकमान्य इतर मडळीचे अगोदर दर्शन घ्यावयास कबूल झाले.

(७) लोकमान्याना पाहावयास पुष्कळच माणसें येत असत. त्यात अर्थात्च सर्व जातींची व अगदीं लहान मुलापासून गलितांग झालेल्या वृद्धापर्यंतचीं सर्व वयाचीं माणसें असत त्याना त्रास होऊ नये म्हणून लोकमान्य आम्ही ज्या घरीं उतरलों होतों तेथील चौसोपीतल्या एका मोठ्या कट्ट्यावर बसून त्या सर्व मडळींशीं बोलत असत अशाच प्रसगीं एक वाकलेले वृद्ध गृहस्थ दर्शनास आले त्यास वृद्धत्वामुळें नीटसें दिसतहि नव्हतें, तेव्हा त्यानीं हातानीं लोक मान्याचें शरीर चाचपून सालिंगन भेट घेतली व असें करिता करिताच ते लोकमान्याचे पायावर डोकें ठेवू लागले त्यास तसें न करू न देता लोकमान्य म्हणाले "अहो, असें काय करिता ! मस्तक हें फक्त वृद्ध अगर देव याचे पायींच नमवावें मीं असें काय केलें आहे कीं आपण पाडुरगाचे पायींच नमवावयाचें मस्तक माझे पायीं ठेवू इच्छिता !" तेव्हा ते गृहस्थ सद्गदित अत करणानें म्हणाले, 'अहो, आपण आणखी काय करणार ! श्रीशिवाजीमहाराजानीं आम्हा हिंदूची शेंडी कायम ठेविली व आम्हा हिंदूस स्वाभिमानपूर्वक मान वर करून इतर जगात वावरावयास शिकविण्याचा प्रयत्न करून आपण तीच परपरा पुढें चाल वीत आहाना ! झाल, आमचे पाडुरग आपणच !" अर्थात्च लोकमान्यानीं त्यास पाया पडू न देताच वर उचलून धरिल व "वारकरी पथातल्या आपणासारख्या समजस गृहस्थावरच हिंदु सस्कृति जिवत ठेवण्याचा भार असून तुमचेच पायीं आम्ही मस्तक लावविलें पाहिजे " असें सागितलें

(८) एक प्रसग अगदीं कधींहि विस्मरण न होण्याजोगा म्हणजे असा – " माझ्या मनींची आवडी । पढरपुरा नेईन गुढी " या सुप्रसिद्ध अभगावर श्री विष्णुबुवा जोग यांचें अत्यत रसाळ व सुश्राव्य प्रवचन झालें गर्दी अफाट लोटली होती व वेळहि बराच झाला होता तरी त्यानतर सुद्धा लोकमान्यानीं काहीं तरी बोलावेंच असा आग्रह मडळींचा पडला. तेव्हा लोकमान्यानीं त्याच धरणानें सुरवात करून विष्णुबुवानीं विवरण केलेल्या भागवत धर्माची खूप स्तुति करून त्याच्या मूलभूत तत्त्वाची अगदीं सरळ सोप्या मार्गानें श्रोत्यास पटेल अशी फोड केली "आपणहि एक या भागवतधर्माचे अनुयायी वारकरी आहों, फक्त आपलें पढरपूर सध्याच्या परिस्थितिमुळें बदललें असून तें साध्य करून घेण्याचें साधन जी राजकीय चळवळ ती आपण कार्तिकी–आषाढींच्या यात्राइतक्याच मत्तीनें व

चिकाटीनें व धार्मिक भावनांनीं प्रेरित होऊन चालविली पाहिजे. या बदललेल्या स्वरूपांतहि आपण भागवतधर्माचें नेटानें परिपालन करून तो टिकावा व आपण धरचे मालक व्हावे व ऐहिक राष्ट्रोन्नतिरूप मोक्ष मिळवा अशी बुद्धि देव आपणांस देवो अशी त्यापाशीं मागणी करा." अशा आशयाचे उद्गार काढले.

(९) स्वदेशी प्रदर्शन उघडल्यानंतर लोकमान्यांचें भाषण झालें. असलीं प्रदर्शनें कां भरावींत, त्याचा उपयोग काय यावर बोलतांना, आपल्यांत कांहीं कलाकौशल्यच नाहीं, आपल्यांतल्या या मोडक्यातोडक्या व नादान वस्तूंचें प्रदर्शन भरवून त्याबद्दल लोकांत आवड उत्पन्न कशी करावी व प्रदर्शनें तरी भरवावींत कशाला व त्यांत पहावयाचें तरी काय ? या नेहमीं येणाऱ्या आक्षेपाला उत्तर देतांना लोकमान्य म्हणाले, "दुसऱ्याच्या नाकीं डोळीं नीटनेटक्या व गोंडस मुलांपेक्षां आपल्या शेंबड्या लेंबड्या मुलावर मातेचें जास्त प्रेम असतें. व तें तिला आवडतें हें आपण प्रत्यहीं पाहातों. मग आपल्याच देशांत तयार झालेल्या ओबडधोबड वस्तु आपणांस आवडावयास हरकत कोणती ? शिवाय आपल्या या प्रदर्शनांतल्या वस्तु पाहून इतर प्रदर्शनांतल्या वस्तूंशीं तुलना केली असतां या बाबतींत आपण जगाच्या किती मागें आहों हें कळून सुधारणा करण्यास उत्तेजन मिळतें हा काय कमी फायदा आहे ?"

(१०) आतां प्रसंग व त्यांतील गृहस्थांचीं नांवें नीटशीं आठवत नाहींत. पण त्या सुमारास बेळगांव येथील एका वृत्तपत्रांत (बहुधा चिकित्सक असावें) एका पुढाऱ्यावर (ते बहुधा लोकमान्य असावेत) लोकांनीं छत्री धरून मिरवणूक काढल्याच्या प्रसंगावर कडक व कुत्सित टीका आली होती. त्याच पत्राचे संपादक पंढरपुरास लोकमान्यांस भेटावयास आले असतां वादविवादाचे भरांत त्याच विषयाकडे ओघ वळला. लोकमान्य त्या गृहस्थांस म्हणाले कीं "अहो, पुढारी लोक कांहीं या गोष्टींस उत्तेजन देत नाहींत. पण आपले पुढारी व त्यांनीं चालविलेली चळवळ याबद्दल आदर व प्रेम व्यक्त करण्याच्या भरांत लोक अशा गोष्टी करण्याचा आग्रह धरितात. असल्या बाह्य भपक्याचा मुद्दां लोकांत, उत्साहवर्धनाचे कामीं थोडासा अप्रत्यक्ष उपयोग होत असतोच. शिवाय असल्या गोष्टींच्या विरुद्ध सगळीं आग्रह धरून अनुयायांस विरस व निरुत्साह करण्याइतकें त्या गोष्टींत पाप तरी काय ! त्यांत कांहीं एकाद्या तत्त्वाचा खून होत नसतो." यावर ते गृहस्थहि जोराजोरानें वाद करूं लागले. मग काय विचारतां ! वादविवादास रंग भरला. लोकमान्य म्हणाले कीं, "स्वार्थाकरितां अधिकाऱ्यांच्या पुढें पुढें करून त्यांजपुढें गोंडा घोळण्याची व प्रसंगोपात्त साहेबावर छत्री धरण्याची प्रवृत्ति वाढत चाललेल्या सुशिक्षित समाजाकडून तरी सामान्य लोकांवर असले आक्षेप येऊं नयेत. तुम्हाला जर हें खपतें व त्याविरुद्ध तुम्हीं चळवळ करीत नाहीं तर लोकसमाजानें आपल्या पुढाऱ्याचा अशा रीतीनें सन्मान केला तर त्या

विरुद्ध मात्र तुम्ही एवढी आरडाओरड कां करितां व नसत्या हेतूंचा आरोप कां करितां ?" लोकमान्य आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें जरा मोठ्यामोठ्यानें बोलत होते. शेवटीं शेवटीं त्या गृहस्थास लोकमान्यांच्या कोटिक्रमास उत्तर देता आलें नाहीं. लोकमान्य त्यास म्हणाले "तुम्ही आतां आपलीं विधानें सप्रमाण सिद्ध तरी करा, नाहींतर वर्तमानपत्रांतून तीं जाहीर रीतीनें परत घेऊन माफी तरी मागा." त्याचा तो वादविवादांतला कोटिक्रम व हट्ट यापुढें तो गृहस्थ हातटेकीस आला व शेवटीं तर बिचारा रडवेला झाला. वादविवाद फार लांबला व फरा ळाला मांडलेलीं पानें तशीच वाळून जाऊन सर्व मंडळी ताटकळून कंटाळून गेली. ते गृहस्थ गेल्यावर बरोबरींचे स्नेही म्हणाले 'त्या गृहस्थाचे लिहिण्यास एवढें महत्व कां दिलेंत व एवढा त्रास तरी कशाला घेतलात? त्याचे कोटिक्रमांत उत्तर देण्यालायक एक तरी आर्ग्युमेंट होतें का?' तेव्हां लोकमान्य शांतपणें म्हणाले " अहो, मी चिडलों नाहीं. पण वादविवाद हेंहि एक युद्धच आहे लढाईस एकदां सुरवात झालीच म्हणजे प्रतिपक्षी चीत केलाच पाहिजे. नुसता आरडा ओरडाच प्रतिपक्षी करील तर आपणासहि त्याचेपेक्षां जास्त जोरानें ओरडतां येतें असें दाखविलेंच पाहिजे. लढाई मध्यें सोडतां येतच नाहीं!"

(११) लोकमान्य विलायतेहून परत आल्यानंतर श्रीजगन्नाथमहाराजांच्या इस्टेटीबद्दल येथील हायकोर्टांत कोल्हापूर दरबारतर्फे जी कारवाई चालली होती त्या खटल्याचे तयारीकरितां सरदारगृहात ते येऊन राहिले होते. सुधारणांचा कायदा पार्लमेंटात पास होऊन गेला होता. एक दिवस सहज एक रोगी पाहून येताना मी सरदारगृहाकडे वळलों व रा. अतुकाका फडणीसांबरोबर लोकमान्यांच्या दिवाणखान्यात गेलों. अतुकाका म्हणाले, " दादा, हे डॉक्टर मडकमकर भेटा-वयास आले आहेत." तेव्हा लोकमान्यांनीं विचारिलें "काहो, काय चळवळ करीत असतां, आपल्या पक्षाचें हें मुंबईतलें गाडें कसें हाकणार ! " त्यावेळीं मी म्हटलें 'आपला पक्ष सुसघटित करावयाचा तर आपल्या पक्षाचें एक उत्कृष्ट व मारदस्त वर्तमानपत्र (दैनिक) मुंबईत अवश्य पाहिजे. सध्यांच्या वर्तमानपत्रांनीं हें भाग-णार नाहीं. त्यांनीं वाचकांची रुचि अगदीं बिघडवून टाकिली आहे. तेव्हां लोकमान्य म्हणाले, " या विषयावर मला तुमच्याशीं पुष्कळच बोलावयाचें आहे. आतां जरा काम आहे, पुन्हा एकदा जरा फुरसतीनें या." खटल्याच्या तयारीचें काम संपलें, व आजारी पडण्याच्या पूर्वी सुमारें ८ दिवस वरील प्रसंगाची आठ-वण देऊन लोकमान्यांनीं आपण होऊन मला टेलीफोन केला व सरदारगृहांत बोलावून घेतलें. इतरांचीं कामें आटोपून त्यांस बाहेर घालवून दिल्यावर चांगलें स्वस्थपणें त्या दिवशीं व पुन्हां दुसरें दिवशीं मिळून २॥३ तास भाषण या विषयावर झालें.

माझी वर्तमानपत्राबद्दलची कल्पना पुन्हा सुचवून मीं म्हटलं कीं, ' केसरी 'सारखें वर्तमानपत्र पाहिजे आपण ' केसरी ' दैनिक करा. त्याकरिता पैसे वगैरे लागल्यास जमविण्यास अडचण पडणार नाहीं. आपण ते जमवू या तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, " चळवळ कशी करावी यानद्दलचीं माझीं मतें मी विलायतेहून जाऊन आल्यापासून थोडीं बदललीं आहेत. चळवळ टिकाऊ व जोरदार व्हावयास पाहिजे तर ती समाजाच्या अगदीं खालच्या थरापर्यंत जाऊन पोंचली पाहिजे. कॉंग्रेसच्या चळवळीकडे खेड्यापाड्यातल्या लोकांचेंहि लक्ष वेधून पुढाऱ्यांना खऱ्या लोकांचा पाठिंबा मिळावा अशा तऱ्हेचे प्रयत्न मी अगदीं आरंभापासूनच करीत आहें तरी पण आपली सर्व चळवळ अद्याप बुद्धिमान (Intellectual) वर्गांतच चालली आहे या वरच्या वर्गांत एकादी गोष्ट पटली तरी देखील ती चिकाटीनें व स्वार्थत्यागपूर्वक करीत राहाण्याच्या दृढ श्रद्धेचा सार्वत्रिक अभावच असल्यामुळें या वर्गामध्यें झालेल्या चळवळीला टिकाऊपणा येत नाहीं व सरकारहि त्यास फारसा मान देत नाहीं म्हणून या सर्व चळवळी आता धार्मिक व औद्योगिक प्रश्नाच्या पायावर उभारून खालवर कानाकोपऱ्यात पसरविल्या पाहिजे या कामाकरिता स्वार्थत्यागी, अल्पसंतुष्ट व उद्योगी गरीब माणसें उपदेशक म्हणून तयार करून व त्यास वक्तृत्व, वैद्यकी, ज्योतिष, थोडेंबहुत धर्मशास्त्र इत्यादि लोकोपयोगी कला शिकवून खेड्यातून राहावयास पाठवून राजकीय रामदासी संप्रदाय वाढविला पाहिजे त्यानीं हरिदास व पुराणिक या नात्यानेंहि समाजसेवा करावी हे असले लोक समाजात ठिक ठिकाणीं पसरून लोकांच्या सुखदु खाशीं समरस होऊन वावरू लागले म्हणजे ते लोकांचीं मनें आकर्षित करू शकतात व नंतर त्यांच्या मार्फत मध्यवर्ती केन्द्रा पासून निघालेली मतप्रसाराची व चळवळीची लाट समाजात झटकन व सघटित रीतीनें पसरेल व चळवळ अन्त स्फूर्तीनेंच उत्पन्न झाल्यासारखी चालू होऊन जिवंतपणा प्राप्त होईल यांप्रकारच्या चळवळीला वर्तमानपत्राची मदत होत नाहीं अगर त्याची गरज नाहीं असें नव्हे पण तें काम एकाच ठिकाणाहून प्रसिद्ध होणाऱ्या (व हजारानीं वा लाखानीं खपणाऱ्या का होईना) केसरी सारख्या उच्च दर्जाच्या वर्तमानपत्रानें भागणार नाहीं वेगवेगळ्या ठिकाणीं तेथील स्थानिक प्रश्नावर चळवळ करणारीं, सोप्या भाषेंत लिहिलेलीं व स्थानिक व विश्वासु पुढाऱ्यांच्याच नावाखालीं चालणारीं वर्तमानपत्रें असावींत. वाटल्यास ह्या सर्व पत्रांना एकाच पक्षाच्या मुख्य फंडातून मदत मिळावी विलायतेंतहि असेंच करितात असल्या पत्राची किंमत मात्र अगदीं शक्य तेवढी थोडी—पैसा भर सुद्धा—ठेवावी त्यात गहन राजकीय तत्त्वज्ञान नसावें औद्योगिक, धार्मिक व सामाजिक बाबतींतल्या घाण्या पण स्थानिक प्रश्नावरच त्यानीं भर द्यावा.

बोलता बोलता कौन्सिलांत जावें कीं नाहीं असा प्रश्न मीं विचा-

रिला तेव्हां ते म्हणाले "पहिल्या दर्जाच्या पुढाऱ्यांनीं कौन्सिलांत जाऊं नये. त्यांनीं बाहेर राहून दुय्यम पुढाऱ्यांकडून कौन्सिलें काबीज करवून कौन्सिलांतलें काम करवून घ्यावें."

'कौन्सिलांतल्या कामाचा उपयोग काय होणार? लोकांस असे अधिकार तरी काय मिळाले आहेत?' असा प्रश्न निघाला असतां त्यांनीं "सॅनिटेशन (आरोग्य) खातें लोकांचे हातीं आलें आहे त्याचें उदाहरण घेऊन सांगितलें कीं, 'आज सरकार कांहीं आयुर्वेदाला उत्तेजन द्यावयास तयार नाहीं; पण लोकांचे दिवाणांचें हातीं हें खातें आल्याबरोबर ठिकठिकाणच्या वैद्य लोकांस उत्तेजन देऊन स्वस्त किंबहुना फुकट समाजाला वैद्यकीय मदत व सल्ला देतां येईल. लोकांना उपयुक्त अशा या वर्गाला मतदारांचीं मनें आकर्षण करतां आलींच पाहिजेत. अशा रीतीनें समाजाला आपली उपयुक्तता जसजशी जास्त पटत जाईल तसतशी त्यांची सरकारकडे पाहाण्याची प्रवृत्ति कमी कमी होत जाऊन ते आपल्या लोकांवर विश्वसायला शिकतील व याप्रमाणें समाजांतले लोक आपल्या पाठीशीं राहू लागले म्हणजे मग आपल्या चळवळीला सरकार वचकू लागेल, व आपणांस जास्त हक्क मिळवितां येतील. जें काय मिळेल त्याचा उपयोग जास्त मिळविण्याकडे करणें एवढाच मार्ग आपणांस मोकळा आहे; कोणत्याहि उपायानें लोकांत घुसा, त्यांचीं मनें व मतें काबीज करा, व आपल्या मतांचा प्रसार करा."

गोपाळ आनंदराव देसाई

[भगूर, जि. नाशिक.]

शके १८२७ किंवा २८ ह्या वर्षांत श्रीमद् जगद्गुरू शंकराचार्य शिवगंगाधिपति यांची स्वारी इकडे नाशिक भागांत येऊन गेल्यानंतर आमच्या गोवर्धन ब्राह्मणसमाजांतील कांहीं पुढाऱ्यांस असें वाटू लागलें कीं, देशस्थ, कोकणस्थ वगैरे दक्षिणी ब्राह्मणांचा आणि आपल्या ब्राह्मण समाजाचा प्रसिद्धपणें अन्नव्यवहार का असूं नये? ह्या संबंधांत इतर समाजापैकीं चांगले सुशिक्षित लोक आपणास मनोभावें साह्य करण्यास सज्ज असतांना आपण कां स्वस्थ बसावें? सर्व गोवर्धन ब्राह्मण समाजांतील विद्वान् शास्त्र्यांच्या सह्यांचें लेखी विनंतिपत्र तयार करून तें श्रींपुढें सादर करावें आणि देशस्थ वगैरे ब्राह्मणसमाजाचा गोवर्धन ब्राह्मण-समाजाशीं पूर्वी घरोबा अन्नव्यवहार होत होता अशा संबंधांची ऐतिहासिक प्रमाणें दाखवावीत. श्रींची समजूत पटल्यानंतर गोवर्धन ब्राह्मणसमाजाशीं बर

निर्दिष्ट केलेल्या ब्राह्मण समाजानें अन्नव्यवहार करण्यास अडचण नाहीं अशा आशयाचें श्रींकडून आज्ञापत्र प्रसिद्ध करवावें. ह्या कार्मात श्रम व पैसे कितीहि लागले तरी कांहीं चिंता नाहीं, पण याचा शेवट लावलाच पाहिजे, असें सर्वानुमतें ठरलें. परंतु त्यांपैकीं कांहीं पुढाऱ्यांचें मत असें पडलें कीं, अशा मार्गानें श्रींकडून आज्ञापत्र मिळविणें कांहीं मोठें अवघड काम नाहीं. हा गौण मार्ग आहे, समाजोन्नतीचा खरा मार्ग नाहीं. तरी हा मार्ग न स्वीकारतां समाजाची वेदोक्त वगैरे उच्च शिक्षणाच्या वाढीनें उन्नती करणें हेंच प्रशस्त होय. सपक्ष अन्नव्यवहार हें कांहीं उन्नतीचें ध्येय नव्हे. मात्र अशा मताची अगदींच थोडी मंडळी होती. म्हणून ह्या कामीं समाजाचें मत घेऊन काय करणें तें करावें असें ठरल्यावर समाजमत घेण्याकरितां शके १८२८ च्या आश्विन शुद्ध १५ स मंगळवारीं मुंबई येथें सर्व प्रांतस्थ गोवर्धन ब्राह्मण समाजाच्या प्रतिनिधींची सभा भरून तींत श्रृंगेरी पीठाचे श्रीमद्‌जगद्‌गुरु शंकराचार्य यांजकडे लेखी विनंतिपत्र सादर करण्याचें ठरलें. पुढें दुसरे दिवशीं अकस्मात असें समजलें कीं, लोकमान्यांची स्वारी येथेंच आहे. तेव्हां त्या कामीं त्यांचा विचार घ्यावा. असें ठरल्यानंतर मि॥ आश्विन वद्य २ स गुरुवारीं सकाळीं ८ वाजतां गोवर्धन ब्राह्मणसमाजांतील कांहीं निवडक पुढारी कै. वे. शा स. हरिशास्त्री धर्माधिकारी, श्री. भगवंत भाऊ कुळकर्णी, नारायण रामकृष्ण जोशी वगैरे गिरगांवांत लोकमान्यांचे बिऱ्हाडीं गेले (प्रस्तुत लेखकहि ह्या मंडळींत होता.) प्रथम लोकमान्यांचें दर्शन झाल्यावर शिष्टसांप्रदायानुरूप प्रश्नोत्तरें आटोपल्यानंतर लोकमान्यांनीं मंडळीस येण्याचें कारण विचारिलें. तेव्हां प्रस्तुत लेखकानें सात्र हकीकत लोकमान्यांपुढें नम्रपणानें मांडून ह्या कामांत स्वतःचा अभिप्राय देण्याविषयीं विनंति केली. तेव्हां लोकमान्य म्हणाले कीं, " हें पाहा, तुम्हीं वाटेल तितके श्रम व पैसा खर्च करून श्रींचें आज्ञापत्र मिळवाल त्यांत कांहीं मोठेंसें कठीण नाहीं. पण श्रींचें आज्ञापत्र प्रसिद्ध झाल्यावरहि जर मी आपणाशीं अन्नव्यवहार केला नाहीं तर श्री अगर आपण माझें काय करणार ? आज आपणाशीं शास्त्रानुसार सक्तीनें अन्नव्यवहार करण्याबद्दलची श्रींच्या हातांत सत्ता आहे काय ? श्रींचें आज्ञापत्र म्हणजे कांहीं राजाज्ञा नव्हे कीं ती प्रत्येक व्यक्ति भिऊन पाळील ! मैत्राणी शालेंदीं अन्नव्यवहार करावा असें श्रींचें मत असूनहि त्याप्रमाण ब्राह्मणसमाजाकडून वर्तणूक होत नाहीं हें तुम्हांस माहीत आहे काय ? पळशे ब्राह्मणसमाजाचा प्रश्नहि असाच लोंबकळत पडला आहे. त्या समाजाच्या फंडाचा मी 'सेक्रेटरी' असून अद्याप त्याच्या प्रश्नाचा शेवट लागत नाहीं. पाहिजे तसा पैसा खर्च झाला आहे. आणि यजन पुष्कळसा पैसा शिलकहि आहे. वस्तुतः पाहतां आमचें शास्त्र असें सांगतें कीं, कोणत्याहि ब्राह्मणसमाजानें कोणत्याहि ब्राह्मण समाजाशीं अन्नव्यवहारच तर काय, पण

शरीरसंबधव्यवहारसुद्धा करावा पण आम्हीच आमचे शास्त्राप्रमाणें वागत नाहीं, त्यास शास्त्र काय करणार ? जेथें शास्त्राची महती नाहीं तेथें शंकराचा यांची महती कितपत राहणार ? माझें तर स्पष्ट असे मत आहे कीं, आपण श्रींचें आज्ञापत्र मिळविण्याच्या कामात पैसा खर्ची घालण्याच्या व्यर्थ नादीं लागू नका तोच पैसा आपल्या समाजाचें उच्च शिक्षणाकडे व्यवस्थित रीतीनें खर्च करून गोवर्धन ब्राह्मणसमाज सुसस्कृत करा म्हणजे इतर ब्राह्मणसमाज आपोआप अन्नादिक व्यवहार श्रींच्या आज्ञापत्रावाचूनहि करतील आपल उत्कृष्ट शील आपण चागल्या तऱ्हेनें रक्षण करा " लोकमान्याचा हा पोक्त विचार ऐकून आमच्या पुढारी मडळीनें प्रेमानें लोकमान्याचा निरोप घेतला व लोकमान्याच्या सडेतोड व स्पष्ट विचाराचें कौतुक करीत मडळी आपल्या ठिकाणीं परत आली श्रींकडे विनतिपत्र सादर करून आज्ञापत्र मिळवावें हें वेड त्या वेळीं ज्या काहीं व्यक्तींच्या डोक्यात शिरलें होतें तें लोकमान्याचा पोक्त विचार पटल्यामुळें पुन गोवर्धन ब्राह्मणसमाजातील प्रसिद्ध पुढाऱ्याच्या डोक्यात शिरलें नाहीं हा लोक मान्याच्या अधिकारयुक्त वाणीचा प्रभाव होय !

श्रीमंत खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे

[बी ए सरदार, पुणें]

(१) सन १९०८—१९१४ पर्यंतचीं सहा वर्षे रिप्—व्हॅन्—विंकल् प्रमाणें अज्ञातवासात गेल्यामुळें मन्दालेहून परत आल्यावर लोकमान्य टिळक सहा वर्षांतल्या घडामोडींशीं आपला परिचय करून घेऊ लागले, तेव्हा लोकमतावर पूर्णपणें छाप असलेल्या या पुढाऱ्यास भारत इतिहास सशोधक मडळाबद्दल दुसऱ्या कोणी माहिती सागण्यापेक्षा आपली आपणच सागितलेली बरी म्हणजे गैरसमजास अगर इतर पक्षाभिमानास वाव राहाणार नाहीं अशा समजुतीनें आम्ही मडळाचे पहिले चिटणीस स्वत होऊनच जून १९१४ अखेरीस लोकमान्याकडे गेलों मंडळाचें उद्देशपत्रक नियम वगैरे देऊन मडळ का काढिलें, पक्षाभिमानास मड ळात जागा नसल्यामळें पक्षभेदविरहित आजवर कसें चालविलें, मडळाबद्दल

माहिती विचारून घेतली. व अखेर म्हणाले कीं," हें पहा तात्यासाहेब, आमच्या साहाय्याची तुम्हास जेव्हा जरूर लागेल तेव्हा या, आमच्या हातून होईल तें साहाय्य तुम्हास करू. तुमचें मंडळ निघाल्यापासून तात्या तुमच्यात आहेत, 'केसरी'तहि तुमचा मजकूर घेताहेत, तेव्हा आमच्याबद्दल तुम्हास काळजी नको, शंका नको. तुम्ही दुसऱ्या माणसांना जपा. कारण त्याच्या सावलीचा आम्हास विटाळ होत नसला तरी आमची सावली कांहीं जणांना तरी सोसणार नाहीं. सध्याच बाहेर पहाराचौकी आहे. तेव्हा मी कांहीं तुमचा सध्या सभासद होत नाहीं. पण त्याबद्दल गैरसमज करून घेऊ नका. तुम्ही चांगल्या कामास आरंभ केला आहे. तें आमच्या सावलीमुळें बिघडावयास नको. पुण्यात अशी संस्था निघून चालू शकेल व त्यात तुम्ही सांगता तीं माणसें ४।५ वर्षें काम करू शकतील, फार काय पण त्याचें व कोणाचेंहि वर्षभर पटेल अशी मला मुळींच कल्पना नव्हती. ती अशक्य गोष्ट तुमच्यामुळें शक्य झाली आहे. तेव्हा तुमच्या संस्थेबद्दल आमचा कधीं गैरसमज होणार नाहीं. तुम्हास आमच्या संसर्गानें उपाधि कधीं पोहोंचणार नाहीं. तुम्ही दुसऱ्या पक्षातील लोकास, सरकारी नोकरास व तुमच्यासारख्या श्रीमंतास जपा तुमचें हें experiment successful झालें तर इतर कामातहि Vested interest चीं माणसें पडू लागतील. व अशीं पुष्कळ कामें आहेत कीं जेथें सरकाराशीं, सरकारी अधिकाऱ्याशीं विरोध न येता देशाला उपयोगी पडेल असा कार्यभाग उरकून घेता येईल. पण आज पाहातों तों हातपाय हालवणें म्हणजेच राजद्रोह अशी समजूत करून घेऊन जो तो वागत आहे." वगैरे आश्वासनावर बरेच बोलणें होऊन पुढें सहा वर्षांत गीतेवर काय नवीन पुस्तकें झालीं आहेत हें विचारून ' आम्ही तुमच्यात, तुमच्याबरोबर आहोंतच असें समजून चाला ' असें म्हणून त्या दिवशींचें समापण संपलें. आपला संसर्ग बाधू न देण्याचें व पूर्ण सहानुभूति बाळगण्याचें धोरण पुढें अव्याहतपणें चालू होतें. मदत मागावयास गेलें म्हणजे तेवढी पूर्ण मिळत असे.

शंकर बळवंत मेरेकर

[फोटो आर्टिस्ट, खामगाव, वऱ्हाड]

(१) सन १९१८ फेब्रुवारी ता ८ हा दिवस मी जन्मात कधीं विसरणार नाहीं. या दिवशीं लोकमान्य वऱ्हाडचे दौऱ्यात असताना येथें (खामगावीं) आले. लोकमान्य येथें येणार हें १५ दिवस आगोदर सर्व लोकास ठाऊक झालें होतें. त्याप्रमाणें बहुतेक प्रत्येक धनिक, गरीब, ल्हान, थोर आपआपले योग्यतेनुसार लोकमान्याचे कार्यास मदत व्हावी म्हणून वर्गणी देत होते. व एकदर वर्गणी जवळ जवळ ७००० रु झाली. मी स्वत सुद्धा माझे योग्यतेनुरूप वर्गणी दिली. परतु आपणास ईश्वरानें जो थोडासा गुण दिला त्याचा उपयोग या वेळीं जरूर करावा व लोकमान्यांचे चरणीं एकादें चित्र काढून अर्पण करावें असा विचार आला, व लागलींच मी त्या कामास लागलों याच वेळीं लोकमान्याच्या गीतारहस्यावर टीका येत असत काहींनीं प्रतिपादन केलें होतें कीं, लोकमान्यानीं श्रीशकराचार्य यांचा सन्यासयोग खोडण्याचा प्रयत्न केला आहे परतु एकाच वृक्षाच्या दोन फांद्या दोघानीं निरनिराळ्या दाखविल्या हें मला वाटून त्याप्रमाणें मी चित्र तयार केलें मध्यमार्गी श्रीविष्णूची गरुडवाहन मूर्ति दाखवून उजवीकडून लोकमान्य व डावी कडून श्रीशकराचार्य अशी चित्राची रचना केली. लोकमान्याच हातात गीतारहस्य (कर्मयोग) व श्रींचे हातात गीताभाष्य (सन्यासयोग) हींहि त्यात दाखविलें. हें चित्र लोकमान्यास अर्पण करण्याचा बेत ठरविला येथील एक श्रीमत व अत्यत टिळकभक्त श्री गोपाळराव पाचपोर याचे हस्तें तें चित्र द्यावयाचें ठर विलें व त्याप्रमाणें ता ८–२–१९१८ रोजीं रात्रीं (त्या दिवशीं विद्यार्थ्यांना याव यास मिळावें म्हणून उशीर केला होता) सुमारें ८ वाजता तें चित्र श्री गोपाळराव यानीं लोकमान्यास अर्पण केलें चित्र पुढें येताच एकदा फक्त त्या चित्राकडे पाहून लोकमान्य बोलावयास उठले व म्हणाले –"मला आता जी तसबीर देण्यात आली, त्या चित्रामध्यें श्रीविष्णूची मूर्ति असून उजवीकडून मी व डावीकडून श्रीशकराचार्य याना बसविलें आहे यावरून श्रीशकराचार्य व मी बरोबरीनें

त्यावर ते म्हणाले " ही विद्यातील सही मिळून केली काय ?" यावर फक्त मी इतकेंच म्हणालों " माझे वडिलांचे नाव सुद्धा बळवंतच आहे. यावर ते म्हणाले 'ठीक, नाहींतर भिण्याचें कांहींच कारण नाहीं, आहेतच आपले बाबासाहेब.' (बाबासाहेब खापर्डे जवळच उभे होते.) पुढें म्हणाले "हें चित्र मी माझे लायब्ररींत चांगलें लावून ठेवीन. पुण्यास केव्हांहि आल्यास आपले घरीं जरूर या बरें, विसरूं नका." मला मात्र तो योग माझे कमनशीबानें आला नाहीं. मात्र वरील हा दिवस म्हणजे माझे आयुष्यातील अत्यंत महत्त्वाचा वाटला व मी तो आजन्म विसरणें शक्य नाहीं.

(२) श्री. गोपाळराव पाचपोर व मी असे मुंबईस लोकमान्य विलायतेस जाणार म्हणून त्यांना रवाना करण्यास जाणार होतों. जाण्याचा बेत नक्की ठरला. परंतु ऐन निघण्याचे दिवशींच श्री. गोपाळराव यांना फारच ताप आला व ते आजारी पडले. शेवटीं आमचा बेत रहित करावा असें ठरलें. इतक्यात गोपाळराव तापानें फणफणत असतांना मला म्हणतात 'बसलात काय, स्टेशनवर जा. व बरोबर भिकामाऊस (त्याचे पुतण्याचे नाव) न्या." नंतर आम्ही दोघेजण मुंबईस गेलों. दोन दिवस तेथें राहून घरीं परत आलों. यावेळीं श्री. गोपाळराव यांची प्रकृति फारच बिघडली असून त्यांना एकसारखी ३ दिवसापासून उचकी होती. त्यामुळें त्यांना श्वासुद्धा चांगला घेता येईना. आम्ही परत आल्याचें त्यांना समजलें. " सगोदर त्यांना बोल्या व मला माझ्या लोकमान्याची हकीकत ऐकूं द्या" असें ते म्हणाले. आम्ही जवळच होतों. मी पुढें होऊन मुंबईस घडलेली हकीकत सांगूं लागलों निदान २ तास तरी मी एकंदर सर्व हकीकत सांगितली असेल. आश्चर्याची गोष्ट या दोन तासांत त्यांना एकदा सुद्धा उचकी म्हणून आली नाहीं! डोळ्यांतून एकसारखे अश्रू मात्र चालले होते. ते म्हणाले " असो, निदान हकीकत ऐकून तरी लोकमान्यांचें शेवटचें दर्शन मला झालें." एक प्रकारचें समाधान वाटल्याप्रमाणें त्यांची चर्या दिसूं लागली. नंतर त्याच दिवशीं त्यांचा अंत झाला. खरा टिळकभक्त. इतकें ऐकण्याकरितांच जसा आत्मा तिष्ठत ठेविला होता.

लक्ष्मण रघुनाथ गोखले

[वकील, लोकमान्यांच्या लॉ–क्लासातील एक लेक्चरर, प्रागतिक पक्षाचे पुढारी, पुणें.]

(१) पुण्यामध्यें १८९४ सालापासून श्रीगणेशोत्सव हल्लींच्या पद्धतीनें सार्वजनिकरीतीनें सुरू झाले, परंतु ते सुरू होण्याचें कारण मशीदीसमोर वाद्यें वाजविण्यासंबंधानें हिंदुमुसलमानांत झालेला बेबनाव होय. अर्थात् गणपति-उत्सव नवीन पद्धतीनें सुरू केल्यानें *हिंदुमुसलमानांमधील तेढ कायम होईल* कीं काय, अशी भीति कांहीं पुढाऱ्यांस वाटली. यासंबंधानें मी टिळकांस समक्ष प्रश्न केला तेव्हां ते म्हणाले " अहो, तेढ ही दोन दिवसाची आहे. गणपति उत्सवासंबंधानें मुसलमानांचा गैरसमज थोड्याच वर्षांत खात्रीनें दूर होईल; परतु हिंदु समाजाला धार्मिक ऐक्याची आलेली संधि आपण जर फुकट घालविली तर पुढें पश्चात्ताप करावा लागेल." टिळकांची ही दूरदृष्टि खरी होती, ह्याबद्दलचा प्रत्यय थोड्याच वर्षांत आपणा सर्वांना आलाच आहे.

(२) पुण्यामध्यें मेथा–रानडे यांचा नेमस्त पक्ष आणि टिळक यांचा राष्ट्रीय पक्ष असे पक्ष होते हें सर्वांस माहीत आहेच. या पक्षांचा एकमेकांशीं विरोध बरेच वेळां झालेला आहे. न्या. रानडे मृत्यु पावण्यापूर्वी ज्या राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनाला गेले होते त्या अधिवेशनाला पुण्याहून टिळक, रानडे, नगरकर, गोपाळराव गोखले व मी असे एकाच दिवशीं एकाच *गाडीनें जाण्याचा सुयोग आलेला* होता. वाटेनें पुष्कळ प्रश्नांचा ऊहापोह झाला. राष्ट्रसभेपुढें येणाऱ्या विषयासंबंधानें निदान महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांत तरी विनाकारण द्विधा मत दिसून आल्यास महाराष्ट्रातील पक्षभेद द्वेषमूलक आहेत असा आरोप परप्रांतस्थांकडून होईल ही गोष्ट रानड्यांच्या मनाला लागली. तथापि या बाबतींत टिळकांचें मत वळवून घेणें अवश्य होतें, म्हणून एका स्टेशनवर गाडी जरा जास्त वेळ उभी राहणार म्हणून रानडे स्वतः टिळकांच्या डब्याशीं जाऊं लागले तों टिळकहि माधवरावांकडेच येत होते उभयतांची गाठ वाटेंत पडताच टिळकांनीं विचारलें कीं, " रावसाहेब, पक्षभेद येथेंच ठेवावयाचा कीं, पुढें न्यायचा ? " तें ऐकून माधवराव म्हणाले. " अहो, तें गाठोडें परत पाठविणें जरूर म्हणून तर मी तुमच्याकडे निघालों " एकाच उच्च हेतूनें प्रेरित झालेले दोन पुढारी एकत्र मिळाल्यावर ऐक्यास काय उशीर ! त्या कॉंग्रेसमध्यें महाराष्ट्रातर्फे एकच मत सर्वानुमतें प्रतिपादन केलें गेलें हा सुयोग सामान्य नव्हे. माधवराव जर कांहीं दिवस जास्त जगते तर टिळक–रानडे यांचा अपूर्व मिलाफ जगास खचित पाहावयास सांपडता. असो. टिळक–रानडे दोघेहि *महाराष्ट्राच्या अब्रूस किती डोळ्यांत तेल घालून* जपत होते हें वरील हकीकतीवरून उत्तम दिसून येतें.

(३) आयर्लंडला वसाहतींचें स्वराज्य मिळण्यापूर्वी त्या देशांत किती अस्वस्थता व बंडाळी माजली होती हें पुष्कळांस माहीतच आहे. एके दिवशीं मी बळवंतरावांकडे गेलों असतां ते एक ऐरिश वर्तमानपत्र काळजीपूर्वक वाचीत होते. तेव्हां मी विचारलें "बळवंतराव, आयर्लंड बंडखोर आहे, त्याचीं वर्तमानपत्रें वाचून आपल्यास काय फायदा ?" त्यावरून टिळकांनीं उत्तर दिलें "आपल्याला बंड करावयाचें नाहीं म्हणून तर ऐरिश वर्तमानपत्रें वाचलीं पाहिजेत. आयर्लंडची प्रवृत्ति बंडाकडे कां होत आहे आणि त्या प्रवृत्तीचें समर्थन तिकडील वर्तमानपत्रें करतात तें योग्य कां अयोग्य हें आपल्या इकडील पुढाऱ्यांनीं अवश्य पाहिलें पाहिजे. कारण बंडखोरीची प्रवृत्ति उत्पन्न न होईल अशी इशारत सरकारला व लोकांना देणें हें आमचें मुख्य कर्तव्य आहे !"

महादेवशास्त्री दिवेकर

[आचार्य व प्रचारक प्राज्ञपाठशाळा, वाई.]

(१) लोकमान्य टिळकांचें मला दर्शन प्रथमतः बेळगांवास १९०७ सालीं झालें. त्यावेळीं वंगभंगाची चळवळ अगदीं जोरात होती. बेळगांवच्या मंडळींनीं गणपती उत्सवामध्येंच लोकमान्यांना बोलाविलें होतें असें स्मरतें. मी त्यावेळीं बेळगांवच्या New Preparatory क्लासमध्यें इंग्रजी ६ व्या इयत्तेंत होतों. आमची शाळा खासगी असल्यामुळें स्वयंसेवकाचें काम करण्यास व लोकमान्य टिळकांची स्टेशनवरून गाडी ओढण्यास आम्ही बरेच विद्यार्थी गेलों होतों. बेळगांवचा पावसाळा सुप्रसिद्धच आहे. रस्त्यांत इतका चिखल झाला होता कीं बोलून सोय नाहीं. मिरवणुकीचा रस्ता मात्र अलोट जनसंमर्दाच्या पायखीमुळें खडखडीत वाळल्यासारखा झाला. मिरवणुकीच्या वेळीं पाऊस थोडाथोडा येतच होता. पण सर्वांना धास्ती ही होती कीं, सायंकाळीं रविवार पेठेंत जें उघड्या जागेंत व्याख्यान ठेवलें आहे त्यावेळीं जर पाऊस आला तर व्याख्यानाचें काय होणार ? व्याख्यान अगदीं उघड्या चौकांत सायकाळीं ५ वाजतां ठरल्याप्रमाणें सुरू झालें. लोकांचे डोळे पावसाकडे आणि कान व्याख्यानाकडे अशी स्थिति होती. चमत्कार असा कीं, दोनप्रहरीं दोन वाजल्यापासूनच पावसाच्या उघाडीचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. त्यामुळें भाविक लोक आपापसात कुजबुजूं लागले कीं, पहा टिळकांची पुण्याई किती आहे ? पावसाची झड बेळगांवास आठपंधरा दिवस सारखी लागत असते ही गोष्ट खरी, आणि त्या दिवशीं जी सकाळीं झड होती

तिथा मागमूसहि ग्रायकाळीं राहिला नाहीं हेंहि खरें! व्याख्यान सुरू झाल्या-नतर १०, मिनिटानीं लख्ख सूर्यप्रकाश पडला. 'लोकमान्याच्या तोंडावर सूर्य-किरण पडलें. पश्चिमेकडे तोंड करूनच ते व्याख्यान देत होते. त्यावेळीं लोकाना असें वाटले कीं, पहा सूर्यनारायणाची सुद्धा लोकमान्यावर कशी कृपा आहे ती! पुढें १५ मिनिटानीं एक पावसाची वारिकशी सर आली लोकमान्यानीं विनो दानें 'पर्जन्यहि आज आपणावर आशीर्वादवृष्टि करण्याकरिता आला आहे' असे शब्द उच्चारल्यावर टाळ्याचा कडकडाट झाला. काहीं वेळानें ती सर गेल्यावर लोक खरोखरीच पाऊस लोकमान्याना आशीर्वाद द्यावयाला आला होता असें म्हणून टिळकाना नमस्कार करू लागले.

(२) हिंदुस्थानच्या भोळ्या भाबड्या लोकात भाविकपणा जास्त आहे, आणि ते कोणत्याहि मोठ्या माणसाला देव या भावनेनें भजतात हें खरें. पुण्यासहि एकदा अशीच मजा झाली तो मजेचा प्रसग म्हणजे लोकमान्याचा साठावा वाढदिवस होय. गायकवाड वाड्यात ३ वाजल्या पासूनच समारभाकरिता गर्दी होऊ लागली होती. त्या गर्दीबरोबरच आकाशातहि मेघाची गर्दी होऊ लागली. पाच वाजावयाच्या सुमारास तर आकाश मेघानीं इतकें व्यापलें होतें कीं, मोठा पाऊस येऊन सगळ्या समारभाचा विरस करणार असेंच सर्वांना वाटलें. ६ च्या सुमारास गायकवाड वाडा इतका फुलून गेला कीं तसा पूर्वी कधींच फुलून गेला नव्हता समारभास सुरवात झाली मात्र, तों दग नाहींसे झाले व आकाश थोडक्याच काळात निरभ्र झालें! बेळगाव, खानदेश, वऱ्हाड-पेक्षा पुण्याचा समाज कमी भावनाप्रधान व जास्त चिकित्सक असें म्हणतात. पण तेथेंहि असा चमत्कार झाला कीं, 'अहो हें मेघावडबर नव्हे तर ते परमेश्वरानें पाठविलेले दूत वरें! मृत्यूलोकावरील माणसें एका महापुरुषाची पूजा कशी करतात हें पाहण्याकरिता परमेश्वरानें देवदूत पाठविले होते खरोखर लो. टिळकाच्या अशा गोष्टींचें पुढें एक गुरुचरित्र होणार,' असेंहि काहीं काहीं लोक म्हणू लागल यावरून लोकमान्याच्या ठिकाणीं त्यानीं सोसलेला त्रास, दाख-विलेला स्वार्थत्याग इत्यादी गुणामुळे, किती निष्ठा होती हें चागलें स्पष्ट होतें

(३) वाढदिवसाचे दिवशीं सकाळीं मी चिकोडी, सागली, निपाणी वगैरेकडील हकीकत सागण्याकरिता व आणलेले पैसे केसरी ऑफिसात देण्या-करिता गेलों. हिशेबाचें काम झाल्यावर लोकमान्याना भेटलों. व जामिनकीची नोटीस बजावली कीं काय म्हणून विचारलें. लोकमान्य म्हणाले " तुम्हीं मला किति पैसे देणार आहात ? त्या मानानें सरकार माझ्याकडून ५।५० हजाराचा जामीन मागणार. तुम्हीं जो मला अहेर करणार त्यातला काहीं अहेर मला सर-कारला केला पाहिजे इतकेंच!"

(४) लोकमान्यांना १९०८ साली शिक्षा झाल्याची बातमी चोहोंकडे हां हां म्हणतां पसरली. प्रस्तुत लेखक त्यावेळीं सांगली हायस्कूलमध्ये होता. हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांना दोनप्रहरीं ती बातमी कळली. मधल्या सुटींत जे विद्यार्थी गेले ते शाळेंत आलेच नाहींत. सांगली हायस्कूलच्या विद्यार्थ्यांनीं तीन दिवस शाळेंत न जाण्याचा संप केला. हरीपूरच्या बागेंत दररोज सभा होत होत्या. १९०८ सालचें वातावरण एका दृष्टीनें अविचाराचें असें आज कांहीं लोक म्हणत असले तथापि त्यांत जिवतपणा होता हें खास ! त्या वातावरणाला अनुसरून हरीपूरच्या बागेंत विद्यार्थ्यांचीं भाषणें होत होतीं. गावांतील कांहीं शिष्ट व वृद्ध माणसेंहि व्याख्यानें ऐकण्यास येत असत. व्याख्यानानंतर चिंचेच्या बनांत ५–२५ माणसें निरनिराळीं पण एकत्र बसून गप्पा मारीत असत. एक गृहस्थ म्हणाले 'काय हो, टिळकांच्याजवळ सर्व आहे. पण एकच कमी आहे.' दुसरे म्हणालें 'तें काय !' उत्तर "तपश्चर्या. लोकमान्यांच्या ठिकाणीं जर तपश्चर्या असती तर लोकमान्यांनीं दावरनें शिक्षा दिल्यावर जे उद्गार काढले, त्याच वेळीं, 'चडाळा, तुझें राज्य जळून जाईल ' असें म्हटलें असतें तर त्याचवेळीं हायकोर्ट जळून खाक झालें असतें !"

(५) पुण्यास ज्येष्ठ शुद्धांत श्री शिवराज्याभिषेक उत्सव होत असतो. श्री. ज. स. करंदीकर यांच्या आग्रहावरून (१८४० साल असावें.) या लेखकानें त्या उत्सवांत कीर्तन करण्याचें पत्करिलें. लकडी पुलाजवळील विठोबाच्या देवळांत कीर्तन झालें. आख्यान शिवाजी महाराजांचें दिल्लीस प्रयाण हें होतें. त्याच सालीं मे महिन्यांत मुंबई सरकारनें प्रमुख पुढाऱ्यांना बोलावून महायुद्धाला मदत करण्याकरितां मुबईस सभा बोलावली होती. त्या सभेंत लोकमान्यांचा अपमान झाला व लोकप्रतिनिधींना ज्या सभेंत आपमान सोसावा लागतो अशा सभेंत बसण्यापेक्षां येथून निघून जाणें बरें असा खडखडीत जबाब लोकमान्यांनीं दिला होता व ते व त्यांच्या मागोमाग तात्यासाहेब केळकर असे दोघेहि निघून आले होते. शिवाजी महाराज आग्र्यास गेल्यावर औरंगजेबानें त्याचा आपमान केला व डाव्याबाजूस उभे केलें, असा विषय आख्यानात चालला असतां कर्मधर्म संयोग असा कीं, शिवाजी महाराजाच्या तोंडचे ' ज्या दरबारात माझा आपमान होतो त्या दरबारचा धिःकार करून मी चालता होतों ' हे शब्द उच्चारल्याबरोबर लोकमान्याची स्वारी सभागृहात येऊन दाखल झाली. आख्यानास आलेला रग व शिवाजीमहाराज व लोकमान्य यांच्या तोंडून निघालेले सारख्याच अर्थाचे शब्द त्यामुळें तो प्रसग विशेषच खुलला. दुसरें दिवशीं लोकमान्यांना भेटावयास गेल्यावर ते म्हणाले " जुन्या व नव्या हरिदासात फरक आहे तो हाच आहे. हरिदास, पुराणिक, प्रवचनकार या सर्वांनीं नव्या–जुन्याची घडी बरोबर बसविली पाहिजे. ही घडी किंवा सांगड बरोबर त्यांनीं बसविली तरच यापुढें हा वर्ग लोकप्रिय राहील. "

(६) स्वराज्य-शिष्टाईच्या दौऱ्यात लोकमान्य चांदा जिल्हा परिषदेला हजर होते. ती परिषद दे. म. गंगाधरराव देशपांडयाच्या अध्यक्षतेखाली झाली. परिषदेच्या आदल्या दिवशीं लोकमान्यांना थैली अर्पण केली. लोकमान्य दमून भागून आलेले असल्यामुळें त्यांना येण्यास अकरा वाजले. मंडळी आठ वाजल्यापासून तिष्ठत बसली होती मी तेथें दहा वाजता गेलों. लोकमान्यांना तासभर यावयास अवकाश आहे हें जाणून श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख यांच्या परवानगीनें मी तेथें व्याख्यानास सुरुवात केली. प्रासपाठशाळेच्या प्रचाराकरिताच मी तेथें गेलों होतों. व्याख्यानामध्यें संस्थेची हकीकत सांगितल्यावर महाभारतांतील एक कथानक घेऊन त्याचें रूपक सद्य परिस्थितीशीं ततोतंत जुळवून दाखविलें. रात्रीं व्याख्यान आटोपल्यावर विन्हार्डी येताच लोकमान्य म्हणाले, " समाजाच्या धार्मिक व सामाजिक वेडगळ समजुती आहेत त्या घालविण्याकरितां आणि लोकामध्यें स्वराज्योपयुक्त सद्गुण उत्पन्न करण्याकरितां धार्मिक सामाजिक विषयावर ल्हान लहान पत्रकें छापून काढून तीं फुकट वाटलीं पाहिजेत. " मी म्हटलें ' हें काम आपण आतां हातीं घ्या ' लोकमान्य हसून म्हणाले " दाढेनें पृथ्वी वर उचलणारा मी वराहाचा अवतार आहे असें समजतां कीं काय ? निरनिराळया कामाला निरनिराळीं माणसें पाहिजेत हें काम मी करणार असें मला कोणी येऊन सांगा व अमुक मदत करा असेंहि सांगा, मग मी मागें घेतलें तर मला विचारा !"

(७) लखनौ काँग्रेसच्या वेळीं होमरूल स्पेशल निघाली होती दादर स्टेशनवर धनुर्मासाचें भोजन झाल्यानंतर उत्तरेकडील थंडीस प्रारंभ झाला डिसेंबर महिना थंडीचाच, त्यांत लखनौकडच्या थंडी ! काँग्रेसचा पहिल्या दिवसाचा कार्यक्रम झाल्यावर लोकमान्य व दादासाहेब खापर्डे हे अगदीं कडक थंडी असतांना निरनिराळ्या कँपामध्यें जाऊन प्रतिनिधींचा समाचार व विषयनियामक कमेटींतील विषयाबद्दल मत घेत होते छदिलाल धर्मशाळेमध्यें बहुतेक कर्नाटक-महाराष्ट्रांतील प्रतिनिधी होते लोकमान्य समाचार घेऊन तेथून निघू लागले इतक्यात एका गृहस्थानें विचारलें कीं, 'तुम्हाला थंडी वगैरे कांहीं वाजत नाहीं काय ? या वयाच्या मानानें काय ही थंडींत दगदग ! ' लोकमान्य म्हणाले, " अहो सगळीकडे थंडच आहे का कोठें उष्णता आहे हें पाहण्याकरितां मी हिंडत आहें "

श्रीनिवास भिकाजी सरदेसाई

[लोकमान्याचे स्नेही, मुंबई.]

(१) अत्यंत महत्त्वाच्या अनेक सार्वजनिक खटाटोपाचा शिरावर असलेला बोजा सभाळून आपल्या इष्टमित्राच्या सामान्य घरगुती हितसबधासाठींहि लोकमान्य किती तत्परतेनें झटत याचीं अनेक उदाहरणें इतराच्या आठवणींतून आलींच आहेत. त्यासारखेंच एक माझ्या आठवणींत असलेलें मी सांगतों.—

इ. स. १८८६।८७ साल असावें. मुबईस शातारामाचे चाळींत रा. राघोपत वाकणकर म्हणून एक गृहस्थ राहात असत. ते ' टाईम्स ऑफ इडिया ' ऑफीसात नोकर होते त्याचा व बळवतरावजींचा फार स्नेह. माझा—त्याचाहि थोडा परिचय होता. माझे धाकटे बधूचा विवाह व्हावयाचा होता व राघोपताची मुलगीहि उपवर होती. राघोपताची इच्छा, मुलगी माझ्या बधूस द्यावी अशी होती. राघोपताची नोकरी अशा तऱ्हेची होती कीं, त्यास चारदोन दिवसहि मुबईचे बाहेर जाण्यास मोकळीक नसे. माझा व बळवतरावजींचा दृढ परिचय ' कोल्हापूर केस ' पासून असल्याचे राघोपतास माहीत होतें, म्हणून त्यानीं बळवतरावजीस हा सबध जमवून आणण्यास सागितलें. किंबहुना मुलाला पाहण्यापासून लग्नतिथी ठरविण्यापर्यंतची मुखत्यारी त्याचेवर सोंपविली मित्रकार्याला ना म्हणण्याचें बळवतरावजींना कधींच ठाऊक नाहीं ते लागलीच राघोपताचे पुरोहित बनून मजकडे आले. मी मुलगी पाहून आलों व ती मला पसत असल्याचें मी त्यास कळविलें. सबध ठरण्यास दुसऱ्या काहीं अडचणी नव्हत्या. तेव्हा मी वडिलास पत्र लिहिलें. राघोपताचें गोत्र अत्रि. आमचें कौशिक. तेव्हा त्याच्या आमच्या गोत्रास पटत होतें असा माझा भरवसा. पण वडिलानीं मला लिहिलें आमचा पूर्वज (सात पिढ्या पूर्वीचा) अत्रि गोत्रातून कौशिक गोत्रात दत्तक आलेला असल्यामुळें अत्री गोत्रातील मुलगी करता येत नाहीं कारण त्यास धर्मशास्त्राची हरकत आहे मी बळवतरावजीस ही गोष्ट कळविली. त्यानीं लागलीच ' दत्तकमजरी, ' ' दत्तकमीमासा, ' ' नारायणभट्टी ' वगैरे धर्मशास्त्राचे ग्रथ काळजीपूर्वक पाहिले व मला सागितल " धर्मशास्त्राची मुळींच हरकत नाहीं. तुमचे घराण्यातील वहिवाट चुकीची आहे. " मीं त्यास सागितलें, ' बळवतरावजी, माझा तुमच्या सागण्यावर विश्वास आहे, पण आमचे वडील तुम्हाला व मला सुधारक समजतात तेव्हा त्याचा विश्वास या कामीं तुमच्यावर बसावयाचा नाहीं. ' ते म्हणाले, " धर्मशास्त्र जाणणाऱ्या कोणाहि शास्त्र्याचें मत मी तुम्हास आणून देतों. " सागलीस व्यकटशास्त्री निपाणीकर म्हणून प्रसिद्ध न्याय, मीमासा व धर्मशास्त्र जाणणारे शास्त्रीबुवा होते. त्याच्याशीं वडिलाचा विशेष लोभ व त्याच्यावर भरवसाहि तसाच. मी बळवतरावास तें सांगि-

तलें. पण आम्ही पुण्यास आणि शास्त्रीबुवा व आमचे वडील सागलीस, ही अडचण मला वाटली त्यावेळीं एस् एम् आर.ची आगगाडी चागली सुरू झाली नव्हती पण दोनतीन दिवसातच सगळे ग्रथ खाकोटीस लावून बळवतरावजी मला घेऊन सागलीस गेले. निपाणीकर शास्त्रीबुवास सर्व ग्रथ दाखवून त्याच्याशीं वाद करून त्याचें मत आपल्या प्रमाणें करून घतलें व त्याजकडून माझ्या वडिलाची खात्री करून दिली हा सर्व प्रयत्न करून राघोपताच्या इच्छेप्रमाणें त्याच्या मुलीचें माझ्या बधूबरोबर लग्न ठरलें व त पारहि पडलें या विवाहा नतर दुसरे कित्येक विवाह आमच्या घराण्यातील मडळींनीं अत्री गोत्रज मुलींशीं व मुलाशीं केलें

(२) लोकमान्याचें हिंदी सस्थानावर किती प्रेम हात हें सर्वविश्रुतच आहे माझें व त्याचें एकवेळ या विषयासबधानें सभाषण झालें होतें "ब्रिटिश मुलखा तील प्रजेच्या स्वातत्र्यप्राप्तीच्या प्रयत्नाच्या गतीस देशी सस्थानापासून विरोध होतो सस्थानी प्रजेस न्यायाच्या सबधान योग्य व समतोल न्याय बहुशा मिळत नाहीं सस्थानी राजेमहाराज ख्यालीखुशालींत प्रजेचा पैसा व आपला सर्व काळ घालवितात तेव्हा हीं सर्व सस्थानें खालसा होऊन गेलीं तरी बरें असें आपल्यास नाहीं का वाटत ? या सबधानें एक लेख 'केसरी' पत्रात प्रसिद्धीकरितां मी लिहून देऊ कां ? " असा प्रश्न मी एक्वेळ बळवतरावजींस कला ते म्हणाले, " कोल्हापुरच्या शिवाजी महाराजाचा आम्ही पुरस्कार केल्यामुळें आमच्यावर खटला झाला, त्यावेळीं आम्हास मनोभावानें मदत करणारे तेच का तुम्ही बापू ? तुम्हाला एकाद्या देशी सस्थानातील अधिकाऱ्याच्या मूर्खपणामुळें किंवा अविचारामुळें अल्पस्वल्प त्रास झाला असेल म्हणून इतके बिथरलात कीं काय ? अहो, हिंदी सस्थानें हा आमच्या स्वराज्याच्या खुणा आहेत त्याच्या अस्तित्वासाठीं हिंदुस्थानातील सर्व सुशिक्षितानीं काळजी वाहिली पाहिजे सस्थानी न्यायासबधान म्हणाल तर तो कदाचित् ब्रिटिश पद्धतीचा दिखाऊ फाट कोरपणाचा नसेल (अलीकड दुर्दैवानें त्या तन्हेवर जात आहे) पण स्थूल दृष्टीनें तोच बरा व कमी खर्चाचा लाचलुचपत पक्षपात, हीं जगात सर्वत्रच आहेत त्यास ब्रिटिश पद्धतीतच जागा आधक सस्थानकाच्या आयुष्यक्रमाबद्दल ब्रिटिश सरकार व त्याचे अधिकारी सर्वस्वी जबाबदार आहेत त्याना सरकारच्या व्यवस्थेनें जें शिक्षण दिलें जातें व जो आयुष्यक्रम लहानपणीं लावून दिला जातो तोच पुढें बहारीस येतो यात त्या विचाऱ्यास का दोष देता ? तुम्हास सस्थानी राज्यकारभारातील चुकांबद्दल टीका करावयाची असेल ती करा, पण ही मुळावर कुऱ्हाड उचलण्याची कल्पना गैर आहे तुमच्या डोक्यातून ही काढा निदान 'केसरी'त तरी तिला जागा मिळणें शक्य नाहीं "

(३) लोकमान्यावर हेकेखोरपणाचा व तुसडेपणाचा कांहीं लोक विनाकारण

आरोप करतात. मी अनेक प्रसंग पाहिले. त्यांत आपल्या मुख्य तत्त्वाचा विघात न होता शक्य त्या रीतीनें प्रतिपक्षाशीं मिळतें घेण्यास बळवंतरावजी नेहेमीं तयार असत. अशा प्रसंगांतला एक मला आठवतो. तो येथें देतों. इ. स. १८८७-८८ चे सुमारास टिळक-आगरकरांचा पहिला मतभेद होऊन डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींत कायमचे दोन पक्ष होण्याचा प्रसंग आला होता, हें सर्वांस विश्रुत आहे. दोन्ही पक्षांत माझी मित्रमंडळी होती. आगरकराच्या बाजूलें कट्टे पक्षपाती कै. गोखले माझे शाळासोबती व स्नेही आणि बळवंतरावजींचे कट्टे भक्त कै. बापुसाहेब धारप व प्रो. केळकर हे माझे मित्र. शिवाय मुख्य दोघेहि प्रतिस्पर्धी माझ्या चांगल्या परिचयाचे म्हणून या वादांत माझ्या मध्यस्थीचा कांहीं उपयोग झाला तर पाहावा म्हणून माझ्या स्नेह्यांनीं मला मुद्दाम सांगलीहून पुण्यास बोलावलें. मी जाऊन सर्व हकीकत प्रथम समजून घेतली. नंतर बळवंतरावजींस भेटलों व म्हटलें, " बळवंतराव, आपला जो आगरकराशीं मतभेद झाला आहे तो दिसण्यांत तीव्र दिसतो. सस्थेच्या सुस्थितीवर त्याचे दुष्परिणाम होण्याचा फार संभव आहे. पण मला जी एकंदर हकीकत समजली आहे त्यावरून मला वाटतें दोन्ही बाजूनीं थोडें नमतें घेतल्यास मतभेदाची तीव्रता बरीच कमी होण्यासारखी आहे. शिवाय सोसायटीच्या प्रस्तुत स्थितींत उभयतांचीहि सोसायटीस अवश्यकता आहे. " तेव्हां यासंबंधानें बळवंतरावजी म्हणाले, " तुम्ही म्हणतां तें बरोबर. पण तुम्ही आधीं गोपाळरावास (आगरकरास) भेटलांत काय ? " मी म्हटलें, " नाहीं. पण मी गोखल्याशीं बरेंच बोललों व त्याचें म्हणणें, आपला स्वभाव हट्टी आहे व आपण आपला आग्रह सोडणार नाहीं. म्हणून मी प्रथम आपलेकडेच आलों " बळवंतरावजी म्हणाले, " मी काय करावें म्हणजे हा वेबनाव मोडेल असें तुम्हास वाटतें " मी उत्तर केलें, " आपली आगरकराची एकवार भेट होऊन मिलाफ करण्याच्या हेतूनें दोन घटका संभाषण झालें तर पाणी बहुतेक निवळेल, मग मध्यस्थानें करण्याचें काम फारसें अवघड नाहीं. " बळवंतरावजी म्हणाले, " बरें, मी पाहिजे तेव्हां व पाहिजे तेथें त्यांना भेटण्यास व त्याच्याशीं समेटाच्या गोष्टी बोलण्यास तयार आहें " मी विचारलें, " आपण त्याचें घरीं याल काय ? " ते म्हणाले, " कां नाहीं ? तुम्ही त्यांना विचारा व वेळ ठरवा ' मी आगरकराकडे गेलों व त्याच्याशींहि उपरोक्तप्रमाणेंच बोललों त्यांनीं बाकी गोष्टी कबूल केल्या पण एकदम निक्षून सांगितलें, " मी टिळकाचे घरीं येणार नाहीं " मी म्हटलें, " ते आपल्याच घरीं आले तर त्याच्याशीं घटकाभर बोलाल ना ? मी त्यास भेटलों आहे व ते आपल्या घरीं आपण म्हणाल त्या वेळीं येऊन आपल्याशीं बोलण्यास तयार आहेत. " आगरकर अत्यंत भावनापूर्ण गृहस्थ होते. ते जितके तिखट तितकेच प्रेमळ होते. माझ्या शेवटच्या बोलण्यानें ते लागलेंच

अगदीं मऊ झाले व म्हणाले, " त्यांना पेन्शनहि येऊं द्या, मी त्यांच्याशीं भेटण्यास व समापण करण्यास तयार आहे." दुसऱ्याच दिवशीं सकाळीं मी बळवंतरावजींसह त्यांच्याचे वाड्यात गेलों व त्या दोघांची भेट करून दिली दोघे एका खोलींत बसले व मी त्यांचेच खालीं गोसल्याच्या माडींत जाऊन बसलों उभयताचें समापण चांगलें दोन तास चाललें होतें माझ्या कल्पने प्रमाणें येथनावाचें मुख्य बीज जळून गेले नतर मी दाजीसाहेब सन्यास योला वून पुढील समेट झाला आगरकरांचे घरून परत जातांना मी बळवंतरावजींस विचारलें, " काय झालें ! घडी अधिक तर बिघडली नाहीं ना ? " ते म्हणाले, " मुळींच नाहीं आगरकर तर्कशास्त्री आहेत व भावनाबद्ध आहेत त जातात कोठें ? " मी थोड्या विनोदानें त्यास म्हटलें, ' आपणास लोक आग्रही म्हणतात तें का ? " बळवंतरावजींनीं तितक्याच विनोदानें उत्तर केलें, " म्हणणारास माहीत ! तुम्ही तर मला असें म्हणणार नाहीं ना ! "

विष्णु दिगंबर पलुस्कर

[गायनाचार्य, प्रिन्सिपाल गांधर्व महाविद्यालय, मुंबई]

(१) विद्वद्वर्य लोकमान्यांचा व माझा परिचय प्रथमतः कॉंग्रेसचे वेळीं बनारस येथें झाला व तो शेवटपर्यंत टिकला, हा माझ्या भाग्याचा योग असें मी समजतों त्यांनीं माझ्या गांधर्व महाविद्यालय संस्थेविषयीं माझ्या कळकळीने एक गोष्ट सांगितली, ती अशी-" संस्था ही लोकांपुढें आपण आणल्याशिवाय लोक तिकडे लक्ष देणार नाहींत, मग ती संस्था लोकोपयोगी असो वा नसो करितां संस्थेचे उद्देश, संस्थेच दैनिक, मासिक, वार्षिक कार्यक्रम सर्व वर्तमानपत्रांतून लोकांचे नजरेसमोर आणण्याचे विसरू नका " हें एवढेंच लोकमान्यांचें वाक्य मला वार वार आठवत मला असा भ्रम होता कीं ज्या संस्थेचे हेतू लोकहितकारक अस तील त्या संस्थेकडे सहजच लोकांचें लक्ष जाईल पण सक्रिय लक्ष तर राहिलेंच परंतु निष्क्रिय लक्ष सुद्धा सर्वसाधारण जनता देण्यास तयार नसते, हें लोकमा न्यांच्या अनुभवाचें व दूरदर्शीपणाचें वाक्य मी यावज्जन्म विसरणार नाहीं लोक मान्यांनीं पुढें 'केसरी' व 'मराठा' ही दोन्हीं पत्रें लाहोरचे गांधर्व महाविद्यालयास मोफत सुरू केलीं शिवाय शंभर रुपये विद्यालयास देऊन ते विद्यालयाचे लाईफमेंबरहि झाले !

(२) एकदां मुंबईंत डॉ. नानासाहेब देशमुख याचे घरीं लोकमान्य बसले होते, त्याच वेळीं मीहि तेथें गेलों. विद्यालयाचे बक्षिससमारभास अध्यक्ष होण्याविषयीं लोकमान्यांना, मी विनति केली. लगेच त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, "गाणें हा माझा विषय नाहीं, तुमच्या सस्थेसारख्या पूर्वी जर सस्था निघाल्या असत्या तर मीहि थोडासा खास अभ्यास केला असता; निदान अध्यक्षपदावरून बडबडण्या इतका तरी केला असता; परतु तसा कांहींच अधिकार नसल्यामुळें मी अध्यक्ष होण्याचें नाकारीत आहें. दुसरा कोणी तरी योग्य अधिकारी अध्यक्ष निवडा. आणि त्या बरोबर हेंहि सांगतों कीं, तसा अध्यक्ष न मिळाला, व मी अध्यक्ष होणें तुमच्या व सस्थेच्या हिताचें वाटत असेल तर अध्यक्ष मी जरूर होईन. मी त्याच्याकरितां चार ग्रथ चाळून कशी तरी वकीली लढवीन, पण तुमचें काम नडू देणार नाहीं माझेपेक्षां जास्त चांगलें काम करणारा मिळावा, पण न मिळेल तर माझे हातून होईल तसें काम करण्यास अर्ध्या रात्रीं मी तयार आहें."

(३) विलायतेला जाण्यापूर्वी मी एकदा लोकमान्यास भेटावयास गेलों होतों. तेव्हां ते म्हणाले, "तुमचा उद्योग तुम्ही जोरानें चालवा; तुमच्या गाण्याच्या विषयांत ऐक्याचा धडा अवश्य शिकण्यासारखा आहे. कसा तो पाहाः— तंबुरा, सतार, सारगी, दिलरुबा, बीन, रुद्रविणा, ताऊस, फिड्ल, तबला, मृदग हार्मोनियम हीं निरनिराळ्या स्वरूपाचीं वाद्यें आहेत. व वाजविण्याच्या तऱ्हाहि निरनिराळ्या आहेत, व वाजविणारीं माणसेंहि निरनिराळीं असतात; परतु निरनिराळीं वाद्यें निरनिराळ्या माणसाच्या मनांत एकच ध्येय असल्यामुळें तीं सर्व परस्परांना उपकारक होतात. उलट एकाच जातीचीं वाद्यें असून सुद्धां वाजविणाऱ्यांच्या मनात ऐक्य जर नसेल तर तींच अनुपकारकहि होतील. यावरून धर्मभेद, जातीभेद, पक्षभेद, पथभेद, असले तरीं ध्येय एकच ठेविलें तर खरोखर कोणतीहि अडचण येणार नाहीं. निरनिराळ्या रस्त्यानें एकाच गावाला जातां येतें. पण गाव गाठण्याचें ध्येय नसून एकमेकाचे रस्ते अडविण्याचें किंवा मोडून टाकण्याचें ध्येयच धरल्यामुळें कोणालाहि पुढें जाताच येत नाहीं. तरी आपलें कर्तव्य समजून फलाविषयीं निरिच्छ राहून मार्ग क्रमित असलें पाहिजे. म्हणून म्हणतों अशा कर्तव्यबुद्धीनें तुमचा तबुरा छेडला जाऊ दे !"

(४) एकदा पुण्यांत दाणेआळींतील विजयानद थिएटरामध्यें गाधर्वमहाविद्यालयाचा जलसा झाला; त्यावेळीं लोकमान्य व श्रीयुत विदवरम् पिल्ले यांना मी जलशाला बोलाविलें होते. ते उभयताहि वेळ नसतांना सुद्धा आमच्या विनंतीला मान देऊन जलशाला आले. सदरहु जलशांत हिंदि बँड, सगीतासह निशाणांची कवाईत (flag drill with music) व जोड्यांचा संगीत व्यायाम (club "drill) नाच, गायन वगैरे कार्यक्रम झाले. जलसा संपल्यावर

लोकमान्य मला असें म्हणाले कीं, "तुमच्या याच्या स्वररचनेला सुरवात झाल्याबरोबर पुढें काय कार्यक्रम होईल याची थधुक कल्पना माझे मनात येत असे व त्याप्रमाणें पुढें नाच, ड्रील वगैरे होत असे, यावरून माझे मनात एक कल्पना आली. ती अशी, विलायतेस नुसत्या स्वररचनेनें (Composition of tunes) व अभिनयानें रसाविर्भाव (acting) चागला करता येतो. इतकेंच नव्हे तर एखादें चरित्र देखील वरील साधनानें लोकांस समजावून देतात, असें माझें वाचण्यात व ऐकण्यात आलें आहे. म्हणून मला असें वाटतें कीं, तुमच्या ह्या पद्धतीनें आपल्या रागतीनें व अभिनयानें रसाविर्भाव चागला करता येईल. तरी या सबधानें आपण एकदा चागला विचार करू." परतु दुर्दैवानें तशी सधी आली नाहीं !

(५) चिकोडीच्या परिषदेहून लोकमान्य येत असता मिरजपासून मेलमध्यें एके ठिकाणीं बसण्याचा योग आल्यामुळें मुबईतील विद्यालयाच्या इमारतीसबधीं लोकमान्याना प्रश्न विचारला तो असा —विद्यालयाला कर्ज आहे व आज *विद्यालयाला किंमत आठ लाख रुपये येत आहे, तरी तें विकून टाकावें किंवा* काय ? त्यानीं उत्तर केलें कीं, "कर्ज सरयेला नसणें हें जरी अवश्य आहे तरी पण *सँढर्स्टरोडसारख्या रस्त्यावर सर्वांगसुदर अशी इमारत पुन्हा पुन्हा मिळणें* अशक्य असतें अशी इमारत विका म्हणण्याचें जिवावर येतें तरी कर्ज फेडण्याचा प्रयत्न करावा, पण विकू नये असें मला वाटतें." यावरून त्याची दूरदृष्टी किती होती ती दिसून येइलच.

मोरेश्वर कृष्ण शारंगपाणी

[बी ए. एलूएल् बी , जज, बडोदें]

(१) पुण्यास मी माझे मातुल कै० का० ब० ऊर्फ बाबासाहेब पेंडसे ह्याज कडे शिक्षणासाठीं राहिलों होतों सन १८९२ सालीं न्यू इं० स्कूलमध्यें सहावें इयत्तत असताना माझा गणित *विषय कचा असल्यामुळें वडिलानीं मला पत्र* देऊन लोकमान्य टिळक ह्याजकडे गणित शिकण्यास जाण्याविषयीं सुच विल होतें त पत्र घेऊन मी सदाशिव पेठेंत विंचूरकर ह्याचे वाड्यात लोकमान्य टिळक ह्याचे घरीं गलों व त्यास वडिलाचें पत्र दिलें. त्यानीं पत्र वाचून मला प्रथम प्रश्न केला कीं, "तू व्यायाम काय घेतोस ?" तेव्हा "मी नमस्कार घालता." असें त्यास सागितलें. "किती ?" "बारा" त्याबरोबर लोकमान्य

म्हणाले कीं, " एवढेच ? आमचा विश्वनाथ तुजपेक्षा लहान आहे तो रोज १०० नमस्कार घालतो. " नतर त्यानीं मला शारीरिक बल वाढविण्याविषयीं उपदेश करून गणित शिकण्यास तेथेंच जवळ बसलेले न्यू इ. स्कूलचे शिक्षक ओक शास्त्री ह्याजकडे जाण्यास सांगितलें

(२) एकदा मी व पुण्याचे डॉ वा एन दीक्षित लोकमान्याकडे काहीं कामानिमित्त विंचुरकराचे वाड्यात सकाळीं भेटावयास गेलो होतों. लोकमान्याचें टपाल आलें होतें. सुमार पन्नास एक वर्तमानपत्रें आलीं होतीं व त्यातील हरएक डोळ्याजवळ नेऊन वाचून पाहून २–४ मिनिटात टाकण्याचा त्याचा सपाटा चालला होता टपाल वाचून झाल्यावर त्यानीं डॉ दीक्षित ह्यास प्रश्न केला. " काहो, तुमची कोडाच्या औषधाची जाहिरात आताशा प्रसिद्ध होते कीं नाहीं ? ' डॉ दीक्षित ह्यानीं काहीं वर्तमानपत्राचीं नाव घेऊन स्वत ची कोडाची जाहिरात अमृतबझार पत्रिकेत प्रसिद्ध होत असल्याचें सांगितलें लोकमान्य म्हणाले, " आजच्या अमृतबझारपत्रिकेंत ती नाहीं " तेव्हा डॉ दीक्षित ह्यानीं कळविलें कीं, " साप्ताहिक अमृतबझारपत्रिकेंत ती प्रसिद्ध होत आहे " लोकमान्याजवळ त्यावेळीं असलेला पत्रिकेचा अक आठवड्यातून दोनदा प्रसिद्ध होणारा होता ह्यावरून लोकमान्याची स्मरणशक्ति किती तीव्र होती हें निदर्शनास येत

(३) सन १९०५ चे पूर्वी १–२ वर्षे लोकमान्य बडोद्यास आमचें घरीं काहीं महत्त्वाच कामानिमित्त आले होते त्याच सुमारास रात्रीं ९ वाजता जैन परिषदेची येथें बैठक होती परिषदेच्या मडळींनीं सध्याकाळीं लोकमान्यास परिषदेस येण्याविषयीं विनति केली बाहेरून घरीं लोकमान्य ८ वाजता आले कै॰ वडील फ्रनात गेले होते ते त्यावेळीं घरीं आले नव्हते लोकमान्यांनीं माजघरात जाऊन आपल्या हातानें ताट, पाट व भांडीं मांडून घेऊन घरातील माणसास मोठ्यानें सांगितलें कीं, " अहो, मला ९ वाजता सभेस जावयाचें आहे तुमचे यजमानास उद्योग नाहीं. मला अगोदर वाढा. ' पुढें लोकमान्याच जेवण चालू असताना वडील फ्रनातून आले व त्यानीं लोकमान्यास म्हटलें कीं, " का, टिळक, तू अगोदर बसलास ? कुठें जायचें आहे वाटतें. " त्यावर लोकमान्य म्हणाले, " तुम्ही सस्थानचीं माणसें तुम्हाला काय उद्योग आहे ? फ्रनात जाऊन चकाऱ्या पिटायच्या ! मला 'आज ९ वाजता जैन परिषदेस जावयाचें आह " ह्यावरून लोकमान्याचें स्वत च्या स्नेह्याशीं प्रेम किती अकृत्रिम होतें तें स्पष्ट दिसत पुढें रात्रीं जैन परिषदेंत लोकमान्याचें जैनधर्मासबधानें एक तासभर अस्खलित व माहितीपूर्ण भाषण झालें, तें येथील लोकास माहीत आहे.

(४) सन १९१८ सालीं गुजराथ राजकीय परिषद गोध्रा येथें भरली होती त्यामागून तेथेंच सामाजिक परिषद (जिल्हा गुजराथेंतील ससारसुधारणा

परिषद म्हणतात) सौ. शारदाबाई सुमत मेहेता बी ए ह्याचे अध्यक्षते खाली भरली होती लोकमान्य व रा रा दादासाहेब खापर्डे राजकीय परिषदेस गेले व परत आले त्यावेळीं ते आमचे घरीं उतरले होते परत जाताना लोक मान्य व रा रा दादासाहेब खापर्डे ह्यास ती० कै० बहिनानीं विचारलें कीं, "तुम्ही ससार सुधारणा परिषदेकरिता थाबला नाहीं?" तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, " माझी बायको मेली आहे तेव्हा माझा ससार सपला आहे दादासाहेबहि म्हातारे झाले आहेत त्यासहि आता ससार सुधारण्याची गरज नाहीं म्हणून आम्हीं थाबलों नाहीं ! "

रामचंद्र बळवंत टिळक

[लोकमान्याचे ज्येष्ठ चिरंजीव, पुणें]

(१) लोकमान्यास आमचेजवळ खाजगी रीतीनें बोलण्यास ते व आम्ही सिंहगडावर असतानाच विशेषेकरून वेळ होत असे मी व माझे बधु श्रीधरपंत मध्यें असता परिक्षेच्या अभ्यासाकरिता त्यानीं आम्हास सिंहगडावर ठवलें होतें ते स्वत मधून मधून गडावर येऊन आमचा अभ्यास कसा काय चालला आहे याची चाचणी घेत असत, व उरलेल्या इतर वेळीं दुसऱ्याहि काहीं गप्पागोष्टी बोलत अशा एका प्रसगीं ते बोलण्याचे भरात आले असता म्हणाले, "तुम्ही मग व माझे चळवळीला काय समजता ? तुम्ही अजून पोरें आहात मी या राजकारणात प्रथम पडलों त्यावेळीं मला जर राष्ट्रात सोळा आण्यापैकीं निदान आठ आणे तयारी दिसली असती तर मी या सनदशीर चळवळीच्या भानगडींत न पडता आठ आणे यशप्राप्ती नशिबावर ठेऊन बडच उभारलें असतें ! परतु आमचे पिढींतच आता काय हाताचे बोटावर मोजण्यापुरत्या व्यक्ती निघाल्या असतील त्या निराळ्या परतु आपलें राज्य गेल्यापासून आमच्या पूर्वींच्या पिढीपर्यंत आपल्या सर्व श्रद्धाळु हिंदु लोकाचीं, इग्रज हा जणु देवाचाच अवतार लोककल्याणासाठीं उत्पन्न झाला आहे, अशी समजूत होती त्यानें आग गाडी, तारायत्र वगैरे कितीएक अजब सुधारणा आपले बरोबर आणल्या, शात तेचें साम्राज्य स्थापलें, असा त्याला हुरळून जाऊन जिकडे तिकडे त्याचा उदो-उदोच सुरू होता. अशा परिस्थितींत त्याचें उच्चाटन बडाच्या सारख्या पद्धतीनें कसें करणार ? तेव्हा हा सनदशीर चळवळीचा मार्ग पत्करावा लागला "

(२) लोकमान्य स्वत वर्षी संध्या अगर पूजा करीत नसत व आम्हास उपदेश करिताना त्यांनीं कित्येक वेळा असें सांगितलें आहे कीं, "तुम्हास संध्या करावयाचीच नसल्यास करू नका परंतु संध्या व जप ज्याकरिता करण्याचा परिपाठ पडलेला आहे त्याकरिता म्हणजे एकाग्र चित्त करावयास शिकणें ह्याकरिता तरी, संध्या करावीशी वाटत नसली तर, दुसरें काहीं तरी करा. उदाहरणार्थ, आपले थिऑसफिस्ट् गजाननराव वैद्य ज्याप्रमाणें दररोज एकातात काहीं वेळ एकाग्र चित्त करून पाटावर बसतात त्याप्रमाणें ध्यान करा ध्याना मध्यें प्रथम एकाग्र चित्त (देवावर, दुसऱ्या कोणत्या तरी एकाच विषयावर किंवा आपणास असणाऱ्या प्रिय व पूज्य वस्तूवर) करण्याचा प्रयत्न करा, व नंतर ते साधले म्हणजे विचारशून्य चित्त करण्याचा प्रयत्न करा या दुसऱ्या स्थितीलाच समाधी म्हणतात व अशा प्रयत्नाची वेळ जितकी जास्त वाढविता येईल तितकी वाढवा म्हणजे जें काम हातीं घ्याल त्यात खात्रीनें यशप्राप्ती झाल्यावाचून राहाणार नाहीं सर्व कामाच्या यशाची किल्ली त्या त्या कामात एकाग्र म्हणजे तल्लीन होऊन इतर सर्व गोष्टींबद्दल भान विसरण्यात आहे मी जरी संध्या करीत नसलों तरी मला तुम्ही कितीकदा तरी माझे ईझिचेअरवर भोंवतालीं काय चाललें आहे हें सर्व विसरून जाऊन तासाचे तास देहभान सुद्धा विसरून पडलेले पाहिले असेल हें ज्याला साधलें त्याला संध्येची काय जरूर ? "

(३) सिंहगडावरच त्यांनीं एकदा आम्हास असें सांगितलें कीं, "तुम्ही पाहिजे तो धंदा करा तुम्ही जोडे तयार केले तरी मला वाईट वाटणार नाहीं कीं, माझी ब्राह्मणाचीं मुलें चांभार निघालीं म्हणून परंतु त्याचबरोबर हेंहि लक्षात ठेवा कीं, जें काहीं कराल तें इतकें उत्कृष्ट झालें पाहिजे कीं, त्या धंद्या संबधीं कोणी विचार करू लागला तर तुमचें नाव त्याचे मनामध्यें पहिल्यादा उभें राहिलें पाहिजे उदाहरणार्थ, जसें चहाची आठवण झाली कीं 'लिप्टन्' हें नाव डोळ्यापुढें उभें राहातें, बिस्किटाची आठवण झाली कीं, 'हटले-पामर' हें नाव डोळ्यापुढें उभें राहातें, शारीरिक शक्तीची गोष्ट निघाली कीं पूर्वींचा 'भीमसेन' सोडून दिला तरी आधुनिक सॅन्डो अथवा 'राममूर्ती' हे डोळ्या-पुढें उभे राहतात, तसें तुम्ही ज्या व्यवसायात पडाल त्याची गोष्ट निघाली असता तुमचें नाव लोकांच्या मनःचक्षुसमोर प्रथम उभें राहिलें पाहिजे, व अशा तऱ्हेची मनोवृत्ति ज्या देशामध्यें प्रत्येक धंद्यात पडणाऱ्या मनुष्यामध्यें आहे त्या देशाची केव्हाहि भरभराट झाल्यावाचून राहणार नाहीं, हें निश्चित समजा. कारण प्रत्येक धंद्यातला प्रत्येक मनुष्य आपण आपल्या धंद्यामध्यें वर यावें असा प्रयत्न करू लागला, म्हणजे तो धंदाहि उर्जितावस्थेस येतो व अशा रीतीनें प्रत्येक धंद्याची व प्रत्येक व्यक्तीची सुधारणा झाली म्हणजे राष्ट्राची निराळी सुधा-

रणा व्हावयाची ती काय राहिली? व अशा सर्वांगपरिपूर्ण राष्ट्रास कोणी चेपू म्हटलें तरी कोण चिरडू शकणार?"

(४) वरील सर्व गोष्टी ते सिंहगडावर असताना बोललेले आहेत, परंतु पुणें येथें घरीं असतां जरी आमचे जवळ दिळोप्याच्या गप्पागोष्टी बोलण्यास त्यास विशेष वेळ होत नसे तरी ज्यावेळीं त्यातूनहि वेळ काढून ते आमचेपाशीं बोलत तेव्हा इतर सटरफटर ख्यालीखुशालीच्या गोष्टी न बोलता ते 'आयुष्य व त्याचें महत्त्व' या विषयींच बहुधा बोलत व त्या विवेचनात 'उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः' 'काकोऽपि जीवति चिराय बलिं च भुंक्ते' वगैरे सारख्या उक्तया म्हणून दाखवून व 'आहारनिद्राभयमैथुनं च। सामान्य मेतत्पशुभिर्नराणाम्॥' तेव्हा तुम्हास जो हा मानव जन्म मिळाला आहे त्याचें काहींतरी खरें सार्थक करून दाखविलें पाहिजे तरच त्याचें चीज आहे असें सागून व गीतारहस्यातहि मी एके ठिकाणीं हेंच प्रतिपादन केलें आहे असें म्हणून गीतारहस्य आणावयास सागत व त्यातून तो भाग आवेशयुक्त रीतीनें वाचून दाखवीत.

आत्मारामशास्त्री ओद्लूग्ने

[विद्यावाचस्पति, आचार्य–हायस्कूल मगळूर, द० कानडा]

(१) १९०६ च्या सप्टेंबर महिन्यातील गोष्ट पुण्यात हा वेळीं गणपतीचा उत्सव मोठ्या थाटानें चालत होता. एके दिवशीं सध्याकाळीं ह० भ० प० भिंगारकरबुवांचें व्याख्यान झालें होतें. व्याख्यानास लोकमान्य अध्यक्ष होते. व्याख्यान संपवून लोकमान्य टिळक रात्रीं ८॥–९ वाजण्याच्या सुमारास घरीं आले. एक दोन मित्रमडळी त्यांची वाट पाहात बसली होती. आल्याबरोबर व्याख्यानाचा विषय सागून टिळक पुढें म्हणाले –" भिंगारकरबुवांचें, कर्मयोगावरचें व्याख्यान संपल्याबरोबर समारोप करताना 'हा भिंगारकरबुवांचा कर्मयोग' असें म्हणून त्याचा बटवा सभेपुढें ठेवला"! लोकमान्यांच्या तोंडून हे शब्द बाहेर पडताच, गर्भेतल्याप्रमाणें आमच्या मडळींतहि हशा पिकला

(२) १९१५ सालात मुंबईस राष्ट्रीय सभा भरली होती. त्या सभेस मी व माझे चुलतबधु असे गेलों होतों. राष्ट्रीय सभा १।२ दिवस पाहून आम्ही पुण्यात लोकमान्यांच्या भेटीस गेलों आगतस्वागत झाल्यानतर लोकमान्यांनीं, मगळूरच्या बाजूस राजकीय जाणृति कशी काय आहे असा नेमका प्रश्न टाकला.

त्या वेळीं कानडा जिल्ह्यात खऱ्या राजकारणाचा अभाव होता. होयबांची व जीहुजूरांची संख्याच जास्त होती. ही एकंदर परिस्थिति सांगितल्यावर आणि कानडी भाषेच्या एका वर्तमानपत्राच्या सहकारि संपादकत्वाचें काम मजकडे असल्याचें सांगितल्यावर टिळकांनीं लोकजागृतीच्या कामांत त्या पत्राचा उपयोग करण्यास सांगितलें.

परशुरामपंत चिंचाळकर

['रहस्यनिरीक्षण' ग्रंथाचे कर्ते, लोकमान्यांचे स्नेही, अमळनेर]

(१) अशी एक आख्यायिका आहे कीं, र्‍यांडसाहेबाचा खून झाल्यानंतर राजकीय चळवळींत पुढाकार घेणाऱ्या न्यायखात्यांतील एका बड्या हुद्देदारानें सरकारांत कॉन्फिडेन्शल रिपोर्ट केला किंवा सरकारानें त्याजकडून करविला कीं, "राजकीय चळवळ करणाऱ्या पुण्यांतील गृहस्थांचा पूर्वीं एकविचार होता परंतु पुढें कांहीं गृहस्थांच्या मनाचा कल बदल केल्याशिवाय इंग्रजाकडून आपल्यास हक्क मिळण्याची बिलकुल आशा नाहीं असा झाला मी या मताच्या विरुद्ध असून इंग्रजाच्या सहकारितेनेंच आपला फायदा होणार असें माझें ठाम मत असल्यामुळें अर्थात्‌च आमच्यामध्यें दोन फळ्या झाल्या. जहाल्या प्रवृत्तिकडे रा. टिळक, नाळासाहेब नातु, शंकर विश्वनाथ केळकर वगैरे मंडळींचा कल आहे." अशा प्रकारचा रिपोर्ट केल्यावरून त्या आधारावर नातु बंधू यांस धरणें, टिळक, केळकर याजवर खटले भरणें वगैरे उपद्व्याप सरकारनें केला. हा रिपोर्ट एका बड्या पोलीस अधिकाऱ्यानें प्रत्यक्ष लोकमान्यांच्या नजरेस आणला असूनहि लोकमान्यांनीं अखेरपर्यंत त्या कुऱ्हाडीच्या दांड्याप्रमाणें गोतास काळ झालेल्या बड्या हुद्देदाराच्या कृष्णकृत्याचा कोठेंहि उच्चार केला नाहीं !

(२) आम्ही लोकमान्यांच्या गीतारहस्यावर विनोदात्मक विरुद्ध टीका म्हणून 'रहस्यनिरीक्षण' या नावाचा ग्रंथ लिहिला होता तो विनोदात्मक असल्यामुळें चित्रशाळेंतील कंपाझिटर कंपोज करण्यापूर्वी सर्व मजकूर आवडीनें प्रथम वाचून मग कंपोज करीत असत 'मजकूर वाचण्यांत तुमच्या पुस्तकामुळें आमच्या कंपाझिटराचा विनाकारण वेळ मोडतो, हें चांगलें नाहीं,' असें चित्रशाळेचे मालक वासुकाका जोशी हे आम्हास विनोदानें बोलले ही हकीकत लोकमान्यांच्या कानावर गेली तेव्हा लोकमान्यांनीं वासुकाकांना निरोप धाडला कीं, "परशुरामपंताचें पुस्तक कंपोज करण्याला तुमच्या कंपाझिटराचा मजकूर वाचण्यांत

विनाकारण वळ जात असल तर मजपाशीं दोन मुसलमान कपाझिटर आहेत ते कपोज करण्यास पाठवून देतों !" यावरून लोकमान्याचा मार्मिक विनोदी स्वभाव दिसून येतो.

श्रीधर गोविंद काळे

[एम् ए, प्रमुखाचार्य सस्कृत विद्यालय, नाशीक]

१९१५ च्या आक्टोबरात सिंहगडावर टिळकाचा पाहुणा म्हणून त्याच्याच बगल्यात उतरलों पहिल्या सलामीस हिंडावयास निघण्याकरिता माझ्या खोलींत आल्यावर मी एम् ए च्या परीक्षेकरता बरोबर आणलेल वीरमित्रोदय च पुस्तक टिळकानी पाहिल पुस्तक पाहताच म्हणाले का, 'अहो, एलएल् बीचे अभ्यासाचे वेळीं हिंदू लाची तयारी आम्हीं वीरमित्रादयादि सस्कृत पुस्तकावरून केला !' अस म्हणून मधूनच दायभागातील एका अवघड प्रकरणाचे दहापाच श्लोक व तेथील क्लिष्ट विवचन भराभर, पाठ म्हटलेलें एकताच मी गार झालों त्याच्या त्यावेळच्या समजून देण्यानें मला खराखरी परीक्षत उपयोग झाला बाहेर पडताच सहज सुरवात झाल्याप्रमाणें प्रथमच वेदाचें स्थल, त्याचा काल व गीतारहस्य या ग्रथाच्या सवधाच्या मूळ कल्पनबद्दल विचार निघाला टिळक म्हणाले, वदातील स्थलकालासबधींची वर्णनें काल्पनिक अगर असभाव्य नाहींत असा माझा दृढ भाव पहिल्यापासून अस ऋग्वेदातील उषासूक्त व त्यातील सूर्य ताराप्रमाणें उषच्या पाठीमागून सारखा फिरत आहे या वर्णनाची उपपत्ति आरभीं लागेना सर्व ऋग्वेद सायणभाष्य दोनदा वाचलें, ब्राह्मणें पाहिलीं, शास्त्री मडळींत चौकशी केली, तथापि पत्ता लागेना व काहि उकलेना अशी गोष्ट पृथ्वीवर काठ घडते का ! असा विचार आल्यावर मग ध्रुव प्रदेशाची गोष्ट नजरेस आली व बाकीच्या पुराव्यावरून ती गोष्ट सिद्ध वाटल्यावर फार आनद झाला व मग हा सगळा

तयारी कसकशी झाली यावें विवेचन झालें. आणखी थोड्या वेळानें प्रकृत राजकारण निघालें. मी विचारिलें, "आपणास सरकार शिक्षा देणार ही गोष्ट ठरल्यासारखी असताना आपण इतके कष्ट सोसून आपली बाजू मांडण्याची तसदी का घेतलीत? तें पालथ्या घागरीवरील पाण्याप्रमाणें झालें नाहीं का?" टिळक म्हणाले, "अहो, हाच तर जुन्या व नव्या राजकारणातला फरक आहे. मी अदिलशहाचे अगर औरंगजेबाचे कारकीर्दीत महाराष्ट्राची व हिंदुस्थानची सेवा करीत असतों तर त्यानीं मला मारेकऱ्याकडून मारविलें असतें व सापडलों असतों तर पकडून तोफेच्या तोंडा दिलें असतें त्यानींहि देशद्रोह व राजद्रोहि म्हटलें असत. आज पकडतात, कोंडतात, खटला चालवितात. त्या खटल्याची जगभर प्रसिद्धी होते, त्या प्रसिद्धीला राजकर्त्यांना सुद्धा भ्याव लागतें आजची लढाई ही असली आहे. अजून कोठें नुकतें तोंड लागल आहे मुख्य व अवघड काम अजून पुढेंच आहे" अशा तऱ्हेच भाषण होईपर्यंत आम्ही बंगल्यात आलों व नंतर जेवावयास आला भोजनोत्तर सुमारें एक तास भाषण झाल विषय 'केसरी ट्रस्ट व समर्थ विद्यालय' हे होते. मध्यंतरी खेड्यानिहाय एकएक तरुण सुशिक्षित माणूस्थान जाऊन राहून तेथील मर्यादित लोकाचे, सर्व बाजूच्या हिताचा विचार करून, यच्याकरिता खपून त्याचा पुढारी बनावें व हळूहळू अशा तऱ्हेनें कार्याचा विस्तार करावा याबद्दलची माझी योजना मी त्याचे पुढें मांडली त्यानीं त्याबद्दल सहानुभूति दर्शविली व सांगितलें कीं, "तुम्ही तुमच्या योजनेप्रमाणें कामास लागा जरा कामास जोर येऊन तसा तेज उत्पन्न होतेंसें वाटलें कीं, हरतऱ्हेनें सरकार तुम्हास खंबी केल्याशिवाय राहणार नाहीं बाबा, स्वराज्याशिवाय सगळें व्यर्थ आहे अशी तुमच्यासारखीं किती माणसें पुढें जातील कोण जाणें! तथापि धीरानें करून पहा डरू नका काय होतें पाहू."

केसरीच्या आपल्या मागूनच्या व्यवस्थेबद्दल लोकमान्य म्हणाले, "मी मंडालेस असताना नरसोपंतानीं केसरी कसा काय चालविला हें तुम्हा सर्वांना माहित आहे" मी उत्तर म्हणून 'छान चालविला' असें म्हणालों ते पुढें म्हणाले, "केसरी महाराष्ट्राचा आहे मी आणलाहि नाहीं व घेऊनहि जाणार नाहीं. *त्याचें व्रत करुण खरोखर जळत असल अशा सर्व राष्ट्रभक्तानीं तो* चालविला पाहिजे आज जे केसरीचे वर्गणीदार व साहाय्यक आहेत त्याच्या विचाराबाहेर केसरीनें जावयाचें नाहीं ते सव शरसलेच पाहिजेत. येथें कोणाहि योग्य पुरुषास कर्तबगारी दाखविण्यास वाव आहे. नरसोपंताची माझ्या तुरुंगवासाच्या वेळांतली कामगिरी लक्षात घेऊन त्याना केसरी ट्रस्टचे पहिले कायम मेंबर केलें आहे व त्यांच्या व आमच्या विचारानीं पुढील योजना आखली आहे."

"आता आपण पुन राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न हातात घेणार ना?" या

माझ्या प्रश्नास लोकमान्य म्हणाले, " अहो, जें काम झालें होतें व जें या मंडळींनीं आजपर्यंत घालविलें तितपत अवस्थेला राष्ट्रीय शिक्षणाचें काम आणण्यास मला पुन: दहा वर्षें अविश्रांत खपलें पाहिजे. तें आता मजकडून होणें नाहीं अण्णा विनापुरकर तुरुगात, मी तुरुगात, मागें कोणाच्या लक्षात इग्रज सरकाराशीं साधी वागण्याची पद्धत आली नाहीं. तरी मी तुरुगात जाण्याचेपूर्वी दाजीस (दाजी आबाजी खरे) समर्थ विद्यालयाकडे विशेष लक्ष असू देण्यास सागितलं होतें. पण दाजीचें ऐकतो कोण ? सर जॉर्ज क्लार्कनीं समर्थ विद्यालयाच्या हेतु व कार्याबद्दलचा लेख मागितला होता त्यापूर्वी विद्यालयात आलेल्या कलेक्टर साहेबाना या विद्यालयातील मडळींना सन्मान्य पाहुणा या नात्यानें खुष करिता आलें नव्हते गव्हर्नर साहेबास पाठविण्याचें नियमपत्रक फारच कायदेशीर पाहिजे होत दाजीनें जनार्दनपत थोकाना दोनतीनदा बोलाविलें थोकाच्या लक्षात आलें नाहीं काहीं तरी लेख दाजीला न विचारिता दिला गेला व आमच्या सगळ्या मडळीचे श्रम गव्हर्नर साहेबास सहज प्रकट घालविता येऊन समर्थ विद्यालय बद पडलें आता पुन ती स्थिति आणणें फार मुष्किलीचें व कष्टाचें आहे तूर्त अशी स्थिति आहे. पाहू पुढें काय होतें तें."

चहाचे वेळीं व नतर त्याचे श्मश्रूचे वेळीं सकाळभर जर्मन युद्ध व स्वराज्य हे विषयच प्रामुख्यानें पुढें येत होते मध्यतरीं सकाळीं श्रीजगन्नाथ महाराजाना दादा (टिळक) स्वत स्टॉक्स व शेक्सर्पची उदाहरणें सुमारें एक तास शिकवित बसले. मास्तर या दृष्टीनें मी त्यांची शिकविण्याची शैली लक्षपूर्वक अवलोकन

विष्णु वासुदेव काणे

[वरोडा, जि चांदा, म प्रांत]

(१) होमरूल लीगच्या वऱ्हाड नागपुराकडील दौऱ्यात लोकमान्य वरोडा येथें आले होते त्यावेळीं निरनिराळ्या संस्थांतर्फे हार अर्पण करते वेळीं मी होम रूल लीगच्या वरोडा शाखेचा अध्यक्ष या नात्यानें हार अर्पण केला होता शिवाय त्यांचें स्वागतात शेवटीं येथें सुमारें २५० रु ची थैली दिली होती त्या रकमेची हुंडी घेऊन ते गाडींत नसताना त्यांचे बरोबर आलल अतुकाका फडर्णीस यास त्यांचें सांगण्यावरून दिली एवढीच त्यांची ओळख झाला होती त्यानंतर लोक मान्यांचे निधनाचे अगादरचे दिवसात एक दिवशीं मी मुंबईचे पैसाफंड संस्थेचे खजिनदार श्री अण्णासाहेब नेन यांचे बरोबर त्यांचे दर्शनास गेलों त्यावेळीं नेने माझी ओळख करून देत होत त्या बरोबर लोकमान्य म्हणाले यांना मी ओळखलें नेने म्हणाले कशावरून? लोकमान्य म्हणाले " होमरूलचे वऱ्हाडातील दौऱ्यास वरोड्यास मी गेलों होतो त्यावेळीं होमरूल लीगतर्फे यांनींच हार घातला होता ! "

(२) वरील दिवसातच कलकत्त्याच्या जादा कॉंग्रेसचे अध्यक्ष–योजनेचे संबधात चर्चा चालू होती त्यावेळीं श्री पंडित मालवीय हे, कलकत्ता जादा कॉंग्रेसचे अध्यक्ष आपण व्हाल का म्हणून लोकमान्यांना विचारून गेलेले असावे असें वाटत त्यावर मंडळींत चर्चा चालू असताना लोकमान्य म्हणाले "आजपर्यंत कधींहि मालवीयांनीं कांग्रेसचे अध्यक्ष होण्याबद्दल मला विचारिलें नाहीं यावेळीं ते का आल त मी ओळखलें अमृतसर कॉंग्रेसमध्यें मॉन्ग्यु–चेम्सफोर्ड सुधारणा अपुऱ्या व निराशाजनक आहेत म्हणून ठराव पास करण्यामध्यें प मालवीय चांगलेच विरुद्ध होते (त्यावेळीं जालीयनवाला बागताल कत्तल वगैरे लष्करी अनर्थ गुदरले होते) त्यानंतर खिलापत प्रकरणामुळ व आणखी इतर कारणामुळ म गांधी संतापून कलकत्त्याला असहकारिता पुकारणार आहत ती व्यवहार्य असो किंवा नसो तो भाग वेगळा परंतु या ठरावाला पंडितजी मनापासून विरुद्ध पण गांधींना राजी करणें हें कठीण तितकच गांधींचे विरुद्ध जावें तेंहि कठीण अशा पेंचात मालवीय पडले आहत हे अरिष्ट परभारें टाळण्याचे हेतून मला हरेस घालण्याकरिता आले व म्हणूनच यावेळीं मला अध्यक्ष व्हा म्हणतात !"

श्रीमंत माधवराव वि. किबे

[एम. ए., फर्स्टक्लास सरदार इंदुर]

(१) इ. स. १८९९ साली मी बी ए. ची परीक्षा देऊन अलाहाबादचें म्युअर सेंट्रल कॉलेज सोडलें. मी तेथें असताना डॉ. थीबो नावाचे प्राच्यविद्यासंशोधक पंडित तेथें मुख्याध्यापक होते. त्यास मराठी भाषेतील कै. रा दीक्षितांचा "ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास" हें पुस्तक जाणण्याची इच्छा झाल्यानें त्यांचा परिचय दृढ झाला व त्यामुळें मलाहि प्राच्य विषयाचा नाद लागला. मी कॉलेज सोडल्यानंतर "वेदविषयक चर्चा" कोल्हापूरच्या ग्रंथमालेंत गुरुवर्य विजापूरकराच्या उत्तेजनानें सुरु केली माझे प्रथम तीन लेख प्रसिद्ध झाले त्यापैकीं एकांत, उत्तर ध्रुवाकडे आर्यांचे मूळ निवासस्थान होतें अशाविषयी चर्चा केली होती. म्हणून ते लेख मी लोकमान्याकडे पाठविले त्याचा स्वीकार करताना त्यांनीं मला एक मोठें उत्साहपर पत्र पाठविलें व त्यांत त्यांनीं जो या सबधानें मोठा ग्रंथ प्रसिद्ध केला त्याचा साराशच दिला होता माझ्या दुसऱ्या एका लेखांत ऋग्वेदाच्या परिशिष्टाविषयीं विचार करून वेदरचनाकालाचा अलीकडील शेवट ठरविला होता त्या लेखाविषयीं लोकमान्यांनीं पूर्ण सहमत प्रदर्शित केल पण माझ्यासारख्या नवशिक्याविषयीं त्यांनीं जी सहिष्णुता दाखविली तिचा माझ्या मनावर मोठा परिणाम झाला त्यानंतर त्यांनीं एक तरुण बगाली गृहस्थ, ज्यांनीं योगमार्गांत नुकताच प्रवेश केला होता व जे त्या दिवसात नुसता दुग्धाहार व एकादा पेढा खाऊन राहात होते, त्यास माझ्याकडे पाठविलें गृहस्थ हल्लीं काशीवास करीत आहेत व त्यांनीं इंग्रजींत वेदान्तशास्त्रावर महत्त्वाचीं पुस्तक प्रसिद्ध कर्लीं आहेत

(२) लोकमान्य मडाल्ल्याहून परत आल्यावर त्याचें मुबईस व्याख्यान झालें तें एकण्यास मी गला हाता त्या व्याख्यानाचे वेळीं त्याचें वक्तृत्व किती परिणामकारक असे व त्याची लोकप्रियता कवढी दाडगी हाती याचा मला प्रत्यक्ष अनुभव आला त्यानतर त्यावेळीं अलाहाबादेहून प्रसिद्ध होणाऱ्या Hindusthan Review नावाच्या मासिक पुस्तकात "हिंदुस्थानातील वक्तृत्वकला" या विषयावर मी एक निबध प्रसिद्ध केला, त्यात सरफेरोजशहा मेथा, सर सुरेंद्रनाथ बानर्जी, डब्ल्यु सी बानर्जी, मनमोहन घोस नामदार गाखले, पडित मदनमोहन मालवीय, सर नारायण चदावरकर व मद्रास आणि पजाबकडील कित्येक वक्त्याच्या कलेचें वर्णन केलें होतें व म्हटलें होतें कीं लोकमान्यांच्या इतकें परिणामकारक वक्तृत्व माझ्या एकण्यात आलें नाहीं

(३) या नंतरचें त्यांचें दर्शन म्हणजे शेवटलेंच होय इ स. १९२० च्या जूनच्या मध्यास मी पुण्यास जाऊन लोकमान्यास भेटलों. भेट गायकवाडवाड्यांतच झाली.

मला त्यावेळीं त्यांची प्रकृति बरीच क्षीण दिसली व गळ्यास एक गळपट्टाहि त्यांनीं सैल असा गुंडाळला होता मला कांहीं हिंदुस्थानविषयक पुस्तकाची माहिती हवी होती. त्यावेळीं स्वत उठून मला त्यांनीं आपली सर्व लायब्ररी दाखविली व इंग्लंडातहि एक गृहस्थ अशा कामीं मदत करतात, त्यांचें नाव व पत्ताहि दिला मी त्यावेळीं Ancient calenders & constellations by Hon Emile Plunket या नावाच्या पुस्तकांत लोकमान्यांच्या Orion ला पुष्टिकारक असा असिरियातील नक्षत्रचक्राचा पुरावा आहे असं त्यांना कळविलें व तं पुस्तक पाहण्यात आलं आहे काय म्हणून विचारलें त्यावेळीं तें पुस्तक पाठवून देण्याविषयीं त्यांना आज्ञा करून असं सांगितलं कीं, ' आरायनची दुसरी आवृत्ति काढवयाची आहे त्यावेळीं त्याचा उपयोग करूं मी इंदुरास परत आल्यावर तें पुस्तक पाठवण्याचा विचार करतों, तों ते आजारी झाल्याचे कळलें त्याच बैठकींत त्यांनीं असेंहि कळविलें कीं, गीतारहस्याचें इंग्रजी भाषांतर त्यांचे एक स्नेही करीत आहेत या दिवसीं मी नका म्हणत असताहि ते त्यांच्या वाड्यांत वरच्या मजल्यावर मला पुलावर पोंचविण्यास आलं तंच त्यांचें शेवटचं दर्शन !

रंगाचार्य बाळकृष्णाचार्य रड्डी

[संस्कृत विषयाचे आचार्य-हायस्कूल, धारवाड]

लो बळवंतरावजी टिळक यांचा माझा साधारण परिचय वीस वर्षांपासून आहे व तोहि केवळ संस्कृत वाङ्मयातील कांहीं गोष्टींचें विवेचन करण्यासंब धानें झालेला होता. माझ्या अनुभवात विशेष गोष्टी दृष्टीस पडल्या त्या ह्या होत

(१) लो टिळकांचें संस्कृत वाङ्मयांत बरंच वाचन झालं असल्यामुळें, व त्यांच्या बुद्धींत विवेचनशक्ति विशेष असल्यामुळं त्यांच्या विचारास एक प्रकारचा अधिकार प्राप्त झाला होता, व त्यामुळं प्राचीन व अर्वाचीन विद्वानास एक प्रकारचें आदरयुक्त कौतुक त्यांच्याविषयीं वाटत असं कोणत्याहि गोष्टीची चर्चा करावयाची असली तर ते कधीं आळस दाखवीत नसत अथवा विचारणारा कोण त्याहि दर्जाचा असला तरी त्याविषयीं तिरस्कारबुद्धि त्यांचे ठिकाणीं कधींहि दृष्टीस पडत नसे मला पुष्कळदा असा अनुभव आला आहे कीं त्यांच्या उतारवयांत सुद्धा कांहीं गोष्टींची चाटाघाट निघाली असता त्याविषयीं साधक बाधक प्रमाणें दाखविण्याकरिता तं स्वतं च पचवासदा आपल्या लायब्ररींत जात,

नारायण जगन्नाथ परांजपे

[बी. ए,.... मुंबई.]

(१) टिळक डेक्कन कॉलेजमध्यें असताना स्नानानंतर ते सोवळें नेसून जेवा वयास बसत असत. कांहीं मित्रमडळींनी चेष्टा करण्याच्या उद्देशानें त्याचें सोवळें लपवून ठेवलं. तेव्हा त्याच्या लक्षात सर्व प्रकार चटकन आला व ते तसेच ओलेल्या धोतरानें जेवावयास बसले ! व बाहेरुन कांहींहि न दर्शविता आपलें जेवण उरकलं. परंतु ह्या मडळींना कांहीं तरी हात दाखवावा ह्या हेतूनें सर्व मंडळी संध्या काळीं बाहेर गेल्यावर प्रत्येकाच्या खोलींत पार्टीशनच्या फळ्यावरून उड्या मारून त्यानीं त्याच्या खोल्याना आतून कड्या लावून घेतल्या व आपल्या खोलींत परत आले ! सर्व मडळी परत येऊन बाहरून कुलूप उघडून पाहातात तों आतून कड्या ! कुणाला कांहीं गूढ उकलेना. बरीच गडबड उडून दार फोडीपर्यंत पाळी आल्यावर टिळक आपल्या खोलीच्या बाहेर आले व हसत टाळ्या वाज वीत " जरा थांबा "असं सांगून सगळ्याच्या खोल्या उघडल्या ! सकाळीं केलेल्या टिळकाच्या चेष्टेचा हा परिणाम हें मडळींच्या लक्षात येऊन ते बरेच खजील झाले !

(२) माझ्या आजोळच्या नातेवाईकाची इनामदारी दत्तक नाकबूल करून सरकारनें रद्द करून टाकली. ती परत मिळावी म्हणून खटपट करण्यापूर्वी सदर नातेवाईक लोकमान्याचा सल्ला विचारण्यास गेले. सर्व हकिगत ऐकल्यावर लोकमान्य म्हणाले, " सामना कोणाशीं आहे माहीत आहेना ? बाघाशीं कुस्ती खेळावयाची आहे असें समजून आखाड्यात उतरा. नाहीपेक्षा स्वस्थ बसणेंच चागलें." शेवटीं, " आपसात दुही असल्यावर लढण्यात फायदा नाहीं. " असा सल्ला दिला.

केशव वामन फडणीस

[आगाशी, जि० ठाणें]

इ. स १९१६ चा मे महिना असावा त्या वर्षी मी ई० ६ वी मराठी शिकत होतों. आमच्या गावातील पुष्कळ मुलानीं लो. टिळकाचें पुण्यदर्शन घेतलेलें नव्हतें. अशा वेळीं आम्हाला बातमी कळली कीं, " लोकमान्य हे मुबईस आलेले आहेत व ते उद्या (त्या दिवशीं शनिवार होता) पालघर येथें व्याख्यानास जाणार आहेत. तावडतोब माझ्या काहीं मित्रानीं व मी विरार येथें गाडीच्या वेळीं त्याचें दर्शन घेण्यासाठीं जाण्याचा बेत केला

व्याख्यानाचा विषय ' आपले सण व आपला देश " हा होता. आपल्या हिंदूधर्मांच्या प्रत्येक सणाची क्रमश माहिती सागितल्यावर प्रत्येक सणाचा उप[illegible] देशाकरिता कसा करून घ्यावा हें सागितलें. व्याख्यान आटोपल्या नतर त्याना तेथील एक सद्गृहस्थ म्हणाले की, उठल्या बसल्या, लग्नात, मुंजीत, सणात एकसारखें कसलें स्वराज्य ? तो विषय निघेल तेव्हा त्याच्या गोष्टी. त्यावर लोकमान्य टिळकानीं मार्मिकपणें असें उत्तर दिलें कीं, " कोणत्याहि कार्याला आरभ करावयाचा म्हणजे सरकार दोन गोष्टींकडे नेहमीं लक्ष देत असत.

१ ती गोष्ट (कार्य) वर-वर पाहणारास आवडून आपली स्तुती होईल कीं नाहीं.

२ त्याच गोष्टीचा (कार्यांचा) उपयोग आपली सत्ता येथें (हिंदुस्थानात) मजबूत करण्यात होईल कीं नाहीं

याच तत्त्वावर रेल्वे, टपाल, तार, वगैरे खातीं निघालीं आहेत. तस नसते, तर वरील खात्याच्या $\frac{१}{१०}$ तरी सरकारनें कालवे, शेतीची दुरुस्ती या खात्याना खर्च केला असता कीं नाहीं शका आहे. तसेंच आपणहि कोणतहि कार्य करताना तें बहुजनसमाजाला आवडेल असें करावें. व त्या योगानें राष्ट्रचैतन्य करता आलें तर तेंहि साधावें "

पुस्तकें आणीत, व आम्हास दाखवीत या त्यांच्या प्रमाणग्रथ दाखविण्याचा इतका अतिरेक होई कीं, आम्हास त्यांच्या उत्साहशक्तीचा व स्मरणशक्तीचा अचबा वाटे!

(२) वर्तमानपत्रातील विवादामुळें लोकाचा असा ग्रह होण्याचा समव आहे कीं, टिळकाना आपल तेवढें चागलें वाटत होतें, व पाश्चात्य सस्कृति टाकाऊ दिसत असे. परतु ही भ्राति होय. कारण पुष्कळ वेळा पाश्चात्य विद्वानाची ते मोठ्या प्रेमानें प्रशसा करीत असत मॅक्समूलरचे वेदावरील परिश्रम, वेदाचा अर्थ निश्चित करण्याविषयींच्या त्याच्या उपपत्ति, ' इष्टिकालेख ', ' ताम्रलेख ', ' शिलालेख ' याच्यातील लिपी उलगडण्याच त्याचे प्रयत्न जगातील सर्व वाङ्मयाशीं त्याचा परिचय व त्यामुळें तौलनिकशास्त्राचा त्यानें केलेला विकास, सतत परिश्रम करण्याच्या सवयामुळें विविधशास्त्रात त्यानें मिळवलेलं प्राविण्य, वगैरे गोष्टींबद्दल त्याना अत्यत कौतुक वाटत असे व त्या गोष्टी निघाल्या म्हणजे ते मन पूर्वक त्या त्या विषयाची माहिती देऊन पाश्चात्याच्या उद्योगाची प्रशसा करीत असत. व त्याच्या ग्रथाच्या वाचनाचा नाद त्यास इतका भयकर असे कीं, एकेवळीं प्लेगच्या दिवसात आम्ही त्यास भेटावयास गेलों असता त्याचे जवळचेच कोणी आप्त त्याच्या शेजारच्याच झोपडींत प्लेगला बळी पडले होते. व त्याच्या और्ध्वदेहिकासबधानें इतर मडळी गावात सामान आणावयास गेली होती ती मडळी परत येईपर्यंत बळवतरावजी एकतान वृत्तीनें एक इग्रजी ग्रथ वाचीत बसल होते आम्हास हें त्याचें चित्तस्थैर्य व विद्येविषयींचें प्रेम पाहून फार आश्चर्ययुक्त समाधान वाटलें

(३) बळवतरावजी हे विद्वानाचे चहातेहि होते आम्हीं काहीं दिवसा पूर्वी रामजोशी याचा ' छन्दोमजरी ' ग्रथ छापून काढला त्यात छद शास्त्रातील ' प्रस्तर' ' नष्ट ' ' उद्दिष्ट ' इत्यादिकाविषयीं गणिताचा एक महत्त्वाचा भाग आहे तो बरेच परिश्रम करून आम्ही बसविला परतु त्याच्या उपपत्तीचा उलगडा झाल्यास पाहाव म्हणून विचारात होतों याच वेळीं बळवतरावजी दीर्घ कालचा कारागृहवास सपवून परत आले होते आमचें छदोमजरीचें पुस्तक कै० कृष्णाजीपत ओक यानीं वाचावयास घेतलें होतें त्यानीं वाचल्यावर त्यास पसत पडल म्हणून म्हणा किंवा इतर कोणत्याहि कारणानें असो, त्यानीं बळवतरावजी येताच त्यास तें वाचावयास दिलें, व विशेषत प्रस्तरादि त्यातला भाग वाचण्यास सागितला आम्ही स्वत हें पुस्तक घेऊन बळवतरावजी याजकडे गेलों नाहीं याचा हेतु फक्त एवढाच कीं, ते अत्यत महत्त्वाच्या राजकीय व सामाजिक कार्यांत निमग्न असतात, त्यास आपण उगीच त्रास देऊ नये परतु पुढें रा कृष्णराव ओक याची गाठ पडली, तेव्हा त्यानीं होऊन सागितलें कीं, तुमचें पुस्तक मीं बळवतरावजास वाचावयास दिलें व त्यानीं तें वाचून

त्यांतील गणिताचा भाग कॉलेजांत असतांनाच सोडविला होता असें सांगितलें! त्यामुळें त्यांनीं या विषयाची उपपत्ति कशी केली वगैरे गोष्टींची वाटाघाट करण्यासंबंधानें त्याजकडे आम्ही एकदां गेलो. व प्रसंगानें त्याजपाशीं ही गोष्ट काढून हा प्रस्तरादिकांच्या उपपत्तीविषयीं प्रश्न विचारला. तेव्हां त्यांनीं मोकळेपणानें सांगितलें कीं, सध्या माझा या विषयांवरील व्यासंग सुटला आहे. मी खटपट केली तर याचा उलगडा करीन. तथापि रँग्लर परांजपे यांचा हा विषय तयार आहे. तुम्हीं त्यांस विचारलें असतां ते याचा उलगडा करून देतील. आमचा व रँ० परांजपे यांचा अशी वाटाघाट करण्यासारखा परिचय नसल्यामुळें पुढें आम्ही त्यांजकडे गेलों नाहीं. परंतु बळवंतरावजी यांच्या या उत्तरावरून व त्यावेळच्या त्यांच्या वृत्तीवरून ते रँ० परांजपे यांची योग्यता जाणून होते; व त्यांना त्यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल प्रेमहि होतें, हें आम्हांस स्पष्ट कळून आलें. कै. भाऊशास्त्री लेले यांचे व रा. बळवंतरावजींचे ग्रामण्यासंबंधानें वर्तमानपत्रांतून व सभांतून पुष्कळ खटके उडत. तथापि भाऊशास्त्री यांच्या उद्योगप्रियतेबद्दल त्यांनीं आम्हांजवळ प्रशंसोद्गार काढले होते. वे. गोपाळाचार्य अण्णा कन्हाडकर हे पुण्यास आले असतां त्यांस भेटून त्यांचा गौरव करण्यांत, तसेंच उत्तरादिमठाधीश पुण्यांत आले असतां, गीतारहस्यासंबंधानें त्यांच्यांत व बळवंतरावजींत जरी मतभेद होता तरी, श्रीपादांच्या विद्वत्तेनुरूप त्यांचा सत्कार करण्यांत बळवंतरावजींची सक्रिय सहानुभूति होती. तात्पर्य मतभेद कितीहि असला तरी, बळवंतरावजी गुणीजनांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करण्यास कधींहि मागें घेत नसत.

(४) कोल्हापूरच्या वेदोक्त प्रकरणांतील सर्व हकीगत बळवंतरावजींस अवगत होती; व ज्या ज्या प्रसगीं त्यांस सल्ला विचारण्यांत आला त्या त्या वेळीं त्यांनीं योग्य मार्गच सांगितला. संस्थानाविरूद्ध व्यक्तीपेक्षां त्यांना कोल्हापूर संस्थानाविषयीं विशेष अभिमान असे. व त्यावेळचे व्हाइसरॉय लार्ड कर्झन यांच्या स्वतंत्र विचाराच्या बाण्याविषयींहि विश्वास वाटत असे. त्यामुळें या दोन्ही गोष्टीं मनांत बाळगून ते सर्वोत्त सल्ला देत. परंतु भवितव्यता निराळीच असल्यामुळें त्यांच्या सल्लामसलतीचा उपयोग झाला नाहीं. तथापि एवढी गोष्ट खरी कीं, सार्वजनिक कामाविषयीं अत्यंत आस्था, शिवाजी छत्रपति यांच्या घराण्याविषयीं अभिमान व विनाकारण संकटांत सांपडलेल्या ब्राह्मणवर्गाविषयीं कळकळ हे त्यांचे गुण या प्रकरणांत स्पष्ट दिसून आले.

गोपाळ रावजी गोगटे

[न्यू इ स्कूलमधील लोकमान्यांचे शिष्य, बी ए. एलएल बी
वकील, भुसावळ]

(१) मी धुळें हायस्कुलात शिकत असता पुण्याच्या न्यू स्कूलची माहिती असलेल्या एका मुलानें तेथील शिक्षकाचे नावाचा श्लोक म्हटला त्यात " ठळक टिळक ते आपटे नामजोशी " असा एक चरण होता तो माझे मनात ठसला व मी तो तेवढाच चरण वेळीं अवेळीं म्हणत असे. ते " ठळक टिळक " माहात्म्याची उलठा सन १८८९ च्या जानेवारी महिन्यात सफल झाली टिळक व नामजोशी दोघेहि एकदमच विश्रामबागेकडे चाललेले मला एका मित्रानें दाखविले टिळकाचे बद्दलचा आदर दर्शनानं द्विगुणित झाला व अखेरपर्यंत तो भरराः वाढतच गेला.

(२) पुणें न्यू स्कूलमध्यें मॅट्रिकच क्लासात मी असता टिळक याचेकडे मेक्यानिक्सचा तास असे. एके दिवशीं गद्र वाड्यातील तिसरे मजल्यावर तास चालू असता वाड्यास लागून असलेलें घर एकदम कोसळल्यामुळें मोठा आवाज झाला. त्यासरशीं क्लासातील सर्व मुलें एकदम बाहेरचे गच्चीवर धावलीं खालीं रस्त्यात ही गर्दी जमली. -।४ मिनिटें गच्चीवर उभें राहून शाल्यावर शुद्धीवर आल्यासारखीं सर्व मुलें परत वर्गात आलीं टिळकानीं खुर्ची सोडली नव्हती. मुलें आत येताच जेथें प्रकरण थाबल होतें तेथून पुढें सागण्यास सुरवात झाली ! टिळकाचें हें वर्तन पाहून आम्ही मनात पुरे शरमून गेलों व ही एक प्रकारची अध्यापन समाधी पाहून थक्क झालों ! माडोत्री शिक्षकाला शिस्तीच्या नांवावर अकाडताडव करण्यास यात पुष्कळच अवसर होता

(३) सन १८९३ चे गणपती उत्सवात विंचूरकराचे वाड्यात एके दिवशीं रात्रीं लॅक्लासचे गणपतीपुढें मेळ्याच्या गाण्याचा पेैन रग चालला होता सुमारें १–१॥ हजार स्त्रीपुरुषाचा जमाव होता एकदम एका गृहस्थानें खुर्चीवर उभें राहून " दारुवाल्याचे पुलावर हिंदु–मुसलमानांचा दगा झाला आहे तिकडे मदतीला चलावें " असें जाहीर केलें एखाद्या विकार भरलेल्या नाटकगृहास आग लागल्याची ओरड व्हावी तसा प्रकार झाला सगळ्याची घादल उडून सर्वजण किंकर्तव्यतामूढ झाले सगळ्याची घादल, पण टिळकानीं गाडी करून नामजोशासह थेट दारुवाल्याचे पुलाचा मार्ग धरला आदितवार पेठेपासून गर्दी फार होती. " मुसलमान सुरे घेऊन कापीत सुटले आहेत " अशी भूमका उठल्यामुळें लोक जीव घेऊन पळत सुटले तेवढ्या गर्दीतून गाडीवाल्यास धीर देऊन गाडी दग्याचे ठिकाणीं नेऊन सर्व स्थिति टिळकानीं समक्ष पाहिली Thy boat Carries Ceasar अशातलाच हा प्रकार होता टिळकाच्या हा छातीठोकपणा

पुण्याच्या प्रत्ययाला तेव्हांपासून आलेला होता. दुसरे दिवशीं गाडीभर जोडे व उपरणीं फेटे व पागोटीं वगैरे माल आदितवारचे रस्त्यावर पडलेला फरासखान्यांत पोलिसांनीं आणला होता. लोक किती भेदरले होते याची यावरून कल्पना होईल.

(४) जस्टिस स्ट्रेची यांच्या निकालाप्रमाणें टिळक तुरुंगांत सजा भोगीत असतां त्यांना एक वही टिपणें करण्यास दिली होती. त्या वहीवर शेवटीं या वहींत अमुक पानें आखलेलीं व दोन बिन आखलेलीं अशी पानांची संख्या नमूद करून शेरा जेलरनें मारलेला होता. वही सुमारें १५०।२०० पाव कागदांची होती. उदारमतवादी सरकारनें अशा जगविख्यात पंडिताचे प्रज्ञाविकासालाहि या वहीचा तुरुंगच घातला होता. ह्या वहीच्या आधारांतच आपले विचार नीट बसवून टिळकांनीं स्वतःची सुटका झाल्यावर त्या विचारास मुक्त करून आर्टिक होमसारखा ग्रंथ निर्माण केला. ही वही हल्लीं पुण्यास लोकमान्यांचे पुस्तकसंग्रहांत मला वाटतें आहे. त्या वहीचें दर्शन प्रत्येकानें घेतल्याशिवाय राहूं नये. ह्या वहीवर टिपणें करण्यास दिलेली पेन्सिलहि अर्धी होती, असें टिळक सांगत !

(५) आर्टिकहोमचें पुस्तक लिहून काढण्याकरितां १९०२ सालचे उन्हाळ्यांत लोकमान्यांनीं मला सिंहगडास नेलें होतें. त्यावेळीं महिना सव्वामहिना त्यांच्या निकट सहवासांत घालविण्याची सुसंधी मला मिळाली. ते यावेळीं सर्व परिवारासह गडावर राहिले होते. पुस्तकप्रकाशनाचें काम थोडें दिरंगाईवर गेलें असें पाहून यावेळीं गडावर पुस्तक लिहिण्याचें काम पुरें करण्याचा निश्चय करूनच ते आले होते. तितकेंच निकडीचें काम असल्याशिवाय कोणी गडावर येऊं नये अशी खालीं ताकीद होती. गडावर पोंचल्याचे दुसरे दिवशींच सकाळपासून कामास तावडतोब सुरवात झाली. मजकूर सांगण्याचा सपाटा चालत असे. कधीं कधीं १४।१४।१५।१५ तास लिहिण्याचें काम चालत असे. हें लिहिण्याचें दालन सोडून ते इकडे तिकडे बहुधा जातच नसत. एखादी नवी कल्पना डोक्यांत आली तर मध्येंच इतकी तंद्री लागे कीं, मी तासचे तास पुढें कागद व हातांत टाक घेऊन तिष्ठत असे. कांहीं मजकूर सांगितला नसतां "झालें" म्हणूनच विचारीत. इतके दिवसांत फक्त एकदां सर्वांत धाकट्या ४।५ वर्षांच्या श्रीधरपंतास दोन हातांनीं वर उचलून "काय रे" म्हणून पुन्हां लगेच खालीं ठेवलेला मी पाहिला. मुलाबाळांशीं संभाषण क्वचितच होत असे. घरांत जेवायचें झालें आहे हें सांगण्यास सुद्धां मुलें भीत असत. कारण हा निरोप म्हणजे कामांत मोठा व्यत्ययच असें त्यांस होई. गडावरून खालीं येण्याचे दिवशीं शेवटच्या भागाचें लिहिणें चाललें होतें तें गडावरून निघण्याच्या शेवटच्या मिनिटापर्यंत पुरवलें. पुस्तक लिहून हातावाहेर काम पडल्याबद्दल त्यांस समाधान वाटलेलें दिसलें. या पुस्तकाबद्दल त्यांस एक प्रकारचा सात्विक अभिमान वाटत असे. हिंदुस्थानांतील लोकांना अशीं नव्या कल्पनेचीं पुस्तकें चिकित्सक बुद्धीनें

लिहिताच येणार नाहींत असा पाश्चात्यास फुकट गर्व वाटतो, असा एखादे वेळीं उद्गार निघ. या पुस्तकाचें खरें महत्त्व व रहस्य समजेल असे पाश्चात्यात तरी ७।८ च पडीत आहेत असें त्याचें मत होतें.

लोकमान्याना मावळे फार पूज्य मानीत गडावर त्याच्या भेटीकरिता पुष्कळ मावळे येत व कैऱ्या, करवंदें रानमेवा, केळींचीं पानें नजराणा म्हणून आणीत त्याचें शुद्ध प्रेम पाहून लोकमान्य त्याची नीट वास्तपुस्त करीत. त्याचा मात्र कामास व्यत्यय आला तरी चाले. आपलेवर झालेल्या दाव्याचीं समस आणून ते लोक सल्ला विचारीत, पण त्यास सर्व हकीकत विचारून–हातातलें लिहिणें बाजूस ठेवून त्याच्या फिर्यादी मला लिहिण्यास सागत व नीट समजूत घालून त्यास निरोप देत. ते एकदा म्हणाले कीं " मी येथून पायीं रायगडावर निघालों तर हजारों मावळे जमा करीन ! "

बायबलमध्यें सूर्यानें आकाशात मध्यें घोडे सोडले अशा अर्थाचा कांहीं मजकूर असल्याचें लोकमान्यास या पुस्तकाचा ६ वा भाग लिहित असता आठवलें व हें शोधून काढण्यास वेळ मोडणार हें पाहून त्यानीं एक युक्ती योजिली. गडावर मिशनच्या मडमा एका बगल्यात राहात होत्या त्याजकडे जाऊन तो भाग काढून आणण्याचें काम विश्वनाथपत (चिरंजीव) यास सागितलें. १०।१५ मिनिटातच नक्की पान काढून ते आले कामास हरकत न होता त्याचा उपयोग योग्य स्थळीं झाला पण टिळकानीं केलेली ही काटकसर त्यास पचली नाहीं एके दिवशीं एकदम ४ मडमा त्याच्या भेटीला आल्या व त्याचा बराच वेळ त्यानीं खाल्ला त्याना मराठी येतें असें पाहून बायकामुलींकडे त्याची रवानगी केली तेव्हा टिळक सुटले ! एकदरींत सूर्याचे घोडे थाबवल्ले दाखवून आमचे कागदी घोडे या मिशनरी बायानीं खास मध्यें थाबवले.

गडावर असता एकदा लो० मा० म्हणाले, कॉलेजचा अभ्यास सोडल्यापासून आतापर्यंत माझे अभ्यासाची सरासरी ४ ते ५ तास राजची पडेल मडालेच्या वर्षातील अभ्यासाचे तास यात मिळावले तर ही सरासरी ६।७ तास पडेल लो० मा० चे अनेक व्यापापैकीं एकहि व्याप नसलेल किती पदवीधर आपले विद्याव्यासगाची इतकी सरासरी सागू शकतील याचा विचार केला म्हणजे त्याच्या जबर विद्याव्यासगाचा काहा कल्पना होइल.

(६) ताईमहाराजाचे खटल्याचे वळीं खालच्या कोर्टात पुराव्याचें काम सपल्यावर लोकमान्यानीं लेखी डिफेन्स देण्याचें ठरविलें रा० शकरराव देव व मी असे २ लेखक त्यावेळीं होतों परतु आम्हास आळापाळीनें विसावा देऊन लोकमान्यानीं दिवसा व रात्रीं मिळून विलक्षण मेहनत करून १२।१३ दिवसात येवढ्या महत्त्वाचे खटल्याचा डिफेन्स तयार केला. इतकी कमिशनें, त्या प्रत्येकात इतक्या निशाण्या, इतकी शिक्षा होण्याची खात्री, पण मर्यादेत त्यानीं यत्किंचित

कसूर केली नाहीं व सावधानता कधींहि बिघडविली नाहीं. दादासाहेब करंदीकरानीं डिफेन्स द्यावयाचा होता व एका सोमवारीं तारीख त्याकरिता ठरविली होती त्या सोमवारीं सकाळीं दादासाहेब साताऱ्याहून वाड्यात आले. ते येताच त्यांचे हातात सर्व सर्गीन डिफन्सची लेखी प्रत देण्यात आली! तिचे आधारें दुपारी डिफेन्सचें काम सुरु झालें. असलें डिफेन्स लिहून वकीलाचे हातीं देणारे पक्षकार मान्यवार् वकीलानाच लाभतात! या स्वत च डिफेन्स लिहिण्याचे गर्दीतहि त्यावेळीं २१४ ब्राह्मणमंडळीवर चोरीचा खटला निघाला होता त्याबद्दल सल्ला विचारण्याला त्याचे नातेवाईक येत असत व त्यांस आपलें काम बाजूस ठेवून लोकमान्य आनंदानें सल्ला देत असत.

श्रीपाद शंकर नवरे

[बी. ए, कार्यवाह प्राज्ञपाठशाळामंडळ, वाई]

(१) महायुद्ध सुरु असतांना १९१७ च्या फेब्रुवारी महिन्यामध्यें हिंदुस्थानसरकारानें 'भारत सरक्षक सैन्य' (Indian Defence Force) काढून हिंदी सुशिक्षितांना लष्करी शिक्षण देण्याचें जाहीर केलें. याबद्दल सरकारतर्फच्या विस्तृत अटी अद्यापि प्रसिद्ध व्हावयाच्या होत्या परंतु त्या प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच लोकमान्यानीं सरकारचें अभिनंदन केलें आणि 'केसरीं'तून व पुण्या-मुंबईच्या जाहीर भाषणातून "मदन्स्ट्रेन उघडलेल्या या 'स्वर्गद्वाराचा' तरुणानीं चांगला उपयोग करून घ्यावा" असा त्यानीं वीरश्रीजनक उपदेश केला पुढें थोड्याच दिवसानीं सरकारनें आपल्या अटी प्रसिद्ध केल्या सैन्यात भरती केलेल्या लोकाना कमिशन्सच्या जागा न मिळता फक्त हवेलदारपर्यंत व हमालीतच त्याच्या लष्करी शिक्षणाची इतिश्री होणार हें ऐकून पुष्कळांच्या उत्साहावर विरजण पडलें व दिलेलीं नांवें काढून घेण्याविषयीं त्यांच्यात चलबिचल सुरु झाली! याविषयीं लोकमान्याचा खासगी सल्ला घेण्याकरिता आम्ही काहीं मंडळी त्यांच्याकडे गेलों आमचा असा अदाज होता कीं, सरकारच्या अपमानास्पद अटी कळल्यावर त्याचा निषेध करण्याकरिता सैन्यात कोणीच नावें नोदवू नयेत असा टिळक सल्ला देतील पण पुढें अगदीं उलट प्रकार घडलेला पाहून आम्हास अत्यंत आश्चर्य वाटलें! आम्ही म्हणालों, "सैन्यात जाऊन भय्याची व हमालागिरी हलकटपणाचीं कामें करण्यापेक्षा न गेलेलेंच काय वाईट?" यावर किंचित् हसून लोकमान्य म्हणाले, "वेड आहात झालें! अरे, हसून बसायला

इंग्रज सरकारचे तुम्ही जावई का आहांत ? तुमच्या रुसण्याला विचारतो कोण ? अशानें तुम्ही स्वतःचें अनहित करून घेत आहां. इंग्रज सरकारच्या घट्ट मुठींतून आधीं काहीं बाहेर पडायचें नाहीं महायुद्धाच्या वेचींत सापडल्यानें आज त्यांना आपली मूठ किंचित् सैल करावी लागत आहे, त्याचा तुम्ही फायदा का घेऊ नये ? मिळेल त्या सर्वांचा फायदा घेऊन अधिक योग्यतेच्या कामाकरिता आपली पात्रता निदर्शनास आणली पाहिजे, व तदर्थीयर्थ चळवळ करण्याचा घोडा अखंड चालवला पाहिजे सध्या नुसती हडेलहप्पी का होईना, तिच्यात वर्ष घालविलेले लाख दीड लाख सुशिक्षित तरुण उद्या जर देशात वावरू लागले तर तुमच्या होमरूलच्या मागणीस किती वजन येईल याची तुम्हास कल्पना आहे काय ? '

(२) एप्रिल १९२१ मध्यें बेझवाड्याचा कार्यक्रम पार पाडण्याकरिता अंधेरी–साधकाश्रमातर्फे मी बडाग्रास गेलों असता तेथील मुख्य तुरुग पाहाण्याची सुदैवानें मला संधि मिळाली त्या तुरुगामध्यें स्वदेशी चळवळींत जन्मठेपीची शिक्षा झालेला पुण्याचा एक ब्राह्मण कैदी चक्कीवर काम करीत असलेला मी पाहिला मीहि पुण्याचाच आहे असं त्याला कळल्यावर त्यानें मोठ्या उल्हासानें व उत्सुकतेनें मला विचारलें, " टिळक सुटले काहो ? " वास्तविक टिळक सुटून त्यावेळपर्यंत त्याचें अवतारकृत्यहि संपलें होतें, याची त्या बिचाऱ्याला काय कल्पना ? त्याच्या वनवासात टिळकाच्या मृत्यूची बातमी कळल्यास त्याला फारच वाईट वाटेल म्हणून मी जड अवाजात ' होय सुटले ' एवढेंच मोघम उत्तर देऊन पुढें गेलों ! !

(३) महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन याचा काळ झाल्यावर दुःखप्रदर्शनार्थ रेमार्केटमध्यें पुणें शहरवासीयाची लोकमान्याच्या अध्यक्षतेखालीं जंगी जाहीर सभा भरली होती सभेंत पास झालला ठराव अण्णासाहेबाच्या चिरंजीवास कळविण्याकरिता दुसरे दिवशीं टिळक, शिवरामपंत पराजपे, कै हरिभाऊ आपटे इत्यादिकाची कमिटी त्याच्या घरीं गेली जिज्ञासा म्हणून मीहि बरोबर गेलों ठराव निवेदन केल्यावर टिळक अण्णासाहेबाच्या चिरंजीवास उपदेश करताना म्हणाले, " तुमचे वडील दिगंतकीर्ति मिळवून गेले त्याची आठवण बुजणें शक्य नाहीं तथापि तुम्ही आपल्या कर्तृत्वानें लोकाना वडिलाचा विसर पाडाल असा आम्हास भरवसा आहे मनूनें म्हटलेंच आहे कीं —

वदन करून म्हणाले, "महाराज, आपली सेवा करून येथेंच आपणाजवळ राहावें या उद्देशानें आम्ही येथें आलों आहों कृपा व्हावी." किंचित् हसून तिरस्कारयुक्त शब्दात लोकमान्य म्हणाले, "छे छे! मठ बाधून दहा पाच सेवेकरी बाळगणारा मी कोणी 'बुवा' नाहीं माझी सेवा करण्यापेक्षा आपल्या देशाची सेवा केल्यास काहीं उपयोग तरी होईल. जा!" विचारे हिरमुसले तोंड करून गेले!

(५) टिळकाच्या मृत्यूनतर दु ख प्रदर्शित करण्याकरिता मुंबईच्या विल्सन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांची प्रि मॅकेन्झी याच्या अध्यक्षतखालीं सभा भरली होती त्यावेळीं अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करीत असता प्रिन्सिपाल साहेब म्हणाले, "टिळक व मी एकाच बोटीन विलायतेहून आलों बोटींत एकदा टिळकाचें The Arctic Home in the Vedas या विषयावर सुश्राव्य व्याख्यान झाले त्याची विद्वत्ता व बुद्धिमत्ता पाहून आमच्यातील सर्व लोक चकित होऊन गेले. आमची तेथें प्रथमच झालेली ओळख ते कधीं विसरले नाहींत पुढें त्याच्या प्रेतयात्रेच्या निमित्तानें चौपाटीवर जमलेला तो अति प्रचड जनसमूह आम्ही मोठ्या कौतुकानें पाहात होतों. त्यावेळीं टिळकाच्या योग्यतेविषयीं माझ्या मनात नवा प्रकाश पडला व मला त्याच्या नावाविषयीं फार आदर वाटू लागला!"

(६) विल्सन कॉलेज ही मिशनऱ्याची सस्था असल्यामुळें तेथें दररोज प्रारभीं बायबलातील प्रार्थना करण्यात येते लोकमान्य शेवटच्या दुखण्याच्या वेळीं अत्यवस्थ आजारी आहेत ही बातमी वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाल्याबरोबर त्या दिवशीं रोजच्या प्रार्थनेंत टिळकाना आराम देण्याविषयीं परमेश्वराची प्रार्थना करावी अशी वर्गांतील एका मुलान सूचना केली त्या सूचनेस सर्वांकडून अनुमोदन मिळालें हें सागावयास नकोच वर्गावरील मिशनरी प्रोफेसरानीं प्रथम या सूचनेकडे मुद्दाम दुर्लक्ष केलें पण काहीं केल्या मुलें ऐकेनात. टाळ्या वाजवून, पाय आपटून, निरनिराळे आवाज काढून, वर्गाचें काम चालवणें त्यानीं अशक्य केलें रोजच्या प्रार्थनेला उमे राहण्याचें त्यानीं साफ नाकारलें प्रोफेसर साहेबानीं हजरीचें रजिष्टर वाचण्यास सुरवात केली, पण मुलें नीट उत्तरेंच देईनात! साहेब चिडून लालबुद झाले, त्यानीं मिशा पिसकारल्या, हातातील रजिष्टर टेबलावर भिरकाऊन दिलें व मुठी वळल्या! या नृसिंहावताराचा मुलावर काहीमात्र परिणाम झाला नाहीं शेवटीं एका मुलाचें नाव टिपून घेऊन त्याला दड करण्याची धमकी घालण्यात आली इतक्यात वर्ग सपल्याची घटा झाली. प्रोफेसर पाय आपटीत व ओठ चावीत बाहेर पडले मुलानीं 'शेम' 'शेम' करून त्याना निरोप दिला नतर काहीं वेळानें सदर प्रोफेसरांशीं माझें खालीलप्रमाणें इग्रजीत भाषण झालें.

" टिळकाविषयीं प्रार्थना करण्याचें आपण का नाकारलें, हें मला समजत नाहीं. असल्या प्रार्थनेवर आपला विश्वास आहे ना ? "

साहेब ' होय ' किंवा ' नाहीं ' यापैकीं निश्चित काहींच उत्तर देईनात

" लढाई सुरू असताना दोस्त राष्ट्राना जय मिळावा म्हणून आमच्याकडून प्रार्थना करविलेली आपणास माहित असेलच. "

साहेब जागे झाले व म्हणाले " प्रार्थनेंत सामर्थ्य असतें यात शका नाहीं. पण कॉलेजात सर्वांनीं सामुदायिक प्रार्थना करण्याचा हट्ट धरण्यापेक्षा प्रत्येकानें व्यक्तिश ती घरीं केल्यास काय बिघडेल ? "

" ठीक आहे. मग कॉलेजमध्यें रोज केल्या जाणाऱ्या प्रार्थनेला हा युक्तिवाद आपण का लावीत नाहीं ? आम्ही दररोज घरीं व्यक्तिश प्रार्थना करीत असता ती पुन्हा कॉलेजात एकत्र का करून घेण्यात यते ? "

बाजू अगावर येत हें पाहून आगपल्ट करून प्रोफेसर जरा मृदु स्वरात म्हणाले, " *टिळक खरोखरच आजारी आहेत हें मला नव्हतें ठाऊक!* "

त्याना तावडताव वर्तमानपत्र दाखविण्यात आलें आणखी मऊ होऊन ते म्हणाले, " प्रार्थनत टिळकाचा उल्लेख असावा अस तुम्हा मला वर्गात येण्यापूर्वी आगाऊ का सुचविलें नाहीं ? "

" आम्हाला तशी आवश्यकता वाटली नाहीं पण परवानगी नाकारण्याचें *एवढेंच कारण असेल तर आम्ही आजच आपणास सूचना देऊन ठेवतों कीं,* उद्याच्या प्रार्थनेंत टिळकाचा उल्लेख असावा कबूल ? "

आता मात्र सर्वच्या सर्व घोंगडें गळ्यात आलें बिनतक्रार कबुली देण्यावेरीज प्रोफेसराना गत्यतरच उरलें नाहीं

" कबुली असायला हरकत नाहीं पण ? "

" पण कशाला पुन्हा ? "

" टिळकाच्या पुढारीपणाविषयीं काहींना शका आहे "

" असेल त्याच्याशीं आपणाला काय करायचें आहे ? प्रार्थना करणाऱ्या वर्गातील मुलाना तरी ते लोकोत्तर पुरुष वाटतातना ? "

" मग असें करूया प्रार्थनेंत ' टिळक ' असे स्पष्ट शब्द न घालतां आमच्या *रिवाजाप्रमाणें ' आमचे एक मोठे पुढारी ' या शब्दानीं त्यांचा उल्लेख करू. त्याचा अभिप्रेत अर्थ मुलाना ठाऊक आहेच "*

अखेर ही तडजोड मान्य करण्यात आली व दुसऱ्या दिवशीं तिची अंमलबजावणीहि झाली.

उभ्या वर्गात त्याच दिवशींची प्रार्थना मनःपूर्वक, शाततेनें व गभीरपणानें पार पडली असें वाटतें ! !

वासुदेव वामन भोळे

[बी. ए., एलएल्. बी. वकील, अमरावती.]

(१) मी इंग्रजी पहिली दुसरींत असतांना लोकमान्यांनीं अमरावतीस प्रथम भेट दिली. गणेश थिएटरमध्यें त्यांचें राजकीय विषयावर व्याख्यान झालें. व्याख्यान सर्व तन्हेनें समजणें त्या वेळीं अर्थात् अशक्यच होतें, पण खालीं दिलेलें वाक्य उच्चारते वेळीं, उग्र झालेला लोकमान्याचा चेहरा, त्यांचा आवेश, समोरील लहानशा बाटोल्या टेबलावर हात आपटून वाक्य उच्चारणें इत्यादि सर्व गोष्टी आज माझ्या डोळ्यासमोर उभ्या आहेत. तें वाक्य असें. " आम्हाला (हिंदी लोकांना) आमच्याच देशांत आज मोकाट सोडलेल्या पोळाप्रमाणेंहि नव्हे तर गोठ्यांतील बैलाप्रमाणें वागवण्यांत येत आहे. " टिळकांच्या आवेशा-मुळें त्यावेळीं माझ्या अंतःकरणांत ज्या भावना ' उसळल्या ' त्याच वरील प्रसंग केव्हांहि आठवला कीं उद्भवल्यावेरीज राहत नाहींत. लहान वयामुळें वाक्याचा अर्थ कळला नव्हता. पण जाणतेपणीं त्याची जाणीव अंतःकरणाला जाळल्याशिवाय राहात नाहीं.

(२) टिळकांच्याविषयीं अंतःकरणांत गाढ प्रेम व आदर असतां केवळ सरकारी नोकरीपुढें तीं व्यक्त करतां येत नाहींत अशीं पुष्कळ माणसें महाराष्ट्रांत सांपडतील. लखनौ कॉंग्रेसनंतर काढलेल्या स्वराज्याच्या दौन्यांत टिळक यवत-माळहून अकोल्यास येणार होते. वाटेंत मूर्तिजापूर जंक्शनवर गाडी बदलावी लागते. लोकमान्यांच्या दर्शनाची अनावर इच्छा पूर्ण करून घेण्याकरतां आम्ही दोनतीन जण त्या वेळीं गेलों होतों. गाडी संध्याकाळीं ६ वाजतां येणार होती. लोकमान्यांकरतां लोकांची विकार गर्दी होते व त्यामुळें पहिल्या व दुसऱ्या वर्गातील युरोपियन उतारूना फार त्रास होतो म्हणून प्लॅटफॉर्म तिकिटें द्यावयाचीं नाहींत असे सक्त हुकूम अधिकाऱ्यांनीं सोडले होते. ही अडचण लक्षांत घेऊन तेथील स्टेशन मास्तरास आम्हाला प्लॅटफॉर्मवर कसेंहि करून सोडाच अशी आम्ही विनंति करतांच ते म्हणाले " कंपनीच्या बापाचा मी नोकर नाहीं; ज्यांच्याकरतां हा माहात्मा एवढे हाल सोसतो आहे त्या जनतेचें अन्न मी खातों आहें. त्या पुण्यपुरुषाच्या दर्शनापासून जर मी तुम्हांला दूर ठेवलें तर खात्रीनें अशाला मी कृतघ्न होईन; अगोदर राजीनामा लिहून ठेविला आहे आणि मगच तुम्हाला परवानगी देतों आहे ! ' मास्तरांच्या त्या आवेशांत त्या विभूतिविषयींचें खरें प्रेम साठविलेलें आम्हांला पाहावयास मिळालें.

त्या वेळेस लोकमान्यांबरोबर अकोल्यास जाण्याची माझी इच्छा अनावर झाली व जवळ तिकिटें नसतांहि आम्ही लोकमान्यांच्या डब्यांत घुसलों. गाडी चालू झाल्यावर-शेजारच्या डब्यांतील एका युरोपियनानें लोकमान्यांसमोर पडलेल्या

हारांच्या ढिगांतून एक हार मागितला. आम्ही लगेच त्यांतला एक काढून दिला. त्यानें एकदां त्याचा वास घेऊन अत्यंत काळजीपूर्वक तो कोटाच्या आंतल्या खिशांत ठेविला. त्याच्या एकंदर वर्तनावरून केवळ वासाकरतां त्यानें हा हार मागितला नसावा अशी आमची खात्री झाली.

(३) कोणत्या वेळीं कोणती चळवळ हातीं घेतली असतां देशाला खरा फायदा होईल या विषयींचे अचुक धोरण फक्त टिळकांनाच जसें साधत होतें तसेंच हातीं घेतलेलें कार्य तन्मयतेनें व चिकाटीनें पार पाडणें हेंहि फक्त तेच करूं जाणें. अकोल्यास कांहीं लोकांनीं गीतेवर प्रवचन देण्याचा त्यांना अत्यंत आग्रह केला. टिळकांनीं सडेतोड उत्तर दिलें, "माझें गीतेवरील प्रवचन माझ्या रहस्यांत दिलें आहे तें वाचा. मी प्रवचनाकरतां आलों नाहीं. हा महायुद्धाचा प्रसंग म्हणजे एक पर्वणी आहे. एक वर्षभर स्वराज्याशिवाय दुसऱ्या विषयावर एकहि शब्द या मुखावाटें बाहेर पडणार नाहीं. England's need is India's opportunity." मंडळी चकित होऊन परत गेली. वरील उद्गार जानेवारी १९१७ मधील आहेत; व पुढें सात महिन्यांनींच मॅंटेग्यु साहेबांचा स्वराज्यासंबंधींचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला हें आज सात वर्षांनंतरहि सर्वांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. पुढें दुसरे दिवशीं रा. ब. महाजनांच्या आग्रहामुळें त्यांनीं गीतेवर एक तासभर सुश्राव्य व्याख्यान दिलें ही गोष्ट निराळी.

(४) टिळकांच्या स्मरणशक्तीविषयीं व जुना स्नेह अगत्यपूर्वक कायम ठेवण्याच्या वृत्तिविषयीं कित्येकांना अनुभव आलेले आहेत. वऱ्हाडांतील प्रसिद्ध ज्योतिषी व आमचे मित्र रा. दुर्गे वकील यांचे आजोबा कै. दुर्गेशास्त्री यांचा व टिळकांचा संबंध श्री. दादासाहेब खापर्डे यांचेमुळें आला. टिळक अकोल्यास असतां दुर्गेशास्त्री अत्यवस्थ स्थितींत होते. नेहमींप्रमाणें आम्हीं महाजनांच्याकडे गेलों. मी व रा. दुर्गे हळूच जवळ बसलों. आमचेकडे नजर जातांच त्यांनीं चौकशी केली. "मी—तो दुर्गेशास्त्रयांचा नातू" असें म्हणत दुर्गे नम्रतेनें व विनयानें पुढें झाले, तेव्हां टिळकांनीं शास्त्रीबुवासंबंधींच्या १०।१२ वर्षांपूर्वीच्या कित्येक गोष्टी सांगितल्या. त्यांत "शास्त्रीबुवा नेहेमीं स्वतः स्वयंपाक करीत असत. आम्ही त्यांच्या हातचे चवदार फोडणीचें वरण सिंहगडास खाल्लें आहे" इत्यादि बारीकसारीक गोष्टींचा समावेश होता. शेवटीं आमची कल्पनाहि नसतां संध्याकाळीं व्याख्यानापूर्वी मी त्यांच्या भेटीस येईन असें म्हणाले. लोकमान्यांचें स्वागत कसें करावें याविषयीं रा. दुर्गे यांचे मनाची बरीच तारांबळ उडाली होती. लोकमान्यांची आवडती "सुपारी" फक्त भक्तिभावानें समोर ठेवा असें मीं विनोदानें सुचविलें. इतर राजकीय कामाचा व्याप असतांनाहि ठरल्या वेळेवर लोकमान्य आले. शास्त्रीबुवा बेशुद्ध होते. तरी जवळ त्यांची स्थिति स्वतः बराच वेळ पाहिली व पथ्यपाणी याविषयीं अत्यंत मार्मिक व तपशीलवार सूचना

करून स्वारी अर्ध्यापाऊण तासानंतर गेली. लोकमान्यांच्या या वर्तनामुळें सर्वांना विशेषतः रा. दुर्गे यांना गहिंवर आल्याशिवाय राहिला नाहीं.

गणेश बळवंत मोडक

[बी. ए , मालक युनियन एजन्सी, मुंबई.]

(१) १८९५ सालीं लोकमान्य हा शब्द प्रचारांत आला होता किंवा नाहीं हें स्मरत नाहीं. परंतु टिळक कौन्सिलचे मेंबर झाले तेव्हां त्यांना ऑनरेबल म्हणण्यांत त्यांच्या अनुयायांना मोठा आनंद वाटे. त्यांची निवडणूक झाल्यावर त्यांना व ना. दाजीसाहेब खरे यांना डेक्कन कालेजांतील विद्यार्थ्यांनीं मानपत्र दिलें व त्याला प्रि. सेल्बी साहेबांनीं संमति दिली होती. सेल्बीसाहेबांच्या मनांत मोठें प्रेम होतें असें नव्हे. कारण मानपत्राच्या दिवशींच साहेबमजकुरांनीं सध्याकाळीं मुद्दाम कॉलेजाकडे येऊन खाजगी रीतीनें दहापंधरा विद्यार्थ्यांशीं संभाषणप्रसंग आणून न्या० रानडे यांची स्तुति करतांना टिळकांची प्रच्छन्न निंदा केली.

(२) १९०३ सालीं ताईमहाराजांच्या खटल्यासंबंधीं लो० टिळक उमरावतीस आले होते; बरोबर केळकरहि होते. मी आकोल्याहून एक दिवस मुद्दाम भेटण्यास गेलों होतों. टिळकांची साधारणतः आमची एकस्थानें गांठ पडणें कठीणच, परंतु असा योग या खेपेस उमरावतीस एकदां आला. सुमारें अर्धा तास आम्ही बोलत होतों. रानडे व टिळक या दोन व्यक्तींसंबंधीं लोकांचे ग्रह पुष्कळ चमत्कारिक असत व उमरावती त्यावेळीं सुधारकांचें आगर म्हणून मी मुद्दाम गोष्ट काढली. तेव्हां रानडे व उमरावतीकर सुधारक यांच्यांत फारसें साम्य नाहीं असें सांगून त्यांनीं रानड्यांच्या संबंधीं फारच आदरयुक्त भाषण केलें. अनेक विषय एकत्र घेऊन त्यांचा परस्पर सुसबद्ध असा विचार करणें व तो लोकांपुढें मांडणें, व अनेक गोष्टींचा अभ्यास करून त्यांपासून पुष्कळ वेळां बिनचूक अनुमानें काढणें हे गुण रानड्यांमध्यें फार उच्च दर्जाचे होते असें ते फार आदरानें म्हणाले.

(३) लोकमान्य पंढरपूरच्या १९०६ सालच्या प्रदर्शनास व संमेलनास आले होते. तेव्हां तेथें आगगाडी नव्हती. कुर्डुवाडीपासून पंढरपुरापर्यंतचा ३१ मैलांचा रस्ता लोकांनीं फुलून गेला होता. नदी ओलांडून वाळवंटांत येण्यास सायंकाळ झाला. लोकांनीं गाडीचे घोडे सोडून दिले व चार तास गांवांतून

मिरवणूक काढली. कार्तिकीचा समय, फुलें, आरत्या, व दुकानांतून पानसुपाऱ्या याची रस्त्यानें एकच गर्दी केवळ अभुतपूर्व होऊन गेली व देवदर्शन करून घरीं येण्यास ११ वाजले प्रदर्शन, समेलन वगैरे सर्व व्यवस्थित झालें. प्रदर्शनासाठीं गोपाळराव गोखलेहि आमच्या आमत्रणावरून मुद्दाम आले होते. तीन दिवस रोज वाळवटात लोकमान्यांचीं भाषणें झालीं. लोकमान्यांचें भाषण वाळवटात केल्याशिवाय सायच नसे त्या वेळीं वारकरी सप्रदायाच्या लोकाचाच भरणा फार. के० ह० प० विष्णुबुवा जोग यांच्या निरूपणानतर लोकमान्यांचें भाषण होई. निरूपणानतर लोकमान्यांचें भाषण पहिल्या दिवशीं झाल तेव्हा वारकरी मडळींत थोडी चलबिचल झाली कीं ' निरूपणासाठीं जमलेल्या भक्तमडळींपुढें भक्तिव्यतिरिक्त ससारिक भाषण कसें केलें ! ' लोकमान्य म्हणूनच कोणी गडबड केली नाहीं तथापि माझेकडे सूचना येऊन थडकलीच. वसईचे के० काकासाहेब पाटील व मी लोकमान्याना यासबधीं सुचविलें कारण दुसऱ्या दिवशीं फिरून *व्याख्यान होतेंच. लोकमान्य म्हणाले " अ, त्यात हो काय आहे ? "* दुसरे दिवशींहि विष्णुबुवाचें नामस्मरणावर निरूपण झालें, व नतर लोकमान्य उठले व सुरुवातीस म्हणाले —आता बुवानीं ' मामनुस्मर " या भगवद्वचनावर निरूपण केलें, व मी त्याच्याच पुढील पायरी म्हणजे " युध्य च " हें सागण्यास उठलों आहे. येवढ्यावर वारकरी मडळी सतोष पावली व त्यानीं पुढील सर्व " निरूपण " आस्थेनें ऐकिलें.

(४) रात्रींचे १० वाजल्यानतर चद्रभागेच्या विस्तृत पटागणात चादण्यात आम्ही दहापधरा असामी बसत असू त्यात लोकमान्य, नानासाहेब देशमुख, बाबासाहेब खरे वगैरे असतच भाषणें उघड उघड असत. यात बाहेरचा आगतुक कोणी नसे. यावेळीं बगालचे अत्याचार सर्वतोमुखीं असल्यानें या खासगी बैठकीचे वेळीं अत्याचारानें हातीं काहीं लागणार नाहीं असें लोकमान्य व नानासाहेब दोघेहि तऱ्हेतऱ्हेनें समजाऊन सागत. मी कोल्हापुरास अटकेंत असता कोल्हापूरचे प्रसिद्ध फरनाडीस हे या खासगी बैठकीविषयीं खोदून व छद्रेपणानें विचारीत त्यांना वाटे तेथें काहीं तरी विशेष गुप्तींत असावें व तें माझेकडून मिळेल मला हसू येई दुसरें काय !

(५) १९०७ सालच्या कार्तिकीस लोकमान्य फिरून पढरपुरीं आले तेव्हा माझे येथेंच उतरले होते एक प्रसग मला विशेष आठवतो साईमहाराजाच्या खटल्यासबधीं गोष्ट निघाली असतां मी म्हणालों कीं, *' या सर्व प्रकरणात* अनेक अडचणींचे प्रसग आले तेव्हा प्रत्येक गोष्ट इतक्या खबरदारीनें विचार करून करावी लागत असेल, नाहीतर परस्पर विरोधी गोष्टी घडावयाच्या. ' लोकमान्यांना सगीताची आवड नव्हती हें प्रसिद्ध आहे. त्याच्या उपमा व उदाहरणें ही त्या विषयातील नसत तथापि वरील प्रश्नास उत्तर देतांना टिळक म्हणाले

कीं " यांत तुम्हाला वाटते तितकी अडचण नाहीं. पेटी वाजविणांना जसा एक सूर धरला म्हणजे त्या सुरांत सर्व चालवयाचें तसें कोणत्याहि कामांत एकदां तत्वविचार ठाम ठरवावा व त्याच्या अनुरोधानें सर्व कामें करावीं. त्याच्या बाहेर आपलें कृत्य जाऊं लागलें म्हणजे आपल्याला कळलेंच; तेवढी वेळ सभाळली म्हणजे झालें. मात्र पहिली कळ बरोबर दाबली असली पाहिजे. कोणत्याहि कामीं दिशा एकदां बरोबर ठरविली म्हणजे मुद्याला सोडून वर्तणूक सहसा होत नाहीं. " प्रिव्ही कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर लोकमान्यांच्या या प्रकरणांतील सर्व सगतवार वर्तणुकीवर प्रकाश पडून जगाची खात्री झालेलीच आहे.

(६) कोल्हापूरच्या तुरुगांत असतां १९१२ सालीं तेथील पोलिटिकल एजंट × × × × × यांनीं मला एकदां गाडी पाठवून बोलावून नेलें. उद्देश काय असेल तो असो, परंतु सघळपघळ गोष्टीहि फार झाल्या. टिळक व गोखले यांच्या विषयींहि पुष्कळ तऱ्हेनें भाषणें काढीत. मीहि स्पष्टच सांगत होतों. मी बोलण्याच्या ओघात एकदा असें म्हणालों कीं ' लोकमान्यांच्यासबधीं इतके वेडेवांकडे चमत्कारिक ग्रह तुम्ही करून घेता ते तुम्ही त्यांची एकदा गांठ घेऊन त्यांच्याशी बोलत कां नाहीं ! ते सर्वांनां खुल्या दिलानें भेटतात ' हेंच्या साहेब बहादूर म्हणाले " नकोरे बाबा, मला त्याना भेटण्याची इच्छा नाहीं. माझे कांहीं स्नेही त्यांना भेटले आहेत व नतर ते त्यांच्या बाजूनेंच बोलू लागले! मी सरकारी माणूस, मला त्यांना भेटणें नको ! "

दत्तोपंत कारखानीस

[कै० श्रीमंत भाऊसाहेबमहाराज छत्रपति, यांचे कारभारी, सातारा.]

(१) कै० श्री० आबासाहेब महाराज यांचे इस्टेटीची खासगी व्यवस्था पाहण्यासाठीं कारभारी म्हणून माझी नेमणूक इ. स. १८९७ चे सुमारास करण्यांत आली. या नेमणुकीशीं टिळकांचा संबध नव्हता. माझेपूर्वी टिळक, तात्यासाहेब मुतालीक, बळवंतराव सहस्रबुद्धे वगैरे मडळी पंच म्हणून होती. कच्चा कारभार मुतालीक वगैरे स्थानिक मडळी पाहात. व इस्टेटीची व्यवस्था वगैरे बाबतींत कायदेशीर सल्ला देऊन टिळक मदत वगैरे करीत असत. साताऱ्चे घराणें राज्यभ्रष्ट झालें असल्यामुळे टिळकांचा महाराजांशीं संबंध असला तरी त्यांना महाराजांशीं संबंध ठेऊन कांहीं राजकारण त्यांत साधावयाचें होतें अशां-

तलीहि काही गोष्ट नव्हती. टिळकाची देशभक्ती व विद्वत्ता याची छाप जशी महाराज याचेवर होती त्याचप्रमाणे आबासाहेबाचे काही अमोलिक गुण यामुळे टिळकाचे मनातहि महाराजाबद्दल अतीशय आदर वसत होता. हा स्नेह त्यानी अखेरपर्यंत कायम राखिला नष्ट झालेल्या स्वराज्याबद्दल जर टिळकानी जन्मभर श्रम केले तर स्मृतिशेष झालेल्या छत्रपतींच्या दुर्दैवी वशजाबद्दल टिळकाचे मनात प्रेमादर असला तर त्यात आश्चर्य काय !

आबासाहेब महाराज असताना त्याचे चिरजीव भाऊसाहेब महाराज याचे लग्न करावयाचे ठरले त्या प्रसगी या घराण्याशी सोयरीक जोडण्याचा प्रयत्न वन्या वाईट हेतूने अनेक प्रकारच्या लोकानी कला. परतु सामान्य व साधारण प्रतीच्या एकाद्या घराण्याशी हा सबध घडावा हे टिळकाना पसत नव्हते एकाद्या थोर राजकुळाशी सबध घडून लोकाच्या दृष्टीपथातून मागे पडलेले छत्रपतींचे घराणे उदयाला यावे व ते श्रेष्ठ पदवीस पोचावे अशी टिळकाची फार इच्छा. म्हणून नेपाळ सस्थानचे आदिराजे याची वन्या भाऊसाहेब महाराजास करावी म्हणून त्यानी फार खटपट केली. आदिराजे याच्या कोणी गगामाता म्हणून गुरु होत्या, त्यानीहि हा सबध अवश्य घडवून आणावा म्हणून सल्ला दिली परतु अखेर अनेक अडचणींमुळे हा सबध घडून आला नाही !

(२) श्री० आबासाहेब महाराज दुखणाईत होऊन त्याचे पुण्यास ऑपरेशन करण्यात आले व त्यानतर दोनतीन वर्षे आजार काढून त्यातच अखेर त्याचा अत झाला या सर्व अवधींत टिळकानी जी कळकळ, काळजी व परिश्रम केले ते खरोखरच त्याच्या निरपेक्ष स्नेहाला साजतील असेच होते. महाराज *मृत्यु पावले त्या क्षणी टिळक जवळ नव्हते.* परतु हे *वर्तमान कळताच टिळकानी* छत्रपतींची मिरवणूक काढण्याचे ठरविले व पास काढून महाराज मृत्यु पावले तेथे ससून हॉस्पिटल शेजारच्या बगल्यात टिळक येऊन दाखल झाले. परतु राणीसाहेब, दोन मुले याचे मताने सातान्यास माहुली क्षेत्रींच अत्यविधि व्हावा असे ठरल्यामुळे पुण्याचे मिरवणुकीचा बेत टिळकानी रहित केला. व महाराजाचे शव व इतर मडळी याची सातान्यास रवानगी करून दिल्यावर नतर टिळक त्या दिवशी घरी गेले याबावतींत त्यानी अतोनात श्रम घेतले हे सागण्यास नकोच.

सदाशिव महादेव दिवेकर

[व्यापारी, इतिहाससंशोधक, कल्याण]

(१) लोकमान्यांचा व माझा प्रथम परिचय गुरुशिष्य या नात्यानं झाला. गणित शिकविण्यात त्यांचा हातखंडा होताच, पण शिवाय इंग्रजी व संस्कृत हे विषयहि ते उत्तम तऱ्हेनें शिकवीत मी शाळेंत असताना त्यांचा माझ्यावर लोभ होता व ते माझी प्रेमानें विचारपूस करीत असत.

(२) काळावरील खटल्याचे वेळीं दे० भ० शिवरामपंत उर्फ अण्णासाहेब परांजपे यांचेसाठीं जामीन वगैरेची तजवीज करण्याकरिता बळवंतराव मुंबईस आले. जामिनास लागणारे रकमेचे तजवीजीकरिता लोकमान्य स्पीशी बँकेचे व्यवस्थापक डॉ० चुनीलाल सरैय्या याजकडे शेअर गहाण ठेवून रकम मिळण्याची सोय झाल्यास पहावी म्हणून गेले होते. हे दिवस कलकत्त्याचे स्वदेशी व बहिष्कार याचे ऐन अमदानीचे होते कलकत्त्यास जाणारा स्वदेशी कपडा बहुतेक माझे मार्फत जात असे, त्यामुळें मला स्पीशी बँकेमध्यें रोज रकमेकरिता जावें लागे. बळवंतराव वरील कामाकरिता तेथें आले असता त्यांची व माझी गाठ पडली. मी येण्याचें कारण विचारलें तेव्हा परांजपे यांचे जामिनाचे रकमेचे तजविजीकरिता डॉ० चुनीलाल यांची भेट घेण्याकरिता आलों आहें, असें त्यांनीं सांगितलें. तेव्हा 'भेट घेण्याची जरूरी नाहीं, आपणास लागेल त्या रकमेची तजवीज करीन' असं मी आश्वासन दिलें. 'ठीक आहे. परंतु मी आलों आहें त्या अर्थी डॉ० यास भेटून विचारून जातों. तुम्हीं मला चारपांच दिवसानीं भेटा' असें ते म्हणाले. त्याप्रमाणें मी भेटण्यास गेलों व सांगितलें 'उद्या शनिवार आहे. बँक लवकर बंद होते आमचे मार्केटांतील सर्व रकमेचा भरणा ११ वाजताच बँकेंत होतो, करिता उद्या रकमेची जरूर असल्यास मला आजच नक्की कळल्यास अडचण पडणार नाहीं' त्यावर लोकमान्य म्हणाले कीं रा० बाळासाहेब नातू हे रकम घेऊन येत आहेत, तुम्हास तजवीज करणें नलगे परंतु शनिवारीं सकाळीं रा० नातू यांची तार आली कीं 'मी बेळगावकडे जात आहें रकमेची तजवीज दुसरीकडे पहावी' तेव्हा रा० बळवंतराव, उमरावतीचे श्री० खापर्डे व रा० वासुकाका जोशी यासह १२॥ चे सुमारास आकस्मिक माझे पेढीवर आले व तार आल्याची हकीकत सांगून रकम पाहिजे म्हणून सांगितलें शनिवार असल्यामुळें व उशीरा आल्यामुळें मी थोडा मनात साशंक झालों. परंतु रकमेचे तजविजीकरिता पेढीवरून खालीं मार्केटांत गेलों परमेश्वराच्या कृपेनें व लोकमान्यांच्या पुण्याईनें शनिवार होता तरीहि ५।७ मिनिटांतच मोठी रकम हस्तगत झाली ती त्यांचे हवालीं करून त्यास निरोप दिला. रकम घेतल्यानंतर जाते वेळीं 'व्यापार' सुद्धा आपल्या सुशिक्षितांच्या व देशप्रेमी मनुष्याच्या हातात

असला म्हणजे मोठमोठीं अडचणीचीं कामेंहि अति स्वल्प वेळांत कशीं होतात हें तुम्हीं मला आज दाखविलेंत ' असे उद्गार त्यांनीं काढले.

नंतर त्याच दिवशीं दोन प्रहरीं मी बळवंतरावांस भेटण्याकरितां सरदार-गृहांत गेलों व रा० शिवरामपंत जामीनावर सुटले का म्हणून विचारलें. ते म्हणाले " अजून आले नाहींत, तुम्हीं कोर्टात जाऊन या." मी म्हटलें कीं, आतां माझ्या अंगांत नुस्ता सदरा व टोपी आहे. लागलीच त्यांनीं स्वतःचा आगरखा, उपरणें व पागोटें दिलें व मी गेलों यावरून लोकमान्यांच्या प्रसंगावधानाचें व मनाच्या मोकळेपणाचें मला कौतुक वाटलें.

(३) बळवंतराव हे ज्या पेशाचा मनुष्य भेटेल त्यास त्याचे पेशाविषयींच प्रश्न विचारीत व बिकट प्रसंगींहि त्यांची वृत्ती नेहमीं शांत व आनंदी असे. याचा अनुभव मी १९०८ सालच्या खटल्याचे वेळीं ते तुरुंगांत असतांना त्यांना भेटावयास गेलों होतों त्यावेळीं आला. मी गेल्यावर त्यांनीं मला " कसें काय ? बाजारभाव कसा काय आहे ? स्वदेशी नीट चालली आहे ना ?" असें विचारलें.

(४) सुरतेस काँग्रेस मोडल्यावर सायकाळीं एकीकडे मवाळांची कन्व्हेन्शन झाली व नंतर दुसरीकडे जहालपक्षाची सभा झाली. रा० चिंतामणराव वैद्य व दादासाहेब करंदीकर यांनीं मवाळांच्या क्रीडवर सही दिली. व जहालपक्षाच्या सभेलाहि ते आले. त्यावेळीं सभेला गर्दी झाली होती. झाडावरूनहि लोक बसले होते. त्यापैकीं कांहींजण झाडावरून ओरडले कीं, ' चिंतामणराव वैद्य व दादासाहेब हे वटवाघूळ आपल्या सभेंत नकोत. ' लोकमान्य लगेच म्हणाले ' ते तर जरूर असू द्यावे, because they are connecting links ' (कारण ते उभयपक्षामधील सांधण्याचे दुवे आहेत) यावेळच्या लोकमान्यांच्या प्रसंगावधानानें व बुद्धिचातुर्यानें सर्वजण थक्क झाले.

व दिल्ली येथें हिंदुस्थानांतील सर्व पक्षांच्या पुढाऱ्यांस त्यांनीं मुलाखतीस पाचारिलें होतें. त्या वेळीं लोकमान्यांसहि निमंत्रण होतें. लोकमान्यांची दिल्ली येथील सर्व व्यवस्था करण्याचें काम मी आपले अंगावर घेतलें होतें. आमचे मार्केटांतील दोन व्यापाऱ्यांनीं २।२॥ हजार रुपये लोकमान्यांचे आदरातिथ्याकरितां माझे स्वाधीन केले मी चार दिवस आगाऊ दिल्ली येथें आल्यावर गुजराथी व दक्षिणी वगैरे मंडळींचें एक स्वागतमंडळ स्थापण्यांत आलें या मंडळानेंहि तेथें ७।८ हजार रुपये गोळा केले व एकंदरींत स्वागताची तयारी चांगली झाली. लोकमान्य दिल्लीस जाण्याकरितां निघाले. त्याच गाडींत सरकारपक्षाचेहि बडे बडे अधिकारी होते. परंतु वाटेंत दर स्टेशनवर लोकांची अतोनात गर्दी होई व लोकमान्यांचा जयजयकार होई व तिन्हाईत पाहाणारास प्रजेचे खरे कैवारी राज्यकर्ते राजे नसून लोकमान्य हेच आहेत असें अगदीं सहजिकपणें वाटे. असा लोकांचा जयजयकार घेत घेत लोकमान्य दिल्लीस रात्रीं दाखल झाले लोकमान्य यावयाचे म्हणून दिल्लीमध्यें चार दिवस अगोदर 'पूनेका पेशवा आनेका है, आता है.' म्हणून एकच गडबड उडून गेली होती!

(७) लोकमान्यांना मुळजी जेठा मार्केटमध्यें येण्याचा प्रसंग दोनदा आला होता. स्वराज्याच्या चळवळीकरितां विलायतेस जाण्यापूर्वी लोकमान्यांचा दौरा सर्वत्र निघाला होता. ठिकठिकाणीं मोठमोठ्या रकमांच्या देणग्यांचा त्यांच्यावर वर्षाव होत होता. त्यावेळीं मार्केटमध्येंहि बरीच चळवळ उडाली व लोकमान्यांच्या भेटीची तेथील व्यापारी अपेक्षा करूं लागले तेव्हां मी शेट नारायण दास पुरुषोत्तमदास यांचे मदतीनें सुमारें ८।१० तासामध्यें रकम जमविली व सर्व व्यापाऱ्यांच्या मोठ्या सभेमध्ये १५,००० रुपयांची थैली शेट नारायणदास यांचे हस्तें त्यांस अर्पण करण्यांत आली.

(८) दुसरा प्रसंग प्रो जगदीशचंद्र बोस यांना मार्केटांतील व्यापाऱ्यांतर्फे मानपत्र अर्पण करण्याच्या समारंभाचे वेळीं आला त्यावेळीं लोकमान्यांनाहि निमंत्रण करण्यांत आलें होतें. त्या प्रसंगीं डॉ बोस यांचे वनस्पतींसृष्टींतील सजीवतेसंबंधींच्या शोधाचें स्वरूप सांगून ते म्हणाले कीं, 'व्यापाऱ्यांनाहि प्रो बोस यांचे शोधापासून पुष्कळ फायदा होण्यासारखा आहे, कारण कोणत्या झाडाला कोणतें खत उपयोगी आहे हाहि व्यापाराचा एक मार्ग आहे'

वासुदेव नारायण मुतालीक

[बी ए एलएल् बी सरदार, वकील, सातारा]

(१) सन १९२० च्या प्रारंभीं मी पुण्यास गेलों असता, लोकमान्यांच्या भेटीस गेलों होतों. त्यावेळीं म० गांधींची असहकारितेची चळवळ उगम पावत होती व सुशिक्षित वर्गांत त्याबद्दल पुष्कळ घोळ चालू असे. तेव्हा मी लोकमान्यांना म० गांधींच्या असहकारितेबद्दल आपणास काय वाटतें असा प्रश्न विचारला. मला लागलीच लोकमान्य त्यांच्या सड्या आवाजात म्हणाले कीं, "आपण बाहेरहि चळवळ केली पाहिजे, व कौन्सिलामध्येंहि शिरून तेथें सरकाराबरोबर दोन हात सारखे चालू ठेवले पाहिजेत. जें मिळालें तं अपुरें म्हणून टाकावयाचें हें तत्त्व मला मुळींच कबूल नाहीं. जें मिळालें आहे त्याचा पूर्ण फायदा घेतला पाहिजे व जें मिळावयाचें राहिलें आहे त्याबद्दल तें मिळेपर्यंत सारखी जोराची चळवळ चालू ठेविली पाहिजे. आम्ही मागितल्याबरोबर संपूर्ण स्वराज्य कोण आमचे स्वाधीन करणार? आपण भागुबाईसारखे कोपऱ्यात बसलों तर आपणास कोण विचारणार?" याप्रमाणें बोलून शेवटीं लोकमान्य म्हणाले "आपण कौन्सिलात शिरलें पाहिजे व कौन्सिलेंहि काबीज केलीं पाहिजेत."

(२) लोकमान्यांना साधेपणा फार आवडत असे. त्यांचे व माझे वयामधील अंतर फार व लोकमान्यांची अलौकिक योग्यता ध्यानात ठेवून वडील मनुष्यांबरोबर ज्याप्रमाणें आपण आदरानें वागतो त्याप्रमाणें मी वागत असे प्रथम गाठ पडली म्हणजे लोकमान्यांना खालीं वाकून नम्रपणानें नमस्कार करण्याचा माझा प्रघात असे, व त्यांच्या बरोबर बोलतांना त्यांना उद्देशून "तुम्ही" या शब्दाचा प्रयोग न करता "आपण" या शब्दाचा उपयोग मी नेहमीं करीत असे. याशिवाय माझे वर्तनात काहीं विशेष असल्याचें मला काहीं समजून आलें नाहीं. एके दिवशीं सकाळीं मी लोकमान्यांकडे गेलों होतों. तेव्हा त्यांनीं मला सांगितलें कीं, 'तुमच्याजवळ मला Currency व Finance बद्दल फार बोलावेंसें वाटतें. मला आता वेळ मोकळा नाहीं. संध्याकाळीं ४ वाजता चहालाच येथें या म्हणजे आपण तासभर स्वस्थपणानें बोलू" त्यानंतर मी त्यांचेकडे दुपारीं ४ वाजता गेलों व Council Bills व Gold Standard Reserve याबद्दल बोलणें चालू झालें काहीं वेळानें लोकमान्य मध्येंच स्तब्ध राहिले व मला एकदम म्हणाले "तुम्ही जहागीरदार मंडळी आमची रीतभात व साधेपणा बिघडविता. आम्ही बोलून चालून मध्यम वर्गांतील माणसें, तेव्हा वाकून नमस्कार करणें, बोलतांना मला उद्देशून नेहमीं "आपण" म्हणणें, जहागिरदारी थाटाची अदबी ठेवणें वगैरे तुमच्या गोष्टी आमच्या मध्यम वर्गांत शिरावयास नकोत.

जर सरळ व साधेपणानें माझ्याबरोबर बोलण्याचा करार करीत असाल तर येथें यांवा; नाहीं तर एकदम जा!!"

त्यानंतर लोकमान्यांबरोबर बोलतांना मला किती अडचण झाली असेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी.

लोकमान्यांची देशभक्ति कितीहि निःस्सीम असली तरी जे कोणी त्याना सार्वजनिक गोष्टींमध्यें सल्ला विचारण्यास जात त्याना ते फार विचारपूर्वक व विचारणाऱ्या मनुष्याची परिस्थिति ध्यानात घेऊन सल्ला देत असत. महाराष्ट्र व कर्नाटक यांतलि इनामदार—जहागीरदार वर्गाची खालावलेली स्थिति व दिवसानु दिवस नष्ट होणारे हक्क यास आळा घालून सदर वर्गाची स्थिति सघशक्तीनें सुधारण्याकरिता एक इनामदाराची मध्यवर्ती संस्था काढावी असें माझे मना" फार घोळत असे. तेव्हा या बाबतींत एकदां लोकमान्याबरोबर वाटाघाट करण्या करिता सन १९१३–१४ सालीं मी मुद्दाम त्यांची गाठ घेतली, व एक मध्यवर्ति संस्था स्थापन करण्याचा विचार मी त्याना कळविला. त्यानीं माझें म्हणणें ऐकून घेऊन फार समाधान व्यक्त केलें, मला सर्व प्रकारें प्रोत्साहन दिलें, व पूर्वी पुण्यास असलेल्या सरदार्स असोसिएशनची संपूर्ण माहिती सांगितली; परतु ती संस्था अल्पायुषी झाली तशी तुम्ही आपली संस्था होऊ देऊ नका असें ते म्हणाले. आमच्या नवीन संस्थेचें सर्वसाधारण धोरण काय ठेवावें याबद्दल लोकमान्य म्हणाले. "आम्ही बोलूनचालून भुकेबगाल लोक. तुम्ही aristocracy मधील मडळींनीं आम्ही ज्याप्रमाणें उघडपणें प्रत्येक बाबतींत सरकारशीं विरोध करतों त्याप्रमाणें वागणें बरोबर नाहीं. आमची परिस्थिति वेगळी व तुमची परिस्थिति वेगळी. तुम्ही जहागीरदार मडळींनीं महाराष्ट्राची फार मोठी कामगिरी केलेली आहे हें आम्ही विसरता उपयोगी नाहीं. मराठ्याचें राज्य तुमच्या मदतीनें स्थापन झालें व तुमच्या मदतीनें चाललें. राज्य जाण्याची जबाबदारी तुमच्यावर खास नाहीं. तुमची स्थिति सुधारावी व तुमच्यांतील दुर्गुण नाहींसे व्हावेत अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. तुमच्या जहागिरी तुमच्या घराण्यांतच कायमच्या राहिल्या पाहिजेत. तुम्ही हल्लींची परिस्थिति ओळखली पाहिजे व त्या अनुरोधानें वर्तन ठेवलें पाहिजे. तुम्ही कारणाशिवाय आमचेप्रमाणें उठल्यासुटल्या सरकारबरोबर विरोधावें धोरण ठेऊ नये. व आपल्या हक्कासबधाचे बाबतींत सरकारास कधीं मिळू नये. जनतेचे पुढारीपणाचा मान पूर्वी तुमचा होता, तेव्हां हल्लीं जनतेच्या योग्य आकाक्षेच्या आड तुम्ही आला नाहीं म्हणजे पुरें झालें."

रामचंद्र शंकर राजवाडे

[वकील, सोलापूर–प्रां० परिषदेच्या स्वयंसेवक मंडळाचे कॅप्टन, सोलापूर)

(१) आमच्या सोलापूरची १९२० सालची २०वी मुंबई प्रांतिक परिषद अनेक कारणांनीं स्मरणीय अशी झाली. व ती तशी यशस्वी रीतीनें पार पडली ती केवळ त्या थोर पुरुषाच्या पुण्याईनेंच असेंच अनुभविक माणसाची श्रद्धा आहे. परंतु परिषद होण्याच्या अगोदर ब्राह्मणेतराचा कल्पित व अकल्पित विरोध व स्थानिक मंडळींमध्यें कांहीं औदासिन्य, कांहीं दिरंगाई वगैरेमुळें परिषद जवळ आली तरी तिच्या जोरकस तयारीचीं दृश्य चिन्हें तर फारशीं दिसत नव्हतीं. अशा वेळीं मद्रासेस का कोठें लोकमान्य जाऊन परत येतांना सोलापूर स्टेशनावर आम्ही बरीच मंडळी त्यांना भेटण्यास गेलों होतों. इतर समाजहि खूपच जमला होता. त्यावेळीं येथील हकीकत त्यांच्या कानावर गेली. तेव्हां थोडेसे क्रोधमिश्रित निश्चयानें पण स्मितवदनानें लोकमान्य आम्हाला उद्देशून म्हणतात, " तुम्ही सोलापूरकर खरोखर परिषद पार पाडता कीं नाहीं तें सांगा. सोलापूरला परिषद भरली म्हणजे ती कांहीं निवळ सोलापूरची नाहीं, ती सर्व मुंबई इलाख्याची आहे. तुमच्या हातून होत नसेल तर आम्ही सोलापुरीं येऊन पार पाडूं. " या " कानपिचकीत " परिषदेचें महत्त्व, आमचा कमजोरपणा व त्याकरितां आम्हाला दिलेला धीर, बाहेरील मंडळींचीहि हिंमत व प्रतिपक्षाला ताकीद हीं सर्व गर्भित होतीं हें सांगावयास नकोच, व त्याचा योग्य परिणामहि झाला याशिवाय सोलापूरच्या परिषदेच्या वेळीं लोकमान्य आले असतांना, व उन्हाकरितां धरलेली छत्री बाजूस काढून लोकमान्यांचें दर्शन घडावें म्हणून लोकांनीं आग्रह धरल्यावरून, त्याला मान देऊन ३ तास भर उन्हांतून वरचेवर यावत व सावकाश जाणारी मिरवणूक काढू देऊन उन्हाचा मारा सहन करणें, त्याच वेळीं ब्राह्मणेतराचा द्वेष लोकमान्यांवर कांहींतरी अपायकारक जिन्नस देखील फेंकण्यास प्रवृत्त करील अशी साधारण भीति वाटण्यासारखी परिस्थिति असून ती त्यांस सुचविली असतां, " मग तर एकवार परिक्षाच पाहूं " अशा छातीनें तिकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ति, सकाळीं परिषद, दुपारीं परिषद रात्रीं व्याख्यान व नंतर चर्चा व सोलापूरचा उन्हाळा यांत मिळेल ती विश्रांति घेण्याची ६४ वें वर्षी मनाची व शरीराची तयारी व याहि मधून जळत्या चिते वर विडी पटवून घेणारे एकादे खम्मी चर्चाखोर, कोरून कोरून ओळख काढ णारे अगर अनओळखी, खऱ्या अगर खोट्या शंका काढून विचारणार, सहयानें वाद घालीत बसणारे दुरात्मे, यांचेंहि समाधान करण्याची कळकळ व यशस्वी हातोटी इत्यादि गोष्टी समक्ष पाहिलेले स्वयंसेवक व परिषदेच्या पाट कमिट्यांतून काम करणारे सुशिक्षित, सुखवस्तु प्रतिष्ठित गृहस्थ पुष्कळ आहेत असें असूनहि

टिळकानीं लोकप्रियता ' सवंग ' मिळविली असें म्हणणारे खमग व गणग कधी नाहींत असें नाहीं.

(२) सोलापूरच्या परिषदेंत प्रतिपक्षी (ब्राह्मणेतर अशिक्षित व सुशिक्षित) गुंडानीं मारहाण व दगडफेक केली त्यांत स्वयंसेवक व कार्यकर्ते अशा २।४ मंडळींस मार बसला वगैरे गोष्टी ज्यास समक्ष माहीत होत्या त्यांचे जबाब ' अतिशयोक्तीची अगर खोटा एक शब्द सांगाल तर माझ्या कामास पडाव वयाचें नाहीं, त्याच काहीं माहीत नाहीं म्हणून साक्ष न दिलीत तरी चालेल ' अशी ताकीद देऊन त्रयस्थ मंडळीकडून घेऊन, व नंतर साक्षीदाराची उलट तपासणी केल्याप्रमाणें जबाब देणाऱ्याची उलट तपासणी करून मगच तो मजकूर प्रसिद्धीस योग्य असा लोकमान्यांनीं ठरवावयाचा, हा प्रकार प्रस्तुत लेखकानें स्वत पाहिलेला आहे

(३) नाशिक परिषदेच्यावेळीं मुख्य ठरावावर देशभक्त बॅ. जयकर हे भाषण करीत होते त्यावेळीं ' राजकीय पारतंत्र्यरूपी रोगावर कडक औषधयोजना कोणी केल्यास ती क्षम्य नाहीं असें नाहीं ' अशा तऱ्हेच काहीं बॅ जयकर यांच्या बोलण्यात आलें. त्यावेळीं ही औषधयोजना कडक नसावी असं मध्येंच सुपवि ख्यातीच्या इराद्यानें मुंबईचे सुप्रसिद्ध मवाळाग्रणी राजमान्य समर्थ हे जवळून ओरडले ' But not alchoholic (remedies) भाषण चालूच असता नें जयकरसाहेब उत्तरले of course not पुढें भाषण चालू होऊन संपलेंहि अशा भाषणामधील उपटसुंभ प्रश्नोत्तरानें राजेश्री समर्थांनीं आपल्या मनायोग्य कबुली विद्वान तडफदार परंतु राजकारणात विन मुरलेल्या बॅ. जयकरसाहेबा कडून काढून घेतली असें लोकमान्यास वाटलें असावें कारण त्यानंतर लागलीच त्या ठरावावर बोलण्याची लोकमान्यांची पाळी आल्याबरोबर त्यानीं मिस्टर समर्थांचा उघड, व बॅरिस्टर साहेबांचा पर्यायानें समाचार घेतला ते म्हणाले " आमचे जुने मित्र समर्थ यानीं मध्येंच विचारलेल्या प्रश्नास एकदम उत्तर देताना आमच्या बॅरिस्टर साहेबांची बॅरिष्टरी घसरली खरी कारण रोग जरा कहारी तसें औषध जालीम वायु झालेल्या रोग्याचे कानशिलास चांगलें पलिस्तरच मारावं लागतें. तेथें दुसरा विचारच नाहीं "

शंकर नरहर जोशी

[मॅनेजर चित्रशाळा पुणें]

(१) लोकमान्याची काम करण्याची पद्धत फारच वाखाणण्यासारखी होती. कोणतेंहि काम करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली कीं त्यांना दुसरें कांहीं सुचत नसे, व रात्रदिवस त्याच कामाचा ध्यास त्याना लागे. गीतारहस्याची प्रथमावृत्ति त्या वेळीं छापण्यास त्यांनीं सुरुवात केली त्यावेळीं त्याची काम करण्याची उत्सुकता विशेषच दिसू लागली. पहिला फॉर्म कंपोज करण्याच्या वेळीं तर कंपॉझिटर जवळ ते एकसारखें उभें राहून काम करवून घेत होते. पहिलें पृष्ठ कंपोज करीत असताना कंपॉझिटरचे हातून एकदोन वेळ त्यांनीं सांगितल्या प्रमाणें काम न झाल्यामुळें त्यांनीं स्वत च कंपोझिंग स्टिक हातात घेतली व केसांतील टाइप स्वत.च घेऊन ते कंपोज करू लागले ! एक फॉर्म झाल्यानतर त्याना मग थोडी शातता आली. तरी पण रोज सकाळीं कंपॉझिटर छापखान्यात येण्याचें अगोदर लोकमान्य छापखान्यात हजर होत. एक दोन वेळा तर असें झालें कीं, छापखाना उघडण्याचें अगोदरच लोकमान्य दाराशीं येऊन उभे राहिले. अत्यत थडीचे दिवस पण सकाळीं सहा वाजण्याचें पूर्वीं ते ओव्हर-कोट घालून म्यानेजर अगर इतर कामकरी लोक येण्याचे अगोदर ऑफिसात येऊन खेपा घालण्यास सुरुवात करीत. त्या वेळीं तर सर्वांस अगदीं लाजल्या सारखें होई !

(२) बोअर युद्ध व रुसोजपानी युद्ध सुरू झाल्यानतर लढाईचे नकाशे दर 'केसरी'त लेखामध्येंच यावे असें लोकमान्य व खाडीलकर यानीं मनात आणलें. त्या वेळीं चित्रशाळेंत नवीनच ब्लॉक करण्यास सुरवात केली होती. नवीनच सुरवात, तेव्हा ब्लॉकहि त्याच मानानें तयार होत व उशीरहि लागे. शिवाय, सोमवारचीं वृत्तपत्रें बघून नकाशे कोणते घ्यावचे तें ठरे सरासरी दुपारीं १ । २ वाजेपर्यंत नकाशे हातात पडत. चारपाच तासात ब्लॉक तयार करावयाचे असल्यामुळें फारच घाई होई. पण ब्लॉक करण्यास नकाशे हातात आल्यापासून १।२ तासातच लोकमान्याची स्वारी मागोमाग यावयाची व ब्लॉक तयार होऊन जाईपर्यंत बहुधा उभ्यानेंच एकसारखी त्यांची गर्दी चाला वयाची. ब्लॉक करणारे नवीनच, तेव्हा प्रथम प्रथम ब्लॉक चांगले होत नसत व पुसट उठत. तरी पण करणारास नाउमेद न करता लोकमान्य जसे होतील तसेच ब्लॉक 'केसरी'त छापीत व करणारास त्यातील दोष समजावून सांगून पुढील खेपेस सुधारून घेत. त्याच्याच चिकाटीनें पुढें लवकरच ब्लॉकहि त्याचें म्हणण्याप्रमाणें होऊं लागले. पण त्यांची काम करून घेण्याची चिकाटी फारच विलक्षण व घाई तर मनस्वीच !

(३) गीतारहस्याकरितां स्वदेशीच कागद घेण्याचें लोकमान्यांनीं ठरविलें व त्याकरता गाडींतून भवानी पेठेंत, नौरोजी पदमजीच्या बगल्यावर, खाण्याकरितां आम्हीं निघालों. बरोबर बाबा विद्वांस होते बोलतां बोलता, लोकमान्याच्या प्रकृतीसबधीं बोलणें निघालें. मधुमेहासारख्या भयकर रोगानें त्याना पछाडलें होतें. खाण्याचें पथ्य जरी कडक होतें तरी, बोलता बोलतां ते सहज म्हणाले कीं, " मी आतां ४।५ वर्षांवर जगत नाहीं. मी प्रकृतीची कितीहि काळजी केली व खाण्याचें पथ्य कितीहि कडक सांभाळलें, तरी माझ्या शरीरातील Vitality (जीवनशक्ती) दिवसें दिवस एकसारखी कमी होत आहे; त्याला पथ्य काय करणार ? रोगानें शरीर रोज पोखरत आहे, अशा स्थितींत डागडुजी करून काहीं दिवस ढकलतील. पण हें शरीर आता जास्त दिवस टिकणार नाहीं. " त्याचे हे शब्द एकून आमच्या मनाला चरकाच बसला. पण पुढें २।३ वर्षांनीं दुर्दैवानें त्याचेंच म्हणणें खरें झालें !

बाळकृष्ण नारायण ऊर्फ बंडोपंत भाजेकर

[बी ए. एलएल. बी , कारभारी, संस्थान देवास]

(१) डेक्कन कॉलेज मध्यें १८७९ सालीं मी गेलों. त्या वेळेस, टिळक यांस मीं पहिल्यानें पाहिलें. मी एफ्. ए. च्या वर्गात होतों व ते, मनोहरपंत कायवटे व शारंगपाणी एल्एल्. बी च्या अभ्यासाकरिता डेक्कन कॉलेजमध्यें होते. तालमीचा नाद मला थोडासा होता व टिळकाना मजपेक्षा जास्त होता. मजपेक्षा काहीं वर्षांनीं ते मोठे असल्याकारणानें ते तालमींत येत असत, त्यावेळेस आम्हास थोडें कौतुक व आनद वाटत असे. त्याना मी कुस्ती खेळताना कधीं पाहिलें नाहीं. कारण डेक्कन कॉलेजचा विद्यार्थी या नात्यानें मीं सहा महिनेच तेथें होतों. पण दगडी हत्तीवर हात ठेऊन मी दोनदोनशें जोर त्यांना काढताना पाहिलें आहे. यामुळेंच त्याची प्रकृति शेवटपर्यंत चागली होती. तरुणपणात कमावलेलें शरीर होत म्हणून ती टिकली असं मी समजतों.

(२) सुमारें १८८० सालात अण्णा किर्लोस्कराची नाटक कपनी मुबईस आली होती. त्या वेळेस कपनींत दक्षिण भागच्या कमिशनरच्या ऑफिसमधील कारकून वगैरे मडळी होती. त्यावेळेस 'केसरी'च्या जाहिराती नाटक सुरू होण्याच्या पूर्वी स्वतः टिळकानीं ! वाटल्या त्यावेळेस काहीं विद्यार्थी लोकात 'केसरी' आली असें म्हणत, तें ऐकून टिळकास फार राग येई. 'केसरी' आला असें म्हणण्याचा पुढें प्रघात पडला !

(३) डेक्कन कॉलेजचें संमेलन पहिल्यादा यरीच वर्षे डेक्कन कॉलेजमध्येंच मे महिन्यात होत असे. आम्ही पुण्यात राहाणारे डेक्कन कॉलेजचे विद्यार्थी भोजनास व खेळावयास जात असू. रात्रीं काहीं वर्षे गाणें व नाटकाचे प्रयोगहि होत असत. एका वर्षी बाळा नाटेकर यांचें गायन चाललें होतें. त्याचा आवाज फार मधुर असे, व किर्लोस्कर नाटक मंडळींत ते सर्वात मोहक गाणारे होते असें म्हटलें तरी चालेल. डेक्कन कॉलेजच्या हॉलमध्यें ' जाते कीं, मम शकुतला ' हें उत्तम मधुर जोगीया रागातलें गाणें म्हणत असता व आम्ही सर्व प्रेक्षकजन तल्लीन झालों असता 'अहो, टिळक कोठें आहेत ? ' असा प्रश्न निघाला. टिळकाना शोधावयास आम्ही गेलों तर ते सापडले बाहेर हौदापाशीं ! त्याना विचारलें ' अहो तुम्ही आत कां चल्त नाहीं ? ' तेव्हा ते म्हणाले ' मला बुवा गाण्याचा आहे कटाळा.' ' बाळा नाटेकराच्या गाण्याचा सुद्धा कटाळा ?' असें आम्ही विचारलें. तेव्हा 'हो रे हो !' असें ते म्हणाले ! ही गायनकला वगैरे विषयीं अरुची पुढेंहि तशीच होती असें मला वाटतें.

(४) एका गॅदरिंगमध्यें बळवतरावाचे पार्शी सहाध्यायी काठेवाड कॉलेजातील गणिताचे प्रोफेसर मि. कॉवसजी हे जेवावयाला आले होते डेक्कन कॉलेजच्या उजव्या बुइगमध्यें उघड्या दाल्नात पाट व केळींचीं पानें व त्यावर सर्व पदार्थ वाढलेले होते एका पृथक रागेला दोनच पानें माडलीं होतीं त्या दोन्ही पानावर दोघे पार्शी येऊन बसले होते. बळवतरावानीं हें पाहिलें व एकदम जेथें कमानीखालीं काळू शिपाई घटा वाजवीत असे तेथून सोळें नेसलेलें असता धावत धावत गधाची साखळी रुप्याच्या वाटींत गधानीं भरलेली त्यानीं आणली गधाची वाटी पानापुढें ठेऊन सॉवळ्यानीं कपाळभर आडवें गध कॉवसजींना लावलें कॉवसजी म्हणत होता " अस हे काय करते " पण त्यानीं गध लावून घेण्याला हरकत घेतली नाहीं, व त्या दोघाच्या मुद्रेवर इतकें प्रेम दिसलें व ते इतके आनदानें हसले कीं, आम्हा सर्वांना हसू आलें खरे प्रेम असलें म्हणजे रिवाजाचे बंध कसे तुटतात हें आम्हास कळून आलें

(५) मद्यपान निषेधासबधीं माझ्या आठवणींत फार नाहीं (सुमारें १८८१ कीं १८८५ पुरतें साल आठवत नाहीं) डेक्कन कॉलेजमधें विद्यार्थ्यांच्यामध्यें चळवळ करावी असें मनात आल्यावरून त्यावेळेस मी सल्ला मिळविण्यास न्यू इंग्लिश स्कूलचे उत्पादकाचेकडे गेलों वासुदेवराव केळकर व आगरकर यानीं ' आमच्या कडे या प्रश्नासबधानें यऊ नका, बळवतराव टिळकाच्याकडे जा ' असें सागतलें त्याचें कारण मला पुढें समजलें बळवतरावाकडे गेलों असता, पूर्ण सहानुभूति मिळाली पुढें पुण्यामध्यें डॉ मॅन साहेबानीं स्मॉल हॉलमध्यें चळवळ करण्याकरिता काहीं कॉलेजचे व इतर लोकाना बोलाविलें होते दुकानापुढें जाऊन दारू पिणाराना व पाजणाराना पराङ्मुख करावे असा यावेळचा हेतु होता.

दोन टोळ्या केल्या होत्या. एका पधरा जणांच्या टोळीचा मुख्य मी होतों व दुसऱ्या टोळीचे मुख्य रेव्हरंड मॅकनिकेल होते. तिसऱ्या दिवशीं बळवंतराव पांच-पन्नास विद्यार्थी घेऊन आले व नानाची पेठ येथें त्यानीं विशेष आणीबाणीचा प्रसग आणला असे आणीबाणीचे प्रसग आणून परिणामांतीं कांहीं फळ नाहीं व दारु पिणाऱ्याला व दारुचा निषेध करणारास एकच शिक्षा होईल असें आम्हास वाटलें. त्याप्रमाणें फरव्हलो मॅजिस्ट्रेट साहेबांनीं शिक्षा दिल्या. त्यावेळीं बळवंतराव टिळक, लवाटे व इतर पुष्कळ लोक कोर्टांत हजर असत. एके दिवशीं एक दारु पिऊन झिंगलेल्या माणसास फरव्हलोनें एक रुपया दड केला व लागलीच एका मद्यपान निषेध करणाऱ्या ब्राह्मण उपदेशकासहि एक रुपया दंड केला. दारु पिणाऱ्या मुरेजनास, दोघामध्यें कांहींच फरक करतां येऊ नये याजबद्दल आम्हास फार वाईट वाटलें. उपदेशकास जे दड झाले त्याचा भुरदड बळवतरावाच्या शिरावीलाच बसत असे.

(६) नागपूर येथें सोशल कॉन्फरन्स भरली होती. त्याच्या आधीं प्रास्ताविक सभा माधवरावानीं भरविली होती व निरनिराळ्या ठिकाणांहून आलेल्या रिपोर्टांची सागड लाऊन माधवरावाचें रिपोर्टवाचन चाललें होतें. एकदम खुर्चीवरून बळवतराव उठले व ' This is all a tissue of lies and falsehood ' असें आवेशानें ओरडल्यावर प्रेक्षकामध्यें खळबळ उडाली. त्यावेळीं डॉ. भाडारकरहि तेथें होते व वामनराव कोल्हटकरहि तेथें होते. ' Drive him out. kick him out. Tilak is quite right ' अशी उभय पक्षाचे लोकात गोलदाजी चालली होती व ही सोशल कॉन्फरन्सची सभा असल्या कारणानें सामाजिक-सुधारणामगतच तेथें विशेष होते. पाच मिनिटें एवढा मोठा गोंगाट झाला कीं, धूम साहेब गडबडीनें उठून सभेंत येऊ लागले व ते येत आहेत असें दृष्टीस पडताच वरीच शातता डोकावूं लागली. या सर्व शिमग्याचे वर्षावात दोनच माणसें समुद्रासारखीं शात राहिलीं. एक माधवराव व दुसरे वामनराव कोल्हटकर. माधवराव मग उठले व म्हणाले कीं, ' मी वाचलेल्या रिपोर्टांत पुष्कळ अतिशयोक्ति आहे असा टिळकाच्या बोलण्याचा भावार्थ होता एवढेंच आपणच घेऊ या. Tissue of lies & falsehoods इकडे आपण लक्ष देऊ नये. बळवतरावानीं ही भाषा नसती वापरली तर बरें झालें असतें ' या साध्या शब्दानीं सर्व लोक अगदी शात झाले.

(७) पुण्यास ॲस्टनसाहेब जज्ज असताना एक महिनाभर बळवतरावाची क्रॉस एक्झॅमिनेशन चालली होती. हा सर्व त्याचा छल आहे असें आम्हा सर्वांना वाटलें. नारायणराव चदावरकर, बळवतरावाचे जन्माचे विरोधी, पण तेहि म्हणाले कीं 'असें जर सरकार करील तर सरकारच्या बाजूचा एकहि मनुष्य राहावयाचा नाहीं ' दुसऱ्या एका बळवतरावाच्या खटल्यासबधानें

नारायणराव चंदावरकरांनी सरकारवर बराच तोंडसुख घातला. 'अशा अविचारानें सरकार जर बळवंतरावावर केस काढील तर मीहि बळवंतरावाच्या डिफेन्स फंडाला पैसे देईन' असे ते म्हणाले.

वासुदेव विठ्ठल दास्ताने

[बी ए एलएल् बी, खानदेशचे असहयोगी-पुढारी, भुसावळ]

१९१८ सालची हकीकत आहे. त्यावेळीं माझ्या वकीलीच्या व्यवसायाखेरीज इतर सार्वजनिक कामें नेहमीं असत. त्यासाठीं पुष्कळ वेळा मला रात्रीं ११ वाजेपर्यंत लिहीत बसण्याचा प्रसंग येई. आमचे घरासमोरच माझे चांगले स्नेही कै. केळकर रहात असत. त्याना भजनपूजनाची गोडी असे. गृहस्थ फार लायक व प्रेमळ असत. मी रात्रीं लिहीत असता ते नेहमीं भजन करीत असलेले मला ऐकू येत असे. तें ऐकून माझे मनात असे विचार येत कीं, काळाचा सद्व्यय माझे स्नेही केळकर करतात कीं, मी करितों? मी तर स्वत करिता लिहीत बसलों नाहीं जें काम हातीं घेतलें आहे तें सोडून मीहि भजन केल्यास योग्य होईल किंवा कसें? निर्णय माझे बाजूलें येई. पण निर्णय बरोबर आहे किंवा कसें हें आपोआपच कै लोकमान्यांचे मुखानें ठरलें.

१९१८ सालीं एक तातडीचा दौरा लोकमान्यांनी काढला होता अशा वयात त्यांनीं विलक्षण कष्ट करून तरुणास देखील लाजीं पाहावें लागेल अशा घडाडीनें हा दौरा केला या दौऱ्यात वऱ्हाड संपल्यावर भुसावळला त्याना ठेऊन घेतलें. भुसावळचा मुक्काम आरामासाठीं असताहि सध्याकाळीं सभा व 'पर्स' अर्पण करण्याचा समारभ वगैरे मानगडी होत्याच!

त्या दिवशीं दुपारीं ४ वाजण्याचे सुमारास कै० लोकमान्य आरामखुर्चीवर पडले होते मडळी येत जात होती केळकर तेथें आले मीहि होतोंच. निरामय वेळ पाहून केळकरांनीं नेमका मला हवा होता तोच प्रश्न त्यास केला.

केळकर —इतके परिश्रम करून आज २५।३० वर्षें चाललेली चळवळ, भगवताचें अधिष्ठान नाहीं म्हणून यशस्वी होत नसावी असें नाहीं कां म्हणता येणार?

लो०—भगवताचें अधिष्ठान तुम्ही कशास म्हणता?

केळकर —या चळवळींचे यशासाठीं ईश्वराची पूजाअर्चा किंवा भजन आराधना कांहीं होत आहे का? आपणा स्वतःस यात वेळ खर्च करतां

येत नाहीं त्यामुळें भगवताचें अधिष्ठान यास मिळत नाहीं असें होत नसेलना ?

लो० —भजन, पूजन, आराधना याचें स्वरूप तुम्ही समजता तेवढेंच नाहीं. ही चळवळ हीहि आराधानेचें स्वरूप आहे तसें नसतें तर अशी चळवळ चालू ठेवता येणें शक्यच नसतें होमरूल लीग उद्या ठार झाली किंवा काहीं घडलें तरी मला मुळींच वाईट वाटणार नाहीं हल्लीं ईश्वराची उत्कृष्ट आराधना मला अशाच प्रकारच्या यानात निमग्न राहणें ही दिसत आहे ईश्वरचिंतनात असताना जें सुख, जी शाति असेल त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्याययास मला सापडत आहे लोकाचे दृष्टीनें 'स्वराज्य प्राप्ती' हें फळ आहे ! मला या आशचें विलोभन नाहीं. मी अनक चळवळी हातात घतल्या त्याच निरनिराळ्या प्रकारच्या आराधना होत

केळकर—मग भजनपूजन करणें, ईश्वरोपासना करणें, हें चूक आहे काय ? चळवळींत सामील न होता ईश्वराराधना करीत राहाणें यात पाप आहे काय ?

लो० —पाप नाहीं पण अशा प्रकारचा माणूस स्वत च्या उन्नतीकरिता हें करीत असतो व त्यापासून फायदाच आहे नाहीं असें नाहीं. पण ही उन्नति झाल्यावर मग त्यास योग्य दृष्टी येते व मग ईश्वराची पूजा करीत राहाणें—अर्थात् आज पूजेचें जें स्वरूप तुम्हास वाटत आहे तेंच करीत राहाणें—येवढीच कायती पूजा असें त्यास वाटेनासें होतें पूजा अनत स्वरूपानें करिता येत हें विसरू नका

मोठमोठे योगी, भगवद्भक्त वगैरेंचे दाखले दरून केळकरांनीं विचारले त्याव रहि वरच्या अशयाचीं अर्थाच निश्चयात्मक मार्मिक व चटकन उत्तरें लोकमान्यानीं दिलीं व त्यायोगें आमचें पूर्ण समाधान झाल

श्रीपाद सखाराम कुंभोजकर

[लोकमान्याचे स्नेही, बाबामहाराज याच्या इस्टेटीचे एक ट्रस्टी, मिरज]

(१) कोल्हापुरास येण्यापूर्वी धद्याच्या निमित्तानें मी एका लहानशा तालुक्याच्या गावात होतों तेथें काहीं निमित्तानं लोकमान्याच येणें घडलें ते सकाळीं आले, ते आमचे घरींच उतरले. अर्थातच मला फार आनद झाला व शक्य तितके करून अशा माणसाचें आदरातिथ्य होईल तितकें चागलें प्रकारें व्हावें असा प्रयत्नास मी लागलों. इतक्यात दादाची स्नानाची वेळ झाली स्नानाचे

पाणी घंगाळात काढून मी लोकमान्यास स्नानास बोलाविलें व ते स्नान करू लागले. तेव्हा आमच्या गावात स्वदेशी साबणाची वडी मिळत होती त्यातल्या त्यात जी उत्तम मिळाली ती मी पैदा करून दादा स्नान करीत असता त्यांच्या पुढें केली. ती पाहून लोकमान्य म्हणाले, "अहो, मला साबण कशाला ? ही सर्व ढोंगें साहेब लोकांचीं आहेत. व तींच आम्ही घेऊं पाहात आहोंत साहेब लोक आठचार दिवसांनीं केव्हातरी एकदा स्नान करणार. तेव्हां आगावर साठ लेली घाण घायून काढण्यास त्याना साबण लागतो, तें ठीकच आहे. पण रोज स्नान करून आगावर भडाभडा पाणी ओंतून घेणाऱ्यास त्याची काय जरूरी आहे ! तो आपला साबण ठेवून द्या. विशेष प्रसगावाचून मी साबण कधीं वापरीत नाहीं व आता मला तो नको "

अर्थात्‌च मी मुकाट्यानें साबणाची वडी जियल्या तेथें ठेविली !

(२) अजमासें सन १९०४इ० मध्यें लोकमान्याची स्वारी, ब्रामण्यासब धानें श्रीमत् जगद्गुरु श्रीशकराचार्य याजकडे सकेश्वरास गेली होती, तिकडून परत पुण्यास जाताना लोकमान्याचा मुक्काम मिरजेस मजकडे झाला, तो सबध दिवस लोकांच्या भेटी, भाषणें यात गेल्यानें लोकमान्यास विश्राति बिल्कुल मिळाली नाहीं, शहरात किर्लोस्कर नाटक मडळीचा मुक्काम मिरजेस असल्यानं सदर मड ळीचे मॅनेजर श्री० शकरराव मुजुमदार यांनीं नाटकास येणेबद्दल लोकमान्यास फारच आग्रहाची विनंति केल्यानें येण्याचें लोकमान्यानीं कबूल केलें नाटकास आरंम रात्रीं १० वाजता होणार होता, आमचें भोजन साडेआठ वाजता झालें, नतर नाटकास केव्हा जावयाचें म्हणून लोकमान्यानीं मला विचारलें. त्यावर गाडी साडेनऊ वाजता बोलावली आहे, ती येताच जाऊं, असं मी सागि तलें पूर्वी झालेली प्रवासाची दगदग व आल्या दिवशींहि भेटी, सभाषणें वगैरे कार्यक्रम सारखे चाललेले, यामुळें विश्रांतीची फार जरूर होती व त्याप्रमाणें लोकमान्य आथरुणावर पडले निजताना गाडी येताच मला उठवा, असें सागून निजले ते लागलीच घोरूहि लागले मी गाडीची वाट पाहात राहिलों, परंतु सागितल्याप्रमाणें वेळेस गाडी आली नाहीं लोकमान्य मात्र बरोबर साडेनऊ वाजता जागे झाले आणि त्यांनीं 'गाडी आली काय ?' असा मला प्रश्न केला, त्यावर 'अद्यापि आली नाहीं, पधरा मिनिटात येईल' असें मीं सागतलें, तें ऐकून पुन्हा स्वस्थ निजले आणि घोरूहि लागले बरोबर पधराच मिनिटानीं गाडी आली व लोकमान्यास मी वर्दी देण्यास निघालों ता त्यांनींच मला हाक मारून गाडीची चौकशी केली हे पाहून मी तर आश्चर्यचकित झालों इग्लडचे माजी प्रसिद्ध मुख्य प्रधान ग्लॅडस्टन साहब याचे झोंपेबद्दल मी पत्रात वाचलेली गोष्ट मला आठवली ते आपली झोंप आरामखुर्चीवर पडून वाटेल त्यावेळीं सुरू करीत व सागितल्यावेळीं अचुक जागे होत झोंपेच्या आरंभीं फक्त हातरुमाल

तोंडावर टाकला कीं झालीच सुरुवात. दोन्ही अलौकिक पुरुष. शरीरावर मनावर त्यांचा जसा ताबा होता तसाच झोंपेवरहि होता.

केशव लक्ष्मण ओगले

[बी. ए., लोकमान्यांच्या 'ओरायन'चे भाषान्तरकार, सहसंपादक 'लोकमान्य' मुंबई.]

(१) सुमारें वीस वर्षे झालीं असावीत. श्री० शाहूमहाराजांच्या दत्तक प्रकरणाला नुकताच आरंभ झाला होता. तेव्हां आरंभीं कांहीं तडजोड झाली तर पाहावी म्हणून छत्रपतींची भेट घेण्याकरितां लोकमान्य कोल्हापुरास आले होते. त्यावेळीं चारसहा दिवस त्यांचा तेथें मुक्काम होता. याच प्रसंगीं तेथील एका खाजगी पाठशाळेमध्यें पानसुपारीकरितां लोकमान्यांना निमंत्रण केलें होतें. वेळ सकाळची नऊ वाजतांची ठरली होती. लोकमान्यांचें स्वागत व सत्कार शक्य तितक्या उत्तम तऱ्हेनें करावा या उद्देशानें पूर्व दिवसापासूनच शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्यें तयारीच्या कामीं सारखी अहमहमिका लागली होती. आपल्या हातून कांहीं तरी सेवा घडावी या हेतूनें प्रत्येकजण समारंभाच्या तयारी-कडे मोठ्या उल्हासानें झटत होता. प्रस्तुत प्रसंगाला अनुलक्षूनच शाळेच्या प्रमुखाध्यापकांनीं अत्यंत मेहनतीनें यमकप्रासोपमाश्लेषादि शब्दार्थालंकारांनीं रचून सजविलेल्या अशा लोकमान्यांच्या गौरवपर दहापांच नवीन कविताहि तयार केल्या. तसेंच सांप्रत "मुकुंदराय" या नांवानें संस्कृत व प्राकृत या दोनहि भाषांमध्यें उत्तम कवितालेखक म्हणून नांवाजलेले कवि त्यावेळचे त्या शाळेचे विद्यार्थी होते. त्यांनींहि त्या प्रसंगीं कांहीं नवीन कविता लिहिल्या होत्या. दोन प्रहरीं शेरा आणण्याकरितां प्रस्तुत लेखकच त्याचेकडे गेला असतां तेथें त्यावेळीं अनेक लोक जमले होते व निरनिराळ्या विषयावर चर्चा चालली होती. सदर चर्चा प्रमुखत्वें राजकीय विषयावरच चालली होती. शेरा लिहिण्याकरितां लोकमान्यांनीं शेरेबुक हातीं घेतलें आणि आतां शेरा लिहिणार तोंच कांहीं स्मरण झाल्यासारखें करून प्रस्तुत लेखकास त्यांनीं असा प्रश्न केला कीं, 'काय हो! सकाळीं ज्या कविता मला दिल्या त्या कोणी केल्या आहेत? सर्व कविता उत्तम आहेत. परन्तु त्या एकाच कवीनें केल्या असाव्यात असें कांहीं दिसत नाहीं.' लाग-लीच लोकमान्यांनीं आपल्या जवळचा छापील कवितेचा कागद काढला आणि कवितांचें जे मिश्रण झालें होतें त्यांतून निरनिराळ्या खुणा करून दोन्ही कवींच्या

अमुक ह्या कविता असें स्पष्ट करून दाखविलें. व पुढें असें म्हणाले कीं, 'यातील या एका कवीच्या कविता वर्णनानुरूप मित्रवृत्तें, रसानुकूल रचना व चमत्कृति-जनक असे अनेक अलंकार यांनीं खूप सजविण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि त्यामुळें कविता सुंदर झाल्या असून कविताकारहि मोठा पंडित असावा असें जरी दिसतें तथापि या दुसऱ्या कवितांची बरोबरी या कवितांकडून होणें शक्य नाहीं. कारण शरीर कितीहि अलंकार वस्त्रादिकांनीं भूषविलें तथापि त्यामध्यें जर जीवनकला नसेल तर तें सुंदर असूनहि सजीवाचें अनुकरण करूं शकणार नाहीं. सहज प्रतिभा ही काव्याची प्राणज्योति आहे. ती नसेल तर बाह्य सर्व कृत्रिम प्रकार रसिक चित्तवृत्तींना दिपविणारा होत नाहीं. अज्ञ लोकांना कदाचित् त्यातील तारतम्य समजणार नाहीं. या दुसऱ्या ज्या कविता आहेत त्या वर्णाची जिवंत प्रतिमा दाखवितात. या पूर्व कवितांपेक्षा त्यामध्यें स्वाभाविक प्रसाद अधिक आहे.' वगैरे.

(२) १८९७ साल्च्या लोकमान्यांवरील खटल्याच्या इंग्रजी पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत ॲडव्होकेट् स्ट्रेंडूर यांनीं आरंभींच 'हिंदुस्थानात आज घडकेला जर एखाद्या पुरुषाचें नाव सर्वतोमुखीं झालें असेल तर तें रा० रा० बाळ गंगाधर टिळक याचें होय.' अशा आशयाचें वाक्य घातलेलें आहे! हें वाक्य चोवीस *वर्षांपूर्वींच्या लोकमान्यांविषयीं होतें, व त्यावेळीं त्यांच्या नावामागें लोकमान्य ही* पदवी लावलेली नव्हती. ती पुढें 'लोकमान्य आणि राजमान्य' या 'काळ' पत्रातील लेखावरून १९०० सालीं त्यांना मिळाली. परंतु पदवी मिळण्यापूर्वी त्या पदवीची लायकी त्यांच्या ठिकाणीं कशी आलेली होती हें ह्या वाक्यावरून दिसून येतें. हें वाक्य सुद्धा किती यथार्थ होतें हें पुढील गोष्टीवरून स्पष्ट होईल.

कोठें पुणें व कोठें कोंकण आणि कोठें राजद्रोहासारख्या तात्त्विक गुन्ह्याचा खटला व कोठें गवत-लाकडें विकणाऱ्या गरीब महाराच्या बाया, पण टिळकांना शिक्षा झालेली ऐकून १९०७ सालीं कोंकणातील एका खेड्यात लाकडाच्या मोळ्या विकावयास आलेल्या महार बाया विश्रांतिसाठीं पिंपळाचे पारावर टेकल्या असता त्यांच्या तोंडून उद्गार निघाले कीं;—" बापडा, बिचारा! आपल्या गरिबासाठीं तुरुंगात तळमळतो आहे!!'

काशीनाथ खंडो गर्दे

[बी. ए. एलएल बी , सबजज्ज, नागपूर.]

इ. स. १८८९ मध्यें फर्ग्युसन कालेजात लोकमान्य गणित विषयाचे प्रोफेसर होते. त्यावेळीं मी P E च्या वर्गातील विद्यार्थी होतों. लोकमान्याची गणित विषयातील पारगतता किती असामान्य प्रकारची होती याचा प्रत्यय आम्हास त्यावेळीं उत्तम प्रकारें आला. आमचे दीडशें मुलाचे वर्गात के. पी. लिमये L. C. E. प्रस्तुत लेखक व आणखी इतर तीन असे पाच विद्यार्थी गणित विषयात विशेष हुषार असे त्यावेळीं गणले जात असत. आम्हीं पाचजणानीं एकदा लोकमान्याची गणितविषयक ज्ञानाची परीक्षा पाहण्याचा निश्चय केला व दररोज कॉलेज लायब्ररींतून एक नवीन बीजगणिताचें पुस्तक आणून त्यातील अत्यत भानगडीचें व कठीण असें उदाहरण शोधून काढून ते प्रोफेसर साहेबास सोडविण्यास विनंति करावयाची. ती कोणत्या वेळीं म्हणाल तर प्रोफेसरसाहेबाचा तास सपून ' डायस ' वरून खालीं उतरून ते आपल्या विश्रातिस्थलाकडे गडबडीनें चालले आहेत अशा ऐनवेळीं त्यास गाठवयाचें. असा क्रम आम्हीं एकसारखा आठ दिवस चालविला. परतु चमत्कार असा होई कीं, लोकमान्य तितक्या गडबडींत १।२ मिनिटातच खोलींत पाय ठेवण्याच्या अगोदर " अँ' यात तुम्हाला एवढें काय कोडें पडलें आहे कोण जाणे ! अमकें अमकें आर्टिकल (नियम) लावा म्हणजे झालें " असें म्हणत हसत हसत लीलेनें चट्कन् उदाहरण सोडवून चालते होत ! हा आश्चर्यकारक प्रकार पाहून आमची बुद्धि अगदीं गुग होऊन जाई. व त्यानतर गुरूची परीक्षा पाहण्याचा हा मूर्खपणाचा नाद आम्ही सोडून दिला, हें सागणें नकोच ! ' लोकमान्यासारख्या प्रतिभाशाली प्रोफेसराच्या हाताखालीं आपल्यास शिक्षण मिळालें हें आपलें केवढें भाग्य ! ' असे उद्गार प्रस्तुत लेखक व तत्कालीन सर्व सहाध्यायी अद्यापपर्यंत काढीत आहेत !

विश्वनाथपंत साळवेकर

[सरदारगृहाचे मालक, मुंबई]

(१) सन १८९८ ची हकीकत. आमचे सरदारगृहाची सस्था नुकतीच ग्रांट रोडवरील टोपीवाल्याचे बगल्यात सुरू केली होती. रा० महाडकर जोशीबुवा आमचे येथें महिनाभर राहिले होते. मजवर त्याचा फार लोभ होता पुढें आमचे येथें ते आजारी पडले व त्यातून ते बरे होतील असें त्याना स्वत ला वाटत नव्हत. म्हणून मी त्याना विचारलें कीं, घरच्या मडळींना बोलावून घेऊ काय? त्यानीं उत्तर दिलें कीं घरची मडळी न आली तरी चालेल, परतु बळवतरावजींना मात्र तावडतोब बोलावून घ्या. केवढा लोकमान्यावर त्याचा विश्वास!! लोकमान्याना तार करुन बोलाविलें त्याप्रमाणें ते दुसरे दिवशीं आले. त्यानतर १५ दिवसानीं रा० महाडकर जोशीबुवाचा अत झाला. त्याची आम्ही केलेली शुश्रूषा पाहून लोकमान्य मडळींत बसले असताना थट्टेनें म्हणाले "जोशीबुवाची शुश्रूषा विसु भाऊनीं अप्रतिम केली खरोखर मरावयाचें असेल तर सरदारगृहात येऊन मरावें!" परमेश्वरी योगायोग असा कीं, लोकमान्याचेंहि देहावसान त्यानीं म्हट त्याप्रमाणें सरदारगृहातच झालें! आमचे हातून त्याची शेवटची जी अल्प शुश्रूषा झाली त्याचें चीज लोकमान्य बरे झाले असते म्हणजे खरोखर झालें असतें.

(२) लोकमान्य आमचेकडे राहिले असताना एक दिवस त्याची प्रकृति नीट नव्हती, तरी सुद्धा नित्यक्रमाप्रमाणें कामकाज चाल्लेंच होतें. मी त्याना सहज म्हटलें "आपली प्रकृति आज बरी दिसत नाहीं आजचा दिवस बाहेर जाऊ नये व विशेष दगदग करू नये. नाहींतर आजारी पडाल" त्यानीं उत्तर दिलें कीं, "काय सागू विसुभाऊ, मी अद्याप अठरा अठरा तास काम करतों, सबब मला आजारी पडण्यालासुद्धा फुरसत नाहीं, तर मी आजारी कसा पडेन?"

(३) लोकमान्य विलायतेहून परत आले त्यावेळीं आम्हीं सरदारगृहातर्फे त्याना मानपत्र अर्पण केलें सर्वांच्या आग्रहावरून लोकमान्य चार शब्द बोलले ते म्हणाले "आजपर्यंत घराचे बाहेर मला बोलण्याचे प्रसग फार आले. परतु घरात बोलण्याचा हा पहिलाच प्रसग तरी मला जास्त काहींच सागावयाचें नाहीं. सरदारगृह हें माझें घर आहे यात आपण सर्व काहीं समजावें" वरील त्याचे उद्गारावरून सरदारगृहाबद्दल त्याना किती अभिमान वाटत होता व त्याचे या सस्थेवर किती उत्कट प्रेम होतें हें निदर्शनास यतें

(४) सन १९०८ सालीं सरदारगृहाची सस्था सिताराम बिल्डिंगमध्यें होती एके दिवशीं सध्याकाळचे सुमारास एक युरोपियन कॉनस्टेबल वॉरट घेऊन मज कडे आला व टिळकाना भेटावयाचें आहे असें म्हणाला त्याला ऑफिसमध्यें

असण्यास सांगून मी साधारण चौकशी केली. त्याचे चर्येवरून लोकमान्यांवर कांहीं तरी बिकट प्रसंग आहे हें मी ताडलें. अत्यंत भीतीयुक्त अंतःकरणानें मी लोकमान्यांचे खोलींत गेलों व साहेब आल्याचा मजकूर त्यांना कसाबसा कळविला. लोकमान्य अगदीं शांत व गंभीर मुद्रेनें मला म्हणाले–"विठूभाऊ, त्यांत भिण्याचें अगर घाबरण्याचें कांहींच कारण नाहीं. आम्ही तयारच आहोंत. साहेबाला आंत पाठवून द्या." साहेब येतांच त्यानें वॉरंट लोकमान्यांचे हातांत दिलें. लोकमान्यांनीं तें वाचलें व म्हणाले "ठीक आहे, चला." मला सांगितलें कीं, 'आमची डबी तेवढी सुपारीनें भरून द्या.' आंगरखा पागोटें चढविलें, डबी खिशांत ठेविली व स्वारी साहेबाबरोबर जाण्यास निघाली. आम्हां सर्व मंडळींना अत्यंत वाईट वाटलें. परंतु लोकमान्यांची मुद्रा पूर्वीप्रमाणेंच शांत व गंभीर अशी पाहून आम्हांला फार आश्चर्य वाटलें.

गोपाळ अनंत ओगले

[संपादक 'महाराष्ट्र,' नागपूर.]

(१) १९०७ सालच्या सुरत कॉंग्रेसच्या वेळची गोष्ट. रात्रीं बंगालचे पुढारी व श्री० दादासाहेब खापर्डे वगैरे राष्ट्रीय मंडळी एकत्र बसून आपसांत कॉंग्रेसमध्यें आपलें बहुमत कसें होईल त्याचा विचार करीत होती. तेथें वाटाघाटींत अशी कल्पना निघाली कीं, मवाळ प्रतिनिधींची संख्या ' राष्ट्रीयां '-पेक्षा फार तर ६।७ शें जास्त असेल; म्हणून जर आपल्या ' राष्ट्रीय ' कँपांतील सुमारें एक हजार मंडळीस आपण उद्यांच्या उद्यां प्रतिनिधि बनवून दिलें तर मवाळांवर आपणास मात करितां येईल. एक हजार ' राष्ट्रीयांना ' प्रतिनिधि बनविण्यास नियमाची विशेष कांहीं अडचण नव्हती. अडचण फक्त एकच. ती ही कीं, एक हजार प्रतिनिधि बनवावयाचे, तर त्यांची 'डेलिगेशन' फी द्यावयास २० हजार रु. रोख पाहिजेत. ते कोठून आणावे ! ' राष्ट्रीय ' पक्षाचे लोक म्हणजे पैशाच्या बाबतींत अकिंचन ! मवाळपक्ष मात्र बराच श्रीमंत होता. सर फेरोजशहा यांसारखे नावाजलेले जुने पुढारी त्या पक्षांत असल्यामुळें ते मोठमोठ्या धनिकांकडून आपल्या वजनानें सार्वजनिक कार्यासाठीं जरूर तो पैसा सहज मिळवूं शकत. 'राष्ट्रीय' पुढाऱ्यांना मात्र श्रीमंत धनिकांचा आश्रय बिलकुल नव्हता. म्हणून, दोन हजार ' राष्ट्रीय ' प्रतिनिधि दुसरे दिवशीं करून कॉंग्रेसमध्यें बहुमत करावें, अशी कल्पना निघाली खरी, पण त्यासाठीं लागणारी २० हजार रुपयांची

रक्कम कोठून आणावी, ही अडचण मंडळीच्या पुढें दत्त म्हणून उभी राहिलीच. तेव्हा नानासाहेब देशमुख म्हणाले कीं, " एकदा प्रतिनिधि करावयाचें असेंच ठरलें, तर रकमेसाठीं कांहीं अडावयाचें नाहीं. तारेनें मुंबईहून उद्याच्या उद्यां रक्कम बोलावून देता येईल ! मग ती फेडण्याचा विचार मागाहून करू. "— परंतु ही कल्पना लोकमान्य टिळकास मान्य झाल्याशिवाय अर्थातच रकमेची व्यवस्था होणें अशक्य होतें त्यांनीं संमति दिली, तरच रक्कम मिळणार ! असा विचार सुरू असता लो. टिळक सहज आतून बाहेर आले. त्यास कोणी तरी ही कल्पना जाऊन सांगितली, व डॉ० नानासाहेब २० हजार रु. मुंबईहून आणावयास तयार आहेत, असेंहि त्यास कळविण्यात आलें. पण लोकमान्यांनीं एकदम उत्तर दिलें कीं, "युक्ती आहे चांगली ! पण तिचा कांहीं उपयोग नाहीं. पैशाच्या बाबतींत मवाळ पक्षाशीं चढाओढ करण्याची ताकद तुमच्याशीं नाहीं. तुम्हीं २० हजार रु. कर्ज काढून एक हजार प्रतिनिधी बनविले, तर ते एका क्षणात ४० हजार रु. येथल्या येथें मिळवून दोन हजार नव प्रतिनिधि बनवितील ! तुम्ही त्यांच्या पुढें टिकू शकणार नाहीं ! शिवाय स्वागत मंडळ आज मवाळाच्या हातीं आहे. तुम्हाला हजार प्रतिनिधि करावयाचे, तर २० हजार रु रोख यावे लागतील. त्यांनीं आपलें दोन हजार प्रतिनिधि नोंदावयाचे म्हटलें, तर त्यास तें सहज नोंदता येतील " पैसे आले " म्हटलें म्हणजे झालें ! मागाहून हिशेब कसा जुळवावयाचा तें ते पाहून घेतील ! तुम्हाला आज एकहजार प्रतिनिधि निवडावयाचे, तर माणसें सुद्धा निवडून जमवावीं लागतील. मुंबईपुण्याहून जास्त माणसें आणावीं लागतील, व त्याचा खर्चहि तुमच्यावर बसेल. पण मवाळाचें तसें नाहीं. सर्व सुरत शहर त्याचें आहे. ते भराभर दोन हजार माणसें डेलिगेट नोंदवून घेतील. मग काय कराल ? तुमचे वीस हजारमात्र तुम्ही गमवून बसाल ! शेवटीं, मेजॉरिटी तुमची नाहीं ती नाहींच ! " लो. टिळकाच्या या उत्तरामुळें तरुण मंडळीची खात्री पटून त्यांनीं तो बेत सोडून दिला ! नंतर लोकमान्य म्हणाले—"मला काँग्रेसमध्यें आमचें बहुमत व्हावयास हवें आहे. पण, तें मारून मुटकून तात्पुरतें बहुमत नको. आपोआप झालेलें बहुमत पाहिजे तें ५।४ वर्षांत होईल. तोंपर्यंत थांबावयास मला धीर आहे. आणखी पुष्कळ लोक आमच्या मताचे झाले कीं, कॉंग्रेसमध्यें आमचें बहुमत झालेंच पाहिजे !"—लोकमान्याना १९०८ साली शिक्षा न होऊन ते मंडलेस अडकले न जाते, व मवाळांच्या कन्व्हेन्शन काँग्रेसवर राष्ट्रीयपक्ष बहिष्कार न घालता, तर त्याची भविष्यवाणी ५।४ वर्षांतच पुरी झाली असती. ते सुटून आल्यावर १९१६ साली राष्ट्रीय पक्षाला बरोबर घेऊन लखनौ कॉंग्रेसला गेले, व त्याच वर्षी राष्ट्रीय पक्षानें कॉंग्रेस काबीज केली !

(२) लो. टिळकानीं काँग्रेसमध्यें आपला स्वतंत्र 'राष्ट्रीय' पक्ष निर्माण

केला, काँग्रेसच्या अगोदर दोन दिवस या 'राष्ट्रीय पक्षा'ची स्वतंत्र परिषद बाबू अरविंद घोष याच्या अध्यक्षतेखाली भरवून त्या पक्षास संघटित रूप दिलें, आणि स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण, या बाबतींतले कलकत्ता काँग्रेसचे चार ठराव बदलले जाता कामा नयेत–पूर्वीसारखेच कायम राहिले पाहिजेत–असा राष्ट्रीय पक्षाचा आग्रह त्यांनीं जाहीर केला. तथापि मवाळ पक्षाशीं तडजोड व समेट करण्याची त्यांची खटपट सुरूच होती. बंगालमधील व इतर ठिकाणच्या काहीं तरुण 'राष्ट्रीयां'ना मवाळांशीं समेट व तडजोड करण्यापेक्षा आपली स्वतंत्र काँग्रेस काढणें चांगलें असें वाटत होतें तत्कालीन 'वंदेमातरम्' पत्रांत 'स्वतंत्र काँग्रेस' काढण्याबद्दल जोराच्या सूचना प्रसिद्ध झाल्या होत्या, व खुद्द 'नॅशनॅलिस्ट कान्फरन्स' मध्यें बाबू श्यामसुंदर चक्रवर्ती यांनीं अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण व हृदयस्पर्शी भाषण करून 'राष्ट्रीय पक्षानें' भित्र्या मवाळांचे नादीं न लागतां आपली स्वतंत्र ची 'काँग्रेस' काढावी, असें जोरदार रीतीनें प्रतिपादिलें त्या भाषणामुळें महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीयास सुद्धां 'स्वतंत्र काँग्रेस'ची कल्पना रुचूं लागली होती परंतु, त्याच समत लोकमान्यांनीं स्पष्ट जाहीर केलें कीं, "मला स्वतंत्र काँग्रेस काढावयाची नाहीं मी याच काँग्रेसमध्यें राहून ती हळूहळू आपलीशी करीन! आज आमचें बहुमत नसलें तर मवाळांशीं तडजोड करून 'राष्ट्रीय पक्षानें' याच काँग्रेसमध्यें राहिलें पाहिजे!" I am after all a compromise-wallah" हें त्यांचें सुप्रसिद्ध वाक्य त्यांनीं याच वेळीं उच्चारलें होतें. बाबू अरविंद घोष यासहि स्वतंत्र काँग्रेस काढण्याची कल्पनाच मनापासून पसत होती. पण, त्यांचा टिळकांच्या ब्राह्मणपणावर नितांत विश्वास होता. म्हणून त्यांनीं स्पष्ट जाहीर केलें कीं, 'मला स्वतःला जरी काहीं वाटत असलें तरी मी लो टिळक म्हणतील तसेंच करीन त्यांना सोडून स्वतंत्र काँग्रेस काढण्यास मी तयार नाहीं" इतर पुढाऱ्यांचेंहि तसेंच मत पडून 'स्वतंत्र' काँग्रेस काढण्याची कल्पना सोडून देण्यांत आली, राष्ट्रीय पक्षाच्या परिषदेंत लो. टिळक हेच आपले प्रमुख पुढारी म्हणून त्यांच्यासबंधीं पूर्ण विश्वासदर्शक ठराव पास झाला, व टिळक, बाबू अरविंद, खापर्डे वगैरे पुढाऱ्यांनीं मवाळ पक्षाच्या पुढाऱ्यास भेटून उभय पक्षास मान्य होतील अशा काहीं अटींवर जमल्यास तडजोड करावी, असा अधिकार राष्ट्रीय पक्षातर्फे त्यास देण्यांत आला

या ठरावाप्रमाणें काँग्रेस सुरू होण्याच्या दिवशीं सकाळीं बाबू अरविंद, खापर्डे, मोतीलाल घोष, अश्विनीकुमार वगैरे मंडळींस बरोबर घेऊन लो टिळक मवाळ कँपांत नेमस्त पुढाऱ्यास भेटावयास गेले तेथें काहीं पुढारी बाहेर गेल्यामुळें त्यास भेटले नाहींत. सुरेंद्रबाबू भेटले, त्यास तडजोडीची कल्पना रुचली, व "गोखल्यांशीं बोलून नंतर कळवितों" असें ते म्हणाले परंतु त्यांच्याकडून पुढें काहींच उत्तर आलें नाहीं यावरून गोखलेप्रभृति पुढारी समेटास कबूल नसावेत

असाच तर्क करण्यात आला त्या म ये अध्यक्ष श्री माल्वीय याच्या घरीं टिळक वगैरे मडळी समेटाचें बोलण्यास गेली होती पण "आपण देवपूजा करीत आहों आता बोलावयाला वेळ नाहीं" असें बेमुर्वतखोर उत्तर त्यानीं आतूनच पाठविलें तेव्हा लो टिळकप्रभृति मडळी समेटासबधीं काहींशी निराश होऊन परत आपल्या कॅंपात आली

तथापि, त्या दिवशीं कॉंग्रेस कॅंपात एका सिंधी प्रतिनिधीचा मृत्यु झाला व त्यामुळें त्या दिवशीं कॉंग्रेसची बैठक व्हायची वेळीं बद ठेवण्यात आली अशा प्रकारें सुरवात एक दिवस लाबणीवर पडल्यामुळें पुन्हा समेटाची खटपट कर ण्याचें ठरलें लजपतराय, हरकिसनलाल, कै० रा० चुनीलाल सरय्या, वगैरे मडळींस समेट व्हावा असें वाटत होतें म्हणून ते आपापलेपरी दोन्ही पक्षास भेटून समेटाची खटपट करीत होते शेवटीं पुन्हा दुसरे दिवशीं सकाळीं आपण पुन्हा मवाळ पुढाऱ्याची गाठ घेऊन समेटाचा आणखी एक प्रयत्न करावा असे लोकमान्यानीं ठरविलें

लो टिळक, मोतीलाल, बाबू अरविंद, इ आपले सन्मान्य पुढारी मवाळ पुढाऱ्याच्या दारीं समेटासाठीं खेटे घालीत असता ते बेमुर्वतपणें त्याना भेटत सुद्धा नाहींत, श्री माल्वीय यानीं तर त्याना देवपूजेची सबब साधून वाटेस लाविलें, हें राष्ट्रीय पक्षाच्या कॅंपातील तरुण राष्ट्रीयाना अर्थातच आवडलें नाहीं मवाळ पुढाऱ्यास जहालाशीं समेट करावयाचा नाहीं, असें स्पष्ट दिसत होत म्हणून त्या दिवशीं रात्रीं आम्ही राहात होतों त्या वाड्याच्या दिवाणखान्यात बरीच महाराष्ट्रीय तरुण मडळी जमली, व त्यानीं या समेटाचा प्रश्नाचा पुष्कळ खल केला या खासगी सभेंत नाव घेण्यासारखा मोठा पुढारी कोणीच नव्हता सर्वच तरुण व होतकरू मुत्सद्दी होते ते महाराष्ट्र, मध्यप्रात, वऱ्हाड, व कर्नाटक येथील मुत्सद्दी तरुण होते त्यातील पुष्कळ मडळींचीं नावें आता आठवत नाहींत पण त्यात पुण्याचे श्री गणपतराव मराठे, अच्युतराव कोल्हटकर वगैरे मडळी प्रमुख होती बराच वेळ चर्चा केल्यावर बहुतेक एकमतानें असें ठरलें कीं, "कॉंग्रेसमध्यें काय होईल तें होवो दुफळी झाली तरी पत्करली पण आमच्या लोकमान्यासारख्या पुढाऱ्यानीं समेटाची भिक्षा मागण्याठीं मवाळ पुढाऱ्याच्या दारीं खेटे घालणें चागलें नाहीं त्याना मवाळ कसपटाप्रमाणें लेखून त्याची भेटसुद्धा घेत नाहींत त्याचा उपमर्द करतात आपल्या पूज्य पुढाऱ्याचा असा उपमर्द झालेला आम्हास सहन होत नाहीं म्हणून उद्या सुप्रभातींच उठून लो० टिळक, बाबू, अरविंद घोष वगैरे मडळी समेटाच्या प्रयत्नासाठीं निघण्या-पूर्वीं त्यास जाऊन विनति करावी कीं, 'आपण समेटासाठीं मवाळाच्या दारीं जाऊ नका आपला तेथें अपमान होईल तो आम्हाला सहन होणार नाहीं मवाळाना समेट नको आहे म्हणून भर कॉंग्रेसमध्यें रीतसर भाडून जो काय

जयापजय होईल तो पत्करला, पण आता समेटाचा प्रयत्न सोडून द्यावा. " हा ठराव झाल्यानंतर ही विनति लोकमान्यास कळवावयास सकाळींच कोणी जावें याबद्दल प्रश्न निघाला, आणि सर्वानुमतें तें काम माझ्याकडे सोंपविण्यात आले !

त्याप्रमाणें मी मोठ्या सकाळींच उठून कोट टोपी घालून जवळच जेथें लो० टिळक राहिले होते, तो बंगला होता, तेथें गेलों. रात्रीस निजावयास उशीर झाल्यामुळें लवकर उठता आलें नाहीं. म्हणून उशीर होईल या भीतीनें प्रात विधी उरकताच मी घाईघाईनें तिकडे गेलों. भीति ही कीं, उशीर झाल्यास लोकमान्य निघून जातील व मडळीची विनति त्यास वेळेवर कळणार नाहीं. मी जिना वर चढलों तोंच लोकमान्य आगरखा पागोटें घालून व हातात काठी घेऊन सुपारी खात खात जिन्याच्या टोंकाजवळ बाहेर जाण्याच्या तयारीनें दादासाहेब खापर्डे वगैरे पुढाऱ्याची वाट पाहात उभे होते. त्यास पाहून मी हळूच वर जाऊन उभा राहिलों नतर मी विचारलें " आपण कॉंग्रेस कॅंपात समेटाच्या खटपटीसाठीं चाललात वाटतें ? " लोकमान्य म्हणाले —" होय, तिकडेच चाललों आहोंत, पण आमच्या दादासाहेबाचा पोषाख वगैरे आटोपला पाहिजेना ? "

अशा तऱ्हेनें विषयाला सुरुवात होताच, मी म्हटले —" काल रात्रीं आमच्या तेथील हॉलमध्यें बरीच मडळी जमली होती . त्याचें असें म्हणणें पडलें कीं, मवाळाना समेट बिमेट काहीं नको आहे ! ते आपली भेट सुद्धा घेत नाहींत. मग आपण तरी पायपीट कशाला करिता ?. . . कॉंग्रेसमध्यें काय होईल तें होईल. आपण मोठ्या उत्सुकतेनें समेटासाठीं जावें—व त्यानीं बेफिकिरपणें आपली गाठहि घेऊ नये—हा केवढा उन्मत्तपणा ! तेव्हा आपण आज समेटाच्या खटपटीस जाऊच नये, अशी मडळीची नम्र विनति आपणास कळविण्यास त्यानीं मला सागितलें, म्हणून मी ती कळविण्यास आलों आहें. आपला अपमान झाला तर तो पुष्कळास सहन होणार नाहीं ! "

माझ्या तोंडून हीं वाक्यें पुरीं निघतात न निघतात, इतक्यात लोकमान्य बरेच रागावून व एकदम उसळून म्हणाले, " मग ? समेटाची खटपट करावयास जाऊ नको म्हणता, तर तुमच्या नागपूर-वऱ्हाडकराच्या मनात आहे तरी काय ? मारामारी का करावयाची आहे ? कीं, डोकीं फोडावयाचीं आहेत ? असेल तर, मग समेट नको ! तसें ठरवा म्हणावें, मग मी हा सोटा घेऊन तुमच्या पुढें होतों ! होऊन जाऊ द्या एकदा ! "

हें शब्द बोलता बोलता लोकमान्याचा आवाज रागामुळें उच वाढला व डोळेहि क्रुद्ध होऊन ते माझेकडे पाहू लागले ! इतके रागीटपणाचें उत्तर मिळेल अशी माझी अपेक्षा मुळींच नव्हती. एका क्षणात मी जिन्याच्या शेंडयाजवळ

त्याच्यापाशीं उभा होतों, तो निरुत्तर होऊन, शिजल्यासारखा होऊन व काहींसा भिऊन हळूहळू मार्गे सरकत भिंतीकडे जाऊन उभा राहिलों ! लोकमान्य रागानें भजकडे पाहात होते

अशा स्थितींत एक मिनिट अर्धे मिनिट गेलें, तोंच तो लोकमान्याचा आवेश कमी झाला, व मुद्रा पुन्हा प्रसन्न होत चालली ५।४ सेकंदात ते तेथून पुढें आले व मला समजूत घालण्याच्या सौम्य स्वरानें म्हणाले, "समेट होवो वा न होवो, आपण खटपट केलीच पाहिजे ! माझा अपमान झाला, तरी मला त्याचें काहींच सुखदु ख वाटणार नाहीं. माझी कार्यावर दृष्टि आहे माझा अपमान होऊन माझें काम साधत असलें, तर मला अपमानाचें काहींच वाटणार नाहीं ! मी काहीं स्वत च्या कामासाठीं समेटाची याचना करावयास जात नाहीं देशाचें काम आहे या कामीं हजार वेळां माझा अपमान झाला, तरी पत्करला, त्याची मला फिकीर नाहीं, व तुम्हीहि फिकीर करू नका ! अपमान सोसण्यास मी खवीर आहें ! मवाळांशीं भाडताना शक्य तितकें ताणू—पण तुटेपर्यंत ताणण्यात अर्थ नाहीं आपलें खरें भाडण सरकारशीं आहे, मवाळांशीं नाहीं म्हणून त्याच्याशीं समेट झाला तर बरा !"

लोकमान्याचे हे शब्द ऐकून त्याच्या धोरणाच्या शहाणपणाविषयीं माझी एका क्षणांत समजूत पटली व समाधानहि झालें एक मिनिटापूर्वींच त्याचे रागीट भाषणावरून मी भिऊन खट्टू झालों होतों पण, त्यानीं एका क्षणात आपला राग बदलून प्रसन्नता धारण केली, आणि माझें शातवन केलें ! लोक मान्य समेटासाठीं बाहेर निघत असता, मी त्यास जाऊ नको म्हणून सागा वयास गेलों, त्यामुळें क्षणभर ते सतापून गेले पण, मी सागावयास आलों, तों सद्हेतुपूर्वकच आलों होतों, हें लक्षांत यताच एका क्षणात त्यानीं प्रसन्नता धारण केली, व माझी समजूत घातली तो प्रसग मी केव्हाहि विसरणार नाहीं !

सकोप दिसती गुरु, क्षणभरीच जें ततलें ।
जल ज्वलन सगमें त्यजिन हौत्य तें आपलें ॥

या पताच्या वचनाची मला आठवण झाली, लोकोत्तर पुरुषाचीं अत करणें 'वज्रादपि कठोराणि, मृदूनि कुसुमादपि' कशीं असतात, याचाहि प्रत्यय आला !

(३) १९१९ च्या नोव्हेंबर अखेरीस लोकमान्य विलायतेहून परत आले त्या दिवशीं रात्रीं सरदारगृहात वरच्या गच्चावर लोकमान्य टिळक आराम खुर्चीवर पडले होते व त्यास भेटण्यासाठीं आलेली ठिकठिकाणची कांहीं मडळी जवळ जमून विलायतेंतली हकीगत त्यास विचारीत होतीं बोल्ता बोल्ता चिरोल केसची गोष्ट निघाली मी लोकमान्यास म्हटलें —" चिरोलच्या खटल्यात विला-

यतेस तरी आपणास न्याय मिळेल, असें आपणास वाटत होतें काय ? आपणास पासपोर्ट नाकारून कोलंबोहून परत पाठविण्यात आलें, तेव्हाच आम्हास वाटलें कीं विलायतेंत सुद्धा हिंदुस्थान सरकारची ' इभ्रत ' चिरोल्ला बचावण्यासाठीं आपल्या आड येणार ! "

लोकमान्य टिळक म्हणाले:—"अहो, चिरोलवर मी खटला केला, तो महायुद्ध सुरू झालें म्हणून केला ! विलायतेंतील जज न्याय देतील, या आशेनें केला नाहीं ! परंतु, युद्ध चालू आहे—आणि इंग्रज सरकारला हिंदुस्थानच्या मदतीची जरूरी आहे, तोंपर्यंत धडधडीत अन्याय करून हिंदुस्थानच्या असंतोषांत आणखी भर घालण्याची ब्रिटिश मुत्सद्यांना छाती होणार नाहीं, या अदाजानेंच मी चिरोलवर फिर्याद केली. हिंदुस्थानातले जज्ज हिंदुस्थान सरकारच्या अगदींच मुठींतले. त्याच्यापेक्षा विलायतेचे जज्ज थोडे अधिक स्वतंत्र–तेथें हिंदुस्थान सरकारला हस्तें परहस्तें वजन पाडावें लागेल, म्हणून खटला हिंदुस्थानात न करिता विलायतेंत केला इतकेंच ! हिंदुस्थान सरकार चिरोलचा पक्ष घेऊन उघड उघड त्याला मदत करील, हें मला ठाऊकच होतें. कारण हा खटला दिसावयास चिरोल विरुद्धच असला, तरी वस्तुत· तो सरकारविरुद्धच होता. चिरोलनें पुस्तक लिहिलें, तें मुंबई सरकारच्या बड्या बड्या गोऱ्या कामदारांनीं दिलेल्या माहिती वरून लिहिलें. तेव्हा चिरोल हरला, तर मुंबई सरकारची फटफजिती होणार, ती होऊ नये, म्हणून हिंदुस्थानसरकार आटोकाट प्रयत्न करील, हें मला ठाऊक होतें. पण, महायुद्धामुळें हिंदुस्थान सरकारला धडधडीत अन्याय करणें जड जाईल, अशा अदाजानें मी खटला केला. महायुद्ध सुरू असे तोंपर्यंतच त्याचा निकाल लागेल, असा माझा अदाज होता. पण,...त्यांनीं खटला मुद्दाम युद्ध संपेपर्यंत लांबविला ! आम्ही विलायतेस पोंचून पधरा दिवस होतात न होतात, तोंच एक दिवस ' आर्मिस्टिस ' (युद्धतहकुबी) झाल्याची बातमी आली ! ती ऐकूनच आम्ही गार झालों ! युद्ध तहकुबीची बातमी आली, ती रात्र मीं व दादासाहेब करंदीकर यांनीं थंडींत कुडकुडत आणि चिंतेंत घालविली. मीं दादासाहेबांना तेव्हाच म्हटलें कीं, आता खात्री समजा कीं खटला आमच्या वर उलटणार व आमच्या डेप्यूटेशनचेंहि बारा वाजणार ! ' गरज सरो आणि *वैद्य मरो !* ' अहो युद्ध संपल्यानंतर कोण हिंदुस्थानच्या असंतोषाची पर्वा करितो ! हिंदुस्थान सरकारची इभ्रत मध्यें आडवी पडली, व खटला आमच्या विरुद्ध झाला ! "

वामन मल्हार जोशी

[एम् ए, माजी सहसपादक ' मराठा, ' प्रोफेसर महिलामहाविद्यालय, हिंगणें]

(१) ऑफिसमध्यें काय चाललें आहे काय नाहीं हें पाहण्याकरिता एक दिवस टिळक आले असता त्याच्या दर्शनाकरता म्हणून कोणी एक म्हातारासा मनुष्य अस्सल कोंकणी पोषाक करून कोंकणातून आला होता. टिळकाना भेटावयाचे म्हणजे कार्डाबिर्डाची फारशी मानगड नव्हतीच, त्यातून ते त्यावेळीं ऑफिसमध्यें चार लोकाच्या जाण्यायेण्याच्या मार्गातच उभे होते, त्यामुळें ' दर्शन ' होण्याला फारशी पवाईत पडली नाहीं. टिळकाना पाहिल्या बरोबर त्या गृहस्थानें त्याचे पाय धरले व आपले दर्शन झालें, फार आनद झाला इत्यादि इत्यादि गोष्टी बोलण्यास आरभ केला त्याचें तें पाय धरणें टिळकाना आवडलें नाहीं, किंबहुना त्याच्या मनाला त्यामुळें कष्ट झाले हें मी त्याच्या चर्येवरून ओळखलें टिळकाच्या मनात असं चाललें असावें असें मला वाटलें कीं, " हा वृद्ध मनुष्य माझे पाय धरतो आहे हें किती खुळेपणाचें आहे ! पण त्याला हें स्पष्ट सागून तरी काय उपयोग ? तो उगाच काहीं तरी बोलत राहावयाचा आणि आपला वेळ मात्र दोनचार मिनिटें अधिक घ्यावयाचा ! त्यापेक्षा त्याच्या गावची वगैरे चौकशी करून एक दोन मिनिटात त्याला वाटेला लावलें म्हणजे ठीक. पूजा करून घेऊ नये हें खरें, पण या लोकाशीं हुजत घालीत बसण्यात काय अर्थ आहे ! त्यातला तात्पर्यार्थ ओळखून, स्तुतीनें उगाच चढून न जाता आपला मार्ग चोखाळीत जावा हें उत्तम " टिळकानीं अर्थात् त्या मनुष्याच्या गावाची, तेथील हवापाण्याची वगैरे चौकशी करून लवकरच–एका मिनिटातच असेल–त्याला सतुष्ट करून वाटेला लावलें व ते स्वत आपल्या कामाला गेले.

(२) एक दिवस दुपारीं ऑफिसमध्यच पण आम्ही दोघेजण रस्त्यावरील खिडक्याशीं उभे राहून बोलत असता ' पिकेटिंग ' चा प्रश्न निघाला टिळकानीं मला विचारलें कीं, "दारूचें ज्याला व्यसन लागलें तो मनुष्य दारू महाग केली असता तेवढ्यानें आपलें व्यसन सोडील असें तुम्हाला वाटतें का ? " मी म्हटलें, " नाहीं दारूबाजाला दारू जोपर्यंत मिळते आहे तोंपर्यंत त्याचें व्यसन सुटणें शक्य नाहीं " " माझेंहि असेंच मत आहे " असें टिळक म्हणाले " दारूबाजी बद करावयाची असेल तर दारू मिळणें अशक्य होईल असें केलें पाहिजे " " पण सरकार दारू मिळणें अशक्य होईल असें कधीं करील असें मला वाटत नाहीं, आणि म्हणून हा प्रश्न लवकर सुटेलसें दिसत नाहीं " असें मी म्हणालों " असें निराश होऊन कसें चालेल ? " असें टिळक म्हणाले.

मी म्हणालों "पण हा मार्ग धोक्याचा आहे, कारण प्रथमारंभीं जरी तो गैरसनदशीर किंवा गैरकायदेशीर नसला तरी कालांतरानें झगडा जोरांत आल्यावर त्याला तसें स्वरूप येण्याचा संभव आहे. शिवाय अशा मार्गासंबधानें सर्व जनतेची खरी खुरी सहानुभूति पाहिजे. ती जर नसली तर तो यशस्वी होत नाहीं. काहीं काळ आरडाओरड होते, मग लगेच सामसूम होऊन पुन: पूर्वीसारखा प्रकार सुरू होतो." "लोक म्हणजे कोण?" टिळक किंचित् सेंकसून म्हणाले. "लोक, लोक म्हणजे काय? तुम्ही आम्ही, तुमचे व आमचे आप्त, इष्टमित्र व त्यांचे आप्त इष्टमित्र अशाच प्रकारें 'लोक' होतात."

"ते सर्व खरं, पण मला असं वाटतं कीं, माझे आप्त इष्टमित्र जे आहेत, ते काहीं असल्या मार्गाला अनुकूल नाहींत, फार काय मला माझ्या भोंवती खरेखुरे अनुकूल असे कोणीहि दिसत नाहींत." टिळक म्हणाले, "खरेखुरे म्हणजे काय?" मी म्हणालों, 'खरेखुरे म्हणजे खरी श्रद्धा असलेले, संकटांना न डगमगणारे, चिकाटी असलेले." "असे किती लोक तुम्हाला दाखविले म्हणजे तुम्ही अनुकूल व्हाल?" असें टिळकांनीं विचारलं. "शंभर दाखविलेत तर मी एकशेंएकावा आहें असें समजा" असें मी उत्तर दिलें. टिळक म्हणाले, "बरें, शंभर नाहीं मिळाले तर?" मी म्हणालों "तर मी अनुकूल नाहीं." टिळक म्हणाले, "मी आज काहीं तुम्ही म्हणतां तसे खरेखुरे १०० लोक दाखवू शकणार नाहीं, पण असे शंभर लोक गोळा करायला नको का? आतापासूनच आपण या कामाला लागूं या. मी पहिला, तुम्हीं दुसरे होतां का? शंभर लोक जमल्यावर कामाला लागूं आणि त्या वेळेस देखील सगळ्यांच्यापुढें मी होईन. काय धोका असेल तो पहिल्यानें मला बाधा करील, मागून इतरांना. आजपासून मी अशीं शंभर मंडळी मिळतात का नाहीं हें पाहूं लागतों. मी पहिला ठरलोंच, तुम्ही दुसरे होतांना? का, बोलत का नाहीं? विचार करा. शंभर मिळाल्यावरच काम करावयाचें आतां नुसतें नांव द्यावयाचें. काय? शंभर मिळाल्यावर एकशेंएकावें होण्याला देखील इतका विचार? "
—यानंतर मी कितीवेळ किंवा किती दिवस विचार केला व काय उत्तर दिलें हें माझ्या मनाची पारख करणाऱ्यालाच महत्त्वाचें वाटेल. पण ही पारख करण्याची इच्छा असणारा एकादा दुसराच हरीचा लाल भेटण्याचा संभव आहे, म्हणून तें न सांगतां टिळकाविषयीं जें महत्त्वाचें मला वाटलें तें सांगून मी ही आठवण संपवितों.

गंडो कृष्ण ऊर्फ बाबा गर्दे

[लोकमान्याचे स्नेही, वेदान्ताभ्यासी, अमळनेर.]

(१) लोकमान्य मागें एके प्रसंगीं बेळगांव–धारवाडकडे दौरा करीत असता, आम्हीं त्यांस आमचे गांवचे म्हणजे गुर्लहोसूर येथील श्री चिदंबराचे वार्षिक उत्सवास येण्याविषयीं आग्रहाची विनति केल्यावरून ते तेथें आले होते. तेथें आमचे वाड्याचे शेजारीं किर्लोस्कराचे वाड्यात ते उतरले होते. त्याच दिवशीं उत्सवाचे अधिकाऱ्यांनीं महाराजांचे प्रसादाकरिता त्यास निमंत्रण दिलें. लोकमान्यांसारखा पूज्य पाहुणा आपल्या उत्सवप्रसंगास आलेला पाहून मालकानें त्यांच्याकरिता मुद्दाम नेमिलेल्या उच्चस्थानीं बसण्यास विनंति केली. पण तसें करणें लोकमान्यास न आवडल्यामुळें ते सामान्य लोकांच्याच पंक्तींत जाऊन बसले. हा विनय पाहून तेथें भोजनास आलेल्या मंडळीस मोठें कौतुक वाटलें ! भोजन झाल्यावर आम्ही उभयता वेदान्त विषयावर बोलत असता "बाबा, आम्हाला सध्या हा तुमचा पुळपुळीत वेदान्त नको आहे" असें लोकमान्य हसत हसत म्हणाले. आणखी एका प्रसंगीं केरहार्डी M. P. याजविषयीं बोलणें चाललें असता मी लोकमान्यास असा प्रश्न केला कीं, 'काय हो बळवंतराव, या केरहार्डीसारख्या परद्वीपस्थ गृहस्थाविषयीं आपल्या 'केसरी' पत्रात अलीकडे बरेंच अनुकूल लेख येत असतात, पण ह्या लोकाचें अन्तःकरणात हिंदुस्थानाविषयीं खरी कळकळ व सहानुभूति असू शकेल काय?' यावर लोकमान्य म्हणाले "अहो, जोपर्यंत त्याचे असे उद्गार निघत आहेत, मग ते कोणत्याहि हेतूनें असोत तों पर्यंत ते खरे आहेत असें धरून चालण्यास काय हरकत आहे ? ज्यावेळीं त्यात कांहीं चलविचल दिसू लागेच त्यावेळीं त्याचा नाद सोडून दिला म्हणजे झालें ! ये यथा मां प्रपद्यन्ते " या वरून लोकमान्याचें राजकारण कसें वस्तादगिरीचें होतें याची ओळख पटते.

(२) आमचे बंधु कै० डॉ० गणपतराव गर्दे व लोकमान्य याचा स्नेहसंबंध व घरोबा पुण्यातील आबालवृद्धास मशहूर आहे त्याचें परस्परावरील प्रेम अत्यंत निरपेक्ष असे. कारण उभयताची बुद्धिमत्ता व कल्पकता व कोणत्याहि शास्त्रीय विषयाविषयीं अभिरुचि यामध्यें बरेंच साम्य असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें शास्त्रीय विषयावर होत असलेली चर्चा आम्हीं अनेक प्रसंगीं पाहिलेली आहे. असो, गणपतरावांनीं श्रीविष्णुसहस्रनामावर " ईशगुणादर्श " नावाची एक पद्यात्मक टीका महाराष्ट्रभाषेंत लिहिली आहे, व ती त्याचे मरणोत्तर त्याच्या ज्येष्ठ चिरंजीवांनीं प्रसिद्ध केली आहे. हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यापूर्वी त्यास एक छोटीशी प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल त्यांनीं लोकमान्यास विनंति केली होती व त्या विनंतीला मान देऊन लोकमान्यांनीं एक आठ पानाची प्रस्तावना तेथल्या तेथें

लिहून दिली ! हा प्रस्तावना लेख किती विद्वत्ताप्रचुर, मार्मिक, सरस व चटकदार वठला आहे हें वर्णन करण्याची आवश्यकता नाहीं. विशेष आश्चर्य करण्याची गोष्ट हीच कीं, अशा प्रकारचा सर्वांगसुंदर लेख लिहीत असता ते दुसऱ्याशीं संभाषण करीत होते व तो पुरा करण्यास त्यास अर्ध्या तासाचाहि अव काश लागला नाहीं !

(३) एके दिवशीं पुणें मुक्कामीं गणपतराव लोकमान्यांचे घरीं कांहीं कामा निमित्त भेटावयास गेले होते कांहीं वेळ बैठकींत उभयतांचें संभाषण झाल्यावर गणपतराव घरीं जाण्यास निघाले. तेव्हा त्यास पोंचविण्यास लोकमान्य चार पावलें जिन्याचे तोंडापर्यंत आले. व गणपतराव खालचे पायरीपर्यंत येत आहेत तोंच पुन एका शास्त्रीय प्रमाविषयीं उभ्याउभ्याच-ऐन जेवायची वेळ झाली असून-सारखा अर्धा तासपर्यंत उभयताचा वादविवाद चालला !

त्या दिवशीं गणपतराव याजला घरीं येण्यास बराच उशीर झाल्यामुळें त्यास त्याचें कारण विचारता त्यांनीं ही गोष्ट मला सांगितली. ती ऐकून त्या उभयताचा हा नादिष्टपणा पाहून आम्हास फार कौतुक वाटलें.

श्रीपाद रामचंद्र टिकेकर

[टिकेकरवाडी, जि॰ सोलापूर]

१९२० सालच्या सांगलीस भरलेल्या ज्योतिषसंमेलनातच लोकमान्यांशीं त्यांना न कळत असा माझा संबंध आला. ते वेळीं विलिंग्डन कॉलेजमध्यें मी होतों. लोकमान्य सांगलीस येणार ही बातमी कळताच कॉलेजच्या सर्व विद्यार्थ्यांनीं प्रिन्सिपॉलकडे एक लेखी विनतिअर्ज पाठविला कीं, 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे एक आद्य संस्थापक म्हणून लोकमान्यास कॉलेजमध्यें आणून त्यास योग्य तो मान देऊन विद्यार्थ्यास उपयुक्त असा उपदेश त्याचे तोंडून ऐकण्यास मिळावा.' बहुतेक सर्व विद्यार्थ्यांच्या सह्या होत्या त्या अर्जास उत्तर म्हणून प्रिन्सिपॉल माटे यानीं कॉलेजचें काम संपताच सभा भरवून लोकमान्य टिळकास कॉलेजमध्यें का आणता येत नाहीं याचीं कारणें सांगण्यास सुरवात केली. पण बोलण्याच्या भरात का त्याचीं तशीं समजूत म्हणून कोण जाणें-त्यांनीं मर्ली सर्ली विधानें करून नाहीं ते आरोप लोकमान्यावर लादले विद्यार्थ्यास याह जिकच हें न आवडून 'शेम' 'शेम' च्या आवाजात सभा बरखास्त करावी लागली !

एकदरींत कॉलेजच्या अधिकाऱ्याचा रोख कळून आला. इतक्यांतच संस्थेच्या अधिकारीवर्गानें काढलेली नोटीस आम्हां सर्वांस वाचून दाखविण्यात आली. 'कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं अथवा अधिकाऱ्यांनींहि 'पाहुणे' म्हणून येणाऱ्या मध्या लोकांशीं कोणत्याहि तऱ्हेचा संबध येऊं देऊं नये' अशा अर्थाची ती नोटीस होती!

कॉलेजमध्यें सभा होणें अशक्य झाल्यामुळें सर्व विद्यार्थ्यांनीं श्री० छापखाने यांचे घरीं लो० टिळक उतरले होते तेथें त्यास भेटावयास जाऊन त्यांचा उपदेश ऐकण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणें छापखाने यांचे घरीं सर्व जमले.

ती सभा नसल्यानें सभेची शिस्तहि गैरहजर होती आमच्यापैकीं एकानें आमची इच्छा सांगताच लोकमान्यांनीं 'बसूनच बोल्लों–काहीं हरकत नाहीं ना?' असा प्रश्न केला. त्यास "बिल्कूल नाहीं" असा जवाब आला नंतर लोकमान्य बोलू लागले —

"मी येथें ज्योतिषसंमेलनाच्या कामासाठीं आलों हें तुम्हास ठाऊक असे लच. व्यवहारात ज्योतिषी याचा अर्थ हात पाहून भविष्य वर्तवणारा असा आहे. आम्हास ती विद्या–फलज्योतिष अवगत नाहीं तरी पण व्यावहारिक अर्थानें ज्योतिषी म्हटला कीं, त्यानें आपला हात पाहून भविष्य सांगावें अशीच सर्वांची इच्छा असते. त्याच अपेक्षेनें तुम्हीं आपले हात दाखविण्यास मजकडे आला आहात!

तुमचें भविष्य मी काहीं सांगत नाहीं पण परिस्थिति बदललेली आहे तिचा फायदा घेऊन आपली उन्नति करून घणें, हें केवळ तुमच्या हातीं आहे. स्वदेश प्रेम–देशसेवा वगैरे शब्द घोकत राहिल्यानें काम होतें असें नाहीं किंवा माझ्या सारख्या मदाचा राष्ट्रकार्यांत काहीं उपयोग होणार नाहीं म्हणून आत्महत्या करून घेण्यात काय इशील आहे? मनाचा कमकुवतपणा मात्र यानें दिसतो परवाच पुण्यात गोडबोले म्हणून कोणी एक विद्यार्थी होता त्यानं आत्महत्या करून घेतली, ती सविस्तर हकीगत तुम्ही वाचलीच असेल त्यावरून काय शिकायचें? देशाची तरुण पिढी–जिच्यावरच देशाचा पुढील भार असावयाचा–ती जर अशी 'माझ्या हातून काय होणार?' असे निराशेचे उद्गार काढू लागली तर मग काय इंग्लंडमधील तरुण लोक भाड्यानें आणायचे कीं काय? सध्या तर आहेतच, पण आणखी जास्त आणावे लागतील! हिंदुस्तानला स्वत:चें संरक्षण करण्याला इंग्लंड आयर्लंड स्कॉटलंडमधील तरुण भाड्यानें आणावें लागतात, हा दोष तुमचा नव्हे पण अशा गोडबोल्यासारखें जर तुम्ही केलेत तर आणखीही दूरदूरच्या देशांतील तरुणाकडून देशकार्यें करवावीं लागतील. का? तर तुम्हाला मला काहीं करता येईल कीं नाहीं याची शंका आहे म्हणून तुमची शक्ती तुम्हालाच अजमावता आली नाहीं तर कोणाला येणार?

मी वेदान्ताचा थोडाबहुत अभ्यास केला आहे. त्यांत एक पुरे निराशावादी व्हा असा उपदेश आहे. पुरे निराशावादी होणें किंवा पूर्ण आशावादी–दोन्हीं-पैकीं कांहींहि व्हा–तुम्हाला त्या गोटबोल्यासारखी आत्महत्या करावी असें कधींहि वाटणार नाहीं.

(३) ज्योतिषसमेलनाचे स्वयंसेवक होण्यात आमचा मुख्य हेतु लोकमान्याचें भाषण ऐकण्याचा होता. भाषणाशिवाय मधून मधून ज्या शकाकुशका निघत, त्याचें निरसन ते किती तावडतोब व समाधानकारक करीत हें त्यावेळेस कळून आलें.

समेलनाची बैठक चालू असता व विषयनियामक कमेटींत देखील बरेच मनोरंजक प्रसंग घडून येत. अशा गमती पाहण्यापेक्षा आम्हास दुसरी करमणूक कांहींच नसे. कारण विषय कधींहि परिचित नाहीं असा. तरी "याम्यवृद्धि, रसक्षय, निःशर, रेवती, योगतारा–झीटापीशियम–चैत्रपक्ष–रैवतपक्ष" अशासारखे कानाला नवीन वाटणारे व चटकन लक्षात न येणारे शब्दप्रयोग मात्र अजून विसरलों नाहीं.

कोणत्या विषयावर वाद चालला होता हें कळणे कांहीं शक्य नव्हतें. मध्येंच एक ज्योतिषी सभासद उठून अर्धवट हिंदींत अध्यक्षास उद्देशून म्हणाला कीं, "अध्यक्षमहाराज, कृपा करून लोकमान्य टिळकाना आपल्यामध्ये येऊ देऊ नका. ते आल्याबरोबर पाहा कसा एकदम फरक झाला तो मघाशीं नुकतीच मतें घेतलीं तेव्हा सर्वजण विरुद्ध होते. आता टिळक आल्याबरोबर लगेच तीं मतें चटसारीं फिरलीं." त्यांचें राजकीय वजन याठिकाणीं काय कामाचें ? त्याना मेहेरबानी करून आपलें काम झाल्यावर या म्हणावें.

यावर सभेंत फार हशा झाला. त्या बिचाऱ्याला लोकमान्याच्या राजकीय अगाधच ज्ञान होतेसें दिसलें यावर अध्यक्षांनींहि नुसतें हसून "बर" "बर" असें म्हणून आपलें काम पुढें चालविलें. हा सर्व प्रकार लोकमान्याच्या देखतच चालू होता तेहि हसतच होते !

हिंदुधर्मशास्त्रातील तो प्रश्न नीट समजावून देण्यास बळवंतरावच पाहिजेत असें आमच्या मनानें घेतलें होतें चंदावरकर व टिळक यांचे सख्य किती होतें हें सर्वांस माहीतच आहे. तेव्हां ही गोष्ट घडून कशी आणावी या विचारात आम्ही होतों. हें बळवंतरावजीस कळताच ते आम्हास म्हणाले, " अहो! इतक्या सकटात तुम्ही का पडलात ? मीच चंदावरकर यांजकडे जातों म्हणजे झालें. यात मानापमानाचा काहीं संबंध नाहीं कोणीकडून आपलें काम झालें म्हणजे झालें.' त्याप्रमाणें आम्ही उभयता त्याचे घरीं गेलों पण आश्चर्य हें कीं, एवढ्या मोठ्या माणसास त्या भल्या गृहस्थानें या बसा देखील म्हटलें नाहीं! पुढें सर्व कज्जा टिळकांनीं चंदावरकर यास उत्कृष्ट रीतीनें समजावून दिल्यावर त्यांच्या विलक्षण बुद्धीचा प्रभाव चंदावरकर यांचे मनावर पडून मग परत येताना मात्र ते त्यांच्याशीं बोलत त्यांना बाहेर गाडीपर्यंत पोहोंचविण्यास आले!

पुढें सदरहु कामात हायकोर्टमध्यें कज्जा चालत असताना आमच्या उलट बाजूचे वकील—हे उलट बाजूचे वकील म्हणजे बळवंतरावाचे जिवलग स्नेही दाजी आबाजी खरे—यांनीं आमचे वकील चंदावरकर यास अडविलें, तेव्हा चंदावरकर आम्हास म्हणाले, 'टिळकाची आता पुन्हा गाठ पडली पाहिजे हें जमेल कीं, नाहीं!' 'पण यावेळेस टिळक पुण्यास आहेत व तेथें प्लेगनें त्यांचा मुलगा नुकताच वारल्यामुळें ते आता येथें येऊ शकणार नाहींत.' असें आम्ही त्यास सांगितलें. तेव्हा ते म्हणाले, 'तर मग मीच पुण्यास येतों, आपण उभयता त्यास जाऊन भेटू ' त्याप्रमाणें चंदावरकर पुण्यास आले. प्लेगमुळें बळवंतरावजी फर्ग्युसन कॉलेजकडे झोंपडींत राहात होते, तेथें जाऊन त्यांनीं सदर कज्जासंबंधी सर्व माहिती त्यास पुन्हा विचारली त्यावेळेस बळवंतराव त्यास म्हणाले, " छे अजूनहि तुम्हास ही केस जशी समजावी तशी नीट समजली नाहीं असें मला वाटतें " असें म्हणून त्यांनीं मुद्दाम उलट बाजू घेऊन त्यास

कोणालाहि खोडून काढणें शक्य नाहीं. त्याची काळजी तुम्हास नको. ती जबाबदारी माझ्यावर आहे." हें ऐकून मी गप्प बसलों. या धावतींत एकदा दाजीसाहेबहि मला म्हणाले, ' माझ्या स्नेहाचा फायदा मला न मिळता तुमच्यामुळें तो त्या चदावरकरास मिळत आहे ! '

दामोदर सावळाराम यंदे

[मालक इंदुप्रकाश छापखाना, लोकमान्यांचे एक स्नेही, मुंबई.]

(१) प्रसिद्ध नाट्यकथार्णवकार कै० शकर मोरो रानडे हे सन १९०३ मध्यें कैलासवासी झाले. आणि त्यांचें सर्व कुटुंब उघडें पडलें. कै० शकरराव यास बळवतराव गुरुस्थानीं मानीत असत, आणि त्यांच्या मराठी भाषाशैलीसबधानें त्यास मोठें कौतुक वाटत असे. आपल्या मित्राचें निधनवृत्त ऐकताच ते बडोद्यास धावून गेले. त्यानीं शकररावाच्या कुटुंबातील मंडळीची योग्य ती तरतूद लावली. श्रीगायकवाड सरकाराकडे विनति करून त्यांच्या अल्पवयी मुलास स्कॉलरशिप मिळवून दिली, आणि चार दिवस मुक्काम करून स्वत:च्या कुटुंबातील मंडळीप्रमाणें काळजीपूर्वक कै० रानड्यांच्या कुटुंबाची व्यवस्था केली. कै० शकरराव रानडे हे श्रीसयाजीविजय पत्राच्या त्यावेळच्या सपादकापैकीं मुख्य संपादक असल्यानें त्यांच्या नावानें काहीं तरी स्मारक करावें, अशी पृच्छा आम्हीं बळवतरावजींस केली, आणि कै० रानडे यांच्या अपुऱ्या राहिलेल्या दोन कादबऱ्या--शिलादित्य व मथुरा--पुऱ्या करून छापल्यास त्यांचा खप चांगला होईल, व कोणावरहि फाजील बोजा न पडता कै० रानडे यांचें स्मारक होऊन त्यांच्या कुटुंबासहि थोडेंबहुत साह्य मिळेल असें सांगितलें, आणि ह्या दोन कादबऱ्या पूर्ण करण्याविषयीं विनति केली. ही गोष्ट बळवतरावजींनीं तत्काळ कबुल केली, आणि या दोन कादबऱ्या पुऱ्या करून देण्याचें त्यानीं आश्वासन दिलें. अर्थात् छापण्याची आणि प्रकाशनाची जबाबदारी आम्ही घेण्यास तयार होतों. तसें झालें असतें तर लोकमान्यांच्या ग्रथकर्तृत्वात दोन कादबऱ्यांची अधिक भर पडून, एक कादबरीकार या दृष्टीनेंहि महाराष्ट्र वाचकास त्याचे गुणानुवाद गाण्याचा प्रसग येणार होता. परंतु कार्यबाहुल्यामुळें आणि विशेषतः ताईमहाराजाच्या नवीन उपस्थित झालेल्या यातायातीमुळें ती इच्छा तितक्यावरच राहिली. पुढें १९०८ सालीं तर त्याजवर राष्ट्रीय सकटच ओढवलें! अशा दैवदुर्विलासामुळें कै० शकरराव रानड्यांच्या ज्या दोन कादबऱ्या बळवतरावाच्या लेखणींतून तयार

गोपाळ रामचंद्र वाळेकुंद्रीकर

[रावबहादुर, पेनशनर डि० डे० कलेक्टर, हल्ली कारभारी संस्थान रामदुर्ग]

(१) कै० बाबामहाराजाच्या इस्टेटीचे लोकमान्य हे एक ट्रस्टी असल्यामुळें बेळगांव जिल्ह्यातील बाबामहाराजाच्या इस्टेटीची व्यवस्था पाहण्याचें काम त्यावेळीं त्या जिल्ह्याचे कलेक्टर याजकडेच होतें. म्हणून त्या बाबतींतील कांहीं कामाकरिता लोकमान्य बेळगावास सन १९०६ सालीं आले होते त्यावेळीं आम्ही कलेक्टर साहेबांचे चिटणीस होतों. लोकमान्यास कलेक्टर साहेबाकडून कांहीं काम करून घ्यावयाचें होतें. म्हणून त्यांनीं आपल्या विश्वासाच्या माणसा मार्फत आम्हास घरीं बोलाविलें. त्याचेविषयीं आम्हास आदर असल्यामुळें, आम्ही त्याजकडे गेलों व त्यास पाहिजे होती ती सर्व माहिती त्यास दिली. त्याजकडे जाण्यापूर्वी आम्ही कलेक्टर साहेब यास ही हकीगत मुद्दाम कळविली, व टिळक ही व्यक्ती कशी आहे हें सर्व महशूर असताहि व त्यावेळची विशिष्ट परिस्थिति लक्षात घेता त्यास मदत करण्याविषयीं आम्हास आनंदानें सांगण्यास कलेक्टर साहेब यासहि कशी बुद्धी झाली, याचें आम्हास मोठें आश्चर्य वाटतें

(२) लोकमान्याच्या या भेटींत ते कलकत्त्याहून त्यावेळीं नुकतेच परत आल्यामुळें, सहज गप्पासप्पा निघता निघता त्यानीं कलकत्ता येथें बंगाली लोकानीं त्याच्याकरिता केलेल्या गंगास्नानाच्या अभूतपूर्व समारंभाची हकीगत सांगितली. त्यातील मुद्दा इतकाच कीं, ते जेथें स्नान करीत तेथें लोकाची अगदीं विलक्षण गर्दी होई, हेतु हा कीं, त्याचें सस्पर्श दर्शन घडावें व त्याच्या चरणोदकानें पावन व्हावें पण लोकमान्यास हें अगदीं बिल्कूल न पटून ते म्हणाले, " पण काय करावें ? भावनाप्रधान लोकाचा बुद्धिभेद करणें हेंहि अयोग्य व असले प्रकार चालू देणें हें तर त्याहीपेक्षा अयोग्य. तथापि अशा

रामराव कृष्णराव ऊर्फ बाळासाहेब विंचूरकर

[फर्स्ट क्लास सरदार पुणें यांचे वाड्यांत लोकमान्य पुष्कळ दिवस रहात होते]

(१) एकदा आमच्या जमिनीच्या कॉम्पेनसेशनच्या कामासाठीं बळवंतरावजी मनमाड मुक्कामीं आमचेकडे मुद्दाम आले होते. तेथील काम आटोपून ते औरंगाबादेस जाण्यासाठीं स्टेशनवर गेले. त्यास पोंहोंचविण्यास आम्हीहि स्टेशनवर गेलों होतों. त्याच वेळेस गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कर्झन याची स्पेशल ट्रेन तेथें आली होती. त्यावेळच्या पोलीसचा बदोबस्त काय विचारावा. तो पाहून हासत थट्टेनें बळवंतराव म्हणाले, "जर का या वेळेस कोणी चुकून एखादा खडा नुसत्या गाडीवर टाकला तर एकदम प्रथम हे मला पकडतील !"

(२) बळवंतरावजी जरी पुष्कळ दिवस आमच्या वाड्यांत राहात होते तरी त्यांनीं आपला उपसर्ग आम्हास कधींहि लागू दिला नाहीं. राजकीय दृष्ट्या आपला संसर्ग दुसऱ्यास बाधू नये ह्या बाबतींत ते फार जपत. अशाविषयीं त्यांच्या लहानमोठ्या कितीतरी गोष्टी सांगता येतील. पण नमुन्यांकरता येथें फक्त तीनच सांगतों. (१) ते आमच्या वाड्यांत राहात असतांना एकदा सर्व टिळकाभिमानी मंडळीचा एकत्र फोटो काढावा असें रा० वासुदेवराव जोशी यांनीं ठरविलें व वाड्यांतील पटांगणांत याबद्दल तयारीहि चालविली. पण हें बळवंतरावजींस कळताच त्यांनीं सर्व बेत एकदम रहित केला व वाड्याच्या मालकास व्यर्थ उपद्रव देण्यांत काय अर्थ आहे असेंहि ते जरा रागानें बोलले ! (२) बळवंतरावजी मंडाल्याहून सुटून आल्यावर कांहीं काल सरकारनें त्यांचेवर विशेष नजर ठेवली होती यामुळें ते आपण होऊन कोणास भेटण्यास जात नसत कारण आपल्या भेटीनें दुसऱ्याचें नुकसान होऊं नये हा विचार त्यांचे मनांत जागृत असे. पण त्यांना भेटण्याची आमची व आमच्या कुटुंबाची फार इच्छा आहे असें त्यास कळताच मुंबईस सरदारगृहांत आम्ही उभयता राहात होतों हा प्रसंग साधून दाजी अबाजी खरे यांचे बंगल्यावरून ते सरदारगृहाचे मालक यास भेटण्याचे निमित्तानें रात्रीं सरदारगृहांत आले, व आम्हा उभयतांस भेटून परत गेले ! (३) विलायतेस जाऊन ते परत आले तेव्हां राजकीय परिस्थिति पुष्कळच बदललेली होती. तथापि आमच्यासारख्या लोकांशीं संबंध ठेवण्याची त्यांची दृष्टी मात्र होती ती तशीच कायम होती. म्हणून त्यावेळींहि त्यांनीं माझी भेट अशाच मार्गानें म्हणजे श्रीयुत् × × × यांच्या बंगल्यावरच घेतली !

(३) मुंबई हायकोर्टांत आमचें कांहीं काम चाललें असतांना हिंदुधर्मशास्त्राचा प्रश्न कोर्टापुढें उत्पन्न झाला. या कामीं आम्हीं कै० सर नारायणराव चंदावरकर यास वकीलपत्र दिलें होतें. चंदावरकर यास सदर्हू केस व मुख्यतः

होऊन मराठी वाचकांच्या पदरात पडावयाच्या होत्या त्या अतरल्या. सागावयाची गोष्ट अशी की, या गोष्टीची स्मृति मात्र त्यांच्या हृदयात शेवटपर्यंत जागृत होती. ते विलायतेहून परत आले, त्यावेळी सरदारगृहात त्यांच्या भेटीस आम्ही गेलों असताना त्यांनीं होऊनच ही गोष्ट काढली, आणि म्हणाले –" विलायतेच्या हवेपासून प्रकृतीवर चांगला परिणाम झाला आहे. आता सवडीत सवड करून एकदा बाबाची कामगिरी (कै० शकर मोरो ऊर्फ बाबासाहेब रानडे यास सर्व 'बाबा' या नावानेंच सबोधित असत.) पुरी केली पाहिजे, माझ्या लक्षांत आहे."

(२) कै० शकर मोरो ऊर्फ बाबासाहेब रानडे हे पुनर्विवाहाचे पुरस्कर्ते व आगरकराप्रमाणें पूर्ण सुधारणावादी होते अनेक प्रसगीं मतभेद होऊन त्यांचा व टिळकांचा खडाजगी वादहि होत असे परन्तु त्यांच्या मित्रप्रेमात किंचित्हि कमतरता झाली नव्हती. या प्रसगीं लोकमान्यांचें बडोद्यातील आगमन, दुसऱ्या खटल्यातून मुक्त झाल्यानतर प्रथमच असल्यानें त्यांच्या सन्मानार्थ श्रीसयाजीविजय ऑफिसच्या भव्य पटागणात, बडोद्याचे नगरशेट श्री० हरिभाक्ति यांच्या प्रमुखत्वा खालीं बडोदरवासी जनाची एक जाहीर सभा भरविण्यात येऊन त्यास मानपत्र अर्पण करण्यात आलें होतें *या प्रसगीं लोकमान्यांनीं आपल्या भाषणात असा* उपदेश केला होता, कीं, "कोणतेंहि श्रेष्ठ कार्य करताना सकटें हीं यावयाचींच. तीं न आलीं तर कार्यास महत्त्व नाहीं, परन्तु सकटसमयीं कार्यकर्त्या माणसानें डगमगता उपयोगी नाहीं सकटें येतील, व त्यास तोंड द्यावें लागेल, ही कल्पना जागृत ठेवून जो कार्यास आरम करतो, त्यास सकटाची फारशी पर्वा वाटत नाहीं मनातील आशा जागृत ठेवून नेहमीं कार्य करीत राहाणें, हेंच मानवी कर्तव्य सर्वांनीं लक्षात ठेविलें पाहिजे"

श्रीशंकराचार्य

[महाभागवत डॉ० कुतकोटी सस्थान करवीर मठ]

लोकमान्य टिळकाबद्दल भिन्न भिन्न लोकांचे भिन्न भिन्न तऱ्हेचे अनुभव आहेत, त्यांची व्यवहारात मुरलेली शान व धर्म या बद्दलची निष्ठा खालील दोन गोष्टींवरून सहज व्यक्त होण्यासारखी आहे

(१) सन १९०८ साली त्यांना जबर शिक्षा जस्टिस दावर यांनीं मुबई हायकोर्टांत रात्रीं सागितली जस्टिस दावर यांचे चिरंजीव "बॅरिस्टर दावर"

हे आपल्या घडिलांना घरीं येण्यास इतका उशीर कां लागला म्हणून आतुरतेनें चौकशी करण्यासाठीं हायकोर्टांत येतात इतक्यांत शिक्षा झालेले टिळक पाहाऱ्या मधून हायकोर्टाचे जिन्यावरून खालीं उतरत होते. टिळकांवरील पूर्वींच्या खट-ल्यांत त्यांचेतर्फे अनेकांपैकीं एक बॅरिस्टर दावर यांनीं काम केलेलें असल्या-मुळें, प्रस्तुतच्या प्रकरणांत आपलेकडून त्यांना कांहीं मदत करितां आली नाहीं ही गोष्ट लक्षांत येऊन आणि लोकमान्यांवर आलेला प्रसंग पाहून बॅरिस्टर दावर यांना खेद वाटणें स्वाभाविक होतें. त्यामुळें अशा स्थितींत लोकमान्यांची दृष्टि चुकविण्याचे उद्देशानें त्यांनीं एका बाजूस होण्याचा प्रयत्न केला. त्यांची ती मनाची स्थिति ओळखून आपल्यावरील प्रसंगाची गुमान न करितां उलट त्यांचेंच सांत्वन करण्याचे हेतूनें टिळकांनीं पहारेकऱ्यांना बॅरिस्टर दावर यांच्याशीं बोलण्याची परवानगी विचारली. त्याप्रमाणें ती मिळतांच बॅरिस्टरांचेकडे वळून टिळक म्हणाले " अहो, आपण असें मनाला कां लावून घेतां? पारिक्षेसाठींच मनुष्यावर असे प्रसंग येत असतात. त्यास न जुमानण्यांतच पुरुषार्थ आहे. तुम्ही पूर्वींच्या खटल्यांत मला किती मदत केली याची मला पूर्ण जाणीव आहे. आता या खटल्यांत तुम्ही मला मदत कां करू शकला नाहीं याला सबळ योग्य कारण आहे. तुम्ही त्याबद्दल कष्टी होऊं नका. मनांतलें सर्व टाकून पूर्वीप्रमाणें माझ्यावर लोभ असूं द्या. सहा वर्षे हां हां म्हणतां जातील व पुनः तुमची व माझी गांठ पडेल." याप्रमाणें प्रेमयुक्त निर्भय अंतःकरणानें बॅरिस्टरांचें सांत्वन करून त्यांचें मुख प्रसन्न झाल्याचें पाहिल्यावर लोकमान्य पहाऱ्यावरोबर पुढें चालते झाले!

(२) एकदां लोकमान्यांचे घरीं कांहीं घरोब्याची मंडळी भोजनास बसली असतां, जेवतां जेवतां संध्येच्या महत्त्वाबद्दल गोष्ट निघाली. टिळकांनीं संध्या-वंदनाची फार प्रशंसा केली, इतक्यांत एकानें " आपण तर संध्या केलेली आम्ही कधीं पाहिली नाहीं आणि तिची इतकी स्तुति करितां हें कसें?" असें विचा-रिलें. त्यावर टिळकांनीं जोरानें उत्तर दिलें कीं, " कोण म्हणतो मी संध्या करीत नाहीं! एक कल्पना जाऊन दुसरी कल्पना येण्याचा जो संधिकाल असतो त्याचें मी नेहमीं अनुसंधान करीत असतों. बाह्य क्रिया पाळावयास मला फुरसत नाहीं, त्याला नाइलाज आहे; पण ज्यांना फुरसत मिळते त्यांनीं क्रियाहि अवश्य पाळली पाहिजे."

विष्णु गोविंद विजापूरकर

[एम ए, माजी प्रो० राजाराम कॉलेज कोल्हापूर, श्रीसमर्थ विद्यालयाचे संस्थापक, तळेगाव]

(१) मी १८ वर्षे कोल्हापूर कॉलेजात नोकरी केल्यानंतर ता २२ सप्टेंबर १९०५ रोजीं कोल्हापूर दरबारनें त्या कामावरून मला दूर केल्यामुळें आता स्वतंत्रपणें चळवळींत पडण्यास हरकत नाहीं, असं माझ्या मनात आलें. या सुमारास लोकमान्य मुंबईस होते आणि तारीख २५ रोजीं म्हणजे तीन दिवसानीं रा० शंकरराव दवळे सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेंत पास झाल्याची मजकडोन डॉ० नानासाहेब यास तार गेली. त्यावेळीं लोकमान्य डाक्टरसाहेबाचे घरीं होते त्यानी आपण होऊन मसुदा केलेली तार मजकडे उत्तर म्हणून पाठविण्यास सांगितल्यावरून डाक्टरसाहेबानीं ती पाठविली असं मला पुढें कळलें. ती तार अशी " कॉंग्रॅच्युलेशन्स ऑन दवळेज सक्सस ॲंड युवर फ्रीडम ! "

(२) बळवंतरावाचे अंगीं प्रसगावधान हा मोठा गुण होता त्यामुळें कसल्याहि बिकट प्रसगीं ते गागरून जात नसत अगदीं सामान्य प्रसगीं हजर जबाबीपणाच्या रूपानें हा गुण व्यक्त झाल्याची एक स्पष्ट आठवण मला आहे सुरत राष्ट्रीय सभेचा घनघोर प्रसग सर्वांस आठवत असलच त्यावेळीं तडजोड करण्यासाठीं आमच्या म्हणजे राष्ट्रीय पक्षाकडोन कमालीची खटपट झाली परंतु हा काटा राष्ट्रीय सभेंतून काढून टाकावा व ती एकमुखी करावी असा सकल्प नेमस्त मडळींचा झाला होता. त्या तडजोडीसाठीं आमच्या गावातील छावणींत वरचेवर सभा होत असत त्यावेळीं झालेली लोकमान्याचीं भाषण फार परिणाम कारक होत तडजोड करण्यासाठीं मुखत्यार मडळ नेमण्याची त्यानीं सूचना केली त्या मडळाच चिटणीस रा० नरसिंह चिंतामण केळकर असावेत असें त्यानीं म्हटलें, तेव्हा श्रोत्यापैकीं एकजण म्हणाला, " त्याच दोन चिटणीस आहेत, तेव्हा आमचेही दोन असावेत " त्याबरोबर एक पळाहि न थांबता लोकमान्य उठून म्हणाले, " नको हो, एक पुरे आमचा एक त्याच्या दोघाबरोबर आहे " यात हजरजबाबीपणा तर दिसलाच पण आपल्या माणसाविषयीं अभिमान व त्याचा गौरव करण्याची सहज साधलेली लकब आणि प्रतिपक्षापेक्षा आपली श्रेष्ठता असल्याबद्दलची खात्री त्याचे ठिकाणीं आहे हाहि व्यक्त झाल्यानें लोकानीं कौतुकदर्शक टाळ्याचा गजर केला

(३) १९०७ च्या डिसेंबर अखेर सुरत कॉंग्रेस झाली त्यावेळेस आमचें समर्थ विद्यालय तळेगावात एक दोन घरात जबर भाडे भरून स्थापलें होतें. एक महिन्यात तट्ट्याच्या झोपड्या करून आम्ही माळावर राहण्यास आलों त्या ठिकाणीं पूर्वीं वस्ती नव्हती थडी अतोनात विहीर एक होती, तिला उपसा

नव्हता. गाळ फारच होता. अशा वेळीं येथील विद्यार्थ्यांत तापाचा आजार फार होता. तेव्हां सुरत कॉंग्रेस आटपून आल्यानंतर लगेच पंधरावीस दिवसांनीं, मी लोकमान्याकडे गेलों आणि त्यांना म्हटलें, "आमच्या विद्यालयाला राहाण्यास इमारती नाहींत. शिक्षकांच्या स्वार्थत्यागामुळें कसाबसा चालूं खर्च मी प्रचार करून मिळविल्या पैशावर भागत आहे. माझे स्नेही गोपाळराव गोखले आपल्या इमारतीपुढें उत्तम बगीच्या करण्यासाठीं पैसे नाहींत म्हणून तळमळत आहेत; आणि आमची लहान लहान मुलें थंडीनें कुडकुडत आहेत. आपली लोकप्रियता घेऊन काय करावयाची ? रुपये–आणे–पैंच्या रूपात तिची कांहीं किंमत केली तर खरें !" असें मी म्हटलें मात्र, तो आपल्या ईझीचेअरवरून (आराम-खुर्चीवरून) बळवतराव उठून उभे राहिले. "काय म्हणतां हो, चला आपण दौरा काढू ! पैसेच पैसे ! सगळी व्यवस्था तुम्ही करा आणि वाटेल त्या ठिकाणाहून तार द्या मी तेथें येतों. व्याख्यानें देईन. घरोघर भिक्षा मागू. ठरवा कार्यक्रम." त्यावेळीं वासुकाका जोशी होते. त्यांनीं सुचविलें कीं, ' महाराष्ट्र विद्याप्रसारक मंडळाच्या सर्व म्हणजे प्रमुख सभासदाचाच दौरा काढावा म्हणजे पुष्कळ बोलवाला होऊन देखावा होईल. मिरवणुकी वगैरे काढतां येतील म्हणजे सरस्वती देवीची सेवा करण्यास लोक तयार होतील. हा विचारहि सर्वांस पसंत पडून त्या सालच्या श्री दासनवमीसच प्रथम सोलापुराकडे आम्ही गेलों. त्यावेळचा समारंभ, लोकांचा आदर आणि त्यावेळीं झालेलीं लोकमान्यांचीं एकापेक्षां एक मुद्देसूद व आवेशाचीं व्याख्यानें आणि त्यांस लोकांनीं देऊ केलेली १५।२० हजारांची रकम हें सर्व सरकारी अधिकारी मंडळीच्या डोळ्यावर आल्याशिवाय राहिलें नाहीं. त्यावेळीं सरकारास भिणाऱ्या एका माणसानें म्हटलें, "का हो ! इतक्या स्वातंत्र्याच्या बाण्यानें काढलेली तुमची शाळा सरकारानें बुडविली तर ! तेव्हां असला प्रयत्न नच करावा हें बरें." तेव्हां "याचें उत्तर सायंकाळीं व्याख्यानांत देईन, तेथें या आणि ऐका." असें लोकमान्यांनीं त्यास सांगितलें, हे गृहस्थ व्याख्यानास कसचे येतात ! पण उत्तर मात्र क्षणक्षणीत भर्तृहरीच्या ' प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्य विघ्नविहिता विरमति मध्याः । विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ या श्लोकाचें घोकून घोकून दिलें, आणि "आपण हातपाय गाळून स्वस्थ बसणारे नीच नाहीं, एवढें तरी सिद्ध केलें आहे. पुढचे सर्व प्रकार परमेश्वराधीन आहेत पण ' आरम्भशूराः खलु दाक्षिणात्या' हें वचन खरें करण्याच्या बुद्धीनें तुम्हा सर्वांवर हा भार टाकण्यासाठीं आम्ही ही भिक्षेची झोळी पुढें ठेवली आहे." अशा तऱ्हेनें लोकमान्य बोलले. सरकारनें करावयाचें ते केलें. परंतु लोकमान्यांच्या पुण्याईनें व श्रीसमर्थांच्या कृपेनें त्यावे त्यावेळचें भाषण खऱ्या सात्विक आत्मविश्वासाचें होतें हें त्याच्या हयातींतच सिद्ध झालें !

(४) सोलापूरनंतर यांनी व कल्याण या खेरीज इतर ठिकाणी जाणे घडलें नाहीं. लोकमान्यांवर खटला झाला. त्यावेळीं मी एकटाच प्रसार करीत होतों. परंतु खटला चालू असतांना आपण हजर असावें, निदान मुंबईत असावें, म्हणून घाईघाईनें कामें आटोपून अखेरचे दोनतीन दिवस मुंबईस आलों. स्वतः लोकमान्य आपला बचाव करीत होते. खटल्याचे वेळीं कोणास आंत सोडीत नव्हते. त्यांची गांठ घेण्याची एक युक्ती सुचली. त्यांच्या कामास लागणारे कागदपत्र किंवा पुस्तकें नेणाऱ्या मंडळीस मोकळीक असे. म्हणून मीहि अनेक दप्तरांच्या पैकीं एक काखोटीस मारून हायकोर्टात अगदीं वरपर्यंत प्रवेश केला. ते दिवशींच निकाल होणार होता. मला पाहिल्याबरोबर लोकमान्य हंसत म्हणाले; "कां, आम्हाला पोंचवावयाला आला वाटतें ?" निकालाविषयीं इतकी खात्री व बेफिकीरी त्यांची होती.

(५) 'मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे। अकस्मात तोहि पुढें जात आहे ॥' या न्यायानें बरोबर एकच महिन्यानें मजवरहि तसलाच प्रसंग आला. परंतु पुढें त्यांच्या अगोदर सुटून आल्यावर पुढें सिडनहॅमी फत्तरांना पाझर फुटला म्हणून मी खटपट करीत राहिलों. अर्थात् ती व्यर्थच गेली. लोकमान्य सुटून आल्यावर पुढें नाना रंग पालटून आमचे प्रयत्न सुरू होतेच. इच्छा खरी कीं, महाराष्ट्र विद्याप्रसारक मंडळ तेंच नांव कायम ठेवून, मंडळी तशीच राहून, मंडळास संघटीत कायदेशीर रूप द्यावें. या गोष्टीस लोकमान्य सर्वथा विरुद्ध होते. ते म्हणत कीं, या मंडळाला आतां कांहीं करतां येणार नाहीं. तुम्ही निराळेंच मंडळ करा. त्याला आम्ही मदत करूं. वर्तमानपत्रांत अनुकूल लेख लिहूं. पण आतां कोहीं केलें तरी जुन्या मंडळाकडून कांहीं होणार नाहीं. त्याप्रमाणें सर्व नवीन घटना केली. त्याला लोकमान्यांनीं पूर्ण साह्य दिलें. आलेल्या अडचणी कशा दूर केल्या हें आठवणींच्या प्रथम खंडांत रा० बाबा पोतदारांनीं आपल्या एका आठवणींत लिहिलेंच आहे. पुढें लोकमान्यांचा व माझा कांहीं बाबतींत तीव्र मतभेद झाला. तथापि समर्थ विद्यालयाच्या पुनरुज्जीवनाच्या कामीं त्यांनीं मनोभावानें मला साहाय्य केलें, हें त्यांच्या थोरपणास धरूनच झालें. मला त्याचा कधींहि विसर पडणें शक्य नाहीं.

विठ्ठलदास जेराजानी

[मालक—खद्दर स्टोअर, मुंबई]

(१) बंगालच्या फाळणीमुळें सबंध देशभर जी स्वदेशीची चळवळ फैलावली त्यावेळेस लोकमान्यांशीं माझा प्रथम परिचय झाला. ही चळवळ बंगाल्यात सुरू होताच मुंबईसहि त्याच आठवड्यात सुरू झाली. आम्ही मुंबईस जाहीरसभा भरविल्या व लोकमत वळविण्याचा फार प्रयत्न केला, पण ती वेळ अशी होती कीं, आम्हास कोणीहि सभेस अध्यक्ष मिळू नये, सभेकरिता जागा देऊ नये, लोक जमू लागल्यास त्यास तेथें राजद्रोह आहे असें सांगून भिववून सोडावें ! अशा बिकट वेळीं काय करावें, कसें करावें म्हणून लोकमान्यांचा सल्ला घेण्यास आम्ही त्यांजकडे गेलों. तेव्हा त्यांनीं आम्हास नुसता शाब्दिक, पोकळ सल्ला न देता ते स्वत श्रीमत खापर्डे यास गुजराथी बोलता येते म्हणून त्यांस बरोबर घेऊन मुंबईस येऊन राहिले. व त्यांनीं तेथें स्वदेशी चळवळ यशस्वी करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. ही चळवळ यशस्वी व्हावी म्हणून त्यांनीं रात्री बारा बारा वाजेपर्यंत अनेक प्रकारें उद्योग करीत राहावें, शेंकडों व्यापारी लोकांच्या गांठी भेटी घ्याव्या, अनेकांच्या घरीं स्वत हेलपाटे घालावे वगैरे त्यांचे कष्ट व दीर्घोद्योग पाहून माझा जीव थक्क होत असे.

(२) लोकसंग्रह करण्याकरिता स्वत झिजून लोकमान्य एकहि प्रसंग कसा वाया जाऊं देत नसत, याबद्दल एक गोष्ट सांगतों. आमच्या गुजराथी समाजात नवरात्रामध्यें स्त्रिया फेर धरून गाणें गात असतात हा प्रसंग फार बहारीचा असतो. तो एकदा लोकमान्यांनीं पाहावा अशी माझी फार इच्छा होती. म्हणून मी त्यास आमंत्रण दिलें. लोकमान्य या समारंभास हजर राहाणार असें कळल्यामुळें, सदर समारंभ रात्रीं फार उशीरा होणारा असताहि, लोकांची अतोनात गर्दी झाली. लोकमान्यास बोलाविण्यास स्वयंसेवकास पाठविलें. परंतु त्यावेळीं अपरात्र झाल्यामुळें व ते दमून गेल्यामुळें झोंपी गेले होते स्वयंसेवकानें दारावर थोर वाजविलें. इतक्यात एक मनुष्य आतून येऊन त्यानें 'दादा झोंपी गेले आहेत, स्वस्थ उठवू नका.' असें सांगितलें स्वयंसेवक निराश होऊन तेथून निघणार तोंच घरल्या बोलण्यानें लोकमान्य जागे झाले व झालेल्या प्रकाराबद्दल स्वयंसेवकाची माफी मागून, झटपट पोषाख करून, समारंभास ते हजर राहिले. वरील गोष्टी साधाऱ्या किती तरी त्यांच्या गोष्टी माझ्या अनुभवास आलेल्या आहेत.

(३) स्वदेशी मालाच्या प्रसारार्थ मुंबई येथें लोकमान्यांनीं शेट मनमोहनदास रामजी यांच्या साह्यानें बॉम्बे स्वदेशी स्टोअर्स सुरू केलें लोकमान्य हे एक

डायरेक्टर होते, व मी स्टोअर्सचा मॅनेजर होतों. यामुळें त्यांचा माझा फार दाट संबंध येत असे. एकदां डायरेक्टरांच्या बोर्डाच्या सभेमध्यें 'शिलाई' खात्यासंबंधानें वादविवाद चालू होता. तेव्हां ते म्हणाले "यांत्रिक चलानें दिवणकाम करून तयार केलेल्या कपड्याचा आपला एक स्वतंत्र स्टोअर्स इलींच्या स्टोअर एवढा होईल तेव्हां निदान मुंबईंत तरी स्वदेशीनें परदेशीवर मात केली असें मी म्हणेन व हें होणें निदान मला तरी अशक्य दिसत नाहीं."

(४) लोकमान्य सहा वर्षांची शिक्षा भोगून परत आल्यावर लगेच एके दिवशीं मी त्यांस भेटून विचारलें, 'आपण फिरून चळवळींत पडणार काय ?' तेव्हां ते किंचित् हंसून म्हणाले, "जित्याची खोड मेल्याशिवाय जाईल काय ? तथापि मी नुकताच बाहेर आलों आहें. तेव्हां निदान सहा महिने तरी माझेच लोक माझ्याशीं निर्भय व खुल्या अंतःकरणानें बोलण्यास धजणार नाहींत. त्यानंतर मला माझ्या प्रयत्नानें वातावरण तयार करून मग कार्यास लागले पाहिजे."

(५) लोकमान्य विलायतेस जाण्याचे वेळीं मुंबईंत ठिकठिकाणीं व्यापारी पेठांतून त्यांच्या सन्मानार्थ सभा होऊन त्यांचीं जाहीर व्याख्यानें होत. ज्या ज्या ठिकाणीं त्या सभा होत त्या त्या ठिकाणची ते अगोदर बारकाईनें सर्व माहिती विचारून घेत असत. व तेथील लोकांस पटेल व उमजेल अशा पद्धतीनें ते भाषण करीत. ज्या त्या समाजाच्या पात्रतेप्रमाणें त्यास विषय समजून देण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण असे. एकदां दाणा बाजारवर प्रचंड सभा झाली. हें ठिकाण व्यापाऱ्यांचें आगर, तेथील बहुतेक लोक अशिक्षित. त्यांस 'स्वराज्य' हा शब्दहि अगदीं नवीनच असेल. पण लोकमान्यांनीं अशा कांहीं खुबीनें त्यांस 'स्वराज्य' या विषयाची ओळख करून दिली कीं, तेथील प्रमुख लोक म्हणाले "आजपर्यंत मुम्बईत चळवळ चाले; पण हें काय चाललें आहे हें आम्हा लोकांना कांहींच समजत नसे. पण आज टिळक महाराजांनीं जें सांगितलें तें आम्हां सर्व लोकांस आतां चांगलेंच कळलें. आजपर्यंत असें दुसऱ्या कोणींहि कधींच सांगितलें नाहीं. मग आम्ही तरी काय करावें ?"

गणेश रामचंद्र मराठे

[चित्रकार, वसई]

बरेच वर्षांपूर्वी बेळगाव येथून रा० रा० लक्ष्मणराव किर्लोस्कर यांजकडून सुताच्या यंत्राचा पेटंट अर्ज तयार करवून परत येताना पुण्यास उतरलों. कायद्याचे बाबतींत लोकमान्य यांची फार ख्याती असल्यामुळें हा अर्ज त्यांस एकदां दाखवावा असें मनात येऊन, त्यांची माझी ओळख नव्हती तरीहि, त्यांजकडे जाऊन त्यांस विचारिलें कीं, माझा एक अर्ज तपासून द्याल काय ? त्यांनीं विचारिलें कशा बद्दल अर्ज आहे. मी म्हटलें सुताच्या यंत्राचें पेटंट घेण्याचें बाबतीचा. त्यांनीं सांगितलें, त्यासंबधाचे पारिभाषिक शब्द पाहाण्यासाठीं उद्या कांहीं डिक्शनऱ्या आणवून ठेवितों, तुम्ही परवा सकाळीं ६ वाजता या. त्याप्रमाणें मी नियमित वेळीं गेलों तों ते माझीच वाट पाहात होते आम्ही उभयतां माडीवरील एका खोलींत बसलों. त्यांनीं आतून कडी लावून बाहेर ताकीद देऊन ठेविली कीं, कोणी जरी आलें तरी मी कामात आहें, भेट होणार नाहीं म्हणून सांगा. या प्रकारें बसल्यावर त्यांनीं आमचे कागद व नकाशे वगैरे पाहिले, व म्हटलें कीं, तें यंत्र मला पाहिलें पाहिजे मी यंत्राचा लाहनसा नमुना घड्याळाचे स्प्रिंगनें चालणारा बरोबर घेतलाच होता. त्यांत त्यांचे देखत कापूस घालून त्यास किल्ली देऊन त्यांचे समोर यंत्र चालू करून ठेविलें. तें यंत्र चालू असतां व त्यांतून आपोआप बारीक सूत निघत असतांना पाहून त्यांस अति आनंद झाला. व त्या भरात त्यांनीं मला उद्देशून म्हटलें, "मराठे, चाळीस कॉंग्रेस व हें तुमचें यंत्र बरोबर आहे. हिंदुस्थानभर रेल्वेमार्गातूनहि हीं यंत्रें घरोघर चालू लागलीं म्हणजे कापडाच्या व्यापारात मोठी क्रांती घडून येईल आजपर्यंत जें काम केवळ हातानें होतें तें तुम्ही यंत्रात

रामचंद्र विनायक पटवर्धन

[मॅनेजर–प्रो० देवल यांची सर्कस व लोकमान्यांचे भक्त]

(१) लोकमान्यांचा व माझा प्रथम परिचय सर्कशीमुळेंच झाला. सर्कस-सारख्या शारीरिक सामर्थ्याची जोपासना करणाऱ्या संस्थेबद्दल व त्यांत काम करणाऱ्या माणसांबद्दल लोकमान्यांना मनापासून आदर वाटत होता, असें आढळून आल्यावरून सर्कशीचे बाबतींत सल्लामसलत घेण्यासाठीं मी त्यांचेकडे वारंवार जातयेत असे. १९०७ सालीं इंडियन सँडो प्रो० राममूर्ती हे आपल्या अचाट शक्तीचे प्रयोग पुण्याचे नागरिकांना दाखविण्यासाठीं पुण्यास आले होते. त्यावेळीं त्यांची आपत्तिक स्थिति फार हलाखीची होती. तंबू फाटलेला असून त्याचे जवळ कोणी हुषार मॅनेजरहि नव्हता. लोकमान्यांनीं प्रो० राममूर्तींचा एक खेळ पाहिला व तो पाहून त्यांना त्यांच्या अगम्य अचाट शक्तीचें मोठें कौतुक वाटलें. एखाद्या अनुभविक व कर्तबगार मनुष्याचें स्वाधीन राममूर्तींस केल्यास देश-कार्यांत त्याचा चांगला उपयोग करून घेता येईल असा एक विचार लोक-मान्यांचे डोक्यांत घोळू लागला. अशा वेळीं लोकमान्यांना माझी सहज आठवण झाली; व माझा शोध करून त्यांनीं मला पुण्यास बोलावून नेलें. मी पुण्यास आल्यावर राममूर्तींविषयीं थोडीशी हकीकत मला सांगून त्यांचें व्यवस्थापकत्व पत्करण्याबद्दल लोकमान्यांनीं मला आज्ञा केली. लोकमान्यांची आज्ञा शिरसा-मान्य करून प्रो० राममूर्तींचा मी मॅनेजर झालों व पुढील व्यवस्थेसाठीं पुण्याहून निघालों. पुणें सोडतेवेळीं लो० टिळकांनीं मला सांगितलें कीं, " प्रो० राममूर्तींला सर्व महाराष्ट्रभर हिंडवून ठिकठिकाणच्या विद्यार्थ्यांपुढें त्यांची व्याख्यानें करवून जागोजाग तालीमखाने स्थापन करा व तरुणपिढीचें लक्ष जेणेंकरून शक्ती संपादन करण्याकडे लागेल असा उद्योग करा "

(२) सन १९०६ सालीं लोकमान्यांच्या आशेवरूनच ' धि बाम्बे स्वदेशी को ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स ' मध्यें मी काम शिकण्यासाठीं राहिलों होतों. त्या वर्षी पुण्यास प्लेग असल्यामुळें लोकमान्य मुंबईस बिऱ्हाड करून राहिले होते. दर आठवड्यास 'केसरी'चा अग्रलेख मुंबईहूनच ते लिहून पाठवीत असत व तो अग्र-लेख लिहिण्यास दर रविवारीं दुपारीं ते मला आपल्या बिऱ्हाडीं बोलावीत असत. लिहिण्याचें काम सुरू असतांना मध्यंतरीं पुष्कळ लोक लोकमान्यांचे भेटीस येत असत तथापि त्यांचा हिरमोड न करितां आपलें लिहिणें क्षणभर थांबवून लोकमान्य त्यांची भेट मोठ्या प्रेमानें घेत असत. मंडळी निघून गेल्यावर मज-कूर कोठपर्यंत आला आहे हें मला न विचारतां पूर्वी सांगितलेला मजकूर चट-कन लक्षांत आणून पुढील मजकूर एकदम सांगण्यास सुरुवात करीत असत. तसेंच मजकूर तोंडानें सांगतांना शुद्धलेखनाप्रमाणें विरामासह मजकूर सांगत

असत ! अशा रीतीनें मजकूर सांगण्याची व लेखांना मथळे घालण्याची लोकमान्यांची विलक्षण शैली पाहून मला मोठें आश्चर्य वाटत असे.

(३) मुंबईस राहात असताना लोकमान्यांचे हेलपाटे पुण्यास वारंवार होतच असत. गाडी सुटण्यास अगदीं थोडा अवकाश उरला होता आम्ही उभयता पहिल्या वर्गाचे डब्याजवळ गेलों. लोकमान्य डब्यात शिरू लागले तों डब्या तील एका गोऱ्या उतारूनें दाराशीं आडवा हात करून लोकमान्यांना अडविलें. परंतु लोकमान्य खंबीर मनाचे व निर्भय वृत्तीचे असल्यामुळें त्यांनीं त्या गोऱ्या उतारूचा आडवा आलेला हात आपल्या हातानें बाजूस सारून मर्दाप्रमाणें डब्यात प्रवेश केला व सामान पटकन देण्यास मला सांगितलें. सामान आत घेऊन वरच्या बर्थवर त्यांनीं आपलें अंथरूण पसरून मला निरोप दिला. गाडी सुटतां सुटता डब्यात लोकमान्यांचा व गोऱ्या उतारूचा वाटेत काहीं तंटा वगैरे होऊन लोकमान्यांना त्रास सोसावा लागेल अशी भीति माझे मनात येऊन मी लोकमान्यांना म्हटलें—'पुण्यास सुखरूप पोंचल्याचें पत्र मला तावडतोब पाठवा.' त्यावर लोकमान्य म्हणाले—" एकदा डब्यात शिरल्यावर कसली भीती आली ? तुम्ही काहीं काळजी करू नका. मी सुखरूप पोंचतों व तुम्हास पत्र घालतों. वाटेंत काहीं अडचण आली तर ती निवारण करण्याइतका मी खंबीर आहे ! " लोकमान्य पुण्यास सुखरूप पोंचून त्याचें पत्रहि आलें.

(४) १९१७ सालचे मे महिन्यात प्रो० परशुरामराव यांची सर्कस मुंबईस मस्तान तलावावर खेळ करीत होती. त्यावेळीं मी मुंबईपुरता सर्कसीचा मॅनेजर होतों. कै० गजानन भास्कर वैद्य यानीं स्थापिलेल्या ' हिंदु मिशनरी सोसायटीचे मदतीसाठीं ' प्रो० परशुरामराव यानीं एक खेळ केला त्या खेळाला लोकमान्यांना हजर ठेवून त्यांचें हस्तें प्रो० परशुरामरावांना हिं० मि० सो० च्या तर्फे सुवर्णपदक अर्पण करण्याचें कै० अनंत निळकंठ पिटकर यानीं ठरविलें होतें. लोकमान्य त्यावेळीं उत्तर हिंदुस्थानात फिरतीवर गेले होते तथापि कै० पिटकर यांच्या तारेसरशीं ते मुंबईस आले व ना० दादासाहेब खापर्डे यांच्यासह खेळाला हजर राहून त्यानीं प्रो० परशुरामराव यांना सुवर्णपदक नजर केलें. पदक अर्पण करताना लहानसें गौरवपर भाषण करून लोकमान्य म्हणाले—' हिंस्र पशूंना माणसाळून त्यांचेकडून वाटेल तीं कामें करून घेण्याचें बाबतींतील प्रो० परशुरामरावांचें कौशल्य केवळ अपूर्व आहे. मुंबईच्या पोलीस कमिशनरानीं परवानगी दिल्यास प्रो० परशुरामराव हे पिंजरा न लाविता खुल्या जागेंत सिंहव्याघ्रादिकांचीं कामें करून दाखवितील. प्रो० परशुरामराव हे सर्कसीचे सिंह आहेत," लोकमान्यांचे तोंडून सहजगत्या निघालेल्या उद्गाराचा फायदा घेऊन प्रो० परशुरामराव यानीं ' सर्कशीचे सिंह ' हें नामाभिधान स्वतः धारण केलें आहे !

(५) रा० रा० जोशी या नावाचे माझे एक स्नेही रेल्वेंत नोकर आहेत. रेल्वेची नोकरी सोडून रेल्वेच्या तक्रारी लोकांपुढें व्यवस्थित रीतीनें मांडणारें एक वर्तमानपत्र काढावें अशी त्याना इच्छा झाली व त्या बाबतींत लोकमान्याचा सल्ला घेण्याविषयीं ते मला लोकमान्यांकडे घेऊन गेले रा० रा० जोशी यांनीं आपलें म्हणणें पुढें मांडल्यावर लोकमान्य म्हणाले –' तुमची कल्पना ठीक आहे, परंतु असलें वर्तमानपत्र काढण्यापेक्षा विलायतेंतील टॉमस कुक आणि कंपनीसारखी एखादी आपली कंपनी सर्व हिंदुस्थानभर स्थापून प्रवाशांची सोय कराल तर जास्त चांगलें.' असें सांगून टॉमस कुक कंपनीचा मुळापासूनचा सांद्यत इतिहास लोकमान्यांनीं रा० रा० जोशी याना सांगितला व अशा प्रकारची कंपनी तुम्ही काढणार असल्यास तुम्हाला मी वाटेल ती मदत करण्यास तयार आहें असें आश्वासन दिलें लोकमान्याना कोणत्याहि विषयाची माहिती नव्हती असें नाहीं

सुंदरराव भास्कर वैद्य

[एल एम् ई, मुंबई]

(१) पहिल्यानें 'केसरी'ला मुंबईचीं बातमीपत्रें टी के पी हे लिहीत असत पहिल्यापहिल्यानें ते प० वा० गजाननभास्कर वैद्य बी ए यांनीं तपासल्यावर पाठवीत पुढें ते स्वतंत्र पाठवीत असत पुढें त्यांचीं पत्रें येणें बंद झालें एकदा आम्ही चौघे भाऊ १ गजाननराव, २ रामराव भास्कर वैद्य, ३ सुंदरराव भास्कर वैद्य, एल् एम् ई, ४ आतमाराम भास्कर वैद्य, एल सी ई व अनंत निळकंठ पिटकर असे मुंबई येथील कोटांत ब्लॅव्हॅटस्की लॉज थिऑसफिकल सोसायटीमध्यें तिचे अध्यक्ष मि डेविड गॉर्लिंग यांचें गीतेवरील व्याख्यान ऐकण्यास गेलों होतों श्री० अनंत यांनीं परत येताना म्हटलें कीं, हें व्याख्यान आपण 'केसरी'कडे पाठवूं या सर्वांनीं होय म्हटलें दुसऱ्या दिवशीं श्री० अनंत यांनीं तें लिहिलें व श्री० गजाननराव यांचेकडे तपासण्यास व पाठविण्यास दिलें श्री० गजाननरावांनीं तें तपासून त्यावर 'अनंत' अशी सही घालून व अनंत हे सरकारी नोकर म्हणून जबाबदार गजाननराव अशी सही करून तें 'केसरी'कडे पाठविलें अशीं मुंबईचीं बातमीपत्रें केसरींत येऊं लागलीं व प वा गजाननराव व केसरीकर्ते कै० बा० बळवंतरावजी टिळक यांचीं पत्रोपत्रीं ओळख झाली

(२) एकदा हेमंतोत्सवांत प्रो॰ कर्वे यांचें पुनर्विवाह या विषयावर एक व्याख्यान होतें व अध्यक्ष न्या॰ मू॰ रानडे होणार होते. प॰ वा॰ गजाननराव त्या वेळीं फार तापट स्वभावाचे होते. त्यानीं ठरविलें कीं, न्या. मू. रानडे यानीं अध्यक्ष होऊ नये असें सभेंत सांगावयाचें. न्या॰ मू॰ रानडे अध्यक्षाची सूचना वगैरे न होताच अध्यक्षाच्या खुर्चीवर जाऊन बसले व त्यानीं व्याख्यानास सुरुवात करविली. गजाननरावानीं भरसभेंत सांगितलें कीं, आजचे अध्यक्ष नालायक आहेत. ह्याचा रिपोर्ट नेहमीप्रमाणें 'केसरी'कडे गेला. परतु पुण्यास त्याच रात्रीं लोकमान्याकडे एका गृहस्थाची रवानगी करण्यात आली. लोकमान्य सकाळीं उठतात इतक्यात हे गृहस्थ गेले व सागू लागले कीं, ह्या व्याख्यानाचा रिपोर्ट केसरींत छापू नये अशी न्या॰ मू॰ रानड्यांची इच्छा आहे. लोकमान्यानीं रिपोर्ट आल्यानंतर काय करावयाचें तें करीन असं उत्तर दिलें. पुढें रिपोर्ट जसा गेला तसा 'केसरीं'त कांहीं न गाळता त्यानीं प्रसिद्ध केला व प. वा. गजाननराव यांच्या बाजूनें एक स्फुट प्रसिद्ध केलें. 'केसरी' व 'कामगार' ह्या दोन पत्रांखेरीज सा-या मराठी पत्रानीं गजाननरावांच्या विरुद्ध लेख लिहिले ह्यानंतर ज्या वेळीं लोकमान्य मुंबईत आले त्यावेळीं त्यानीं गजाननरावास भेटण्यास बोलाविलें व बजावलें कीं, न्या॰ मू॰ शीं वागताना फार जपून वागा.

(३) न्या॰ मू॰ रानडे परलोकवासी झाले त्या वेळीं 'केसरी'चा नमुनेदार अंक काढण्याचा त्यानीं निश्चय केला व त्याकरता चित्र तर अवश्य पाहिजे. अर्थातच तें काम आमच्याकडे आलें. त्या ब्लॉककरिता त्यानीं निरनिराळे मिळत तसे फोटो पाठविले व केसरींत छापण्याकरिता व तें चांगलें उठावें म्हणून तें अशा तऱ्हेनें कोरून पाठवा म्हणून त्यानीं स्वतः लिहिलेलीं पत्रें प्रत्येक डाकेला आमच्याकडे आलीं इतकी त्यास काळजी लागली आहे हें आम्हास स्पष्ट दिसलें. त्या वेळीं आमची केरळकोकीळ, बाळबोध वगैरे मासिकामुळें उत्तम एन्ग्रेव्हर म्हणून अति प्रसिद्धी झाली होती. आम्हास त्या कामाचें विशेष कांहीं वाटलें नाहीं. तें आम्ही सहज करून पाठविलें. परतु आम्ही त्यास आणखी मदत करण्याचे ठरवून अनतांचें मुंबईचें बातमीपत्र सचित्र करून पाठविलें. आम्ही स्वतः स्मशानात जाऊन न्या. मू. चें चित्र पेन्सिलीनें काढून आणलें होतें. त्यावरून ब्लॉक करण्याचा आम्ही बेत केला व ह एक आणखी चित्र करून पाठविलें. अशी न्या मू चीं दोन चित्रें त्या अकात आलीं. आम्हास वाटतें आपल्याइकडे मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालेलें हें पहिलेंच चित्र होय.

(४) 'केसरी' हें हेडिंग सचित्र करावें असें ठरलें व आमच्याकडे लिहून आलें. त्या वेळीं सिंह कसे काढावे याविषयीं अनेक सूचना होत्या एक सूचना अशी होती कीं, सिंहाच्या दोपस्या अक्षरात गुतवाव्या. परतु आम्हास तें कांहीं बरोबर वाटेना. आम्ही जागा जास्त न घालविता थोड्या जागेंत व हजारों प्रती

करी छापल्या तरी स्पष्ट ठळक अशी हेडिंग करण्याचा निश्चय केला. लोकमान्य मुंबईस आले होते तेव्हा आम्हास सिंह दारासिंग्यास आपल्याबरोबर प्रो० काशि नाथपंत छत्रे याच्या सर्कशीत घेऊन गेले व आपल्याजवळ बसविले. आम्ही काढलेला हिशाब पसंत झाला व त्याप्रमाणें आम्ही ब्लॉक करून दिला त्यात अक्षरें जुनी होती तशीच ठेवलेली आहेत. हलींचें हेडिंगसुद्धा आम्हीच कोरलेलें आहे.

(५) ज्या ज्या वेळीं गजाननराव हे योगासंबधानें लोकमान्याजवळ बोलत त्या त्या वेळीं ते म्हणत कीं, "मला योगविषय समजत नाहीं." त्यामुळेंच थिऑसफी शिकविणारी युरोपियन माणसं त्यास धार्मिक विषयातील पुढारी म्हणून मान्य नसत. इतर गजाननरावाचीं धार्मिक मतें त्यास मान्य होत असत पुष्पास गजाननरावाचें व्याख्यान झालें त्यावेळीं त्यानीं सांगितलें होतें कीं, 'हिंदुधर्म सान्या जगात शिकविण्यास येथील ब्राह्मण हिंदुस्थानाच्या बाहेर गेले पाहिजेत' हा विचार त्यास इतका पटला होता कीं, त्यानीं तोच विचार इग्रजींत अलाहा बादेस बोलून दाखविला त्याचा सारांश त्यावेळीं सान्या देशभर अँ० प्रेसनें सर्व वर्तमानपत्रास पाठविला होता.

(६) मुंबईस थिऑसफी या विषयावर एका सोमवारीं गेइटी थिएटरात डॉ० आनी बेझंट याचें एक व्याख्यान होतें तें सबंध मंगळवारच्या केसरींत द्यावयाचें असें आधीं कळवून ठविलें होतें व्याख्यान आठ वाजता संपलें व अनंत हे नवाच्या गाडीनें व्याख्यान नेण्यास निघाले गाडींत त्यानीं लिहावयास सुरवात केली त्या वेळीं त्यास मे वैद्यब्रदर्स यानीं लिहिता यावें म्हणून अमेरिकेच्या सायंटिफिक अमेरिकन पत्रात आलेल्या युक्तीप्रमाणें एक फळी तयार करून दिली होता त्यानीं बराचसा मजकूर गाडींत लिहिला व रात्रीं तीन वाजता ते केसरी ऑफिसात पोहोंचले त्यावेळीं लोकमान्य त्याचें स्वागत करण्यास तेथें हजर होते बाकीचा मजकूर तेथें लिहून साडे तीन कॉलम सोमवारच्या व्याख्या नाचा मजकूर असलेला मंगळवारचा केसरी घेऊन ते सकाळीं अकरा वाजता ऑफिसात दाखल झाले !

(७) आम्ही वैद्य ब्रदर्स म्हणून चौघे बधु होतों लोकमान्य गजाननरावा बरोबर बोलू लागले म्हणजे नेहमीं धर्म विषयावर बोलत. आमचे कानष्ट बधु आत्माराम हे सिव्हिल एजीनियर होते, त्याजबरोबर ते त्या विषयावर बोलत आमच्याबरोबर बोलू लागले म्हणजे छापखाना टाईप, एन्ग्रेव्हिंग वगैरे विष यावर बोलत 'लोकमान्य' पत्राच्या गेल्या महाराष्ट्र अंकात आमचा टाइपावर एक लेख आला आहे. त्यातील टाईप दाखविण्यास आम्ही मुद्दाम सरदार गृहात लोकमान्याच्या मृत्युपूर्वी दोन महिन्यावर गेलों होतों तेथें त्यास ते

दाखविले. आम्ही क्ष वे श हीं अक्षरें क्ष व ज्ञ अशीं लिहिली होतीं तीं तशीं न देतां क्ष ष श अशींच ठेवण्यास त्यांनीं आम्हांस सांगितलें.

त्यावेळीं मराठी मोनोटाइपासंबंधीं गोष्टी निघाल्या. ते म्हणाले कीं, मी विलायतेस मोनोटाईपवर मराठी अक्षरें बसविण्यास दिलीं आहेत. त्यांच्याकडून नमुने आले आहेत त्यांत अक्षराच्या भागात फटी असतात असें त्यांनीं सांगितलें. आम्ही त्यांस आमच्या मताप्रमाणें सांगितलें कीं, अर्धे व्यंजन व त्याला जोडलेलें स्वरचिन्ह हीं निरनिराळीं लिहिलीं जातील तर मराठी मुद्रणकलेवर फार उपकार होतील. असें जर झालें तर मराठी मुद्रणकला व इंग्रजी मुद्रणकला ह्या अगदीं सारख्या होतील. इंग्रजी मुद्रणकलेपासून जितके फायदे आहेत तितके मराठी मुद्रणकलेला प्राप्त होतील. मराठी योटया अक्षरांचे टाईपरायटर, रुळाच्या टाइपांच्या पेट्या, नकशीचे मराठी टाईप, मराठी अगदीं बारीक टाईप वगैरे सर्व साध्य होईल. सारांश, माणसें पाहून ते त्यांच्याशीं त्यांच्या आवडत्या विषयावर बोलत.

कृष्णशास्त्री नारायण कवडे

[बी. ए, वैद्यपंचानन, पुणें.]

(१) श्रीगणेशोत्सवात लोकमान्यांचें व्याख्यान आपल्या गणपतीपुढें व्हावें अशी प्रत्येक गणपतीवाल्याची इच्छा असे, व लोकमान्यहि शक्य तितक्या ठिकाणीं व्याख्यानें देऊन लोकांची इच्छा पूर्ण करीत असत. मंडाले येथील शिक्षा भोगून १९१४ सालीं लोकमान्य परत आल्यावर त्यांचे घराभर पोलिसाचा पाहारा बसला व त्यांचे भेटीस येणाराजाणाराचीं नावें टिपून घेण्याचा क्रम सुरू झाला; अर्थातच या वर्षी लोकमान्यांचें व्याख्यान आपल्या गणपतीपुढें झालेंच पाहिजे, त्यासाठीं वाटेल तो त्रास झाला तरी तो सोसण्यास आम्ही तयार आहों असें म्हणणारे कोणकोण पुढें येतात व लोकमान्याविषयींची आपली भक्ति प्रगट करितात हें पाहण्याची वेळ आली. दरसालप्रमाणें लोकमान्याच्या व्याख्यानाविषयीं गणपतीवाल्यांकडून मागणी झाली. श्रीगणेशोत्सवाचा चिटणीस या नात्यानें मी लोकमान्यास विनंति केली तेव्हा ते म्हणाले कीं, "व्याख्यान ठरविण्यापूर्वी गणपतीवाल्यांस पूर्ण विचार करून व्याख्यान ठरविण्यास सांगा. एकदा व्याख्यान जाहीर झाल्यानतर कांहींहि त्रास झाला व कोणीहि हुकुम केला तरी मी आपलें व्याख्यान बंद ठेवणार नाहीं. यावद्दल जो कांहीं त्रास

होईल तो सोयण्याची तयारी असेल तरच माझें व्याख्यान ठरवा." लोकमान्यांच्या म्हणण्यातील आशय गणपतीचाल्यास कळविताच नेने घाटावरील गणपतीच्या व्यवस्थापकांनी मोठ्या आनंदानें लोकमान्यांचें व्याख्यान ठरविलें व सुदैवानें लोकांच्या कल्पनेप्रमाणें व्याख्यानपद्धतीचा हुकुम न येता व्याख्यान उत्तम तऱ्हेनें पार पडलें. या व्याख्यानाचे वेळीं व यापुढें लोकमान्यांचें व्याख्यान ऐकण्यास हजारों लोक येऊं लागल्यानें पोलिसांचें नांवें टिपण्याचें काम जवळ जवळ अशक्य झालें.

(२) लोकमान्यांना शिक्षा झाल्यानंतर श्रीगणेशोत्सवाचे मिरवणुकींत त्यांच्या फोटोची तसबीर लावण्यांत येत असे तेव्हां डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांच्या सहीच्या जाहीरनाम्यानें अशा प्रकारें त्यांच्या चित्राच्या मिरवणुकीस प्रतिबंध करण्यांत आला होता. तेव्हां अनंत चतुर्दशीचे दिवशीं लोकमान्यांस एक स्नेही सहज म्हणाले कीं, "आजच्या मिरवणुकींत आपण हजर राहणार आहांत कां? आपल्या चित्रालाहि मिरवणुकींत बंदी आहे. मग आपणाला मिरवणुकींत कसें सामील होतां येणार?" यावर लोकमान्य लागलींच म्हणाले कीं, "गणपतीच्या मिरवणुकींत भाग घेण्याचा माझा हक्क आहे व मी तो बजावणार आहे. मला कोण बंदी करतो तें पाहूं!" मंडालेच्या शिक्षेनंतरहि हें निश्चयाचें व बाणेदार उत्तर ऐकून सर्व मंडळी चकित झाली. खरोखरच त्या दिवशींच्या मिरवणुकींत लोकमान्य हजर असताहि कोणत्याहि प्रकारचें विघ्न येऊन मिरवणुकीचा बेरंग झाला नाहीं.

(३) लोकमान्य कांहीं कामानिमित्त मुंबईस गेले असतां सरदार बाळासाहेब नातु आजारी पडले व या आजारांतून त्यांची उठण्याची आशा नाहीं असें लक्षांत येतांच 'केसरी'चे उपसंपादक दत्तोपंत लिमये यांनीं तातडतोब निघून येण्याविषयीं लोकमान्यांस तार केली. शिवाजीफंडाचे व सार्वजनिकसभेचे खजिनदार सरदार बाळासाहेब नातु असल्यानें सभेच्या व शिवाजीफंडाच्या प्रॉमिसरीनोटा व कागदपत्र बाळासाहेब यांच्या नांवाचे होते, ते बदलून घ्यावयाचे असा प्रश्न होता. लोकमान्य मुंबईहून तातडतोब आले व बाळासाहेबांच्या भेटीस गेले. डॉ० शिखरे हेहि बाळासाहेबांची प्रकृति पाहण्यास आले होते. डॉ० शिखरे यांनीं सांगितलें कीं, यावेळीं बाळासाहेब शुद्धीवर आहेत असें मला वाटत नाहीं. सकाळीं शुद्धीवर असल्यास पाहूं असें म्हणून डॉ० शिखरे निघून गेले. यावर लोकमान्य म्हणाले कीं, सकाळीं डॉ० शिखरे येण्याचे वेळेपूर्वीं हेम गर्भ व सूतशेखर या मात्रा देऊन ठेवा म्हणजे डॉ० शिखरे येतील त्यावेळीं कागदावर सह्या करण्यासारख्या चांगल्या स्थितींत बाळासाहेब राहतील. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं लोकमान्यांच्या सूचनेप्रमाणें वे० शा० स० काशीनाथ शास्त्री ल्लि यांनीं बाबा दीक्षित वाटवे यांच्या समक्ष मात्रा उगाळून दिली. व ठरल्यावेळीं

लोकमान्य टिळक आले. डॉ० शिखरे येताक्षणींच सरदार बाळासाहेब नातु यांनीं सह्या करण्याचे कागद मागितले! डॉ० शिखरे यांनीं बाळासाहेब पूर्ण शुद्धीवर असून कागदावर सह्या करण्यास लायक आहेत असें सांगितलें लागलींच सार्वजनिक सभेच्या कागदावर व शिवाजीफंडाचे कागदावर बाळासाहेब यांनीं जरूर त्या सह्या केल्या व हेमगर्भ मात्रेचा उपयोग अशावेळीं किती उत्तम होतो हें लोकमान्यांनीं सर्वांच्या अनुभवास आणून देऊन सभेचें काम अनायासें मोठ्या युक्तीनें करून घेतलें यावरून आयुर्वेदीय मात्रांवर लोकमान्यांचा किती विश्वास होता हें दिसून आलें

(४) मंडालेस गेल्यानंतर त्यांचा मधुमेह विशेष वाढला असें लोकमान्यास समजलें तेव्हा यावेळीं पथ्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीपासून फायदा नाहीं हें जाणून सानूचाव उपयोग करण्याचें त्यांनीं ठरविलें यासाठीं निघट रत्नाकर या पुस्तकाचे तीनही भाग त्यांनीं मंडालेस मागविले त्यांच्या ग्रंथसंग्रहातील पुस्तकात वरील ग्रंथाचे भाग अमक्या कपाटात अमक्या ठिकाणीं आहेत असे लिहून आलें होतें, यावरून आपल्या ग्रंथसंग्रहातील कोणता ग्रंथ कोणत्या ठिकाणीं आहे याची अचूक माहिती त्यास होती हें दिसून येतें

(५) पुण्यातील सुप्रसिद्ध वैद्य बापुसाहेब महेंदळे यांच्या पुढे लहानपणीं लोकमान्य अक्षर शिकण्यास जात असत व या कारणानें आयुर्वेदातील औषधाविषयीं अनेक गोष्टी लोकमान्यांचे कानावरून गेलेल्या होत्या व एकाद्या रहस्यासाठीं विशिष्ट औषध मुद्दाम तयार करण्यास त्याचा ठगविक अश वैद्यास द्यावयाचा असतो ही गोष्ट त्यास त्यांच्या सहवासानें माहित झाली हेमगर्भ, सूतशेखर, सुवर्णमालिनी, वसंत व अभ्रक भस्म ह्यांच्या अलौकिक गुणाविषयींची प्रशंसा लोकमान्यांनीं मजजवळ अनेक वेळ केली आहे मंडालेहून आल्यानंतर प्रकृति सुधारण्यासाठीं च्यवनप्राश सेवन करावा असें ठरलें तेव्हा " च्यवनप्राश तयार करावयाचा आहे व तो करून द्या वैद्याचा चतुर्थांश तुम्हाला जरूर देऊ, " असें लोकमान्य मला म्हणाले तव्हा पूर्वी औषध तयार करितांना वैद्याचा हिस्सा द्यावा लागत असे ही गोष्ट त्यावेपासून मला प्रथम समजली च्यवनप्राश तयार करावयाची कामगिरी मजवर सोंपविल्यावर लोकमान्य स्वस्थ बसले नाहींत तर चिकित्सक वैद्याहूनहि अधिक दक्षता औषध तयार करविण्याचे कामीं त्यांनीं दाखविली. च्यवनप्राशाचा पाठ चरकसंहिता काढून त्यांनीं स्वतः पाहिला व त्यातील प्रत्येक औषध आपल्या डोळ्यासमोर धारून त्याचे गुणधर्म पाहून मग त्याचा उपयोग करविला च्यवनप्राश तयार करितांना प्रारंभापासून तो तयार होईपर्यंत त्यांनीं बारकाईनें लक्ष ठेवलें व त्याप्रमाणे तयार झालेला च्यवनप्राश त्यांनीं मोठ्या हौसेनें व आनंदानें सेवन केला औषधें तयार करण्याचे कामीं त्यांनीं जी दक्षता दाखविली ती पाहून मी चकित झालों कोणतेंह काम करावयाचें म्हणजे

त्याचा पूर्ण अभ्यास करून तें उत्तम तऱ्हेनें करावयाचें हें त्यांचें बाळकडूच होतें असें म्हटलें तरी चालेल.

(६) व्यवनप्राशांतील औषधाचे गुणधर्मावरून बोलता बोलता सहज गोष्ट निघाली व पूर्वी औषधाचे गुणधर्म जाणण्याचे कामीं वैद्याकडून किती मेहनत घेण्यात येत असे याचें उदाहरण म्हणून त्यानीं जीवक नावाच्या वैद्याची गोष्ट मला सांगितली ती येणेंप्रमाणें'-- जीवक हा वैद्यक शास्त्र पढण्यासाठीं तक्षशिला नगरींत गुरुगृहीं राहात असे. वैद्यशास्त्राचें अध्ययन झाल्यावर त्यानें गुरुजी जवळ घरीं जाण्यास परवानगी मागितली. तेव्हा त्याचें अध्ययन पुरें झालें आहे कीं नाहीं हें पाहण्यासाठीं गुरुजींनीं परीक्षा घेण्याचें ठरविलें. गुरुजी म्हणाले कीं, 'जीवका, या नगराच्या आसपास पाच कोसाच्या आत त्या वनस्पतीचे गुणधर्म तुला माहीत नाहींत अशी वनस्पति घेऊन ये ' गुरुजींची आज्ञा ऐकून जीवक नगराभोंवती हिंडला व परत येऊन म्हणाला कीं, ' गुरुजी, आपण सांगितल्या प्रमाणें मी आसपास चोहाकडे हिंडून आलों. जिचे गुणधर्म माहित नाहींत अशी एकही वनस्पति मला आढळली नाहीं ' हें उत्तर ऐकताच गुरुजींनें जीव कास घरीं जाण्याची परवानगी दिली. आयुर्वेदाची परीक्षा पूर्वी याप्रमाणें घेत असत असें लोकमान्यानीं सांगितलें

(७) लोकमान्याच्या ६१ व्या वाढदिवशीं येथील गायकवाड वाड्यात लोकमान्यास एक लक्ष रुपयाची पिशवी समर्पण करण्यात आली. ह्या समा रमाचे दिवशीं षष्टयब्दिपूर्तिनिमित्त जो धार्मिक विधि करावयाचा तो सकाळीं करण्यात आला. समारमाच्या समेच्या पूर्वी लोकमान्य हे ऋषिवर्य अण्णासाहेब पटवर्धन याच्या दर्शनास गेले. त्यावेळीं लोकमान्य अण्णासाहेबास म्हणाले कीं, " आज मला नमस्कार करण्यास आपल्याशिवाय कोण आहे ! " हे लोक मान्याचे शब्द ऐकून अण्णासाहेबासही प्रेमाश्रु आले. समारमाचें अध्यक्षस्थान अण्णासाहेब याजकडेच होतें समेस येताना अण्णासाहेब पटवर्धन म्हणाले कीं, ' कनक आणि कांता या दोन बाबतींत बळवतराव पूर्ण सोंवळा आहे हा त्याचा मोठा गुण आहे असा लोकोत्तर पुरुष मिळणें दुर्मिळ ! त्याच्या तपश्चर्येमुळेंच त्याला आजचा दिवस पाहावयास मिळाला आहे ! '

वामन गोविंद काळे

[एम्. ए., प्रोफेसर फर्ग्युसन कॉलेज, टॅरिफबोर्डाचे सभासद, पुणे]

(१) १८९९ सालची राष्ट्रीय सभेची बैठक लखनौ येथें बाबू रमेशचंद्र दत्त ह्याचे अध्यक्षतेखालीं झाली मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड सँडहर्स्ट ह्यांच्या कारकीर्दीचें तें अखेरचें साल होतें. त्याची अमदानी लोकास अप्रिय झालेली होती आणि त्या सबधाचा अप्रियतादर्शक एक ठराव राष्ट्रीय सभेनें पास करावा असें टिळकास वाटत होतें. सदरहु सालीं सातान्यास भरलेल्या प्रांतिक परिषदेत असला प्रयत्न त्यानीं केला होता व त्यामुळें परिषदेंत मोठें वादळ झालें होतें. जें सातान्यास शक्य झालें नाहीं तें लखनौस घडवून आणावें असें टिळकांच्या मनानें घेतलें. प्लेगदूषित भागातून आल्याकारणानें पुण्यामुंबईच्या प्रतिनिधींस लखनौच्या स्वागत मडळान गावापासून काहीं अतरावर 'पुर्णिया कँप' मध्यें तंबू-झोपड्यात रहाण्याची व्यवस्था करून दिली होती. सामाजिक परिषदेसाठीं रानडे राष्ट्रीय सभेच्या आवारात हजर असावयाचे हा नियम ठरलेलाच होता. त्याप्रमाणें न्यायमूर्ति पुर्णिया कँपमध्यें तबूत उतरले. लखनौस नाताळची थडी मनस्वी पडलेली. अशा स्थितींत आपण दुसरीकडे निर्धात ठिकाणीं राहावें, आपणास प्लेगचे नियम बंधनकारक नाहींत अशी स्वागतमंडळातल्या व इतर पुढाऱ्यानीं आग्रहपूर्वक विनंति केली असता आपल्या पुण्यामुंबईच्या मित्रास येथें थडींत सोडून मी एकटा दुसरीकडे जाणार नाहीं असें रानडे यानीं उत्तर दिल्याचें प्रसिद्धच आहे राष्ट्रीय सभेमध्यें अजून टिळकांचें फारसें वजन नव्हतें. त्यांच्या बाजूस थोडे लोक असून सभेच्या कामात 'बीचमें मेरा चादभाई' करण्याची त्यास खोड आहे अशीच जुन्या राष्ट्रभक्ताची कल्पना होती. आपल्या ठरावाचा मसुदा रानड्यांच्याकडून पसत करून घेतला असता विषयनियामक कमिटींत आपलें काम सुकर होईल या बुद्धीनें टिळक त्याच्या तबूत सकाळीं येऊन त्यानीं आपलें म्हणणें थोडक्यात पुढें मांडलें. परतु रानडे त्यावर कांहींच बोलले नाहींत आणि रात्रीं त्यांच्या नेहमींच्या चिकाटीनें, टिळकांनीं विषयनियामक कमीटींत एका मद्रासी मित्राकडून आपला ठराव पुढें आणवला. कमिटींत त्यास पाठिंबा देणारी फारशीं माणसें नव्हतीं बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जी अध्यक्षाचे डावे बाजूस बसले होते, त्यानीं ठरावास प्रतिकूल भाषण केलें. ही प्रांतिक बाब असली तरी तिला एकप्रकारचें अखिल भारतीय महत्त्व आहे असा त्यानीं प्रस्ताव केला आणि त्या सबधानें असलेल्या तीव्र मतभेदाचा उल्लेख करून (but if there is a single dissentint voice, if there is a single discordant note) राष्ट्रीय सभेनें असला ठराव हातीं घेऊ नये असें सांगितलें. त्यांचा कमीटीवर परिणाम झाला व ठराव राष्ट्रीय सभेपुढें आला नाहीं.

(२) १८९१–९२ सालीं पुण्यात घोकाळलेल्या ग्रामण्य प्रकरणीं श्रीमच्छंकराचार्यांनीं नेमलेल्या शास्त्रीद्वयाच्या कमिशनपुढें, शनवारवाड्याजवळील श्री. सागलीकरांच्या वाड्यात चौकशी झाली. तिची गमत पाहण्याकरिता गर्दी जमत असे. चेष्टा, आरडाओरड असले प्रकार चालून चौकशीच्या दालनात खडे फेंकण्यापर्यंत मजल गेली. ह्यामुळें हजर कोणी राहावें ह्याबद्दल निर्बंध घालण्यात आला. रानड्याच्या घरचा माणूस म्हणून मला आत जाता येत असे. कमिशनराच्या उजव्या हातास वादी व डाव्या हातास प्रतिवादी अशी व्यवस्था होती. वादी पक्षाच्या बाजूनें रा० नारायण बापूजी कानिटकर वकील प्रमुख असून त्यांच्या सामन्यास राघोपंत नगरकर आणि टिळक बसत. वादाच्या भरात विनोद, उत्तरें, प्रत्युत्तर आणि कोट्या–प्रतिकोट्या ह्यांची यर्दी होत असे. असल्या बाबतींत प्रतिपक्षाच-चीत करण्यात टिळकांचा हातखंडा असे. पागोट्याच्या ऐवजीं पगडी घातली म्हणून किंवा पचपात्रीच्या ऐवजीं चिनीपेल्यातून पाणी प्याल्यानें हिंदूचा खिस्ती होत नाहीं. अशीच गोष्ट चहा प्रकरणाची आहे, असला युक्तिवाद तर त्यांनीं केलाच. परतु मोठमोठीं माणसें वादात पडलीं म्हणजे अगदीं घोरकट कोट्याहि कशा करतात याचा मासला उत्तम पहावयास सापडला. टिळक बोलत असता पुढें ठाडल्या ठेवलेल्या काठीकडे साहजिकच त्यांचा हात जात असे. त्यास उद्देशून रा० कानिटकर एकदा म्हणाले'–"मोटा हातात असला म्हणजे काहीं आपल्या बाजूचें समर्थन होत नाहीं." टिळकानीं तात्काळ प्रत्युत्तर केलें:—"चष्मा सावरीत बोललें म्हणज तरी बाजू बळकट होते असें

"I can prove to the hilt that a social club in Poona is an impossibility." टिळकांनीं पी. वाय्. सी. क्लबाची बाजू पुढेंहि शेवटपर्यंत उचलून धरली.

(४) श्री० तात्यासाहेब केळकर ह्यांनीं आपल्या टिळकचरित्राच्या ५४७ पानावर, ता. २७ जुलै, १८९७ रोजीं "नित्यक्रमाप्रमाणें टिळक हे त्यांचे स्नेही दाजी आबाजी खरे हायकोर्ट वकील यांच्या घरीं गिरगांवांतील आंग्रेवाडींत उतरले होते; व रात्रीं जेवणखाण करून ते दोघे बाहेर येऊन बसतात तोंच युरोपियन पोलिस अधिकारी येऊन त्यानें टिळकास वारंट दाखविलें." अशी हकीकत, १२४ अ. कलमाखालीं टिळकावर झालेल्या खटल्याचें प्रारमींचें वर्णन देतांना सांगितली आहे. ह्या बाबतींत घडलेल्या एका गोष्टींत माझा संबंध आला असून ती प्रत्यक्ष माहीत असलेल्या चारपांच व्यक्तींपैकीं दुसरें कोणी आज हयात नसल्यानें तिचें महत्त्व जाणून खालील माहिती देण्याचें मी योजिलें आहे.

ह्या सुमारास मी कॉलेजांतील टर्म्स भरीत असून मुंबईंत न्यायमूर्ति रानडे यांचे घरीं राहून त्यांचेपाशीं लिहिण्यावाचण्याचें काम करीत असें. न्यायमूर्तींचें खाजगी आणि सार्वजनिक टपाल येईल तसें फोडून महत्त्वाचीं पत्रें त्यांस सबंध वाचून दाखवावीं आणि किरकोळ पत्रांचा त्यांस मी सारांश सांगावा असा रोजचा क्रम असे. पहिल्या प्रकारच्या पत्रांचीं उत्तरें त्यांच्या शब्दांतच मी उत रून घेत असें व इतरांचीं उत्तरें न्यायमूर्तींनीं त्यांचा मथितार्थ सांगितल्यावर मास लिहित असें. बहुतेक टपाल खवालाहिलवरील त्यांचे बंगल्यावर येई, परंतु क्वचित् एखादें दुसरें पत्र न्यायमूर्तींस हायकोर्टांत मिळत असे. याप्रमाणें, ता. २६ जुलै १८९७ रोजीं तिकडे आलेलें एक पत्र त्यांनीं आपले बरोबर आणून संध्याकाळीं घरीं परत आल्यावर माझे हातीं दिलें. सदरहू पत्र अमृत बझारपत्रिकेचे प्रसिद्ध संपादक बाबू मोतीलाल घोस यांचेकडून आलें असून चांगलें लांबलचक होतें.

पत्राचा आशय खालीलप्रमाणें होता — "महाराष्ट्रांत लोकपक्षांत दुफळी होऊन मोठा खेदकारक बखेडा माजून राहिला आहे. टिळक आणि गोखले ह्यांच्यासारखे देशाभिमानी व कर्तृत्ववान माणसें विरुद्ध पक्षांचीं पुढारी असून त्यांचे दरम्यान विलक्षण तेढ उत्पन्न झाली आहे ही अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट आहे. ह्या दोन पुरुषांस चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून व जरूर पडल्यास त्यांचे कान उपटून वाटेवर आणण्याचा अधिकार व पात्रता ह्या देशांत फक्त तुमच्याच ठिकाणीं आहे. करितां महाराष्ट्रांत बोकाळलेल्या पक्षभेदास आळा घालण्याची खटपट आपण करावी अशी विनंति आहे."

बाबू मोतीलाल घोस याच पत्र येण्याचा व टिळक त्याच दिवशीं मुबईस असण्याचा योग आला असल्यानें त्याचा लागलाच फायदा घेण्याचें न्यायमूर्तींनी ठरविलें आणि पत्र घेऊन टिळकाकडे तावडतोब जा आणि उद्या मला येऊन भेटा असा त्यास निरोप साग, असें त्यानीं मला सागितलें त्याप्रमाणें आम्याच्या वाड्यातील खऱ्याच्या घरीं मी तात्काळ गेलों, व पाहुणे आणि यजमान बाहेर गेले होते त्याची परत येण्याची वाट पहात मी बसलों बऱ्याच वेळानें ते आल्यावर लिखातलें पत्र मी टिळकास दाखविलें त्यानीं तें वाचून, न्यायमूर्ति सकाळीं फिरावयास केव्हा जातात आणि परत घरीं केव्हा येतात ह्या सबधानें चौकशी केली. मुबईस असताना ते सकाळीं फिरावयास जात नाहींत आणि उद्या ६||–७ वाजण्याचे सुमारास तुम्ही आल्यास ठीक होईल असें मी उत्तर दिलें "बरें आहे. उद्या ७ वाजता मी येऊन भेटेन असें न्यायमूर्तींस कळीव" असें टिळकानीं मला सागून मोतिलाल बाबूचें पत्र माझे हातीं दिलें आपलें काम अर्धवट न होता तें यथासाग झालें पाहिजे ह्या विचारानें, उत्तरादाखल दान ओळी कागदावर लिहून द्याल तर बरं अस मी टिळकास म्हटल, 'त्याहायला कशाला पाहिजे ! तोंडीं साग म्हणजे झालें" असें त्यानीं सागितलें तरी दोन ओळींचा मी आग्रह धरला आणि त्याप्रमाणें टिळकानीं एक चिठ्ठी लिहून मला दिली

मी बगल्यावर परत आलों. तेव्हा बरीच रात्र झाली होती घरातील जेवण खाण आटोपलें असून न्यायमूर्ति निजावयास गेले होते त्याना मी टिळकाची चिठ्ठी दाखविली परतु चमत्कार असा कीं, मी गिरगावातून चालत घरीं जाऊन पोहोंचण्यापूर्वीच टिळकास पकडल्याची बातमी, रानड्याच्या घरीं कधीहि न जाणाऱ्या एका गृहस्थानें न्यायमूर्तींस जाऊन सागितली होती हा प्रकार कसा झाला याचें मला मोठें कोडें पडलें तें पुढें उकललें असलें तरी त्याची हकीकत येथे सागण्याचें प्रयोजन नाहीं. ठरल्याप्रमाणें न्यायमूर्ति व टिळक याची गाठ पडली असती तर तीमधून काय निष्पन्न झालें असत हें सागता येत नाहीं तथापि वरील गोष्टीवरून टिळक आणि रानडे ह्याचीं चरित्रें आणि महाराष्ट्रातील

च्या बाजूला गर्दी दिसून आली नाहीं. ह्या प्रकार मुंबईपासून थेट कलकत्त्यापर्यंत चालला होता. कलकत्त्याहून परत येताना गांधी गाडींत नव्हते; बाकी पूर्वीप्रमाणेच सर्व नमुना. टिळकांचा भक्तिपूर्वक केला जाणारा सन्मान अनेक स्टेशनावर आम्ही कौतुकानें पाहिला. सकाळीं १० वाजण्याचे सुमारास गाडी एका मोठ्या जंक्शनवर (गोंदिया असावें) आली. टिळकास पथ्य होतें तरी त्याच्यासाठीं स्टेशनच्या इमारतींत मेजवानीचा थाटाचा बेत करण्यात आला होता. गाडींतील महाराष्ट्रीय शेजारी ह्या नात्यानें आम्हास आमंत्रण झाल्यावरून आम्ही मेजवानीस गेलों. टिळकांच्या बरोबर दादासाहेब खापडे होते, आणि एकंदर बाराच मंडळी होती तरी जेवणास चांगला रंग आला. गाडी स्टेशनवर त्या वेळीं नेहमींपेक्षा अधिक वेळ थांबली आणि भोजन, पानसुपारी आणि फोटो झाल्यावर चालू लागली. पुढें दुपारीं कोणत्याशा स्टेशनावर एका गवळ्यानें आमच्या फर्स्टक्लासच्या डब्यात दूध विकत दिलें आणि तो आमचे डब्यासमोर आला असता माझ्या बरोबर प्रवास करणाऱ्या विनोदी मित्राचें व त्याचें हिंदींत खालील आशयाचें संभाषण झालें.—

मित्र—दूध कसें देतोस ?

गवळी—चार पैसा पावशेर.

मित्र—शेजारच्या डब्यात कसें दिलेंस ?

गवळी—(चाचपडत) तीन पैसा पावशेर.

मित्र—त्या लोकांना तीन पैसा आणि आम्हाला चार पैसा, काय ! त्या डब्यात कोण आहे रे ?

गवळीः—तेथें टिळकमहाराज आहेत.

मित्र—टिळकमहाराज कोण आहेत रे ?

गवळी—ते मोठे योगी आहेत.

मित्रः—आ ! योगी आहेत ! आणि ते काय करतात ?

गवळीः—त्यांनीं कोणास म्हटलें कीं राजा हो तर तो राजा बनतो !

मित्र—असें आहे काय ! (इतक्यात गाडी चालू लागते).

नारायण हरी ऊर्फ दाजीसाहेब नातू

[सरदार, म्युनिसिपल कौन्सिलर, पुणे.]

(१) सन १९१४ सालची गोष्ट. लोकमान्य टिळक नुकतेच सुटून आले होते. त्यावेळेस माझे चुलते कै० श्री० बाळासाहेब नातू व माझे वडील कै० श्री० तात्यासाहेब नातू हे त्यास भेटावयास गेले होते त्यावेळीं कै० अण्णासाहेब पटवर्धन याचे अध्यक्षतेखालीं गायकवाडवाड्यात अभिनंदनपर सभा झाली. त्यावेळेस वरील नातुबधूनीं हजर रहावें अगर नाहीं अशाबद्दल चर्चा झाली. तेव्हा लोकमान्य एकदम म्हणाले, " अहो, बाळासाहेब भिण्यानें काय कारण आहे ? सरकारनें जोपर्यंत तुम्हास अशा तऱ्हेची बदी केली नाहीं तोंपर्यंत तुम्ही खुशाल सभेस या. सरकारचे कायद्यास जपलें म्हणजे झालें. " अशा प्रकारचे उद्गार निघताच माझे चुलते व वडील त्या समारभास हजर राहिले.

(२) माझे वडील सन १९१४ चे सप्टेंबर महिन्यात वारले. त्यावेळीं मी लोकमान्य टिळक यास भेटावयास गेलों असता त्यास अत्यत वाईट वाटलें. त्यावेळीं त्यानीं काढलेले उद्गार अजून माझे कानात दुमदुमत आहेत. " काय करावें ! पेशवाईचा काल असता तर तात्यासाहेब हे एका पथकाचे सेनापती झाले असते. घोड्याची विद्या इतक्या उत्तम तऱ्हेची अवगत असून तिचा व्यर्थ दुरुपयोग मात्र झाला. " एवढे झाल्यावर ते मजकडे वळून म्हणाले, " त्याचें रायडिंग स्कूल चालू ठेवा बरें. " परिस्थितिमुळें मला ती गोष्ट करता येत नाहीं याबद्दल अत्यत खेद होतो आहे पण हे शब्द जिवास लागून राहिले आहेत

(३) कै० श्री० बाळासाहेब व लोकमान्य हे एकमेकाचे अत्यत जिवलग दोस्त. त्याचे अतकाल्चे दुखण्यात लोकमान्य रोज आमचे वाड्यांत येत असत कै० बाळासाहेबाचें अखेरचें मृत्युपत्र लोकमान्याचे आग्रहामुळेंच झालें ज्या दिवशीं बाळासाहेब वारले त्या दिवशीं लोकमान्य आमचे वाड्यात ही बातमी समजताच आले एका खांबाशीं डोकें टेकून विषण्ण चित्तानें बसले. त्यावेळीं त्याचे डोळ्यांतून टपटप अश्रुबिंदु पडत होते. त्यानीं काढलेले दु खोद्गार अजून मला स्मरत आहेत " आज माझे विश्वासाचा सरदार नाहींसा झाला " खरोखरच टिळकाचा व आमचे दादाचा अकृत्रिम स्नेह वरील उद्गारानें आमच सर्वांचें डोळे पाण्यानीं भरून आले

सीताराम विष्णु लळीत

[माजी 'लोकसेवक' पत्राचे संपादक, 'मुंबई कौन्सिल-स्वराज्यपक्षा'चे अ० सेक्रेटरी, पुणें.]

(१) सन १९१४ सालीं लोकमान्य मंडालेहून सुटून परत आले त्यावेळीं ते अमुक दिवशींच परत येतील असें प्रथम निश्चितपणें प्रसिद्ध करण्याचा मान 'लोकसेवक'कडे होता कारण बहुतांची समजूत आणखी ४।५ महिने लोकमा न्याची सुटका लांबेल अशीच होती. माझे मित्र रा० मंडलीक हे त्यावेळीं 'लोक सेवक'मध्यें लेख देत असत. त्यांनीं जेल मॅन्युअल्वरून हिशेब केला व आम्हा दोघातिघास तोच योग्य वाटून आम्हीं त्याप्रमाणें प्रसिद्ध केलें. लोकसेवकाच्या या कृतीनें त्यावेळीं एक दिवसाकरिता जी थोडी गमत उडाली ती पुण्यातील सर्व मंडळींच्या माहितीचीच असल्यानें त्याबद्दल सविस्तर हकीकत देणेचें कारण नाहीं. असो सुटका होऊन लोकमान्य मुंबईस आल्यानंतर त्यांनीं आपल्या लहानसान सर्वच अनुयायास भेट दिली त्यातच त्यांनीं 'लोकसेवक' कार्या लयासहि, पानसुपारी स्वीकारून भेट दिली होती त्यावेळीं आरमीं सांगितलेल्या लोकमान्यांच्या सुटकेचा अदाज प्रसिद्ध करण्याच्या अपराधाबाबतच अतरय काळ फिरून तत्त्वविवेचक छापखान्यास 'लोकसेवक' पत्र यापुढें प्रसिद्ध करू नये अशी तबी मिळाली होती. व म्हणून एका स्नेह्याचे मदतीनें एक हँडप्रेस चवथे मजल्यावर स्वयंपाकघरात बसवून कसें तरी वर्तमानपत्र काढीत होतों लोकमा न्यांनीं मुद्दाम स्वयंपाकघरापर्यंत जाऊन ती सर्व व्यवस्था पाहून उपदेश केला कीं, "तुम्हा तरुण मंडळीला निराश होणेंचें काहींच कारण नाहीं आम्हास यापेक्षाहि मोठमोठ्या अडचणींतून जावें लागलें आहे." असें म्हणून स्वत च्या तरुणपणची हकीकत सांगितली कीं, "मला स्वत ला डोकीवरून केसरि वाहून नेणेचें प्रसंग आलेले आहेत दिवसा तसें कल्यास लोक हसतील म्हणून रात्री काळोख पडेतों थांबून मग वाहून नेत होतों इतकेंच !"

(२) योग्य व इष्ट कार्य घडून येत असलें तर सत्याचें फाजील स्तोम माज वावयाचें नाहीं हा लोकमान्यांचा बाणा सुप्रसिद्धच आहे या धोरणाचें वाजवी स्वरूप नि संदेहपणें पटवून देण्यासारखा एक प्रसग लखनौस घडला. राष्ट्रीय सभेंत परत घुसण्याचा प्रयत्न राष्ट्रीय पक्षानें लखनौसच प्रथम केला. व त्यावे ळच्या नियमाप्रमाणें ऑल इंडिया कमिटीच्या सभासदाशिवाय तितकेच आणखी सभासद विषयनियामक मंडळीकरिता प्रतिनिधींनीं निवडून द्यावे अशी वहिवाट असल्यानें, व मुंबई इलाखाच सर्व सत्याचें मूळ म्हणून मुंबईचें मतास विशेष प्राधान्य असल्यानें.तें मत आपल्या हातचें जाऊ नये याबद्दल लोकमान्य स्वामा

विकपर्यंच झटत होते. ऑल इंडिया कमिटीचे, जे सभासद लखनौस हजर होते ते विषयनियामक मंडळाचे स्वयंसिद्ध सभासद असल्यानें व सर्व नेमस्त पक्षाचे असल्यानें त्या पक्षाची तेरा मतें आयतींच सिद्ध होती. असें असून प्रतिनिधींनी निवडावयाच्या पधरा सभासदांपैकीं निम्मेनिम् जागा वाटून घ्यावा असें ते म्हणूं लागले. हा डाव लोकमान्य कसचा चालूं देतात! महात्माजींनीं मध्यस्थीचा उपक्रम केल्यामुळें एकामागून एक अनेक सूचना पुढें येऊं लागल्या. पण प्रांतिक मत आपल्या हातचें जाऊं द्यावयाचें नाहीं हा लोकमान्यांचा निश्चय असल्यानें त्या सर्व सूचना नापास झाल्या. अखेरची म्हणून तडजोड लोकमान्यांनीं अशी सुचविली कीं, 'तुमचे तेरा सभासद हजरच आहेत. व एक सकाळीं येणार. मिळून चौदा. तरी आम्हीं आमचीं चौदा मतें कायम ठेवून मध्यस्थ म्हणून महात्माजींस पंधरावे घालूं. म्हणजे ते ज्या बाजूस मत देतील त्या बाजूचें बहुमत.' अशा रीतीनें सर्व जबाबदारी महात्माजींवर टाकण्याचें योजिलें. पण त्यांत अट अशी ठरली होती कीं, ही सूचना पसत असल्याबद्दल रात्रौ बारा वाजेपर्यंत तरी जबाब आला पाहिजे. नाहींतर (महात्माजी त्यावेळेस स्वराज्यसभास सामील होण्यास नाकबूल असल्यामुळें) पूर्वीचें तिकीट कायम समजून महात्माजींचें नांव दाखल करितां येणार नाहीं. कर्मधर्मसंयोग कीं, परत निरोप आलाच नाहीं. अर्थात् महात्माजींचें नांव न घालतांच पूर्वीचें तिकीट कायम झालें. सकाळीं निवडणुकीचे वेळीं मंडळी अर्थात्‌च तिकीटांतील नांवें पाहून मतें देऊं लागली. महात्माजींचें नाव पुकारतांच तिकीटांत नांव नसल्यानें बहुमत विरुद्ध गेलें व कांहीं नेमस्त बंधूंनीं शेमशेम म्हणून गिल्लाहि केला. पण लोकमान्यांचें प्रसंगावधान कायम होतें. त्यांनीं महात्माजी निवडून आले असाच निकाल जाहीर केला! मंडळी तोंडाकडेच पाहात राहिली! पण लोकमान्यांचा हेतु व दूरदृष्टि जाणून तक्रार कोणीच केली नाहीं. निर्मळ सत्यच श्रेष्ठ कीं, लोकमान्यांची ही सत्कार्यनिष्ठा श्रेयस्कर हा वाद थोरामोठ्यांचा आहे. पण सामान्य जनांनीं सामान्य बुद्धीनें केलेल्या व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष करून आपल्या मोठेपणास साजेल असेंच लोकमान्यांनीं याप्रसंगीं वर्तन केलें, असें म्हटल्यावाचून राहावत नाहीं. यासच 'शाठ्य' म्हणावयाचें असेल तर इलाज नाहीं.

नारायण वि. आठवले

[कॉन्ट्रॅक्टर, पुणे.]

लोकमान्य विलायतेहून परत आल्यावर थोड्याच दिवसांनीं येथील प्रसिद्ध गजानन मॅचॉलाकेचे मालक रा० रा० एस्. जी. येवलेकर यानीं श्री कसब्याच्या गणपतीच्या देवळात लोकमान्याप्रीत्यर्थ चतुर्थी केल्यावेळीं तेथें मी प्रसादाकरिता गेलों होतों. त्यावेळेस भोजनोत्तर आहेर व पानसुपारी झाल्यानंतर तेथील प्रमुख मंडळींनीं दोन शब्द बोलण्याबद्दल विनंती केल्यावरून श्रीगजाननासंबधानें लोकमान्यांनीं मार्मिक चार वाक्यें उच्चारलीं तीं सस्मरणीय असल्यामुळें आठवणीच्या पुस्तकांत घालण्याकरिता मुद्दाम देत आहे.

"श्रीगजानन हा विघ्नहर्ता आहे. प्रपंचात विघ्नें आल्याशिवाय तो हरण तरी काय करणार? कोणत्याहि कार्यास आरंभच केला नाहीं तर विघ्नें येतात कशाला? ज्याअर्थी गजानन हें दैवत विघ्न हरण करण्याकरिता जागृत आहे, त्याअर्थी प्राणीमात्रानें कार्यारंभ केलाच पाहिजे हें सिद्ध होत आहे. याकरिता विघ्नें हीं येणारच व तीं गजाननमहाराज निवारण करणारच. यावरून ह्या देवतेचें अस्तित्व असें सुचवितें कीं, आपण फलाची आशा न करता, व विघ्नें येतील म्हणून न घाबरता सदैव कर्म करीतच राहिलें पाहिजे."

विनायक विष्णु बापट

[एल्. एम् अँड एस् डॉक्टर, वर्धा]

(१) श्रीगणेशोत्सवांतील व्याख्यानांत एक वेळ लोकमान्य म्हणाले कीं, 'संत तुकाराममहाराज पास होऊन गेल्यास अडीचशें वर्षें झालीं तरी अद्यापपावेतों त्यांचे पाठीमागेंसुद्धा पंढरपुरास दरवर्षी लाख दोन लाख यात्रा जमते व आम्ही आज इतकीं वर्षें राजकीय चळवळ करीत आहोंत, परंतु आमचे राष्ट्रीय सभेस पुरते पाव हजार लोकहि जमत नाहींत!'

(२) लोकमान्यांचे वधुविलीचे प्रसंगीं गायकवाडवाड्यांत त्यांस पोषाख समर्पण करण्याचा समारंभ झाला. त्यावेळीं प्रख्यात देवल सर्कसचे मालक तेथें हजर होते व त्यांस अनुलक्षून देशभक्त कृ० आ० गुरूजी म्हणाले कीं, कित्येक नाठाळ व दांडग्या घोड्यांस रा० देवल यांनीं आपले मनाप्रमाणें उत्तम काम करावयास लाविलें आहे, परंतु लो० टिळक हे आज इतकीं वर्षें त्यांचे मनाजोगता

राजकारणी पुरुष तयार करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, परंतु त्यास तसा पुरुषच मिळत नाहीं.

(३) होमरूल लीगचे वार्षिक अधिवेशनाच्या वेळेस काहीं टीकेस उत्तर देताना काहीं वऱ्हाडी लोकानीं मर्यादा सोडून भाषणें केलीं. रा० न० चिं० केळकर यांचें भाषण मात्र मुद्देसूद व सडेतोडीचें झालें. सभा संपल्यावर कोणी लोकमान्यास प्रश्न केला कीं, 'आपण अध्यक्षस्थानीं असताना वक्त्यास असें का वाहवू दिलेत ?' त्यावर ते म्हणाले, "अहो, ही तुमच्याकडचीच मंडळी होती, आपलेच दात व आपलेच ओंठ, तेव्हा मला त्याना लगाम घालता येईना स्वत: बोलणारानें तरी काहीं विवेक केलाच पाहिजे कीं नाहीं ?"

(४) महात्मा गांधी व खिलाफतीचे पुढारी यात बोलणीं सुरू झालीं होतीं. 'केसरी'त महात्मा गांधींच्याविरुद्ध एक शब्दहि येत नसे. परंतु असहकारितेला सबळ पाठिंबा दिला जात नसे यांचें कारण लोकमान्यास विचारता ते म्हणाले, 'जर मुसलमान लोक आपणास पूर्णपणें येऊन मिळाले तर मी या चळवळीस पूर्ण पाठिंबा देईन, तोंपर्यंत मी तिऱ्हाइतपणा स्वीकारला आहे '

(५) माझे मावीचें लोकमान्याच्या धाकट्या चिरंजीवाशीं लग्न ठरविण्या करिता मी लोकमान्याकडे गेलों होतो. मुलगी पसत झाल्यावर साहजिकच मी हुंड्याचा प्रश्न काढला त्याबरोबर त्यानीं ताडकन् उत्तर दिलें कीं, "तुम्ही काय करावयाचें तें करा, मला हुंडा नको" मी म्हणालों, ' बरें, पण करणीसबधानें तरी खुलासा व्हावा म्हणजे पुढें रुसवारुसवीस जागा राहाणार नाहीं ' त्यावर ते म्हणतात, "अहो, तुम्ही दोन्ही बाबतींत निर्धास्त असा आमचे येथें रुसावयाला कोणी नाहीं, व तसें काहीं झाल्यास मी पाहून घेईन बोलक्या सुधारकाचा मला अनुभव आहे एका मित्राचे कार्यांत तो असाच नाडला गेल्यामुळें ऐनवेळीं मला सावकाराचें घर पाहून समजूत काढावी लागली " या गोष्टीवरून सोशल कान्फरन्सची आठवण होऊन ते म्हणाले कीं, "तुमचेकडील एक बडे गृहस्थ हुंड्याचे ठरावावर सभत भाषण करणार होते, हें मला कळताच मी सेक्रेटरीस कळविलें कीं, दुजोरा देणाऱ्याचे यादींत माझें नाव घाला हें त्या गृहस्थास समजताच ठराव पुढें येण्याचे वेळेस हे गृहस्थच हजर राहिले नाहींत !"

श्री० सारजाबाई बापट

[काव्यकल्पता B. P. N. A. पुणें.]

सन १९१७–१८ सालची गोष्ट. माझी माची काव्यचंद्रिका सौ० राधाबाई आपटे यानीं सचित्र कीर्तनसुधा नावाचें एक पुस्तक लिहिलें आहे. त्यावर लोकमान्याचा अभिप्राय असावा अशी तिची भारी इच्छा होती. हें अवघड कार्य होणार तरी कसें या विवचनेंत आम्ही पडलों. वैद्यपचानन कवडेशास्त्री याचे मार्फत काम झालें तर पाहावें असें वाटून त्याना विचारलें. त्यानीं सांगितलें कीं, 'हें काम तुम्ही स्वतः गेल्यास जेवढ्या सुलभ रितीनें होईल तितकें तें दुसऱ्या मार्गानें होणार नाहीं.'

यानतर मी, स्वतः सौ० राधाबाई आपटे व माझा भाऊ (रा० ग० श्री० आवळे स० ओव्हरसिअर) इतकेजण गायकवाडवाड्यात गेलों. मी येण्याचें कारण आपल्यावरून थोडक्यात सांगितलें, मी म्हणालें "पुस्तक भाऊबीजेला बाहेर पडलें पाहिजे याकरिता आपला अभिप्राय मिळाल्यास फार उपकार होतील."

यावर ते सौ० राधाबाईकडे पाहून म्हणाले "मी याना कुठेंतरी पाहिलेसे वाटतें. मला वाटतें मी याना १९०६ सालीं बेळगावीं पाहिलें असावें. भास्करराव ओंकार याच्या ह्या कोण?"

मी उत्तर दिलें "ही त्याची मुलगी आहे."

नतर ते म्हणाले–"आता बरोबर. राधाबाई चागलें कीर्तन करतात असें मी ऐकलें आहे. स्तुत्य उद्योग आहे. मला कीर्तन फार आवडतें. स्त्रियांनीं उगीच समान हक्काच्या मानगर्दीत पडून राजकारणासारख्या गुंतागुंतीच्या विषयात न दुडबुडता आमचा धर्म त्यानीं सभाळावा हेंच उत्तम व हितकर आहे असें माझें मत आहे. तुळशीचीं रोपटीं जर कोणी जतन अजूनपर्यंत केलीं असतील तर तीं आमच्या बायकांनीच. स्वार्थ व परमार्थ साधण्यास अगदी जवळचा मार्ग म्हणजे कीर्तन होय. प्रपच साधून परमार्थ साधून देण्यास कीर्तन हें उत्तम साधन आहे. धार्मिक आख्यानाबरोबर (राधाबाईकडे वळून ते म्हणाले) तुम्ही ऐतिहासिक आख्यानेंहि थोडींशीं बसवा त्या आख्यानद्वारा तुम्हास सहजासहजीं जनतेस आपल्या कर्तव्याची ओळख पटवून देता येईल. शिवाजीचें आख्यान कीर्तन विषयास सर्व तऱ्हेनें बोधप्रद असें आहे. तसल्या आख्यानाची राष्ट्रास फार जरूरी आहे. कीर्तन हा माझा जिव्हाळ्याचा विषय आहे. (नतर मजकडे वळून ते म्हणाले) द्या तें तुमचें कीर्तनाचें पुस्तक मजकडे. मी तें वाचून उद्या अभिप्राय लिहून तुमचेकडे पाठवून देतों. यानतर त्यांनीं माझ्या काव्यासबधीं उत्तेजनपर चार शब्द बोलून आम्हांस निरोप दिला.

इतक्या सुलभ रीतीनें आमचें कार्य झालें याबद्दल आम्हांस फार आनंद झाला. एवढे मोठे गृहस्थ परंतु आमच्या सारख्या वयदीं सामान्य जनाशीं इतक्या सलो-ख्यानें व आपलेपणानें बोलतांना पाहून त्यांच्या बद्दलची आमची पूज्यबुद्धि दृढ-तर झाली. आम्हास त्यांच्या स्मरणशक्तीचें कौतुक वाटलें. १९०६ सालीं त्यांनीं माझ्या मावीला ती अवघी दहावर्षांची असतांना बेळगांवीं श्री० नरगुंदकर वकिलांचे येथें पाहिली होती त्यांचे त्यांना या वेळीं नेमकें स्मरण झालें, याचें आम्हास नवल वाटलें.

गणपत अंबादास जोशी

[उमरखेड, वऱ्हाड.]

(१) इसवी सन १९१८ सालची गोष्ट. लो० टिळकांची स्वराज्याची मोहीम वऱ्हाडांत सुरु झाली, त्यावेळीं लोकमान्य पुसदला येणार असें जाहीर झालें होतें. लोकमान्यांच्या सेवेकरतां ज्या स्वयंसेवकांची निवडणूक झाली होती, त्यांत मी एक होतों. स्नान करीत असतां लोकमान्यांनीं सहज आम्हांस प्रश्न केला "तुम्ही शाळेंत असाल, नाहीं?" त्यावर मी 'होय' म्हटलें. लोकमान्य आश्चर्यानें म्हणाले, "मग तुम्ही आमच्या कामास कसें आलांत?" मी पुन्हां म्हटलें "आम्ही सर्वजण (कांहीं एकदोघे सोडून) उमरखेड येथील संस्कृत पाठशाळेंत शिकत असतों." हें ऐकताच लोकमान्यांस पराकाष्ठेचा आनंद झाला व पाठशाळेविषयीं कांहीं माहीती विचार-ल्यावर ते मोठ्या प्रेमानें व अभिमानानें आम्हांस म्हणालेः—

"तुम्ही संस्कृत विद्यालयांत शिकतां हें ऐकून मला फार आनंद झाला. केवळ इंग्रजी शिक्षण घेऊन पौर्वात्य विद्येस नांवें ठेवणाऱ्या सुशिक्षितांच्या डोळ्यांत अंजन घालून व त्यांना आपल्या ऋषींच्या अपूर्व ज्ञानाची जाणीव करून देऊन त्यांच्यांत स्वाभिमान उत्पन्न करण्याची जबाबदारी तुमच्यावर आहे, हें

हा उपदेश करीत असतांना लोकमान्यांचें अर्धे आंग भिजलें होतें. मध्येंच स्नान थांबवून ते आमच्याशीं बोलत आहेत हें पाहून एक गृहस्थ लोकमान्यांस म्हणाले– 'आधींच आपली प्रकृति बरोबर नाहीं. तशांत हें ओल्यानें बसणें सोसवणार नाहीं.' लोकमान्य किंचित् अभिमानानें म्हणालेः–"अहो, दोन दोन तास पाण्यांत डुबण्यानें जर मी एकहि दिवस आजारी पडलों नाहीं, तर आतां घटकाभर अर्धे–ओलें बसल्याने मला काय होणार ?" लोकमान्यांचा हा आत्मविश्वास पाहून सर्वांना त्यांच्याविषयीं मोठें आश्चर्य व आदर वाटला.

(२) वऱ्हाडांतील जनता साधारण बरीच अशिक्षित आहे. लोकमान्य कोण काय वगैरेची संपूर्ण माहिती असलेले लोक अद्यापहि शें० २५ पेक्षां जास्त सांपडतील असें वाटत नाहीं. तथापि त्यांचें नांव मात्र सर्व आबालवृद्धांच्या तोंडीं आहे. लोकमान्य पुसदला येणार असें कळतांच हजारों लोक कोणी बैलगाडीनें, कोणी चालत असे बरेंच लांबून त्यांच्या दर्शनाकरतां आले होते. जवळ जवळ एकंदर लोकसमुदाय पंधरा हजारांच्यावर असेल. लोकमान्य मोटारींतून उतरतांच लोक त्यांच्या पायांवर नमस्कार घालण्याकरतां जाऊं लागले. पण त्यांच्या पायांस कांहीं दुखापत झाली असल्यामुळें कोणीहि त्यांच्या पायास स्पर्श करूं नये असें ठरविलें होतें व सर्वांना सांगण्यांत येत होतें. तरी पण लोक ऐकेनांत हें पाहून त्यांच्या बरोबरच्या एका गृहस्थानें आपल्या हातांतील छडीनें एकदोघांस कांहीं तडाखे देऊन दूर केलें.लगेच लोकमान्यांनीं त्यांना थांबविलें व पुढें गेले. घडलेला प्रकार पाहून त्यांना जो कळवळा आला त्यामुळें घटकाभर त्यांच्या तोंडांतून शब्द निघेनात व डोळ्यांत पाणी खेळूं लागलें ! ते म्हणालेः– 'माझ्या करता आपण मार सहन करीत आहांत अं ! ' हें वाक्य बोलताच त्यांचा कंठ सद्गदित झाला. व त्यांना जो प्रेमाचा उमाळा आला त्यामुळें बराच वेळ पुढें बोलता येईना. नंतर त्यांचें व्याख्यान वगैरे झालें.

(३) लोकमान्यांच्या गोष्टीच अशा कांहीं आहेत कीं, त्या पाहतांच अथवा ऐकतांच त्यांच्या अलौकिकत्वाची साक्ष पटते. लोकमान्य पुसदला आले तेव्हां तेथें यवतमाळ जिल्हा परिषदेचें अधिवेशन ठरलें होतें. व त्याकरतां तयार केलेल्या मंडपांतच लो० टिळकांचें व्याख्यान ठरलें होतें. त्यामुळें मंडप अगदीं चिकार भरून गेला होता. हजारों लोक बाहेर उभे होते. आंत लोकमान्यांचें व्याख्यान सुरू झालें. तेव्हां बऱ्याच लोकास असें वाटूं लागलें कीं, आपण इतक्या लांबून येथें येऊनहि आपणास लो० टिळकांचे शब्द ऐकावयास सांपडत नाहींत. व त्यांची मूर्तीहि दिसत नाहीं.

लोकांनीं मंडपाचे भोंवताली बांधलेले पत्रे व तट्टे पार सोडून टाकले तरीहि सर्वांना दिसण्याची व ऐकूं जाण्याची व्यवस्था झाली नाहीं. हें पाहून लो० टिळकांनीं आपलें मंडपांतील व्याख्यान संपविलें. व उन्हानें तापलेल्या वाळ-

वंटांत पुन्हां दुसरें व्याख्यान देण्याची तयारी केली. ती वेळ अगदीं भर दोन प्रहरची असून लोकमान्य उपाशी होते. हें पाहून एकदोघा जणांनीं ' आपणांस फार श्रम होतात, आपली प्रकृति नादुरुस्त आहे. ' असें सुचवून व्याख्यान न देण्याविषयीं सांगितलें. (त्यावेळीं लोकमान्य केवळ फळें व सातू यावर राहात असत.) पण लोकमान्य निश्चयानें व विनोदानें म्हणाले:–"अहो, आजचा दिवस स्वराज्याच्या पंढरीचा आहे. नदीच्या कांठीं आपण सर्वांनीं मिळून भजन केल्यास आपणास विठोबाचें दर्शन लवकर होईल. आपण श्रास न पडूं देतां एवढ्या लोकांची निराशा केल्यास देव आपणांवर रागवणार नाहीं कां !" हें ऐकून सर्व-जण स्तब्ध झाले व घामाच्या धारा अंगांतून सारख्या चालत असतांना सुद्धां लोकमान्यांनीं उन्हांत उभें राहून दुसरें व्याख्यान दिलें व सर्वांची इच्छा-पूर्ण केली.

(४) लोकमान्यांचें स्नान फराळ वगैरे सर्व आटोपल्यावर उमरखेडचे कै० श्री० रामशास्त्री पंचपुत्र यांनीं लिहून आणलेलें संस्कृत मानपत्र त्यांना समर्पण केलें. *मानपत्र छापलें नव्हतें तरी हस्ताक्षर इतकें सुंदर लिहिलें होतें कीं, क्षणभर* लोकमान्यांस सुद्धा तें छापीलच वाटलें. मानपत्राची भाषा संस्कृत व प्रौढ असल्यामुळें इतरांस तें समजणें शक्य नव्हतें. तथापि तें वाचून दाखविलें. लोक-मान्यांच्या हातांत मानपत्र येताच त्यांनीं तें एक वेळ साग्र वाचलें. व शास्त्री-बुवांच्या संस्कृत भाषेबद्दल सानंद समाधान व्यक्त केलें. मानपत्रांत लेखकांनीं सहेतुक असो वा निर्हेतुक असो. एक शब्द अगदीं नवीनच असा ' मषिप्रसू ' हा लेखणीवाचक लिहिला होता, चटकन लोकमान्यांच्या गरुड–दृष्टींत तो शब्द आल्याबरोबर त्यांनीं त्याबद्दल शास्त्रीबुवांस विचारलें व असले नवीन शब्द बनविण्याच्या हातोटीबद्दल त्यांचें अभिनंदन करून लोकमान्य म्हणाले:–"संस्कृत-भाषा ही किती पूर्णत्वाला पोंचली आहे याचें हे नवीन शब्द उत्तम द्योतक आहेत." या विषयावर त्यांनीं बराच वेळ आपला वाक्प्रवाह सुरू ठेवला होता. तें *सर्व पाहून त्यांच्या अवलोकनशक्तीचें सर्वांना आश्चर्य वाटलें.*

जनार्दन सीताराम जोशी

[बी कॉमू, गव्हमेंट ऑफ इंडियाकडे नोकर, सिमला-दिल्ली]

(१) सन १९०७ सालचे २७ मार्च रोजी लोकमान्यांचे भाचे धोंडोपत विद्वांस यांच्या ज्येष्ठ कन्येचा विवाह करण्याचें ठरलं होतें व्याही मंडळी त्याच दिवशीं मुंबईहून आदल्या रात्रीं मद्रास मेलनें निघून पुण्याच्या स्टेशनवर पहाटे १॥ वाजण्याचे सुमारास यावयाची होती त्यास उतरून घेण्यास तेवढ्या पहाटेस धोंडोपंतांबरोबर एकट्या टिळकांस आलेले पाहून व्याहीमंडळीस साभिमान कौतुक वाटलें ज्या लोकमान्यांचा आदरसत्कार करण्याकरिता किंबहुना त्यांना निव्वळ एकवेळ डोळेभरून पाहण्यानें आपल्या डोळ्यांचें पारणें फेडण्याकरिता हजारों लहानथोर मंडळी तासाचे तास तिष्ठत राहाण्यांत सुख मानतात तेच लोकमान्य त्या दिवशीं पहाटे लोकमान्यांपेक्षा लोकप्रियतत कमी योग्यतेच्या व्याहीमंडळींक रिता स्टेशनवर तिष्ठत बसलेलें पाहून त्यास लोकमान्यांच्या निराभिमानीपणाबद्दल सादर कौतुक व अहेतुकपणें का होईना तिष्ठत रहावें लागल्याबद्दल संकोच वाटावा यांत नवल काय ?

(२) १९०८ साली टिळकांवरील राजद्रोहाबद्दल झालेल्या खटल्यापूर्वी त्यांचे स्नेही ना० दाजीसाहेब खरे यांच्या मुंबई येथील बंगल्यावर त्यांची गांठ पडली असतां मी कॉमर्स (व्यापारी शिक्षण देण्याच्या) कॉलेजमध्यें शिकत असल्यामुळें त्यांनीं मला जे अनेक प्रश्न विचारले व विधानें केलीं त्यावरून त्यांच्या हरएक विषयांत दिसून येणाऱ्या बुद्धीच्या कुशाग्रतेबद्दल, उच्च शिक्षण घेऊन विश्वविद्यालयांतून बाहेर पडणाऱ्या पदवीधरांची कशा प्रकारची लायकी असावी याबद्दल व पाश्चात्यांप्रमाणे तरुणांनीं नवीन यांत्रिक युगांत कशा प्रकारचें धंदे करणें त्यास पसंत होतें याबद्दल नीट कल्पना आली

(३) इंटर कॉमर्स परीक्षेला Double-entry Elementary Accountancy हा विषय शिकवितात परंतु Advanced Accountancy & Auditing हा विषय B. Com डिग्री परीक्षेला अनेकांपैकीं एक ऐच्छिक विषय म्हणून ठेवला आहे डिग्री परीक्षेकरिता त्यावर्षी तो विषय पुष्कळच मुलांनीं घतलेला असून पुष्कळ मार्क मिळवून पहिल्या वर्गांत पास होणें तो विषय पसंत करणाऱ्या मुलांस सुलभ जातें तरी पण मी स्वतः फारच थोड्या मुलांनीं पसंत केलेला परंतु देशाच्या आर्थिक परागतीबद्दल ज्ञान प्राप्त करून देणारा Advanced Economics हाच ऐच्छिक विषय पसंत केला असल्याचें ऐकून लोकमान्य म्हणाले, " परीक्षेत पहिल्या वर्गांत पास होणें न होणें यावर पुढील आयुष्यक्रमांतील यशापयश जरा अवलंबून नसलें तरी पण नवीन आयुष्याच्या सुरवातीच्या वेळीं त्याचा थोडाबहुत

फायदा होतो हें मानणें चुकीचें नाहीं करिता ऐच्छिक विषय पसत करताना शक्य तर पहिल्या वर्गात पास होण्यास अनुकूल असा विषय पसत करणें श्रेयस्कर होय. तथापि आपल्या कॉलेजात जितके म्हणून विषय शिकविले जात असतील तितके सगळे त्या कॉलेजातून पास होऊन बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांनें आपलेसे करावे व त्यानिमित्त शक्य तर त्या त्या विषयात परीक्षा द्याव्या

उद्या माझ्या बी० ए० व एलएल० बी० च्या (डिग्रीज) पदवी काढून घेतल्याचे सरकारने किंवा तदनुरोधाने चालणाऱ्या मुंबई विश्वविद्यालयानें ठरविल्यास त्याचा मला थोडाहि विषाद वाटावयाचा नाहीं, कारण त्याचा मला माझ्या व्यवसायात काडीइतकाहि फायदा नाहीं मला कोणी कोणत्याहि विषयावरचें पाचशेंपर्यंत पानें असलेलें पुस्तक आणून दिल्यास व त्याला पूर्ण विषयानुक्रमणिका व सूची असल्यास तें मी दोनतीन तासात सहज वाचून टाकीन, कारण पुस्तक कसें वाचाव व कोणते भाग वाचल्यास सर्व पुस्तक वाचल्याचें कार्य अल्प काळात होईल ह मला चागलें कळतें अशा तऱ्हेनें पुस्तकें वाचता येणें हीच विश्वविद्यालयातून पसार होणाऱ्या पदवीधराच्या योग्यतेची कसोटी होय असें मी समजतों " त्याच्या सदर उद्गारावरून विश्वविद्यालयाच्या पदव्याच्या थोरवीची मर्यादा काय याचा वाचकानीं बोध घ्यावा व आपणा पदवीधरापैकीं कितीजणास लोकमान्यानीं दर्शित केलेली योग्यता प्राप्त झाली आहे

बळवंत गणेश दाभोळकर

[केसरी ऑफिसातील पहिले कारकून, प्रकाशक दाभोळकर-पुस्तकमाला, पुणे]

(१) सुमारें ६।७ वर्षांपूर्वी टिळकाकडे मी बसलों असता कर्नाटककडील एक सामुद्रिक पाहणारा मनुष्य आला होता. आपला फार लौकिक आहे, करिता आपला हात दाखवा असें तो टिळकास म्हणाला. टिळकांनीं त्याला माझा हात प्रथम पाहण्यास सांगितलें. माझा हात पाहून काहीं गोष्टी सांगून झाल्यावर त्यानें टिळकाचा हात पाहण्याविषयीं पुन पृच्छा केली तुम्हास ७५ वर्षांचें आयुष्य आहे म्हणून त्यान त्यास सांगितलें. मध्येंच तो म्हणाला कीं, तुमच्या मनातलें मा जाणतों, मला काय द्यावें, म्हणून तुम्ही आता विचार करीत आहा, काय देणार तेंहि मी सांगू शकतों टिळक म्हणाले, लिहा एका कागदावर त्यान कागदावर लिहिल्यावर, टिळकांनीं त्यास एक कोरें पाकीट देऊन त्यात बद करून त्याचेच हातून टेबलाचे ड्रावरमध्यें तो कागद ठेविला, व आपण कागदावर एक चिठ्ठी लिहून ती पाकिटात बद करून खालीं कार कुनाकडे त्याला जाण्यास सांगितलें. टिळकांनीं कारकुनास लिहिलें होतें कीं, चिठ्ठी घेऊन येणारास सव्यासात आणे द्यावे त्याप्रमाणें ७। घेऊन तो पुन्हा माडीवर टिळकाकडे आला. टिळक म्हणाले, 'का आलात? मला वाटलें तुम्ही गेला असाल!' सामुद्रिक पाहणारा म्हणतो, 'महाराज! आपणासारख्या थोरानीं एक रुपाया तरी द्यावा' टिळकानीं पाकीट पाहिलें व म्हणाले, 'तुम्हीं एक रुपया लिहून न ठेवला जर प्रथमच अस बोलला असता तर मी दिला असता, परतु तुमचे ठिकाणीं काहीं एक गुण नाहीं, सबब मला आणखी काहीं देता येत नाहीं!'

(२) एके दिवशीं मी टिळकाकडे गेलों असता, ते पाच वर्षांच्या पचागाचे पुस्तकातील वधुवराच्या गुणसमेलनाचें कोष्टक पाहात होते वराचे गुण कोष्टकाचे माथ्यावर होते, व वधूचे गुण एकाखालीं एक ओळींत होते, मात्र त्यास वराचे गुण व वधूचे गुण अशीं नावें लिहिलेलीं नव्हतीं मी म्हटलें 'वराचे गुण कोणते समजावयाचे, व वधूचे कोणते समजावयाचे?' टिळक म्हणाले "अरे! पंचागात वर तो 'वर!' समजल्यात जरी 'वधुवरा-'च्या असें होतें तरी खरोखर वराचेच गुण वर म्हणन आधीं दिले होते.

(३) सुमारें २५।३० वर्षांपूर्वी पुणें शहरातर्फे कॉंग्रेसचे प्रतिनिधी निवडून देण्याकरिता रविवारात फडके ह्याचे वाड्यात सभा भरली होती. मवाळाच्यातर्फे रा० ब० विष्णु मोरेश्वर भिडे ह्यास अध्यक्ष नेमण्याचें आगदीं ठरलें होतें. टिळकानीं रा० जोग ह्यास अध्यक्षाचे खुर्चीपलीकडे एक खुर्ची टाकून बसवून ठेविलें होतें. सभेची वेळ झाली। विष्णु मोरेश्वर भिडे येताहेत, आलेच, म्हणून एकानें

निमंत्रणपत्रिका वाचून दाखविली. इतक्यांत वासुदेवराव जोशी ह्यांनीं सूचना केली कीं, आजच्या सभेचें अध्यक्षस्थान रा० जोग ह्यांनीं स्वीकारावें. 'स्वीकारावें' शब्द संपतो न संपतो तों बेहेरे ह्यांनीं अनुमोदन दिलें व अनुमोदन देतां देतां खूण करून जोगास अध्यक्षाचे खुर्चीवर बसवून टिळकांनीं बोलावयास सुरवात केली! इतक्यांत विष्णु मोरेश्वर आले व सभेंत गडबड उडाली तरी टिळकांनीं ही सभा शिस्तवार आहे असें ठरवून सभेचें काम पुरें करून घेतलें! मवाळांनीं बराच त्रागा केला, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

(४) मंडालेहून सटून आल्यावर टिळक प्रथम प्रथम एकटेच लकडीपुलापलीकडे फिरावयास जात असत. ते माझे दारावरून जातांना मीहि कधीं कधीं निघे, व त्यांचेबरोबर बोलत जाई. मी ग्रंथप्रकाशक असल्यामुळें माझ्या अनुभवावरून गीतारहस्याच्या किती प्रती काढाव्या व किती प्रति खपतील म्हणून त्यांनीं मला प्रश्न केला. मी म्हटलें '१०००० दहा हजार प्रति हां - हां म्हणतां उडतील; इतक्या काढण्यास कांहीं हरकत नाहीं.' टिळक म्हणाले, " पैसे मिळण्याच्या दृष्टीनें मी जर हें पुस्तक छापतों तर तुझें म्हणणें बरोबर आहे. परंतु माझ्या पुस्तकावर टीकांचा भडिमार होणार असल्यामुळें प्रथमावृत्तीच्या २।३ हजार प्रति काढाव्या, काय टीका येतात त्या येऊं द्याव्या, व मग दुसरी किंवा तिसरी आवृत्ति काढावी लागली तरी चालेल."

विनायक महादेव भुस्कुटे

[लोकमान्यांचे एक लेखक, केसरीचे माजी रिपोर्टर, हल्लीं उपसंपादक स्वराज्य, पुणें.]

(१) लोकमान्यांचा व माझा जो संबंध आला तो फक्त लोकमान्य मंडालेहून सुटून आल्यानंतरच काय तो आला. केसरी ऑफीसमध्यें मी त्यावेळीं रिपोर्टरचें काम करीत असे. काँग्रेस डेमोक्रॅटिक पार्टी स्थापण्याकरितां गायकवाडवाड्यांत महाराष्ट्रांतील पुढाऱ्यांची सभा झाली. त्यावेळीं आपल्या पक्षातर्फे काढण्यांत येणाऱ्या मॅनिफेस्टोंत कोणकोणत्या गोष्टींचा समावेश करावयाचा या संबंधानें चर्चा चालली असतांना मी पहिल्यापासून शेवटपर्यंत हजर होतों. निरनिराळ्या पुढाऱ्यांकडून निरनिराळ्या सूचना पुढें येत. त्यावेळीं 'मवाळांच्या मॅनिफेस्टोपेक्षां तुमच्यांत कांहीं वेगळेपणा दिसेल, तुमच्यांत कांहीं तडफ दिसेल असें त्यांत

पुण्यातील राष्ट्रीयपक्षाच्या पुढारी लोकांच्या काहींना काहीं निमित्तानें नेहमीं बैठकी भरत, त्यावेळीं ' तुम्ही काय करता ? एकादें नवीन कार्य आगावर घेऊन तें तडकेनें पार पाडण्याची हिंमत तुम्हा कोणाला कधीं वाटतें का ?" असें त्यांनीं नेहमीं म्हणावें

(२) वऱ्हाडातील स्वराज्याचा दौरा संपवून आल्यानंतर एके दिवशीं आपल्या वाड्यातील मधल्या गच्चीवर फिरत असताना ' गेल्या सहा महिन्यात मी काय केलें ? मॅंटेग्यु–चेल्म्सफर्डची ही सुधारणा अपुरी आहे, असमाधान कारक आहे, असं एवढेंच सांगत मी देशभर फिरलों याच्याशिवाय दुसरें कोणतें महत्त्वाचें काम मी केलें ? " असें त्यांनीं काढलेले निराशेचे उद्गार अद्याप माझ्या कानात दुमदुमत आहेत " राजकीय चळवळीसंबंधानें कोणतीहि नवीन गोष्ट काढा, ती समजून देण्यास मी दौरे काढले पाहिजेत, त्याच्या फडाकरिता मीच फिरलें पाहिजे, एकादा नवीन योजना काढून तिच्यासंबंधानें चळवळ करण्याकरिता सर्व हिंदुस्थानभर हिंडण्याची ताकद माझ्या ठिकाणीं आता उर लेली नाहीं " असें कैलासवासी होण्यापूर्वी लोकमान्य म्हणू लागले होते " मी सांगतों त्याचीच ' री ' ओढत बसू नका, काहीं तरी नवीन चळवळ सुरू करा." अस ते आपल्या अनुयायाना नेहमीं सांगत पण लोकमान्यांच्या इतका आत्म विश्वास व हिंमत कोणाच्या ठिकाणीं दिसणार ? विलायतेहून परत आल्यानंतर पुणेंशहरवासीयातर्फे त्याना मानपत्र देण्यात आलें त्याप्रसंगीं आपल्या पक्षाच्या अनुयायात उडालेली गडबड पाहून लोकमान्याना संताप आला होता "मडईत जाऊन मी उभा राहातों, कोण काण माझ्यावर शेण फेंकतो हेंहि मला पाहा यचें आहे " अस म्हणून त्यांनीं धैर्यानें त्या दिवशीं विरोधकास आव्हान केलें

(३) 'केसरी'तील अग्रलेख ते सांगू लागले म्हणजे फिरत फिरत हावभावा सकट ते सांगायचे व एकादी समर्पक कोटी सुचली किंवा एकादें समर्पक अवतरण आठवलें म्हणजे ' कसें काय ठीक आहे कीं नाहीं ? " असें ते लेखकाला विचारीत 'केसरी' ऑफिसात केळकर, खाडिलकर व लोकमान्य यांच्या लेखकाचें काम मी करीत असल्यामुळें मला हा अनुभव नेहमीं येई प्रतिपक्षी मग तो स्वकीय असो वा परकीय असो त्याच्यासंबंधानें दयामाया त्यांच्या अंतःकरणात कधींहि उत्पन्न झालेली नाहीं व प्रतिपक्षी आटोक्यात आल्याबरोबर त्याला पाण्याहूनहि पातळ केल्यावाचून त्यांनीं सोडलें नाहीं आपल्या तेजानें सर्वांना काळोखात पाडणाऱ्या लोकमान्यांचा प्रखरपणा त्याचा त्यानाच साजेसा होता

(४) पुणे, नगर वगैरे ठिकाणीं केलेल्या भाषणाबद्दल त्यांच्याकडून जामीन मागण्यात आला त्या खटल्याच्या संबंधात कायद्याचीं पुस्तकं चाळताना " अहो, कायदा म्हणजे काय कामनसेन्स सर्व सामान्य दक्षता ठेवून बोलत असलं म्हणजे त्याच्या समर्थनार्थ कायद्यात हवे तेवढे आधार सांपडतील नाहीं तर प्रत्येक शब्द

उघारताना कायद्याचें कोणतें कलम या ठिकाणीं लागू पडेल असा का कोणी बोलताना विचार करीत असतो ?" असें त्यानीं बोलून दाखविताच मंडळींत एकच हशा पिकला

बाळकृष्ण पाडुरग जोशी

[ज्योतिर्भूषण, येवलें]

(१) श्रीजगन्नाथमहाराज याच्या दत्तकप्रकरणात लोकमान्यातर्फे माझी साक्ष-औरंगाबादेस होण्याचेपूर्वी श्री० ताईमहाराजास साहाय्य करणारा अधिकारी वर्ग, कोल्हापूर व सातारा येथील नामांकित झालेल्या दत्तकाचे आप्तेष्ट (त्याची बर्याचीं नावें मला आठवत नाहींत,) पण ज्याच्या डाव्या मनगटात पाच सात *बारकीं सोन्याचीं सलकडीं नेहमीं चळचळ करीत असत असे अनेक गृहस्थ* मला येऊन सागत कीं, ' तुम्हीं लो० टिळकाचे विरुद्ध साक्ष द्या तुम्हीं उलट साक्ष दिल्यास आम्ही तुम्हास चागलें बक्षीस देऊ ' मी त्याचे सागण्याप्रमाणेच वागेन अशी त्याची खात्री नसल्याने ते पुन "लो० टिळक हे सरकारास अप्रिय आहेत, व तुम्ही जुन्या वळणाचीं माणसें, तेव्हा त्याचा हा संबंध नसलेला चागला " अशीहि समज देऊ लागले. पण माझा अखेर ' सत्यमेव जयते " या तत्वावर आत्मविश्वास असल्यामुळें मी त्याचे भुलथापास न फुटता वरील दोन दिवशीं समक्ष हजर असताना झालेली हकीकत जशी होती तशीच साक्षींत

राजाराम दामोदर देसाई

[बी. ए, मुख्याध्यापक-प्राज्ञपाठशाळा, वांई]

गीर्वाण-लघु-कोशाचें काम चाललें असता उपनिषदातील एक दोन शब्दाचा व महाभारतातील एका शब्दाचा अर्थ निश्चितपणें ठरविता येईना म्हणून लोकमान्य टिळकाना विचारण्याकरिता एके दिवशीं दुपारीं ३ ते ४ च्या दरम्यान मी गेलों, आणि ह्या शब्दाचा अर्थ काय असें विचारलें. उपनिषदातील शब्दाचा अर्थ चटकन सागून ते म्हणाले कीं, "मलाहि तो प्रथम वाचताना अडला होता. महाभारतातील त्या शब्दावर मी खूण केलेली आहे" असें म्हणून लगेच उठले व ग्रथालयात गेले. मीहि त्याच्या बरोबर गेलों. त्यानीं कपाट उघडून महाभारताचा तो भाग काढला आणि विवक्षित श्लोक काढून मला दाखविला आणि अर्थहि सागितला. त्या श्लोकावर खूण केलेली होती. त्याच्या स्मरणशक्तीची व तत्परतेची मनात तारीफ करीत मी परत गेलों.

गणेश सदाशिव आळतेकर

[एम् ए एल्एल् बी वकील, कराड]

(१) राष्ट्रीय सभेच्या शिष्टाईचें काम करून लोकमान्य विलायतेहून परत आले तेव्हा, कायद्याचा अभ्यास करणाऱ्या सरदारगृहात राहाणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी त्याना पानसुपारी केली. सदर्हु प्रसगीं, शिक्षण सपवून आयुष्याच्या दुसऱ्या भागास प्रारभ करणाऱ्या तरुणाना लोकमान्यानीं केलेला उपदेश महत्त्वाचा होता. तो वर्तमानपत्रात कोठें प्रसिद्ध न झाल्यामुळें त्यातील लोकमान्याच्या विवेचन शक्तीचें वैशिष्ट्य दाखविणारा तेवढा भाग खालीं देत आहे

ते म्हणाले कीं, "आपला अभ्यास-क्रम पुरा करून तुम्ही आता आयुष्याच्या द्वितीय भागास सुरुवात करणार. विद्यार्थिदशेमध्यें तुम्ही राष्ट्रकार्य करणेचे याबतींत नानाप्रकारच्या कल्पना करून मनामध्यें मोठमोठे सकल्प केले असतील, परतु त्यातील अल्पाश जरी कृतींत उतरला तरी तुम्ही पुष्कळ कार्य केलें असें मी समजेन. त्यावेळचीं उच्च ध्येयें व्यवहाराशीं प्रत्यक्ष सबध आला असता मना सत्या मनातच विल्यास जातात. स्वार्थत्याग करून देशकार्य करण्याचा ज्यानीं निश्चय केला असेल त्याच्यापुढें पहिला मोठा प्रश्न म्हणजे आपल्या वडील मडळींच्या आग्रहाचा होय. वडिलाचें मत साहजिकपणेंच असें पडणार कीं, तुम्ही

वकिली अगर नोकरी करून चागलें द्रव्यार्जन करावें. स्वार्थत्यागपूर्वक सर्व आयुष्य राष्ट्रकार्यास वाहाण्याचा विचार त्याना पसत पडणार नाहीं वडिलाच्या विचारास मान देणें हे तुमचें कर्तव्यच आहे अनेक सकटें सोसून व चारपाच हजार रुपये खर्च करून ज्यानीं तुमचें शिक्षण पुरें केलें त्याच्या ऋणातून तुम्हास मुक्त झालच पाहिजे पण त्याबरोबर हेंहि ध्यानात ठेवा कीं, तुम्हास मिळालेलें शिक्षण हें तुम च्याच वडिलाचे पैसे व श्रम एवढ्यानीं साध्य झालें नाहीं ज्या शिक्षणसस्थातून तुम्ही शिक्षण घेतलें त्या सस्थाकरिता राष्ट्रानें आजपर्यंत किती पैस खर्च केले व या सस्था उदयास आणण्यास किती विद्वान् लोकाना स्वार्थावर तिलाजलि देऊन खपावें लागतें याचा विचारहि तुम्हास करावयास पाहिजे तुमच्या डोक्यावर जसें पितृऋण आहे तसेंच आचार्यऋण व राष्ट्रऋण हीं ऋणें आहेत हें जाणून काय तें ठरविलें पाहिजे ”

यानतर स्वार्थत्यागाचा निश्चय करणाऱ्या विद्यार्थ्यास त्यानें आपल्या मनाची किती खबीर तयारी करावी लागते याबद्दल त्यानीं कै० गोपाळराव आगरकर याच उदाहरण दिलें, ते म्हणाले कीं, “ गोपाळराव हे माझे सहाध्यायी व जिवलग मित्र असल्यामुळें त्याच्या मनाची पूर्ण तयारी मला पूर्णपणें ठाऊक आहे कॉलेजमध्यें असतानाच त्यानीं असें ठरविलें होत कीं ‘राष्ट्रकार्यात पडल्यावर कसल्याहि दारिद्र्यावस्थेत दिवस कठावे लागले आणि कसलींहि सकटें सोसावीं लागलीं तरी तें मी आपल भाग्यच समजेन ’ आणि याप्रमाणेंच त्याची वृत्ति अखेरपर्यंत होती ” स्वत चें उदाहरण दृष्टिआड करून कै० आगरकराचें पुढें करण्यात लोकमान्याची निरभिमानता, प्रतिपक्षाविषयीं आदरबुद्धि व सौजन्य हीं आमचे प्रत्ययास आल्यावाचून राहिलीं नाहींत

(२)याच सुमाराच मुबई नॅशनल युनियन क्लबमार्फत लोकमान्याना सरदारगृहात मेजवानी देण्यात आली त्यावेळीं भिक्षादेहीच्या आक्षेपास त्यानीं दिलेलें उत्तरहि मोठें मार्मिक आहे ते म्हणाले कीं, “ अर्ज, विनत्या व विलायतेंत चळवळ करणें या गोष्टींबद्दल मी पूर्वी प्रतिकूल असता आता विलायतेंत शिष्टाईस जाऊन तेथें हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळीस तुजोरा देणें, इडया मत्राची चागली व्यवस्था करणें व मजूर पक्षाशीं सख्य जोडणें हें परस्परविसगत वर्तन आहे, असा मजवर काहीं लोकाचा आक्षेप आहे त्यास माझ असें उत्तर आहे कीं, पूर्वी मी अर्ज विनत्याचे विरुद्ध होतों याचें कारण त्यावेळीं तुमच्या मागण्यास भीक घालण्यास विलायतत कोणी तयार नव्हते आता काल पालटला असून स्वयनिर्णयाच्या तत्वाविरुद्ध उघडपणें बोलण्याच धारिष्ट विलायतेंतील मुत्सद्यांचें अगीं नाहीं शिवाय लढाईमधील हिंदुस्थानच कामगिरीमुळें हिंदी लाकाना काहीं तरी दर्जा प्राप्त आहे हें ब्रिटिश राजकारणी पुरुषास अपरिहार्य वाटत आहे अशा वेळीं विलायतेंत हिंदुस्थानाविषयीं जागृति करण्यानें व आपल्या मागण्या

शक्य तितक्या नेटानें मांडल्यानें कांहीं तरी अधिक फायदा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. तेव्हां एके काळीं त्याज्य वाटणारा मार्ग बदललेल्या परिस्थितींत ग्राह्य वाटला यांत कांहीं विसंगतपणा नाहीं. निश्चितपणा ध्येयामध्यें असतो; साधनें परिस्थितीप्रमाणें भिन्न असू शकतात. शरीरस्वास्थ्याकरितां थंडीचे दिवसांत लागणारा लोंकरीचा कोट त्याच कारणाकरिता उन्हाळ्यांत त्याज्य ठरतो."

दत्तात्रय विनायक पटवर्धन

[एल्. एम्. अँड एस्. (नॅ) डॉक्टर, सुप्रसिद्ध राष्ट्रीय हरिदास, वाई]

(१) १९२० सालीं मिरजेच्या नाटकगृहात लोकमान्यांना पानसुपारी करण्यात आली. कै० वासुदेव शास्त्री खरे यांनी प्रास्ताविक भाषणात सांगितलें कीं, 'लोकमान्य विलायतेहून स्वराज्याचें गाठोडें घेऊन आले आहेत.' यावर भाषण करताना लोकमान्य म्हणाले "शास्त्रीबोवाचा वेदान्ताचा व्यासंग उत्तमच आहे, परन्तु स्वराज्य ही वस्तु आणण्यासारखी नाहीं हें त्याच्या ध्यानात आलेलें दिसत नाहीं. वेदान्तशास्त्रदृष्ट्या मोक्ष कोणी कोणास देत नाहीं. आपल्या जवळच तो आहे. मायेचें पटल दूर झालें कीं मोक्ष. शिवगीतेंत म्हटलें आहे.

मोक्षस्य न हि वासोऽस्ति न ग्रामान्तरमेव वा।
अज्ञानहृदयग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः॥

तसेंच तुकोबा म्हणतात, 'नाहीं देवापाशीं मोक्षाचें गाठोडें। आणोनि निराळें द्यावें हातीं' म्हणून म्हणतों "नाहीं बादशहापाशीं स्वराज्याचें गाठोडें। आणोनी निराळें द्यावें तुम्हा ।।"

(२) मुंबईहून पुण्यास रात्रीच्या शेवटच्या गाडीनें लोकमान्य जाण्यास निघाले. दुसऱ्या वर्गाचें त्याचें तिकीट होतें. तरी जागा नव्हती गाडी सुटण्यास वेळ अगदीं थोडा होता. त्यांच्या बरोबरीचे गृहस्थ तिकीट बदलून आणण्यास धांवले, ती रविवाराची रात्र. सोमवारीं 'केसरी'करिता म्हणून पुण्यास पोंहोचणें जरूर होतें लोकमान्य पहिल्या वर्गाचे डब्यात चढले. आतील गोऱ्या गृहस्थानें दाराला हात लावून प्रतिबंध केला. तिकीट घेऊन वरील गृहस्थ आले. लोकमान्यांनीं सदर गोऱ्या गृहस्थाचा हात जोरानें बाजूला सारला व आत जाऊन बसले. तिकीट काढून देणारे गृहस्थ मी पुण्यापर्यंत बरोबर येतों असे आग्रहानें म्हणाले. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, 'चिंता करू नका. हा मला काय करणार ?

सर्वीच वेळ आल्यास पाहून घेण्याइतकें सामर्थ्य माझे ठिकाणीं आहे. फिर्याद मांडण्यास मी जाणार नाहीं. येथेंच प्रश्न मी सोडवीन. तुम्ही निर्धास्त जा." गाडी सुटली लोकमान्य सुखरूप पुण्यास पोंहोचले पुढें पुन्हा गाठ पडल्यावर त्यास विचारता ते म्हणाले, "त्या दिवशीं रात्रभर मला त्या गोऱ्यानें झोंप येऊ दिली नाहीं, फारच सल्य जमलें गोष्टी बोल बोलून अखेर उजाडलें" यावरून कोणावरहि छाप ठेवण्याची कला लोकमान्यास पूर्ण अवगत होती हें दिसून येईल.

(३) दादासाहेब करंदीकराचे वाढदिवसास लोकमान्य साताऱ्यास गले होते त्यावेळीं वाईहून लिंबास ते गेले लिंबकर मडळी माझ्या परिचयाची म्हणून तेथील अल्पस्वल्प सेवा मजकडे आला होती लिंबकरानीं एक चौवाकी गाडी मिरवणुकीकरता तयार ठेवली होती पण मी हा सर्व कार्यक्रम रहित करविला मोटारीमधून ते उतरताच लोकमान्याना घरून इष्ट स्थळीं नेलें आस नस्य झाल्यावर ते मला हळूच म्हणाले, "बुवा, आज सताप वाटला मिरवणुकीच्या हालातून सुटलों. तुम्ही साडविलेंत मनापासून सागतों कीं, मला त्यामुळें फार त्रास होतो आज तुम्ही फार उत्तम केलेंत शिवाय, बुवा, या लोकाच्या कर च्यानें पुण्याचा क्षय होतो आधीं आमचें पुण्य अल्प, त्यात हा व्यय प्रसिद्ध सुभाषित तुम्हास ठाऊकच आहे

'असमाने तपोवृद्धिः समानाच्च तपःक्षयः ।
पूजया पुण्यहानिः स्यान्निदया सद्गतिर्भवेत् ॥'

काय ही जाणीव व किती लीनता ! यालाच ज्ञानी म्हणावें.

(४) बेळगाव जिल्ह्यात लोकमान्य सचारार्थ गेले असता निपाणी व चिकोडी याच्यामध्यें असलेल्या कुठाळी गावच्या लोकानीं आदरातिथ्य करण्याचें योजिलें त्यानीं, पगडी घातलेले लोकमान्य एवढें ऐकिलेलें एका मोटारींत पुढें एक पगडीवाले बसले होते म्हणून लोकानीं ती मोटार अडविली 'पाठिमागें आहेत लोकमान्य' असें सदर पगडीवाल्यानें त्यास सागितलें अल्पावकाशात लोकमान्याची गाडी आली लोक अडवेपर्यंत वेळ नव्हता तथापि सर्व लगोटे, पण त्याची तरफदारी करणारा त्याचा निर्मल भाव पाहून लोकमान्य यानले खालीं उतरलें पाहिजे असा त्या विचाऱ्याचा आग्रह बरोबरचे अश्रद्ध लोकानीं त्याना धुडकाविलें, परतु लोकमान्य एकटेच खालीं उतरले व तयार केलेल्या आसनावर लोकानीं त्यास बसविलें कण्हेरीच्या व पादऱ्या चाफ्याच्या फुलाचा हार गळ्यात घातला. दुधाची ताजी साय नैवेद्यादाखल हातावर दिली पण लोकमान्याना मधुमेह गोड वर्ज्य व प्रमळ भक्ताचा आग्रह तर सेवनाचा पण बरोबरीची मंडळी नको म्हणत असताहि लोकमान्य त्या लगोट्याच्या निष्कलंक भावाला वश झाले व ती साय त्यानीं खाली ! त्यावेळीं सर्वजण रोमाचित झाले.

(५) याच संचारांत बेळगांव जवळील पाच्छापूर गांवीं लोकमान्य गेले. तेथें त्यांच्या दर्शनास हजारों लोक उत्सुक होते. ती पढरीच बनली होती. एक वृद्ध धोंगड्या लोकमान्यांच्या दर्शनास धांपा टाकीत होता. कोण बिचाऱ्याची दाद लावणार! सारखा टाहो फोडीत होता. पण त्याची लोकमान्यांच्या कानावर आरोळी गेली. व त्यांच्यासारख्याच्या कानावर ती जावयाची. लोक बाजूला सारून त्या म्हाताऱ्या बोवाला पुढें आणा, असा लोकमान्यांचा आग्रह. मग तो कोण मोडणार. तेव्हां चमत्कार असा कीं, तो धांवत आला व त्यानें त्यांस एकदम मिठीच मारिली! नतर त्यानें त्याच्या पाठीवरून व तोंडावरून हात फिरविला. व मग घट्ट पाय धरले. हें पाहून सर्व लोक विस्मित झाले. इतकेंच काय पण, लोकमान्यहि गहिंवरले व म्हणाले, " हें प्रेम तुम्हां सुशिक्षितांत मिळावयाचें नाहीं. "

(६) पुणें येथील श्रीशिवराज्याभिषेकाचे उत्सवांत मी कीर्तन केलें. लोकमान्य श्रवणाला आले होते. बुक्का लावण्याचें वेळीं मला घालण्यासाठीं आणिलेला हार माझ्या इच्छेप्रमाणें लोकमान्यांच्या गळ्यांत घालण्यांत आला. पुढें कीर्तन सपल्यावर मी त्यांचे पायीं लीन होऊन बसलों. त्यावेळीं लोकमान्य हार माझे गळ्यांत घालू लागले. मी नको नको असें म्हटलें, तेव्हां ते बोलले, " हा पुष्पांचा हार तुमचे गळ्यात मी घालीत नाहीं, तर ही राष्ट्रसेवेची माळ तुमचे गळ्यांत घालीत आहें, हें ध्यानात वागवा! "

(७) बेळगावीं परिषदेचे वेळीं प्रारभीं 'वन्देमातरम्' पद्य म्हणण्याचा योग मला आला होता. गावांत अनायसें एक प्रसिद्ध नाटक मडळी असल्यानें त्यांतील एक मुख्य गायकासहि त्याच वेळीं ईशस्तुतिपर पद्य गाण्यासाठीं बोलाधण्यात आलें होतें. दुसरें दिवशीं लोकमान्याची भेट झाली, तेव्हां ते म्हणाले, " का हो बुवा, काल नाटकांतील गृहस्थास पद गाण्यास कशाला आणिलें होतें! अशा प्रसगीं राष्ट्रगीत दडवून म्हणून राष्ट्रवीरांच्या अगांत राष्ट्रमर्दांचा सचार उत्पन्न करण्याचें मुख्य काम. तेथें गायन-प्राधान्य नव्हे, खरें कीं नाहीं?"

(८) पुणें येथें शके १८४२ च्या श्रीशिवजन्तीच्या उत्सवांत मी कीर्तन केलें. त्यावेळीं तेथें लोकमान्याचे साठीं आरामखुर्ची ठेवली होती. पण त्यांचे त्यावेळीं येणें घडलें नाहीं. सध्याकाळीं त्याच्या दर्शनास मी गेलों. पायावर डोकें ठेंविलें. उभा राहिलों तेव्हां ते म्हणाले, " बुवा, आज कीर्तनाला आलों नाहीं, कारण मला बसवत नाहीं. अशक्तपणा फार आला आहे. " मी म्हटलें, ' मुद्दाम आरामखुर्ची ठेवली होती. ' त्यावर ते बोलले, ' बुवा, तें कीर्तन आहे, व्याख्यान नव्हे. कीर्तनांत लोडाला टेकणें, सुखासनीं बसणें, हें मला अगदीं आवडत नाहीं. अशानें त्या गादीची अप्रतिष्ठा होते. "

(९) एकदां लोकमान्यांच्या दर्शनाकरतां म्हणून वाड्यांत गेलों. श्रीरामनवमीच्या उत्सवाकरतां येथें आलों आहें असें त्यांस सांगितलें. तेव्हां ते म्हणाले, "बुवा, श्रीरामचरित्र कीर्तनांत तुम्ही कसें सांगतां ? राम देव होते असें सांगत जाऊं नका. कारण श्रीरामाचें चरित्र अत्यंत यत्नप्रधान आहे. आमच्या लोकांना असें म्हणण्याची संवय अनेक जन्म हाडीमांसीं खिळून गेली आहे कीं, 'राम देव होते, कृष्ण देव होते, आम्ही काय पामर, आमचे हातून काय होणार !' पण ही दुर्बल विचारसरणी राष्ट्राचा घात करते; म्हणून श्रीरामचंद्राचें चरित्ररहस्य यत्नप्रधान कसें आहे, यावर जोर देऊन तें सांगत चला. 'यत्न तोचि देव' अशीच रामदासस्वामींची शिकवणूक आहे असेंच नेहमीं प्रतिपादीत जावें."

(१०) लोकमान्यांच्या एका स्नेह्याच्या मुलानें गुप्त पोलीस खात्यांत नोकरी धरली होती. १९१४ सालीं ते सुटून आल्यावर वाड्याच्या चौबाजूस पोलीसांचा पाहान्याचा सुळसुळाट होता. वाड्याजवळ विडीवाल्याच्या दुकानांत टेहळणीस बसलेल्या सदर गृहस्थास एकदां लोकमान्यांनीं सहज पाहिलें. म्हणून त्यास वाड्यांत मुद्दाम बोलावून आणवून ते म्हणाले, "तूं माझ्या XXX स्नेह्याचा मुलगा आहेस. गुप्तपोलीसखात्यांत शिरलास तो शिरलास. आतां एवढें तरी कर कीं, निदान खोटी नांवें तरी कळवूं नकोस व असल्या हलक्या दुकानीं चोरून बसूं नको. तुझ्या रोजच्या डायरीसाठीं जी माहिती तुला लागेल ती रोज समक्ष मलाच विचारीत जा. तुला जें पाहिजे असेल तें मी आनंदानें सर्व सांगेन !"

(११) मी माझा दवाखाना सोडून, कीर्तनकार व्हावें अशी माझी इच्छा होती. म्हणून लोकमान्यांना याबद्दल विचारण्याकरितां गेलों. प्र०:—डॉक्टरीचा धंदा सोडून कीर्तनकार व्हावें अशी इच्छा आहे. कसें करूं ? उत्तर:—फार उत्तम आहे. परंतु तो त्रास तुम्हांस सोसेलना ? कारण दवाखान्यांत स्वारथ्यानें द्रव्य मिळविण्याची चटक लागते, आणि हा व्यवसाय तर त्यागाचा व निष्कांचनपणाचा. प्र०:—कीर्तनावर द्रव्य कसें घ्यावें ? सार्थक वृत्ति होते. उ०:—हा प्रश्न वेडेपणाचा ! मोल करू नका. 'मोलें कीर्तन करूं नये' हेंच खरें. भरतखंड भाविक आहे. मागूं नका. 'अमृतं यद् अयाचितम्' देतील तें आनंदानें घ्या. ईश्वरावर निष्ठा ठेवा. कांहीं कमी पडणार नाहीं. वाटाघाट करीत बसूं नका. उद्योगास लागा.

टाकता, बॉम्ब गोळे उडवितां, यापैकीं काय करण्याची इच्छा आहे? असेल तर तें तरी करा, पण करा!" हें ऐकून ते निष्क्रिय तरुण गृहस्थ मनांत खजील झाले.

(१३) १९०७ सालीं सुरतेस भरलेल्या राष्ट्रीय सभेचे वेळीं लोकमान्य जेथें उतरले होते, तेथेंच त्याचेजवळ राहण्याचें भाग्य मला लाधलें होतें. सभेच्या आदले रात्रीं दोन वाजता लोकमान्यांच्या एका भक्तानें येऊन, त्यास सांगितलें कीं, 'आपल्याला उद्या मारण्याचा बेत विरुद्ध पक्षानें केला आहे. सबब काय तजवीज करावयाची?' चटकन लोकमान्य म्हणाले, "मारूं दत, खुशाल मारू देत. मी करीत आहे तें सत्कार्य आहे. मला कोण मारणार? आमचें रक्षण करण्यास ईश्वर समर्थ आहे."

दुसरे दिवशीं नियोजित गुंडानीं मंडपांत घुसून मारामारी केलीच. लोकमान्याना सर्वांनीं विनविलें, 'महाराज, आपण पाठीमागील तबूत चला' यावेळीं ते छातीठोक उभे राहून म्हणाले, "मी बायकाच्या त्या दरवाज्यानें पळून जाणारा नाहीं. काय होणें असल तें होईल!"

(१४) शहापूर (जि० बेळगाव) येथें व्याख्यानात बोलता बोलता सहज लोकमान्य म्हणाले, "सरकारनें मला जबर एकान्तवासाची सहा वर्षांची शिक्षा दिली म्हातारा तुरुगात मरणार असेंहि त्यास वाटलें असेल! परन्तु ईश्वर रक्षक असल्यावर सरकार झालें म्हणून तरी ते काय करणार!"

दिनकर धोंडो साठ्ये

[डॉक्टर, एफ् आर एफ् पी एस (ग्लासगो) मुंबई नॅशनल युनियनचे सस्थापक, मुंबई]

(१) लखनौ काँग्रेस अनेक दृष्टीनं अत्यंत महत्त्वाची झाली हे सर्वांना माहित आहेच लखनौ येथें राष्ट्रीय पक्षाचे सर्व प्रतिनिधी एक ठिकाणीं मोठ्या हवेलींत उतरले होते एके दिवशीं रात्रीं १० चे नतर बेळगावाहून आलेले एक गृहस्थ वरच्या मजल्यावरून पाय घसरून खालीं पडले, एक दोन ठिकाणीं त्याना जबर दुखापती झाल्या व थोडा पायहि दुखावला टिळक विषयनियामक कमिटींतून बारा वाजता परत आल्यावर त्याना हें वर्तमान कळलं त्याबरोबर जेवण वगैरे न घेताच त्यानीं अपघात झालेल्या खोलींत येऊन चौकशी केली आणि एक तासाच्यावर त्या गृहस्थाजवळ बसून त्याची त्यानीं शुश्रूषा केली व

डॉक्टरांचा सल्ला व मदत मिळाल्यानंतर ते वर आपल्या खोलींत गेले. अशा रीतीनें कधीं लहान सहान अनुयायाचीहि काळजी ते घ्यावयास चुकले नाहींत.

(२) टिळकांची राहणी नेहमीं साधी असे. मुंबईंत ते असतांना इतर *मोठ्या लोकांना भेटावयास जाण्याचे वेळींहि ते नेहमीं घोड्याच्या गाडीनें* जात. लंडनमध्यें असतांना सुरवातीला ते गाडीनें जाऊं लागले. एकदां ते म्हणाले 'मी ट्रॅममधूनसुद्धां जाईन. लोकांच्याकडून राष्ट्रकार्याकरितां घेतलेला पैसा उधळणें बरोबर नव्हे.' पण ते लंडनमध्यें कांग्रेसडेप्युटेशनचे प्रमुख व प्रेसिडेन्ट या नात्यानें वावरत असतांना त्यांनीं मोठ्या लोकांकडे भेटावयास जातेवेळीं मोटार ऐवजीं साध्या गाडीनें जाणें मला तरी बरोबर वाटलें नाहीं. तेव्हां मी त्यांना म्हटलें ' आपण बाहेर जाण्याचे वेळीं मला गाडी आणावयाचें काम द्या म्हणजे मी तें बरोबर बजावीत जाईन.' तेव्हांपासून ते मोटारमध्यें जाऊं येऊं लागले. लंडनमध्यें असतांना मला ते नेहमीं थट्टेनें म्हणत 'टॅक्सीवाले डॉक्टर कोठें आहेत ? त्यांना बोलवा ! '

(३) कॉंग्रेस डेप्युटेशनसमयीं मि. पटेल डेप्युटेशनचे सेक्रेटरी होते. त्या *वेळची त्यांची साथ उत्तम झाली. टिळकांना पटेलची चिकाटी पटली होती.* आणि कोणतेंहि काम त्यांच्याकडे सोपविलें कीं तें नक्की व्हावयाचेंच अशी *त्यांची खात्री असे. एकादें मानगडीचें अगर ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर तंट्याचें काम* उपस्थित झालें तर लंडनमध्यें असतांना टिळक म्हणत " आपला पाटील आहे. तो बरा (non-Brahmin) ब्राह्मणेतर आहे. *तो हें काम कसें मख-लाशीनें करील !* "

× × × ×

[कोल्हापूरहद्दींतील एक वतनदार कुळकर्णी.]

(१) करवीर दरबारनें आपल्या हद्दींतील कुळकर्णी वतनें खालसा केल्यानंतर त्या हद्दींतील कुळकर्णी मंडळींनीं ता० २८ एप्रिल १९१८ रोजीं कुळकर्णी असोसिएशन स्थापन केली. त्यानंतर संस्थेची अंतर्व्यवस्था झाल्यानंतर करवीर दरबारच्या धोरणाचा कायदेशीर प्रतिकार कसा करावा हा प्रश्न आम्हां मंडळींपुढें आला व साहजिकच लोकमान्यांची आठवण झाली. त्यानंतर वरील संस्थेतर्फे लोकमान्यांचें मत घेण्याकरतां म्हणून माझी नेमणूक झाली. व ता० ६ मे १९१८ रोजीं लोकमान्यांकडे मी गेलों. त्या वेळीं लोक-

मान्य सिंहगडावर उन्हाळ्यानिमित्त राहात होते. 'केसरी' ऑफिसमध्यें जरूर ती चौकशी करून सिंहगडावर जाण्याची तयारी केली आणि ता० ८ मे रोजीं सकाळीं किल्ल्याच्या पायथ्याशीं गेलों. तेथील एका हमालास मी विचारलें कीं, 'लोकमान्य याच्या बंगल्यास जाणें आहे तर वाट दाखवण्यास चल.' तो म्हणाला 'लोकमान्य म्हणजे कोण ? पुण्याचे महाराज कीं काय ?' मी थोडा घोटाळ्यात पडलों व थोडा विचार केल्यानंतर, येथील लोक लो० टिळक यानाच पुण्याचे महाराज म्हणत असतील असें समजून "महाराजाच्या" बंगल्यापर्यंत त्या हमालास मी घेऊन गेलों सुमारें एक तास करवीर दरबारच्या धोरणासंबंधीं भाषण झाल्यावर लोकमान्यानीं कुल्कर्णी सभेस एक अर्ज तयार करून दिला व सागितलें कीं, 'सदरचा अर्ज एकवार तात्यासाहेब केळकर याच्या नजरेखालीं घालून नंतर दरबाराकडे दाखल करा "

यानंतर पुन कोल्हापूरच्या राज्यपद्धतिविषयीं थोडा वेळ लोकमान्य बोलले व तत्कालीन मुंबई गव्हर्मेंटचा उल्लेख करून शेरा मारला कीं, 'वरच्या देवाची शेंडी तुटल्याखेरीज खालचे देव पायाशीं लागत नाहींत ! "

या नंतर मी निरोप घेण्यास गेलों व आणलेला हार अर्पण करू लागलों. तें पाहून लोकमान्य म्हणाले 'माझ्यापेक्षा फार अधिक योग्यतेचा पुरुष तानाजी येथें जवळच निजला आहे त्याच्या शय्येवर फुलें पसरा जा !" मी तसाच मुकाट्यानें परतलों व तानाजीचें दर्शन घेऊन पुण्याच्या मार्गास लागलों

(२) 'कुलकर्णी लोक विवक्षित मुदतींत आपली दप्तरें तलाठी याना न देतील तर वतनें जप्त होतील' असा करवीर दरबारनें निकराचा हुकूम काढला कुलकर्णी लोकानीं सदर हुकुमाविरुद्ध सत्याग्रह करण्याचें ठरवलें व याबाबद लोकमान्य याचें मत घेण्स्तव सभेनें मला पुण्यास पाठविलें त्या वेळीं लोकमान्य फर्ग्युसन कॉलेज नजीक लिमये याच्या बंगल्यात राहात होते तो महिना जुलैचा असून तारीख १८ ते २० असावी तीन वाजता भेट घेतली लोकमान्यानीं कुल्कर्णी सभेची हकीकत ऐकून घेतली व श्री करवीर पीठाधीश जगद्गुरू (डॉ० कुर्तकोटी) यानीं सभेचें काम हातीं घेतल्याचें ऐकून समाधान व्यक्त केलें पुढें ते म्हणाले कीं, "कुलकर्णी लोक सत्याग्रह करणार असतील तर श्रीजगद्गुरू याच्या नेतृत्वाखालीच त्यानीं वागावें कारण सत्याग्रह करणें ही गोष्ट सोपी नाहीं. शिवाय कै० कोल्हापुरचे महाराज याची राज्य करण्याची शैली, त्याचे मुंबई सरकाराशीं असलेले संबंध व चळवळींत फूट पाडण्याची त्यांची हातोटी वगैरे सर्व गोष्टींचें चित्र त्यानीं आम्हापुढें उभें केलें व सभेनें खालील गोष्टी अमलात आणण्यास विसरू नये असे बजावून सागितलें (१) छत्रपतीच्या गादीशीं राजनिष्ठ राहा. (२) आपसात फूट पडू देऊं नका. (३) जगद्गुरूची आज्ञा प्रमाण माना. (४) कुलकर्णी दप्तरें स्वत हातानें देऊं नका व सरकार जप्त करण्यास येईल तर शारीरिक प्रतिकार

करू नका. (५) दरबार दप्तरें जप्त करील त्यावेळीं सर्व कुलकर्णी लोकांनीं मुंबई सरकार, व्हाईसरॉय, स्टेट सेक्रेटरी यांच्याकडे तारेनें आपल्यावरील अन्याय कळवा

नंतर थोडा वेळ कुलकर्णी व करवीर दरबार यांच्या हकासंबंधीं बोलून लोक मान्य म्हणाले 'करवीर दरबाराला कुलकर्णी वतनखालसा करण्याचा हक्क नाहीं पण करवीर दरबार आपल्या मर्यादेचें अतिक्रमण करील तर त्यास विचारणारें ब्रिटिश सरकार सध्या युद्धांत गुंतलें असल्यानें करवीर महाराजाच्या इच्छेविरुद्ध मुंबई सरकार जाणार नाहीं शिवाय संस्थानिकाच्या 'प्रेस्टीज'ला जपण्याकरता त्यांच्या अन्यायाकडे कानाडोळा करण्याचें ब्रिटिश सरकारचें सध्याचें धोरण आहे त्याशिवाय रिफ़ॉर्म व लोन कशीं मिळावयाचीं !"

एवढें भाषण झाल्यानंतर आम्हीं निरोप घेतला

जयकृष्ण केशव उपाध्ये

['लोकमान्यचरितामृतकर्ते,' नागपूर]

श्रीयुत गणपतराव बर्वे (मास्टर मनहर बर्वे यांचे वडील) यांचेकडे मी आपलें "श्रीलोकमान्यचरित्रामृत' त्यांना देण्याकरिता गेलों असतां त्यांनीं चरित्रामृताच्या पुढील खंडांत समाविष्ट करण्याकरितां म्हणून एक आख्यायिका लोकमान्यांविषयीं सांगितली ती आपल्या आख्यायिकांतच प्रथम प्रसिद्ध व्हावी असें वाटल्यावरून पुढें देत आहें

श्री० गणपतराव बर्वे म्हणाले, ' आम्ही ब्रह्मदेशांत गेलों असतां मंडाले मुक्कामीं आमच्या मनहरचा एक जलसा झाला त्या वेळस तेथील एक पारशी गृहस्थ फार खूष होऊन म्हणाले 'तुमची मी कोणत्या प्रकारानें सेवा करूं ? काहीं तरी आपलें प्रिय करावें असें माझ्या मनांत फार आहे ' तेव्हां त्याला आम्ही म्हणालों " आमचे लोकमान्य येथ सहा वर्षें तुरुंगांत होते त्यांच्या पवित्र वास्तव्यानें पवित्र झालेली तुरुंगाची खोली जर पाहावयला मिळेल तर मला फार धन्यता वाटेल सारखा सहा वर्षांचा सहवास ज्या जागेला लाभला ती जागा धन्य होय ती एकवार येथें आल्यासारखा पाहून घ्यावी ही अत्यंत उत्कट इच्छा आहे " त्यावर ते पारशी गृहस्थ म्हणाले, ' हल्लींचा येथील जेल सुपरिंटेंडेंट अत्यंत ग्राम्य दुराग्रही मनुष्य आहे तेव्हां त्याला वळवून, पाहण्याचें कसें जमेल याचाच काळजी आहे तरी प्रयत्न करून पाहूं " पुढें दोनचार दिवसांनीं एका जल झाला ते पारशी गृहस्थ त्या दुराग्रही गृहस्थाला घेऊन आले त्या दिवशीं

जलशांत युरोपियन पद्धतीचीं वाद्यें वाजवून दाखविण्यांत आलीं होतीं. तो युरोपियन गृहस्थहि खूप झाला. त्याला खुर्षीत पाहून त्या पारशी गृहस्थांनीं टिळकांचें नांव न सांगतां माझी जेल पाहाण्याची मनीषा असल्याचें त्याला सांगितलें. व त्यानेंहि तें आनदानें कबूल केलें.

मग आम्ही दोनतीन दिवसांनीं वेळ ठरवून जेल पहावयाला गेलों व अत्यत आतुरतेने जेथें लोकमान्यांना ठेवण्यांत आल होते त्या जागेकडे गेलों. त्यावेळेस ती जागा मोकळीच होती. तेथें कोणीच कैदी वगैरे नव्हतें. पण तेथें एक म्हातारा मुसलमान पाहारेकरी मात्र होता त्यानें आम्हाला ती जागा वगैरे दाखवून म्हटलें.

" देखिये महाराज, आज एक साल होगया, यहां एक अवलिया कैद मे रखे गये थे! छ सालतक वे यहां थे! मराठा जात के थे! क्या इन्सान था! कैसी दमकदार आंखे थीं और कैसा शेर बब्बर सरीखा चेहरा था! मैं यहां रहते रहते बूढा होगया लेकीन ऐसा कैदा मेरे देखने मे इतनी उमरतक नहीं आया! देखिये जनाब! ये दरख्त जो आप सामने देख रहे हैं ये सब आज मुरझाये दीखते हैं! उनको पानी डालते हैं। और सब तरहकी उनकी निगाह की जाती हैं। लेकीन उनपर तजेलाहि आतां नहीं। ये अवलिया यहां आने के पेशतर भी ये झाडों का यही हाल था। लेकीन जब वे महात्मा यहां आये तो एक महिनेमें ये सब झाड ताजे ताजे दीखने लगे और फूल और फलोंसेभी भर गये। ऐसा हाल जबतक वे महात्मा यहां थे तबतक हमेषा चला रहा। लेकीन जबसे वे यहांसे चाले गये तबसे ये झाडोंको ना फूल और ना फल आता हैं। और सबके सब जैसा कोई उनका रिशेदार मरगया हो ऐसे दिखाई देते हैं। सब बिचारे मुरझा गये हैं। वैसाहि अपक पानी डाला जाता हैं। और वैसीहि उनकी निगाह कीं जाती हैं। लेकीन मैं एक सालसे देखरहा हूं कीं, एक बी दिन ये झाड मुझे हरेभरे नहीं दिखे। कोन महात्मा थे मैं नहीं जानता। उनसे बोल्नेकी भी मुमानियत थी। इसलिये उनका नाम या गाव भी मेरेको मालुम नहीं हुआ!" इतकें बोलून तो थांबला.

त्यानें सांगितलेली हकीकत ऐकून अतःकरण गहींवरून आलें! कठ सद्गदित झाला व डोळ्यावाटें अश्रुबिंदुहि टपकले. ते तसेच उपरण्याच्या पदरानें पुसन आनद, खेद, आश्चर्य आदर इत्यादि विकारमिश्रित अतःकरणानें, मनानेंच त्या पवित्र भूमीला साष्टांग नमस्कार करून आम्ही परत फिरलों.

निग्रगांवरहि टिळकांच्या सहवासाचा किती प्रसन्नता–दायक परिणाम होत होता याचें त्यावेळीं आम्हाला प्रत्यतर आलें.

यादव बाळकृष्ण भागवत

[मुळावा, ता० पुसद, वऱ्हाड]

(१) इ० स० १९१८ सालची गोष्ट. त्यावेळेस वऱ्हाडात लोकमान्यांचा स्वराज्य–दौरा निघाला होता. अशा समयींच लोकमान्यांच्या पुण्यदर्शनाचा योग पुसदकरांस आला. वऱ्हाडात अगदीं कोपऱ्यातच पुसद असल्यामुळें लोकमान्यांच्या दर्शनार्थ "न भूतो न भविष्यति ' असा जनसमाज लोटला होता.

पूस नदीच्या विस्तीर्ण वाळवटावर मोटार उभी करण्यात आली. मोवताली मुंग्यासारखा लोकसमाज पसरला होता ' लोकमान्य टिळक महाराज की जय ' असा जिकडे तिकडे जयजयकार सुरू झाला. लोकमान्यांच्या वऱ्हाडांतील दौऱ्यात पुसदसारखा लोकसमाज कोठेंच नव्हता असें म्हणतात.

पुसदास गणपत रेवणराव नावाचे सद्‌गृहस्थ आहेत त्यांच्या आईच्या मनात लोकमान्यांचें दर्शन घ्यावें अशी फार इच्छा होती. तिचें वय सत्तरपाऊणशें वर्षांचें असावें. लोकमान्य पुसदास आले आहेत असें तिला समजल्यावरून ती त्यांच्या दर्शनासाठीं ते ज्या मार्गावरून जेवावयास जाणार त्या मार्गांत तिष्ठत बसली. अतुकाका इत्यादि मंडळींसह लोकमान्य जेवावयास चालले होते. म्हातारी मार्गांत बसलेली पाहून अतुकाका म्हणाले, ' बाई रस्ता सोड " बाई म्हणाली, " टिळक महाराजांचें दर्शन झाल्याशिवाय मी मार्गांतून उठणार नाहीं. " म्हातारीचा भाव आणि दृढनिश्चय पाहून लोकमान्य पुढें झाले आणि म्हातारीनें आपलें मस्तक लोकमान्यांच्या चरणावर ठेविलें. त्यावेळेस तिला खरो खरच धन्यता वाटली. तिनें एका पायावरून मस्तक काढून दुसऱ्या पायावर ठेवावें असें झपाझप सातआठ वेळा केलें तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, " बाई, तुम्ही आज माझा पुण्यक्षय केला पण तुमचा आत्मा संतुष्ट झाला असेल तर निदान पाप तरी मी केलें नाहीं म्हणून मला बरें वाटेल. "

(२) नाशीक येथें सन १९१७ सालीं मुंबई प्रांतिक परिषद भरली होती त्यावेळेस स्वराज्य सघासाठीं दोन दिवसाचा कार्यक्रम ठरला होता

परिषदेस एक दोन दिवसाचा अवकाश असल्यामुळें तपस्वी डॉ० बाबासाहेब पराजपे गावाला गेले होते त्यांच्या गैरहजेरींत दोन दिवसाचा कार्यक्रम एकाच दिवसात उरकून घेण्याचें ठरलें बाबासाहेब परत आले. तेव्हां त्यांना वरील हकीकत समजली त्यावेळेस त्यांना थोडा राग आला आणि त्यांनीं तेथें हजर असलेल्या सर्व पुढारी मडळींस विचारलें कीं, " आपण दोन दिवसांचा कार्यक्रम एका दिवसात उरकून घेण्याचें का ठरविलें ? आपणास इतकी कशाची घाई झाली होती ? " या प्रश्नास कोणीच उत्तर देत नाहीं; हें पाहून लोकमान्य

उभे राहिले व विनोदानें म्हणाले, "आतां विचाराचे दिवस जात आहेत व कृतीचे दिवस येत आहेत. आणि म्हणूनच स्वराज्यासाठीं दोन दिवसांचा कार्यक्रम एका दिवसात आटोपून घेण्याचें ठरविलें. विचारांत आपणांस दिवस घालवावयास फुरसत नाहीं !"

(३) सन १९१५ च्या सुमारास गणपतराव कुळकर्णी मुळावेकर हे पुण्यास डॉ० परांजपे यांस घेऊन लोकमान्यांच्या भेटीसाठीं त्यांच्या घरीं गेले होते. त्या महात्म्यास पाहून गणपतरावांनीं प्रेमानें व भक्तीनें लोकमान्यांचे चरणावर मस्तक ठेविलें. लोकमान्यांनीं बाबासाहेबास गणपतरावाविषयीं माहिती विचारली व नंतर ते म्हणाले, "तुमच्यासारखी शिकलीसवरलेली मंडळी जर पायावर डोकें ठेऊ लागली तर मग अशिक्षित लोकांनीं तसेंच केल्यास त्यांत नवल नाहीं. मी कांहीं देव नाहीं अगर साधूहि नाहीं, तुमच्यासारखाच प्रापंचिक मनुष्य आहें. व अशांच्या पायावर डोकें ठेवण्यानें तुम्ही आपला स्वाभिमान नष्ट करतां, हें बरें नव्हे."

कृष्णाजी लक्ष्मण सोमण

[केसरींतील एक जुने प्रसिद्ध लेखक 'किरात', बेळगांव.]

(१) इ. स. १८९४ चा पुण्यांतील गणपती उत्सव पार पडण्यास एक दिवस उरला होता. त्या रात्रीं दारूवाल्याच्या पुलावर–एका मुसलमानाचा खून झाला म्हणून–१३ जणांस पोलीसांनीं पकडून त्यांचेवर खटला केला. त्यामध्यें माझा धाकटा भाऊ रघुनाथ लक्ष्मण सोमण हाहि धरला गेला. त्या वर्षी तो बी. ए. च्या परीक्षेस बसावयाचा होता. रास्त्यांचे पेठेंतील गणपती पाहून परत घरीं येत असतां पोलीसांनीं त्यास अचानक पकडलें ! मला काय करावें तें सुचेना. म्हणून मी लोकमान्यांच्याकडे गेलों व त्यांना सर्व हकीगत सांगितली. ते बडोद्यास–बापटांच्या खटल्याकरिता–जाण्याच्या तयारींत होते. मी गडबडून गेलों आहे असें पाहून ते मला म्हणाले:—"भिण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं. तुम्ही आमडेकर वकीलांचेकडे जा; त्यांना माझें नाव सांगा म्हणजे ते सारी व्यवस्था करतील. मी या बाबतींत मला काय सांगावयाचें तें माधवराव नामजोशांना सांगून ठेवतों. आणि इतकेंहि करून तुम्हाला भाडीच जरूर वाटली तर मला बडोद्यास तार करा. म्हणजे दुसरे दिवशीं मी येथें ठेवलेला आहें असें समजा." हे लोकमान्यांचे आश्वासनपूर्ण शब्द ऐकून मला किंचित तरी धीर आला. ज्याला आपला म्हटलें त्याला आपला अभयहस्त देण्यास त्यांची वृत्ति कशी आपोआप सरसावत असे याचें हें एक अल्पसें उदाहरण आहे, असें मला वाटतें.

(२) तें वङ्गभङ्गाच्या चळवळीचें वर्ष होतें; व इ.स.१९०५ चा सप्टेंबर महिना होता. "वङ्गभङ्गप्रकोप अथवा दिव्य अरुणोदय" असें नांव योजून मी एका पर्यांकी गद्यनाटकाचा अकवार आराखडा काढला होता. आणि तो घेऊन मी पुण्यास गेलों. हेतु हा कीं आपली कल्पना लोकमान्यांच्या पुढें ठेवावी व त्याची पद्धती पहाण्यास, व त्यांनीं कांहीं सूचना केल्यास त्यांचा फायदा घेऊन, आपलें नाटक लिहून काढावें. मी गायकवाडवाड्यात त्यांना भेटण्यास गेलों. कां आलां होतां म्हणून विचारितां मी माझ्या येण्याचें कारण त्यांना सांगितलें. त्यावर ते म्हणाले:–"तुमची कल्पना ठीक आहे. पण या नाटकातील नायक व नायिका याचेकडून तुम्ही कोणचें कार्य करविणार आहां!" त्यावर मी सांगितलें कीं, "नायक राष्ट्रीय विद्यालय स्थापण्याकरितां आपलें सर्वस्व वेंचित असल्याचें मी दाखविणार आहें व नायिकाहि तिच्या पित्याकडून तिला मिळालेली सर्व संपत्ती देशी वस्तूंच्या निर्मितींत वेंचणार असून, त्या दोघांसहि आपापल्या अंगीकृत कार्यांत यश आल्याशिवाय, परस्परांचें प्रेम जुळलें असताहि–लग्न करावयाचें नाहीं असा निश्चय करितात. व यशःसिद्धी येईपर्यंत अत्यंत कडकपणानें व्रतस्थ राहण्याच्या प्रतिज्ञा करितात." माझ्याकडून नाटकांतील नायकनायिकेच्या स्वभावांची ही रूपरेषा ऐकताच लोकमान्य एकदम म्हणाले:—"जा, बेलाशक नाटक लिहा. यापेक्षा जास्त ऐकण्याची कांहीं जरूर नाहीं!"

(३) १९०७ सालीं मी व रा० रा० विश्वनाथपंत राजवाडे एकदा लोकमान्यांना भेटावयास गेलों. त्यांना भेटून कांहीं मंडळी नुकतीच बाहेर पडली होती, तोंच आम्हीं आंत गेलों. औपचारिक प्रश्न झाल्यावर राजवाडे यांनीं प्रत्यक्ष राजकारणांत पडण्याची आपली इच्छा दर्शविली. तेव्हां टिळक म्हणाले:—"तुमचें इतिहाससंशोधनाचें काम झालें काय! झालें असेल तर इकडे या. तुमच्या सारख्या झटून काम करणाऱ्या लोकांची आम्हांला जरूरच आहे. खरे workers आहेत कोठें!" नंतर राजवाडे यांनीं दादाभाई नौरोजी, लजपतराय, अरविंद बाबू, पाल वगैरे लोकनायकांच्या संबधानें त्यांचें मत विचारिलें. त्यांनींहि तें स्पष्टपणें अगदीं मोजक्या शब्दांत सांगितलें. कोणत्याहि प्रकारचा आडपडदा ठेविला नाहीं. तें प्रत्येकाच्या स्वभावाचें पूर्ण द्योतक असेंच होतें. कांहीं वेळ बसून आम्हीं जावयास निघालों, तेव्हां लोकमान्यांनीं पुन्हा विचारिलें,:–"मग तुम्ही कधींपासून येणार?" यावर राजवाड्यांनीं काय उत्तर दिलें तें मला आता स्मरत नाहीं. पण तदनंतर राजकारणांत ते पडल्याचें कोणाच्या ऐकिवांत नाहीं, एवढी गोष्ट खरी. "मग तुम्ही कधींपासून येणार!" हा प्रश्न जो लोकमान्यांनीं केला त्यांतच ते येणार नाहींत हें आपण जाणून आहों, हा ध्वनि होता!

(४) इ. स. १९१६ च्या बेळगांव येथील प्रांतिक सभेच्या प्रसंगीं सबजेक्ट कमिटीच्या बैठकी होत. तेथें कामकाज कोणत्या प्रकारें चालतें तें पाहाण्यास मी बसत असें. तेव्हां सभेपुढें मांडलेले ठराव केव्हां केव्हां अवजड असत. त्यांना सुटसुटीतपणा देऊन ते सर्व सभासदांस पटतील अशा प्रकारें कांटेतोल शब्दांत मांडण्यांत रा० रा० न०. चिं० केळकर उर्फ तात्यासाहेब यांची विलक्षण हातोटी बहुतेक प्रत्येक ठरावाचे वेळीं निदर्शनास येत असे. पण त्याबद्दल त्यांचे कोणी आभार मानल्याचें मला स्मरत नाहीं. यासंबंधानें लोकमान्यांचे आभार मानले गेले. या प्रसंगीं लोकमान्यांच्या तोंडून "The lion's share goes to Mr. Kelkar" असे केळकरांच्या संबंधानें प्रशंसोद्गार बाहेर पडले! हें ऐकून मला किती तरी आनंद झाला. कारण सत्य गोष्ट होती तीच प्रेमभरांत त्यांच्या तोंडून आपोआप बाहेर पडली.

(५) लोकमान्यांच्या संबंधानें रायगडावर घडलेली मी एक गोष्ट ऐकिली ती अशी आहे. तेथें असलेल्या मोठ्या तलावावर मंडळी स्नानार्थ गेली. पण तलाव अपरिचित असल्यामुळें त्यांत उडी टाकण्याचा कोणास धीर होईना. तें पाहून लोकमान्यांनीं तळ्यांत प्रथम उडी टाकली. जो तो तळ्यांत खडक वगैरे असल्यास आपला कपाळमोक्ष होईल म्हणून भीत असे. ही त्यांची भीति पाहून लोकमान्य म्हणाले:—"येथें एवढे मोठ मोठे वाडे उठल्याचें स्पष्ट दिसतें, त्याला ह्या तळ्यानेंच सारे दगड पुरविलेले असले पाहिजेत. मग ह्या तलावामध्यें खडक असणें शक्य तरी कसें आहे?" तेथें असलेल्या सर्व जणांना लोकमान्यांच्या या अचुक अनुमानाचें आश्चर्य वाटलें आणि मग सर्व जणांनीं अगदीं निर्भयपणें त्यांत उड्या घातल्या.

गणेश सदाशिव सहस्रबुद्धे

[एल्. एम्. अँन्ड एस्. डॉक्टर, पुणें.]

लोकमान्य कैलासवासी होण्याचे पूर्वी दोन वर्षे, त्यांचा व माझा रोगी व वैद्य ह्या नात्यानें संबंध आला होता. गायकवाडवाड्यांत रहाणाऱ्या मंडळींना मलेरियाचा ताप वरचेवर येत असे. लोकमान्यांनाहि हा विकार मधून मधून होत असे. आजारी पडले असतांना अगदीं शांत व कांहीं एक न बोलतां स्वस्थ पडण्याची लोकमान्यांना संवय होती. एके वेळीं त्यांना बराचसा ताप येऊन ते अशा स्थितींत पडले होते, मला तो अनुभव नसल्यामुळें व शिवाय त्यांना मधु-

मेहाचा विकार असल्यामुळें मधुमेहाच्याच विषानें त्यांची ही स्थिति असेल कीं काय असें मला वाटूं लागलें. व अशा स्थितींत मलेरियासाठीं क्विनाईनचें इंजेक्शन त्यांना मधुमेह आहे अशी माहिती असतानांहि द्यावें कीं काय ह्या विचारांत मी होतों. परंतु थोड्याच वेळांत त्यांनीं स्वतः जागे होऊन "मला असें स्वस्थ पडून राहाण्याची संवय आहे" असें मला सांगितलें. त्यांच्यांत व माझ्यांत वयाचें फार अंतर होतें. शिवाय दोघांच्या योग्यतेमध्यें फारच मोठें अंतर! तरी वैद्यानें अमुक खावें, किंवा अमुक तऱ्हेनें वागावें अशी सूचना त्यांस दिल्यावर त्याचें उल्लंघन मात्र ते कधींहि करीत नसत. रोगी ह्या नात्यानें लोकमान्यांची वैद्याशीं वागणूक अगदीं प्रशंसनीय होती. मग इतर बाबतींत ते हट्टी कितीहि असोत! शिवाय एकदां एका वैद्याच्या हातांत रोगी दिल्यानंतर त्यांची त्यावर श्रद्धा पूर्ण असे. दहा वैद्य व डॉक्टर भेटायला व चवकशी करायला आले तरी त्यांच्या वृत्तींत कांहीं चलविचल होत नसे.

यशवंत नारायण आठवले

[कॉन्ट्रॅक्टर, पुणें.]

(१) सन १९१७ च्या मे महिन्यांतील गोष्ट. लोकमान्य त्यावेळीं विश्रांतीसाठीं सिंहगडावर राहिले होते. ताईमहाराज प्रकरणाचा निकाल होऊन येथील श्रीभाऊमहाराज यांच्या वाडादुरुस्तीचें काम, लोकमान्यांनीं आम्हांस दिलें होतें, त्यामुळें वाडा साहजीकच आमच्या ताब्यांत होता. त्याचवेळीं माझें स्वतःचें लग्न निघालें म्हणून, गडावर निरोप पाठवून, वाडा जानोशाला घेण्याबद्दल त्यांची परवानगी विचारली. त्यास त्यांनीं खालील लेखी उत्तर पाठविलें. "आज वाडा तुमच्याच ताब्यांत आहे; तेव्हां तो तुम्हास वापरण्यास हरकत कोणती? पण एकास दिल्यानंतर, दुसऱ्या कोणीं मागितल्यास त्यांस नाहीं कसें म्हणतां येईल? व मग तसा देत गेल्यास, आपल्याच कामाची खोटी होईल; सबब रागास येऊं नये." वरील क्षुल्लक गोष्टींतहि "लोक राजी राखणें." हें त्यांचें व्रत दिसून येतें.

(२) सदर वाड्याच्या दुरुस्तीच्या कामांत, मागील एक चांदईची भिंत, शेजाराच्या मालकाच्या समाईक खर्चानें बांधण्याचा प्रश्न निघाला असतां, लोकमान्यांनीं आम्हांस विचारलें, "भिंतींत कचेपणा कोठेंहि न राहू देतां, ठरलेल्या निम्म्या खर्चाच्या आंत तुम्हांस ही भिंत बांधतां येईल काय?" आम्हांस

काहीं सुचत नाहीं असें पाहून लोकमान्य म्हणतात, " अहो, आंतील बाजूनें कमानी देऊन बांधकाम बांधेल, कमानींत सामान ठेवण्याची सोय होईल, शोभा दिसेल आणि आपल्या हिश्यांतील खर्चही पुष्कळ कमी होईल!" वरील गोष्टीवरून त्यांचें इंजिनिअरिंग शास्त्रांतील ज्ञान व हातीं असलेल्या दुसऱ्याच्या खर्चांत योग्य काटकसर करण्याची बुद्धि, हे गुण प्रामुख्यानें अनुभवास येतात.

(३) वरील वाड्याच्या दुरुस्तीचें सर्व काम संपून, श्रीजगन्नाथ महाराज यांचें लग्न ठरल्यावेळीं, इकडील जुन्या पद्धतीप्रमाणें, वाड्यांत सर्वत्र देवादिकांचीं व शिपाईप्याद्यांचीं चित्रें भिंतींवरून काढण्यांत आलीं होतीं. वाड्याची पाहणी करण्याकरितां एक दिवस लोकमान्यांची स्वारी तेथें आली. मनाप्रमाणें सर्व कामें झालेलीं पाहून, खूष होऊन स्वारी घरीं परत चालली. दरवाज्याच्या बाहेर दोन्ही बाजूच्या भिंतीवर चितार्‍यानें लढाऊ शिपायांच्या चित्रांची चमदार गर्दी करून सोडली होती. त्याचवेळीं पुण्यांत रिक्रूटच्या प्रश्नाला फार जोर होता. गाडींत बसतां बसतां लोकमान्य म्हणतात, " अहो आठवले, हे शिपाई इतके कशाला काढलेत? कलेक्टरसाहेबांना कळवा कीं, रिक्रूटभरतींत आमच्याकडून ही मंडळी घेऊन जा. त्यांचा तुम्हाला फार उपयोग होईल!"

(४) गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यावर, तें वाचून, काहीं शंका उत्पन्न झाल्या त्यांचें टांचण केलें व कांहीं वेळ तरी या थोर पुरुषाच्या सहवासांत जावा या हेतूनें, शंकासमाधानाचें निमित्त करून मी एक दिवस त्यांजकडे गेलों. टांचणें वाचून पाहून काहींचीं उत्तरें त्यांनीं दिलीं व जगताचा कर्मारंभ ज्यावेळीं झाला त्यावेळींच मनुष्य जातीवर सुखदुःखाचा बोजा कां लादला? हा प्रश्न ऐकून ते पुढें म्हणतात, " एक गृहस्थ एका गांवाहून दुसऱ्या गांवीं जाण्यास निघाले. वाटेंत एक नदी लागली; तेव्हां हे गृहस्थ नदीच्या कांठावर बसून विचार करू लागले व भेटणाऱ्या मंडळीस विचारू लागले कीं, 'कायहो, ही नदी येथेंच कशी आली? ती त्या गांवाच्या पलीकडूनच कां नाहीं गेली? बरें, आली तर आली, पण मी येण्याच्या वेळींच हिला इतकें पाणी का? ही कोरडी कशी झाली नाहीं?' हें ऐकून दुसरे एक गृहस्थ विचारतात, 'अहो, तुम्हांस पलीकडच्या गांवीं जावयाचें आहेना? मग या गोष्टींचा विचार करून तुमचा त्या गांवीं पोंहोचण्याचा हेतु कसा सिद्धीस जाणार? कोठें तरी नदीला उतार पाहा, किंवा होडीनें अगर येत असल्यास पोहून पलीकडे जा; पण येथें बसून व वरीलप्रमाणें नुसता विचार करून, तुमचें पलीकडे जाणें कसें होईल?" लोकमान्य मला पुढें म्हणतात, " तर असाच तऱ्हेचा तुमचा 'प्रारब्धशोधनाचा व जगत्कर्मारंभाचा' प्रश्न आहे. वरील प्रश्न मलाहि उत्पन्न झालेला आहे, पण चिकित्सा किंवा तर्कपद्धतीनें तो सोडवूं गेल्यास, जीवन्मुक्तीचें साध्य आपणांस

कधींहि लागणार नाहीं व परगांवीं जाऊं इच्छिणाऱ्या वरील गृहस्थाच्याच आपत्तींत आपण सापडूं."

(५) वरील शंकानिरसनप्रसंगींच येथील एक विद्वान वैदिक शास्त्री लोकमान्यांजवळ राहून प्रवचन करीत होते. माझ्या शंकापैकीं कांहीं वैदिक कर्मकांडापैकीं होत्या. त्याचें समाधान करण्यास लोकमान्यांनीं शास्त्रीबुवांस सांगितलें. त्यांनीं मला बाजूस नेऊन प्रश्न केला कीं, "तुम्ही रोज संध्या, वैश्वदेव, ब्रह्मयज्ञ वगैरे विनचूक करता का ? तो विधी जर सार्थ करीत जाल तर तर्से करीत चला, म्हणजे त्यातच तुमच्या प्रश्नांचीं उत्तरें आहेत !" शंकासमाधान अशा विपरीत तऱ्हेनें झालेलें पाहून, लोकमान्यांचा निरोप घेण्यास त्यांच्याकडे गेलों व त्यांनीं विचारताच, झालेली हकीकत त्यांस सांगितली तसेंच खुर्चीवरून उठून, पुढल्या दिवाणखान्यात शास्त्रीबुवांजवळ येऊन त्यांना म्हणतात, "हे पाहा शास्त्रीबुवा, अलीकडे ब्राह्मणांचीं शेकडा ५०।७५ मुलें संध्या वैश्वदेव वगैरे ब्रह्मकर्म करीत नाहींत. याचें कारण, खरोखरीच तुम्ही आहात. त्या त्या कर्माचें महत्त्व मुलांचे पालक अगर गुरुजन जर त्यांस समजाऊन देत नाहींत तर त्या कर्मविन्मुखतेबद्दल त्यांना दोष देण्यात काय अर्थ आहे ? 'संध्या करण्यापासून सूर्याची उपासना घडून, त्याजपासून तेजाची प्राप्ति, जलदेवतापासून औषधींची प्राप्ति, दिक्पालापासून अभय व गायत्री ही मंत्रमाता असल्यामुळें तिजपासून सर्व सुखाची समृद्धि व आयुरारोग्य हीं मिळतात' अशा तऱ्हेनें पालकांनीं व तुमच्या सारख्या धर्मरक्षक वैदिकांनीं जर मुलांना लहानपणींच समर्पकतेनें शिकविलें तर माझी खात्री आहे कीं हल्लींच्या धर्मग्लानीच्या काळात सुद्धा शेकडा ९० मुलें अगदीं हौसेनें ब्रह्मकर्म पाळू लागतील ! यांच्यासारख्या होतकरू मंडळींच्या शंका तुम्ही सांगितल्याप्रमाणें वाटाण्याच्या अक्षता लाऊन जर आपण दूर करू लागलों तर ती नाउमेद होऊन वैदिक आचारापासून अधिकच दुरावतील व धर्मऱ्हासाला पर्यायानें आपणच कारण होऊं !"

त्र्यंबक भिकाजी हर्डीकर

[एम्. ए., गणित विषयाचे प्रोफेसर, न्यू पूना कॉलेज, पुणें.]

लोकमान्यांच्या शेवटल्या भयंकर दुखण्यांतील गोष्ट! लोकमान्य कधीं शुद्धींत कधीं गैरशुद्धींत असे बोलत असत. आम्ही बरेच जण रात्रपाळीसाठीं म्हणण्यापेक्षां, मनाच्या व्यग्रतेमुळें, झोंप येत नव्हती म्हणून, शेजारच्या खोलींत जागत बसलों होतों. मध्यरात्रीचा दोन अडीच वाजण्याचा सुमार होता. औषध देण्याची वेळ झाली म्हणून डॉक्टरांनीं लोकमान्यांना थोडें सावध केलें. त्यावेळीं त्यांना शुद्धी चांगली होती व थम्मळ हुशारीहि वाटत होती. डॉक्टरांनीं न बोलतां मुकाट्यानें 'डोस' दिला. 'काय दिलें' म्हणून लोकमान्यांनीं विचारलें तेव्हां घशाला शोष पडूं नये म्हणून येथल्या नळाच्या पाण्याचा थोडा घोट घातला अशावर डॉक्टरांनीं भागविण्याचा प्रयत्न केला. औषधांत कडूपणा बिलकुल नव्हता; उलट साखरेचा थोडा गोडपणाच कळे न कळेसा होता म्हणून एवढी फसवणूक सहज खपून जाईल असें डॉक्टरसाहेबांना साहजिकपणेंच वाटलें. नळाच्या पाण्याचा घोट म्हटल्याबरोबर "तुमच्या मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीला माझ्यासारखा मधुमेहाचा रोग केव्हापासून जडला?" असा खोंचदार प्रश्न लोकमान्यांनीं डॉक्टरांना तत्क्षणीं विचारला. तशाहि परिस्थितींत लोकमान्यांच्या विनोदाचें आम्हां सर्वांना कौतुक वाटलें व शेजारीं असणाऱ्या आम्हा लोकांची ही लहानशी आठवण कधीं बुजेल असें वाटत नाहीं.

जगन्नाथ गणेश गुणे ऊर्फ कुवलयानंद

[एम्. ए., संपादक 'योगमीमांसा,' कुंजवन, लोणावळें, जि० पुणें.]

(१) १९०४ सालीं मी डेक्कन कॉलेजांत पहिल्या वर्गांत अभ्यास करीत होतों. उपांत्य परीक्षेनंतर मिळणाऱ्या चारपाच दिवसांच्या विश्रांतीच्या वेळांत सिंहगडावर दोन दिवस राहून यावें असें मी व माझ्या काहीं स्नेह्यांनीं ठरविलें. सिंहगडावर असलेल्या लोकमान्यांच्या बंगल्यांत राहतां आलें तर फारच उत्तम असें वाटलें; आणि आम्ही सफरीला निघण्यापूर्वीं पांचसहा दिवस लोकमान्यांची परवानगी विचारण्यास त्यांच्याकडे गेलों. लोकमान्यांची स्वारी त्यावेळीं कामाच्या विशेष गर्दींत होती. तथापि आमच्याशीं चार शब्द बोलून आम्ही सिंहगडावर नक्की कधीं जाणार तें विचारून बंगल्यांत राहण्याबद्दल आम्हांस त्यांनीं मोठ्या

आनंदानें परवानगी दिली. ' रखवालदारास माझें नाव सांगा म्हणजे तो तुम्हाला तेथें राहू देईल ' असें लोकमान्यांनीं सांगितलें.

ठरल्याप्रमाणें आम्ही गडावर गेलों, परंतु तेथें पोंचतों तों बंगल्याचा रखवालदार आदल्या दिवशीं पुण्यास गेल्याचें समजलें! आम्ही बाहेरच्या पडवींत सामान ठेवलें आणि थोडी विश्रांति घेऊन फराळ करतों न करतों तों रखवालदार आमचा तपास करीत आला! आम्ही गडावर कधीं जाणार हें बरोबर लक्षांत ठेवून लोकमान्यांनीं आमची गैरसोय होऊ नये म्हणून त्या रखवालदारास आल्या पावलीं परत पाठविलें होतें!!

(२) हिंदुस्थानविषयक चळवळ परदेशांत होणें लोकमान्यास अत्यंत इष्ट वाटत असे, एवढेंच नव्हे तर परदेशांतील लोक हिंदुस्थानाबद्दल काय बोलतात व काय लिहितात हें हि हिंदवासीयांस उत्तम प्रकारें माहीत असावें असा त्यांचा कटाक्ष होता. ज्या अनेक कामाकरिता ' केसरी ऑफिस 'तर्फे मला मुंबईस ठेवण्यात आलें होतें, त्यांतील एक महत्त्वाचें काम पुढीलप्रमाणें होतें. आतां प्रमाणेंच त्यावेळींहि परदेशची डाक दर शुक्रवारीं मुंबईस येत असे परदेशची डाक येताच तांतडतोब तिकडच्या नियतकालिकांतील हिंदुस्थानविषयक चर्चा वाचून त्यावरील टीकेसह तिचा गोषवारा त्याच आठवड्याच्या ' मराठ्या 'त व ' केसरी 'त पाठवा अशी लोकमान्यांची मला आज्ञा होती

(३) आपण करीत असलेल्या राजकीय चळवळीस व्यापारीवर्गाचें पाठबळ असावें अशी लोकमान्यांची प्रबळ इच्छा होती मुंबईचा व्यापारी वर्ग अनुकूल झाल्यास इतरत्र कार्य सुकर होईल असें त्यास वाटे या दृष्टीनें खुद्द लोकमान्यांच्या देखरेखीखालीं संघटित झालेलें एखादें राजकीय चळवळीचें केंद्र मुंबईस असावें, व मुंबईकरिता ' केसरी 'त एक स्वतंत्र विभाग ठेवावा व अशा रीतीनें मुंबईच्या व्यापारीवर्गापर्यंत चळवळ नेऊन भिडवावी अशी त्यांची मनीषा होती. या कार्याचा उपक्रम करणें हाहि मला मुंबईस ठेवण्यात लोकमान्यांचा एक हेतु होता व त्याकरिता त्यांनीं कांहीं प्रसिद्ध व्यापाऱ्यांची व माझी ओळखहि करून दिली होती यावरून व्यापार व राजकारण यांच्या निकट संबंधाची जाणीव लोकमान्यास कशी होती हें सहज लक्षांत येईल

मोरेश्वर नारायण आगाशे

[एल् एम् अँड एस् डॉक्टर, कै० नानासाहेब आगाशे वकील यांचे चिरंजीव, सातारा]

लो० टिळकासंबधानें मला प्रत्यक्ष अशी फारशी माहिती नाहीं, पण वडिलाचे सांगण्यात एक गोष्ट आली ती आठवते.

(१) १९१६ सालीं लखनौस काँग्रेस भरली होती व काँग्रेस नियमबद्ध झाल्यावर काँग्रेसला जाण्याचा माझा हा योग पहिलाच होता. या वर्षी काँग्रेसमध्यें अपूर्व उत्साह दिसून आला. डेलिगेटाच्या व प्रेक्षकाच्या मानानें मंडप लहानच पडल्यानें खुर्चीला खुर्ची खेटून मांडली होती तरी गर्दी अगदीं विकार झाली होती आज काय काँग्रेसचा पहिला दिवस, उद्या काय सर जॅम्स मेस्टन येणार, परवा काय तर होमरूलच्या प्रश्नावर प्रसिद्ध वक्त्याचीं जगी सणसणीत भाषणें होणार अशा काहीं ना काहीं कारणानें दर दिवशीं लोकाचा वाढता उत्साह दिसून येत होता. मेस्टनबरोबर सर व्हॅलेंटाईन चिरोल येणार अशी प्रथम दाट बातमी होती. मुंबईस डुहल्सन कॉलेजात आगरकर–हे साजरा करण्यात आला त्या वेळीं टिळक व चंदावरकर–सामा जिक वादामधील वादी व प्रतिवादीच ते–हे एकाच व्यासपीठावर येण्याचा सुयोग किंवा कुयोग मुंबईच्या लोकास पहावयास मिळाला होता. चिरोलसाहेब मेस्टन याजबरोबर येता तर लोकाना असेंच एक दृश्य पाहावयास मिळणार होतें इतक्यात अशी एक बातमी पसरली कीं, चिरोलसाहेब व्यासपीठावर आला तर त्याला ' हिसिंग ' व ' धिक्कार ' याचा आहेर करण्यात येणार ! मनुष्याचें मन सूचनाग्राहि असतें व सभामधील असले प्रकारहि ससर्गजन्य असतात टिळकापर्यंत ही बातमी पोंचताच त्यानीं तावडतोब पेन्सिलीनें

दाजीशास्त्री चांदेकर

[प्रसिद्ध हरिदास व शास्त्री, नागपूर.]

॥ यास्तेषां स्वैरकथास्तापव भवंति शास्त्राणि ॥

(१) लोकमान्य टिळकाना साठावें वर्ष लागलें त्यावेळीं महाराष्ट्र, मध्यप्रांत व वऱ्हाड येथील त्यांची सेही व अनुयायी मंडळी लोकमान्यांची जयंति साजरी करण्याकरिता पुण्यास आली. जयंतीचे दिवशीं निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून व प्रांतांतून आलेली मंडळी एकमेकांशीं बोलण्यांत अगदीं दंग झाली होती. इतक्यांत बेळगाव, नगर वगैरे ठिकाणीं लोकमान्यांचीं होमरूल्वर जीं व्याख्यानें झालीं होतीं त्यासंबंधीं लोकमान्यांवर नोटीस बजावण्यांत आली. झालें हां हां म्हणता ही बातमी सर्व वाड्यांत पसरली. सर्व मंडळी माडीवरील एका खोलींत लोकमान्य बसले होते तेथें जमली. लोकमान्य दाजीसाहेब खरे यांना उद्देशून म्हणाले–" हे पाहा दाजीसाहेब, माझ्यावर यावेळीं खटला भरून नोकरशाहीनें मजवर उपकारच केले असें मी समजतों. कारण मी आता वृद्ध झालों आहें. गावोगाव होमरूलवर व्याख्यानें देऊन त्यासंबंधीं माझें मत जाहीर करण्यास मी असमर्थ आहें, अशी माझी कींव जाणूनच नोकरशाहीनें हा खटला भरला असें मला वाटतें. आता असें होईल, या खटल्यांत होमरूलसंबंधीं मला जें कांहीं सांगायचें होतें तें सर्व मी माझ्या स्टेटमेंटमध्यें सांगून टाकीन. अनायासेंच वर्तमानपत्रद्वारें त्याची सर्वत्र *प्रसिद्धि होईल.* " लोकमान्य शेवटीं असें म्हणाले, " तुम्ही कांहींहि म्हणा दाजीसाहेब, पण या खटल्याचा अखेर निकाल माझ्या राष्ट्राला शुभ व कल्याणकारच होणार अशी माझी मनोदेवता मला साक्ष देत आहे !"

(२) डॉ० ॲनी बेझंट यांना हद्दपार केल्यानंतर पुढील कार्याची दिशा ठरविण्याकरिता जी ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी मुंबईस भरविण्यांत आली होती त्यावेळीं सरकारच्या अन्यायी कृत्यानें चिडून जाऊन मद्रासचे सी० पी० रामस्वामी अय्यर वगैरे मंडळी सत्याग्रहाचा ठराव पास करून घेण्याच्या निश्चयानें मुंबईला आली. लो० टिळक नेहमीप्रमाणें सरदारगृहातच उतरले होते. मी, माझे मित्र कै० शामरावजी देशपांडे व आणखी कांहीं माझे प्रांतांतील मंडळी त्यावेळीं *सरदारगृहांतच होतों. कमिटीची बैठक ज्या दिवशीं होणार होती त्या दिवशीं* सकाळची गोष्ट. मी व कै० शामरावजी देशपांडे लोकमान्यांना भेटण्याकरिता त्यांचे खोलींत गेलों. लोकमान्य त्यावेळीं वर्तमानपत्र वाचीत बसले होते. लोकमान्यांना नमस्कार करून आम्ही खालीं बसलों. कै० शामरावजी देशपांडे लो० टिळकांना म्हणाले–' आज दुपारीं कमेटीचे बैठकींत काय ठरण्याचा संभव आहे ? '

लो० टिळक म्हणाले:—पहावें, नक्की सांगणें कठीण आहे. मद्रासची मंडळी फार जोरांत आलेली दिसत आहेत.

के० शामरावजी देशपांडे म्हणाले:—मी असें ऐकतों कीं, आजचे कमेटींत सत्याग्रहाचा ठराव पास होणार आहे.

लो० टिळकः—पास होईल किंवा नाहीं सांगतां येत नाहीं. बाकी मद्रासची मंडळी तो ठराव आणून पास करून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहेत.

मी थोडेसें हसून म्हटलें:—नाहीं तरी सत्याग्रहाचा ठराव येणारच आहे. तेव्हा कमेटीचे वेळीं आपली परवानगी असल्यास हॉलमध्यें सभासद नसतांहि घुसण्याचा आम्ही सत्याग्रह करतों इतकेंच नव्हे, यशस्वी करून दाखवितों!

लो० टिळक हंसून—परवानगी देऊं शकत नाहीं, पण यंदा मिळवाल ही खात्री वाटते. हिंदुस्थान याच वृत्तीनें बुडालें आहे.

के० शामरावजी देशपांडे:—आपलें म्हणणें आम्ही समजलों नाहीं.

लो० टिळकः—आमची मंडळी आपापसांतील सत्याग्रहाच्या सामन्यांत चांगला नेट दाखविण्यांत पटाईत आहे हे मला माहीत आहे. पण प्रश्न काय तो सरकारविरुद्ध सत्याग्रहांत काय करतील हा आहे. आज नेझट याईला हद्दपार केल्यामुळें उत्पन्न झालेलें हें तात्कालिक स्मशानवैराग्य आहे. हे वैराग्य टिकाऊ नाहीं. एखाद्या गोष्टीच्या तात्कालिक परिणामाला बळी पडून एकदम मोठ्या हत्याराला हात घालणें म्हणजे त्या हत्यारानें स्वतःलाच आपण जखमी करून घेणें आहे. माझ्या लोकांची मला तशी तयारी दिसून येताच सत्याग्रहाचें निशाण हातांत घेऊन पहिल्यानें मी समोर होईन. आज मी सांगेन त्या विहिरींत एका क्षणाचाहि विलंब न लावतां उडी घेणारीं फक्त शंभर माणसें महाराष्ट्रांत दाखवा. मला तात्कालिक परिणामानें हुरळून जाणारीं नकोत, टिकाऊ वैराग्याचीं पाहिजेत.

पांडुरंग रामचंद्र कुळकर्णी

[वैद्य, कोऑपरेटिव्ह सोसायट्यांचें लोकांस ज्ञान करून देणारे एक परोपकारी सद्गृहस्थ, कासेगांव जि० सातारा.]

लोकमान्याच्या भेटींचे तीन प्रसग खालीं लिहून पाठवीत आहें. तीनहि प्रसग लोकमान्याची मंडालेहून सुटका होऊन गीतारहस्याची पहिली आवृत्ति छापून झाल्यावरचे आहेत.

(१) कोऑपरेटिव्ह सोसायट्यांचे बाबतींत सरकारचा हेतु काय असावा व त्यात लोकांनीं पडावें कीं नाहीं हें विचारण्याकरिता मी लोकमान्यास मुद्दाम भेटलों होतों, व पुढीलप्रमाणें प्रश्नोत्तरें झालीं —

प्र०:—कोऑपरेटिव्ह सोसायट्याना उत्तेजन देण्याचे बाबतींत सरकारचा काय हेतु आहे व आम्ही त्यात पडावें कीं नाहीं ?

उ०:—सरकारास कच्चा माल विपुल उत्पन्न व्हावयास पाहिजे व तसें होण्यास शेतकऱ्याची स्थिति सुधारणें जरूर आहे. व त्याकरिता सरकार स्वत स झीज लाऊन घेण्यास तयार नाहीं. म्हणून त्यांचेमध्येंच भांडवल उभारून व त्यातच सवलती वगैरे देऊन परभारें त्याची स्थिति सुधारण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे. यामध्यें आमच्या व्यापारीलोकास चट्टा बसतो व शेतकऱ्याची स्थिति सुधारते. अशा रीतीनें आमच्यातच एकाचे खिशास चट्टा बसून दुसऱ्याची स्थिति सुधारण्याचा हा सरकारचा डाव आहे. आम्हाला त्याविरुद्ध काहीं लिहावयाचें नाहीं आमच्याआमच्यातच एकाचा फायदा होत असेल व एकाचें नुकसान होत असेल तर त्याबद्दल आम्हास लिहित बसावयाचें नाहीं. एकदरींत सोसायट्यात पडण्यास आज काहीं हरकत दिसत नाहीं.

प्र०:—मग आपण उघड सोसायट्याचा पुरस्कार करून तसें लिहीत का नाहीं ?

उ०:—आमचें धोरण सरकारनें सोयी काय केल्या आहेत व कायदे काय झाले आहेत याचें वर्णन करीत बसण्याचें नसून सरकार काय करीत नाहीं हें दाखविण्याचें आहे. आम्हाला नेहेमीं असंतोष जागृत ठेवावयाचा आहे उदाहरणार्थ पोस्टखातें आमच्या सोयीचें आहे तर आम्ही त्याचें वर्णन करीत बसणार नाहीं, तर त्यातील गैरसोयी व उणीवा दाखवून असंतोष जागृत ठेऊ !

(२) दुसऱ्या एका प्रसगीं आम्ही त्याजकडे गेलों त्यावेळीं लोकमान्य जिन्यासमोरील अलीकडचे दालनात माडीवर बसले होते. सुमारें तीन वाजण्याची वेळ होती. मी व माझे एक स्नेही बाबूराव रेमणे असे गेलों होतों व आणखीहि काहीं मंडळी तेथें होती. सातारा जिल्ह्यात सत्यशोधकाची चळवळ सुरू आहे त्या बाबतींत ते काय म्हणतात, काय सागतात, लोकास काय त्रास होतो वगैरे बाब-

तींत चोरानें चाललें होतें. त्यावेळीं यास काय उपाय करावा असा मी व बाबूराव यांनीं त्यास प्रश्न विचारला त्यावेळीं अगदीं जोरानें व तुच्छतापूर्वक ते म्हणाले कीं.—

"अमेरिकेहून येथें मिशनरी लोक येतात व येथें तुमचेकरिता शाळा काढतात, दवाखाने घालतात, व हरतऱ्हेनें तुमच्या उपयोगी पडून तुमचीं मनें ओढून घेतात व तुम्ही येथले असून तुम्हास काहींहि करावयास नको. आपल्याच लोकांचीं मनें तुम्हास मिळवून घेता येत नाहींत याला काय म्हणावें !"

(३) लोकमान्य माडीवरील दिवाणखान्यात आरामखुर्चीवर पडून एकाग्रमनानें अद्वैतशास्त्रविषयक मजकूर लिहावयास सांगत होते व एक गृहस्थ लिहिण्याचें काम करीत होते. आम्ही खालीं दरवाजातून आंगणात जाऊन चौकशी केली तों ते माडीवर असल्याचें कळलें, शिवाय तेथें लोकमान्याचा सिंहासारखा मोठा आवाज ऐकू येत होताच, त्या अनुरोधानें आम्ही दिवाणखान्यात गेलों. याहि वेळीं बाबूराव रेमणे व मी असे दोघे होतों. बाबूराव यांना गीतारहस्याबद्दल काहीं बोलावयाचें होतें. त्यांना 'विचारा' असें लोकमान्य म्हणताच खालील प्रश्नोत्तरें झालीं:—

बाबूराव:—आपल्यास काहीं साक्षात्कार, अनुभव आहे काय ? आचार्य हे साक्षात्कारी होते यामुळें त्यांचें सांगण्यास जास्त महत्त्व आहे.

लो०:—तुम्हास कोणी अनुभवी भेटले आहेत काय ?

बा०:—होय, असें म्हणून त्यांनीं एक नाव व पत्ता सांगितला.

लो०:—(थोडा विचार करून) पण आम्हाला अनुभव नसला तरी गीताशास्त्र हें आमच्यासारख्या अनधिकारी व अज्ञानी लोकांकरिताहि सांगितलेलें आहे. तें अनुभवी लोकांकरिताच आहे असें नाहीं. उलट मी म्हणतों कीं, अनुभविक लोकांपेक्षा अज्ञान्याकरिताच त्याचा अवतार आहे. म्हणून आम्हास त्याचा अर्थ करण्याचा अधिकार आहे. शब्दाचा अर्थ करण्याचें एक शास्त्र आहे. त्या शास्त्राप्रमाणें त्याचा अर्थ काय होतो हें समजावून घेण्याचा व तसें लोकांस सांगण्याचा अर्थात्‌च सर्वांस अधिकार आहे !

हरि रघुनाथ भागवत

[बी ए., संपादक मार्गी 'वन्देमातरम्' पुणें]

(१) १९०५ सालीं कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजातून प्रोफेसर विजापूरकराना काढण्यात आलें तेव्हा त्यानीं "विश्ववृत्त" व "आकाश" या नवीन मासिकाची जाहिरात दिली. लोकमान्यानीं रा० धोंडोपत विद्वास याना सागितलें कीं, "आपलीं पत्र मोबदला जातात तीं चालू ठेवून शिवाय विजापूरकराच्या सर्व पत्राची वर्गणी आर्म्ही पाठवून द्या."

(२) मडालेस असताना गीतारहस्य लिहून झालें, पण गणेशगीता, शिवगीता वगैरे गीता लोकमान्याना तेथें पाहाण्यास पाहिजे होत्या. म्हणून १९१३ मध्यें त्यानीं विद्वास याजकडेस गीताची यादी पाठवून त्या गीता पाठविण्याविषयीं लिहिलें. याच वेळेस माझें गीतासग्रहाचें पुस्तक छापण्याचें काम चाललें होतें म्हणून मला रा० धोंडोपतानीं विचारलें. तेव्हा लोकमान्याना पाहिजे असलेल्या गीताचा समावेश करून पुस्तक लवकर छापून मी त्याच्या हवाली केलें व ती प्रत लोकमान्याकडे रवाना झाली ती पोंचताच भागवताचे आभार मानण्याबद्दल मुद्दाम त्यानीं धोंडोपतास लिहिलें व त्याप्रमाणें रा० धोंडोपतानीं मी परगावीं होतों तेथें मला पत्र पाठविलं. मी यात कोणतेंहि मोठें कृत्य केलें नव्हतें, पण या छोट्या उदाहरणावरून लहानसान बाबतींत देखील लोकमान्य किती दक्ष असत तें दिसून येतें

(३) अरविंदबाबूनीं 'कर्मयोगिन्' पत्र काढलें होतें याची बातमी लोकमान्याना नव्हती. ती माझ्या तोंडून निघाल्याबरोबर त्याना त्या शब्दानेंच एक प्रकारचा आनद होऊन ते म्हणाले–'We are all Karmayogins.' (आम्ही सगळे कर्मयोगी आहों)

(४) सिंहगडाहून गीतेचें भाषातर तपासून परत आल्यावर छपाईचें काम फारच जोरात चालविण्याचें लोकमान्यानीं ठरविलें. मे महिन्यात पुण्यास प्रातिक परिषद भरावयाची होती, त्यापूर्वी एप्रिलात छपाई सपविली पाहिजे असें ठरवून चित्रशाळा छापखान्यात लोकमान्यानीं तसा हुकुम सोडला व रोज दोन फार्माची प्रुफें तपासून फार्म मशीनवर जाईपर्यंत माझी सुटका व्हावयाची नाहीं असं ठरलें मध्यतरी एकदा खुद्द त्याच्याकडे प्रुफें न्यावीं लागत अर्थात् सकाळपासून सध्याकाळपर्यंत माझा वेळ चित्रशाळा छापखान्यात व गायकवाडवाड्यात जात असे पहिल्या दिवशीं चार वाजण्याचे सुमारास दोन फार्म मशीनवर चढले व मी एकेक प्रत लोकमान्यास नेऊन दिली माझ्याकडे पाहून त्यानीं विचारलें "तुम्ही जेवलात कव्हा?" मला

त्या दिवशीं जेवणाकरतां घरीं जाण्यास वेळ मिळाला नव्हता. व तसें मी बोललों. त्यांनीं प्रथम मला दूध पिण्यास देवविलें व सांगितलें कीं, " उद्यांपासून हें काम आटपेपर्यंत रोज १० वाजल्यापासून दोन वाजेपर्यंत तुम्ही जेव्हां वाटेल तेव्हां येथें जेवीत जा!" छपाईचें काम ठरल्याप्रमाणें एप्रिलांत संपलें.

(५) लोकमान्यांची भेट घेणें कोणालाहि कधीं अशक्य नसे. असें असतां त्यांच्या माहितीच्या पुण्यांतल्या एका गृहस्थांनीं त्यांना पोष्टानें पत्र पाठविलें कीं, " मला आपली भेट घेण्याची इच्छा आहे. मी केव्हां येऊं ! " हें पत्र वाचून लोकमान्य म्हणाले, " माझी भेट केव्हां होईल हें विचारावयाला कशाला पाहिजे ? या गृहस्थांना माझ्या हातचें एक पत्र पाहिजे आहे, दुसरें कांहीं नाहीं ! " त्याप्रमाणें पत्र रवाना झालें.

रामचंद्र विनायक कुलकर्णी

[मस्तिष्कशास्त्रज्ञ, तासगांव, जि० सातारा.]

(१) वाळव्यास ह्यूम साहेब यांच्या अध्यक्षतेखालीं एक मोठी कॉंग्रेसची सभा भरली होती, त्या वेळीं श्रीयुत बाळ गंगाधर टिळक यांचा व माझा प्रथम परिचय झाला. त्यावेळीं मी माझ्या बरोबर ५–७ विद्यार्थी घेऊन सभेला गेलों होतों. आम्हांला चांगली ऐकूं ऐण्यासारखी जागा नव्हती, ती देण्याबद्दल मी त्या वेळीं तेथल्या तेथें व्यवस्थापकाला एक चिठी लिहिली. ती त्यांच्याकडे गेल्याबरोबर लो० टिळक यांच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां त्यांनीं "मुलांना तर अगोदर पुढें घेतलें पाहिजे. हेच पुढें मोठे होणारना ! " असें म्हणून ह्यूम साहेबांच्या मागेंच वर्तमानपत्रांचे बातमीदार बसले होते त्यांच्या बाकामागेंच आम्हांस बोलावून घेतलें. या वेळीं रा० अनंत वामन बर्वे यांनीं मी फ्रेनालजीचा अभ्यास केल्याबद्दलची त्यांना माहिती दिली. मी रा० बर्वे यांनीं नुकत्याच काढलेल्या ' बालमित्र ' मासिकांत त्याबद्दल लेख देत होतों. नंतर रा० बर्वे यांनी मजला त्यांच्या बिन्हाडीं नेलें व तेथें मी लो० बळवंतरावजींचें मस्तक पाहून मस्तकसामुद्रिक (फ्रेनालजी) शास्त्राप्रमाणें त्यांचे कोण–कोणते भाग किती प्रमाणांत वाढले आहेत त्याबद्दलची कांहीं माहितीहि सांगितली. ती सर्व ध्यानांत नाहीं. तथापि कॉम्बॅटिव्हनेस, कॉशसनेस, सिक्रेटिव्हनेस, फर्मनेस व इनक्वेझटिव्हनेस हे भाग चांगले वाढलेले असल्याचें सांगितलेलें मात्र पक्कें ध्यानांत आहे.

(२) त्यानंतर पुढें एकदा मी पुण्यास गेलों असता भेटण्यास गेल्या-वेळीं मी लिहीत होतों तें पुस्तक लोकमान्यास दाखविल्यावर ते म्हणाले "तुम्ही रा० गर्दे याच्या इकडे प्रयोग करण्यासाठीं राहिल्यानें आज जरी २० रुपये मिळतील तरी ' ज्ञाना साठीं ज्ञान यादत नाहीं ' हें पक्कें ध्यानांत ठेवून चालविलेला ज्ञानउत्पादनाचा प्रयत्न चालू ठेवलेला बरा." हा त्यांचा उपदेश मी रा० कॉडोपंत छत्ते डॉक्टर याना कळविला व तेथें डॉ० गणेश कृष्ण गर्दे यांच्याकडे नौकरीस राहाण्याचा बेत रहित करून गांवीं येऊन माझा शास्त्रीय ज्ञान मिळवून पुस्तकें लिहिण्याचा उद्योग अव्याहत चालू ठेविला. हाच उपदेश शेवटीं मला उपयोगी पडला.

विठ्ठल व्यंकटेश जोशी

[लोकमान्यांच्या लॉ क्लासमधील विद्यार्थी, वकील, धारवाड]

(१) सन १९०७ सालीं लोकमान्यांची स्वारी धारवाडास आली होती. तेथून परत जाताना गुर्लहोसुरास जाण्यापूर्वी वाटेंत सात मैलावर अमिनभावी म्हणून खेडें आहे. तेथील वतनदार राघवेंद्रराव देशपांडे यांनीं लोकमान्यास आपले घरीं उतरून घेऊन त्यांचें तेथें अपूर्व स्वागत केलें व लोकमान्याच्या चरण रजानें आपला गांव पुनीत झाला असें त्यास वाटून ते गहिंवरून आले तेव्हां लोकमान्य म्हणाले, "अलीकडे असले बाणेदार वतनदार फारच थोडे आढळून येतात. वास्तविक बाणेदारपणामुळें हीं वतनें मिळालीं. पण आतां तीं राखण्यास नेमळटपणा व भ्याडपणा याचीच जरूरी वाटू लागली आहे " नंतर गुर्लहोसुरास दोनप्रहरीं दोन वाजता लोकमान्याची स्वारी पोहोंचली तेथील मलप्रभा नदीस आपण स्नानास जाणार असें ते म्हणताच त्याचेबरोबर शेंकडो लोक नदीवर स्नानास गेले सर्व कामात लोकमान्य श्रेष्ठ असावयाचे तद्वत् पोहोण्याचे बाबतींतहि व इतक्या उतारवयात त्याचें अत्यंत सफाईनें पोहोणें व पोहण्यात निरनिराळे प्रकार करणें हें पाहून सर्व मंडळी चकीत झाली

(२) १९१५ सालीं बेळगावास भरलेल्या प्रांतिक परिषदेचे वेळीं लोकमान्य आले असता त्यांनीं कांहीं निवडक मंडळी बोलावून स्वतंत्र होमरूल लीग काढण्याचें ठरविलें त्यावेळीं त्यास कांहीं मंडळी म्हणाली ॲनी बेझंटबाईनीं होमरूल लीग यापूर्वीच काढलेली आहे, त्यातच आपण मिळाव व त्याच्याच चोहोंकडे शाखा काढाव्या स्वतंत्र संस्था कशाला हवी ? हें ऐकून जरा हासत

लोकमान्य म्हणाले, " बाई आपल्या चांगल्या परिचयाच्या आहेत. त्या केव्हा बदलतील हें सांगता येणें फार कठीण आहे. करितां आपण या बाबतींत स्वतंत्र राहू या बाई जोपर्यंत आपल्याला अनुकूल आहेत तोपर्यंत आपण त्याचा पूर्ण फायदा घेऊन त्यांचे मागें जाऊच, पण त्यांनीं जर उलट झाल्या तर आपली सख्या तयार आहेच." हें ऐकून बॅप्टिस्टासाहेब खूप हसले व थट्टेनें त्यास म्हणाले "टिळक, तुम्ही मोठे कावेबाज आहात असे मवाळ म्हणतात तें खोटं का ?" हें ऐकून सर्व मंडळी पोट धरधरून हसू लागली.

वामन गणेश फडके

[न्यू इं० स्कूलमधील लोकमान्यांचे शिष्य, वकील, कऱ्हाड]

(१) सन १८९० चा मार्च महिना असावा, त्यावेळीं शिमग्याच्या सुटींत मुलांनीं घराबाहेर पडू नये, कोणत्याहि खेळांत व सोंगांत भाग घेऊ नये म्हणून न्यू इं० स्कूलच्या मॅट्रिकच्या वर्गावरील सर्व मास्तरांनीं (गोपाळराव गोखले, आपटे, भाटे,) शिमग्याच्या सुटींत भरपूर अभ्यास नेमून दिले त्यावेळीं शेवटीं टिळकांचा तास झाल्यावर त्यांसहि सेक्रेटरींनीं कळविलें कीं, सब मास्तरांनीं सुटींत अभ्यास नेमून दिले आहेत, आपले अभ्यास काय करावयाचे ते सांगावें त्यावर टिळकांनीं उत्तर केलें कीं, " सुट्टी ही अभ्यासाकरितां नसते, खेळण्याकरितां असते, खेळून व करमणुकी करून मन ताजेतवानें अभ्यासक्षम करण्याकरितां सुटी आहे त्या खेळण्यानें जरी अंगाला माती लागली तरी हरकत नाहीं, कारण माती लागलेली धुऊन निघेल पण निरुत्साहि व दुर्बल मन झालें कीं त्या मनुष्याचा कोठेंच उपयोग नाहीं. तो विद्वान असूनहि व्यर्थ अशा तऱ्हेचें स्वछंद आचरणाचे, ज्यांत श्रीमंत, गरीब, विद्वान अविद्वान, ल्हानथोर, असा भेदाभेद पाळला जात नाहीं, असे सण व खेळ राष्ट्रांत नेहमीं लागतात, आणि तशा तऱ्हेचा हा शिमग्याचा सण आपला असतांना त्याचा पूर्ण फायदा घेण्याचें सोडून त्यावेळीं आपली अभ्यास करण्यास लावणें ही विघातक कल्पना आहे, माझें तर सांगणें कीं, अभ्यास विसरला तरी चालेल ! समाजांत असतांना शरीराला घाण लागली तरी ती निघेल, परंतु घरकोंबड्यासारखे घरीं बसू नका मनमुराद खेळा व उत्साही मनानें पुन शाळेंत या."

(२) मुंबई प्रांतिक कॉंग्रेसची सन १९१७ ची बैठक नाशिक येथें झाली. त्या वेळीं रात्रीं घाटावर पुढाऱ्यांचीं सार्वजनिक व्याख्यानें होत असत. एके

दिवशीं रात्रीं श्रीयुत दादासाहेब खापर्डे व दादासाहेब करंदीकर यांचीं स्वराज्यावर व्याख्यानें झार्लीं, समाज फराच जमला होता व व्याख्यानें झाल्यामुळें लोकहि कटाळले होते. श्रीयुत दादासाहेब खापर्डे व दादासाहेब करंदीकर यांचीं भाषणें संपल्यानंतर लोकमान्य समारोपास उठले व लोकांची मन:स्थिति जाणून विनोदपूर्ण भाषण सुरवात करून म्हणाले कीं, " इतका वेळ ' दादा-दादां'नीं तुम्हास उपदेश केलाच आहे, आता मी ' बाळानें ' अधिक काय सांगावें ! " असें म्हणून व थोडक्यात समयोचित भाषण करून त्यांनीं कटाळलेल्या समाजास इयत घराकडे पाठविलें !

— —

कृष्णशास्त्री घुले

[विद्याभूषण, ऋग्वेदाचे मराठी भाषांतरकर्ते, गीतारहस्यावरील आक्षेपांचे शास्त्रीयरीत्या खंडनकर्ते, नागपूर]

(१) माझी व लोकमान्यांची प्रथम भेट १९०४ सालीं मुंबई येथें झाली. मी आणि माझे मित्र रा० नारायणराव अळेकर असे आम्ही मुंबईस गेलों असता तेथें लोकमान्य आहेत असें कळल्यावरून त्यांच्या भेटीकरिता त्यांच्या बिऱ्हाडीं गेलों लोकमान्य आंगरखापागोटें घालून बाहेर जाण्याकरिता निघाले होते आमची व त्यांची दारातच गाठ पडली आम्हाला पाहाताच आमचा नमस्कार घेऊन ते परत फिरले. आमचा परिचय झाल्यावर आम्ही आल्यामुळें त्यांच्या कामात व्यत्यय आल्याबद्दल आम्ही दिलगिरी प्रदर्शित केली. तेव्हा ते म्हणाले, " अहो ! आमचें काम नेहमींच असायचें. निघालों होतों पचाग संशोधनासबंधीच्या सभेला. आमच्या प्रतिपक्षीयाना तत्त्व कबूल झालें, पण तपशीलात अजून एकमत होत नाहीं. पाच कबूल, पण ते दोन आणि तीन मिळून पाच, का सात उणे दोन, पाच अशा तऱ्हेचा काहींसा वाद आहे. तोहि मिटून जाईल. त्याचें काहीं विशेष नाहीं." असो. पुढें मी करीत असलेल्या ऋग्वेदाच्या भाषांतरासबधीं बोलणें निघालें. तेव्हा ते म्हणाले, ' युरोपियन विशेषत: जर्मन लोकांनीं वेदाचा इतका अभ्यास केला आहे व त्यावर इतके ग्रंथ लिहिलेले आहेत कीं, त्याचा परिचय करून घेतल्यावाचून आज भाषांतर करणें म्हणजे आपण जगाच्या शंभर वर्षे मागें आहोंत हें याहि बाबतींत सिद्ध करून देण्यासारखें आहे. आपण ते ग्रंथ जरूर वाचा. आपणाजवळ नसल्यास मजजवळ काहीं ग्रंथ आहेत ते मी आपणास देतों. पण पाश्चात्य शोधकांनीं केलेले वेदावरील परिश्रम भाषांतर

करताना अवश्य नजरेखालून गेले पाहिजेत त्यानीं वेदाच्या शब्दाशब्दावर विचार केलेला आहे व त्यातील शब्दाच्या एकेका विभक्तीवर विचारपूर्वक ग्रंथ लिहिले आहेत तेव्हा ते ग्रंथ आपण वाचून भाषातर केल्यास तें उपयुक्त आणि समाहक होईल ''

अशाप्रकारें उद्बोधक, उत्तेजक आणि कळकळीचें आमच्याशीं त्यानीं भाषण केलें. मग आम्हीच त्याना जाण्यास खोटी होईल म्हणून नमस्कार करून निघून आलों

(२) त्यानतर दुसऱ्या वेळीं, उमरावती मुक्कामीं लोकमान्य श्रीशिवजयती करिता आले असता श्रीमत दादासाहेब खापर्डे याचे येथें त्याची भेट झाली. त्यावेळीं त्यानीं खाल्डियन वेदासबधीं आपली कल्पना बोलून दाखविली. ते म्हणाले, '' खाल्डियन भाषेंतील पुष्कळसे शब्द, ऋग्वेदात आढळतात ऋग्वेदात पुष्कळसे शब्द परकीय भाषेंतील आहेत असा मला बरेच दिवसापासून सशय होता तो सशय खाल्डियातील उपलब्ध झालेले इष्टिकालेख वाचून दृढ झाला उदाहरणार्थ, ऋग्वेदात येणारा ' उर ' हा खाल्डियन भाषेंतलिच आहे यानद्दल मला सशय नाहीं असेच आणखीहि पुष्कळ शब्द आहेत परतु त्याबद्दल अद्यापि खात्री करून देण्यालायक प्रमाणें मला मिळालीं नाहींत त्याच्या मी शोधात आहें तीं जसजशीं मिळतात तसतशीं मी तीं डोक्यात साठवून ठेवीत असतों व तीं पुरेशीं झाल्यास एकदा केव्हा तरी माझी ती कल्पना, ' Arctic home in the Vedas ' या ग्रंथाचें परिशिष्ट म्हणून लिहून काढीन '' त्यावर श्रीमत दादासाहेब विनोदानें म्हणाले, '' हाच तर बळवतरावजी तुमचा दोष आहे. एकदा डोक्यात साठवून ठेवलेली गोष्ट तेथें कायमची राहाते आमचें तसें नाहीं कालची गोष्ट आज काहीं तेथें सापडणार नाहीं '' असो

ही त्यावेळीं सागितलेली आपली कल्पना, लोकमान्यानीं भाडारकर मेमोरियल व्हॉल्यूममध्यें ग्रथित केलेली आहे ती त्याची कल्पना तज्ज्ञाच्या अत्यादरास पात्र झाल्याचें प्रसिद्धच आहे.

प. वि. महाजन

[महाराष्ट्र प्रा कॉ क चे व स्वराज्य पक्षाचे विटर्णीम्स
म्यानेजर ' लोकमान्य ' कल्याण]

(१) 'केसरी'चे मुबई येथील एजट श्री० नारायणराव दातार याच्या कन्येच्या लग्मा करिता लोकमान्य कल्याणास उम्या उम्या आले होते अहेर वगैर करून झाल्या वर जेवणाची तयारी झाली लोकमान्यास मधुमहाचा विकार असल्या कारणानें ते सातूच्या अन्नाशिवाय त्यावेळीं काहीं खात नसत, म्हणून सातूचे पदार्थ त्याच्या बरोबरच असत जेवणाबद्दल विचारिता त्यानीं सागितलें कीं "हा पाहुणा जेवण्याचा माराहि यजमानावर घालू इच्छित नाहीं त्याच जवणहि त्याच्या बरोबरच आहे!"

(२) सन १९२० च्या जून महिन्यात लोकमान्यानीं महाराष्ट्रातील प्रमुख गृहस्थास कौन्सिलकार्यक्रमाचा विचार करण्याकरिता मुद्दाम बोलाविलें होतें कौन्सिला तील कार्यक्रमात Prohibition of foodstuffs हाहि एक विषय होता कर्म धर्मसयोगानें सदर विषयाच्या चर्चेस सुरवात होण्यास व मधल्यावेळच्या चहाची व फराळाची वेळ येण्यास एक गाठ पडली व फराळाचें व चहाचें सामान येऊ लागलें तें पाहताच लोकमान्य म्हणाले " वा इकडे Prohibition of foodstuffs या विषयाचा विचार व एकीकडे फराळाची तयारी! थाबा हा विषय पुरा झाल्याशिवाय मीं कोणाला फराळ करून देणार नाहीं!'

(३) अमृतसर काग्रेसला जाताना स्पेशल ट्रेन गगापूर स्टेशनवर जेवणाकरिता थाबली परतु स्पेशल फार लेट झाली होती व स्नानें करून स्वस्थपणें जेवण्यात मडळी गुतल्यास स्पेशल आणखी लेट होण्याचा समव म्हणून लोकमान्यानीं सर्वांस असें बजावलें (जवळ जवळ हुकूमच केला म्हणण्यास हरकत नाहीं) कीं, कोणीहि स्नानाकरिता फार वेळ न मोडता अर्ध्या तासाच्या आत स्नान व जेवण आटोपलें पाहिजे लोकमान्याचा जवळ जवळ हा हुकूमच होता व आश्चर्याची गोष्ट ही कीं रावबहादुर चिंतामणराव वैद्यासारखी बडी बडी मडळीहि जें मिळालें तें जेऊन गाडींत बसली!

(४) चोवीस तासात एकवीस हजार रुपये ज्या कल्याण, भिंवडी ठाणें व पनवेल ह्या ठिकाणच्या दौऱ्यात मिळाले त्या दौऱ्यात लोकमान्यांबरोबर राहण्याचा मान मला मिळाला होता त्यावेळीं लोकमान्याच्या नियमितपणाचा व झोंपहि स्वाधीन असण्याचा मला अनुभव आला कल्याणचें व्याख्यान सकाळा १० वाजता आटोपलें व घरीं येताच लोकमान्य म्हणाले, 'मी आता थोडा वेळ निजतों ' व ५।७ मिनिटाच्या आत त्यास गाढ झोंप लागली निजण्यापूर्वी ते एकदा कार्य

क्रम विचारून घेत व आश्चर्य वाटण्यासारखी गोष्ट ही की, दुसऱ्या मुक्कामाला आपल्याच्या वेळेला कोणीहि न उठविता ते अगदीं बरोबर उठत! पनवेलला आम्हीं रात्रीं २ वाजता पोहोंचलों. निजण्यास इतका उशीर झाला होता तरीहि ते दुसऱ्या दिवशीं अगदीं बरोबर वेळेवर उठले. झोंप त्याच्या अगदीं ताब्यात होती असें म्हणण्यात मिळकूल अतिशयोक्ति नाहीं. ते म्हणत केव्हा त्यास पाच मिनिटांच्या आत गाढ झोंप लागत असे.

मल्लिकार्जुनप्पा आप्पाराव पाटील

[लोकमान्यांचे एक अभिमानी व चहाते–सोलापूर]

(१) सन १८९१ सालापर्यंत लोकमान्यांची माहिती सोलापूरकरास फारशी नव्हती या सालीं संमतिवयाचे बिलाचे बाबतींत देशात जें रण माजून राहिलें होतें त्यात कायदा पाहिजे म्हणणारा रानडेपक्ष व कायदा नको म्हणणारा टिळकपक्ष असे दोन पक्ष प्रमुख होते. लोकमान्यांनीं आपले भनदारें व आपले प्रतिनिधि पाठवून महाराष्ट्रात जागृति केली. सोलापूरकरांचें मत सरकारपक्षाकडून पुढें केलेल्या संमतिबिलात नमुद असलेली सुधारणा आमची आम्हीं करू, त्या बाबतींत सरकारनें हात घालू नये असें होतें व त्याप्रमाणें जाहीरसभा भरवून आपलें मत प्रदर्शित करण्याचें ठरविलें होतें. त्या सधीस येथील प्रमुख पुढारी कै० रा० ब० वारद याचा मुलगा व कुटुंब एकाच दिवसाचे अंतरानें निवर्तलें. त्यामुळे सभेची तारीख पुढें ढकलण्यात आली होती. या संधीचा फायदा येथील सुधारक–पक्षाचे पुढारी रा० नागपूरकर वकील यानीं घेऊन तावडतोब त्यानीं आपल्या कंपूतील लोकांची सभा भरवून एकमतानें "सरकारनें संमतिवयाचा कायदा पास करावा" असा ठराव पास केला. ही गोष्ट कै० दिनकरपंत चक्रदेव वकील यास कळताच त्यानीं कै० अप्पासाहेब वारदास कळविली व लागलीच त्या दिवशीं कार्यदक्षतेमुळें आपला पुत्रपत्नीशोक मागें टाकून त्यानीं सभा भरविली व त्या सभेमध्यें खऱ्या लोकमताची ही सभा असून आम्हास कायदा नको आहे व आमचें धार्मिक व सामाजिक प्रश्नामध्यें सरकारनें हात घालू नये असा ठराव करून त्या ठरावाच्या नकला तारेनें ना० व्हाइसरॉय साहेब, ना० गव्हर्नर साहेब, ना० स्टेटसेक्रेटरी साहेब याचेकडे व प्रमुख इंग्रजी व मराठी वर्तमानपत्रकर्त्यांकडे पाठविण्यात आल्या. त्यामुळें या प्रश्नाची चर्चा सर्वतोमुखीं होऊन सर्वांचें लक्ष सोलापुरा-

कडे येथलें. त्यावेळीं लोकमान्यांनीं सोलापूरकराबद्दल आदर व्यक्त करून दाखविला व विशेषत: कै० आप्पासाहेब वारद यांच्या राष्ट्रकार्यावरील प्रेमामुळें व सार्वजनिक कामाचे कळकळीमुळें या दोघांचा परस्परांशीं असलेला संबंध निकट झाला व ते एकमेकांस आपले कुटुंबातील माणसाप्रमाणें लेखीत असत हें सर्वश्रुत आहेच.

(२) १८९६ सालीं पडलेल्या दुष्काळात लोकमान्यांनीं सार्वजनिक सभेमार्फत चळवळ करून 'सर्व धंद्याचे दुष्काळपीडित लोकास सरकार सरांस खडी फोडण्याचें काम सांगतें तें अत्यंत गैर होय, सबब धंदेवाले लोकास त्यांच्याच धंद्यातील काम देण्यात यावें' असें सरकारला सुचविलें, व ह्या कामास मूर्त स्वरूप यावें म्हणून तें देण्यासाठीं ते स्वत सोलापुरास आले. सोलापुर मुक्कामीं साळी व कोष्टी या वर्गाचा भरणा विशेष असून माडवलाचे अभावीं त्याचा धंदा बसला होता. सर्व बाबतींत सरकारचे तोंडाकडे पाहाणें ही सवय वाईट आहे ही गोष्ट त्यांनीं येथील व्यापारी लोकाचे मनावर बिंबविली. येथील धनिक व्यापाऱ्याचें व जुने गिरणीवाल्याचें साहाय्य मिळवून व साळी व कोष्टी लोकास सूत पुरवून त्याचेकडून मोबदला माल तयार करून घ्यावा व तो माल व्यापाऱ्यांनीं प्रथम घेऊन त्याना मदत करावी याकरिता एक कमेटी स्थापन केली. ती 'वीव्हर्स गिल्ड' "Weavers' guild" या नावानें अद्याप प्रसिद्ध आहे. या गिल्डमुळें साळी–कोष्टी लोकास खडी फोडण्याचा प्रसग तर आला नाहींच, परतु त्याना भरपूर काम मिळून त्यांची स्थिति सुधारत चालली आहे, व १९०० सालचा दुष्काळ त्या लोकास मुळींच जाणवला नाहीं व हल्लीं ते लोक मजुरीपेशा सोडून स्वतत्र आपआपला धंदा करून सपन्न स्थितींत आहेत, त्यामळें लोकमान्यांचें नाव विशेषत. या वर्गांत सर्वतोमुखीं झालें आहे.

(३) येथें टिळक या उपनावाचा गृहस्थ स्टाप लिहिण्याचा धंदा करीत असे. तो नेहमीं आपले जवळ कुऱ्हाड बाळगी, त्यामुळें त्यास "कुऱ्हाडी टिळक" असें म्हणत असत. त्याचा व येथील रेवचंद रायचद नावाचे गुजराचा एके दिवशीं काहीं कारणावरून तटा झाला. त्यात सदरहु टिळकानें त्या गुजरास कुऱ्हाडीनें मारिलें. त्यामुळें त्याचेवर सिटी मॅजिस्ट्रेटच्या कोर्टांत फौजदारी खटला चालू होता. सदरहु टिळकास येथें कोणाचेंहि पाठबळ नव्हतें यामुळें त्यानें लोकमान्यास पत्र लिहून कळविलें कीं 'आपला माझा पूर्वपरिचय व संबंध नाहीं, फक्त आडनाव एक आहे, यामुळें मी आपल्या कुळातला म्हणवितों. तरी माझ्यावरील प्रसंग मनात आणून मला संकटातून सोडवा. मी आपले भरंवशावर आहें.' हें पत्र पावताच लोकमान्यांनीं त्याचे येथील दोघा परिचित वकिलास–दिनकरपंत चक्रदेव व दुसरे एक वकील यास–पत्रें पाठविलीं कीं 'सदरहु टिळकाचें वकीलपत्र घेऊन त्यास जरूर ती मदत करा व चौकशीची तारीख मला कळवा म्हणजे मी निघून

येतों ' लोकमान्य चौकशीचे तारखेस स्वत: कोर्टात हजर राहिलेहि ! याप्रमाणें सदरहु इसमास कायद्याचें बाबतींत उत्तम मदत मिळाल्यामुळें या आरोपांतून तो इसम दोषमुक्त होऊन सुटला ! साधारणत: मोठ्या योग्यतेस चढलेला पुरुष आपले निकट स्वधातील आप्तेष्टावर असा प्रसग आला असता आपले नावास कमीपणा येईल या भीतीनें त्यास मदत करण्यास कचरतात व त्यापासून दूर राहातात, परंतु लोकमान्यांचें सर्वच लोकोत्तर! केवळ त्यानें आपला धावा केला म्हणून, पूर्वीचा काहीं एक संबंध नसताना, लोकमान्यांनीं नि:स्वार्थबुद्धीनें आपलीं सर्व महत्त्वाचीं कामें एका बाजूस सारून येथें येऊन त्यास मदत केली

रामचंद्र नारायण मंडलीक

[बी ए, माजी संपादक 'लोकमान्य,' मुंबई]

(१) लो० टिळक हे लोकमान्य होण्यापूर्वी नामदार असताना प्रो० परांजपे, प्रो० साठे व रा० आपटे या त्रिवर्गांवर, कुलाब्याचे असिस्टंट कलेक्टर मि० ब्रूक यांच्यापुढें मद्यपानप्रतिबंधाचे बाबतींत त्यांनीं केलेल्या काहीं भाषणाबद्दल खटला चालू असता, त्याच्या कामाकरिता पेण येथें माझ्या गावीं आले होते त्या वेळीं मी त्यांना प्रथम पाहिलें मला वाटतें ही १८९६–९७ च्या दुष्काळी सालांतली गोष्ट आहे टिळकांबरोबर त्यावेळीं सुप्रसिद्ध बाजीराव पटवर्धन महा इकर ज्योतिषी हेहि आले होते

लो० टिळकांच्या आगमनामुळें पेणमध्यें त्या सालीं ज्या प्रचंड सभा झाल्या त्यांची आठवण त्या पाहाणारे जन्मभर विसरणार नाहींत कमींत कमी दहा हजार लोकांचा समुदाय या सभांना जमत होता खटल्याच्या पहिल्या दिवशीं ब्रूक साहेबांच्या तंबूला हजारों लोकांचा जेव्हा गराडा पडला व ' टिळक महाराज की जय'च्या आरोळ्यांनीं जेव्हा दशदिशा दुमदुमून गेल्या तेव्हांचा देखावा माझ्या डोळ्यासमोर अजून उभा आहे बाहेर जमलेला प्रचंड जनसमर्द पाहून व त्यानें चालविलेला टिळकांचा जयघोष ऐकून ब्रूकसाहेब त्या वेळीं चकितच नव्हे तर थोडे भेदरल्यासारखेहि दिसले लोकांना गप्प करण्याचा प्रयत्न पोलीस पुष्कळ करीत होते, पण त्यांत त्यांना यश येईना ! तेव्हा अखेर ब्रूकसाहेबांनीं ' आपण तरी लोकांना दोन शब्द सांगून गप्प करण्याचा प्रयत्न कराल काय ? ' अशी टिळकांना विनंति केली तेव्हा ' प्रयत्न करून पाहातों ' असें म्हणून ते तंबूबाहेर आले व ' बाहेरच्या गडबडीमुळें कोर्टाच्या कामाला व्यत्यय येत आहे तरी

लोकानीं शात राहावें ' अशी विनति त्यानीं लोकाना केली ते बोलण्याकरिता बाहेर येताच त्याच्या नावाचा जयजयकार प्रथम झालाच, पण हात वर करून ते बोलू लागतात एकदम जिकडे तिकडे इतकी शातता झाली कीं, त्याचा प्रत्येक शब्द सर्वाना स्पष्ट ऐकू आला व पुढें खटल्याचें काम आटोपेपर्यंत सर्वांनीं अशीच स्मशानशातता धारण केली होती. लोकाना शात करून टिळक सबूत झाल्यानतर दाजीसाहेब खऱ्याना प्रो० शिवरामपत पराजपे आरोपी न १ याच्या तर्फे पाच मिनिटें मुद्दा बोलावें लागलें नाहीं. त्याना दोषमुक्त केल्याचें व इतराचा खटला लावणीवर टाकल्याचें त्यानीं तावडतोब जाहीर केलें. भूपसाहेबानीं यानतर टिळकाना मुद्दाम भेटीस बोलावलें होतें. "शेतकरीवर्गातील अशिक्षित लोकाचा इतका प्रचड जमाव एकाद्या खटल्याच्या निमित्तानें जमल्याचें उदाहरण हिंदुस्थानात तर माझ्या पाहाण्यात नाहींच, पण विलायतेंतहि नाहीं मला हा जमाव पाहून इग्लिश इतिहासातील ' सात बिशपाच्या खटल्याची ' आठवण झाली तुमच्या लोकप्रियतेचीच हा प्रचड लोकसमुदाय ही साक्ष आहे या लोक प्रियतेबद्दल मी तुमचें अभिनदन करतों " अशा आशयाचे उद्गार त्यानीं सदर भेटींत टिळकाजवळ काढले असें मी त्याच वेळीं ऐकल्याचें मला पक्के स्मरण आहे.

(२) टिळक १८९६ सालीं पेणला आले असताना तेथें जो प्रचड लोक समुदाय भक्तीनें त्याच्या दर्शनाकरिता व त्याचें भाषण ऐकण्याकरिता जमलेला पाहिला त्याची आठवण ते पुढें अखेरपर्यंत विसरले नाहींत पेणेंतील ज्या व्यक्ति त्यावेळीं त्याच्याशीं परिचित झाल्या त्याच्यावर त्याचा लोभ पुढें अखडीत राहिला ' पेण हें कोंकणातलें पुणें आहे व तेथील मडळी आम्ही पुण्यात जें करू त्याचें अनुकरण तेथें करतील व त्याच्या पाठिंब्यावर आपण बेलाशक विसबण्यास हरकत नाहीं ' असें ते म्हणत

(३) टिळकावरील खोटा दस्तऐवज केल्याचा व खोटा पुरावा दिल्याचा खटला जेव्हा पुण्यास बेटावर मि० क्लेमन्ट्स याच्यापुढें चालला होता, त्या वेळीं मी फर्ग्युसन कॉलेजात रेसिडेन्सीमध्येंच राहात होतों खटल्याचा निकाल ज्या दिवशीं झाला त्या दिवशीं नित्याप्रमाणें आम्ही कॉलेजातून खटला ऐकण्याकरिता जे आलों ते कोर्टाच्या आवाराबाहेरील देखावा पाहून थक्कच होऊन गेलों कोर्टाच्या आवाराबाहेर बरेचसे माउन्टेड पोलीस उभे असलेले व आतहि कित्येक सशस्त्र असलेले पोलीस दृष्टीस पडले. हा सर्व कडेकोट बदोबस्त कशाकरिता आहे हें आम्हाला कोणी सागावें लागलें नाहीं हा मॅजिस्ट्रेट आज आमच्या परमप्रिय व परमपूज्य पुढाऱ्याला आमच्या देखत बेड्या ठोकून अन्यायानें येरवड्यात सक्तमजुरी करण्याला पाठविणार, हें दृश्य आमच्या दृष्टीपुढें तात्काल उभें राहिलें त्यावेळीं आमच्या मनात काय काय विचार आले असतील याची कल्पना करणें मी सहृदय वाचकावरच

सोंपवितों. दरवाज्याबाहेर ज्यावेळीं आम्ही घोडेस्वार पोलीसांचा गराडा पाहिला तेव्हां आज आम्हांला आंत जाऊं देतात कीं नाहीं अशी पहिली शंका आम्हांला आली. पण आम्हांला कोणी बंदी केली नाहीं व आम्ही नित्याप्रमाणें कोर्टाच्या खोलींत जाऊन बसलों. टिळक, दादासाहेब वगैरे मंडळी अजून यावयाची होती. एकदां मनांत येई कीं, पुढें काय वाढून ठेवलेलें आहे तें स्पष्ट दिसत असतांना येथें थांबून काय करावयाचें आहे, निघून जावें हें बरें; पण लागलींच मन असेंहि सांगे कीं, असला दुबळेपणा काय कामाचा? शिक्षा ज्याला भोगायला लागणार तो आमचा आदर्श गुरु जर बेफिकीरपणानें व मर्दासारखा ती भोगण्याला उभा आहे, तर आम्ही घाबरटपणानें तेथून निघून जाण्यांत आमचा पुरुषार्थ तो काय? अखेरीस आम्ही सर्वांनीं मन घट्ट करून शेवटपर्यंत तेथें राहाण्याचें ठरविलें व राहिलोंहि. पुढें व्हावयाचें तें अपेक्षेप्रमाणें सर्व झालें. क्लेमन्ट्स साहेबांनीं टिळकांना शिक्षा ठोठावली व ते तावडतोब तेथून अदृश्य झाले. शिक्षा ऐकून टिळकांच्या चेहऱ्यावर विकाराची छटाहि उमटल्याचें आमच्या नजरेस आलें नाहीं. मनानें वरलेला हा आपला गुरु प्रत्यक्ष गुरूच्या नात्यानें आपल्याला पाठ देण्याला मिळण्याचें सद्भाग्य आपल्याला लाभेल, असें मी त्यांच्या वाड्यांत पहिल्यानें ज्या दिवशीं त्यांच्या दर्शनार्थ गेलों, त्या दिवशीं माझ्या मनांत मुळींसुद्धां आलें नाहीं. पण ईश्वराच्या अकल्पित लीलेनें तसें सद्भाग्य मला पुढें लाभलें. कै० भास्करराव फडके यांच्यावर 'विहारी' पत्राचे संपादक या नात्यानें सन १९०७मध्यें खटला झाल्यावर त्यांच्या जागीं दुसरा संपादक नेमून पत्र मरूं न देणें अवश्य होतें. हा दुसरा संपादक होण्याचा मान मला मिळाला व याच संबधांत त्यांचें व माझें गुरुशिष्याचें नातें जमण्याचा योग येतांच मी तो फुकट जाऊं दिला नाहीं. देशसेवेची लालसा असणारा तरुण मनुष्य आपल्याकडे येतांच त्याला उत्तेजन देऊन आपल्या छापेंत पूर्णपणें घेण्याच्या कलेंत टिळकांचा हातखंडा होता, असा अनुभव मला 'विहारी' प्रकरणांत मी त्यांची सिंहगडावर जाऊन जेव्हां प्रथम भेट घेतली तेव्हांच आला.

व्यंकटेश लक्ष्मण भटे

[शिक्षक न्यू० म० वि० पुणें.]

(१) लोकमान्य ज्यावेळीं पुण्यास विलायतेहून परत आले त्यावेळीं त्यांची मोठी मिरवणूक निघाली होती. मिरवणूक पासोड्या मारुतीपाशीं आली. पासोड्या मारुतीच्याच समोरच्या दुकानांत एक पाटी लावली होती; त्यावर 'मी केरूनानांचा शिष्य आहे' एवढींच अक्षरें होतीं. दुकानांतील मालक ज्यावेळेस लोकमान्यांस हार घालण्यास पुढें आला त्यावेळीं लोकमान्य त्यास हंसून म्हणाले 'अहो शेटजी, तो हक्क फक्त माझाच आहे, असें मला वाटत होतें!'

रामचंद्र विठ्ठल तळाशीकर

[न्यू इं० स्कूल व लॉ क्लासमधील लोकमान्यांचे शिष्य, वकील, पुणें.]

(१) सन १८९५।९६ सालीं कै० महादेव गोविंद रानडे सकाळीं बहुतकरून फिरण्यास जात असत. येतां येतां सकाळीं ८–८॥च्या सुमारास लो० टिळक यांजकडे काम होतें म्हणून विंचूरकरांच्या वाड्यांत लो० टिळक तेव्हां राहात असत म्हणून बळवंतराव, बळवंतराव असे हांका मारीत आले. तेव्हां मी पुढें जाऊन क्लास घेत आहेत असें सांगितलें. तेव्हां इक्विटी विषय चालला होता. व त्यावर ते लेक्चर देत होते. तेव्हां मी रानडे यांस विचारलें कीं, आपण आलां आहांत हें कळवूं कां त्यांना? तेव्हां ते नको म्हणाले. मी थोडा वेळ थांबतों असें म्हणून मागच्या बाकावर बसले. सुमारें १०।१५ मिनीटांनीं क्लास संपला तेव्हां ते दोघे बोलत गेले. मी पुस्तकें ठेवण्याकरितां मागेंच होतों. तेव्हां रानडे त्यास बोलले कीं, 'बळवंतराव, फार सुरेख लेक्चर चाललें होतें. You have satisfactorily dealt with the subject, I am quite pleased.' असें म्हणून ते कांहीं वेळ बोलत बसले.

(२) कै० माधवराव नामजोशी हे लो० टिळकांचे अतीशय परम स्नेही असत. त्यांच्या जो मृत्यूचा लेख लिहिला तो रात्रीं त्यांनीं लिहिला. त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रू येत होते. तेव्हां ते म्हणाले "मजला आजपर्यंत इतकें दुःख कधींहि झालें नाहीं. माधवराव माझ्या जिवाचा स्नेही आज गेला."

(३) प्रो० जिनसीवाले हे लोकमान्यांचे गुरू होते. व त्यांचें परस्परांवर खरें प्रेम असे. लोकमान्यांचे घरीं बहुतेक उन्हाळ्यांत वसतपुजा होत असे. तेव्हां सर्व मोठे

मोठे लोक येत असत. परंतु जिनसीवाले यांचें फार कडकडीत सोंवळें असे. तेव्हां ते आले नाहींत म्हणून लोकमान्यांनीं आपल्या भार्येस सांगितलें कीं, सर्व सामान एका परातींत निरनिराळें ठेऊन द्यावें. व मजला सांगितलें कीं, स्वच्छ हातपाय धुऊन सोंवळ्यानें त्यास नेऊन दे. त्याप्रमाणें मी त्यास चिलखालेच्या खालच्या घरीं राहात असत तेथें त्यास नेऊन दिलें. त्यांना तें सोंवळ्यानें आणिलें आहे असें पाहून फारच आनंद झाला व फराळ करून ते तासाभरानें लोकमान्यांकडे आले. व मोठ्या प्रेमानें व सद्गदित अंत:करणानें लोकमान्यांस म्हणाले, " बाबा, असा जिव्हाळा आता कोण आहे ! मजला फार फार आनंद झाला. जर तुमच्या ठिकाणीं स्नानसंध्या, सोंवळेंओवळें असतें तर किती उत्तम झालें असतें " त्यावर लोकमान्य त्यास म्हणाले कीं, "तुम्ही नाक धरून बसता, मी बसत नाहीं. मी dry emotion चा माणूस आहे. परंतु भक्ती नाहीं असें नाहीं. तुम्ही कोंवळ्या हृदयाचे, पाहिल्या बरोबर तुम्हास रडें येतें येवढाच भेद आहे."

गणपतराव पांडुरंग किर्लोस्कर

[कै० अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचे बंधु, गुर्लहोसूर, जि० बेळगाव]

(१) गुर्लहोसूर हें एक सामान्य खेडें असून तें बेळगाव जिल्ह्यांत मोडतें. रेल्वे पासून अनेक मैल दूर असणाऱ्या या खेडेगावांत देशस्थितीबद्दलचें गाढ अज्ञानच पसरलेलें असेल हें सांगावयास नकोच. त्यातहि मी लिहिणार आहें ती हकीकत १९०७ सालची. एके दिवशीं असें वाटलें कीं, लोकमान्य टिळकांना जर कर्नाटकांत आणलें तर सारा कर्नाटक खडबडून जागा होईल. टिळकांना कर्नाटकांत आणावयाचें हें तर मी निश्चित ठरविलें व आणि त्याच्या योजने विषयीं विचार करितां गुर्लहोसूरच गांव मी पसंत केलें येथें चिदंबरेश्वराची यात्रा भरते त्यासाठीं दूरदूरचे लोक या यात्रेस येतात. टिळक येणार म्हणून समजलें म्हणजे यात्राहि मोठी जमेल असें वाटून मी हाच माझा बेत निश्चित केला आणि चिदंबराच्या उत्सवांत सर्व भार अंगावर घेऊन उत्सव पार पाडणाऱ्या कैवल्यस्वामींची मी भेट घेतली स्वामींना माझें म्हणणें आणि विचार पटले आणि त्यांनीं आपले दोन शिष्य लोकमान्यांना आमंत्रण देण्यासाठीं पाठविले. ते शिष्य येथून गेले. इकडे टिळक येणार, टिळक येणार म्हणून साऱ्या बेळगाव, धारवाड जिल्ह्यांत एकच हूल उठली सारा कर्नाटक उल्हसित झाला. पण काय! स्वामींचे शिष्य रडगाणें गात परत आले ! टिळकांची स्वारी यदा

प्रकृती बरी नसल्यानें येऊ शकत नाहीं असें त्याच्या परत येण्यानें निश्चित कळलें मगळवारच्या रात्रीच्या जेवणास बसणार तों टिळक येत नाहींत ही बातमी मला समजली मी जेवण तसेंच टाकलें टिळकाना मी आणीन तेव्हाच अन्न घेईन असा मी निश्चय केला पचवीस रुपये फक्त बरोबर घेतले आणि पायींच हुळे भावी स्टेशनवर आलों तेथील स्टेशनमास्तराना मी सागितलें कीं, ' टिळकाना इकडे आणण्यासाठीं मी जात आहें ' स्टेशनमास्तर म्हणाले, ' टिळक येणार येणार अशी वदता होती, पण टिळकाची प्रकृती बरी नसल्यानें यदा ते येत नाहींत असें कळलें तें काहीं असो, तुम्ही जेवा आणि नतर पुण्यास जाण्यासाठीं निघा ' मी त्याना सागितलें कीं, ' मी टिळकाना आणण्यासाठीं निघालों आहें. त्याना इकडे आणल्यावाचून मी अन्न तर कायपण पाणीहि घेणार नाहीं ते येत नाहींत असेंच ठरलें तर मी परत कर्नाटकात परतणार नाहीं सन्यासच घेईन व मग अन्न ग्रहण करीन,' स्टेशनमास्तराना माझें निश्चयी भाषण ऐकून नवल वाटलें त्यानीं येवढेंच सागितलें ' बाकी काय असेल तें असो आणि होवो, तुम्ही टिळकाना कर्नाटकात आणण्यासाठीं जात आहात, हें काहीं तुमच्या एकट्याच्या लाभाचें काम नव्हे, इतर काहीं नसलें तरी पुण्यापर्यंतचें हें तिकीट मी देतों तें घ्या ' मी पुण्यास जाऊन पोंचलों तों तडक टिळकाच्या घरीं गेलों टिळक सिंहगडावर मी तसाच सिंहगडास गलों दोनप्रहरचे १२ १ च्या दरम्यान मी सिंहगडावर पोंचलों व तात्काळ लोकमान्याच्या समोर उभा राहिलों लोकमान्यानीं कोठून आला, का आला वगैरे विचारताच मी सागितलें, 'मी गुर्लहोसूर येथून आलों तुम्हाला तिकडे मी नेईपर्यंत अन्नच ग्रहण करणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा करून मी येथें आलों आहे ' लोकमान्यानीं माझें हें म्हणणें ऐकून घेतलें आणि म्हटलें "ठीक आहे दोनप्रहर झाली आहे जेवून घ्या मग बोलू " लगेच जचण तयार करण्यास सागितलें मी स्नानाकरिता उठलों स्नान होऊन जेवण करून पुन्हा टिळकाजवळ येऊन बसलों आणि विचारलें ' मग कधीं निघणार कर्नाटकात यायला ? ' टिळक म्हणाले ' खरें साधू गणपतराव, यदा काहीं मला तिकडे येता येत नाहीं पुढच्यावर्षी मी येईन माझी प्रकृती बरी नाहीं " त्यानीं मला खचा तुर्यानें फसविलेंसें वाटून राग आला टिळकावर १९०७ च्या कॉंग्रेस नतर थर्त मानपत्रद्वारा पुष्कळानीं पुष्कळ रीतीनें तोंडसुख घेतलें पण त्याच्याच तोंडावर त्याच्याच घरात त्याना तुम्ही ' अट्टल लबाड ' आहात असें म्हणणारी व्यक्ती मजवाचून विरळा असेल ! त्या बिचाऱ्या साधूला ' तुम्ही अट्टल लबाड आहात ' हे माझे शब्द ऐकून मोठें आश्चर्य वाटलें, पण रागावल्याचें चिन्ह मात्र मला मुळींच दिसलें नाहीं टिळक म्हणाले ' मी बोवा काय लबाडी केली ? ' मी म्हटलें ' अलबत लबाडी केली मी आलों तेव्हाच तुम्हाला माझी प्रतिज्ञा सागितली ही प्रतिज्ञा ऐकूनहि तुम्ही म्हणाला, ' ठीक आहे जेवून घ्या मग बोलू '

तेव्हां सांगा लोकांची प्रतिज्ञा आपल्या कपटानें मोडून काढणारे लबाड नव्हेत का?' टिळक म्हणाले "या लबाडींत पाप आहे कीं पुण्य? तुम्ही दमलेले भागलेले, त्यांतहि तुम्ही दोनतीन दिवसांचे उपवासी. तुम्हाला जेवावयास घालणें हें अर्थात् पुण्य नव्हे काय?" मी सांगितलें 'जेव्हां मी आलों आणि तुम्हास नेण्याची प्रतिज्ञा करून आलों असें सांगितलें तेव्हांच तुम्ही कां नाहीं सांगितलें कीं, तुमची प्रतिज्ञा व्यर्थ आहे. मी कांहीं यदा येणार नाहीं. तुम्हाला हें बोलण्याचें धैर्यच झालें नाहीं आणि आम्हा भोळ्यांना फसविण्याची तुम्ही युक्ती काढिली. अहो कार्य अगोदर कीं जेवण अगोदर? तुम्ही जेवण अगोदर ह्या मतापैकीं असतां तर तुम्ही आडनांवाचेच टिळक राहातां. हिंदुस्थानचे टिळक खचित झाला नसता.' शेवटीं लोकमान्य लोकांच्या सेवकापुढें हरले 'येतों बाबा' असें टिळकांनीं अभिवचन दिलें आणि मग ते म्हणाले "आतां तिकडे यावयाचें ठरलें; पण आतां तुम्ही मला एक दिवस माझ्याकरितां द्या. मी अमुक दिवशीं अमुक गाडीनें निघून धारवाडास येतों." असें सांगून निघण्याची, धारवाड स्टेशनवर येण्याची तारीख लिहून गाडी लिहून स्वदस्तुरचें पत्र मजजवळ दिलें आणि मग म्हणाले "गणपतराव, तुम्ही तिकडे मला बोलावतां आणि मी आतां येतों हेंहि खरें; पण मला कानडी मुळींच येत नाहीं. माझें भाषण कानडी लोकांना काय समजणार? पांचशें तरी लोक माझ्या व्याख्यानाला जमतील काय?" मी टिळकांना येवढेंच सांगितलें कीं, 'कर्नाटकच्या जागृती प्रीत्यर्थ मी तुम्हाला तिकडे नेत आहे. तुम्ही येणार येणार येवढ्याच वदंतेनें लोकांचा उत्साह किती वाढला आहे ह्याचें मी वर्णन करू शकत नाहीं. तुमच्या व्याख्यानास शेंपांचशें लोक जमतील काय म्हणून विचारतां? अहो तुम्हाला पाहाण्याकरितां गुलेंद्दोसूरपासून पन्नास पन्नास मैलांवर दूर असलेले लोक तुम्ही येणार या वदंतेवर विश्वासून तेथें येतील. शेंपांचशें नव्हे पांचपन्नास हजार लोकसमूह तेथें जमेल.'

(२) टिळकांना वाटलें शें पांचशें माणसें जमतील कीं नाहीं कोणास ठाऊक? पण टिळकांची कर्नाटकांतील ही स्वारी यशस्वी करण्यांत लिंगायत-जैन आणि इतर सर्व जातींनीं सारखाच उत्साह दाखविला व कार्यभाग उचलला. लोकमान्य टिळक, देशभक्त परांजपे, बेळगावचे देशपांडे, धारवाडचे सारे पुढारी माझ्याच वाड्यांत उतरले होते. आज हा वाडा स्मरणवस्तु झाला आहे. मलप्रभेस महापूर येऊन त्यांत हा वाडा आंतील सामानासुमानासह रसातळास पोंचला. थोडा भाग वाचला व मी त्या भागांत कांहीं दिवस राहात असे. पण लोकमान्यांनीं हें जग सोडल्याचें ज्या दिवशीं कळलें त्याच दिवशीं लोकमान्यांच्या स्मरणार्थ हा अवशिष्ट भाग मी अर्पण केला! मी कोणाच्या मदतीची अपेक्षा केली नाहीं आणि कोणाला विचारिलें नाहीं. लोकमान्यांच्या इहलोकसमाप्तीची बातमी

आली त्याच दिवशीं मी टिळकवाचनमंदिर या इमारतीचा पाया घालून त्या इमारतीस माझ्या वाड्याच्या अवशिष्ट भागानें सजविलें.

(३) गुर्लहोसूर येथून टिळकांची स्वारी बेळगावकडे गेली हाहि प्रवास बैलगाडींतूनच होता धारवाडाहून गुर्लहोसूरला वाटेंत जसें स्वागत झालें तसेंच स्वागत याहि मार्गावर झालें रस्त्यात बायका टिळकांना ओंवाळीत आणि टिळक प्रत्येक ओंवाळणींत एक रुपया टाकीत टिळकांचे असे सुमारें तीनशे रुपये स्वतःचे खर्च झाले ! टिळकांची दुसरी गोष्ट म्हणजे आगगाडीची येण्या जाण्याचीं तिकीटें देखील टिळकांनीं स्वतःच्याच पैशानें घेतलीं होतीं !

वामन केशव दातार

[वैद्य, येवलें, जि० नाशीक]

(१) लोकमान्य टिळक नाशिकास १९०६ सालीं आपल्या नातवाच्या मुंजीकरितां आले होते त्यावेळेस कै० शंकर दाजीशास्त्री पदे हेहि नाशिकासच राहात असत व त्यांच्या धार्मिक चळवळी तेथें सुरू असत दरभंग्याच्या महाराजांचे आश्रित विद्वान् पंडित गोपिनाथ हे पद्यांच्या निमंत्रणावरून तेथ आले होते, व त्यांचींहि व्याख्यानें चालू होतीं कै० पदे यांच्या मनात लो० टिळकांचीं सामाजिक मतें एकदा जनतेसमोर स्पष्टपणें यावींत असें होतें कारण एकीकडे सुधारक मंडळी लोकमान्यास समाजसुधारणेचे कट्टे विरोधक म्हणून जसें समजत त्याप्रमाणें कट्टे सनातन धर्माभिमानींहि लो० टिळकास सुधारक समजत असत प्रच्छन्नबौद्ध म्हणविल्या जाणाऱ्या आद्य शंकराचार्यांप्रमाणेंच प्रच्छन्न सुधारक हाच किताब लोकमान्यास त्या मंडळींनीं मनातून दिला होता या मंडळींतच उपरिनिर्दिष्ट पदे यांची गणना होत असल्यानें त्यांनीं विशिष्ट हेतूनेंच लोकमान्य टिळकांचें याप्रसंगीं व्याख्यान ठरविलें हें व्याख्यान विधवाविवाह या विषयावर प्रो० राममूर्ति नायडु यांच्या तंबूत झालें सदरहु प्रसंगीं पंडित गोपीनाथहि हजर होते लोकमान्य आपल्या भाषणात म्हणाले " विधवाविवाहासंबधानें शास्त्रनिषिद्धता सांगून संकटकालीं अक्षतयोनि अशा गतधवाचा पुनर्विवाह खुशाल करावा किंवा ज्यांना अशा विवाहाची आवश्यकताच वाटते त्यांना तो करू द्यावा समाजात अशा लोकांना फार तर थोडें गौणत्व द्यावें, परंतु समाज-बहिष्कृत करू नये समाजसुधारक या विषयाला जितकें महत्त्व देतात व ही सुधारणा

झाल्याशिवाय राष्ट्रीय ध्येय साध्य होणार नाहीं असें जें प्रतिपादन करतात तितकें महत्त्व त्या विषयास नसून एक वेळेस ही सुधारणा इर्ली जरी न झाली तरी राष्ट्रीय ध्येय प्राप्त होण्यास काहींहि अडचण येणार नाहीं. ' जेथें राष्ट्रांतील सर्वच लोक 'विधवा' झालेले आहेत तेथें एक विधवेचा उद्धार झाला काय आणि न झाला काय याची फारशी किंमत नाहीं. तेव्हा राष्ट्राचें वैधव्य घालविण्याकडे सर्वांनीं लक्ष द्यावें " असें सांगून त्यांनीं आपलें भाषण संपविलें.

अशा रीतीनें कै० पद्याचा हेतु मात्र सफल न होऊन पदे जागचेजागींच विरमले आणि लोकमान्याचें निर्भीड मतप्रतिपादन लोकांस कळून आलें.

(२) सन १९०६ मधील गोष्ट. लोकमान्य टिळक नाशिकास आमच्या मडळींच्या बोलावण्यावरून गणपति उत्सवाकरिता आले होते. लोकमान्याचें त्यावेळेस नाशिककरानीं अपूर्व स्वागत केलें. तो काल स्वदेशी चळवळीच्या ऐन उमेदीचा होता. व बगाल्यातील बारिसालप्रमाणें महाराष्ट्रांत नाशिकनें या चळवळींत पुढाकार घेऊन भयंकर खळबळ उडवून दिली होती. त्यावेळचा तो नाशिकचा जोम, त्यावेळचीं ती तरुणाची धडाडी कांहीं अजब होती. इतर ठिकाणीं ' वदेमातरम् ' ' स्वदेशी माल वापरा ' असे जयघोष होत, तर नाशिकास पूर्ण स्वातत्र्याची लालसा दर्शविणारे ' स्वातत्र्य देवी की जय ' असे सूचक जयघोष होत. या जयघोषात लोकमान्याचें स्वागत होऊन लोकमान्य विजयानंद थिएटरात आले तेथें नाशिकचे प्रख्यात कवि गोविंद याची विख्यात ' लोकमान्याची भूपाळी ' लोकमान्यासमक्ष म्हटली गेली त्या भूपाळींत दर्शविले गेलेले विचार, तरुणाच्या मनात वसत असलेले विकार, व या विकार आणि विचारानीं गज बजून गेलेलें नाशिकचें वातावरण पाहून लोकमान्यास खरोखर आनंद झाला व त्यानीं भाषण करताना, "स्वातत्र्य देवी की जय येथवरच थाबा, इतकें पुरें आहे" असे उद्गार काढले. पुढें लोकमान्याची व नाशिकच्या तरुण मडळींची झालेली खाजगी भेट ही मागच्या पुस्तकातील डॉ० भटाच्या आठवणींत आलीच आहे. लोकमान्य त्या भेटींत जरी मडळींच्या विचाराना बिल्कुल वश झाले नाहींत तथापि मडळींचा तो उद्देश व ती देशाकरिता स्वार्थत्यागाची वृत्ति ही लोकमान्याना सर्वस्वी मूर्खपणाचीच वाटत होती असें मात्र मला वाटत नाहीं. देशाकरिता वेळप्रसगीं रशियन टेरॉरिझमची पद्धति स्वीकारणें हें प्राप्त होतें व त्यापासून देशाचे फायदेहि होतात, असे विचार ध्वनित करताना स्थल, काल, परिस्थिति, शक्याशक्यता व अत्यंत गुप्तता याचाहि अवश्य विचार झाला पाहिजे, असेंहि त्यानीं निक्षून सांगितलें व या सर्व गोष्टींचा नीट विचार करा म्हणून बजावलें. यावरून आणि कटाच्या खटल्यात पाच वर्षांचा तुरुगवास भोगून सरकारच्या दोषास सर्वस्वी पात्र झालेल्या डॉ० भट यास, तसेंच अलिपूर बॉंब केसमध्यें सशयीत या सदरात पडलेल्या व पुष्कळच दिवस सरकारच्या करड्या नजरे-

खाली असणाऱ्या महर्षि बापट यास इतर ठिकाणीं थारा मिळत नसतानाहि आश्रय देणाऱ्या लोकमान्याचें अंत करण स्वातन्त्र्येच्छु, स्वार्थत्यागी तरुणाविषयीं सहानुभूतिपर नव्हतें किंवा त्या तरुणाचे विचार त्याना मानवत नव्हते असें म्हणता येत नाहीं.

(३) १९१४ साली आपला सहा वर्षांचा भयकर तुरुगवास सपवून लोकमान्य परत आले व १९१८ साली त्यानीं होमरूल लीगची स्थापना बेळगावास केली. या स्वराज्य सघाच्या शाखा हलके हलके सर्व ठिकाणीं त्वकरच स्थापन झाल्या, परतु आश्चर्याची गोष्ट ही कीं १९१७ ची नाशिक येथील प्रातिक परिषद होईपावेतों सघाची शाखा नाशिक येथ स्थापन झाली नव्हती मि० जॅक्सनच्या खुनानतर नाशिक हें इतकें हादरलें व गारठलें कीं, त्याचा गारवा लोकमान्याच्या १९१७ मधील आगमनानेंच नाहींसा झाला ! मध्यतरीं कसल्याहि चळवळी नाशिकास होत नसत. प्रातिक परिषद भरविण्याची साधि साधून नाशिकनें आपलें डोकें पुन्हा वर काढण्यास भीत भीतच सुरुवात केली कारण लोकमान्याचें स्वागत प्रातिक परिषदेकडून न होता खाजगी वर्गणी काढूनच करावें लागलें असो, लोकमान्य आले व पचवटींत उतरले सकाळची वेळ होती. लोकमान्य बसले होते. मीहि जवळच होतो सर्व ठिकाणीं स्वराज्य सघाच्या शाखा असताना नाशिकासच का नाहीं याची चौकशी लोकमान्यानीं त्यावेळेस केली. समाधानकारक उत्तर कोणाकडूनहि त्यावेळीं मिळेना कारण सघाविषयीं त्यावेळेस तरी नाशिककराना थोडीशी भीतीच वाटत असावी असें वाटतें लोकमान्याच्या ही गोष्ट लक्षात यताच त्यानीं मला उद्देशून सागितलें कीं, " मी येथें आलों आहे ज्या गोष्टी करणें असेल त्या सर्व करून घ्या. मागें पुढें पाहू नका. व पूर्वीचा जोम या शहरात उत्पन्न करा " असें सागून व श्रीयुत अप्पा साहेब केतकर यास सघाचे अध्यक्ष ठरवून स्वराज्य सघाची एक शाखा नाशिकास स्थापविली लोकमान्य प्रातिक–परिषदेच्या सिद्धीकरिता वास्तविक आले होते, परतु त्यानीं परिषदेच्या कार्यापेक्षाहि आम्हीं ठरविलेल्या व्याख्यानमालेच्या स्वतत्र कार्यक्रमास इतकें प्रोत्साहन दिलें व अनेक सन्मान्य पुढाऱ्याकडूनहि देवविलें कीं, त्यामुळें थिजलेलें नाशिक सडबडून उठलें व पुन्हा राजकारणात भाग घेऊ लागलें. ह्याच वेळीं मला लोकमान्याच्या काम करवून घेण्याच्या हातोटीचा चागला अनुभव आला

धुंडिराज दीक्षित बापटशास्त्री

[आहिताग्नि, सोमयाजी, मु० पाचवड, जि० सातारा]

(१) डॉ० मुंजे (नागपूर) यांचे आग्रहास्तव धर्मशास्त्रविषयक एक सर्वमान्य ग्रंथ लिहिण्याचें लोकमान्यांनीं ठरविलें होतें उपलब्ध असलेलीं सर्व पद्धती गृह्य व धर्मसूत्रें एकत्र करून त्याचें विषयवार पृथक्करण करावयाचें आणि नंतर त्यावर सर्वांगपरिपूर्ण अशा ग्रंथ लिहावयाचा असा त्यांचा विचार होता. लोकमान्य दाखवून देतील त्या विशिष्ट दृष्टीनें सर्व गृह्यसूत्राचें निरीक्षण करून निरनिराळ्या विषयावरील वचनाची एकवाक्यता व पृथक्त्वदर्शक टिप्पणें तयार करण्याचें कामासाठीं त्यांना एक आधुनिक दृष्टीच्या शास्त्र्याची जरूर होती श्रीमंत सरदार तात्यासाहेब मेहेंदळे यांनीं लोकमान्यांकडे माझी शिफारस केली, व त्यांनीं " माझ्याकडे बापटांना एकदा समक्ष भेटण्यास पाठवा त काम कसें करतील याची थोडी चाचणी घेऊन मला पटल्यास मी त्यांना काम देईन " असे मेहेंदळयांना कळविलें त्याप्रमाणें मी लोकमान्यांकडे एके दिवशीं रात्रीं ८—८॥ वाजता गेलो त्यावेळीं पुढें दिल्याप्रमाणें त्यांनीं माझी तोंडी परीक्षा—नव्हे चाचणी—घेतली

लो०—वैदिक धर्माविषयीं अस्तिक्यबुद्धि असणाऱ्यालासुद्धा सध्याच्या देश काल परिस्थितींमध्यें पूर्वीच्या इतकी विस्तृत स्नानसंध्या करावयास अवसर नाहीं अनवश्यक विस्तार छाटून आमचीं कर्में थोडक्यात व सुटसुटीत अशीं असलीं पाहिजेत आजच्या संध्येचा प्रयोग बराच वाढलेला आहे त्याची छाटाछाट तुम्ही काय कराल हें सांगा पाहू ?

मी —संध्येमध्यें अर्घ्यप्रदान, गायत्री जप व उपस्थान या तीन गोष्टी मुख्य व अवश्य आहेत बाकीच्या गोष्टी कमी करता येण्याजोग्या आहेत

लो०—निरवश्यक विधींचा थोडक्यात खुलासा करा

मी —स्मार्ताचमन केल्यास केशवादि चोवीस नावांच्या उच्चाराचा ठेवावेल गायत्री जपापूर्वीच्या—आसनविधी, षडंगन्यास, मुद्रा वगैरे गोष्टी तन्त्र पद्धतींतून संध्येमध्ये मिश्र झाल्या आहेत त्याहि कमी करता येण्याजोग्या आहेत

यानंतर कांहीं विशिष्ट सूचना लोकमान्यांनीं मला दिल्या व काम करण्यास परवानगी दिली श्रीमंत मेहेंदळे यांच वाड्यातच मी टिप्पण तयार करीत असे व ४।८ दिवसांनीं लोकमान्यांकडे जाऊन झालेलें काम दाखवी व पुढच्या कामाची माहिती विचारून येई

सहृभानें व पुरस्कारानेंच निर्माण झाली होती. वे० शा० किंजवडेकरशास्त्री, मी, कै० रामकृष्ण वासुदेव बर्वे आणि श्री० शंकर रामचंद्र राजवाडे गीताभाष्यकार असे चौघेजण या संस्थेचे संस्थापक होतों संस्थेमध्यें पुढें अनेक कारणांनीं मत भेद होऊन कै० बर्वे आणि मी संस्थेंतून अलग झालों ही संस्था स्थापन झाली तेव्हां विद्या उद्‌घाटन समारभानिमित्त किर्लोस्कर थिएटरांत लोक मान्यांच्या अध्यक्षतेखालीं श्री० राजवाडे यांचें व्याख्यानास सुरवात झाल्यापासूनच पावसाची थोडथोडी चिन्हें दिसत होतीं परंतु समारोपादाखल भाषण करण्यास लोकमान्य उठायला व पावसाचे थेंब येऊं लागायाला योगायोगानें बरोबरच सुरवात झाली तेव्हां "यज्ञात्भवति पर्जन्य असें गीतावचन आहे. आपण एवढा वेळ यज्ञाचाच विचार केला आहे अर्थात् पर्जन्यानें आपल्या आगमनानें यावेळीं औचित्यच दाखविलें आहे." अशीं वाक्यें बोलून लोकमान्यांनीं आपलें भाषण सुरू केलें तेव्हां सर्व प्रेक्षकांना टिळकांच्या समयोचितपणाबद्दल कौतुक वाटलें.

श्याम (पूर्वाश्रमींचे श्रीयुत शिवरामपंत ओक)

[अपरिग्रहवृत्तीनें राष्ट्रसेवा करणारे]

(१) सन १९०५ सालीं स्वदेशीची दीक्षा एक महिन्याकरितां घेऊन शेवटचें व्याख्यान पुण्यास देण्याकरिता गेलों लोकमान्य टिळक हें नांव मात्र तोंपर्यंत माहीत होतें पुण्यात कोणाचीच ओळख नव्हती, म्हणून गायकवाडवाड्यात गेलों तर्ये टिळक राहात नव्हते गायकवाडचे वाड्यांतून एक मनुष्य घेऊन, त्यांचें घरीं गेलों कोण काय वगैरे सांगून त्यांनीं उत्तर दिलें "ठीक आहे, वाड्यांत जागा आहे, वाड्याचे लगत हौद आहे, सध्याकाळीं ४ वाजतां गायकवाडचे वाड्यांत मी भेटेन" मी त्यास सांगितलें 'मला जेवण पाहिजे आहे,' मिनीटभर थांबून ते म्हणाले "माझे घरीं फार अडचण आहे, मी तुमची व्यवस्था खाणावळींत करितों" ठीक आहे इतकें म्हणून मी त्यांचेपासून निघालों कबूल केल्याप्रमाणें चार वाजतां ते आले, व्याख्यानाची साथ लावली, गणपतीकरितां डायस तयार केलेला होता त्यावर ते टेंकून बसले होते, मी त्यांस विनंति केली कीं, बुक्या आणि चपी ही मला चांगली करितां येते असें माझे वडीलभातोश्रींनीं मला सर्टिफीकेट दिलें आहे म्हणून माझेकडून थोडी अल्प सेवा तुम्ही घ्यावी ते म्हणाले "जी गोष्ट सांगण्याचा प्रसंग आजपर्यंत कोणी मजवर आणलेला नाहीं, तो तुम्ही आज आणलांत, म्हणून मी तुम्हांस सांगतों कीं,

जिच्याशीं मीं लग्न लावलें तिचा हस्तस्पर्श अजूनपर्यंत माझे पायास नाहीं, याचे पलिकडे तुमची इच्छा पाय दावणेची असलेस दावा !" अनेक पापें माझे हातून झालीं असलेमुळें त्याचें पायास स्पर्श करण्याची हिंमत झाली नाहीं पण यामुळें माझ्या आयुष्यात विशेष मोठी क्रांती घडली

(२) टिळकांनीं एका भाषणात "स्मृतिकार निर्माण झाला पाहिजे, स्मृति बदल ण्याचा काळ आता आला आहे" असं सांगितलें यावरून मी त्यांस विचारिलें की, 'स्मृतिकार निर्माण झाला पाहिजे असें आपण म्हणता त्या आपणास स्मृतिकार होता येत नाहीं ?' ते म्हणाले "नाहीं" 'याचें स्पष्टीकरण कराल काय ?' असें विचारता त्यानीं सांगितलें "माझे हातून काहीं झालें नाहीं आणि त्यातून काहीं झाले असलें तर तें समाजाचे पाठिंब्यानें मी केलेलें आहे त्या समाजाचे आणि माझे दोन दिवस राहिले आहेत तेव्हा त्याला असंतुष्ट करून झालेल्या कार्याचा विध्वंस करणें माझें काम नाहीं. स्मृतिकार पुढें होईल " सर्वांना ही गोष्ट चांगला धडा शिकवील असें मला वाटतें मी यापासून योग्य धडा शिकलों

एकनाथ तुकाराम इदगावकर

[उमरखेड, जि० यवतमाळ, वऱ्हाड]

(१) १९१८ च्या वऱ्हाडातील दौऱ्यात पुसदला प्रथम जिल्हा सभेच्या मंडपात व नंतर नदीच्या वाळवटात लो० टिळकांनीं हजारों प्रेक्षक व श्रोतृसमा जासमोर स्वराज्यावर दोन जाहीर व्याख्यानें झाल्यानंतर १–२ वाजण्याच्या सुमा रास त्यांना त्याच्या निवासस्थानीं नेण्यात आलें थोडीशी विश्रान्ती घेतल्यानंतर लोकमान्य स्नानास बसले व आम्ही काहीं स्वयंसेवक व तरुण मंडळी दर्शनार्थ सर्वांच्या पुढ येऊन आत जाऊ लागलों तेव्हा तेथें आमची गर्दी झालेली पाहून तेथील व्यवस्थापक मंडळी आम्हास बाहेर घालवून दार लोटून घेण्याचा प्रयत्न करू लागली त्याच्या त्या इतराजीनें आम्हांपैकीं, एक दोन तरुणास त्यावेळी मातृभूमीस लोटांगण घालावें लागलेलें पाहून लोकमान्य बरेच रागावून पण विनो दानें म्हणाले, " इतक्या पुरतीच का होईना, आपल्या हातात सत्ता आहे म्हणून भलतेंच काहीं करू नका बरें ? त्याना बाततन सांगून पाहा, ऐकत नसतील तर आत येऊन त्याना येथें बसू द्या मी स्नान करीत असलेला त्यानीं पाहू नय कीं काय ? अहो, त्यांच्याशींच तर माझें काम आहे माझं कार्य त्यांच्या वाचून पुढें कोण चालवणार आहे हीच तर आमची सेना आहे तिला दूर करून कसें

होईल." व्यवस्थापक व इतर मंडळी, त्यांचें इतकें सौजन्य पाहून अर्धमेल्यासारखी झाली.

(२) याच प्रसंगीं दहापांच तरुणांस पुढें बोलावून त्यांनीं प्रेमानें विचारलें, "काहो ? मी सांगितलेलें काम तुम्ही सर्वजण कराल की नाहीं?" तरुण मंडळींतून एकदम 'हो' म्हणून उत्तर आल्यावर त्यांचे नेत्र अभिमानानें व आनंदानें पूरित झाल्याचें दिसत होतें. नंतर हंसत ते म्हणाले — "तुम्हा तरुणांपैकीं, एकाचें तरी माझ्या सारखें शरीर आहे का ? मी आता वृद्ध झालों आहे, पण अजून देखील दोघांस हार जाणार नाहीं ! असानें तुम्ही भांडणें कशीं करणार ? दूध, तूप खाऊन कसरत करून शत्रूशीं झगडण्यास मैदानावर तयार असलें पाहिजे माझी व्याख्यानें तुम्ही ऐकलीं कीं नाहीं ?"

या प्रश्नाचें उत्तर परस्परांत कुजबुजण्यापलीकडे एकाच्यानेंहि धैर्यानें देणें झालें नाहीं.

शेट पोपटलाल रामचंद शहा

[सेक्रेटरी—व्यापारी हितेच्छु मंडळ व नगर काँग्रेस कमिटी, पुणें
अध्यक्ष—महावीर मित्रमंडळ.]

सुटेल व स्वराज्यसूर्य केव्हा उदयाला येईल याचा रात्रंदिवस विचार करण्या पलीकडे मला काहींच सुचत नाहीं पाहिजे असल्यास माझें नाव हँडबिलमध्ये घाला, माझी हरकत नाहीं माझ्या नावानें जर एकाद्या सत्कार्यास मदत होत असेल तर मला न विचारता देखील माझं नाव खुशाल घालीत जा माझी त्याला मुळींच हरकत नाहीं मला काहीं कामाकरिता बाहेर गावीं जावयाचें आहे. सबब मला हजर राहाता येत नाहीं निराश होऊ नका. जेथ आशा आहे तेथ यश टपून बसलेलेच आहे "

(२) महावीर मित्रमंडळातर्फे उघडल्या जाणाऱ्या महावीर मोफत वाचनालयाचा समारंभ लोकमान्यांच्या अध्यक्षतेखालीं करावा म्हणून मंडळाचा सेक्रेटरी या नात्यानें मी व इतर मंडळी लोकमान्यांच्याकडे विनंति करण्यास गेलों होतो त्यांनीं मोठ्या आनंदानं अध्यक्ष हाण्याचें कबूल केलें नंतर सहा जिकच महावीर या शब्दावरून जैन धर्मासंबधीं चर्चा निघाली तेव्हा मी म्हणालों, 'दादा, आपलें जैन धर्मासंबधीं काय मत आहे ?' त्यावर त्यांनीं आठवण केल्यासारखें करून म्हटल, "बडोद्यास जैन श्वेतांबर कॉन्फरन्सची बैठक भरली होती श्रीमंत सयाजीराव महाराज हजर होते त्यावेळीं जैन समाजापुढें माझं तेथ जाहीर व्याख्यान झालें त्यावेळीं मी सदर प्रश्नाचा उहापोह केला होता वास्तविक जैनधर्म हा स्वतंत्र धर्म असून बुद्धधर्माचा त्याच्याशीं अर्थाअर्थी काहीं संबंध नाहीं जैनधर्म ही बुद्धधर्माची शाखा आहे असा उल्लेख शाळेतील क्रमिक पुस्तकात आढळतो तो अगदींच चुकीचा आहे ऐतिहासिक दृष्टीनें हे सिद्ध झालें आहे कीं, जैनधर्म बुद्धापूर्वीं होता तेव्हा जैनांच्या प्राचीनत्वाबद्दल शंका घेणें चुकीचें आहे दुसरी गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे कीं, वैदिक हिंसा ज्यावेळीं हिंदुस्थानात विशेष प्रचलित होती त्यावेळीं जैन आणि बुद्ध या दोन्ही धर्मांचा विशेष प्रचार झाला आम्ही जर आज खरोखर अहिंसक बनलों असू तर त्याचे सर्व श्रेय जैन आणि बुद्धधर्माकडे आहे अहिंसा धर्म आम्हाला जैनांनींच शिकविला "

(३) एका गावात दुर्व्यसनी म्हणून ठरलेल्या एका नवीन वकिलाला लोकमान्यांनीं हातीं धरला वकील जातीचा हुषार आणि सार्वजनिक कामात मोठ्या कळकळीनें पडणारा असा होता काहीं गावगुंडानीं लोकमान्याकडे अशी तक्रार केली कीं, 'ज्या माणसाला शील नाहीं, तो मनुष्य नुस्ता विद्वान आहे म्हणून तुम्ही त्याला पुढें का आणता ?' लोकमान्य म्हणाले,"एक गोष्ट मी तुम्हास सागतों ती हीच कीं, कोणीहि पहिल्यानें बाजीराव होऊन दाखवाव व नंतर खुशाल मस्तानी ठेवावी त्याला माझी हरकत नाहीं " हे उद्गार ऐकून चहाडखोर गुंड लोक जागच्याजागीं थिजले व लोकमान्यांची क्षमा मागून त्याचा निरोप घेतला

विनायक विष्णु रानडे

[बी ए एल् एल् बी, प्रसिद्ध कॉन्ट्रॅक्टर, पुणे.]

(१) सन १८९५ च्या मे महिन्यांत डेक्कन कॉलेजांतील जुन्यानव्या विद्यार्थ्यांचें गॅदरिंग भरल्यावेळीं सकाळचे कार्यक्रमापैकीं कॉलेजचे मागले बाजूस मुळा-नदीवर पोहोण्यास जाणें ही एक बाब असे. गॅदरिंग मे महिन्यात त्यावेळीं भरत असल्यानें बहुतेक जुने विद्यार्थी जमत असत. कारण चालू विद्यार्थी उन्हाळ्याचे सुट्टीनिमित्त आपआपल्या गांवीं जात. जी १०।१५ मडळी पोहण्यास जावयास निघाली त्यात बळवतरावजी अग्रगण्य होते असें म्हणावें लागतें. कारण त्या दिवशीं ते व मी असे दोघेच पोहोण्याचे जागेपासून सुमारें ५ फर्लांग होळकर ब्रिज लाब आहे तेथपावेतों पोहत जाऊन पुलाचे मच्छास हात लावून न दमता येऊन पोहण्यास निघालों त्या जागेवर परत येऊन पोहोंचलों व त्यावेळीं ते मुळींच दमलेले अगर थकलेले दिसले नव्हते. ह्यावेळीं त्यांचें वय सुमारें चाळीशीच्या आत बाहेर होतें. ते कॉलेजात असताना पोहणें हा त्यांच्या आवडत्या व्यायामापैकीं एक होता, ह्याची साक्ष वरील गोष्टीवरून सहज पटणारी आहे.

(२) १९०१ सालात अगर त्या सुमारास जी कलकत्त्यास कॉंग्रेस भरली त्या कॉंग्रेसला जाताना ज्या गाडीनें प्रवास केला त्याच गाडीनें नागपूरपासून कलकत्त्यास पोहोंचेंपावेतों मीहि त्यांचे बरोबर होतों. व त्यावेळीं दूरदूरचे प्रांतांतील ल्हान मोठ्या सर्व स्टेशनवर जेथें जेथें गाडी उभी राहात असे तेथें तेथें त्यांचें स्वागत करण्याकरिता तेथील लोक किती उत्सुक असत व एक वेळ त्यांचें दर्शन व्हावें म्हणून साधनतास थंडी—उन्हास न जुमानता त्यांच्या येण्याची मार्ग-प्रतिक्षा करीत हें पाहून आम्हा महाराष्ट्रीयास मोठें कौतुकच वाटत असे. कॉंग्रेसची बैठक नेहमीप्रमाणें संपल्यावर बळवतरावजींस स्वामी विवेकानद याचे मठास त्याचे निमंत्रणावरून भेट द्यावी लागली. त्यावेळची ती भेट म्हणजे एखाद्या देशकार्यास निघालेल्या देशभक्तास त्याच्या सांप्रदायिक गुरूनीं आशीर्वाद देऊन चार दोन महत्त्वाच्या उपदेशाच्या गोष्टी सागावयाकरिताच कीं काय, परस्पराची भेट घडवून आणिल्या सारखीच होती. बळवतरावजी व त्यांचे बरोबर आम्ही १०।१२ दक्षिणी मडळी अशी गंगेचे पात्रातून नौकेनें सुमारें १—१॥ मैल गेल्यावर गंगापार होऊन गंगेचे काठींच असलेल्या त्या मठ आश्रमास जाण्याकरितां काठावर नौकेंतून उतरलों. त्यावेळीं बळवतरावजींचें स्वागत करण्याकरिता खुद्द स्वामीजींनीं नौकेंतून उतरून घेण्याकरितां त्याना हात दिला व काठावर ते पोहोचल्यावर त्यानीं कडकडून प्रेमालिंगन देऊन प्रेमाश्रूनीं एकमेकास स्नान घातलें ! त्यावेळचा तो देखावा म्हणजे महाराष्ट्राची व बगालची अंत:करणमय सुप्रेम भेट मूर्तिमंत

उर्मी आहे असें भासलें. नंतर स्वामींनीं आम्हा सर्वजणांचें स्वागत करून मठांत नेले.तेथें दुग्धप्राशन, फलाशन वगैरे उरकल्यावर परस्परांच्या कांहीं हितगुजाच्या व कांहीं प्रेमाच्या गोष्टी झाल्या. पैकीं कांहीं महत्त्वाच्या पूर्णपणें स्मरत आहेत. त्यांतील मुख्य मुद्याची गोष्ट म्हणजे आपण परकीयांच्या अंमलाखालीं असतां आपल्या राजकारणाचें धोरण जितकें स्वावलंबनपर राखतां येईल, व जेणेंकरून धडवणुकीचे मार्गाचा अवलंब करून आपणांस राजकर्त्यांना नाइलाजास्तव हार खाणें भाग पाडतां येईल असेंच असावयास पाहिजे वगैरे. ह्या वेळीं स्वामीजी युरोप, अमेरिका वगैरे पाश्चात्य देशांत जाऊन सनातन धर्मविषयक व वेदान्तविषयक व्याख्यानें देऊन दिगंत कीर्ति मिळवून परत आलेले होते व त्यांना देशदेशच्या मानवी स्वभावाची व महत्त्वाकांक्षेची चांगली ओळख पटलेली असल्यानें त्यांचा वरील विचार ठाम झालेला दिसत होता व कार्याचा पुरस्कर्तेपणा बळवंतरावजी शिवाय दुसरे कोणास साधणार नाहीं हें जाणूनच स्वामींनीं हा भेटीचा योग आणिलेला होता.

(३) ह्याच वरील कलकत्त्याचे खेपेस बळवंतरावजींनीं तेथें चालू असलेल्या व त्या वेळेस भरभराटीस आलेल्या माताजींचे कन्याशाळेस भेट दिली. त्याहि प्रसंगीं मी त्यांचे बरोबर होतों. ही शाळा म्हणजे एक नमुनेदार संस्था. स्त्रियाना त्या संसार करावयास लागण्याचे वेळीं कोणत्या प्रकारचें शिक्षण दिलेलें असलें पाहिजे ह्या गोष्टीचा विचार करून १५ वर्षांचे आंतील बंगाली मुलींस शिक्षण देण्याकरितां माताजींनीं स्थापिलेली होती. ही शाळा निव्वळ खाजगी म्हणून असूनहि सरकारमान्य होती व लाटसाहेबांसारख्यांचे हातूनहि कधीं कधीं शाळेचे वार्षिक बक्षीससमारंभ होत असत. शाळेंतील मुलींना धर्मशिक्षण, संसारोपयोगी शिक्षण, बंगाली लेखन, वाचन, हिशोब, साधारण गणीत वगैरे विषय शास्त्री व स्त्रीशिक्षक ह्यांचे करवीं शिकविले जात. यामुळें ही संस्था कलकत्त्यास इतकी लोकप्रिय झालेली होती कीं, सर्व बंगाली लोकांना त्या संस्थेचा अभिमान वाटत असे. परंतु ह्या माताजी, एका महाराष्ट्रीय उच्चवर्णीतील व खानदानी सरदार घराण्यापैकीं असून कांहीं प्रसंगामुळें ४०।४२ वर्षांपूर्वी दक्षिण सोडून कलकत्त्यास येऊन राहिल्या व आपलें सर्वस्व लोकोपयोगी कार्यास लावून व स्वतः सन्यस्तवृत्तीनें राहून वरील संस्थेस उदयास आणिलें हें कोणाहि महाराष्ट्रीयास कळून आल्यावर त्यास अभिमानच वाटेल. शाळेचें निरीक्षण झाल्यावर माताजींनीं बळवंतरावजी व आम्हा सर्वांस आपले खाजगी दिवाणखान्यांत घेऊन गेल्यावर बळवंतरावजींस एकदम मराठींत म्हणाल्या " बळवंतरावजी, मी आज खरोखर कित्येक वर्षांनीं आपल्या माहेर घरीं आलें आहें असें मला वाटत आहे. आजच माझ्या मातृभाषेंत बोलण्याचा प्रसंगहि मला फार वर्षांनीं लाभला आहे. तुमच्या भेटीनें माझ्या पूर्वायुष्यांतील सर्व प्रसंग किती ताजे असे माझे पुढें

उभे राहिले आहेत हें मी काय सांगू!" बळवंतरावजी एकच वाक्य त्यांचें समाधान करण्याकरितां म्हणून बोलले, तें असा आशयाचें होतें. "कालाचे प्रवाहांत आपण सर्वच वाहात आहों व आपला मार्ग आपण काढण्यास जरी पराधीन आहों असं आपणास वाटतें, तरी प्रयत्न झाल्यास तेंहि साध्य होतें हें तुमचेंच उदाहरणावरून सिद्ध होत आहे." माताजींचा पूर्ववृत्तांत, त्यांचेवर ओढवलेले प्रसंग, त्यांनीं पत्करलेलें त्यावेळचें देशवेषांतर वगैरेंचें वर्णन करण्याची ही जागा नाहीं, परंतु बळवंतरावजींचें अंतःकरण किती मृदु व परसहानुभूतिमय होतें हें त्यांच्या ह्या एका वाक्यानेंच स्पष्ट होत आहे.

(४) ताई महाराज यांचे खटल्यांत उपस्थित झालेल्या बळवंतरावजींविरील फौजदारी खटला ज्यावेळीं चालला होता त्यावेळीं बळवंतरावजींचेविषयीं सहानुभूति असलेल्या कांहीं लोकांचा ताईमहाराज व जगन्नाथमहाराज ह्यांचा दिवाणी कोर्टातील वाद मिटविण्याचा प्रयत्न झाल्यास करून पाहावा ह्या हेतूनें उपक्रम सुरू झाला व *ह्या कामीं बळवंतरावजींची संमती मिळणार नाहीं हें जाणूनच* त्यांचा सल्ला न घेताच तो चालू होता त्या खटपटीस शेवटीं यश आलें नाहीं हें निराळें, परंतु बळवंतरावजींचा त्रास, हालअपेष्टा, किंबहुना कारागृहवास टाळण्याकरितां म्हणून केलेली ही तडजोड त्यांस मुळींच पसंत झाली नसती, हें त्यांचे प्रयत्नासंबंधानें प्रयत्न करणाऱ्या मंडळींशीं निघालेल्या उद्गारावरून स्पष्ट होत आहे. त्या उद्गाराचा आशय असा होता–"कोणत्याहि परिणामाला न भितांच जेथें माझें पहिलें पाऊल पडतें तेथें माझे पायच कापून मला निर्धास्त करण्याचा तुमचा प्रयत्नच अजय नव्हे का? अशा लाजिरवाण्या स्थितींत जगण्याचीच मला इच्छा नसली तर तुमची ही मजविषयींची कळकळ कुठली?"

(५) ताईमहाराजांचा हा खटला चालू असतां, त्या बाईविषयीं त्या त्या वेळीं त्यांना उद्गार काढण्याची अगर लोकांनीं काढलेले ऐकण्याची बळवंतरावजींना पाळी येत असे, त्या त्या वेळीं त्यांनीं अनुदारपणा दाखविला नाहीं इतरांनीं मर्यादा सोडून त्यांच्याविषयीं बोललेलें त्यांना कधींच खपलें नाहीं हें मी स्वानुभवानें येथें नमूद करितों. ताईमहाराज ह्या एक उच्च घराण्यातील आपल्या एका मित्राची विधवा आहेत हें लक्षांत ठेवून त्यांचेविषयीं बोलण्यास ते सर्वांस सांगत असत.

बापूराव वामन कुलकर्णी

[जमीनदार, म्हावीबुद्रुक, जि० सातारा]

(१) सन १९१६ च्या मे महिन्यातील रविवारचा दिवस होता सकाळचे नऊ वाजण्याची वेळ होती गायकवाड वाड्यामधील माडीवरील थोरल्या हॉलमध्ये ज्या ठिकाणीं लोकमान्याच्या वेळीं सभा भरत असे, त्या ठिकाणीं लोकमान्य टिळक अंगात सद्रा व डोकीस टोपी घालून हातातील किल्याचे जुडग्यानें कपाटातील पुस्तकें काढण्यात गढून गले होते अशा समयीं मी त्याना भेटण्यासाठीं आलों होतों ती वेळ शात होती, म्हणजे विशेष गर्दीची नव्हती अशा वेळीं आपण आत जावें अगर जाऊ नये अशा प्रकारच्या विचारानीं माझ्या मनामध्यें काहूर माजविलें होतें मी तसाच दाराशीं उभा होतों ते पुस्तकाविषयीं बरेच आतुर झालले दिसत हाते सुमारें अर्ध्या तासानें हातात एक पुस्तक घेऊन त परत फिरणार तोंच त्यानीं मजकडे पाहिल व माझा आशय जाणून मला बोलाविल मी त्याना साष्टांग नमस्कार घातला नतर खालीलप्रमाणें प्रश्नोत्तरें झालीं

लोकमान्य — तुम्ही कोणत्या उद्देशानें मजकड आला आहात ?

मी — फक्त आपलें दर्शन घण्यासाठीं !

लोकमान्य — मी भगवान नाहीं किंवा राजा नाहीं, अगर एखादा बडा अधिकारी नाहीं मी तुम्हासारखाच एक सामान्य मनुष्य आहें मग तुम्हास यात विशेष वाटलें तरी काय ?

मी — याबद्दल हिंदुस्थानन एकदिलानें कबुली दिली आहे व त्याची साक्ष आपलें देशकार्य सब हिंदवासीयापुढें दत आह.

लोकमान्य — तुमचें उपनाव काय ?

मी — कुलकर्णी

लोकमान्य — तुमचा कुल्कर्णी वर्ग आमचा ' कसरी " वाचीत नसावा असें दिसत तुमच्या मत याच कारण काय ?

मी — स्वत च्या प्रपचापुढें त्यास काहीं सुचत नाहीं

लोकमान्य — या स्वार्थामुळेंच आम्ही रसातळास जात आहों ! आम्ही अद्याप सावध होऊ नय काय ? (लोकमान्याचा चेहरा यावळीं बराच सतप्त दिसत होता) तुम्ही लोकानीं आपलें ' कुलकर्णी वतन ' इग्रज सरकारास बहाल केलें यापेक्षा तुम्ही लोक उत्तर महासागरात बुडाला असता तर त्यामुळें हिंदुस्थान पारखा झाला नसता ! या बद्दल 'केसरी'नें तुम्हास (कुलकर्णी लोकास) इषारा दिलेला माहित आहे काय ?

मी:— होय. पण सरकारच्या दडपशाहीमुळें मडळींनीं कबुली दिली.

लोकमान्य.— म्हणजेच तुम्ही आपलें 'पौरुषत्व' नाहींसें करून बसला आहात! कर्नाटकांतील बऱ्याच लोकांना, कित्येक पुढारी म्हणविणाऱ्यांना सुद्धा यरीच 'कुलकर्णी वतना'चीं गावें आहेत. सातारचे सरदार मुतालिक यांनाहि गावें आहेत. हे लोक सुशिक्षीत समजले जात असून मग असें कां!

मी:— केवळ भीतीमुळेंच याना वतनास मुकावें लागलें.

लोकमान्य.— या तुमच्या म्हणण्यात काहीं अर्थ नाहीं हे पाश्चात्य लोक फार धूर्त आहेत. हे मोठे वस्ताद असतात. 'मी आपलें वतन सरकारास खुषीनें परत दिलें' अशा अर्थाचें कबुली-जबाबांत वाक्य आहे ना!

मी:— होय.

लोकमान्य —मग भीतीमुळें कबुली घेतली गेली असें कसें म्हणतां! अहो, यातच राजकर्त्यांची कुशलता आह. सर्प घरात सोडावयाचें व वरोबर घावत नाहीं याला उपाय काय, म्हणून विचारावयाचें. अशातलाच हा प्रकार आहे. हीं वतनें इग्रज सरकारनें दिलीं आहेत काय!

मी'—नाहीं.

लोकमान्य —मग झालें तर! हीं वतनें पुष्कळ वर्षांपूर्वींचीं आहेत असा दाखला सापडतो. हीं वशपरपरा चालणारीं आहेत. यांत राजकर्त्यांना हात घालतां येत नाहीं. या इग्रज बहादराच्या प्रवेश आपले हक्क कांहींच नाहींत! तुझा हक आहे तर शाबीत कर! चोहोंकडे तुम्हास 'हकाची शाबिती' या सारखेच प्रकार दिसतात ना! यानींच (राजकर्त्यांनीं) 'वतन ॲक्ट' अमलात आणला आहे. त्यातच तुम्हास आधार सापडेल. कायद्यानें म्हटलें तरी सरकारच्या या कृत्यास बाध येत आहे वशपरपरा चालणाऱ्या वतनामध्यें क्रिमिनलसारख्या गुन्ह्याखेरीज सरकारास हात घालता येणार नाहीं तोहि गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीपुरताच प्रश्न होईल! शिवाय राणीसरकारचे जाहिरनाम्यात अशा गोष्टी आम्ही करणार नाहीं म्हणून सरकार वचनबद्ध झालें आहे याची तुम्हांस जाणीव आहे काय!

मी'—(स्तब्ध)

लोकमान्य —या गोष्टी तुम्हास कळतात हें तरी बरें म्हणावयाचें! तरुण पिढीवरच देशाची भवितव्यता अवलबून असते. देशाच्या हिताच्या गोष्टी केल्या तर हे तरुण पिढीचेच लोक करतील, असा मला आत्मविश्वास वाटतो!

मी.—यातून ' कुलकर्णी वर्ग ' वर येण्यास उपाय ?

लोकमान्य —विवेकभ्रष्ट होऊं नका ! असोसिएशन स्थापा. डेप्युटेशन पर्यंत मजल मारा. तुमचे जिल्ह्यातील नामांकित वकील दादासाहेब करंदीकर आहेत त्यांचे मार्फत हें कार्य चालू ठेवा. हें प्यादें पुढें तुम्ही लोकांनीं सारलें तर मात झालीच पाहिजे ! संकटें हीं मनुष्यत्वाची कसोटी पाहाण्याकरिताच येत असतात हें लक्षांत ठेवा.

(२) वरील प्रश्नोत्तरें झाल्यावर मी परवानगी घेऊन निघण्याच्या बेतात होतों तोंच माझ्या समोर टांगलेला रँग्लर पराञ्जपे याचा फोटो माझ्या दृष्टीस पडला. तो पाहून मला आश्चर्य वाटलें. अशा ठिकाणीं हा फोटो काय म्हणून ? लोकमान्यांच्या टीकाकारांत ते एक मोडतात हें मला ठाऊक होतें पण इतका विचार करण्यास कोठें अवकाश होता. लोकमान्यांचें लक्ष माझेकडे होतें. व त्यांनीं तो प्रकार जाणला असावा असें लागलीच मला समजून आलें ते म्हणाले.

लोकमान्य.—काय हो, फोटो पाहून असे विचारांत काय पडला आहांत ?

मी —माझ्या मतें हा फोटो येथें नसावा. कारण हे आपले टीकाकार आहेत.

लोकमान्य —तुमच्या लोकांचें चुकतें तें येथेंच ! त्यांच्या गुणाकडे तुम्ही लक्ष देत नाहीं ? त्यांचें आमचें मतैक्य नसेल, त्यांची बुद्धिमत्ता श्रेष्ठ आहे ना ? ती राजकर्त्यांनीं सुद्धा वाखाणली आहे ना ? त्यांच्याबद्दल अभिमान असणेंच जरूर आहे. त्यांच्यासारखे आपणामध्यें कितीसे लोक निघतील याचा विचार करा पाहूं ! ते जिकडे वळले आहेत तिकडे त्यांचें सामर्थ्य पहा, म्हणजे त्यांची थोरवी तुम्हास पटेल.

येथें येऊन ' बसलें ' पाहिजे. चला, बसा आणि कमिटीला कांहीं सूचना करा " असें म्हणून लोकमान्यांनीं माझा हात धरून बसविलें ! आम्हा लहान-लहान स्वयंसेवकांविषयींहि लोकमान्यांच्या मनांत किती प्रेमळ बुद्धी होती हेंहि वरील छोट्या हकीगतीवरून वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे. वरील आठवणींतील ' उभें राहणें ' व ' बसणें ' या शब्दांच्या कोट्याहि लक्षात ठेवण्यासारख्याच आहेत.

(२) १९१७ सालची गोष्ट. मी नुकाच लहान मुलांमुलींचा पैसाफंड मेळा तयार केला होता. मेळ्याविषयीं अर्थात्‌च लोकांमध्यें द्विधा मत होतें. अशा परिस्थितींत लोकमान्यांना मेळा दाखवावा व त्यांचा आशिर्वाद मिळवावा असें माझ्या मनांत आलें व योग्य संधीची वाट पाहात बसलों. इतक्यांत कांहीं राजकीय वाटाघाटीसाठीं लोकमान्यांच्या वाड्यात बऱ्याच पुढारी लोकांची सभा भरली. त्या सभेला बंगालचेहि बडे बडे पुढारी आले होते. या सर्व पुढाऱ्यांना पैसाफंड मेळा दाखवावा म्हणून मी लोकमान्यांच्या परवानगीनें वाड्यांत मेळा घेऊन गेलों. मेळ्याचें गायन झाल्यावर मेळ्याला आशिर्वाद देतांना लोकमान्य म्हणालेः—" आजपर्यंत आम्ही मोठे लोक पैसाफंडाचें काम करीत होतों; पण आता तरुणांनीं लहान मुलामुलींनाहि त्या कामाला लावलें आहे हें शुभ चिन्हच होय. रा० काळे यांनीं पैसाफंडाचें रोपटें लावलें, आम्ही त्याला खत-पाणी घातलें, पण आतां लहान मुलेंहि त्या रोपट्याची जोपासना करूं लागलीं आहेत. अशा स्थितींत त्या रोपट्याचा मोठा वृक्ष होऊन त्या वृक्षाला फुलाचा व फळाचा बहर अवश्य येईल हें काय सांगावयास पाहिजे ! "

(३) मी लोकमान्याच्या बरोबर पहिल्यादाच लखच्या दौऱ्यावर म्हणजे लखनौ कॉंग्रेसच्या वेळीं गेलों होतों. त्या वेळीं ज्या ज्या ठिकाणीं त्यांचे बरोबर जाण्याची पाळी आली त्या त्या वेळीं रस्त्यानीं सभेच्या जागीं अगर इतर गर्दीच्या वेळीं आम्ही सांखळी धरून लोकमान्यांना त्रास होऊ नये म्हणून जपत होतों. परंतु लोकमान्यांचेंहि बरोबर असलेल्या सर्व मंडळींकडे इतके लक्ष असें कीं, प्रत्येक माणसाची चौकशी केल्याशिवाय त्यांनीं कधींहि अन्न ग्रहण केलें नाहीं. आम्हा स्वयंसेवकावर तर लोकमान्यांचें अढळ प्रेम असे.

राघवेन्द्रराव शर्मा

[निजामशाहींतील हायकोर्ट वकील, हल्लीं मु० पुणें]

लोकमान्याच्या निधनापूर्वी दोन महिने त्याचें पुण्यदर्शन घेण्याचा लाभ मला मिळाला होता मे महिन्याचे अखेरीस हैदराबादेस परत जातांना मी आमच्या एका संस्थानी मित्राबरोबर लोकमान्याच्या भेटीस गायकवाड वाड्यात गेलों होतों त्या वेळीं लोकमान्य एकटेच आरामखुर्चीवर बसले होते. आम्हीं त्याना वंदन केल्यावर लोकमान्यानीं आम्हाला बसावयास सांगितलें. व निजामशाहीची हाल्हवाल कशी आहे असा विचारलें आम्हाला आपलें दुःख निवेदन करण्याची ही सोन्यासारखी संधी मिळाल्यामुळें सद्य स्थितींत तेथील असहाय व दुर्बल प्रजेनें काय करावें? आपल्या राजकीय उन्नतीबद्दल कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा? यावद्दल लोकमान्यानीं आम्हाला मार्गदर्शक व्हावें अशी मी त्याना विनंति केली तेव्हा लोकमान्य म्हणाले कीं, "खरोखरच संस्थानचा प्रश्न मोठा कठीण व विचार करण्यासारखा असून तुमचें संस्थान हें सर्वांत मोठें व बोलूनचालून मोंगलाई असल्यामुळें तेथील प्रजेला त्याबद्दल अत्यंत कष्ट सोसावे लागतील. देशातील तरुण जोपर्यंत स्वार्थत्याग करून आत्म यज्ञास तयार होणार नाहींत तोपर्यंत तुम्हाला कसल्याहि सुधारणेची आशा करणं व्यर्थ आहे आम्ही खाल्सा मुलुखात राजकीय स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ जे जे मार्ग आक्रमीत आहोंत त्याच मार्गानें संस्थानातहि प्रयत्न झाल्याशिवाय काहीं सिद्धी व्हावयाची नाहीं" मी लोकमान्याना म्हणालों कीं, 'शिक्षणाच्या दृष्टीनें हैद्राबादचें संस्थान हें सर्व सुधारलेल्या संस्थानात मागसलेलें आहे तेथें लेखन व भाषणस्वातंत्र्य मुळींच नाहीं लोकजागृतीचे जे दोन मुख्य मार्ग लेखन व भाषण–अर्थात् वर्तमानपत्रें व सभा–याचीच गळचेपी तेथ झाल्यामुळें पुढ काय करावं हा मोठा प्रश्न आहे सनदशीर चळवळ करण्याचे मार्ग बंद पडल्यास असहाय व दुर्बल प्रजेनें कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा? अन्यायी व जुलमी कायदे मोडून बंदिवास व छळ पतकरण्याची तयारी नसल त्या प्रजाजनानीं स्वस्थ बसण्यापलीकडे काय करावें? जेथ कायदाकानू नाहीं, वाटेल त्याला वाटेल तितके दिवस काहींहि कारण न दाखविता बंदीवासात पकडून ठेवता येतें अथवा हद्दपारीचा हुकुम करता येतो, आणि अशा स्थितींत बाहेरच्या वर्तमानपत्रातून चळवळ झाल्यास तीं वर्तमानपत्रच बंद करण्यात येतात, तेथें कसलीहि चळवळ करणें किती धोक्याच व कष्टप्रद आहे हें सांगावयासच नको" हें सर्व ऐकून घेऊन लोकमान्यानीं पुन्हा सरते शेवटीं असच सांगितलें कीं, "समाजाची व कार्याची योग्य संघटना करून प्रजेला अगोदर चांगल शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करावा म्हणजे स्वार्थत्याग करणारी तरुण मंडळी

देशात उत्पन्न होतील. अर्थात् शकटें व छल सोसल्याशिवाय कोणत्याहि देशातील प्रजेची उन्नती होणें शक्य नाहीं व आम्हीं स्वीकारलेले मार्गच तुम्हाला मार्गदर्शक होतील, त्याशिवाय तरणोपाय नाहीं. सर्व तरुणानीं विलंब न करिता कामास लागलें पाहिजे व आपलें कर्तव्य बजावलें पाहिजे. ईश्वरकृपेनें यश मिळाल्याशिवाय राहाणार नाहीं. "

नारायण श्रीपाद राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व

[यशस्वी नट, मालक गंधर्व नाटक मंडळी, पुणें.]

लोकमान्य बळवंतरावजी यांच्या आठवणींच्या अमूल्य ग्रथाच्या प्रथम खडातील आठवणी मी वाचीत असता मलाहि सहज आणखी काहीं प्रसग आठवूं लागले. माझ्या स्वत.च्या कामानिमित्त काहीं थोड्या प्रसगीं मी त्याचा सल्ला घेण्यासाठीं त्यांजकडे गेलों होतों. त्याचा आवाज फार मोठा असल्यानें बोलताना ते रागावून बोलत आहेत असें जरी प्रथम मला वाटलें, तरी त्यानीं इतक्या प्रेमळपणानें, कळवळ्यानें आणि साधकबाधक प्रमाणाचा सर्व बाजूनीं शातपणें विचार करून प्रत्यक्ष आपल्या मुलांस जसें समजावून सांगावें त्याप्रमाणें सर्व गोष्टी मला समजावून देऊन, अखेर हाच उपाय योग्य आहे असेंच अगदीं ततोतत मला पटवून दिलेलें आहे. असे हे काहीं त्याच्या भेटीचे अपूर्व योग आले ते अजून माझ्या पूर्ण लक्षांत आहेत व तेव्हापासून माझ्या अतःकरणात लोकमान्य बळवतरावजी हे कोणी अवतारी पुरुष आहेत असाच विश्वास पटलेला आहे. असो, आज अवातर आणखी दोन आठवणी पुढें देत आहें.

(१) लोकमान्य मडालेहून सुटून आल्यावर, आम्हीं नुकताच बसविलेला विद्याहरण नाटकाचा प्रयोग पाहाण्यास पुणें येथें एका रविवारीं त्यास बोलाविलें होतें. लोकमान्यास नाटकाची अगर गायनाची विशेष हौस नसताहि व त्यावेळीं कामाच्या गर्दीमुळें त्यास बिलकुल फुरसत नसताहि, ज्याच्या त्याच्या उद्योगास उत्तेजन देण्याच्या त्याच्या स्वभावास अनुसरून त्यानीं आमचें आमत्रण मान्य केलें, व कबूल केल्याप्रमाणें ते ठराविक वेळीं नाटकगृहात आले. ही बातमी आत आम्हास, तोफेच्या सरबत्तीनें जसें एकाद्या भूपतीचें स्वागत जाहीर व्हावें तसें, बाहेर प्रेक्षकाकडून त्याच्या झालेल्या टाळ्याच्या कडकडाटाच्या अपूर्व स्वागतानें कळली, हें सागावयास नकोच. कामाचा त्याच्यामागें लकडा असताहि त्या दिवशीं अखेरपर्यंत नाटक पाहाण्यास ते बसले होते. मध्यतरी काहीं वेळ

नाटक पाहून झाल्यावर त्यांस आम्हीं उपहाराकरितां आंत बोलाविलें. त्यावेळीं त्यांनीं आमच्या सर्व खेळाविषयीं व एकदर सर्व साधारण व्यवस्थेविषयीं इतक्या बारकाईनें, आस्थेवाईकपणानें व चौकसबुद्धीनें आम्हांस माहिती विचारली कीं, जणु काय आपली स्वतःचीच ती एक संस्था आहे! नतर सीनसीनरीविषयीं त्यांनीं कांहीं मार्मिक सूचना केल्या व म्हणाले कीं, "आमच्या कृष्णाजीपंतांनीं अर्वाचीन नाटकें लिहिलीं तर हल्लींच्या परिस्थितीला त्यांचा विशेष उपयोग होणार आहे. जर्मनीमध्यें तर कांहीं एका विशिष्ट हेतूनेंच हल्लीं नाटकें लिहिलीं जातात व करमणुकीबरोबर राष्ट्रास योग्य असें शिक्षण देण्याकडे त्याचा कटाक्ष असतो. आमच्या व्याख्यानास जसे ठराविक लोक येतात तसाच तुमच्या नाटकाचाहि ठराविक प्रेक्षकवर्ग आहे. म्हणून ज्ञान देण्याचे बाबतींत त्याचीहि उपेक्षा होता कामा नये."

(२) सन १९०७ च्या मे महिन्यांत श्रीशिवजयंतीच्या उत्सवाकरितां लोकमान्य आकोला येथें गेले होते. त्यावेळची एक अशी गोष्ट आहे कीं, आकोला नजीक असलेल्या शेगांव येथें श्रीगजाननमहाराज म्हणून एक फार मोठे सिद्ध पुरुष होऊन गेले. त्यांची रहाणी फकीरीवृत्तीची म्हणजे अंगावर वस्त्र वगैरे कांहीं नसून एखादे वेळेस तर स्वारी नग्नावस्थेंतहि असे. शिवाय कोणी दर्शनाकरितां गेले असतां एखादे वेळीं ते उत्तम रीतीनें बोलत तर एखादे वेळीं ते दगड फेंकून मारीत! परंतु लोकमान्यांच्या आकोला येथील मुक्कामाचे वेळीं कांहीं मंडळी महाराजाच्या दर्शनास जाऊन त्यांनीं लोकमान्य टिळक आपल्या दर्शनास येथें येणार आहेत असें त्यास सांगितलें. तेव्हां चटकन श्रीगजाननमहाराज म्हणाले, "टिळक कसचा माझ्या दर्शनास इकडे येतो बाबा! मलाच उठून त्याच्याकडे गेले पाहिजे!" हे त्यांच्या तोंडचे उद्गार ऐकून सर्वांना फारच अचंबा वाटला. आकोला येथें तीन दिवस उत्सव झाला. शेवटच्या दिवशीं सभेचे अध्यक्ष अर्थात् श्रीमंत दादासाहेब खापर्डेच होणार होते. परंतु त्यावेळीं अचानकपणें श्रीगजाननमहाराज सभास्थानीं अवतीर्ण झाल्याचें पाहून लोकमान्य म्हणाले, "आपल्या सुदैवानें स्वतः श्रीगजाननमहाराज आपण होऊन आज येथें आले आहेत, तेव्हां आता अशा प्रसंगीं अध्यक्षस्थानीं विराजित होण्यास यांचेपेक्षां अधिक दुसरा कोण पात्र आहे?" पुढें लोकमान्यांच्या विनंतीवरून अध्यक्षस्थानीं महाराज विराजित झाले! सारांश, वर सांगितल्याप्रमाणें श्रीगजाननमहाराजांची वृत्ति लक्षांत घेतां, ते आपण होऊन येतात व लोकमान्यांच्या व्याख्यानाचे वेळीं अध्यक्षस्थान अलंकृत करितात त्याअर्थीं, श्रीसमर्थांनीं म्हट ल्याप्रमाणें 'अंतर स्थितीनिया खुणा। अंतर्निष्ठ जाणती॥' हें यावरून सहज दिसून येतें.

सदाशिव विनायक बापट

[लोकमान्यांचे एक लेखक, केसरी, टिळक स्वराज्य संघ, टिळक–स्मारक ट्रस्ट या संस्थांतील एक नोकर, पुणें सार्वजनिक सभेचे अ० सेक्रेटरी, व प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादक व प्रकाशक, पुणें.]

(१) सन १९०५ सालीं पुण्यांत सरतान–सिंह नांवाचे निशाणबाज गृहस्थ आले होते. मत्स्यवेध, अदृश्यवेध, शब्दवेध वगैरे निशाणबाजीच्या अद्भुत प्रकारांत त्यांचा अगदीं हातखंडा होता. त्यांचे प्रयोग गायकवाड वाड्यांत झाले. इतर बरेचसे प्रयोग झाल्यावर शेवटच्या म्हणजे शब्दवेधाच्या प्रयोगाची तयारी चालली होती. राणाजींचे डोळे बांधण्यांत आले. नंतर पादरीं, तांबडीं, निळीं, हिरवीं अशीं निरनिराळ्या प्रकारचीं मडकीं आणण्यांत येऊन राणाजींना त्यांचा रंग सांगण्यांत आला व त्यांपैकीं प्रत्येकाचा आवाज ऐकविण्यांत आला. नंतर तीं मडकीं दूर अदलाबदल करून ठेवण्यांत आलीं. या अदलाबदल केलेल्या मडक्यांचे आवाज राणाजींना पुन्हा ऐकवावयाचे होते. पण प्रेक्षकांत यावेळीं भयंकर गोंगाट चालला असल्यामुळें मडक्यांचा आवाज त्यांना ऐकूं येणें अशक्य झालें. तेव्हां लोकांना शांत करण्याकरितां लोकमान्य उभे राहिले व विनोदानें म्हणाले, " हा शब्दवेध आहे. म्हणून लोकांनीं शांत रहाणेंच जरूर आहे. राणाजी मडक्यांच्या आवाजावरून वेध करणार आहेत. तेव्हां जर का कोणाचा बोलतांना मडक्यासारखा आवाज निघाला तर नेमका त्याचाच वेध होईल हें लक्षांत ठेवा

वाट मळावयाची आहे. ते या बाबतींत नवशिके आहेस. तेव्हां प्रथम तेथें जाऊन मला त्याची पाठराखणी केली पाहिजे "

(३) १९०६–७ साल्च्या स्वदेशी चळवळीचे वेळीं, सरकारनें दडपशाही सुरू केली. त्यावेळीं बाबू बिपिनपाल यानीं वर्तमानपत्रांत जाहीर केलें कीं, ज्याना तुरुंगांत जावयाचें असेल, त्यानीं अगोदर पासूनच घरीं आरते आरते कदान्न वगैरे खाऊन, तुरुंगांत जाण्याची तयारी केली पाहिजे हें वाचून लोकमान्य म्हणाले, " तुरुंगात जावयाचे म्हणूनच का तेवढ्यापुरती ही तयारी करावयची ? यात काहीं अर्थ नाहीं. देशभक्ताचें मन कोणत्याहि अवस्थेंत समस्थितींतच राहिलें पाहिजे. त्यास प्रत्यक्ष तुरुंगवास घडो वा न घडो देशास चागले दिवस येईपर्यंत आहे हा तुरुंगवासच आहे असच समजून तरुण देशभक्तानें आचरण ठेवणें जरूर आहे ज्यास तुरुंगाकरता कदान्न खाण्याची तालीम करावी लागणार त्यास आमचा कर्मयोग नीट कळलाच नाहीं असें म्हटलें पाहिजे व हा कर्मयोग ज्यास नीट कळला नाहीं, त्यानें कदान्न खाऊन तुरुंगात जाण्याची कितीहि तयारी केली तरी त्याचे हातून कार्यभाग होणार नाहीं हें लक्षात ठेविलें पाहिजे."

(४) एका अनंत चतुर्दशीचे दिवशीं श्रीगणपती विसर्जन करून, लकडी-पुलावरून रात्रीं लोकमान्य घरीं परत आल्यावर स्नान, भोजन वगैरे होऊन स्वारी आरामखुर्चीवर स्वस्थ पडली होती पण त्यावेळीं ते मनानें व देहानें बरेच अस्वस्थ असल्याचें स्पष्ट दिसत होतें. इतक्यात प्रो कौशाम्बी त्याजकडे आले व त्याचेशीं काहीं तात्त्विक चर्चा करू लागले. पण नेहमीप्रमाणें लोकमान्य आपल्या आनंदी वृत्तींत यावेळीं नाहींत असें त्यासहि वाटल्यावाचून राहिलें नाहीं म्हणून अखेर ते त्यास म्हणालेच, ' आज आपली प्रकृति बरी नाहींशी दिसते ' चटकन लोकमान्य म्हणतात, " छे, तसें काहीं नाहीं. माझी प्रकृति ठीक आहे. पण गणपती विसर्जन करून मी घरीं आल्यावर, मला नेहमींच असें चुकल्याचुकल्या सारखें होतें, चैन पडत नाहीं यामुळ मनास थोडी अस्वस्थता आली आहे इतकेंच. " हें ऐकून कौशाम्बी आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले, ' एकूण आपल्यासारख्या ज्ञानी पुरुषावरहि अशा लौकिक गोष्टींचा परिणाम होतोच म्हणावयाचा ! ' लोकमान्य म्हणाले, " अहो, संस्काराचा परिणाम हा काहीं नाहीं म्हटलें तरी कोणावरहि थोडा तरी व्हावयाचाच शिवाय, भक्तांच्या पोटातून निघालेलें ज्ञान हेंहि अखेर मर्त्यांतच विलीन झाल्यास तीहि एक आनंदाची अवस्था आहे, हें सूक्ष्म विचारातीं तुमचेहि लक्षात येईल. "

(५) प्रो राममूर्ती यांच्या शक्तीचे अद्भुत खेळ पुणें येथें शनवार वाड्या-समोर चालू असतां ते पाहण्यास राममूर्ती यानीं लोकमान्यास एकदा बोला-विले होते खेळ आटोपण्यापूर्वी लोकमान्यास पानसुपारी व हारतुरे दिल्यावर आभार मानण्याचे वेळीं किंचित् सद्गदित होऊन लोकमान्य म्हणाले, "। ज्या

वाड्यापुढें आज हे अपूर्व घटींचे प्रयोग करण्यात आले ते त्या वाड्याचे मालक त्या वाड्यात असून त्यांच्या पुढें करण्यात आले असत तर या 'भीमसेना'ची त्यांनी कोणत्या रीतीनें संभावना केली असती हें मी सांगावें असें नाहीं पर राज्यात जित लोकांच्या गुणाचें चीज होत नाहीं, ते मातीमोल होतात, म्हणूनच अशा वेळीं या वाड्याकडे पाहून क्षणभर माझी चित्तवृत्ति क्षुब्ध होते. अशा वेळीं या भीमसेनाची संभावना मी केवळ पोकळ शब्दानेंच करणार व आपणहि ती फुकट टाळ्यांच्या आवाजानेंच पूर्ण करण्यात समाधान मानणार अशी स्थिति आज आली आहे खरी ! "

(६) १९१७ सालीं पुणें येथें भरलेल्या आठव्या आयुर्वेदपरिषदेचें अध्यक्षस्थान कोचीन संस्थानाधिपति श्रीमंत सर रामवर्मा यांनीं मंडित केलें होतें. महाराजसाहेब धार्मिकवृत्तीचे असून निर्भय व स्वतंत्र विचाराचे असल्यामुळें लोकमान्यास भेटण्याची त्यांची फार इच्छा होती पण ही वस्तुस्थिति लोकमान्यास माहीत नसल्यामुळें व आपल्या संसर्गानें राजेसाहेबांसारख्या लोकांस त्रास पोहोंचू नये व परिषद तर यथासांग पार पडावी म्हणून परिषदेमध्यें अगदीं जरूर तेवढाच भाग लोकमान्य घेत असत. पण लोकमान्यांशीं अधिक संबंध यावा अशी तर महाराजसाहेब रोज इच्छा करीत आणि लोकमान्य तर शक्य तितका संबंध मुद्दाम टाळीत अखेर महाराजसाहेब यांनीं होऊन परिषदेच्या चिटणिसास विचारलें कीं, ' टिळकमहाराजास भेटण्याची व परिचय करून घेण्याची आमची फार इच्छा आहे. तरी ते आमची भेट घेतील काय ? ' तावड तोब चिटणीस लोकमान्याकडे येऊन त्यांनीं त्यास ही हकीगत सांगितली. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, " खासा न्याय ! महाराजसाहेब आमच्या गांवीं आले व आमच्या परिषदेचे अध्यक्ष झाले, तेव्हा वास्तविक या बड्या पाहुण्यास आम्ही होऊनच भेटावयास जाऊन त्यांचें आदरातिथ्य करावयास पाहिजे. पण आमचा संसर्ग अशा लोकास तापदायक होण्याचा संभव असतो यामुळें, त्यास आपण अडचणींत घातलें असें वाटू नये म्हणून, आम्ही होऊनच मुद्दाम अशा लोकां पासून नेहमीं चार पावलें दूर राहातो पण तुम्ही सांगता ती हकीगत ऐकून आता मला येथें स्वस्थ बसवणार नाहीं " असें म्हणून चटकन उठून पोषाख करून महाराजसाहेबांस भेटण्यास स्वारी निघून गेली टिळक आपण होऊन आपल्या भेटीस आल्याचें महाराजसाहेब यास कळताच ते आश्चर्यचकित झाले पुढें उभयतांचें बराच वेळ बोलणें चालणें झाल्यावर लोकमान्यांनीं त्यास आपलें वाड्यात उपहारास (गार्डन पार्टी) येण्याचें आमंत्रण दिलें त्याप्रमाणें महाराजसाहेब आले होते. वाड्यात लोकमान्यांनीं उपहाराची उत्कृष्ट व्यवस्था ठेवली होती हें सांगावयास नकोच. समारंभ आटोपल्यावर वाड्यातून परत जाताना मोटारींत महाराजसाहेब बसल्यावर त्यांचे लोकमान्यांनीं आभार मानले. तेव्हा वयोवृद्ध महारा

जसाहेब उठून हात जोडून लोकमान्यास म्हणाले, 'O! you are thanking us beacuse we came up here for enjoying the entertainment! How much more then must we thank you who denied himself the enjoyment for the sake of his countrymen by getting six years!

(७) सुमारें १९१७ वर्षांपूर्वी कोणी एक स्त्रीसंगीत नाटक मंडळी 'दडघारी' नावाचा खेळ पुण्यास करीत होती सदर्हू नाटकात दडघारी हें पात्र लोकमान्यांचें म्हणून घालण्यात आलें होतें यामुळें हा खेळ येथें अत्यंत लोकप्रिय झाला होता लोकमान्यांचे स्नेही दत्तोपंत बेहेरे हे एकदा त्यांजकडे येऊन त्यास थट्टेनें म्हणाले, 'बळवंतराव, काल येथें काय विलक्षण टाळ्याच्या कडकडाटात लोकांनीं तुमचें अपूर्व स्वागत केलें हा!' लोकमान्य म्हणाले, "म्हणजे? मी तर काल मुंबईस होतों आज सकाळीं आताच येथें आलों" दत्तोपंत मजेनें म्हणतात, रामदासस्वामी सारखेंच आपण आहात म्हणावयाचे तर! घटकेंत मुंबईस दिसता, व त्याचवेळीं येथें पुण्यासहि आहात! आम्ही तर काल स्वत येथें तुमचें विलक्षण स्वागत झालेलें पाहिलें!' लोकमान्यास अर्थात् हें बोलणें काहींच कळेना तेव्हा ते म्हणतात, "काय, म्हणता तरी काय?" जरा कुचेष्टेनें व हसत दत्तोपंत म्हणाले, 'आमच्या साधुसंतांप्रमाणें दैविक चमत्कार दाखवून आत्मिक शक्तीनें जरी तुम्हास सर्वगामी होता न आलें तरी तुम्हास तुमच्या बाह्य स्वरूपानें एकाच वेळीं अनेक ठिकाणीं आता प्रकट होता येऊं लागलें हें का थोडें झालें?' चटकन लोकमान्यांचे लक्षात हें बोलणें येऊन ते म्हणाले, 'आमची कोठें नक्कल किंवा सोंग आपण पाहिलेलें दिसतें हो, ते मोंडे आहेतच ना!" दत्तोपंत म्हणतात, 'होय, मोंडे तर आहेतच, पण अलिकडे दुसरें एक मोंडे-पात्र निर्माण झालें आहे हें तुम्हास कोठें ठाऊक आहे! अहो, तुमच्यावर लोकांनीं नाटक लिहिलें आहे व त्यात तुम्हास आणिलें आहे! काय सांगू बळवंतराव! अगदीं हुबेहुब आम्हास काल दुसरे बळवंतरावच थिएटरात पाहावयास सापडले! तुम्ही स्टेजवर आला—नव्हे ते पात्र स्टेजवर आलें तेव्हा काय तो टाळ्याचा कडकडाट विचारावा! आणि मौज अशी कीं, हे नवे बळवंतराव म्हणे, मूळ स्त्री आहे!!' हें ऐकून लोकमान्य खूप हसू लागले इतक्यात कै० सदाशिवराव भावे (केसरीचे मदतनीस मंडळापैकीं एक) तेथें आले हे मोठे नाट्यप्रिय होते व हें लोकमान्यास ठाऊक होतें म्हणून त्यास लोकमान्य म्हणाले, "हें कोणा हो नाटक लिहिलें आहे?" 'नेवाळकरांनीं' भावे म्हणाले 'व त्याची आपणास भेटण्याची फार इच्छा आहे त्यास उद्या घेऊन येऊं का?' लोकमान्य म्हणाले, 'आणा वाटल्यास' दुसरें दिवशीं नेवाळकरास घेऊन भावे आले तेव्हा त्याचेशीं बोलताना नाटक कसें असावें, त्याचा हेतु काय असावा, तें पाहून प्रेक्षकावर त्याचा परिणाम कसा व्हावा,

वगैरे गोष्टी लोकमान्यांनीं त्यांस सांगितल्या. नंतर नेवाळकर लोकमान्यास म्हणाले, 'पा बाई आपली–दडघारीची–भूमिका घेतात, त्यांची आपणास भेटण्याची इच्छा आहे ' हें ऐकताच थोड्या गंभीरपणानें लोकमान्य म्हणाले, "मला भेटण्यास कोणासहि प्रतिबंध नाहीं खरा, तथापि त्यांना माझा निरोप कळवा कीं, मला भेटण्यापेक्षांहि माझ्या नांवानें जर तुम्हास चार पैसे अधिक मिळत असले तर सत्प्रवृत्तीनें वागून मिळणाऱ्या त्या पैशांतील काहीं अंश यापुढें सार्वजनिक कामास देण्याचें ठरवा म्हणजे झालें "

(८) सन १९०६ च्या पुणें म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकीस कै० हरिभाऊ आपटे व प्रो० शि० म० परांजपे हे एकमेकाचे प्रतिस्पर्धी म्हणून उमेदवार उभे राहिले होते निवडणुकीचे दिवशीं तिसरे प्रहरीं वाड्यात निरोप आला कीं, बळवंतराव पोलिंग स्टेशनवर न येतील तर आता परांजपे खास पडणार हें ऐकताच स्वारी तडक निघून पोलींग स्टेशनवर गेली नेपोलियन प्रमाणें लोकमान्याची विलक्षण आकर्षक शक्ति आमच्या तथें अनुभवास आली नेमस्त पक्षाच व प्रत्यक्ष हरिभाऊचे एक गुजराथी स्नेही तेथें मत देण्यास आले व हरिभाऊस मत देण्याचें त्यानें प्रथम कबूलहि केलें पुढें तेथून जरा दहा पावलें दुसऱ्या दालनात ते जातात तों तेथें लोकमान्याची व त्याचा दृष्टादृष्ट झाली तेव्हा दुरून तेथून लोकमान्यांनीं त्यास मोठ्या आवाजानें, ' काय शेटजी ? काय विचार आहे ? आम्ही येथें उभे आहोंत लक्षात आहे ना ? ' यवढें म्हणतांच शेटजी म्हणाले, ' हो, प्रथम मी हरिभाऊस मत देण्याचें कबूल केलें होतें पण आता प्रत्यक्ष आपली गाठ पडल्यावर तसें कसं होईल ? ' असें म्हणून त्यांनीं हरिभाऊस हातानें खूण करून बोलाविलें, व ' आपणास मीं दिलेला शब्द परत घेण्याची परवानगी द्या ' असें त्यांनीं त्यास सांगितलें त्याप्रमाणें शेटजी परांजपे यांचे बरोबर जाऊन त्यास मत देऊन आले पुढें हरिभाऊच्या मवाळ स्नेह्यांनीं तेथें एकच हल्लकल्लोळ केला पण अर्थात् त्याचा काहींच उपयोग झाला नाहीं

(९) पूना टेम्परन्स असोसिएशनच्या विद्यमानें चाललेल्या १९०८ सालच्या पुण्यांतील पिकेटिंगच्या चळवळीचे वेळीं दारूबंदीनें पुण्याचें लोकमत व्यक्त करण्याकरिता रे मार्केटात सर्व पक्षाची जंगी जाहीर सभा भरवावी असा पुणें सार्वजनिक सभेत सदर असोसिएशनच्या कार्यकारी मंडळानें ठराव मंजूर केला सदर सभेस लोकमान्य, हरिभाऊ आपटे, लक्ष्मणराव गोखले, कामत वगैरे मंडळी हजर होती यरील ठराव मंजूर केला त्यात सदर जाहीर सभेचें अध्यक्षस्थान डॉ० भांडारकर यांनीं स्वीकारण्याबद्दल त्यास विनंति करावी व ती त्यांनीं अमान्य केल्यास ××× साहेबास अध्यक्षस्थान देण्यात यावें असें ठरलें होतें डॉ० भांडारकर यांनीं अध्यक्षस्थान न स्वीकारल्यास ना० गोखले यास विचारावें व

त्यांनींहि नकार दिल्यास, मग आपणापैकीं दुसऱ्या कोणा 'इंडियनास' विनंति करावी असें टिळकाचें मत होतें. पण 'इंडियना' पेक्षा साहेबच अध्यक्ष असावा अशी मवाळाची फार इच्छा असल्यामुळें त्यांनीं वरीलप्रमाणें ठराव मंजूर केला कारण प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळें भाडारकर खास येऊं शकणार नाहींत हें त्यास पक्कें माहीत असल्यावरून केवळ टिळकाच्या समाधानाकरता मवाळ सभासदानीं उगाच प्रथम त्याचें नाव घालून ठेवलें होतें. झालें, सदर कार्यकारी मंडळाची सभा खलास होते न होते व बाकीचे सर्व मवाळ तेथून जातात न जातात तोंच केळकर, लवाटे यास टिळक म्हणाले, "याना अध्यक्ष साहेब पाहिजे काय? साहेबाशिवाय याचें अजून भागत नाहीं अं! ठीक आहे आताचे आता भाडारकराकडे मी जातों व काय वाटेल तें करून अध्यक्ष होण्याबद्दल त्याचें वचन घेऊन येतों म्हणजे आपोआपच साहेब अध्यक्ष होण्याचें हें संकट टळल!" असें म्हणून गाडी बोलावून स्वारी तडक संगमाश्रमाकडे रवाना झाली एखादी गोष्ट मनाप्रमाणें घडवून आणावयाची म्हटली म्हणजे मग लोकमान्यास अगदीं दम नसे त्याशिवाय दुसरें काहीं त्यास सुचावयाचें नाहीं भाडारकराकडे गेल्यावर प्रथम सरसाहेब अनेक अडचणीमुळें कबूल होईनात पण लोकमान्यानीं आपल्या अमोघ वाणीनें व कार्याच्या कळकळीनें, त्याना अखेर वचन देण्याला भाग पाडलें! नतर तेथून लोकमान्य वाड्यात परत आल्यावर जवळच्या मडळीस थोड्या उद्विग्न मनानें म्हणतात, "काय चमत्कार पाहा, आमच्या लोकाची सभा आणि त्याचा अध्यक्ष साहेब याना हवा! आम्ही काम सर्व बडखोर आहों! त्या म्हातारबोवानें या प्रसंगीं संमति दिली म्हणून अब्रु बचावली. नाहीं तर, आम्हास दारू पिण्यास शिकविणाऱ्या साहेबाच्या जातीपैकीं एकास आमच्या डोक्यावर बसावयास सापडून उलट 'तुम्ही दारू पिऊ नका' असा त्याचे तोंडून खासा उपदेश आम्हास निमूटपणें ऐकावा लागला असता! पण हें आमच्या या पढतमूर्खांच्या लक्षात येईल तेव्हा ना!" पुढें सदर सभा डॉक्टर साहेबाच्या अध्यक्षतेखालीं झाली, हें मशहूर आहेच

(१०) लोकमान्य मंडालेहून सुटून आल्यावर एकदा त्याच्या खेळीमेळीतील एका स्नेह्यानें त्यास 'तुम्ही अलीकडे मवाळ झाला आहात' असें रोख ठोक तोंडावर म्हटलें "यास काहीं पुरावा द्याल का?" असें लोकमान्य त्यास म्हणताच सदर गृहस्थ उसळून त्यास म्हणाले 'मवाळ झालों नाहीं अशाबद्दल तुम्ही तरी काहीं पुरावा देऊ शकाल?' जरा सकोचित वृत्तीनें टिळक म्हणाले, "माफी न मागता मी सहा वर्षें तुरुगात राहिलों यापेक्षा आणखी तो पुरावा काय पाहिजे?" यावर रागावून ते गृहस्थ म्हणतात, 'बळवंतराव, ही वकीली करून आम्हास असें फसविता काय? तुम्ही सहा वर्षें शिक्षा भोगलीत हा तुमचा मोठेपणा कोण मान्य करीत नाहीं? पण लक्षात असू द्या, सहा वर्षांच्या

पूर्वीच्या तुमच्या बाण्याचें तें फळ आहे आमचा आक्षेप तुम्ही सुटून आल्या पासून मवाळ झाला आहात असा आहे यावर काय उत्तर ?' चटकन् लोक-मान्य म्हणाले, "अहो, तुम्ही म्हणता तसा मी मवाळ झालों असतों तर माझ्या ऑफिसच्या स्टाफवर तुरुंगातून आल्ले वामनराव जोशी, भट व बापट हे कोणास पाहावयास मिळालेच नसते मवाळाच्या स्टाफवर यापैकीं कोणा एकास ठेवून दाखवा पाहू ? " हें ऐकून त्याच्या ह्या स्नेह्याचे कदाचित् समाधान झालें नसलें तरी ते त्यावेळीं निरुत्तर झाले हें खास !

(११) जुन्नर येथें भरलेल्या पुणें जिल्हा–परिषदेच्या वेळची गोष्ट लोक मान्यानीं त्या प्रसंगीं जुन्नरास भेट दिल्यामुळें तेथील नागरिकानीं त्याची प्रचंड मिरवणूक काढून त्याच्यावरील प्रेम व्यक्त केलें होतें परंतु राष्ट्रीय–पक्षातर्फे भर णाऱ्या या परिषदेस हाणून पाडण्याकरता म्हणून काहीं मवाळ व सत्यशोधकी चळवळ्यानीं अगाऊच महिना पंधरा दिवस, जुन्नरास जाऊन आपली एक दुसरी परिषद भरविण्याचा येळकोट केला परंतु त्याना लोक बधेनात व दुसरी परिषद भरविण्याचा आपला बेत फसतो असें पाहून त्यानीं शेजारपाजारच्या खेड्या पाड्यातून काहीं भोळ्या शेतकऱ्याना 'जुन्नरला चला, तुम्हाला टिळक महारा जांचें भाषण ऐकण्यास मिळेल' वगैरे थापा मारून त्याना परिषदेच्या दिवशीं जुन्नरास आणिले ! इकडे जिल्हा परिषद मंडपात सुरू होताच, तिकडे मंडपा बाहेर एका झाडाखालीं त्यानीं आपली सभा भरविली त्याच्या 'प्रचंड' परि षदेस पाच पंचवीस लोक जमले होते ! व आता आपणास टिळक महाराजांचें दर्शन होऊन त्याचें भाषण ऐकावयास मिळणार म्हणून मोठ्या आतुरतेनें ते वाट पाहात बसले होते झालें, सभेस सुरवात होऊन एकएक मवाळ व सत्यशोधकी वक्ता टेबलावर उभा राहून बोलू लागला एका कोल्हापुरी समाजिस्टानें तर सारे असत्याचा मार्गें सार सारून हातवारे करीत तुफान भाषण करण्यास सुरवात केली शेजारच्या मंडपाकडे हात करून तो म्हणाला, 'माझ्या शेतकरी बधूनो, त्या पलिकडल्या मंडपात भरलेल्या भिकार सभेकडं लक्ष देऊ नका तर्थे सारे ल्बाड, टिळकपक्षाचे लोक जमले आहेत त्याच्या नादीं लागू नका तुमचे खरे हितकर्ते आम्हीच आहोंत " इ० सदर वक्त्याचे ते उद्गार ऐकून जमलेले सर्व शेतकरी प्रेक्षक कावरेबावरे झाले व 'अरे हें काय ? टिळक महाराज कुठें आहेत ? त्याचें भाषण केव्हा हाणार ?' असें एकमेकास जोरानें विचारू लागले इतक्यात तिकडे मंडपात लोकमान्याचें भाषण सुरू होऊन तें ऐकण्यासाठीं सर्वानीं मंडपात यावें असा व्हालंटियरनें कर्णा फुकला त्यासरशीं बंदुकीच्या बारानें झाडावरील सर्व पक्षी उडावेत त्याप्रमाणें, झाडाखालील हे लोक तेथून पळत निघून लोक-मान्याचें भाषण ऐकण्यासाठीं त्या मंडपात घुसले व वडाखालील सभा थोंब पडली !

(१२) तारीख १ फेब्रुवारी १९१७ रोजीं किर्लोस्कर नाटक गृहात मि॰ सी. एफ्. ॲन्ड्र्यूज याच्या प्रेरणेनें मुदतबंदी मजूर पद्धतीच्या निषेधार्थ जाहीर सभा भरली होती. यावेळीं राष्ट्रीय पक्षाचे व नेमस्त पक्षाचे बहुतेक सर्व प्रमुख लोक हजर होते अध्यक्षस्थानीं सर डॉ॰ रामकृष्णपंत भांडारकर याची योजना झाली होती. वयोवृद्ध अध्यक्षांचें हलक्या स्वरांतील भाषण लोकांस ऐकू जात नसल्यामुळें, अगदीं विकार भरलेल्या त्या थिएटरामध्यें गडबड सुरू झाली व ती इतकी वाढली कीं, कोणाचा शब्द कोणास ऐकू येईना. तेव्हा ना॰ परांजपे यांनीं कार्यक्रम सुरळीत चालू द्यावा अशी श्रोत्यांस विनंति केली पण याचा परिणाम उलट होऊन आगींत तेल ओतल्याप्रमाणें गडबड अधिकच वाढली ! तेव्हा अखेर लक्ष्मणराव गोखले वकील यांनीं लोकमान्यांचे जवळ जाऊन त्यांचे कानात सांगितलें कीं, 'आपणच उठून दोन शब्द सांगाल, तरच आता शांतता होईल व सभा पार पडेल ' तेव्हा लोकमान्य चटकन होय म्हणाले, पण चमत्कार असा झाला कीं, बोलण्यास पुढें येण्याकरिता ते उपरणें सावरीत आहेत व उठून बोलण्याच्या बेतात आहेत, असें श्रोत्यांस नुसतें दिसताच, बटन दाब ताच जसा विजेचा दिवा लागावा त्याप्रमाणें एकदम विलक्षण शांतता प्रस्थापित झाली ! अर्थात् मग त्यांस उभे राहून बोलण्याचें कारणच पडलें नाहीं, व पूर्वी एका हातावरहि डॉ॰ साहेबांचें ऐकू न येणारें भाषण आता थिएटरच्या शेवटच्या जागेपर्यंत सर्वांस स्पष्ट ऐकू गेलें ! आपलें भाषण संपवून अध्यक्ष खालीं बसल्या वर त्यांचेजवळच बसलेल्या ना॰ परांजपे व डॉ॰ देव यास ते म्हणतात, ' पहा, काय टिळकांचें सामर्थ्य आहे तें ! त्यांच्या नुसत्या इच्छाशक्तीनें व दृष्टिक्षेपानें जें कार्य झालें तें तुमच्या हात जोडून केलेल्या कळकळीच्या विनंतीनेंहि झालें नाहीं ' हें ऐकून प्रो॰ हरिभाऊ लिमये हळूच म्हणाले, ' म्हणूनच आम्ही अलि कडे त्यांची सवंग लोकप्रियता हा शब्द वापरण्याचें सोडून दिलें आहे. '

(१३) वादविवादामध्यें विषयाचा तावडतोब निकाल लावण्यात लोकमान्यांचा अगदीं हातखंडा असे एकदा पुणें सार्वजनिक सभेच्या कार्यकारी मंड ळाच्या सभेंत नियमासंबधानें वाटाघाट चालू होती सभेच्या नियमाप्रमाणें हिशेब तपासनीस यास कार्यकारी मंडळामध्यें वाव नसे व नियमामुळें असें होत असेल तर आपण कार्यकारी मंडळाच्या सभासदत्वाची जागा सोडून, नुसते हिशेब तपासनीस म्हणून राहात नाहीं असें त्या गृहस्थानें सांगितलें पण लोकमान्यास तर हेच गृहस्थ हिशेब तपासनीस पाहिजे होते यावर कोणास काहीं तोड सुचेना. वादविवादात फुकट वेळ जाऊ लागला तेव्हा चटकन् लोकमान्य म्हणाले, " ठीक आहे, सभेच्या नियमातच असा फरक करा, The person who will be elected as Auditor shall be the member of the Managing Committee but he will not be entitled to give vote on financial

questions अशें केल्यानें सभेच्या नियमास बाधाहि येत नाहीं व आलेल्या अड चणीचाहि परिहार होतो होय कीं नाहीं ? " लोकमान्याच्या या युक्तीनें कित्येक वेळ धाटत असलेला तो वाद सर्वांचें समाधान होऊन, एकदम निकालात निघाला ! व त्याप्रमाणें सभेच्या मूळ नियमातच तशी दुरुस्ती करण्यात आली !

(१४) लोकमान्य विलायतेहून परत आल्यावर त्यास व तात्यासाहेब केळ कर यास श्रीओंकारेश्वराचे पटागणात वैदिक ब्राह्मण मंडळींनीं साशिर्वाद पान सुपारी देण्याचा समारम केला उभयतास मोठमोठे फुलाचे हार घालण्यात आले होते समारम झाल्यावर केळकरासह लोकमान्य बाहेर आपल्या नेहमींच्या दोन घोड्याच्या गाडींत बसण्यास आले त्याचे मागून स्वयंसेवकानें ते हाराचें ओझें आणिलें, व ते तो गाडींत ठवू लागला लोकमान्य खालींच उभे होते त्यानीं ते हार घेऊन आपल्या नेहमींच्या त्यावा गाडीवाल्याच्या अगावर टाकून त्यास हासत म्हणाले, ' हे हार आता तुझ्या घोड्याचे गळ्यात घाल तुझे हे दोन्ही घोडे ही गाडी ओढतात, गाडींत बसलेले आम्ही दोघ दशाची गाडी ओढतों म्हणून दोघे सारखेच ! ! " हें ऐकून तेथें मोठा हशाच हशा झाला !

(१५) एकदा लोकमान्य केसरी'चा मजकूर सागत असता कै० भाऊशास्त्री लेले तेथें आल अर्थात् लिहिणें थाबलें शास्त्रीबोवा लोकमान्यास थोड हासत म्हणाले, " गुरुजी, नेहमींच्या बोलण्यातहि तुम्ही आपणास, ' आम्ही ' या बहु वचनानें उल्लेखीत असता, ह कसें काय ? " लोकमान्य म्हणाले, " अहो, सव यीनेंहि स्त्रीपार्टी पुरुष हा दसील, पुढें पुढें बायकासारखें बोल्तो वर्तमानपत्रा तील लिहिण्यान ही सवय आमचे (पाहा, यावेळीं सुद्धा ' माझे ' हा शब्द तोंडात येत नाहीं) आगवळणी पडला आहे ३५ वर्षांपूर्वी मी प्रथम ' केसरी ' लिहि ण्यास लागलों तव्हा ' आम्ही ' अस लिहिण्याचा मला फार सकोच वाटला, हें मला पक्क आठवत आह Habit is second Nature (सवय हीच दुसरा नैसर्गिक गुण बनता) हें खरें "

(१६) लोकमान्याच्या परिचयाचे एक विद्वान् गृहस्थ एकदा मुद्दाम त्याच्या दर्शनाकरिता आले हाते ते येताच त्याना लोकमान्याच्या पायावर मस्तक ठेविलें त्यावेळीं झालेल्या संभाषणात शेवटीं टिळक त्यास म्हणाले, " तुमच्या सारख्या जाणत्या लाकानीं मला हा असा नमस्कार काय म्हणून करावा ? मी काहीं देव नाहीं कीं साधु नाहीं तुमच्याच सारखा मी एक सामान्य मनुष्य आहें फक्त मी माझी इच्छा शक्ति देशकार्यासाठीं वाहिली आह तुम्हींहि तस करू शकाल व तुम्ही तस केल्यास तोच नमस्कार मला जास्त प्रिय होईल नुसत्या या अशा नमस्कारानें माझें खरें समाधान कधीं होणार नाहीं ! "

(१७) लोकमान्यास 'केसरी'चा काहीं मजकूर लिहावयाचा होता त्यावेळीं हाताशीं मी अगर दुसरें कोणी तेथें नसल्यामुळें, स्वारी जरा विचार करीत

त्याच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें हात मागें वळवून गच्चीवरून इकडे तिकडे फिरत होती इतक्यात मी तेथें गेलों, तेव्हा ते हंसत म्हणाले, " स्वावलंबी व्हा असें मी लोकांस सांगतों आणि मी मात्र, लेखकाशिवाय हात नसल्याप्रमाणें, बसून असतों " जरा किंचित् थांबून पुन्हा ते विनोदानें म्हणाले, " पण तू लक्षात ठेव कीं, वेळ आली तेव्हा साडेआठशें पानाचा ग्रंथ मीच हातानें लिहून काढलेला आहे तेथें लेखकाकरिता थांबलों नाहीं, किंवा तू येशील म्हणूनहि वाट पाहिली नाहीं, किंवा मी लिहिणार नाहीं असें म्हणून स्वस्थ बसला नाहीं बर का ! "

(१८) प्रस्तुत लेखकाच्या एका स्नेह्याच्या वृद्ध व प्रेमळ मातोश्री कोणास काहीं न सांगता एकदा लोकमान्यांच्या घरीं गेल्या व त्यांचे पाय धरून त्यास म्हणाल्या, ' तुमचे जवळ असलेला आमचा मुलगा–माझ्या मुलाचा स्नेही–बापट हा लग्न करीत नाहीं, तो आईबापास एकटाच मुलगा आहे ! त्याचे आईबाप आता म्हातारे झाले आहेत करिता तुम्ही त्यास सांगाल तरच तो लग्न करील दुसऱ्या कोणाचेंहि तो ऐकत नाहीं तुम्हींच त्यास लग्नास उभें केलें पाहिजे ! ' त्या पोक्त बाईचें हें सर्व म्हणणें शांतपणें ऐकून घेऊन लोकमान्य त्यास गंभीरपणें म्हणतात, ' तुम्ही म्हणता तें काहीं अंशीं खरें आहे, पण हें लक्षात ठेवा कीं, कोणी कोणाच्या सांगण्यानें असल्या गोष्टी करीत नसतो ज्याच्या त्यानें आपण होऊनच त्या करावयाच्या असतात आणि तसें करण्याचें त्याचें मनात नसलें म्हणजे मग काहीं तरी निमित्त कारण सांगून तो मोकळा होतो हें असें आहे तुम्हास व त्याच्या आईबापास तसें वाटणं स्वाभाविक आहे पण आमच्या सांगण्यानं तुम्ही म्हणता तसें करण्यास आज तो प्रवृत्त झाला तर आमच्या नेहमींच्या धंद्यास अनुसरून, समजा, उद्या तो आमच्याच सांगण्यावरून तुरुंगात गेला तर मग कसें ? मग तुम्हींच म्हणाल कीं, तुरुंगात जाण्यास टिळक सांगणार होते तर मग लग्न करावयास तरी त्यांनीं का सांगितलें ? पण हें तुम्हीं लक्षात ठेवा कीं, आता मी तुम्हास सांगितल्याप्रमाणें ज्याच्या मनात जी गोष्ट करावयाची असते ती कोणी कोणाचे सांगण्यावरून अगर ऐकून करीत नसतो, तथापि मी त्यास सांगून पाहीन " नंतर बाई घरीं आल्या, पण याबद्दल प्रथम त्यांनीं आम्हास काहींच पत्ता लागू दिला नाहीं दोनप्रहरीं मी वाड्यात गेल्यावर मला पाहाताच लोकमान्य म्हणाले, ' अरे, तू म्हणे घरीं अगदीं कोणाचें ऐकत नाहींस ? " लोकमान्यांच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून मी चित्रासारखा त्यांचकडे पाहात अगदीं तटस्थ उभा राहिलों व पुढें जरा बावरल्यासारखा दिसताच लोकमान्यांनीं मला सकाळची सर्व हकीगत सांगितली व म्हणाले, " देशाचें काहीं काम करावें असें ज्याना वाटत असेल, त्यांनीं गृहस्थाश्रम स्वीकारूच नये असें काहीं नाहीं मात्र सार्वजनिक कामाच्या आड गृहस्था

श्रम येऊ न दिला म्हणजे झालें. आणि जपावयाचें तें तेथेंच. आमचे भिकाजीपंत हर्डीकर हे असेच होते. व समाजाच्या स्वास्थ्याच्या व हिताच्या दृष्टीनें हेंच योग्य आहे पण ज्याना याबद्दल आपणासंबधानें विश्वास नसेल आणि एकदा आपण संसारचक्रांत अडकलों की, मग त्यातच जन्मभर कायमचे अडकून पडू असें वाटत असेल, त्यानीं ब्रह्मचारी राहून राष्ट्रकार्य केल्यास, तेंहि हवेंच आहे, नको आहे असें नाहीं. देशाकरिता तरुण लोक फकीर झाल्यास हल्लींच्या देशपरिस्थितींत हें इष्टच आहे. पण ते आमच्या राजवाड्यांप्रमाणें (प्रसिद्ध इतिहास संशोधक विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे) निष्कलंक व शुद्धाचरणानें समाजांत राहू अशी मनात शपथ घेतील तरच त्यानीं या मार्गांत पडावें. एरवीं त्यानीं आपला व समाजाचा नाश करू नये. म्हणून अशा बाबतींत ज्यानें त्यानें आपला प्रश्न आपणच सोडविला पाहिजे व मार्ग मोकळा केला पाहिजे." लोकमान्यानीं तू अमुक कर असं जरी प्रत्यक्ष मला कांहीं सांगितलें नाहीं, तरी मी काय करावें हें माझ्या अभिरुचीप्रमाणें अप्रत्यक्ष रीतीनें सांगून अर्जुनाच्या निमित्तानें भगवंतानीं जशी जगास गीता सांगितली त्याप्रमाणें सर्व तरुणास (तरुण देशभक्तास) त्यानीं या बाबतींत मार्ग दाखवून दिला आहे, अशी माझी श्रद्धा आहे.

(१९) लोकमान्याच्या अपूर्व स्मरणशक्तीच्या नमुन्याची मला एक गोष्ट आठवली. गायकवाड्यांत श्रीयुत न० चिं० केळकर याचे वाड्यात प्रो० लक्ष्मण शास्त्री लेले कांहीं दिवस राहात होते त्यास भेटण्याकरिता एकदा लोकमान्य त्याजकडे गेले. बरोबर मी होतों आम्ही त्याचे घरीं गेलों पण शास्त्रीबोवा बाहेर गेल्याचें सांगण्यात आलें. तथापि आपण अर्ध्या तासाचे आत परत येतों असें ते सांगून गेले आहेत असहि आम्हास सांगण्यात आलें. म्हणून ते येईपर्यंत आपण येथेंच बसू, असें लोकमान्य म्हणाले. इतक्यात त्यास कलकत्यास मोतीबाबूस पाठवावयाच्या पण घरीं लिहून ठेविलेल्या पत्राची आठवण झाली. परन्तु घरीं मला पाठवून तें पत्र मला सापडून पुन्हा बुधवारात पोष्ट ऑफीसात जाऊन तें रजिस्टर करण्यास आता वेळ नाहीं, असें लोकमान्यास वाटून ते म्हणाले "तर

मी पाहिलें. तेव्हां मूळ त्यांच्या हातचेंच तें सुंदर अक्षराचें पत्र पाठवावें असें मला वाटलें म्हणून तें एकदां मी वाचून पाहिलें, तों त्यांनीं मला सांगून लिहविलेल्या पत्राची ती जणूकाय नक्कलच आहे, असें दिसून आलें म्हणून मी तेथें त्या दोन्ही पत्रांची एकमेकावरून तजवीज घेतली आणि चमत्कार असा कीं, जणुं काय पहिल्या पत्रावरूनच ह्या पत्राची कोणी खरी नक्कल करावी त्याप्रमाणें मला दिसून आलें !

(२०) प्रो. वामन मल्हार जोशी हे मराठ्याचे कांहीं दिवस सहसंपादक होते. ते एकदा खूप आजारी पडले. व त्यांत त्यांचें कसलेंसें ऑपरेशन करण्यात आलें. एके दिवशीं लोकमान्य मला म्हणाले, " वामनरावाची प्रकृति बरी होऊन ते अंथरुणावर उठून बसू लागेपर्यंत, रोज त्याचेकडे जाऊन त्याचा समाचार घेऊन मला कळवीत जा. मी स्वतःच त्याजकडे जावयाचा, पण त्या वाड्यात (शनवार पेठ तांबे वाडा) मी जाऊं लागलों म्हणजे शेकडों विचार मनांत येऊन तेथील आमच्या वास्तव्याच्या पूर्व स्मृतीने मनास थोडी अस्वस्थता उत्पन्न होते. आगरकराचा तो आवाज मी तेथें ऐकत आहें, असें मला तेथें वाटतें ! त्या आठवणी जितक्या आनंदाच्या तितक्याच अखेर दुःखदायक होतात, म्हणून मी जात नाहीं. "

(२१) लोकमान्य विलायेतस जाण्याचे वेळीं सातारचे रा० नानासाहेब आगाशे वकील, यांनीं एकदा त्यास सहज हसत विचारलें, ' आपण विलायतेस गेल्यावर पोषाख कोणता करणार ? ' लोकमान्य म्हणाले, " त्यात विशेष तें काय आहे, देश तसा वेष ! फक्त तो स्वदेशीय असला म्हणजे झालें. शिवाय तुम्हीं हें लक्षात ठेवा कीं, तेथें आम्ही येथील प्रमाणेंच पोषाख कायम ठेवला तर, ज्या कामाकरता आम्ही तिकडे, जात आहों त्याकडे तेथील लोकांचें लक्ष वेधण्यापेक्षा आमचा पोषाख हाच त्याच्या नवलाचा व चर्चेचा एक विषय होऊन बसेल. तसें आम्हास नको आहे. तथापि आम्ही आपला हेड-ड्रेस (डोक्याचा पोषाख—म्हणजे पगडी, टोपी, वगैरे) कायमच ठेवू. पण मुख्य काम—इष्ट हेतु—साधण्याकरता जो काहीं स्वार्थत्याग करावा लागेल तो करणें, हाच आमचा धर्म आहे. "

(२२) कुटुंबातील कर्ता पुरुष जसा कुटुंबातील आपल्या मंडळीविषयीं सदा दक्ष असतो; तसा खरा पुढारी हा आपल्या अनुयायांविषयीं सदैव दक्ष असलेलाच दिसून येईल. लोकमान्य मंडालेहून सुटून आल्यावर पुन्हा कॉंग्रेसमध्यें शिरण्याचा लखनौ येथील पहिलाच प्रसंग होता. म्हणून आपल्या बरोबर ते बरीच मंडळी घेऊन गेले होते. ते ऐन थंडीचे दिवस होते. आणि त्यात उत्तर हिंदुस्थानातील ती थंडी. तेव्हां दक्षिणेंतून एकदम गेलेल्या लोकांना तिचें स्वरूप

अत्यत उग्र वाटल्यास नवल नाहीं. तेथें पोहोंचल्यावर दुसरें दिवशीं नित्याच्या सवयीप्रमाणें मी पहाटे उठून बहिर्विधीकरिता पाण्यानें भरलेली तपेली हातात घेतली खरी, पण विंचवाच्या वेदनेप्रमाणें हाताची स्थिति झाली पण निरुपाय होऊन तसाच पुढें गेलों. इतक्यात कुटुबातील काळजीच्या मोठ्या माणसाप्रमाणें लोकमान्य उठून बाहेर आले, यद्दी मी म्हणत होतों तरी त्यानीं स्वत' हातानें राकेल्चा कदील लाविला व गच्चीच्या एका कोपऱ्यात निजलेल्या भय्यास उठवून त्यास हिंदींत त्यानीं सागितलें कीं, 'आताचे आता उठून त्या मोठ्या बबाखालीं विस्तव घालून सर्व पाणी तापवून ठेव. येथील सर्व पाहुणेलोकास गरम पाणीच तू पुरविलें पाहिजेस ' असें सागून लोकमान्य परत आपले खोलींत निजण्यास गेले भय्याशीं झालेलें त्याचें हें बोलणें मी आतून ऐकत होतों कारण स्वारीचा आवाज अगोदरच फार लहान, तेव्हा तो का ऐकू येऊ नये ! असो, मी बाहेर आल्यावर पाहातों तों भय्या न उठता लेपात आपला गुरगुटून पडलेला ! पण हिंदी प्रान्तात मी हा प्रथमच गेल्यामुळें त्यास मराठींतून सागून काय कळणार ? बरें न बोल्ता उठवून त्यास खुणेनें सागावें, तर आमच्या भाषेच्या अज्ञानावरून तो आमची अगोदरच किंमत करणार ! असा विचार मनात येऊन त्या भानगडींत न पडता केवळ लोकमान्याची आज्ञा–इच्छा म्हणून मीच बब पेटविण्याच्या उद्योगास लागलों खडबड खडबड सुरू झाल्यामुळें म्हणा, किंवा सागितलेलें काम झालें कीं नाहीं हें पाहण्याकरता म्हणून म्हणा, लोकमान्याची स्वारी पुन्हा बाहेर आली व पाहातात तों तेथें भय्या जागच्याजागीं निजलेला ! पुढें स्नान गृहापर्यंत ते आले तों तेथें मी यद्दीनें कुडकुडत बब पेटविण्याचा उद्योग करीत आहे हें पाहून त्यास नवल वाटलें ते म्हणाले, " तुला हें कोणी सागितलें ! तें काय करींत आहेस ? इकडे ये व त्या भय्याच्या अगावरून पाघरूण काढून त्यास हें करावयास साग " असें म्हणून न थाबता आपणच झपाट्यानें तिकडे गेले, व स्वत च भय्याचे आगावरून पाघरून ओढून घेऊन, त्यास रागानें जरा बोलून बरोबर घेऊन आले व पुन्हा त्यास काय करावयाचें तें सर्व सागितलें नतर आम्ही दोघे गच्चीवर आलों तेव्हा मला ते म्हणाले, " आपल्याबरोबर मडळी आली आहेत त्याच्या प्रकृतीस आपणास जपलें पाहिजे येथील यद्दीचा इंगा त्याना अजून माहीत नाहीं जेवणाच्या कामाची वगैरे व्यवस्था इतर मडळी करींत आहेतच. तू फक्त रोज सर्व मडळीस सर्व विधीकरिता गरम पाणी देण्याची व्यवस्था ठेव आपणाबरोबर आलल्या मडळींची काळजी आपणासच घेतली पाहिजे. त्यात कोणी जर आजारी पडला तर माझ्या कामावरील माझें तिकडे लक्ष कमी होईल असेंच आमच्या दादासाहेबाचे (खापर्डे) येथें कार्हीं कमी पडता कामा नये असें मडळींस सागून ठेव " आपल्या शिष्य मडळींशीं श्रीसमर्थ कसें वागत याचें पुढील वर्णन लोकमान्याचें वर्तनांत कसें प्रतिबिंबित झालेलें

होतें हें यावरून दिसून येईल रामदास दासा सांभाळितो कैसा । जीव प्राणा जैसा तैसा पाहे ।।

(२३) लोकमान्याच्या अत्यंत परिचयाच्या गृहस्थाशीं आठवणीसंबंधानें मी सहज एकदा बोलत असतां, त्यांनीं एक गोष्ट सांगितली ते म्हणाले, 'दादाच्या एका अतिमंद गतीच्या सब्जज्ज स्नेह्याकडे ते कांहीं दिवस विश्रांति करतां एकदा गेले होते तेथें त्यास समजलें कीं आपल्या या स्नेह्याच्या अति शांक खोर व कापूसपिंज्या स्वभावामुळें त्याचीं अनेक जज्मेंटें लिहिण्याचीं तुंबलेलीं असल्या कारणानें वरून त्यास त्याबद्दल थोडी समजहि मिळाली आहे तेव्हां एके दिवशीं हासत यत्नेनें लोकमान्य आपल्या सदर स्नेह्यास म्हणाले, 'येथें राहून मी तुमचें फुकट अन्न का खावें ? तुमच्या टेबलावरील मुकदम्याचीं तीं पुडकीं इकडे आणा पाहूं' असें म्हणून त्यांतीं ते कागद आपल्या खोलींत आणले, व ते सर्व वाचून तेथील आपल्या मुक्कामांत त्यांनीं त्याचीं सर्व जज्मेंटें लिहून ठेविलीं !!

(२४) लोकमान्याचे भाचे श्रीयुत बाबासाहेब विद्वांस हे एकदा म्हणाले, "स्वदेशाच्या करुणास्पद व केविलवाण्या स्थितीचें चिंतन करीत दादा कित्येक वेळा एकाग्रतेनें आराम खुर्चीवर पडत अशा वेळीं कामानिमित्त त्याचे पुढून मी एकसारखा येई–जाई, पण याच त्यास मुळींच भानहि नसे. एकदा अशा स्थितींत विचार करतां करतां त्यास काय वाटलें न कळे, ते एकदम खुर्चीवरून उठले व किंचित् सद्गदित झाल्यासारखे दिसून म्हणाले, "क्षणभर परमेश्वरानें मला साक्षात् मोक्ष देतों म्हणून म्हटलें तरी तो मी झिडकारून त्यास म्हणेन कीं, प्रथम पारतंत्र्यांतून सुटलेला माझा देश मला पाहावयाचा आहे कारण वैयक्तिक मोक्ष झाला तरी तो उच्च कोटीचा पण पराकाष्ठेचा स्वार्थसाधुपणाचा आहे !!"

(२५) लोकमान्याचे भाचे बाबासाहेब विद्वांस याचे बोलण्यांत एकदा एक सहज गोष्ट आली ती देतों "दादा मंडालेहून सुटून आल्यावर एका चित्रकारानें कै० सौ० मामींचें एक मोठें चित्र–ऑईल पेंटिंग–करून आणलें तें पाहून मी म्हणालों, 'व किती छान हें चित्र काढलें आहे !' चटकन् दादा म्हणाले, 'पण चित्रकलेच्या दृष्टीनें तें यावें तसें आलें नाहीं.' यावर मी म्हणालों, 'मला तर हें अगदीं हुबेहुब मामीसारखेंच दिसत आहे' हें ऐकताच जरा हास्यवदन करून पण किंचित् सद्गदित होऊन दादा म्हणाले, 'अरे, ती तुला अधिक माहीत का मला?' मामी हयात असेपर्यंत दादा प्रत्यक्ष आमचे देखतहि त्यांच्याशीं फारसे कधीं बोलत नसत मग हा असला विनोद त्यांचे तोंडून कोठून येणार ? म्हणून मामींच्या मागें, कधीं न येणारे दादाच्या तोंडचे ते शब्द ऐकून, माझेहि डोळे पाण्यानें भरून आले !"

(२६) साताराचे कै० राजे श्रीमंत आप्पासाहेब महाराज यांस विंचूरकर वाड्यांत लोकमान्यांनीं पानसुपारी केली. त्या समारंभाच्या गडबडींत श्रीमंतांच्या एका हुजऱ्यानें सर्वांचा डोळा चुकवून एक चांदीची वाटी मोठ्या चपळाईनें गुपचुप खिशांत टाकली. तेथील सर्व लोकांत एकट्या लोकमान्यांचे नजरेस हें कसें आलें न कळे. स्वारी तेथून हलणार इतक्यांत ते हुजऱ्याजवळ गेले व हंसत विनोदानें त्यास म्हणाले, " तुमच्या यजमानांच्या–सरकारस्वारींच्या–छत्रपतींच्या हक्काबरोबरच तुमचाहि हा हक्क आतां गेला आहे ! उगाच खिसा जड करून कां घेतां ? " हें ऐकतांच चपापून त्या हुजऱ्यानें खिशांतून वाटी काढून परत दिली !

(२७) सन १८९१ मधील पुण्यांतील चहाबिस्कुट प्रकरणामुळें लोकमान्यांच्या घरचीं नित्यनैमित्तिक धार्मिक कृत्यें वैदिक ब्राह्मण कांहीं दिवस करीत नसत. अशा मुदतींत श्रावणीचे दिवस आले. लोकमान्यांचे मावे बाबासाहेब विद्वांस यांस मोठी पंचाईत पडली. अजीबात श्रावणी न करणें, ही कल्पना बाबासाहेब यांस पटेना. व करावी तर उपाध्ये–ब्राह्मण मंडळी येईनात. तेव्हां काय करावें या संकटांत ते पडले असतां, लोकमान्य त्यांस म्हणाले, " अरे, यांत काळजी करण्यासारखें काय आहे ? नेहमींप्रमाणें श्रावणीची सर्व तयारी कर. श्रावणी चालविण्यास बाळंभटच येणार आहेत. " हे बाळंभट कोण याची बाबासाहेब यांस कल्पना होईना. कारण सर्व भिक्षुक मंडळींतून फुटून राजरोस येणारे असे हे धैर्यवान् बाळंभट कोण ? याचा ते विचार करूं लागले. तेव्हां लोकमान्य म्हणाले, " असा पाहातोस काय ? बघ, उद्यां अगदीं तुझ्या नेमलेल्या वेळेवर पळी पंचपात्री घेऊन, बाळंभट येथें हजर आहेत. तूं आपली सर्व तयारी कर म्हणजे झालें. " व त्याप्रमाणें दुसरे दिवशीं ठराविक वेळीं एका हातांत दर्भ, व दुसरें हातांत पळी पंचपात्री घेऊन आंतून 'बाळंभट' (लोकमान्य) तेथें आले; व पोथीच्या सहायानें या स्वावलंबी आणि करारी बाळंभटजींनीं सर्व श्रावणी यथासांग पार पाडली !

(२८) सदर बहिष्कृत मुदतींतच एकदां लोकमान्यांच्या वडिलांची कां मातोश्रींची श्राद्धतिथी आली. त्यावेळींहि त्यांनीं अजीबात् श्राद्ध न करण्याचें मनांत न आणतां, भोजनास येण्यास तयार असलेल्या एका सामान्य ब्राह्मणास खरी वस्तुस्थिति स्पष्ट सांगून व दुसऱ्या ब्राह्मणाबद्दल देवाचें पंचायतन ठेऊन पोथीवरून त्यांनीं स्वतः चटावर श्राद्ध केलें !

(२९) लोकमान्यांचे बालस्नेही रा० ब० अण्णासाहेब देशपांडे पे० डु० डे० कलेक्टर यांजकडे मी पुन्हां गेलों असतां त्यांनीं सांगितलेल्या कांहीं आठवणींपैकीं फक्त दोन पुढें देत आहें. ते म्हणाले:–(१) " सरकारी ऑफिसांतून महत्त्वाच्या गुप्त बातम्या बळवंतरावास कशा मिळत याचें आम्हांस अजूनहि आश्चर्य वाटतें. एकदां एक राजकीय गुप्त सरक्युलर सरकारनें काढलें होतें. तें

निघालें आहे असें त्यांस कळलें होतें; पण प्रत्यक्ष तें त्यांस मिळणें अशक्य होते. पण पुढें पाहावें तों एके दिवशीं त्यांतील विधानाबद्दल ते जोरजोरानें बोलूं लागले. त्यावेळीं आम्ही पुणें येथें सिटी मॅजिस्ट्रेट असून बळवतराव व मी एकाच वाड्यात म्हणजे सरदार विंचूरकरांचें वाड्यांत राहात होतों. व टिळकांशीं आमचा स्नेह असल्याचें सरकारास पूर्ण माहीत असल्यामुळें सदर सरक्युलरांतील गुप्त मजकूर त्यांस आम्हीच कळविला अशी सरकारास जबरदस्त शंका आली. पण बळवतरावांचा स्वभाव व त्याचें शील सरकारास कसें कळणार ? मी त्याचा इतका जिवलग स्नेही ना, पण त्यानीं होऊन मला सरकारी बातमीविषयीं कधीं चुकूनहि कांहीं विचारिलेलें नाहीं, व कधीं स्नेहीपणाचा मलतांच फायदा घेतला नाहीं ! पण हें कोणास खरेंहि वाटणार नाहीं. असो; सदर सरक्युलर त्यांस प्रत्यक्ष न मिळतां नुसत्या अनुमानधक्क्यानेंच स्वारी बोलत आहे असें मला वाटलें. सरक्युलर मुळीं निघालेंच नाहीं, असें क्षणभर त्यांस मी मुद्दाम म्हणतांच, त्यानीं त्या सर्क्युलरची कॉपी आपल्या कपाटांतून काढून माझे हातात ठेवली, तेव्हा मी अगदीं गार झालों ! " (२) एकदा न्यायमूर्ति माधवरावजी रानडे यांस भेटण्यास मी त्यांचे घरीं गेलों होतों. त्यावेळीं रावबहादुर जठार हे तेथें होते. मला पाहातांच कपाळास आठ्या घालून ते माधवरावजीस म्हणाले, ' कालच्या केसरींत बळवंतरावांनीं तुम्हांस खूप शिव्या दिल्या आहेत. ' त्यावर रावसाहेब म्हणाले, " बळवतरावांच्या मनगटांत सामर्थ्य आहे, म्हणूनच ते तसें लिहितात. सरकारशीं आम्ही कारणापेक्षांहि जास्त सबध ठेवतों हा खरोखर आमचाच कमकुवतपणा आहे; व याचाच त्यांना फार राग येतो. तो मनुष्य मर्द आहे. त्यांस हें स्वाभाविकच आवडत नाहीं. तेव्हां त्यानें त्याबद्दल आम्हांस नांवें ठेविल्यास, नव्हे मनापासून शिव्या दिल्यास तें त्यांस शोमण्यासारखेंच आहे. अहो, दुसरा तरी असा मर्द व निर्भिड मनुष्य आपणात कोण आहे ? "

(३०) १९०८ सालीं लोकमान्यांस मुबई येथें सरदारगृहांत पकडून, पोलीस कचेरींत नेण्याकरितां सरदारगृहाचें खालीं पोलीसनें गाडी बोलावून आणली व त्यांतून त्यांस घेऊन गेले. त्यावेळीं तेथें जवळ असलेले विजापूरचे रा० रामचंद्र केशव भिडे यांचे सांगण्यांत पुढील गोष्ट आली. ते म्हणाले, " त्यावेळीं तो गाडीवाला बोलला, ' अशा प्रसगीं टिळकमहाराज माझ्या गाडींत बसणार हें गेल्या जन्मींचें माझें पुण्य कीं पाप ! त्यांना गाडींत घालून, सरकारच्या हवालीं करण्याचें माझ्या नशिबीं आलें खरें ! ' असें म्हणून तो व जवळची मंडळी गहिंवरून आली ! "

(३१) श्री० नारायणराव कृष्ण देशपांडे तडवळेकर म्हणाले, " लोकमान्यांचा वाटेल त्यानें वाटेल तसा फायदा करून घेतलेला आहे. जो कायद्याचा सल्ला वकीलास पैसे देऊन सहज मिळावयाचा, तो कित्येकांनीं लोकमान्यांकडून

फुकट घेतलेला आहे इतकेंच नव्हे तर, उलट त्याचे घरीं जाऊन वर पाहुण चाराची दक्षिणाहि त्यांनीं घेतलेली आहे. एकदा सोलापूर जिल्ह्यातील एक गृहस्थ लोकमान्य सिंहगडास असता कायद्याचा सल्ला घेण्याकरिता तेथें गेले होते त्याचा व लोकमान्यांचा वस्तुत काहींहि संबंध–ओळखपाळखहि–नसता, ते त्यांजकडेच उतरले ते दिवाळीचे दिवस होते सदर गृहस्थास लोकमान्यांनीं कायद्याचा बहुमोल सल्ला तर दिलाच, पण उलट त्यांनीं त्यास तेथें राहून घेऊन घरच्या माणसाप्रमाणें त्यांचें अभ्यंग स्नान, फराळ, भोजन, खेळ, वगैरेंनीं आदरातिथ्य केल्याचें सदर गृहस्थ स्वत आम्हास सागत होते ! "

(३२) रा० ब० शंकर केशव साठ पे० डे० कलेक्टर पुणें, यांच्याशीं बोलण्याचा योग आला असता ते म्हणाले, "न्यू इं० स्कूलच्या अगदीं पहिल्या अमदानींत प्रथम काहीं काळ मी एक शिक्षक होतों टिळक वगैरे मंडळींनीं नुकत्याच काढलेल्या फ० कॉलेजातील ज्या प्रोफेसरास एम्० ए० ची पदवी असेल तो अधिक विद्वान् व श्रेष्ठ असे काहीं जणास वाटू लागल म्हणून टिळकांनींहि एम्० ए० च्या अभ्यासास सुरवात केली त्यांचे जोडीदार ठेकणे–हे पर्यायपर्यंत ग्वाल्हरचे सुभे होते–हे काहीं विषयात फार मागें असल्या मुळें, त्यास टिळकांनीं शिकवून त्या त्या विषयात तयार केलें पण परिक्षेचे पेपर लिहिण्याच्या टिळकांच्या विलक्षण पद्धतीमुळें अखेर परीक्षेत विद्यार्थी ठेकणे पास व गुरुजी टिळक नापास झाले ! तेव्हापासून 'परीक्षा ती परीक्षा, त्यात अखेर साधेल तोच व्यवहारचतुर' असेंच टिळक म्हणत "

(३३) दिवाणबहादुर गोडबोले यांचे बोलण्यात लोकमान्यांविषयीं काहीं गोष्टी आल्या त्यांपैकीं येथें फक्त एकच देत आहें ते म्हणाले, "आमच्या कामानिमित्त मी पुणें जिल्ह्यात हिंडत असता घोडे गावीं एकदा आमचा मुक्काम पडला गावकरी लोकांशीं बोलत असता, त्या खेडवळ लोकांनीं टिळकांनीं स्वराज्यावर दिलेल्या व्याख्यानाची हकीगत मला सांगितली ती ऐकून अशा लोकांची टिळकांनीं एवढ्या प्रचंड विषयाची अगदीं थोडक्यात इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें समजूत तरी कशी घातली याचें मला आश्चर्य वाटलें लोकांचीहि त्यांचेंविषयींची विलक्षण श्रद्धा मला पाहावयास मिळाली त्या लोकांपैकीं कोणी म्हणाले, 'कुठल्याशा त्या ब्रह्मदेशाच्या देशावून (बर्मा) आपल्या देशास येण्याची टिळकमहाराजाना इच्छा होताच तुरुंगाचे कुलूप एकदम खाडकन् खालीं गळून पडलें व मग टिळकमहाराज इकडे आपल्या देशात आले ! "

भाऊसाहेब गोखले यांच्या सांगण्यांत आलेल्या कितीतरी गोष्टी देता येतील. पण त्या सर्व एकाच स्वरूपाच्या म्हणून त्यांचा संक्षेप करून त्यांपैकीं फक्त एक-दोनच येथें देतों. (१) सन १८९६।९७ सालीं पुण्यांत प्लेगचा कहर उडाला. लोकमान्य प्रयत्नवादी तर खरेच; त्याप्रमाणें त्यांनीं सदर बाबतींत लौकिक अशा अनेक आधुनिक मार्गांचा अवलंब केला. पण त्याबरोबरच, भाऊसाहेब म्हणतात, " त्या परोपकारी व दयेनें थबथबलेल्या अंतःकरणाच्या पुरुषानें दैविक उपाय योजण्यासहि कमी केलें नाहीं. त्यांनीं मला एकदा एका बाजूस घेऊन सांगितलें कीं, 'या आधिदैविक संकटाच्या निवारणार्थ ग्रामदेवता श्रीजोगेश्वरीलाहि मला अभिषेक करणें आहे. त्याची सर्व व्यवस्था तुम्ही करा. व लागेल तो खर्च मागून घ्या." (२) तसेंच १९०८ सालीं लोकमान्यास मुंबईस पकडल्यावर, भाऊसाहेब म्हणाले, " आम्ही सर्व हतबल झालों. यावेळीं आम्ही काय करावें, असें लोकमान्यास विचारलें असतां तशा त्या बिकट स्थितींतूनहि येथील मंडळींस त्यांचें पत्र आलें कीं, ' मी चालविलेला मार्ग पुढें चालू ठेवा; त्यांत चूक होऊं देऊं नका; व सर्वांस सद्बुद्धि देण्याबद्दल श्रीओंकारेश्वरास रुद्राभिषेक करा.' त्याप्रमाणें लोकमान्यास शिक्षा होईपर्यंत आम्ही श्रीओंकारेश्वरास अखंड रुद्राभिषेक चालवून त्यांचा तीर्थप्रसाद व अंगारा रोजच्या रोज मेलगाडीनें रा० कृष्णाजी मोरेश्वर फाटक वकील, मुंबईस घेऊन जात. व लोकमान्य त्याचा भक्तिपूर्वक स्वीकार करीत."

(३५) व्यंकटेश बापूजी केतकर या लोकमान्यांच्या प्रसिद्ध ज्योतिषी स्नेह्याकडे आठवणींकरितां मी गेलों असतां त्यांनीं मोठ्या सहानुभूतीनें माझेशीं बहुत वेळ संभाषण केलें ! व लोकमान्यांच्या थोर गुणाविषयीं बारीकसारीक अशा कांहीं गोष्टी सांगितल्या. पैकीं एकच येथें देतों. केतकर म्हणाले, " आमच्या घरीं आमच्या नातवाचें लग्न होतें. त्याची छापील आमंत्रणपत्रिका अनेक लोकांस पाठविण्यांत आली, त्यांत एक सहज बळवंतरावजींसहि पाठविली गेली. आमंत्रणपत्रिका पाठविल्या दिवसापासून लग्नदिवस बराच दूर होता. पण सदर दिवस त्यांनीं नेमका लक्षांत ठेवून व लग्नघर-व्याह्यांचें घर-ठाऊक नसतांहि शोध करीत करीत घर धुंडीत अखेर स्वारी पानसुपारीस येण्यास चुकली नाहीं!"

(३६) लोकमान्यांचे बालमित्र रावसाहेब श्रीधर बाळकृष्ण उपासनी यांचा व लोकमान्यांचा विशिष्ट प्रकारचा स्नेहसंबंध असल्यामुळें व तो शेवटपर्यंत तसाच टिकल्यामुळें त्यांजकडून आठवणी मिळविण्याबद्दल गेलीं दोन वर्षें मीं आपल्या प्रयत्नाची शिकस्त केली. परंतु प्रत्यक्ष त्यांचे हातून मजकूर लिहून मिळणें आतां अशक्य आहे असें दिसून आल्यानंतर त्यांच्या सहज बोलण्यांत आलेल्या कांहीं किरकोळ गोष्टींवरच आतां निरुपायास्तव समाधान मानून घेणें भाग आहे. ते म्हणाले, " बौद्धिक गुणांत बळवंतराव आमच्या सर्वांत फार श्रेष्ठ होते. कांहीं

मित्तमंडळी त्यास 'हा कठोर' आहे असें म्हणत, पण त्यास त्याचा पुरा स्वभाव माहीत झाला होता, त्यास ते फणसासारखे आहेत असेंच शेवटीं वाटे. त्याची अभ्यासाची रीत अगदीं वेगळी असे. कोणत्याहि विषयाच्या अगदीं खोल मुळात जाऊन ते त्याचा विचार करीत. १९०८सालच्या खटल्यात काय, किंवा वेळोवेळीं उत्पन्न झालेल्या कायद्याच्या प्रश्नात काय त्याचे जे ज्ञान व तेज दिसून आलें त्याचा उगम एलूएल् बी चा अभ्यास करण्याच्या वळेपासूनच झालेला होता. समर्थ व शिवाजी ह्या जशा दोन स्वतंत्र शक्ती अगर स्फूर्ती राष्ट्रात एकाच वेळीं निर्माण झाल्या तद्वत् चिपळुणकर व टिळक होत असें मा व माझी मित्र मडळी नेहमीं म्हणत असू बळवंतरावाच्या मनाची उत्क्रांति कसकशी होत गेली हा तरुणाना मोठा अभ्यास करण्यासारखा विषय आहे पण यास मुख्य कारण त्यांचें भगवद्गीतेचें चिंतन होय अशी माझी खात्री झाली आहे. सरकार सबधीं त्यानीं कडक भाषणें केलीं म्हणजे मी त्यास म्हणाव हृ असें पचणार कसें ! तेव्हा ते म्हणत 'हें आमचें उटाचें पिलू आत एकदा शिरकलें आहे, यावच आतां आमचा सोक्षमोक्ष—अत व्हावयाचा !' मडालेहून सुटून आल्यावर मी त्यास एकदा कळकळून म्हणालों 'बळवतराव, आता हें बस्स झालें बुवा ! राजकारणच सोडून द्या आम्ही नाहीं का पेन्शन घेतलें ! तसच आता तुम्हीहि करा ' तेव्हा ते म्हणाले, "सोडणें, धरणें आणि चालू ठेवणें ह्या क्रियात मला आता काहीं अतरच कळत नाहीं कर्म करिता करिता मरण येणें एवढेंच मला आता कळतें व हेंच स्वर्गप्राप्ती आहे, होय कीं नाहीं ?"

(३७) कुरुंदवाडचे रा० रामचंद्र मार्तंड खत्री यानीं लोकमान्याच्या बारीक सारीक अशा बऱ्याच आठवणी मला सांगितल्या त्यापैकीं काहींचा पुढें निर्देश करतों ते म्हणाले, (१) "कुरुंदवाडास लोकमान्यास आणण्याबद्दल गावकऱ्याची किती तरी दिवसापासूनची इच्छा होती. अखेर १९०४ सालीं प्रथम हा योग जुळून आला त्यावेळीं त्यांचें तेथें अपूर्व स्वागत झालें मिरवणूक चालू असता एका खिडकींतून मामलेदार साहेबानीं मुद्दाम बाहेर आपल्या सरकारी गुरमीच्या ऐटींत लोकमान्यास नुसती मान हालवून ताठ्यान नमस्कार केला पण लोकमान्यानीं त्यास अशा विलक्षण रीतीनें उलट नमस्कार केला व त्याज कडे पाहून हास्य केलें कीं, त्याचा विलक्षण परिणाम मामलेदार साहेबावर होऊन अखेर ते त्यास तेथ एकातीं भेटावयास येऊन 'मिरवणुकींत मी आपला उपमर्द केला' असें म्हणून त्यानीं दिलगिरी प्रदर्शित केली !" (२) मामलेदारसाहेब परत गेल्यावर जवळच्या मंडळीजवळ लोकमान्य म्हणाले 'मला कुरुंदहून एका एलूएल् बी चें पत्र आलें होतें कीं, तुम्ही येथें येऊ नका तुमचा मान राहा णार नाहीं, हा सर्व पोरासाराचा उद्योग आहे.' हें वाचून तर कुरुंदास जरूर जावयाचें असें मीं ठरविलें. आणि त्याप्रमाणें येथें येताच मघाशी सदर एलूएल्.

बी. नें त्याबद्दल माझेकडे क्षमेचें पत्र पाठविलें पण मला हीं दोन्हीं सारखींच आहेत (३) मिरवणूक शेट रामलाल खत्री याचे दारापुढें आली असता या व्यापाऱ्यानें लोकमान्यावर खरीं मोतीं व पोवळीं उधळलीं तो देखावा काय वर्णन करावा ! (४) मिरवणूक जरा पुढें जाताच एक वृद्ध मुसलमान गृहस्थ आपल्या डोळ्यातील आनदाश्रु पुसीत पुसीत पुढ आले आणि ' जैसा तुमारा नाम सुना ऐसाहि तुमकु देखके मेरेकु बहोत बहोत आनद हुवा ' असं लोक मान्यास म्हणून गर्दीत भर रस्त्यावर त्यानीं गुडघे टेकून लोकमान्यास कुर्निसात केला ! (५) लोकमान्य जेथें उतरले होते तेथून गर्दीतून कोणी त्याचा जाडा चोरून नेला पण नेहमींच्या नीच चोरीप्रमाणें ही चोरी केली गेली नसून पूज करिता आपण त्यांच्या ह्या पादुका चोरून आणिल्या आहेत व त्याबद्दल अडीच रुपये आपण त्या खोटीवरील कोनाड्यात पुडी करून ठेविले आहत असं दुसरे दिवशीं टपालानें आलेलें पत्र लोकमान्यांच हातात दण्यात आलें ! (६) सदर मुक्कामात लोकमान्य शिवनेरी किल्ला पाहाण्यास गेले होत. गड चढता चढता वाटेंत जरा थाबून मागें वळून बरोबर असलेले मार्तंडराव खत्री यास लोकमान्य म्हणतात, ' काहो ? महिनापधरा दिवस रहाविण्यासारखा हा किल्ला आहे, नाहीं ? पण आपल्या हयातींत आता असले दिवस कसले येतात ! ' ७) या नतर १९१७ सालच्या जिल्हासभेच्या अधिवेशनाकरता लोकमान्य जुन्नरास आले होते त्यावेळीं तेथील त्याचे जुने व वृद्ध मित्र मार्तंडराव खत्री याजकडे उतरण्याचें प्रथम त्यानीं ठरविलें हातें, पण मधस्यामध्यें टिळकभक्त रघुनाथराव जोशी व सावकार जोगळेकर यानीं त्यास आपल्या वाड्यात नलें हें पाहून मार्तंडराव यास वाईट वाटलें, व न जाणो ते व लोकमान्य समवयस्क असल्या मुळें त्यास मार्तंडराव कदाचित् आपले घरीं घेऊन जतील म्हणून वाड्याच्या त्या टिळकभक्त मालकानीं वाड्याचे पुढील दरवाज्यास भलें मोठ कुलुपहि लावून टाकलें ! हें सर्व प्रकरण लोकमान्याचे कानावर गेलें तेव्हा ते म्हणाले, ' मी कॉम्प्रमाईजवाला आहें. म्हणून आता असें करतों कीं, मार्तंडरावाचे घरीं जेवावें व या वाड्यात निजावें, मग तर झालें ना ! '

(३८) लोकमान्याचें टाइपरायटिंगचें काम रा० दत्तात्रय वामन माटवडेकर करीत असत माटवडेकर म्हणाले, " चिरोल कसचे बाबतींत लोकमान्याचें मी टाइपरायटिंगचें पुष्कळच काम केलें त्यावेळा ते फर्ग्युसन कॉलेजकडे लिमये याच्या बगल्यात राहात होते तेथ ज्या ठिकाणीं टाईपरायटरचे यत्र ठेविलें होतें, तेथें यत्रावर चागला प्रकाश पडेना, यामळें काम भराभर होण्यास जरा पचाईत पडे. पण ही गोष्ट लोकमान्याचे लक्षात कशी आली असावी याचें मला अजूनहि आश्चर्य वाटतें कारण ते एकीकडे तोंडानें मजकूर साग ण्यात गुतले असताहि हातानें तयेंच दुसऱ्या खिडकीजवळ मोठमाठीं जड

लोकीं एकमेकावर ठेवण्याचा उद्योग करीत होते. तें काम यथास्थित झाल्यावर ते मला म्हणाले, ' त्या ठिकाणीं प्रकाश उलटा पडत आहे. त्यामुळें यत्राची अक्षरें चकाकतात व तुमचें काम झपझप होत नाहीं. आपले येथें या बगल्यात तर दुसरें टेबल नाहीं. तेव्हा तुमचें यत्र या मी बनविलेल्या टेबलावर ठेवा म्हणजे काम सुरळीत चालेल !' हें ऐकुन मी चकीत झालों इतक्या बारीक गोष्टी याच्या लक्षात आल्या कशा व सर्व अवधान ठेवून हें यानीं केलें कसें याचें मला अजूनहि नवल वाटत आहे. (२) लोकमान्याच्या विलक्षण स्मरणशक्तीच्या अनेक गोष्टींचा मला त्यावेळीं अनुभव आला. टाईपरायटिंगचे करिता ते तोंडानें मजकूर सागत असता, जवळ नसताहि शेकडो पुस्तकातील व मराठा वगैरे पत्रातील महत्त्वाचे उल्लेख ते भराभर सागत, व पाठीमागून म्हणत कीं, भट (विष्णुपत भट, त्यावेळचे मराठ्याचे एडिटर) येथें आल्यावर त्यास हे उल्लेख बरोबर असल्याबद्दल पाहण्यास सागा. व चमत्कार असा होई कीं, भटानीं तीं तीं पुस्तकें व फायली काढून पाहाव्या तों त्यात नेमके उल्लेख असलेले आढळून येई ! (३) *सदहूं बगल्यात दोन प्रहरीं टाईपरायटिंग करिता मी गेलों असता* लोकमान्यास झोंप लागली होती. त्याजकडे पाहून ' या शरीरास जरा विश्राति मिळू दे ' असें म्हणुन मी अगदीं हलक्या पावलानें तेथून दुसरीकडे गेलों. पुढें काहीं वेळानें ते जागे झाल्यावर मी त्याजकडे येऊन गेलों हें त्यास कळल्यावरून, मी त्याजकडे पुन्हा जाताच ते म्हणाले, ' अहो, अज्ञानाची बहीण झोंप हिच्या सगतींत तुम्ही मला टाकून जावें हें तुम्हा मोठें पाप केलेंत ! पाय न वाजविता *चोरासारखे मजकडे तुम्ही का आलात ? दरवडेखोराप्रमाणें तुम्ही* यावयास पाहिजे होतें ! ' (४) लोकमान्यास कोणती गोष्ट व तीहि पूर्णत्वानें माहीत नव्हती असें म्हणणें कठीण आहे. य कश्चित् टाईपरायटिंग यत्र व त्या वरील काम ना, पण त्याना या बाबतींतील सर्व काहीं मर्म माहीत होतें, इतकेंच नव्हे तर, पधरा पधरा वर्षे हा एकच धदा करणाऱ्या आम्हास त्यानीं या बाबतींत आमच्या लक्षात पूर्वी न आलेल्या अशा किती तरी उपयुक्त व नवीन कल्पना सुचविल्या ! "

(३९) नागपूरचे श्रीयुत धुडिराजपत ठेंगडी इजीनियर हे राष्ट्रीय पक्षाचे कट्टे अभिमानी असल्याचें मला माहीत असल्यामुळें मी त्याजकडे लोकमान्याच्या आठवणी मागण्यास गेलों होतों तेव्हा ते म्हणाले " जन्मभर माझ्या लक्षात राहील अशी फक्त टिळकाची एकच आठवण मला माहीत आहे. कारण तिचा माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला असून माझ्या राष्ट्रीय विचारसरणीस त्यामुळें निराळें वळण लागलेलें आहे. १९०५ सालची ती गोष्ट असावी देशात स्वदेशी चळवळीस नुकताच प्रारभ झालेला होता व बळवतरावजींनीं तिचा विलक्षण रीतीनें पुरस्कार चालविला होता. मी युरोप वगैरे देशातून आऊन

आल्यामुळें व आमचें अर्थशास्त्राचें ज्ञान केवळ पुस्तकी विद्येपलीकडे न गेलें असल्यामुळें, मला देशातील या ' स्वदेशी ' चा अर्थच कळत नसे. अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें मला ' स्वदेशी ' हा विषय अखेर जगतातील मानवजातीच्या अपकर्षास कारणीभूत होणारा आहे असेंच वाटे. म्हणून मी एकदा लोकमान्यांकडे गेलों व त्यास खसखशीत विचारिलें कीं, ' या चळवळीनें आपण मानवजातीच्या उत्कर्षास विघ्न आणीत आहात खुल्या व्यापाराचें तत्व आपणास मान्य असू नये हा चमत्कार आहे ! कोणत्या दृष्टीनें आपण ' स्वदेशीस ' उचलून धरता ? ' हें ऐकून लोकमान्य हसले व माझी समजूत घालण्याच्या हेतूनें गंभीर मुद्रेनें व शांतपणें म्हणाले ' हो, तुम्ही म्हणता त अगदीं बरोबर आहे सर्व मानवजातीच्या दृष्टीनें विचार कराल तेव्हा तुमचच म्हणणें खरें आहे. पण आज प्रथम आपणास आपल्या देशापुरताच विचार करावयाचा आहेना ? शरीराच्या एकाच अवयवा तून रक्तस्राव होत असल्यास, बाकीच्या सर्व अवयवाकडे दुर्लक्ष करुन प्रथम लक्ष याच अवयवाकडे द्यावें लागतें, हें तुम्हास कबूल आहे ना ? त्याचप्रमाणें सरकारनें नामशेष केलेल्या व धुळीस मिळविलेल्या आपल्या देशातील उद्योग धंद्याचें प्रथम सरक्षण करून, त्यास उत्तेजन देऊन, नतर त्याची भरभराट झाल्या वर मग तुम्ही म्हणता त्या तत्त्वज्ञानास प्रारभ होतो एरवीं हा वेदान्त खोटा आहे व म्हणूनच स्वदेशी चळवळ केल्याखेरीज गत्यतर नाहीं ' लोकमान्यांच्या या उपदेशानें माझी पूर्ण समजूत पटली व तेव्हापासून शरीरानें व मनानें मी पूर्ण ' स्वदेशी ' बनलों ! " (२) " १९०७ साली सरदारगृहात लोकमान्यास पकडण्यात आलें त्यावेळीं मी (ठेंगडी) तेथेंच होतो जिना उतरून पोलिसाच्या गाडींत बसण्याकरिता लोकमान्य खालीं जाऊ लागले तेव्हा सभोंवतालच्या सर्व लोकांचे डोळे टप् टप् अश्रु ढाळू लागले तेव्हा लोकमान्य म्हणाले "तुम्ही जोपर्यंत असें बायकासारखे नुसतें रडता, तोंपर्यंत आम्हास असेंच निमूटपणें तुरुगात जात राहिलें पाहिजे ! "

(४०) लोकमान्यांच्या श्मश्रूकारानें आपली एक आठवण सांगितली तो म्हणाला, "एकदा दादा श्मश्रू करवीत असता, वासुकाका तेथें आले इकडील तिकडील त्यांच्या मौजेच्या गप्पा गोष्टी झाल्यावर, वासुकाका लोकमान्यास म्हणाले 'आताच मी XXX यांचेकडून जाऊन आलों त्यांची मी आपल्याकडून, तुम्ही सांगितल्याप्रमाणें पुष्कळ समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला पण ते कांहीं ऐकेनात तेव्हा अखेर मग मी भीडमुर्वत न धरता, त्यांची चागली उल्टीसुल्टी केली !' लोकमान्य हासत म्हणाले, ' हा जशी आमची आता करतो आहे तशीच कीं, नाहीं ! "

(४१) वरिष्ठ दर्जाच्या एका सरकारी नोकरानें आपली लोकमान्यांविषयीं एक आठवण सांगितली ती पुढें देत आहें. " सन १८९१ सालचे खानेसुमा-

रीचे वेळीं सरकारनें पुणें शहरांतील बऱ्याच सरकारी नोकरांकडे कांहीं छापील प्रश्न काढून त्यांचीं उत्तरें देण्याकरितां ते पाठविण्यांत आले होते. त्यांत आम-च्याकडे चित्पावन ब्राह्मणांची उत्पत्ति, त्यांच्या देव-देवता, त्या देवतेस आवड-णारीं फुलें व प्रत्येक वारासंबंधीं माहिती या बद्दलचे प्रश्न आले होते. आम्ही सदर विषयासंबंधानें ग्रंथांतरींची माहिती मिळविण्याकरितां येथील आनंदाश्रमांतील ग्रंथसंग्रह व विद्वान शास्त्री, तसेंच गांवांतील इतर शास्त्री व नवीन तऱ्हेनें शिकलेल्या पदवीधरांकडे गेलों. परंतु कोणाकडूनहि समाधानकारक माहिती मिळेना. म्हणून अखेर आम्ही टिळकांकडे जाऊन प्रयत्न करून पाहावा असें म्हणून त्यांजकडे गेलों. या वेळीं ते त्यांजकडे आलेल्या एका खेडवळ माणसाची यशस्वी शेतकी संबंधानें समजूत पाडण्यांत गढून गेले होते. तथापि त्यांनीं आमचें सर्व म्हणणं शांतपणें ऐकून घेतलें व चटकन उठून आंतील खोलींत जाऊन हिंदु-धर्मशास्त्राचीं तीन चार इंग्रजी पुस्तकें आणिलीं व सांगितलें कीं, यांत तुमच्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें आहेत. चित्पावनांची उत्पत्ति याची माहिती काशीखंड पुस्त-काच्या पांचव्या अध्यायांत तुम्हांस सांपडेल. तें पुस्तक पुणें शहरांत कोठेंहि मिळणार नाहीं. फक्त डॉ० भांडारकर यांचे लायब्ररींत एक प्रत आहे. त्यांत तुम्हांस पाहिजे आहे ती माहिती सांपडेल. वरील सर्व ग्रंथ आम्ही घरीं आणिले. व वाचून पाहिल्यानंतर त्यांत सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें अगदीं बरोबर टिळकांनीं सांगितलेल्या सारखीं सांपडलीं ! ! टिळकांची अलौकिक बुद्धिमत्ता व त्यांच्या एकदां नजरेखालून गेलेल्या गोष्टींचें कधींहि न होणारें विस्मरण याबद्दल आश्चर्य वाटल्याखेरीज राहात नाहीं. "

(४२) हल्लीं सरकारी नोकरींत असलेल्या पण न्यू० इं० स्कूलमध्यें टिळक यांचे हाताखालीं शिकलेल्या एका सद्‌गृहस्थानें पुढील आठवण सांगितली.

" इ० स० १८८३-८४ सालीं श्रीमंत गायकवाड सरकारांनीं न्यू० इं० स्कूलला भेट दिल्यानंतर विद्यार्थ्यांस खाऊ करितां म्हणून त्यांनीं कांहीं रक्कम दिली होती. त्याप्रमाणें शाळेंतील सर्व मुलांस हिराबागेंत एके दिवशीं दुपारीं बोलाविलें होतें. तेथें सर्व मुलें व शिक्षक मंडळी जमल्यावर, मुलांस केळीं, संत्रीं, पेरू, बोरें वगैरे देण्यास आरंभ केल्यावर आपणांस अगोदर मिळावें या इच्छेनें मुलें पुढें घुसावयास लागलीं; त्यामुळें लहानलहान मुलें चेंगरूं लागलीं. या मुलांत इंग्रजी सहाव्या इयत्तेंतील कांहीं प्रौढवयाचीं मुलें होतीं. त्यांस टिळक, धारप वगैरे मास्तर मंडळींनीं पाहिल्यावर म्हटलें, 'तुम्ही मोठीं मुलें आहांत, लहान मुलांस अगोदर येऊं द्या, तुम्ही सर्वांचे मागाहून आलां तर बरें पडेल.' येवढें म्हणतांच तीं मुलें कांहींशा अभिमानानें तेथून निघून दूर विहिरीचे कांठीं जाऊन बसलीं. सर्व मुलांस खाऊं मिळाल्यावर तीं घरीं गेलीं; पण हीं मुलें तेथेंच बसलीं होतीं. त्यांस धारप मास्तर यांनीं स्वतः बोलाविलें व विचारिलें कीं, 'तुम्ही येथें

अजून कां बसलां आहांत, व तुम्हांस खाऊ वगैरे कांहीं मिळाला नाहीं काय ?' तेव्हां मुलांनीं झालेली वस्तुस्थिति त्यांचे नजरेस आणली. म्हणून त्यांनीं त्यास उरलेले पदार्थ देण्याची तजवीज केली. पण त्यांपैकीं चांगले जिन्नस सरल्या कारणानें राहिलेले गाळ जिन्नस मुलें घेईनात. तेव्हां ही तक्रार टिळकांचे कानावर गेली. ते बंगल्यांतून बाहेर आले, व मुलांस म्हणाले, 'तुम्हांस सर्व जिन्नस देतां येत नाहींत खरें; कारण सर्व संपले आहेत. तथापि त्या पुष्कळ पदार्थांबद्दल तुम्हांस दुसरा चांगला एक जिन्नस दिला म्हणजे झालें कीं नाहीं ?' मुलांनीं होय म्हणतांच, त्यांनीं शिपायास बंगल्यांत असलेलीं पेढेबर्फीचीं ताटें आणून मुलांचे पुढें ठेवण्यास सांगितलीं. हें टिळकांचें बोलणें वामनराव आपट्यांनीं ऐकताच ते म्हणाले 'अहो, बळवंतराव, हें काय करतां ! मुलांपुढें ताटें ठेवूं नका. प्रत्येक मुलांस फक्त दोन दोन पेढे व एक एक बर्फीची वडी द्या म्हणजे झालें.' रा० आपटे हे सुपरिंटेंडेंट असल्यानें, टिळकांच्या शिस्तप्रियतेमुळें, त्यांचे हुकुमाची येथें बजावणी झाली. परंतु टिळकांस ही गोष्ट न आवडून त्यांनीं आपटे यांस न कळत, आपल्या जवळचे पैसे शिपायाजवळ देऊन नवीन मिठाई आणिली आणि ती वांटून घेण्यास मुलांस परस्पर सांगितलें ! मुलें टिळक मास्तरांच्या मनाचा मोठेपणा, औदार्य व शिस्त यांची स्तुति करीत घरीं गेलीं."

(४३) एका जबाबदार सरकारी नोकरानें लोकमान्यांची पुढील आठवण सांगितली. "गायकवाडवाड्याबद्दलचा दस्त रजिस्टर केलेला नाहीं. गायकवाड-सरकारकडून एक आण्याच्या पावतीचें तिकीट लावून घेतलेली पावतीच लोकमान्यांनीं रजिस्टर करण्यास दिली. स्टँप वाचविण्याची ही युक्ती आहे, तेव्हां एक आण्याची पावती रजिस्टर करावी कीं नाहीं, अशी शंका रजिस्ट्रार साहेबांस आल्यामुळें त्यांनीं सदर बाब वरिष्ठाकडे पाठविली. सरकारच्या तज्ज्ञांनीं वाटाघाट करून असें ठरविलें कीं, जरी स्टँप वाचविण्याकरितां ही युक्ती लढविण्यांत आली आहे, तरी सदर पावती रजिस्टर करण्याचें नाकारण्यास कायदेशीर आधार नाहीं, यामुळें पावती रजिस्टर करणें भाग आहे. अखेरीस ही पावती रजिस्टर करण्यांत आली. गायकवाडवाडा लोकमान्यांचा झाल्याबद्दल सरकारास फक्त एक आणा देऊन लोकमान्यांनीं हें कार्य करून घेतलें !"

(४४) पुणें येथें हुंडीवाले साठे यांचें घराणें सुप्रसिद्धच आहे. गेलीं शंभर वर्षे पुणें येथें त्यांची पेढी चालत आली होती. परंतु कालचक्राच्या दुर्निवार्य भोवऱ्यांत ती सांपडल्यामुळें तिचे शेवटचे पुरुष कै० नरसो काशिनाथ साठे हे त्या बाबतींत कांहीं संकटांत आहेत असें लोकमान्यांस कळतांच, जुन्या घघाच्या बचावाकरितां व एका घराण्याच्या दानतीच्या रक्षणाकरितां, लोकमान्यांनीं आपले मित्र रा० बापुकाका जोशी यांचे मार्फत रा० नरसोपंत साठे यांस निरोप पाठविला कीं, तुम्हांस अशा प्रसंगीं आमच्या मदतीच्या पुरुषाच्या पाकळीनें कांहीं

उपयोग होऊन तुमचें वरतान सावरत असेल तर मग काय वाटेल तें करून तुम्हास मी पचवीस हजार रुपये देण्यास तयार आहें! परतु साठे याच्या फाटलेल्या पेढीच्या आकाशास या ल्हानशा ठिगळाचा फारसा उपयोग होणार नस त्यामुळें, त्यानीं कृतज्ञबुद्धीनें लोकमान्यास नकारात्मक कळविलें, पण या गोष्टीचा नरसोपताचे मनावर कायमचा कसा विलक्षण परिणाम झाला होता हें, आपल्या उतार वयात, त्यानीं लोकमान्यास पाठविलेल्या एका पत्राची नक्कल खालीं देत आहे, त्यावरून कळून येईल.

॥ श्री ॥ पुणें नारायणपेठ.

तारीख २ जानेवारी १९२०

श्रीमत लोकमान्य बळवतरावजी दादा टिळक स्वामींचे सवेशी –शिरसाष्टाग नमस्कार, विशापना, आतापावेतों आपले कृपकरून क्षम आहों

माझी प्रकृति अलीकडे सहा महिने ताप येऊन फार अशक्त झाली आहे. केव्हा काय होईल ह्याचा नेम नाहीं शक्ति बिल्कुल नाहीं

काहीं रोजापूर्वी आपले वाड्यात येऊन समक्ष मजकूर कळविलाच आहे. हल्लीं प्रकृतीस हवा पाल्टण्यासाठीं मी निरा कॅनालवर आप्ताकडे राहाण्यास जात आहें.

प्रकृतीमुळें देहावसान केव्हा होईल याचा नेम नाहीं असें आता माझे मनास वाटू लागलें आहे यासाठीं माझ देहावसान झाल्यास माझे मागें माझ्या बधूवर कृपा करून आमचे घराण्याचा बचाव आपण करालच ही चिठ्ठा लिहून ठेवण्याचें कारण कदाचित् देहावसानाची वेळ आल्यास, सुखान प्राणोक्रमण व्हावें

आमचें घर जावें आणि तें मिळण्याविषयीं बहुत लोकाचीं इच्छा माझ्या दृष्टीस पडली, तेव्हा मी त्यास सागितलें कीं, 'माझ्या बापाप्रमाणें जे परमेश्वरी अवतारी पुरुष विलायतस गले आहेत ते परत आल्यावर तुम्हास घर कसें जातें तें दाखवितों' अशा दमावर आजपावेतों जीव धरला आपली गाठ पडून सर्व बोलणें होऊन निर्धास्त झालों आहे आता कव्हाहि मरण आलें तरी आपलें स्मरण करून निष्काळजीपणानें प्राण सोडीन प्रत्यक्ष चालता बोलता देव आमच्या हुडीवाले घराण्यास भेटला ही त्याच्या बापाची पुण्याईच. आपणहि माझे बाप आहात ही विशापना

(सही) —नरसो काशिनाथ साठ्ये.

सदर्हू आठवण कै० नरसो काशिनाथ साठ्ये याचे विद्यमान वयावृद्ध बधु श्रीयुत् गोविंदराव काशिनाथ साठ्ये यानीं अत्यत अगत्यपूर्वक मला सागितली याबद्दल त्याचा मी ऋणी आहें.

कृष्णाजी गणेश फुलंब्रीकर ऊर्फ मास्तर कृष्णा

[मवई, गंधर्व नाटकमंडळींतील एक प्रमुख नट, पुणें]

सन १९१४ च्या गणपत्युत्सवांत, गायकवाडवाड्यात श्रीगजाननासमोर, बुधवार ता० २ सप्टेंबर रोजीं गुरुवर्य भास्करबोवा बखले, श्रीयुत नारायणराव राजहंस व मी अशा तिघांचें गायन झालें होतें. प्रथम मी गायलों, नंतर बालगंधर्व यांचें गाणें झालें व शेवटीं गुरुवर्य बोवासाहेब गायनास बसले, त्यावेळीं गर्दी अतिशय झाल्यामुळें लोक गडबड करूं लागले, तेव्हां स्वतः लोकमान्य उठून त्यांनीं लोकांना आपल्या खणखणीत आवाजात सांगितलें कीं, 'ठरलेला कार्यक्रम हा यथासांग पार पडलाच पाहिजे, ज्यांना बसावयाचें नसेल त्यांना रस्ता मोकळा आहे!' या त्यांच्या अधिकारयुक्त वाणीचा लोकांवर विलक्षण परिणाम होऊन बोवासाहेबांचें गाणें यथास्थित होईपर्यंत सर्व लोक अगदीं तटस्थ बसले होते. गाण्याचा हा कार्यक्रम झाल्यानंतर लोकमान्यांनीं आम्हास दुग्धपानाकरिता आपल्या घरात नेलें, व बोवांच्या गाण्याची प्रशंसा करून ते म्हणाले कीं, "भास्करबोवा, मला जरी गाण्याची विशेष आवड व शोक नाहीं तरी एकेकाळीं आपल्या या भरतवर्षांत उत्कर्षाच्या शिखरास पोहोंचलेल्या या पंचम वेदाबद्दल मला फार आदर आहे, आणि या गहन व ईश्वरदत्त कलेमध्यें आपण परिश्रमपूर्वक यश मिळविल्याबद्दल मला फार आनंद होतो व अभिमान वाटतो. मला या गायनशास्त्राकडे लक्ष देण्यास मुळीं कधीं फुरसतच झाली नाहीं; व मुळापासून माझें लक्षहि पण तिकडे गेलें नाहीं तथापि, आपलें गाणें ऐकल्यानंतर या विद्येची अपूर्वता आज मला काहींशी कळली" असें म्हणून मोठ्या प्रेमानें लोकमान्यांनीं एक जरीचें उपरणें भास्करबोवांच्या अंगावर घातलें! गुरुवर्यांनीं त्या विभूतीचा तो प्रसादच समजून शेवटपर्यंत तें उपरणें तसेंच आपणाजवळ मोठ्या काळजीनें जपून ठेविलें होतें. व "या प्रसादामुळेंच तेव्हांपासून आपला उत्तरोत्तर उत्कर्षच होत चालला आहे व उत्तरहिंदुस्थानांत विशेषतः पंजाबामध्यें आपली कीर्ति वाढण्यास याच महात्म्याचा आशिर्वाद कारणीभूत झाला" असेंहि ते नेहमीं म्हणत असत. 'गुणी गुण वेत्ति' हें वचन कसें खरें आहे व गुणीजनांचा परामर्ष लोकमान्य कसे घेत हें यावरून स्पष्ट होतें.

माधव वासुदेव समुद्र

[अकोला, वऱ्हाड.]

लोकमान्यांविषयीं माझी पहिली आठवण म्हणजे ते १९१६ सालीं अकोल्यास आले होते त्यावेळची आहे. त्यावेळीं मी इंग्रजी पांचवींत होतों. लोकमान्यांचें पहिले दिवशीं ' होमरूल ' या विषयावर व्याख्यान होतें, व दुसरे दिवशीं लोकांच्या आग्रहावरून त्यांनीं कर्मयोगावर व्याख्यान देण्याचें कबूल केलें होतें. आमच्या हायस्कूलच्या हेडमास्तरांची आम्हांस कोणत्याहि राजकीय व्याख्यानास हजर राहाण्याची सक्त मनाई असे. अर्थातच पहिले दिवशींच्या व्याख्यानास आम्हां विद्यार्थ्यांना हजर राहातां आलें नाहीं. त्याच दिवशीं रात्रीं नवाच्या सुमारास लोकमान्यांस ब्राह्मण आळीतर्फे पानसुपारी होती. त्यावेळीं लोकमान्यांना उत्तर लावीत असतां मी सहज म्हणालों, आज आपल्या व्याख्यानास आम्हां विद्यार्थ्यांस हजर राहातां आलें नाहीं; परंतु उद्यांच्या व्याख्यानास मात्र आम्ही खात्रीनें यऊं. तेव्हां लोकमान्य म्हणाले " कां ! आजच्या व्याख्यानास कां नाहीं आलांत ? " मी म्हणालों कीं, ' राजकीय व्याख्यानास जाण्याची आम्हां विद्यार्थ्यांना हेडमास्तरांची सक्त मनाई आहे.' त्यावर लोकमान्य म्हणाले " अरे, मग तर हें अगदींच सोपें होतें; तुम्ही सर्व विद्यार्थ्यांनीं आज व्याख्यानास यावयाचें होतें व हेडमास्तरांनीं त्याबद्दल विचारलें असतें तर त्यांना सांगावयाचें कीं, आम्हांला राजकीय व्याख्यान काय किंवा सामाजिक अगर धार्मिक व्याख्यान काय हें मुळींच समजत नाहीं. हें ऐकतों आहोंत हें राजकीय व्याख्यान आहे असें जर कोणी येऊन आम्हांस सांगतें तर आम्ही तात्काळ उठून आलों असतों. असो; आतां उद्यांच्या कर्मयोगावरच्या व्याख्यानास अवश्य या. तें धार्मिक व्याख्यान आहे असें मी तुम्हाला सांगतों." दुसरे दिवशींच्या व्याख्यानास विद्यार्थ्यांची विकार गर्दी होती हें निराळें सांगावयास नको.

नारायण रघुनाथ जोशी–मिरजकर

[अखिलभारतीय बुद्धिबळक्रीडा सामान्यात यशस्वी झालेले,
इंडियन चॅम्पियन, पुणें]

सन १९०७ सालची गोष्ट. त्यावेळीं 'केसरी'मध्यें पुण्याचे विनायक राजाराम टोपे हे बुद्धिबळाच्या डावातील कोडीं देत असत ते वारल्यानंतर तोच क्रम पुढें चालविण्याबद्दल मला 'केसरी' ऑफीसकडून सुचविण्यात आलें. त्या प्रमाणें मी बरेच दिवस तें काम चालू ठेवल्यावर एके दिवशीं लोकमान्यांनीं मला भेटीस बोलाविलें. त्याप्रमाणें मी गेलों. त्याचें माझें बराच वेळ बोलणं झालें. मी म्हणालों, आपल्या देशी पद्धतीचा खेळ हल्लीं फार मागें पडला आहे, कारण त्याचा कोणी पुरस्कर्ता नाहीं. मला तर वाटतें कीं, तो आता लवकरच नामशेष होणार तथापि 'केसरी' सारख्या वजनदार व लोकप्रिय पत्रामध्यें आता निव्वळ देशी पद्धतीचेच डाव दऊन भागणार नाहीं, तर आता इंग्लिश पद्धतीचेहि डाव देण्यास सुरवात केली पाहिजे. व पुढील आठवड्यापासून तें काम मीच करणार आहें. असें करण्यानें युरोपिअन पद्धतीच्या खेळाची आपल्या लोकास चांगली माहिती होईल असें मी म्हणून त्या खेळातील ते डाव (कोडीं) कसे असतात हे समजण्यासाठीं माझे जवळील चारपाच प्रॉब्लेम त्यास दाखविले. पण नवलाची गोष्ट ही कीं, त्यापैकीं सर्वांत अवघड असलला एक डाव त्यांनी पाच सहा मिनिटातच मला सोडवून दाखविला व म्हणाले, 'खरोखरच आपल्या या प्यादींच्या डावापेक्षा हे प्राब्लेम फार मजेदार पण बिकट आहेत यात शंका नाहीं' लोकमान्यांनीं इतक्या लवकर सोडविलेला तो डाव पाहून मी आश्चर्य चकित झालों असल्यास नवल नाहीं. त्यावेळीं ते स्वत सबघानें मोकळेपणानें म्हणाले कीं, "केसरींत असले डाव देण्याचें काम मी स्वत च केलें असतें, परंतु हल्लींच्यासारख्या कामाच्या दिवसात या गोष्टी करण्यात कोणी वेळ व डोकें खर्च करावें ? त्याला निराळाच मनुष्य पाहिजे. वाचन, मनन व इतर चळवळी यात आमचा सर्व वेळ जावयाचा आणि शिवाय असल्या विषयातहि डोकें घालायचें, अशा गोष्टी कशा व्हाव्या ? खेळास झालें तरी, थोडेंबहुत डोकें हें खर्च केलेंच पाहिजे, पण तें आता आमच्या हातून होणें नाहीं. करिता तुम्हीच तं काम नेटानें करून लोकात त्याची अभिरुची उत्पन्न करा. त्याकरिता मी 'केसरी'चें आणखी एक पान (चेसपेज म्हणून) वाढविण्यास तयार आहें." परंतु पुढें त्याच्यावर व केसरीवर आलेल्या संकटामुळें हें सर्व तसेंच राहून गेलें. तथापि, या विषयात माझी प्रगति होण्यास व मिळणाऱ्या यशास लोकमान्यच कारणीभूत आहेत, व त्यांच्याच कृपेनें हें फल आहे, अशी माझी श्रद्धा आहे.

दिनकर लक्ष्मण कानडेशास्त्री

[एम्. ए (अमेरिका) वेदान्ती व गीताभ्यासी]

ता २७।१०।१९२४.

(१) बगालचे फाळणीचा निषेध करण्याकरिता १९०५ चे आगस्टमध्यें बगाल्यात जोराची चळवळ सुरू झाली. एकदोन दिवसातच बगाल्यातील विद्यार्थ्यांनीं तींत भाग घेतल्याच्या बातम्या प्रसिद्ध झाल्या. त्या वाचून पुण्यातील महाराष्ट्र विद्यालयातील ५।६ विद्यार्थ्यांनीं विद्यालयातील विद्यार्थ्यांची सभा भरवून बगालचे विद्यार्थ्यांस सहानुभूति दाखविण्याचा विचार चालविला. कांहीं विद्यार्थ्यांचें असें मत पडलें कीं, थारण इतर सर्व शाळातून खटपट करून 'पुणें विद्यार्थ्यांची सभा भरवून सहानुभूति दाखवावी.' हें मत मान्य झालें. पुढाऱ्याचा सल्ला घेऊन सभा भरवावी असं ठरलें विद्यार्थ्यांनीं लोकमान्याचे कानावर आपला बेत घातला त्याबरोबर लोकमान्य म्हणाले "वा, फार फार चागलें, कधीं सभा भरवता, लवकर भरवा. बगाली लोकास सहानुभूति लवकर दाखविलीच पाहिजे. कालपरवापासून माझेहि मनात सर्व पुणेकराची जगी सभा रे मार्केटात भरवावी असें आलें आहे. पण तुमची सभा आधीं होत असेल होऊ द्या; आम्ही येत्या रविवारीं भरवू" हें टिळकाचें उत्साही उत्तर ऐकून विद्यार्थ्यांस आनद झाला. त्यानीं तेथें लगेच दुसरे दिवशीं सभा भरविण्याचें ठरवून, लोकमान्यास निमत्रण देऊन, जागेकरिता सार्वजनिक सभेचे जागेची परवानगी मागितली "सभा सुरु झाल्यावर मी एकदा येऊन जाईन" असें लोकमान्यानीं सागितलें. दुसरे दिवशीं ५॥ वाजता सभेचे जागीं पुण्यातील सर्व शाळा कालेजातील मिळून अडीचतीन हजार विद्यार्थ्यांचा प्रचड समुदाय सभेस लोटला. तो तरुणाचा समूह पाहून त्यावेळचे इतर जमलेले देशभक्त थक्कच होऊन गेले. व लोकमान्यास खास निमत्रण पाठवून ते येईपर्यंत सभा सुरु होऊ शकली नाहीं लोकमान्य येताच त्यास अध्यक्ष करूनच सभेचे कार्यास सुरवात झाली अध्यक्ष म्हणाले "एवढा विद्यार्थ्यांचा प्रचड समूह या पुण्यात आजच मी प्रथम पाहात आहें, तुम्ही अद्यापि मिसु न फुटलेले तरुण आहा, आता तुम्हास मिशा फुटतील त्या पौरुषत्वाच्या फुटू द्या म्हणजे आज जे ठराव तुम्ही पास कराल त्याची नीट अम्मलबजावणी कधीं तरी करू शकाल." ही पुण्यातील स्वदेशीची पहिली सभा होय, यानतर सभाचा सर्वत्र सुळसुळाटच झाला, व लोकमान्याची मार्केटातील जगी सभा भरण्याचीहि जरूरी राहिली नाहीं.

(२) राष्ट्रीयशिक्षणाची चळवळ १९०५ त सुरू झाली. बनारस कॉंग्रेसचे वेळीं प्रो० विजापुरकर यांनीं पडित मालवीयाचे विश्वविद्यालयात काम करण्याचें

ठरलें. पण लवकरच तो बेत बदलला, व अण्णासाहेबाचे मनात कोल्हापुरासच राष्ट्रीयशिक्षणाची शाळा काढावी असें आलें. टिळकाचा सल्ला घ्यावा म्हणून एक चिठी घेऊन मला पुण्यास रवाना केलें. मी टिळकास भेटून चिठीहि दिली व तोंडी वृत्त सांगितलें. लोकमान्य म्हणाले "विजापुरकरांस सांगा, बाजरीची भाकरी व आमटी दोन वेळा खाऊन सारा दिवस, वर्ष, जन्मभर काम करणारे ग्रॅज्युएट शिक्षक मिळाल्याशिवाय शाळा काढू नका. प्रथम लोक कबूल करितात, मागाहून कुरकुरी व तंटे सुरू होतात. आमचेपुढें न्यू स्कुलचा अनुभव आहेच. असे शिक्षक मिळण्याची वेळ अद्याप आलेली दिसत नाहीं, ते मिळेपर्यंत स्वतंत्र शाळा चालणें अशक्य आहे शिवाय संस्थानात तर अशा चळवळीस सुरवात मुळींच करू नका, 'समूल च विनश्यति'" प्रो० विजापूरकरानीं कोल्हापुरात शाळा सुरू केली, लवकरच ब्रिटिश हद्दींत स्थलांतर केलें, शिक्षक उत्तम मिळाले, लोकमान्यानीं एका फेरींतच २५।३० हजार रुपये जमविले, पण इंग्रज सरकारनें नमुनेदार चालविलेली शाळा 'बे कायदा सस्था' ठरवून उघळून लाविली.

(३) लोकमान्य १९१४ सालीं सुटून आल्यावर १०।१२ दिवसानीं एकदा वर्तमानपत्राचे खोलींत ते उभे होते, सातारचे एक दोन गृहस्थ त्याचेपाशीं बोलत होते, बोलता बोलता पूर्वीच्या ४।५ वर्षांतील दडपशाहीचा विषय निघाला. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले "नरसोपतानीं म्हणूनच 'केसरी' जिवत राखला. मी बाहेर असतों तरी मलाहि 'केसरी' टिकवणें अशक्यच झाले असतें. नरसोपताचा गोडवा स्वभाव अशावेळीं राष्ट्राच व 'केसरी'चे उपयोगी पडला व म्हणूनच आज आपणास येथें उभें राहायास जागा राहिली आहे." यावेळीं लोकमान्य गहिंवरून आलेले दिसले तात्यासाहेब केळकर तेथें हजर नव्हते लवकरच तात्यासाहेबाचा काहीं तरी जाहीर गौरव करण्याचा आपला उद्देश असल्याचें लोकमान्य त्यावेळीं बोलले.

(४) गीतारहस्य प्रसिद्ध होताच काहीं मडळी त्याचें खडण करण्यास पुढें सरसावली त्यातच वे० नापट शास्त्री हे एक होते 'लोकमान्यानीं फार कडक भाषा सन्याशाविरुद्ध वापरल्यामुळें आपणास फार राग आला आहे' असें शास्त्रीबोवा बोलले दुसरे आवृत्तींत टिळक भाषा सौम्य करतील तर आमचा विरोध राहाणार नाहीं, आम्हास त्याचें बहुतेक म्हणण पसत आहे.' हें म्हणणें टिळकाचे कानावर पडताच ते म्हणाले 'अ त्यात काय? कडक भाषमुळेंच ज्यास राग येतो ते लवकरच मऊ पडतील, आजची कडक भाषा उद्या नरम ठरते. गीतातात्पर्याशीं विरोध असणाराचेंच खरें महत्त्व !"

(५) 'गीतारहस्यावर एका प्रसिद्ध शास्त्र्याशीं जाहीर वाद करण्याचा प्रसग मला आला या वादात 'टिळकाच्या शेंकडों घोडचुका' म्हणून ज्या प्रतिपक्षीयानीं पुढें केल्या, त्यातील १।२ मला पटल्या. अर्थात् वादाचे वेळीं त्या मह-

त्याच्या नसल्यानें मी त्याचा उल्लेख केलाच नाहीं. पुढें कांहीं दिवसांनीं पुण्यास आल्यावर लोकमान्यांशीं बोलता बोलता, पुढील आवृत्तींत वेळीं सदिम्बरांनीं स्पष्ट भागावर करण्यास सुचविलें, ता श्लोक म्हणजे १८ व्या अध्यायांतील "धृत्या यया धारयते मन प्राणेंद्रियक्रिया " धारयते हा कर्तार प्रयोग असून टिळकांनीं कर्मणी धमनून त्याचें भाषांतर केलें आहे, तें दुरुस्त व्हावयास पाहिजे लोकमान्यास तें पटलें व त्यांनीं दुरुस्ती करण्याचें कबूल केलें पण लगेच ते म्हणाले "पंडित झाला म्हणून काय चुकत नाहीं, असें आहे कीं काय? अशी व्याकरणाची चूक होते एकादे वेळीं. श्रीशंकराचार्य सुद्धा चुकले आहेत, तुमच्या नाहीं लक्षात?" असें म्हणून लगेच ते खुर्चीवरून उठले, लायब्ररींत जाऊन आचार्यकृत गीता भाष्य घेऊन आले, व बाल्हींट स्वत' लावून पुस्तक उघडून माझे हातात देऊन म्हणाले " हें पहा आचार्य सुद्धा चुकले आहेत याचा. गीतेचे ११ वे अध्यायातील 'प्रिय' प्रियायार्हसि देव सोढुं,' या ठिकाणीं आचार्यांनीं 'प्रियाया अर्हसि,' अशीं पदें पाडलीं तीं व्याकरण दृष्ट्या चूक आहेत किरकोळ चुकी सापडल्यानें अगर एकाद्या शब्दाचा अर्थ भिन्न लावल्यानें रहस्यसिद्धांत चूक ठरत नाहीं" रहस्यासंबधीं एकदा बोलता बोलता लोकमान्य मला म्हणाले " धर्म म्हणजे निवळ स्वस्थ बसणें नव्हे, धर्म म्हणजे कर्म, कांहीं तरी करावयास पाहिजे एवढें सांगत बसला तरी गीतेचें कार्य होईल "

(६) एकदा परदेशांत जाण्यास निघालेले एक गृहस्थ लोकमान्यांचें दर्शन घेण्यास आले रात्रीचे दहा वाजले होते व लोकमान्य जरा आजारी म्हणून बिछान्यावर पडले होते हे गृहस्थ येताच लोकमान्य उठून बसले व थोडा वेळ बोलणें चालणें झाल्यावर स्वत हातात दिवा घेऊन जिन्यापर्यंत पोंचविण्यास आले, शेवटचा आशीर्वाद म्हणून म्हणाले ' जगात कोणत्याहि देशात गला व कांहींहि उद्योग करीत असला तरी हिंदुस्थानचे प्रतिनिधि म्हणून नित्य वागत व राहात जा, जग तुमचे वरूनच तुमचे देशाची किम्मत ठरवील."

अनंत हरि गद्रे

[संपादक 'मौज', मुंबई]

(१) १९१६ सालची लखनौची काँग्रेस झाल्यानंतर लोकमान्य टिळकांनी वऱ्हाडात एक लहानसा दौरा काढला. अकोला येथें लोकमान्यांची उतरण्याची व्यवस्था रावबहादुर विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांच्या घरीं करण्यांत आली होती. रावबहादुर हे मवाळपक्षांत मोडत होते व लोकमान्य टिळकांचा पक्ष जरी जहाल अगर राष्ट्रीय होता तरी लखनौला समेट झ ल्यामुळें दोन्हा पक्षांत आता एकी नांदू लागली होती. रावबहादुरांनीं लोकमान्यांचें उत्तम आदरातिथ्य केलें व पाहु णचारांत कोठेंहि न्यून पडूं दिलें नाहीं. पहिल्या दिवशीं लोकमान्यांची जंगी मिर- वणूक निघाली व दुसऱ्या दिवशीं त्यांचें अफाट श्रोतृसमूहापुढें व्याख्यान झालें. व्याख्यान आटोपल्यावर रावबहादुरांनी व्याख्यानाचा साराश आपल्या थोरल्या चिरंजीवाकडून समजावून घेतला. त्यावेळच्या लोकमान्यांच्या व्याख्यानांत स्वरा ज्याच्या विषयाचें साधें व सोपें विवेचन असून ते जहाल भाषा होता होईतों वापरीत नसत व्याख्यानाचा साराश ऐकताच जहालपणाच्या अभावामुळें राव बहादुर व्याख्यानावर खूष झाले व उद्गारलेः—"आता आम्ही व बळवंतराव राज कीय बाबतींत खरोखरच एक झालों आहों. त्यांच्या आमच्यांत जो थोडा भेद आहे तो सामाजिक विषयापुरता ! तेवढा भेद नष्ट झाला म्हणजे झालें ! !"

रावबहादुराचे हे उद्गार मला विशेष मौजेचे वाटले व म्हणून मी त्यांचे ते उद्गार रात्रीं लोकमान्यांच्या कानावर घातले. रावबहादुरांचे उद्गार ऐकून घेतल्यावर लोकमान्य म्हणाले —" स्वराज्य पाहिजे याविषयीं सर्व पक्षांत एकवाक्यता झाली हें ठीक, पण एवढ्यावरून सामाजिक बाबतींत मवाळांची व आमची एकवाक्यता होणें शक्य नाहीं. उत्तम शीलाचा प्रतिनिधीच तेवढा काँग्रेसमध्यें घ्यावयाचा असा आम्ही निर्धार केला तर तसे उत्तम शीलाचे दहापाच लोक तरी काँग्रेसला लाभतील कीं नाहीं याची शंका वाटते. 'तुला स्वराज्य पाहिजे ना ?' असं आम्हीं प्रत्येकाला विचारणार आणि तो होय म्हणाला कीं त्याला काँग्रेसमध्यें घेणार—मग तो कोण त्याहि पंथाचा असो किंवा कसल्याहि शीलाचा असो ! अहो, रावबहादुरांचें— आमचें इतकेंच जमायचें ! पण मी म्हणतों कीं तूर्त इतकं जमलें तरी काय थोडें झालें !"

(२) लोकमान्य टिळक मँटेग्युसाहेबांच्या दरबारासाठीं दिल्लीस गेले. तेव्हांची एक छानीशी गमत मला आठवते. मँटेग्युसाहेबांच्या भेटीसाठीं त्यांनीं जो पोषाख केला तो सारा 'एकदम परीटघडीचा' केला पोषाख झाल्यावर त्यांनीं ट्रंकेतून एक नवा कोराकरकरीत पुणेरी जोडा काढला व पायांत घातला तेव्हा मला थोडें आश्चर्यच वाटलें. पोषाखासंबंधाची इतकी काळजी घेतांना मी त्यांना

हें प्रथमच पाहिलें. पोषाख झाल्यावर मी त्यांस म्हणालों--" मी तर असें ऐकतों कीं, महात्मा गांधी हे दरबारला नेहमींच पांगडी पायरून व नेहमींचाच पंचा नेसून जाणारे आहेत आणि तुम्ही तर नवा कोरा पोषाख थाणलात!" माझ्या प्रश्नांतील खोंच तत्काल ओळखून लोकमान्य म्हणाले:--" आपण कसें झालों तरी मराठे गडी! आपणाला दरबारचा मान राखलाच पाहिजे. मी आज याद शहाच्या खास प्रतिनिधींची भेट घेणार आहें हें तू विसरलास वाटतें! शिवाय दरबारी पोषाख केला तरी भाषा कडकच बोलेन!" या भाषणांतील मन मोकळे पणाच त्यांच्या थोर मनाची साक्ष देतो. भाषणांतील मुद्दा सरळ आणि स्पष्टच आहे!

(३) लोकमान्य कलकत्ता--कॉंग्रेससाठीं कलकत्त्याला गेले असता तेथील कोट्याधीश मारवाड्यांनींच त्यांच्या आदरातिथ्याची व्यवस्था ठेविली होती. कॉंग्रेसनंतर लोकमान्यांचें एक जाहीर भाषण 'स्वराज्य' या विषयावर झालें. व्याख्यानांत त्यांनीं " मला होमरूलच्या खटपटीसाठीं प्रत्येकीं रुपया आठ आणे देणारींच हजारों माणसें पाहिजेत " असें सांगितलें. त्यांची ही रुपया आठ-आण्याची मागणी ऐकून एक मारवाडीशेट आश्चर्यचकित झाले व संधी साधून लोकमान्यांच्या कानांत हळूच म्हणाले:--' तुम्हाला पैशाची जरूर असेल तर आम्हाला गुप्त इशारा द्या. आम्ही तुम्हाला लाखों रुपये मध्यरात्रीं आणून देऊ. असें प्रत्येक माणशीं रुपया--आठ आणे कशाला मागता?' त्यावर लोकमान्य म्हणाले --" तूर्त जी होमरूलची खटपट आम्हाला करावयाची आहे तिला 'स्वराज्य पाहिजे' म्हणणारीं व स्वराज्याच्या खटपटीला प्रत्येकीं रुपया--आठ आणे देणारीं माणसें मिळालीं तरी पुरे! ज्यावेळीं स्वराज्याच्या लढ्याची धुमश्चक्री माजेल त्यावेळीं प्राण देणारीं माणसें व लाखों रुपये देणारे धनिक कोठून मिळतील ही मला काळजीच नाहीं. त्या धुमश्चक्रीच्या वेळीं पैसा आणि माणसें 'मागत' बसण्याचीच वेळ येणार नाहीं. मी सध्या तूर्तच्या खटपटी पाहातों आहें." लोकमान्यांचें उत्तर ऐकताच शेटजी थंड पडले हें सांगावयास नकोच!

(४) कलकत्त्याचीच गोष्ट! कॉंग्रेसच्या धामधुमींत एका बड्या संस्थानिकानीं एका रात्रीं 'हळूच' लोकमान्यांच्या मुलाखतीचा योग साधला. मुलाखत वगैरे संपल्यावर ते संस्थानिक लोकमान्यांना पोंचविण्यासाठीं दरवाजापर्यंत आले व त्यांनीं अत्यादरपूर्वक लोकमान्यांना निरोप दिला. लोकमान्य नंतर मोटारींत बसले व मोटार चालू झाली तरी त्यांच्या डोक्यांत त्या मुलाखतीचेच विचार घोळत होते लोकमान्य सदर विचारांत गढून गेले असता सहज उद्गारले --" हे संस्थानिक सुद्धा आमचेच आहेत. स्वराज्याची खरी खटपट मात्र सुरू झाली पाहिजे!" या उद्गारांतील मर्म कळावयाला आमच्या स्पष्टीकरणाची कांहीं जरूरी नाहीं!

× × × ×

[लोकमान्यांचे एक भक्त, अकोळ,]

(१) १९१७ च्या चिकोडी जिल्हासभेस लोकमान्य आले होते. सभेमध्यें कुळकर्णीवतनाचा ठराव व्हावयाचा होता. या ठरावासंबधानें लोकमान्यांचा काय अभिप्राय पडतो पाहू या म्हणून मि० कलोळकर व मी शहाडे वकील त्यांचे माडीवर गेलों. तों लोकमान्य एक पांढरा जुन्या पद्धतीचा सदरा घालून माडीवर येरझाऱ्या घालीत होते. आम्हांस पाहतांच कोण पाहिजे असा त्यांनीं प्रश्न केला. तेव्हा आमच्या स्नेह्यांनीं, कुळकर्णीवतनाच्या ठरावापासून कांहीं उपयोग होईल काय ? न झाल्यास यास काय करावें लागेल ? असा विनयपूर्वक त्यांस प्रश्न केला. तेव्हा ते म्हणाले "या सभा व ठराव याचा उपयोग तूर्त तरी लोकमत व्यक्त करणें इतकाच आहे. सरकार इतकें बलिष्ठ व बेफिकीर आहे कीं, ते विनंति अर्ज, सभा व ठराव याकडे न पाहातां मनास येईल तेंच करणार. तेव्हां प्रत्येक वतनदारानें सरकारवर दावे करून आमच्या इकडील खोतीप्रकर्णाप्रमाणें निकाल करून घेतला पाहिजे. आरमीं दावे बरेचसे विरुद्ध झाले तरी त्यानें निराश न होतां प्रत्येकानें गव्हर्नमेंटवर दावा करूनच दाद मागितल्यावर गव्हर्नमेंट खोताच्या प्रकरणाप्रमाणें तडजोडीस येईल. कदाचित् वतनदारांच्या कबुल्या सरकार अनंत मार्गानें मिळवील व तसें न साधल्यास तुमचीं वतनें तें जबरीनेंहि घेईल हें लक्षांत ठेवा.

(२) गीतारहस्यांतील कांहीं मुद्यासंबधानें वाद करण्याकरितां वैष्णव सांप्रदायी श्री वैष्णवस्वामींचा मुक्काम मुद्दाम तेथें झाला होता. म्हणून त्यांच्याशीं लोकमान्य जाहीर चर्चा करणार होते. श्रींच्या मुक्कामावर म्हणजे धर्मशाळेसमोर मोठा जनसमूह जमला होता. श्री व त्यांचें शास्त्रीमंडळ उत्तराभिमुख स्थानापन्न झालें; नंतर लोकमान्य आले. ते येतांच श्रीलेरीज सर्वांनीं उठून त्यास खडी ताजीम दिली. लोकमान्यांनीं श्रींस नम्रभावानें नमन करून पूर्वपक्ष करण्यास विनंति केली. नंतर त्यांस आरमी दे० खाडीलकर व परांजपे यानीं उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर लोकमान्य गीतारहस्याची प्रत घेऊन त्यातील ज्या विधानावर त्यांचा आक्षेप होता ते वाचून दाखवून त्यावर त्यांनीं सुंदर भाषण केलें. याच कामासाठीं त्यांनीं आदले दिवशीं किंजवडेकर शास्त्री यास जरूर ते ग्रंथ घेऊन येण्यास तार दिली होती; परंतु मेल आजहि लेट असल्यानें ते वेळेवर आले नाहींत. मध्यंतरी एकवार लोकमान्याच्या प्रश्नास श्रींच्या शास्त्रीमंडळाकडून चांगलेसें उत्तर न आल्यामुळें लोकांकडून त्यावेळीं टयाळी झाली. त्यावेळीं लोकमान्यांनीं उठून लोकांना बजावलें कीं, ही नेहमींची सभा नव्हे, ही शास्त्रीय चर्चा आहे. कोणत्याहि योगें श्रींचा मानभंग होईल, श्रींची थोडीशीहि अमर्यादा होईल असें

वर्तन घडले तर आपण स्वराज्यासच नव्हे तर जरूर ते शिष्टावार पाळण्याच्या कामात नालायक ठरू, अशा अर्थानें खडसून बजावलें. व यापुढें ज्यांना स्वस्थ ऐकता येईल त्यांनीं ऐकावें नसल्यास इथली गर्दी कमी करावी, अशी सूचना करून आपलें विवरण पुढें चालविलें तेव्हां विलक्षण शांतता झाली तोंच, किंजवडेकर शास्त्री आले परंतु वेळ बरीच झाल्यानें याची विशेष चर्चा श्रींचा मुक्काम पुण्यास झाल्यास सविस्तरपणें करू असें सांगून हा कार्यक्रम आटोपला

गंगाधर व्यंकटेश देशपांडे

[चिटणीस टिळक-स्मारक कमिटी, शाडगाव, वऱ्हाड.]

(१) एकोणीसशें आठच्या खटल्याच्या वेळची गोष्ट अकोला-मराठी ट्रेनिंग कॉलेजचे एक शिक्षक श्रीयुत रामचंद्र गंगाधर भागवत, लोकमान्यांना मुंबईस पकडल्याची बातमी कानीं येतांच, त्यांनीं एक चिठ्ठी लिहिली व ती लखोटा-बंद करून ठेविली पुढें शिक्षा झाल्याचें कळतांच आपल्या मित्रमंडळी समोर तो लखोटा फोडला चिठ्ठीवर शिरोभागीं "यदृच्छयाचोपपन्नम्" हा गीतेंतील श्लोक असून त्याखालीं असा मजकूर होता – "या खटल्यात जर लोकमान्यास शिक्षा झाली तर नोकरीचा राजीनामा देईन" या प्रतिज्ञेप्रमाणें त्यांनीं राजीनामा लिहिला. परंतु स्नेहीमंडळींच्या व स्वजनांच्या कळवळ्याच्या आग्रहामुळें व आणाशपथामुळें लोण्याप्रमाणें मऊ अंत करणाच्या या एकनिष्ठ टिळक-भक्ताचें हृदय द्रवलें व केवळ मीडेखातर तो राजीनामा वरिष्ठाकडे पाठविला नाहीं परंतु त्या दिवसापासूनचा एक एक दिवस एकेका वर्षासमान-शाळेंत काम करीत असतांना-वाटू लागला. 'मी या बंधनापासून केव्हां एकदा मोकळा होईन' ही सारखी तळमळ 'सत्य संकल्पाचा दाता भगवान' म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं थोडक्याच दिवसात त्या कॉलेजमध्यें एक उत्सव झाला. त्यात सदर शिक्षकांनीं प्रसंगाचित् चार शब्द बोलावे असा त्यांच्या शिष्यमंडळींनीं प्रेमाचा आग्रह केल्यावरून आमचे हे टिळक-भक्त बोलावयास उठले व असें कांहीं सुंदर भाषण केलें कीं, त्याचा रिपोर्ट शाळाधिकाऱ्याकडे जातांच त्यांनीं तात्काळ यांना नोकरींतून मुक्त केलें व आमचे मित्र श्री० भागवत यांना पुत्रोत्सवाप्रमाणें आनंद झाला ! तेव्हांपासून ते उघड उघड राजकीय चळवळींत भाग घेऊ लागले आज ते वणी तालुक्यातील सार्वजनिक चळवळीचें एक आधारस्तंभ आहेत निर्वाहाकरिता नोकरी करण्यासारखी गृहस्थिति असतांहि साठ-सत्तर

-रुपयांच्या व पुढें दोनशेपर्यंत वाढत जाणाऱ्या सरकारी नोकरीवर लाथ मारून केवळ टिळकप्रेमाकरितांच हा गृहस्थ राजकीय आखाड्यांत उतरला. लोकमान्यां-सारख्या विभूतीला वृद्धापकाळीं काळेपाणी दाखविणाऱ्या सरकारची नोकरी करून चैन करण्यापेक्षां जन्मभर दारिद्र्य पुरवलें, ही एकच भावना हृदयापाशीं धरून आज ते आहेत त्या स्थितींतच अगदीं मजेनें काम करीत आहेत. लोकमान्य स्वर्गस्थ झाल्यापासून " राष्ट्रगुरु " या नात्यानें सदहुँ श्री० भागवत हे त्यांना नित्याच्या पितृतर्पणांत ' तिलोदक ' अर्पण करीत असतात व पितरांच्या श्राद्ध प्रसंगीं लोकमान्यांच्या नांवानें एक ब्राह्मण जास्त बसवून ते भगवान तिलकांना पिंडोदकानें तृप्त करीत असतात, ही गोष्ट आमच्या या बाजूला सर्वविश्रुत आहे. त्याचप्रमाणें लोकमान्यांचें वाङ्मयश्राद्ध म्हणून त्यांनीं एक " तिलकायन " नांवाचा सुंदर ग्रंथ लिहिला असून तो ते लवकरच प्रकाशित करणार आहेत.

(२) मि० मॉंटेग्यु यांची मुलाखत आटोपून लोकमान्य दिल्लीहून परतले. मार्गांत एका स्टेशनवर गाडी उभी असतांना (मला पक्कें आठवतें, तें स्टेशन मथुरा असावें) तेथील लोकांनीं त्यांना उतरण्याविषयीं आग्रह केला. जवळजवळ संख्यांग्रहेंचें कां म्हणाना ! गर्दी अतोनात, त्यामुळें लोकमान्यांना गाडींतून उतरून स्वतःच्या पायानीं मोटारींत जाऊन बसणें अशक्य होतें. भगवान विष्णूला खांद्यावर वाहून नेणाऱ्या गरुडाप्रमाणें एका स्वयंसेवकानें लोकमान्यांना आपल्या स्कंधावर बसवून त्यांच्या वाहानांत नेवून—मोठ्या मुष्कलीनें—बसविलें ! गर्दींत अर्था-तूच लोकमान्यांच्या पायांतील जोडा गळून पडला. तेथें मुक्कामास असतांना दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं अंगावर मरजरी मोलवान शालजोडी पांघरलेला, वेदशास्त्र-संपन्न असा एक शुचिर्भूत ब्राह्मण लोकमान्यांच्या मुक्कामाच्या दाराशीं येऊन त्यानें " भगवान तिलक कोठें आहेत ? " म्हणून विचारलें. कर्मधर्मसंयोगानें दारांत लोकमान्यच होते. " मीच तो टिळक " असें त्याला उत्तर मिळालें. तात्काळ त्या ब्राह्मणानें आपल्या काखोटींत असलेली एक वस्तु लोकमान्यांच्या पायांपुढें ठेवून साष्टांग नमस्कार घातला. गहिंवरलेल्या लोकमान्यांनीं, "महाराज हें काय ?" असें म्हणून त्या ब्राह्मणास अत्यंत प्रेमपूर्वक आपल्या हातानीं उठवून प्रणामपूर्वक आपल्या आसनावर बसविलें. ब्राह्मण उद्गारला " महाराज, पूर्वपुण्यानें आपलें दर्शन कालच घडलें. आज सडकेवर हा दक्षिणी जोडा मला मिळाला. आमच्या या उत्तरहिंदुस्थानांत हा पुण्याचा जोडा पाहून मला मोठा चमत्कार वाटला व तोकालच्या गर्दींत आपल्याच पायांतून पडलेला असावा असें मला वाटलें आणि तो आपला आपल्याच चरणांला अर्पण केला आहे. यांत मी विशेष तें काय केलें. महाराज, तो आपलाच आहे हें पाहून मला धन्यता वाटते. "

वासुदेव कृष्ण भावे

[बी. ए, उपसंपादक केसरी, पुणें]

(१) लो० टिळकाच्या निकटसंबधाचें महद्भाग्य मला १९०८ सालींच थोडेसें लाभलें लो० टिळकावर खटला होण्यापूर्वी दोन तीन महिने पुण्यात दारुबंदीचें बाबतींत पिकेटिंगची चळवळ जारीनें सुरू होती सदर चळवळींत मी स्वय सेवकाचें काम करीत असता गणेश पेठच्या गुत्यावर त्या वेळचे पुण्याच्या कलेक्टरचे पर्सनल असिस्टंट मि० अडरसन याजबरोबर मारामारी केल्याच्या आरोपावरून सिटी मॅजिस्टेट मि० कारव्हालो याच्या कोर्टांत मजवर खटला भरण्यात आला. त्या वेळीं माझ्या बचावाचा पुढाकार लो० टिळकानींच घेतला होता. खटल्यात माझ्या वतीनें डॉ० मॅन व मि० मॅक्निकल प्रभृति कांहीं साक्षीदार देण्यात आले होते माझ्या वतीचा साक्षीपुरावा घेण्याच्या दिवशीं डॉ० मॅन यास वेळेवर हजर राहाता न आल्यामुळें तें काम संपल्यावर कोर्टाचा जिना चढू लागले लो० टिळक जिना उतरण्यास आणि मॅनसाहेब जिना चढण्यास एकच गाठ पडली लोकमान्यानीं मॅन यास कोर्टांत झालेली हकीकत सांगितली दोघाचें संभाषण चाललेलें पाहून साहाजिकच त्याज भोंवतीं प्रेक्षकाचा घोळका जमला त्या दिवसात पोलिस बंदोबस्त शहरात मोठा कडक असून कोणीहि चार माणसें रस्त्यात एकत्र जमलीं तर त्यावर बेकायदा जमाव (unlawful assembly) केल्याचा आरोप येण्याची धास्ती असे. ही जुल्माची गोष्ट मॅन याच्या नजरेस आणण्याकरता लोकमान्य विनोदानें म्हणाले कीं, " आपण येथें असें जमून उभे राहू तर आपल्यावरहि बेकायदा जमाव केल्याबद्दल खटला होईल ! " असें म्हणून ते जिना उतरून चालते झाले

(२) १९०८ सालच्या सुमाराला सार्वजनिक कामात पडण्यास माणसें बहुधा मिळत नसत पिकेटिंगमुळें स्वयसेवकावर भराभर खटले होऊन फडाफड दड यावे लागले असता, लोकमान्याच्या साहचर्यांतील एक निस्सीम भक्त व अनुयायी त्यास म्हणाले, ' अशा रीतीनें तरुणाच्या आयुष्याची नासाडी होणें बरें नव्हे ' त्यावर लोकमान्यानीं तत्क्षणीं उत्तर दिलें, " अहो, हींच मुलें उद्या आपल्यास देशकार्यास उपयोगी पडतील ! " तरुणपणीं राजकीय खटले झाल्यात आयुष्याची खरी नासाडी नसून ते देशकार्याचे धडे होत असेंच लोकमान्य समजत व त्याच्या या म्हणण्याची सत्यताहि सभोंवार दृष्टि टाकणारास पटल्या वाचून राहाणार नाहीं

महेश्वर रामचंद्र कुळकर्णी

[शिक्षक, मुंबई]

(१) लोकमान्य जेव्हा लखनौ काँग्रेसकरता गेले होते तेव्हा एके दिवशीं कानपूरचे कोणीएक गृहस्थ येऊन बसले व त्याची इच्छा लोकमान्यांचें अंग दाबावें अशी होती लोकमान्यांनीं मला अंग दाबून घेण्याची सवय नाहीं व आपण हें काम करण्याची इच्छा धरू नये असें सांगितलें. परंतु त्या इसमानें फारच आग्रह धरला तेव्हा ते म्हणाले ' तुम्ही माझें अंग तर दाबू शकणार नाहींच पण फारच आग्रह असेल तर आमचे हे नबाबसाहेब बसले आहेत (दादासाहेब खापर्डे) त्यांचें आंग पाहिजे तर दाबा " यावरून शारीरिक सेवा करून घेण्याचा त्याना किती तिटकारा होता हें कळून येतें.

(२) गोवे प्रांतातील जे० आबासाहेब रामचंद्र या नावाच्या कोणी गृहस्थानें स्वावलंबनाच्या तत्त्वावर घदेशिक्षणाची शाळा काढल्याचें १९०८ सालीं 'केसरी'तून आम्हा चारपाच विद्यार्थ्यांना समजलें सबब त्या शाळेंत जाण्याचा नक्की बेत करून त्यावर लोकमान्यांचें मत घेण्याकरता गेलों त्यावेळीं ते म्हणाले " अद्याप मला त्या शाळेची पुरी माहिती नाहीं. तुम्ही आपल्या परीक्षा पास व्हा, तोंपर्यंत मी पुरी माहिती मिळवीन तसेंच तळेगाव मुक्कामींहि अशी शाळा निघाली आहे, तेव्हा तुम्ही पुरी माहिती मिळाल्याशिवाय गोव्याच्या शाळेंत जाऊं नये असें मला वाटतें. " अर्थातच आमचा बेत आम्हीं रहित केला तेव्हा विद्यार्थ्यांना वाटेल तें सांगून त्यांचें आयुष्य लोकमान्यांनीं खराब केलें यांत किती सत्य आहे हें घरील गोष्टीवरून दिसून येईल

(३) १९१४ मध्यें लोकमान्य सुटून आल्याची बातमी मला सकाळीं सहा वाजता समजली लगेच मी वाड्यात त्याच्या दर्शनाकरिता गलों तेव्हा त्या वेळीं दहापाच इतर गृहस्थ आले होते त्यातच एक २५ वर्षें वयाचे गोडबोले हे होते लोकमान्याना किती दिवस लौकर सोडलें यावर कोणी एक गृहस्थ त्याच्याशीं बोलत होते त्यावर सदरील गोडबोले म्हणाले 'पहिल्यानदाच चांगली ६॥ वर्षांची शिक्षा दिली व मागाहून म्हणे ६ महिने सूट दिली यात काय मोठें केलें '

लोकमान्य लगेच उद्गारले " मागील गोष्टीचा खल नको झाली गोष्ट झाली आता पुढें काय करावयाचें त बोला "

यानतर लगेच इतर प्रश्न सुरू झाले व मंडळी घरोघर गेली. सुटकेनंतर पहिल्याच दिवशीं पुढच्या मार्गाचा विचार करताना पाहून त्यांचें धैर्य व मोठेपणा याबद्दल मला फारच आदर वाटला

× × × ×

[लोकमान्याचा एक अज्ञातवासी भक्त.]

(१) माझा सचार चोहोंकडे असल्यामुळें लोकमान्याच्या अलोट लोक प्रियतेचीं अनत उदाहरणें मला पाहावयास सापडलीं. ज्यानीं त्याचें फक्त छाया चित्रच पाहून आपल्या मनाचें शातवन करून घेतलें अशा लोकात काहीं वेळ घालविण्याचा प्रसग प्रस्तुत लेखकास बगाल्यात, पजाबात, सयुक्तप्रांतात वगैरे कडे आल्यावेळीं त्या लोकानीं किती आतुरतेनें या महापुरुषासबधीं मला माहिती विचारली व त्याचेबद्दल त्यानीं कसा आदर व्यक्त केला याबद्दल एकच गोष्ट सागितली असता पूर्ण कल्पना होईल 'मला या विभूतीच्या हाता खालीं लहानपणीं शाळेंत शिकण्याचा मान मिळाला होता, ते माझे गुरु होते' एवढें मी त्यास सागितलें मात्र, तों लगेच ते भाविक टिळकप्रेमी लोक माझ्या पाया पडले व 'तुम्ही धन्य आहात' असें म्हणाले !

(२) लोकमान्याच्या दौऱ्याचे वेळीं त्याचें पादस्पर्शनपूर्वक दर्शन घेण्या करता आषाढी एकादशीस पढरीनाथाचें दर्शन घेताना भक्ताची जशी स्थिति होते तशी लोकाची कशी स्थिति होई हें शब्दानीं वर्णन करणें अशक्य आहे. अशा प्रसगीं लोकास लोकमान्य एक सारखे म्हणत, " मी साधु नाहीं, माझ्यात विशेष काहीं नाहीं, तुम्हासारखेच मला हात, पाय, कान परमेश्वरानें दिले आहेत तुम्ही माझे पाया न पडता भगवन्ताचे पाया पडा व त्याजजवळ स्वराज्य मागा."

(३) कित्येक वेळा जनतेच्या दृष्टीनें अधम, दुराचारी अशा माणसास सुद्धा आपण जवळ का करावें, असा त्यास एकदा प्रश्न केला असता ते म्हणाले कीं, " कोणी कसाहि असो, त्याचेकडून अमकें विशेष काम होण्यासारखें आहे व त्याचा देशकार्यास फायदा होणार आहे ना, तर मग घ्या त्याचा उपयोग करून मधमाशीस काय, फुलातील मध तेवढा मिळाला म्हणजे झालें ! "

(४) एका प्रसिद्ध खटल्यात लोकमान्याच्या एका स्नेह्यानें एक विलक्षण पुरावा मिळविला व त्याचा अवश्य उपयोग करून घ्यावा अशी लोकमान्याच्या त्या हितचिंतकानें त्यास विनति केली तो पुरावा एका फोटोचा होता तो पुढरण्यानें सर्व खटला तावडतोब टिळकाच्या तर्फेचा सहज झाला असता पण ज्या गृहस्थानें फार परिश्रम करून तो फोटो मिळविला त्याबद्दल त्याचे त्यानीं प्रथम आभार मानून "असा पुरावा दाखल करून खटला जिंकण्यापेक्षा तो माझ्या विरुद्ध झाल्यास परमेश्वरी इच्छा म्हणून मी समाधान मानून स्वस्थ राहीन, पण जेणेंकरून समाजास कलक लागेल, एखाद्या घराण्याची अब्रू जाईल व मृताचा आत्मा अखड दु खी होईल अशी गोष्ट मी कालत्रयींहि करणार नाहीं.

मग माझें काय वाटेल तें होवो." असें म्हणून त्यांनीं तेथल्या तेथें त्या फोटोचा नाश केला !

(५) सन १८९८ च्या लोकमान्यांचे खटल्याचे वेळीं मुंबईस हायकोर्टा-बाहेर समुद्रासारखी पसरलेली जनता अति उत्सुकतेनें खटल्याची हकीकत समजावी म्हणून कित्येक तास तिष्ठत उभी राहिलेली दिसत असे. त्या समाजांत गोव्याकडील खिस्ती, रोटीवाले, शिंपी, वगैरे लोकहि असत. ' तुमचें रे येथें काय काम आहे ? ' असें आम्ही त्यांस विचारतांच ते म्हणाले ' आम्ही हिंदी नव्हे काय ? तुम्हांस टिळकांचा जितका अभिमान वाटतो तितकाच किंबहुना त्याहिपेक्षां जास्त आम्हांस तो वाटतो ! ' हें ऐकून आम्ही चकित झालों. शिक्षेच्या निकालाचे दिवशीं रेल्वेचीं सर्व तारायंत्रें, रेल्वेच्या लोकांनीं याच कामाच्या उपयोगास आणिलीं; इतर तारा पडून राहिल्या !

(६) १९०६ सालीं कलकत्त्याचे काँग्रेसकरतां लोकमान्य गेले असतां, एक दिवस ते *गंगास्नानास* गेले. तेव्हां त्यांचेबरोबर हजारों बंगाली लोक स्नानास गेले होते. लोकमान्य फार चांगले पोहोणारे होते. यथेच्छ जलक्रीडा करून परत येत असतां घाटाजवळ ते थोडे चिखलांत रुतले; पण ते तसें जोरानें निघून वर घाटावर येऊन उभे राहिले तों त्या भाविक व प्रेमळ बंगाली बाबूंनीं त्यांचे पायापासून तों कंबरेपर्यंतचा चिखल काढून घेतला व आपले ललाटीं लाविला ! असें करण्यानें लोकमान्य अनायासेंच स्नान केल्याप्रमाणेंच निर्मल झाल्याचें आम्ही पाहिलें !

(७) अमृतसरच्या काँग्रेसचे वेळीं हजारों स्त्रिया लोकमान्यांच्या दर्शनाकरतां मंडपाबाहेर तासचेतास तिष्ठत उभ्या रहात. लोकमान्य बाहेर आले म्हणजे त्यांच्या पायांवर त्या आपलीं लहान बाळें घालीत, त्यांचे अनन्यभावानें पदरज कपाळीं लावीत व त्यांस भक्तिभावानें नवसहि करीत ! !

(८) लोकमान्य अजमीरला गेले त्यावेळीं त्यांचे दर्शनार्थ दिल्लीपासून अजमिरापर्यंत रात्रीं व दिवसा सर्व स्टेशनावर लोकांचा तोबा उडत होता. ज्या अजमीरच्या प्रख्यात दरग्यांत जहांगीर बादशहाच्या जन्माचा नवस अकबरानें पायीं चालत येऊन फेडला, त्या ऐतिहासिक दरग्यांत या अनभिषिक्त लोकमान्यमहाराजांचा अपूर्व जयजयकार सर्व मुसलमान बधूंनीं केला ही खरोखरच मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय. अजमीरच्या इतिहासांत ही गोष्ट नमूद झाल्याखेरीज खास राहाणार नाहीं.

(९) आपणावर अहोरात्र नजर ठेवण्याची सरकारनें व्यवस्था केलेली आहे असें त्यांस एकदां सांगण्यांत आलें. तेव्हां ते म्हणाले, " स्वराज्य झाल्यावर आम्हीहि असेंच करूं. किंबहुना स्वराज्य होतें तेव्हां आम्ही तसेंच केलें व यापुढें आम्ही तसें न करूं तर राज्य लवकरच घालवूं. अनादिकालापासून जी गोष्ट

शिष्टसमत म्हणून ठरली ती केल्याशिवाय राज्य सुरळीत चालणें शक्य नाहीं महाभारत–काळींहि ही ईराची कल्पना अमलात होतीच व जोंपर्यंत परमेश्वरानें मनुष्याच्या स्वभावात फरक केला नाहीं तोंपर्यंत हें असेंच चालणें अपरिहार्य आहे."

(१०) मुंबईस लोकमान्याचा अन्त होण्याचे वेळीं ते मरणोन्मुख असल्या बद्दलची तार सिमल्यास आली. सर्व जनता अत्यंत दु:खी झाली इतक्यांत काहीं वेळानें प्रकृती बरी आहे अशी दुसरी तार आली ती ऐकून लोकमान्यास पूर्वी कधींहि न पाहिलेल्या तेथील एका लालास इतका हर्ष झाला कीं, त्यानीं तात्काळ आपल्या घरच्या उत्तम सवत्स गाईची पूजा करून ती लोकमान्याच्या आरोग्यचिंतनार्थ एका ब्राह्मणास दान दिली !

दत्तात्रय रघुनाथ देव

[पाटण, गुजराथ]

(१) सन १९०१ सालीं आम्ही पुणें येथें नारायण पेठेंतील मुजाबाच्या बोळात राहात होतों, हुताशनीचे दिवस होते रगपचमीच्या दिवशीं बोळाच्या सार्वजनिक होळीवरच रगाचें भाडें तयार होतें व आळींतील आम्ही सर्व बाल गोपाळ मडळी आनदानें बाबूच्या पिचकाऱ्यातून रग उडवीत होतों. सायकाळचा सुमार झाला कै० लोकमान्य त्यावर्षीं आमच्या होळीवरून जात होते अगात अग रखा, डोकीला त्याचें नेहमींचे लाल पागोटें, पायात जोडा व हातात काठी अशा वेषानें लोकमान्याची स्वारी क्रीडाभुवनात व्याख्यानाकरिता जात होती आम्हा पोरास ल्हानथोर सारखेच, पण त्याचे अगावर रग टाकण्याचा धीर आम्हास झाला नाहीं पुढें सोट्या म्हसोबाच्या मडळींनीं त्यास रगविलें म्हणून रा० तात्यासाहेब केळकर याचे घरीं जाऊन त्यास कपडे बदलून व्याख्यानास जावें लागलें ! त्यावेळीं जाहीर प्रसगीं प्रथमच त्यानीं कोट अगात घातला असें त्याचें सागण्यात आलें

(२) बडोद्याचे डॉक्टर सुरतकर, मुंबईच्या प्रिंटर्स एम्पोरियमचे चालक रा० रामभाऊ सप्रे, रा० तुळजापुरकर वकील, वऱ्हाडातील रा० वामणगावकर व आणखी काहीं स्नेही मडळी जमून मुंबईस 'पिपल्स युनीयन' नावाची सस्था काढण्याचें ठरवून नियमाचा मसुदा रा० तुळजापुरकर वकील यानीं तयार करून दिला, त्याची एक प्रत घेऊन पुण्यास मी लोकमान्याचा सल्ला घेण्यासाठीं गेलों त्यानीं मामुली कुशलप्रश्न केल्यावर सायकाळीं मला बोलाविलें.

सायंकाळींहि त्यांस फुरसद मिळाली नाहीं. तेव्हां शेवटीं रात्रीं येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें रात्रीं मी गेलों. लोकमान्य वाचनांत अगदीं गढून गेले होते. वाड्यांतील गच्चीवर शेजारच्या खोलींत एका आरामखुर्चीवर लोकमान्यांची स्वारी बसली होती. त्यांस माझ्या येण्याचें कारण सांगितलें तेव्हां ते म्हणाले कीं " संस्था वगैरे गोष्टींवर माझा विश्वास नाहीं. मनुष्यानें स्वतःची पूर्ण तयारी करून कोणत्याहि कामास हात घालावा; त्यांत दुसऱ्याच्या मदतीची अपेक्षा केली कीं, अनेक वेळां ठोकर खाण्याचे प्रसंग येतात. आवेशाच्या भरांत कित्येक मंडळी एखादी संस्था काढतात, पण एकदा उत्साह ओसरला म्हणजे सर्व कांहीं जागचे जागीं राहातें. तेव्हां प्रत्येकानें स्वतःच्या मनाची पूर्ण तयारी करावी व मगच कार्यास लागावें." पुढें गोष्टी वरून गोष्ट निघतां कै० नामदार गोखले यांच्या सर्वंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी सारखी संस्था आपण कां काढित नाहीं असें त्यांस विचारलें असतां त्यांनीं जबाब दिला कीं, " माझ्या आयुष्यांत मी एक मोठी संस्था काढली ती 'केसरी' ही संस्था होय. तिच्याकरितां माणसें मिळविण्यासाठीं केलेल्या प्रयत्नाचें त्यांनीं विवेचन केलें. त्यांत त्यांनीं सांगितलें, मीं 'केसरी' करितां उत्तम उत्तम माणसें मिळविण्यासाठीं पुष्कळ खटपट केली. दरसाल युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरांपैकीं पुष्कळांस विचारिलें आणि पगारहि चांगला देऊं केला तरी आपल्याला माणसें मिळालीं नाहींत. एक तात्यासाहेब केळकर शब्द टाकल्याबरोबर आपणांस येऊन मिळाले." ह्या बद्दल मात्र त्यांस अभिमान वाटला. प्रो० अण्णासाहेब कर्वे यांच्या कामगिरीसंबंधानें लोकमान्यांचा अभिप्राय फारच उत्तम पडला. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितींत त्यांनीं केलेलें कार्य खरोखरच वाखाणण्याजोगें आहे ह्यांत संशय नाहीं असें लोकमान्य म्हणाले.

शंकर रामचंद्र शेंडे

[कायद्यांच्या पुस्तकांचे एजंट, सुरत.]

(१) १९१५ सालची गोष्ट. कांहीं स्वदेशीचें कार्य व्हावें अशी इच्छा असलेल्या आम्हां दोघा तरुणांना एकदां मुंबईच्या कोऑपरेटिव्ह स्टोअरची मांडणी, व्यवस्था, टापटीप, मालाची बहुविधता व एकदर मध्यपणा पाहून, आम्ही दोघा तरुणांनीं, अशा थाटाचें एक स्वदेशी दुकान काढल्यास स्वदेशीचें गिऱ्हाईक व बोलबाला वाढेल अशा विचारांत असतां आपल्या उद्देशसिद्धीसाठीं आपणांस मोठ्या नांवाचा पाठिंबा व तोहि " मुं० को० स्व० स्टोअर्स " ची शाखा या

नावांचा मिळाल्यास या दिशेनें प्रयत्न करण्याचें ठरविलें; व पुढें एकदा आम्हीं दोघे पुण्यास गेलों असतां लोकमान्य तेथें आहेत असें पाहून ह्या कामास त्यांचा आशीर्वाद व सल्ला घ्यावा ह्या हेतूनें गायकवाड्वाड्यांत गेलों. व आमचा उद्देश कळविला. त्यावर लोकमान्यांनीं आपले मनोगत पुढीलप्रमाणें व्यक्त केलें:—

"तुमचा हेतु स्तुत्य आहे व अशा प्रकारचे प्रयत्न ठिकठिकाणीं व्हावयास पाहिजेत. तुमचें भांडवल घेतल्यास स्टोअरची शाखा हें नांव घेतां येणार नाहीं. कारण आम्ही शाखा काढल्या तर त्या स्वतःच्या मालकीच्या ठेवतों. तुम्हांस तुमच्या गांवीं स्टोअरची शाखा व्हावी असें वाटत असल्यास तुम्हीं स्टोअरमध्यें सेल्समनची नोकरी धरा. तुमच्या कामाची योग्यता पाहून तुम्हाला वरच्या जागा देऊं व तुमच्या अंगांत स्वतंत्र शाखा चालविण्याची धमक आली म्हणजे तुम्हास येथील अधिकारी करून शाखा स्थापन करूं. आमचे नांव व तुमची मालकी व भांडवल अशा दोहातीं कारभाराची पद्धत आमच्या स्टोअरमध्यें नाहीं. आणि ती यशस्वी व्हवयाचीहि नाहीं. तुम्हाला स्वतःचे दुकान चालवावयाचें असल्यास आम्ही तुम्हाला एक टक्क्यावर माल पुरवूं; कारण आमचे मॅनेजर सर्व देशांतील कारखान्यांत स्वतः जाऊन माल खरेदी करितात यामुळें तो तुम्हाला स्वस्तच पडेल."

या प्रमाणें लोकमान्यांनीं आपला सल्ला दिल्यानंतर देशी दुकानांच्या हलाखीच्या स्थितीबद्दल त्यांच्या ओठाच्या आड थबकून राहिलेले विचार बाहेर पडले. ते म्हणाले:—"व्यापारांत व उद्योगधंद्यांत दक्षिण्यांनीं आपलें लक्ष घालावें तसें घातलें नाहीं व पुढें घालतील अशी आशा वाटत नाहीं. व्यापारांत पडावें असें त्यांना वाटत नाहीं, कारण त्यांत खाव्या लागणाऱ्या खस्ता, जोखीम व घडाडी, ही जितकी टाळता येईल तितकी टाळण्याकडे त्यांचें लक्ष फार. दक्षिणी उठला कीं नोकरीचा अर्ज घेऊन बाहेर पडतो. शिकण्याचा पहिला उपयोग म्हणजे तो नोकरीचे अर्ज खरडणें हाच समजतो. ११ ते ५ ऑफीसचें काम केल्यानंतर उपरणें झाडून घराकडे निघाला म्हणजे आपल्या कर्तबगारीवर आपल्या मालकानें केवढी कमाई केली हें जाणण्याची जिज्ञासा न बाळगतां एक तारीख केव्हां येते व पगाराचा दिवस केव्हां उजाडतो हें पाहात असतो. फार मोठी महत्वाकांक्षा म्हणजे बढतीची बाळगतो. व्यापारांतल्या सोळा–बारा चा धक्का त्यास सहन होत नाहीं. अल्प कां असेना, पण महिन्याच्या काठीं मिळणाऱ्या रकमेच्या ठराविकपणावर ते सतुष्ट असतात. ह्याचा परिणाम दक्षिणी हे दरिद्री. व दारिद्र्य हें सर्व आपत्तीचें उगमस्थान. कोणतेंहि कार्य करावयास पैसे लागतात व त्यासाठीं लक्ष्मीपुत्र जे गुजराथी मारवाडी यांच्या तोंडाकडे पाहणें भाग पडतें. आम्हासारख्यांच्या सर्व आकांक्षा पैशाच्या अभावामुळें मनांत जिरवाव्या लागतात. पैसाफंडासाठीं इतकी धडपड करीत असतांहि प्राप्ति किती थोडी पाहता ना! हाच फंड गुजरा-

ल्यात असता तर आतापर्यंत त्यांनीं ७।८ प्रयोगशाळा स्थापन केल्या असत्या. हें आम्हा दक्षिण्याच्या दारिद्र्याचें प्रत्यक्ष उदाहरण. दारिद्र्य नको असल्यास व्यापाराची तागडी, लोकलज्जा, आळस, ऐदीपणा, रिकामा मोठेपणा हें सोडून दिलें पाहिजे."

नरहर शिवराम परांजपे

[तपस्वी, डॉक्टर, बृहन्महाराष्ट्राचे स्वयंप्रचारक]

(१) लोकमान्य फार भोळे होते अशी पुष्कळांची समजूत झालेली आहे. पण वस्तुतः ती त्यांची चूक होय. लोकमान्यांसारखा चाणाक्षपणा व कार्यसिद्धी करितां साधनाची चौकिकीरी क्वचित् ठिकाणींच आढळेल. त्यांचे सर्व लक्ष ध्रुव ताऱ्याप्रमाणें केवळ ध्येय सिद्धीकडेच असल्यामुळें ते इतर गोष्टींकडे दुर्लक्ष करीत. इतकेंच. एका गृहस्थाकडे त्यांनीं कांहीं लिहिण्याचें काम दिलें. त्या गृहस्थास पानसुपारी खाण्याची अतिशय सवय होती. यामुळें त्याचें पानसुपारीवाचून अडलें. पण ही गोष्ट त्यास उघड बोलता येईना. तथापि लोकमान्यांचे लक्षात ही गोष्ट आली. म्हणून स्वतः त्यांनीं पानसुपारीचें तबक तयार करून त्या गृहस्थापुढें आणून ठेवलें व म्हणाले, " आतां तुमच्या कामांत व्यत्यय येण्यासारखी कोणतीहि गोष्ट राहिली नाहीं ना ? तर मग आतां काम झपाट्यानें चालू द्या !"

(२) लोकमान्यांच्या एका परगावच्या मित्रास अपेयपानाचें व्यसन होतें. हे गृहस्थ लोकमान्यांकडे कामानिमित्त मधून मधून येत असत. त्यावेळीं त्यांच्या निजावयाच्या खोलींत लोकमान्यांनीं ××× बाटली पाहिली, पण कांहीं बोलले नाहींत. याचा अर्थ त्यांना त्या गोष्टी आवडत होत्या असा मात्र नाहीं. कारण तो मनुष्य कर्तबगार आहे असें त्यांना वाटलें व देशकार्यास आपण त्याचा शक्य तितका उपयोग करून घेऊं या हेतूनेंच ते अशा गोष्टींकडे दुर्लक्ष करीत.

(३) मुनईस भरलेल्या एका सभेंत टिळकांचे समक्ष एकदा अ० दा० काळे यांनीं टिळकांवर व 'केसरी'वर सडकून टीका केली. नंतर लोकांनीं काळे यांस अशी भीति घातली कीं, 'केसरी'त तुमच्या विरुद्ध मजकूर आल्यास तुमचें सार्वजनिक आयुष्य संपलें! यामुळें काळे घाबरले, पण पुढें 'केसरी'त केव्हांहि टीका न आल्यामुळें त्यांना आश्चर्य वाटून ते लोकमान्यांस भेटले व त्यांना वाटत असलेली भीति त्यांनीं त्यास निवेदन केली. तेव्हां लोकमान्य म्हणाले, " कार्यकर्त्या मनुष्यानीं आपला ओबडधोबड स्वभाव व व्यवहाराचें अज्ञान व्यक्त केलें म्हणून त्यांना मागें लोटणें युक्त नाहीं. कार्यकर्तीं माणसें अत्यंत दुर्मिळ असतात.

त्याच्या विरुद्ध मी लिहीन ही तुम्हास कल्पना झाली तरी कशी ! राष्ट्रकार्यात मानापमान माझे मनात येईल हें तुम्हास वाटलें तरी कसें ? " हें ऐकून अताजी पंत यास लोकमान्याच्या थोर स्वभावाची प्रतीति आल्यानें ते अगदीं थंड गार झाले !

(४) कोणत्या कसल्याहि गहन विषयासंबधानें उत्कृष्ट समजूत पटवून द्यावी तर ती लोकमान्यांनींच. एकदा मी धुळें येथें गेलों असता तेथील लोकांनीं मला सांगितलें कीं, मँटेग्यू सुधारणेसंबधानें लोकमान्यांचें मत आम्हीं त्यास विचारिलें असता त्यांनीं सूत्रमय वाक्यात पण सर्वांस समजेल अशा रीतीनें त्या सुधारणा संबधीं आपलें मत व्यक्त केलें. ते हासत म्हणाले, " सरकार—हे माटेग्यूसाहेब—लोकांच्या हातावर चार आण्याचा माल ठेवून त्याबद्दल रुपाया मागत आहेत, मी त्यास चार आण्याची पावती देऊन बाकीच्या बारा आण्याचें बिल त्यांच्या हातावर ठेवीत आहें, इतकाच काय तो फरक ! ! "

केशव विश्वास फणसे

[ऑनररी मॅजिस्ट्रेट, जमीनदार, सिहोरा, जि० जबलपूर]

' सुधारक ' पत्र निघालें तेव्हापासून मी तुलनात्मक दृष्टीनें ' केसरी ' वाचू लागलों प्रथम माझा कल आगरकर—रानड्याकडे विशेष होता. पण समतोल दृष्टीचे गुरु कै० हरि माधव पंडित यांच्या सहवासात राजकीय—सामाजिक सुधारणाकडे म्हणजे टिळक—आगरकराकडे मीहि समबुद्धीनें पाहू लागलों पुढें लो० टिळकावर अनेक कठीण व चमत्कारिक प्रसंग येऊन ते त्यातून अलौकिक धैर्यानें व अजब कर्तबगारीनें पार पडले तेव्हा आगरकर—रानड्यापेक्षा लो० टिळकाकडे माझा अधिकच ओढा झाला 'ओरायन'—'आर्कटिक होम'—'गीता रहस्य' या अलौकिक प्रयत्नयामुळें तर ह्या थोर पुरुषाबद्दलचा माझा आदर उत्तरोत्तर वाढत जाऊन भक्तिरूपात परिणत झाला

(१) ता० १७।९।१८९८ रोजीं जबलपूरच्या पत्रात सुप्रसिद्ध वीरश्री शंकर शास्त्री सोमण लो० टिळकाच्या सुटकेबद्दल त्यास खालील श्लोक पाठवितात —

क्वणती मञ्जीरी यदपि पदशोभां प्रकुरुतो ।
रणत्कांची शाटीमभिच कटिभूषां वितनुते ॥
धरी तौ केयूरी करकमलकांतिं कलयतः ।
तथाप्येतत्सर्वं ललितयति भाले सुतिलकः ॥ १ ॥

अर्थ —कोणी बोलके देशभक्त पैंजणासारखे देशभूमीला शोभवितात, पण त्याची पोंच पायापर्यंतच. कोणी बोलक्या देशभगिनी साडीवरील कबरपट्या प्रमाणें मध्यप्रात शोभविण्या इतक्याच योग्य असतात. कोणी याहून वरिष्ठ पुरुष बाजूबदासारखे देशलक्ष्मीच्या उदार हस्ताची शोभा वाढवितात पण या सर्वांवर ताण करणारा, माग्यवताचा माग्यवत, अलकाराचा अलकार, सरस शोभन तिलक याची महती कांहीं वेगळीच !

(२) सन १८९९ च्या लखनौ कॉंग्रेसनतर लो० टिळक ब्रह्मदेशाचा प्रवास आटपून काशीवरून जबलपुरास आले ते जबलपुरास येत तेव्हा रा० गणपतराव साने याजकडे उतरत त्याचे बरोबर बोलण्यास, फिरण्यास व राहाण्यास साने मला डेऊन घेत मला तें इष्टच होतें आम्ही रा० गोळवलकराचे वाड्यात 'ब्रह्मदेश प्रवासा'वर लोकमान्याचें व्याख्यान करविलें त्यात ब्रह्मदेश व हिंदुस्थान याच्या स्थितीची तुलना करून लोकमान्यानीं सामाजिक सुधारणेवर प्रतिकूल टीका केली (केळकरकृत टिळकचरित्र पाहा. पृ ६५३) त्याच सुमारास सान्याचे दुकानीं लोकमान्य एक मजेदार गोष्ट बोलले ते म्हणाले–"काशीचे पडित म्हणतात कीं सुधारकानीं रूढीवर टीका करताना उतावीळपणानें आमच्या घर तुटून पडू नये आम्हीं हळू हळू त्याला येऊन मिळू" इ० त्यावर संधि पाहून आम्ही त्याचीं सामाजिक मतें विचारलीं तेव्हा 'मी त्यावर फारसा विचार केला नाहीं' असें लोकमान्यानीं उत्तर देऊन आमची निराशा केली या व्याख्यानाचा व संभाषणाचा सविस्तर रिपोर्ट मी बातमीदार या नात्यानें नागरपूरच्या 'देशसेवक' पत्रात प्रसिद्ध केला त्यावर अर्थात् पुण्याचे 'सुधारका'त टीका आली तिला उत्तर म्हणून लोकमान्यानीं पुण्यास वसत व्याख्यान मालेंत ता० ७।६।१९०० रोजीं या प्रवासासबधीं एक सविस्तर व्याख्यान देऊन जबलपूरच्या व्याख्यानाची सुधारलेली आवृत्ति काढली (टिळकचरित्र पृ ६५०) रिपोर्टांत किंवा टीकेंत गैरसमजामुळें लोकमान्यास 'विपर्यास' वाटला असें दिसतें अन्याय म्हटला म्हणजे तो राजकीय असो कीं सामाजिक असो, तो सारखाच तो पुढाऱ्याचे लक्षात येऊन त्याचा त्यास तिटकारा वाटला पाहिजे कोणता प्रधान, कोणता गौण या वादात व्यर्थ वेळ न घालविता, त्याचा प्रतिकार स्वत काहीं कारणानीं केला नाहीं, तरी दुसरे करीत असता निदान विरोध तरी करू नये ह्यावर नम्रपणें भीतभीत चागल्या हेतूनें लोकमान्याचें मत विचारिलें असता त्यानीं आम्हाला फेंटाळून लाविलें म्हणून निरुपायास्तव आम्ही आपलें गाऱ्हाणें वेशीवर टागलें यामुळें परस्पर टीका होऊन सामाजिक सुधारणा लोकमान्यास थोडी तरी मान्य झाली व आमचाहि हेतु थोडा तरी साधला रा० नरसोपत केळकरानीं हा भाग टिळकचरित्रात सविस्तर दिला आहे, त्यात वरील माहिती प्रसगस्पष्टीकरणास अवश्य म्हणून आम्हीं दिली आहे.

(३) सन १८९९ च्या सुमारें ' आर्क्टिक होम ' ग्रथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच त्याची कीर्ति ऐकून तो वाचण्याची मला उत्कट इच्छा झाली सुदैवानें लोकमान्य जवलपुरास येऊन रा० सान्याकड उतरले मलाहि सान्यानीं ठेऊन घेतलें. पण हस्तलिखित प्रत लोकमान्य देतील कीं नाहीं ही शका येऊन ती मागणें मला योग्य वाटेना तेव्हा युक्ति केली विद्यार्थ्याप्रमाणें ' ओरायन'वर खूप शका विचारून ग्रथ सूक्ष्म वाचल्याची खात्री पटविली लोकमान्य खूप झाले व त्याचा आपल्यावर विश्वास उत्पन्न झाला असें पाहून हळूच ' आर्क्टिकहोम'ची कल्पना (theory) विचारिली त्याबरोबर त्यानीं विश्वस्तपणें सबंध हस्तलिखित प्रतच माझ्या स्वाधीन केली ! इतकेंच नाहीं तर सर्व ग्रथ एका दिवसात वाचणें अशक्य म्हणून मधलीं महत्त्वाचीं दोन प्रकरणें दाखवून तीं वाचा म्हणजे मुख्य सिद्धात समजतील असें त्यानीं सागितलें मी अर्थात् साश्चर्य आनदात जिवाशीं तो ग्रथ लाऊन घरीं आलों व जागरण करून तीं दोन प्रकरणें मी व माझ्या भाच्यानें वाचून सकाळीं एकमेकाला आपआपल्या वाचनाचा गोषवारा सागून तो अद्वितीय ग्रथ सुरक्षित परत केला ती प्रत आम्ही गबाळपणानें हरवली असती तर लोकमान्याची मिल्लसारखी हानि होती तरी त्यानीं विश्वासानें ग्रथ दिला याची मला हमेशा साश्चर्य आठवण होते, व त्याच्या गुणप्रिय स्वभावाचें कौतुक वाटतें त्याच्या मागें त्याचा ' वदागज्योतिषा'वरील अप्रसिद्ध निवध वाचण्यासहि मिळण्याची मारामार पाहून तर जास्तच कौतुक वाटतें

(४) १९१६ सालीं मुबईस मी माझे व्याही कै० दाजीसाहेब खरे याचे घरीं उतरलों असता त्यावेळीं लोकमान्याहि तेथेंच उतरले होते न्या० मू० शहा व बॅचलर याच्यापुढें राजद्रोहाचे खटल्यात ४०००० रुपयाच्या जामिनावर अपील असून त्या दिवशीं निकालाची सुनावणी होती जेवण झाल्यावर लोकमान्य म्हणाले, ' येता का हायकोर्टात ? ' मीं म्हटलें, ' नको विरुद्ध निकाल ऐकावयास पण आपण म्हणता तर येतों ' लोकमान्य म्हणाले, ' चला, गमत पहा निकाल कांहीं होवो ' मी बरोबर जाऊन कोर्टात एका वकीलाजवळ बसलों बराच वेळ प्रश्नोत्तरें ऐकून मी कटाळून एका बाजूला बाहेर वारेघशी जाऊन खालचा देखावा पाहात बसलों इतक्यात निकालसुनावणी केव्हा झाली ती आम्हा पुष्कळास गर्दीत कळली देखील नाहीं न्यायमूर्तिद्वयानें जामीन–हुकूम रद्द केला घाईघाईनें याना विद्वास आले ते व मी गर्दीतून गपचिप बाहेर पडून मोटारींत हार, तुरे व मिठाई घऊन परत हायकोर्टात आलों ना० पटेलच्या चेंबरमध्यें लोकमान्यास हार घालून पढे वाटले छोटा अभिनदन समारम झाला तेव्हा हळूहळू लोकाना विजयवार्ता कळली लोकमान्याची वृत्ति प्रथमपासून अखेरपर्यंत ' सुखदु खे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ' याप्रमाणें पाहून त्याचेविषयीं अधिकच आदर व कौतुक वाटलें

(५) एकदा लोकमान्य जबलपुरास आले तेव्हा लोकांनी आग्रहानें व मोठ्या थाटानें त्यांची मिरवणूक काढली लोकसमूह अफाट समुद्रासारखा दिसत होता. लाटाप्रमाणें जयघोष सारखे आदळत होते सर्व जातींच्या लोकांनी त्यांचा अपूर्व सन्मान केला जणू घटकाभर स्वराज्य मिळाल्याप्रमाणें आपल्या अनभिषिक्त राजाला प्रेमाश्रूंनीं अभिषेक घालीत हौस फिटेतों लोकांनीं त्यास मिरवीत नेल त्यावेळीं लोकमान्य उत्तर प्रांत काबीज करण्यापूर्वी औदीच्यांचीं मनेंच काबीज करीत होते असें भासलें 'अलफखाच्या तलैया' स त्या दिवसापासून 'टिळक मैदान' म्हणतात. तेथें लोकमान्यांचें स्वराज्यावर इग्रजींत व्याख्यान झालें. अध्यक्ष मवाळाग्रणी आमदार गुप्त होते कॉलेजचे विद्यार्थी, प्रिन्सिपालची बंदी होती तरी, ह्या थोर पुरुषाच्या दर्शनाला व व्याख्यानाला आले होते डी एस पी० व १,२ इंग्रेजहि कौतुकानें येऊन ह्या मराठा वीराकडे सस्मित सादर पाहात होते, व समारंभाचे पुढारी रा० म० कृ० गोळवल्कर यास व्यवस्थेंत मदत करीत होते प्रयाणाचे वेळींहि ते फाजील गर्दी होऊन लोकमान्यास त्रास होऊ नये व निवडक लोकांना तर लो० मा० चे डब्याजवळ दर्शनाला जाता यावें, म्हणून गोळवलकरांचे इच्छेप्रमाणें इष्ट त्यास प्लॅटफार्मवर सोडीत होते शेवटीं प्रचंड जयघो षात गाडी सुटली जबलपुरचीं 'तिलकमैदान,' 'तिलकमंदिर,' व 'तिलकपुस्तका लय,' हीं उत्तर हिंदुस्थानातील विजयस्मारकें महाराष्ट्रास अभिमानास्पद आहेत

(६) सन १९२० जूनच्या सुमारास अलाहाबादेस होमरूल सभेला जाताना वाटेंत जबलपूर स्टेशनावर लोकमान्यास अल्पाहाराकरिता लोकांनीं आग्रहानें उतरून घेतलें. प्लॅटफार्मवर इतकी चेंगराचेंगरी झाली कीं, त्याचे स्नेही रा० साने त्याना भेटू शकले नाहींत ते गर्दींत सापडून बेशुद्ध पडले त गार्डीत ऐकून लोकमान्यास फार वाईट वाटलें परतताना लो० मा० कोणालाहि न कळविता अचानक जबलपुरास आले ते सान्याचे दारांशीं टांग्यातून उतरताना पाहून सर्वांना आश्चर्य वाटलें मागच्यासारखी चेंगराचेंगरी होऊन अपघात होऊ नये म्हणून न कळविता आलों असें लोकमान्य म्हणाले।

एकदा जबलपुरास शुद्धपंचांगप्रसारार्थ, प्रमुख ज्योतिषी कोण आहेत, त्यास भेटावयाचें आहे, असें लो० मा० बोलले तेव्हा वृद्ध बेलापूरकरांचें नाव सागून लोक त्यास बोलावयास जाऊ लागले असें पाहून लोकमान्य म्हणाले–'नको, आपणच त्याचे घरीं जाऊ या' हा साधेपणा पाहून लोक चकित झाले।

दत्तात्रेय परशराम चिंचाळकर

[बी. ए. एल् एल् बी, वकील, अमळनेर.]

(१) लोकमान्यांचें पहिलें पुण्यदर्शन मजला माझ्या वयाच्या १० व्या वर्षी घडलें. तें दर्शन ज्या परिस्थितींत घडलें त्या परिस्थितीचा माझ्या मनावर व मजसारख्या त्यावेळच्या लहान विद्यार्थ्यांच्या मनावर चिरस्थाई असाच परिणाम होण्याजोगा होता. ही परिस्थिति म्हणजे पहिल्या राजद्रोहाच्या खटल्यांतून लोकमान्यांची १८९९ सालचे सुमारास मुक्तता झाली ती वेळ होय.

(२) १९०५ सालीं वंगभंग होऊन बहिष्काराची चळवळ देशांत सुरू झाली. त्यावेळीं जी पहिली जाहीरसभा, सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यांत झाली ती विद्यार्थ्यांचीच होती व या विद्यार्थ्यांच्या पहिल्या राजकीय सभेचे अध्यक्ष, लोकमान्यच होते. ही सभा घडवून आणण्यांत पुण्यांतील सर्व शाळा व कॉलेजें यांतील विद्यार्थ्यांनीं भाग घेतलेला होता. त्यांत प्रस्तुत लेखकहि फर्ग्युसन कॉलेजांतील एक विद्यार्थी म्हणून भाग घेणारा होता. लोकमान्यांच्या नेतृत्वाखालीं ही सभा अत्यंत यशस्वी झाली हें सांगणें नकोच. मागाहून स्वदेशी चळवळीसंबंधानें पुण्यांत शेंकडों सभा झाल्या, परंतु पहिली सभा त्या वेळीं विद्यार्थ्यांनीं घडवून आणलेली होती, व सभेंतील ठरावांवर सर्व भाषणें विद्यार्थी वक्त्यांचींच झालीं होतीं हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. 'लोकमान्य' ही पदवी १९०५ सालींहि पुष्कळच रूढ झालेली होती असें दिसतें. कारण या सभेच्या सुरवातीस देशभक्त शिवरामपंत परांजपे यांनीं सूचना केली होती कीं, 'लोकमान्य' टिळक यांनीं आमच्या सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारावें. या सूचनेस देशबंधु विनायकराव सावरकर यांनीं एकाच चटकदार वाक्यांत अनुमोदन दिलेलें होतें व तें वाक्य अद्याप प्रस्तुत लेखकाच्या कानांत घुमत आहे. तें असें कीं " एका लोकमान्यांकडून दुसऱ्या लोकमान्यांनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारावें अशी आलेली सूचना योग्य आहे तिला मी अनुमोदन देतों. " या सभेंतील आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत लोकमान्यांनीं सांगितलें कीं " विद्यार्थ्यांच्या सभेचें अध्यक्षस्थान मी स्वीकारलें यांत विसंगतपणा वाटण्याचें कांहींच कारण नाहीं. मीहि आपल्या स्वतःला एक विद्यार्थीच मानीत असतों. फरक एवढाच आहे कीं, मी एक दाढीमिशा असलेला प्रौढ विद्यार्थी आहें. एका दृष्टीनें विचार केला तर राजकीय प्रगतीच्या बाबतींत आपण हिंदुस्थानांतील सर्व लोक विद्यार्थीच आहोंत. विद्यार्थी या नात्यानेंच तुमच्या सभेंत भाग घेण्याचा मला हक्क आहे म्हणून मी अध्यक्षस्थान स्वीकारलें आहे. "

(३) श्री० मळेकरांच्या वाड्यांत ग्रंथकारांचें संमेलन झाल्यावेळीं त्यांत लोकमान्यांचें एक अत्युत्कृष्ट भाषण झालें. अध्यक्ष रावसाहेब कानिटकर पेन्शनर

सवजज्य होते व सभेस कित्येक सरकारी नोकर व पेन्शनर असे ग्रंथकार आलेले होते. अशा सभेंत राजकारण वगळून केवळ साहित्यसेवेवर भाषण करण्याबद्दल कोणा तरी वेडी समासदानें लोकमान्यांस अगाऊ इशारा दिला असावा असें वाटतें. त्यास अनुलक्षून लोकमान्य आपल्या भाषणात म्हणाले " राजकारणाशीं काहीं एक संबंध न येता साहित्यसेवेबद्दल सांगितलें पाहिजे अशी अट घालणें म्हणजे मार्जरीत तिखट व मीठ हे पदार्थ घालण्याची मात्र मनाई करून ती भाजी चांगली चवदार झाली पाहिजे असें सांगण्याप्रमाणेंच आहे! मनुष्याचें अगर राष्ट्राचें कर्तव्य-क्षेत्र व व्याप ज्या मानानें वाढेल त्या मानानेंच त्या राष्ट्राच्या भाषेचीहि अभिवृद्धि होत असते. देशाचा राजकीय व्याप वाढेल तर त्याबरोबर भाषेची प्रगतीहि वाढेल. केवळ कृत्रिम राजाश्रयानें भाषेची खरीच अभिवृद्धि होऊ शकत नाहीं.... आपल्या बांधवांस कळविण्यासारखा देशाच्या हिताचा असा काहीं तरी संदेश जर आपल्या हृदयांत असेल व त्याबद्दल आपणास अतीशय तळमळ उत्पन्न झालेली असेल तर त्याच वेळीं खरी भाषा निर्माण होते व ती वाढत जाते. " वगैरे.

दत्तात्रय वामन जोशी
व
विठ्ठल वामन घाणेकर

[सेक्रेटरी महाराष्ट्रीय मोफत वाचनालयसंघ.]

(१) न्यू इंग्लिशस्कूलमध्यें असतांना माझे मित्र रा० भोपळे वगैरे मित्रांच्या साहाय्यानें येथील शनवार पेठेंत ' सहकारी मोफत वाचनालय ' ही संस्था आम्ही काढली. सदरहु वाचनालय आतापर्यंत श्री. ग० स० मराठे M. A. Actuary) यांच्या नेतृत्वाखालीं चालू आहे. १९१६ सालीं वाचनालयाच्या वाढदिवसा निमित्त छोटा समारंभ करावा असें स्वयंसेवकांच्या मनानें घेतलें. लोकमान्य टिळकांनीं आपल्या वाचनालयात यावें व आमची बालसंस्था पाहावी अशी माझी बलवत्तर इच्छा होती. वाचनालयाशीं संबंध असलेल्या वडया मंडळींचा सल्ला घेतला, तेव्हा ते म्हणाले " टिळक कसले वाचनालयात येतात ! तुला शक्य असल्यास त्यांना बोलाव व घेऊन येण्याची व्यवस्था कर. " असें म्हणून हेटाळणी केली. मी लोकमान्यांना भेटावयास जाण्याचा निश्चय केला. 'केसरी'

ऑफिसात गेलों व श्री० तात्यासाहेब केळकराना आमचा मनोदय निवेदन केला आणि त्याना विनति केली कीं, आमच्या तर्फे आपण टिळकाना निमत्रण करून त्याना कबूल करावयास लावावें. त्यावर तात्यासाहेब मला म्हणाले ' हें पहा, या बाबतींत तू स्वत टिळकाच्या समोर जाऊन त्याना वाचनालयात येण्याची विनति केलीस तर तानडतोब नक्की काम होईल मी गेल्यानें एखादे वेळेस ' नाहीं ' म्हणतील. टिळकाना तरुण विद्यार्थ्यांशीं बोलणें फार आवडतें ते *खास हो म्हणतील ' झालें, मी टिळकाच्या पुढें जाण्याचा हिय्या केला, पण एक* क्षणमात्रपर्यंत तोंडातून शब्द उमटेना. नतर त्याना चारपाच मिनिटात वाच नालयाविषयीं माहिती सागितली व पानसुपारीस येण्यास विनति केली तो दिवस दिवाळींतील लक्ष्मीपूजनाचा असल्यामुळें त्याना पुष्कळ ठिकाणीं पानसुपारीस जावयाचें होतें 'प्रथमत तुमच्या वाचनालयात येऊन नतर मी दुसरीकडे जाईन' असें आश्वासन मिळाल्याबरोबर आम्हास अत्यानद झाला

(२) लखनौ येथें गेल्यावर टिळकाना पुष्कळ पुढाऱ्याकडे स्वत भेटावयास जाणें भाग पडलें, आणि त्यात त्याना कधीं मानहानीहि झाली असें वाटलें नाहीं. राष्ट्रकार्याकरिता लहान सहान व्यक्तीकडेहि स्वत जाणें कमीपणाचें वाटलें नाहीं. *लखनौला मवाळ पक्ष व जहाल पक्ष कॉंग्रेसमध्यें एकवटले राष्ट्रीय पक्षामध्यें टिळक* हेच प्रमुख आणि त्याच्या जोडीला त्याच्या तोडीनें दुसरा कोणीच खरें कार्य करणारा नसल्यामुळें सर्व मुख्य जबाबदारीचीं कामें त्याच्या एकाट्याच्या शिरा वर पडलीं होतीं दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ऑल इण्डिया कॉंग्रेस कमिटीची निव- डणूक होती आणि त्याकरिता राष्ट्रीय पक्षानें आपले १५ गृहस्थ सदरहु पधरा जागाकरिता उभे केले होते, त्यात महात्मा गाधींचें नाव नव्हतें कारण गाधींचा समावेश मवाळपक्षामध्यें करण्यात आला होता. ऑल इण्डिया कॉंग्रेस कमि टीची निवडणूक सकाळीं होणार होती त्याच्या आदल्या रात्रीं लोकमान्य मिसेस बेझट बाईकडे २–३ तास चर्चा करून नुकतेच परत आले होते. थोडयाच वेळानें सुमारें ११ वाजता महात्मा गाधी (त्यावेळीं मिस्टरच होते) अचानक तेथें आले. त्याचा पोशाख व पेहराव अत्यत साधा असून ते अनवाणीच आले होते. डोक्याला गुजराथी फॅशनचा रुमाल बाधलेला होता आणि त्यावेळेस थडी जबर असल्यामुळे त्यानीं एक घोंगडी काखोटींत आणली होती. *टिळक एका* आरामखुर्चीवर बसले होते गाधींनीं आत येताच टिळकाना विनयपूर्वक वदन केलें आणि खालीं बैठकीवरच ते बसले *टिळकाचें व त्याचे दीड दोन तास* बोलणें होऊन टिळकाचें म्हणणें त्यास पटलें. सकाळीं निवडणुकीच्या वेळेला राष्ट्रीय पक्षाच्या उमेदवाराच्या यादीमध्यें गाधींचा समावेश नसल्यामुळें प्रथमत ते निवडून आले नाहींत. परतु टिळकानीं अध्यक्ष या नात्यानें गाधीं कमिटीमध्यें निवडल्याचें जाहीर केलें, तेव्हा ते निवडून आले!!

(३) लखनौच्या राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन संपलें त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं महाराष्ट्र कॅम्पाच्या गच्चीवर एक छोटासा गोड समारंभ झाला. अहमदनगरचे कै० हरिभाऊ पटवर्धन यांनीं डॉ० साठ्ये–वेलकरांचें अभिनंदन करून त्याच्या गौरवपर भाषण केलें " डॉक्टर साठ्यांच्या स्पेशल ट्रेनच्या योजनेमुळें निरनिराळ्या जिल्ह्यांतील पुढारी एकत्र प्रवास करूं शकले, आणि परस्परामध्यें विचारविनिमयास अवसर मिळाला सर्वांत महत्त्वाचें कार्य म्हणजे पुष्कळाना एक समयावच्छेदेंकरून लोकमान्यांच्या सहवासाचा अपूर्व लाभ व संधि मिळाली कॉंग्रेस स्पेशलच्या योगानें राष्ट्रीय सभेविषयीं जास्त बोलवा झाला " शेवटीं लोकमान्याना पुष्पहार समर्पण झाल्यानंतर ते म्हणाले–" डॉ० साठ्ये यांनीं बॉम्बे नॅशनल युनियन काढली, आणि त्याचप्रमाणें इतर वैद्यकविषयक लोकोपयोगी कामेंहि ते करीत आहेत. पण त्याची स्पेशल ट्रेनची टूम मात्र और अहून ती त्यांनीं पूर्ण यशस्वी करून दाखविली. डॉ० साठ्येवेलकराच्यासारखे उत्साही, स्वार्थत्यागी आणि संयोजक (organizers) आपल्या राष्ट्रीय पक्षाव जास्त प्रमाणांत सामील झाल्यास आपल्या हातून होमरूलचें कार्य जोमानें व घडाडीनें होईल असा मला भरवसा आहे. " टिळकाना गुणाची पारख किती होती हें यावरून स्पष्ट समजलें कॉंग्रेस डेप्युटेशन इंग्लंडहून परत आल्यानंतर एके दिवशीं डेप्युटेशन संबंधीं माहिती सांगत असताना ते म्हणाले " डॉ० साठ्ये याचा कॉंग्रेस डेप्युटेशन प्रसंगीं इंग्लंडमध्यें वेळोवेळीं अत्यंत उपयोग झाला अशा तऱ्हेचे कल्पक व कार्यपरायण लोक मला मिळाल्यास मला फार मदत होईल. "

(४) लोकमान्याना पुणें शहरातर्फे मानपत्र देण्याचा दिवस मुक्रर ठरला. त्याच्या अगोदर दोन दिवस टिळकाच्या अनुयायानीं सदरहू मानपत्र टिळकाच्या चहात्या लोकातर्फे देण्यांत येणार असें ठरविलें, आणि समारंभाच्या आदल्या दिवशीं जाहीर केलें. कारण मानपत्र–समारंभ निर्विघ्नपणें पार पडेल किंवा नाहीं याबद्दल त्यास जबरदस्त भीति वाटली होती. सत्यशोधक पक्ष जोरात होता. अशी परिस्थिति होती खरी, पण लोकमान्याच्याविषयीं प्रेम व आदर असणाऱ्या तरुण मंडळींना ही मानहानि सहन होणें अशक्य होतें कोणताच निकाल लागण्याचें चिन्ह दिसेना. दुपारीं दोन अडीचच्या सुमारास लोकमान्यांचें या बाबतींत काय मत आहे हें अजमाविण्यास आम्ही गेलों. त्याना टिळकाच्या चहात्याच्या तर्फे होणाऱ्या मानपत्रसमर्पणसभेची छापील बातमी सांगितली मात्र. ते म्हणाले, " आणा पाहू ज्ञानप्रकाश व लोकसंग्रह. या लोकाना मानपत्र देण्यास सांगितलें होतें कोणी ! " लोकमान्याना मजकूर वाचून विस्मय व उद्वेग उत्पन्न झाला. ते म्हणाले " पुण्यात मला लोकाना मानपत्र देता येत नाहीं तर बाहेर हे काय दिग्विजय लावणार व करामत करणार ! वीस वर्षांपूर्वी लोकाचे

बॅरिस्टर गाडगीळ वगैरेंनीं रेमार्केटात एक प्रचंड जाहीरसभा बोलाविली होती. मला निमंत्रण होतें व मी सभेला गेलों होतों. त्यांनीं भाषणें केल्यानंतर मला बोलण्याची परवानगी मिळाली. माझें म्हणणें लोकांना पटलें तेव्हां मी लोकांना सवाल टाकला आणि सर्वांनीं हात वर केले. त्याबरोबर गोखले व बॅरिस्टर गाडगीळ यांना सभास्थान सोडून पोबारा करणें भाग पडलें. मी एकटा असूनहि मी ती सभा काबीज केली ! आणि हे लोक इतके थयून माघार घेताहेत हें आश्चर्यच आहे." यानंतर लगेच मानपत्र सभेच्या सेक्रेटरीकडून रँग्लर परांजपे याच्याकडे मानपत्र समर्पण पुणें शहरांतील सर्व नागरिकांच्या तर्फे होणार आहे अशा आशयाचें पत्र रवाना करण्यांत आलें, आणि टिळकांनीं स्वतः ठरवून दिलेल्या योजनेप्रमाणें मानपत्रसमारंभ यशस्वी रीतीनें पार पडला.

(५) टिळक डेप्युटेशनहून परत आल्यानंतर पुण्यांत त्यांना अनेक ठिकाणीं मानपत्रें मिळालीं व त्यांचा सन्मान झाला. पुणें शहरांतील मोफत वाचनालयाच्या तर्फे किर्लोस्कर थिएटरमध्यें त्यांचा सन्मान करण्यांत आला. त्यावेळीं ते उत्तरादाखल झालेल्या भाषणांत म्हणाले, "मोफत वाचनालयें ज्ञानलालसा व तृष्णा तृप्त करूं शकतात. पुरातन काळापासून पाणपोया बांधून तृषा शमन करण्याचें श्रेय राजे व श्रीमान् लोक करीत आले आहेत. पाणपोईवर धनवान व साधनसंपन्न गृहस्थ पाणी पिण्यास कचरतो, परंतु मुक्तद्वार वाचनालयामध्यें गरीब, श्रीमंत, वृद्ध, तरुण, पुरुष, स्त्रिया, ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर वगैरे भेदाभेद नाहीं. वाचनालयें पुढें लवकरच एकीकरणाचीं केंद्रें होऊं शकतील असा मला विश्वास आहे. वाचनालयांच्या प्रसारामुळें लोकजागृती झपाट्यानें होऊं शकणार आहे."

(६) एकदा आमचे एक स्नेही टिळकांना भेटावयास गेले असतांना आपला मॉटो motto काय आहे याविषयीं प्रश्न केला आणि सदरहु मॉटो टिळकांनीं त्यांनीं बरोबर आणलेल्या नोटबुकांत स्वहस्ताक्षरानें लिहावा अशी विनंति केली. लोकमान्यांनीं नोटबुकांत खालील मजकूर लिहिला. 'Trust in God and do your duty'—'ईश्वरावर पूर्ण विश्वास ठेऊन आपण आपलें स्वकर्तव्य करावें' या खालीं त्यांनीं आपली सहीहि केली.

शंकर विष्णु फडणीस

[प्रोफेसर नॅशनल कॉलेज-मुंबई, संस्थापक व चिटणीस 'धर्ममंदिर' मुंबई.]

(१) १९१४ सालीं मी पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजांत दाखल झालों. त्या वेळीं लोकमान्य मंडालेसच होते. मी एकदोन कर्नाटकीय मित्रांबरोबर सदाशिवपेठेंत राहात असें. टिळक सुटल्याची बातमी आली व त्यांना गायकवाडवाड्यांत पहावयास जावयाचा बेत ठरला. टिळक हे 'राजद्रोही' असल्यामुळें विद्यार्थ्यांनीं त्यांना भेटणें अनुचित होय, असा युक्तिवाद मी लढविला. पण इतर सोबत्यांनीं माझी विचारसरणी खोडून काढली. टिळक हे फर्ग्युसन कॉलेजचे संस्थापक व आम्ही त्याच कॉलेजचे विद्यार्थी आणि म्हणून आमच्या ज्ञानगंगेच्या संस्थापकाचें दर्शन घेणें आमचें पवित्र कर्तव्य होय, या विचारसरणीमुळें मीहि टिळकांचें दर्शन घेतलें.

(२) १९१५ सालीं लोकमान्यांचें गीतारहस्य प्रसिद्ध झालें. कॉलेजमध्यें जिकडे तिकडे गीतारहस्याचा विषय निघे. त्यांतून कॉलेजमधील-विद्वत्तेबद्दल नावाजलेले गुरुवर्य प्रो० रानडे-हे गीतारहस्याची फारच तारीफ करीत असत. या सर्व कारणामुळें गीतारहस्याचें सांगोपांग अध्ययन करण्याची लालसा उत्पन्न झाली. 'गीतारहस्य' समजण्याइतकी तत्त्वज्ञानादि विषयांची माहिती नसल्यामुळें ग्रंथांतील प्रतिपादनाचें आकलन करतां येत नसे. तशांतून प्रामाणिक व अप्रामाणिक टीकांचा भडिमार. 'गीतारहस्य व टीकाकार' या विषयावर लोकमान्य व्याख्यान देणार आहेत हें समजतांच मला आनंद झाला. मी व्याख्यान ऐकिलें. लोकमान्य शांतपणें, सोपपत्तिक व शास्त्रीयपद्धतीनें व युक्तिवादानें बुद्धीला पटवून देणारें विवेचन करतात, हें पाहून मला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. त्यापूर्वी माझी समजूत अशी असे कीं, टिळक हे केवळ भावनोद्दीपक भाषणें करून लोकमान्य झाले असावेत ज्याला आपण इंग्रजींत (Demagogue) डेमॅगॉग म्हणतों अशा प्रकारचे कांहींहि लोकमान्यांत पहावयास सांपडलें नाहीं. अशा प्रकारें प्रत्यक्ष अनुभवानें त्यांच्याविषयीं हलकें-हलकें आदर वाटू लागला.

(३) १९१७ सालीं कॉलेजमधील फि० ॲसोशियेशनचा मी चिटणीस होतों. त्यावेळीं बेझंट व लोकमान्य हे जहाल लोकाग्रणी समजले जात असत. युक्तीनें व मुत्सद्दीपणानें बेझंटचें व्याख्यान करविण्याला प्रि० परांजप्यांची लेखी परवानगी मी मिळविली होती. कै० लोकशिक्षणकर्ते ओक व बेझंट यांची व्याख्यानें करविल्याबद्दल कॉलेजमधील कांहीं प्रोफेसर मजवर नाराज झाले होते, हा भाग वेगळा! 'मनुष्याचा धर्मांतून विकास' या विषयावर मिसेस बेझंट यांचें व्याख्यान कॉलेजमध्यें १९१८ मधील मार्च महिन्यांत प्रि० परांजपे यांच्या

अध्यक्षतेखाली झाले. बेझटचें व्याख्यान लोकमान्यांच्या अध्यक्षतेखाली व्हावें, अशी विद्यार्थ्यांची इच्छा, पण सगळेंच मुसळ केरांत जाईल या भीतीनें लोकमान्यांचें स्वतंत्र व्याख्यान करविण्याचें आश्वासन देऊन त्या अडचणींतून मी मोकळा झालों. बेझटबाईचें व्याख्यान व्हावयाच्यापूर्वीच लोकमान्यांना भेटलों व बिन राजकीय विषयावर फर्ग्युसन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांपुढें एक व्याख्यान द्यावें, अशी विनंति केली "एकूण अराजकीय विषयावर माझ्या व्याख्यानाला कॉलेजच्या अधिकाऱ्याची सम्मति आहे ! ठीक आहे. 'खाल्डियन संस्कृति' या विषयावर माझें भाषण जाहीर करा, मग तर चालेल ना ?" असें ते म्हणाले. असो टट्टेंचेकरून व्याख्यानाचा योग जुळून आला नाहीं व त्याच सुमारास माझा कॉलेजचा अभ्यासक्रमहि संपला !

(४) एकदा गीतारहस्यासंबधानें बोलत असता लोकमान्य म्हणाले, "अहो, माझें राजकारण सुद्धा गीतारहस्यात तुम्हाला आढळेल 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे' हें जें मी म्हणतों तें कार्याकार्य शास्त्रातील आत्मस्वातंत्र्याच्या सिद्धातापासून निष्पन्न होतें पापपुण्याची जबाबदारी जशी ईश्वरानें आम्हावर टाकिली आहे तशीच कुराज्य अगर सुराज्य यावद्दलची जबाबदारीहि त्यानेंच आम्हांवर टाकिली आहे. ती हिरावून घेण्याचा हक्क नोकरशाहीस अथवा इग्रजास कसा पोंचेल? मवाळाच्या राजकारणाला ईश्वराचा व आत्मस्वातन्त्र्याचा पाठिंबा नाहीं, त्यामुळेंच त्याच्या चळवळींत चैतन्य नाहीं ना० समर्थादिकाचें स्वराज्यार्थ भावना सिद्ध करण्यात व्यर्थ कालापहरण होत आहे."

श्रीधर विष्णु पराजपे

[बी ए माजी प्रोफेसर, हनुमानगड, वर्धा]

(१) माझे मित्र हरिभाऊ परचुरे बी ए याचा पुनर्विवाह पुण्यास झाला, तेव्हा पुनर्विवाहितावरोबर उघड पंक्तिव्यवहार करण्यास तयार असलेल्या मडळींना भोजनास बोलावण्याचें ठरलें 'पन्नास माणसें उघडपणें पुनर्विवाहिताशीं पंक्तिव्यवहार करण्यास तयार असल्यास आपण तयार आहों असें टिळकानीं सागितल्याचें माझे आतेभाऊ प्रोफेसर धोंडोपंत कर्वे यानीं कळविलें. त्यावरून पुनर्विवाहाशीं सहानुभूति बाळगणाऱ्याच्या यादींतून उघडपणें जेवणास तयार असणाराचीं नावें टिपून कर्वे व मी असे उभयता बळवंतरावजींकडे गेलों आपल्या म्हणण्याप्रमाणें पन्नास ब्राह्मणमडळी उघडपणें पुनर्विवाहिताच्या पंक्तीस

जेवण्यास तयार आहेत, तेव्हा आपण भोजनास या म्हणून आम्ही त्यांस आमंत्रण केलें. त्यावर ते म्हणाले " पन्नास ब्राह्मणमंडळी सभासद खरोखरीच पंगतीस जेवण्यास तयार असतील तर माझी हरकत नाहीं. मात्र मी तीं नांवें 'केसरीं'त छापीन." आम्ही 'हो' म्हटल्यावरून ते आम्ही केलेली यादी तपासू लागले. तीं सुमारें उणींपुरीं शंभर नांवें उघडपणे जेवणाऱ्यांची भरलीं. तेव्हा ते चकित झाले व 'मी विचार करून काय ते कळवीन, मला तुम्ही खाजगी भेटा' असें मजकडे वळून म्हणाले. त्यावर त्यांच्याकडून काहीं निरोप न आल्यावरून मी त्यांच्या भेटीस गेलों. तेव्हा त्यांनीं प्रथमतःच "मी 'केसरी'चा संपादक या नात्यानें तुमच्याशीं भाषण करीत नसून खाजगी रीतीनें बोलत आहें. 'केसरीं'त लिहिण्याचें आमचें धोरण ठरीव व वेगळें आहे. मला स्वतःला पुनर्विवाहितांबरोबर पंक्तीस भोजन करण्यास काहीं हरकत नाहीं. परंतु मी तसें केल्यास माझ्या कृतीचा सुधारक लोक विपर्यास करून त्यामुळें माझ्या सार्वजनिक कार्यास बाध येईल." यावर मी त्यांना म्हटलें कीं, 'आपण कृतीनें पक्के सुधारकच नव्हे तर कित्येक बोलघेवड्या सुधारकांच्याहि पुढें गेलेले आहात. मग आपल्या केसरींतील लेखांत व स्वतःच्या कृतींत विसंगतता काय म्हणून असते? आपण 'बंगाली' पत्राचे संपादक सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांच्याप्रमाणें आपण आपलें धोरण का ठेवीत नाहीं? बानर्जी जसे पक्के समाजसुधारक आहेत तसेच ते राजकीय सुधारकहि आहेत. परंतु ते आपल्या पत्रांत समाजसुधारणेविषयीं न लिहितां जसे राजकीय गोष्टी-विषयीं तेवढें लिहितात, तसें आपण का करीत नाहीं? मला बोलण्याची माफी करावी. परंतु यामुळें आपल्या लिहिण्यांत व कृतींत दुटप्पीपणा दिसत नाहीं काय?' यावर त्यांनीं शांतपणें सांगितलें कीं, "सुधारक लोकांचे मार्ग मला पसंत नाहींत. सामाजिक सुधारणा करतांना ते सरकारचें साहाय्य मागतात त्याच्या मी विरुद्ध आहें लोकांना घेऊन सुधारणेची आवश्यकता त्यांना पटवीत सुधारणा करावी असें माझें मत आहे मागें पुनर्विवाहाच्या वादाच्या वेळेस अक्षतयोनी विधवांच्या पुनर्विवाहास संमति देण्यास शंकराचार्यादि मंडळी तयार होती, पण विष्णुशास्त्र्यादि मंडळीनें सरसकट स्त्रियांच्या पुनर्विवाहास संमति मिळावी म्हणून आग्रह धरल्यामुळें तें काम बिनसलें. अगदींच विरुद्ध ठराव झाला. आपल्या हिंदुधर्माचे आचार्य व शास्त्रीमंडळी यास वगळून, लोकास खवळून, सरकाराच्या साह्यानें सामाजिक सुधारणा करूं पाहणाऱ्या सुधारकांच्या मी विरुद्ध असल्यामुळें मी तसें लिहित असतों. काय जें करणें ते लोकास घेऊन हळुहळु करावें असं मला वाटतें." नंतर मी त्यांना नमस्कार करून त्यांचा सप्रेम निरोप घेतला. यावरून लोकांस घेऊन त्यांना हळुहळु तयार करीत करीत सामाजिक सुधारणा करावी असें लोकमान्यांचें मत असून त्याप्रमाणें त्यांचें धोरण होतं हें अगदीं स्पष्ट होतें.

(२) केकावलीची सटीक द्वितीयावृत्ति छापून प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच त्याची एक आगाऊ प्रत मी बळवतरावजींकडे पाठविली होती व तीवर 'केसरीं'त सविस्तर अनुकूल अभिप्रायहि आला होता त्यानतर मी मद्रासकाँग्रेसला न्याय मूर्ति रानडे याजबरोबर जात असताना बळवतरावजी त्याच गाडींत दुसऱ्या डब्यात आहेत असें कळल्यावरून त्याना भेटण्यास त्याच्या डब्यात मी गेलों तेथें त्याचें रा० माधवराव गोळे याच्या ' ब्राह्मण आणि त्याची विद्या ' या ग्रथाचें वाचन चाललें होतें नमस्कार कुशलप्रश्नादि झाल्यावर मजकडे पाहून वासुदेवराव जोशी चित्रशाळेचे मालक विचारतात, ' काय हो पराजपे ! केकावलींत मोरो पतानीं ' गदारिदरनदकाबुजधरा नमस्ते सदा ' असें म्हणून विष्णूस नमस्कार केला आहे यात गदा, चक्र, शख, नदकखड्ग व कमळ अशा पाच वस्तु सागितल्या आहेत विष्णूचे हात चार असून त्यात शख, चक्र, गदा व कमळ अशा चार वस्तु दिलेल्या आढळतात मग पाचव्या नदकखड्गाला जागा कोठली !" यावर मी उत्तर देणार तोंच बळवतरावनी म्हणतात " अहो ! त्यात काय अडचण आहे ? शखचक्रगदापद्म ह्या चार वस्तु चार हातात देऊन नदखड्ग विष्णूच्या कमरेस खोचावें म्हणजे झालें, " यावरून बळवतरावजींची समयसुच कता चागली दिसून यते

(३) बळवतरावजी हे वेदान्ताचे मार्मिक अवलोकन करणारे असून ते आपल्या उच्छृखळ बनणाऱ्या अनुयायी गृहस्थाना आवरून त्याना योग्य मार्गानें नेत अशाविषयीं एक उदाहरण मला आठवतें काशीस नामदार गोपाळराव गाखले याच्या अध्यक्षतखालीं १९०५ सालीं काँग्रेस भरली तेव्हा गोखले व टिळक या दोही पक्षाची पुष्कळ मडळी काशीस जमली होती काँग्रेसच्या बैठकीच्या एके दिवशीं मी पुण्याच्या मडळींस भेटण्यास डेक्कन क्यापमध्यें गलों तेथें इतर मडळींना भेटल्यावर मी बळवतरावजी उतरले होते तेथें गलों त्यावेळीं ते एका खाटेवर बसले असून त्याची इतर मित्रमडळी त्याच्या भोंवतीं होती काँग्रेसपुढें येणाऱ्या ठरावासबधीं चर्चा चालली होती माझे मामा केळशीचे मोरोबा भट याचा व बळवतरावजी व त्याचे भाचे बाबा विद्वास याचा दाट परिचय होता, म्हणून मीहि टिळकाना मामाच्या ठिकाणीं समजत असे शिवाय त्याच्याबद्दल माझ्या मनात फार आदर असल्यामुळें मी मुकाट्यानें टिळकाच्या पायापाशीं बसून त्याची चरणसेवा करीत होतों वासुदेवराव जोशी यानीं मला पाहून 'तुम्ही समाजसुधारक असून धर्मविचाराकडे कसे वळले ? तुम्ही एकदा आमच्या क्यापात बळवतरावजीपुढें कीर्तन करून तुमच्या मतांत एवढा फरक कशानें झाला तें थोडक्यात सागा ' म्हणून मला आग्रह करू लागले त्यावर मी ' हे दिवस गडबडीचे आहत पुढें एखादेवेळीं पुळल्यास मी तुमची कीर्तनरूपानें सेवा करीन' असें सागतलें तेव्हा बळवतरावजी म्हणाले –"त्याचें म्हणणें बरो

वर आहे. त्यांना सध्यां आग्रह करूं नका. शिवाय मनांत फरक पडण्याचीं कारणें तरी ते नवीं कोठून सांगणार ? जुन्या धर्मग्रंथांत वेदान्ताच्या अधिकाऱ्याविषयीं लिहितांना विवेकवैराग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न जीव होतो तेव्हां तो परम पदाचा अधिकारी होतो असें सांगितलें आहे. त्यांत सर्व आलें. अशाप्रकारचें कांहीं अनुभव यांना आले असतील. यापेक्षां जास्त काय असणार!" नतर कांहीं वेळानें कॉंग्रेसच्या ठरावाविषयीं बोलणें चालू झालें व कॉंग्रेसची घटा वाजली, तरी वरील मंडळी कॉंग्रेसच्या मंडपात निघून गेली. बळवंतरावजी त्याच्या बरोबर न जातां कांहीं वेळ क्यांपांतच बसले होते. योग्या वेळानें त्यावेळीं जहालांत गणले गाणारे एक नागपुरवऱ्हाडप्रांतांतील पुढारी कॉंग्रेस मंडपातून संतापून परत येऊन बळवंरावजींस आवेशानें म्हणाले "बाळासाहेब, आम्हाला आणावयाची उपसूचना अध्यक्ष गोखले आणू देत नाहींत. तुम्ही सांगाल तर आता मी त्यांना खुर्चीवरून खालीं ओढतों;" यावर बळवतरावजी त्यांस शांत करीत म्हणाले "अहो ××××× तुम्ही संतापता कां ? असें भलतेंच कांहीं करू नका. आपण शांततेनेंच सर्व गोष्टी करू. मी सांगतों त्याप्रमाणें करा म्हणजे आपली उपसूचना कॉंग्रेसपुढें येऊन आपला कार्यभाग होईल." नतर त्या गृहस्थांना शांत करून बळवतरावजी त्यांच्या बरोबर कांग्रेसमंडपांत गेले व त्यांनीं तेथें शांततेनेंच इष्ट गोष्ट घडवून आणिली! यावरून टिळक आपल्या अनुयायी लोकांना प्रतिपक्षाविरुद्ध भडकवितात हें म्हणणें खरें ठरत नसून उलट ते त्यांना शांत करण्याचा यत्न करीत असत असें दिसून येतें !

× × × ×

[पुणें भारतइतिहाससंशोधक मंडळाशीं विशेष संलग्न असलेले
एक सद्गृहस्थ, पुणें]

(१) बॅरिस्टर बॅप्टिस्टा याच्या अध्यक्षतेखालीं पुण्यास प्रांतिक परिषद भरली. त्यावेळीं पुण्यास जमलेल्या लोकांस मंडळाबद्दल माहिती सांगून सभासद करून घेण्याची कल्पना निघाली. तेव्हा थोडा वेळ थिएटर सभेपुरतें वापरू देण्यास मंडळाचे सभासद व परिषदेचे चिटणीस रा० न. चिं. केळकर तयार होते. पण परिषदेस आलेल्या सर्व निदान बहुतेक माणसांनीं हजर राहावें अशी तोड काय करावी हा प्रश्न पडला यास तोड एकच कीं, टिळक हजर राहून भाषण करणार आहेत असें अगाऊ जाहीर करणें ! मंडळाचे अध्यक्ष रा. ब.

शाने व इतर सभासद व्यासपीठावर हजर होते. घरीं उभयतानीं ठरविलेल्या धोरणावर लोकमान्याचें भाषण अर्धांतास झालें. त्यात कीर्तन्यानीं ग्रँडफच्या चुकावर लिहिलेल्या निबधापासून सुरवात करून सर्व इतिहास-सशोधकाची थोडथोडी माहिती सागून ते म्हणाले "हे प्रयत्न वैयत्तिक झाल्यानें तुटक झाले एकाद्या कामाच्या अनुभवाचा अगर सग्रहाचा दुरुपयोग उपयोग होत नसे शिवाय एकाद्या व्यक्तीच्या स्वाधीन कागदपत्र करण्यापेक्षा सस्थेच्या हवालीं करण्यात ज्यास्त सुरक्षितता आहे. येथ कोणत्याहि तऱ्हेच्या पक्षाभिमानास वाव नाहीं आमच्या पक्षाचा व 'केसरी'चा आरभापासून या सस्थेस पाठिंबा होता आमचे मित्र केळकर सुरवातीपासून सभासद आहेत. मी येथें नव्हतोंच. तेव्हा सभासद होण्याचा प्रश्नच नव्हता पण आज आपणासमक्ष प्रवेश पत्रिकेवर सही करून देऊन सभासद होत आहे "

(२) मडळासाठीं मंदिर बाधण्याचा ठराव तृतीय समेलनात झाला तो सोमवार होता त्या दिवशीं १०।११ हजाराचे आकडे समेंतच प्रसिद्ध केले दुपारची सभा सपल्यावर व तो ठराव व आकडे मगळवारच्या 'केसरीं'त प्रसिद्ध करण्यासाठीं सर्व कागद बरोबर घेऊन माझ्याबरोबर चला असें केळकर म्हणाले व आम्ही त्याच्याबरोबर वाड्यात गेलों दारात पाऊल ठेवताच सिंहगडावरून लोकमान्य दानीसाहेब खरे व दादासाहेब खापर्डे परत येऊन चौकातल्या चौरगावर गोल्त बसलेले पाहून केळकर म्हणाले 'असेच परत जा व तात्यासाहेबास धरून या हजार रुपये ज्यास्त Announce करावयास सापडतील ' नतर तात्यासाहेब मेहेंदळे यास दारात पाहून लोकमान्य तात्याच्या खोलीपर्यंत आले तेथें दोघानीं ठराव दाराजून लोकमान्यास केळकर आकडे वाचून दाखवीत होते बाळ गगाधर टिळक १०००म्हणून वाचताच लोकमान्य उद्गारले 'अ' केळकर म्हणाले 'आकडा मी घातला आहे ' टिळक म्हणाले 'पण मुखत्यारपत्र मी हजर नसताना वापरावयाचें ना ?' केळकर म्हणाले "हा, आकडा घातला तेव्हा you were not in Poona had you been present you would have put two। येवढें आमचें काम उत्साहानें झालें पुढें तो ठराव व आकडे घेऊन लोकमान्य पुढें व तात्यासाहेब मेहेंदळे व केळकर पाठीमागें असे व्यासपीठाजवळ गेले लोकमान्य म्हणाले 'पुणेंकराचा वऱ्हाड-मुबईवर हल्ला आहे व जय मिळवल्याशिवाय परत फिरणार नाहीं' असें सागून ठरावाचा मतलब व आकडे लोकमान्यानीं सांगितले व तात्याना उद्याच्या केसरींत प्रसिद्ध करावयास तुमचे आकडे पाहिजे आहेत म्हणून म्हणाले दादासाहेब म्हणाले 'हे पुणेंकर आतून सर्व आपआपसात बस सामील असतात पाहा !' लोकमान्य म्हणाले "वाटलें तर ' भयाणा धूर्ताना ' समजा, पण आकडे लिहून मोकळे व्हा तात्याची गोटी नको, हल्ला माघारीं परत णार नाहीं !" दानीसाहेब व दादासाहेब याचे आकडे दुसऱ्या दिवशीं प्रसिद्ध झाले.

(३) मंडळाचे सभासद झाल्यावर त्यांच्या हातीं जेथे याचे कागद आले होते, तेव्हां ते परत करण्यापूर्वी याचा तुम्हास उपयोग होतो का पाहा म्हणून सांगून- शकावलीची वही मंडळाचे स्वाधीन केली. ती सरदार तात्यासाहेब मेहेंदळे याचे ताब्यात कांहीं दिवस होती नक्कल मंडळातच झाली आहे. त्या दिवशीं मंडळात शकावली वाचावयाची म्हणून प्रसिद्ध केलें होतें त्या दिवशीं दोन सरकारी लघुलेखक मंडळात हजर झाले 'टिळक आज सिंहगडावर आहेत, त्यांच्या नावावर वाचला जाणारा कागद हा '-असें म्हणून कागद दाखविल्यावर लघुलेखक निघून गेले !

(४) डेक्कन बँकेच्या डायरेक्टरानीं आपला रोजगार गुंडाळण्याचा विचार ठरवला व बँकेच त्याचे वकील, भालेराव व R D Setna असे लिक्विडेटर नेमणार होते पण असें करण्यात भागीदाराबरोबर ठेविदाराचेंहि नुकसान होणार होत. कारण या लिक्विडेटर्सच्या हातून कंपनीचा व्यवहार नीट तपासला जाणार नाहीं, अशी कल्पना होती तरी हे लिक्विडेटर्स न नेमता रा व. इच्छारामभाई व रा ब अण्णासाहेब देशपांडे यास लिक्विडेटर्स नेमावें अशी टिळकाची सूचना होती पण ते भागीदार नसल्यामुळें त्यास हा ठराव मांडता येत नव्हता तेव्हां 'तसा ठराव तुम्ही मांडाल का' असें त्यांनीं सरदार ख० चिं० मेहेंदळे यास विचारावयास पाठवलें, ' सभत हें साधत नसेल तर ही सभा पुढें ढकलली जाईल अशी खटपट करा, म्हणज तेवढ्या मुदतींत आपण proxies मिळवू व जमल्यास पुढील खेपेस तुमचा ठराव पसार होईलसें करू ' सरदार ख० चिं० मेहेंदळे यांनीं सांगून पाठविलें कीं -" माझ्या शेअर्स पैकीं आपणास हवे असतील ते शेअर्स आपल्या नावावर व आणखी १।२ इसमाचे नावावर चढवून देतों म्हणजे यापुढें आपणास स्वत स हजर राहाता येईल तसेंच या सभेंतहि आपले लेखीं म्हणणें-ठेवीदाराचें वतीनें-विचारात घ्याव असं मी सभत सांगेन-आपण सभेस हजर राहावें " त्याप्रमाणे शेअर्स टिळकाचे नावावर चढवून दिले टिळक स्वत हजर राहिले त्यांनीं आपलें म्हणणें वाचून दाखवलें त्या दिवशीं ९-९॥ पर्यंत सभा लांबवीत नेली पण डायरेक्टर्सच्याजवळ मताची संख्या जास्त असल्यामुळे त्यांचाच ठराव पास झाला टिळकाच्या म्हणण्याचा सभत विचार होत होता तेव्हां टिळकास बाजूस नऊन भालेराव वकिलानीं दाजीसाहेब खरे यांच्या कायदे-कौन्सिलातील निवडणुकीबद्दल टिळकाचें मन गुतविण्यासाठीं बाजूला नेऊन गोष्ट काढली "मी येथें दाजीसाहेबासाठीं आलों नाहीं" असें सांगून टिळक चटकन परतून भागीदाराची सभा बसली होती तेथ आले सभा संपून परततांच ' डेक्कन बँकेचा बोजवारा ' या मथळ्याखालीं मजकूर सांगून त्या दिवशीच काम संपलें त्या दिवशीं घरीं येई तों १० वाजले होते त्यानंतर थेवढा मजकूर दुसऱ्या दिवशींच्या 'केसरी'त आलेला पाहून इच्छारामभाईंस फार आश्चर्य

वाटलें. दुसऱ्या दिवशीं हा ठराव बाजूस सारण्यासाठीं कोर्टांत अर्ज करण्यासाठीं भागीदाराच्या व ठेवीदाराच्या मिळून दोन लाखावर ठेव भरेल ऐवढ्या सह्या पाहिजे होत्या. त्यासाठीं टिळक कांहीं ठिकाणीं स्वत च हिंडले. 'केसरी'च्या लेखा तील मजकूर शेटनाच्या नजरेस येताच ठेवीदारास व भागीदारास नको असेल तर लिक्विडेटर म्हणून काम करण्याची माझी इच्छा नाहीं असें 'केसरी'स पत्र आलें, तें पत्र हातीं पडताच आपल्या हातात हे चांगलें शस्त्र आलें, असें वाटून एका क्षणाचाहि विलंब न लागावा म्हणून टळटळीत उन्हात बारा साडेबाराच्या सुमा रास एकटेच टिळक आप्पाबळवंताचे वाड्यात पायीं आले यांना अचानक आलेले पाहून आम्हा सर्वांसच आश्चर्य वाटलें पण "हें महत्त्वाचें शस्त्र आमच्या हातीं आलें, तुम्ही पडलात वकील, तेव्हा तें तुमच्या स्वाधीन करण्यासाठीं आलों," असें सांगून तें पत्र दाखवून त्यावर थोडी चर्चा करून आम्ही गाडी आणून दिली. त्यातून स्वारी परत गेली टिळकांनीं डायरेक्टराचा पिच्छा पुरवला लिकि डेटर्स यांना हवे होते तेच नेमले गेले. व ठेवीदाराचे पदरात ९।१० आणे पडले.

(५) *पुण्यातील जाड्या विद्वानाचा असा एक विशेष होता कीं,* ते कोणाच्या वक्तृत्वानें वहावत नसत अगर त्याच्या बारीक नजरेंतून कांहींहि सुटत नसे शिवाय इतर ठिकाणच्या माणसाचा वरचष्माहि ते चालू देत नसत. कै० माधवराव रानड्यांनीं डॉ० पेन्टिकास्टला दिलेल्या उत्तराची त्यावेळचे श्रोते अति तारीफ करतात १९०५–६ चे सुमारास स्वामी अभेदानंदाबरोबर मिसेस स्टॅनर्ड म्हणून एक अमेरिकन शिष्यीण आली होती तिनें राष्ट्रसेवकांचा एक संघ स्थापावा, त्याची अशी अशी व्यवस्था असावी म्हणून रसभरीत वर्णन केलें होतें त्या मुद्यावर बोलताना टिळक म्हणाले "या कल्पना नव्या नाहींत आम्ही अशा संस्था स्थापल्या आहेत व्याख्यात्रीनें सांगितल्याप्रमाणें–We have worked such institutions We have been doing all the things which the lecturer advised us to do and what is more we appoint a treasurer even though we have nothing to keep with him" (हंशा व टाळ्याच टाळ्या) खजिनदार नेमावा येवढें सांगावयाचें मिसेस् स्टॅनर्ड विसरल्या होत्या यास उद्देशून हा टोमणा होता याच व्याख्यानात–Action and reaction are equal and opposite is a law not only applicable in mathematics but even in politics–हें तत्त्व प्रतिपादून टिळकांनीं अर्धा तासपर्यंत अस्खलितपणें इंग्रजींत याच तत्त्वाचें विशदीकरण केलें होतें

(६) एके दिवशीं सकाळींच एका पुराणमताभिमान्याकडे जावून तेथून बाहेर कोर्टे कामास जावयाचें ठरलें होतें, त्याप्रमाणें टिळक सकाळींच दाखल झाले त्यावर या पुराणमताभिमान्यांनीं तुम्हाला ना स्नान ना संध्या म्हणून चिडवून समोरील शिवालयाकडे हे गृहस्थ आव्यतेनें जावू लागले तेव्हा टिळक उद्गारल्याचें सांग

तात कीं "आम्हांस कांहीं सकाळीं उठल्यावर नित्याचे व्यवहार सुरू करण्यापूर्वी शिवाचें दर्शन घेण्यासाठीं दारांत सांभाचें देऊळ स्थापावें लागत नाहीं. त्याची जरूरी ' प्रातःकाले शिवं दृष्ट्वा'प्रमाणें श्रीमंतांना असते. "

(७) कै० बाळासाहेब नातूंचा जगांत कोणावर विश्वास नव्हता. पण अंतः-काळ समीप आलेला दिसतांच वहीवर स्वतः कच्चे लिहिलेलें will अखेर नीट व्यवस्थितपणें लिहिण्याचें काम त्यांनीं टिळकांवरच सोंपविलें. व मी लिहिल्या प्रमाणें व तुम्हास तोंडी सांगितल्याप्रमाणें बरोबर आहे ना? असें विचारून स्वतः चाळून वाचून त्यावर सही करून सुरक्षित ठेवण्यासाठीं will टिळकांजवळ दिलें. तेव्हां मी अद्याप एका घोरपडींतून सुटलों नाहीं तर ही दुसरी घोरपड माझ्या-जवळ कशाला ? म्हणून टिळकांनीं म्हणतांच ' मी सांगतों म्हणून ठेवा ' असें बाळासाहेब गहिंवरून म्हणाले. तेव्हां टिळकांना will घरीं घेऊन जावें लागलें.

(८) नामदार गोखले यांचे निधनानंतर आपली व आपल्यानंतरचीहि पिढी नाहींशी झाल्यासारखें वाटून आतां आजवर पुण्याच दोन्हीपक्षांत अग्र-स्थान होतें तें समाळलें कसें जाईल या विवचनेनें कांहीं दिवस टिळकांचें मन ग्रासलें होतेसें दिसतें. या स्थितींत केळकरांकडून त्यांनीं कांहीं १२।१५ नूतन पदवीधरांस एके रात्रीं वादविवादासाठीं बोलाविलें. त्यावेळीं वादविवाद सुमारें २–२॥ तास अति मोकळेपणानें झाला. " माझीं मांडणें तुम्ही मांडत रहावींत, अगर माझेंच धोरण पुढें चालवावेत म्हणून सांगण्यासाठींहि तुम्हांस बोला-वलें नाहीं; तर राष्ट्रकार्यकर्ते व्हा. आजवर पुण्याकडे Lead होती ती घालवू नका, तुम्ही जो उद्योग आरंभाल त्यांत मागाल तें साहाय्य करीन" हें सर्व संभाषणाचें ध्रुपद होतें. इतर वादविवाद जो झाला तो बहुतेक सर्व विषयावर साधकबाधक-पणें झाला. त्या दिवशीं अमूक एक विषय सुटला होता असें सांगता येणार नाहीं. पण स्मृतीवर अवलंबून त्यांतील तुटक तुटक भाग देणें म्हणजे हिस्टे-रिकसला अकलेचे तारे तोडण्यास मुद्दाम बोलावणें केल्यासारखे होईल. ' बंड-खोरीचा बाष्कळ आरोप ' या केळकरांच्या लेखानें या वादविवादाची स्मृति जागृत केली. व जेव्हां असेच इतर विषयांवर टिळकांचे वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेले विचार व क्वचित् प्रसंगीं परस्परांशीं विसंगत दिसणारे विचार याचा मेळ घालून तोंड मिळवणी केळकर करतील त्यावेळीं यथार्थ टिळकदर्शन होईल. त्या दिवशीं हजर असणाऱ्या मंडळीस हें टिळकदर्शन (Tilak's point of view) तेव्हां झालें.

लक्ष्मण राजाराम अत्रे

[बी ए, एल्एल् बी वकील, वर्धा]

(१) गीतारहस्याचें वाचन करीत असता पृष्ठ ३४५ मध्यें, " ज्ञानोत्तर, कर्मसन्यास केल्यावेरीज मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं, असा शंकराचार्यांचा ठाम सिद्धांत असून, त्यास सर्व उपनिषदें अनुकूल आहेत असें दाखविण्याचा आपल्या भाष्यांतून त्यांनीं प्रयत्न केला आहे " असे वाक्य आहे तें वाचण्यात आलें. इतर ठिकाणीं ज्याप्रमाणें लोकमान्य टिळकांनीं विस्तृत आधार दिले, त्याप्रमाणें या वाक्याचें समर्थनार्थ आधार दिले नाहींत, तेव्हा त्याबद्दल माहिती लोकमान्यांकडून मिळवावी अशी इच्छा झाली परंतु त्यांना पत्र लिहिण्याचें धाडस होईना, म्हणून माझे परिचयाचे तात्यासाहेब केळकर यांचे मार्फत लोकमान्यांना वरील वाक्याचें समर्थनार्थ असलेल्या आधाराबद्दल माहिती विचारावी असा विचार करून, पत्र लिहिलें लोकमान्यांनीं ता० ४।११।१९१५ ला माझें पत्राचें उत्तर पाठविलें त्यात " गीताभाष्यात सांख्य अथवा सन्यास याची व्याख्या जेथें केलेली आहे तेथें आधार सापडतील, आचार्यांचें छांदोग्य उपनिषद् व बृहदारण्यकोपनिषद् यात आधार सापडतील, व ब्रह्मसूत्रातील भाष्यातहि आधार सापडतील " असें कळविलें त्याचप्रमाणें " विवक्षित उतारे (passages) पाहिजे असल्यास कळविण्याचें करू" असें लोकमान्यांनीं पत्रात कळविलें यानंतर मी पाठविलेल्या पत्राला उत्तर ता० १५।११।१५ ला आलें " सन्यास व मोक्ष याबद्दल पुणें येथें बराच वाद चालू आहे, त्याबद्दल वे० शा० स० काशिनाथ वामन लेले (हल्ली कैलासवासी) यानीं सुमारें तीनशें वेंचे (Extracts) शंकराचार्यांच्या ग्रंथातून काढले आहेत व सदरील उतारे लवकरच छापावयाचे आहेत" असें या पत्रात लोकमान्यांनीं लिहिलें आहे. सदरील उतारे पुढें छापले किंवा नाहींत हें मला माहीत नाहीं यावरून एखाद्या साधारण गृहस्थाकडून लोकमान्यांना विवेचनात्मक पत्र गेल्यास त्याचें उत्तर देऊन त्याची समाधान करण्याची प्रवृत्ति व्यक्त होत असून त्याची कार्यक्षमता व कार्यव्यापृतत्व सिद्ध होतें

(२) सन १९१८ सालात लोकमान्यांचा दौरा वऱ्हाड व मध्यप्रांतात झाला त्यावेळेस ते वर्धा येथें यावयाचें ठरलें होतें परंतु वर्धा येथें दोनतीन तासच मुक्काम ठरलेला असून व्याख्यानाची वेळ तिसरा प्रहरीं गैरसोयीची ठरली होती येथून सायंकाळीं सिंदी स्टेशन (एक लहानसा कसबा) येथें रेल्वेनें जावयाचें असून दुसरे दिवशीं तेथून नागपूरकडे जावयाचें ठरलें होतें सिंदी येथेंहि व्याख्यानाचा कार्यक्रम ठरला होता वर्धा येथें जनसमूह बराच मोठा

जमेल व व्याख्यानाची वेळ तर गैरसोईची, तेव्हा ती बदलविण्याकरिता येथील स्वागतकमेटीनें मुक्काम शेगाव (जि० आकोला) येथें जाऊन लोकमान्याची भेट घेऊन वेळ बदलवून घेण्याकरिता मला पाठविलें. वऱ्हाडातील दौरा संपल्यानंतर लोकमान्य मध्यप्रांतात यावयाचे होते. मी शेगाव येथें गेलों त्या वेळेस लोकमान्य सुमारें ५ वाजता इतर ठिकाणीं व्याख्यानें देऊन शेगावीं आले व ते अगदीं थकले होते त्यांचेकरिता रावसाहेब मोटे यांचे घरीं मुद्दाम राखून ठेवि लेल्या खोलींत ते गेले व थोडी विश्रांति घेत बसले. 'मला स्वस्थ असू द्या' असा त्यांनीं त्यांचेबरोबर असलेल्या मंडळींना निरोप पाठविला शेगाव येथें व्याख्या नाचा कार्यक्रम ठरला नव्हता रावसाहेब मोटे यांचे येथें थांबून दुसरे दिवशीं दौऱ्यावर जावयाचें होतें परंतु लोकमान्य आले असें समजल्यावर गावातील व आजुबाजूचे खेड्यातील पुष्कळ लोकसमुह मोठ्याचे यथें जमला. लोकमान्यांच्या प्रकृतीला स्वास्थ्य नसलें तरी त्यांचें आम्हाला दर्शन झालें पाहिजें व त्यांचे तोंडून पांच मिनिटें तरी चार शब्द ऐकावयाला सापडले तरी आमचें समाधान होईल अशी जमलेल्या लोकानीं आग्रहाची विनंति केली जमलेल्या सुमारें दीडहजार लोकांचा आग्रह पाहून स्वत चे कष्टाकडे व थकलेल्या शरीराकडे न पाहाता लोकमान्यानीं अशा अत्यंत थकलेल्या स्थितींत ' स्वराज्य ' या विषयावर सुमारें ५० मिनिटें अडाणी (निरक्षर) लोकांना समजेल असें व्याख्यान दिलें व जमलेल्या लोकांची इच्छा तृप्त केली जनतेचें आराधन करणें हें लोकमान्यांचें बाळकडूच होतें व त्यापैकींच हें एक उदाहरण होय असें म्हणता येईल

(३) स्वराज्यसंघाची बैठक पुण्याला १९२० साली मे महिन्यात लोकमा न्यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरली होती. होमरूल फंडापैकीं काहींहि रक्कम शिल्लक न ठेविता ज्या कार्याकरिता फंड जमविला त्याकरिता म्हणजे राष्ट्रीय प्रचाराकरिता फंडापैकीं सर्व रक्कम खर्च करण्यात यावी असें रा० सदाशिवराव केळकर वकील अकोला यांचें मत होतें. परंतु या मताविरुद्ध उमरावतीचे रा० बाबासाहेब खापर्डे व पुण्याची काहीं मंडळी होती. रा० सदाशिवराव केळकर बोलावयास उठले असता मंडळी त्यांना बोलावयाला हरकत करू लागली व सभेत बरीच गडबड सुरू झाली सदरील सभा गायकवाडवाड्याच्या भव्य पटांगणातच भरली होती. व "वक्त्याला (रा० सदाशिवराव केळकर यांना) बोलू देण्याची मी परवानगी देतों" असें लोकमान्यानीं सांगून व वक्त्याचें भाषणाला मध्यंतरी कोणींहि हरकत करू नये अशी ताकीद देऊन वक्त्याला पूर्णपणें बोलू दिलें भाषणस्वातंत्र्य व विचार स्वातंत्र्य याला हरकत करणें लोकमान्यांना खपत नसे व त्याप्रमाणें त्यांना तें आवडतहि नसे हें यावरून दिसून येतें.

त्याच सुमारास गायकवाडवाड्यात स्वराज्यासंबंधाची कार्यकारी मंडळाची सभा भरली होती., त्यात लेजिलेटिव्ह असेंब्लीचे सभासद लोकमान्यानीं ठरवें

याबद्दल रा० बेळवी, गगाधरराव देशपांडे वगैरे त्याची लेही मडळी आग्रह करीत होती. आपण नुसते सभासद राहा, आम्ही सर्व माहिती देऊ व आपणाला काही तक्लीफ पडणार नाही, असे लोकमान्याची लेही मडळी म्हणत होती. परतु लोकमान्य टिळक सभासद होण्याकरिता अखेर कबूल झाले नाहीत. नतर लोक मान्यांचे नेहमींचे जिन्याजवळील बसण्याचे खोलींत रा० रा० दादासाहेब खापर्डे, मी व लोकमान्य एवढीच मडळी असताना रा० दादासाहेब म्हणाले की, "Legislative assembly" लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीमध्यें सभासद होऊन If (जर) चे ठिकाणीं But (परतु) व But (परतु) चे ठिकाणीं If (जर) करण्यात काय पुरुषार्थ आहे ! जर सरकार आज लोकमान्याना Governor ची प्राताधिपतीची—जागा देत असेल तर मी त्याना ती पत्करण्यास आज राजी करितों. कारण त्यात खरें लोककल्याण तरी त्याना करता येईल. कौन्सिलमध्यें आमच्या सारख्या second rate दुय्यम दर्जाच्या किंवा third rate तिय्यम दर्जाच्या माणसाचें काम आहे. लोकमान्याचें नाहीं.

शंकर गणेश देशपांडे

[बी ए. एल् एल् बी., कालिदासकृत कुमारसंभव (सर्ग १ ते ६) काव्य व त्यावरील टीका वगैरेचे सपादक, वकील, वर्धा]

(१) मराठी शाळेंत विद्यार्थी होतों तेव्हांपासून कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकराची 'निबधमाला' वाचण्याची अतिशय आवड मला असे. 'केसरी' पत्र निघणार म्हणून निबधमालेच्या अकाच्या मलपृष्ठावर जाहीरात झळकली ! त्यावेळीं बाळ गगाधर टिळक बी. ए. एलएल्. बी. हें नाव प्रथमच वाचलें. वकीलीसारखा त्याकाळीं मान, प्रतिष्ठा व द्रव्य देणारा धंदा किंवा तितकाच लाभ देणारा खाविद–सेवाधर्म सोडणारा हा तरुण विलक्षण स्वार्थत्यागी असला पाहिजे असें मला वाटलें व टिळकाविषयीं आदर माझ्या मनात उद्भवला.

(२) इ. स. १८८३–८४ सालची गोष्ट. मी डेक्कन कॉलेजात विद्यार्थी होतों. टिळक एम. ए. चा अभ्यास करण्याकरिता कॉलेजात थोडे दिवस राहिले होते. त्यावेळीं कॉलेजात मला कै० बापूजी नारायण ढेकणे सहाध्यायी होते. डेक्कन कॉलेज लायब्ररीहॉलमध्यें पुस्तकसमूह धुडीत असता मी त्यास प्रथम पाहिलें. ती तेजस्वी मुद्रा, ती उतावीळ वृत्ति, ते चचल व पाणीदार डोळे, तो मनाचा मोकळेपणा व दृढनिश्चय पाहाताच माझ्या मनावर· जो परिणाम झाला

तो मी कधीं विसरणार नाहीं. कांहीं गप्पागोष्टी नंतर मी म्हटलें ' बळवंतराव, एम्. ए. ची परीक्षा पास होणें आपणांस अवश्य वाटतें काय ? ' ते म्हणाले "आमच्या शाळेचा शिक्षक वर्ग सरकारी कॉलेजच्या शिक्षकवर्गापेक्षां द्रव्यानें नाहीं तरी युनिव्हर्सिटीनें दिलेल्या पदवीनें श्रेष्ठ असावा हा माझा परीक्षा देण्यांत हेतु आहे." त्यावेळीं डेक्कन कॉलेजांत गणित शास्त्राचे प्रोफेसर फारेस्टसाहेब होते, ते बी. ए. होते. त्यांस पगार भरमक्कम होता, व गणित विषयाचें ज्ञान त्यांस बहुतेक शून्य होतें. या गोष्टी माझ्या मनांत लागलींच उभ्या राहिल्या !

(३) सन १८८४ मध्यें बी. ए. झाल्यावर टिळक-आगरकरांबरोबर आमरण देशसेवा करावी या हेतूनें त्यांचेकडे मी गेलों. त्यावेळीं दोघे शनवारांत तांबे याच्या वाड्यांत राहात असत. प्रथम आगरकरांस भेटलों व त्यास माझी मनीषा कळविली. आगरकरांनीं माझें स्वागत आदरपूर्वक केलें व माझ्या इच्छेसंबंधीं पसती दर्शविली. नंतर शेजारच्या माडीवर आम्ही टिळकांकडे गेलों; व सर्व हकीकत कळवितांच टिळक म्हणाले कीं, ' आमच्या मंडळीबरोबर आमरण काम करण्याचा निश्चय आजच तुम्ही करू नका. तुम्हांस जगाचा अनुभव फार थोडा आहे ! १२ वर्षे काम करून पाहा व तें आवडल्यास नंतर Life member व्हा." लोकमान्यांस मानवी स्वभावाची परीक्षा कितपत होती व समयोचित उपदेश किती तत्परतेनें ते करीत असत हें यावरून स्पष्ट होतें. कारण शिक्षकाच्या व लेखकाच्या धंद्याचा व स्थितीचा कंटाळा पुढें मला लौकरच आला व टिळकांच्या उपदेशाचा खरेपणा पटला !

(४) सन १८८५ सालांत टिळक व मी न्यू स्कूल व फर्ग्युसन् कॉलेज या मध्यें दिलें जाणाऱ्या शिक्षणाच्या धोरणासबंधीं बोलत होतों. त्यावेळीं मीं म्हटलें कीं ' सरकारी धोरण सोडून शिक्षणाचें भिन्न धोरण असावें अशा हेतूनें शास्त्रीबुवांनीं व तुम्ही शाळा काढिली ना ? मग तें धोरण मला शाळेंत तर दिसत नाहीं. शिवाय, सरश्रेस फर्ग्युसन् कॉलेज हें नाव देखील कसेंसे दिसतें. ' टिळकांनीं उत्तर केलें कीं "अहो ! आम्हांस ग्रँट (Grant) चे पैसे हवे आहेत ना ? म्हणून धोरण सोडलें व न्यू स्कूलच्या नांवाला न शोभणारें व विजोड नांव कॉलेजास दिलें !"

(५) सन १८८५ ते १८९१ या अवधींत काहीं काळ श्रीकालिदासकृत कुमारसंभव (सर्ग १ ते ६) काव्य भाषांतर व टिपणें यासह मी लिहिलें व प्राच्य भाषाध्यापक गुरुवर्यांचा मदतनीस (Assistant to the Professor of oriental languages Deccan College) या नात्यानें माझे परम पूज्य गुरुवर्य प्रसिद्धकीर्ति डॉ. सर भांडारकर यांच्या हाताखालीं काम केलें. या दोन्ही कार्यांत गुतलों असतां टिळकांकडे माझें जाणें असे. या निकट परिचयानें त्यांच्या विषयीं माझा प्रेमादर वाढतच गेला. टिळकांचें वर्तन व भाषण मना-

पाहून आवडलें नाहीं असा एकहि प्रसंग मला आज स्मरत नाहीं दोन्ही मार्यांत मर सांगितल्याप्रमाणें मी गुतलों असता वेदशास्त्रपुराणादि ग्रंथासबधीं व विशेषत श्रीकालिदासाच्या ग्रंथासबधीं विविध माहिती मला ते मोठ्या हौसेनें देत. ते काव्याचे मर्मज्ञ व रसज्ञ होते. एका प्रसंगीं मला त्यानीं म्हटलें कीं, "कुमारसभव सर्ग ३ पद्य १५ व सर्ग ५ पद्य १५ यावरील तुमचीं टिपणें दाखवा" तीं दाखविल्यानतर त्यानीं तपासून पाहिलीं व सतोष प्रदर्शित केला ते कालिदासमय झालेले टिळक मला अद्याप दिसताहेत !

(६) कुमारसभवाचें शिवपुराणाशीं व पार्वतीपरिणय नाटकाशीं कल्पनेचें व भाषासरणीचें जें सादृश्य दृष्टीस पडतें त्या सबधीं बोलताना टिळक म्हणाले कीं, "कुमारसभवाचा उतारा या पुराणिकबोवानें व नाटककारानें घेतला आहे अशी माझी समजूत आहे." परतु या विषयाची चर्चा करण्यास पुरेसा वेळ मिळाला नाहीं

(७) टिळकानीं शाळेचें काम सोडल्यावर त्याच्या पाठानें नवें कॉलेज काढावें अशी इच्छा कै० वामन प्रभाकर भावे (पुना नेटिव इन्स्टिट्यूशनचे प्रिन्सिपाल) यास झाली, व त्यानीं हा बेत टिळक यास एका मित्रा कडून कळविला त्यावेळीं टिळकानीं सांगितलें कीं, "न्यू स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज या सस्थाच्या उत्कर्षास ज्यानें बाध येईल असें काम माझ्यानें होणार नाहीं "

(८) याच सुमारास " पुढें आपण काय करणार ? " असें टिळकास मीं विचारलें असता ते म्हणतात 'श्रीधर विठ्ठल दाते व इतर मडळी मला म्हणत होती कीं, 'मुबई येथें हायकोर्टात तुम्ही वकिली करा, तेथें तुमची भरभराट चागली होईल यात शका नाहीं There is always room at the top श्रेष्ठ स्थान सर्वांस मोकळें आहेच. तुम्हाला तर आहेच. आणखी, बडोद्याकडे मला मोठी नोकरी मिळण्याचा सभव आहे, परतु माझें एकच उत्तर सर्वांस आहे कीं, 'मराठा' व 'केसरी' यास टाकून मला कोठेंहि जावयाचें नाहीं "

(९) १८९१ च्या नागपूर येथील राष्ट्रीय सभेसाठीं पुण्याचे डेलिगेट म्हणून टिळक, नामजोशी व इतर मडळींपैकीं मी असे होतों, त्यावेळीं त्या सभेच्या ठरावासबधीं व विशेषत सामाजिक परिषदेच्या ठरावासबधीं महाराष्ट्र कपूत रानडेपक्षानुयायी व टिळकपक्षानुयायी याच्यात जी खडाजगी उडे ती पाहाणें गमतीचें असे एका ठरावासबधीं रावसाहेब रानड्यानीं टिळकाचें सडेतोड बोलणें शातपण ऐकून घेतलें व त्यास सांगितलें कीं, 'तुमच्या म्हणण्यात पुष्कळच अर्थ आहे असें मला वाटतें तुमचें म्हणणें आमच्या मडळीस कळवितों मग काय होतें तें पाहू ' नतर दुपारीं रावसाहेबाच्या तबूत मी गेलों तों तेथें उभय पक्षातील मडळी त्या ठरावाची चर्चा करीत होती परतु कोणाचा कोणाशीं मेळ जमेना ! रावसाहेब तोंडावर उपरणें घेऊन उशावर आडवे पडले होते ११-२

त्यास दगल झाल्यावर आतापर्यंत स्तब्ध असलेले रावसाहेब, टिळकास प्रथमच म्हणाले कीं 'टिळक हें काहीं जमत नाहीं '

(१०) याच वर्षी सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष श्रीयुत दादासाहेब खापर्डे होते त्या दिवशीं तरी मला ते रानडेपक्षानुयायी दिसले. सकाळीं सामाजिक परिषदेची प्रास्ताविक सभा एका तबूत भरली होती सामाजिक परिषदेच्या रिपोर्टात Gross misrepresentations of the worst kind आहेत हे किंवा या अर्थाचे शब्द टिळक बोलले. लागलींच एका मद्रदेशीय गृहस्थानीं आवेशानें आग्रह धरिला कीं, Tilak ought to withdraw these words ह्या बाचाबाची-नतर दुपारीं सामाजिक परिषद भरली. अध्यक्ष श्री० खापर्डे यास आधार (support) देण्याकरिता रावसाहेब रानडे उत्तमासनावर बसले होते ! रावसाहे बास आधार देण्याकरिता वीर-महावीर मडळी आपलीं जिव्हाखड्गें उप सून जवळच बसली होती दादासाहेबांचें भाषण नेहमींप्रमाणें फार चागलें झालें. नतर ठरावामागून ठराव जोरदार भाषेंत सभेपुढें माडले गेले व त्यास दुजोरे मिळत चालले ! ! सभेनें (अर्थात् टिळकपक्षीयानीं) हुयहुयचा मारा चालू ठेविला अध्यक्ष रावसाहेबाशीं कानगोष्टी करीत व म्हणत 'Gentlemen if you do not agree this resolution is dropped' अशा रीतीनें शेवटीं अध्यक्षानीं एकामागून एक काहीं ठरावाचा निकाल लावला !

(११) रँडची केसच्या सकटातून टिळक मोकळे झाल्यानतर त्यांच्या व माझ्या भेटीचा योग आला त्यावेळीं टिळकास मीं म्हटलें कीं, 'तुमच्या राजका रणापासून देशाचा कोणता फायदा झाला आहे ? सरकारचे नवे नवे कायदे मुस्कटदाबी व गळेचेपी अधिकाधिक करीत आहेत ' टिळक आवेशानें म्हणतात, " माझें राजकारण तुम्हाला अद्याप समजत नाहीं ! अहो, ५० वर्षांनीं या देशाची जी स्थिति झाली असती व प्रजेस जे प्रश्न सोडविणें भाग पडलें असतें ती स्थिति मी आज आणिली आहे व तेच प्रश्न सोडविण्यास प्रजेस मीं भाग पाडलें आहे ! याशिवाय अधिक चागली देशसेवा दुसरी कोणती ? " या मार्मिक उत्तरावर प्रत्युत्तर कोणतें द्यावें ?

बाळकृष्ण शिवराम मुंजे

[एल् एम् ॲन्ड एस् डॉक्टर, आमदार, नागपूर]

(१) १९०७ सालची गोष्ट आहे येथें मवाळ व जहालामध्यें मोठा वाद माजून राहिला होता मवाळाचें म्हणणें कीं, त्यावर्षी येथें भरणाऱ्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान लो० टिळकास देण्यात येऊ नये जहालाचें म्हणणें त्याच्याशिवाय दुसरा अध्यक्षच निवडण्यात येऊ नये हा वाद शेवटीं ता० २२ सप्टेंबर रोजीं जेव्हा येथील स्वागतकारणी समेची सभा टाऊन हॉलात भरली होती त्यावेळेस निकरास जाऊन प्रसग हातघाईवर आला टाऊन हॉलच्या भोंवतालीं नागरिकाची फार गर्दी जमली आणि नागरिकामधील परस्परविरुद्ध पक्षाच्या तरफदार लोकामध्यें बाचाबाची व दगडफेकी होऊन काहीं लोकाचीं डाकीं फुटलीं व रक्तप्रवाह सुरू झाला, आणि कै० वामनराव कोल्हटकर याच्यावरहि काहीं लोकानीं हल्ला करून धूळ फेंकली रा० नळिकठराव उधोजी, रा० अळेकर, रा० धुडीराज ठगडी व कै० डॉक्टर गद्रे वगैरे गृहस्थाच्या समजुतीनें लवकरच लोक शान्त झाले व गर्दींतील लोक आपापल्या घरीं निघून गेले रात्रौ कै० श्रीमत गोपाळराव बुटी याच्या वाड्यात जहाल पुढाऱ्याची सभा भरली त्यामध्यें ठरलें कीं, 'सर्व सविस्तर हकीकत लो० टिळकास कळवून, मवाळानीं यापुढें कॉंग्रेस येथें न भरविता दुसरीकडे नेण्याचेंच जर ठरविलें तर पुढें काय करावें व येथेंच कॉंग्रेस भरेल अशी काय व्यवस्था करण्यात यावी, याबद्दल त्याची सल्ला घेण्यास एक माहीतगार मनुष्य पाठविण्यात यावा ' याप्रमाणें लोकमान्यास तार करण्यात आली व दुसरें दिवशीं उत्तर आलें का, 'वर्तमानपत्रात सर्व वर्तमान वाचून राष्ट्रीयपक्षानें पुढें कसें वागावें याबद्दल सल्ला देण्यास पुण्याहून एक मनुष्य अगोदरच पाठावला आहे आम्ही आश्चर्यानें चकित झालों. त्याची जरूरी आम्हास यथ भासू लागली हाती तीच कल्पना करून त्याप्रमाणें आम्हास साह्य करण्यास टिळकास एक क्षणाचाहि विलब लागला नाहीं काय ही समयसूचकता व आपल्या अनुयायास मदत करण्याची तत्परता ! येथें निराळें सागण्याची जरूरी नाहीं कीं, केवळ त्याच्या नावाकरिता प्रसग या निकरास आला हें त्यास आवडलें नाहीं

(२) पुढें लवकरच येथील मवाळ पुढारी कै० वामनराव कोल्हटकर यानीं कै० सर फेरोजशहा मेहता यास लिहून कळविलें का, 'नागपुरास कॉंग्रेस भरविणें अशक्य झालें आहे आणि कॉंग्रेस नागपुरासच भरविली व टिळकाना अध्यक्ष नेमलें नाहीं तर येथील जहाल मडळी काय करतील व काय नाहीं याचा नियम नाहीं ' पुढें मुबईस या गोष्टींचा विचार करण्याकरिता कै० सर फेरोजशहा मेहता

यांच्या बंगल्यावर कांहीं निवडक मंडळींची सभा झाली. त्या सभेंत मलाहि बोलावण्यांत आलें होतें. इतर मंडळी जी ठळक ठळक हजर होती तीं–कै० सर गोकुलदास पारख, रा० डी० जी० पाध्ये, कै० वामनराव कोल्हटकर व आणखी दोन चार मंडळी. या सभेस जातांना लो० टिळक मला म्हणाले–(आम्ही दोघेहि सिताराम बिल्डिंग मधील जुन्या सरदारगृहांत उतरलों होतों)– " सांभाळा, फेरोजशाहा मेहता हे मोठे युक्तिबाज व वादविवादांत प्रतिपक्षास झटकन् पकडतात आणि केव्हां केव्हां दरडावून बोलून मेंवदावण्याचाहि प्रयत्न करतात. तेव्हां तुम्ही आपलें म्हणणें थोडक्यांत व मुद्देसूद मांडून त्यांच्याशीं वाद करण्याचे मोहात पडूं नका. वादाच्या आडरानांत तुम्हास नेण्याचा ते व इतर तेथें हजर असलेले लोक पुष्कळ प्रयत्न करतील. तुम्ही त्या वादाच्या जाळ्यांत सांपडूं नका. थोडेंच बोला, पण मुद्दा सोडूं नका. भिऊं नका. आणि तडजोड करण्यास म्हणतील सर सुरेन्द्रनाथ बानरजी व इतर एकदोन नांवें (जीं टिळकांनीं सुचविलीं होतीं.) यावर तडजोडीस कबूल व्हा." मी म्हणालों " तडजोड हा शेवटचा प्रयत्न. मी आपलें नांव शेवटपर्यंत सोडणार नाहीं. प्रसंग आल्यास, कॉंग्रेसच्या खर्चाची सर्व जबाबदारी मी घेईन आणि मवाळांस असें म्हणूं देणार नाहीं कीं, त्यांच्या द्रव्यसाहाय्याशिवाय कॉंग्रेस नागपुरास भरणें अशक्य होय." पुढे मी फेरोजशाहा मेहतांच्या बंगल्यावर गेलों. मंडळी जमली होती. सर फेरोजशाहा मध्यें आरामखुर्चीवर पाय लांबे करून पडले होते. इतर मंडळी जी खुर्च्यांवर बसली होती ती त्यांच्या समोर पोरांप्रमाणें दिसत होती. त्यांच्यावर सर फेरोजशाहाचा वचकच बसा होता. मला सर्व विचारण्यांत आलें. अथपासून इतिपर्यंत टिळक अध्यक्ष होऊं नयेत म्हणून मवाळांनीं केलेल्या युक्त्या मी सांगितल्या आणि ठासून म्हणालों कीं, " नागपुरास टिळकांशिवाय दुसरा अध्यक्ष होणें शक्य नाहीं. परंतु टिळकांना गैरकायदा अध्यक्ष करावें असें आमचें म्हणणें नाहीं. स्वागत सभेच्या मेंबरांची उघड सभा बोलाविण्यांत यावी आणि 'बॅलट'नें मतें देण्यास सांगावें. असें केलें असतां टिळक निवडून न येतां कोणीहि अध्यक्ष झाला तरी तें आम्ही कबूल करूं. परंतु टिळकच निवडून आले तर रा० वामनराव कोल्हटकर आणि त्यांच्या मित्रांनीं तें कबूल करावें. " सर फेरोजशाहा म्हणाले–" वामनरावांनीं पैशाची मदत न केली तर ? " मी–" स्वागत सभेची सर्व वर्गणी त्यांच्याच ताब्यांत आहे. त्यांना तो पैसा द्यावा लागेल. " सर फेरोजशाहा–" समजा, ते पैसा देऊं इच्छित नाहींत." मी–"तर त्यांची पै घेऊं इच्छित नाहीं. कॉंग्रेसचा सर्व खर्च आम्ही करूं " सर फेरोजशाह–" सर्व सोंगें आणता येतील पण पैशाचें सोंग आणणें कठिण. तुम्ही कोठून पैसा आणणार ? " मी–" मी ब्राह्मणाचा मुलगा आहे. टिळकांच्या नांवानें भिक्षा मागितली तर पैशास वाण नाहीं! आपण परीक्षा, घेऊन पहावी. " सर फेरोजशाहा–" तुम्हास टिळकच कां

म्हणून हवेत अप्पा! डॉ० रासबिहारी का नकोत!" मी —" ही आमची पसती होय." या नणसणीत उत्तरावर सर फेरोजशाहा रागावलेसे दिसले आणि या प्रश्नाचा कमेटींत विचार करावा लागेल असें म्हणून त्यानीं सभा बरखास्त केली.

(३) पुढें यानतर सर फेरोजशाहा मेहता याच्या घरीं कमेटीची एक दिवस सभा झाली. कमेटीचा मी मेंबर नसल्यामुळें मला अर्थातच आमत्रण नव्हतें. कित्येकास वाटत होतें कीं, नागपुरास होत असलेल्या कॉंग्रेस सबधीं महामोहीची दोन्ही पक्षाकडून माहिती करून घेण्याची सधी कमेटीला मिळवून देण्यास येईल. परतु कै० रावबहादुर वामनराव कोल्हटकर हे तर मेंबरच होते मला मात्र आमत्रण नसल्यामुळें कमेटींत राहाता आलें नाहीं. लोकमान्य टिळक हे कमेटींत होतेच. कमेटीच्या सभेस जाण्याचे वेळीं लोकमान्य टिळक माझ्याजवळ दहा हजार रुपयाच्या नोटा देऊन म्हणाले कीं, "माझ्याबरोबर सर फेरोजशाहाच्या बगल्यावर चला आणि बाहेर व्हरांड्यात बसा जरूर पडल्यास कमेटीची परवानगी घेऊन कमेटीच्या सभेस तुम्हास बोलावण्यात येईल. प्रश्न विचारल्यावर कॉंग्रेसचा सर्व खर्च भागविण्यास आम्ही समर्थ आहात असें सिद्ध करून दाखविण्यास हा दहा हजाराच्या नोटा कमेटीसमोर ठेवा" मी लोकमान्याच्याच गाडींत बसून गेलों लोकमान्य आत कमेटीच्या खोलींत शिरले आणि मी आणि माझे स्नेही रा० नारायणराव अळेकर आणि धुडीराज ठेंगडी असे आम्ही तिघे क्षण बाहेर व्हराड्यात बाकावर बसलो आम्ही बाहेर बसलों आहों हें सर फेरोजशाहास कळताच त्यानीं आपल्या चपराश्याकडून तथून आम्हास बगल्याबाहेर जाण्यास सागून पाठविलें! आम्ही बाहेर जाऊन आपल्या व्हिक्टोरियात लोकमान्य टिळक परत येईपर्यंत वाट पाहात बसून राहिलों काहीं वेळानें लोकमान्य परत आले व म्हणाले "कॉंग्रेस भरविण्यास तुमच्या द्रव्यशक्तीची ते परीक्षाहि पाहात नाहींत आणि कॉंग्रेस नागपुरला भरवीतहि नाहींत कॉंग्रेस आता सुरतेस भरणार!"

(४) अशा प्रकारें नागपुरास कॉंग्रेस न भरविता सुरतेस भरविण्याचे ठरावा पुळें येथील लोकात तीव्र असतोष पसरला असो, पुढें सुरतेस १९०७ सालीं कॉंग्रेस भरली कॉंग्रेसच्या पहिल्या दिवशीं बाबू सुरन्द्रनाथ बानर्जी यास जम लेल्या मडळींनीं ओरडाओरड करून बोलू दिलें नाहीं ही ओरडाओरड करावी अशी आमच्या मनात कल्पनाहि नव्हती परतु ही Midnapur Traitor ची ओरड पहिल्यादा बगाली मडळींत सुरू झाली आणि नतर आम्ही ती जरा विशेष त्वेषान उचलली असो, त्या दिवशींचा कार्यक्रम अशा प्रकारें बन्द पड ल्यावर आम्ही जेव्हा बिन्हार्डी गेलों, तेव्हा टिळक आमच्यावर आम्ही गलबला केला म्हणून फार रागावले आणि आम्हास बजावून सागितलें कीं, उद्या तुम्ही दगडाप्रमाणें थड रहा You must be calm like a block of stone ' हा त्याचा हुकूम पाळण्याचा आम्ही निश्चय केला आणि त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं

बोलावयास उभे असलेल्या टिळकांच्या डोक्यावर प्रत्यक्ष खुर्ची फेकण्यात येई-पर्यंत आम्ही खरोखरच block of stone प्रमाणें थड बसलों. परतु आज कांहीं तरी विशेष होणार अशी बातमी मिळू लागली होती. त्या दिवशीं आम्ही ज्यावेळेस कॉंग्रेसच्या पटांगणात शिरून एका मिनाकरितां तिकीट घेण्यास जवळच्या तबूत शिरलों, त्यावेळेस तेथील मुख्य स्वयंसेवक हळूच कोणास नकळत मला म्हणाला, " डॉक्टरसाहेब, आज आपण सामाळा. काल आपण मध्यप्रातातील मडळींनीं बरीच धामधूम केली म्हणून आपणास समज देण्याकरितां आणि आपला ठीक बन्दोबस्त ठेवण्याकरितां मुसलमान गुड ठिकठिकाणीं, विशेषतः मध्यप्राताच्या ब्लॉकच्या भोंवतालीं, ठेवले आहेत. तरी सावध राहा व आपणांस सामाळून राहा. " नतर मी तबूच्या बाहेर आलों व आपल्या सोबत्यास व प्रतिनिधींस ही धोक्याची सूचना दिली व मी हें टिळकासहि सागितलें. पण त्याना हें खरें वाटलें नाहीं व व्यर्थ भीतीचें हे कल्पनातरग आहेत असाच त्याचा ग्रह झाला व ते मला पुनः म्हणाले, " काहींहि होवो, तुम्ही मात्र स्वस्थ बसा व काहीं गडबड करू नका. " आम्ही आपल्या ब्लॉकमध्यें आपल्या बदोबस्तानें बसलों. आमच्या मडळींस ही बातमी मी कळविताच काहीं जणानीं काहीं काठ्यादि मिळविल्या आणि कै० डॉक्टर गद्रे, कै० विष्णु सावजी भलकापूरवाले, कै० नागपूरचे सरदार मोहिते व पवार व अशीच हातापायाची मजबूत अशी काहीं इतर मडळीहि आपल्या मध्यप्राताच्या ब्लॉकचे प्रसगीं सरक्षण करण्यास सज्ज बसली. लगेच आमच्या ब्लॉकच्या भोंवताली उभे असलेले गुडासारखे दिसणारे दोनचार मुसलमान, ज्याच्याजवळ डेलिगेटचे तिकीट नव्हतें, यास आम्ही पेंडालच्या बाहेर काढले. पुढें कार्यक्रम सुरू झाला. आम्ही स्वस्थ बसलों. टिळक काहीं वेळानें बोलावयास उठले. मडपात ओरडाओरड सुरू झाली. लोक त्याना बोलू देईनात. टिळक तसेंच आपले दोन्ही हात छातीवर आडवे एकातएक घालून छाती वर करून बोलावयाला सज्ज असे उमे होते. चेहऱ्यावर दृढनिश्चय व निर्भयतेची छटा पूर्ण ठमटलेली दिसत होती. मंडपात एकच गोंगाट; तरी आम्ही हुकुमान्वये स्वस्थचे स्वस्थ बसलों होतों. नतर थोड्याच वेळात हवेंत एक खुर्ची उडाली व ती नेमकी बळवतरावाच्या डोक्यावर जाऊन पडणार, इतक्यात जवळचे एक उच व धिप्पाड पजाबी गृहस्थ माझे स्नेही बॅरिस्टर मधुसूदन भगत हे ताडकन उभे झाले व ती खुर्ची त्यानीं वरच्यावर झेलून बाजूस केली. तरी बळवंतराव तसेंच उभे व आम्हीहि अगदीं स्वस्थ. पुढें खुर्च्यांची फेंकाफेंक सुरू झाली. लोक हातात काठ्या घेऊन प्लॅटफार्मवर धावून येऊ लागले. कोणी टिळकास शिव्या देत तर कोणी फेरोजशाहा मेहता यास शिव्या देत. अशी एकच गर्दी माजली. आम्ही दूर असल्यामुळें काय चाललें आहे हें आम्हास नक्की समजेना. ही अशी गर्दी माजली म्हणून आमच्यानें पुढें स्वस्थ बसवेना. आम्हीहि हातात काठ्या घेऊन प्लॅटफार्म-

वर काय चालले आहे हें पाहाण्याकरिता धावत पुढें चाल्लों प्लॅटफार्मच्या खाली जवळच प्रेसरिपोर्टरमध्यें मि० आल्मंड नदी बसले होते त्याच्या खुर्चीवर एक पाय ठऊन व दुसरा त्याच्या डोक्यावरून प्लॅटफार्मवर ठेऊन ताडकन उडी मारून प्लॅटफार्मवर चढलों मि० नदीसाहेब माझा निषेधच करीत राहिले माझ्या समागमे रा० घोंडीराम ठंगडी, कै० डॉ० गद्र, कै० विष्णु सावजी, कै० सरदार मोहित आणि रा० पवार वगैरे मडळी हाती माझ्यावर मागून एकानें काठी उगारून मारण्याचा प्रयत्न केला जवळच बानूस व मागें घोंडीराम ठगडी व कै० डॉ० गद्र हात त्यानीं मला माझ्या नकळत बचावलें. त्या बचावाच्या प्रयत्नात कै० डॉ० गद्र याच्या भिवईस काठी लागून रक्त वाहू लागलें ही गोष्ट त्यानीं मला मागाहून सागितली पुढून एका पारशी गृहस्थान माझ्यावर खुर्ची फेंकली ती बाचवून त्या गृहस्थाच्या हातावर मी आपल्या हातातील काठीचा एक टाला दिला त्यासरसा तो इतरांबरोबर मडपाच्या बाहेर गेला आम्ही सर्व मडळी बळवतरावाच्या भोंवताली गराडा घालून उभे राहिलों प्लॅटफामवर खुर्च्या फेंका फेंकी व काठ्या चाल्ल्या होत्या व प्लॅटफार्मवरील पादरपशे लोक मडपाच्या बाहेर सपाट्यानें निघून चाल्ले होत बळवतरावाच्या जवळ पोहोंचल्यावर ' आपणास काहीं इजा तर झाली नाहीं ना ? ' म्हणून आम्ही विचारल ते म्हणाले " मला कोणी इजा पोंहचवू शकत नाहीं तुम्ही जरा बायकामडळीकडे लक्ष द्यावें त्याना काहीं दुखापत होऊ देऊ नका व त्याना सुरक्षित मडपाच्या बाहर काढा " या सर्व भयभीत अशा प्लॅटफार्मच्या एका बाजूस गलबला पाहात उभ्या होत्या मी त्याच्या जवळ जाऊन " भिऊ नका, व तिकडूनच मडपाच्या बाहर निघून जा " असें सागितलें आणि आमच्या मडळीपैकीं एकानें त्या तिकडून निघून बाहेर पडण्यास मडपाची कनात वर करून एक तात्पुरतें दारहि करून दिलें मला त्यावेळेस मोठी काळजी ही कीं, बळवतरावाच्या मदूस हा माठा ताण बसला तर त्यास कदाचित् घरी चक्कर न येवो म्हणून मी त्याच्या जवळ जाऊन म्हणालों, ' बळवतराव, आता आपण बाहेर चला आणि त्या बाहेरच्या तबूत थोड स्वस्थ पडा व विश्राति घ्या कदाचित् तुम्ही घेरी येऊन बेशुद्ध व्हाल " बळवतराव म्हणाले, " अजून मी थकलों नाहीं अगात ताकद आहे आता एकदम घरींच चला, तेथच काय ती विश्राति घणें बरें. " दोनतीन गाड्या करून आम्ही सर्व घरी गेलों बळवतरावाच्या अगात तडफ पूर्वीप्रमाणच होती

(५) पुढ त्याच दिवशीं दोन प्रहरीं सरासरी ४ वाजता नदमीच्या एका देवळात (त्या देवळाचें नाव मी विसरला) सभा भरली अध्यक्षस्थानीं बाबू अरविन्द घोष होत अध्यक्षानीं बळवतरावास परिस्थिति समजावून दण्यास विनति केली आणि बळवतराव बोलावयास उठले १॥ तास पर्यंत इग्रजींत भाषण झालें भाषेची शैली व आवेश त्या दिवशीं काहीं विशेष हाता भाषण मोठें

मुद्देसूद झालें परिस्थितीची मीमांसा फार खोल व स्पष्ट आणि पुढील येणाऱ्या संकटाचें आविष्करण इतकें विशद झालें कीं त्या दिवशींचें बळवंतरावाचें भाषण म्हणजे एक प्रकारची आकाशवाणीच होय असें सर्वांस वाटू लागलें

बळवंतरावाच्या समोर काहीं अंतरावर भिंतीशीं मि० नेव्हिन्सन बळवंत रावाच्या भाषणाचें टिपण घेत बसले होते मी अगदीं त्यांच्या जवळ बाजूस भूईवर बसलों होतों सबंध भाषणात इतकी गंभीरता पसरली होती आणि समाजहि इतक्या एकतानतेनें ऐकत होता कीं, त्या सर्वत्र पसरलेल्या शान्तीमध्यें एक टाचणी जर भूईवर पडली असती तर कदाचित् तिचाहि आवाज ऐकू आला असता असो शेवटीं भाषण संपलें मि० नेव्हिन्सन उठले व त्यांच्या मनावरहि त्या भाषणाचा विलक्षण परिणाम झालेला दिसला भाषण संपल्यावर उठून जात असताना खिशात आपलें पॉकेटबुक टाकत ते आपल्याशींच एक मोठा सुसकारा टाकून म्हणाले " That is the man "—" हा खरा मनुष्य आहे "—जणुकाय त्यास त्यावेळेस वाटत असावें कीं, त्यांच्या या म्हणण्याकडे दुसऱ्या कोणाचें लक्ष नाहीं आमच्या बळवंतरावासंबंधीं त्या दिवशींच्या परिस्थितीत विलायतेवरून हिंदुस्थानाची परिस्थिति पाहाण्याकरिता मुद्दाम आलेल्या एका सुशिक्षित इंग्रजाच्या तोंडून हे प्रशंसोद्गार ऐकल्यावर माझ्या आंगावर मूठभर मास अधिक चढलें असं मला झालें त्या दिवशींचा प्रसंग अशा रीतीनें पार पडला

(६) त्या दिवशीं अध्यक्षाच्या वादासंबंधानें दोनप्रहरीं हा गोंधळ व मारामारी माजली, मला वाटतें, त्याच दिवशीं सकाळीं समेट होणें शक्य असल्यास पाहावें म्हणून बळवंतराव, मवाळ पुढाऱ्यांच्या भेटीस निघाले समागम दादासाहेब खापर्डे, मी व इतर एकदोन मंडळी होती अर्थात्च स्वागताध्यक्ष सर फेरोजशाहा व डॉ० रासबिहारी घोष यांच्या भेटीस जाणें प्राप्त झालें कोणी स्नानात तर कोणी उपहारात गुंतले आहेत अशी सबब सांगून या वेळस आता भेट होणें शक्य नाहीं असें आम्हास त्यांच्या बंगल्याच्या आतून माणसाबरोबर निरोप आले भेटी झाल्या नाहींत आणि म्हणून समेटाचा प्रयत्नहि झाला नाहीं

(७) पुढें लवकरच या सुरत कॉंग्रेसच्या भानगडीचा परिणाम संकटरूपानें भोगावा लागेल असें बळवंतरावास व आम्हा सर्वांसहि वाटतच होतें त्याप्रमाणें ६ महिन्याचे आतच राजद्रोहाचे आरोपावरून बळवंतरावावर खटला भरण्यात आला आणि त्याना मुंबईंत डोंगरीचे जलखान्यात अटकेंत ठवलें मी व दादा साहेब खापर्डे मिळून एकदा त्यांच्या भेटीस गेलों जेलर कोणी मद्रासी हिन्दू गृहस्थ होते आम्ही जेलच्या आत गल्यावर या जेलरनें आमच्या कारता दोन खुर्च्या व एक बळवंतरावाकरिता आणवल्या बळवंतरावाचे आम्ही स्नेही म्हणून त्यानीं मोठ्या प्रेमानें व आदरानें आमची विचारपूस केली व आम्ही,

भेटीकरिता आलों आहोंत म्हणून बळवतरावाकडे निरोप पाठविला बळवतराव जिना उतरून खालीं आले व ते आल्यावरोबर आम्ही जितक्या प्रेमानें व आदरानें उठून उभे राहिलों त्याचप्रमाणें ते मद्रासी जेलर गृहस्थहि उठून उभे राहले व जोपर्यंत बळवतराव बसले नाहींत व आपण बसा म्हणून म्हणाले नाहींत तों पर्यंत जेलर साहेबहि उमेच होते. आम्ही सर्व बसल्यावर, जेलर साहेबानें हळूच आपल्या टेबलाचे एका खणींतून पादरी रोठा सुपारी आणि अडकित्या काढून मोठ्या अदबीनें बळवतरावासमोर ठेवला! बळवतराव ती सुपारी व अडकित्या घेऊन हासत बोलले. "जेलरसाहेब, मी आता कैदी आहें हें आपण विसरलात वाटतें!" मी विचारलें, 'जेलरसाहेब आपणाजवळ ही सामुग्री कशी!' ते म्हणाले "मला माहीत आहे कीं, 'आपल्या' बळवतरावांना सुपारी खाण्याचा फार शोक आहे. म्हणून ही सामुग्री मुद्दाम मी आणून ठेवली आहे! आमच्यानें इतकीहि सेवा होऊ नये!"

नेहमींप्रमाणें बळवतराव इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करू लागले या आलेल्या अरिष्टाचा काहीं परिणाम त्याचे मनावर झाला असावा असं काहीं दिसलें नाहीं. वळ संपताच बळवतराव उठले व जावयास निघाले. जेलरसाहेब मोठ्या अदबीनें म्हणाले "मी जाणून आहे, आपण फार नियम पाळणारे आहात, परंतु आणखी काहीं बोलावयाचें असेल तर सवलत आहे" बळवतराव जिना चढून वर गेले व आम्ही जेलरसाहेबाचे आभार मानत बाहेर येऊ लागलों. जेलरसाहेब म्हणाले, "बळवतरावासारख्यावर असं संकट येणें ही दुःखाची गोष्ट तर खरीच, परंतु दुःखात सुख आम्हा सारख्याच्या हें कीं, अशा विभूतीच्या आगमनानें हें पापालय (home of Sinners) पुनीत होतें!"

(८) या खटल्यात बळवतरावाना ६ वर्षांची शिक्षा झाली आणि ते १९१४ मध्यें सुटून आले. या सहा वर्षांच्या अवधींत महाराष्ट्राचा आत्मा व चैतन्य स्थगितावस्थेंत होतें. टिळकाचा अनुयायी राष्ट्रीयपक्ष आपआपल्या स्थानीं जीव धरून राहिला होता. टिळकासारखा घडाघडीचा व युक्तिबाज असा म्होरका नसल्यामुळं राष्ट्रीयपक्षास जागचे जागीं, विशेष गवगवा न करता, आपलें कार्य करीत टिळकाची चातकाप्रमाणें मार्गप्रतीक्षा करीत राहाणेंच शहाणपणाचें होतें. परंतु त्यानीं आपला पक्ष सोडला नाहीं आणि सुरतस कै० फेरोजशहा मेहता यानीं स्थापलेल्या नवीन कनव्हेन्शन कॉंग्रेसला त सामील झाले नाहींत. अशा या स्थितींत १९१४ सालीं बळवतराव हे सुटून आले महाराष्ट्रात नवीन चैतन्य व आवेश संचरल्याप्रमाणें भासू लागला या अवधींत टिळकपक्ष मेला असावा म्हणून सरकारास जें सुखस्वप्न पडत होतें तें सर्व एका क्षणात त्यास गेलें. पुन राजकारणाची घडी नीट बसवून कॉंग्रेस काबीज करण्याची कल्पना मनात येऊ लागली अशा वेळेस देझट बाईनीं बळवतरावास पत्र लिहून कळविलें कीं,

"काँग्रेस मधील दोन्ही तटात समेट होणें अवश्य आहे आणि तशी इच्छा असल्यास मी प्रयत्न करण्यास तयार आहें." बाईंनी हें असें लिहिल्यावरून बळवतरावांनी सर्व महाराष्ट्रातील प्रमुख पुढाऱ्यास पुण्यास बाईची भेट घेण्यास पत्रे लिहिलीं. इकडून दादासाहेब खापर्डे व मी गेलों सातारा–पुण्याचीहि मडळी हजर होती बळवतरावाच्या लायब्ररी हॉलमध्यें आम्ही सर्व जमलों बैठक देशीच होती. बाइ व बाईच्या समागमे आलेले मला वाटते, श्री० एन्० सुब्बाराव हे दोघे खुर्चीवर बसले होते. इतर मडळींत रा० शिवरामपत परांजपे, रा० दादासाहेब करंदीकर, रा० वासुदेवराव जोशी, रा० साठिल्कर, रा० दादासाहेब खापर्डे, मी व आणखी मडळी होती बाईंनी समेट कला पाहिजे, या दृष्टीपासून राष्ट्राचे अतोनात नुकसान होत आहे वगैरे प्रतिपादन केलें इतर मडळीहि या गोष्टीस कबूल झाली. बळवतराव अटी सबधानें बोलावयास लागले, इतके वेळपर्यंत मी गप्प होतों. बळवतराव बोलू लागताच मी पुढें सरसावलों व बळवतरावास म्हणालों– 'आपण सहा वर्षे आमच्यात नव्हता, या अवधींत झालेल्या गोष्टींची आपणास माहिती नाहीं. आपण सध्याचे या भानगडींत पडू नये आम्ही बाईशी समेटाच्या अटींसबधानें बोलतों मध्येंच काहीं अडचण उपस्थित झाल्यावर बाई व आम्ही सर्व आपली सल्ला घेऊ सध्या आपण बोलू नये." बळवतराव स्वस्थ बसले आणि लगेच मी बाईस बोललों, "आम्ही सर्व येथें राष्ट्रीय पक्षातील आपापल्या मडळींशी विचार करून आलों आहोंत तेथें आपल्यात जें काहीं ठरेल तें सर्व आमचा राष्ट्रीय पक्ष कबूल करील. आपण सर फेरोजशाहाशी बोलून आला आहात काय? येथें जें ठरेल तें त्यास मान्य होईल असा त्यानीं आपणास अधिकार देऊन ठेवला आहे काय?" असें मी बोलत असता बाईंनी मी कोण आहे म्हणून जवळच्या मडळींपाशीं विचारपूस केली मी नागपूरचा डॉ० मुंजे आहे हें कळताच बाईच्या कपाळावर आठ्या आल्याशा दिसल्या बाईंनी थोडें विरघून उत्तर दिलें कीं, फेरोजशाहा मेहताशीं त्याचें बोलणें झालें नाहीं व त्यानीं तसा अधिकारहि त्याना दिला नाहीं यावर मी म्हणालों, 'मग उगीच बळ घालविण्यात काय हशील आहे? जेथे सर फेरोजशाहाची कबुली नाहीं तेथें समेट होणें शक्य नाहीं बाई थोड्या सतापल्यासारख्या दिसल्या व बरें आहे म्हणून उठून जाऊ लागल्या बळवतरावहि त्याना मोहचविण्यास त्याचेबरोबर जाण्यास उठले व काहीं वेळानें बाई गेल्यावर मडळींत परत आले बळवतराव मला म्हणाले, "बाईशीं तुम्ही अशा तुसडेपणानें का बोललात?" मी म्हणालों "हा इग्रजी मायावीपणा आहे, आपण आपसात भावामावाप्रमाणें भाडलों मग आपसातच भावामावाप्रमाणें समेट का करू नये? तिसरा परकी मध्यें का येऊ द्यावा? आपणाला समेट हवाच आहे चला आपण गोपाळराव गोखल्याजवळ चलू आणि त्याच्या ज्या असतील त्या अटी कबूल करू आणि आपसात समेट करून घेऊ

पुढें मग ज्या रीतीनें होईल त्या रीतीनें काँग्रेस कायीज करण्याचा प्रयत्न पुनः करूं, परकीयांची मध्यें दुडबुड नको." बळवंतराव म्हणाले "तुमचें म्हणणें खरें; आपणाला जें हवें तेंच आपण केलें पाहिजे. पण झालें तो थोडासा उद्धटपणाच झाला." मी म्हणालों, "माझ्याकडून चूक झाली असेल तर क्षमा करा." पुढें संध्याकाळीं मग बळवंतराव, दादासाहेब खापर्डे यांना व मला घेऊन बाईच्या व गोखल्यांच्या भेटीस Servants of India Society मध्यें गेले. गोखले त्या वेळेस थोडे आजारीच होते.

(९) १९०६ सालची गोष्ट होय. शिवाजी उत्सव त्यावर्षी कलकत्त्यांत झाला होता, त्या उत्सवाकरितां बळवंतराव, दादासाहेब खापर्डे व मी असें मिळून आम्ही कलकत्त्यास गेलों. रस्त्यांत ट्रेनमध्यें पुष्कळ गोष्टी झाल्या. त्यांपैकीं एक येथें सांगावीशी वाटते. गोपाळराव गोखल्यासंबंधीं गोष्टी निघाल्या. गोखल्यांच्या राजकीय स्वभावाचा त्यांनीं जो निष्कर्ष काढला, तो मला मोठा मार्मिक वाटला. बळवंतराव म्हणाले, "स्वराज्यामध्यें गोखल्यांसारख्या स्वभावाच्या माणसांना Foreign Secretary परराष्ट्रीयमंत्री नेमण्यांत आलें नसतें. कारण त्यांना वाटेल तसें फसवलें असतें; *Home Member* होण्यास ते उत्तम लायक गणले गेलें असते आणि त्यांनीं अन्तर्गत राष्ट्रीय सुधारणा उत्तम केल्या असत्या."

याच उत्सवामध्यें पुढें एके दिवशीं एका बंगाली गृहस्थानें बळवंतरावास आपल्या एका बंगाली मित्राच्या घरीं भोजनास बोलावलें. हे बंगाली गृहस्थ मला वाटतें त्यावेळचे बंगाली हायकोर्ट जजाचे चिरंजीव होते. वेळ दुपारची सरासरी एक वाजण्याची होती. बळवंतरावांबरोबर दादासाहेब खापर्डे व मीहि होतों. जेवण झाल्यावर आम्ही पानसुपारी खात बसलों होतों. इतक्यांत दुसरे एक बंगाली गृहस्थ तेथें घाईघाईत आले आणि म्हणूं लागले कीं, मला वेळ नाहीं, माझा मुलगा अत्यवस्थ आजारी आहे, मला आपणांशीं थोडक्यांत कांहीं बोलावयाचें आहे, आपण एके बाजूस चलावें. आम्ही लगेच जवळच्या दुसऱ्या खोलींत गेलों ते बंगाली गृहस्थ म्हणाले, "मी ज्योतिषशास्त्राचा कांहीं थोडा अभ्यास केला; आहे आणि आपण हल्लीं हिंदुस्थानचे अद्वितीय पुढारी (there is no Second to you) आहांत व मी आपला एक अनुयायी आहें. आपल्या पत्रिकेचा मी अभ्यास केला आहे" असें म्हणतांच त्यांचा कंठ दाटून आला आणि ते सद्गदस्वरानें म्हणाले "आपणाला लवकरच 'बंधनयोग' आहे." असें म्हणत असतां त्या गृहस्थाचे डोळे भरून आले व डोळ्यांतून एकदोन टिंपहि पडलीं. पुढें ते गृहस्थ म्हणाले, "पण हा बंधनयोग शेवटचाच आहे. पण फार लांब व मोठ्या कष्टाचा आहे. मला काळजी ही कीं, या आपल्या थकल्या काळांत (wrong side of your life) आपण याच्यांतून कसे निभावणार? परंतु आयुष्य आहे. जीवास धोका दिसत नाहीं." इतकें म्हणून मोठ्या प्रेमानें टिळकांस आलिं-

गन दिलें व शेवटीं त्याच्या पायास हात लावून ते गृहस्थ म्हणाले, 'मी आता जातों माझा मुलगा अत्यवस्थ आहे. परमेश्वर आपणास सुखी ठेवो.' डोळ्यात आसवें आणून पुन 'परमेश्वर आपणास सुखी ठेवो' असें म्हणत ते गृहस्थ निघून गेले. त्यावेळेस नागपूर कॉंग्रेससबधीं मोठें भाडण होईल व त्याचा परिणाम टिळकास भागावा लागेल असें कोणाच्या स्वप्नींहि नव्हतें !

(१०) ह्याच वर्षी डिसेंबरच्या सुटींत आम्ही पुन कॉंग्रेसकरिता कलकत्त्यास गेलों. यावेळेस आम्ही देशबधु दास याच्या राहात्या घरीं उतरलों होतों. त्यावेळेस दासबाबू कॉंग्रेसमध्यें विशेष भाग घेताना दिसत नव्हते परतु त्याचा ओढा राष्ट्रीय पक्षाकडेच होता म्हणूनच बळवतरावाची राहण्याची सोय यावेळेस दासबाबूकडेच करण्यात आली होती दासबाबूच्या खाजगींतून जेवणें खाणें वगैरेंची सर्व व्यवस्था करण्यात आली होती. दासबाबूचें कुटुब हे ब्राह्मोसमाजी व इग्रजी शिक्षणात वाढलेले (anglicised) असा लौकिक होता आणि बळवतराव जुन्या ब्राह्मणी राहणींत वाढलेले. अशा anglicised कुटुबात बळवतराव सारख्याची राहण्याची सोय कशी होईल याबद्दल आम्ही सर्व थोडे साशकच असू परतु प्रत्यक्ष अनुभवानतर असें दिसून आलें कीं, दासबाबूच्या पत्नी जरी नव्या इग्रजी शिक्षणात वाढलेल्या होत्या तरी जुन्या प्रतिष्ठित हिंदु घराण्यातील आदरातिथ्याच्या चालरीतीहि त्याच्या आगवळणी झाल्या होत्या. व त्यानीं मोठ्या आनदानें व प्रेमळपणानें आम्हा सर्वांचें आदरातिथ्य केलें. बळवतरावाना बहुधा बाहेरून घरीं परत येण्यास बरीच रात्र होत असे एक दिवस तर रात्रीचे बारा वाजल्यानतर ते घरीं परत आले तरी बाईनें मोठ्या आनदानें स्वागत करावें. केव्हाहि कटाक्ष म्हणून दाखविला नाहीं. त्यावेळेस ह्या सर्व मडळीस गरम ताजें जेवायास मिळत असे बाई स्वत तोपर्यंत अन्न ग्रहण करीत नसत ! कुलवधूस उचित अशा विनयानें स्वत पंक्तीसमोर जमीनीवर बसून बाई सर्व मडळींचा समाचार घेत असत. असो, कॉंग्रेस सुरु होण्याचे एक दोन दिवसापूर्वी बळवतराव बाबू सुरेंद्रनाथ बानर्जींच्या भेटीस गेले समागमें दादासाहेब खापर्डे व मी होतों मला वाटते लाला लजपतराय हेहि समागमें होते बाबू साहेबाची भेट त्याच्या ऑफिसमध्यें झाली काहीं गोष्टी झाल्यानतर बळवतराव म्हणाले, "बाबू साहेब, या कॉंग्रेसमध्यें इग्रजी मालाचे बहिष्काराबद्दल ठराव येईलच :अर्थात् तो आपणालाच आणावा लागेल आपल्याशिवाय दुसरा अधिकारी पुरुष नाहीं ही प्रचड चळवळ (about Partition of Bengal) आपणच उभारली आहे आणि ह्या विषयहि आपणच पहिल्यापासून इतक्या नेटानें आणि त्वेषानें लोका समोर आणला आहे आम्ही सर्व आपल्या पाठीमागें मदतीस आहोंतच " बाबू साहेब म्हणाले, " मला ह्या प्रश्न कॉंग्रेसमध्य आणता येणार नाहीं, आणि कोणी आणलाच तर मला विरोध करणें भाग पडेल (I shall have to oppose it).

बळवंतराव म्हणाले, " हें विसंगत दिसणार नाहीं काय ! काँग्रेसच्या बाहेर बहिष्काराचें समर्थन आणि काँग्रेसमध्यें विरोध ! (How will it look Consistent ?)" बापूसाहेबांनीं थोड्या स्मितानेंच उत्तर दिलें, " It is too much to expect Consistency in politicians, there is some such things as expediency. —राजकारणामध्यें विसंगतपणाकडे कानाडोळाच प्रसंगीं करावा लागतो. समयोचितता म्हणून काहीं पदार्थ आहे कीं नाहीं !" हें ऐकून आम्ही सर्व चक झालों. व आश्चर्य करीत परतलों.

विनायक नारायण पटवर्धन

[संगीतप्रवण, प्रोफेसर (गांधर्व महाविद्यालय)
प्रमुख नट-गंधर्व नाटक मंडळी, पुणें.]

गांधर्व महाविद्यालय-बोर्डिंगच्या इमारतीचा अनावरण समारंभ १९१७ ऑगस्ट-मध्यें श्रीमंत बाबासाहेब घोरपडे इचलकरंजीकर यांचे हस्तें झाला. त्यावेळीं समारंभाच्या आमंत्रणपत्रिका सर्वांना पाठविल्या होत्या. त्याप्रमाणें लोकमान्यानाहि पत्रिका पाठविली होती समारंभ सकाळीं असल्यामुळें काहीं कारणास्तव लोकमान्य त्यावेळीं येऊं शकले नाहींत.

समारंभ आटोपल्यावर ५-१० मिनिटांतच लोकमान्यांची स्वारी अवचित् खालीं दरवाजासमोर गाडींतून उतरली. त्यावेळीं मी स्वतः काहीं कामानिमित्त तेथें उभा होतों. लोकमान्य अवचित् आल्यानें मी गोंधळून गेलों गु० प० विष्णु दिगंबर हे वर असल्यामुळें लोकमान्य आल्याची वर्दी देण्यास एका विद्यार्थ्याला सांगून मीच पुढें त्याचें स्वागत करण्यास गेलों, व वर येण्याबद्दल विनंती केली.

चवथ्या मजल्यापर्यंत वर जाणें असल्यामुळें लोकमान्यांच्या हातांत जरी काठी होती तरी दमल्यासारखें वाटल्यानें ते माझ्या खांद्यावर हात ठेवून जिना चढूं लागले. हॉलमध्यें गेल्यावर कोचावर बसले, तोंच एक वृद्ध गृहस्थ तेथें आला व लोकमान्यांच्या पाया पडून त्यांच्यावर काहीं कविता म्हणूं लागला. लोकमान्यांनीं बराच वेळ त्या गृहस्थाकडे निरखून पाहून त्याला विचारलें 'आपण कोण ?' तेव्हां त्या गृहस्थानें उत्तर दिलें, 'मी आपला दास आहें.' त्यावर लोकमान्य विनोदानें म्हणाले 'आपण माझे दास आहात कीं सरकारचे दास आहात ! ' हे शब्द लोकमान्यांनीं उच्चारताच तो गृहस्थ अगदीं खजील झाला ! परंतु तो पुन्हा पाल्हाळानें बोलू

लागला तेव्हां त्याला लोकमान्यांनीं सांगितलें कीं,' थोडावेळ आपण खालीं दर वाजात बसाल तर मी पानसुपारी घेऊन खालीं येतों ' तो गृहस्थ खालीं गेल्यावर लोकमान्यांनीं सांगतलें कीं, हे गृहस्थ सरकारी नोकर असून सी० आय्० डी० खात्यातील आहेत ! हें एकताच आम्ही सर्व चकित झालों ह्यावरून लोकमा न्यांना माणसाची पारख कशी होती हें स्पष्ट दिसतें पानसुपारी घेऊन ते खाली जातात तों हे गृहस्थ पसार झाले होते !!

गोपाळ गणेश आचवल

[लोकमान्यांचे एक नातेवाईक, मुंबई]

(१) लोकमान्य टिळक हे माझे वडील कै० ती० गणेश नारायण ऊर्फ तात्यासाहेब आचवल यांचे चुलत मामेभाऊ होत लोकमान्य टिळकांचे वडिलांचा माझे वडिलांवर फार लोभ असे १८८६ सालीं लो० टिळक कोकणांत गेले होते त्यावेळीं त्यांनीं मी अजनवेलीस येत आहें वगैरे काहीं न कळविता दाभोळेस तरींत बसून ते वेळदुरास उतरले व तेथून एक कोरा चालत आले त्यांना पाहिल्याबरोबर माझे वडिलांस अत्यंत आनंद झाला माझे वडिलांनीं त्यांस असें सांगितलें कीं, आगाऊ आपण कळविलें असतें तर इतका त्रास पडला नसता लोकमान्यांनीं सांगतलें कीं, ' माझा आयतेवेळीं येण्याचा बेत झाला, व आपले घरीं यावयाचें असल्यास आगाऊ कळविण्याचें काहीं कारण नाहीं ' स्नान केल्यावर संध्येस भांडीं ठेंवलीं होतीं बराच वेळ संध्या करीत बसलेले पाहिल्याचें मला स्मरण आहे दोन दिवस राहून मग पुण्यास आले

(२) माझ्या दुसऱ्या भावाची स्कूल फायनलची परीक्षा पास झाल्यावर तो मुंबईस सखाराम बापू टिळक यांजकडे होता त्यानें दहा रुपये सखारामबापू पासून घेतले व पुण्यास आला वडील कोकणांत होते मी शनवारांत भाऊ साहेब नातूंचे बागेत माझे विद्दाडचे खोलींत न निजता शेजारीं निजावयास गेलों होतों आई व दोन बहिणी शुक्रवारांत भाऊमहाराजांचे बोळांत आजोबा आबा जोगळेकर यांजकडे गेलीं होतीं मुंबईहून जो आला तो त्यानें माझे खोलीवर थाप मारली परंतु मी खोलींत नाहीं असें पाहिलें व हौदावर तेथें जाऊन पडला सकाळीं लवकर उठलेल्या मडळींनीं त्याला पाहिल्यावर हाक मारली, परंतु एक ना दोन. नंतर मला हाक मारू लागले मला एकानें ओढून आणलें मी त्याचें प्रेत पाहिल्यावर गर्भगळित झालों. पुष्कळ मडळी जमली दादांना कळल्याबरोबर ते आले व आईला गोविंद बोलावीत आहे असें सांगून फसवून

आणली. दादानीं त्याचें प्रेत घरून इस्पितळात नेलें व फाडून बघितलें. त्याचे कनवठीला दहा रुपयातील एक रुपया नक्की आणे—आगगाडीचे पैसे वजा जाता बाकी सर्व पैसे—होते. नतर ओंकारेश्वरावर दहनविधि आटपला. दादा सकाळीं आठ वाजता आले तेथपासून दहनविधि होईपर्यंत ५।६ तास इतका त्रास त्यानीं घेतला, याचें कारण माझे वडील तेथें नव्हते, म्हणून सखारामबापू टिळक यास urgent तार करून पुण्यास बोलावून आणलें व वडीलास लांबलचक सांत्वनपर पत्र लिहिलें व आमची आई, बहीणी, आईचे वडील व मी याची रवानगी ४।५ दिवसानीं ज्येष्ठ महिना असल्यामुळें कऱ्हाड मार्गानें केली मला त्यानीं सागितलें कीं, 'तुझे दोन्ही भाऊ येथें वारले आहेत करिता तू येथें शिकावयास येऊ नको. वाटेनें कऱ्हाडचे मुनसफ भावे यास व चिपळूणचे मुनसफ यास पत्रें दिलीं. कोणतेंहि काम हातात घेतलें म्हणजे तें पुरें करावयाचें, त्यात यत्किंचितहि आळस करावयाचा नाहीं हा त्याचा बाणा असे. ह्या वेळीं त्यानीं आमचेसाठीं जो त्रास सोसला त्यामुळें मला त्याची जन्मभर आठवण राहिली त्यामुळें ते मुंबईस आले तर त्याना भेटल्याशिवाय मी कधीं राहिलों नाहीं व पुण्यास गेलों तर त्याना भेटल्याखेरीज राहिलों नाहीं. मात्र त्याचेकडे जातेवेळीं रिक्त हस्तानें न जाता सुपारीचे रोठें ४०।५० नेऊन त्यास द्यावयाचे माझे वडील त्यास वर्षातून दोन तीन वेळा सुपारी पाठवून देत असत!

(३) श्री क्षेत्र काशी येथें कॉंग्रेस होती, त्यावेळीं माझी आई कोंकणातून येथें आली होती. तिला बाईकडे जावयाचें होतें. तिला मी असें म्हणालों कीं, बाई जवळ आहे व पूर्वी तेथें तू जाऊन आलेली आहेस तिचे मनानें काशीस जाण्याचें घेतलें. वाटेंत धोंडुबाबा विद्वांस भेटले, त्याना मी माझे आईला काशीस न्याल काय म्हणून विचारिलें परतु ते म्हणाले कीं, माझे वडिलास देखील मी पाठवीत नाहीं तेव्हा काय करावें ह्या काळजींत मी पडलों दादाची माझी भेट झाली नव्हती मला ऑफिसात जावयाचें होतें. आईला जुन्या सरदारगृहात नेऊन पोंचविली दादा तेथें नव्हते. मी ऑफिसात गेलों. ते आल्यावर तिला त्यानीं बरोबर नेण्याचें कबूल केलें कारण दादाचे बरोबर काकू व दोन मुली होत्या रा० साने यास मजकडे ऑफिसात पाठवून दिलें व तिचें सामान काय असेल तें घेऊन ये, मी तिला काशीस नेत आहें असा निरोप आला. काशीस जाईपर्यंत आगगाडींत तिनें काहीं खाल्लें नाहीं. अयोध्या, मथुरा वगैरे ठिकाणें तिला त्यानीं दाखविलीं तिला लिहिता व वाचता बिल्कूल येत नव्हत तथापि तिनें या प्रवासात केलेल्या कविता दादाचे मुलीकडून लिहून काढविल्या, त्या इतक्या सरस आहेत कीं, मी त्या स्वतन्त्र रीतीनें प्रसिद्ध करणार आहें.

प्रयागाहून मला झावबाचे वाडींत माझे बिऱ्हाडचे पत्त्यावर तार आली, कीं अमुक गाडीनें तुझी आई येत आहे तरी अमुक वाजता बोरीबंदरवर येऊन

उतरून घे. काकू व मुली ह्रीं नायकास उतरलीं, दादा पुण्यास गेले व माझे आईला सॉर्टरबरोबर त्यांनीं मुंबईस पाठविली. मीं आईला उतरून घेतली. सॉर्टरनें मला सांगितलें कीं, दादांनीं आई सुखरूप पोंचल्याचें पत्र पाठवावयास सांगितलें आहे. मी त्या सॉर्टरचें सांगण्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. मी दादांना पत्र पाठविलें नाहीं. दादांनीं एक दिवस वाट पाहून दुसऱ्या दिवशीं पुण्याहून पत्र पाठविलें कीं आई पोंचल्याचें पत्र नाहीं तरी सुखरूप पोंचल्याचें पत्र पाठव. मी पत्र पाठवून चुकी कबूल केली. दादांच्या दक्षतेचें मला आश्चर्य वाटलें.

(४) मंडालेहून दादा रात्रीं पुण्यास आले. दुसरे दिवशीं सकाळीं दाजी कानिटकर यांनीं मला दादा सुटून आल्याची तार आल्याचें सांगितलें. मी बरोबर पांढरी सुपारी घेऊन रात्रीचे गाडीनें पुण्यास गेलों. त्यांचे वाड्यांत प्रवेश होण्यास अतिशय त्रास पडला. कारण त्या दिवशीं अतोनात गर्दी झाली होती. त्यांचे जवळ जाऊन बरोबर आणलेली सुपारी त्यांना दिली. त्याबरोबर त्यांना अत्यंत आनंद झाला. मला जरा थांबण्यास सांगितलें. मला खालीं घेऊन आले. आपले मुलास मी कोण हें सांगितलें. माझी आई निवर्तल्याचें त्यांस मंडालेस जाण्यापूर्वी कळलें होतें. माझे वडिलांचें कुशल त्यांनीं विचारिलें. ते स्वर्गवासी झाल्याचें सांगितल्याबरोबर त्यांना फार वाईट वाटलें. आतां कोकणांत आल्यास मला जुना जिव्हाळ्याचा आप्त असा कोणी राहिला नाहीं असें ते म्हणाले. त्यांस देवाज्ञा झाली तेव्हां त्याचें वय किती होतें असें मला त्यांनीं विचारिलें. मी सांगितलें कीं, त्यावेळीं त्यांचें वय ६८ वर्षांचें होतें. त्यावर ते म्हणाले कीं, आमचे आप्तमंडळींत फक्त आमचे काका (गोविंदपंत) हे काय ते जास्त जगले. मी फार तर आतां दोन तीन वर्षें काढीन. त्यानंतर ते सहा वर्षें होते.

(५) मंडालेहून आल्यानंतर दादा सरदारगृहांत आले होते व त्यावेळीं त्यांची चुलती विखलगांवाहून येथें आली होती. ती मला म्हणाली, 'मला बाळाला भेटावयाचें आहे.' मी सरदारगृहात गेलों व दादांना विचारिलें कीं, आजीला तुम्हांला भेटण्यासाठीं केव्हां घेऊन येऊं कीं त्यावेळीं येथें तुम्ही असाल. दादा म्हणाले कीं, "ती बोटींतून आली कधीं, तिला तू येथें आणूं नको. मी तिला तिचे बिऱ्हाडीं भेटावयास येईन. तू केव्हां घरीं असशील तें सांग." मी त्यांना सांगितलें कीं, 'उद्यां रविवारची मला सुटी आहे. तुम्ही सांगाल त्यावेळीं मी घरीं आहेंच.' त्यांनीं सांगितलें कीं, "मी उद्यां सकाळीं येतो." मी सकाळीं क्रॉफर्डमार्केटमधून हार व द्राक्षें आणविलीं होतीं. सकाळीं टेलिफोन आला कीं, मी सरदारगृहांतून निघत आहें. ते बिऱ्हाडीं आले. चुलतीजवळ १५।२० मिनिटें बसून भाषण केलें. थोडीं द्राक्षें खाल्लीं व हार घालावयास लागल्याबरोबर हार घालूं दिला नाहीं. "चुलतीचे देखत मी हार घालून घेणें चांगलें नाहीं. व रोजच्या मनुष्यांनीं हार घालावयाचें हें काय ? बाहेर देतील मला हार

पाहून घेणें आवडत नाहीं आता तुझ्या खोलींत आलेंच पाहिजे काय !" असें ते म्हणाले 'आपले पाय खोलीला लागल्यास चागलें ' असें म्हणताच माझे खोलींत आले माझी मडळी गावीं गेल्यामुळ मी एकटाच होतों झोंपाळ्यावर बसल्यावर त्याना त्याचे वडिलाचीं व माझे आजोबास आलेलीं पत्रें दाखविलीं तीं पाहून ते असें म्हणाले कीं, "तुजजवळ हें हस्ताक्षर फार जुनें आहे मजजवळ इतकें जुनें हस्ताक्षर नाहीं " त्यावेळीं मला अजनवेलचे किल्याची हकीकत मिळविण्याचा नाद लागला होता रा० य० पारसनीस यांचें ब्रह्मेंद्रस्वामींचें चरित्र श्री० केळकर यांचें ' मराठे व इग्रज ' या व दुसऱ्या पुस्तकातून बरीच माहिती मिळविली हाती 'केसरी'तील विश्राम रामजी घोले त्याच्या मृत्युलेखात कांहीं मिळाली होती त्यावरून मी दादास विचारलें कीं, ' घोले यांचा मृत्युलेख कोणी लिहिला होता ?' ते म्हणाले कीं, ' तो लेख मी लिहिलेला आहे तुला लागेल ती माहिती देईन " पण पुढें तितक्या स्वस्थपणानें माहिती विचारावयास मला वेळ सापडला नाहीं

(६) चि० बापूचे लग्नाचे वेळीं त्यानीं मुबइस ज्या गृहस्थास आमत्रण करावयास सागितलें होतें ते गृहस्थ मजकडे आमत्रण करावयास विसरले लग्नाकरिता आलेल्या मडळींत मी नाहीं असें दादाच लक्षात आलें त्यावेळीं त्यानीं एका गृहस्थाबरोबर मजकडे उपरण्याचे पान पाठविलें व त्याचेबरोबर असा निरोप पाठविला का, 'तुला आमत्रण गेलें नाहीं ही माझी चुकी आहे ' मला उपरण्याचें पान व हा निरोप पोंचल्यावर त्या दिवशींच मी सहा दिवसाची रजा घतली व दादाकडे गेलों दादाकडे गेल्याबरोबर त्यानीं मला उपरण्याचे पान पाठविल्याचें सागितलें व पुन्हा चुकीचा उच्चार कला मी दादाना सागितलें कीं, 'आपणास जें वाटत आहे तें वाटण्याचें कारण नाहीं कारण कितीजणाची आपण आठवण ठेवणार ? आपणास हें वाइट वाटू नये म्हणून तर मी सहा दिवस रजा घऊन तुमचेकडे राहावयास आलों आह ' अस सागितल्यावर त्याना बरें वाटलें 'आणखी कोणासबघानें अशी चुकी झाली असल्यास मला कळव ' असहि त्यानीं सागितल सध्याकाळीं मला अस समजलें कीं, त्याचे मामीला बालावण जावयाचें राहिल होतें दादास मी तस कळविल्याबरोबर त्यानीं तिचकडे लुगडें पाठवून दिलें, व लुगड पाठविल आहे असें मला सागितलें

(७) हिराबागत मी वसतव्याख्यानमालेतील एका व्याख्यानाला गला होतों त्यावेळीं प्रो० शकर बाळकृष्ण दाक्षित यांचें व्याख्यान होत व प्रो० राजन्सीवाले अध्यक्ष होते प्रो० दीक्षित यानीं विषय इतक्या सुलभ रीतीनें प्रतिपादन केला कीं, तो सर्वांस समजला मध्यें कांहीं जणानीं सायननिरयनवादाबद्दल शका विचारल्या त्यावळा दादा सिंहगडावर गले हाते प्रा० जिन्सीवाल्यास ह्या शकाचे उत्तर प्रो० टिळकच तुम्हास दऊ शकतील अस सागून सभा विसर्जन कराची

लागली. दुसऱ्या प्रसंगीं प्रेसिडेन्सी असोसिएशनचे विद्यमानें दादांचें Khaldian Literature या विषयावर व्याख्यान झालें. त्यावेळीं सर वाच्छा अध्यक्ष होते. त्यावेळीं त्यांनीं सांगितलेल्या माहितीमुळे ' विद्वानांत हिरा ' त्यांस कां म्हणत त्याचा चांगलाच प्रत्यय आला.

अनंत वासुदेव फडणीस

[सातारा येथील सरदार घराण्यांपैकीं एक सुखवस्तु गृहस्थ व अखेरच्या दिवसांतील लोकमान्यांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी, पुणें.]

(१) अमृतसर कॉंग्रेसला लोकमान्य गेले होते त्यावेळीं त्यांची राहण्याची व्यवस्था एका स्वतंत्र बंगल्यांत केली होती. अमृतसर येथें थंडी फार होती, यामुळें प्रतिनिधींचे फार हाल झाले. त्या प्रतिनिधींत पुण्याहून कै० रा० करमरकर बी. ए. हे एक गेले होते. हे तरुण असून होमरूल लीगचे उत्साही व मेहनती प्रचारक होते. परंतु अत्यंत अशक्त असत. त्यांच्या कित्येक स्नेही मंडळींनीं पुण्यास 'तुम्हांस अमृतसरची थंडी सहन होणार नाहीं, तुम्ही न गेल्यास बरें' असें सांगून पाहिलें, परंतु ईश्वरी नेमानेम असेल तो चुकत नाहीं. ते कोणाचें न ऐकतां कॉंग्रेसला गेले व दोन दिवसांतच न्युमोनियानें आजारी झाले. ते त्या कँपमध्यें राहात होते तेथील बरोबरच्या मंडळींनीं त्यांचेकरितां बरेच श्रम घेतले; परंतु कँपमध्यें त्यांस ठेवण्यापासून अपाय जास्त होईल असें वाटू लागल्यावरून त्यांस त्यांनीं लोकमान्यांचे बंगल्यांत पोंचविलें. ते बंगल्यांत आल्यावर दोन दिवस अहो रात्र लोकमान्यांनीं डॉक्टरचे सल्ल्यानें औषधोपचार व त्यांची शुश्रुषा घरच्या मनुष्याप्रमाणें चालविली होती. ते स्वतः वरचेवर त्यांचे जवळ जाऊन त्यांस शेकणें, औषधोपचार देणें वगैरेचा तपास करून व मंडळीकडून करवून घेत. परंतु त्यांस कांहीं गुण वाटेना व प्रकृति जास्तच बिघडत चालली. तेव्हां डॉक्टरांनीं त्यांस तेथील सिव्हिल हॉस्पिटलमध्यें ठेवण्याचा सल्ला दिला. डॉक्टरचे सल्ल्याप्रमाणें लोकमान्य स्वतः करमरकरास घेऊन हॉस्पिटलमध्यें गेले व तेथील डॉक्टरची गांठ घेऊन त्यांजवर नीट लक्ष ठेवण्याबद्दल त्यांस सांगितलें. या कामीं कमजास्त खर्च आला तर त्याची तरतूदहि त्यांनीं केली होती. इकडून कॉंग्रेसला गेलेल्या एका दक्षिणी गृहस्थास त्यांचेजवळ दवाखान्यांत ठेविलें. इतकी सर्व तजवीज करून पुन्हा अमृतसरहून निघण्यापूर्वी दवाखान्यांत जाऊन करमरकरांस धीर देऊन व डॉक्टरास काळजी घेण्याबद्दल सांगून तेथून निघाले. लोकमान्यांनीं दवाखान्यांत पोंहचविलेला रोगी सबब त्यांची शुश्रुषा व व्यवस्था

तेथील डॉक्टर व इतर मंडळींनीं अत्यंत काळजीपूर्वक केली, परंतु दोन दिवसांत करमरकरांचें दुखणें विकोपास जाऊन त्यांतच त्यांचा अंत झाला अमृतसर येथील डॉ० किश्लू वगैरे मंडळींनीं लोकमान्यांजवळील मनुष्य या भावनेनें त्यांचा अंत्यविधि मोठी मिरवणूक काढून केला.

(२) विलायतेस जाण्यासाठीं शिष्टमंडळ मुंबईहून कोलंबोस जाण्यासाठीं निघालें. वाटेंत जेथें जेथें गाडी थांबली त्या त्या स्टेशनवर पानसुपाऱ्या, मानपत्रें, वगैरे सन्मानाचे प्रकार कोलंबोपर्यंत सारखे चालले होते. रामेश्वरचे स्टेशनवर तिकडील धार्मिक रिवाजाप्रमाणें तेथील वेदाध्यायी भिक्षुक मंडळी मोठमोठे जलाचे कलश डोक्यावर घेऊन लोकमान्यांचे दर्शनास आली होती आमचे तीर्थांवरून परस्पर आपण जात आहां तेव्हां येथें उतरून श्रीरामेश्वराचें दर्शन घेऊन आपण पुढें जावें अशी सर्वांची ईच्छा आहे, असा आग्रह करू लागले परंतु लोकमान्यांनीं पुढील जाण्याची आगाऊ झालेली व्यवस्था व निकड, आणि कामाचें महत्त्व हें त्यांच्या मनांत नीट उतरविलें व पुढें येण्याचें आश्वासन देऊन आपण मला न उतरल्याबद्दल माफी कराल अशी विनंति केल्यावर त्यांनीं आपला हट्ट सोडला व लोकमान्यास योजिलेल्या कार्यास यश येण्यासाठीं वेदोक्त आशीर्वाद दिले त्यावेळीं रामेश्वरचे स्टेशनवर वेदघोष ऐकण्याचा समारंभ संस्मरणीय झाला शेवटीं लोकमान्यांनीं तेथील जमलेल्या सर्व ब्राह्मणास रौप्य दक्षणा देऊन संतुष्ट केलें.

(३) पुण्याहून मुंबईस लोकमान्यांची स्वारी प्रकृतिस्वास्थ्याकरितां सरदार गृहांत येऊन राहिली होती एके दिवशीं श्री० चिंतामणरावजी वैद्य त्यांजकडे आले व त्यांनीं नवीन लिहिलेल्या एका पुस्तकाचीं प्रुफें लोकमान्यांनीं पाहावीं व त्यासंबधानें आपलें मत द्यावें असा आग्रह धरला त्यांनीं त्यास कबुली दिल्यावरून वैद्यांनीं बरोबर आणिलेलीं प्रुफें ते ठेवून कल्याणास गेले जातांना लोकमान्यांनीं "मी उद्यां वाचून पाहीन आपण परवाचे दिवशीं या म्हणजे आपलें मत देतों" असें म्हणाले लोकमान्यांची प्रकृती बरीच क्षीण झाली होती तोंडास अरुची असल्यामुळें अन्नहि जात नसे. दुसरे दिवशीं सकाळीं नित्याप्रमाणें चहा होताच मजजवळ प्रुफें मागितलीं तीं दिल्यावर वाचण्यास सकाळीं ७॥ ला सुरवात केली मध्यंतरीं फक्त जेवण व स्नान यांत अर्धा तास दवडला असेल रोज दुपारीं थोडीशी निद्रा घेण्याची त्यांना अलीकडे सवय असे, म्हणून मी मुद्दाम त्यांनीं विश्रांती घ्यावी या उद्देशानें 'आज झोंप येत नाहीं काय?' असें विचारतां, त्यांनीं 'मजला हें काम आज संपविलें पाहिजे, उद्यां चिंतामणराव येतील.' असें उत्तर दिलें सायंकाळपर्यंत सर्व प्रुफें वाचून पेटींत ठेवण्यास दिलीं व देतांना "उद्यां चिंतामणराव आल्यावर त्यांची खोटी नको," असें म्हणाले त्या दिवशींच्या या श्रमामुळें त्यांचे दुखण्यांत भरच पडली कारण

त्याच दिवशीं रात्रीं त्यास ज्वर आला. रात्रभर झोंप आली नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं चिंतामणरावजी वैद्य येतांच त्यास त्यांनीं "काल मी आपलें सर्व पुस्तक वाचलें. आज ज्वर आल्यामुळें मला त्या सबधानें आपल्याशीं बोलण्याची ताकद नाहीं" असें सांगितलें. अखेर चिंतामणरावजींची इच्छा अपुरीच राहिली. कारण लोकमान्यांची प्रकृती जास्त जास्त विघडून त्यातच त्याचा अंत झाला. चिंतामण रावजीस पुस्तकासबधीं त्याचें मत कळलें नाहीं, यावद्दल हळहळ वाटली. लोकमान्य काम करण्यास बसल्यावर त्यास तें पुरें होईपर्यंत नित्य व्यवसाय, तहान, भूक यांचेंहि स्मरण होत नसे. त्याचें अगदीं शेवटचें उदाहरण म्हणून हें दिलें आहे.

(४) लोकमान्यांच्या कारकीर्दींतील श्रीमत जगन्नाथ महाराजाकरिता अखेरच्या हायकोर्टमधील केसची पुण्यास सर्व तयारी करून लोकमान्य मुबईस आले तेथें आल्यावर महाराजाचे बॅरिस्टर कागा व जिना यास त्याच्या चेंबरमध्यें जाऊन केसबद्दल Instructions दिल्या. केस सुरू होऊन दुसरे दिवशीं निकाल जगन्नाथ महाराजाचे बाजूनें झाला. ही बातमी हायकोर्टमधून दुपारीं आली त्यावेळीं ते ज्वरानें बिछान्यावर पडून होते. ती बातमी नुसती ऐकून समाधान न झाल्यामुळें त्यांनीं रा० बखले (महाराजाचे वकील) यास निरोप पाठविला कीं, ' आपलें काम आटोपताच घरीं जाण्यापूर्वीं मजकडे येऊन भेटून जावें, व निकालाची नकलहि तावडतोब मिळवावी.' रा० बखले घरीं जाण्यापूर्वीं सरदारगृहात आले त्यानीं जजानीं दिलेला निकाल सांगितला त्यायोगें समाधान झालेसें दिसलें, तरी निकालाची नक्कल दुसरें दिवशीं कोर्टात जाताच पाठविण्याबद्दल त्यास बजाविलें. त्यावेळीं लोकमान्यांचे अगात १०३ डिग्री पर्यंत ताप होता दुसरे दिवशीं नकला रा० बखले याजकडून हायकोर्टमधून आल्या, परंतु त्यावेळीं तापाचा जोर व रात्रभर निद्रा न आल्यामुळें अस्वस्थ असल्यामुळे त्या पेटींत ठेवण्यास सांगितल्या, व उद्या पाहू म्हणाले. दुसरे दिवशीं सकाळीं नकला मागितल्या, निजल्या निजल्याच त्या वाचण्याचा बराच प्रयत्न करून पाहिला, परंतु काहीं जमेना तेव्हा परत ठेवण्यास देऊन म्हणाले, "काहीं जमत नाहीं, स्मरणात येत नाहीं या ठेवून" पुढें प्रकृती जास्त विघडून सर्वच राहिलें. यावरून त्याची श्री० जगन्नाथ महाराजाबद्दलची काळजी व कळकळ आणि हातीं घेतलेलें काम कसं काय पार पडलें हे पाहाण्याची तळमळ अखेरपर्यंत कशी होती हें व्यक्त होतें.

(५) बनारस येथें ऑल इंडिया कॉंग्रेस कमिटीची बैठक होती त्यासाठीं लोकमान्य गेले असता ते गंगास्नानाकरिता श्रीमनकर्णिकेचे घाटावर गेले, बरोबर श्री० दादासाहेब करंदीकर, तात्यासाहेब केळकर आदिकरून त्याचे बरोबरची मडळी होती. घाटावर गेल्यावर त्यास इतर मडळीबरोबर पोहण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. सर्वांचे बरोबर कांचा मारून एकदा पोहून आल्यावर पुन्हा जास्त

पोहण्याची इच्छा झाल्यामुळें त्यानीं गंगेंत उडी टाकली व बरेच पोहून आले. तेथील मंडळींनीं त्याचे समवत नाव पोहताना ठेविली होती इतक्या उतारवयात त्याची ही पोहण्याची हौस अवलोकन करून शे० जमनादास द्वारकादास वगैरे तेथें असलेल्या व जमलेल्या मंडळींस फार अचंबा वाटला. त्यावेळीं लोकमान्यानीं मंडळींस तरुणपणीं बनारस कॉंग्रेसचे वेळीं पोहून गंगापार गेल्याची गोष्ट सांगितली स्नानानंतर मनकर्णिका घाटावरील पंड्यानीं लोकमान्यास गौरवपूर्वक मानपत्र समर्पण केलें व प्रसाद अर्पण केला व त्या प्रसगास अनुरूप असें छोटेसें लोकमान्यानीं भाषण केलें.

पांडुरंग काशिनाथ पेंडसे

[बी ए एल्. एल् एम्, ॲडव्होकेट, मुंबई]

(१) माझे वडील श्री० कै० काशिनाथ बळवंत उर्फ बाबासाहेब पेंडसे याचा व लोकमान्याचा सबंध, वडील सन १८७१–७२ सालीं डेक्कन कॉलेजात दक्षिणा फेलो असताना आला त्यावेळीं लोकमान्य प्रिव्हियसचचे (लिटल् गोचे) क्लासात विद्यार्थी असत सार्वत्रिक नियम म्हटला तर बहुतेक विद्यार्थीगण यथा श्रुतग्राही पक्षाचा असतो लोकमान्याची गणना पहिल्यापासूनच चिकित्सक बुद्धीच्या व तीक्ष्ण मतिमान् विद्यार्थ्यामध्यें होत असे असें वडील सागत

(२) सन १८८६ चे सुमारास वडील मध्यभागचे असिस्टट कमिशनर असताना क्रार्फर्ड प्रकरण उपस्थित झालें या चळवळींत माझे वडील व लोकमान्य याचा एक त्रुटीनें काम करण्यात विशेषच परिचय जडला व तो शेवटपर्यंत वृद्धिंगतच होत गेला. या चळवळींत लोकमान्याची अलौकिक चिकाटी, निरालस्य व नि स्वार्थीपणा हा प्रकटपणें लोकाचे नजरेस आला त्यानीं अविश्रात श्रम करून 'केसरी,' 'मराठा' व जाहीर सभा यात लेख व व्याख्यानें या रूपानें दिरमुसलेल्या मामलेदाराची बाजू उचलून धरली मामलेदाराचे प्रकरणात सरकार खाजगी रीतीनें वचनबद्ध झाल्यामुळें मामलेदारावर लाच दिल्याचे खटले उपस्थित करणें म्हणजे " राजाचें नाव वापरून विश्वासघात करण्यासारिखें होय " (Breach of faith in the Queen s name) असें लोकमान्यानीं प्रतिपादन केलें. या चळवळीनें लोकमान्यानीं मामलेदार लोकावर बहुत उपकार केले. याची उतराई करण्याकरिता माझे वडिलाचे पुढाकारानें मामलेदार लोकानीं लोकमान्याचे वडील मुलाचे मौंजीबंधनाचे वेळस हजार पाचशें रुपयापर्यंत त्याम अहेर

करावा असा बेत केला व त्यास अनुसरून वडिलांनीं लोकमान्यास अहेर घेण्या विषयीं आग्रहपूर्वक विनंति केली. परन्तु लोकमान्यांनीं ती साफ नाकारली व अत्याग्रहास्तव व वडिलांची अत्यंत भीड पडल्यामुळें एक घड्याळ तेवढें स्वीकारण्याचें त्यांनीं कबूल केलें ह्या एका अत्यंत निःस्वार्थीपणाच्या गोष्टीवरून वडिलांची लोकमान्यांवर विशेष आदरपूर्वक भक्ति जडली व अशा स्वार्थरहित देशकार्यास वाहून घेतलेल्या पुरुषास प्रत्येक सरकारी बिनसरकारी माणसानें मदत करणें हें त्याचें कर्तव्य आहे, अशी गांठ वडिलांनीं आपल्यापाशीं बांधली. सन १८९० सालापुढें वडिलांचा व लोकमान्यांचा जास्तच परिचय जडत चालला त्यांचीं बहुतेक सामाजिक, धार्मिक व राजकीय बाबतींत मतें जमत असत आठवड्यातून एकदोन वेळां तरी त्यांची आमचे घरीं गांठ पडत असे आम्हा मुलांना जरी फारसें समजत नसे, तरी वडील ज्या पुरुषास इतका मान देतात व ज्यासंबंधीं नेहमीं आदरानें बोलतात तो कोणी तरी अलौकिक पुरुष असला पाहिजे अशी आमची पक्की खात्री झाली लोकमान्यांचें व वडिलांचें संभाषण चाललें असतांना आम्ही सर्व मुलें दडून एकचित्तपणानें ऐकत बसत होतों अभ्यासाकडे अथवा खेळाकडे सुद्धा आमचें लक्ष इतकें वधलें जात नसे व आम्हास असें वाटे कीं जणुकाय सर्व जगाचे हिताहिताचे प्रश्न यांचे संभाषणावर अवलंबून आहेत या दोघांच्या भाषणप्रसंगांतील पुष्कळ ल्हान मोठ्या गोष्टी मला आज आठवतात, परंतु त्यांतील कांहींचा मासला पुढें देतों

(३) डेक्कन एज्युकेशन सोसायटींतून अंग काढून घेण्याचीं कारणें विचारतां लोकमान्य म्हणत कीं, " शिक्षण संस्था मुंबईंच जेसुइट लोकांचे तत्वावर चालविली पाहिजे संस्थेंतील प्रत्येक व्यक्तीनें आपलें तन मन आणि विशेषत धन संस्थेस अर्पण केलें पाहिजे व आपली सर्व मिळकत संस्थेचे सामान्य द्रव्यांत ठेविली पाहिजे स्वतःकरितां कोणत्याहि रीतीनें द्रव्यसंचय करितां कामा नये " या तत्वास बऱ्याचशा सभासदांनीं विरोध केल्यामुळें लोकमान्यास सोसायटींतून निघून जावें लागलें खुद्द माधवराव रानड्यास सुद्धा लोकमान्यांनीं असा प्रश्न केला कीं, " आपण सरकारी सोन्याची शिडी ताडून टाकून शिक्षणसंस्थेंत याल तर देशाचें अलोट कल्याण होईल " या प्रश्नास माधवराव रानड्यांचें एकच उत्तर असें कीं, ' सरकारी नोकरींतच राहून मला देशाचें जास्त हित करितां येईल ' तेव्हां रानड्यांचें मन वळविण्याचें लोकमान्यांनीं साडून दिलं आपणा सवघानें लोकमान्यास माझे वडील असें सांगत कीं, "अनेक वर्षें माझी नोकरशाहीचे दास्यांत गेलीं व या सेवाश्ववृत्तीचा आत्म्यावर इतका परिणाम होतो कीं सेवाधर्म ही प्रकृति बनून जाते व कितीहि निग्रह केला तरी प्रारब्धकर्मा प्रमाणें हिचा 'भोगादेव क्षय ' तेव्हां जें प्रथमच चुकलें त्याची निष्कृति म्हणजे सरकारी नोकरींत राहून तुमच्यासारख्या लोकांचें देशकार्यांत उपयोगी पडणें.

विषकृमिन्यायेन विषांतील किड्यास विषाची बाधा होत नाहीं व विषच त्याचा जीवनोपाय होऊन बसल्यामुळें त्यास गोड लागतें; तद्वत्‌च आम्हा सरकारी नोकरांची स्थिति आहे. सरकारी पदव्या अथवा असामान्य बढती याचा मी लोलुप नाहीं. परंतु आज जर कोणी मला म्हणाले कीं, ' सरकारी नोकरी सोडून दे,' तर असें करण्यास मात्र माझी तयारी नाहीं." याप्रकारें वडील लोकमान्यांपाशीं प्रांजलपणें कबूल करीत. असिस्टंट कमिशनर या नात्यानें पुष्कळ सिव्हिलियन लोकांचा वडिलांशीं संबंध येत असे व बऱ्याच राजकीय विषयावरील खरें धोरण वडिलांस समजत असे. माहितीचे रूपानें व चर्चेचे रूपानें वडिलाची लोकमान्यांस पुष्कळ मदत होत असे. 'केसरी'तील कडक टीका वाचून सिव्हिलियन आपआपसांत म्हणत कीं, ' टिळकांची नवीन शिवाजी होण्याची इच्छा दिसते.' (Mr. Tilak wants to be the New Shivaji)

(४) सन १८९४ मध्यें स्पेन्ससाहेब कमिशनर होते. त्यांची व लोकमान्याची मुलाखत वडिलांनीं घडवून आणिली. मुलाखतीचेवेळीं लोकमान्यांनीं " ओरायन " हें आपलें पुस्तक साहेबबहादुरांस नजर केलें. मुलाखतीचे वेळीं वडिलांनीं कमिशनर साहेबांस स्पष्ट सांगितलें कीं, 'बळवंतराव टिळक हे माझे परम मित्र आहेत, व ते मध्यमागतर्फे निवडून आलेले सभासद या नात्यानें व आपलें पुस्तक नजर करण्याकरितां आपली भेट घेत आहेत.' मुलाखतीनंतर कमिशनर साहेब फार खुष झाले व वडिलांपाशीं त्यांनीं स्पष्ट बोलून दाखविलें कीं, " टिळक हे बोलण्यांत फारच चतुर गृहस्थ आहेत. "

(५) १८९७ मध्यें राणीचे ज्युबिलीनिमित्त गणेशखिंडींत सरकारी बडा खाना रात्रीचे समयीं झाला. या समयीं लोकमान्य व माझे वडील हे गणेशखिंडींत हजर होते. मीहि केवळ मजा पाहाण्यास त्यांचे बरोबर गेलों होतों. सर्व समारंभ आटोपून रात्रीं बाराचे सुमारास आम्ही सर्व शहरांत परत आलों. दुसरे दिवशीं सकाळीं रँड साहेबांचा खून गणेशखिंडीचे वाटेवर झाल्याचें सर्व गांवभर झालें. पुढें आठदहा दिवस रँड मर्डर शिवाय दुसरी गोष्ट लोक बोलत नसत. कांहीं नेटीव सरकारी नोकर लोकमान्यांकडे येऊन त्यास म्हणू लागले कीं, लोकांनीं व तुम्ही पुढाऱ्यांनीं तरी या गोष्टीचा जोरानें निषेध केला पाहिजे. परंतु ते स्पष्ट सांगत कीं, "कोणत्याहि गोष्टीचा संबंध नसतां निषेध करणें म्हणजे आपणावरच परपरेनें संशय ओढून घेण्यासारखें आहे. गुन्ह्याची जबाबदारी गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीवर आहे. त्याचा यत्किंचित्‌हि दोष बहुजन समाजावर लागू नाहीं, असें आधुनिक व्यवहारशास्त्र आपणांस सांगतें. तेव्हा ज्या अर्थी गुन्हा कोणी केला हें कोणासच माहित नाहीं, अशा प्रसंगीं गुन्हा करणाऱ्या व्यक्तीचा सरकारी नोकरांनीं, पुढाऱ्यांनीं अथवा प्रजेनें निषेध करणें हें अत्यंत अप्रयोजकपणाचें होईल. ' प्रतियोगि प्रमितिं विना निषेधानुपपत्तेः ' या न्यायास अनुसरून

गुन्ह्याचा काहींहि पत्ता नसता गुन्हेगार व्यक्तीचा निषेध करणें हें युक्तीस धरून नाहीं."

(६) येरवडें येथील कारागृहवासानतर लोकमान्य १८९९ चे सुमारास नाशकास प्रथम आले. त्यावेळीं वडील तेथें सिटी मॅजिस्ट्रेट होते, त्यावेळीं लोकमान्य आमचेकडे आले असता वडिलाची व त्याची बगल्याचे खुल्या व्हराड्यात कडकडून भेट झाली, व दोघाचेंहि डोळ्यास पाणी आलें आम्ही सर्व विद्यार्थी मडळी लोकमान्याचे सेवेंत तत्पर होतों, व ते काय बोलतात तो प्रत्येक शब्द वरचेवर झेलीत होतों. आमच्या येण्यापासून आपणास काहीं उपसर्ग होतो कीं कसें असा प्रश्न लोकमान्यानीं वडिलास केला असता वडिलानीं उत्तर दिलें कीं, 'त्याची काळजी आपण तिळमात्र करू नये आज मला आपण जास्त पूज्य आहात व जुने स्नेहसबधात व परिपाठींत फरक करण्याचें बिलकूल कारण नाहीं आपला व माझा दाट स्नेह आहे हें सरकारास पूर्णपणें ठाऊक आहे व तेवढ्यावरूनच सरकारास माझें काहींहि वाईट करिता येणें शक्य नाहीं.'

(७) मडालेहून लोकमान्य घरीं पुण्यास परत आल्यानतर लोकमान्याचे भेटीस गायकवाड वाड्यात मी गेलों व त्याचे पायावर डोकें ठेविलें. त्यावेळीं स्त्रीपुरुषाच्या झुडीच्या झुडी लोकमान्याचे दर्शनास येत होत्या व पायावर डोकीं ठेवीत होत्या स्त्रियास लोकमान्य दुरून नमस्कार करण्यास सागत मी एक तासभर लोकमान्याशीं बोलत होतों व त्या अवधींत मला असें दिसून आलें कीं, हा दर्शन-नमस्काराचा फार्स लोकमान्यास मनापासून अगदीं बिलकूल आवडत नव्हता. परतु निरुपायास्तव लोकाचें मन मोडू नये म्हणूनच ते या दर्शन-नमस्कारास कष्टानें समति देत.

(८) पुढें लोकमान्य आमचे घरीं एकदा आले होते त्यावेळेस माझ्या वृद्ध मातामही तेथें होत्या त्यास लोकमान्यानीं नमस्कार केला. त्यावेळेस त्या म्हणाल्या कीं, "राम राजा वनवासास गेला त्यावेळेस जितक दु ख व खेद प्रजेस झाला तितकाच खेद व दु ख आपण ब्रह्मदेशास जाते वेळीं प्रजेस झालें।" एका जुनाट म्हाताऱ्या माणसाच्या तोंडचे हे शब्द ऐकताच लोकमान्यास गहिंवर आला व डोळ्यास पाणी आलें. ही लोकमान्याची स्थिति पहाताच मनात विचार आला कीं जो पुरुष इतक्या दृढ अत करणाचा व कठोर निश्चयाचा कीं, तोफेच्या तोंडीं उभा केला तरी आपलें ब्रीद चळू देणार नाहीं, व अगीकृत कार्याचा अभिमान तिळमरहि सोडणार नाहीं, त्याच पुरुषाचे अत करणास प्रसग विशेषीं लोकाचें प्रेम पाहून चटकन् द्रव फुटतो! तेव्हा "वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि" असेच लोकमान्य आहेत, हेंच खरें!

(९) क्रि० प्रो० कोड चॅप्टर आठ खालील जामीनकी प्रकरणाचे कामात पुण्यास लोकमान्याचे विरुद्ध निकाल झाला व यावर अपील करण्यात कार्हीं

फायदा नाहीं असा सल्ला मिळाला असताहि लोकमान्यानीं स्वत चे जबाबदारी वर मुबई हायकोर्टाकडे तपासणीअर्ज केला. व तो मजूरहि झाला 'सरकारी मापातरें बरोबर आहेत ना?' असें कोर्टानें त्यास विचारलें तेव्हा 'काहीं अपवादा त्मक ठिकाणें वगळून बाकी सरसकट सरकारी मापान्तर ठीक आहे' अशी कबुली लोकमान्यानीं तावडतोब दिली. काहीं वकील बॅरिस्टरास अशी तावडतोब कबूली देणें हें आवडलें नाहीं. परतु लोकमान्यास कबुली देण्याचें कारण विचा रता ते म्हणाले कीं, "हीं भाषणें मी नगर, बेळगाव वगैरे ठिकाणीं स्वत केलेलीं आहेत व माझा आशय त्या भाषान्तरात बरोबर आहे आणि तशीच तीं सरकारी रिपोर्टात छापलीं जावीं अशी माझी इच्छा आहे. कारण अशी सधी पुन्हा मिळणें शक्य नाहीं व माझे 'केसरी'कडूनही एवढा मोठा प्रसार होणें शक्य नाहीं तेव्हा या खटल्यापर्लीकडची कामगिरी सरकारी मापातर मला समत आहे असें म्हणण्यानें अनायासें होणारी आहे म्हणून मापातरात बारिक सारिक दोष काढ ण्यात मुळींच अर्थ नाहीं"

(१०) न्यायमूर्ति बॅचलर व शहा याचा जामिनकी प्रकरणातील निकाल व लोकमान्याची कॉंग्रेस कडेवर स्वारी, यामुळें प्रजेचें व राजाचें अतिशय कल्याण झालें मी मात्र लोकमान्यास मुद्दाम असा प्रश्न केला कीं "आता आपली चळवळ नेमस्त अथवा मवाळ बनली व लोक जर आपणास 'मॉडरेट' म्हणू लागले तर त्यात आश्चर्य काय?" लोकमान्यानीं उत्तर दिलें कीं, "आपल्या मतें मी केव्हाहि 'इम्मॉडरेट' अथवा बेताल नव्हतो काहीं मित्रे व आत्मप्रयत्नहीन लोक माझें राजकाय मागण्यास गैरशिस्त समजत असतील व मला एक्स्ट्रीमिस्ट अथवा जहाल समजत असतील परतु मी आपल्या मतें प्रथमपासूनच राजकीक ध्येयात 'नेमस्त' अथवा 'मॉडरेट' च आहे! तेव्हा लोकानीं मला मॉडरेट म्हटल तर

त्यांचा आम्ही स्वीकार करू व राहिलेले सर्व हक्क मिळविण्याबद्दल एकसारखी जोरानें खटपट चालू ठेवू." तेव्हां मांटेग्युसाहेब म्हणाले कीं, 'एकट्या तुम्हींच मला या प्रश्नाचें चटकन व निर्णायक उत्तर दिलें आहे !'

नारायणराव भवानराव ऊर्फ नानासाहेब पावगी

[बी. ए., पे० मामलेदार, लोकमान्याचे स्नेही, 'भारतीय साम्राज्य' वगैरे ग्रंथाचे कर्ते, पुणें.]

मी छात्रदशेंत असल्यावेळीं, व राजश्री बळवतराव टिळक लोकमान्य होण्या-पूर्वीं, किंबहुना ते पदवीधर झाल्यावर लागलींच, त्यांच्या अलौकिक बुद्धिवैभवाचा सुकीर्तिपरिमल इतस्ततः सुटू लागला; त्यांच्या अष्टपैलू गुणांचें झणझणायित कणित सर्वत्र श्रुतिपथावर धडकत चाललें; आणि केवळ भविष्यत्कालींच चमकणाऱ्या त्याच्या प्रखर तेजाचें पूर्वस्वरूप, म्हणजे उषःकाल, अथवा प्रातःप्रभा, याचाहि अविर्भाव सत्वरच झाला.

इ० स० १८९४ सालापूर्वी, लोकमान्य टिळकाचा व माझा विशेष परिचय नव्हता. फक्त आम्ही त्यावेळीं, परस्पराना ओळखीत होतों. यापलीकडे, त्या परिचयाची जास्त मजल गेली नव्हती. परन्तु, तदनंतर, ह्या परिचयात जास्त भर पडून, मजसारख्या अगदीं सामान्य जनासबधीं, केवळ आस्थापूर्वक सदिच्छा होण्याला, लोकमान्याचें मन एकदम वळलें जाऊन, मद्विषयक त्याची अगदीं स्निग्धशीलवृत्ति बनण्याला, सहजगत्याच एक कारण झालें. हें दिसण्यास निःसशय क्षुल्लक, तथापि परिणामीं नितात महत्त्वाचें असल्यामुळें, त्याचा येथेंच उल्लेख केल्यास तो अकालिक होणार नाहीं असें वाटून त्याची थोडीशी हकीकत मी येथे देतों.

पौष वद्य ३ शके १८११ गुरुवार रोजीं, भारती साम्राज्य नावाचा ऐतिहासिक ग्रथ लिहिण्यास मी प्रारभ केला; आणि सुमारें चार वर्षांच्या आतच, भारतीय साम्राज्य मालेंतील भिन्नभिन्न विषयात्मक पहिलीं सहा पुस्तकें लिहिलीं. हें सर्व काम मी नोकरीवर असतांनाच केलें. परन्तु, पुढें माझ्या प्रकृतीस स्वास्थ्य नसल्यानें, मी रजा घेऊन, इ० स० १८९३ अखेर पुण्यास आलों, व भारतीय साम्राज्य ग्रथाचीं जीं सहा पुस्तकें मी लिहिलीं होतीं, त्याची हस्तलिखितें बरोबरच आणिलीं. येथें आल्यावर, माझ्या प्रकृतीस आराम वाटतांच, हीं पुस्तकें छापण्याच्या तजविजीस मी लागलों आणि रा० रा० वासुदेवरावजी जोशी, चित्र-

झाला छापखान्याचे मालक, माझ्या ओळखीचे असल्यानें, त्यास छपाईच्या सर्वाबद्दलची वगैरे सर्व हकीगत विचारली. त्यावेळीं, हस्तलिखितें पाहिल्यावर मी काय तें सांगेन, असें त्यानीं मला आश्वासन दिल्यावरून, त्यास मी तीं सर्व प्रस्तावनेसहित दाखविलीं तदनतर, त्यानीं ही सर्व हकीकत लोकमान्यास निवेदन केली, आणि हे इतिहासाचे धुरे ज्ञाते व वाङ्मयाचे चागले मर्मज्ञ, अशी खूणगाठ आपल्या मनात बाधून, त्यास घेऊन, रा० वासुदेवराव जोशी मी रहात असल्या ठिकाणीं, एके दिवशीं सकाळीं आले, आणि सदरहु सर्व हस्तलिखितें त्यास दाखविण्याविषयीं त्यानीं मला सूचना केल्यावरून मी तीं प्रस्तावनेसहित लोकमान्याजवळ रुजू केलीं पुढें, तीं त्यानीं सूक्ष्मदृष्टीनें व औत्सुक्यानें वाचून पाहिलीं, आणि तीं वाचीत असता स्वानुमोदनस्मित व समतिमन्दहास्य त्यानीं मधून मधून व्यक्त केलें. तदनतर, हें स्वीकृत कार्य आटोपल्यावर, लोकमान्यानीं सर्व हस्तलिखितें माझ्या स्वाधीन केलीं ही गोष्ट सुमारें तारीख १४ फेब्रुवारी १८९४ रोजीं घडली असावी, असें मला स्मरतें. यानतर, लोकमान्याची व माझी कर्मधर्मसंयोगानें आकस्मिक गाठ पडली तेव्हा, प्रसगानुसार बोलण्याच्या ओघात ते म्हणाले, " नाना, तुमच्या मानेवर सरकारी नोकरीचें जू सदैव असता आणि सेवाधर्मान्तर्गत हमालखान्याच्या जाचणींत तुम्ही अहोरात्र पिरडले जात असून देखील, तुमचें स्वदेशप्रेम कायम आहे, एवढेंच नव्हे तर, तुम्ही आपल्या देशास -बधी इतकी कळकळ बाळगून, भारतीय साम्राज्यासारखा आवाढव्य ग्रथ लिहिण्याचा उपक्रम केल्याचें पाहून, मला कौतुक व आश्चर्य वाटतें आणि आनदहि होतो "

पुढें लोकमान्याच्या मुखातून वरील शब्द निघाल्याला दोन आठवडे झाले न झाले तोंच, भारतीय साम्राज्य ग्रथासबधीं त्याचा अभिप्राय, केसरीच्या तारीख ६ मार्च १८९४ च्या अकात प्रसिद्ध झाला.

ह्यानतर, इ० स० १८९५ पासून १९०० पर्यंत, मी लोकमान्याकडे भारतीय साम्राज्य पुस्तक २ ते ९ अशीं एकदर आठ पुस्तकें वेळोवेळीं पाठविलीं, व त्यावर त्यानीं आपले अभिप्रायहि दिले अभिप्रायाचा मुद्दाम उल्लेख करण्याचें कारण असें कीं ते लोकमान्याच्या प्रत्यक्ष लेखणींतूनच उतरलेले शब्द, अथवा त्याच्या मुखातूनच निघालेले उद्गार असल्यामुळें, ते आपणास तत्कालीन सुसबद्ध व अविच्छिन्न स्मरण देतात, आणि त्या योगानें ते त्याच्या केवळ मूर्तिमत आठवणीच होऊन बसतात एवढेंच नव्हे तर, त्यात कित्येक आनुषगिक गोष्टींचा प्रादुर्भाव होत गेल्यानें, ज्या विषयाच्या सबधानें स्वमत देण्यात येतें त्याचें अवलोकन अनेक अगानीं झाल्यानें, तदतर्गत निरीक्षण कौशल्याची देखील ते स्वयमेव साक्ष पटवितात, यांत शका नाहीं

तारीख २१ आगष्ट इ० स० १९०० च्या अभिप्रायात, लोकमान्यानीं " आर्यभाषेची जन्मभूमि भरतखंडच असावी, असें नाना पावगींचें मत आहे, " इत्यादि सांगून, " हें मत अलिकडील शोधाच्या कसोटीस कितपत टिकेल, याची शंका आहे, " असेंहि ध्वनित केलें त्यामुळें उघडच, वरील प्रतिपादनात आणखी एक मुद्याचा अंतर्भाव झाला तो हा कीं, आर्यांची अथवा आर्यभाषेची जन्मभूमि भरतखंडच असल्याविषयीं शंका उद्भवल्यानें, ती तदितर कोणती तरी अन्यत्र आहे, असें मानणें प्राप्त येतें तेव्हां, ह्या शंकेला विलगून, पुढें प्रसंगा नुसार अनेक वेळीं, माझ्या प्रतिपादनास पोषक परन्तु आर्यावर्तेतर कोणत्याहि जन्मभूमीविषयक वादास प्रतिबंधक, मारक, व हानिकारक असे असंख्य आधार मी लोकमान्यापुढें मांडले, आणि ते स्वत उत्तरध्रुव मतवादी असल्यानें, त्याचीं देतील तद्विषयक प्रमाणें मला कळविण्याविषयीं मी त्यास विनंति केली

तदनंतर, वेदान्तर्गत उत्तर ध्रुवाकडील जन्मभूमी अथवा ' Arctic Home in the Vedas' नावाचा ग्रंथ लिहिण्याचा लोकमान्यानीं उपक्रम केला, व त्यातील मुद्याची हस्तलिखितें सुद्धा त्यानीं मला दाखविलीं परन्तु, त्यातील कोणत्याहि प्रमाणानीं आर्यावर्ताबाहेर किंवा थेट उत्तर ध्रुव प्रदेशातच आर्यांची जन्मभूमि असल्याबद्दल, माझी खात्री झाली नाहीं, आणि त्यानीं मजकडे पाठविलेलीं हस्तलिखितें मी त्याजकडे परत केलीं पुढें इ० स० १९०३ सालीं, हा ग्रंथ छापून बाहेर पडल्यावर, त्याची एक प्रत लोकमान्यानीं प्रेमपूर्वक मजला दिली मी लोकमान्याची भेट घेतली व या बाबतींत मी केलेले शोध, वाचलेले आधार, आणि उपलब्ध झालेलीं सर्व प्रमाणें त्याच्यासमोर रुजू केलीं

ऋग्वेदातील सप्तसिंधूचा प्रान्त अथवा आर्यावर्तातील आमची जन्मभूमि आणि उत्तर ध्रुवाडील आमच्या विस्तीर्ण वसाहती या विषयावर माझे ता० २९-५-१९०६ रोजीं व्याख्यान झालें अध्यक्षस्थानीं लो० बाळ गंगाधर टिळक हे होते तेव्हां ते म्हणाले, " आजच्या सारख्या विषयासंबधानें मतभेद असणें अगदीं साहजिक व शक्य आहे सुमारें दहा बारा हजार वर्षांपूर्वीच्या वस्तुस्थितीचा आज विचार करणें म्हणजे, त्यात मतवैचित्र्य असणें साहजिक आहे रा० नानासाहेब पावगी याच्या व्याख्यानावरून त्याचें मत मी प्रतिपादन केलेल्या सर्व मतांशीं जुळतें फक्त आर्यांचें मूळस्थान उत्तर ध्रुव किंवा ज्यास आपण आज आर्यावर्त म्हणतों तो प्रदेश, येवढाच कायतो त्याच्यात व माझ्यात मतभेद आहे त्या संबधानें मीं दिलेलीं कारणें माझ्या पुस्तकात नमूद केलेलींच आहेत व्याख्यात्यानीं जीं कारणें दिलीं आहेत, त्याचा शातपणानें विचार करणें जरूर आहे त्यानीं आपल्या मताच्या समर्थनार्थ म्हणून जे मंत्र वगैरे काढिले आहेत, त्याचा काळ, स्थळ, व परिस्थितीच्या मानानें अवश्य विचार केला पाहिजे ",

इ० स० १९०७ साली, भूस्तरशास्त्राचा ओनामा, हा भूस्तर विषयक लेख, त्यावेळीं अस्तित्वात असलेल्या 'श्रीसरस्वतीमंदिर' मासिकाच्या शके १८२० च्या चैत्र महिन्यात मी दिला ह्यात भूस्तरशास्त्राच्या योगानें, असें ठाम करून येतें कीं, चैतन्याचा उद्भव प्रथमत आर्यावर्तातच म्हणजे पंजाबाकडील सिंहपुर तेथील सैंधव श्रेणींत प्राग्विन्ध्यकाळात झाला, व पुढें एक दोन युगें दरम्यान गेल्यावरच, विन्ध्योत्तर काळात, उत्तर ध्रुव प्रदेशाकडे चैतन्यदशा उद्भवली. ह्यावरून आर्यांची जन्मभूमि उत्तर ध्रुव प्रदेशच असल्याविषयीं लोकमान्याची एक बाजू लटकी पडली, व त्यामुळें दुसऱ्या आक्षेपासवर्धी, लवकरच विचार करणें अवश्य झालें. अशो. मी पाठविलेल्या निबंधाचा लोकमान्यांनीं परामर्श घेतला, आणि आपला अभिप्राय मजकडे पाठविला.

सोमाच्या उत्पत्तीचें स्थान फारच महत्त्वाचें असून मुद्दा, त्याचा तपशील लोकमान्यांनीं आपल्या Arctic Home in the Vedas ग्रंथात दिला नाहीं याचें मला राहून राहून आश्चर्य वाटतें, आणि तो का गाळाऊ आहे, यद्वा त्याला कोणत्या हेतूनें काट दिला, याविषयींचा मला काहींच बोध होत नाहीं निदान, हा तपशील व तो वर्जिल्याचें कारण मला तरी कोठेंहि त्याच्या वरील ग्रंथात आढळलें नाहीं, इतकी गोष्ट कबूल करणें भाग आहे.

पुढें लोकमान्य मंडालेहून आल्यावर मी सधी साधून त्याची भेट घेतली, व त्याची वृत्ति आनंदात असल्याचें पाहून, मुद्रणार्थ दिलेल्या Aryavartic Home and its Arctic Colonies या माझ्या ग्रंथाची सर्व हकीकत मी त्यास निवेदन केली शिवाय मीं त्यास अशीहि विनंति केली कीं, "ह्याचे जे १०।१२ फर्मे छापून बाहेर निघाले आहेत, त्याजवर आपण नजर टाकावी, आणि त्यातील कोणताहि प्रतिपादित विषय निराधार आहे असें सप्रमाण आपण दाखवून दिल्यास, मी छापावयास दिलेला सर्व ग्रंथ परत घेईन सवब, आपली आज्ञा होईल तर आतापर्यंत निघालेले सर्व फर्मे मी आपणाकडे घेऊन येतों" ह्या विनंतीस लोकमान्यांनीं रुकार दिल्यावर, मी त्याच्याकडे ते सर्व रुजू केले लोकमान्यांनीं मला चार दिवसानीं बोलाविल्यावरून, मी त्याच्याकडे गेलों त्यावेळीं, ते म्हणाले "तुम्हीं आर्यावर्तवादी आहा, हें मला ठाऊक आहे. त्याच प्रमाणें, मी उत्तरध्रुववादी आहे, हें मुद्दा तुम्हाला माहीत आहे एवढेंच नव्हे तर, दोघानीं, आपापलें मत प्रतिष्ठापित करण्याच्या हेतूनें, नानाविध प्रमाणें आपल्या ग्रंथात दाखविलीं आहेत तेव्हा यशा स्थितींत, हा वाद मिटावा कसा?" मी म्हणालों, "आपण आग्रह सोडून समतोल बुद्धीनें व केवळ न्याय म्हणून, ज्या गोष्टी निर्विवाद आहेत, त्याचा स्वीकार करण्यास तयार असाल तर, त्या मी आपणापुढें माडतों" त्यानीं अनुमोदन दिल्यामुळें, मी मुद्याच्या गोष्टी त्याच्या पूर्ण विचारार्थ रुजू केल्या मी त्यास म्हणालों, "माझी प्रमाण-श्रेणी

आपणास ग्राह्य असो वा नसो, ती आपणास खचितच नाकबूल करता येणार नाहीं, असें मला वाटतें. किंबहुना, श्रुतिप्रमाणानीं व पाश्चात्य विद्वानांच्या शोधानीं, सोम वनस्पतींचा उद्भव आर्यावर्तांतच झाल्याचें मुस्तकीम सिद्ध होतें. कारण, उत्तरध्रुववादी किंवा मध्यआशियावादी, सोमाची उत्पत्ति उत्तरध्रुव प्रदेशात, युरोपखंडात, किंवा मध्यआशियात, कोठेंहि झाल्याचें सागत नाहींत, इतकेंच नव्हे तर, सर्व ठिकाणीं सोमाची, सोमाभिषवाची, आणि सोमयागाची आवश्यकता भासे, ही गोष्ट उत्तरध्रुववादी, युरोपखंडवादी, व मध्यआशियावादी सुद्धा कबूल करतात तेव्हा, एकदर प्रमाणाचा साधकबाधक रीतीनें विचार केल्यावर सोमोत्पत्तीची जी आर्यावर्तजन्मभूमि, तीच आर्याची देखील जन्मभूमी ठरते. व तदितर वादांस सोमाचा प्रचंड, दुस्तर, आणि अनुद्धार्य शह लागल्यामुळें ते वाद जेथल्या तेथेंच जमीनदोस्त होतात, आणि त्याना अन्यत्र हालचाल करण्याला मार्गच राहात नाहीं " माझें हें सर्व म्हणणें ऐकून लोकमान्य टिळक सानुकूल स्मित करून म्हणाले, " नाना, मी जें लिहिलें आहे आणि प्रतिपादन केलें आहे, त्यात आता मला लेशमात्रहि बदल करणें शक्य नाहीं तुम्ही मला दाखविलेला व इग्रजींत लिहिलेला तुमचा ग्रंथ उपयुक्त आहे. सबब, तो तुम्ही जरूर छापवून पुरा करा. " नतर लोकमान्याची रजा मागून, मी घरीं आलों.

गणेश महादेव नामजोशी

[लोकमान्याचे परम स्नेही कै० माधवराव नामजोशी यांचे चिरंजीव'
यास आपणाबरोबर लोकमान्य विलायतेस घेऊन गेले होते
मे० इंजीनिअर, पुणें]

(१) चिरोल्केसचा निकाल लागल्यानतर, लगेच दुसरे दिवशीं स्वराज्याचा हक्क कसा व केवढा असावा ह्यासबंधीं एका खाजगी संस्थेत वादविवाद होणार होता. तेथ दादा गले होते आपल्या लोकाची बाजू पुढें माडण्याकरिता आपल्या पैकीं लोकानीं फारसा प्रयत्न केला नाहीं ज्यानीं केला त्यामध्ये मुद्देसूदपणा नव्हता शेवटीं श्री० दादाना बोलण्याची परवानगी मिळाली विरुद्ध बाजूचे मुद्दे म्हणजे ठरलेलेच होते. अठरा पगड जाती, लोकसत्ता सस्थासबंधीं अज्ञान, मागासलेल्या लोकाचें हितसरक्षण व हिंदुमुसलमान याच्या आकाक्षा, असले मुद्दे पुढें आणून सुधारणा फारच आस्ते आस्ते (step by step) याव्यात असा मुद्दा

पुढें येई. बाकीच्या प्रश्नाचीं उत्तरें वाचकाना माहीत आहेतच. (step by step) सबधीं बोलताना दादा म्हणाले कीं, "इग्लंच्या सुधारणेच्या मनूत साऱ्या गोष्टींतहि जेथें उच शिखर गाठण्याला वेळ लागत नाहीं तेथें हळूहळू सुधारण्याच्या गोष्टी बोलणें म्हणजे इग्रज लोकाची नालायकीच सिद्ध करण्यासारखें आहे. विमानासारख्या अशक्य गोष्टी ज्यानीं शक्य करून दाखविल्या त्याना हिंदुस्थानसारखें राष्ट्र एकदम स्वराज्याला लायक करण्याला एक शतक पुरलें नाहीं. यावरून हिंदुस्थानची नालायकी सिद्ध होण्यापेक्षा इग्लडचीच होते." शेवटीं शेवटीं तर सर्व लोकाना हसवून दादा खालीं बसले असल्या सभापासून इष्ट तो परिणाम म्हणजे दुसऱ्या सभाना आमत्रणें येण्यात झाला.

(२) ट्रेडयूनियन कॉंग्रेस ग्लासगो येथें भरली होती या कॉंग्रेसपुढें आपलें म्हणणें काय आहे हें समजावून सागण्याची परवानगी दादाना मिळाली होती स्वयनिर्णयाचे तत्त्वावर 'कॉंग्रेस–लीग–स्कीम' आम्हास या अशा अर्थाचें तेथें भाषण झालें. आपल्यापुढें समाज कोणता आहे, त्याला आपलें म्हणणें कसें पटवून द्यावें ह्या गोष्टी दादाना कशा समजत याचें तेथील काहीं लोकाना आश्चर्य वाटत असे. अर्थात् दादाच्या जवळच मी नेहमीं असल्यामुळें, मला अशा गोष्टी नेहमीं एका वयास मिळत. सभा सपली कीं, काहींना काहीं मडळी दादाजवळ हस्तादोलन करावयास येत असत यावरूनहि या गोष्टीची सत्यता पटे. ही सभा झाल्यानतर तेथील एका हिंदु गृहस्थानें दादास स्पष्ट विचारलें कीं, "तुम्ही मजूरपक्षाच्या जें एवढें मागें लागता त्याचा काय उपयोग?" याला दादानीं उत्तर दिलें कीं, "जो पक्ष सरकाच्या विरुद्ध असतो त्याच्या कच्छपी लागण्यापासूनच काहीं फायदा झाला तर होईल. शिवाय जर लवकरच मजूरवर्गाचें मत्रिमडळ बनलें तर निदान त्याना त्याच्या वचनाला स्मरून पिछेहाटीचें धोरण तरी स्वीकारता येणार नाहीं. जें आम्हाला मिळावयाचें तें नुसत्या येथल्या चळवळींवर अवलबून राहणार नाहीं, तर हिंदुस्थानातल्या चळवळीवरहि अवलबून राहील.

(३) विलायतेंत आचारविचारात पुष्कळ स्वातत्र्य असल्यामुळें व लढाईच्या काळामध्यें दोन पैसे मिळविण्याचें साधन प्राप्त झाल्यामुळें हिंदी लोक हिंदुस्थानास परत येण्यास नाखूष असत अशा लोकाशीं गाठी पडल्या म्हणजे नेहमीं त्याना दादाचा असा प्रश्न असे कीं, एकट्यानीं स्वातत्र्याचा उपभोग घेण्यापेक्षा आपल्या मातृभूमीला जाऊन आपल्या बाधवाचा उद्धार करण्याचा प्रयत्न का करीत नाहीं? कित्येकाना आपली प्राप्ती कमी होईल अशी भीति, तर कित्येकाना आमच्या राहणीचा कटाळा! अशा लोकाना दादा आपलें स्वत चें उदाहरण देऊन सागत कीं, "लोकाची निरपेक्ष सेवा केली तर पैशाला काहीं कमी पडावयाचें नाहीं इमानें इतबारें सेवा करणाऱ्याला काहींहि कमी पडत नाहीं आपल्या देशात राहून त्याच्या प्रीत्यर्थ झटण्यात जो मान प्राप्त होतो तो इग्लडात

राहून मिळणें शक्य नाहीं. कारण बोलून चालून काळा अदमी ! घरांत स्वातंत्र्य असल्याशिवाय बाहेरचें स्वातंत्र्य फुकट आहे.

(४) पार्लमेंटरी कमिटीपुढें दादांची साक्ष व्हावी अशी मॉटेग्यू साहेबांची इच्छा आहे व तुम्ही आपलें म्हणणें अमुक दिवशीं लेखीं पाठवा म्हणजे तुमची साक्ष कोणत्या तारखेला घेतली जाईल तें कळेल असें एक गृहस्थ दादांना सांगूं लागले. पण तुमची साक्ष होऊं नये असें कमेटींतील कांहीं इसमांना वाटत आहे, असेंहि ते दादांना म्हणाले. शेवटीं दादांची लेखी जबानी ज्या दिवशीं गेली व साक्षीची तारीख ठरली त्यावेळेला कमिटीच्या त्या मेंबराची व मॉटेग्यू साहेबांची खडाजंगी उडाली. शेवटीं असें ठरलें कीं, सदर्हू गृहस्थानें टिळकांच्या साक्षीच्या वेळेस हजर राहू नये, व त्यांची उलट तपासणी करू नये. खरोखरीच ज्यावेळेस साक्ष झाली त्यावेळीं सिडनहॅमप्रभृति लोक तेथून उठून गेले व दादांची उलट तपासणी झाली नाहीं. यावरून त्या गृहस्थानें सांगितलेल्या गोष्टींत तथ्य असावेसें वाटतें.

अलबर्ट हॉलमध्यें दादांच्या व्याख्यानाच्या वेळीं मि. हॉर्निमन यांनीं व कांहीं तरुण विद्यार्थ्यांनीं भर सभेंत दादांना आडवे तिडवे प्रश्न विचारून गप्प बसविण्यास लावण्याचा कसा प्रयत्न केला, पण त्यांचीच उलट कशी फजिती झाली ही हकीगत त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालीच आहे. सदर्हू सभा संपल्यानंतर दादांच्या समर्पक उत्तरानें व विलक्षण कोटिक्रमानें अखेर त्यांच्या भाषणावर सर्व मंडळी खूष झाली, व त्यांच्या भोंवतीं घोळका करून त्यांच्याशीं कुशल प्रश्न करू लागली. तेव्हां एका गृहस्थाजवळ बोलतांना दादा म्हणाले, " मला आतां विचारण्यांत आलेले प्रश्न येथील सभेंत विचारण्यापेक्षां हिंदुस्थानांत विचारण्यांत आले असते तर त्यांचीं उत्तरें देणें कसें बिकट होतें याची कल्पना तुम्हांस होणार नाहीं. राजकारणांत मी पडलों त्यावेळेस स्वराज्य हा शब्द तोंडावाटे नुसता उच्चारण्याचीहि लोकांची ताकद नव्हती. अशा लोकांतर्फे होमरूलची मागणी करू लागण्यास आम्हांस किती अडचणींतून दिवस काढावे लागले हें ह्या तरुण पिढीला कसें कळणार ?"

(५) विलायतेंत असताना राजकारणाबरोबरच आपल्या आवडत्या विषया-संबधीं (ओरायन व आर्क्टिक होम) जास्त माहिती मिळवून आणखी त्यावर एखादा स्वतंत्र निबंध लिहावा म्हणून दादांचा अभ्यास सुरूच होता. इंडिया ऑफिसच्या लायब्ररींत ते तासच्या तास जाऊन बसत. तेथें विद्वान लोकांशीं वादविवाद करीत. एकदां डॉ० थॉमस यांच्यामार्फत एका असीरियन भाषा कोविदाची ओळख करून घेऊन दादा त्याच्या भेटीला गेले होते. या विद्वानाच्या घरांत आमच्या प्राच्य तत्वेप्रमाणें दारिद्य चांगलेंच डोकावत होतें. असो. या दोघां विद्वानांची गांठ पडल्यावर एकमेकांनीं आपापल्या अडचणी व अनुभव

परस्परांस सांगितले, व एकमेकांनीं एकमेकाला मदत करून दोघांनीं मिळून कांहीं विकट सिद्धांत सोडविले. त्यावेळीं त्या प्रोफेसराची बायकोहि त्यांच्याबरोबर वादविवाद करी व त्यांस लागतील तीं पुस्तकें काढून त्यांतून नेमका मजकूर चटकन वाचून दाखवी! बिच्याऱ्याची सासू मात्र चहा थंड होत चालला म्हणून चार चार वेळ जावयास सांगे. शेवटीं तिनें त्याच्या 'रेफरन्स' पुस्तकाच्या टेबला वरच तो आणून ठेविला तेव्हां कोठें त्यांना चहाची आठवण झाली. चहा झाल्यानतर एकमेकांनीं एकमेकाला आपलीं पुस्तकें नजर केली व उठतेवेळेस त्यानीं खरोखरच प्रेमाचें आलिंगन दिलें! ह्या दिवशीं दादा दुपारचे जेवले नव्हते. ही गोष्ट त्यांचें अन्न फुकट गेल्याचें घरच्या नोकरानें कळविल्यानंतरच मग दादांच्या लक्षात आली!

(६) दादाच्या मनात विलायतेहून अमेरिकेला जावयाचें फार होतें. व ते देखील पार्लमेंटांत रिफॉर्म अॅक्टचें वाचन होऊन त्यावर मजूरवर्गाकडून आपल्याला इष्ट अशा उपसूचना आणून त्या पास करून घेण्याचा अगदीं आटोकाट प्रयत्न केल्यानतर जावयाचा विचार होता. पण एके दिवशीं हिंदुस्थानचें टपाल आलें. त्यात कोणाचें कांहीं लिहून आल्यावरून एकदम हिंदुस्थानला जाण्याचा त्यानीं विचार ठरविला. पासपोर्ट व पॅसेज यासंबधीं तर त्याना इतकी घाई झाली कीं, कांहीं विचारूच नका. कॉंग्रेसमध्यें आपल्या राष्ट्रीय पक्षाला चागलाच विरोध होणार म्हणून इष्ट दिशेनें कॉंग्रेसचें धोरण ठरविण्यास व तें पार पाडण्यास हिंदुस्थानात आपण जातीनेंच असलें पाहिजे असें दादानीं ठरविलें.

(७) परदेशातील चळवळीसंबंधीं एकदा ना० खापर्डे व दादा यांचें बोलणें चाललें होतें. मोठमोठ्या स्वतंत्र राष्ट्रांतून लजपतराय सारखीं माणसें ठेवून त्यांना डॉ० हर्डीकरासारख्याची मदत देऊन आपली माणसें तयार करावयाचीं व नंतर थोड्या वर्षांनीं त्याना, त्याचे जागेवर तशींच दुसरीं माणसें ठेवून, हिंदुस्थानांत प्रांतोप्रांतीं शिस्तीनें ठेवावयाचे व अशीं माणसें ठेवलीं म्हणजे त्याना शिस्त लागून आपली चळवळ खेडोपाडींहि पोहोंचवावयाची अशा अर्थाचें बराच वेळ बोलणें चाललें होतें. त्यावेळीं दादा म्हणाले "परदेशीय शिक्षणाकरितां लायक माणसेंच मिळविलीं पाहिजेत. नुसतीं पगारी माणसें मिळविण्यात अर्थ नाहीं. आपल्या पक्षात मला विशेष शिस्त पाहिजे. शिवाय पाच–दहा वर्षांत बडींबडीं घेंडेंहि पेन्शनींत काढण्यात नोकरशाहीचा तरी उद्देश हाच असतो कीं, आपल्या लोखंडी फ्रेमीला अनेक माणसांचा आधार घ्यावयाचा. त्याचप्रमाणें आपल्यालाहि केलें पाहिजे.

(८) डेप्युटेशनच्या कामाकरता ज्या बोटीनें रा० केळकर विलायतेस आले, त्याच बोटीनें ना० शास्त्रीहि आले होते. केळकराना आणण्याकरता

जेव्हा मी बोटीच्या धक्कयावर गेलों तेव्हा नामदाराची उतरण्याची सोय कोठें झाली नसल्यास त्यांस आपल्या बिन्हार्डी अवश्य आणण्याबद्दल केळकराच्या मार्फत आग्रह कर, असें दादानीं मला निक्षून सांगितलें होतें. पण शास्त्रीबोवाची व्यवस्था दुसरीकडे झाली होती म्हणून ते आले नाहींत ही गोष्ट वेगळी.

(९) ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटी ही कॉंग्रेसनें आखलेल्या मार्गावरून जात नाहीं असें तेथें जाताच दादाना दिसून आलें. इतकेंच नव्हे तर नुसते कॉंग्रेसनें केलेले ठरावहि ती प्रसिद्ध करीत नाहीं, याबद्दल दादाना फार वाईट वाटे, व खेदहि होई. म्हणून कमिटीच्या मेंबरापैकीं प्रत्येकाला वेगवेगळे गाठून त्याला आपलें म्हणणें नीट पटविण्यास लावण्याकरता दादाना कमींत कमी पधरा पधरा हेलपाटे घालावे लागले आहेत ! अध्यक्षाच्या मनाची तर सर्वस्वी खानी होण्या तच तीनचार महिने गेले ! पण कॉंग्रेसचें डेप्युटेशन जेव्हा विलायतेस येऊन पोहोंचलें त्यावेळेपर्यंत कॉंग्रेस कमिटी हस्तगत करण्याची दादाची पूर्ण तयारी झाली होती.

(१०) आपल्या कामाकरता छापखान्यात वरचेवर जात असता, 'डेली हेरल्ड' छापला जात असे तो प्रेस पाहण्याकरता दोनचार वेळा दादा गेले होते. याचवेळीं त्याना पुण्याहून बाबा विद्वांस याचेकडून नवा प्रेस घेण्याबद्दलचीं पत्रें येत असत. व चागला प्रेस मिळविण्याच्या खटपटींतहि पण दादा होतेच. घरीं कधीं कधीं कोणत्या प्रकारचा प्रेस घ्यावा यासबधीं वादविवाद चाले. अशा वेळीं दादांचें सर्व लक्ष्य जेणेंकरून पुणें येथें आपल्या छापखान्यात टपालाच्या कामाला लोक कमी लागतील अशा प्रकारचें मशीन घ्यावें, इकडे विशेष असें मशिनरीची किंमत भलतीच वाढलेली असल्यामुळें व शिवाय नवीन मशीन तावडतोब मिळण्यासारखें नसल्यामुळें सपूर्ण दुरुस्त केलेलें मशीनच घ्यावयाचें असा त्याचा नक्की बेत झाला होता अशा तऱ्हेचें मशीन दिसल्याबरोबर विशेष हुजत घालीत न बसता त्यानीं घेण्याचें ठरवून टाकलें. पण अर्थातच त्यामध्यें एवढी सोय मात्र दादानीं अवश्य पाहिली होती कीं, वर्तमानपत्र रोज काढता यावें, कागद लावण्यापासून त्याची घडी पडेपर्यंत मध्यें कांहीं पाहावयास लागू नये, कागद दुहेरी छापावयास न लागता एकाच वेळीं दोन्ही बाजू छापून निघाव्या व लागेल तेव्हा लागेल तो अक सपला असताना विशेष श्रम न पडता आणखी हव्या तितक्या प्रति काढता याव्या यावेळेस इंजिनसबधीं व विजेच्या दिव्या सबधीं दादानीं सर्व सूचना ऐकून घेतल्या व आपला कारखाना पूर्णत्त्वास आणण्याकरता त्याना जीं जीं साधनें जरूर वाटलीं तीं तीं सर्व त्यानीं खरेदी केलीं.

या नवीन यत्राकरता लागणारा कागद खरेदी करण्याविषयीं जेव्हा प्रश्न आला तेव्हा ते निरनिराळ्या कपन्यातून हिंडले व आपल्याला लागणारा कागद स्वत ठरवून आले यावेळीं मधल्यामध्यें कमिशन उपटण्याचा प्रयत्न तेथें एका

हस्यानें केला. परंतु त्या प्रयत्नाची नुसती गुणगुण त्यांस लागतांच दुसरीकडे जाऊन, भाव नक्की करून, अगाऊ बयाणा अंगावर देऊन, सौद्याचे कागदपत्र पुरे करून मग त्या दिवशीं दादा घरीं आले !

यशवंत गणेश कुलकर्णी

[ताईमहाराज व श्रीजगन्नाथमहाराज यांचे माजी कारभारी, 'केसरी' कचेरींतील एक कामगार, पुणें.]

(१) लोकमान्य सन १८९८ सालीं कारागृहांतून सुटून आले त्या रात्रीं मी विंचूरकरांच्या वाड्यांत त्यांच्या दर्शनास गेलों. लोकांची पुष्कळच गर्दी होती; त्यांतच नमस्कार करून उभा राहिलों. इतक्यांत कै० अप्पाराव वैद्य वकील यांनीं मी कै० श्री० बाबामहाराजांचे वाड्यांतील कारकून आहे असें लोकमान्यांना सांगितलें. अप्पारावांचे बोलणें संपतांच वाड्यांतील कामकाज कसें काय चाललें आहे, श्री० ताईमहाराजांची प्रकृति कशी आहे वगैरे अनेक प्रश्न विचारूं लागले. त्यावेळीं त्यांची प्रकृति अत्यंत क्षीण झालेली होती. बोलण्यानें त्यांना श्रम होत होते हें पाहून त्यांच्या जवळ नामदार दाजीसाहेब खरे बसले होते ते त्यांना म्हणाले ' अहो, तुम्ही आतांच सुटून आला, प्रकृतीहि बरी नाहीं, प्रकृति थोडी बरी झाली म्हणजे मग ट्रस्टचें काम पाहा, आतां या वेळीं घाई कां ! ' तेव्हां ते म्हणाले ' अहो, आधीं पतकरूं नये तें पतकरलें आहे; आतां कोणत्याहि स्थितींत असलों तरी तें शरीरधारणाप्रमाणें केलें पाहिजे. उद्यां वाड्यांत मी ताईमहाराजांना भेटण्याकरतां येणार आहे असें त्यांना कळवा " असें सांगून मला निरोप दिला. ठरलेप्रमाणें दुसरे दिवशीं वाड्यांत येऊन श्री० ताईमहाराजांस भेटून ट्रस्टींवर ट्रस्ट कामाची जबाबदारी कशी असते हें खुलाशानें समजावून सांगून व इतर कामाची चौकशी करून गेले.

(२) कै० श्री० बाबामहाराजांचा बाग पुण्यांत खजिन्याचे विहिरीजवळ आहे. त्या बागेच्या देखरेखीचें काम मजकडे असतां, मी एकदां माळ्याबरोबर भाजी लोकमान्यांच्याकडे (ते त्यावेळीं श्री० विंचूरकरांचे वाड्यांत राहात असत) पाठविली. माळी भाजी घेऊन प्रथम घरांत गेला; त्याची तेथें दाद लागेना, म्हणून तो स्वतः माडीवर लोकमान्यांकडे गेला व त्यानें त्यांच्यापुढें भाजी ठेविली.

त्यांनीं माळ्यास भाजी कोठली असें विचारतांच माळ्यानें महाराजांच्या बागेंतील आहे असें सांगितलें. तेव्हां ते म्हणाले "तुला इकडे कोणी पाठविलें, त्यांना माझेकडे घेऊन ये." माळी मजकडे आला व त्यानें झालेली हकीकत कळविली. मी माळ्याच्याबरोबर लोकमान्यांच्याकडे गेलों. मला त्यांनीं बागेंत कोणकोणत्या भाज्या आहेत त्याची माहिती विचारली व म्हणाले 'तर मग तुमच्या बागेपेक्षां आमच्या बागेंतच भाज्या पुष्कळ आहेत!' 'आपला बाग कोठें आहे त्याची मला माहिती नाहीं' असें मी म्हणतांच लगेच हसंत म्हणाले, "तुमच्या वाड्या-शेजारीं जें मोठें रे मार्केट आहे तो आमचा बाग! त्यांत सर्व प्रकारच्या भाज्या आहेत कीं नाहीं बोला?" मी अगदीं निरुत्तर झालों. मी स्वस्थ तोंडाकडे पाहात उभा राहिलों. तेव्हां तें म्हणाले कीं, "मी महाराजांच्या इस्टेटीचा ट्रस्टी आहें; तेव्हां ट्रस्टप्रॉपर्टी मी घेणें इष्ट नाहीं व तुमच्या इस्टेटीपैकीं कांहींहि घ्यावयाचें नाहीं असा माझा संकल्प आहे, तेव्हां ही आणलेली भाजी तुम्ही परत न्या!" मी पुष्कळ प्रकारें आग्रह केला तरी कांहीं भागेना; माझा विशेष आग्रहच पाहून म्हणाले, "आतां उभयतांमध्यें एकच तोड आहे व ती अशी कीं, तुम्ही आणलेल्या भाजीचे पैसे तरी घ्या, नाहीं तर भाजी परत न्या." अखेर मला भाजी परत न्यावी लागली!!

(३) लोकमान्यांना सुपारीचें व्यसन होतें हें प्रसिद्धच आहे; ते कै० श्री० बाबामहाराजांच्या वाड्यांत ज्या ज्या वेळीं येत, त्या त्या वेळीं त्यांच्यापुढें सुपारी केली असतां त्यांनीं ती चुकूनसुद्धां घेतली नाहीं. प्रत्येक वेळीं जेव्हां त्यांच्यापुढें सुपारी येऊं लागे तेव्हां ते म्हणत "मी ट्रस्टी आहें; व ट्रस्टीनें ट्रस्टप्रापर्टीच्या सुपारीच्या खांडासुद्धां शिवतां कामा नये ही सामान्य गोष्ट तुमच्या ध्यानांत न येता मजपुढें सुपारी करतां, तेव्हां तुम्हांस काय म्हणावें?" या निस्पृह वागण्याचें फळ पुढें ताईमहाराज प्रकरणांत दिसून आलें. फौजदारी खटला चालला असतां, मि० क्लेमट, स्पेशल मॅजिस्ट्रेट, यांनीं श्री० ताईमहाराजांस असा सवाल केला कीं, 'टिळकांनीं स्वतःच्या फायद्याकरितां सर्व काम केलें ना?' त्यावर बाईनीं उत्तर दिलें कीं, 'टिळकांनीं जें जें केलें तें सर्व इस्टेटीच्या फायद्याकरतां केलें, स्वतःकरितां कांहींहि केलें नाहीं!' या उत्तरानें साहेब बहादुरांचें समाधान झालें नाहीं; व त्यांनीं बाईंना 'तुम्हाला माझा प्रश्नच समजला नाहीं, प्रश्न नीट समजून घ्या व मग उत्तर द्या' असें सांगून व तोच प्रश्न त्यास तीन वेळ समजून सांगून प्रश्न समजला अशी कबूली घेतली तरीहि उत्तर विचारतां प्रथमचेंच उत्तर कायम, हें पाहून निरुपायानें त्यांनीं तें उत्तर लिहून घेतलें!!

(४) सन १९०८ सालच्या 'केसरी'वरील खटल्याचे वेळीं लोकमान्यांना हायकोर्टाच्या चौथ्या मजल्यावर आणून ठेवलें होतें. तेथें रोज मी त्याचें जेवण घेऊन जात असे. एके दिवशीं ते मला म्हणाले, "मला सरकारनें येथें कां आणून

ठेवलें आहे याचें कारण तुम्हाला माहीत आहे का ?" मी नाहीं असें म्हणताच ते म्हणाले, "हल्लीं ज्या जजापुढें माझा खटला चालला आहे त्या ज० दावरला मी सीनियर आहें म्हणून जज तिसरे मजल्यावर तर मला, मी सिनीयर म्हणून, चौथे मजल्यावर आणून ठेविलें आहे !"

(५) ताईमहाराज खटल्यात सेशन कोर्टाच्या निकालावर हायकोर्टात अपील दाखल होऊन लोकमान्याची जामिनावर सुटका झाली त्यावेळीं जामिनाची आर्डर घेऊन एरवडा येथें मी व श्री० तात्यासाहेब केळकर लोकमान्याना आणणेसाठीं गेलों होतों लोकमान्याना जेलच्या दारातून बाहेर पडलेले पाहून आमचे नेत्र भरून आले व कंठ दाटून काहीं बोलवेना. अशी आम्हा उभयताची स्थिति पाहाताच लोकमान्य स्वत तात्यासाहेब केळकराना म्हणाले "अहो, तात्या हें पहा, माझ्या उपरण्यावर नाव घातलं आहे. (जेल अधिकाऱ्यांनीं त्याचे सर्व कपडे एके ठिकाणीं करून ते उपरण्यात बाधून त्यावर त्याचें नाव घातलें होतें.) आता माझें उपरणें कोठेंहि बदलणार नाहीं !" लोकमान्याचे ते शब्द कानीं पडताच तात्यासाहेब म्हणाले 'हं धारिष्ट ईश्वराने आपणासच दिले आहे !'

(६) लोकमान्याच्याबरोबर प्रवास करीत असता मी त्याना एकदा विचारलें कीं, 'स्नानसध्यादि कर्में व देवतेची उपासना केल्याशिवाय चित्तशुद्धि होत नाहीं आणि चित्तशुद्धीनतर मग मनास शाती प्राप्त होते हा क्रम बरोबर आहे का ?' तेव्हा ते म्हणाले, 'पुढें काय बोला,' तेव्हा मी म्हटलें 'आपली उपासना दिसत नाहीं. परतु चित्तशुद्धी व त्याच्या पुढील कार्यें आपल्या जवळ दिसतात हें कसें ?' तेव्हा ते म्हणाले "स्नानसध्यादि कर्में व देवतेची उपासना वगैरेंचा चित्तशुद्धी होण्यास एक मार्ग आहे, परतु यापेक्षाहि सोपा असा दुसरा एक मार्ग श्रीकृष्णानींच सागितला आहे तो असा कीं प्रत्युपकाराची इच्छा न ठेवता, परोपकार करण्याच्या सवयीनें फार लौकर चित्तशुद्धी होते व मला हा मार्ग पसत असल्यामुळें मी या मार्गानें जनतादेवींची उपासना करीत आहें "

(७) सन १९०८ सालीं फौजदारी खटल्याच्या वेळीं डोंगरीच्या तुरुगात खटल्याच्या डिफेन्सची तयारी करण्याकरिता लोकमान्याच्या वकिलाना व काहीं स्नेह्याना रोज भेटण्याची परवानगी होती व पुस्तकाची नेआण करण्यासाठीं मलाहि वाकलाबरोबर जाण्यायेण्याची परवानगी होती एके दिवशीं सकाळीं नित्याप्रमाणें कज्याचें तयारीचें काम आटोपून इतर गप्पा मारीत असता श्रीयुत दादासाहेब करदीकर लोकमान्यास म्हणाले, 'खटल्याचा परिणाम आमच्याप्रमाणें किंबहुना आमच्यापेक्षा जास्त आपण आळखलाच असेल, या प्रसगातून निभावून परत आपली भेट होईल तो सुदीनच ! आपल्या हल्लीच्या प्रकृतीच्या

मानानें असा सुदीन येईलच अशी आशा दिसत नाहीं, आपण मोक्षाची उत्तम प्रकारें तयारी केली आहे. आतां ईश्वरापाशीं वेगळी प्रार्थना करण्याचें कारण नाहीं.' तेव्हां लोकमान्य, म्हणाले " मला मोक्षाची अपेक्षा नाहीं. हा देह केव्हां तरी जाणारच आहे; मी ईश्वरापाशीं इतकेंच मागेन कीं, जोपर्यंत माझे तेहतीस कोटी देशबांधव पारतंत्र्याच्या नरकांत आहेत तोपर्यंत मला एकट्याला मोक्ष नको, इतकेंच नव्हे तर देशाचा उद्धार होईपर्यंत मला याच भूमींत हल्लींपेक्षांहि जास्त बुद्धि-सामर्थ्य व शक्ति देऊन वारंवार जन्मास घाल. " हे त्यांच्या तोंडचे शब्द ऐकतांच दादासाहेब करदीकर व दादासाहेब खापर्डे याना व आम्हां सर्वांना अत्यंत गहिंवर आला.

(८) सन १९०२ सालीं प्लेगच्या कहरांत लोकमान्याचे थोरले चिरंजीव विश्वनाथपंत वारले त्याच्या तिसरे दिवशीं श्रीयुत बाबा विद्वांस यांचे बंधु रा० नारायणराव प्लेगनें वारल्यामुळें बाबा कोंकणांत गेले. स्वतः लोकमान्याच्या गुडघ्यास जबर जखम झालेली होती. गांवांत प्लेगचें मान जास्तच वाढू लागल्या मुळें, आर्यभूषण छापखान्यातील बरेच कपाझीटर गैरहजर असत, त्यामुळें कै० हरिपंत गोखले, आर्यभूषणचे मालक, हे सोमवारीं सकाळचे नऊ वाजता लोकमान्यांच्या झोपडीवर आले. (झोपडी हल्लींच्या सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसा-यटीच्या जागीं होती) व लोकमान्यास म्हणाले, ' आज बरेच कपॉझिटर कमी आहेत, तेव्हां कपोजचें काम आटोपण्यास बराच उशीर होईल व त्यामुळें 'केसरी' छापण्यास बराच वेळ लागेल. सबब उद्याचा अंक गावात वाटण्यापुरतां रात्रीं छापून काढतों व बाहेरगावीं जाणारा 'केसरी' उद्या छापून परवा टपाल करीन. त्यावर लोकमान्य रागावून म्हणाले कीं, " तुमचे छापखान्यातील कपॉझीटर नाहींत तर दुसरे छापखान्यातील बोलवा. तुम्ही आर्यभूषणचे मालक व मी 'केसरी'चा एडिटर दोघेही वारलों तरी आमच्या चौदा दिवसपर्यंत केसरी मंगळवारचा मंगळवारींच पोष्टात पडला पाहिजे ! तुम्हास कपॉझिटर मिळत नसतील तर मी आणून देतों. " ह्यावर रा० गोखले म्हणाले, 'मी तपास केला, परंतु मला मिळत नाहींत.' त्यावर त्याना "तुम्हीं जा, मी कपॉझीटर आणून देतों" असें सांगून मला बोलावून सांगितलें कीं, ' मजबरोबर आताचेआता गावात चला, आज कपॉझिटर गोळा करून आणावयाचे आहेत. " मी गावात जाऊन टांगा घेऊन येतों म्हणून सांगितलें. त्यावर ते म्हणाले " आता दहा वाजण्यास आले आहेत; तुम्ही गावांत जाऊन टांगा आणून आपण जाईपर्यंत वेळ होणार. छापखान्याच्या मालकानीं एकदा आपले कपॉझिटर लोकांना काम नेमून दिलें म्हणजे मग आपणास माणसें मिळणें कठीण पडेल. तेव्हा जेथें टांगा मिळेल तेथें करू, तेथपर्यंत पायींच जाऊ" असें म्हणून आम्ही निघालों. त्या दिवशीं बुधवार चौकापर्यंत टांगा मिळाला नाहीं. तेथपर्यंत लगडत लगडत ते आले ! तेथें टांगा

करून आम्ही ४।५ छापखान्यात जाऊन प्रत्येक ठिकाणाहून एकदोन अशीं माणसें मागून त्या सर्वांस बारा वाजण्यापूर्वी हरिपताकडे नेऊन कामास लावलें व त्या दिवशींचा 'केसरी' वेळेवर काढला, इतकेंच नव्हे, तर मुंबईचें पार्सल सोमवारीं रात्रीं मद्रास मेलनें पाठवून पुण्यास व मुंबईस मंगळवारीं सकाळीं 'केसरी' लोकांस मिळाला

वासुदेव रामचंद्र फणसळकर

[बी. ए, शिक्षक स्वावलंबन राष्ट्रीय पाठशाळा, चिंचवड]

(१) चिंचवड स्वावलंबन राष्ट्रीय पाठशाळा येथील 'टिळक–गांधी'मंदीर या मुख्य इमारतीच्या पायाचा दगड लोकमान्यांच्या हस्तें सन १९१८ सालीं बसविण्यांत आला या समारंभाच्या प्रसंगीं लोकमान्यांचें राष्ट्रीय शिक्षणावर भाषण झालें भाषण संपल्यावर संस्थेला जागच्याजागीं मिळालेल्या देणग्यांची यादी समपुढें वाचण्यासाठीं लोकमान्यांच्या हातांत दे० भ० बाळुकाका कानिटकर यांनीं दिली सदर यादी वाचतांना श्री० दाते यांची रुपये दहाची देणगी लोकमान्यांनीं नजरचुकीनें रुपये नव्वद अशी वाचली. दे० भ० कानिटकर यांनीं आकडा नव्वद नसून दहा आहे, अशी दुरुस्ती सुचविली दुरुस्तीप्रमाणें लोकमान्यांनीं दहा असें वाचलें व आपल्या नेहमींच्या प्रसंगोचित विनोदानें ते म्हणाले कीं "माझी चूकहि वाढाव्यानेंच झाली आहे!" इतकें होत आहे तों, श्री० दाते यांनीं 'आकडा नव्वदच करा' असें सांगितलें यावर लोकमान्य म्हणाले कीं, "दात्यांनीं आम्हांला सत्यच बनविलें आहे, कारण 'वाचमर्थोनुधावति' अशी आमची स्थिति झाली आहे वाणीमागें अर्थ धावत आला"

वरील प्रसंगानें लोकमान्यांच्या शब्दाला लोक केवढा मान देत असत व त्यांच्या सहज शब्दानें कोणाच्याहि अंत करणामध्यें स्फूर्ति कशी जागृत होत असे हें दिसून येईल लोकमान्यांनीं संस्कृत वचन प्रसंगाला अत्यंत साजेसें देऊन 'अर्थ' शब्दावर जाता जाता केलेला श्लेष फारच मार्मिक आहे

(२) याच प्रसंगीं लोकमान्यांशीं समापणाच्या ओघांत रावसाहेब गोविंद राव कानिटकर म्हणाले कीं, 'या शाळेच्या उद्देशाप्रमाणें येथून विद्यार्थी देशभक्तच

निघतील.' लोकमान्यांनीं उत्तर केलें कीं, "अशीच केवळ अपेक्षा धरून चालणार नाहीं. चिपळूणकर व आम्ही इतरांनीं काढलेल्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्यें एकदा रे गव्हर्नर आला होता. त्यानें एका वर्गात विद्यार्थ्यांना उद्देशून 'सरकारी नोकऱ्या कोणाला पाहिजेत?' म्हणून प्रश्न विचारला उत्तरा दाखल बऱ्याच जणांनीं हात वर केले," काम करणारानें फाजील अपेक्षा मनात धरून पुढें निराशा पावू नये म्हणून लोकमान्यांनीं व्यवहारातील अनुभव दिला शाळेच्या उद्देशानुरूप 'देशाचें नेतृत्व करणारा एखादा मुलगा याच विद्यार्थीगृहातून निघेल' अशी स्फूर्तिजनक व मंगल अशी वाणी त्यांनीं याच वेळीं शाळेसबंधीं काढली आहे.

जनार्दन सखाराम करंदीकर

[बी ए एल् एल् बी, प्रोफेसर टिळक महाविद्यालय, उपसंपादक 'केसरी' पुणें]

(१) टिळकाना लोकमान्य ही पदवी प्रथम कोणी व केव्हा दिली याविषयीं वाद असून त्याविषयीं अनेक जण आपापला अग्रहक्क सांगत असतात. या संबधात स्वत लोकमान्यानाच एकदा प्रश्न केला असता त्यांनीं पुढील अर्थाचें उत्तर दिलें. "लोकमान्य ही पदवी प्रथम कोणी उपयोगात आणली हें काहीं आता मला नक्की स्मरत नाहीं १९०० सालापूर्वी काहीं लेखकानीं अगर वक्त्यानीं ती पदवी वापरली असेल परतु ती कोणाच्या लक्षात येण्याइतकी रूढ झाली नव्हती पण १९०० सालीं शिवरामपत परांजपे यांनीं आपल्या 'काळ'पत्रात 'लोकमान्य आणि राजमान्य' या विषयावर अग्रलेख लिहिला आणि तो लेख वाचून कित्येकानीं मला पत्र लिहिताना 'राजमान्य राजश्री' हा नेहमीचा मायना न लिहिता 'लोकमान्य' म्हणून लिहिण्याचा सकल्प केला असावा असें दिसतें कारण त्या वेळेपासून मला 'लोकमान्य' या मायन्याचीं पत्रें येऊ लागलीं, आणि तो शब्द पूर्ण रूढ होण्याला ५ वर्षें लागलीं, 'राष्ट्रमत' पत्रानें तो शब्द कायमचा रूढ केला.

(२) श्री० सरदार बाळासाहेब नातू वारल्यानतरच्या केसरीच्या अका करिता बाळासाहेबाचा मृत्युलेख लिहावयाचा होता तो लिहिण्याकरिता बोलावल्यावरून मी जाऊन बसलों व लोकमान्यांनीं स्वत' तो लेख सांगितला व मी लिहिला. लेख सपविल्यानतर टिळकानाच तो लेख अपुरा वाटला असावा,

कारण, ते मजकडे वळून म्हणाले, " बाळासाहेबांची एवढी माहिती पुरे झाली ना ?" त्यावर मी म्हटलें, 'बाळासाहेबांनीं राष्ट्रीय पक्षाला किती तरी तऱ्हेनें मदत केली असेल व त्या मानानें पाहतां त्यांची ही स्तुति अपुरीच वाटते. ' त्यावर लोकमान्य म्हणाले, ' कांहीं अंशीं तेंहि खरेंच; पण हा पहला सरदार घराण्याशीं संबंध. आम्ही थोडी अधिक उणी स्तुति केली कीं, सरकारला नसते संशय यावयाचे; त्यापेक्षां लेखणी थोडीशी आवरून धरलेलीच बरी; तेवढ्यामुळें बाळासाहेब कांहीं माझ्यावर रागावणार नाहींत खास ! "

(३) कै० ××× यांच्या मृत्युसंबंधाचें स्फुट लोकमान्य टिळकांनींच सांगून लिहविलें; तें लिहितांना मी तेथें नव्हतों. पुढे मुद्रितें तपासतांना त्यांतला कांहीं भाग माझ्या कानाला बरा लागेना. तेव्हां तो भाग गाळावा किंवा दुरुस्त करावा म्हणून तो घेऊन मी लोकमान्यांच्याकडे गेलों. त्यावरून मृत्युलेख कसा असावा या मुद्यावर चर्चा सुरु झाली. लो० म्हणाले, " मृत्युलेख वाचतांच त्या मनुष्याचे गुणदोष, चालचलणूक, बुद्धिमत्ता या विषयीं यथार्थ कल्पना वाचकांच्या डोळ्यापुढें उभी राहिली पाहिजे." मी म्हटलें, ' हें खरें; पण ही कल्पना दोन प्रकारांनीं आणून देतां येते. दोषांचें प्रत्यक्ष विवरण करून किंवा त्या गुणाविषयीं मुग्धता स्वीकारून; यांतला दुसराच प्रकार असल्या प्रसंगीं उचित नव्हे काय ?' त्यावर लोकमान्य जरा ठासून म्हणाले, " हे एवढे बी. ए. झालेले व शिक्षणखात्यांत जन्म घालविलेले गृहस्थ; यांनीं ×××× पुस्तकाहून अधिक महत्त्वाचें कांहीं लिहूं नये काय ?" त्यावर मी सुचविलें कीं, ' तसें असल्यास मृत्युलेख न लिहिणेंच बरें. लेख लिहून त्यांत असा टोमणा मारणें बरें दिसणार नाहीं.' हें ऐकून किंचित् विचार करून त्यांनीं मधलें एक वाक्य गाळून टाकण्यास संमति दिली. त्यांचा स्वभाव दुराग्रही होता असें म्हणतात; पण या अनुभावावरून तो आरोप निर्मूल होय असें माझ्या प्रत्ययास आलें.

(४) कार्यनिष्ठेपुढें लो० टिळकांना जेवणखाण, झोंप वगैरे कांहीं एक सुचत नसे व हीच निष्ठा प्रसंगविशेषीं ते इतरांवर लादीत असत ! अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेला जातांना स्पेशल ट्रेनची दोनतीन ठिकाणीं अंदाजाबाहेर खोटी झाली. गाडी अमृतसरला पोचण्याला निदान अकरा वाजतील आणि कॉंग्रेसच्या कामाला तर साडेबाराला सुरवात होणार असें जाहीर केलें होतें. तेव्हां स्पेशल ट्रेन अमृतसरला पोंचल्यावर जेवणखाण आटोपण्यास वेळ राहाणार नाहीं हें जाणून सूर्योदयाबरोबर टिळकांनीं त्या गाडींतील सर्वांस निरोप कळविला कीं, ' सर्वांनीं आपापलें स्नान–भोजनादि व्यवहार वाटेंतच आटोपून घ्यावेत. अमृतसर स्टेशनवर पोंचतांच सामान स्वयंसेवकांच्या ताब्यांत देऊन आपण परभारें कॉंग्रेसच्या मंडपांत जावयाचें.' लोकमान्यांचा हा निरोप ऐकतांच सर्वांनीं आपापलें आन्हिक वाटेंतच आटोपलें व सर्व मंडळी जेवणाखाणाची पर्वा न करतां परभारें कॉंग्रे-

सच्या मंडपाकडे जाण्यास सिद्ध झाली. परंतु अमृतसरला पोंचतांच आदले दिवशीं पावसानें झोड उठविल्यामुळें कॉंग्रेसचा मंडप जलमय होऊन गेला आहे व त्यामुळें कॉंग्रेसची बैठक एक दिवस पुढें ढकलली गेली असें कळलें. अर्थात्च मंडळींना उपासपोटीं कॉंग्रेसला जाण्याचा प्रसंगच आला नाहीं. पण लोकमान्यांची त्याला तयारी होती; व सर्वच मंडळी त्यांच्या सांगण्याबरहुकूम वागणारी असल्यानें त्यांनींहि हूं कां चूं न करितां लोकमान्यांची आज्ञा अक्षरशः पाळण्याची तत्परता दर्शविली.

(५) अमृतसरच्या कॉंग्रेसची सुरवातच एक दिवस उशीरा झाली. त्यानंतर विषयनियामक कमिटींतला वादहि बराच लांबला. त्यामुळें तिसरे दिवशींहि मुख्य ठराव पास होऊं शकला नाहीं. या कारणानें कित्येक प्रतिनिधी चौथे दिवशीं जाण्याच्या तयारीला लागले. त्याच दिवशीं सकाळीं विषयनियामक कमिटींत अखेरचा कडाक्याचा वाद झाला आणि लो० टिळक व म० गांधी यांच्यात तडजोड न झाल्यानें मुख्य ठरावावर भर कॉंग्रेसमध्यें मतें घेण्याचा प्रसंग येणार असें दिसू लागले. त्याबरोबर लोकमान्यांनीं महाराष्ट्रीय कॅंपात निरोप पाठविला कीं, 'आजच्या ठरावावर मतें मोजण्याची पाळी येणार असें दिसतें. यास्तव आजची बैठक संपेपर्यंत कोणींहि कॉंग्रेस सोडून जावयाचे नाहीं.' हा हुकूमवजा निरोप पोंचताच ज्यांनीं निघण्याची तयारी केली होती त्यांनीं ती रहित केली; आणि कित्येकांना तर स्टेशनवर गेलेलें सामान परत आणावें लागलें! पण लोकमान्यांची कदरच अशी कीं, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध एकहि महाराष्ट्रीय त्या दिवशीं अखेरपर्यंत कॉंग्रेसचा मंडप सोडून हलला नाहीं. पुढें तडजोड होऊन मतें घेण्याचा प्रसंगच टळला हें निराळें. पण लोकमान्यांची दूरदृष्टि व तयारी इतकी कडेकोट असे.

विष्णुशास्त्री बापट

[वेदशास्त्रसंपन्न, विद्वान् ग्रंथकार, संपादक 'आचार्य,' पुणें.]

(१) लोकमान्य मंडालेहून आपल्या घरीं सुखरूप येऊन पोंहोचले. त्यानंतर आठ दिवसांनीं माझे स्नेही बडोदा बापटकमिशन मधील सुप्रसिद्ध श्री० वासुदेवराव बापट यांजबरोबर मी त्यांना भेटावयास गेलों. त्यावेळीं श्री० वासुदेवरावांनीं त्यांना माझी ओळख करून दिली तेव्हां " मीं तुमचीं तत्त्वानुसंधानसार व सविवरण पंचदशी हीं पुस्तकें पाहिलीं आहेत " असें त्यांनीं म्हटलें आणि " विंचुरकरांच्या वाड्यात १८९८ सालीं श्रीशुकचरित्र द्यावयास तुम्हीं

आला होता हें मला आठवतें " असेंहि सांगितलें. हें ऐकून त्यांच्या स्मरण-शक्तीचें मला मोठें कौतुक वाटलें. पुढें " कोठें रहाता, काय उद्योग चालला आहे, " इत्यादि थोडेसें समाषण झाल्यावर ' आपण गीतारहस्यांत मुख्यत कोणता सिद्धान्त प्रतिपादिला आहे ? ' असें मीं त्यास विचारिलें, तेव्हां " मीं त्यांत ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें प्रतिपादन केलें आहे " असें त्यांनीं उत्तर दिलें त्यावर ' तर मग आपण एका मृतपक्षाचेंच उज्जीवन केलें आहे म्हणावयाचें ! पण या आपल्या प्रतिपादनावर बराच मोठा वाद माजेल असें मला वाटतें कारण आचार्यांनीं या पक्षाचें सविस्तर व सप्रमाण खंडन केलें आहे. ' असें मी बोललों ते म्हणाले कीं, " तें मला ठाऊक आहे, तथापि मला जो पक्ष योग्य वाटला तोच मीं आपल्या पुस्तकांत प्रतिपादिला आहे. तज्ज्ञानीं त्याची छाननी करावी, हीच माझी इच्छा आहे " ' आपल्या ग्रंथाची लेखी प्रत येथें आहे का ? ' असें जेव्हां मीं विचारिलें, तेव्हां ते म्हणाले " माझी लेखी प्रत सरकारांत गेलेली आहे आठपंधरा दिवसांत येईल, ती आल्यावर मी तुम्हांला दाखवीन त्यांत कांहीं सूचना करावयाच्या असल्या तर त्या खुशाल कराव्या. "

पुढें बहुतेक एकदोन दिवसांनीं मी त्यांच्याकडे जात असें व गीतेंतील निर निराळ्या श्लोकांची चर्चा आम्ही करीत असू कांहीं दिवसांनीं त्यांचीं पेन्सिलीनें लिहिलेलीं चार पुस्तकें सरकारांतून परत आलीं त्यांतील पहिलेंच पुस्तक त्यांनीं मला वाचावयास दिलें मी तेथेंच बसून तें वाचीत असें पण तीं इतकीं गिज बिड लिहिलेलीं होतीं व त्यांत इतके शोध होते कीं, तीं वाचणें मोठ्या परि श्रमाचेंच काम होतें रोज मी पुस्तक मिटून येऊं लागलों म्हणजे " काय, कोणता भाग वाचलात ? " असा ते मला प्रश्न करीत, व मीहि त्यांत जो भाग मला आक्षेपार्ह वाटे, तो त्यांना सांगत असे त्याचें ते आपल्यापरी समर्थन करीत.

कांहीं दिवसांनीं गीतारहस्य हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला 'केसरीं'त त्याची जाहिरात येण्यापूर्वीं एक दिवस ' कर्त्याकडून सप्रेम भेट ' म्हणून ग्रंथ मजकडे आला तो छापण्याचें काम सुरू असतांना मी केव्हां केव्हां त्यांच्याकडे जात असें व प्रत्येक वेळीं कांहीं तरी विषय निघून वादविवाद होत असे. पण प्रत्यक्ष पुस्तक हातीं आल्यावर त्याला विशेष स्वरूप आलें कारण सूर्यजयद्रथन्यायानें रहस्यांतील प्रत्येक दोष बोट ठेवून दाखविता येणें आतां सुकर झालें होतें १ सांप्रदायिक दृष्टि सदोष, म्हणून ती सोडून ग्रंथतात्पर्य काढण्याची रीत, २ गीतेचा उप क्रमोपसंहार, ३ गीता हें स्वतंत्र कर्मयोगशास्त्र, ४ कर्म व योग या शब्दांचा अर्थ, ५ गीतेंतील योगशब्दाचा बहुतेक सर्व ठिकाणीं कर्मयोग हा अर्थ, ६ गीतेचा उपक्रम व उपसंहार, ७ अर्जुनाकडून केवळ युद्ध करविण्यासाठींच गीतेची प्रवृत्ति, ८ आत्मज्ञानानंतर प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें जगांतील व्यवहार

कसा करावा या प्रश्नांचा निर्णय करण्यासाठीं गीता आहे, ९ गीतेंतील निष्काम-कर्मयोग ही प्रवृत्ति आहे, १० कर्मयोग हें ज्ञाननिष्ठेचें साधन नसून स्वतंत्र मोक्ष-मार्ग आहे, ११ धर्म म्हणजे पत्करलेला धंदा, १२ कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं ज्ञान व भक्ति, १३ गीतेंत सांख्य व वेदान्त यांची जोड घातली पण योग मात्र गीतेंत नाहीं, हे व अशाच स्वरूपाचे दुसरेहि कांहीं मुद्दे आणि गीतेंतील बऱ्याचशा श्लोकांचा अर्थ यांवर आमचा वादविवाद होत असे. गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्या-पासून सुमारें दीड वर्षांत अजमासें पन्नास साठ वेळां तरी त्यांचें व माझें या विषयावर संभाषण झालें आहे. प्रायः संध्याकाळीं सहा पासून सात साडेसात पर्यंत आमचा हा वाद चालत असे. त्यावेळीं लोकमान्यांपाशीं कोणी नसेच, आणि कदाचित् कोणी आलेच तरी ते फार वेळ बसतहि नसत. एकदां आमचें हें संभाषण चाललें असतांना चित्रशाळेचे मालक रा० वासुकाका जोशी तेथें आले. दहा पंधरा मिनिटें उभे राहिले व मुक्कामानें परत जाऊं लागले; तेव्हां लोकमान्य म्हणाले "कांहो, निघालां कां ? यांत कांहीं तुमच्या ओळखीचे शब्द नाहींत म्हणून कीं काय ? यांत टाईप, कागद, व फॉर्म किंवा भाव यांतील कशाचेंच नांव ऐकू येत नाहीं म्हणून कटाळला वाटतें ?" यावर वासुकाका म्हणतात 'आपल्याला बुवा ही कर्म-कटकट नको; त्यात कांहीं 'तत्त्वमसि' दिसत नाहीं ' असें बोलून ते सरळ निघू-नच गेले. कांहीं वेळां ते माझें म्हणणें कबूल करीत, कित्येकदां उडवाउडवी करीत व कांहीं वेळां थोडेसें चिडूनहि जात व म्हणत कीं, "तुम्ही ज्ञानमार्गी लोक आमचें म्हणणें कधींहि कबूल करणार नाहीं हें मला ठाऊक आहे. पण हा माझा हा प्रयत्न ज्ञानमार्गी विरक्तासाठीं मुळींच नाहीं." त्यावर मीहि म्हणें कीं, 'जर विरक्तासाठीं गीता नाहीं तर निष्कामकर्मयोग कशाला ? निष्कामता हें अनु-रक्ताचें लक्षण आहे कीं काय ? ' ह्या आमच्या संभाषणांत अशा प्रकारची गम-तीची प्रश्नोत्तरें होत असत !

सन्यासमार्गीयांवरील त्यांच्या कडक टीकेसंबंधानें बोलतांना "त्यांत तुम्हांला जो जो भाग जहाल आहे असें वाटत असेल त्याचें मला टाचण करून द्या. तिसऱ्या आवृत्तींत मी त्यांत सुधारणा करीन" असें लोकन्यांनीं एकदोनदां म्हटलेलें मला आठवतें. या वादप्रसंगावरून त्यांची बहुश्रुतता माझ्या चांगलीच प्रत्ययास आली. श्रुति-स्मृति-पुराण-मीमांसादि कोणताहि विषय जरी काढिला तरी तो त्यांना अवगत आहे, असेंच प्रत्ययास येत असे. एकदां तर ते असेंहि बोलले कीं, "आचार्य ज्ञान कशाला म्हणतात, कोणत्या ज्ञान-कर्मसमुच्चयाचें खंडन करितात, कोणत्या कर्मयोगावर त्यांचा कटाक्ष आहे, हें सर्व मी जाणतों. पण मला गीतेंतील प्रवृत्तिमार्गच पुढें आणावयाचा आहे. लोकांना आळशी बन-विणारा निवृत्तिमार्ग हल्लीं कांहीं कामाचा नाहीं. हल्लींचे संन्यासी आमच्या काय कामाचे ? आमच्या मतानें आचार्यहि कर्मयोगीच आहेत. आम्ही त्यांना संन्यासी

म्हणत नाहीं " वगैरे. त्यावर मी म्हटले, " पण आपला हा उद्देश गीतेंतील ज्ञानपर श्लोकांची सर्वथा उपेक्षा करून कर्मपर श्लोकाच्या व्याख्यानानेंहि साध्य झाला असतां. पण सर्व गीता कर्मपर लावण्यांत वेदान्तशास्त्र, सन्यास ऊर्फ ज्ञान-मार्ग, स्वतः आचार्यांचें तत्वज्ञान इत्यादि सर्वांशीं विनाकारण विरोध करण्याचा प्रसंग आला आहे. हल्लींचे सन्याशी आपण म्हणतां तसे कदाचित् झाले असतील; पण त्यासाठीं सन्यासमार्गावर तुटून पडणें केव्हांहि योग्य होणार नाहीं. आपण आचार्यांना कर्मयोगी जरी समजत असलां तरी स्वतः आचार्य आपल्याला कर्म-योगी कधींच म्हणवून घेणार नाहींत, ते स्वतःला 'परमहंस परिव्राजक'च म्हणवितील. " वगैरे.

लोकमान्यांच्या गीतारहस्याशीं मी अगदीं आरंभापासून जरी विरोध करीत होतों तरी हा व्यक्तिविरोध नसून केवळ शास्त्रविरोध आहे, हें त्यांना अव गत होतें. म्हणूनच ते माझ्याशीं खासगी रीतीनें अगदीं सरळ मनानें वागत. मी त्यांच्या ग्रंथावर प्रतिकूल टीका करीत आहे, हें माहीत असतांनाहि मला एखादा श्लोक माझ्या जवळच्या मूळ ग्रंथांत सांपडत नसल्यास व पुस्तक त्यांच्या-कडे पाठविल्यास तो श्लोक तात्काळच नेमका काढून व त्यावर पेन्सिलीची खूण करून पाठवीत. सुरेश्वराचार्यांचें 'नैष्कर्म्यसिद्धि' हें पुस्तक मजपाशीं नव्हतें. तें त्यांनीं आपल्या लायब्ररींतून निरोप पोंचतांच पाठवून दिलें. व "तुम्हाला चार-आठ दिवस लागल्यास ठेवून घ्या" असेंहि कळविलें.

गीतारहस्यांतील कांहीं दोष सप्रमाण दाखविल्यास ते, ते कबूल करीत. गीतारहस्य आवृत्ति १ ली, पृ० ३९, यांत त्यानीं परिणाम व विवर्त यांतील भेद दाखवितांना 'यस्तात्त्विकोन्यथा भावः०' इत्यादि श्लोकांचा जो अर्थ दिला आहे, तो चुकीचा आहे, असें जेव्हां मी त्याना दाखविलें तेव्हां त्यांनीं ती गोष्ट कबूल केली व फारच थोड्या अवकाशात निघालेल्या रहस्याच्या दुसऱ्या आवृ-त्तींत त्याची अर्थांत सुधारणाहि केली. गी० र० पृ० २२–२३ यावरील टीपेंत त्यानीं अनुवाद, गुणवाद व भूतार्थवाद याचा अर्थ दिला आहे. पण तो बरोबर नाहीं, असें मी त्यास कळविलें. तेव्हां त्यानीं दुसऱ्या आवृत्तींत फार्म मशीनवर चढला असताहि मला बोलावून घेऊन त्यात शक्य तितकी सुधारणा केली! याप्रमाणें माझी ही विरोधीभाकिहि त्याना मान्य होत असे.

(२) लोकमान्य मंडाल्याहून परत येण्यापूर्वी नागपूरचे डॉ० मुंजे यांनीं 'केसरीं'त सर्व धर्मशास्त्र ग्रंथाचें आलोडन करून धर्मशास्त्रावर विवेचक बुद्धीनें ग्रंथ लिहि-णारास एक हजार रुपये बक्षीस देण्याचें जाहीर केलें होतें. पण प्रस्तुत कार्य बरेंच कठिण असल्यामुळे तें करण्यास कोणीहि विद्वान् शास्त्री पुढें आले नाहींत. अर्थातच लोकमान्य परत येईपर्यंत डॉ० मजकुराचा उद्देश सफल झाला नाहीं. लोकमान्य परत आल्यावर कांहीं महिन्यांनीं त्याना भेटण्यासाठीं डॉक्टर स्वतः

पुण्यास आले तेव्हा त्यांनीं आपला उद्देश लोकमान्यास कळविला व ' आपल्या पसतीनें आम्हास एक शास्त्री या कामासाठीं पाहून द्या ' अशी त्याना विनति केली. त्यावेळीं लोकमान्यानीं मला बोलावलें. या कामीं लागणारीं पुस्तके पुरविण्याचें कबूल केलें व कामाची दिशा आखून दिली. यानतर आठच दिवसात लोकमान्यानीं 'केसरी' ऑफिसाच्या तिसऱ्या मजल्यावर स्वतत्र जागा देऊन लेखनसामुग्री व धर्मशास्त्राच्या ग्रथाचें कपाट माझ्या स्वाधीन केलें मी रोज सध्याकाळीं चार ते सहा तेथें जाऊन काम करू लागलों. सुमारें महिना दीड महिना याप्रमाणें काम केलें, पण वर म्हटल्याप्रमाणें अशात' गीतारहस्यावरील वादाला काहीं कारणानें वितडपणाचें स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळें व अशात' मलाहि नियमित वेळ मिळेनासा झाल्यामुळें तें काम बद ठेवाव लागलें. माझ्या वतीनें मी एक दोन गृहस्थाचीं नावें सुचविलीं व लोकमान्याच्या समतीनेंच त्यातील एका सद्गृहस्थानीं तें काम पत्करिलेंहि होतें पण पुढें तें का बद पडलें, तें मला कळलें नाहीं.

(३) मी गीतारहस्याशीं जो विरोध करीत होतों तो आचार्याचा सिद्धान्त निर्दोष आहे, या शुद्ध भावनेनें व आचार्यावरील उत्कट भक्तीनें करीत होतों. तथापि आचार्यभाष्य व गीतारहस्य यातील एकाचेंहि प्रमेय तत्त्वत न जाणणारे सामान्य टिळकभक्त व इस्तक माझ्याकडे जसे असूयेनें पाहू लागले होते तसेच व तितक्याच योग्यतेचे टिळकद्वेष्टे माझ्याकडे अनसूयेनें पाहू लागले ! अशा लोकाचा भरणा अर्थातच कोल्हापुरास जास्त होता करवीर–सकेश्वर आचार्य पिठामध्यें बखेडा उत्पन्न करणाऱ्या व्यक्ति यात प्रमुख होत्या. आचार्य पाक्षिकातून " या पीठाच्या व्यवस्थेंत सुधारणा झाली पाहिजे, त्यातील दोष घालविले पाहिजेत, त्याचें सकुचित स्वरूप गेलें पाहिजे, योग्य अधिकाऱ्याचीच पीठावर योजना झाली पाहिजे, पीठासबधींचा हल्लींचा बखेडा मोडला पाहिजे," अशा अर्थाचे लेख वारवार येत असत त्याचा फायदा घेऊन करवीर पीठाच्या अधिकाऱ्यानीं मला मोहक अभिवचनानीं आपल्या जाळ्यात अडकविण्याचा प्रयत्न केला त्यावेळच्या महाभागवत कुर्तकोटींचा व माझा परिचय झाला. आम्हीं दोघेहि त्याच्या थापास पुष्कळ अशी भुललों व आचार्य पीठाला काहीं तरी निराळें वळण लावावें याच उद्देशानें आम्हीं दोघानींहि करवीर मठात जाण्याचें ठरविलें या कामीं लोकमान्याचा सल्ला घेण्यासाठीं आम्ही दोघेहि त्याच्याकडे गेलों आमचा उद्देश शातपणें ऐकून घेऊन " तुम्ही या कामात पडू नका, तुम्हाला यात यश येणार नाहीं, यापेक्षा स्वतत्र राहूनच तुम्हाला आपलें इष्टकार्य चागल्या रीतीनें साधता येईल, याउपर तुम्ही गेलात तर तुमची मर्जी पण तुम्हाला मागून पश्चात्ताप होईल " असा त्यानीं आपला स्पष्ट अभिप्राय आम्हाला सागितला आणि शेवटीं त्याचेंच भाकित खर ठरलें ! कोल्हापुराहून परत आल्यावर लोकमान्यानीं मला आपल्या सल्ल्याचें स्मरण दिलें. याप्रमाणें कोल्हापुराहून दोन-चार महिन्यातच

परत आल्यावर आम्हीं इकडे संकेश्वर पीठ सुधारण्याचा प्रयत्न चालविला कै० ज० वि० ओक, श्री० वासुकाका जोशी, वगैरे बडी बडी मडळी त्यात होती आम्ही मोठाले व्यूह रचिले, योजना तयार केल्या. गुरु शिष्य स्वामींना येथें आग्रहानें आणविलें पुष्कळ ' भवति न भवति ' होऊन लोकमान्याच्या समतीनें जाहीर समारंभ करून त्यात लोकमान्याच्या समक्ष ती योजना जाहीर केली, ती 'केसरीं'त अशत प्रसिद्ध झाली पण शेवटीं तें सर्व स्वप्नच ठरलें तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, " अहो, हे स्वामी जहागीरदार बनले आहेत, ते काय आपली जहागीर सोडून तुम्हाला मध्यें ढवळाढवळ करू देतील ! मला हें भविष्य पूर्वीच ठाऊक होतें, पण तुम्हाला नाउमेद करू नये म्हणून मी पहिल्यानें काहीं बोललों नाहीं तुमच्या हेतुप्रमाणें घडून आलें असतें तर चागलें झालें असतें "

साराश, लोकमान्य हे मोठे थोर व भाग्यशाली पुरुष होऊन गेले, याविषयीं कोणाचाहि केव्हाहि मतभेद होण्याचा संभव नाहीं गीतारहस्याच्या बाबतींत विशेषत श्रुतिसिद्ध ज्ञानमार्गाला गौणत्व दिल्यामुळें त्याच्या-माझ्यामध्यें शास्त्रीय मतविरोध जरी झाला तरी त्याच्याविषयींचा आदर केव्हाहि कमी झाला नाहीं व तो होणें शक्यहि नाहीं त्याच्याशीं वाद करताना मला मोठी गमत वाटे मी नेहमीं तो मोठ्या उत्साहानें व हसत करीत असें

सर गंगाधरराव चिटणवीस

[के० सी० आय० ई, मध्यप्रान्त कौन्सिलचे माजी प्रेसिडेन्ट, मालगुजार, नागपूर]

(१) कलकत्यास मी असताना तेथें एकदा एका मोठ्या भोजनप्रसगीं दोनतीन मोठ्या गव्हर्मेंट ऑफ इंडियाच्या अधिकाऱ्याशीं लोकमान्याविषयीं माझे बोलणें झालें त्यानीं प्राजलपणें मला सांगितलें कीं, टिळकाविषयीं जसा इंडियन लोकाचे मनात आदर आहे तसाच किंवा त्यापेक्षाहि जास्त आदर युरोपियन लोकाचे मनात आहे टिळकाचेंहि मनांत चागल्या युरोपियनाविषयीं व त्याचे राज्यकारभाराविषयीं अतिशय आदर असे फक्त साम्राज्य कायम राहून राज्यपद्धतींत इंडियन लोकाचें अधिकार वाढविण्याच्या सबधानें त्वरित सुधारणा व्हावी असें त्याचें मत असे महायुद्ध झाल्यावर आपण निकराची मागणी केल्यास

जास्त हक मिळतील असें त्यांचें मत होतें. व जबाबदर राज्यपद्धति मिळेल असें त्यांनीं लढाई चालली असतानाच १९१७ चे पूर्वी कित्येक दिवस भाकीत केलें होतें.

(२) लढाईचा शेवट होण्याचे वेळीं ते दिल्लीस आले होते दिल्लीच्या लोकानीं त्याचा मोठा गौरव केला मतें भिन्न होतीं तरी पण महाराष्ट्रातील एका प्रमुख गृहस्थाचा उत्तर हिंदुस्थानात असा गौरव होत आहे, हें पाहून, मला विशेष आनद झाला व अभिमानहि वाटला मी एका दुकानात बसून लोकानीं काढलेली लोकमान्याची मिरवणूक पाहात होतों. लोकमान्य व दादासाहेब खापर्डे चार घोड्याच्या बग्गींत बसले होते. लोकाचा जमाव वीस हजारावर होता ! लोकमान्याचें माझेकडे लक्ष गेलें तेव्हा मतवैचित्र्याचा किंवा इतर गोष्टींचा विचार न करता गाडींत उभे राहून त्यांनीं सानद दृष्टीनें वाकून मला नमस्कार केला लोकमान्याची मान्यता, विद्वत्ता, लोकप्रियता, अलौकिक विचारसरणी लोकसेवा, स्वार्थ त्याग ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करता ते माझ्यापेक्षा कितीतरी मोठे (उच्च) होते, तरी पण त्यावेळीं त्यांनीं जो माझा विनयपूर्वक आदर केला तो विनय त्याच्या मोठेपणालाच शोभण्यासारखा होता. मी त्या आदरास योग्य नव्हता हें मी जाणून आहें, पण त्यामुळें मला किती तरी आनद झाला व धन्यता वाटली ही आठवण मी आपल्या योग्यतेचें द्योतक म्हणून देत नसून, लोकमान्याचा मोठेपणा व उदारपणा दाखविण्यासाठीं म्हणून देत आहें.

(३) लोकमान्य दिल्लीस असताना मी जेव्हा त्याचे भेटीस गेलों तेव्हा "लढाईचे नतर जर आपण सर्वानीं करून प्रयत्न केला तर जरूर जास्त हक मिळतील" असें ते म्हणाले. जातीजातींत वैमनस्य वाढलें न पाहिजे असं त्याच मत होत. मराठी साम्राज्याचा म्हणजे श्रीशिवाजी महाराजाचा त्याना मोठा अभिमान असे. आपल्या हिंदुस्थानी राज्यात सुयंत्रित राज्यव्यवस्था राहावी अशी त्याची फार इच्छा असे. इग्रजांच्या काळात इग्रजाचे अनुकरणानें आपण जास्त हक मागून आपली उन्नति करून घ्यावी असें त्याना वाटत असे श्रीशिवाजीमहाराजाचें सर्व जातीविषयी सर्वसाधारण व प्रेमाचें जें धोरण होतें तसेंच धोरण असावें असें त्याचें म्हणणें होतें. परन्तु सुधारणेची प्रगति अतिशय जोरानें चालली तर ती प्रगति सर्व जातींतील जनसमूहाला आटोपणार नाहीं व त्यापासून कदाचित् जास्त कलह माजेल असेंहि त्याना वाटे. परन्तु अन्य जातींशीं भोजनप्रसगाच्या वेळीं किंवा त्याच्या सबधानें बोलताना ते कधींच अन्य जातीला वाईट वाटेल अगर मन दुखावतील असे वागले नाहींत हें मी स्वत चे अनुभवावरून सांगू शकतों.

(४) कारोनेशन दरबारानतर दिल्लीहून बादशहा कलकत्ता येथें गेले. त्यावेळीं मीहि कौन्सिलचे कामाकरिता हजर होतों. त्याप्रमाणें बगाल, बिहार

व पंजाब वगैरे प्रांताचे लोकांस संतोषविले व गौरविले त्याप्रमाणें महाराष्ट्रा करितां काहीं तरी करून महाराष्ट्राचें समाधान करावें असा बादशाहा व लॉर्ड हार्डिंज यांचा हेतु होता लोकमान्यांची मुक्तता ही त्यावेळीं एक प्रमुख बाब होती या संबंधीं जेव्हां काहीं अधिकाऱ्यांनीं मला विचारिलें तेव्हां मी 'लोकमान्यांच्या मुक्ततेमुळें महाराष्ट्रास रास आनंद होईल' असें सांगितलें परंतु पुढें तें कां घडून आलें नाहीं हें मला कळलें नाहीं तसें घडलें असतें तर महाराष्ट्राला आनंद झाल्याशिवाय राहिला नसता ही आठवण देण्याचें कारण इतकेंच कीं, लोकमान्यांविषयीं राजकर्त्यांचे मनांत कसा आदर असे व त्यांचे काय विचार चालत हें सर्वांस कळून यावें

(५) मंडाल्यास जेव्हां कॉलरा सुरू झाला होता तेव्हां लोकमान्यांना दूषित प्रदेशांतून दुसरीकडे न्यावें अशा विचारानीं त्यांना दुसऱ्या जागीं नेलें होतें तेव्हांहि काहीं थोड्या शर्तीवर त्यांस सोडण्याचे विचारांत सरकार होतें पण लोकमान्यांना तसें विचारण्यांत आलें असतां त्यांनीं ती गोष्ट साफ पत्करली नाहीं ! मला चांगल्या विश्वसनीय अधिकाऱ्याकडून त्याचवेळीं ही गोष्ट समजली होती, म्हणून या गोष्टीचा येथें उल्लेख करणें जरूर आहे, असें समजून ती गोष्ट येथें दिली आहे.

Joseph Baptista.

(B. A., LL. B., L. C. E., Bar-at-Law ; M. L. C., President. Bombay Corporation, Bombay).

In November 1899 I first met Tilak. Napoleonic in stature he was a "prize for his size." He came to thank me for the proposition I moved at the Cambridge Union, stigmatising the policy of Government in prosecuting editors for sedition as unwarranted and unwise. He was somewhat surprised to learn that, the under-graduates of Cambridge discussed politics in the presence of Masters, Dons and Bull Dogs, and that even Cabinet Ministers annually took part in the discussion. It is interesting to record that the Late Mr. Montague and Lord Lytton were present at the debate whereat I had the temerity to anticipate that the pen would change to pen-knife, if the policy were pursued. Tilak confined the conversation to education in England, but his admiration of Gladstone emboldened me to suggest the formation of A Home Rule League for India after the model of the Irish League. "Too-early may be too late" was the prompt response in tones that betrayed the anguish of his heart.

So we sat in silence for some minutes before we parted. The second time I broached the subject, was at the time of the memorable Congress at Calcutta, in 1906, when Lord Curzon's Partition of Bengal had transformed Macuaulay's Bengalees into militant Mazinis. "Too early yet, but not too late" he observed. Evidently Tilak had travelled from despair to hope. My third venture was in 1915 after his return from exile in Mandalay when he singled me out for the Presidentship of the Bombay Provincial Conference to be held at Poona. "The time is ripe now" said I. "Yes" said he, "but would it be right to raise the issue of Home Rule now while the war is raging" "So long as we perform our duty and render all help we can, to win the war, we can proclaim our rights with a clean conscience" said I. "In fact we are only hastening the advent of 'the proudest day in the History of England' according to Maucaulay." "I am afraid we shall be hastening the advent of the day of my return-journey to Mandalay" said he. "However the prospect is worth the risk. You should suggest it in your Presidential address." I did so. It

bore good fruit as Mrs. Besant took it up with characteristic enthusiasm and energy. But the Congress fought shy of it although Dadabhoy Naoroji had blessed it. Mrs. Besant then began negotiation with the Committee, the Poona Conference had appointed. I happened to be in England at this time. Nothing came out of it. So we started the Indian Home Rule League at the Belgaum Conference in April 1916 with myself as President.

In point of time it was the first League of the kind in India though Mr. Montague has given the palm to Mrs. Besant. Tilak celebrated the inauguration with a brilliant exposition of the meaning of Home Rule. News reached me that the Government of Bombay contemplated prosecuting Tilak for the speech. I took the liberty of representing to Lord Willingdon personally the unwisdom of the step. He was evidently reluctant to prosecute and consented to reconsider the matter in Council while I was to ascertain the attitude of Mr. Tilak towards possible peace with honour. Lord Willingdon's Government meanwhile resolved to take legal action, but it was a great relief to me that it was to be under the C. P. C., and not the Penal Code. Tilak was manifestly pleased. "The Lord is with us" said he. "Home Rule will now spread like wild fire." So it did. Within 6 months the Home Rulers captured the Congress at Lucknow in 1916. At the Congress Tilak declared "we have had luck in Lucknow and we have united in United Provinces;" alluding to the Hindu-Moslem Compact.

Lord Pentland unwillingly gave an enormous impetus to the cause of Home Rule by confining Mrs. Besant at Ootacamund. Tilak seized the opportunity to appeal to the British people for the liberty of Mrs. Besant and Home Rule for India. I was deputed to prepare the way for the intended deputation by the Congress, or the Indian Home Rule League. Just as I was embarking we learnt that Mr. Montague had displaced Mr. Chamberlain. Mr. Montague's extraordinary denunciation of the Government of India had created great hopes of a new era. So I asked Tilak what answer I was to make in case I was questioned within what time Home Rule was to be fully in operation. "Say fifty years." "Not fifty." said I. "Yes; fifty. Who is going to give us Home Rule even in fifty years?" Strange

to say, almost the first question put to me by Mr. Montague was "what time limit." "A generation" said I. "A generation! that is a practical proposition" said Mr. Montague. Mrs. Besant was released and Mr. Montague embarked for India after the historic declaration in the House of Commons. While in India the Labour Party in England at the Conference at Nottingham made Home Rule for India a plank of its platform. The intended deputation was held up at Ceylon. I was detained in London for the civil suit against Sir Valentine Chirol.

Responsive Co-operation

It is commonly assumed that Tilak was an arch enemy of Social Reform, Islam and England. The truth is that anything that did not accord with his burning patriotism was anathema with him. Once I dined with him in the most sacred temple in Belgaum. It appeared almost incredible to Mr. M. R. Jaykar. At his instance I asked Tilak whether it would not scandalize the orthodox. "There was nothing unorthodox" said he. "I put an extra inch between you and me than between Brahmin and Brahmin; but I put you two inches nearer my heart than any Brahmin who ever got there." In London we lived together in the same house and dined together at the same hotel at the same table. The question of dining together was raised in the days of Shivaji and the Peshwas. "We have countless ways of circumventing orthodoxy, and orthodoxy will never stand in the way of social reform if it be necessary for Swaraj." This was his creed.

As for Islam the charge of hostility is founded on the movements attributed to him concerning Cow-protection, Ganapati Melas and Shivaji Cult. He often used to protest that Cow Protection did not originate with him but with the Bunias of Bombay, but he added "The cow is sacred to a Hindoo. Could any one in reason be justified in finding fault with a Hindoo who strives to save the sacred Cow." It appears to me an absolutely unanswerable argument. As for the Shivaji Cult, "would you as a Christian object to it? If not, why should any one else?" As for the Ganapati Melas he confessed that religion and politics got mixed up. "But no one would complain if it were not for the foreign Rule. Every effort to rouse the dormant Nationalism of the

Mahratta was bound to incur the displeasure of the Rulers and lead to misrepresentations in order to Divide and Rule." "My religion is sacred to me, but as for the destribution of loaves and fishes of office, I am ready to give the friends of Islam more than their share." I mentioned this once to Moulavi Rafiuddin Ahmed in 1915 as we were travelling together from Poona to Bombay. After the generous and decisive attitude of Mr. Tilak at Lucknow, Moulavi Rafiuddin confessed to me that the Muslims had misjudged Tilak. I have never come across any man so imbued with the spirit of religious toleration as Mr. Tilak. This is natural as Hinduism is not a militant or proslytizing Religion. "Have not the Peshawas decreed salaries for Catholic priests in Bassein and Thana? Has the Christian Rule of England treated you better than the Hindoos did?"

Tilak knew the Bible by heart as it were. One night in London he kept me listening till 3 in the morning to an enchanting discourse on the 'Identity of Jesus and Jehovah'. He was a master of philology. I may mention Tilak's performance as an examinee which he related to me that morning. At the B. A, Examination he was asked to give the root of some English word. He said "I was floored. He then asked me for the root of another word. It then occured to me to give the Sanskrit root. The Examiner was floored. He knew no more about the Sanskrit than the man in the moon. So I came out with flying colours." His discourses on the "Mistletoe and Honeymoon" would have fascinated all the fashionable Ladies in England.

As for his being the arch-enemy of England, his response to His Majesty's Proclamation of 1919 ought to give the quietus to a plausible charge But the turning point was the historic proclamation by Mr. Montague in 1917 He was enamoured of his International Ideal of the brotherhood of mankind more than the national Ideal of Independence. He believed that the transfer of Education to Ministers was the most tangible proof of the sincerity of the people of England and of the Parliament of Great Britain in the proclaimed policy of Swarajya within the British Commonwealth. He appealed to history in support of this. He said "*Chercez les infants*" of Ignatius Loyola was far more efficacious than Napoleon's "*Chercez les femmes*". He was satisfied that Parliament meant surrender by gradual transfer of

political power and that our duty was to hasten the day by liberal measures Hence his Manefesto of Responsive Co-operation. Its origin is now an open secret We were on our way to the Congress at Amritsar in 1919 On the way we learnt of the proclamation of His Majesty the King Emperor In consultation with Mr. Kelkar and others Tilak drafted the Response and then came to me. "I do not like this Tilak," said I "Then draft one yourself," said he and left me alone I did so and sent for him We discussed it for half an hour. He was charmed with the expression 'Responsive Co-operation.' He examined analytically all it conveyed and contained He concluded "Responsive Co-Operation It 's Divine Revelation"

In May 1908 Prof. Paranjpe, the editor of 'Kal' was arrested in Bombay on a charge of sedition Immediately Tilak called on me to consult me on the prospects of acquittal I expressed the opinion that aquittals were once rare in England, and must be rarer in India until some Erskins gave us the benefit of the British system of trial by Jury, for then there was every likelihood that at least one of the twelve compatriots would share or sympathise with the political opinion of the prisoner But whatever be the verdict, a political defence would convert the High court into a corner of Hyde Park. "Hyde Park! What is Hyde Park?" asked Tilak Ten years later I personally took Tilak to Hyde Park, the famous centre of gravity of the orators of England

Tilak was to entrust me with the defence of Mr Paranjpe The next morning, after Tilak left, I went to the Taj Mahal Hotel, where Mr Sheppord, the Municipal Commissioner was celebrating the conclusion of my chairmanship of the Standing Committee by a banquet with musical honours Upon my arrival Mr Gell, the Commissioner of Police greeted me with 'Do you know that Mr Tilak was arrested after he left your place 'Not a bad joke!" said I smilingly I thought it was a joke as Mr Tilak's movements were carefully watched at the time and his visit to me must have been reported to Mr Gell The next morning Tilak was placed before the Chief Presidency Magistrate and Paranjpe managed to defend himself so well that Davar J felt almost disposed to acquit him Meanwhile Davar junior appeared for Tilak in the Police Court. He was applying for leave for Tilak to consult a couple of his legal friends I sent in my

name. It was declined by Tilak. Later I saw him in the lock-up. Again he politely declined. I suspected that his arrest after leaving my bunglow was an ominous phenomenon and that I had best keep myself at a respectable distance under the circumstances.

Some days later he sent for me in the Oomarkhady Jail and complained that Counsel had declined to object to a special Jury where the majority would be of Europeans. Ordinarily the Jury would be a common Jury where the majority would be Indians. He asked me if I would undertake to object to a special Jury or at least to insist that the majority should consist of Indians. "Certainly" said I. "It is the constitutional bulwork of the British Liberty to be tried by a Jury of one's peers." Mr. Justice Davar observed that he would direct the clerk of the Crown to summon Indians in sufficient numbers to meet my object. But inspite of all challenges only two Indians were empanelled. Both of them pronounced Tilak as "Not Guilty." Under the British system of trial by jury Tilak would have been discharged as honourably as the seven Bishops. When his birthday came round, a public meeting was held. So demoralised had the prominent leaders become that not one of them would preside at the meeting. So I was placed in the chair as a *Deus ex machina*. It did not then occur to me that it was not quite proper for a Justice of the Peace of the Town and Island of Bombay to preside at the birthdate of a patriot, while serving his time in Jail—more especially as his incarceration had caused bloodshed in Bombay. A week before the expiry of my term of office, I was removed from the Bench of Justices of the Peace by Lord Sydenham. "The Lord hath given, the Lord hath taken away, blessed be the name of Lord Sydenham" said I.

The course of true patriotism never runs smooth. Tilak was confident of a favourable verdict as the article in question had been censored by an eminent criminal lawyer. Government apprehended the same, for later they added a fresh charge on another article, which had neither been seen by Tilak nor had it been censored Misjoinder of charges was the result of this duplication. This was practically conceeded by the Appellate Court as it recommended Government to cancel the sentence of fine passed by Mr. Justice Davar This was eventually done by

the Government of Bombay. I was then full of hope that the Privy Council would have quashed the sentence. Tilak was grieved when he heard that I was not instructed to go to England for the appeal. For the appeal I saw Tilak in Jail at Ahmedabad. He was clothed in His Majesty's Jail uniform. The gaoler had kept only one chair in the room. I offered it to Tilak. "O no," said he, " "it would make you standing counsel in a double sense." So we both sat on the floor. He insisted that no point should be made of the severity of the sentence of six years' imprisonment. He said, "Most likely I will give them the step long before six years unless God in his design has work for me on earth."

Tilak Vs. Sir Valentine Chirol.

Initially I had nothing to do with Tilak's action for libel against Sir Valentine Chirol. But when the Commission for taking evidence appeared on the scene, Tilak did me the honour of consulting me. I thought the time was ripe for an amicable settlement. I discovered through the intervention of mutual friends that Sir Valentine Chirol was willing to withdraw all allegations reflecting on Tilak's personal honour and character. This was really all Tilak wished. The matter was left for Counsel in England to settle the terms, but I have never been able to ascertain why no settlement was effected. In England I took part in several conferences with Sir John Simon. We were all anxious to put in evidence, Tilak's libel action against the *Globe* and the *Times of India* and their resultant apologies. Sir John was of opinion that the evidence was inadmissible unless Tilak were cross-examined upon these cases. It so happened that Sir Edward Carson put a question which gave an opening for Tilak of which he took full advantage with consummate skill. The whole evidence went in to the chagrin of the Defendants. It was evident that Sir Edward Carson was not fully prepared for the case. Fortunately for him the same night Mr. Justice Darling caught the Influenza and was unable to try the case for a week. Sir Edward was now in his element.

There were several sparring matches between Tilak and Carson in which counsel came off second best. One encounter is very notable. Counsel, with the object of making the requisite impression upon the jury, quoted passages after passages from the

Kesari or the Mahratta and asked in *crescendo* voice ' Is not this sedition ? ' " No It is legitimate criticism ' was the invariable cool reply At last filled with holy wrath he asked " Well, what language do you really consider sedition ? " Prompt came the answer, " Quotations from your orations on Irish Home Rule ' Sir Edward was completely floored " Second battle of the Boyne " whispered Sir John Simon To the last moment Tilak was sanguine of success The verdict shocked him After the verdict we drove home in sad silence Till midnight we sat silent and then went to bed The next morning he was in my room as if nothing had happened with his usual ' awake, arise or be for-ever fallen "

Dyarchy

During the pendency of the Libel Action Tilak abstained from political propaganda except interviewing Labour Leaders and Oriental Scholars and attending social functions The reception was usually cordial But one comical episode is worth recording Tilak was invited to a Tea Party given by the British India Society Its Secretary presented Tilak to " Lord Sydenham Ex Governor of Bombay ' He betrayed no sign of resentment, but Lady Sydenham looked furious As the secretary rushed to attend to another guest Lady Sydenham pursued her ' How dare you present a convict to Lord Sydenham " and so on. The unwilling offender was profuse in her apologies having been scared out of her wits by the fireworks

After the suit was dismissed with costs and the seals of silence imposed by the passport were broken by Mr Montague, Tilak turned to the press of England to present his case for India before the bar of public opinion He first set right our friend ' *India* ' which had gone astray under our friend Mr Polak He next sent a short article consisting chiefly of facts and figures culled from the Blue Books without comment to a few conservative and liberal papers. Not one would find space for it although it would not have occupied more than a quarter of a column Lansbury's Weekly Herald alone published it Someone suggested the method of advertisement The estimated cost of three insertions in 60 papers 3" × 6" was about £ 10 000 Tilak resolved to spend £ 1000, and gave orders to send a leaflet of facts and figures taken from Blue Books to as many leading journals as possible within

the budget Only one provincial paper consented to publish it This intense and idiotic partisanship was incomprehensible to Tilak

Baffled in this direction he flooded the polling booths with his leaflets as the General Elections were then convulsing the British Isles of the sea The results were inadequate So he hit upon a new plan of campaign He sent for the defeated rival of Mr Montague and arranged with him to run me as the Labour candidate, but an obliging Parliament dispensed with the necessity of seeking re-election on taking office and thus frustrated the design The time was now fast approaching for the delegates of India to appear before the joint Committee of Parliament The Horoscopes were propitious The people of England were extremely well disposed Their gratitude was profound at the loyalty of India and her services throughout the war The Anglo-Indian Cassandras were ignominiously falsified Mr Montague could if he would, pilot the most liberal measure of Home Rule for India without difficulty There were two obstacles Mr Montague was committed to dyarchy It was the price he had to pay for his extravagant and exasperating condemnation of the bureaucratic Government of India. But then dyarchy was a novelty no Englishman understood and no constitutional lawyer commended The most formidable obstacle however, was discussions in India Tilak realised that the only hope of a more liberal measure was a united India with a united front speaking with one resonant voice He expressely sent me to secure the co-operation of Mrs Besant But she was obdurate She complained that Tilak was really at the bottom of the insults heaped upon her by Mr Khapardaj—all my assurances and protestations fell on a lacerated and hardened heart The result as anticipated, was that the original draft Bill with negligible modification became the Reformed Constitution of India The Provincial Executive was partly responsible and partly irresponsible to the representatives of the people Two antagonistic principles were expected to work harmoniousy Personally I am convinced that the unworkability of the scheme could be far more effectually demonstrated by working it for all it is worth than by the wrecking tactics of the Swarajists without the moral force to back it

Rev. N. Macnicol.

(M. A., Dr. of Divinity, Poona)

My connection with Mr. B. G. Tilak was slight and had mainly to do with an active agitation in the cause of temperance in which he took a leading part. Some of those of us who associated ourselves with him in this cause were considered to have been made use of by an astute politician for his sinister ends. We, poor, innocents, had been led astray by a wily intriguer. I had never any reason to suspect that Mr. Tilak was guilty of any such duplicity. He always appeared to me to be genuinely concerned for the protection of his countrymen against intemperance. I remember, for example, when the agitation culminated in something approximating to a disturbance in the city, largely due to the foolish action of a young civilian, I found crowds of excited young men rushing through the streets shouting, "To Gaikwad's Wada." There was material there for trouble, and hysteria was being automatically produced by their own actions. But when the danger was pointed out to Mr. Tilak and he was urged to use his influence to get the excited young men to go home instead of going to Gaikwad's Wada (Mr. Tilak's residence), he at once did so and needless to say, he was immediately obeyed. Mr. Tilak's policy may have been right or it may have been wrong, but every one who knew him was aware that he himself was a man of high personal character and one as averse as anyone could be from methods of violence and anarchy. His power lay in his nearness to the people and his understanding of their point of view, as well as in his intense pride in his people's past. He was not an idealist and, perhaps, from the point of view of the foreign ruler, he was the less dangerous on that account. He sought what he thought were practical ends by what seemed to him practical means and it might have been the path of wisdom on the part of the Government, in his case, as in the case of others also to have condescended to treat with him and to come to an agreement with him as to how to adjust to each other their policy and the people's demands.

* * *

At the Surat Congress (1907) wild defence was set by wild denunciation, but no violence followed It was still a polite and peaceful people, anxious to leave conciliation open I then conversed with Mr. Kelkar of Poona, an intelligent, keen tempered Brahman, editor of the Mahratta, as Mr Tilak 's lieutenant. The out break; he said, was accidental and unexpected They had determined to oppose Dr Ghose s election, but not by tumult; they would not even have opposed it had not the Moderates' offer of compromise come too late I visited the Nationalist Camp far across the town, and found Mr Tilak himself, just returned from his dubious triumph, sitting naked in his cloth He gave me the same assurance The whole thing had been a mistake, it had all happened because the undertaking to renew the Calcutta resolutions had reached him too late—not till the Chairman had begun his speech

On the next day when the Congress met and Mr Tilak was refused permission to move his amendment he rose from the plat form and with folded arms faced the audience On either side of him young moderates sprang to their feet wildly gesticulating vengeance, shaking their fists and yelling to the air, they clamoured to hurl him down the steep of the platform Behind him Dr Ghose mounted the table, and ringing an unheard bell, harangued the storm in shrill agitated, unintelligible denunciation

Restraining the rage of Moderates ingeminating peace if ever man ingeminated Mr Gokhale sweet natured even in extremes stood beside his old opponent flinging out both arms to protect him from the threatened onset But Mr Tilak asked for no protection He stood there with folded arms, defiant, calling on violence to do its worst, calling on violence to move *him, for he* would move for nothing else in hell or heaven In front the white-clad audience roared like a tumultuous sea.

Lokamanya Tilak's Autographs.

[Letters sent from England to Mr D V Gokhale, B. A., LL. B. Secry Home Rule League and Editor, Mahratta, Poona]

Babu Aurobindo Ghose.

[*Exponent of Nationalism in Bengal in 1906—8, formerly the Editor of Bande Mataram and Karmayogin, Now leading a life of philosophic retirement at Pondeckery*]

Mr Tilak was the first political leader to break through the routine of its somewhat academical methods, to bridge the gulf between the present and the past and to restore continuity to the political life of the nation He developed a language and a spirit, and he used methods, which Indianised the movement and brought into it the masses To bring in the mass of the people, to found the greatness of the future on the greatness of the past, to infuse Indian politics with Indian religious fervour and spirituality, are the indispensable conditions for a great and powerful political awakening in India Others—writers, thinkers spiritual leaders, had seen this truth Mr Tilak was the first to bring it into the actual field of practical politics Nothing can be more significant than the fact that the works which had brought him a fame other than that of the politician and patriot, were done in periods of compulsory cessation from his life work—planned and partly if not wholly, executed during the imprisonments which could alone enforce leisure upon this unresting worker for country Even these by products of his genius have some reference to the one passion of his life, the renewal if not the surpassing of the past greatness of the nation by the greatness of its future

Mr Tilak was the very type and incarnation of the Maratha character, the Maratha qualities the Maratha spirit but with the unified solidity in the character, the touch of genius in the qualities, the vital force in the spirit which make a great personality readily the representative man of his people The Maratha race as their soil and their history have made them, are a rugged, strong and sturdy people democratic in their every fibre, keenly intelligent and practi cal to the very marrow, following in ideas even in poetry, philosophy and religion the drive towards life and action, capable of great fervour, feeling and enthusiasm, like all Indian people, but not emotional idealists, having in their thought and speech always a turn for strength, sense accuracy, lucidity, and vigour, in learning

and scholarship patient, industrious, careful, thorough and penetrating, in life simple, hardy and frugal, in their temperament courageous, pugnacious, full of spirit, yet with a tact in dealing with hard facts and circumventing obstacles shrewd yet aggressive diplomatists, born politicians, born fighters All this Mr Tilak was with a singular and eminent completeness, and all on a large scale, adding to it all a lucid simplicity of genius, a secret intensity, an inner strength of will, a singlemindedness in aim of quite extraordinary force which remind one of the brightness, sharpness, and perfect temper of a fine sword hidden in a sober scabbard

Many after Surat spoke of him as the deliberate breaker of the Congress, but to no one was the catastrophe so great a blow as to Mr Tilak He did not love the do-nothingness of that assembly, but he valued it both as a great national fact and for it's unrealised possibilities and hoped to make of it a central organisation for practical work To destroy an existing and useful institution was alien to his way of seeing and would not have entered into his ideas or his wishes Though he could be obstinate and iron-willed when his mind was made up as to the necessity of a course of action or the indispensable recognition of a principle, he was always ready for a compromise which would allow of getting real work done, and would take willingly half a loaf rather than no bread, though always with a full intention of getting the whole loaf in good time But he could not accept chaff or plaster in place of good bread

Not revolutionary methods or revolutionary idealism, but the clear sight and the direct propaganda and action of the patriotic *political leader insisting on the one thing needful and the straight* way to drive at it had been the sense of Lok. Tilak s political career.

Two facts of his life and character have to be insisted on as of special importance to the country because they give a great example of two things in which its political life was long deficient First, the inflexible will of the patriot and man of sincere heart and thorough action which had been the very grain of his character, for aspirations emotion enthusiasm are nothing without this, will alone creates and prevails And wish and will are not the

same thing but divided by a great gulf the one which almost of us get to is a puny tepid and inefficient thing, and even when most enthusiastic easily discouraged and turned from its object, the other can be a giant to accomplish and endure Secondly, the readiness to sacrifice and face suffering not needlessly or with a useless bravado but with a firm courage when it comes to bear it and to outlive returning to work with one 's scars as if nothing had happened No prominent man in India has suffered more for his country none has taken his sacrifices and sufferings more quietly and as a matter of course Tilak s name stands already for history as a nation builder, one of the half-dozen greatest political personalities memorable figures representative men of the nation in this most critical period of India s destinies a name to be remembered gratefully so along as the country has pride in its past and hope for its future

* * *

C S Ranga Iyer.

(*Member of the Legislative Assembly*)

TILAK—A RECOLLECTION

The scene was the Advocate Office The Lokmanya had come to Lucknow with Luck as he put it in his Congress—speech He came to the Advocate ' the paper of Ganga Prasad Varma and Bishan Narayan Dar These lights of the Congress had been distinguished Bishan Narayan died a few months before the Congress Session his death leaving a gap which Pandit Jagat Narayan filled as Reception Committee Chairman Bishan Narayan Dar was looking forward to meet the Lokamanya whom he had not met since the latter s imprisonment in Burma and the former's compulsory retirement in the Himalayan Hills owing to pulmonary consumption I was in charge of the Advocate then and Pandit Malaviya who was putting up with us had created quite a commotion by the notorious Curtis pamphlet The first clean proof copy of that pamphlet was given to Lok Tilak I believe the Hon Mr Karandikar and Mr Kelkar were also with him All of them took their seats but I was about to offer seats to two or three others one of whom wore a Punjabee

beard' I presently understood that they were C. I. Ds and wondered how they dared to pollute the sacred precincts of the Advocate made all the more sacred by Lok. Tilak's visit. However, when I was about to send for the chaprasi to inform them of their trespass, Lok. Tilak seemed to say "Leave them alone; they don't harm us." He went through the pamphlet before he spoke again. "You might get into trouble" he added affectionately, "because the names of Meston and Marris are prominently associated with the Curtis propaganda. I shall send the pamphlet to the *Mahratta* and take the consequence." Sir James Meston was the Lieut. Governor and Sir William Marris, the Inspector-General of Police in the U. P. "Is Pandit Madan Mohan Malaviya signing his name? Is he taking the responsibility for the publication?" added the great man. Apparently the Lokamanya had only just arrived at Lucknow; he was not present at the private conference where the pamphlet was discussed and at which Sir T. B. Sapru and the Right Hon Shrinivas Shasrti were, I believe, present. Mr. Shastri almost insisted that Pandit Malaviya should shoulder the burden of publication. Panditji was, of course, eager, but I thought, as a publisher, it would be undignified for me to hide under the arm-chair of the Allahabad Pandit. I informed Lok. Tilak that Mr. Horniman had taken a copy of the pamphlet and wired it out to the 'Chronicle'! He was keen on scoring a journalistic *Coupe*? Lok. Tilak smiled a gracious smile.

In the Subjects Committee:—Lok. Tilak in the Subject Committee of the Congress was an interesting study. When the angry speakers were foaming on all sides he was calm as a rock. There is only one other leader so calm and composed amidst the storms which blow now and again so furiously in the Subjects Committee —M. Gandhi. I remember the remarkable composure of Tilak in the Lucknow Congress when the Moderates and the Extremists, the Hindus and the Muslims were unusually agitated, the Moderates over the forward step that the advanced politicians were taking; the Hindoos and Muslims over the communal representation and the Pact Pandit Madan Mohan was very much upset. He would not reconcile himself to the Pact and the Hindu Enthusiasts, who invaded his spare hours, were assured by him that if there was a need and if it was proper he will hold a huge demonstration against the Congress if it surrendered to

the Muslims The leader of the Maharashtra who was the most religious, the most learned in the Vedas and among the most orthodox of the Hindus, would not listen to any argument against the Pact Not that he was enamoured of it himself but if it would satisfy the Muslims, if it could bring them to the Congress if it could replace their extra territorial patriotism by Indian Nationalism the agreement was worth reaching Lok Tilak s attitude was the deciding factor in the Hindu Muslim settlement, the last word on the subject so far as the Hindus were concerned Pandit Malaviyaji s contemplated demonstration against the Congress did not come off and Panditji himself wisely lowered the flag and bent before the gale—though suspecting in his mind that the Muslims would only take the earliest opportunity to ask for more concessions

Tilak s real Strength —Tilak s real strength was in his disciplined following There was only one disciplined party in the Congress It was the Lokamanya s This disciplined Party grew into the great Non co-operation Party of the Congress But Tilak had his own doubts about the success of a policy of premature non co-operation He knew his countrymen better than Mahatmaji who had lived the better part of his life outside India. Had he lived longer India s only Lokamanya might have influenced the destinies of Non-co-operation both in regard to the Round Table Conference and Bardoli but it is painful to contemplate the Might have been

* * *

Lala Dunichand.

(B A LL B, M L A H C Wakil Ambala Punjab)

It was for the first time that in the National Week of 1900 I saw Mr Tilak at Lahore The late Mr Chandavarkar was the President of the Indian National Congress of 1900 held at Lahore which I had attended as a delegate It was there that for the first time I formed an idea of the greatness of Lok Bal Gangadhar Tilak The students of different colleges of Lahore had presented him a welcome address in the Congress pandal and I vividly remember the fashionably clad student who read out the

address asking for an inspiring advice from him Immediately that the address came to a close, there came the advice sought and solicited Mr Tilak said that the great ideal of Hindu Rishis was plain speaking and high thinking and he will exhort all the students to adopt and pursue this ideal This simple utterance of his left an abiding impression upon my mind which has never faded From this time Mr Tilak became my hero

I was also present at the Surat Congress of 1907 when Mr Tilak rushed up to the platform and claimed to be heard His sonorous words uttered on the platform "carry me bodily if you can" have been always resounding in my ears This was the second occasion when I was impressed even in a greater degree with his greatness. I remember that at that time very few delegates had courage to call themselves openly as nationalists The late L. Dwarka Das M A of Ambala had also attended the Surat Congress Being himself a great nationalist L Dwarka Das greatly admired the nationalism of Mr Tilak It was there that I learnt the secret of the popularity of Mr Tilak I remember having put the question to some delegates as to why Mr Tilak was more popular even than the two great leaders—Ferozshah Mehta and Mr Gokhale—of those days The reply that I received fully satisfied me as to the secret of his popularity They told me that while the great leaders—Ferozshah Mehta and Gokhale—were putting up in banglows Mr Tilak was squatting and sleeping on a mat along with the humblest of the delegates

Though I always looked upon him too great to approach yet I followed his activities with zest and interest When Mr Tilak was being prosecuted for sedition in connection with the article styled Cult of the bomb published in the *Kesari* I remember Major Lewis the then Deputy Commissioner of Ambala having said to me I wonder how it is that Mr Tilak is being prosecuted for saying a blunt and plain truth There is nothing seditious about the article ' I met him again on the occasion of the Amritsar Congress in 1919 while he was at the zenith of his glory as a national hero I could perceive that the advancing age had told upon his vitality and energy All the same he was as terse precise, and incisive as ever Little did I think at that time that the great sickle of time will gather him only 18 months after Great as he was in his life, greater he is in his death as I believe hundreds

and thousands of young men of the present generation are receiving inspirations from his life and millions of young men of future generations will receive rich inspirations from his great and glorious life

* * *

B. Pattabhi-Sitaramayya.

(Editor The Janma Bhumi, Machlipatnam)

My touch with the Lokamanya was indeed little I did not have the good fortune of receiving lessons in life and inspirations at his feet, but one experience I had which has left a lasting and vivid impression on me The Andhra Movement took birth some twelve years ago In 1916 the Andhras asked for a separate Congress circle on the principle of linguistic redistribution of provinces The subject finally came up for settlement at the meetings of the All India Congress Committee and of the Subjects Committee held in connection with the Congress of 1917 The session was held in Calcutta and presided over by Dr Besant I was alone in both the gatherings in my struggle The opposition was formidable both in numbers and in influence The President was frankly against the change and I had to fight her and a Madras gentleman for two hours in the Subjects Committee But the question would have been shunted, if an hour earlier the A I C C, had rejected it Here too the fight was not less keen Even Gandhi said that the question might wait till we had attained Home Rule Home Rule was the slogan of those days Then Lokamanya Tilak rose and spoke a few words endorsing my claim His speech was ever characteristic of him The few words that he utterd,—sharp lancinating crisp and convincing had the desired effect The A I C C accepted the idea that helped it to make its way into the Subjects Committee, when I took it myself This instance would indicate the breadth of Lokamanya's vision and his regard for a junior

* * *

P. K. Telang.

(*M. A. Professor Theosophical College, Benares*)

I first came directly in contact with Mr Tilak at a lecture under the auspices of the Graduates' Association, Bombay, by Dr. R P Paranjpye on the "History of Mathematics" Mr Tilak was called on to speak at the end, and his remarks displayed the profundity and the readiness of his scholarship I had known before from reports and from his books that he was a mathematician of distinction and a Sanskrit scholar of great attainments and this personal touch so to speak, with his scholarship added strength to that impression After this lecture, Mr Tilak himself added one to the series on the "Relation between the Vedas and Assyrian Mythology," in which he displayed the same profundity of knowledge and keenness of vision and a certain fluency and faculty of expression that was remarkable considering the difficulty of the subject Ever since, I have remained an admiring student of his contributions in this and other directions, and his originality and many-sidedness have always remained impressed on my mind He was perhaps the most original scholar of his time, and his profound knowledge of ancient Hindu Philosophy, History, Astronomy, and Mathematics has been the wonder of all.

While speaking about his scholarship, I am reminded of a question raised by a friend of mine, who is himself no mean scholar, as to whether his scholarship was for the sake of scholarship alone, or it was only a part of his political and patriotic propaganda. My friend seems to have felt that his scholarship was directed not so much to the elucidation of truth as to the bolstering up of a theory of the greatness of Indian Literature, History, and in short, all things Indian I am inclined to believe that this is a wrong judgment To me it seemed that, though Mr Tilak was first and foremost a patriot and politician, his scholarship was imbued with the true spirit of the searcher after truth In this connection, I am reminded of an interview which I had with him at Mr Daji Abaji Khare's house during the days of the Home Rule agitation I had gone to see him with regard to the question of a deputation to England I found him reading a volume of the Bharat-Itihasa Samshodhak Mandal's publications He emphasised the duty of people like me taking up the study of Ma-

great deference and was prepared to give in to their whims to any extent so that the common work should go on without any hitch

I do not remember any reference by him to his own sufferings for the cause and even when we tried to draw him out on the point it was noticeable that he would not touch upon his own gaol experiences or the way in which he had been treated He seemed to look upon all that as a part of the day s work as things which were absolutely to be expected A European friend of mine was struck with this refusal of his to exploit or in any way to use in the campaign the fact of his sufferings

The Joint Committee of Parliament with regard to the Government of India Bill treated him a little cavillingly as it seemed to some of us who were present when his statement was made We all felt this bitterly but he seemed not to mind it at all He said If they do not want to examine me that is their look-out I have said what I had to say At the time of his departure for England for his case he was suffering as is well known from a bad wound in his leg which was causing great anxiety to people who knew that he was suffering from advanced diabetes I happened at the time to meet him at a meeting of the Bombay Congress Committee He was feverish and very weak but he had come down from Poona to the meeting At the end of the meeting while he was lying down in an easy-chair I asked him how he felt and whether his departure for England in that condition with the winter before him was advisable He said the work must be done This body is already very weak and soon it must fall Whether it falls here or elsewhere hardly makes a difference The work cannot wait

In the Home Rule movement I came to realise his power of incisive speech He was not an orator by any means but his speeches were always very impressive and inspiring He knew how to touch the right note Two of these speeches stand out in my memory One was the great speech which he delivered in Lucknow at a meeting of the Home Rule League. This was in English and the short pithy sentences impressed an English friend of mine so much that I remember him expressing the greatest admiration for Mr Tilak as a speaker It was in the course of this speech that he made if I remember right the famous statement Home Rule is my birthright and I want it which as

was natural, created wild excitement in the audience But the whole speech was inspiring and impressive in the extreme The other speech was in connection with the Poona District Conference at Lonavla Mr. Tilak was ill and was not going to speak at the Conference and my name was put down for a speech in the evening Mr Tilak, however, was present at the meeting, and I felt that he ought to speak a few words by way of introduction He was very bad with the wound in his leg and could hardly stand but he agreed to speak for ten minutes Once he began, however, to speak the audience became spell-bound and he himself was wound up so much that he went on for about an hour The speech was in Marathi and he was speaking mostly to an audience of villagers But he put the matter in such a way that the heart of every one present was deeply touched I felt, and others felt with me, that any other speech after that would be a sort of desecration I at least refused to speak in my turn In these speeches, apart from his style, his real power consisted it seems to me, in the way in which he accurately interpreted the mass mind He seemed to say in appropriate words exactly what each one felt, but could not express I think this really was the secret of his influence with the people of Maharashtra He was past master in all the arts of the politician and the agitator but he was also a leader, one who led men as much by his ability to interpret and express the deep thoughts and ideas of their own hearts, as by the force of his character and capacity and services

Speaking of that Lonavla Conference there was one incident connected with it which was of some importance I think At the Conference Mr Shinde wanted to move a resolution on the Untouchables and most of us including Mr M R Jayakar the President of the Conference and myself as Chairman of the Reception Committee, were for supporting Mr Shinde The Subjects Committee also agreed to a resolution being moved at the Conference Mr Tilak was I think not opposed to the resolution as such but two or three members of the Conference were opposed to the resolution and they went to ask Mr Tilak as to what they should do Mr Tilak said he would himself not attend the Conference at that time and he asked these people to keep out of the Conference at the time when the resolution was discussed Now this was obviously not a fair way of dealing with the Conference and it seemed to me and to others at the time that

his attitude on this question was so ambiguous as to create difficulties in its proper public ventilation and solution. He came to the first Untouchability Conference in Bombay, and he made a speech which seemed to me to be casuistical in the extreme. On the whole, I am constrained to say, that though his views on this and other social questions might have been progressive, his policy no doubt left much to be desired.

At Lonavla too where he was the guest of Mr. M. R. Jayakar I marked another characteristic of his which I would not otherwise have credited him with. It was a very rich sense not of humour so much as of fun. I remember one evening before dinner when he came out with a number of stories which caused much laughter and displayed an amount of cheerfulness which seemed out of keeping with the general character that we had connected with him.

There are one or two stray instances which I should like to mention. One of these is his closing remark at a magnificent lecture by Mrs. Besant on Home Rule at the Vasant-Vyakhan-Mala in Poona about the begining of the Campaign. It had been a very hot day and the heat had affected Mrs. Besant's throat. She was impressive as usual: but in the open space, with hot breezes blowing, she seemed to be undergoing a great deal of discomfort which was very distracting to the audience. Just as Mrs. Besant finished the lecture there was a great clap of thunder and immediately after, rain began to fall. Mr. Tilak who was presiding closed the meeting thus "You have heard this magnificent lecture. Even the Gods seem to approve of it, and now They are sending down the beneficent rain as their response to it." This closing made the lecture all the more impressive. Truly as Mr. Kelkar said in moving the vote of thanks on the occasion "Mrs Besant and Mr. Tilak were the two points of vital radium" in the Home Rule movement

I cannot forget that the time of Mrs. Besant's internment when I was coming over to ask Mrs. Besant to let me continue *New India*, Mr. Tilak also sent Mr. N. C. Kelkar with the message "*New India* must not stop." He was prepared to do all to help it He was prepared to send men, even Mr. Kelkar, for some time. Mr. Kelkar was present when *New India* was transferred to me and

wrote an article on the "*New India*" in the first issue published under my editorship Apart from the inspiration of my great leader, Mr Tilak's encouragement was one of the elements that enabled me to carry on the work

* * *

Saint Nihal Singh.

(*Journalist, London*)

Almost ever since I attained to years of manhood I have been a wanderer upon the face of the earth I, therefore, did not meet Bal Gangadhar Tilak—I have always felt that he was too great a man to be "mistered" or even "Lokamanya-ed"—until he came to England towards the end of the war, to seek—or more probably to show up—"British justice"

"You haven't met Tilak" incredulously asked Joseph Baptista at some function—given in Tilak's honour, if I remember aright When I reminded him that I was a Bedouin and that when during the past decade, I visited India our revered countryman was being entertained by His Majesty's agents at India's expense, in jail, he took me over and introduced me to the great man

Tilak greeted me whole heartedly, and from that moment forward talked to me freely on all sorts of subjects, as if he had known me all his life His was an open, trusting nature. It was a generous nature, too

During the day I being at the beck and call of the Scotsmen and Irishmen who largely dominate Fleet Street—as, indeed, they do Whitehall and Westminster—I used to go up of evenings to the suburb where the great patriot made his home during his all too brief sojourn in London How little he ate! How simply he lived! How he insisted upon his friends joining him at his meals and gave them the best—I am afraid the best that he should have had himself!

No wonder that Tilak acquired such a hold upon the hearts of everyone who came in contact with him, and kept that hold on

them to the end of his life, and even after he had journeyed to " that bourne from which no traveller returns "

When I left Tilak to catch the last underground train which would enable me to connect up with the last tram or 'bus' that would take me to my house in the opposite corner of the metropolis, he would still be at work—discussing with his legal advisers the points which were likely to crop up in his case, which came up during the early part of his stay in Britain, or some political issue which he wished to be solved in a manner which would further our cause I would leave, moreover, fully convinced that he would be at work again in the morning while I would be still sleeping—or trying to sleep despite the rattling of the milk cans, the raucous voice of the Englishman who swept the soot from chimneys or the clatter of the Britons who cleaned the streets or collected the refuse and garbage from the dustbins in the neighbourhood, for Britons at home engage in many trades and vocations—some of them very lowly—and are not all rulers and I am a late riser

"×××says that he will not sit under the same roof with you," I told Tilak one *evening when he was discussing with me* the *modus operandi* to be adopted in presenting the Indian case before the *Committee of Englishmen Scotsmen and Welshmen*, some of whom delighted in being "Milorded," and others in being styled "Commoners,' which the "Mother of *Parliaments*" had appointed to find a way to render India back to Indians half an inch at a time I was of the opinion that all Indian delegates—however appointed —should determine just what powers they were willing to let Britons reserve to themselves for a definite period, and then present their demand as one man to those Lords and Commoners.

The phrase 'self-determination" was just then very popular in Britain it could be used as a device to break up the possessions of the Europeans who had suffered defeat, and I was anxious that Indians should *self-determine*" and *then tell the* "Big Fourteen just what they would have—and accept nothing less A very prominent Indian then in London *however, would not* hear of going in a united body to that Committee, because he would not sit under the same roof with Tilak

If I am the stumbling block I will keep away said Tilak If a fraction of the men who pose as our leaders could show a fraction of such maganimity the fetters would fall from the feet of Mother India and she would quickly march in the vanguard of the procession of nations

One evening Tilak came to my house I have called on business he said therefore I came to you

It was the business of our nation that brought Tilak He never had any other business in life

Tilak I soon found was terribly disturbed at the manner in which the Indian propaganda in London was being mismanaged That man (I purposely suppress the name) takes money from the Congress and yet uses the Congress organ to put forward a point of view opposed to that of the Congress which pays him ' he said He was moreover extremely dissatisfied with the attitude assumed by certain members of the British Committee of the National Congress and the manner in which the Indian money which kept that Committee alive was being wasted He wished me to interest myself in the Congress propaganda in Britain He could have easily broached the subject to me in the course of one of the many visits which I paid him but his sense of the fitness of things made him journey to Herne Hill on that specific mission

I found Tilak exceedingly business-like Having discussed that subject with me he went back home and a few days later I received a formal letter from him telling me that he had received funds from India and could allocate—(quite a large sum) for the purpose if I could accept his offer

Only in one matter did I disagree with Tilak I did not see the utility of his subscribing money to the Labour Party funds I wished him to take warning from the way the Radicals had let down the Irish Parliamentary Party despite the fact that but for the support of that party the Radicals would have disappeared in 1911 I counselled him to keep from becoming definitely entangled with any political party in Britain

I am happy that Tilak did not live to go through the months of disillusionment when Labour was in office Its attitude towards India have pained him ineffably And yet who knows I

Time may yet justify even that action of Tilak. The men who toil and moil in factories and mills in Manchester and elsewhere in Britain may one day refuse to be ruled any longer by men fed upon millions made out of steel rails, screws, beer and whisky, and sweep them out of office: and the leaders whom they put in power, may have the courage to remember that India has a soul besides being a good customer of Britain's wares, and liberate that soul.

India without Tilak might still be crawling upon her belly, with her forehead in the dust and a petition in her hand. He certainly stiffened her back-bone up. I am sure that she will soon be walking erect, and will bless the memory of the man who picked her out of the dust and set her on her feet.

* * *

Moulana Shoukat Ali.

(Khilafatist Leader Delhi.)

Before I go further I would like to mention again for the hundredth time that both Mahomedali and myself belonged and still belong to Lok. Tilak's political party. At one time it was the most advanced and active party but after Mr. Tilak's death it has suffered as others have suffered and now there is disruption and cleavage. I do hope it is only temporary, and after a time we will all come together again and include in our midst men from all parts of India, who held advanced political views and were prepared to suffer and pay any price for their convictions. How I came into this party is the story I mean to tell to-day in my own simple and crude style.

After leaving Aligarh with a fine record in athletics and sport I became that "abject being" called a "Government servant" and in spite of obtaining an appointment in the superior grades of public service in the Opium department (cultivation and not excise) was expected to become a "gilded slave" waiting to draw on the first of each month a certain fixed income which fact would eventually sap all manhood from my life and make a lifeless hack of me. I had seen so many of these amongst my own

class fellows and old Aligarhians and dreaded the fate I joined the Opium department in 1896 and was learning work under a senior English brother officer along with one or two other young Englishmen who were juniors like me and learning work There I first heard the name of Bal Gangadhar Tilak These were the early plague days and Mr Tilak was sent from the Bombay Legislative Council to Yerawada and Sabarmati jails for sedition We used to live together in a big Government banglow and take our meals together Constantly Mr Tilak was under discussion and you may be sure nothing complimentary was said of him If this abuse was confined to him personally I would mot have been affected much I did not know him then But it often happened that from him the abuse was transferred to Indians in general and that I resented in spite of my modesty and rawness Thus my innate national spirit day by day came into prominence and after a time they found that I could hold my own in that company Naturally my interest in Mr. Tilak grew as he too grew from a leader of a party in Maharashtra to an all India position The Surat episodes gave him a unique position and in the mean time Mahomedali had returned from Oxford and was serving as an officer in the Baroda Civil Service He was present in Bombay all through the second trial when Lok Tilak was exciled for six years to Mandalay and told me a good deal about him. That was the foundation on which the future was built As it is not a story of my life I skip through the several years of incubation How while captaining an old Aligarhians Cricket team at Bombay I decided to take long leave and devote it for raising my old college at Aligarh to the status of a Muslim University how I toured throughout India as Secretary to His Highness the Aga Khan and helped him in the collection of sufficient fund for it, how at the end of it I decided to retire from Government service and take Islamic and national work is a long story and has no place here In July 1914 I had come to Bombay to look after the Hajis going to holy Mecca for pilgrimage and to study the question thoroughly at Bombay also at Jeddah Mecca and Medina While organising this work in Bombay we learnt about the assassination of the Crown Prince of Austria and its subsequent result—the Great War In the thick of the work which in India meant and still means an obstacle race and in the excitement of the war we learnt from the Bombay Chronicle' one morning that

Mr Tilak was quietly brought back to his home in Poona and released there. This sent an electric thrill throughout the whole country I had to go sometime after that to Poona for a day—my third visit to that old Peshwa capital It was a beautiful day, cloudy with heavy rain throughout the railway journey I can never forget the magnificent view and the fine scenery which the Ghats presented After finishing my business I took a tonga and asked the driver to take me to the Fergusson College, the Servants of India Home and the house of Mr. Tilak, the Gaekwar wada While passing the Gaekwar wada I was very much tempted to get down and ask for an interview but I desisted Natural suspicion was in the air and I did not wish to see the great man without proper introductions Immediately after my return from Bombay, Turkey, joined the war against England and we knew our days of *freedom were few The Comrade* was immediately *suppressed and we knew where we were* In May 1915 we brothers were interned first at Mahrauli (Kutub Sahib) then at Lansdowne and finally at Chhindwara near Nagpur Naturally I could not under these circumstances meet the great man But we were lucky to be interned at Chhindwara There we came in contact with a large number of people of Maharashtra. C P was and is a bigger stronghold of Tilakites than even Poona and we were fortunate to make many dear friends Chhindwara was very very good to us and amongst the very first to visit us was our dear friend and brother O B Ghate along with other prominent citizens and lawyers This friendship grew into real "Bhaichara" so much so that our mother called Ghate her Brahman Son When after nearly four years stay at Chhindwara we were suddenly spirited away one night by powerful motor cars to Betul jail it was Ghate and his wife who left their own and came to stay in our bungalow till such time as our family left it for Rampur During this period we had an opportunity of meeting nearly all the Mahratta leaders and workers in C P. and some became very intimate friends We met Munje Abhyankar Na*ravanrao Vidya Alekar Sapre besides Sir Moropant Joshi*, N H Dravid and Minister Kelkar Mr S M Chitnavis was then our Deputy Commissioner and gaoler in Chhindwara and became a great friend We received nothing but kindness from all and naturally were well in touch with Lok. Tilak and all those who worked with him He won our hearts and the heart

and confidence of all Moslems in India by making that wise and right statement at the Lucknow Congress " you cannot give too much to the Mussalmans " We and the whole of our family and many other Mussalmans of Chhindwara became members of the Maharashtra Home Rule League and we contributed our humble mite towards the purse that was presented to Lokamanya at Poona when he was called upon to give security like a common " City Hooligan or Badmash " He came to know us well and we learnt to have genuine respect and affection for his courage and sincere desire to weld all the different elements that constituted the people of India He was brave and big hearted and had an imagination that would not allow any mistrust or suspicion of a brother Indian to befog or mislead him However I did not see him until the day I stood face to face to him at Amritsar in the Congress pandal after our release from Betul jail We were elected there—in the very pandal—as Delegates and for the first time joined the Congress. We had no time to talk there and had only the honour of kissing his hands. But the same night after dinner in the biting cold of the Punjab we decided to hunt out his house and pay our respects to him We were told he was living in some bungalow belonging to some factory near the Khalsa College outside the town With some difficulty we found the house late at night and walked into it No man was present in the verandah and no one answered our " koi hais ' We walked into a lighted room but found several ladies and children there We apologised and turned back saying we wanted to see Lokamanya and asking if he was living in the house The ladies had found out who we were and sent a man to tell us that Mr. Tilak was living on the other side and that they wanted us to come to them We were very much touched by their kindness and hospitality and promised to come after seeing our revered leader. We found Mr Tilak engaged in a lively conversation with one or two others and I am not sure if Mr. Khadilkar was not one of them He warmly welcomed both Mahomedali and myself and we had quite a long talk about things in general I think the most remarkable thing about him that struck me was that in spite of bitter cold he had no covering on his shaved head and I think he was not very warmly clad either, at least had on nothing exceptionally warm as is the case with people in Deccan who visit Notrthern India during winter. He accompanied us later

to the ladies room who it appeared had put the whole house at Mr. Tilak s disposal and were living in one room They were all extremely kind and made minute enquiries about Mother Begam Mahomedali and our children They gave us their motor for the return journey and about 12 at night we reached home We met him again at Bombay when all our Mahratta friends gave us a party at the *Sardar-Griha' where Lokamanya himself was* staying He gave Mahomedali his blessings and wished him success in the task he had before him in England In June 1920 the Central Khilafat Committee had invited Hindu Muslim leaders from all parts of India to a joint meeting at Allahabad immediately after the All India Congress Committee meeting in Benares where it was decided to call a special session of the Congress to consider the serious situation in the country To our invitation Lokamanya sent a characteristic message He could not come personally but wired that *he and his party would support whatsoever action was unanimously adopted by the Mussalmans of India* He had foresight and wisdom and knew how to win confidence and give courage to others Just one month before his death I went to Poona only to see him It was a fine cloudy evening and there had been heavy rain I reached Poona in the evening and after depositing my bedding at the Bungalow of my friend drove in his motor to the city The driver did not know Poona city well and I was equally a stranger However in the Bazaar I accosted the first policeman I met and asked him where Lokamanya lived and how to reach the place Thus with the help of police constables I reached the famous Gaekwar wada and sent in my name It was a bit late but Mr Tilak at once sent for me in his room He received me most cordially and the whole family flocked into the adjoining room to see me He had been getting fever regularly and he said he could not hear well owing to heavy doses of quinine that he had taken He was weak and so could give me only quarter of an hour I did not want more and apologised for troubling him but my work was urgent I told him that there might be people in India who would like to make bad blood between him and Mahatma Gandhi—India s two greatest sons That would be a calamity We rank and file wanted the two great men to chalk out a plan of campaign which the united India would follow to death If there were divided councils the Khilafat and the Punjab wrongs would not be righted and our

they begin with, attaching different meanings to different words Tilak has really got an original head He struck an independent line and interprets the lines thus—" Whatever regard you have for a well when there is water all round, a truly instructed Brahmin has the same regard for all Vedas, " meaning thereby that he has no regard at all for the vedas, much the same as people have no regard for a well when there is water all round. Tilak's meaning is certainly better and agrees with the context while the interpretations of Shankaracharya and Jnaneshwar do not unless you pull the text a good deal about Krishna is advising the disregard of Vedas in the previous verses so the couplet under discussion is slightly out of place if one takes it to mean what Shankaracharya makes it to mean

Sinhagad 6th June 1901

On our way back we went to Tilak He is finishing the eleventh chapter of his book (Arctic Home) As it was nearly sunset he stopped writing and sat talking He told me the plan of his intended work on Geeta He reads it as an episode of Mahabharat The begining-उपक्रम is about fighting The उपसंहार is the same as Arjuna was ultimately induced to fight The अभ्यास is about doing your duty without in the least desiring to enjoy the fruits of your actions The अपूर्वता consists in the reconciliations of all the philosophies known at the time of Mahabharat The अर्थवाद comes in various places *Shri Krishna has introduced all the philosophies* to show Arjuna that what he maintains is correct from all points of view The Geeta in Mr Tilak's view is thus a work on ethics, like the work of Aristotle and universally accepted as an authority. The main theme is to lay down principles to decide questions of right and wrong Arjuna did not know what to do. There was a conflict of duty On one hand there were relations and he did not like to kill them On the other hand there was his duty to fight and acquire the kingdom This conflict was to be solved not only as a point of social ethics but also in relation to मोक्ष in a manner to acquire the latter At his request I told him the possible objections that may be taken to his theory and I returned home after 9 p m Bhingarkar was there all the time

Sinhagad, 9th June 1901

Mr Tilak came towards evening and sat talking for a long time. He is now writing the last chapter of his book proving that

Kuber 27th March 1905 & after.

Lok. Tilak exhibited wonderful powers of memory. Many Brahmans assembled for Dakshina and such claimed to be learned in the Vedas and demanded high rewards. Tilak asked each to recite a Richa from the Vedas and detected their mistakes in 'Swar,' omissions of words etc. and Dakshina was given as he advised.

Tilak was in the train, in my compartment. At nearly every station people came to see him and brought Pansupari, attar, gulab and flowers. At Aurangabad they gave him a regular fruit party, one Police Inspector turned up. Tilak knew him. At Jalna also people gathered. We reached Manmad about midnight and it was with some difficulty that my eldest son Babu and Tilak could catch the passenger for Bombay.

* * * * *

Amraoti, 7th May 1905.

To-day is Shivajayanti. It was celebrated in the Ganesh Theatre which was crowded to its utmost capacity by people of all denominations. The movers sent a large number of gentlemen to escort us, with music. I and Tilak went with them.... Tilak spoke for about an hour. His speech was very carefully thought out and delivered with great eloquence and fluency. It was very impressive. I wish to get it reproduced and published.

Amraoti, 8th May 1905.

To-day is the Lotus day. Tilak spoke at the celebration, for about an hour on Geeta and propounded his view that it teaches duty for duty's sake. He is an able speaker and has studied the matter carefully.

Amraoti, 13th August 1905.

In the morning Tilak delivered a lecture at the Ganesh Theatre on "Old and new Empires."

..Ideas lying at the bottom of the policy of the old and new empires were discussed, and the whole was very successful.

NOTE—I remember Lokamanya Tilak drew largely on the ideas suggested by Kalidas in the first canto of Raghuvamsha and enforced his argument with wonderful force. This line of argument is new and deserves to be developed.

* * * * *

Benares 26th December 1905.

Tilak came early in the morning....He is staying in a room next to mine. A large number of people came to see him. They worship him like a god and he deserves it.

* * * * *

Poona 26th May 1906.

In the morning I, Tilak, Bodas, and others went to the gathering of Marathi authors in Malekar's Wada.... Tilak made a very good speech and it was the only relieving feature of the otherwise dreary proceedings. He proved conclusively that though writing books in Marathi is a mode of helping literature in the language it is subsidiary and mainly dependent upon our increasing the transactions in Marathi The Peshwas gave a great impetus to Marathi literature by their conquests and political relations with all India. In these days we should engage in commerce and so extend it as to induce the people of other countries to deal with us and conduct their transactions in—Marathi. We should study science and not only translate but write original works in Marathi. Poetry both religious and secular, will follow as a matter of course. The speech was very original, thoughtful and impressive.

* * * * *

Bombay—Nagpur 2nd June 1906.

I, Tilak, Wamanshastri Islampurkar, Yashavantrao and a cook got into the Nagpur Mail at 12 noon. On the way wherever the train stopped people gathered to see Tilak There was quite a crowd at Igatpuri. At Nasik they brought in tea and fruits. The same thing happened at Bhusawal Then I turned in. At Badnera Brahma, Purshottam Bisaji and others came in and brought things At Nagpur there was a great ovation....They greeted Tilak with Bande Mataram and Shivaji Maharajaki-Jay. The whole platform was crowded. Dr. Moonje joined us here.

3rd June 1906

We continued our journey by the same train As before nearly at every station where the train stopped people gathered and brought fruits flowers sweets &c &c At Dongargad they provided a sumptuous breakfast and we were able to take it in one of the rooms on the station At Raipur Mr Thakur and Mr Bagchi came and brought refreshments The feasting continued until I fell asleep I got up when we were nearing Calcutta The receptions in preparation for us looked very grand Boys assembled everywhere and even elderly people were running here and there and the whole of Howra platform was so full of people that not even an ant could have crept in I and Tilak were practically lifted out of the railway carriage and had I not been helped I could not have made my way out of the station for some time All passengers including Europeans were locked up in their carriages I Tilak Dr Moonje and Wamanshastri managed to reach the carriage provided Babu Bipin Chandra Pal piloted us All the time there were deafening cries of Bande Mataram and Shivaji Maharajaki Jay They had banners drums and other military looking arrangements They marched in order and summoned the carriage provided for us They unyoked the horses and dragged the carriage and Tilak and myself were told to sit on the Coach Box and we had to comply The procession was tremendous and reached from the station to more than half the length of the Harrison Road Naturally our progress was slow and we were taken to the celebration grounds which were spacious The Pandal was full to cramming Moti Babu also came At his request Tilak declared the Swadeshi Exhibition and the Shivaji festival open Such a large number of people came to see and talk to Tilak that it is not possible to remember and give their names

Calcutta 5th June 1906

Mr Tilak made a speech at the Shivaji celebration pointing out the importance and necessity of doing homage to our national heroes and recall their teachings The speech was very much applauded

Calcutta 7th June 1906

A tremendous big meeting about twenty thousand people being present Babu Surendernath presided and Mr Tilak made a long speech laying down the lines of work It deserves to be preserved.

Calcutta 8th June 1906.

College Square meeting Monster meeting of over twenty thousand Mr A Chaudhari presided Subjects—Swadeshi and Boycott Mr Tilak made an important and impressive speech

Calcutta 10th June 1906.

In the morning people began to assemble very early in parties or Sampradayas as they call them with their distinctive banners of Bande Mataram At 7 A M I, Tilak and Moonje started in company with Bipin Babu (Pal) all our volunteers and friends The procession began to swell as we proceeded and by the time we reached Harrison Road, over twenty five thousand were walking behind us More came in and the crowd was greater than I ever saw here We went to the Ganges near the bridge and had the public religious bath. The scene was unique and they worshipped Tilak like a God Part of the worship was transferred to us also They touched our feet, put the mud of our feet on their heads and what not They literally made a path on the beach with their hands and leapt into the water with us After the bath I Tilak and Moonje stepped away and drove in a carriage to our lodging

In the evening we addressed a meeting of Marwadis Tilak, I and Moonje spoke in Hindusthani Our speeches were much appreciated and the Marwadis especially the presisdent, Mr. Ram Narayan made up their minds to join the Swadeshi movement.

* * * * *

Calcutta 23rd December 1906

In the evening was held a grand demonstration in Beadon Square Over fifteen thousand men were present Mr Lala Lajpat Rai presided and the proceedings developed into a resolution to abstain from patronising the Exhibition here as they invited Lord Minto to open it His Lordship abused Swadeshi workers as dishonest Mr Tilak also spoke On returning to lodging I wrote out from memory the speech of Mr. Tilak and sent it to the press

Calcutta 25 12-06 to 31 12-06

We visited the Maharashtra camp as news was brought that Mudholkar and Gokhale were canvassing there Mr Tilak

addressed the delegates. Mudholkar tried to interfere but could not prevail.

We went to the lodgings of Mr. Dadabhoy Naoroji in response to an invitation circulated in his name. In the hall of Maharaja Darbhanga's palace, were assembled a large number of representative delegates and Maharaja Darbhanga himself attended. Mr. Dadabhoy opened the proceedings by requesting each delegate to give his opinion merely on the question of boycott. So I stated my views in brief but it appeared afterwards that Madan Mohan Malaviya, Sir Ferozeshah Mehta and others began to preach. So I took advantage of the informality of the meeting to interrupt them. Tilak did the same from his place and Mr. Daji Abaji Khare spoke after Sir Ferozeshah and made the latter's speech negatory. This offended Sir P. very much......In the Subjects Committee the whole fight came about on Swadeshi Boycott and constitution of the Congress. It began with the Resolution about the Bengal partition. Our party felt strongly on it and amendments were put forward to eliminate the clause asking for a commission of enquiry. Babu Motilal opposed the introduction of the clause, votes were not counted and the president by mere guess ruled that the majority was in favour of asking for the commission. Bepin Babu accepted the ruling but added that the amendment would be urged in the open Congress.

......When the Swadeshi resolution came in for discussion, it was argued on both sides and at the time of voting poll was demanded, the president declined to grant it. I said we had a right to divide the house. On this there was a heated discussion but the president was hostile and would not consent in dividing the house. Thereupon I and many delegates left in a body. Tilak remained in the Pandal....and returning later gave an account of the happenings after we left. He suggested more amendments... and appeared to be a master of tactics....When we went to the Pandal Daji Abaji Khare offered to mediate. He very successfully did it last year He, Tilak, Mehta and others went into an adjoining room I was invited but did not go. They accepted my amendment ....Tilak was firm and would not give up his points. They were three: (1) determination, (2) effort, and (3) self-sacrifice. Tilak skilfully paraphrased the word 'boycott' and introduced its elements into his amendment.

Mehta was very much annoyed and said "you would not and could not have treated me so in Bombay?" Tilak replied "If provoked to it we would show you a sample even in Bombay" At last a compromise was effected and Tilak's points were accepted.. .Tilak's speech was excellent and everybody said he was a statesman and ...the Swadeshi and boycott resolutions were passed.

* * * * *

Surat 23rd December 1907

Notwithstanding many drawbacks, a large number of people were present on the platform and Mr Tilak who arrived at 9 A M was received with loud cheers They garlanded him and brought him to Mahidharpura in a carriage which the boys insisted in dragging on the way Thousands gathered in the streets and cheered him lustily Tilak and I are putting up together, and . . later on went to Balaji's Tekada The attendance was tremendous over seven thousand and Mr Tilak spoke in English and made a very very clear statement I explained it briefly in Gujarathi.. ..There was very great enthusiasm.

Surat 24th December 1907

This was a very busy day We had to make arragements about our Nationalist Conference Delegates kept pouring in the morning Bengal, Madras, Belgaum, Dharwar, Berar, C P and nationalists all over the country turned up very very strong and we numbered over six hundred Arobinda Babu and Ganesh Babu and many others are here Talks of compromise are all in the air and one party without exception are in favour of an amicable settlement The moderates would appear to be in uncertain temper Our Conference was held in Ghee Kanta-Wadi, and was an unqualified success All our nationalist delegates attended We have made a separate camp for ourselves and that is a distinct advantage Tilak, made a very clear and forcible statement in our conference Arobind Babu presided

After the conference we went to our Tekada meeting It was unprecedently large Tilak Hyder Reza, Sardar Agitsingh Sunghir etc, etc spoke The whole was a tremendous success

Surat, 25th December 1907

Mr Tilak went out in the morning to bring about a compromise . In the afternoon we had our national conferences Arobind Babu presided and Tilak made another masterly statement, clear, concise and yet full, such as he alone can make. Everybody praises it.

Moti Babu arrived from Calcutta, at 10 p m The number of our delegates increased

Surat 26th December 1907

I got up very early in the morning Tilak did the same and, we went about 8 a.m , to Professor Gajjar's bungalow and to Surrendranath Babu's bungalow Moti Babu and Arobind Babu were with us, and Dr Moonje came up later. The compromise matter was moved by Mr Tilak A Chowdhari, J Chowdhari were there. Surendra Babu would not give an undertaking not to go back on Calcutta resolutions, but only agreed to mention the matter to Mehta We sent for the Chairman R C, but he replied that he was engaged in religious exercises .I remained with Dr Moonje in the Congress camp while the others went back for food We tried to see the Chairman of Reception Committee but could not see him.......

The Congress met at 2 30 p m The Chairman R C 's speech was unusual and referred to Dr Rashabihari Ghose as elected by the R. C . Babu Surendra rose to speak, but was not heard. The delegates asked him to stop The Session was evetually suspended Sir P M Mehta was very angry So was Gokhale

Surat, 27th December, 1907

In the morning, I, Tilak, and Dr Moonje went to Professor Gajjar's bungalow Mr Chunnilal said he would bring Sir P M and Dr Rutherford but came back crest fallen . Dr Garde discovered that badmashas were introduced into the Congress Pandal and given badges to make them look like Congress workers When Congress sitting commenced again, Surendra Babu resumed his speech and was patiently heard Then Tilak who had given notice of amendment got up to the platform to move it The Chairman ruled it out of order Tilak wished to appeal to the delegates This the Chairman and the Moderates

would not allow A moderate, I think, Ambalal threw a chair at Tilak This enraged all our party A shoe was thrown by a moderate at Tilak It struck Surrendra Babu in the back and Sir P M M on the cheek There arose a tremendous uproar and many young men got in to the platform, and there was a free fight Dr Garde got hurt Bhugat Dr Moonje, Mr. Thengadi and a number of others protected Tilak and brought him out safe. I also came out and we sat in C P Tent All through the afternoon and evening, thousands upon thousands called to see Tilak and make enquiries The house was crowded to its utmost capacity and you could not pacify them until they had a look at Tilak

Surat, 28th December, 1907

The Moderates held a convention of their own in the Pandal and only those who signed a declaration presented by Moderates, were allowed in Daji Abaji Khare and R P Karandikar signed it last night

On our side we held a meeting of the delegates willing to work on Congress lines taking the resolutions passed at the last Calcutta Session as the basis The meeting was held in the Ghee Kanta Wadi and nearly a thousand and more delegates were present Mr Nevinson attended Tilak made a statement which for its clearness and statesmanship would have done credit to Gladstone or Bismark It was full and conceived in the best style

* * * * *

Dhulia, 29th April 1908

Tilak made a grand speech on Congress re-union It was a master piece of eloquence

Akola 2nd May, 1908

We reached Akola soon after day break Nearly twenty thousand people were present to receive Mr Tilak His tonga was drawn by boys and brought in a tremendously long procession to V K Desai's house In the evening Shivaji Festival was celebrated in Phadake's field Tilak's address was a master piece of eloquence There is no one else who could have spoken as he did He said freedom is a Birth right.

NOTE—This aphorism of his has been adopted as a moto and repeated every where since then.

Akola 3rd May, 1908.

Soon after we woke up in the morning Dr. Kolhatkar told me that Gajanan Maharaj of Shegaon had arrived with Waman Rao Fadke and that they were at Shriram Temple. I, Tilak and a few others made ready to go and see him. C. V. Vaidya came with us We saw Gajanan Maharaj in the temple. He was lying down where we reached. We approached very quietly and sat at a little distance from his bed. A little later he got up and Tilak worshipped him. He accepted the homage and Gajanan Maharaj in his way blessed him.

In the evening there were speeches in Fadake's Mala. Tilak spoke last. His speech was superb and very much appreciated. His clean enunciation was very taking. His audience was, if anything larger than yesterdays' (over twenty thousands.)

Akola, 4th May, 1908.

A wonder happened Gajanan Maharaj came in his Ratha (Chariot) to attend the lecture of Tilak at the request of Dr. Kolhatkar and Wamanrao Fadke. Tilak followed and in a procession we went to Bapusaheb Phadke's Mala for the lecture. Gajanan Maharaj sat on the dias smiling and making reforms. This became a sort of running commentary and the effect of the whole was tremendous. The audience was larger than yesterday's in fact, the largest in Akola in living memory.... Tilak spoke as he alone can speak and every one was charmed by his eloquence.

Khamgaon, 5th May. 1908.

We reached Khamgaon, about 8-30 A. M. The reception was tremendous and very hearty. There were local volunteers headed by Vyas, on horse-back in rich and splendid uniforms. The whole population turned out and there were triumphal arches. Ladies sat in gallaries. [There happened then what is not in the diary, but which I remember as distinctly as if it took place yesterday—we went to Malkapur. Gajanan Maharaj sent a message not to proceed further and offered to come himself. He foresaw what we could not, and it is one of the sorrows of my life

that we did not take his advice and stay Had we listened to him the further trouble of prosecution may have been avoided

* * * * *

Sinhagad 19th May 1908

Tilak to-day framed a very general and brief syllabus of the work on politics planned by him and made a list of books of re ference I am to collaborate with him

* * * * *

Bombay 28th *June* 1908

At night Mr Padhye of Nagpur came He was originally a contractor. He studied Astrology and became proficient He correctly told the date of Tilak s arrest beforehand

Bombay 15th July 1908

Tilak began his defence and made a very effective speech He spoke for two hours and a half and had not finished when the Court rose for the day

Bombav 16th July 1908

Mr Tilak s address in the morning was very impressive The jury through their foreman asked for half a holiday to-morrow, and the whole day of the day after to write mail letters etc The Judge agreed Tilak spoke about his articles and had not finished when the Court rose for the day

Bombay 17th July 1908

Tilak s address to-day was very superb and the articles of the Pioneer and other Anglo-Indian papers were very success fully introduced The Extracts were very telling Court closed at 2 30 P M

Bombay 20th July, 1908

We saw Tilak He appeared fresh In the Court he made a capital speech and to-day s proceedings were very satisfactory Tilak was on his legs the whole day

Bombay, 21st July, 1908

Mr Tilak spoke the whole day He has practically finished He will close the address formally to-morrow

Bombay, 22nd July, 1908

The case went on as usual Tilak s peroration was superb *The jury brought in a divided verdict seven for guilty and two for* not guilty In the jury there were seven Europeans and two Parsis So I guess the Europeans were for guilty and the Indians for not guilty Mr Tilak then asked for a number of points of law being reserved for the full bench They were read out The Judge declared to reserve them saying he was doing so in the interests of the accused

Tilak protested his innocence and said that there is a power higher than man s and it *appeared that his cause was destined to* prosper by his suffering This bold statement staggered every body in Court Tilak is really a hero a lion hearted man

* * * * *

Mandalay, 22nd October 1910

I bathed prayed and went with Bijapurkar Shiralkar and Shiwarampant Godbole to the jail I and Bijapurkar were admitted and we had a talk with Tilak in the presence of the Superintendent Captain Tarapur We talked about his health about Tai Maharaja's case recently decided by the Bombay High Court in appeal He gave me a memo prepared by himself about the appeal to be preferred to the Privy Council and to read and discuss it We adjourned to 2 P.M. So we again met at 2 P M. in the presence of the Superintendent Captain Tarapur We talked of the appeal Then we talked about the Will made by himself about the education of his children and the health of his wife He did not know about the death of my mother and was sorry to hear of it I embraced him both in the morning and afternoon I resisted hard but eyes would get dim with tears His cell could be seen from the quarters of the Jailor and I with Bijapurkar had a view of it from a long distance.

* * * * *

Poona 21st June 1914

The deputation resolved to be sent to Mr Tilak in yesterday's public meeting arrived A platform was prepared on the grounds of the Wada There were over six thousand persons present Mr Annasaheb Patwardhan presided and gave the message of the people to Mr Tilak with a garland of flowers and pansupari. Then nearly fifty garlands were presented by different localities, associations and bodies I also gave one for Berar There was great enthusiasm and Mr Tilak made a very neat little speech Both to-days and yesterdays proceedings were very successful

Poona 8th August 1914

The Government have ostracized Mr Tilak by official circular It is similar to what was issued in Nagpur on my return from England I hear it has been posted in the notice board of a college

Poona 9th August 1914

There is some commotion here over the meeting to be held to express sympathy with the war that is going The moderates know that any meeting called by them would not be largely attended and they do not like to call Tilak without whom no public meeting is or can be complete at Poona So they do not know what to do more especially that Government issued a circular that no Government servant pensioner title-holder or any body who has been in any way favoured by Government should associate with Mr Tilak Tilak read out to me portions of his new work on Geeta and explained the scheme of his work

* * * * *

Belgaum 1st May 1916

We went to the Pandal again for a meeting of the Itihas-Samshodhak Mandali Mr Deva spoke and Mr Tilak presided. Then Mr Tilak delivered a lecture on Home Rule and I presided. The audience all through was very large We saw M Gandhi. He told me that we had shifted the burden on the Moderates by our union resolution

* * * * *

Sinhagad, 20th May 1916

The whole of the Parsi community of Sinhagada was there and they were playing to "Dumb Shivaji" a show that I have not seen before People divided themselves into two parties One showes a word by pantonimum or dumb show and the other has to guess it The younger people are very much excited After the game during which they pantomimed the name of Tilak we sat talking They very much wished to know how Avesta supported the theory of Arctic Home Tilak said he would arrange conversations about it on his return from Poona

* * * * *

Poona, 12th June, 1916

In the evening Tilak explained how Adhyasa wada of Shree Shankaracharya came into existence and why He explained it first to Waman Shastri Kinjavadekar I asked the latter to restate the view and Mr Tilak joined in. Shivanam Shastri also joined the discussion It was very interesting and our conversation went on till midnight Mr. Tilak thinks that Adhyusa—wada is not supported by any vedic text, nor by upanishads nor by Sutras Shree Shankaracharya introduced it to explain how the nominal became the phenomenal and did it so successfully that he became the founder of the new school explaining the true meaning of Adwait and reconciling it with all texts That showes his his greatness and establishes it.

Poona, 14th June, 1916

Mr Rajwade spoke on Shivaji and said that Shivaji s preceptor Dadoji Konddeva was a great man and laid the foundation of the greatness of Shivaji But Mr Tilak summed up and spoke about Swaraj and added that the fears of Mahomedans that they would be ill treated, if Swaraj were granted to India, were groundless

Poona 3rd July 1916

Mr. Tilak attended the meeting in honour of Agarkar Because of his presence there was a very large audience The hall at the Wilson College could not hold it and Chandavarkar etc were unwilling to hold the meeting in the open air in the college

compound The people became restive At last Chandavakar has agreed to what they called an overflow meeting and on Tilak going to it, the whole hall emptied and went with Tilak Chandavarkar held a small meeting in the empty hall

* * * * *

Akola, 20th July, 1916.

About 6 p m I dressed and went with V K Desai, Pandurangpant Tekade and Tatya to the Rajeshwar Mandir in Tonga There were not many people there at the time but a large number gathered soon and the proceedings began at 7-30 p m Vyankatesh recited a piece of his own composition He sang it very nicely Then a member of the Dramatic Company that is here recited two pieces composed by Bamangaonkar who is here and was present They were very good and he sang them very very well Mr. Chiplonkar then addressed the assembly on the life of Tilak and I spoke after him our speeches were very well received. Date was there and spoke a few words to congratulate the people

* * *

I. B. Sen.

(Bar-at-Law, Calcutta.)

My personal knowledge of Tilak is mostly confined to what I saw or heard at public gatherings where he addressed thousands or where he sat mute as president having been forbidden by the bureaucracy to address any public meeting The still more interesting gatherings where I saw or heard him at closer quarters were the meetings of the All India Congress Committee, of Subjects Committees of the Indian National Congress or of informal conferences preliminary to or consequent upon the meetings of such Committees

I had heard of the man from his Bengali and Mahratta friends and critics also The somewhat heterodox Brahmin whose son-in-law had been sent to Germany for advanced studies was known all over India to be the idol of the orthodox modern Hindus of Bengal and Maharashtra Who amongst educated Indians,

B. R. Mankar.

(English, Marathi and Gujarathi, Short Hand Writer, Bombay)

My acquaintance with Lokamanya Bal Gangadhar Tilak was formed in 1895 in connection with the session of the Indian National Congress, held in Poona in that year He was then a member of the Bombay Provincial Legislative Council and was known as 'The Hon Mr Tilak,' in public life, though in private he was called 'Balasaheb,' 'Balwantrao Balwantraoji,' and 'Dada' It so happened that I was a friend of Messrs (Now late) Makundrao Balkrishna Gurjar and Ganpatrao Laxuman Page two of the members of the Board of Proprietors of the then existing Anglo-Marathi daily newspaper, called 'The Prabhhakar,' in Bombay These gentleman had arranged with me that I should report the Congress for their paper In the meanwhile there arose serious differences among the Congress authorities in Poona and Bombay, and at one time it seemed as if there would be a chance of there being held in Poona itself two separate Congress sessions one being handled by the original progenitors of the Congress, and the other by the Lokamanya and his Party In view of this contingency (the late) Mr G K Gokhale, as Secretary of the original Congress, engaged the services of Mr R D Hughes, the head reporter of the *Times of India*, to report his Congress That induced the Lokamanya to fish for a reporter for his own Congress, it was at this moment that my name was brought to his notice by the abovenamed proprietors of 'The Prabhhakar,' and they, it would seem, arranged to spare my help to him giving up the idea of having a special report of the Congress for their own journal A letter was therefore, sent to me by Lokamanya Tilak asking me if I would agree to oblige him I consented Shortly afterwards the differences in the Congress Camp were made up, and all chances of a double-Congress disappeared. Hence the Lokamanya wrote to thank me for the proferred help and asked if I would continue the promise of help notwithstanding the Congress s being a one session affair adding that if I said 'yes,' he would arrange for the publication of the *daily* issues of his *Mahratta* and *Kesari* I said 'yes' and did' the Congress work when the time came.

My first piece of work in that regard was to report the inaugural address of Justice Ranade in connection with the Provincial Social

Conference, delivered in an open space in the compound of the Fergusson College. As soon as my transcripts went to the 'Aryabhushan Press,' where the *Máhratta* and the *Kesari* were printed, and the galley proofs came to the Lokamanya, what I saw of his 'modus operandi' lifted me off my feet in admiration for his versatile genius. While he was reading the proofs and correcting them too, he was attending to the numerous visitors that were pouring in around him some to make enquiries, some to wish him happiness. What took my breath away was the sight of his keeping his head cool, in the midst of so many calls on his mind and attention, so as to composedly discuss weighty negotiations that were conducted before him for a compromise in the defamation suit which he had threatened to file against a Southern India journal.

I returned to Bombay with the blessings of the Lokamanya, as also with his assurance of deep and abiding regards for me, and, true to that sentiment, I must confess, he never afterwards lost sight of me whenever he had a reporter's job to discuss of. He had engaged me to report his appeal in the Tai Maharaja Forgery Case before the Bombay High Court. He had also engaged me to report his appeal in the Security case before the High Court again. He had even engaged me to report the Summons-proceedings before the Chief Presidency Magistrate, Bombay, that he had started against the editor of the *Times of India*, for republishing a paragraph from *Globe* (of London) which contained the suggestion that the Lokamanya was an arch-plotter.

When I took up the work of reporting for Government, the first meeting that I had to "do" was the one held in Poona, in the big temple that lies on one's left as one enters the Lakdipool to proceed towards Fergusson College. The Lokamanya happened to be present there, and the first words that escaped his lips were in the shape of an introduction of me to the audience, whom he assured that in me they should look upon a person whom he knew well and long and whose efficiency and *bona fides* should be trusted. His words went home and since then never once was I looked at with an unfriendly eye in any public meeting or in any conference in the mofussal. Wherever he happened to be present at a big or a small meeting, his first care used to be to see, though I was working on behalf of Government, that I was comfortably seated and that my seat was properly lighted.

When Mr Keir Hardie visited Poona his first public speech was delivered in the hall of the Sarvajanik Sabha one morning The Lokamanya conducted me, though a Government Reporter to the President s Table and gave me a seat on the left of Mr Keir Hardi himself His argument was that the nearer I could sit to the speakers the better I would be able to report the proceedings

While returning from Dharwar, after finishing both the Political and Social Conferences, in 1903 I found that I was a co-passenger of the Lokamanya and Rao Bahadurs Vishnu Moreshwar Mahajani of Berars and Damodar Ganesh Padhye of Bombay. The Loka manya had just lost his eldest son, Vishwanath of plague and that being the first occasion since the mishap for the Rao Bahadurs to meet the Lokamanya they offered their sincere condolences to him, and then for once his face was discovered to wear the appearance of regret and moroseness But that was to be only for a minute and soon the three great scholars were seen plunged into a discussion of several topics of the day from various stand points Eventually they haulted on the question of social reforms and they debated it very warmly The Lokamanya on one side and the two Rao Bahadurs on the other, flung quotations after quota tions from original Sanskrit texts at one another, one to defeat the other, and truly it was a sight for Gods to witness the three stalwart fighters racking their brains to think of and recite the exact quota tions to vanquish the opponent

Once there was a meeting in Poona in connection with the Temperance Association I believe it was an inaugural one perhaps it was an annual general one the Hon Mr G K Gokhale was the president and the Lokamanya the mover of the first resolution Both of them otherwise standing at two distinct poles worked harmoniously on the occasion

Three days before the Lokamanya was released after his 1897 conviction I happened to report for the *Mahratta* a meet ing in Bombay, and another in Poona The Bombay meeting was held on a Saturday evening in connection with the address of Mr A M Bose, who had come from England to preside at the impending session of the Indian National Congress The report had to be published in the *Mahratta* which would be out early next (Sunday) morning I had, therefore, to proceed to Poona by the night train transcribe the notes in the train and hand the report before 3

A M. to Mr N C Kelkar in the *Kesari* Office. Mr Kelkar was apprised of my mission to Poona by wire At 8 A.M. on Sunday was to take place a meeting in connection with the address of Prince Ranjitsinghji in the Fergusson College Grounds and the moment Mr Kelkar learnt that I was going to Poona he proposed to withhold the publication of the *Mahratta* at the usual early hour and to issue it sometime later in the afternoon in the meanwhile managing to get the Prince s meeting reported by me and to embody the report in the delayed issue of the *Mahratta* He accordingly took me to report the meeting I took the report transcribed my notes and by 2 in the afternoon the *Mahratta* was out with the latest news of the morning function near Fergusson College at Bhamburda. Three days after my return from Bombay the Lokamanya was released and after coming home when he was informed of what I had done for the *Mahratta* he wrote me a letter of thanks for co-operating with his staff while he was away

Taking advantage of the kind regards the Lokamanya had for me, I used sometimes to indulge, when we were alone together in conversations of a type which would smack of taking liberties ' with him though I always took care not to forget what was due to him from me in point of respect on account of the distance of age between us Accordingly once while speaking on the attainment of Home Rule (then Swarajya was not the term in vogue) I remarked Personally Balasaheb (I always addressed him by that name because that was a popular name when I was first introduced to him) I do not wish for the sake of my community that you should get Home Rule my fear being that once you Brahmins gain the old supremacy you might revive the religious and communal controversy which raged in the days of the Peshawas to the detriment of the claim of my community Pathare Prabhu Community to call itself Kshratriya and as such to wear Janva, a controversy I said which received its quietus only at the hands of the Peshawa Sawai Madhawrao out of respect for the representation made on behalf of the Community by a Shankarcharya (Vidyashankar Bharati) The Lokamanya laughed outright and assured me that when Home Rule would come to Indians it would come to all Indians and not to the Brahmins alone.

Once a gentleman referred in the Lokamanya s presence to what he felt to be two serious drawbacks in him viz his loud way of

speaking and his apparent obstinate nature The reply was that obstinacy made him cling to his principles which he would not cast off like old clothes and the loud voice was sure to save people inclined to hear him *clandestinely* from committing the sin of eavesdropping

At one meeting Professor Ramamurti happened to eulogise the worth of physical development alone The Lokamanya opined that mental development was far superior to physical development and he instanced the case of the elephant and the mahut He argued that the man who rode the elephant might be a spare man and the elephant a stout animal yet the latter could be controlled and ridden by the man on account of his superior mentality

At one meeting the Lokamanya was called upon to speak by the President His call not being heard by the audience they shouted out for Mr Baptista to speak The latter felt he had a call from the Chair to speak The result was that both he and the Lokamanya were seen to rise to speak The Lokamanya seeing Mr Baptista on his legs took his seat remarking he would make room for his gramophone to do the needful

At another meeting Mr Antaji Damodar Kale, the originator of the idea of Paisa Fund Movement complained that scant notice was given to him for being the father of the idea which soon materialised into a noble institution The Lokamanya gently reminded him that to conceive an idea was not always so difficult as to carry it out and he jocularly hinted that anyone might conceive the idea of setting Bombay on fire to-morrow but few would be forthcoming to carry it out

* * *

Shapurji Saklatwala

(*M P Socialist Leader London*)

The Twentieth Century ushers in the new era of Mass Rights Revolution as compared to the Revolutions of the past in which one set of rulers weakened or dethroned the power of the other set and gave the people the choice of being governed by an alternative ruling class The Magna Charta or the Reform Act in Britain the French

Revolution (excepting the few days of the Communic,) the Italian Revolution all brought freedom in the sense that one man's rule was replaced by the rule of a privileged class. Monarchial thraldom was replaced by Aristocratic or Plutocratic thraldom.

The Twentieth Century spirit of revolt is for mass rights, for the supremacy of the proletariat, for the common-sense rule of the largest numbers regardless of the claims of Political Experts or Social Specialists.

It may seem strange, but the new throbbing of the human heart showed earlier symptoms in the people of the East than in those of the West. The old type of revolutionary showed his political restlessness, but at the same time felt the need of appreciation and imitation of all outward forms of glamour and pomp of power. The new revolutionary, in expressing his restlessness, showed his impatience with and disgust for the trumpery show of power, and gave evidence of a strong inclination to harmonise the outward forms of life of the ruling—or much rather the administering—body, with those of the common people.

India, Turkey, Persia, began to show their " disloyalty " to Great Britain and to Russia, and to express their contempt for the " Civilisation " that they claimed to introduce, and their pity for those natives of the soil who aped the mannerisms of the dominant class. Russia developed and practically put into effect this new type of the Mass Revolution in their country extending over the largest area of Europe as well as of Asia. It is the culmination of the same effort that surged in the heart of the Indian and Persian Nationalist and the young Turk. It is the trumpery of Power, it is the economic misery inflicted by Ruling-class interests that are really at the bottom of this outwardly appearing Nationalist struggles.

Tilak led the way in India. He gave a shock to the Congress in India by proclaiming for the first time that singing praises of the Rulers, flattering them through fear, imitating their social customs and incorporating their economic system were not the true functions of a body that pretended to work for the emancipation of the masses. He appeared as a councilor in the council chamber as the most unfashionably and most orientally-dressed figure, the commonest of the common people. He accepted imprisonment as a token of true performance of duty and not as a disgrace. He wrote and

spoke in terms of "Sedition,' and stood fearlessly condemned not only in the eyes of his foreign Rulers but even those local grandies who had acquired the art and mannerisms of the Ruling class and plutocratic exploitation

This was the Tilak who left his mark and impression upon my youthful thoughts Government's threats could not bend him or frighten him, but his own friends and admirers who did not see in Tilak the apostle of the new revolution, but looked upon him only as a politician of a more extreme type than themselves begged of him to tone down The revolutionary spirit was persuaded to work for ordinary reformist ends in vain hopes of overthrowing a ruling *class* tyranny, by imitating and replacing one set of rulers by an other Under this pressure Tilak accepted his freedom and came out of prison, only to return to it for a longer and severer term. While he was there I made four or five efforts at communication with him through the Inspector General of Prisons, but without avail.

Then at last I saw Tilak of my youthful days in England, weighed with years, broken down by prison hardships and, worse yet beset heavily by reformsist friends Indian and British—persuading him day and night not to play his natural part, but to give his weight to them In my own conversations I can again see Tilak in spirit revolutionist, the inspirer, the fighter for masses, but in conventional meetings I would see him struggling with his own inner self making a sacrifice of his own spirit to satisfy those friends who led him to believe that only if he lent his force to them and suppressed himself all was won. He was led to believe that his was only the spirit of his clan the Maharashtra s fighting hillman, but that his mission was ultimately the same as that of Parliamentary reformers.

Thus Tilak, who was one of the early torch bearers of the present century passed away without achieving a revolution in his country that needed it most, still his spirit survives the light lasts and, grows and his work yet to be done shall be accomplished It is then that he will receive a true monument of his effort and spirit, and his cold statue in Poona will only remain a piece of masonry and marble

* * *

R. P. Paranjpye

(Senior Wrangler, Formerly Principal Fergusson College Poona, and Minister of Education, Bombay)

During the whole period of British Rule in India there has been no man who occupied in the public mind exactly the same position that the late Mr Tilak did during the last twenty five years of his life I say this even though we recall the names of Rammohan Roy, Dadabhai Navroji, W C Banerji Sir Syed Ahmad, Ranade, Mehta or Gokhale, not to mention purely religious or social reformers like Davanand, Kaeshav Chandra Sen, Vidyasagar or Agarkar

Mr Tilak came at a psychological moment when the obvious advantages of British rule as compared with the old Indian rule had come to be regarded as habitual and a part of the very nature of things, and the disadvantages had begun to be acutely felt He took full advantage of it and the love of his admiring countrymen was his reward.

But a mere propaganda of criticism would not have led to the fervent idolatory that he commanded had it not been accompanied by some finer personal qualities. Others have tried it, who did not possess these qualities and have not succeeded as Tilak did Among these qualities a pure personal life is one of the most prominent He had none of the looseness of character often found among other patriots his living was simple, he was always accessible and he had a very engaging bonhomie of manners Another very important point in his character was his capacity for sacrifice The example of such a sacrifice of worldly prospects in a purely secular cause was at that time very rare High English education was in his younger days the sure key to a fine official or professional career, and if he had so wished it, he could easily have ended as a High Court Judge or a Collector in the statutary service His undaunted courage in facing the various prosecutions which were believed by popular opinion to be specially directed against him personally, won him the admiration even of his enemies and opponents His followers of course were rendered still more devotees by these events and he attained a position almost unexampled in the recent history of our country In addition to these qualities of a high personal character

and a capacity for sacrifice he had a very keen intellect which would have shone in any field He had a wonderful instinct for gauging the feeling of the people He accurately mirrored public opinion

Suffice it to say that he produced a good deal of animation in a body which was almost lifeless he made the people think when they were content to accept things as they are and he gave the country an example of sacrifice pure life and devotion to the mother land The pity is that the situation of our country is such that a man like Mr Tilak had to spend his whole life in mere criticism and in doing what was very often mere destructive work History will form its own judgment about the place of Bal Gangadhar Tilak in the annals of India I can but say that in him there lived a GREAT MAN

* * *

B. Chakrawarti

(Bar at-Law M L C Leader of the old Nationalist Party in Bengal Calcutta)

I had the unique privilege of enjoying the hospitality of Lok Tilak in his own house and knowing him intimately for many years Whenever we met we generally talked of Geeta when free Lok manya was a Baishnav whereas I am a Sakta Still there was very little difference between us He felt very keenly that mere asceticism and renunciation would not solve the problems of the country He was a veritable Karmoyogin Political Bengal cherishes his memory very dearly With his vast erudition with his keen political insight with his intensely human nature and democratic bent of mind he has established a permanent seat in our heart When heart is full words are but few We feel his separation too keenly Lokamanya was above all a practical politician and had no illusion about the political future of his country I am strongly of opinion that save and except the policy and programme enunciated by him call it Responsive Co-operation or Responsive non-co-operation by any name you please there can be no sounder policy for a dependent country like that of ours Lok Tilak had a master mind and unique power of organisation In my mind s eye I always find him as a Captain of a well-equipped and

disciplined cavalry marching onwards to the citadel of the enemy he wants to vanquish How eagerly we wish we had the vision of Lokamanya in these days of cloudy political atmosphere when we are all groping in darkness

One last tribute of homage and respect I must pay to the man of indomitable hope and heart who, in the midst of suffering and persecution never bartered his soul for the mean thought of gain or glory Lokamanya Bal Gangadhar Tilak held a unique position in our present political life. The purity of his personal character which in many respects brought back to us the ancient Brahmanical ideal of plain living and high thinking the single-minded devotion to his country's cause that characterised his public life the courage verging perhaps in the view of some people to utter recklessness of personal consequence with which he pursued his ideal his sacrifices and suffering, his life-long consecration of whatever he had to the service of his people, his keen and versatile intellect his unerring political instincts and wide and intimate knowledge of men and affairs—all these combined to secure for him a position in our public life unattained and almost unattainable by one of his contemporaries and co-workers But we must not mourn for him He is not dead. He lives in spirit and is everywhere with us every day to lead and guide us in our undertakings

* * *

Rabindranath Tagore.

(Dr Sir, Poet Laureate of India, Shantiniketan Calcutta)

The incident which brought me in personal touch with Lokamanya Tilak I have mentioned elsewhere It was when he surprised me with a request through a messenger that I should proceed to Europe with the help of Rs 50 000 which he was ready to offer me My surprise was still greater, when I was assured that Tilak did not want my help for any propaganda which was his own that he would be sorry if I followed the path which he himself was pursuing at that moment for the benefit of his country He wanted me to be true to myself and through my effort to serve humanity, in my own way to serve India. I felt that this proposal from Tilak carried with it the highest honour that I had ever received from my countrymen

I do not know if I was worthy of it, but it revealed to me the greatness of Tilak's personality which deeply impressed my mind. He had more faith in Truth than in method His ideal of the fulfilment of India's destiny was vast, and therefore it had ample room even for a dreamer of dreams, even for ' music maker ' —He knew that freedom had its diverse aspects, and therefore it could be truly reached, if individuals had their full scope to use their special gifts or opening out paths that were diverse in their directions

* * *

Ramsay Macdonald

(M P, Late Premier of England, Labour Leader, London)

I twice met Mr Tilak, but I regret to say only in a very casual way so that I did not come to know him very well, and no private correspondence supplemented the imperfections of the personal contact However, I was deeply impressed at the little I saw of him, by his fine strong personality, and I was fully convinced that he was a man of powerful intelligence and sincere convictions He loved freedom above everything He was prepared to sacrifice everything for his country s freedom He will no doubt be remembered in history as the great statesman of Modern India

* * *

The late Krishnarao Sharangapani

(B A, LL B., Judge, Baroda State)

Bal Gangadhar Tilak and myself passed the Matriculation in the year 1872, about fifty years back My father, *Retired Deputy* Collector, Nasik, made up his mind to send me to the Deccan College, Poona Poona, then had the reputation of having a salubrious climate and of being cheap, the site of the Deccan College being also a further attraction on account of its situation in a lovely solitary spot, far away from the busy haunts of the City. There was no struggle for admission, though the Deccan College was then the only

Arts College in Poona, for the number of students passed was not very large. But there was the difficulty of obtaining residence in the College quarters as there existed then only the central building with wings on two sides and no extensions or other independent residential quarters In the January of 1873, students, from the south, like Belgaum and Dharwar and from Khandesh and Nasik, flocked for admission The admission took place as a matter of course, but the number of students that were admitted being then large, the F A (now called Previous) class, the examination of which took place after 18 months, was made up of two divisions Bal Gangadhar Tilak then receded in the City in a storied house, in a corner, near the square in the vicinity of the Patrya Maruti under the care and guardianship of his uncle who was then a school master on a small salary in the City For several days, many resident students of Poona came on foot, two miles or more, taking a short cut over the river by the ferry, Mr Tilak being one of them Bal Gangadhar, for some days, continued to attend the College in the company of his friends Patwardhan, Sathe, Joshi, Atre and Sankasale His friends used to meet in the square near the Budhwar Wada whence they came together on foot to the College.

We had in the short term of 18 months as many as five fellows, Messrs Pendse, Jinsiwale, Gharpure and two Kirloskar brothers, Mr. K. B Pendse being senior to them all He used to teach English, Logic and Sanskrit We were all charmed by his splendid Sanskrit scholarship

He gave at the begining certain English passages for translation into Sanskrit, leaving it to the students to translate them into verse if it was practicable for them Mr. B G. Tilak was one of those students who translated certain passages into verse, and students began to enquire amongst themselves who he was That was how we came in contact with him first

Mr B G Tilak was then a lean spare figure with twinkling eyes and a massive head with a short tuft of hair His dress was as simple as even it was later He wore a large round red turban with no lace end and a flowing long coat and a Sadra inside and carried an 'angwastra with him, with Dakshini shoes on his feet Virtually there was no change in his dress from the time we saw him at the

College till he expired He wore, however, a special Sadra (Shirt) with buttons on the shoulders which kept it tight on the chest and this he used at the time when he was taking Bar exercise At times he did not wear a shirt in private hours of study but was to be found in his Dhoti, with his bare body and an 'angwastra.' But at the end of three or four years the Tilak we had seen at the outset was quite different He had then a well-developed body with expansive chest and robust arms

Probably at the beginning of the next term i e, in June 1873 Tilak became a resident student of the College The first term was spent in preparing for the scholarship examination The scholars had then for their examirations generally a separate course of studies in addition to the one that was taught in the class during the term. It was in the monsoon term that students began to rivet their attention on regular studies for examinations, and it was usual for them to get independent single rooms when the examinations were approaching There was then a number of single rooms on the ground floor and a few big large rooms in the two wings on the upper story, each room being assigned to three students, the Superintending Fellow alone having one big room to himself. Mr. Tilak secured a room to himself not far off from mine on the ground floor on the right wing as you approach the College from the City.

He was anxious about his messing. There were then several dining clubs, in a block of building not far off from the main building, which can roughly be divided into 'Sovla and Ovala'—Orthodox and Reformers, admitting in each of these their own friends and companions Our club belonged to the former category and had in it students from Nasik, Khandesh and Berar and we readily admitted Mr Tilak into it The Karnatic had a club to itself which was called Vyankappa's club, Vyankappa being the cook who was proficient in preparing Karnatic 'Sar Our club was located in a big room at the other extremity in the propinquity of a room which was then used for purposes of gymnasium We had in our club students all sitting with silken cloths at dinners, several of them being of orthodox bent of mind performing their Sandayas and reading Bhagawatgita. Mr Tilak of course was one of those who used silken cloth at dinner We had in our club almost all good eaters and Tilak also was one of them There were some amongst us who

used to eat at times Bajri-bread as a variety, but Tilak had no such liking and always indulged in wheat cakes.

From the time he became a resident student he applied himself assiduously to the development of his body by devoting some hours every day to gymnasium. In the morning he used to go to the gymnasium room where he had Malkhamb, Jor, Jodi and Kusti and after his exercise he used to take a large draught of fresh milk which was supplied to him and others by servants. In the evenings appointed for exercise on the horizontal bars, Tilak joined and had his exercise there. One stalwart Mahomedan was then engaged as a teacher who used to give training in those exercises. The morning times were usefully spent by several students in going to the river to take a dip where they learnt the art of swimming. Some of the members in our club like Patwardhan and Kulkarni from Nasik were very good swimmers and Mr. Tilak picked up the art from them and after some practice became a good swimmer.

Tilak was not an early riser. About that time, there were three sets of students who used to study at different hours at night; (1) those who after the evening meals at six or seven o'clock used to sleep till 12 at night and afterwards get up and study till sunrise; (2) those who after evening meals used to study for an hour or two, sleep till 3 o'clock and then get up and study upto sunrise; (3) those who after evening meal used to study till 12 or 1 o'clock and get up late in the morning at 7 or 7-30, so that in the evening you could not see all rooms lighted simultaneously, some being dark and some lighted. Tilak belonged to the third class. It was noticed that most of the students in the mofussil generally sat late at night for study.

At the F. A. Examination students had to take one voluntary subject and that was either (1) Butler's Analogy and Sermons or (2) Analytical Geometry. There were then very few students who took up the former and most of the students took up Mathematics. Tilak of course took up the latter. We had then for our professor of Mathematics the revered Keropanta Chhatre, known by the familiar name 'Kerunana,' who was reputed for his plain dress, simplicity and love for his students. At times he used to come and stay in the College premises and remained content with separate residence in a small low room once used as a temple He used to freely

mingle with students, and showed to some of them, among whom was Tilak, planets and stars by means of astronomical instruments. Tilak did not catch his attention at first, but some time after as he used to ask his difficulties, Professor Kerunana was struck with his mathematical talent and Tilak became one of his favourite pupils Professor Kerunana was known to have carried on his astronomical work under the liberal patronage of the late Shrimant Abasaheb Shastri Patwardhan of the late Gangadhar Shastri's family My family being connected with Gangadhar Sastri's family, Professor Kerunana used to take interet in me at the College, and pressed me to take up Analytical Geometry instead of Butler's Sermons As I had a prejudice against Mathematics, Kerunana through great love he bore towards the students, pressed me to attend his class and carried me physically to that class I did attend the class for one or two days but subsequently gave it up Controversy raged round the relative value of Mathematics and Moral Philosophy and Tilak strenuously supporting the former pressed me over and over again to take up Mathematics but with the bias I had against the subject I remained firm and even at the final B A examination I took up only literary subjects as my voluntary

It was the habit of some students to apply themselves vigorously to their studies in the last term when their examination was drawing near Tilak was one of them In the previous term often after evening meals we used to meet in some room of our friends with whom we were familiar and indulged in conversation and discussions on several subjects The discussions either related to the doings of the past celebrities of the College or some social or current subjects There were hot debates and they continued till a late hour sometimes 10 or 11 at night I remember that once a considerable amount of controversy was evoked on the question whether genius played a prominent part in life or life depended on environments No definite conclusion was arrived at and the general opinion seemed to be indefinite Tilak and several members of our club took part in the discussion

The trial of the late Maharaja Malharrao was then held in Baroda. Almost all the students of the College took so keen an interest in the proceedings, that every day half an hour was set apart for reading them In the disputations that took place over different topics Tilak's keen and vigorous intellect could be perceived There

were at that time students who felt shy of public topics and kept to their own rooms, discussing only their own affairs, and caring for nothing else besides their studies

Thus after leading this kind of life at the College for 18 months we appeared at the F A examination which was then held in April. I got through But Tilak unfortunately failed, probably in English Tilak's *forte* was Sanskrit and Mathematics But his intellect was so wonderful and powerful that when one read his English in the 'Maratha in which he wrote at times, one was simply astonished to see the difference, since the English he wrote was vigorous and beautiful

Tilak got through the F A next year We were afterwards in different classes myself, Upansani (afterwards the Honourable) Kathavate, with failures more or less at the subsequent examinations again joined at the final LL B, Kathavate and Upasani having joined the Deccan College in the year 1873

In those times, one could keep terms at the Law Classes without having passed the B A examination The only restriction being that he must appear at the LL B two years after the B A Students therefore, after they passed their F A, went to Bombay and kept their Law terms for three years and appeared at the LL. B, without having had to stay, then, the whole time in Bombay There was nothing like the 1st LL B, examination but there was only one Jurisprudence examination, without success in which one was not allowed to keep subsequent terms, but it was so easy that a large per cent nearly 80 or 90 passed

The Law Class then was nothing but a farce which one had simply to attend for the sake of keeping terms. The classes were then held in the evening at the old Elphinstone High School building for two or three hours in a week. As most of the students who had to keep their terms were not Graduates they paid very little attention to the lectures delivered by Professors in the class

Tilak passed his B A from the Deccan College and took a class. In Bombay we did not stay together but we often used to meet. However in the year before we passed the LL. B we came to the Deccan College and took private quarters in order that we may be able to study vigorously for the LL. B examination One Mr.

Ganpatrao Bhadbhade from Bombay was also staying at the College with his brother but he was studying by himself We three used to read Properties and Hindu Law and some other subjects together We three i e, Tilak, myself and Upasani, had Sanskrit as our second language and read the 'Mitakshara, Vyavahar Mayukh ' and 'Manu' before we took up any English book like the Mayne's Hindu Law At times we read passages from 'Jeemutvahan's Dayabhaga' and other original passages in Sanskrit We studied late at night till 12 o'clock and Tilak after finishing his study at times put his head under the water pipe, his health was then so good Tilak was a close reasoner, his method of study being analytical He had a peculiar habit so to say, of sleeping over questions which were not solved at night and one could see at times after he went to bed, that he was dangling his feet and thinking over some knotty problem He was free from vice but he had the habit of requiring a piece of betul nut after meals and at intervals during the day

We four got through the LL B examination and we parted But we could see that Tilak had his own ideas of doing public service as during the final year we stayed at the College he entered at times into elaborate discussions with the late Agarkar who was then the Superintending Fellow and gave expression to his views about rendering public service

After we passed the LL. B Tilak stayed in Poona and I came to Nasik where I intended to practise Tilak joined the late Chiplonkar Namjoshi and others and started the New English School which was really the foundation of the present Fergusson College Of his subsequent life the public have known a good deal and it is unnecessary to refer to it

I shall however refer to some of the incidents which are of importance and which took place subsequent to our seperation at the LL B examination

I had a mind to practise in Nasik or Bombay but it was God s will that I should join the State in 1888 as there was a vacancy of a judgeship here Having family connections in Poona I used to go off and on there and used to meet my old friend Mr Tilak Mr Tilak having adopted an independent career for which he had to undergo sacrifice his uncle who was thick with me during early College days once spoke to me that he should either take to the law profes-

sion or accept some lucrative appointment, and asked me to prevail upon him (Mr. Tilak) to pursue such a course I had known my friend very well and replied that he had already made up his mind and it would be of no use talking to him over this matter However I spoke to Mr Tilak and in a friendly way he said to me that he had already chalked out a line for himself by which he was going to do public service.

Tilak, after he had joined the school and started a Paper, used to come at times to Baroda in connection with some business. I remembered that at one time when there was the Jain Conference here, he delivered a speech which was replete with useful information and which greatly impressed the audience An ovation was accorded to him by the citizens of Baroda after he was released from jail when he made a speech which was also very impressive

Tilak's stay in Baroda was prolonged for several days in the notorious Bapat case The late Mr Mahadeo Chimnaji Apte was engaged on behalf of the accused Bapat But he was carried away by death and the late Mr Khare was engaged As Mr Bapat was his friend, Mr Tilak had come down here and watched the case very keenly for him He kept late at night, instructed Mr Khare and did all he could to legally save Mr Bapat Who that has watched the proceedings of the case could not mark the hand of Tilak in the cross examination of witnesses and the examination of the Accounts Books? To his strenuous efforts Bapat owed immensely his acquittal

While Tilak was here his movements were dogged by detectives and once when he saw a detective or public peon going after his carriage or pursuing him he wrote a note to one of the Officers here to keep some police peons or detectives in his Tainat, so that he might have the benefit of an escort and the Government might have the benefit of knowing his movements.

When we used to meet we often spoke about the Bhagawat-Gita and he once remarked that it was the dream of his life to write a book which would dazzle the world As the fulfilment of the words he spoke, his Karmayoga is too well known to the public. After this famous publication, we used to have at times discourses on the meaning of the word "Karma' and he often used to cite योगः कर्मसु कौशलम्.

His last visit to Baroda was on his way to Amritsar, whither he was going, attended by a large party in a special train Notably among these were Messrs Baptista, Vaidya, Kelkar, Karandikar and several Maharashtra gentlemen He was given a very splendid reception at the Railway station and the crowd was so enthusiastic that he took more than a quarter of an hour to reach the place which was only a few yards away from the Railway station, where sumptuous dinner was provided for the party and where an address was to be presented to him on behalf of the citizens of Baroda I had the honour of welcoming him on behalf of the citizens of Baroda. This was the time when the sores of the Punjab tragedies were rankling in the bosoms of the public In response to the words of cordial reception that was accorded to him, Mr Tilak said that the new moon of Swarajya was in sight and the day was not far distant when we might acquire it Those words of high expectations are still dinning in the ears of the public when that visit is remembered Alas! his life was cut short some time after in the midst of these expectations I was unable to go to meet him in the hours of his last illness But I am told that even in his last moments he was thinking of Swarajya.

* * *

V. J Patel

(Bar-at-Law, M L A , Late President of the Bombay Corporation, Bandra)

Lokamanya Tilak was a great and a grand personality The credit of taking politics from drawing rooms of armchair politicians to masses, belongs to him He had his finger on the pulse of the Nation He knew exactly the capacity of the people for self-sacrifice and suffering in their fight for freedom, and therefore led, handled and regulated the national movement accordingly He has been rightly described as the 'Father of the Indian Nationalism " His message to the people of India, " Home Rule is my Birth Right and I shall have it, " inspires every Indian who hears it, and fills his heart with a feeling of patriotism Lokamanya loved freedom above everything else He was prepared to sacrifice everything for the country's freedom Questions regarding communal

differences and dissensions as well as social evils did not trouble him much He believed that with the advent of freedom things would adjust themselves in course of time He therefore concentrated entirely on the fight for freedom In doing so he was ever ready to compromise with his political opponents, and forgetting that he was a great man, he often used to interview men in much lesser position and discuss with them problems of the day for hours and hours. There are however, two matters connected with the Lokamanya s political leadership of which I desire to make special mention Lokamanya was always careful in his public utterances not to make any statement which the bureaucracy might utilise as an argument against the people on any question. The second is that he would never publicly give away his follower on any public question but on the contrary he would as far as possible try to defend him at all costs. These are the two qualities which are, absolutely essential in my opinion in a leader who lays claim to be a practical politician as Lokamanya unquestionably was

For years I had heard and read a good deal about the late Lokamanya but it was not till 1918 that I had the good fortune to be closely associated with him in public work It was on his encouragement that I undertook the arduous duties of the Chairman of the Reception Committee of the Special Congress held in Bombay in that year, and since then till the day of his death I worked with and under him I recollect the efforts he made to induce the Moderates not to secede from the Special Congress but the unfortunate split came and I know no one regretted it more than he.

The ordinary session of the Congress was held at Delhi in the Christmas week of that year when Lokamanya had already left India for England That Congress elected me as its General Secretary and decided to send a deputation to England, with a mandate to represent the Congress point of view on the reforms before the British Parliament and the British public. Lokamanya was elected to preside over the deliberations of that Congress, but as he could not be present Pandit Madan Mohan Malaviya was elected for the honour The All India Congress Committee in pursuance of the Resolution of the Congress elected Lokamanya N C. Kelkar V P Madhavarao and some other public workers to be members of the deputation As General Secretary of the Congress, I had the honour to be one of the members of the

Deputation Lokamanya was already in England and the remaining members joined him by the end of May 1919 For six long months I came in daily touch with him and as General Secretary of the Congress and the Secretary of the Deputation I worked according to his instructions day in and day out and was able to win his con fidence Since the secession of the Moderates from the Congress, the British Congress Committee and the paper ' India ' were working in league with the Moderates Before the Congress Deputation reached England Lokamanya had already directed his attention to this subject I find in the proceedings of the meeting of that Committee held on Wednesday, the 26th February, 1919 at which Lokamanya was present by special invitation the following note —

' Mr Tilak (who with Mr Karandikar, attended by special invitation) was invited to make a statement He asked if the Committee approved and were prepared to press upon the attention of the country, the resolutions adopted by the Congress at Delhi, he complained that the Congress cause was not presented and supported by the Committee and in the journal India He said that it might be necessary for the Congress to make other arrangements for its work in England unless the Committee were prepared to adopt the Congress programme."

When the Deputation reached London Lokamanya told us that the British Congress Committee and the paper India which were financed by the Congress claimed that they were independent of the Congress and were not bound to accept its mandate and the first thing that the Deputation should therefore do is to make efforts to deal with them in a proper manner so as to enable the Congress Deputation to carry on its work effectively He then got the Deputation to adopt the following Resolution —

Resolved that the paper India having been established as the representative organ in England of the Indian National Congress and having been assisted at various times by the funds of the Congress on that understanding the attention of the British Committee and the Proprietors be drawn to the fact that for some time past India ' has been conducted on lines of policy which are not in accordance with the resolutions of the Congress and are inimical to the policy contained therein and the British Committee and the Proprietors are hereby requested to give an assurance that the

policy of ' India ' will in future definitely and unambiguously conform to that laid down in the resolutions of the Congress from time to time. "

This resolution was duly communicated to the parties concerned The Deputation acting under the guidance and instructions of Lokamanya was able to induce the British Committee to adopt a constitution accepting subordination to the Indian National Congress, and the paper ' India ' also accepted the policy of the Congress and Mr N C Kelkar became its editor, Mr Polak having resigned as a protest against the change of policy

Lokamanya by this time had made many friends among the Labour Party and it was mainly through his efforts that the Deputation was able to secure the support of the whole Labour Party in putting forward before the Joint Parliamentary Committee and the Parliament the Congress point of view on the Reform bill In fact, all the labour organisations in the country were at our service during our lecturing tour in the United Kingdom

Lokamanya would not miss a single opportunity, in fact, he would create new opportunities for pressing India's claim before the British Public and the British Parliament I recollect one such incident which I take leave to state here Lokamanya one day called me to his place and told me " Mr Patel, what do you think of the idea of presenting an address of congratulations to the King Emperor on the occasion of the Peace celebrations by the Congress Deputation on behalf of the people of India " I at once said it was no use attempting to do so In the first place, we would not be allowed an opportunity and in the second no useful purpose would be served by such address, assuming that we were successful in getting an opportunity Lokamanya said ' My dear Patel we might state what we want in the address and the authorities will have at any rate, to read the address and know what we are here for, and what we want We lose nothing Let us not miss any opportunity of pressing our case " I agreed and Lokamanya dictated to me two letters and a draft of address.

He often talked to me about foreign propaganda He was very glad that we were able to reorganise the British Congress Committee and the paper ' India, ' and to make friends with the leading men of the Labour Party both inside and outside the Parliament

He expressed to me that we should be able to carry on much more vigorous propaganda in future with these materials in our hands and that we should have information and publicity bureau not only in London but also in Paris New York and Tokyo He had also an idea to establish an Indian News Service Agency between India and the important civilised countries of the World When I asked him one day how far foreign propaganda would help India he said —

Mr Patel I do not believe that our salvation will come from outside I have no delusions on that score But I do believe that a favourable opinion of the civilised world towards Indian aspirations is a valuable asset in our struggle for freedom We cannot afford to neglect world opinion except at our peril Every important country has its national organisations and its information bureaus in important world centres and if mighty Governments do that, how much more necessary it is for a country like ours

There is no doubt that he had thought out a definite plan for vigorous foreign propaganda and was about to collect funds for the purpose when he was alas called away from this world His death has in my opinion created the greatest void in the domain of Indian politics

Lokamanya was a terror and a night mare to the bureaucrats When Lokamanya entered the room of the Joint Parliamentary Committee by one door to give evidence the notorious Lord Sydenham one of the members of that Committee quietly left the room by the other and came in only when the next witness was called in

*   *   *

George S Arundale

(Dr London)

I am afraid I have no time to enter into any details regarding my acquaintances with Lokamanya Tilak but the characteristic which impressed me more than anything else was his extraordinary willingness to undergo any hardship for the sake of the Motherland he loved and served so well. The Martyrdom he suffered was borne with a heroism I admire more than I can express in words and he

absolutely disinterested patriotism of a most practical and well-informed kind, is worthy of emulation by us all. One need not agree with all he said or did to feel what a heroic soul we had in our midst.

* * *

The Late Deshbandhu C. R. Das.

(Bar-at-Law; President of the Gaya-Congress; Leader of the Swarajya Party. Calcutta.)

This day five years ago passed away Lok. B. G. Tilak. This day five years ago the man who wrote the drama of Action and of Hope left on other shoulders the drama of Fulfilment. Tilak rose out of the life of the people, lived their life, and was the embodiment of their genius. Without the idealistic drive of a dreamer and the dark plunge of the revolutionary, Tilak stood pre-eminently as a herald at the cross-currents of his people's history, and his life and work were the sure signposts of their future. Meteoric his career was not; his gait had not the speed of lightning; the landmarks of his life were not illumined by flashes. With an indomitable strength of will and toughness of fibre he could never look back after once putting his hand to the plough, and he stood without either fear or bravado, " four square to all the winds that blow, " invincible and invulnerable. The solitary figure standing unmoved on the dais at the abortive Session of the Surat Congress with his arms crossed on his chest, the very picture of an iron determination, that was Lok. B. G. Tilak, in action and in endurance, a characteristic pose.

Carrying his shoulders far above the rest, a stalking giant, Tilak would set his feet on the ground where his people walked and crawled. Essentially democratic, a divination of the mind and spirit of his people and their needs, and a power to seize in the right way to call it forth, these were the key-notes to Tilak's political genius. A representative Mahratta, he had the pride of the fallen race and the prospect of the rising nation, and the dreams of Mahratta glory gave to all his political and social efforts a touch of aristocratic hauteur. But the unifying solidity of character, the spirit of a forceful personality, the vitality of genius made him the spokesman

of the people, and he lived and toiled to solidify in himself the aspirations of a nation struggling for self expression, and gave form and shape to its ambitions so long strangled or stifled. His was, therefore, the enthusiasm to awaken the spirit of the masses, his was the character and temperament to respond to their spirit.

Was Tilak a revolutionary? Was Lokamanya Bal Gangadhar Tilak, the idol of his people, the implacable foe of the bureaucracy, an anathema to it, the worshipper of Shivaji, the greatest Mahratta since Shivaji, a revolutionary? A passionate devotion to work, an energy that never wavered or halted, a supreme mastery of details, a grit, an utter callousness to, or disregard of, difficulties or dangers gave indeed to all his action a sharpness and an edge. But Tilak was self-luminous; his life and his action are "a self-evident propositon," a hard fact baffling or dismaying to all who would not bear with him. He was by temperament incapable of the big jump, and a spirit that would take what it gets and fight for the rest cannot harbour that restlessness, that impatience, which is at once the habit and instrument of the born revolutionary. He was conservative by instinct, compromise was the essence of his politics, but he never lost sight of the ideal to which his whole being moved. He had no "Progress" in his programme of work, no dodge, no self-deception. The author of the Gita—Rahasya knew but one way towards salvation—for the individual and for the nation and his commentary on the Gita, his commentary on the movements of our national life and thought was action. Action gave him the impulse of his life and it bred in him the will to suffer. But there was no noise about it, no bravado, certainly no side issue in his life or his work. His intellect was hand-maid to his work. His character, his temperament, his energy were all harnessed to his purpose. This made him a hero. This made him self-luminous but this also made him the "Portent of Evil" that he was to the powers that be. And with the vitriolic energy born of suffering and single-minded devotion, he pithily remarked—"The only constitution, we have, is the Penal Code." He strove by suffering to undo it, to unfold it, to bend it to his will and he won; for "in freedom's battle they who suffer, win." Tilak won and laid the biginning of a greater India reborn for self-fulfilment and the service of humanity.

* * *

B K. Lahiri

(B. A, Bar-at Law, Mill-Owner, Calcutta)

In jotting down a few lines by way of reminiscences of the late Lokamanya Tilak whom I consider as my political Guru, I shall confine myself, mainly to the occasion after the Bombay Special Congress when I had the privilege of having been his guest along with other friends at his Poona residence I had an opportunity of studying him at close quarters at his home and in his every day surroundings He combined in himself the rich Brahmanical possession of plain living and high thinking He was a real antithesis of what an Indian gentleman of the middle class ordinarily is to-day He was absolutely precise in his language and thought He travelled from point to point, conclusion to conclusion with mathematical precision His surroundings like his person and dress were absolutely clean Lokamanya's ideal, that cleanliness was next to godliness, was realised in his Poona residence and its surroundings. In fact he told me on one of those days that he had always tried to live up to that Even the "Kesari" Press house was cleaner than the ordinary Indians drawing room The compound of the house was no exception I found him absolutely methodical and regular in his habits. His clock work' regularity and punctuality ought to form an object lesson for us who ordinarily speaking are wanting in this qualification He was an admirable host, absolutely unobstrusive in his ways but always attentive to the possible requirements of his guests He met their needs in anticipation His Poona House which accommodated his Library and his Printing Press along with the Kesari' Office contained within itself the elements of those activities which according to Lokamanya were essential for leading us to our political goal of Self government for India. In order to bring politics to the masses you require above all a band of disciplined and selfless workers who are to be trained for the purpose and who are to carry on systematic propaganda work under proper lead through the medium of a well written vernacular journal Undaunted by the frowns and unseduced by the smiles of the powers that be (he was gagged at that time and was prevented from addressing public meetings) he told me in the course of a conversation on one of the few days which are amongst the

proudest moments of my life that by Home Rule he understood our right to make mistakes in public and political matters, even in matters of national importance and to rectify them when discovered. It was only by its recognition and exercise that we can expect to attain Swarajya. On his way to the Amritsar Congress, he enunciated the doctrine of Responsive Co-operation which some of us did not quite appreciate at the time. On this occasion when I met him in private at Amritsar, he told me "Lahiri, you must be practical even in politics. Don't forget the realities of our position. Enthusiasm and emotion are good servants but bad masters. Try to stand erect and hold your head by all means but you must always have your feet in clay." This has been my gospel ever since and I am bold to think that it is fast becoming the gospel for the educated and thinking India.

* * *

C. Rajagopalachari.

(B. A., LL. B., High Court Vakil, Salem.)

I take this opportunity to offer my humble testimony,—not to Lokamanya's greatness, which needs no reiteration and stands beyond the pale of criticism,—but to the simplicity and gentleness of his personal disposition which may not be so generally known. Lokamanya's great name is now associated with the school of political thought that lays great emphasis on Diplomacy and Expediency as necessary elements in practical politics, and which refuses to rule out Physical Force as a weapon for national emancipation But Lokamanya himself was extraordinarily innocent of all diplomacy and was as simple as a child. His political philosophy included Expediency and Accommodation, but the complaint of every one that came in contact with him was that there was too little of accommodation in him. There was no politician so blunt and uncompromising in point of fact as Lokamanya himself. His politics was the orthodox nationalism which recognises the inflicting of pain and injury as legitimate, but he himself was gentle as a lamb. No one practised Truth and Ahimsa better than Lokamanya.

Mavji Govindji

(*A well-known Merchant in Bombay, Santa Cruz*)

THE FIRST LINK—

My first link with Lokamanya was formed in 1907 It was at the Surat Congress. I was editor of the Kathiawar Times then and was present in the Press gallery during the turmoil Lokamanya had just uttered the memorable words—"I won t move unless you remove me bodily And in the melee that followed we formed a cordon round him and with great difficulty took him to a tent on the grounds He was bathed in perspiration and I felt he wanted something to drink. I had despatched a kind friend to fetch a glass of lemonade which came up as he took his seat I shall never forget the way he thanked me!

—AND THE SECOND

The Swadeshi movement drew me to Bombay in 1909 I was one of the small band that formed the National Union in that year Having been a lover of Shivaji and his Maharashtra and all that pertained to it I found real pleasure in working with Maharashtra nationalists The times were difficult and we could not make much headway But we kept the flag a flying till his return from Mandalay

THE CHAIN

The year of his release synchronised with the appearance of my great leader and chief—Dr Annie Besant—on the Congress platform It was in Madras in December 1914 She wanted the Congress to go full steam ahead But the elders did not mind her much and went their usual way She wanted Lokamanya and his nationalists to take their rightful place in the National Congress How often she visited Poona in that year and how she toiled to unite the forces represented by Gokhale and those headed by Tilak The latter quickly realised what she meant and the first Home Rule League was his The history of the Home Rule agitation forms a brilliant chapter of the story of our times and it was here that we saw Lokamanya at his best.

A TRUE BRAHMANA.

It was very soon after Lucknow that I came to study the great man at close quarters. He was great in his learning, great in his patriotism and equally great in the tireless pursuit of his self-imposed task—the cause of the Motherland. And yet he was so simple—even to the verge of austerity. Always accessible, always helpful, he typified the ancient ideal of a true Brahmana. He had received English education—the best available—but he was not anglicised. Like Chiplunkar, he had kept himself free from that glamour of western civilisation which had dazzled so many young men of his time who had a university training. He thus very early came in conflict with the advocates of social and religious reform. Political thraldom galled him more than social iniquities or forms of worship. And hence he staked his all on our political emancipation, and was consequently much misunderstood.

UNTOUCHABILITY.

It was commonly supposed that his views on the question of untouchability and the Depressed Classes were of the orthodox type. Many had thought that at least his attitude was not clear. An occasion however arose, which left no room for doubt in the matter. The redoubtable Mr. Shinde was holding his first Depressed Classes Conference in Bombay near the French Bridge and the Gaikwar presided. On the second day Shinde told me that Lokamanya was going to attend and address the Conference. Everyone expected that it would be a notable pronouncement. And so it was I was in charge of a resolution advocating the representation of the Untouchables in the Congress and was expecting every moment to be called upon to move it. But the cheering outside announced that he had arrived. We all got up and Sir Narayan who was in the Chair in place of Sayaji Rao, greeted him warmly. I gave up my resolution to be moved by the Lokamanya and he did it in his masterly way. The pronouncement was in clear and unmistakable terms. Those who had expected something ambiguous or equivocal were sadly disappointed. Those who had anticipated a defence of irrational orthodoxy missed their aim. And those of the social reformers who had held the belief that Tilak would always avoid speaking

on such a subject felt humiliated. Everyone of us was more satisfied than surprised and even Chandarvarkar cheered him as well as any one of us. And no wonder! The thought that Tilak gave his whole-hearted support to the uplift of the Depressed Classes gave a sincere joy to Sir Narayan Lokamanya made a confession of faith; he was not averse to social reform or to helping the Depressed Classes. The truth was that the political struggle required all his time and all his energies, he said, but he was there to show his active sympathy with the cause. With his usual terseness he declared that untouchability should go. His own conduct, he averred, was equal to his words. At his place in Poona a Mahar could come and sit on his carpet as easily as a higher caste man. He made no distinctions there. He maintained of course that no one compelled them to interdine, or to intermarry with members of the lower castes. But where all were children of the Motherland, untouchability was impossible. His illustrations were quite apt and telling. I knew it for the first time that the water-carriers of the Peshwa's army were Mahars He feelingly related the story of a Mahar whose Ganapati he carried in his own victoria at an Utsav procession in Poona because none else would take it. This was the keynote of 'Tilak-Maharaj-ki jay."

HOME-RULE POLITICS.

We frequently met from 1916 to 1919 in meetings, demonstrations, conferences and the Congress, and I could so often get the privilege of speaking on the same platform as Lokamanya. Towards the end of 1917, the Home Rulers of Bhayandar (B.B. & C. I. Ry.) held a huge demonstration at which Lokamanya was announced to speak. They wanted a Gujarathi speaker and Dr. Sathaye invited me. We were to leave by a particular train for Bhayandar, but I had to miss it because of a business engagement. There was no other train available and I was frantic. Luckily I got a taxi, took my wife and Swami Satchidanandji of Brindaban with me and we rushed on On reaching Bhayandar we found that the meeting was in progress and Lokamanya was addressing. Bhayandar is a charming place with its cocoa-palms and its gardens. It was a huge concourse and many aboriginal tribes from all over the district had gathered there to have "darshan." It was a touching sight to see nude figures trem-

blingly approaching the platform and silently prostrating themselves The local Home Rule League had made huge preparations for the chosen of the people and the whole town was *en fete* Lokamanya spoke in a simple and direct way Swamiji followed up with a patriotic song and I brought up the rear in Gujarathi The speeches were heard with rapt attention but they did not matter What mattered was the spirit of the demonstration Pure and unalloyed patriotism overshadowed the proceedings. There was not a ripple of the latter day discords —sectarian communal partisan and provincial There were no Tilakites or Besantites no moderates or extremists no Brahmins or non Brahmins no Hindus or Mahomedans We were all nationalists then—with patriotism as our creed and the country as our *beau ideal*.

In the days of the Home Rule agitation there were many occasions on which one could see something of Lokamanya Eventful occurrences have been and will be chronicled elsewhere I shall be content to refer to only a few of those where I could see him at close quarters.

The Purse

He was on the eve of his departure to England where he was suing Sir Valentine Chirol for libel We all knew that his requirements were great and we started a Purse fund. Bazaar after bazaar spontaneously responded I was interested in the coal market and the seeds and wheat market The former had collected a few thousands and we presented the same to him at a reception at the Morar Bagh In reply to my welcome address he thanked us warmly One of his remarks on the occasion was unforgettable Vaishyas he said were required to fight a Bania Government

The grain market was rather reticent. The leading merchants would not make up a decent sum and as a silent protest I left them to their fate and organised a mass meeting in Dana Bunder We invited him to be present and almost everyone of note in the national camp was present. I made a fervent appeal for the Purse fund after others had addressed the gathering Empty your pockets was my cry The result was miraculous Hor

nimân s hat went round and the volunteers fell in We had within twenty minutes about five thousand mostly in two anna and four anna pieces When Lokamanya rose to reply he gave me a mild rebuke and complained that his name had been put to sale I could have replied but I had spoken once Good old Khaparde was there however and he came to my help He began by giving us the story of Hanuman under spell of Ram chandra s *name making stones float on the waters* of the sea at Rameshwaram It was the magic of the Lord s name He then put it to the audience whether Khaparde s or my name would fetch five cowries even if they were put to auction ! It was the magic of Tilak s name that had brought in the thousands Lokamanya therefore he said should not make a grievance of it Khaparde not only justified what I had done but complimented me on my pluck A smile fluttered even on the lips of the Loka manya

A National Dinner.

On the eve of his trip to England a national dinner was given to him at the Sardar Griha Covers were laid for two hundred on the roof terrace and the arrangements were in the best Hindu style It was a remarkable event Nearly seventy five ladies attended The old veteran Chintamanrao Vaidya was beaming on his orthodox dinner apparel Mrs Besant occupied a *Pat* between him and Lokamanya Bomanji was there as also leading Tilakites and Besantites Reform freely fraternised with orthodoxy in the name of the motherland It was a truly national func tion ! At the Pan Supari after the Dinner Kelkar tried my tur ban on his head and as he could not look a Bhatia Lokamanya laughingly asked — Do the millions accompany it ?

Labour

Bombay Labour always held Lokamanya in very high esteem For a week after Justice Davar s sentence it downed tools —to recall one occasion out of many on which Labour backed him *en masse* From 1917 onwards some of us began to work for Labour in right earnest The first Trade Union in India was started in Bombay in 1917—The G I P Railway Workmen s Union From the days of the great strike of the Parel and Matunga Workshop men my office in 72 Apollo Street became the

rendezvous of strikers and workers and Labour was grateful for what little we could do for them

ORGANISE

Thus when Lokamanya returned from England, Labour presented him with an address It was a huge demonstration near the Elphinstone Mills The voices of the loudest amongst us only reached half way Fifty thousand present—would not be an exaggeration I was given the Chair and had to read the address Our hearts were full and none of us could speak much But his message was clear In one word it was this—ORGANISE This was in 1919

HIS LIFE WORK

We met again in December 1919 at Amritsar Responsive Co-operation was his word ringing true No one knew that he was to leave us so soon and leave us battling amongst ourselves rather than fighting the common enemy But might have beens apart he had done his life-work—the political organisation of Maharashtra I have never been able to understand those who say that Tilak s work was not constructive If what they mean by constructive work is the starting of a school here or a widow s home there then it wears a different aspect Tilak did not restrict himself to these alone He was a much greater builder He was the last of the four great men who appeared at the beginning of four different epochs of the history of Maharashtra to mould and reconstruct its shattered forces Maharsashtra has always appeared to me to be the safest asylum of Hindu culture, the strong protecting arm of Hindu liberties the last post of aggressive Hinduism still flying the *Bhagawa Zenda* In the Maharashtra the ladies have no use for the veil or the purdah or the zenana. Court eunuchs are unthinkable there even in our degenerate days This is so because the protecting arm of the fighters is still strong

Shivaji ushered in the first epoch which foregathered the dishevelled forces The first Peshwa was at the head of the second He consolidated the position and stemmed the tide of disintegration But those were troublous times and the blows received

were shattering The third builder was Nana Fadnavis whose work lasted upto 1818 Nana Saheb tried and failed and his was a personal affair and 1857 saw Maharashtra again in a battered condition New times were coming New men and new methods were required The impact of another alien civilisation was being felt and the political genius of Maharashtra had again to find expression A new man was needed and it was Bal Gangadhar Tilak.

Week after week through the columns of the *Kesari* for over a generation he nurtured the political consciousness of Maharashtra from the Nizam s Dominions to Gwalior and Indore till we find that in political equipment Maharashtra bears favourable comparison with any other province of India however well advanced It is not my purpose to decry the merits of other workers in the field But bulk of the Marathi-speaking peoples of India if asked where they drew their political inspiration from would reply unhesitatingly and with one accord—Bal Gangadhar Tilak

* * *

Jamnadas M Mehta

(*Bar-at Law M L A Bombay*)

The faith that animated Dadabhai Naoroji and the brilliant group of the talented patriots who followed him was different from the faith which inspired Lokmanya Tilak The G O M of India and his fellow workers firmly believed in the beneficent mission of Britain's rule in India and in the inherent sense of justice and righteousness of the British people Of course they saw much oppression and wrong around them they were the first to notice and the foremost in condemning the ever increasing bleeding of the Indian people but they ascribed it to the ignorance of the Britisher about Indian affairs and to the folly and the stupidity of a few officials they did not even remotely suspect that it might be a conscious and deliberate policy oppression of the public under British rule was to them a contradiction in terms, it was un British a temporary aberration You had simply they thought, to prepare your case in a reasoned manner to place it before the authorities in the proper way enlighten

the British public about it and then redress was bound to follow as a matter of course

Lokamanya Tilak held precisely the contrary opinion He scouted the very idea of the inherent beneficence of the alien s yoke and he regarded injustice and oppression as inseparable from a foreign government What the old school considered accidental he regarded as inevitable What they called un British was in his opinion only human He therefore placed little or no faith in the policy of protest petition and prayer so beloved of the founders of the Indian National Congress He was not against representing popular grievances to the authorities through constituted channels but he firmly held that the strength of those representations lay not so much in the reason and argument underlying them as in the volume of the vigilant and intelligent public opinion behind them Without the latter the representations would be mere mendicancy and would receive just that respect which a begger received for his importunity

The recognised leaders of the Congress were shocked at such heresies but the logic of events was against them the Partition of Bengal was such an affront to public opinion that the number of these who pinned their faith in mere prayer and protest dedwindled fast and steadily the cleavage of ideas which had been smouldering for some years manifested itself in no uncertain manner at the Calcutta Congress in 1906 and culminated in the Surat split in 1907 the policy of mendicancy got discredited although the old guard professed to continue functioning through the Convention congress Self help self respect and self reliance became the ruling sentiment in politics and the boycott of British goods which was inaugurated received a popular response that was beyond expectation Much of the prosperity that Indian mills enjoyed for some years was directly traceable to the Swadeshi movement which the leaders of all parties joined in supporting the political doctrine for which Lokamanya Tilak stood received a powerful impetus during the three years 1905-08 and what is more the intense and universal agitation that was carried on demonstrated for the first time that given sufficient tenacity even a disarmed subject nation could bend a powerful government commanding a most efficient military machine to its will Lokamanya Tilak lived a life of incessant ac-

tivity and his mission carried conviction wherever he went the partition provided a psychological moment for launching his campaign and he carried it on with such vigour and earnestness that everything seemed to yield before him. I have closely studied the events of those memorable years and I believe that they were among the happiest in his life. When he received the sentence of six years transportation with those memorable words which every Indian ought to know by heart he was to my mind convinced that the bureaucracy had acted too late and that his absence could not permanently injure his movement which had got enshrined as a valuable treasure in the heart of young India

The six years' incarceration of Lokamanya Tilak served only to bring out more clearly his wisdom, courage and patriotism Even his enemies have acknowledged his learning and scholarship and it is unnecessary to dwell upon that aspect of his life here but it is relevant to mention that his great commentary on the "song celestial" reveals in a striking manner the mainsprings of his life and career an intense, selfless and lofty idealism inspires his action throughout, sustains him in the hour of gloom and saves him from despair that idealism is linked at the same time with an unfailing discernment as to what is practicable at each stage of the journey

The six years enforced inactivity was followed by a six years spell of phenomenal activity crowded with incident How he slaved and sweated for the political emancipation of his countrymen during that memorable period is too recent to need stating in detail the benevolent bureaucracy once more tired to muzzle him but it failed with each impediment his courage rose higher and his patriotism shone brighter

I pass over the war period during which all had to recognise that while he was adamant in his opposition to the system under which we were being ground down he was no enemy to any honourable connection with the British people provided there was any genuine desire on the part of our rulers to render that possible of accomplishment The great importance of world-wide propaganda was recognised by him clearly and pursued vigorously, the outcome of the Chirol case while it did not embitter

him in the least finally silenced even the whispers for a faith in British justice Through the Congress Democratic party he sought the same objects which the Swarajya Party has in view I feel convinced that his 'responsive co-operation' which is the most mis understood phrase in Indian politics would have led him to pursue the identical policy which the Swarajyists are advocating to-day

The precious heritage which he has left us is certain, within less time than is often admitted, to lead as to the goal of Swarajya if honestly followed and judiciously adjusted to the realities of political circumstances when necessary, that with the advance of time his political gospel will be acknowledged on all hands as the sure road to salvation I personally have no doubt indeed I have every hope that it will be so in that hope let us live and work

* * *

Lala Dunichand

(*Bar-at-Law, Lahore*)

I had the honour of meeting Lokamanya Tilak several times during his lifetime and I must say that whenever I met him I was always impressed with his simple dress, straight forward and straight talk Lokamanya Tilak was always sincere in whatever he said or did Even a humble individual when talking to Loka manya Tilak felt that he was talking to a sincere friend I have forgotten the majority of the incidents when I met Lokamanya Tilak But I remember two incidents when I met him at Surat and at Lucknow respectively At the time of Surat Congress Lokamanya was attacked and insulted by some of the nar row minded Congressmen The same day I happened to enter Lokamanya Tilak s Home Rule enclosure without having signed the pledge for the Home Rule On this several of my Punjabi Congress friends who were at the time of Surat Congress Home-rulers and after that did not take any active part in the Congress, shouted out that a gentleman (of course referring to me) had sneaked in without signing the pledge On this, I went to Loka manya Tilak and told him why under the circumstances it was not possible to do any work with vigour just after this Congress on the lines adopted by him in connection with Home Rule pro-

paganda in the Punjab, and therefore as a practical man, I had refrained from signing the pledge, but as my heart was with his work, I might be allowed to attend that Conference without signing the pledge. Lokamanya after hearing me on the subject allowed me, as a special case to attend the Conference. Later on when I met him he agreed with me about the action which I had taken at the time of Surat Conference.

Next time when I had been very much impressed by Lokamanya's character was when he delivered a speech at the time of Lucknow Congress at a separate public meeting. During his speech, he asked the audience by whom the persons present in the meeting would like to be governed in their houschold matters. The audience replied in one voice " by the members or say head of the family." On this Lokamanya carried the argument to the furthest end and convinced the audience by saying to the effect that they could have best government if they were governed by themselves and not by bureaucrats or autocrats as they were being governed in those days.

Though as I said above, I do not remember many incidents about the time when I or other people of the Punjab met Lokamanya, I can say that besides Mahatma Gandhi no one had won the hearts of the people of the Punjab as Lokamanya Tilak had done during his lifetime. And the result of that has been that just at present, besides Mahatma Gandhi, Lokamanya Tilak 's name is a household name in the whole of the Punjab, and he is always remembered as a god.

* * *

Professor K. Ramamurty.

(*Indian Hercules.*)

My first acquaintance with the Lokamanya was in December 1906 in the Surat Congress Camp where I reported myself to him as a delegate. Knowing before-hand that the Congress would not be peacefully held and that quarrels were likely to ensue he advised me to leave the camp saying that the presence of people of my stamp would result in harm and bloodshed. Then in May

1907 in Nasik I delivered a lecture on Physical Culture at the Ayurvedic Conference graced by the presence of H. H. Shri Raja Varma with his Pandits Lokamanya Tilak was there and here I met him for the second tine. Five days later in my tent Lokamanya Tilak delivered an address under the presidency of Kelkar on the 'Political situation of our Motherland' then. He graced my performance with his presence that very night and expressed that he was much delighted with my feats In July 1907 in Camp Devalali a cyclone carried off my tent and tore it into rags. Then it happened that the late Kashinathpant the Proprietor of the Chhatre Circus Company was camping there with his circus troupe. He opened negotiations with me for the amalgamation of our respective companies and the keeping of them under my joint management. Lokamanya Tilak was to make the settlement. At first I had some misgivings that he would be partial to Chhatre's relation in the settlement of our affairs. But to my great delightful surprise, Lokamanya Tilak loved me no less and I could not find the least tendency in him to be partial to anybody. He told me that the idea of amalgamation was foolish. My company had men and bodily strength and skill for their characteristic merit and that the other companies' fame rested only on the skill and training of animals. Evidently, therefore, as he put it, mutual jealousy would spring up very soon and therefore, he asked me not to forget the adage that 'two swords cannot be enclosed in one sheath.' I represented to him that I was short of money for pitching a new tent. He, at once, sent for Deshmukh and made him give me Rs. 3000, and directed Patawardhan to manage the circus company. Now and then he visited our company and attending our performances gave us great encouragement by attracting large crowds and drawing bumper houses to witness our performances. He told me that his idea in asking me to have a separate company was that the exhibition of my bodily strength and skill would fill the Indian youth with a strong desire to acquire physical culture.

In a very short time I paid off the Rs 3000 and could save Rs. 5000 in addition. In November of the same year I treated Lokamanya Tilak and Babu Aurobindo Ghosh to a garden party. In December in Lokamanya's house Aurobindo Ghosh and myself delivered lectures on Indian Politics and Physical culture res-

pectively on two successive days *Pleased with my feats of physical* strength and skill he remarked that he was fortunate to see with his naked eye such superb physical development and feats which he only read in the Puranas that our Bhima and Arjuna were credited with ability to do He advised me to accept the title of Arvachina Bhima instead of Indian Sandow and presented me with a gold medal bearing that inscription

Tilak was transported to Mandalay in 1909 when I was in Calcutta. After touring Java and Japan *I went to Burma in 1910* and from Rangoon I went to Mandalay with the special object of seeing him It was with great difficulty that I could obtain permission to see him I bowed to him as soon as I saw him But for the warder he would have embraced me I enquired him of his health and he replied to me with a smile that he was all right and though imprisonment had prevented him from serving the country from outside in freedom, he was doing his best inside the prison walls He advised me that as our mortal coils are transient and the soul only is the permanent principle, we should do something that endures and not fritter away our energies in useless pursuits He remarked that we can attain to the highest through the service of our Mother country For this a sound physique is an essential condition Therefore for the production of sound bodies Homes of Physical Culture must be instituted throughout the length and breadth of our country He wanted me to remember Vivekanada s words Young men of India, you can reach God better through your foot ball than through your Bhagavadgita Materially we perish soon but spiritually we live for ever He said his soul would be watching my progress though physically he might not be able to see me He warned me never to forget his words On the Vinayak Chaturthi day in 1915, H H the late Maharaja of Kolhapur Chhatrapati Sahuji Bahadur got a suit filed by one of his wrestlers against me for a sum of Rs 3000 and decreeing against me in his own court passed orders for attachment of my property I reported the matter to Lokamanya Tilak who at once went to Bombay to confer with Dajisaheb Khare and Solicitor Raghavaiah for further procedure *and so in*fluenced the Maharaja that he at once handed over my property to me returning also the sum of Rs 3000 deposited by me with him as security. How can I express my gratitude to that noble

soul who amidst such a multiplicity of engagements taking every moment of his precious time found time to go to Bombay to do favour to me a humble disciple of his The last time I saw him was in Calcutta in 1917 during the Congress time Having gone very far from him it was impossible for me to meet him I was in Kashmere when this Great Soul passed away from our midst leaving us to utter darkness and despair

* * *

D V Athalye

(B A Biographer of Lok Tilak and Mahatma Gandhi, Poona)

In 1917, a friend of mine was fired with the ambition of entering the public life and as a preliminary thereto he came down to Poona to consult Lokamanya Tilak and Mr N C Kelkar Mr Kelkar was not at Poona, so we decided to go direct to the Lokamanya We went to the lion in his den, expecting to be dismissed in a few minutes My friend was properly introduced. Almost the first question the Lokamanya asked him was regarding his private means Had he an independent source of living? Evidently Mr Tilak shared Napoleon s conviction that armies cannot walk on an empty stomach and it was clear that according to him a man who had an application for service in one pocket and a scheme of national regeneration in the other was no good to the country How can a man who cannot find food for his family find it for the country? This however, by the way After a few more questions seeing that our conversation was frequently interrupted by callers he asked us to see him in the evening the same day when he said we could talk at leisure We kept the appointment and were rewarded with a two hours, intellectual treat There are two sides he said " to the political movement: one is the statistical or investigating line wherein facts and figures regarding the condition of the country and the various problems arising annually are to be a collected analysed and evaluated: the other is the propagandist s line Each line calls for different sets of qualities. Sir Dinshaw Wacha and Rao Bahadur Joshi have been the most conspicuous representatives of the investigating

line The propagandist cannot do without the investigator and to a certain extent without becoming an investigator himself." We expressed some surprise that he attached so much importance to what he called the statistical line Mr Tilak said "For years to come, our war with the rulers is bound to be waged on the intellectual plane If we cannot meet the arguments of the clever civilian with his fifteen or twenty year's experience, what becomes of the moral background of our movement? What however is more important than statistics is readiness to suffer and even die for the country I want young men to develop their will more than the intellect A combination of the two would of course be an ideal thing" Reverting to the study of statistics and of other books, we asked him why he did not start an institution where young men could train themselves for the national work Swift as lightning, the Lokamanya replied "And is not the *Kesari* such an institution?" We admitted that it was so but pointed out that the *Kesari* could find room for two or three persons only while an institution like the one we suggested could train a number of young men Mr Tilak said "several years ago, Lala Lajpat Rai and myself wanted to start such an institution But experience has made me wiser and I feel that for a dozen years more at least such an institution had better not started Had the Lala founded the school of Politics and National service on which both of us were intent, the institution like the Samartha Vidyalaya would have been killed long ago and some of its inmates would have been almost expelled to America In Maharashtra an institution of this kind would have been involved in the Nasik case or similar other entanglements Therefore my idea is, let your organisations be elastic I asked him to explain himself "Look here" Mr Tilak continued "there are in the District and Taluka towns of Maharashtra, scores of competent and self-sacrificing men who owe their public spirit and public career entirely to myself Of course there are those who could have taken part in politics without any incentive or inspiration from me But I can name you several who have been literally pushed or goaded into public life by me. I have to keep an eye on promising men in every part of Maharashtra It is a most fatiguing work and there are many disappointments Here in Poona alone, there are a dozen or two men whom I have sought to win over to the cause. But they slipped away. This is a most fatiguing

work and there are many disappointments On the whole I am satisfied with the results and if I die to-morrow my work would not come to a standstill" We asked him how he would advise an enthusiastic young graduate anxious to serve the country to proceed He replied "In England and other western countries, the upper middle class leads the public life In India our misfortune is that we have a very small and far less wealthy middle class and since the public life itself is comparatively speaking in its infancy, naturally the traditions of middle class people joining public life almost as a matter of fashion is yet to be established Still, there are men, with independent sources of moderate income, who if they take part in politics, would immensely strengthen our movement. For those who have to depend upon their own activities for the daily bread there are two courses open Either they should take to some profession and give all their leisure, which to one who cares is not inconsiderable, to the country or they should join institutions like the *Kesari* or the Home Rule League which will so to speak, buy their services for the country You must not forget that men like Ranade and Sir Pherozeshah after giving their best to profession and service could yet serve the country with an energy which ten university graduates put together cannot command Where there is a will, there is a way, and as regards preliminary study I would ask you not to exaggerate its importance Excepting those who want to become experts and specialists for the average man there is nothing like taking a plunge into the stream Work and study should go hand in hand I started my public career with perhaps less knowledge of History and Politics than a graduate of to-day But I made one rule and that was to study thoroughly every new subject that presented itself During the last forty years, not a year has passed in which I have not studied some new subject Mr Kelkar has also qualified himself in the same way As regards the elementary principles and facts, they can be mastered in a six months study We then requested him to suggest to us a course of reading and he put to us a few questions regarding our previous reading and then recommended to us some books promising at the same time to give us an exhaustive list on another occasion We then thanked him and took our leave.

* * *

C Vijayaraghava Chariar

(High Court Pleader President I N Congress in 1920 *at Nagpur Salem)*

I had the good fortune of a warm personal friendship with Lok B G Tilak He was one of the few who are an exception to the somewhat disquieting adage that no man is hero to his own valet The more I knew him the more I respected and admired him This does not mean that I agreed with him in all his working principles and programme as a practical politician of our country Apart from his great abilities two characteristics of the man are superb and mark him as ever worthy of our love and respect He was never intolerant of difference in views and had nothing but genuine respect for those who not only differed from him but who also were quite uncharitable to him His funeral oration over the body of Mr Gokhale will bear out my view He not only did not hate opponents but also had the divine virtue of forgiving those that injured him The next characteristic is that he never adopted principles and plans for purposes of sensation and for temporary uses to be modified and even brushed aside whenever occasions serious or imaginery might arise Neither ridicule nor even personal danger would make him descend a bit from the lofty position he took up in view to serve our Mother country and in this unique respect he stands unrivalled and even unapproached to this day and my respect and admiration for the man daily grow the greater for the present day politics and very eminent present day politicians.

* * *

K Natarajan

(Editor Indian Social Reformer Bombay)

Mr Tilak was a distinguished Sanskrit scholar thoroughly acquainted with the Vedas His knowledge of politics was very extensive and above all his character stood very predominant A man of towering intellect dauntless courage and unspotted private life in any free country he would have risen to the highest position in the State and been its strongest bulwark Yet his public career was almost wholly spent in opposition in severest

condemnation of the system of administration Mr Tilak will be gratefully remembered by his countrymen for teaching them to stand upright India has suffered an irreparable loss in his, death He had no rest till he breathed his last and Swarajya was the only goal before him He suffered indescribable troubles ungrudingly because his love for the country was paramount

* * *

Pandit Motilal Nehru

(*M L A. President Swaraj Party, Allahabad*)

It was not given to me to come into frequent personal contact with the late Lokamanya Tilak but I have always been a sincere though distant and silent admirer of his It was only at the annual sessions of the Congress and other odd occasions that I had the pleasure to meet and converse with him on the topics of the day.

I was always struck with his remarkable grasp of the intricacies of difficult situations and the clear judgment he brought to bear on the subjects under discussion I must however confess that I never found myself on the same plane of thought with him And what I say of myself is true of the great majority of Congressmen Looking back to the earliest days of my acquaintance with him I can recall to mind the sharp difference of opinon that arose between him and certain great personalities of the time who regarded his politics far too advanced to be practical This was the real cause of the unfortunate split at Surat where he and his followers earned the title of " Extremists As time wore on and experience ripened the growing political sense of the country gradually overtook the extremism of the Lokamanya and then with one dash forward left it behind After Surat the gulf between the Extremists and the Moderates gradually closed up till definite points of contact were established at Lucknow in 1916. From this time forward political ideas and ideals advanced at a much quicker pace and the rapid march of events landed the country within the brief space of four years in the thick of nonviolent Non-co-operation Under the inspiration of Mahatma Gandhi the enthusiastic supporters of the new movement refused

to climb down to the less adventurous programme of Responsive Co-operation The great career of the Lokamanya was now approaching the end Doubting its immediate success but convinced that it was all to the good as a step in the right direction the Lokamanya blessed the new policy when it was first enunciated by Mahatma Gandhi at the meeting of the Khilafat Committee, held at Allahabad Providence however did not spare him to witness the justification of his doubts and the soundness of his convictions. There can be no higher tribute to his far-sighted statesmanship than that furnished by the actual course of subsequent events

Non-violent Non-co-operation came and achieved the first great step in the fulfilment of its high purpose It brought about the general awakening of the country so essential to all political action, direct or indirect The spirit of freedom which lay dormant in the people was fully aroused and swept the land from end to end for the next two years Circumstances then intervened making further progress on the lines laid down in 1920 impossible The Lokamanya had at the very commencement of the movement, found the peace of Heaven and the Mahatma was now resting behind prison—walls But the awakening was there and the spirit which it had aroused could not lie still The direct course marked out by the Mahatma for the ship of Nationalism being closed for the time a diversion became necessary Where could safer guidance to determine the direction of this diversion be found than in the teachings of the Lokamanya ? That guidance was sought and the Swarajya Party came into being It diverted the good ship from the storm centre it had encountered on her voyage through unchartered seas into the more familiar channels laid out by the Lokamanya But the great ship built for high seas could not with advantage be employed for all time in navigating the channel, nor could she be steered in the manner of lighter craft Changes in speed and steering became necessary and were introduced and varied from time to time to suit the course and the weather according to the best lights of those at the helm The ship is still in the channel but is destined at no distant date to re-enter the high seas fully rigged up to brave any storm She awaits the return of the pilot now free from durance vile and engaged in taking soundings to ensure a safe and triumphant voyage.

It may truly be said that the Swarajya Party is sailing in the ship built by the Mahatma through the course laid out by the Lokamanya

Who but a highly prejudiced person can doubt that the India of to-day is the result of the working of these two great minds True it is that there is within the Congress a school of thought which differs from the Swarajya Party and that there are other smaller schools which differ from the Congress itself The latter are relics of a past which produced good men and true but knew not the spirit of Non-co-operation We shall leave them to prattle about the petty things of the moment and please themselves by making fun of a temporary set back in the brave struggle for great principles The former command our respect in so far as they represent the Mahatma s single-minded devotion to the ideal in its pristine purity Having sat at the feet of both Lokamanya and the Mahatma the Swarajya Party is now humbly working to inspire practical politics with their ideals and awaits patiently the trumpet-call to rally round the flag

Those who believe in winning freedom by appeals to the sense of fairness and humanity of Englishmen live in a fool s paradise. It is absurd to think that England will ever be reasoned out of the autocracy she enjoys The only way to freedom lies in making it more and more difficult for England to govern us till she feels compelled to give it up as a bad job Situated as we are the best means to achieve this result so far known or discovered are those shown by the Lokamanya and the Mahatma They may differ here and there in detail but the guiding principle of both is to make England feel that it will be to her own good to set us free It is only by putting this principle rigidly into practice whenever possible that India can ever hope to come into her own.

* * *

M K Gandhi

(Mahatma Father of N C O Movement Apostle of Satya graha Dharma Ahmedabad)

In 1896 I met almost all the known leaders of India in connection with my South African Mission I went to Poona I was an utter stranger there However I knew that the Sarvajanik Sabha was controlled by the Lokamanya while Mr Gokhale was con-

nected with the Deccan Sabha My host first took me to Tilak Maharaj I met him surrounded by his companions When I spoke to him about my intention to hold a meeting in Poona, he asked me if I had seen Gopal Rao I did not understand whom he meant He therefore asked me again if I had seen Mr. Gokhale and if I knew him

" I have not yet seen him I know him by name and mean to see him, " I replied

" You do not seem to be familiar with Indian politics, ' said the Lokamanya

" I stayed in India only for a short time after my return from England, and had not then applied myself to political questions, as I thought it beyond my capacity " I said

Lokamanya then said " In that case I must give you some information There are two parties in Poona, one represented by the Sarvajanik Sabha and the other by the Deccan Sabha "

I replied " I know something about this matter "

Lokamanya " It is easy to hold a meeting here. But it seems to me that you wish to lay your case before all the parties here and seek to enlist the support of all I like your idea. But if a member of the Sarvajanik Sabha is selected to preside on your meeting, no member of the Deccan Sabha will attend it Similarly, if a member of the Deccan Sabha were to preside members of the Sarvajanik Sabha would absent themselves You should therefore find out a non partisan as Chairman I can only offer suggestions in the matter, and shall not be able to render any other assistance Do you know Prof Bhandarkar ? Even if you do not know him, you should see him He is considered a neutral He does not take part in politics, but perhaps you can induce him to preside over your meeting Speak to Mr Gokhale about this, and seek his advice too In all probability he will give you the same advice If a man of the position of Prof Bhandarkar consents to preside, I am certain that both the parties will see to it that a good meeting is held At any rate you can count upon our fullest help in the matter I have no firm impression of Lokamanya Tilak, except to recall that he shook off my nervousness by his affectionate familiarity. I admire Lokamanya

like millions of his countrymen for his indomitable will, his vast learning, his love of country, and above all, the purity of his private life and great sacrifice. Of all the men of modern times, he captivated most the imagination of his people. He breathed into us the spirit of Swarajya. No one realised the evil of the existing system of government as Lokamanya did. And in all humility, I claim to deliver his message to the country as truly as the best of his disciples. I know, that the only offering acceptable to him is the quickest attainment of Swarajya by India, and that nothing else can give his spirit peace.

* * *

Colonel Wedgwood.

(M. P., Labour Party Leader, London.)

I am still, after five years, a little in awe of Lokamanya Tilak. He was my first vision of a high caste Brahmin, and ever since I have bowed down mentally before the Chitpavans. It almost makes one a convert to caste; for they respect themselves and are therefore respected One can conceive of an English aristocrat being like Tilak, but I have never met one,—utterly aloof, impassive, perfectly sure of himself. With the ordinary Indian one is on terms of equality. I, at least, can laugh at, and argue with them, tell them that I knew more about politics than they do, teach them to suck eggs. Any tendency to treat Tilak as an equal human being wilted away before that embodiment of a hundred generations of inhuman detachment, concentration and wisdom He was surely free.

My early acquaintance with Tilak has coloured all my views on Indians. For me no Brahmins are like the Chitpavan. The rest, even the purists of the south, are very like the rest of the world one knows. One can be happy with them. But, because of the impression of Tilak, every Chitpavan makes my backbone feel curved. I am conscious of some lack of breeding. It is impertinent to say that he was a very great man, as impertinent as it was to put him into prison. He must have thought us all "bounders," and I expect he did. I bow therefore before the

memory of that grave stately face beneath the well-known red cap with a curl—the insignia of a great and permanent nobility.

* * *

M R. Jayakar.

[*Bar-at-Law, M. L. C., Leader Bombay Council Swarajya Party, Bombay.*]

My first acquaintance with the Lokamanya was in connection with a lecture which he delivered in Bombay many years ago on an archaeological subject. It was a curious combination of president and lecturer. Sir Dinshaw Wacha (then Mr. Wacha) was, as far as I can recollect, the president, the place of meeting the Bombay Presidency Association in its former location at, Apollo Bunder, Mr. Tilak the lecturer, the subject, some point of antiquity in Vedic history, and the audience, a cultured and educated section of the Bombay public. I went to the meeting with great enthusiasm, for I had heard a great deal about Mr. Tilak's scholarship But what I actually heard was a great deal beyond my expectation The details with which the Lokamanya marshalled his knowledge, the accuracy and profundity with which he presented his facts, showed the finished scholar. The effect on the audience was so deep that even his political opponent in the chair was moved beyond the president's usual reticence and was compelled to remark that, if the Lokamanya could be persuaded to accord to archaelogy a larger measure of his time and attention, it would be a great gain. That lecture has imprinted itself on my memory very vividly. It solved many of the doubts I had in my mind in connection with Vedic studies. The facility with which the Lokamanya went into several quotations, giving cross references and illustrating the same with pungent anecdotes was a revelation. The greatest tragedy in a foreign-governed country is that such scholars, owing to their absorption in day to day politics, cannot give to the world the best results of their thought. I have often felt that his proper place was in a scholastic sanctuary, where he would have, like Einstein and Lodge, made immense contributions to the store of human knowledge in the directions where he was an adept. Although a great

popular leader, his intellectual manner was that of a scholar, short terse even at times very brusque a desire to communicate and impart knowledge an enthusiasm in mentioning incidents, coupled with a great capacity at times for taciturnity an unquenchable desire to *know* all these were just the antithesis of a popular hero as we understand it in modern times Such a magnificent combination of intellectual gifts but somewhat of a different order I saw in Chitta Ranjan Das when he was by himself A European friend remarked during the days of Das mourning that on closer acquaintance Das was exactly the opposite of a Tammany Hall agitator This is literally true Those who knew these two great men well could realise that there was an inner lining to their character woven entirely of different threads from the coarse ones which they had to wear for their outer clothing That such men have to put on a rougher claok at times is a great misfortune perhaps necessary under our present conditions It is very creditable to them that they can do so with equal success but it is a great detriment to the cause of scholarship and culture The Lokamanya was from this point of view, a great paradox On many occasions he seemed in his conversation to be a complete iconoclast in social and religious matters His work on the Bhagvad Gita has within my knowledge, shocked many an orthodox scholar and I knew a scholarly *Mimamasak* who considered it a sacrilege even to touch Mr Tilak s work on the Bhagvad Gita In that book Mr Tilak carried to a finish but with a scholar s originality his tendency towards hard constructive criticism That to me seemed to be the keynote of his nature Destroy and construct appears to be the motto Many times this was done irreverently but the irreverence arose from a search after higher truth unfettered by claims of loyalty or orthodoxy In another region than Poona a number of qualities which lay dormant in his mind would have prospered more gracefully than they actually did I often felt that his early conflict with the cause of reform as advocated by an exponent of a totally different scheme of life from his, was a great misfortune In the case of such men it is more true than of others that acting ends by adopting Much of the apparent aversion to social progress and reform which one observed in his writings seemed to me to be the outcome of the narrow personal schism which he encountered at an early

stage, in the intensifying atmosphere of the city of his strong likes and dislikes He often complained that the mellowing influences in his life were weaker than they should have been I am sure the complaint was true, but it did not shrink his tenderness altogether, though it made its manifestations more rare and restricted Some day we shall get a psychological picture of his career written from the *human* point of view, a life of Tilak *the man*, and not Tilak the patriot or even the scholar It would be a great gain to literature, if somebody could disclose to the world the genuine and real personality of the man as a human being with all its superb excellences and imperfections—which, after all, is the more permanent and fascinating element in any man's personality But we must wait for that, till a biographer of insight can arise That will perhaps not be, until the several incidents, which crowded his life with so much controversy and opposition, have been accorded their true perspective in an atmosphere of understanding and reconciliation

* * *

Mrs Sarojini Naidu.

(India's Inspiring Poetess, Nationalist leader)

Never has the Spirit of Place, as the poets name it, forced expression more authentic or significant than in the brilliant and intrepid personality and achievement of Bal Gangadhar Tilak. Neither the remote and tranquil regions that sheltered the gentle childhood of Mahatma Gandhi, nor the lyric province that fostered the romantic dreams of Deshabandhu Das could have offered an adequate cradle or background for his bold and intricate genius He was the human counterpart of his own rich and rugged landscape that veils the stubborn strength of its formidable mountains with the laughter of streams and the loveliness of woods

Profoundly simple in all his modes of living, profoundly subtle in all his modes of thought, Lok Tilak was in all the essential and intimate qualities of his intellect and vision, his humour and wisdom, fortitude and sacrifice, the incarnate Spirit of Maharashtra. His entire life was an august and inspiring message of national

freedom but a message delivered with all the characteristic idiom and gesture of his own virile and militant race

I was indeed fortunate that, in however lowly a measure I was associated with him on the same political battle-fields and embassies in the cause of Indian liberty both at home and abroad On innumerable occasions has it been my melancholy privilege to pay my tribute of reverence to his illustrious memory But my personal reminiscences are alas all too few I never found the opportunity to pass from the outer courtyards where I was one amongst a myraid worshippers into the inner circle and sanctuary of his more familiar friendship and regard

Still some of my most vivid and poignant recollections cluster round Tilak Clearly though it were but only yesterday do I recall the fateful manner of 1908 when a ruthless judgment sent him to a long exile in Mandalay Poona the ancient City of the Peshawas lay plunged in a gloom that spread its sombre and menacing shadow even across the gay sequestered gardens of Ganeshkhind where I was then a guest I recall the anxious faces of the officials the doubts and fears and questionings Was a riot imminent? Was it wise or safe for the Governor to drive through the City to attend a function that long before had been settled for that date? Like one in a dream I drove in state with the Government House Party through the silent streets where the people s grief was as yet too dazed for lamentation Late that evening under cover of the loud orchestral music that drowned our voices an exalted person at that period of his power credited with sympathy for Indian aspiration murmured with a grave sigh of regret I would rather my right hand were cut off than that this should have happened

I cherish precious little memory vignettes of Lok Tilak white robed and serene set in a frame work of nation s adoration in Bengal Bombay Lucknow Delhi But the pleasant picture of our beloved ambassador in London I hide with tears in my heart Gray robed with the gray shadows of death already upon him to me Tilak in London is a tragic memory The envoys of lesser states and smaller nations were royally lodged and sumptuously feasted with all the deference and honour due to their high title and mission by the dignitories of the Land

Otherwise was it with Bal Gangadhar Tilak, venerated an invested by the homages of his people with well nigh Godlike attributes and virtues He trod the inhospitable pavements of *London, ignored insulted,* betrayed by the law givers and statesmen of England Boasting of their own invulnerable heritage of freedom to them his indomitable passion for liberty was an unforgivable crime In this transcendent sin of his incorruptible patriotism lies the hope and assurance of our redemption* from bondage Methinks I can still hear his living voice chanting the prophetic strain " Swarajya is my birth right and I shall have it " The refrain of his imperishable Mantra is mixed for ever in my ears with the music of the immemorial sea

* * *

S S Setlur

(Advocate Bangalore)

At the time of the Session of the Congress at Poona in the eye of the political India barring Maharashtra Mr Tilak was one with whom politics and hooliganism were synonimous This view I shared and offered my services to the late P K Telang to write against him in the Times of India Then came the Hindu Mohammedan riots at Bombay which had its reaction in Poona by creating tension of feeling between the two communities That situation was met by the genius of Tilak with the creation of the Ganapati Mela Soon after there was Legislative Council reform and the return of Mr Tilak to the Legislative Council Plague came and found Mr Tilak in the ranks of the supporters of Lord Sandhurst s Plague campaign But yet the double murder of Lieutenant Ayerst and Rand was taken advantage of by his local enemies to turn the suspicion of Government against Mr Tilak That brought on the famous sedition trial by Strachey and his interpretation of disaffection as absence of affection

This was the occasion which brought me in close contact with him To know him was to love him Therefore after his imprisonment his personal attendant Mr Vartak lived

with me. When through him I learnt that he had lost weight fearfully and his life was in danger I wrote to the Howard Association at London. William Tallack the Secretary was good enough to at once interview Sir George Hamilton the then Secretary of State. Immediately by cable he arranged for Mr. Tilak's examination by committee consisting of Surgeon-General, Inspector-General of Prisons and one other whom I forget. They found that he required change of diet and nursing. The letter received by me from Mr. Tallack and the rest of the correspondence was sent to Mr. Tilak after his return from Yerawda. I daresay they will be found in his papers. This trial and his unjust conviction and imprisonment made him a pet with the whole presidency. Bombay was stirred to its depths by them. From this presidency stage he emerged into an all-India leader by the Surat imbroglio. That was the occasion on which opinion in Bombay was decided as to the position to be taken by his party in the Surat Congress. Dr. M. G. Deshmukh and myself did our best to prevent the split in the Congress. But Mr. Tilak had made up his mind and there was no question of turning back with him. Some of the districts of Maharashtra under the influence of the good doctor refused to follow his lead on this occasion. This defection was more than made up by the secession of the Bengal Party under the leadership of the political Rishi Babu Aurobindo Ghose. I happened to know the latter beforehand. Hence in order to prevent him from joining the Maharashtra Leader I sent a special letter so as to reach him on his way. But the only upshot of my attempts was that the letter appeared as an exhibit in Aurobindo Ghose's trial and gave umbrage to the Mysore Resident. Mr. Tilak had it all his own way and the sequel is a matter of well-known history. What has always puzzled me is the union in his nature of such iron will with childlike simplicity an almost maternal pliability to even the whims and fancies of those whom he loved. That I fancy is what makes such personalities so great

These notes would indeed be extremely defective if I did not speak of his lifelong opponent Mr. G. K. Gokhale. Gokhale was one of the most tender-hearted and gentlest souls known to me. In his dealings with his fellowmen of all grades, rich or poor, young or old, he was more considerate and courteous. His whole nature would revolt at the very thought of hurting any one. Such a man

had most unreasoned dislike and suspicion towards his old Fergusson College comrade

When my enthusiasm for the Maharashtra public life was at its height I felt the estrangement between these two great men each adorned with priceless virtues and endowed with the most loveable natures was a blot on it and that I should somehow bring them together Tilak was living in Sadasiv Peth and Mr Gokhale in the Fergusson College Dr M G Deshmukh a leader respected and loved by Mahrattas of all classes and carrying weight with both of them with his usual good nature acceded to my request that he should go to Poona and reconcile them Although he was not very hopeful of success in his mission he good naturedly agreed to do his best We went to Poona I then went alone to Tilak When the point was insisted he readily agreed He said Go to him and if he agrees I shall be glad to go with you to him I carried this glad news to the doctor and we both drove to the Fergusson College quarters Mr Gokhale received the doctor with utmost cordiality I was introduced to him by the doctor and he was duly informed of my mission Then at once the scene changed into one of extreme unpleasantness Gokhale curtly told us that we had undertaken a thankless task because Tilak was too deep for us and would never agree That gave me an opportunity to press my object I told him that I had already obtained Mr Tilak s assent and I would bring him if only Mr Gokhale would meet us half way This made him only too pertinent and he told the doctor that he did not think that Tilak was sincere That shocked and silenced the doctor My youthful enthusiasm did not accept defeat so quickly I again pleaded for trial This only got me a rebuff that being a Madrasse I was not competent to speak on Poona matters I took this as an order to shut up and returned to Bombay crest fallen

My second attempt in the same line was when Dr Besant was negotiating for the union of the two wings of the Congress which parted company at Surat at Madras in the sessions presided over by the Late B N Basu Not knowing of the previous visits of Mrs Besant to him I met him this time at the Servant s of India Society As on the former occasion I have already seen Mr Tilak at the Kesari Office in the Gaikwad-Wada I met him down stairs and on my broaching the subject even though he had become

an all India Leader by then and had a majority at his back he was as humble and affable as he was twenty years before and at once told me that he was quite agreeable He said in Marathi 'My days are numbered I may live for a year or two at the outside Why should people say after me that I was the cause of a split in the nation and that but for me this and that could have been achieved Let there be union and I shall watch and see what they will achieve'

To go back to Mr Gokhale at the Society I met my friend Prof. Annasaheb Bijapurkar He at once sent intimation of my call I was at once called in This was about a fortnight before his death and the scene that greeted my eyes was most pathetic. The great man was there awaiting his final call but ever thinking of his Country and its uplift He was lying in an arm-chair He greeted me with his usual bewitching smile and showed me a chair I sat and mentioned the two fold object of my visit To see him in his illness and if possible to speak to him on the re-union of parties More mention of the subject caused excitement in his weak body He got up at once from his chair and pacing up and down said 'Mr Setlur doctors have strictly forbidden me from talking or any other exertion But yet as I know the influence you have in Tilak s party I shall tell you everything Listen to me without interrupting me and give me your opinion Use your influence with him and get him to agree to the terms which have already sent to Mr Basu through Mrs Besant who had come here

When he mentioned the terms which were finally adopted by the Madras Congress and asked me if they were not reasonable I at once assured him that they were and that Mr Tilak would not object to any one of them He said I am glad to hear that from you I know even with these precautions even in a few years Tilak will surely capture the Congress Stopping for a while in a contemplative mood he said If he does we should loyally accept, because then it means that the majority of the country is on his side Thus under the pressure of responsibility which his premier position had cast on the senior and foremost servant of India even he had to give up his irreconcilability and meet Mr Tilak half way

So long and so intimate were my relations with him that it is impossible to mention all the incidents that occurred It is therefore enough to say that from start to finish our relations were intimate, he was the same loving friend and intrepid leader

* * *

Surendranath Banerji

(*Editor, Bengali Calcutta*)

Mr Tilak was in England in connection with his case against Sir Valentine Chirol and he gave his evidence before the joint com mittee Before he was examined as a witness he had an inter view with Mr Montagu and his extreme views with regard to the reforms had already undergone a sensible modification in the light of his new surroundings Tilak s examination lasted for a very short time He made his statement but was not cross-examined at all This was quite unusual and I think it was disappointing to Mr Tilak himself For whatever might have been our differences we all felt that Mr Tilak was quite cap able of supporting his views with judgment and ability I am afraid Mr Tilak was not *persona grata* with the British public, and his failure in his case added to whatever prejudice there was against him

* * *

Lala Lajpat Rai

(*Nationalist Leader Lahore*)

I have so far shown great reluctance in writing out reminis cences of the late Lokamanya Tilak because when the heart is so full one finds it very difficult to pour it out into language Of ate Messrs Kelkar and Bapat have been pressing me by letters and telegrams that I should immediately give them at least a brief statement of what I knew of our late lamented beloved leader I am doing so in persuance of that persistent request but am not quite sure of my ability to do justice to the subject in such a hurry

the country how religious enthusiasm of the most orthodox kind could be combined with political aspirations of the most revo lutionary nature Nothing of the kind had been heard before during British rule in India and the incident thrilled the people with various kinds of emotional feelings The educated com munity was convulsed with discussion as to the ethical nature of the crime They had so far looked upon law and order as most sacred things and they never imagined that such religious men as the Chaphekar brothers were could find justification in their hearts and in their ethical code of morality for political murders of this kind The Chaphekar brothers were then in fact the founders of the revolutionary movement in India They were the first to invoke Gita in support of political action of that kind and some-how or other people all over India believed that Tilak was their inspirer Some thought that he had ordered the murders others that while not approving of the murders and not being in any way responsible for the same his was the inspiration behind the mentality which moved the hands and the minds of the Chaphekar brothers People in these particular days were not in a frame of mind to discriminate between a purely constitutional agitation and revolutionary as sassination of this nature The timid intelligentsia condemned the action and the spirit behind it The younger generation admired it though they did not know whether they approved of it or not The Hindus are so tender hearted that they can never approve of a murder or assassination for any purpose whatsoevr They are the votaries of *Ahimsa* under any circumstances and for all purposes But the feelings were running so high as to compel people to look upon the conduct of the Chaphekar brothers not only with less severity but rather with admiration It was an admiration of the motive behind the deed not of the deed itself. Tilak s name was freely mentioned in connection with the in-cident though very few believed that he had any hand in the deed itself The case against him was so weak and his attitude in court so defiant and proud that the result produced a sympathy for him which was so far unknown and unique in the history of the British rule in India People freely contrasted with it the conduct of Mr Gokhale in apologising for the statements he had made to certain members of Parliament in connection with the Plague adminis tration of Poona Looking at it after such a long time with our

notions of political morality newly moulded and re-enforced by M Gandhi's teachings we have nothing but admiration for Gokhale for the moral courage he displayed in admitting his mistakes The way in which that mistake was admitted under threat of prosecution is the only stigma that is left in it now But there was no help If it was a mistake it had to be admitted on the first opportunity that presented itself to him for such a step This is however the judgment of calm and cool deliberation At the moment we were very angry with Gokhale. Called him all sorts of names and compared him to his disadvantage with the heroic conduct of his co-worker and *rival* Bal Gangadhar Tilak. I know that he was howled down at meetings and it was after several years of patient work and patient mental suffering that he recovered his position and established himself as a recognised political leader of the country The difference in temperament then exhibited by the two leaders continued for the rest of their lives Tilak was the man of the *people* Gokhale was the man of the *intelligentsia* Tilak was a hero for all times to come His heroism at times verged on recklessness and regardlessness of consequences to himself and his co-workers Gokhale was a careful politician weighing every word before he uttered and balancing every thought he gave expression to always trying to say the right thing but in a way most inoffensive to the authorities that be and the people that he criticised Tilak was a blunt incisive speaker who never minced matters spoke few words but gave out the truth free from all embarassments of language and all the coverings of diplomacy Gokhale was an accomplished speaker, full of pathos who prepared everything beforehand and realised the significance of every word that he uttered Gokhale's ethics would not sanction any violence in politics Tilak would not only justify it but even press it under certain conditions.

The first time I met Mr Tilak was in 1900 at the Second Lahore Congress which was attended both by himself and by Mr Gokhale The leaders of the Congress did not like Tilak very much But the people held him above everyone else. With the hallow of suffering around his head with the reputation he had recently acquired as an oriental scholar of greatest eminence people chose him from amongst all the Congress leaders for their special homage

and worship The Arya Samaj was then at the zenith of its glory in the Punjab His lecture on the antiquity of the Vedas although not in accordance with the doctrines of the Samaj raised him in the estimation of the people far above the ordinary, and added immensely to his popularity The public meeting to hear him on the subject was called under the joint signatures of Lala Har kishen Lal a non Aryasamajist and myself an Aryasamajist After the lecture I invited him to my house to dine with me and to meet a few friends there I distinctly remember to have asked him what kind of food he would eat and by whom should it be prepared His reply was characteristic of the man He said he had no objection to take *Pakwanna* cooked by anybody In order to make myself sure, I asked him again if he would take food cooked by my wife or if it was necessary to have it prepared by a particular caste of Brahmins He brushed aside the whole question and ate what we supplied him It was at this meeting that the ties of friendship between me and him were created, never to be loosened except by his death We differed from each other somewhat in temperament as well as in our methods of work He was an orthodox revivalist I was a social reformer He was a pucca Sanatanist I was an Aryasamajist He believed in the aristocracy of the sword, while I was a democrat almost from my birth Yet with all these differences we had common political principles and almost common political ideals with a deep-rooted distrust in foreign rule and lack of faith in foreign help and in sweet words and promises and pledges of British statesmen

In 1906 we again met at Benares and I had the privilege of joining hands with him in opposing the resolution which the Subjects Committee had drafted under the presidentship of Mr Gokhale, according a hearty welcome to the then Prince of Wales on his forthcoming visit to India I have a faint recollection that when I returned from England in November 1905 from my mission in connection with the Congress he was the first to welcome me back at Bombay and to express an appreciation of the work, I had done in England and approval of the views I had expressed there But the meeting at Benares was the great event which sealed me in the eyes of the bureaucracy as an inveterate Extremist. I well remember the storm that our attitude created in Kashipuri about our threatened resolution relating to the Prince of Wales'

visit. Every one, including the late Munshi Madho Lal, who had organised the Congress session at Benares, Pt. Madan Mohan Malaviya whose undefatiguable exertions had materially contributed to the success of the arrangements made, and many others prominent in Congress circles, felt that the ground was slipping from under their feet. They saw an abyss which was likely to engulf the Congress and all those who stood by it. Mr. Gokhale, the President-elect, had been the recipient of a great ovation which had roused the expectations of the people to a high pitch about the success of the Congress. His presidential address was applauded and admired all round as it was the first of its kind delivered from the chair of the Congress ever since it was founded. Gokhale's mastery of phrases with a pathos which he alone knew how to incorporate in words, plus his common sense view of politics, had won all hearts. So when at night the same evening, in the Subjects Committee the very first resolution became the bone of contention between Tilak and myself on one side and Mr. Gokhale and the other veteran leaders of the Congress on the other, the situation became at once gloomy. Our amendments were defeated but we gave immediate notice of moving them in the open session. It was known that a large number of Bengalees, Punjabees and Marathas will vote with us. I had to leave the meeting of the Subjects Committee at a very early stage on account of a lecture engagement under the auspices of the Arya Samaj. But having fired my shot I left the meeting in confidence, that our purpose had been served and the standard of revolt raised. There was agitation all over the city, both in official and non-official circles. Rumours of strong action on the part of the Government were afloat and they were strengthened by a visit of the Commissioner of the Division to the pandal early in the morning in the company of Munshi Madho Lal and Pandit Madan Mohan Malaviya. Various guesses as to the motives of this visit were set afloat, one being that it was proposed to place a British regiment with guns in close quarters to the pandal for emergency purposes. The session was announced for 11 A. M., yet there was no trace of the President-elect uptill 1 P. M. We were told that the President was in private consultation with other leaders about the situation. At about 12, a message was read that the session will not commence before 2 P. M. In the meantime the compound of the pandal was full of delegates and

visitors talking and discussing in groups of twos and threes and fives as to what was likely to happen Then came the President-elect and went straight to his tent and immediately sent for me He appealed to me personally for easing the situation and dropping our opposition to the resolution relating to the Prince of Wales' visit Not convinced by his argument, the personal appeal went straight to my heart But I said, What about Mr Tilak "? He replied that I was the only person who could manage him and that he was confident that I would succeed where others would not I then told him that even if I could manage Mr Tilak I could not be sure of the younger generation of Bengal We could manage the Marathas and the Punjabees but the Bengalees owed no allegiance to us He again appealed to me saying that if I and Tilak joined hands he was sure that we could manage the Bengalees Upon this I promised him my best support. Immediately I proceeded to see Mr Tilak and pleaded with him that as conscientiously we could not be a party to any resolution of that kind we would not enter the Congress pandal until after the resolution had been passed and that one of the terms of the treaty should be that the resolution should not be declared to have been passed unanimously Tilak readily accepted my suggestion But the task of managing the younger generation of Bengalees was difficult They were very angry with Lord Curzon He had insulted and offended them beyond measure They were in no mood to have any measure of conciliation and moderation and when the idea was broached to them they were up in arms They would not listen to any such proposal It was then settled that I should keep them engaged in argument during the time the resolution was piloted through the Congress The late Mr J N Roy and a young man called Ragat Babu were the leaders of the Bengalee youths I got hold of both of them and told them that I would not let them enter the pandal until after the resolution was passed They frowned and fretted became very angry but eventually submitted to my decision Many things were done during that session of the Congress which brought Tilak and me nearer each other and by which he became the acknowledged leader of the Extremist Party throughout India

लो॰ टिळक यांची गुणविषयक सूची

(पहिला आंकडा पृष्ठांकाचा व दुसरा आंकडा आठवणींच्या अनुक्रमाचा समजावा.)

मिठ्ठस्तपणा

मार्गदर्शकत्व

मित्रभाव

मुत्सद्दीपणा

राजकारणीपणा

लोकनायकत्व

लोकप्रियता

लोकसंग्राहकत्व

वजनदारपणा

वाक्चातुर्य

साधेपणा

साधुत्त्व

सामसिद्धता

साहसप्रियता

सौजन्य

स्पष्टवक्तेपणा

स्फूर्तिदायकत्त्व

स्मरणशक्ति

स्वार्थत्याग

स्वकीयाभिमान

विषयवार सूची

(पहिला आंकडा पृष्ठांकाचा व दुसरा
आठवणींच्या अनुक्रमाचा आहे.)

ठळक व्यक्तींच्या नांवांची
सूची

(पृष्ठांक व आठवणींचा क्रमांक.)

लोकमान्य टिळक
यांचीं
ठळक स्मारकें

लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर त्यांचीं बहुविधप्रकारें जितकीं स्मारकें झालीं तितकीं आजवर हिंदुस्थानांतील कोणाहि पुढाऱ्याचीं झालेलीं आढळत नाहींत. अर्वाचीन राजकारणांत टिळक ही एकटी एकच व्यक्ति हिंदी लोकांची अत्यंत आवडती होऊन गेल्यामुळें, हरएकप्रकारच्या लहान मोठ्या गोष्टींत लोकांनीं त्यांचें नाव कायमचें गोवून टाकलें आहे. अशा स्मारकाविषयाची नावनिशीवार बिनचूक यादी द्यावयाची म्हटल्यास तशी एखादी पुस्तकवजा पुरवणीहि पुरी पडावयाची नाहीं. करितां, नाइलाजास्तव त्या सर्वांचा संक्षेप करून, प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांतून ज्यांना प्रसिद्धि मिळालेली आहे अशाच ठळक स्मारकांची ठोकळमानानें जंत्री करून ती पुढें दिली आहे.

अ

अकोला.—(१) लोकमान्य मोफत वाचनालय, (२) टिळक वाचनालय, (३) लोकमान्य नाटकगृह.
अहमदनगर —(१) लोकमान्य मोफत वाचनालय, (२) टिळक लायब्ररी.
अमळनेर —टिळक गरीब विद्यार्थी सहाय्यक मंडळ.
अहमदाबाद.—टिळक–पुतळा
अळणावर (जि० धारवाड):—टिळक–शिवालय.
अलाहाबाद.—(१) टिळकाईट (वर्तमान पत्र व क्लब), (२) टिळक अखबार, (३) टिळक समाचार (दैनिक).

आ

आसुद.—टिळक वाचनालय.
आळें (जि० पुणें)—टिळक वाचनालय

इ

इंदूरः—(१) लोकमान्य कलामंदीर, (२) लोकमान्य व्यायाम शाळा.

ए

एडिंबरोः—(हिंदी विद्यार्थी) टिळक पदक.

औ

औरंगाबादः—टिळक वाचनालय.

क

कराडः—(१) टिळक हायस्कूल, (२) टिळक शाळा.
कलकत्ताः—टिळक पार्क.
कल्याणः—(१) लोकमान्य सभागृह, (२) लोकमान्यांचा पुतळा, (३) लोकमान्य न्वाद कोर्ट, (४) टिळक चौक.
काकतीः—लोकमान्य वाचनालय.
कानपूरः—(१) टिळक वाचनालय, (२) टिळक पुस्तकालय.
कोचीनः—टिळक-महाराष्ट्र वाचनालय.
कुंदगोळः—टिळक मोफत वाचनालय.
कोचरेंः—टिळक वाचनालय.

ख

खत्तलवाडा (जि० ठाणें):—टिळक वाचनालय.
खामगांवः—टिळक राष्ट्रीय-विद्यालय.

ग

गिरवोः—टिळक वाचनालय.
गोठें (जमखिंडी):—लोकमान्य मदीर.

च

चाफळः—टिळक वाचनालय.
चिंचवडः—टिळक लोकशिक्षण संघ.
चिपळूणः—टिळक लायब्ररी.
चेंबूरः—टिळक वाचनालय.
चौकः—टिळक वाचनालय.

ज

जबलपूरः—(१) टिळक मदीर, (२) तिलक मैदान, (३) टिळक-पुस्तकालय.
जमखिंडीः—टिळक-सेवा फंड.
जमशेटपूरः—टिळक ग्रंथालय.
जळगावः—टिळक शाळा.
जामसडेः—लोकमान्य सभा.
जोहान्सबर्गः—टिळक अर्ध पुतळा.

झ

झांजीबारः—टिळक लायब्ररी.
झाडगांवः—लोकमान्य टिळक मंदीर.
झांशीः—टिळक वाचन मंदीर.

ठ

ठाणेः—(१) टिळक पुतळा, (२) स्याद कोर्ट.

ड

डाहाणूः—लोकमान्य टिळक वाचनालय.

त

तिकाटेः—टिळक वाचनालय.
तिपटूर (म्हैसूर):—लोकमान्य मंदीर.

द

दहिवडीः—टिळक विद्यालय.
दाभोळः—टिळक राष्ट्रीय शाळा.
दादरः—लोकमान्य टिळक-भजनी मंडळी.
दापोलीः—टिळक वाचनालय.
दारेसलामः—(१) टिळक हिंदी विद्यालय, (२) टिळक व्यायामशा
दिल्ली—टिळक हिंदुसभा.
देऊळगांवः—लोकमान्य वाचनालय.

न

नरेगल्ल (धारवाड जि०):—टिळक वाचन मंदीर.
निपाणीः—टिळक राष्ट्रीयपाठशाळा.
निंबगाव-केतकीः—लोकमान्य वाचनालय.
नाशिकः—टिळक राष्ट्रीय विद्यालय.
नागपूरः—टिळक राष्ट्रीय पाठशाळा.
नुलवी (ता० हुबळी):—टिळक वाचनालय.

प

पळूसेः—लोकमान्य वाचनालय.
पाथरडीः—लोकमान्य गो-शाळा.
पालघरः—टिळक पाठशाळा.
पार्लेः—(१) टिळक विद्यालय, (२) टिळक हायस्कूल.
पुणतांबेः—टिळक वाचनालय.

पुणें:—(१) टिळक फ्री नाईट स्कूल, (२) डेक्कन जिमखाना–टिळक पथक, (३) डेक्कन जिमखाना–टिळक तलाव. (४) टिळक राष्ट्रीय पाठशाळा, (५) टिळक विद्यालय, (६) टिळक महाविद्यालय, (७) टिळक विद्यापीठ, (८) टिळक–मंदीर (टिळक स्मारक ट्रस्ट), (९) लोकमान्य स्टोअर्स (स्त्री शाखा), (१०) लोकमान्य स्वदेशी स्टोअर्स, (११) लोकमान्य–पुतळा (रेमार्केट), (१२) टिळक पुतळा (गोपाळ क्लब), (१३) टिळक स्मारक बक्षीस (बी० जे० मेडिकल स्कूल), (१४) टिळक मोफत वाचनालय, (१५) टिळकवाडी, (१६) टिळकरोड, (१७) लो० टिळक पोलिटिकल लायब्ररी (न्यू० पूना कॉलेज), (१८) टिळक–पुतळा (फर्ग्युसन कॉलेज), (१९) टिळक–पुतळा (डेक्कन जिमखाना), (२०) लोकमान्य मोफत वाचनालय–स्त्री शाखा, (२१) टिळक वैदिक लायब्ररी (डेक्कन कॉलेज), (२२) टिळक स्वराज्यसंघ, (२३) गीता–धर्म–मंडळ.

फ

फलटणः—टिळक वाचनालय.

ब

बसरा·—लोकमान्य महाराष्ट्र लायब्ररी.
बत्तिसशिराळे·—लोकमान्य विद्यालय.
बागलकोटः—टिळक राष्ट्रीयपाठ शाळा.
बारामती·—लोकमान्य टिळक वाचनालय.
बार्शी —लोकमान्य मिल्स.
बिनली:—टिळक वाचनालय
बेळगांवः—टिळक स्वदेशी वस्तुभांडार.
बोरखळः—श्रीतिलक–पादुका.

भ

भार्जे:—लोकमान्य वाचनालय.
भिलवडी:—टिळक इंग्रजी विद्यालय.
भुसावळः—टिळक वाचनालय.
भंडाराहाटी (बंगाल)·—टिळक कर्म–मंदीर.

म

मंदगेरी (म्हैसुर):—लोकमान्य-मंदीर.
महाड:—लोकमान्य व्यायाम शाळा.
मद्रास:—(१) टिळक पब्लिक लायब्ररी, (२) टिळक पुतळा.
मिरपूरखास:—टिळक हॉल.
मुंबई:—(१) टिळक टेक्निकल लायब्ररी (डे० म ॲ) (२) टिळ
पब्लिशिंग कंपनी, (३) लोकमान्य दैनिक पत्र, (४) टिळ
स्टीम, शिप, (५) टिळक स्वराज्यफंड.
मालवण:—(१) घंदेशिक्षण-टिळक स्मारक फंड, (२) टिळक राष्ट्री
शाळा.
मोझरी:—लोकमान्य वाचनालय.
मोरम —टिळक वाचनालय.
मोहाडी:—टिळक वाचनालय.
मंगळूर:—कर्नाटक टिळक विद्यालय.
मढेगाव (जि० भंडारा):—टिळक शाळा.

य

येवलें.—(१) टिळक हायस्कूल, (२) टिळक राष्ट्रीय विद्यालय.

र

रत्नागिरि:—(१) लो० टिळक जन्मभूमि स्मारक संस्था, (२) टिळक
विद्यालय.
राजूर (जि० नगर):—टिळक वाचनालय.
रामदुर्ग:—टिळक वाचनालय.

ल

लाहोर:—(१) टिळक विद्यालय, (२) टिळक राजकीय पाठशाळा.

व

वणी —टिळक वाङ्मय मासिक.
वर्धा —(१) टिळक-हॉल, (२) टिळक चौक
वनगुळें (जि० रत्नागिरी):—लोकमान्य कार्यप्रसारक-मंडळ.
वरोडा:—टिळक विद्यालय.
वाकड.—(१) टिळक-वर्णाश्रम धर्ममंडळ, (२) टिळक शिक्षणं
त्तेजकसंघ.
विजापूर:—टिळक-महिला मंदीर.

व

विर्लें–पार्लें:—(१) लोकमान्य सेवासंघ, (२) टिळक मंदीर.
वेंगुर्लें:—टिळक वाचनालय.

श

शिमोगा (म्हैसूर):—टिळक मंदीर.
शेंदूरजना (वऱ्हाड):—टिळक राष्ट्रीय विद्यालय.

स

सक्कर:—(१) टिळक राष्ट्रीय शाळा (२) लोकमान्य टिळक हायस्कूल.
सांगे (गोवा):—टिळक वाचनालय.
सांगली:—लोकमान्य ग्रंथ संग्रहालय.
सिंधखेड:—लोकमान्य वाचनालय.
सिन्नर:—टिळक वाचनालय.
सातारा:—टिळक विद्यालय.
सासवड:—लोकमान्याश्रम शिक्षणसंस्था.
सोनेगांव:—(म० प्रा०) टिळक राष्ट्रीय शाळा.
संकेश्वर:—लोकमान्य धर्मार्थ दवाखाना.

ह

हल्याळ(कारवार):—टिळक विद्यार्थी–सहायक फंड
हुदली:—टिळक वाचनालय.
हुबळी:—(१) लोकमान्य टिळक वाचनालय, (२) टिळक फ्री लायब्ररी,
(३) टिळक ग्रंथसंग्रह (भगिनी मंडळ).
